

વિશ્વકોશ

નવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા ઝંખતું માસિક : ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૨

૩૪

ભારતે આશુ-બોમ્બ બનાવવો નોઈ એ
સંસ્કૃતિનાં પચીસ વર્ષ

વિધિવિધાન

પહેલું પાતું

અણુએ અણુ છૂટા પડી જાય તે પહેલાં

કવિતા

ફરી દુ સંભળું સમુદ્રને

અભિનવ નિર્દોષતા દ્વારા મારા બાણી તું આવી

કલગ્નતા ખેતરમાં

ઉનાળુ ખેતરમાં

થાય અને કે...

ગજસ

સમીક્ષા

મિત્રોરજાવ હોજી

અભ્યાર

આફ્રિકન એક-પક્ષ-પ્રયા : તારીર અને ભાવિ

નવું વાચન

ઉદ્ધાપાલ

ભારને અણુ-ઓખા ખનાવવો જોઈએ ?

૧

૨

૩

૪

ચર્ચા

સીમરેખ અર્થાત્ કૃત

સામ્પ્રત ચિંતન

હમણાં તો ધર્મ એ જ રાજનીતિ

સામયિકી

સંસ્કૃતિનાં પચીસ વર્ષ

‘કંઠાવટી’નો કાયાકલ્પ

અભિનવ ‘દુ’

પ્રકીર્ણ

એક લાખનો અનોખો પુસ્તકાર

૩૧ વિશ્વ-સારાભાઈ

૩૫ સાધ્વાતોર ક્વાસિમોદો

૩૫ સાધ્વાતોર ક્વાસિમોદો

૩૬ પ્રાણજીવન મહેતા

૩૬ પ્રાણજીવન મહેતા

૩૭ મદત ઓઝા

૩૭ સાક્ષિ

૩૮ કૃષ્ણવદન જેટલી

૪૨ જ્યંતી કે. પટેલ

૪૬, ૫૮

૪૭ ગુણોદ્યાસ વામણ

૪૮ અલંકારામ શાહ

૫૨ વાસુદેવ મહેતા

૫૫ ભોગીલાલ માધી

૫૯ કિશોર જાડવ

૬૨ મકેવર્તી રાજગોપાલાચારી

૬૩ ભોળાભાઈ પટેલ

૬૮ સુમન શાહ

૬૮ સુમન શાહ

૬૯ મહેન્દ્ર મેધાણી

આણે આણ છૂટા પડી જાય તે પહેલાં

આજના મંત્રયુગમાં યંત્રો અને યાંત્રિક સાધનો સાથે આપણને કામ પડ્યું છે. હજીકણે આપણે યંત્રો પાસેથી કામ લઈએ છીએ, અર્થાત્ બીજા શબ્દોમાં, યંત્રોના કમને અનુસરીને ચાલીએ છીએ, જીએ છીએ. વધુ ને વધુ ઉત્સાહ અને ઝૂંબેશથી નવી નવી શોધો કરતો માનવી હવે તો કુદરતના કમને, વાતાવરણને બેઠી બહાર જવા મથે છે.

કુદરતનું કામ કુદરત કરે ત્યાં સુધી તો એ પોતાના જાદુથી એની સમતુલા રાખી શકે છે. એમાં કુદરતી વ્યવસ્થામાં બહારથી કોઈ માનવ-નિર્મિત દબાણ કે કામ આવે છે ત્યારે કુદરત મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જાય છે. અત્યારે જે ગતિથી નવી નવી શોધો ચાલુ છે, તે જોતાં દુનિયા ઉત્તરોત્તર વધતી જતી અપે પ્રચંડ પ્રગતિ કરી રહી છે, અને અસંખ્ય માણસો, વસ્તુઓ પુરાણાં પડતાં જાય છે.

બીજી બાજુ કુદરતી કમમાં તો કોઈ ફરક પડતો નથી. બાળકને જન્મ લેવા માટે હજી નવ માસ માતાના ઉદરમાં ગાળવા પડે છે. એના વિકાસનાં વર્ષોં પણ એ જ કમમાં ગાળવાં પડે છે. આનું એક સીધું પરિણામ એ આવે છે કે યુવાન લોકો મોટાં અને ઘડાંઓનાં વર્તન-વિચારોને સમજી શકતાં નથી. જે લોકો રાજ ચલાવે છે, એ લોકો સ્થિરતાને બદલે સતત પરિવર્તનશીલતા જોગો ધર્મ ધર્મ ગમે છે, એવા જગત પર પોતાની સમજ અને જુદી પ્રમાણે પોતાનાં મૂલ્ય અને પ્રભાવ રચીકારાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમાં નિષ્ફળ જાય છે.

છેલ્લા દશકામાં આણ-વિજ્ઞાને, અવકાશ-વિજ્ઞાને, ઇલેક્ટ્રોનિક અને કમ્પ્યુટર મંત્રોએ જે જ્ઞાન અને સગવડોની આંધી ઊભી કરી છે, એ જોતાં એવું લાગે છે, કે આવતાં થોડાં વર્ષોમાં તો અત્યારની પ્રગતિ આપણને પથ્થર યુગ જેવી નજીવી લાગશે. એટલી બધી શોધો, સગવડો વધી જશે. રાત્રે પણ ઉપગ્રહોમાં ચારીસા જડીને સૂઈના પ્રકાશનું પ્રતિબિમ્બ મેળવવાની, વિદ્યુત્તર ઉપર નવા વાતાવરણને પટ્ટો બતાવી સમસ્ત પૃથ્વીની આગોદવાનું નિયંત્રણ કરવાની, જરૂર પડે ત્યારે જતાવટી વાદળો દ્વારા વર્ષા નિયંત્રવવાની વાતો આપણે સાંભળીએ છીએ. એવું ચાલુ તો ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવોના યીજોમે હિમસાગર પ્રવાહી જની તમામ સમુદ્રનાં સપાટી ઉઠ્યાં કરી મૂકે, આસપાસથી વરસી ઉપાડી લેવી પડે. ધનતિનિષ્ઠમનનો આટલો જાદોશો પ્રચાર ધર્મયુગોને મહામુશ્કેલીમાં મૂકી બેઠો છે, અને એ લોકો પવિત્ર મંથોમાંથી આધુનિક જીવન અને સંજોગોને મળતાં આવતાં વાક્યો શોધવા બેસી ગયા છે. હૃદય અને મરિતબંધી સંસ્કૃતિયાની સકળતાઓએ ડોક્ટરોને મૃત્યુની ચોક્કસ વ્યાખ્યા બાધવાની મૂંઝવણમાં મૂકી દીધા છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાસાઓ અવકાશમાં રાષ્ટ્રીય સીમાઓ કયા બાધવી, એ મુદ્દા પર અટવાઈ પડ્યા છે.

આ દાયકાના આંતરરાષ્ટ્રીય મામલા બીજા વિશ્વયુદ્ધનો અનુભવ લઈ ચૂકેલાઓના દાઢમાં છે. એમનો અનુભવ અને દુયિતંત્ર એ 'પુરાણાં' કાળના છે, ત્યારે દુનિયા આજની સદમાખણીમાં

શુભવત્તાની દૃષ્ટિએ તદ્દન જુદી હતી. રાષ્ટ્રીય સાર્વભૌમત્વ વગેરેના સિદ્ધાંતો તો હજી એ જ દુનિયાની વિશ્વાવનાઓ મુજબ સ્વીકારાયા છે, જ્યારે ખરી રીતે તો આપણે ઉપગ્રહોની વેધક અસર નીચે જ છીએ છીએ. આજકાલ રાષ્ટ્રને એના પાડોશીઓનો જ નહિ, દુનિયાને ખીચે છે એ આવેલી મહાસત્તાઓનો પણ એટલો જ કે વધુ ખોફ છે. વિદેશી દરકરી અડાઓ પણ ઠેકલા નિષ્પ્રયોજન બની જાય છે, જ્યારે વીજળીવેગી પ્રદ્યોષાઓ તૈયાર થઈ ચૂક્યા છે, સમુદ્રની સપાટીની નીચે કોને ખબર ઠેકલી ને કેવી સજમરીનીતી સૃષ્ટિ ઊભી થઈ રહી છે, — હિન્દી મહાસાગર શું હવે હિન્દી રહ્યો છે ?

તો ? આપણે કઈ રીતે આપણો પ્રભસત્તાક રાષ્ટ્રોને ખચાવી શકીશું ? જેમના હાથમાં સત્તા છે, એ તો વ્યાપક તંત્રસંગઠન દ્વારા પોતાનો સંદેશ (કે હુકમ) છાપા, રેડિયો, માલુસો, ફિલ્મો દ્વારા પ્રવેશ પહોંચાડે છે. પણ પ્રભ પાસે પોતાની વાત કહેવાનો હવે ક્યો રસ્તો રહ્યો છે ? રાજ્ય અને પ્રભ વચ્ચે વાતચીત આસે તેવો કોઈ રસ્તો રહ્યો છે ખરો ? હુલ્લસ મચાવીને કે સત્યાગ્રહ કર્યાં સિવાય પ્રભ રાજ્યનું ધ્યાન પોતાની વાત તરફ ખેંચી શકે એવું રહ્યું છે ખરું ? ચૂંટણીઓ વચ્ચેના માળામાં, આજના યુગમાં, જ્યારે દિવસે દિવસે બહુ પુરાતાન ને કાલ્પનિક યંત્ર જાય છે, એ યુગમાં કઈ રીતે પ્રભ વાત કરી શકે ? આજના યુગમાં, ઉદાહરણ તરીકે, શિક્ષણનો ઉદ્દેશ શો હોઈ શકે ?

આજે આપણે ભારતમાં જોઈએ તો અહીં પણ વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટીઓની સામે જેઠાદ પુકારી ઊઠ્યા છે. બીજા દેશોમાં પણ એ જ પરિસ્થિતિ છે. આ જગ્યાએ કોઈ એમ કહે કે વિદ્યાર્થીઓના તનમનાદને કોઈ સક્રિય કાર્યોમાં રોકવાથી કદાચ મામલાનો અંત આવી જાય; તો એ એમ કહી શકે છે, પણ કોલેજિયા, સોર્બોન કે બનારસનાં છાત્ર-આદિવાસીઓને આટલી સાદી વાત સમજી કોઈ પ્રયત્ન સામાજિક દ્વંદ્વ સમજીએ, તો ત્યાંત્યાંની સત્તાઓએ બોધ આપવાની જગ્યાએ આત્મનિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલો નથી. પણ કદાચ અલ્પશક્તિના શાંતિમય ઉપયોગની રીતિના દાખલા ઉપરથી આપણે કંઈક શીખી શકીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે શુરેનિયમના ૨૩૫ આઇસોટોપોસના અણુનો જ્યારે ન્યુટ્રોન વડે વિગ્રહ કરવામાં આવે છે ત્યારે એમાંથી બે નાના અણુઓ બને છે. એ બંનેનું કુલ વજન. અસહી અણુના વજનથી ઓછું હોય છે. આ વિગ્રહ-પ્રક્રિયામાં પદાર્થ (માસ)નું શક્તિમાં રૂપાંતર થાય છે, એથી વજન ઘટે છે, અને ઉપરાંત વધારાના ન્યુટ્રોન મુક્ત થાય છે. એ મુક્ત ન્યુટ્રોન તરત પાસેના બીજા અણુના વિગ્રહ કરે છે, અને એ રીતે એક એક કરીને તમામ અણુઓ વિલકત થઈ અમેાધ અલ્પશક્તિ ઉત્પન્નવે છે. મુક્ત થતી શક્તિને પહેલેથી નિયંત્રિતરૂપે આવશ્યક રચનાત્મક કાર્ય-માર્ગે વાળવાની વ્યવસ્થા ન કરી હોય તો એ શક્તિ આંખના પલકારામાં ઊટી શકી નીકળે છે, અને વિનાશ કરે છે, જેને આપણે અણુબૉમ્બ કહીએ છીએ.

આ રીતે મુક્ત થયેલી શક્તિને નિયંત્રણમાં રાખી અનેકવિધ રચનાત્મક કાર્યોમાં વાળી લેવા માટે, એ આખી મંકુલ-પ્રતિક્રિયા દરમિયાન અસંખ્ય નિયંત્રક-‘લૂપ’ રાખવામાં આવે છે. એ ‘લૂપ’ પ્રતિક્રિયામાં મુક્ત થતા ન્યુટ્રોન કુમારો ન જાય એની ચોકસાઈ રાખે છે, અને પ્રમિત્ત માત્રે વાળી શકે છે. જરૂર પડે તરત ન્યુટ્રોનશોષકો દાખલ કરી શકાય છે, અને એ આખી પ્રક્રિયાની સંચાલનાનો આધાર ન્યુટ્રોનની સતત નિમરાની કરતા દૃઢ-‘લૂપ’ ઉપર રહેલો છે.

આ દાખલાથી આપણે સમજી શકીએ કે માત્ર એક અતિ-સત્તા(સુપર બવનમેન્ટ)ની વિરાટ તંત્રવ્યવસ્થાથી માલુસના જીવનનાં અનેક કર્મોનું નિયંત્રણ કે આયોજન થઈ શકે નહિ. એને માટે સમાજના તાણવાણુઓમાં વણાઈ ગયેલા અનેક સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ એકત્રી હોવા જોઈએ. કોઈ પ્રતાપી

સંસ્કૃત ભાષાના કોઈનું નિર્માણ કે ઇન્જિન-આયોજન કરી શકે તોપણ એથી વિકાસ બંધ જ પડી જાય.

એક વિધિમુજબ એવું છે કે મુક્ત સમાજોમાં જ અનેક દિશાઓમાં વલમન કરવાને સામાજિક પ્રભાવ દેખાતો હોય છે. એવા સમાજમાં, શિક્ષણ કે સામાજિક વિકાસના બીજાં ક્ષેત્રોમાં અતિ-સ્પર્ધા પ્રભાવ ટકાવવા શુરૂકેલ થઈ જાય છે. વિનોબા ભાવે અને જગપ્રકાશ નારાયણના સામાજિક અને રાજકીય આયોજન વિશેના વિચારો આ વાતને કેટલાં બધાં મળતા આવે છે! અને દુનિયામાં ભાષાના અનેકવિધ ક્રમોનાં ફોન સળંગની અવ્યવસ્થા આપણે જોઈએ છીએ, જ્યારે બીજી બાજુ આપણા પોતાના દેશમાંથી ગરીબી સાથે કરવાની સમસ્યા આપણને કનડે છે. આ સંયોગોમાં આપણે એક એવી સામાજિક અવસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ, જેનું મુલાકાત અખિલ ભારતીય કે રાજ્ય-સ્તરે ધારણે અવ્યક્તિગત શૈલીથી નહિ, પણ સમાજના સદ્યમદશક એકમેકે આપેલી માહિતીના આધારે, બધું એકમેક દ્વારા થતું હોય. દાખલા તરીકે શિક્ષણના ક્ષેત્રે, વિશ્વવિદ્યાલયો પોતાના સત્તા વિસ્તારમાં, શૈક્ષણિક બાબતો ઉપર એકદમ સત્તા ધરાવે છે. એ એકદમ સત્તા વહેચાઈ જાય તો શિક્ષણ ધણી વધુ સારી રીતે પ્રયોજ શકાય. યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન કે સ્વીકૃતિદાતા વિશ્વવિદ્યાલય, શિક્ષણનું ધોરણ જળવાઈ રહે છે કે નહિ એની ખાતરી રાખી શકે એમ જ નથી. પૃથક્કરણના અંતિમ સોપાને તો વિદ્યાર્થીઓની સામે ઊભેલા શિક્ષક જ એ વિશે કંઈ કરી શકે. એ શિક્ષકને જ શિક્ષણની રીતિમાં, બદલતી જતી દુનિયાના સંદર્ભમાં, યોગ્ય હાથે તે સુધારા શોધવાની આગ્રહી બાજુમાં આવવી જોઈએ. એના પોતાના સુધારાઓને એના વેતનદાતાઓએ શ્રદ્ધાપૂર્વક બદલાવી આપવી જોઈએ. શિક્ષક-જાત, માન્યપ, અને બાકી વાતાવરણ વચ્ચે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનો એક મુક્ત વિનિમય સ્થપાવો જોઈએ; ઉપરથી પ્રભોધાવેલા સિદ્ધાન્તો, અને આચારસંહિતાનું કોઈ વજન ન હોય.

આપણે આજે એક રાષ્ટ્ર તરીકે નવી પંચવર્ષીય યોજનાને રેખાંકિત કરવાની ધડીએ ઊભા છીએ. ભૂતકાળમાં અર્થશાસ્ત્રીઓ આવરયક સમવડોમાંના મૂડીરેણાણને આર્થિક વિકાસ માટે આવરયક સમજતા હતા. ત્યારે એ સાચું હતું, પણ આજે એમાં તકરો આવે આવી જાય છે. આગાહીના વીસ વર્ષ પછી આપણી પાસે બહોળા પ્રમાણમાં કારખાનાં અને ઔદ્યોગિક સમવડો વેરાયેલાં પડ્યાં છે, જેનો ક્વચિત જ પૂર્ણ ઉપયોગ થાય છે. દેશભરમાં આપણી પાસે અર્થમ્ય નાનીગોરી પ્રયોગશાળાઓ પડી છે જેમની પાસે સ્પષ્ટ રેખાઓમાં દોરેલાં ભરિબનાં કાર્યોનાં નકશો નથી; અર્થાત્ રાષ્ટ્રીય સંદર્ભમાં આપણે માટે ક્યાં ક્યાં કાર્યો પ્રાથમિક અગત્યનાં છે, એનો અકસ્ટો આપણે એસાડી શક્યા નથી.

આપણને વધુ અગત્યનાં હોય એવાં કાર્યોનાં રેખાંકન અને વિકાસમાં સૌથી વધુ મૂડીરેણાણ થતું જોઈએ. આ કાર્યોને ઉપ-અવસ્થાઓમાં વહેંચી શકાય. અને સ્વતંત્ર રીતે તે પાર પાડી શકે એવાં એકમેક પ્રયોજ શકાય. એ એકમેકમાં આપણે એટલી શ્રદ્ધા મૂકવી જોઈએ, જેના બળે એ પોતાની રીતે, પોતાની કાષ્ટરીતિનું નિર્માણ કરી શકે અને, ખરેખર તે કામ કરી શકે. આ માત્ર અશ્વસ્ત નથી, હું માનું છું કે ભાષાના અનેકવિધ ક્રમોનાં અનિર્માત્ર દિશાઓમાં નાસતાં પરિબલો એકએક આપણા અણ્યે અણ્ય છૂટા પાડી નાખે તે પહેલાં એમને ઇચ્છિત માર્ગે વહેવાવવાની દરેદરિશિતા આપણામાં છે.

વિક્રમ સારાલાઈ

The Madhavpura Mercantile Co-operative Bank Ltd.

: Branch :

Chadia Char Rasta, Ahmedabad-1

Regd. Office: T. 23993

**Nava Madhavpura,
AHMEDABAD-1**

Leading Bank in Co-operative Sector Offers Prompt Services

Receives deposits at attractive rate of interest

Advance to Business and Industries according to the need

Chairman

Shri Babubhai Manilal Gandhi

Managing Director

Shri Rameshbhai Nandlal Parikh

Manager

Shri D. B. Pandya

ફરી હું સાંભળું સમુદ્રને | સાક્ષાતોર કવાસિમોદો

અનેક રાત્રિઓ સમુદ્રના શ્વનિને હવે સાંભળી લીધો છે
 વધુ એક વાર, સુંવાળા તટો પર હળવેકથી ઊછળી પડીને.
 સમયમાંથી ઉદ્ભવીને એક અવાજનો પડયો
 મનમાં પુરાઈ નય; અને એના જ સતત ટુન્નશ્વનિ
 ગલપખીનો : કદાચ ટાવર પરના પખીનો જે શ્વનિ—કે
 'મેદાનો પર એપ્રિલ સોભામણો મહિનો છે,' એક વેળા
 એ અવાજ સહિત મારી નિકટ હતી તું; અને અત્યારે કું
 ઇચ્છું હું કે મારી પ્રતિધોષસ્મૃતિ
 તારી નજીક આવે

પેલા કાળાભરમર સમુદ્રના મર્મરે રવ સમી.

અભિનવ નિર્દોષતા દ્વારા | સાક્ષાતોર કવાસિમોદો મારા ભણી તું આવ !

આજ નિશાએ ઊતર્યો શ્વનિ મારા પ્રતિ
 વરદાનરૂપ — અભિનવ નિર્દોષતા દ્વારા,
 અને હું ભમહુકથી દરેનીની
 પ્રસૂતિ પીડા સહું.
 જીવંતપણે થઈ
 ધોળા પૂણી રી થરથરી રહી તું;
 અને હું
 સમરત જીવન સમેત તારામાં પડ્યો
 રક્તકણ્ઠમાં સમેટાઈને
 અનુશ્વનિને તીવ્રતા કરતા ચુંબનને વીસરીને
 જે સ્ત્રી મને ચૂંટીને ચાલી હતી એની સંગાથ
 મારી વિકાસરથગિત
 વૃક્ષબ્લામિ.

અનુભવ રાધિરયામ રાગી
 માઉન્ટ આણ, તા. ૨૮-૬-૭૧

કલબલતા ખેતરમાં | પ્રાણજીવન મહેતા

કલબલતા આ ખેતરમાં

પગ મેલુંને

વડનો જાગે પી જિજ્ઞેસું અચપણ

હડી કાઢું

સામે શેઠથી આમ આવું દીસે.

લીલીજમ કચારીઓમાં પથરાયેલું

હળુ હળુ ડગ ભરતું શૈશવ

હજુ જૂવતું.

ડાંગરની સાથે ખેલકૂદ રમતો તડકો જોઈ સંભારતું

કદીક કદીક અપોર ટાણે

નાનકડી હથેળી વચ્ચે ઝીંક્યો તડકો કેવો તગતગતો.

વૃદ્ધ બળદની આંખોમાં કીચૂડ કીચૂડના પડ્યા ધૂમે.

ધૂળે આભાટયાં તે દિવસો હવામાં જોડે —

—કંઈ રજકણુ ચર્ષ કરેરતા.

ગઈ કાલ તો ગોફણુ મેલ્યો પર્યર બાણે

ફેર ફેર કેમ કરી ગોફણુ મહી ગોઠવવી એને ?

(ભારી ગિલોલમાં પર્યર નહિ — ગુલામ.)

ભારી ગિલોલ ફર ચાતાં બેળાં

કાખર હોલાં તેતર મેના ચકલી સૂઝનાં ટોળાનાં ટોળાં.

સાકરમીડા તુવાર-સાંઠા ચસચસ ચૂર્યા

તે હજુ નસનસમાં તરવરતા.

પણે ખેલપડ ચાડિયો હરીભરી સજીવતામાં સળવળતો —

— એના કાને બેઠી કાખર બાણે સંજીવની મંત્ર કૂંટતી

કલબલતા ખેતરમાં.

ઉનાળુ ખેતરમાં | પ્રાણજીવન મહેતા

ભૂવાનાં અવતાર સમે પવન

ક્યાંક હશે ધૂણતો કોઈ વૃક્ષની ડાળે બેસી

શેઠે શેઠે રાખ્યો તડકો

થોરના કાંટાની જેમ અંગે અંગે જોડાય.

ઝાર ઝાંખરે લપાઈ બેઠી સીમ

સસલાનાં પગમાં ઘડી અટવાતી—સરકી જતી દેખાય.

ગોફળુ મેલ્યા પથરા સમ
 માથે ચકરાતું ચેત— પીળેલા રૂ સમ ચેત— આકાશ.
 સમિપાણીનો પડછાયો સંદે
 કડમ ચાવતા બળદની રૂપે બપોરી ફાણ સફું હરિ.
 કેટકેટલા કેટકેટલા વર્ગાંક લઈ પડ્યા આડાઅવળા ચાસ
 આડ અવળા ચાસ
 હથેળીઓમાં પડેલી નસીબરેખા જેવા.
 સરખી જતા એકલદોકલ વાદળનો
 મળું જાંબતી બૂખર રંગી માટી
 પાખુ ધસતી પડી છે ચોમેર
 ઉનાળુ ખેતરમાં.

થાય મને કે..... | મફત ઓછા

થાય મને કે...
 લાવ જરી ફું સમી સાંજનો તડકો થઈ આજોડું.
 બીડી-આવતાં
 જતાં-આવતાં
 લેલાં ભેળાં લેલાં થઈને
 લીલીછમ ખેતરની છાયા ભરી પાંખમાં બેઠું.
 ધડીકભર તો...
 ભીની ગંધ બનીને મહેકું,
 ચાસ ચાસમાં ફણગો થઈને ફૂડું.
 મેલ લિનાની વાડે થોડાં ફૂલ બનીને ઝૂકું.
 નાનો છક ફું ખેડુ થઈને
 આજ-કાલના બળદ જેતરી
 ખેતર આખું ખેડું.
 ખેડ કરેલા ખેતરમાં બસ
 થાય મને કે
 લાવ જરી ફું.....
 સમી સાંજનો તડકો થઈ આજોડું.

ગઝલ | સાહિલ

કાંઈ નથીની છાયા કરતે,
 ના હોવાનો સંભવ તો છે.
 ખાલી ખાલી સમય-વચાએ,
 હોદીથી લયબદ્ધ ભવ તો છે.
 સુકા સુકા રૂપરો નીચે
 આંગળીઓનો આસવ તો છે.
 દરિયો નહિતર કયાં કાલવવા !
 મૃગજળ ભીનો પાલવ તો છે.
 આથી કેતું મૌન વધારે,
 ઈશ્વર અહીંયાં નીરવ તો છે.

મિરોસ્લાવ હોલુબ | કૃષ્ણવદન નેટલી

મિરોસ્લાવ હોલુબ એક અગ્રણ્ય મિશ્રણ છે. તે ચેકોસ્લોવેકિયાનો એક મૌલિક અગ્રગણ્ય વૈવિધ્યસભર કવિ છે અને સાથે સાથે એક વિશિષ્ટ વૈજ્ઞાનિક પણ છે. તેણે આઠ ઉપરાંત કાવ્યસંગ્રહો, બે પ્રવાસપ્રથા અને પૌંથોલોજીવિજ્ઞાન પર વિદ્વાતાપૂર્ણ પચીસ ઉપરાંત નિબંધો પ્રગટ કર્યા છે અને તે એક લોકપ્રિય વિજ્ઞાન સામયિકનું સંપાદન કરે છે.

વિજ્ઞાન અને કાવ્યનું મિશ્રણ અપૂર્વ નથી. રોમન કવિ લુક્રેશિયસે, જર્મન કવિ ગટેએ અને કવિતામાં 'હોડનાનું' જીવન' આરોપનાર ઈરિસમસ ડાર્વિને અને મુજરાતીમાં વૈદ્ય અને કાવ્યના મિશ્રણ સમા શ્રી ભાભઈંકર દાકરે આ પુરવાર કરી આપ્યું છે. છતાં હોલુબની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેણે બંને ક્ષેત્રોમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. હોલુબ ને કાવ્યક્ષેત્રમાં પણ વૈજ્ઞાનિક રસો હોય તેા તેનું કારણ એ કે તે શુદ્ધ સિદ્ધાંતમદ્ધ લુક્રિજીવી નથી, પણ હમેશા પ્રાયોગિક વસ્તુ ધરાવે છે: હોલુબ તેના કાવ્યો નજી મનમાંથી સર્જે છે. 'સદામક હસ્ત' કાવ્યમાં તે કહે છે: "આપણે પાસને સદામક હસ્તે મદ્દ કરી અને તે અનાજ બન્યું, આપણા સદામક હસ્તે અગ્નિને ચેકેટમાં પરિવર્તિત કર્યો. અચકાતા, સાવચેતીથી આપણે સદામક હસ્ત લોકોને—કેટલાક લોકોને—આપીએ છીએ અને..."

મિરોસ્લાવ હોલુબ ચેકો કામદાર અને ભાષાશિક્ષકનો પુત્ર છે. તેના જન્મ ૧૯૨૭માં થયો. તેણે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન શરૂ કર્યું" લગભગ ૩૦ વર્ષની ઉંમરે. તે પહેલાં તે કાવ્યો લખતો નહિ. આમ વિજ્ઞાન અને કાવ્યના પ્રયોગો એકસાથે શરૂ થયા. તેના કાવ્યસિદ્ધિતા વિશે પૂછતાં તેણે ૧૧ મુદ્દાઓ લખી આપેલા અને તેનું નામ 'કેટલાક અસ્તિત્વત મુદ્દાઓ—૮મી જૂન ૧૯૬૫ને દિને ૧૭ કલાકે ઉચિત' આપેલું. તેના ચોથા મુદ્દા આ પ્રમાણે છે.

"વૈજ્ઞાનિક અને કલાત્મક માનસમાં ઉડો તફાવત નથી. બંનેમાં સૌથી વધુ સર્જકતા અને સ્વાતંત્ર્ય સામેલ છે. વિજ્ઞાન સૈદ્ધાંતિક તેમજ પ્રાયોગિક છે. કલા કેવળ પ્રાયોગિક છે."

હોલુબની કાવ્યકૃતિઓ અમૂલ્ય રહતાવિરોધી છે અને તે સૌથી મુક્તચંદી કવિતા રચે છે અને તે કાવ્યની કેવળ સાહિત્યિક મર્યાદાઓ—બંધનો—તોડવા વિજ્ઞાન શક્તિઓનો આશ્રય લે છે. તે વિશ્લેષણપ્રિય કવિઓથી, રહતાવિરોધી પરંપરામાં આગ્રગણ્ય છે. તે કાવ્યને કાર્ષ્ણ્ય પણ અનુભવને અનુકૂળ રીતે વ્યક્ત કરવા સમર્થ બનાવવા—વિવિધરૂપ-સ્વરૂપ બનાવવા—છએ છે. વિજ્ઞાન અને મંત્રવાદના આ યુગમાં અસ્તિત્વત પ્રત્યાધાતો અને ચિંતાઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે અને કાવ્ય આથી દૂર રહી શકે નહિ. In its way, Holub's poetry is no less exploratory than that of the Extremist poets of the West, but it takes the opposite direction. હોલુબ માક્સવાદી કવિ છે પરંતુ તેના માક્સવાદ જરૂરસિદ્ધાંતી અને રાજકારણના પક્ષથી રંગાયેલો નથી. તેનું સૌથી

મહત્વાકાંક્ષી અને સૌથી દીર્ઘ કાવ્ય 'The Root of the Matter' તેનો જીવન પ્રત્યેનો દર્શિકાજ પ્રગટ કરે છે. જીવન સ્વરસદન અને પક્ષીય રાજકારણથી પર ભીમિઓ અને સંવેદનાઓના અનુભવોથી સ્ફુરત હોય છે. તે કહે છે :

Some mistakes are now mistakes
Others are still virtues.

તેના 'Pathology' અને 'In the Microscope' કાવ્યો રાજકારણીય વૈજ્ઞાનિક કવિ શું કમ છે તે પ્રગટ કરે છે.

Here too are dreaming landscapes,
lunar, derelict.
Here too are the masses
tillers of the soil
And cells, fighters
who lay down their lives
for a song.

Here too are cemeteries,
fame and snow.
And I hear murmuring,
the revolt of immense estates.

પુદ્ગલ સામ્યવાદી પક્ષના કુનિયાના દર્શનને બદલી સુદૃઢ પરિમાણમાં સ્ફૂટ કરતાં કવિ કહે છે :

We have
a map of the universe
for microbes,
we have a map of a microbe
for the universe.

We have
a Grand Master of chess
made of electronic circuits.

But above all
we have
the ability to sort peas,
to cup water in our hands,
to seek
the right screw
under the sofa
for hours.

This
gives us
wings.

‘પેથોલોજી’ કાવ્યમાં તે કહે છે: “અહીં પ્રભુની છાતીમાં લિખારીઓની છબો, સેનાપતિઓની ફેફસા, માહિતી આપનારાની આંખો અને શહીદોની ચામડી રહેલી છે. ... હું ‘જૂના કરાર’નાં પાનાઓમાં હોબરીના ટુકડા અને મગજનાં શ્વેત સ્મારકોમાં સડાની ગદ લિપિ વાંચું છું. દુઝો, ખ્રિસ્તીઓ, રવળ, નક અને દેવભૂમિ બાદલીઓમાં. અને નથી રુદન કે નથી ‘ન્યાસ. કેવળ માટી રડે છે. સૂક્ષ્મ નળિકાઓમાં ગળાપેલો ઇતિહાસ મૂંઝો છે. સમાનતા મૂંઝી, હાતુલાવના મૂંઝી. અને વિનાશકારક વેદતાના ત્રિરંગીમાંથી આપણે દરેકજા કદાપણના દોરા ખેંચીએ છીએ.” આ રીતે પ્રાયોગિક કવિ પ્રાયોગિક વૈજ્ઞાનિક સાથે ભળે છે. આમ વિજ્ઞાન અને કવિતા એક મધ્યાર્થતાને જોવાની બે રીતો છે. કલા દ્વારા નવી મધ્યાર્થતા સર્જાતી નથી, પણ માનવજીવના સત્યોનું કોંકુ દર્શન થાય છે.

હોહુબની કાવ્યકુશળતા મધ્યાર્થના ઉદ્ઘાટન અને વિશ્લેષણમાં સમાર્પ જાય છે. તે અંગ્રેજી ભાષા સારી રીતે જાણે છે અને જાણે છે અને અંગ્રેજીના અમેરિકન કવિ વિવિધમ કાલોસ વિલિયમ્સનાં કાવ્યો દ્વારા મુક્તછંદી કવિતાનો તેને રંગ લાગ્યો છે, છતાં જાનેનાં પરિણામો જુદાં છે. જુલનાની દૃષ્ટિએ હોહુબ કુદિપ્રધાન વધુ છે. તેનું ‘પ્રેમ’ નામનું કાવ્ય જોઈએ.

Two thousand cigarettes.
A hundred miles
from wall to wall.
An eternity and a half of vigils
blanker than snow.
Tons of words
old as the tracks
of a platypus in the sand.
A hundred books we didn't write.
A hundred pyramids we didn't build.
Sweepings.
Dust.
Bitter
as a beginning of the world.
Believe me when I say
it was beautiful.

કાવ્યરચનાનું આ કૌશલ્ય પ્રારંભિક અમૂર્ત ચિત્રકળાના ચિત્રકારો જેવું છે. ગૂંચવાયેલ બેચેન પરિસ્થિતિને તે તેનાં સરળી તરવારમાં રજૂ કરી અને પછી તે તરવારને પુનઃ પ્રયોજિત કરી ગૂંચવણને સ્પષ્ટતા અર્પે છે. આ મુક્ત રચનાઓનો ઉપયોગ તેની અભિવ્યક્તિની આડે આવતી અડચણો દૂર કરે છે. કવિતા તેમ જ વિજ્ઞાનમાં તે સપાટીની નીચે જઈ અર્થોના નવા સ્તરો પ્રગટ કરે છે, નવાં ભૂમિમય સત્યો પ્રુલ્લાં કરે છે. તેના કાવ્યો અને તેનું સંશોધક સૂક્ષ્મદર્શક મંત્ર જાણે એકસરખી રીતે કામ કરે છે અને સરખાં લક્ષ્યો પ્રતિ ગતિ કરે છે.

It is in this realm of at once confirming and extending reality that he has made some of his most fruitful experiments. કાવ્યના શક્તિશાળી શ્રેતાવર્ગનું વર્તુળ વિશાળ કદમાં તેને રસ છે. પ્રાગ રેડિયો સાથે મુલાકાતમાં તેણે જણાવ્યું હતું:

| વિશ્વાનંદ :

“કવિતાથી અસ્પૃશ્ય રહેલા લોકો માટે લખ્યું મને વધુ ગમે છે—જે લોકોને કવિતા તેમને માટે છે એનું જ્ઞાન નથી તેવા માટે. તેઓ જેમ દૈનિક અખબાર વાંચે છે અથવા ફૂટબોલની રમત જુએ તેમ જ સ્વાભાવિક રીતે કવિતા વાંચે તેમ હું છું” કવિતા કાંઈક મુશ્કેલ, જોશુ અથવા પ્રશંસાપાત્ર છે એમ મજબૂતાની જરૂર નથી.” તેણે ‘સિન્થેટિક કલા’ વિશે પ્રયોગો કર્યા છે. એ કલા એટલે “કવિતા વત્તા ચિત્રો વત્તા હું જાણતો નથી ખીજું શું.” Holub’s poems... are meditations which go beyond them and behind them.” ‘અધ્યાર્થતા’ કાવ્યને સાથ આપે છે ‘ઓપરેશન કરવાના ખાલી ઓરડા’ના ફોટોગ્રાફ.

The small worms of pain still wriggled
in the limpid air,
The trembling died away and
Something in us bowed low before
the fact of the operating-table
the fact of the window
the fact of space
the fact of steel
with seven blades.

The silence was inviolable
like the surface of a mirror.
Though we wanted to ask
Where the blood was flowing
And
Whether you were still dead,
darling.

આ કાવ્યનો આશય વાચકોને શ્રીનાઓને તેઓ જે દરરોજ અનુભવે છે તે વિશે વિચારતા કરી તેઓ જે જુએ છે અને વાંચે છે અને મેંવેદના પામે છે તેના પરસ્પર સંગઘ જોડવા પ્રેરવાનો છે. તે કહે છે:
Art has to be the product of a complete personality aware of all information and assumptions valid for the citizen of the modern world.” કલાજ્ઞેનમાંથી વિજ્ઞાનને બાદ કરવાથી સર્જકના સચવાતી નથી. કવિ હોલુબના કાવ્યની શક્તિ અધ્યાર્થતાની તેના સ્ફુર્તિ વિવેચનાત્મક સ્વીકારમાં મહેલી છે તે કોઈ વગ્ન સાથે દર્શન દરવાજા ગઢ કરવા દરેકનો નથી અને કોઈને તેના કેવળ ઓવરસ્ટના શિખર જેવા અસ્તિત્વને કારણે પ્રશંસિતો નથી. ‘પદાર્થનું મૂળ’ કાવ્યમાં તે સાચું જ કહે છે :

There is poetry in everything
is the biggest argument
against poetry.

મિરોરજાવ હોલુબની અવન કરેલાં કાવ્યોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ ૧૯૬૭માં લામોન્ડસવય-પેન્ઝને પ્રગટ કર્યો છે. (તેની શ્રી અધ્યાર્થતાની પ્રસ્તાવનાને આધારે આ લેખ લખાયો છે.)

ટવાયા પરંતુ આ અનુભવ સમય અને મંખાની દૃષ્ટિએ ખૂબ મર્યાદિત હતો. પરિણામે દિંદમાં જેવા વિશાળ રાજકીય એલિટ વર્ગ રચાયો હતો તેવા વર્ગ આફ્રિકામાં ધાના, નાઇલરિયા, ટાંગાનિકા કે કેન્યામાં રચાયો નહિ હતો. સ્વસ્થ અને મજબૂત વિરોધ પક્ષોનો આ રાષ્ટ્રોમાં અભાવ છે તેનું કારણ આ હકીકતમાં જણાય છે. બાકી ભ્યાં પક્ષો રચાય છે અને તેઓ રચાનિક મૂળિયાં નાંખી પોતાનું અસ્તિત્વ સાબિત કરે છે તેમને કોઈ પણ સંજોગોમાં નાબૂદ કરી શકાતા નથી આ પક્ષો પછી ગુપ્ત રીતે કે સત્તા પક્ષની અંદર જોડાઈને પોતાનાં અલગ જૂથ રચીને હંમેશા સક્રિય કામગીરી બજાવતા રહે છે.

આફ્રિકાના એલિટ વર્ગની એક નોંધપાત્ર મર્યાદા એ રહી છે કે પ્રારંભમાં તેઓને રાજકીય જવાબ-દારીમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા હતા. તેમાં પણ કેન્યા અને ટાંગાનિકામાં સાંસ્થાનિક સરકારની યોજના મુખ્યત્વે ગોરાઓને સત્તાનાં સૂત્રો સોંપતા જવાની હતી. આ ગોરાઓ પછી 'ખેત માનવીનો બોળો' ઉપાડીને સંસ્કૃતીકરણનું કાર્ય કરવાના હતા. બ્યારે ધાના અને નાઇલરિયામાં રચાનિક ટોળી-વડાઓને સમય આવ્યે સત્તા આપવાની યોજના હતી. પરંતુ શિક્ષિત વર્ગ સ્વાધીનતાના પ્રયાસોમાં મોખરે રહ્યો. આ શિક્ષિતો સંસ્થાનવાદી સરકાર અને ટોળીઓના વડાઓને તેમના ટેકેદારો ગણીને ખતેની સામે અહિંસાત્મક અભિવ્યક્તિ હતા ટાંગાનિકામાં કેટલાક ટોળી-વડાઓ સ્વાધીનતાના પ્રયાસોના સાથીદાર હતા અને મુઝાન્ડામાં પણ કાબાકા સ્વાતંત્ર્ય લડતના ટેકેદારો હતા. બ્યારે કેન્યામાં રચાનિક ટોળી-વડાઓ સાથે સ્વાતંત્ર્ય લડતના આગેવાનોને સંઘર્ષમાં આવવું પડ્યું હતું. આમ છતાં બધે જ ટોળીના વડાઓનો સંધિ કે પ્રયત્ન ટેકો મેળવવાનું અને તેમનું સ્થાન તથા ગૌરવ જાળવીને તેમનો લાભ લેવાનું વલણ જણાય છે. આમ પ્રથમ અને આધુનિક એલિટ વચ્ચેનું અસ્વસ્થ બેઝાબૂ સ્વાતંત્ર્ય સુધી તો આવ્યું પરંતુ પછીથી તે ખુલ્લા સંઘર્ષમાં આવ્યું

છે. આ બે એલિટ વર્ગ વચ્ચેનો મંધપૂર્ણ કુલીનશાહી અને ઉદારમતવાદી ધૂનનું વચ્ચેનો મંધપૂર્ણ ખાતી ભય છે. કુલીનશાહી અને ધનિકશાહી સામેનો સંઘર્ષ આમાં બેજો ધર્મ ભય છે. પ્રણાસિતગત આગાધારકતા મેળવવા ટેવાયેલા ટોળી-વડાના આ વર્ગને ઉપસાવવા માટે તથા ચૂંટણીમાંથી નેતી પકડ નાબૂદ કરવા માટે પણ એક-પક્ષ-પ્રથા ખૂબ ઉપયોગી જણાઈ છે.

એક-પક્ષ-પ્રથાના આકર્ષણનું મહત્વનું કારણ એ પણ છે કે નૂતન એલિટ વર્ગને લાગે છે કે સમાજની ઉત્થતિ માટેની કોન્યુન્ટા તેમને હાથ લાગી ગઈ છે. તેનો અમલ કરવાનો જ પ્રયત્ન છે. આ 'ઇલમ કો લકડી' જેવી દૈન્યારિક ઉદામશાહ પર નિર્ભર સમાજવાદી રચના તેમને આખરી સત્ય જણાય છે. પ્રણાસિતગત એલિટ તથા ધૂનનું મૂડી-વાદી વેપારી વર્ગની સ્પર્ધાનો અંત લાવવા માટે તથા લોકોને ઉત્કેરવા માટે પણ આ નીવડેલું સાધન જણાય છે. પ્રગતિશીલ ગણ્યું, સત્તા માટેની સ્પર્ધા નષ્ટ કરી દેવી અને લોકોદારની પયગમ્બરી પ્રવાહિત પૂરી કરવી, એમ વેવડો સ્વાસ્થ આમાં સધાય છે. આમ છતાં તેઓ સમાજવાદનું આફ્રિકીકરણ કરવા ઉપર ખાસ લાર મૂકે છે અને પોતાનો સમાજવાદ કોઈ વિદેશી સત્તાની આગળી પકડી નથી માલતો તેનું સાબિત કરવાની ખાસ તકેદારી રાખે છે. કારણ કે તો જ આંતરિક ક્ષેત્રે સામ્યવાદને દબાવી શકાય, વિશાસ માટે વિદેશી સહાય મેળવી શકાય અને સોદાગ્યાણના તક રહે. વળી અહીં પક્ષો સંસદ બહારથી રચાયા હોવાથી અગ્રણ જોયું તેમ તેમની વચ્ચે ઉદામવાદની સ્પર્ધા ચાલતી જ હોય છે. આ ઉપરાંત આધુનિક મુશ્કેલીમાં કોઈ પણ પક્ષ બગડેલાણની વાત ક્યાં નિના ટકા શકે તેમ નથી લોકોનું હૃદય-ધારણુ છોડ્યું આવે કે ન આવે પગલુ સમાનતા રહે તેવી લોકશાસણીને પણ તેઓ અવરણી શકે તેમ નથી. આથી આવક ઉપર મર્યાદા, નફાની વહેંચણી, વધુ આવક ઉપર લાર કરવેરા, વેપારીઓ ઉપર નિવંરણો, નોદરીની સારી સવસતો, એકત્રીત ઉપાદાન લાવમાં લાભ જેવાં પગલાંની હિમાયત આ

પરોને કરવી જ પડે છે. જ્યારે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે નાણા નોંધાયે અને તેની મૂડી જન્યત વિના સર્જવાની સુરક્ષી રહે છે. વિદેશી રોકાણો ઘટતાં તથા પ્રતિબંધિત થતાં અને સ્થાનિક વેપારીઓ પાસે અપૂરતી મૂડી રહેતાં રાજ્યને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે પ્રવેશ કરવો પડે છે. આ મંજોરોમાં સમાજવાદી ફોર્મ્યુલા અને તેના અમલ માટે રસિયા જેવા સામ્યવાદી દેશોએ અપનાવેલી એક-પક્ષ-પ્રથા નવોદિત રાષ્ટ્રના નેતાઓને સરળ જણાય છે. સંકુલ પક્ષપ્રથા અને ચૂંટણીઓની ગોઠવણોથી નિયંત્રિત ખની પોતાની 'ફોર્મ્યુલા'ના—જેને તે સંપૂર્ણ સાચી માનતા હોય છે, અમલમાં આન આપવા માટે તેમને આ વિકલ્પ ખૂબ જ આવકારણીય જણાયો છે.

સત્તા અને પરિવર્તન માટેનો એ પેઢીઓ વચ્ચેના સંઘર્ષનો એક મુદ્દો પશ્ચિમી નિર્દેશ માગી લે છે. સ્વાધીનતાના આંદોલન દરમિયાન લડી ચૂકેલી અને હવે વહીવટ બની ચૂકેલી નેતાગીરીને મર્યાદાઓ હોય છે: (૧) તેઓ પ્રમાણમાં ઓછા કેળવાયેલા હતા અને (૨) આજની પેઢી જેટલા ક્રોધન તથા તેની ટેકનિક બાળતમા કામોક્ષ નથી. આથી આ યુવાન પેઢીને શિસ્તમાં રાખવી અને સત્તા ટકાવી રાખવી તેમ જ સાથે સાથે રાકચ તેટલા પ્રમાણમાં તેમને લાભ લેવો તે દૃષ્ટિકોણથી જોતાં પશ્ચિમ એક-પક્ષ-પ્રથાનો વિકલ્પ વધુ આકર્ષક જણાય છે. કેન્દ્રમાં, ધાનામાં, શાકમાં કે ટાંગાનિકામાં બધે જ એ પેઢી વચ્ચેના આ સંઘર્ષ દેખાઈ આવે છે. મજૂર પ્રવૃત્તિ, યુવક પ્રવૃત્તિમાં પડેલા યુવાનો તથા શિક્ષણક્ષેત્રની સુશિક્ષિત ત્વજિઓનો આ સંઘર્ષ ધાનામાં એનકુમા અને ડૉ. જુસિયા, અને શ્રી ગમેદેમા દેખાય છે. ડૉ. જુસિયા એનકુમાના શાસન નીચે દેશનિકાથી ભોળવતા હતા. તેઓ નૃવંશશાસ્ત્રના નિષ્ણાત છે. અનેક પુસ્તકોના લેખક તથા એનકુમાના પતન પછી ધાનાની શુભે.માં પ્રાધ્યાપક હતા. છેલ્લી ચૂંટણીમાં તેમનો પ્રગતિશીલ પક્ષ વિજયી થતાં તે વડા પ્રધાન બન્યા છે શ્રી ગમેદેમા એનકુમાના CCPના યુવાન

ક્રમકંક હતા પરંતુ એનકુમા તેમને નેતાગીરીમાં આગળ આવવા દે તેમ નહિ જણાતાં દેશ છોડી વિરોધી જૂથમાં જોડાયા હતા અને ડૉ. જુસિયા સાથે દાય મિત્રાવ્યા હતા. આજે તેઓ ધાનાના વિરોધ પક્ષના નેતા છે. ડૉ. જુસિયાના દરોહ છે.

આફ્રિકામાં એક-પક્ષ-પ્રથા ઠેર ઠેર ઉદ્ભવી રહી છે પરંતુ આફ્રિકાના પૂર્વે કિનારે આવેલા ટાંગાનિયા અને હવે કેન્દ્રમાં તે જે સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. પૂર્વ કિનારા સાથે ભારત અને મુખ્યત્વે મુઝરાતનો ગાદ સંપર્ક રહ્યો છે અને વધુમાં તે આ દેશો બ્રિટિશ વહીવટ નીચે હતા છતાં દિલ અને તેમના પ્રયોગમાં જે ફેર પામ્યો છે તે સમજવો જરૂરી છે.

ટાંગાનિયાના વડા ડૉ. જુસિયાસ ન્યેરેરે અતોખું નેતૃત્વ ધરાવે છે. એક શિક્ષક જે શેક્સપિયરના ગ્રંથોના અનુવાદ માટે અવકાશ મેળવવા થોડો સમય વડા પ્રધાનપદેથી કારેમ થાય અને પક્ષના ધ્યતર ઉપર ખ્યાન કેન્દ્રિત કરે, ગદનક્ષી થાય તેનું લખાણ લખે અને તે માટે કેદમાં જવાનું થાય ત્યારે જાહેર સભા યોજી લોકોને શક્તિ જાગવવાની દદ્દબરી અપીલ કરે. દ. આફ્રિકામાંથી ગોરી કુશીનશાહીની નાબૂદીને જે પોતાનું એક મહત્વનું કાર્ય ગણે, પોતાના જ શાસનના ભાગરૂપ ઝાંઝીબારમાં મનરવી શુલ્કમ-શાહીને નિબાવી લે પરંતુ નાઇજરિયાના બિયાફ્રા સાથેના આંતરિક સંઘર્ષમાં ખુસ્તે આમ બિયાફ્રાની તરફદારી કરે. શ્રી ન્યેરેરે એક પ્રગતિશીલ અને કંઈક અંશે ઉદારમતવાદી નેતા છે. ટાંગાનિયામાં એક-પક્ષ-પ્રથા છે પરંતુ ચૂંટણીમાં એક સ્થાન માટે વધુ ઉમેદવારો—અલગત એક જ પક્ષના ઊભા રહી શકે છે. છેલ્લી ચૂંટણીઓનાં પરિણામોમાંથી દેખાય છે કે અનેક પ્રધાનો, પક્ષના અમણી નેતાઓ અને અધિકારીઓને ચૂંટણીમાં થોર પરાજય સાંપડ્યો હતો. ન્યેરેરેનું સ્વપ્ન આફ્રિકન સમાજવાદની સ્થાપના, ખટુળતિ સમાજની રચના અને એક-પક્ષ-પ્રથા છતાં આંતરિક સ્પર્ધાની છૂટ એવી સ્પર્ધાત્મક પક્ષ વ્યવસ્થાને સાકાર કરવાનું છે. આ પ્રયોગનું અનુસરણ

ટેવાયા પરંતુ આ અનુભવ સમય અને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ખૂબ મર્યાદિત હતો. પરિણામે હિંદમાં જેવો નિશાળ રાજકીય એસિટ વર્ગ રચાયો હતો તેવો વર્ગ આફ્રિકામાં ધાના, નાઇજીરિયા, ટાંગાનિકા કે કેન્યામાં રચાયો નહિ હતો. સ્વસ્થ અને મજબૂત વિરોધ પક્ષોનો આ રાષ્ટ્રોમાં અભાવ છે તેવું કારણ આ દૃષ્ટિકોણમાં જણાય છે. બાકી ન્યાં પક્ષો રચાય છે અને તેઓ રચાનિક મૂળિયાં નાંખી પોતાનું અસ્તિત્વ સાબિત કરે છે તેમને કોઈ પણ સંમેલોમાં નામ્બૂદ કરી શકાતા નથી આ પક્ષો પછી ગુપ્ત રીતે કે સત્તા પક્ષની અંદર નેડાર્કને પોતાનાં અક્ષમ જૂથ રચીને હમેશા સક્રિય કામગીરી બજાવતા રહે છે.

આફ્રિકાના એસિટ વર્ગની એક નોંધપાત્ર મર્યાદા એ રહી છે કે પ્રારંભમાં તેઓને રાજકીય જવાબદારીમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા હતા. તેમાં પણ કેન્યા અને ટાંગાનિકામાં સાર્વજનિક સરકારની યોજના મુખ્યત્વે ગોરાઓને સત્તાનાં સ્ત્રોત સોંપતા જવાની હતી. આ ગોરાઓ પછી 'શ્રેષ્ઠ માનવીનો યોગ્ય' ઉપાદીને સંસ્કૃતીકરણનું કાર્ય કરવાના હતા. જ્યારે ધાના અને નાઇજીરિયામાં રચાનિક ટોળી-વડાઓને સમય આવ્યે સત્તા આપવાની યોજના હતી. પરંતુ શિક્ષિત વર્ગ સ્વાધીનતાના પ્રયાસોમાં મોખરે રહ્યો. આ શિક્ષિતો સંસ્થાનવાદી સરકાર અને ટોળીઓના વડાઓને તેમના ટેકેદારો ગણીને બંનેની સામે અહિંસાત્મક ચલાવતા હતા ટાંગાનિકામાં કેટલાક ટોળી-વડાઓ સ્વાધીનતાના પ્રયાસોના સાથીદાર હતા અને યુગાન્ડામાં પણ કાયાકા સ્વાતંત્ર્ય લડતના ટેકેદારો હતા. જ્યારે કેન્યામાં રચાનિક ટોળી-વડાઓ સાથે સ્વાતંત્ર્ય લડતના આગેવાનોને સંઘર્ષમાં આવવું પડ્યું હતું. આમ છતાં બધે જ ટોળીના વડાઓનો સંધિ કે પ્રયત્ન ટેકો મેળવવાનું અને તેમનું રચાન તથા ગૌરવ બજાવીને તેમનો લાભ લેવાનું વલણ જણાય છે. આમ પ્રયાગત અને આધુનિક એસિટ વચ્ચેનું અસ્વસ્થ જોડાણ સ્વાતંત્ર્ય સુધી તો ચાલ્યું પરંતુ પછીથી તે ખુલ્લા સંઘર્ષમાં આવ્યું

છે. આ એ એસિટ વર્ગ વચ્ચેનો સંઘર્ષ કુલીનશાહી અને ઉદારમતવાદી યૂઝર્વ વચ્ચેનો સંઘર્ષ બની નબ છે. કુલીનશાહી અને ધનિકશાહી સામેનો સંઘર્ષ આમાં જોગો યર્ષ નબ છે. પ્રણાલિકાગત આઝાદીપરંતુ મેળવવા ટેવાયેલા ટોળી-વડાના આ વર્ગને ઉચ્ચસ્તરના માટે તથા ચૂંટણીમાંથી તેની પકડ નાખૂદ કરવા માટે પણ એક-પક્ષ-પ્રથા ખૂબ ઉપયોગી જણાઈ છે.

એક-પક્ષ-પ્રથાના આકર્ષણનું મહત્ત્વ કારણ એ પણ છે કે નૂતન એસિટ વર્ગને લાગે છે કે સમાજની ઉત્તતિ માટેની ફામ્પુલો તેમને હાથ લાગી ગઈ છે. તેનો અમલ કરવાનો જ પ્રયત્ન છે આ 'ઇલમ ડી લકડી' જેવી વૈચારિક ઉદ્ઘામવાદ પર નિર્ભર સમાજવાદી રચના તેમને આખરી સત્ય જણાય છે. પ્રણાલિકાગત એસિટ તથા યૂઝર્વ મૂડી-વાદી વેપારી વર્ગની સ્પર્ધાનો અંત લાવવા માટે તથા લોકોને ઉચ્ચસ્તરના માટે પણ આ તીવ્રરૂઢ સાધન જણાય છે. પ્રગતિશીલ ગણ્યું, સત્તા માટેની સ્પર્ધા નહ કરી હેવી અને લોકોદારની પયગમ્બરી ખવાહેણ પૂરી કરવી, એમ વેવડો સ્વાર્થ આમાં સંધાય છે. આમ છતાં તેઓ સમાજવાદનું આફ્રિકીકરણ કરવા ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે અને પોતાનો સમાજવાદ કોઈ વિદેશી સત્તાની આંગળી પકડી નથી ચાલતો તેનું સાબિત કરવાની ખાસ તકેદારી રાખે છે, કારણ કે તો જ આંતરિક ક્ષેત્રે સ્થાપવાદને દખાવી શકાય, વિકાસ માટે વિદેશી સહાય મેળવી શકાય અને સોદાખાણના તક રહે. વળી અહીં પક્ષો સંસદ બહારથી રચાયા હોવાથી અગળ જોયું તેમ તેમની વચ્ચે ઉદ્ઘામવાદની સ્પર્ધા ચાલતી જ હોય છે. આ ઉપરાંત આધુનિક યુગમાં કોઈ પણ પક્ષ જનકલ્યાણની વાત કર્યા વિના ટકી શકે તેમ નથી લોકોનું જીવન-ધોરણ જીવું આવે કે ન આવે પરંતુ સમાનતા રહે તેવી લોકલાગણીને પણ તેઓ અવગણી શકે તેમ નથી. આથી આવક ઉપર મર્યાદા, નકાની વહેંચણી, વધુ આવક ઉપર ભારે કરવેરા, વેપારીઓ ઉપર નિયંત્રણો, નોકરીની સારી સવલતો, ખેડૂતોને ઉત્પાદન લાવમાં લાભ જેવાં ખમલાંની દિશાવત આ

પણેને ફરવી જ પડે છે. આપણે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે નાણાં નિર્ભર એ અને તેની મૂડી જન્ય વિના સર્જવાની મુશ્કેલી રહે છે. વિદેશી રોકાણો ધટતા તથા પ્રતિબંધિત થતા અને સ્થાનિક વેપારીઓ પાસે અપૂરતી મૂડી રહેતા સંબંધને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે પ્રવેશ કરવો પડે છે. આ અંગેજોગમાં સમાજવાદી ફોર્મ્યુલા અને તેના અમલ માટે રશિયા જેવા સામ્યવાદી દેશોએ અધનાવેલી એક-પક્ષ-પ્રથા નવોદિત રાષ્ટ્રના નેતાઓને સરજ જણાય છે. મંડુક પક્ષપ્રથા અને ચૂંટણીઓની ગોઠવણોથી નિયંત્રિત બની પોતાની 'ફોર્મ્યુલા'ના—જેને તે સંપૂર્ણ સાચી માનતા હોય છે, અમલમાં ધ્યાન આપવા માટે તેમને આ વિકલ્પ ખૂબ જ આવકારણીયક જણાયો છે.

સત્તા અને પરિવર્તન માટેના બે પેઢીઓ વચ્ચેના સંઘર્ષને એક મુદ્દો પણ અર્ધાં નિર્દેશ મારી લે છે. સ્વાધીનતાના આદેશન દરમિયાન લડી ચૂકેલી અને હવે વહીવટ બની ચૂકેલી નેતાગીરીને મર્ષાદાઓ હોય છે: (૧) તેઓ પ્રમાણમાં ઓછા કેળવણેલા હતા અને (૨) આજની પેઢી જેટલા મંઠન તથા તેની ટેકનિક બાળતમા કામેલ નથી. આથી આ યુવાન પેઢીને શિસ્તમાં રાખવી અને સત્તા ટકાવી રાખવી તેમ જ સાથે સાથે ચક્રવર્તી સત્તા પ્રમાણમાં તેમના લાભ દેવો તે દૃષ્ટિકોણથી જોતાં પણ એક-પક્ષ-પ્રથાનો વિકલ્પ વધુ આકર્ષક જણાય છે. કેન્યામાં, ધાનામાં, ચાડમાં કે ટાંગાનિકામાં બધે જ બે પેઢી વચ્ચેના આ સંઘર્ષ દેખાઈ આવે છે. મનૂર પ્રવૃત્તિ, યુવક પ્રવૃત્તિમાં પડેલા યુવાનો તથા શિક્ષણક્ષેત્રની સુશિક્ષિત વ્યક્તિઓના આ સંઘર્ષ ધાનામાં એનકુમા અને ડૉ. જુસિયા, અને શ્રી ગમેદેમા દેખાય છે. ડૉ. જુસિયા એનકુમાના શાસન નીચે દેશનિકાલી ભાગવતા હતા. તેઓ નૃવંશશાસ્ત્રના નિષ્ણાત છે, અનેક પુસ્તકોના લેખક તથા એનકુમાના પતન પછી ધાનાની યુનિ.માં પ્રાધ્યાપક હતા. છેલ્લી ચૂંટણીમાં તેમનો પ્રગતિશીલ પક્ષ વિજયી થતાં તે વડા પ્રધાન બન્યા છે શ્રી ગમેદેમા એનકુમાના CCPના યુવાન

મંચક હતા પરંતુ એનકુમા તેમને નેતાગીરીમાં આગળ આવવા દે તેમ નહિ જણાતા દેશ છોડી વિરોધી જૂથમાં નિદાણા હતા અને ડૉ. જુસિયા સાથે હાથ મિલાવ્યા હતા. આજે તેઓ ધાનાના વિરોધ પક્ષના નેતા છે. ડૉ. જુસિયાના દરિદ્ર છે.

આફ્રિકામાં એક-પક્ષ-પ્રથા ઠેર ઠેર ઉદ્ભવી રહી છે પરંતુ આફ્રિકાના પૂર્વે કિનારે આવેલા ટાંગાનિકા અને હવે કેન્યામાં ને જે સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી છે તે ખાસ નોંધપાત્ર છે. પૂર્વ કિનારા સાથે ભારત અને મુખ્યત્વે મુજરાતનો ગાઢ સંબંધ રહ્યો છે અને વધુમાં તે આ દેશો સ્વિટ્ઝરલેન્ડ વહીવટ નીચે હતા છતાં દિવ અને તેમના પ્રયોગમાં જે ફેર પડ્યો છે તે સમજવો જરૂરી છે.

ટાંગાનિકાના વડા ડૉ. જુસિયાસ ન્યેરેરે અનેતપુ' નેતૃત્વ ધરાવે છે. એક શિત્ક જે શેકસાધકરના પ્રથિના અનુવાન માટે અવકાશ મેળવવા થોડો સમય વગર પ્રધાનપદેથી કારણ થાય અને પક્ષના ધાતર ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે, જનનક્ષી થાય તેનું લખાણ લખે અને તે માટે કેદમાં જવાનું થાય ત્યારે જાહેર સભા યોજી લોકોને શાંતિ ભાગવવાની દર્દીઓની અપીલ કરે. ડૉ. આફ્રિકામાંથી જોરી કુશીનશાહીની નામૂદીને જે પોતાનું એક મદત્તનું કામ ગણે, પોતાના જ શાસનના આગર્ય ઝાંઝીઆરમાં મનસ્વી જુલમ-શાહીને નિભાવી લે પરંતુ નાઇજીરિયાના મિયાફા સાથેના આંતરિક સંઘર્ષમાં ખુદને આમ મિયાફાની તરફદારી કરે. શ્રી ન્યેરેરે એક પ્રગતિશીલ અને કંઈક અંશે ઉદારમતવાદી નેતા છે. ટાંગાનિકામાં એક-પક્ષ-પ્રથા છે પરંતુ ચૂંટણીમાં એક સ્થાન માટે વધુ ઉમેદવારો—અલબત્ત એક જ પક્ષના ગીમા રહી શકે છે. છેલ્લી ચૂંટણીઓનાં પરિણામોમાંથી દેખાય છે કે અનેક પ્રધાનો, પક્ષના અમણી નેતાઓ અને અધિકારીઓને ચૂંટણીમાં ધીર પરાજય સાંપડ્યો હતો. ન્યેરેરેનું સ્વપ્ન આફ્રિકન સમાજવાદની રચાપના, બહુભૂતિ સમાજની રચના અને એક-પક્ષ-પ્રથા છતાં આંતરિક સ્પર્ધાની છૂટ ઝોરી સ્પર્ધાત્મક પક્ષ વ્યવસ્થાને સાકાર કરવાનું છે. આ પ્રયોગનું અનુસરણ

કેન્દ્રમાં પણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. હાં પણ એક-પક્ષ-પ્રથા અપનાવવામાં આવી છે પરંતુ કેન્દ્રમાં કીકુયુ નાતિ અને તેની બહુમતી તથા તેમનાં હિતોને અગ્રસ્થાન એક વિચિત્ર મંદ્યમાં માટેની ભૂમિકા બનવાનો સંભવ છે. કેન્દ્રના નેતાઓ ન્યેરે જેટલા ઉદાર અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળા નથી બન્યાતા.

આમ થોડાએક ફેરફાર અને વિશિષ્ટતાઓને બાદ કરતાં આફ્રિકન રાષ્ટ્રો ગિનરપર્ધાત્મક એક-પક્ષ-પ્રથા પસંદ કરે છે. રાષ્ટ્રધાત્તર અને વિકાસના પ્રશ્નો માટે તેમને આ માર્ગ આકર્ષક બન્યાય છે.

નવું ધાયન

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર: અમદાવાદ-૧૪

ક્ષેત્ર સંસ્કૃતિ

લે. ગ્રેવરહાર્થ પટેલ, કિ. ર. ૪-૦૦

આજની વિચિત્ર આમસંસ્કૃતિની આવૃત્તી કાલનું અહીં જે સ્વરૂપ આલેખવામાં આવ્યું છે તેની પાછળ ગાંધી-વિચારનું ચિંતન છે; ઉપરાંત, જાતઅનુભવ અને જાતનિરીક્ષણનો પણ એમાં ફાળો છે. જગતના કેટલાક 'ક્ષેત્રીય' (કમ્યુનિટી) પ્રયોગોનું પણ આલેખન અહીં જોવા મળે છે.

અમગતશાસ્ત્ર લિંકન

લે. મણિભાઈ લ. દેસાઈ, કિ. ર. ૩-૦૦

છેલ્લાં ૪૫ વરસથી એથહામ લિંકનના જીવન-સાહિત્યનું પરિસેવન કરી રહેલા એક અભ્યાસીએ પોતાના નોટા મંદ્યની તૈયારીઓ દરમ્યાન, અહીં લિંકનના જીવનની પ્રેરક રૂપરેખા સરળ ભાષામાં, કાઠા કાઢેલકરના પ્રવેશક તથા લિંકનના ફોટા સહિત, રજૂ કરી છે.

ગાંધીજીનું સાહિત્ય

લે. રમણ મોદી, કિ. ર. ૧૨-૦૦

ગાંધીજીના સમગ્ર સાહિત્યનું શક્ય એટલે અંશે, સર્વાંગી દૃષ્ટિએ, અધ્યયન રજૂ કરવાનો અહીં પ્રયાસ છે. તેમાં અમગત સાહિત્યનો પણ ઉપયોગ કરીને મુલવણી કરવામાં આવી છે. ઉમાશંકર જોશીએ આ

પરંતુ આ પ્રયાનું હાથરથાન એ છે કે રાજકીય રીતે અવિકસિત પ્રભુઓમાં પક્ષ અને રાજ્ય એક યર્ષ બવાનો સંભવ છે પરિણામે પક્ષો સત્તા અને તેના લાભ મેળવવા માટે એકઠા મળેલા રાજ્યપુરોની કંકપૂતળી જનતાં આ પ્રથા જ એક સ્થાપિત દ્વિત અને એક વર્ગનું હથિયાર બની જવા સંભવ છે. અંતે એક યુરત અને બધિયાર સમાજ અસ્તિત્વમાં આવશે જેને તોડવા માટે કાંચો સંઘર્ષ વેઠવો પડશે. આ સંલેગોમાં આફ્રિકન રાષ્ટ્રોમાં સ્થિર લોકશાહી બ્યવસ્થાના વિકાસની તકો અહીં આછી બન્યાય છે.

મંદ્ય 'ગાંધીને અધ્યયનનું મદરવનું સોપાન' મણી આવકાર આપ્યો છે.

મહાત્મા ગાંધી (પૂર્ણહિતિ : મંદ્ય ૪ થો)

લે. પારેલાલ

અનુ: મણિભાઈ લ. દેસાઈ, કિ. ર. ૩. ૧૨-૦૦

'મહાત્મા ગાંધી: ૫ લાસ્ટ ફેઝ' નામક અપૂર્ણ મંદ્યતો આ અનુવાદ છે તેમાં મહાત્માના જીવનના અંતિમ રોમાંચક અને સૌથી મશરવી ભાગનું સર્વાંગી નિરૂપણ થયેલું છે. ગાંધીજીના જીવનને સમજવા ઇચ્છનાર માટે આ ઉત્તમ લાખ્યની યરજ સાર છે.

ગાંધીજીના વિધાયર્થાકાળના

સમકાલીનો અને સાથીઓ

સંપ્રાદક: જ્યેષ્ઠરામ મ. ઉપાધ્યાય, કિ. ર. ૧૦-૦૦

આ તસવીર-સંપુટમાં ૪૮ જેટલા ફોટા બરરી માહિતી સાથે, સુઘડ સ્વરૂપે, પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં ગાંધીજીના બાળવયના ફોટા ઉપરાંત તેમનાં માતા પૂતળીયા, તેમના મેટાલાઈલ લઘુમીદાસ, રાજકોટનો ઠાકેરસાહેબ તથા અનેક વર્ગ શિક્ષકોના તથા સહાધ્યાયીઓ—આલ-કિશોર વયના મિત્રો અને કુટુંબીઓના, અને અન્ય ફોટાઓ પહેલી જ વાર એક સાથે સંગૃહીત થયા છે.

ભારતે અણુબોમ્બ બનાવવો જોઈએ ?

૧ | રણછોડદાસ વાચક

ભારતે અણુબોમ્બ બનાવવો જોઈએ કે કેમ તેની આજની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરતી વખતે હું પ્રારંભિક તબક્કે જ માનું અધીન મંતવ્ય જણાવી દઉં છું કે ભારતે પોતાના વિકસેલા ખુદશા રાષ્ટ્રીય અભિયોગ અણુબોમ્બ બનાવવાનો જોગે જોઈએ. આ ચર્ચા માટે જે કેટલાક મુદ્દાઓ અમને આપવામાં આવ્યા છે તેનું વર્ગીકરણ કરીએ તો અણુબોમ્બથી સુસજ્જ થવાના કેટલાક કારણો રજૂ કરવામાં આવે છે. અણુબોમ્બ આપણી પાસે હોય તો તે deterrent તરીકે કામ કરે છે. એટલે કે દુશ્મન આપણી ઉપર હુમલો કરતો અચકાતો છે. બીજું, અણુબોમ્બથી આપણને absolute security પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે આજના યુગમાં તે અનિર્મ દહિયાર — ultimate weapon બનાવું છે. ત્રીજું, અણુ હથોળમાં દાખલ થઈ માંધાતા દેશને દરજ્જો એટલે કે આંતરરાષ્ટ્રીય મોખો પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે. ચોથું, અભિયોગ atomic blackmail માને અણુ-દમદમીનાય લાભો મેળવી શકાય. ભારતે અણુબોમ્બ બનાવવો જ હોય તો આખાનો કથો હેતુ તે સિદ્ધ કરવા માગે છે તે વિષે તેણે પ્રથમ પોતાના મન સાથે નક્કી કરી લેવું પડે. એક રીતે જોઈએ તો યુનાના પાંચે સ્થાપક દેશો પાસે જ અભિયોગ અણુબોમ્બ છે, અમેરિકા, સોવિયેત મંથ, બ્રિટન, ફ્રાંસ અને હવે ચીન પાસે પણ અણુબોમ્બ આવ્યો છે. આ પાંચમાંથી એક અમેરિકા સિવાય બીજા કોઈએ અણુબોમ્બનો ઉપયોગ કર્યો નથી. અમેરિકાએ જાપાન ઉપર અણુ વિશ્વયુદ્ધ વખતે

દ્વિરોશીમા અને નાગાસાકી ઉપર એનો પહેલવહેલો ઉપયોગ કર્યો હતો અને તે weapon of terror તરીકે ઉપયોગમાં લેવાયો હતો. ઓગણીસમી સદીમાં balance of power માં સત્તાતુલાનો એક આંતરરાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંત હતો. તે બીજા વિશ્વયુદ્ધને અંતે balance of terror માં પરિવર્તિત થયો. સોવિયેત મંથ, બ્રિટન, ફ્રાંસ અને ચીન પાસે આ અંતિમ મનાતું દહિયાર આવ્યું એટલે હવે આ બંધારણાદી તૂટી. પણ દરેકે માત્ર અદ્યતન પ્રદેશો પાસે આ દહિયાર છે. એટલે તેને oligopoly of balance of terror કહી શકાય. તો હવે પરિસ્થિતિ વિદ્યોગવ્યવસ્થામાં જોવા જેવી છે. આ અંતિમ દહિયાર ધારણ કરવાથી શો લાભ થાય છે? છેલ્લા બે દાયકાની બધી નાની નાની લડાઈઓ આણુ દહિયારોથી લડાઈ છે. ભારતે તથા વખત પાકિસ્તાન સામે અને એક વખત ચીન સામે યુદ્ધ ખેડ્યું છે. પાકિસ્તાન સામેના છેલ્લા યુદ્ધમાં ભારત વિજયી બનીને બહાર આવ્યું છે, એનું કદ ધણું મહત્વનું બન્યું છે. પણ અમેરિકાએ હિંદી ચીન જેવામાં પણ અણુબોમ્બનો ઉપયોગ કર્યો નથી. કમૂખા, લેબેનન વગેરેની કટોકટી વખતે એને અણુ-દહિયારોનો ઉપયોગ કરવાની ખજવાળાં જોપડી હતી. આ અગાઉ ઠારિયાના યુદ્ધ વખતે ચીન ઉપર અણુ-હુમલો કરવાની તેણે રીતસરની જાહેરાત પણ કરી હતી. છતાં આ દહિયારોનો ઉપયોગ કરવાની વૃદ્ધતા સમવિહોણી રહે એમ નથી. અને અમેરિકા જેવો દેશ કમૂખાને મુક્ત થતાં રોકી શકતો નથી. એથી જાણદું, સુએઝની

નહેર પરના બ્રિટન-ફ્રાંસના આક્રમણને રોકવા માટે સોવિયેત સંઘે આ deterrentનો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો હતો.

આ હથિયાર ધારણ કરવાથી ફ્રાન્સને માત્ર પુરાણા ગૌરવમાં આજોટવા સિવાયનો ખીન્ને કોઈ ખાસ લાભ થયો હોય એમ દેખાતું નથી. અરે, ઉત્તર આફ્રિકામાંના કેટલાંક કાયદેસરનાં હિતોને પણ તે આ અણુ-સાધનથી મંતોષી શકતું નથી; એટલે કે ભારે ખર્ચાળ અણુઓખના ખડકલા ક્યો જવા અને એનો ઉપયોગ કદી કરવાનો ન હોય તો એ વિશ્વાસ અર્ધ-વિકસિત દેશને ક્યાં સુધી ફાવે? એક નિષ્ણાતે સાચું જ કહ્યું છે કે, અણુઓખ પોતે paper tiger જ છે.

ખીલું, એકલા અણુઓખના ખડકલા અત્યુપાદક રીતે ક્યાં કરવાથી જ ખસ થતું નથી. અણુ હથિયારોનો ઉપયોગ કરવા માટે nuclear delivery methods નો પણ આજે કદપનાતીન વિકાસ થયો છે. intercontinental ballistic missiles ઉપરાંત, તાજેતરમાં સાતમે કાફો બંગાળના ઉપસાગરમાં શા માટે આવ્યો તે વિષેના જાહેર વિવાદની રસપ્રકૃતા પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

આ સાતમે કાફો બંગાળના ઉપસાગરમાં એટલા માટે આવ્યો હોવાનું કહેવાય છે કે સોવિયેત જહાજો હિંદી મહાસાગરમાં underwater nuclear delivery missilesનો કેઈક પ્રયોગ કરી રહ્યાં હતાં. આમાં સાચું શું છે તે હજી સ્પષ્ટ થયું નથી. પણ missilesની પદ્ધતિઓ અનંતગણી વિકાસ પામી મૂકી છે એટલે કે અણુઓખના ગંજ ખડકવા ઉપરાંત વધારે ને વધારે જંગી પ્રમાણમાં અણુ હથિયારોની ડિલિવરી પદ્ધતિઓમાં અખૂટ નાણાં રોકાવાનાં રહે છે અને ખૂબીની વાત તો એ છે કે આ બધું જ માત્ર શોલાના ગાંધિયા જેવું

કે માત્ર આંતરરાષ્ટ્રીય મોભા ખાતર જ છે જે વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેવાની નથી, તેને માટે અછત-ગળાં સાધનોનો ઉપયોગ થાય તો ભારત ગરીબી નિવારણનો ઉદ્દેશ જરૂર લાવી શકે નહિ.

અર્થશાસ્ત્રનો એક અટળ નિયમ છે કે કોઈ પણ દેશે guns or butterની પસંદગી કરવાની હોય છે. જો લશ્કરી જમાવટ પાછળ ખર્ચ કરવાનો હેતુ નો જીખખારાને કે ગરીબીને દૂર કરવાનો પ્રથમ મોકૂફ રાખવો પડે. ભારતે પાકિસ્તાન સામેના યુદ્ધમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું છા વિસ્તાર્યું છે- દરે એણે primitive socialist accumulation ના પ્રશ્નો ઉઠેલીને અર્થતંત્ર વધુ સમ્પદર બનાવવું જોઈશે અત્યારે આ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરણ પણ ધણું જ આશંકસરતું છે. Prolonged international confusion—લાંખા સમય સુધીના આંતરરાષ્ટ્રીય ગૂંચવડાનો તખ્તો શરૂ થયેલો અણાથ તે વખતે ભારતે પોતાની લોકશાહીને સમ્પદર બનાવીને સમાજવાદી પાયો મજબૂત રીતે નાખવો જોઈએ અને એમાંથી જ ઉદ્યોગધંધા તથા રોજગારીની રિફ્રેસિવિટી માટે ભિષ્વ પ્રયાણ કરવું જોઈએ. આખા એશિયા ઉપર ભારતના આ અખતરાની દૂરગામી અસરો ચવાની છે અને એશિયાર્ષ દેશો સાથે વધુ ધનિક સંગઘોમાં આવવાની ભારતની નવી નીતિ પણ આમાં કલ્યાણદાયી બની શકે છે. એટલે કે ભારતે પોતાનો વાર્ષિક આર્થિક વિકાસવેગ જે અત્યારે માત્ર ૨.૫ ટકાનો છે તે વધારીને શક્ય તેટલો જામે લઈ જવો જોઈએ.

આજનો એનો વિકાસવેગ તદ્દન કંગાસ છે અને એની વસ્તી પણ વરસે દહાડે ૨-૪ ટકા જેટલી વધે છે એ બધું ધ્યાનમાં લેતાં આર્થિક સાધનોની જમાવટ સંપૂર્ણપણે વિકાસવેગ ઊંચો લાવવામાં જ કરવામાં આવે તો અણુઓખ બનાવવાના બધા જ ઉદ્દેશો જોતજોતામાં હસ્તામલકવત્ બની શકે તેમ છે.

દરેક દેશની સંરક્ષણ નીતિ એની વિદેશ નીતિ અને આર્થિક પરિસ્થિતિ સાથે સંકળાયેલી હોય છે. સ્વતંત્ર ભારતને આર્થિક તબક્કો વિકાસની પ્રક્રિયાને હોર્ષ એણે વિશ્વના સત્તાબુધેથી પર રહેવા તટસ્થ વિદેશનીતિ અપનાવી. ચીન સમેત દુનિયાના બધા દેશો સાથે મિત્રતા કેળવવાનો એણે પ્રયાસ કર્યો એને કારણે ભારતે એના વિસ્તાર અને વસ્તીના પ્રમાણમાં સંરક્ષણ પ્રમાણે પરત્વે ઉદાસીનતા નળવી. ભારત આક્રમક નથી એટલે એના પર પણ કોઈ આક્રમણનો ભય નથી એવી સાદી ત્રિસારીનું ગણિત ગણીને ભારતે મહદ્ અંશે આર્થિક વિકાસનો પાયો સંગીન કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. પરિણામે ૧૯૪૭થી ૧૯૬૨ સુધીના પંદર વર્ષના આઘાતો ભારત પરના સંભવિત જોખમનો આપણે ઝાઝો વિચાર કર્યો નથી. ૧૯૬૨ના ચીની આક્રમણથી સંરક્ષણની બાબતમાં આપણે જાગૃત થયા, એનો બોધ શીખીને પંચ-વર્ષીય સંરક્ષણ યોજના ઘડી, જેને પરિણામે ૧૯૬૫ માં પાકિસ્તાન સાથે લડી શક્યા અને ૧૯૭૧માં એની સામે જનસંત વિજય મેળવી એક નવા ઐતિહાસિક પ્રકરણનો આરંભ કર્યો. પાકિસ્તાનનું વિકાસ જન થતાં અમેરિકા, ચીન અને અન્ય દેશો એને શસ્ત્ર સહાય કરે તોપણ એની વળંબાન સમસ્યાઓ જોતાં એ નજીકના ભવિષ્યમાં ભારત પર આક્રમણ કરવાની કિંમત કરી શકશે નહિ, પરંતુ, પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધ દરમિયાન ચીન શું કરશે એની સતત ચિંતા ભારતને રહ્યા જ કરતી હતી. ચીનની અનેક ગણી સેના-મંખ્યા ઉપરાંત, ૧૯૬૪થી અત્યાર સુધીમાં એણે કરેલા તોર અણુ-ધક્કાઓને કારણે ભારતે

પણ અણુ-આયુધો ધારણ કરવા જોઈએ કે કેમ એની અર્થાં પુનઃ આ દેશમાં જાગી છે. ૧૯૬૩ના જાન્યુઆરીમાં નાટોની 'ડિફેન્સ કોલે'માં પ્રવચન કરતાં રોબર્ટ એર ફોર્સના માસ્ટર સર્જન્ટ સ્વેસરે જણાવ્યું હતું કે “મને એ શક્ય લાગે છે કે સુદ્ધ વિસ્તારના ગંભીર જોખમ વિના પ્રમાણમાં નજીવી લશ્કરી કામગીરીમાં અણુ-આયુધોનો ઉપયોગ થાય. ઉદાહરણ તરીકે ચીન ભારત પર નવેસરથી વધુ ગંભીર આક્રમણ કરે તો એ હિમાલયના ધાટોમાં થોડાક કિલો ટનનાં આયુધો વાપરે અને એને પરિણામે દિલ્હી, લંડન, પેકિંગ, યોશિગટને કે મોસ્કો પર મેગાટનના બોમ્બ પડવાનો સંભવ નથી.”

ચીનના આ જોખમને નજરમાં રાખીને ભારતે કેવળ પરંપરાગત શસ્ત્રો પર આધારિત સંરક્ષણ નીતિ ન ધડતાં સંરક્ષણ અને deterrenceના મિશ્ર ખ્યાલને અપનાવી અણુ-આયુધોના વિકાસની દિશામાં પણ પ્રગતિ કરતી જોઈએ. અણુ-શક્તિના રચનાત્મક અને લશ્કરી ઉપયોગની ટેકનોલોજીમાં મૂળભૂત તકાવત ના હોવાથી અણુ-ચિંતાન ક્ષેત્રે ભારતની નોંધપાત્ર પ્રગતિને કારણે અણુ આયુધો બનાવવાની ભારતની શક્તિ તો છે જ. અણુ-સૂત્ર બનાવવાનો રાજકીય નિર્ણય ભારત ગમે ત્યારે કરે, ૧૯૬૫માં મિ. એલેક્સ્ટર બુચને ભારતની ટેકનિકલ શક્તિની અર્થાં કરતાં લખ્યું હતું કે “છેલ્લા પંદર વર્ષથી ભારત એના મર્યાદિત સાધનોની સારી એવી રકમ અણુ-સંશોધન પાછળ ખર્ચે છે. ૧૯૫૮થી ભારતને અણુ-વિકાસ કાર્યક્રમ એવી રીતે ધસ્યો છે કે અણુ-અયુધો માટે આવશ્યક પુરોવિચય બનાવી શકાય ભારત બાર માસમાં જ

પ્રથમ અણુ-ધડાકો કરી શકે એવા ડૉ. લાલાના દાવા વિશે શંકા લાવવાનું કારણ નથી. ૧૮૦ લાખ પાઉન્ડમાં ભારત ૨૦ કિલોટનના ૫૦ યોગ્ય બનાવી શકે એવા આંકડાઓ પણ રજૂ થયા છે.” ૨૧. ડૉ. લાલા તત્કાલીન સરકારની નીતિ અનુસાર અણુ શક્તિના રચનાત્મક ઉપયોગને ચુસ્ત રીતે વળગી રહ્યા હતા. પરંતુ ભારત લવિષ્માં અણુ-આયુધો બનાવવાનો નિર્ણય કરે તો એ માટેનો પાથો અને spring board ની ભૂમિકા તૈયાર થાય એ રીતે ભારતનો અણુ-વિકાસ કાર્યક્રમ ધરાયે હતો.

૨૧. ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈએ ૧૯૭૦માં ૩. ૧૨.૫૦ કરોડના અણુ-શક્તિ વિકાસ અને ૩. ૧૬.૦ કરોડનો અવકાશ સંશોધનનો દશવર્ષીય કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો ત્યારે એમનો ખ્યાલ ભારતની વધતી જતી વસ્તી દશ-વીસ વર્ષે ૭૫ કે ૧૦૦ કરોડ પર પહોંચે એ અગાઉ ભારતના આર્થિક વિકાસ અને રાષ્ટ્રીય એકતા ઉપરાંત વિશ્વમાં ભારતની સલામતીની દૃષ્ટિએ વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, ઉદ્યોગો અને કૃષિ ક્ષેત્રે સંગીન પાથો નાખવાનો હતો. ભારત પાસે થેરિયમનો વિપુલ જથ્થો હોઈ અણુ શક્તિ વિકાસના તથા તળ-ક્ષાના કાર્યક્રમમાં આખરે તો થેરિયમની ટેકનોલોજી વિકસાવવાની યોજના છે. ૧૯૭૦ના ઓક્ટોબરમાં ટ્રાંઝેના પાઇલોટ પ્લાન્ટમાં થેરિયમથી યુરેનિયમ-૨૩૩ પ્રાપ્ત કરવાની ટેકનોલોજી પ્રાયોગિક ધોરણે સિદ્ધ થઈ છે. મદ્રાસમાં એનો મોટો પ્લાન્ટ નાખીને એ ટેકનોલોજીને વિકસાવવાનો પ્રયાસ થનાર છે. ડૉ. રિકમ્બર્સાઈને આ કાર્યક્રમ પણ અણુ-આયુધોના વિકાસમાં એક વ્યૂહરચના સમાન છે. તેથી જ તાજેતરમાં નવી દિલ્હીના ડિફેન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના ડૉ. કે. સુબ્રહ્મણ્યમે અણુ અવકાશના આ કાર્યક્રમને વિલંબમાં ના નાખવાની જોરજોર દિમાચત કરી હતી.

અણુ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે આપણે આમળ વધી રહ્યા છીએ તેમ રાજકીય રીતે પણ આપણા વિચારોમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન દેખાય છે. પરિત નેહરુ અણુ-આયુધોના સ્પષ્ટ વિરોધી હતા અને એમણે અનેક

વાર અણુ શક્તિ પર પ્રતિબંધ મૂકવાની અને જે હોય તેના નાશ કરવાની દિમાચત કરી છે. ૧૯૫૭ ના જુલાઈમાં એમણે લોહસભામાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે અમારી શક્તિ હોમ તોપણ અણુ-યોગ્ય બનાવવામાં અમને રસ નથી. કોઈ પણ સંજોગોમાં અમે વિનાશક હેતુઓ માટે અણુ શક્તિનો ઉપયોગ કરીશું નહિ. એ જ વર્ષે એમણે રશિયા-અમેરિકાને તમામ અણુ-ધડાકાઓ બંધ કરીને અસરકારક નિઃશસ્ત્રીકરણ કરવાની અપીલ કરી હતી. ૧૯૬૨ના ચૂંટણી ટંદોરામાં કોંગ્રેસ મદાસત્તાએ તરફથી થતા અણુ-ધડાકાઓ વખોડી કાઢ્યા હતા. ૧૯૬૩ના ઓગસ્ટમાં રશિયા, બ્રિટન અને અમેરિકાએ અણુ-પ્રયોગો પર પ્રતિબંધ મૂકતી ગંધિ કરી ત્યારે ભારતે એને આવકારીને એના પર ઉમળકાભેર સહી કરી હતી. આમ, ૧૯૬૨ના ચીની આક્રમણ જતાં ૧૯૬૪ના મેની ૨૭મીએ પરિત નહેરુનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી ભારત અણુ-આયુધોના વિચાર સરખોય કરવા તૈયાર ન હતું.

પરંતુ શ્રી લાલ બહાદુર શાસ્ત્રીના સમયમાં ૧૯૬૫ માં ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેના યુદ્ધના કારણે ભારતના વલણમાં સહેજ ફેરફાર થયો. અલગત, ૧૯૬૪માં ચીને કરેલા પ્રથમ અણુ ધડાકાની અસર હેઠળ શ્રી શાસ્ત્રીએ ૧૯૬૪ના નવેમ્બરમાં અણુ-યોગ્ય નહિ બનાવવાની ભારતની નીતિનું પુનરુચ્ચાળ્ય કર્યું પણ બાવિ માટે એવી કોઈ બાંધકરી આપી નહિ. ૧૯૬૫ના વન્યુઆરીના દુર્ગાપુર કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં એમણે જણાવ્યું કે ભારત હાલમાં (at present) અણુ-આયુધો બનાવશે નહિ. ‘હાલમાં’ શબ્દનો ઉપયોગ કરીને એમણે ભારતને બાવિ માટે ગાંધી લીધું નહિ.

દરમિયાનમાં ભારતમાં અણુ યોગ્ય બનાવવાની માગણી જોર પકડતી ગઈ અત્યારના સંક્ષેપ્ત પ્રધાન શ્રી જગજીવનરામે ૧૯૬૫માં દિમાચન કરી હતી કે ભારતે અણુ-આયુધો બનાવવાં જોઈએ. ૧૯૬૫માં ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચે બાવીસ દિવસનું યુદ્ધ થયું.

પણ જે દિવસે સુદ બંધ થયું તે જ દિવસે સંસદના સો જેટલા સભ્યોએ વડા પ્રધાનને પત્ર પાઠવીને, ચીન અને પાકિસ્તાનના ભેદના ભય સામે, ભારતને અણુ-આયુધો બનાવવાનો આગ્રહ કર્યો. સંસદ સભ્યોની એ માગણી અવારનવાર ચાલુ રહી. ૧૯૬૬ના નવ-સુઆરીમાં ચંડીગઢ ખાતે મળેલી ઇન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસમાં મોટા ભાગના પ્રતિનિધિઓએ અણુ-ઔષ્ણ બનાવવાની હિમાયત કરી. એ જ વર્ષમાં ચીને પ્રથમ હાઇડ્રોજન બોમ્બ બનાવ્યો.

૧૯૭૦-૭૧ના મંદફણ ખાતાના અહેવાલમાં ચીનની અણુ-તાકાતનો ખાસ ઉલ્લેખ કરાયો છે. એના જણાવ્યા પ્રમાણે, ચીન અત્યારે પ્રતિવર્ષ ૨૦ કિલો-ટનના આશરે ૪૦ અણુ-ઔષ્ણ બનાવી શકે એમ છે. એની પાસે અત્યારે ૨૫૦ જેટલા અણુ-ઔષ્ણ અને થોડાક હાઇડ્રોજન બોમ્બ હશે. ચીને ૩૨૦૦ કિલોમીટરના અંતરે ફેંકી શકાય એવા મિસાઈલ્સ પણ વિકસાવ્યા છે. અત્યારે તે ૧૦,૦૦૦ કિલોમીટરના અંતર સુધીનાં આન-ખંડીય મિસાઈલ્સ વિકસાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ચીનની વધતી જતી અણુ-તાકાત ભારત સમેન એના પરિધમાં આવતા બંધા દેશે માટે ગંભીર ચિંતા સમાન છે. ચીનની અણુ-તાકાતના નેપથ્યને રવીંકાર કરવા છતાં એ અહેવાલ જણાવે છે કે અણુ-આયુધોના રાજકીય બ્લોકબેર્સલ તરીકે અસરકારક રીતે ઉપયોગ થાય એ માન્યતા બરાબર નથી.

મહાસત્તાઓના દબાણ છતાં ભારતે ૧૯૬૮ની અણુ-પ્રસારનિષેધી સમજૂતી પર સહી કરી નથી. યુનેમાં પ્રવેશ પામેલું ચીન હવે એ સમજૂતી પર સહી કરે તોપણ એની નેગવાર્મ્સ પ્રમાણે ચીન અને અન્ય અણુ-સત્તાધારી દેશોને તો અણુ-તાકાત વિસ્તારવાની છૂટ જ. જેમની પાસે અણુ આયુધો નથી તેમને જ એ શંકે છે. આવી એકપક્ષીય સમજૂતી પર સહી કરવાનો ઇન્કાર કરીને ભારતે એનો વિરોધ પ્રગટો રાખ્યો છે. ૧૯૭૦માં લોક-સભામાં છુટે છુટે વખતે પ્રશ્નોત્તરી દરમ્યાન

અપાયેલા ઉત્તરો પણ સૂચક છે. ૧૯૭૦ના એપ્રિલમાં વર્ષા પ્રધાન ઇન્દિરાજીએ કહ્યું હતું કે “ભારતના અણુ-વૈજ્ઞાનિકો ‘બ્લાસ્ટ ટેકનોલોજી’ (blast technology)ના વિકાસના સંપર્કમાં છે.” ૧૯૭૦ના ઓગસ્ટમાં એમણે એક બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવ્યું હતું કે “અણુ-ધડાકા માટે ભારતમાં મંશોધન ચાલી રહ્યું છે. આ પ્રકારના અણુ-ધડાકાની શક્યતા નકારી કઢાઈ નથી અને અણુ શક્તિનો વિકાસ વિચારતાં મંદફણની જરૂરિયાતો અમરથાને છે.” એ વખતે પ્રજા સમાજવાદી પક્ષના અધ્યક્ષ શ્રી ગોરેએ સીધો સવાલ પૂછ્યો હતો કે અણુ-ઔષ્ણ સાથે એને કેટલો સંબંધ છે? ઇન્દિરાજીએ તરત જ ઉત્તર આપ્યો કે કોઈ પણ દેશ માટે હિંમમાં ઝડપાઈ જવું એના હિતમાં નથી. ૧૯૭૦ના મે માસમાં હનિયન સાયન્સ કોંગ્રેસના ઉપક્રમે યોજાયેલા પરિમંવાદમાં એણે અભિપ્રાય બંધત થયો હતો કે ભારત માટે અણુ-આયુધો બનાવવા એ “વૈજ્ઞાનિક રીતે શક્ય છે, રાજકીય રીતે ખૂબ જ ઇચ્છનીય છે, બૃહદ્દામક રીતે છટકી શકાય તેમ નથી, અને આર્થિક રીતે પોષક અને લાભદાયી છે.” આ પરિમંવાદ બાદ ભૂષાઈમાં કમિનિટ મેકેટેરિયેટમાં અણુ-આયુધોના ખર્ચ અને ટેકનોલોજીનાં વિવિધ પાસાંની વિચારણા માટે એક અભ્યાસ જૂથની રચના કરાઈ છે. આમ ભારત રાજકીય રીતે પણ અણુ-આયુધો બનાવવાની દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે.

ભારત પાસે અણુ-ઔષ્ણ બનાવવાની અમુક શક્તિ તો છે. એક અંદાજ મુજબ ભારતના તારાપુર, રાજસ્થાન અને મદ્રાસનાં અણુ-પીઠળી મથકોના પ્લુટોનિયમનો વરકરી ઉપયોગ થાય તો ભારત પ્રતિવર્ષ ૨૦ કિલો-ટનના ૨૫૦ બોમ્બ બનાવી શકે. પરંતુ ભારતે અણુ-ઔષ્ણ કે અન્ય આયુધો બનાવવાનાં અગાઉથી ટોચ પીઠવાની આવશ્યકતા નથી. એ બનશે ત્યારે દુનિયાને એની નજીક થશે જ.

૦ એ અણુશક્તિ બનાવવા કે નહિ? એ પ્રશ્ન એવામાં એકી ત્રણ ભૂમિકા પર ચચાચેલા હોવાથી એનો જવાબ એક જ ન હોઈ શકે. આપણે ગાંધી-વાદી પ્રશ્ન છીએ, અને સંરક્ષણ માટે ન છૂટકે શક્તિ વાપરીએ છીએ, પરંતુ અણુશક્તિ વો હરનિજ બનાવી કે વાપરી ન શકીએ. અણુશક્તિ બનાવવાનાં શક્તિ અને જ્ઞાન હોય તોપણ એ દિશામાં જવું આપણે માટે અધઃપતન સમાન છે.

આ દલીલ તત્ત્વજ્ઞાનીની છે. આદર્શવાદીની છે. અણુશક્તિ બનાવવા કે વાપરવાની વાતમાં સહેજ પણ આગળ આવવા એ તૈયાર નથી.

ખીજે વર્ગ મૂલસદ્દાઓ તથા પોલિટીશિયનોનો છે. અણુશક્તિ હોય તો વિદેશીતિમાં તથા સંરક્ષણમાં શા લાભ થાય એની ગણતરીઓ પ્રમાણે એ માર્ગે જવું કે નહિ એનો નિર્ણય એ વર્ગ કરતો હોય છે.

ત્રીજે વર્ગ અણુબોમ્બને સંરક્ષણના સાધન તરીકે અનિવાર્ય ગણે છે, પણ એ બનાવવા માટેના ખર્ચના આક્રંડા જોઈને એ નાસીપાસ થઈ જાય છે.

આ ત્રણ ભૂમિકાઓ પરથી વિચારતાં અણુશક્તિ વાપરવા? જાતે બનાવીને કે અન્ય કોઈ પાસેથી મેળવીને વાપરવા? અણુશક્તિ વાપરવા એ ધર્મ? છે? એવા શસ્ત્રો બનાવવા જેટલો લાભ એનાથી મળી શકે તેમ છે? — વગેરે પ્રશ્નોના અનેક જવાબ મળે છે.

પરંતુ એ પ્રશ્નોમાં તેમ જ તેમના ઉત્તરોમાં કેટલીક મૂળભૂત ગેરસમજ રહેલી હોય છે. અણુશક્તિ બનાવવા કે ન બનાવવા તેના નિર્ણયનો સમય

આપણે માટે હજી ધણો દૂર છે. અણુશક્તિ બનાવવા અંગેનો વિવાદ એવી અદાથી ચલાવવામાં આવી રહ્યો છે કે, એ શસ્ત્રો બનાવવાની તમામ તૈયારી આપણે કરી ચૂક્યા છીએ. બધી સામગ્રી લગભગ તૈયાર પડેલી છે, અને હવે માત્ર નિર્ણયની રાહ જોવાય છે.

ખીજે અભિપ્રેત ખ્યાલ એ છે કે, રચનાત્મક સાધનો માટે તથા શસ્ત્રો માટે અણુ-શક્તિનાં સંશોધનો તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનાં હોય છે. એક રાહ માટે કચેલી મહેનત બીજા રાહમાં ખપ લાગતી નથી.

આ બંને ખ્યાલ ભૂતભરેલા છે. અણુશક્તિ તથા તેને લક્ષ્ય પર ફેંકવાનાં સાધનો અનેક ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચ ટેકનિકલ — ટેકનોલોજિકલ કક્ષા પ્રાપ્ત થઈ પછી જ બનાવી શકાય છે. એ જ્ઞાન તદ્દન નવતર અને યુગપ્રવર્તક છે.

હાલસા અને કૂડ ઓર્બલની ક્રાંતિમાં આપણે પાછળ પડી ગયા, પરંતુ અણુ-શક્તિ તથા કૃત્રિમ ઉપગ્રહોના વિજ્ઞાનમાં પાછળ રહેવું આપણા સમાન નીવડશે એ ખ્યાલ મોડો મોડો આવ્યા પછી અણુ-શક્તિના સંશોધન અને વિકાસ માટે આપણે યાપથી પગલાં ભર્યાં છે. એની જવાબદારી ઔદ્યોગિક એનર્જી કમિશનને સોંપી છે, અને આપણી યુગંતર પ્રમાણે ઠીક ઠીક સાધનો તેને આપી રહ્યા છીએ.

યુગશયે આ રીતે આપણને અણુ-શક્તિ તથા અવકાશી સંશોધનના માર્ગે આગળ ને આગળ વધવાની ફરજ પાડી છે. એ માર્ગ અધુર દદ સુધી, અણુ-શક્તિના તમામ પ્રકારના ઉપયોગો માટે સમાન છે. શરૂઆતનો લાભો પંથ કાપવામાં હેતુનું મહત્ત્વ હોવું

નથી. પોલાદનું કારખાનું સારી રીતે સ્થાપ્યા પછી જ એનો ઉપયોગ ટેન્કો બનાવવામાં કરવો કે ઔદ્યોગિક મત્રે માટે કરવો એનો નિર્ણય કરવાનો તખ્તો આવે છે. શાંતિ તેમ જ શસ્ત્રો, બંને માટેની ક્ષમતા એક જ માર્ગે પ્રાપ્ત થાય છે. અણુશસ્ત્રો માટે શક્તિશક્તિની જ અમુક માર્ગ અને ઔદ્યોગિક અથવા રચનાત્મક ઉપયોગો માટે તદ્દન જુદો જ માર્ગ લેવો પડે એ ખ્યાલ ખોટો છે.

જાપાન તથા જર્મનીને અણુશસ્ત્રો બનાવવાની મનાઈ એમના વિજેતા દેશોએ કરી છે. છતાં અણુ-શક્તિનું વિજ્ઞાન એમણે ધણું ખીસવું છે, પરિણામે અણુશસ્ત્રો બનાવવાની ક્ષમતા પણ તેમનામાં આવી ગઈ છે.

અણુશસ્ત્રો ન બનાવવા હોય તોપણ આપણે કોઈ અલગ માર્ગ લેવાનો રહેતો નથી. હેતુ ગમે તે હોય, પણ માર્ગ એક જ છે. જાપાન અને પશ્ચિમ જર્મની જેટલી પ્રગતિ આપણે કરી નથી, પાંચ કે દસ વર્ષે અમુક તખ્તો પહોંચ્યા પછી જ અણુ-શસ્ત્રોના માર્ગે ફેલાવું કે નહિ એ પ્રશ્ન પ્રસ્તુત બનશે, અને નિર્ણય માટેની પાકી ધડી આવશે.

આપણે અણુ-શક્તિના યુગમાં અણુવિદ્યુત દ્વારા પ્રવેશ કર્યો છે. કોલસો, કંડ તથા જલપ્રવાહો છતાં અણુવિદ્યુતનું સાધન ઉપયોગમાં લેવાની ફરજ આપણને પડી છે. તારાપુરનું અણુવિદ્યુત મથક અમેરિકાના સહયોગથી સ્થાપેલું છે, અને રાણા પ્રતાપ સાગરનું મથક કેનેડાના સહયોગથી સ્થપાઈ રહ્યું છે. એના બળતણમાંથી પ્લુટોનિયમ-૨૩૯ તેમ જ પ્લુટોનિયમ-૨૪૦ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્લુટો-૨૩૯ અણુશસ્ત્રો માટેનું મૂળભૂત દ્રવ્ય છે, જ્યારે પ્લુટો-૨૪૦નો ઉપયોગ ખેતી, શારીરિક ઉપચારો વગેરે માટે થાય છે. પણ આપણે અણુશસ્ત્રો ન બનાવીએ તે ઉદ્દેશથી અમેરિકા તેમ જ કેનેડાએ પ્લુટો-૨૩૯ ન બનાવવાની બંધધરી આપણી પાસેથી લીધી છે. એ બે રીએક્ટરોમાંથી માત્ર પ્લુટો-૨૪૦ જ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનો ઉપયોગ આપણે રચનાત્મક કામો માટે કરવામાં આગળ વધી રહ્યા છીએ.

યુરેનિયમમાંથી પ્લુટો-૨૩૯ અગર-૨૪૦ બને એ પ્રકારના રીએક્ટરોમાં તથા તેનાં અણુવિદ્યુત મથકો કરતાં થોરિયમમાંથી યુરેનિયમ-૨૩૩ બને અને એમાંથી પ્લુટો-૨૩૯ કે ૨૪૦ બને એમાં આપણને વધારે રસ છે, કારણ કે યુરેનિયમ આપણી પાસે નથી. એ માટે ખીજન પર આધાર રાખવો પડે, અને એ પરાધીનતા ઉપરાંત એ મોઢું પણ પડે. બીજી તરફ થોરિયમના ધણે મોટો જથ્થો આપણે ત્યાં છે. એમાંથી યુરે-૨૩૩ ઉત્પન્ન કરીને એ યુરે-૨૩૩માંથી પ્લુટો-૨૩૯ અગર-૨૪૦ ઉત્પન્ન કરી શકાય તો એવાં રીએક્ટરો વડે અ.પ.એ. વિપુલ પ્રમાણમાં વીજળી પેદા કરી શકીએ, અને જ્વા-પેદાશ તરીકે પ્લુટો-૨૩૯ અગર-૨૪૦ મળે તેના ઉપયોગ અણુ તેમ જ હાઈડ્રોજન શસ્ત્રો (ન્યુક્લિયર વેપ-સ)થી માંડીને દવા, ખેતી વગેરે અનેક ક્ષેત્રોમાં કરી શકાય.

આ માટે તામિલનાડુમાં કલ્પકમમાં અણુશક્તિ કમિશન પ્રયોગો કરી રહ્યું છે, અને થોરિયમ વાપરી શકાય એવું ફાસ્ટ બ્રીડિંગ રીએક્ટર તૈયાર કરવામાં આપણા સંશોધનકારોને લગભગ સફળતા મળી છે એક વખત એ માર્ગ આપણે માટે ખુલ્લો થાય પછી ઉત્પાદન શક્તિનાં ૫૦૦ મે. વો. અણુવિદ્યુત મથકો એક પછી એક સ્થાપી શકાશે.

થોરિયમ-યુરેનિયમ-૨૩૩ની ટેકનોલોજી સફળ બનાવીને ૧૯૭૦થી ૧૯૮૦ સુધીમાં અણુશક્તિ વડે ૧૯૭૦ મે. વો. વીજળી ઉત્પન્ન કરતાં નવાં મથકો સ્થાપવાની યોજના ૨૯. ડો. વિક્રમ સારાભાઈએ ધડેલી અને ભારત સરકારે તે સ્વીકારી છે.

આ રીતે આગામી ત્રણ ચાર વર્ષમાં અણુ-હાઈડ્રો. શસ્ત્રો માટેનું પ્લુટો-૨૩૯ પણ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

અણુશસ્ત્રોની સાથોસાથ એને ફેંકવાનાં સાધનોના પ્રશ્ન પણ જોગ્યેલો છે. આપણે કેવળ આપણી સર્વિંગી પ્રગતિ ખાતર ફૂંચિત ઉપગ્રહ બનાવી ૧૯૭૪ સુધીમાં હાલવાની યોજના ઘડેલી છે. હવામાન, મંદેશા

અને પાક તેમ જ ખનિજોના અસ્તિત્વની તપાસ માટે ઉપયોગી જ આવતી કાલનું સાધન છે. આપણે પણ સંદેશ, ટેકનિકલ અને દવામાનની તપાસ માટે જો અસમર્થ પ્રયત્ન કરવો હોય તો કૃત્રિમ ઉપગ્રહ બનાવીને ઊડાવવું વિજ્ઞાન વિકસાવવું જોઈએ.

ઉપગ્રહ ઊડાવવા માટે રોકેટ જોઈએ. અવકાશી સંશોધન માટે આપણે, પહેલી બનાવટનાં નાનાં રોકેટ યુગ્માથી ઊંડી શીએ છીએ. દલે સ્વદેશી રોકેટના પ્રયોગો થીહરકોટમાં શરૂ કર્યા છે.

રોકેટની સાથે મિસાઈલ પણ સંકળાયેલાં હોય છે. આપણે હવાઈ દળ તથા બૃહદ્દળ માટે મિસાઈલ બનાવીએ છીએ, અને સંપૂર્ણ સ્વદેશી મિસાઈલ માટે સંશોધન ચાલી રહ્યું છે. કૃત્રિમ ઉપગ્રહ તેમ જ મિસાઈલ સ્વયંચાલિત અને સ્વયંચેષ્ટી બનાવવાં જોઈએ. એ માટેનાં કોનસુટરો તથા અન્ય ટેકનોલોજિકલ યુક્તિઓ પણ સશસ્ત્ર દળોને ખાતર આપણે સફળતાથી યોગ્ય રચ્યા છીએ.

અણુ-વિસ્ફોટ અણુ હાઇડ્રો શસ્ત્રોમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. એ વિસ્ફોટ ઇચ્છામાં આવે એટલી શક્તિનો ધામ — અકુશિત બનાવી શકાય તે લક્ષ્ય લાગ્યું વિજ્ઞાનીઓ આગળ વધ્યા છે. જેમને એમાં સફળતા મળી તે તેમણે મોટી સ્ટીમરો અને સખમરીના ચલાવી શકે એવાં અણુશક્તિ એન્જિનો બનાવીને બંતરમાં મૂક્યાં છે.

આપણે પણ દુનિયા સાથે દામ મિશાવવાં હોય તો અણુશક્તિથી ચાલતાં એન્જિનો બનાવવાં પડશે.

અ. ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈએ અણુશક્તિના તેમ જ ઉપગ્રહો તથા રોકેટ મિસાઈલ્સના વિકાસ માટે ૧૯૭૦થી ૧૯૮૦નો મુખ્યવિચિત કાર્યક્રમ મૂક્યો છે, અને એ પ્રમાણે આપણે હજી સુધી આગળ વધી શક્યા છીએ. ઉદ્યોગ, ખેતી, શિક્ષણ તથા એન્જિનિયરિંગમાં આગળ વધવાનો માર્ગ અણુશક્તિનો હોવા વિશે બે મત નથી. એમાં શસ્ત્રો કે યુદ્ધની વાત

નથી. છતાં ૧૯૮૦માં જ્યારે આપણે થોરિયમના ઉપયોગથી ચાલતાં અણુવિદ્યુત મથકો સ્થાપ્યાં હશે શિક્ષણ-સંદેશ-ખેતર-જન માટે સેટેલાઈટ્સ તરતા મૂકવા હશે, એ સેટેલાઈટ્સને ઉડતા માટેનાં રોકેટ્સ તથા તેમાંથી આપણી અલતન સશસ્ત્ર મેના માટે મિસાઈલ્સ બનાવ્યાં હશે, સ્ટીમરો તથા ટેન્કરો માટે અણુશક્તિથી ચાલતાં એન્જિનો બનાવી શક્યાં હોઈ શું ત્યારે અણુ-હાઇડ્રોજન શસ્ત્રો ચપટી વગાડતાં બનાવવા માટેની ક્ષમતા પણ આવી ગઈ હશે. હાલના અણુશસ્ત્રોવાળા દેશ સીધેસીધા અણુશસ્ત્રો તથા મિસાઈલ્સ બનાવવા પર ગયા છે, અને દલે એના શાંતિમય ઉપયોગોમાં ફાટાઈ રહ્યા છે તેથી અણુ-હાઇડ્રો. શસ્ત્રોના પ્રોપાગ તેમને ખૂબ મેંધા પડ્યા છે. આપણે પણ અણુશક્તિ વિજ્ઞાનના એ જ તખ્તે પડોંચવું છે, પણ શાંતિમય ઉપયોગો યોજતા જઈને છેવટે શસ્ત્રો માટેની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવી છે. ગમે તે માર્ગે જઈએ પણ સમય સરખો લાગવાનો છે. પરંતુ ખર્ચમાં ઘણો મોટો ફરક પડશે. અણુશસ્ત્રોની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવા સુધીનું સંશોધન અને પ્રયોગો (રિસર્ચ-ડેવેલપમેન્ટ) માટેનું ખર્ચ લેખે લાગશે. અને એ પછી અણુશસ્ત્રો બનાવવાનું ખર્ચ એ શસ્ત્રો પૂરતું જ રહેશે, જે પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું હશે.

અણુશસ્ત્રો બનાવવા માટે રૂ. ૩૦૦૦ કરોડનું ખર્ચ થાય એવો અંદાજ છે. આપણી બાબતમાં એ રકમનો મોટો ભાગ આપણા કંપ્લાયનું મંશોધનો અને યોજનાઓ માટે ખર્ચાશે. વળી એ રકમ એકસામટી ખર્ચવાની નથી. દરેક વર્ષમાં એ ફાળવવામાં આવશે.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં અણુ હાઇડ્રોજન શસ્ત્રો આપણે બનાવવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવાની ફરજ સમય આપણને પાડી ગયો છે. એ શસ્ત્રો બનાવવાં કે નહિ અને બનાવ્યા પછી વાપરવાં કે નહિ તે પ્રશ્નો ઊભા કરવા માટે અત્યારે બૃષિકા નથી.

પં. નેહરુ અને લાલબાહાદુર શાસ્ત્રીના સાસન-કાળ દરમ્યાન ભારતે અણુશસ્ત્રો પેદા કરવા અંગે, અનેક વાર માગ જાતી થતી રહી હોવા છતાં, મહત્તમ ધનકાર કર્યો હતો. તમામની મુખ્ય દલીલોના મંદબાંમાં ફેરવિચાર કરીએ.

(૧) નૈતિક પાસું : (અ) અણુશસ્ત્રોના ઉત્પાદન માટેના રહેઠાણ અખતરા કરવાથી અણુવિકિરણો સેંકડો માઈલ દૂર અને લાંબા વરસો સુધી વાતાવરણમાં વ્યાપી જાય છે. (બ) અણુબુદ્ધ થતાં — અણુશસ્ત્રોના પ્રયોગ ઉપયોગ થતાં — આખી દુનિયા માટે એ શાપરૂપ અને એમ છે. લગભગ આજની આખી દુનિયાનો નાશ થાય; અણુવિકિરણોના પ્રયોગ ફેલાવાના કારણે, આવતી પેઢીની પેઢીઓ વિકૃત-કામ જન્મે, કરોડો માનવી લોહી અને હાડકાના કેન્સરથી રિપાર્શ રિપાર્શને મરે.

આજે હવે, ધરતીના ઊંડા પેટાણમાં (હવામાં કે દરિયામાં નહિ) અખતરા કરવાથી ઉપરનો ભાગ થોડાક ઝાણે થયો હોય, તોય એને પરિણામે ધરતીના પેટાણનાં દ્રવ્યો અને પાણીમાં જ નિષ્-વિકૃતિ વધનાં અતિમ પરિણામ કદાચ સહુ ભયંકર આવે.

પરંતુ આજે, ગાંધી ને નેહરુનું નૈતિક પાસું ભાગ્યે જ કોઈને મન મહત્ત્વ ધરાવતું હોય. તેમાંય, દેશની સમાપત્તી અને સુરક્ષાના સવાલ આગળ તો નૈતિક પાસું વિચારવા જ કોઈ તૈયાર નથી.

(૨) આર્થિક પાસું : અણુમોજી થોડાક પ્રમાણમાં પેદા કરવાથી કરોડો હેક્ટર જમીન નહિ; તેનો જથ્થો

ખડકથે સખવો પડે. વળી, કેવળ અણુમોજીનાં વાહક-પ્રયોગક વિમાનોનો પુરતો પુરવઠો હોવો જોઈએ. આ માટેનો એક અંદાજ શ્રી ભાભાએ આપેલો તે મુજબ, ભારતે પાંચ સાત વરસ સુધી દર વરસે ૫૦૦થી ૬૦૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચવા પડે. આ અગમ્ય પરંપરાગત શસ્ત્રો માટેય ખર્ચાની રકમ (તપાસે ૩. ૫૦૦થી ૬૦૦ કરોડની) ખર્ચવી પડે.

આજના હિસાબે અણુશસ્ત્રો માટે રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ અને પરંપરાગત શસ્ત્રો માટે ખીજા રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ પાંચ સાત વર્ષ માટે ખર્ચવા પડે.

આપણી પ્રજા આ માટે તૈયાર થશે ? બાગસા દેશની ધટના અને હેલ્લા પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધ દરમ્યાન ભારતે પરંપરાગત શસ્ત્રોનું વાર્ષિક આણુ ખર્ચ (રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ) ઉપરાંત ૧ કરોડ નિર્વાસિતો માટે લગભગ રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ વાર્ષિક જવાબદારી ઉપાડી હતી જ; અને પ્રજાએ એ વખતે જુસ્સો દાખવ્યો હતો. એ જોતાં, પ્રજાને ખાતરી થઈ જાય કે દેશની સલામતી અને તેના સામ્રાજીયત્વની રક્ષા માટે અણુ-શસ્ત્રો વિના ખીજો કોઈ ઉપાય જ નથી, તો કેવળ આર્થિક મુશ્કેલી અકાલ્ય ન ગણાય.

(૩) અનિવાર્ય દરીફાર્થ : અણુશસ્ત્રોમાં ભારતે ખીજા કોઈની નહિ તેમ ચીનની દરીફાર્થમાં તો ઊતરવું જ રહે (એને મુખ્ય દુરમન અને મુખ્ય દરીફ આનીતે) : ચીન આ ક્ષેત્રે આપણુથી ધણું આગળ છે; અને એની ગતિ પણ ધણી જ ઝડપી છે. ખીજાં ચારેક વર્ષમાં તે અણુમોજી અને વાહક વિમાનો અને પ્રયોગકોનો પુરતો પુરવઠો કરી રહે એવી હાલતમાં

અને પાક તેમ જ ખનિજોના અસ્તિત્વની તપાસ માટે ઉપગ્રહો જ આવની કાલનું સાધન છે. આપણે પણ સંદેશા, ટેલિવિઝન અને દવામાનની તપાસ માટે બે બરાબર પ્રયત્ન કરવો હોય તો કૃત્રિમ ઉપગ્રહ બનાવીને છોડવાનું વિજ્ઞાન વિકસાવવું જોઈએ.

૧. ગ્રહ છોડવા માટે રોકેટ જોઈએ. અવકાશી સંશોધન માટે આપણે, પગદેશી બનાવટનાં નાનાં રોકેટ યુગ્માથી છોડી શકીએ છીએ. હવે સ્વદેશી રોકેટના પ્રયોગો શ્રીહરિકોટમાં શરૂ કર્યા છે.

રોકેટની સાથે મિસાઈલ પણ સંકળાયેલાં હોય છે. આપણે દુનિયા દળ તથા ભૂમિદળ માટે મિસાઈલ બનાવીએ છીએ, અને મૂંઝૂં સ્વદેશી મિસાઈલ માટે મંશોધન ચાલી રહ્યું છે. કૃત્રિમ ઉપગ્રહ તેમ જ મિસાઈલ સ્વયંચાલિત અને લક્ષ્યવેધી બનાવવાં જોઈએ. એ માટેનાં કોમ્પ્યુટરો તથા અન્ય ટેકનોલોજિકલ યુક્તિઓ પણ સરસ દેશને ખાતર આપણે સફળતાથી યોજી રહ્યા છીએ.

આયુ-વિરોધક અણુ હાઇડ્રો શસ્ત્રોમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. એ વિરોધક ધ્રુવોમાં આવે એટલી શક્તિના ધામ — અંકુશિત બનાવી શકાય તે લક્ષ્ય લાક્ષી વિજ્ઞાનીઓ આગળ વધ્યા છે. જેમને એમાં સફળતા મળી તે તેમણે મોટી સ્તીમરો અને સખ-મરીનો ચક્ષાવી શકે એવાં અણુશક્તિ એન્જિનો બનાવીને બબ્બેરમાં મૂક્યાં છે.

આપણે પણ દુનિયા સાથે કદમ મિલાવવાં હોય તો અણુ-શક્તિથી ચાલતાં એન્જિનો બનાવવાં પડશે.

૨. વ. ડો. વિક્રમ સારાભાઈએ અણુશક્તિના તેમ જ ઉપગ્રહો તથા રોકેટ મિસાઈલના વિકાસ માટે ૧૯૭૦થી ૧૯૮૦નો મુશ્વરચિત કાષ્ઠક્રમ મૂક્યો છે, અને એ પ્રમાણે આપણે હજી સુધી આગળ વધી શક્યા છીએ. ઉલોગે, ખેતી, શિક્ષણ તથા એન્જિનિયરિંગમાં આગળ વધવાનો માર્ગ અણુ-શક્તિનો હોવા વિશે બે મત નથી, એમાં શસ્ત્રો કે યુદ્ધની વાત

નથી. છતાં ૧૯૮૦માં જ્યારે આપણે થેરિમબના ઉપયોગથી ચાલતાં અણુવિદ્યુત મથકો સ્થાપ્યાં હશે શિક્ષણ-સંદેશ-મનોરંજન માટે સેટેલાઈટ્સ તરતા મૂક્યા હશે, એ મેટેલાઈટ્સને છોડતા માટેનાં રોકેટ્સ તથા તેમાંથી આપણી અદ્યતન સશસ્ત્ર એના માટે મિસાઈલ બનાવ્યાં હશે, સ્તીમરો તથા ટેન્કરો માટે અણુશક્તિથી ચાલતાં એન્જિનો બનાવી શક્યાં હોઈ શું ત્યારે અણુ-હાઇડ્રોજન શસ્ત્રો ચપટી વગાડતાં બનાવવા માટેની ક્ષમતા પણ આવી ગઈ હશે. હાલના અણુશસ્ત્રોવાળા દેશ સીધેસીધા અણુશસ્ત્રો તથા મિસાઈલ બનાવવા પર ગયા છે, અને હવે એના સાંતિમય ઉપયોગોમાં ફેરાર રહ્યા છે તેથી અણુ-હાઇડ્રો શસ્ત્રોના પ્રાચીન તેમજ ખૂબ મોંઘા પડ્યા છે. આપણે પણ અણુ-શક્તિ વિજ્ઞાનના એ જ તબક્કે પહોંચવું છે, પણ સાંતિમય ઉપયોગો યોજતા જઈને છેવટે શસ્ત્રો માટેની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવી છે. ગમે તે માણે જઈએ પણ સમય સરખો લાગવાનો છે. પરંતુ ખર્ચમાં ધણો મોટો ફરક પડશે. અણુશસ્ત્રોની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવા સુધીનું સંશોધન અને પ્રયોગો (રિસર્ચ-ડેવેલપમેન્ટ) માટેનું ખર્ચ લેખે લાગશે. અને એ પછી અણુશસ્ત્રો બનાવવાનું ખર્ચ એ શસ્ત્રો પૂરતું જ રહેશે, જે પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું હશે.

અણુશસ્ત્રો બનાવવા માટે રૂ. ૩૦૦૦ કરોડનું ખર્ચ થાય એવા અંદાજ છે. આપણી બાબતમાં એ રકમનો મોટો ભાગ આપણા કદમ્બાણનાં મંશોધનો અને યોજનાઓ માટે ખર્ચાશે. વળી એ રકમ એકસામટી ખર્ચવાની નથી. ફરેક વર્ષમાં એ કાળ-વવામાં આવશે.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં અણુ હાઇડ્રોજન શસ્ત્રો આપણે બનાવવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવાની ફરજ સમય આપણને પાડી ગયો છે. એ શસ્ત્રો બનાવવાં કે નહિ અને બનાવ્યા પછી વાપરવાં કે નહિ તે પ્રશ્નો ઊભા કરવા માટે અત્યારે જૂથિકા નથી.

૫. નેહરુ અને લાલબહાદુર શાસ્ત્રીના શાસન-કાળ દરમિયાન ભારતે અણુશસ્ત્રો પેદા કરવા અંગે, અનેક વાર માગ ઊભી થતી રહી હોવા છતાં, મક્કમ ધનકાર કર્યો હતો. તમારની મુખ્ય દલીલોના સંદર્ભમાં ફેરવિચાર કરીએ.

(૧) નૈતિક પાશું : (અ) અણુશસ્ત્રોના ઉત્પાદન માટેના રફાટક અખતરા કરવાથી અણુવિકિરણો સેકેડો માઈલ દૂર અને જાગ્યાં વરસો સુધી વાતાવરણમાં વ્યાપી જાય છે. (બ) અણુબુદ્ધ થતાં — અણુશસ્ત્રોના પ્રચંડ ઉપયોગ થતાં — આખી દુનિયા માટે એ શાપશ્પ અને એમ છે. લગભગ આજની આખી દુનિયાનો નાશ થાય; અણુવિકિરણોના પ્રચંડ ફેલાવાના કારણે, આવતી પેઢીની પેઢીઓ વિકૃત-કામ જાશે, કરોડો માનવી લોહી અને હાડકાના કેન્સરથી રિપાર્ડ રિપાર્ડને મરે!

આજે હવે, ધરતીના ઊંડા પેટાળમાં (હવામાં કે દરિયામાં નહિ) અખતરા કરવાથી ઉપરનો ભય થોડોક ઓછો થયો હોય, તોય એને પરિણામે ધરતીના પેટાળમાં દ્રવ્યો અને પાણીમાં જ વિવિધ વિકૃતિ વધતાં અતિમ પરિણામ કદાચ સ્વલ્પ ભયંકર આવે!

પરંતુ આજે, ગાંધી ને નેહરુનું નૈતિક પાશું લાગ્યે જ કોઈને મત મહત્વ ધરાવતું હોય. તેમાં જ, દેશની સલામતી અને સુરક્ષાના સવાલ આમળ તો નૈતિક પાશું વિચારવા જ કોઈ તૈયાર નથી.

(૨) આર્થિક પાશું : અણુઝોમ્મ થોડાક પ્રમાણમાં પેદા કરવાથી કરોડો હેક્ટર કાળે નહિ; તેનો જથ્થો

ખડકને સમવો પડે. વળી, કેવળ અણુઝોમ્મનાં વાહક-પ્રયોગક વિમાનોના પૂરતો પુરવડો મેલવો જોઈએ. આ માટેના એક અંદાજ શ્રી આમાએ આપેલો તે મુજબ, ભારતે પાંચ સાત વરસ સુધી ૬૨ વર્ષે ૫૦૦થી ૬૦૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચવા પડે. આ દરમિયાન પરંપરાગત શસ્ત્રો માટેય ખર્ચાની રકમ (ત્યારે ૩. ૫૦૦થી ૬૦૦ કરોડની) ખર્ચાવી પડે.

આજના હિસાબે અણુશસ્ત્રો માટે રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ અને પરંપરાગત શસ્ત્રો માટે ખીજ રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ પાંચ સાત વર્ષ માટે ખર્ચવા પડે.

આપણી પ્રજા આ માટે તૈયાર થશે? અગત્યા દેશની ઘટના અને છેલ્લા પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધ દરમિયાન ભારતે પરંપરાગત શસ્ત્રોનું વાર્ષિક આશુ ખર્ચ (રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ) ઉપરાંત ૧ કરોડ નિવાસિનો માટે લગભગ રૂ. ૧૦૦૦ કરોડ વાર્ષિક જવાબદારી ઉપાડી હતી જ; અને પ્રજાએ એ વખતે હૃત્સો દાખવ્યો હતો. એ જોતાં, પ્રજાને ખાતરી થઈ જાય કે દેશની સલામતી અને નેતા સાર્વભૌમત્વની ગણા માટે અણુ-શસ્ત્રો વિના ખીજે કોઈ ઉપાય જ નથી, તો કેવળ આર્થિક મુરકેલી અકાઠ્ય ન ગણાય.

(૩) અનિવાર્ય હરીફાઈ : અણુશસ્ત્રોમાં ભારતે ખીજ કોઈની નહિ તોય ચીનની હરીફાઈમાં તો ઊતરવું જ રહે (એને મુખ્ય દુરમત અને મુખ્ય હરીફ માનીતો) : ચીન આ ક્ષેત્રે આપણાથી ઘણું આગળ છે; અને એની ગતિ પણ ઘણી જ ઝડપી છે. ખીજા ચારેક વર્ષમાં તે અણુમોઝમ અને વાહક વિમાનો અને પ્રયોગકોના પૂરતો પુરવડો કરી શકે એવી હાલતમાં

છે; ભારત આજથી શરૂ કરે તોય, પાંચ વર્ષેય ચીનની હરીફાઈમાં પાછળ રહે.

અણુવિજ્ઞાનનો વિકાસ ઝડપભેર થતો હોઈને ગઈ કાલના અણુશસ્ત્રો આજે, અને આજનાં આવતી કાલે, જરૂરિયાતો (necessities) ઈલાના. એ જોતા, જૂનાં નકામાં દરે ને નવા વધુ ખર્ચાળ હોય તો નવાઈ નહિ. સતત વધુ પ્રમાણ અને વધુ અદ્યતનતા માટે હરીફાઈ જ કર્યા કરતી રહે.

(૪) અણુશસ્ત્રોનો ઉપયોગ : આ પરિવંશદર્શી શ્રી વાયડાએ કહ્યું છે તેમ અણુશસ્ત્રો પેદા કર્યા પછીય એના ઉપયોગ ચર્ચા શકવાનાં નથી. ૧૯૪૫માં અમેરિકાએ હીરોશિમા-નાગાસાકી ઉપર ટી. એન. ટી.ના સાદા બોમ્બ નાખ્યા હતા, તે સિવાય, તે પછી, ઉપયોગ થયો નથી. અણુશસ્ત્રોથી આક્રમણ કરનાર અને પ્રતિકાર કરનાર બેઉએ આત્મવિનાશ વહોરી લેવાની તૈયારી રાખવી રહે, ઝંખી રિયતિમાં કોઈ સમજદાર અણુસત્તા એવા ઉપયોગનો વિચાર નહિ કરે.

એક પછી બીજો દેશ અણુશસ્ત્રો બનાવવા માટે તો તર્જાના કોઈ પાત્ર શાસકના દાથે કદાચિત આવેશમાં આક્રમણતુ પગલું લેવાઈ નય ! અથવા એનું પગલું સામેથી લેવાઈ રહ્યું છે એવા ભયે પ્રતિકાર હેતુથી ઝંપલાવી પડે ! માએનું મગજ અજબ છે, એની ગણતરી એવી રહી છે કે આઝુ-યુક્કા લગભગ આખી દુનિયા નાશ પામશે તોય ચીનની ૨૦ કરોડની વસ્તી બચી ગઈ હશે, જે બીજા ૧૦૦ વરસમાં આજના જેટલી ચર્ચ ચૂકી હશે !

(૫) પ્રતિરોધકતા : લગભગ બધા જ એવું ક્ષયવે છે કે અણુશસ્ત્રો ઉપયોગ માટે નથી, પણ એની ‘ડિટેરન્ટ’-પ્રતિરોધક શક્તિ દ્વારા સામાને અણુ-શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરતા વારી શકાવાની તાકાત મહત્વની છે. પરંતુ, ધણા બધા દેશો અણુસત્તા બની નય પછી એ ‘માક’ કોની સામે ? સૌ અણુ-સત્તાઓ એક બીજા સામે ધાકરેપ બનશે ? તો પછી,

ઉપર કહી તેવી રીતે, પરસ્પર ધાકરેપ બનવાની પાગલ હરીફાઈનો અંત નહિ આવે (રશિયા અને અમેરિકાના જેવી હરીફાઈ આજે જ બીજા કોઈ દેશને પોપાય જેવી છે).

(૬) અણુ-આક્રમણની શક્યતા : ઉપરની બધી વાત છતાં, ક્યારેક કોઈના અણુ-આક્રમણ વખતે ભારત પાસે એના પ્રતિકારની તૈયારી જ ન હોય તો ભારતે આત્મનાશ વહોરવો રહે !

નક્કર વિચાર કરતાં, ભારતને રશિયા કે અમેરિકાના અણુઆક્રમણના ભય ન હોઈ શકે. એ બેઉ પરસ્પરના હિતોની દૃષ્ટિએ પણ એનું પગલું નહિ ભરી શકે. પાકિસ્તાનની પોતાની એવી તૈયારી નથી; બીજા કોઈ મહાસત્તા અણુશસ્ત્રોની સહાય આજે જ કરે.

ભારતને ભય હોય તો તે ચીનનો છે. ચીન પોતે અણુસત્તા તરીકે માતબર બની રહ્યું છે અને માએની દયાથી દરખાન ‘ન જાને’ જેવો પ્રશ્નાર્થ રહે છે. ચીનની સામે ‘ડિટેરન્ટ’ બનવાની ઇચ્છા છતાં એની હરીફાઈમાં ‘ડિટેરન્ટ’ની સમજતા ટેકવી શક્ય ?

(૭) મુરદેશ અને જોખમી માર્ગ : ભારત અણુસત્તા બનવા ઇચ્છે તોય તેની સામે બોહી આગળીઓ નહિ હોય. આજે દેનેડા તરફથી અણુશક્તિ માટે જે સામગ્રી તે મેળવે છે તે શાંતિમય ઉપયોગોની દારતે જ તેને મળે છે. ભારત પોતાના નેમ બદલે તો આજે જ કોઈ દેશ ભારતને અણુસત્તા બનવા દેવામાં સહાય કરશે. એશિયાની સરકારો ભારત અણુસત્તા બને છે એમ જોતાં ‘ભયજીત’ પણ બને ! અને રશિયા સહિતની મહા-સત્તાઓ ભારતને તેની એવી મહેચ્છા પાર પાડવામાં મદદ નહિ કરે (રશિયાએ ચીનને ૧૯૬૦ સુધી અણુ-પ્રશોધન ક્ષેત્રે ભરપૂર મદદ કરી હતી; પરંતુ ચીનની અણુસત્તા બનવાની મહેચ્છા જોર કરતાં રશિયાએ એને અધવચ્ચે જ રજાતું મૂકી દીધું હતું.)

—બીજા બાજુ, કોઈ પણ મહાસત્તાની ‘અણુ-છત્રી’

નીચે રહીને' ભારતે પોતાની સુરક્ષિતતા શોધતાં પોતાના સાર્વભૌમત્વનો જ ભોગ આપવો પડે, એ પણ રખે ભૂલીએ.

મહાસત્તાઓ, મધ્યમ સત્તાઓ અને નાની સત્તાઓ ભારતને અણુસત્તા બનવામાં સહાયરૂપ તો નહિ જ થાય. પોતાની જ સામગ્રી, પોતાની જ વૈજ્ઞાનિક અણુકારી અને પોતાની જ સંપત્તિ તથા ખુમારી ઉપર ભારતે અણુસત્તા બનવું રહેશે, એટલું સમજી લઈએ.

(૮) વિદેશનીતિ: ઉપરની ગણતરીનો આધાર ભારતની વિદેશનીતિ ઉપર છે. એશિયામાં પાકિસ્તાન તથા ચીન સહિત કે તેમના વિના ભારત પોતાના મૈત્રી સંબંધો બાંધી શકે તો આખી સમસ્યાનું સ્વરૂપ ફેરવાઈ જાય. આવા મૈત્રી સંબંધો બાંધવા માટેજ ભારતે સ્વાવલંબી અને શક્તિશાળી બનવું રહ્યું. તે પછી જ, મૈત્રી નહિ તોય જિન્યાક્રમણ પૂરતી નિશ્ચિતતા રાખી શકાય.

(૯) મહાસત્તાની પૂર્વશક્તિ: શક્તિશાળી મહાસત્તા બનવા માટે શું અણુસત્તા બનવું જ રહ્યું? તાજેતરમાં પૂર્વ-અંગાળ અને પાકિસ્તાન યુદ્ધની ઘટનાના અનુભવે એવું કહી શકાય કે અણુસત્તા વિનાના ભારતે બમ્બે અણુસત્તા(ચીન અને અમેરિકા)ના સાથીદાર પાકિસ્તાનને નમાવ્યું છે. તે જોતાં અણુશસ્ત્રો કરતાં પરંપરાગત શસ્ત્રો અને યોગ્ય રાજકીય નીતિ રાષ્ટ્રની સલામતી અને સુરક્ષામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

(૧૦) પરંપરાગત શસ્ત્રોનું સ્થાન: બીજા વિશ્વ-યુદ્ધ પછી દુનિયામાં—ખાસ કરીને એશિયા અને આફ્રિકામાં—નાનાં નાનાં યુદ્ધો ખેલાતાં રહ્યાં છે. તેમાં મહાસત્તાઓ પણ મંડેલાયેલી રહી છે. છતાં/અથવા તો/તેથી કરીને 'નાનાં યુદ્ધોમાંથી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળશે' એવાં વરસો સુધી સેવાતો ભય અસ્થાને ક્યોઈ છે.

—આ જોતાં, અણુશસ્ત્રો નહિ પણ પરંપરાગત શસ્ત્રોની સતત જરૂર રહેવાની. એમાં સતત સુધારા

જરૂરી બનવાના. મોટે ભાગે તો જેમની પાસે પર્યાપ્ત અને આધુનિક પરંપરાગત શસ્ત્રો હશે, અને તેના દક્ષતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની ત્રેવડ હશે, અને પ્રબળો નૈતિક સ્તર સારો હશે તે યુદ્ધમાં ટકી રહેશે... અણુશસ્ત્રોનું સ્થાન ગૌણ રહી જશે. અને પરંપરાગત શસ્ત્રો ડિટેરન્ટનું કામ બજાવતાં હશે!

(૧૧) નૈતિક સ્તરનો પાયો: પ્રબળ નૈતિક સ્તરનો પાયો કેવળ શસ્ત્રો બની ન શકે. એ પાયો તો વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોના માગે આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ જ બની શકે.

● આ પરિસ્તવાદમાં શ્રી વાસુદેવ મહેતાએ વિગતવાર રજૂ કરેલી માહિતી એ વાતનો સધિધારો આપે છે કે ભારત છેલ્લા ટ્રાયકો દરમિયાન અણુશક્તિના વિકાસમાં ખૂબ જ મોટી અને ઝડપી ફાળ ભરી રહ્યું છે. આ અણુશક્તિ ભારતની ભૌતિક સરત ફેરવી નાખશે.

આમ, અણુશક્તિના ઉપયોગ દ્વારા જીતી આગાહીના સ્તરે પહોંચેલી—મરીખી, ખેકારી, શોષણ અને પછાત દશા તથા સંકુચિત વાઙ્માયી બદાલ નીકળી શકેલી—ભારતની પ્રબળ પોતાના સંરક્ષણ માટે અલતન પરંપરાગત (બિનઆણ્વિક) શસ્ત્રો સાથેય સુચનજ્ઞ હશે જ; ત્યારે કોઈ અણુસત્તા એને ધરી શકશે એમ માનવાને કારણ નથી.

(૧૨) અણુશસ્ત્રો કહી નહિ?: આ બધા છતાં, અણુશસ્ત્રો ભારત કહી કોટિ ઉપાયે નહિ જ બતાવે, નહિ જ વાપરે એવા અતિમ નિર્ણય કરવાની ધૃષ્ટતા આપણે ન કરીએ. આવતી કાલની પેઢીના હિત-અહિતનો અતિમ નિર્ણય લઈ લેવાની ધૃષ્ટતા આજની પેઢી કરી ન શકે.

● આ પરિસ્તવાદમાં શ્રી બલવંતભાઈએ બતાવ્યું છે તેમ પં. નેહરુએ પોતે આ બાબત હકીકું વલણ ન હતું રાખ્યું (૧૯૬૨માં ચીન હસ્તકનાં પરામર્થ પછી ખાસ); શાસ્ત્રીજીએ પણ સાવધાનીપૂર્વક જ તત્કાલીન નિર્ણય આપ્યો હતો. જોકે ઇન્દિરાગંધેન,

નજર ફેટલાં ક્ષેત્રો પર — અર્થકારણ, રાજકારણ, સમાજ, સાહિત્ય, સાર્વત્રિક પ્રવૃત્તિઓ, વિરલ ઘટનાઓ, વિભૂતિઓનાં અવસાન — ફરી પળે છે, તેનો વિચાર કરતાં અચરજ અનુભવાય છે. એક જાગૃત પ્રહરી તરીકે તંત્રી અહીં જોવા મળે છે- આ ‘સમયરંગ’નાં પચીસ વર્ષ’ પર નજર ફેરવીએ તો એક જાગૃત નજર પોતાની આસપાસના બનાવોને કેવી રીતે નિહાળે છે. તેનો આલેખ મળી રહે છે લાંબી રાજકીય ઘટનાઓથી માંડી = ‘પથેર પાંચાલી’ પરદા પર ‘નેહુ’ એની એકપક્ષિત નોંધ પણ હોય. પાછલાં કેટલાંક વર્ષોમાં આ ‘સમયરંગ’નો રંગ જળવાયો નથી એનો વાચક તરીકે આપણને રંગ યાચ. આ પચીસ વર્ષોમાં તંત્રીએ એક દળર નેટલી સમયરંગની નોંધ આપી છે! ‘ઉપાડી બારી’ની જેમ સમયરંગ પણ કેટલોક પસંદ થઈ પ્રધરથ થાય તો ઉચિત જ થશે. ‘અધ’માં અન્યત્ર પ્રગટ સામગ્રીમાંથી તંત્રીનું ચપન હોય છે. આ વિભાગ પણ એની નિયમિતતા અને વિવિધ પાછલાં વર્ષોમાં જળવી શક્યો નથી, ‘અંધકીટ’નાં વેધક લખાણો સાથે શરૂ થયેલ ‘રવાખાખ અને સમીક્ષા’માં અનેક મહત્વની કૃતિઓનું વિવેચન થતું રહ્યું છે. ‘અંધકીટ’નાં આ વિભાગમાં લખાણો નથી આવતાં, શ્રી ‘અંધકીટ’ બેઠા હોવા છતાં એ જરા ઊંચું લાગે છે. તેમ છતાં ગુજરાતનું વિવેચન ‘સંસ્કૃતિ’ના આ વિભાગમાં ઉદ્ભાં પચીસ વર્ષથી પોતાની યથાયક્તિ પ્રગટતું રહ્યું છે.

‘સંસ્કૃતિ’ માત્ર સાહિત્યનું માસિક નથી રહ્યું. અનેક વિષયો પર સતત તેમાં લેખો આવતા રહ્યા છે. પહેલા અંકમાં શ્રી ઉ.સવ પરીખનો લેખ છે ‘આપણી બંધારણસભા’. તે પછી રાજકારણના, અર્થકારણના, સમાજકારણના અનેક દૃષ્ટિકોણવાળા લેખો ઉપરાંત વિજ્ઞાનવિષયક લેખોની પરંપરા આ પચીસ વર્ષોમાં જળવાઈ રહી છે. સાહિત્યેતર ક્ષેત્રોમાં પ્રમુદ્ધ ગુજરાત કેવી રીતે સંજ્ઞાત ધરાવે છે તે જોવા માટે પણ ‘સંસ્કૃતિ’ એક ભૂમિકા પૂરી પાડી શકશે.

તેમ છતાં ‘સંસ્કૃતિ’ પ્રધાનપણે સાહિત્યનું માસિક

છે તે સ્પષ્ટ છે. એમ જ હોઈ શકે. જ્યારે ‘સંસ્કૃતિ’નો આરંભ થયો ત્યારે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે વલણ હતું તે વલણ ‘સંસ્કૃતિ’ના તે વખતના અંકોમાં પ્રગટે છે, પણ જેમ જેમ વલણ બદલાતાં જાય છે તેમ તેમ તે ‘સંસ્કૃતિ’નાં પાનાં પર સતત ઝિલ્કાયાં છે એટલું જ નહિ, ‘સંસ્કૃતિ’ની એક એવી ‘કમેયજ’ રહી છે કે કોઈ પણ સર્જક પછી તે બંને દૃષ્ટ સાહિત્યની બારાખડી ધૂંટતો હોય, ‘સંસ્કૃતિ’ના પાના પર પ્રગટ થવા કમ્પા કરવો હોય છે. અને એવા અનેક અનુભાત નામો પહેલી વાર ‘સંસ્કૃતિ’માં પ્રગટી ખ્યાત થયાં છે. કશુંક ઉત્તમ લખાઈ જાય તો, યાંત્રે ‘સંસ્કૃતિ’ને મોટીએ એવી મુબેશ્શ પ્રચિત્ત થઈ સર્જકો પણ, ક્યારેક તો પોતાનું માસિક હોય તોય, પ્રગટ કરતા રહ્યા છે. એટલે ‘સંસ્કૃતિ’ને જૂજ અપવાદો સિવાય કદા જળવવામાં સદાય થઈ છે.

ધણી વાર એક ખાસ દૃષ્ટિકોણથી માસિક ચાલતું હોય છે. સાહિત્યનાં આવાં માસિકો પણ હોવાં જોઈએ, હોય છે. તેમાં એક ખાસ માન્યતા ધરાવતા, અમુક વલણોનો પુરસ્કાર કરતા સર્જકો તેની આસપાસ ભેગા થઈ લખતા હોય છે. એક આદેશનને એથી વેગ મળે છે, પણ ધણી વાર એ આદેશનનાં વળતાં પાણી સાથે, આવાં સામયિકોનાં પણ વળતા પાણી થતાં હોય છે. ‘સંસ્કૃતિ’ની આ પચીસ વર્ષની કાંઈ લો વચ્ચેથી નીકળતાં એટું લાગે છે કે એના તંત્રી કોઈ વાદ કે સંપ્રદાયના મતામંદી નથી. પરસ્પર વિરોધી વલણોમાં વિશ્વાસ ધરાવતા સર્જકો, લેખકોને અહીં સાથે જોઈએ છીએ. એ રીતે ‘સંસ્કૃતિ’એ એક સ્વચ્છ ‘ઑટલા’ની ભૂમિકા પૂરી પાડી છે. આ ઑટલા પર ધણીખંધા એનાના લોકો આવે, એસે, પોતાની વાત આગ્રહપૂર્વક કરે, તંત્રીકર્મ આ ઑટલાને સતત સ્વચ્છ રાખવામાં છે. અહીં ખાસ કોઈ ઝડો નથી.

અને એટલે આ પચીસ વર્ષોમાં ‘સંસ્કૃતિ’નાં પાનાં પર જે કવિતાઓ પ્રગટ થઈ છે, તેમાં સર્જની જતી નથી કવિતા સાથે, પરંપરાગત કવિતાનું સખ્ય જોવા મળશે. વધે સરેરાશ પંને

હિસાબે આજ સુધીમાં ૧૨૦૦ કરતાં વધારે કવિતાઓ 'સંસ્કૃતિ'માં પ્રગટ થઈ છે. એ કવિઓની નામાવલિ જોતાં, એ કવિતાઓ જોતાં સર્વોત્તમ ગુજરાતી કવિતાને બિબ્બળ સમજી શકાય. કોઈ કવિની ઉભરાતી સમજકતાનું વર્ણન પણ જોઈ શકાય. પરંપરાવાદી રચનાઓ છે, પ્રયોગવાદી રચનાઓ છે, પણ મોટે ભાગે કથાક કાવ્યતત્ત્વને કારણે જ એ 'સંસ્કૃતિ'માં રચાન પાછી હોય, એવું લાગે. કેટલાક કવિઓ આરંભમાં 'સંસ્કૃતિ' સાથે છે, પછી નથી; કેટલાક આરંભમાં નથી, પછી છે. કેટલાક કવિઓ 'સંસ્કૃતિ'માં પ્રગટે, વળી પાછા 'સંસ્કૃતિ'નાં પાનાં પર ન દેખાય, પાછા દેખાવા માંડે. સાહિત્યની વાડાળથી 'સંસ્કૃતિ'ને નહીં નથી એવું નથી, પણ છેવટે તો સૌ 'સારાવાનાં' થતાં હોય છે, અને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક 'સંસ્કૃતિ'માં લખવાનું બંધ કરનાર ફરી 'સંસ્કૃતિ'માં લખે છે તે 'સંસ્કૃતિ' માટે, એના વાચકો માટે આનંદની વાત છે.

'સંસ્કૃતિ'માં કવિતાની તુલનામાં વાર્તાઓકાંઈ વગેરે ઓછા પ્રમાણમાં કેટલાંક વર્ષોમાં લાગે. લગભગ ૨૦૦ જેટલાં વાર્તાઓકાંઈએ આજ સુધીમાં પ્રગટ થયાં છે, અનુવાદ સહિત. એટલે એક અંકને હિસાબે એક એક પણ ન આવે. આરંભમાં વાર્તાઓ સારા પ્રમાણમાં છે. પહેલાં વર્ષમાં જ પંદર જેટલી. તે પછી '૫૦માં પંદર, આ વર્ષમાં શ્રી જયંતિ દલાલ એનેઈસનીન જેવી આધુનિકાની વાર્તા 'The Birth'નો અનુવાદ આપે છે! એકાવનનું વર્ષ વાર્તાનાટિકા માટે સૌથી સમૃદ્ધ છે. પંદર વાર્તાઓ, ૭ નાટકો. એ વખતના બધા જ ઉત્તમ વાર્તાકારો જેવા મળશે — (૨. વ. દેસાઈ, વાસુકિ, જ. દલાલ, શ્રોકર, કે. મુનશી, પેટલીકર, મડિયા, પન્નાલાલ, ચિવકુમાર, ઉમાશંકર —), તે પછી નવી વાર્તાને તમજો પ્રગટ કરતું વર્ષ ૧૯૬૫ છે, જેમાં મધુરાય, ઈલા ઉવ, મહેશ દવે, કિશોર ભટ્ટ, જ્યોતિષ ભટ્ટ, અરુણ મલિક, મેઘનાદ ભટ્ટ વગેરે નવી કલગે દેખાય છે. 'સંસ્કૃતિ'માં લક્ષ્મીકાન્ત ભટ્ટ જેવા એક વાર ત્રણી ચૂપ થઈ જતા, થોડી ઉત્તમ વાર્તાઓ

આપી જનાર વાર્તાકારો પણ છે.

'સંસ્કૃતિ'ના લેખકો અદ્વત્તા રહ્યા છે, કેટલાક જે આરંભથી જ એની સાથે જોડાયેલા છે, તેમાં કાકાસાહેબ કે 'મંથકીટ' શ્રી નગીનદાસ જેવા આજે આ ત્રણસોમાં અંકમાં પણ છે. કેટલાક લેખકો અનાનવાર પ્રગટ થતા રહે છે. દરેક આવા માસિકને હોય તેવા ખાસ લેખકવર્ગ 'સંસ્કૃતિ'નો પણ છે. એમાં 'ખાસ સંસ્કૃતિ માટે' લખનાર સ્વામી આનંદનું સહેજે સ્મરણ થાય. ૧૯૫૭, ૫૮, ૫૯ નાં વર્ષોમાં સ્વામી એ 'સંસ્કૃતિ'માં ધણું લખ્યું છે. '૬૯માં 'મોનજી રુદ્ર'નો લેખ છપાય છે. કવિ નિરંજનનાં કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યો અને ધર્માખરાં મળે લખાણો 'સંસ્કૃતિ'માં પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે. 'સંસ્કૃતિ'માં કથારેક મડિયા વારે વારે ડોકાના લાગે, કથારેક પ્રજ્ઞાશમ, કથારેક દયોંક, કથારેક વિષ્ણુપ્રસાદ, કથારેક કથક, કથારેક બ. ક. કા., કથારેક મ. ઝવેરી, કથારેક શેખાદમ, કથારેક સુખંત મહેતા, કથારેક રત્નેશ્વરિમ, કથારેક સુન્દરમ, કથારેક કિશનસિંહ, કથારેક શ્રીધરાણી, કથારેક મુકુન્દ પારાશર્ય, કથારેક પ્રભાક પડિત, કથારેક રમણલાલ જોશી, કથારેક રાધેશ્યામ શર્મા, કથારેક દિગ્વીર મહેતા, કથારેક રઘુવીર ચૌધરી, કથારેક હરિવંશભાઈ લાખાણી, કથારેક મોળાભાઈ પટેલ, કથારેક વાડીલાલ ડગલ્લી, કથારેક ન. મૂ. શાહ, કથારેક હસમુખ પાંડે કથારેક ચંદ્રકાંત ટોપીવાળા, — આમ નામાવલિ વધી શકે તેમ છે — દરવર્ષે સરેરાશ લગભગ સિતેર જેટલા લેખકો 'સંસ્કૃતિ'માં લખતા રહ્યા છે. પણ 'સંસ્કૃતિ'ના લગભગ કોઈ લેખક હોય તો તે ઉમાશંકર જોશી. આ ત્રણસો અંકમાં 'સમપરચ'ની નોંધને બાદ કરતાં પણ ૭સો કરતાં વધારે તેમનાં લખાણો થયાં જાય છે! કાવ્ય, વાર્તા, નાટક, નિબંધ, વિવેચન, પ્રવાસ — આ બધાં ક્ષેત્રોને આવરી લેતાં. મેઘાણીભાઈની સલાહ એમણે જણે સતત પાળી છે.

'સંસ્કૃતિ'માં અનેક ઐતિહાસિક લેખમાળાઓ પ્રગટ થઈ છે જેમનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં સદા મહત્ત્વ રહેશે. "જિન્દગીની અંધે"થી એવી લેખમાળાને

આર'ભ થયેલો. પછી કાકાસાહેબની 'ધર્મોદ્ધ — ધર્માનુભવની સ્મરણયાત્રા', ડૉ. પ્રબોધ પંડિતના ગુજરાતી ભાષાના 'જનિવિવિધક લેખો, સંતપ્રસાદ ભટ્ટની 'શેક્સપિયર' લેખમાલા વગેરે તરત ધ્યાનમાં આવશે તે પછી સુન્દરમના અન્ડર્ ટોલરનાં નાટકોના, રજની-કાન્ત પંચોળીના એલિપ્સનાં કાવ્યો ૧૧, જ્ઞાનરામના રઘુ-વંશના, ગોકુળભાઈ ભટ્ટના મેઘનાદવધના, નમીન-દાસ પારેખના 'પ્રાગ્નિક' વગેરેના ક્રમશઃ અનુવાદો પણ સ્મરણમાં આવશે. તે સાથે ઓક્ટોબર ૧૯૫૭ના અંકમાં નવીન કવિતા વિષે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું વિવેચન અને એ જ વર્ષના ડિસેમ્બરના અંકમાં 'સમકાલીન કવિતાનું વિવેચન' એ નામે એ વિવેચનનો ઐતિહાસિક ઉત્તર કે ૧૯૬૧માં રવીન્દ્રનાથના ૧૫૫માં સતત રવીન્દ્રનાથના સાહિત્યનો સંતત સંપર્ક' પણ માદ આવશે.

'સંસ્કૃતિ'ના ચાર વિશેષાંક પ્રગટ થયા છે. મે ૧૯૫૫ના ૧૦૧મો અંક, ઓગસ્ટ ૧૯૬૩ ૨૦૦મો અંક, એપ્રિલ ૧૯૬૪ શેક્સપિયર વિશેષાંક, ડિસેમ્બર ૧૯૬૦ ૩૦૦મો અંક. ૧૦૧મા અંકમાં 'અત્યારના જીવનના એક પ્રાણુપ્રજા' લોકશાહી વિશે એક સંવિવાદ એનું વિશિષ્ટ અંગ છે, તે સિવાય 'આધુનિક સસિદ્ધ તેમ જ નવીન કવિઓની કૃતિઓ અને ભારતીય કુરોપીય કવિતાસાહિત્ય વિષયક લેખો' છે. એક રીતે એ કાવ્યવિશેષાંક બનવા ભગ્ય છે.

૨૦૦ મો અંક વિવેચન અંક છે. એ અંક વિશે જાણતાં એના તંત્રીએ એવી મતલબનું લખ્યું હતું કે ૧૯૬૩ના વર્ષની અધવચ્ચે ગુજરાતી લેખકો પર છાપો મારતાં એમની 'વિવેચન-એતના' કેવી રીતે કામ કરી રહી હતી તે સમજાવ્યું છે. અને એ રીતે એ ગુજરાતી વિવેચનપ્રવૃત્તિનો એક આવેળ આપી રહે છે.

તે પછી શેક્સપિયર વિશેષાંકમાં શેક્સપિયર વિષયના સારા એવા વિવિધ અધ્યયન લેખો ઉપરાંત તેનાં નાટકોના કેટલાક અંશના અનુવાદો પણ છે. અંગ્રેજી શિક્ષણના આર'ભથી જેને આપણે પોતીકો

કરી લીધો છે તે કવિ શેક્સપિયરને ગુજરાતની એ કવિની ચતુઃસતાબ્દી નિમિત્તે નમ્ર અંજલિ છે.

'સંસ્કૃતિ'નો ત્રણસોમો અંક અનેક રીતે 'વિશિષ્ટ' છે. તેનું પ્રકાશન ખરેખર ગુજરાતની એક ઐતિહાસિક સાહિત્યઘટના છે. આ અંકમાં એકેમ ગુજરાતી ભૌલિક રચના નથી, અને છતાં ગુજરાતી ભાષામાં એકસો જેટલી ઉત્તમ કવિતાઓ અવતરે છે. ત્રણસોમા અંકમાં પરદેશની દેશની (ગુજરાતી સિવાયની) ૧૦૦ જેટલી કવિતાઓના અનુવાદ છે. કવિતાના અનુવાદો 'સંસ્કૃતિ'માં પ્રગટ થતા જ રહ્યા છે, પણ અહીં અનુવાદ ક્યાં પછી, એના અનુવાદકર્તાની એ કવિતા વિશેની આસ્વાદપૂર્ણ નોંધ પણ જોડવામાં આવી છે. એટલે આ ૧૦૦ જેટલાં દેશવિદેશનાં કાવ્યોની પસંદગીમાં ગુજરાતની કાવ્યરુચિનો પરિચય તો મળે જ છે, કાવ્ય પ્રત્યેના લુહ લુહ અભિગમનોય ખ્યાલ આવે છે, કેમ કે અહીં જે પેઢી વિદ્યમાન છે, અને જે 'સંતાનો કદાચ પોતાના પિતા કરતાં સારા દેખાવ કરે છે—' એવી માર્ગિક જનાન્તાકે સાંભળેલી તંત્રીની ઉક્તિ અહીં ઉતારું છું. અનુવાદ અને આસ્વાદ સાથેના અંકની સંકલ્પના માટે તંત્રીશ્રીનો કાવ્યરસિકો ઉપકાર માનશે. અંકમાં અંગ્રેજી (ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા)નાં ૨૩, અન્ય યુરોપિયન ભાષાનાં ૨૦, આફ્રિકા ૮, ભારત સિવાય એશિયા અંકનાં ૧૫ અને ભારતીય ભાષાઓમાંથી ૩૪ જેટલાં કાવ્યોના અનુવાદ છે. છતાંકિયન જેવી ભાષા એકદમ રહી ગઈ છે, તે ખટકે છે, તેમ છતાં વીસમી સદીની સમગ્ર વિશ્વની કવિતાનો મિલજળ આ અંકમાં છે.

૧૯૪૭ના નવ્યુઆરીમાં જ્યારે 'સંસ્કૃતિ' પ્રગટ થયું ત્યારે તેના નામાકરનો જે બ્લોક હતો, તે હલુચ ધસાચો નથી. એના કુલ-કળસના પ્રતીકનું કમળ એટલું જ તાલુ છે. પહેલો અંક ચિત્રકાર રસિકલાલ પરીખનું 'ફસલ' ચિત્ર પૃષ્ઠ પર લઈ આવ્યો હતો, આખું વર્ષ એમનાં રેખાંકનો મળતાં રહ્યાં; પછી ચોખ્ખી રીતે જ બીજો વર્ષ જેતલ અંક સિવાય સંક્રિતઓ પૃષ્ઠ પર આપી. તે પછી કચારેક વ્યક્તિનો ફોટોગ્રાફ કે ચિત્રનો ફોટોગ્રાફ કે એવું

સતત આવ્યા કરે છે. એને વિષે કોઈએ કહેલું કે 'હેલા બેનચુ મહિનામાં કંઈ કંઈ વિસિષ્ટ વ્યક્તિઓનું અવસાન થયું છે, તે જલદીથી જાણવું' હોય તો 'સંસ્કૃતિ'ના છેલ્લા અંકોનાં પૃષ્ઠોં જોઈ લેવાં !'

'સંસ્કૃતિ'નો આઠમો વર્ષ વધારે નથી, એની નવમી નથી લાગતી, પણ અકસોસ જરૂર યાય છે. આવાં માસિકોના આઠકો વધારે ન થાય. એના તંત્રીએ મોંઘું છે, તેમ એક વાર જાગૃતરાય હાકેરે તંત્રીને કહેલું કે તું આટલું માસિક પણ લોકપ્રિય બનાવી શકતો નથી, તારામાં એટલીય આવડત નથી, ત્યારે તંત્રીએ એની મતલબનો જવાબ આપેલો કે એને લોકપ્રિય બનાવવા જરૂરિયો તો તમારો લેખ જાણના બીજું માસિક કાઢવું પડશે. 'સંસ્કૃતિ'ના ૭૦૦થી પણ ઓછા આઠકો છે, એવો એક વાતચીતના ઉદ્દેશ થતાં 'મિત્રાપ'ના તંત્રી શ્રી મહેન્દ્ર મેવાણીએ કહ્યું કે 'સંસ્કૃતિ'ના એટલા આઠકો હોય તો 'મિત્રાપ'ના

ચાર હજાર થવા જોઈએ, જ્યારે છે હજાર જેટલા; એમના કહેવાનો આશય એ હતો કે 'સંસ્કૃતિ' જેવા સામયિક માટે એટલા ઘાઠકો ઓછા ન કહેવાય ! 'સંસ્કૃતિ'ના આઠકો કાલે ઓછા હશે, પણ વાચકો ઓછા નથી. અવિષ્યમાં એવો વારો આવે કે જ્યારે 'સંસ્કૃતિ'ને, એ જોશ સામયિક Scrutiny 1932-1953 ને ૨૦ ગ્રંથોમાં પુનર્મુદ્રિત કરવામાં આવ્યું છે, તેમ પુનર્મુદ્રિત કરી ગ્રંથોરૂપે પ્રગટ કરવું પડે. પરંતુ અત્યારે આ છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં પ્રગટ થયેલ લખાણોમાંથી Encounter Reader કે 'મિત્રાપ'ના 'દશકાના યાદગાર વાચન'ની જેમ 'સંસ્કૃતિ સંચય' જેવો એક ગ્રંથ અને તે સાથે ૨૫ વર્ષની તેની એક વ્યવસ્થિત ઇતિહાસિક અનુક્રમણિકા આપવી જોઈએ.

'સંસ્કૃતિ'ના પચીસ વર્ષ ગુજરાતની સંસ્કૃતિના પચીસ વર્ષ છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૧૨થી ચાલે]

થોડા દિવસો પર મા આમંદમી એમના ભક્તજીવ સાથે મદાસમાં હતો. દર્શને આવતાં અપુરુષો પર એમની મુનિમિથી ચતી હ્રદય સોસરવી અક્ષર જોતી એ એક લઠાવો હતો, આપું જ પુષ્પ કામ' બતા કરતા અન્ય ધર્મપુરુષો ને ધરયાઓ પજી છે, એમને ફંડાળાની કમીના વરતાતી નથી. કારત-વાસીઓની સહજ વૃત્તિ એમની સહાયે લગભગ વણુનોતરી દોડી જાય છે.

તો, આપણે એટલું સમજી લઈએ કે ધર્મ—અર્થાત્, પાપખીરુતા ને ઈધરજદા—એ જ હવે તો આપણું રાજકારણ છે. રાજકારણના સમાને રહેા મૂકો. આપણે જગતામાં થી નહિ દોમીએ તો એ આપણેજ ખામ લઈ જશે.

આજના રાજકારણમાં જગાચૂક પડેલા ને એનાં ફાળોમાંથી લાભ ઉઠાવતા લોકોની નજરમાં મારું સૂચન કદાચ વિચિત્ર લાગે. સંભવ છે કે એમને

એવુંયે આશ્ચર્ય થાય કે આ ધડાયેલ રાજકારણી પોતે જીડીને આપું સૂચન કરે છે ! પચાસ વરસ પહેલાં અસહકારની હાકલ પડી ત્યારે પરદેશી શાસનથી નખશિખ ટેવાઈ મથેલા અને એને; લાભ ઉઠાવતા લોકોને એ વિચિત્ર તેટલી જ મૂરખાઈભરી યોજના લાગેલી. પણ પાછળથી સાબિત થયું તેમ એ જ એકમાત્ર તરણીપાથ હતો. મારું આ સૂચન નૈતિક સ્વશાસનના અભાવવાળા આપણા અત્યારના કહેવાતા સ્વશાસનમાં બાપ્ત, સુધામાં ન સુધરે એવા સમાધી બેગરવાનો એકમાત્ર અહિંસક માર્ગ છે. પ્રેમ કાઢી નીકળે ત્યારે આપણે સહેર ખાલી કરી જઈએ છીએ એ જ પ્રમાણે આપણે અત્યારે રાજકારણને ઊઠી દેવું જોઈએ અને એ જવાબદાર બને ત્યારે જ પાછા ફરવું જોઈએ.

અનુ. પ્રકાશ ન. ૨૧૬

'સ્વરાજ્ય' (૨૨-૧-૭૨)

‘કંકાવટી’નો કાયાકલ્પ | સુમન શાહ

લોકપ્રિય વાર્તા-સામયિક ‘કંકાવટી’ જન-યુગારી ‘છરના અંકથી સંપૂર્ણ’ રૂપનું—સર્વવલ્લી—સાહિત્યિક સામયિક બન્યું છે. એક વાર્તા-સામયિકને આ સાહસ આદરવાની ઇચ્છા થઈ, અને એ ઇચ્છાને એના યોગદો મૂકી રૂપ આપી શક્યા એ બંને બાબતો અભિનંદનીય છે. આ નવા અંકના લેખકો અને એમાં રજૂ થયેલી બધી જ સામગ્રી જોતાં તુરત જ સમગ્રજ્ઞ જાણ છે કે કયા પ્રકારના વાચકને ‘કંકાવટી’ તાકે છે. કહેવાતા, ગુજરાતી સાહિત્યિક સામયિકો અને ગુજરાતી ડાયરેક્ટ-સામયિકોની વચ્ચે કયાંક સ્થિર થવાનો એનો ઇરાદો હોય એમ લાગે છે. આનાં લિંક-પત્રોની આજે ગુજરાતને અપ્રત્યક્ત જરૂરત છે. કેમ કે શિખર પર એક તરફ જગતભરી

સ્થિતિતા છે તો બીજી તરફ એક પ્રકારનો ધૂંધળો સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ વિદ્રોહ અને તબાહી ગતિપ્રેરણાઓ પ્રભેલોઓનો ભરતી-મિળજળાઓ યનમનાટ છે; પણ શિખર પરથી નીચે કશુંક ઝમ્-ટપકમ્ હોય, વહું હોય, એવી સ્થિતિના અસ્તિત્વ વિશે એકદમ ‘હા’ પાડી દેવાય એવું નથી. એવા સંજોગોમાં ‘કંકાવટી’ જેવાં પત્રો પાત્ર બનીને, પ્રેમથી, વિકાસકામ આરંભી શકે. નવી હવાની જલદતાએ જેમ જૂની રીતે લખનારાઓને કાયાકલ્પની ફરજ પાડી છે તેમ સામયિકોના જીવનમાં પણ હવે બનતું રહેવાતું. આગથી કારકિર્દીના છેદ ઉઠાવતા જવાની પ્રક્રિયા આમેય સર્જનક્ષેત્રે, કલાક્ષેત્રે, હઠાપણ અને તંદુરસ્તીની નિશાની ગણાઈ છે... ‘કંકાવટી’ એમ જ વિકાસ-શીલ બની રહેા.

અભિનવ ‘હુ’ | સુમન શાહ

અમદાવાદના ઠેટલાક જુવાનોએ છોકરાઓએ હરતલિખિત ‘હુ’ નામના નવા સાહિત્યિક સામયિકને જન્મ આપ્યો છે. એનો સાધકવેરાટાપલ કરેલો પહેલો સકપુલર રિયાઝ’ મૂરે અને રેગિલ હોમાને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે. સામયિક-ઉદ્ઘાટન જેવી આજના જમાનાની છીછરી પરિપાટી સ્વીકારીને, કહે છે કે, એવું ખૂબીપૂર્વક ઉદ્ઘાટન કરાવવામાં આવેલું. આ પહેલાં જ અંકમાં ‘હુ’-મિત્રો એક દર્દનાક ચીસને પાઘાપી શક્યા છે, કશાક અચરતા એતનને સળવળાટ મિલિત કરી શક્યા છે. અત્યંત અભિનંદનીય બાબત તો એ છે કે અંકમાં કથાંય વાર્તા, નાટક કે કાવ્યલેખકનાં નામ અપાયાં નથી. સાહિત્યકાર નામનું પ્રાણી કરો પણ જે દિવસોમાં પહેલું તો પોતાનું નામ જ સૂંઘવા કરે છે અને પછી જ બે થોડુંક ચરતું હોય તો ચરે છે ત્યારે ‘હુ’-જ્નેદાઓ, નામની લાગડી ખોઈ નાખીને બાણ કે સાહિત્યપદાર્થ’ સોધવા નીકળ્યા છે. આ લખનાર આશા સેવે છે કે, ‘એ તો અમે હતા’—એવું કશું નાટકિય કરીને ‘હુ’-જૂથના સર્જકોને પ્રકટ થવાની જરૂરત, ભવિષ્યમાં કદી નહિ પડે...

સર્જકતાનું જે મહોરું પહેરીને તેઓ અને રજૂ થયા છે તે પાછળનો મિળજળ પોપણ પામશે તો એવી જરૂર નહિ જ પડે. અને એ તિતિક્ષા શબ્દની સાધનામાં એઓને લીડા ઉતારશે. શબ્દની સંરચાપના માટે ‘હુ’એ અવતાર ધાર્યો છે; મંત્ર-સભ્યતાની વિચ્છેદશીલ જંગલોમાં ગૂંચવાઈને ભૂંસાઈ જવા આવેલા ‘હુ’ને નવેસરથી આકારિત કરવાનો, સર્જન જ એકમાત્ર હલાજ છે એ સમજની ગણથૂથી પીને ‘હુ’-સર્જકો આગળ પડ્યા છે, એવું લાગે છે. પણ અંકમાંનો કોઈ સર્જક-કુકોડો આવી કશી ક્ષતિ કરાવતો નથી. એ દિશામાં તેઓ કટિબદ્ધ બનશે તો જ આ તિખારો વળનદાર બનશે. એમને કર્તા સમજ, સલાહની અપેક્ષા નથી તેથી તેઓ બતે જ બધા પાઠ ભણશે;—અને એ મિળજળ આવકામ છે.

જનરેશન-ગેપ અનુભવાવનારે તુલ્યબળ ધનતા જન્મલવી પડશે; અને એમ કરીને જ પરંપરાગતને સ્વીકૃત કરી શકશે. વળન વિના સાહિત્યપ્રદેશમાં કથાંય કશું જ આપી શકાતું નથી, કે પામી શકાતું નથી... ‘હુ’ સમજની દિશામાં ઝૂમશે એમ ઇચ્છીએ.

[વિશ્વમાનવ :

એક લાખનો અનોખો પુરસ્કાર | મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભારતની બધી ભાષાના સાહિત્યમાંથી દર વરસે એક ઉત્તમ કૃતિ ચૂંટીને તેને રૂ. એક લાખનો પુરસ્કાર આપવાનું કામ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ નામની સંસ્થાએ થોડાં વરસોથી ઉપાડ્યું છે. બંગાળી, હિન્દી, મલયાલમ વગેરે ભાષાઓના સાહિત્યકારોનું અત્યાર સુધીમાં એ પુરસ્કાર વડે સન્માન મળ્યું છે. ગુજરાતમાં એ પુરસ્કાર શ્રી ઉમાશંકર જોશીને તેમના કાવ્ય-સંગ્રહ 'નિશીથ' માટે મળેલો છે.

૭૫મી મેઘાણી જ્યંતી અંગેની સ્મારક યોજનામાં આપણી પ્રજા જે ઉત્સાહભરે શામેલ બની તેનાથી પ્રેરાઈને હું એવું નમ્ર સૂચન શ્રુતું છે આવે એક લાખનો પુરસ્કાર એકહું ગુજરાત પણ થોજી શકે તેનો સમય હવે પાડી ગયો છે. તકાવત એટલે જ કે ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિને એક લાખ રૂપિયાનો પુરસ્કાર આપવાને બદલે આપણે તેને દર વરસે એક લાખ ગુજરાતી કુટુંબોમાં પહોંચાડીને સન્માનીએ, અને આવો પુરસ્કાર આપણે વરસે એક નહિ પણ ચાર-પાંચ ઉત્તમ પુસ્તકોને આપી શકીએ. કોઈ એક વ્યક્તિ કે સંસ્થાના ધનમાંથી પુરસ્કાર આપવાને બદલે એક લાખ કુટુંબો અમુક પુસ્તકો દર વરસે ઘરમાં વસાવે ને વાંચે, તેને આપણા આ નવા પ્રજાકીય સન્માનનું સ્વરૂપ બનાવીએ.

આવો એક લાખનો અનોખો પુરસ્કાર ગુજરાતની અડી કરોડની પ્રજા ખુશીથી આપી શકે તેમ છે, અને આપણું સહકાર્ય છે કે આ ભવિષ્યના સન્માનને પાત્ર પુસ્તકો પણ ગુજરાતના લેખકો પાસેથી આપણને મળેલાં છે અને હજી મળતાં જાય છે.

છેલ્લાં પચીસેક વરસ દરમિયાન વાંચેલાં પુસ્તકોમાંથી કેટલાંક એવાં અને તરત સાંભરી આવે છે કે મારું ચાલે તો આપણી સંસ્થાઓમાં જઈને ઘેર ઘેર ફરીને હું જેનું પાઠ્યવલ્લુ કરું; એની નકલો કાઢી ઉઠાવીને જેની ફરી કરું. વાચનનો આનંદ જેણે જેણે આણેલો છે તે દરેક પુસ્તકપ્રેમી પોતાના જીવનમાં અવિસ્મરણીય બનેલી કેટલીક રચનાઓનાં નામ વાદ કરી શકશે. અને એ બધાની વિધિવિધ રુચિ ને રસરુચિ છતાં આવી અનેક વ્યક્તિગત માફી-જોખમાંથી અમુક પુસ્તકોનાં નામ એવાં ઉપર તરી આવશે કે જે આપણે સહુ આપણાં સંતાનોને વારસામાં આપી જતાં ઊંડું સુખ પામીએ, ધન્યતા અનુભવીએ. વારસામાં આપી જવા એટલે માત્ર તે ચોપડીઓની સ્વલ્પ કાપા ધરની અભરાર્થ પર મૂકી જવા નહિ પણ આપણી માફક આપણાં સંતાનોનાં ચિત્તમાં પણ એનો સદાચનો પ્રવેશ કરાવી જવા, અંતકાળ લગી એમના જીવનમાં પણ એ સાહિત્યની ખુશખો મહેકાવી જવા.

આવા આપણા સાહિત્યવારસાની એક લાખ કુટુંબો સુધીની પહેલી વહેંચણી ૧૯૭૩માં ૨૬ મી જાન્યુઆરીના પ્રવચનકાંદ દિને કરવાની નેમ સાથે નીચેની યોજના હું સવિનય રજૂ કરું છું :

૧. આ પુસ્તક 'યોજનાનું' નામ 'આપણે સાહિત્યવારસો' રાખવું.

૨. દર વરસે ૭૫મી ૧૦૦૦ પાનાંનું ઉત્તમ વાચન જોખમાં જોખી કિંમતે આપણાં દળદાર-લાખો કુટુંબોને આ યોજના સુલભ કરી આપે.

ખાદ્ય : શ્રી કુળતરંગ દ્વે
 નાચક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી
 નાચક : શ્રી મુખદા ગાંધી
 : શ્રી નગીનદાસ પારેખ
 : શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

: શ્રી ગગનવિહારી મહેતા
 : શ્રી જયસભાર્ષ મહેતા
 : શ્રી ધીરુભાર્ષ મ. દેસાઈ
 : શ્રી નાનુભાર્ષ ચમીને

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળા વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૬૫૦)

ଦେଶ

આ દ્રષ્ટિનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય આંતરૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખીને કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પરંપરાઓના પરિચય કરાવવા અંગે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ દ્રષ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની શિતિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

* नागरिक शिक्षण श्रेणी * नागरिक संस्कार श्रेणी
* नागरिक स्वाध्याय श्रेणी * विश्वमानव (भाषिक)

[illegible]

જ્યોતિ અયતન સંશોધન કેન્દ્રમાં અવિરતપણે
આવી રહેલું સંશોધન જ્યોતિ સ્ટાર્ટરની સફળતાનું
રહસ્ય છે. જ્યોતિ સ્ટાર્ટર મોકલો-પરિણામ
આપમેળે જોઈ શકશો-એ સ્ટાર્ટરને મરામત
કરવાની કે અદલવાની આપને લાંબાગાળા સુધી
જરૂર જ નહિ પડે! જ્યારે અન્ય સ્ટાર્ટરને વારંવાર
મરામત કરવાં કે અદલવાં પડે છે ત્યારે જ્યોતિ
સ્ટાર્ટર તો સતત સુંદર કામગીરી બજાવતું જ
રહે છે. જ્યોતિ એટલેજ લાંબી આયુરદાયણું
સ્ટાર્ટર! વિકલ પરિસ્થિતિ સાથે રહી શકે એવું
આ સ્ટાર્ટર જ્યોતિ સંશોધન કેન્દ્રની આગવી
સિદ્ધિ છે.

quality is our creed

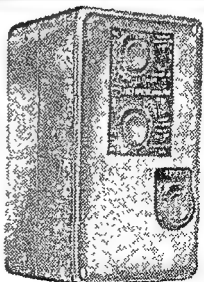
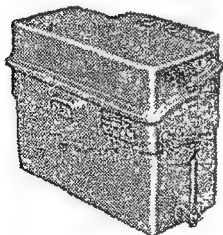
જ્યોતિ લિમિટેડ

સોલ સેલિંગ એજન્ટસ:

જ્યોતિ ટેલોર-એમ્પાઇ લિમિટેડ, મુમ્બઈ ૩.

શાખાઓ : મુંબઈ • દિલ્લી • કલકત્તા • મદ્રાસ • લખનૌ
ચિત્રદેશપાલ • જયપુર

સંશોધન-
જ્યોતિ
સ્ટાર્ટરની
લાંબી
આયુરદાયણું
રહસ્ય

વિશ્વવિદ્યાલય

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અર્થે આસિફ : માર્ચ ૧૯૯૨

૭૧૩૪

સાહિત્ય-પ્રવાહ

નવકરણ

આત્મીય વિદ્યાર્થીના સ્વર્ણ-પરિવર્તનના પગલે

૧૯૭૨ના ચૂંટણી : ગાંધી અમલો પછી

૭૧ ક્રાંતિદેવ શ્રી દયાળ

૮૨ ભોળીલાલ માધી

સાહિત્ય-વ્યવહાર

સાહિત્યના આધુનિકતા

૮૮ સુરેશ દ. જોષી

પ્રતિભાવ

અસ્તરોએ લોકમથાલો

૧૦૮

કવિતા

મરજાતર

૧૦૫ રમેશ પારેખ

મીમા

૧૦૫ પ્રભાત જાણી

તકાલ

૧૦૬ રમેશ પારેખ

કામે. . . લે.

૧૦૬ પ્રભાત જોષી

પ્રવૃત્તિ ને પડછા

દિ પદો પાટાવાટી

૧૦૭ અવલોકન દુપાલાચી

સાહિત્ય-પ્રવાહ

સાહિત્ય-પ્રવાહની ૨૫ 'સાહિત્ય-પ્રવાહ'ને વિશે શ્રી વેદવંશ

સહિત્ય-પ્રવાહની ૨૫ 'સાહિત્ય-પ્રવાહ'ને વિશે શ્રી વેદવંશ

ભારતીય વિદેશનીતિ—

સંઘર્ષપૂરિવર્તનના પડકારો | કીર્તિદેવ ડી. દશાઈ

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના અભ્યાસમાં છેલ્લા બે દાયકાથી વિકસતા અને પ્રસરતા વર્તનશીલ અભિગમથી તપાસીએ, તો કોઈ પણ દેશની વિદેશનીતિને કામ-વર્તનની એક પ્રથા (system of actions) તરીકે નિરૂપી શકાય. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનો સંઘર્ષ, વિવિધ કક્ષાના રાષ્ટ્રીય અદાકારો, વર્તન અને નીતિ-ધર્મતંત્રનાં માળખાઓ અને નિયમન, એકીકરણ અને વિષ્ટનની પ્રક્રિયાઓના આધાર પર વિદેશનીતિની પ્રથા રચાય છે. માધ્યમ્યેશ્વર વિદેશનીતિની આવી પ્રથાની વિશદ પરિકલ્પના કરી છે.¹ તેઓ વિદેશનીતિને નિષ્કેપ-અધિષ્ઠેષ મોડલ (Input-output model)ના માળખામાં સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવા મોડલમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘર્ષ, તેના અંગેનું રાષ્ટ્રીય અદાકારોનું દર્શન, તથા માહિતીનું સંવહન વગેરે નિષ્કેપ ઘટકો છે; ત્યારે નીતિના ધર્મતંત્ર તથા અમલની પ્રક્રિયા તથા તેમાંથી નીપજતાં પરિણામો અનુક્રમે પ્રક્રિયા અને અધિષ્ઠેષ ઘટકો છે. વિદેશનીતિની પ્રથાનો આવા ખ્યાલ જેટલી દહે વિદેશનીતિની અતિશીલતા અને સંકુલતા સમજવામાં મદદ કરે તેટલી દહે આવકાર્પ છે.

બાહ્ય સંઘર્ષ અને વિદેશનીતિ

વિદેશનીતિની આ પ્રથામાં આંતરરાષ્ટ્રીય કે બાહ્ય

સંઘર્ષ અને રાષ્ટ્રીય અદાકારો વચ્ચેના આંતરસંબંધો કેન્દ્રવર્તી રથાન ધરાવે છે. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર તેની વિદેશનીતિ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના બાહ્ય સંઘર્ષની મર્યાદામાં રહીને રચે છે. બાવા બાહ્ય સંઘર્ષની ભાત અને તે અંગેની સમજ વિદેશનીતિની રચનામાં અમલનો શામ બજવે છે.

વર્તમાન આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં (કોઈ દેશની) વિદેશનીતિનાં બાહ્ય સંઘર્ષની ત્રણ કક્ષાઓ છે: વિશ્વ કક્ષા, પ્રાદેશિક કક્ષા, અને પડોશી કક્ષા. વિશ્વકક્ષાના રાજકારણમાં બે મહાસત્તાઓ, તેમની વચ્ચેના સંબંધોની ભાત અને તેમના દ્વારા રચાતી જૂથબંધીઓનો સમાવેશ થાય છે; ત્યારે પ્રાદેશિક અને પડોશી કક્ષાઓમાં જે તે દેશના પ્રાદેશિક વિસ્તાર અને નજીકના પડોશી દેશો સાથે રચાતું રાજકારણ અભિપ્રેત છે. આ ત્રણ કક્ષાઓએ રચાતા આંતર-રાષ્ટ્રીય રાજકારણનાં સત્તા-માળખાઓ અને સત્તા-સંબંધોની ભાતો બાવા બાહ્ય સંઘર્ષનાં મુખ્ય અંગો છે. આ રીતે જોઈએ તો બાહ્ય સંઘર્ષનાં મુખ્ય છ અંગો છે—વિશ્વકક્ષાએ સત્તા-માળખું; વિશ્વકક્ષાએ સત્તા-સંબંધોની ભાત; પ્રાદેશિક કક્ષાએ સત્તા-માળખું; પ્રાદેશિક કક્ષાએ સત્તા-સંબંધોની ભાત; નિકટના પડોશીઓની કક્ષાએ સત્તા-માળખું અને આ કક્ષાએ સત્તા-સંબંધોની ભાત. બાહ્ય સંઘર્ષનાં આ છ અંગો દેશની વિદેશનીતિને ખાટે માળખું અને મર્યાદા બને પૂરાં પાડે છે. બાહ્ય સંઘર્ષની સાચી સમજ કોઈ પણ દેશને ખાટે ક્યા

1. Michael Brecher : India and World Politics (London : Oxford University Press, 1969), pp. 295-298.

નીતિ-વિકલ્પો તથા કેવા પ્રકારની કાર્ય-મોકળાશ પ્રાપ્ત છે, તેના ખ્યાલ આપી શકે છે. આથી શક્ય નીતિ-વિકલ્પોના વ્યાપ અને કાર્ય-મોકળાશની માત્રાની શાસ્ત્રીય તપાસ માટે બાહ્ય સંદર્ભનું વાસ્તવિક દર્શન (perception) અને મૂલ્યાંકન (evaluation) જરૂરી છે.

બાહ્ય સંદર્ભની વાસ્તવિકતા અને તેના દર્શન વચ્ચેના સામીપ્ય પર વિદેશનીતિની સફળતાનો આધાર રહે છે. રાષ્ટ્રીય અદાકારોના બાહ્ય સંદર્ભ અંગેના ઇમેજ (image) કે દર્શન વાસ્તવિકતાની જેટલી નજીક હોય, તેટલી હદે વિદેશનીતિના ધાર્તરમાં 'તાર્કિકતા' (rationality)નું તત્ત્વ વધે. "નીતિ ધરનારાઓ વાસ્તવિકતાના તેમના દર્શન પ્રમાણે વર્તે" છે અને નહિ કે ખુદ વાસ્તવિકતાના પ્રતિભાવ રૂપે. વાસ્તવિકતા અને તેની ઇમેજ એક-સરખી અને કે પછી જુદી પસંદ પડે. જેટલી હદે તે જુદી પડે, તેટલી હદે નીતિ-નિષ્ણે 'અતાર્કિક' હશે. સંદર્ભની મર્યાદામાં નીતિ ધરનારાઓએ કામ કરવાનું છે તેની વાસ્તવિકતાથી જેટલી હદે તેઓ દૂર જાય કે તેને ખોટી રીતે સમજે, તેટલી હદે તેઓ સૈદ્ધાન્તિક રીતે શક્ય હોય તેના કરતાં જોછા સફળ થશે.^૧ આમ બાહ્ય સંદર્ભની વાસ્તવિકતા અને તેના દર્શનમૂલ્યાંકન વચ્ચે જેટલું અંતર જોણું હોય તેટલું સારું.

બાહ્ય સંદર્ભની વાસ્તવિકતા અને તેના દર્શન વચ્ચેનું વધુ પડતું અંતર વિદેશનીતિમાં વિકૃતિઓ સર્જે છે અને તેને અવાસ્તવિક બનાવી મૂકે છે. વાસ્તવિકતા-દર્શન વચ્ચેના અંતરના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો છે:^૨

૧. સામીપ્યની માત્રા (degree of congruence) બાહ્ય સંદર્ભની વાસ્તવિકતા કરતાં જુદું જ ચિત્ર રાષ્ટ્રીય અદાકાર કર્યો. આથી સંદર્ભ અંગેનું તેનું દર્શન (કે ઇમેજ) સંદર્ભની વાસ્તવિકતાથી દૂર

જાય. સંદર્ભની વાસ્તવિકતા અને દર્શન વચ્ચેના સામીપ્યની માત્રા જેમ વધુ, તેમ વિદેશનીતિમાં તાર્કિકતા વધુ આવે; અને આ બે વચ્ચેનું અંતર જેમ વધુ તેમ વિદેશનીતિમાં આ વાસ્તવિકતાનું તત્ત્વ વધુ આવે.

૨. સંપૂર્ણતાની માત્રા (degree of completeness) આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રથાના વિવિધ ઘટકોમાંથી અમુક ભાગ પર રાષ્ટ્રીય અદાકારનું ધ્યાન વધુ કેન્દ્રિત થાય, ત્યારે બીજા કેટલાક ભાગો તેના ધ્યાન બહાર જાય. આમ દોર્ષ પસંદ દેશના સંદર્ભ-દર્શનમાં કેટલાક ભાગો પર ધ્યાન વધુ પડે અને કેટલાક ભાગો ખ્યાલ બહાર રહે તો તેની સંપૂર્ણતાની માત્રા ઓછી થાય. જ્યારે આપણે દોર્ષ પસંદ વસ્તુ જોઈએ ત્યારે દર્શનના આવા દૃષ્ટિભેદ (bias-spread)ના વિસ્તારો આવે છે. બાહ્ય સંદર્ભના અમુક અંગ કે ભાગ અંગે રાષ્ટ્રીય અદાકારના દર્શનમાં દૃષ્ટિભેદ થાય, તો તે ભાગ વાસ્તવિકતામાં અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવા છતાં વિદેશ-નીતિના ધાર્તરમાં તેના અસ્તિત્વની જાણ ન હોવાને કારણે અતાર્કિકતા વધે છે. આમ સંદર્ભના દર્શનમાં અને ત્યાં મુખી સંદર્ભ-વાસ્તવિકતાનાં બધાં અંગો આપી જાય અને દૃષ્ટિભેદોની માત્રા લઘુત્તમ રહે તે વિદેશનીતિની સફળતા માટે આવશ્યક છે.

૩. પરિવર્તનશીલતાની માત્રા (degree of flexibility) બાહ્ય સંદર્ભ તો પહે પહે બદલાતો હોય છે. સંદર્ભ-વાસ્તવિકતામાં થતાં પરિવર્તનો બે સંદર્ભ-દર્શનમાં પ્રતિબિંબિત ન થાય તો દર્શન તેટલે અંશે અવાસ્તવિક બને છે. સંદર્ભની વાસ્તવિકતા બદલાય તેની સતત નોંધ લેતા રહેવાની અને તે પ્રમાણે પોતાનું દર્શન બદલતા રહેવાની સંવેદનશીલતા સર્જી વિદેશનીતિ માટે આવશ્યક છે. પરિસ્થિતિ બદલાય પરંતુ તેનું દર્શન ન બદલાય તો બદલાઈ કે રિપ વાન વિન્કલ જેવી દારૂપારપદ સ્થિતિ સર્જાય છે. વધુમાં વાસ્તવિકતા-પરિવર્તન અને દર્શન-પરિવર્તન વચ્ચેના સમયગાળો (time-lag) બને તેટલો ઓછો હોવો જોઈએ. ઘણી વાર આ બે વચ્ચેના સમયગાળો વચ્ચેના સમય માટે વિદેશ-

૨. Ibid., p. 293.

૩. Ibid., pp. 334-336.

નીતિમાં વિકૃતિ સજે છે.

આ રીતે બાહ્ય સંદર્ભની વાસ્તવિકતા, તેના સત્તા-માળખા અને સત્તા-સંબંધોની ભાવે, રાષ્ટ્રીય અઘાકારેલું સંદર્ભ-દર્શન અને આ બધાને આધારે શક્ય નીતિ વિકલ્પો અને કાર્ય-મોકળાશ અંગેની પરિકલ્પના — આ ચાર વચ્ચેના જીવંત અને આંગિક સંબંધોમાંથી વિદેશનીતિ આકાર લે છે.

બાહ્ય સંદર્ભ અને વિદેશનીતિ વચ્ચેના સંબંધોની આ દૃષ્ટિ ભારતીય વિદેશનીતિના અભ્યાસ માટે પણ ખૂબ ઉપયોગી નીવડે એમ છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ્ય-કારણના વિવિધ તબક્કાઓ અને કક્ષાઓમાં વિકસેલાં સત્તા-માળખાઓ અને સત્તા-સંબંધોના માળખાની મર્યાદામાં ભારતીય વિદેશનીતિ વિકસી છે; એટલું જ નહિ પરંતુ કંઈક અંશે આવાં માળખાના પડકારો અને તેમાંથી આકાર લેતા પ્રતિભાવોએ પણ ભારતીય વિદેશનીતિના ધક્કાઓ અગત્યનો ભાગ બન્યા છે. ભારતીય વિદેશનીતિના નીતિ-માળખા(policy-frame)ને બાહ્ય સંદર્ભ દર્શન અને મૂલ્યાંકન સાથે આંગિક સંબંધ છે.

બાહ્ય સંદર્ભમાં આવેલાં પરિવર્તનોએ ભારતીય વિદેશનીતિના નીતિ-માળખાની પુનઃરચના કરવાના પડકારો ભારતીય વિદેશનીતિ સમક્ષ ખડા કર્યાં છે. ભારતીય વિદેશનીતિની ધણી મુશ્કેલીઓ અને કઠે-કઠીઓ સંદર્ભ-પરિવર્તનના પડકારોને પહેાંચી વળવાની મથામણ છે તે અંગેની અપર્યાપ્તતામાંથી જન્મી છે. આમ બાહ્ય સંદર્ભ અને વિદેશનીતિના માળખા વચ્ચેના સંબંધો, સંદર્ભ-વાસ્તવિકતા અને સંદર્ભ-દર્શન વચ્ચેના સામીપ્ય કે અંતર અને તેનાં પરિણામો, સંદર્ભ-પરિવર્તનના દરેક પ્રસંગે પરિવર્તનના અણસાર સમયસર નોંધવાની અને મૂલવવાની સંવેદનશીલતા, અને આવા સંદર્ભ-પરિવર્તનના સંદર્ભમાં નીતિ-માળખામાં ફેરફાર કરવાની સૈદ્ધાંતિક પરિવર્તનશીલતા — આ ચાર દૃષ્ટિએ મૂલવવામાં આવે તો ભારતીય વિદેશનીતિના ધણાં પાસાંઓ અને પરિમાણો વધુ જીદિગમ્ય અને અર્થપૂર્ણ બને છે. વધુ ના સંદર્ભ-પરિવર્તનનો દરેક પ્રસંગ દર્શન, મૂલ્યાંકન

અને નીતિ-ધક્કારની સંવેદનશીલતા અને પરિવર્તન-શીલતાની કસોટી કરે છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં આજ સુધીમાં ભારતીય વિદેશનીતિ બાહ્ય સંદર્ભના ત્રણ તબક્કાઓમાંથી પસાર થઈ છે અને આજે તે ચોથા તબક્કાના આરંભ-બિંદુએ ખડી છે. આજે ભારતીય વિદેશનીતિ સંદર્ભ-પરિવર્તનના એક નવા સંક્ષાલ-માંથી પસાર થઈ રહી છે. બાહ્ય સંદર્ભના અચરત પામી રહેલા તબક્કા માટે ધ્યાયેલી નીતિઓ અર્થહીન અને સમપાતીત બની રહી છે, ત્યારે નવા સંદર્ભ અને નવા પરિસ્થિતિમાં નવેસરથી વિચારવાનો અને નીતિ-માળખાની પુનઃરચના કરવાનો તકાળે જોર પકડી રહ્યો છે.

સંદર્ભ-પરિવર્તનના આ પડકારો સમજવા માટે બાહ્ય સંદર્ભના ત્રણ તબક્કાઓ અને ભારતીય વિદેશનીતિના વિભાસ વચ્ચેના સંબંધ સમજવો જરૂરી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રધાના આ ત્રણ તબક્કા છે : (૧) સામ્રાજ્યવાદનો તબક્કો — ૧૮૭૦ થી ૧૯૪૫ (૨) ઠંડા યુદ્ધનો તબક્કો અગર સ્વધાત્મક દ્વિધ્રુવી રાજ્યકારણનો તબક્કો — ૧૯૪૫ થી ૧૯૬૨ (૩) બે મહાસત્તાઓના સંયુક્ત આધિપત્યનો તબક્કો અગર સહકારાત્મક દ્વિધ્રુવી રાજ્યકારણનો તબક્કો — ૧૯૬૨ થી ૧૯૭૦.

સામ્રાજ્યવાદનો તબક્કો (૧૮૭૦-૧૯૪૫)

જ્યારે ભારત રાષ્ટ્રનું અસ્તિત્વ અને અસ્થિતા આકાર લેવા માંડ્યા ત્યારે વિશ્વ યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદના તબક્કામાં હતું. રાષ્ટ્રીય એતના પ્રગટી ત્યારે વિશ્વ એક તરફ યુરોપીય સામ્રાજ્યવાદીઓ અને બીજી તરફ આફ્રિકા-એશિયાના પરાધીન દેશોનાં પરસ્પરવિરોધી પરિભ્રમણ વચ્ચે વહેંચાયેલું હતું. તે વખતની આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રધામાં સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ યુરોપના પાંચ દેશોમાં થયેલું હતું અને આ દેશોનું આધિપત્ય આફ્રિકા અને એશિયાના મોટા ભાગના દેશો પર પથરાયેલું હતું. જેમ જેમ યુરોપીય દેશોના સામ્રાજ્યો માટેના સંઘર્ષો અને

તેમાંથી ઊભા થતાં આંતર-યુરોપીય વિમરહો વધતા ગયા અને આફ્રિકા અને એશિયામાં રાષ્ટ્ર-વાદનો જુવાળ વધતો ગયો તેમ તેમ સામ્રાજ્યવાદી અને સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી પરિણામો વચ્ચેના સંઘર્ષ તીવ્ર બનતો ગયો. આ સંઘર્ષમાં યુરોપ વિરુદ્ધ એશિયાના ઊર્મિસ પરિમાણો પણ ઉમેરાયાં. આમ તત્કાલીન વિશ્વ-રાજકારણને બેવા માટે સામ્રાજ્યવાદ વિરોધનું ખ્યાલાત્મક માળખું નિકળ્યું.

ઐરાણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધ અને વીસમી સદીના પ્રારંભમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું વિશ્વ અંગેનું દર્શન વિકસ્યું, તેમાં આ સામ્રાજ્યવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના વિરોધના ખ્યાલાત્મક માળખાએ મોટા ભાગ ભજવ્યો. વિશ્વ-રાજકારણના કાર્ષ પણ બનાવને સામ્રાજ્યવાદી અને સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી પરિણામોના સંઘર્ષના માળખામાં મૂલવવાની ભાત ઊભી થતી ગઈ. સામ્રાજ્યવાદ સામેનો વિરોધ, એશિયા અને આફ્રિકામાં ચાલતા યુક્તિસંઘર્ષો અંગે સહાનુભૂતિ, નતિવાદનો વિરોધ, યુરોપ કે પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો અંગેનાં સાહજિક અવિશ્વાસ અને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોના રશિયા કે જાપાન જેવા વિરોધીઓ માટે સુદૃઢ અતિવિશ્વાસ — આ સર્વ ભારતીય વિદેશનીતિનાં અંગો બનતાં ગયાં. તે વખતની વિશ્વવ્યાપી ઇંગ્લેન્ડ-રશિયા સંઘર્ષમાં સામ્રાજ્યવાદ-વિરોધી રાષ્ટ્ર તરીકે રશિયાની છાપ ભારતમાં વધુ સ્પર્શિત બની. સંભવિત્વીઠી અંસર તેજીમાં ઇંગ્લેન્ડ પરિપક્વ (૧૯૨૬)માં જામ લેવા અંગે કોંગ્રેસમાં વિવાદ થયો ત્યારે જવાહરલાલ નેહરુએ કહ્યું: “સામ્રાજ્યવાદીઓ આજે નિઃશંકપણે સામ્રાજ્યવાદના મોટામાં મોટા શત્રુ છે અને તેથી તેમને સહકાર આપકાર છે, ... સામ્રાજ્યવાદીઓ અનિત દેશી તો નથી જ નથી તેઓ સામ્રાજ્યવાદીઓ.”

આમ ભારતીય વિદેશનીતિનાં મુખ્ય સિદ્ધાંતો સ્વરાજ્ય પહેલાં સંપૂર્ણ સ્વર્ગ ગયા હતા અને તેમાં

X. Bimla Prasad : *Origins of India's Foreign Policy* (Calcutta : Bookland Private Ltd., 1960) p. 79.

સામ્રાજ્યવાદના ખ્યાલાત્મક માળખાએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

ભારતને સ્વરાજ્ય મળ્યું તે પહેલાં ૧૯૪૫માં જ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનો આ તળાકો પૂરો થઈ ગયો હતો; અને ઠંડા યુદ્ધનો કે સ્પર્ધાત્મક દ્વિધ્રુવી રાજકારણનો તળાકો શરૂ થયો હતો. ભારતીય વિદેશ-નીતિના વિકાસમાં આ પ્રથમ સંદર્ભ-પરિવર્તન હતું. મહદ્ અંશે આ પરિવર્તનને સમજવાની અને તેના સંદર્ભમાં નીતિ-માળખાની પુનઃરચના કરવાની પ્રક્રિયા સરળ અને સફળ રહી. આમાં ધણી તરતોએ ભાગ ભજવ્યો : (૧) વિશ્વ-રાજકારણના ઊંડા અભ્યાસી જવાહરલાલ નેહરુ આ વખતે ભારતની વિદેશનીતિના ધારણા હતા. તેઓનું વિશ્લેષણ વાસ્તવિક અને વિશદ હતું અને વિશ્વ-રાજકારણનાં પરિણામોની તેમની સમજ સારી હતી. (૨) વડુમાં યુરોપ અને તેના ઝડપાઓ આપણા આન-કેન્દ્ર (focus of attention)માં હતા અને તેથી ઠંડા યુદ્ધનો ઉદય સમજવામાં આપણને સરળતા રહી. (૩) પહેલાં પાંચ વર્ષો સુધી (૧૯૪૫-૫૦) ઠંડા યુદ્ધનું મુખ્ય ક્ષેત્ર યુરોપ રહ્યું; છેક ૧૯૪૬-૫૦માં તેનું ક્ષેત્ર એશિયામાં ખસ્યું. આમ પહેલાં પાંચ વર્ષોમાં ઠંડું યુદ્ધ વિકસતું હતું ત્યારે તેને દ્વિધ્રુવી ભાવના અને સમજવાનો સમય-અવકાશ ભારતને મળ્યો. આમ ત્રિવિધ કારણોને લીધે ભારતીય વિદેશનીતિ આ સંદર્ભ-પરિવર્તનના પડકારને પહોંચી વળવામાં મહદ્ અંશે સફળ થઈ. પરંતુ આમ છતાં સામ્રાજ્ય-વાદ વિરોધી નીતિ-માળખાનો સ્થાવર આપણી વિદેશનીતિ પર રહ્યો છે. કાર્ષ પણ ઝડપમાં પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોએ પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોને તદ્દય બનાવું આપણને કાવતું નથી અને દોષની શકાનો ઝોક મોટે ભાગે પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો તરફ ઢળે છે.

ધણી રાષ્ટ્રોમાં આ પરિવર્તન આટલું સાહજિક અને સરળ બન્યું નથી એશિયા અને આફ્રિકાના ધણી દેશોની વિદેશનીતિ આ પરિવર્તનને પચાવી શકી નથી સામ્રાજ્યવાદનો મુદ્દો કંઈક અંશે સરળ-નીતિ અને સીમાવર્તી બની ગયો હોવા છતાં તેઓ

હું સામાન્યવાદ વિરોધના ઝડપમાંથી બહાર આવ્યા નથી. છેક ૧૯૬૨માં મથેલી બેઠેલી પરિપક્વમાં પણ વિશ્વદર્શન માટેનું અર્થપૂર્ણ માળખું સામાન્યવાદ-વિરોધ છે કે હંડું યુદ્ધ છે તે અંગે વિવાદ થયો હતો. ત્યારે સુકોર્ણ અને એનકુમાલ સામે દલીલો કરતાં નેહરુને કહેવું પડ્યું હતું કે સામાન્યવાદ અને સંસ્થાનવાદનો યુગ પૂરો થયો છે. અને વર્તમાન વિશ્વરાજકારણને સમજવા માટેનું પ્લાનકેન્ડ હંડું યુદ્ધ હોવું જોઈએ.^૫ આમ, બીજા ધણા દેશોની સરખામણીમાં ભારતે ખૂબ ઝડપથી સંદર્ભ વાસ્તવિકતામાં આવવું પરિવર્તન પારખ્યું અને તેને અનુસાર પોતાનું નીતિ-માળખું ધણું.

હંડા યુદ્ધનો તખ્તો (૧૯૪૫-૧૯૬૨)

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનો તખ્તો હંડા યુદ્ધનો છે; તેને સ્પર્ધાત્મક દ્વિધ્રુવી રાજકારણના તખ્તો તરીકે પણ નિરૂપી શકાય. આ તખ્તોમાં વિશ્વ-રાજકારણની બે લાક્ષણિકતાઓ મુખ્ય છે : (૧) બે મહાસત્તાઓ વચ્ચે વિશ્વના મોટા ભાગની સંતાનું વિભાજન અથવા દ્વિધ્રુવી સંતાનમાળખું (૨) આ બે મહાસત્તાઓ વચ્ચે સ્પર્ધાત્મક અને સંઘર્ષાત્મક સંઘર્ષોની ભાત.

આવા સ્પર્ધાત્મક દ્વિધ્રુવી રાજકારણ અગર 'હીલી દ્વિધ્રુવી પ્રથા' (loose bipolar system)નું વિશદ પ્તોસાત્મક માળખું મોટાં ક્ષેત્રોને વિકસાવ્યું છે, જે આ પ્રથાનું માળખું અગર તંત્રચલા, તેના અંતિરસંઘર્ષોની ભાત, વિવિધ અંદાંકારોના જુદા જુદા વેશો કે ભૂમિકાઓ (roles), પ્રથામાં રાજકારણ સંઘર્ષોના નિયમો અને પ્રણાલીઓ — આ સર્વની નિગમવાર ચર્ચા મોટાં ક્ષેત્રોને કરી છે. અત્યારે તેની વિગતોમાં જવો અવકાશ નથી. પરંતુ બે મહાસત્તાઓ અને તેમની વચ્ચેના સ્પર્ધાત્મક સંઘર્ષો આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની એક વિશિષ્ટ પ્રથા બની

કરે છે. આ પૂર્વે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનો વ્યાપ આટલી હદે વિશ્વવ્યાપી જન્યો ન હતો; તેમજ સત્તાની ઇમરાતોથી આટલી હદે બે સંખ્યોના હાથમાં કેન્દ્રિત થઈ ન હતી. આ પ્રથામાં આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની ત્રણે કક્ષાઓ (વિશ્વકક્ષા, પ્રદેશિક કક્ષા અને પડોશી કે સ્થાનિક કક્ષા) પણ ગૌણ બની જાય છે; અને કક્ષાબદ્ધને બદલે જૂથબદ્ધ વધુ અમલ્યો બની જાય છે.

સ્પર્ધાત્મક દ્વિધ્રુવી પ્રથામાં મહાસત્તા સિવાયનાં રાષ્ટ્રો માટે ત્રણ નીતિ વિકલ્પો રહે છે : (૧) અમેરિકન જૂથ સાથે જોડાણ, (૨) રશિયન જૂથ સાથે જોડાણ, અને (૩) કોઈ પણ જૂથથી અસંપત્તા અગર બિનજોડાણ. આ ત્રણે નીતિ-વિકલ્પો સ્પર્ધાત્મક દ્વિધ્રુવી પ્રથામાં અર્થપૂર્ણ અને વાસ્તવિક છે. કોઈ પણ દેસ આ ત્રણ નીતિઓના મુશ્કેલી અને લાભ-લાભની ગણતરી કરીને એમાંથી કોઈ પણ નીતિ સ્વીકારે તો એ અવાસ્તવિક નથી.

રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય, શાંતિ અને આર્થિક મદદનાં ત્રણ મુખ્ય ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે ભારતે બિન-જોડાણવાદની નીતિ સ્વીકારી. ૧૯૫૦થી ૧૯૫૪ના થાળામાં હંડા યુદ્ધની નીતિ અને બિનજોડાણની નીતિનો સામનો એશિયામાં થયો અને આ સામનો અને સંઘર્ષમાંથી ભારતીય વિદેશનીતિનું સૈદ્ધાંતિક કાઠું ધણું. હંડા યુદ્ધથી અગાધ રહેવાની નીતિ અંગે પહેલાં બે જૂથોમાં ગેરસમજ પ્રવર્તી; પરંતુ ધીમે ધીમે સમજ જતાં તેને વ્યાપક લોકસ્વીકૃતિ મળી અને તેનો પ્રસાર થયો.

બિનજોડાણવાદની નીતિ-માળખાના મુખ્ય ઘટકો સાત છે :

- (૧) હંડા યુદ્ધમાંથી અને તેના જૂથમંદોમાંથી અગાધ રહેવું.
- (૨) બંને મહાસત્તાઓ સાથે સારા સંઘર્ષો કેળવવા.
- (૩) લશ્કરી જોડાણોમાં હાથમ ધવું નહિ કે મહાસત્તાઓને લશ્કરી થાણું આપવાં નહિ.
- (૪) કોઈ પણ મહાસત્તા પાસેથી લશ્કરી મદદ સ્વીકારવી નહિ.

૫. Peter Lyon: Neutralism (Bombay: Oxford University Press, 1961), pp. 185-191.

૬. Morton A. Kaplan: System and Process in International Politics (New York: John Wiley, 1964) pp. 30-33.

(૫) અર્થિક વિકાસ માટે અને તેટલી અર્થિક સહાય મેળવવી.

(૬) વિદેશનીતિમાં લશ્કરી કે સત્તા-ચાલકારણના અભિગમને બદલે શાંતિ અને સમાધાનના અભિગમને મહત્વ આપવું. યુદ્ધના વિસ્તારને બદલે શાંતિનો વિસ્તાર સર્જવો અને વધારવો.

(૭) ઠંડા યુદ્ધની તીવ્રતા ઘટે તે માટે બંને મહાસત્તાઓ વચ્ચે સમજૂતીના સેતુઓ બાંધવા (bridgemanaship) અને મધ્યસ્થી (mediatory)નો ભાગ ભજવવો. આમ દ્વિધ્રુવી વિશ્વના સત્તા-સંગઘોની રૂપરૂપિત ભાતને ઓગાળી તેને બદલે સહકારાત્મક ભાત ઊભી કરવા પ્રયત્ન કરવો.

મિનજોગણવાદના આ નીતિ-માળખા પાછળ કેટલીક પૂર્વધારણાઓ રહેલી છે—જેવી કે ઠંડા યુદ્ધમાં કોઈને પક્ષે ત્યાગ નથી; અણધાર્યાં શક્તિનું રાજકારણ સમપાતીત બની ગયું છે; જોગણથી રાષ્ટ્રનું સ્વાતંત્ર્ય ઘટે છે; જોગણથી યુદ્ધ નજીક આવે છે; મિનજોગણથી વધુમાં વધુ વિદેશી સહાય બંને મહાસત્તા તરફથી મળે છે. આ પાંચે પૂર્વધારણાઓ સંપૂર્ણ સત્યો નથી, પરંતુ અર્થસત્યો છે, અને તેમની પર વિવાદ કરી શકાય. પરંતુ અત્યારે તેની વિષય-વાર ચર્ચા પ્રસ્તુત નથી.

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના આ તથ્યક્ષામાં ભારતની વિદેશનીતિને સારી એવી સફળતા મળી; અને વિશ્વ-રાજકારણમાં પૌતાની શક્તિના પ્રમાણમાં ખૂબ મોટી ભૂમિકા ભારતે ભજવી. જવાહરલાલ નેહરુનું અકિતવ, આફ્રિકા અને એશિયાના રાષ્ટ્રવાદનો છરસો, ભારતનું ભૌગોલિક સ્થાન, વરતી અને સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ મહાસત્તા બનવાની ભારતની સુક્ષ્મ ક્ષમતા, નવોદિત રાષ્ટ્રોમાં સ્વાતંત્ર્ય અને વિકાસ માટે શાંતિની ઝંખનાનું પ્રતિબિંબ પાડતું મિનજોગણનું નીતિ-માળખું—આ સર્વ પરિસ્થિતિઓ ભારતીય વિદેશ-નીતિની સફળતામાં મોટા ફાળો આપ્યો છે.

પરંતુ આ ઉપરાંત કેટલાંક સાંદ્રલૈક પરિસ્થિતિઓ પણ સારો એવો ફાળો ભારતીય વિદેશનીતિની સફળતામાં મળ્યો છે. કેઈ પણ નીતિની સફળતા કે નિષ્ફળતામાં બાહ્ય સંદર્ભો આવે. ફાળો હોય છે. તેથી વિદેશનીતિની સફળતામાં આવ્યા બાહ્ય સંદર્ભો ફાળો સ્વીકારવામાં લઘુતામયિ સેવવાની જરૂર નથી. ભારતીય વિદેશનીતિની સફળતામાં ભાગ લખવાનાર બાહ્ય સંદર્ભોનાં પરિભ્રમો પાંચ છે :

(૧) ઠંડા યુદ્ધની રૂપરૂપ અને તીવ્રતાને કારણે બંને મહાસત્તાઓ મિનજોગણી રાષ્ટ્રોને રીઝવવા પ્રયત્ન કરતી; આથી ઘણી વાર તેમને બંને મહાસત્તાઓ તરફથી મહત્વ મળતું તથા ઠંડા યુદ્ધનો રાજ-ક્રીય લાભ મળતો.

(૨) બંને મહાસત્તાઓ વચ્ચે સુમેળ અને વાતચીતનું વાતાવરણ ન હોવાથી ઠંડા યુદ્ધનાં ઘણાં કોક-ગ્રાંઓ કે કટોકટીઓમાં મધ્યસ્થી તરીકે મિનજોગણવાદી રાષ્ટ્રોની જરૂર પડતી.

(૩) દ્વિધ્રુવી પ્રથમાં વિશ્વક્ષાએ સત્તાની કમતુક્ષા સ્પર્ષાર્થ હતી; તથા દ્વિધ્રુવી રૂપરૂપને કારણે કોઈ પણ ઝગડામાં એક કે બીજી મહાસત્તા તરફથી મદદ મળવાની અલિપિત ખાતરીને કારણે મિનજોગણવાદી રાષ્ટ્રો લશ્કરી શક્તિ પર ધ્યાન ન આપે તોપણ તેમની નીતિની પાછળ જરૂરી લશ્કરી પીઠમળ મળી રહેતું. આમ લશ્કરી શક્તિ કે શક્તિના અભિગમ પ્રત્યે ધ્યાન આપવા છતાં તેની અવગણનામાંથી નીપજતાં કરુણ પરિણામોમાંથી મિનજોગણવાદી રાષ્ટ્રો છટકી શકતાં. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં શક્તિનો અભિગમ અને શાંતિનો અભિગમ એ બે એક-બીજાના પૂરક છે. આજના અપૂર્ણ જગતમાં બંનેમાંથી કોઈ પણ એક અભિગમ નિર્જેળરૂપે દાર્પસાધક બની શકે તેમ નથી. ઠંડા યુદ્ધમાં શક્તિનો અભિગમ અને ભૂમિકા અભિપ્રેત હોવાથી તેના કુચળ ઉપયોગ કરી મિનજોગણવાદી રાષ્ટ્રો શક્તિ કે શક્તિની સમતુલ્ય કેળવવાના

ભારે બોલ અને 'ગંદા રાજકારણ'માંથી બચી
જતાં.^૭

(૪) વધુમાં બિનજોડાણવાદની સફળતા માટે સંઘર્ષનું
નિવારણ જરૂરી છે. રાષ્ટ્રની શક્તિના પ્રમાણમાં
મોટા રાષ્ટ્ર સાથે સંઘર્ષ થાય તો તેને ખીજા
મોટાં રાષ્ટ્રો પાસેથી મદદ લેવી અનિવાર્ય થઈ
પડે છે. તેથી બિનજોડાણવાદી રાષ્ટ્રોએ બે વસ્તુનું
ધ્યાન રાખવું પડે છે—એક તો બનેલાં સુધી
સંઘર્ષ નિવારવો અથવા તે શક્ય ન હોય તો
જેમની સામે એકલે હાથે—કોઈની મદદ વિના—
લડી શકાય એવાં રાષ્ટ્રો સાથે જ સંઘર્ષ કરવો.
પોતાનાથી મોટા રાષ્ટ્ર સાથે સંઘર્ષ આવી પડે
તો બિનજોડાણવાદી નીતિ કડાવવી મુશ્કેલ બને
છે. આ દૃષ્ટિએ નોંધવું જોઈએ કે ભારતની
બિનજોડાણવાદી નીતિની સફળતાને લગતો
સંઘર્ષવિહીન હતો. ૧૯૫૦થી ૧૯૬૨ સુધી
ગોવાના બનાવને બાદ કરતાં ભારતને માથે
સંઘર્ષ આવ્યો નથી. આમ સંઘર્ષ-નિવારણ
બિનજોડાણવાદી નીતિની સફળતાની ચાવી છે.^૮

(૫) આ દલીલના જ વિસ્તારરૂપે જોઈએ તો ભારત-
ચીન-બૈતી બિનજોડાણવાદની નીતિની સફળતા
માટે ખૂબ આવરણક હતી. ભારતના મોટા ભાગના
પડોશીઓ નળાંગા હતા અને તેમની સાથે
અથામણની શક્યતા ઓછી હતી. કદાચ આવી
અથામણ જ નહોતી તોપણ ભારત એકલે હાથે
પહોંચી વળી શકે તેમ હતું. પરંતુ ચીનની વાત
જુદી હતી. ચીન ભારતનું પડોશી હતું (દર
હોત તો પ્રમ્ત સહેસો બનત) અને ભારત કરતાં
આશરે પાંચગણું વધુ શક્તિશાળી હતું. તેથી

ચીન સાથે સંઘર્ષ થાય, તો ભારત તેને એકલે
હાથે પહોંચી વળી શકે તેમ ન હતું. વધુમાં ભારત-
ચીન વચ્ચે સમજૂતી હોય તો એશિયામાંથી
રશિયા કે અમેરિકાની વચ્ચે દૂર રાખવી સહેલી
હતી; પરંતુ આવી સમજૂતી તૂટે તો એશિયામાં
રશિયા અને અમેરિકાની વચ્ચે પ્રવેશ અનિવાર્ય
હતો. ખીજી રીતે જોઈએ તો ચીન સાથે બૈતી-
ભર્ષા સંગ્રામે સત્વનાય ત્યાં સુધી ભારત રશિયા
કે અમેરિકાથી સ્વતંત્ર રહી શકે; પરંતુ આ
સંગ્રામે બગડે તો આ બન્ને મહાસત્તા પરંતુ
ભારતનું પરાવર્ણન ખૂબ વધી જાય. આમ સર્વ
રીતે જોતાં ભારતીય બિનજોડાણવાદની સફળતાની
એક ખૂબ મહત્ત્વની પૂર્વશરત ભારત-ચીન-બૈતી
હતી.

આ રીતે સ્પર્ધાત્મક દ્વિધ્રુવી પ્રધાનાં ધણાં પરિ-
બળોએ ભારતીય વિદેશનીતિની સફળતામાં સાથ
પુરાવ્યો હતો. બે મહાસત્તા વચ્ચેની તીવ્ર સ્પર્ધા,
દ્વિધ્રુવી સત્તાની સમતુલ્ય અને તેના લાભ મળવાની
અવિખિત ખાતરી અને ભારત-ચીન-બૈતી—આ ત્રણ
સાંદર્ભિક પરિસ્થિતિઓના અભાવમાં બિનજોડાણવાદનું
નીતિમાળખું 'ગોપરુ' બની જાય તે દેખીતું છે.

આમ બિનજોડાણવાદની વધાર્થતા મહદંશે
સંદર્ભગત (contextual) અને પરિસ્થિતિગત
(situational) હતી. કંઠા યુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં તે
કુશળ નીતિ હતી અને તેણે કંઠા યુદ્ધના સંકુલ પરિ-
બળોના સુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો પરંતુ કોઈ પણ નીતિ
આખરે તો બાહ્ય સાંદર્ભિક પરિસ્થિતિના પરિપાક
અને પ્રતિભાવ રૂપે વિકસે છે; તેથી કોઈ પણ નીતિમાં
સંદર્ભ અને પરિસ્થિતિથી પર રહીને વધાર્થતાને
આરોપીએ તો એ અશાસ્ત્રીય બનવાની ખીતિ રહે છે.
જ્યારે સમય, સ્થળ અને પરિસ્થિતિથી પર હોય
એવી વધાર્થતા કોઈ પણ નીતિ માટે કંપવામાં
આવે ત્યારે તે નીતિ મટીને મંત્ર કે ધર્મ બની
જાય છે. ભારતીય બિનજોડાણ માટે પણ આવો
અતિઆશ્ચર્યજનક વિકસે છે. આને કારણે
૧૯૫૬-૧૯૬૨ના ગળામાં આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં

૭. Alan De Russett : "On Understanding
Indian Foreign Policy" in Studies in Indian
Foreign Policy (ed. K.P. Misra) (New Delhi:
Vikas Publications, 1989), pp. 107-121, 142-
155.

૮. Sisir Gupta : "Sino-U.S. Detente and
India", India Quarterly (vol. XXVI No. 3
July-September), 1971, p. 179-180.

(એટલે કે બાહ્ય સંદર્ભમાં) ભારતીય નીતિના ધડનારાઓ પ્રથમ સંદર્ભપરિવર્તનના પ્રસંગે થયા હતા તેટલા સફળ થયા નહિ. આ ગાળામાં દ્વિધ્રુવી પ્રથાની સત્તા-સંબંધોની ભાત સ્પર્ધાત્મક મટીને સહકારાત્મક બની અને ભારત-ચીન-મૈત્રી સંબંધો કથળ્યા. બાહ્ય સંદર્ભોમાં આ બે મોટાં પરિવર્તનો સમજવામાં અને તેની કેવી અસરો ભારતના નીતિ-માળખા પર પડશે તેનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આપણા રાજકીય અને બૌદ્ધિક અગ્રણીઓ અપૂરતા નીવડ્યા. આનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે ભારતીય બિનબેઝાણ-વાદની સફળતા પાછળ સાંદ્રસિંક પરિબલોના જે કાળો હતો અને એ બે વચ્ચે જે આંગિક સંબંધો હતા તેની યોગ્ય સૈદ્ધાંતિક સમજ આપણે ત્યાં ફેળવાઈ ન હતી.^૮ આમ બાહ્ય સંદર્ભો અને વિદેશનીતિ વચ્ચેના આંગિક સંબંધ અને સંદર્ભ-પરિવર્તનનાં શક્ય પરિણામો અંગે સળગ સલામતાના અલાવને ફારસે આપણી વિદેશનીતિ આ દ્વિતીય સંદર્ભ-પરિવર્તન વખતે ઊણી ઊતરી. એટલું જ નહિ પરંતુ બાહ્ય

૮. અત્રે નોંધવું જોઈએ કે ભારતીય વિદેશનીતિનો હેતુ બે મહાસત્તાઓ વચ્ચે સુમેળ અને સહકાર સ્થાપવાનો હતો; આશરે ઠંડા યુદ્ધની સ્પર્ધા અને બે મહાસત્તા વચ્ચેની શીતઅવસ્થા કે ઠંડાશ (coolness) આપણી નીતિની સફળતા મટીને આવશ્યક સાંદ્રસિંક પૂર્વશરત હતી. આમ આપણી વિદેશનીતિનાં ધ્યેયો તેની સફળતાની પૂર્વશરતોનું ધોવાણુ કરતાં હતાં કે તેનો છેલ્લો ઠંડાશો હતો. આમ જે ઢાળી પર બેઠા હોઈએ તેને જ કાપવા જેવી પરિસ્થિતિ સર્જાતી હતી. આમાં કંઈ ખોટું નથી; વિશ્વ અને સમૂહા દિવમાં આપણને કાયદાકારક હોય તેવી પરિસ્થિતિ પણ બદલવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય. પરંતુ આપણી નીતિ તેના ધ્યેયમાં સફળ થતાં હાલની નીતિની સફળતાની પૂર્વશરતોનો હોય થાય તો જે પરિસ્થિતિ સર્જાય તેની કથળના કરી વિદેશની નીતિનું માળખું અગાઉથી રચવાની સમગતાત અલાવમાં બાહ્યસંદર્ભો અને નીતિ વચ્ચેના સંબંધોની અધૂરી સમજ દેખાય છે. એક લેખકે આ સંદર્ભમાં કહ્યું છે કે “ભારતીય વિદેશનીતિની કટુભવા એ છે કે તેનાં ધ્યેયોની સફળતાનો સમય જ નીતિની નિષ્ફળતાનો સમય બની રહ્યો; તેની સફળતામાં તેની નિષ્ફળતાનાં બીજ રહેલાં હતાં.”

સંદર્ભોના આ પરિવર્તને ભારતીય વિદેશનીતિના માળખાને મરણોત્થ ફટકો માર્યો, ત્યારે નવા સંબંધોમાં નીતિની પુનઃરચના કરવાની બૌદ્ધિક તત્પરતા અને ક્ષમતાને બદલે ‘કંઈ જ બદલાયું’ નથી અથવા જે પણ બદલાયું છે તેથી આપણી નીતિની યથાર્થતા પર કંઈ અસર પડતી નથી એવી શાહરૂખી વૃત્તિ બોલા મળી.

દ્વ્યાધિકારનો તખ્તો (૧૯૬૨-૬૭)

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના ત્રીજા તખ્તને દ્વિધ્રુવ રૂપે નિરૂપવામાં આવે છે. તેને સહકારાત્મક દ્વિધ્રુવી પ્રથા તરીકે અથવા દ્વ્યાધિકાર (duopoly)ની પ્રથા તરીકે નિરૂપવામાં આવે છે. સ્પર્ધાત્મક દ્વિધ્રુવી પ્રથાનાં બે લક્ષણો હતાં: (૧) વિશ્વમાં બે મહાસત્તાઓ વચ્ચે દ્વિધ્રુવી સત્તા-વહેંચણી (૨) બે મહાસત્તાઓ વચ્ચે સ્પર્ધાત્મક સંઘર્ષાત્મક સંબંધો. ૧૯૫૯-૧૯૬૨ સુધીના ગાળામાં આવેલા પરિવર્તનમાં આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રથાના દ્વિધ્રુવી સત્તા-માળખામાં ખાસ ફેર પડતો નથી; પરંતુ બે મહાસત્તાઓ વચ્ચેના સંબંધોની ભાત સ્પર્ધાત્મકને બદલે સહકારાત્મક બને છે. આમ આ સંદર્ભ-પરિવર્તનમાં સત્તા-માળખામાં ફેરફાર થતો નથી; પરંતુ સત્તા-સંબંધોની ભાતમાં મોટો ફેરફાર થાય છે.^{૧૦}

આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રથાના આ પરિવર્તનમાં કુણાં પ્રવિ-બળોએ ભાગ લીધો છે. ૧૯૫૭માં રશિયાએ સ્પૂટનિક તરતો મૂક્યો; ત્યારથી આંતરખંડીય પ્રક્ષેપાઓનો યુગ શરૂ થયો. વધુમાં અણુશસ્ત્રોની ટેકનોલોજીમાં રશિયાએ ઝડપી પ્રગતિ કરીને અમેરિકાની સરસાર્થ

૧૦. કેટલાક અભ્યસરિઓ આ સંદર્ભ-પરિવર્તનના સ્વરૂપ અંગે જુદો અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેઓ માને છે કે ૧૯૬૨ની આજુબાજુ વિશ્વરાજકારણના સત્તા-માળખામાં પણ મોટું પરિવર્તન આવ્યું છે; તે દ્વિધ્રુવી મટીને બહુ-કેન્દ્રી (polycentric) બની રહ્યું છે. પરંતુ વર્તમાન તબક્કા (૧૯૬૨-૭૦)નો વિચાર કરીએ તો આ મૂલ્યાંકન યોગ્ય લાગતું નથી. કાન્સ, ચીન કે નંપાનના ઉદય છતાં વિશ્વકક્ષાએ સત્તા-માળખું દ્વિધ્રુવી રહ્યું છે તેમ માનવું વધુ વાસ્તવિક લાગે છે.

સાંકડી બનાવી. આમ એક તરફ મહાસત્તાઓ વચ્ચેનું શક્ય યુદ્ધ ખૂબ વિનાશક એને અચિન્ત્ય બનતું ગયું. તો બંને મહાસત્તાઓ એકબીજાના પ્રહાર કરવાના ક્ષમતા-વ્યાપ (strike-capability area)માં આવી જતાં સલામતી અને દુર્ભેદતાનો વિશ્વાસ ઝીંપી ગયો. વધુમાં પોતે લડતી રહે છે તેથી સાથેના અને બિનજોડાણવાદી એ બંને પ્રકારનાં નાનાં રાષ્ટ્રો પોતાનો ખોટો અને વધુ પડતો ક્ષમદો ઉઠાવે છે, એવી એમની સલામતતા વધવા માંડી. હંડા યુદ્ધના આવા રાજકીય બંદોબસ્તો અંગેની ખીજે પણ બે મહાસત્તાઓને એકત્રે આવવા પ્રેરી. આમ છતાં, ૧૯૬૨ની કચ્છાની કટોકટી 'ઊંટની પીઠ પરનું છેલ્લું તરણ' બની. આમ વિવિધ પરિબલોને પરિણામે ૧૯૬૨માં વિશ્વ-રાજકારણની પ્રથામાં નાટ્યાત્મક પલટો આવ્યો અને દ્વયાધિકારનો તળકો રાફ થયો.

દ્વયાધિકારના આ તળકામાં અમેરિકા અને રશિયા વચ્ચે સહકાર સ્થપાયો અને બંને વચ્ચે સમજૂતીનાં ક્ષેત્રો વિસ્તારવાનાં અને અનિવાર્ય હોય તેવા મતભેદોમાં મર્યાદિત કરવાનાં વલણો વિકસ્યાં. વિશ્વની બે મહાસત્તાઓએ ભેગી મળી વિશ્વમાં પોતાનું સંયુક્ત આધિપત્ય ઊભું કરવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. વિશ્વની વિરાટ સત્તાઓના સંયુક્ત આધિપત્ય કે દ્વયાધિકારને કારણે વિશ્વરાજકારણની ભાતમાં મૂળભૂત પરિવર્તન આવ્યું. બે મહાસત્તાઓ વચ્ચે મનમેળ રહે અને તેમની વચ્ચેના કોઈ મતભેદ રહેંટક બને નહિ, તે અંગેની કાયદાહી આ નવી પ્રથાની મુખ્ય પ્રક્રિયા બની. બે મહાસત્તાઓ વચ્ચેના સંબંધો ન વણસે, ત્યાં મુધી વિશ્વના બધા અંશઓ મર્યાદિત અને સીમાવતી બની રહે. આમ વિશ્વના કોઈ પણ અંશ અંગે મહાસત્તાઓ વચ્ચે સમજૂતી સાધી તેને સ્થાનિક કક્ષાએ મર્યાદિત કરવાની અને આવા સ્થાનિક અંશઓ મહાસત્તાઓ વચ્ચેના મનમેળ ન બગાડે તે જોવાની ભાત વિકસી. સહકારાત્મક દ્વિધ્રુવી પ્રધાનું રાજકારણ આગવી પ્રથા કરતાં શુશ્રુતાત્મક દૃષ્ટિએ વિભિન્ન પડ્યું ગયું.

ભારત જેવાં રાષ્ટ્રો માટે બાલ સંદર્ભના આ

ત્રીજા તળકાએ ધણા પ્રશ્નો સર્જ્યા. આવાં રાષ્ટ્રોની અગત્ય, કાર્ગ-મોકળાશ અને વેશ-વિભાવનાને આ સંદર્ભ-પરિવર્તને ઊદ્વેગસૂઝત કરી નાખી. ભારતીય નીતિ-ભાગખા માટે આ નવી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રથાના મુખ્ય ચરિતાર્થો ચાર છે.

(૧) બે મહાસત્તાઓ વચ્ચે મનમેળ જમતાં ત્રીજા મહોનું મહત્ત્વ અને ભારણ (weightage) ધટ્યું. નાનાં અને મધ્યમ કક્ષાનાં રાષ્ટ્રોને રીજવવાની અને ક્ષેમના ટેકા માટે દરેકીકર્ષ કરવાની બંને મહાસત્તાઓની જરૂરત ખૂબ ઘટી. બે મહાસત્તાઓની સ્પર્ધામાં સીમાવતી પરંતુ નિર્ણાયક સમતુલકો તરીકેનું ત્રીજાં રાષ્ટ્રોનું મહત્ત્વ ધટ્યું.

(૨) આમ છતાં ત્રીજાં રાષ્ટ્રોની મધ્યસ્થી કે સમજૂતીના સેતુ તરીકેની ભૂમિકા ધીમે ધીમે ગૌણ બની. હવે સમાધાન કે વાટાઘાટો માટે મહાસત્તાઓને મધ્યસ્થીની જરૂર રહી નહિ.

(૩) હંડા યુદ્ધ બંધ થતાં હવે દરેક અંશમાં કડોવાતું મહાસત્તા માટે જરૂરી રહ્યું નહિ. તેથી દરેક અંશમાં એક કે બીજા મહાસત્તા તરફથી લશ્કરી અને આર્થિક સહાય મળશે તે અંગેની અસિખિત આતરી લોપ પામી. આને કારણે કોઈ કટોકટીમાં બંને મહાસત્તાઓ અંગતી રહે કે એક મહાસત્તા સામી બાહ્ય પડે અને બીજા ઉદ્ધારીન રહે તેવી પરિસ્થિતિમાં ત્રીજાં રાષ્ટ્રોને માટે પોતાનું લશ્કરી બળ વિકસાવવું જરૂરી બન્યું. દ્વિધ્રુવી સત્તા-સમતુલ્ય અને દરેક અંશમાં તેના પરસ્પર વિરોધી વિનિયોગના જે લાભ આપોઆપ ત્રીજાં રાષ્ટ્રોને મળતો તે હવે શક્ય રહ્યો નહિ.

(૪) દ્વિધ્રુવી જૂથગંધી ટીકી પડવાને કારણે વિશ્વ-રાજકારણમાં જૂથ-ભેદ (bloc differences)ની ત્રાજા ઘટી અને કક્ષા-ભેદ (level-difference)ની ત્રાજા વધી. વિશ્વ-રાજકારણમાં અમેરિકન અને રશિયન જૂથો વચ્ચેના દ્વિત-સંબંધો કે દ્વિત-વિભાગનાને જલ્દે વિશ્વસત્તાઓ, મધ્યમ સત્તાઓ અને નાની સત્તાઓની ત્રણ કક્ષાઓ વચ્ચેના દ્વિત-સંબંધો કે

હિત-વિગિનતા વધુ પ્રચલિત બન્યાં. આમ દ્વિધૃતી સ્પર્ધાની તીવ્રતા ઘટતાં વિવિધ ક્ષેત્રોનું રાજકારણ એક-બીજાની વધુ અસિદ્ધ અને સ્વાભાવિક બન્યું.

ખાસ સંદર્ભના આ પરિવર્તનને કારણે ભારતીય વિદેશનીતિની પુનર્વિચારણા જરૂરી બની. વધુમાં ભારત-ચીન સંબંધો બમથા તેને કારણે પણ પરિ-સ્થિતિ વધુ મુશ્કેલ બની. આ સંદર્ભ-પરિવર્તનને પહેાચી વળવા ભારતીય નીતિમાં બે વલણો અબ-ત્યાર કરવામાં આવ્યાં. એક તો, બિન-બેઝાણવાદની નીતિ હજુ પણ મથાઈ અને ઉપયોગી છે અને તે નીતિ ભારતે ચાલુ રાખી છે તેવી જાણ કરવાનો પ્રયત્ન થયો. આમ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ બિન-બેઝાણવાદની નીતિના સાતત્ય પર ભાર દેવામાં આવ્યો. ભારતીય વિદેશનીતિનું બીજું વલણ ભારતીય નીતિ-માળખામાં શાંતિથી અને ખુલ્લી ચર્ચા વિના થોડા ફેરફારો કરવાનું રહ્યું. આમ, નીતિ-સાતત્યની વાતો છતાં ભારતીય નીતિ-માળખામાં કેટલાક મહત્વના ફેરફાર થયા :

(૧) ભારતની ઘટેલી અગત્ય, ભારણ અને કાય-મોકળાશના સંદર્ભમાં ભારતે પોતાને માટે અપ્રાપ્તિ ભૂમિકા સ્વીકારી. આ તત્ત્વમાં ભારતીય નીતિનું ધ્યાન-કેન્દ્ર ઉપખંડના રહ્યો; વિશ્વના અન્ય અંશોમાં અને પાસાઓમાં ભારતે તેના રસ અપ્રાપ્તિ કર્યો.

(૨) વિશ્વની બે મહાસત્તાઓથી અલગ રહેવાને બદલે બંનેના દ્વાયાધિકારની પ્રધાને મેટ્ટે ભાગે ટેકા આપવાની નીતિ ભારતે અપનાવી. આમ બિન-બેઝાણની નીતિ વારતવમાં દ્વિ-બેઝાણ કે દ્વાયાધિકારને ટેકાની નીતિ બની રહી, જેકે અપવાદેષ મંજોરમાં અને મહાસત્તાઓને તાબે ન થવાની તૈયારી પણ ભારતે બતાવી છે. અણુશસ્ત્ર-બિનપ્રસારણ કરાર પર ભારતે બંને મહાસત્તાઓના દબાણ છતાં સહી કરી નથી. આમ છતાં તેની નીતિનો એક દ્વાયાધિકારની પ્રથમે ટેકા આપવાનો રહ્યો છે.

(૩) લશ્કરી બેઝાણ કે મદદ વિરુદ્ધના પોતાનો આગ્રહ ભારતે હળવો બનાવ્યો. ૧૯૬૨ સુધી લશ્કરી

મદદના સ્વીકારને બિન-બેઝાણવાદ સાથે અમંગલ માન-વામાં આવતો હતો. ૧૯૬૨ પછી ભારતે પ્રથમ વાર લશ્કરી મદદ સ્વીકારી અને આવી મદદ બંને મહા-સત્તાઓ તરફથી મળે તો બિન-બેઝાણવાદને વધી નથી આવતો એવું સમીક્ષણ સ્વીકાર્યું. આ બે તર્ક પ્રમાણે લાલમહાકુર શાંતિએ ‘સંયુક્ત અણુબંધી’ની માગણી કરી હતી. એક સ્વયં-મંદતથી, વિશેષ આગળ આ માગણીએ આકાર લીધો નહોતો. દ્વિ-પક્ષ આ તત્ત્વમાં લશ્કરી બેઝાણ પ્રત્યે અસંપૂર્ણતાનું વલણ ચાલુ રહ્યું હતું.

(૪) શાંતિના અભિગમના અતિરેકમાં લશ્કરી તૈયારીને અપાવી નીચી અપ્રતા અત્રાસ્તવિરૂદ્ધ હોવાની ભૂષ આખરે સ્વીકાર્યું અને ભારતની લશ્કરી તાબામાં વધારવાની પંચવર્ષીય મંદતણ ચોખ્ખા સ્વીકારવામાં આવી.

(૫) ભારત-ચીન બમટેલા સંબંધો અને સત્તા-સમુદાયમાં ચીનના પાંચમણીથી વધુ સરકારના સંદર્ભમાં ભારત એકને હાથે કંઈ કરી શકે તેમ ન હતું. આ સંબંધોમાં ‘મૈત્રી પણ નહિ’ અને દુશ્મનાવટ પણ નહિ’ જેવી નીતિ ભારતે ચીન તરફ અપનાવી. આમ ભારત-ચીન વચ્ચે સંબંધો થીજ ગયા અને તેમાં પહેલ કરવાની કામ-મોકળાશ ભારત પાસે રહી નહિ. પરંતુ ચીનને આંતર-વાતા અમેરિકા અને રશિયાના વ્યૂહો અને પ્રયત્નો પર આધાર રાખી ચીનના પડકાર અંગે સ્વતંત્ર અને સ્વાવલંબી અભિગમ વિકસાવવાનો પ્રયાસ ભારતે કર્યો નહિ. આમ અમેરિકા-રશિયાના ચીન-વિરોધમાંથી ભારત આસાએસ મેળવતું રહ્યું; બે મહાસત્તાઓની ચીન-વિરોધી નીતિ ભારતની ચીન અંગેની નીતિનો વિકલ્પ બની ગઈ. આ રીતે દ્વાયાધિકારીઓની ચીન-વિરોધી નીતિએ ભારતને ચીનના દબાણ અને ભય-માંથી વણખાગી રાહત આપી. દેખાતું મૌન રહેવા છતાં દ્વાયાધિકારીઓની ચીનને આંતરવાની અને એશિયામાં સ્થાયિયતા (status quo) જાળવવાની નીતિનું ભારત પુરસ્કર્તા રહ્યું.

ભારતીય નીતિ-માળખામાં થયેલા આવા પંચવિધ

ફેરફારો. છતાં તેનું સૈદ્ધાંતિક માળખું જિનજોડાણવાદનું રહેલું. આમ અંદરખાનેથી પરિવર્તનો કરતા છતાં ઉપરથી જિનજોડાણવાદનું માળખું ટકાવી રાખવાના રાજકીય અને વ્યૂહાત્મક લાભો હશે. ૧૯૬૨ના પરાજય પછી રાષ્ટ્રીય હિંદુસો ટકાવી રાખનારો પણ આવી નીતિ ઉપયોગી હતો. પરંતુ બાહ્ય સંદર્ભ અને નીતિ વચ્ચેના સંબંધો, સંદર્ભ-પરિવર્તનનું મૂલ્યાંકન, નીતિ-માળખાની યુનાંરચના—આ સર્વની યુક્ત અને વૈજ્ઞાનિક અર્થાં માટે આવી નીતિ-સાતક્ષરી વાતો બાધક નીવડી. ૧૯૬૨ના પરાજય પછી આપણા સંદર્ભ-દર્શનમાં રહેલી ખામીઓ અને પલટાતા સંદર્ભમાં સમયાતીત બનતા જતા નીતિ-માળખા અંગે રાષ્ટ્રીય વિવાદ થવાની આવશ્યકતા હતી. વધુમાં દ્વિપાકારની નવી પ્રધાન પરિણામો અને પરિણામો સમજાવાની અને તેને અનુરૂપ નવું નીતિ-માળખું રચવાની જરૂર હતી. પરંતુ આવા શાસ્ત્રીય અને મૂલ્યમાની વિવાદોને બદલે ભારત જિનજોડાણના બચાવ અને તેના પરના આક્રમણની વ્યથા ઊર્મિલ પ્રક્રિયાઓમાં સરી પડ્યું. ૧૯૬૨ પછી ઈંડા યુદ્ધના તત્કાલ માટે સળંગેલું જોડાણવાદ-જિનજોડાણવાદનું માળખું નકાસું બની ચકું હતું. જિનજોડાણને બચાવવા મથનાર જેટલા સમયાતીત હતા, તેટલા જ સંમંધાતીત જિન-જોડાણ પર પ્રહાર કરનાર કે અમેરિકા કે રશિયા સહિત જોડાણની સલાહ અપનાર પણ હતા. આવા ઊર્મિલ અને વાસ્તવિકતાથી પર વિવાદોને કારણે બાહ્ય સંદર્ભનું સ્વરૂપ સમજવાની, સંદર્ભ-પરિવર્તનના પદ્ધતિને મોઢવાની, અને તેને પહેંચી વળવાની ભારતની બૌદ્ધિક ક્ષમતા અને સૈદ્ધાંતિક રિયલિસ્ટાપક-તાને હાનિ પહોંચી.

આથી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રધાના પ્રથમ સંદર્ભ-પરિવર્તનને પહેંચી વળવામાં જેટલી સફળતા ભાર-તીય વિદેશનીતિને મળી હતી, તેટલી સફળતા બીજા સંદર્ભ-પરિવર્તનને મૂકવવામાં અને એને અનુરૂપ થવામાં અપણી નીતિને મળી નહિ. ઈંડા યુદ્ધના તત્કાલ-ના નીતિ-માળખા અને ખ્યાલોના યોથાર આપણી દષ્ટિ અને સમજાની વેપકતા પર હવાનો રહ્યો.

આર્થ : ૧૯૭૨]

આટલું જોણું હોય તેમ આ મૂંચવાડો અને ઝંપારે આપણી વિદેશનીતિના બાહ્ય-સંદર્ભમાં આજે નવું પરિવર્તન અવી રતું છે ત્યારે પણ તેટલા જ ચાલુ રહ્યા છે. જ્યારે બાહ્ય સંદર્ભના બીજા તત્કાલમાંથી યોથા તત્કાલમાં પ્રવેશવાની થડી આવી છે, ત્યારે પણ આપણે હજુ તેના બીજા તત્કાલના યોથારમાંથી બહાર આવ્યા નથી.

સંદર્ભ-દર્શનની સમસ્યાઓ

બ. જા સંદર્ભના ત્રણ તત્કાલો અને ભારતીય વિદેશનીતિ વચ્ચેના સળંગેલું ઉપરોક્ત અવલોકન સંદર્ભ-દર્શન અને સંદર્ભ-મૂલ્યાંકનના ક્ષેત્રમાં ભારતની અપર્યાપ્તતાઓ અને ભૂલોને ખાસ આપે છે. આવી અપર્યાપ્તતાઓ અને ભૂલો કોઈ પણ દેશમાં સંભવી શકે છે. તેથી આ અંગે નિરાશા સેવવાની જરૂર નથી; પરંતુ આવી અપર્યાપ્તતા અને ભૂલોમાંથી યોગ્ય પદાર્થ પાડે લેવાના જોઈએ. સંદર્ભ-દર્શન અને સંદર્ભ-પરિવર્તન અંગે વધુ સંવેદનશીલતા, પરિવર્તનશીલતા અને નમસ્કૃત ભારતમાં કેળવાવી જોઈએ. ખાસ કરીને આજે ૧૯૭૧માં જ્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની ત્રણે કક્ષાએ દુરમામી પરિવર્તનો થઈ રહ્યા છે; ત્યારે આ સંદર્ભ-પરિવર્તનને સમજવા અને મૂલવવા માટે આવી નમસ્કૃત વધુ જરૂરી છે.

આ દષ્ટિથી સંદર્ભ-દર્શનની પ્રક્રિયામાં ભારતમાં જે અપર્યાપ્તતા જૂતકાળમાં દેખાઈ છે તેની દૂંકનાવ અત્રે લેવી જોઈએ :—

(૧) સામાન્યવાદ વિરોધીના યોથાર ભારતીય વિદેશનીતિને કેટલીક વાર સત્યા અર્થમાં તટસ્થ બનતાં રોકે છે. પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રો પ્રત્યેના અવિશ્વાસને લીધે સુએઝના આક્રમણ (૧૯૫૬), હંગેરીના આક્રમણ (૧૯૫૬) કે ચેકોસ્લોવાકિયાના આક્રમણ (૧૯૬૮) અંગે આપણી નીતિએ હજારો હજાર ધોરણે અપનાવ્યાં છે

(૨) આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના ૨૧૩૫ અંગેનું ભારતનું દર્શન કર્નક અરે વધુ પડતું આદર્શવાદી

અને અવાસ્તવિક નીવડ્યું છે. વિશ્વ શક્તિના રાજ-
કારજના યુગમાંથી બહાર નીકળી અર્ધ છે અને શાંતિ
અને સમાવાનના યુગમાં પ્રવેશી ગયું છે એમ માનવું
વધુ પડતું છે. વિશ્વની આગની અપૂર્ણતાઓના
સંદર્ભમાં શક્તિનો અભિગમ અને શાંતિનો અભિગમ
એકબીજાના પૂરક છે. શક્તિ વિના શાંતિનો અભિ-
ગમ સફળ થતો નથી; તે બીજી તરફ નિર્ભય શક્તિનો
અભિગમ પણ કાયદાસર નીવડતો નથી. આમ
શક્તિના રાજકારણ અંગેનું ભારતનું વલણ વધુ
વાસ્તવવાદી અને રિયલિસ્ટિક બનાવતું રહ્યું.

(૩) બાહ્ય સંદર્ભ અને વિદેશનીતિની સફળતા
કે મથાધતા વચ્ચેના આંતરિક સંબંધો અવગણવાની
વૃત્તિ ભારતમાં પ્રચલિત રહી છે. આ પરિસ્થિતિ બહુ-
લાની ભેદભાવ અને બાહ્ય સંદર્ભના માર્ગમાં અને
તેના પરિવર્તન સાથેના વિદેશનીતિના છવંત અને
આંતરિક સંબંધોનું સત્તા રીતિસરનું ભેદભાવ.

(૪) ભારતીય વિદેશનીતિમાં ભગવેલી ભૂમિકાનો
અભ્યાસ કરીને માધ્યમ પ્રેક્ષક ભારતીય વિદેશનીતિ
અંગે કેટલાક મુદ્દાઓ નોંધે છે.^{૧૧} પ્રથમ સંદર્ભ-
વાસ્તવિકતા અને સંદર્ભ-દર્શન વચ્ચે સારી એવી
વિભિન્નતા રહે છે. બીજું, સંદર્ભ-વાસ્તવિકતાના પરિ-
વર્તન અને સંદર્ભ-દર્શનના પરિવર્તન વચ્ચે મોટો
સમયગાળો રહ્યો છે. માધ્યમ પ્રેક્ષકના આ બે મુદ્દા
પ્રમાણે બાહ્ય સંદર્ભનું ભારતનું દર્શન “કર્ષક અવાસ્ત-
વિક અને જડ” રહ્યું છે. ભારત અને ચીન વચ્ચે
સંબંધો બગડી રહ્યા હતા, ત્યારે પણ આ સંબંધો
બગડી રહ્યા નથી એમ માનવું કે પછી રશિયા ભારત-
પાક. વચ્ચે સમાપ્તર ભૂમિકા તરફ સરકી રહ્યું હતું
ત્યારે રશિયાના વલણમાં મિલકત પરિવર્તન આવ્યું
નથી તેવી નાહોશતો વારંવાર ક્યાં કરતી, આ બન્નેને
ભારતીય વિદેશનીતિની પરિવર્તન-જરૂરતા દૃષ્ટિ
તરીકે ટાંચી શકાય.

(૫) ભારતીય વિદેશનીતિના સંદર્ભ-દર્શન અંગે
એક ત્રીજી મુદ્દો પણ માધ્યમ પ્રેક્ષક નોંધે છે. આ

પ્રમાણે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની ત્રણ કક્ષાઓમાંથી
વિશ્લેષણ અને સ્થાનિક કક્ષા અંગે ભારતનું દર્શન
સ્પષ્ટ રહ્યું છે; પરંતુ આ બે કક્ષાની વચ્ચેની પ્રાદે-
શિક કક્ષા અંગેનું દર્શન ભારતમાં ધૂંધળું રહ્યું છે.
આમ ભારતથી જન્યાન સુધી પ્રસરતા અભિવેશિયા
અંગેનું ભારતીય દર્શન સ્પષ્ટ અને ધૂંધળું રહ્યું છે.

સંદર્ભ-દર્શનના ક્ષેત્રમાં ભારતના અનુભવ અંગેની
ઉપરોક્ત નોંધ ધરતી આવી પ્રક્રિયાની સંકુલતા અને
નાહકતાનો ખ્યાલ આવે છે. ખાસ કરીને આજે
જ્યારે ભારત ત્રીજા સંદર્ભ-પરિવર્તનમાંથી પસાર
થઈ રહ્યું છે, ત્યારે આ અનુભવના પદાર્થપાઠો
ખ્યાલમાં રાખવા જરૂરી છે.

૧૯૭૨ : વર્તમાન સંદર્ભ-પરિવર્તન

આંતરરાષ્ટ્રીય છકોતરમાં ભારતીય વિદેશનીતિના
બાહ્ય સંદર્ભનો ત્રીજો તબક્કો આઘાતી રહ્યો હોય
અને ચોથો તબક્કો આકાર લઈ રહ્યો હોય
એવાં એધાણો વર્તાઈ રહ્યાં છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ-
કારણની પ્રથમાં ત્રણે કક્ષાએ મુક્તિમાંથી પરિવર્તન
આવી રહ્યાં છે. ૧૯૭૨નું આ ત્રીજું સંદર્ભ-પરિવર્તન
કેવા યુગને જન્મ આપશે કે એના રાજકારણની બાત
કેવી હશે તે અંગે આ ક્ષણે કહેવું એ મુશ્કેલ છે.
તેમ છતાં આવા સંદર્ભ-પરિવર્તનના સ્વરૂપ અને
અસરોને સમજવાનું કામ વિકટ અને સાદસભયું”
હોવા છતાં તેને મુલતવી રખાય તેમ નથી.

૧૯૭૧ના જાન્યુઆરીમાં કિર્ગિઝની મુદ્દાકાતથી
અમેરિકા-ચીન મૈત્રીનાં વહેણો શરૂ થયાં; તે ઓગસ્ટ
મહિનામાં ભારત-રશ મૈત્રી કરાર પર સહીસિક્કા
થયાં; અને ડિસેમ્બરમાં પાકિસ્તાનના ભાગલા પડી
સ્વતંત્ર બાંગ્લાદેશનો જન્મ થયો. ૧૯૭૧ના આ
ત્રણ મહત્વના બનાવોએ બાહ્ય સંદર્ભની ત્રણે કક્ષા-
એના રાજકારણમાં વ્યાપક પરિવર્તન સર્જ્યું છે.

આ સંદર્ભ-પરિવર્તનનાં મુખ્ય લક્ષણો ચાર છે:

(૧) આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણનું સત્તા-માળખું
પહેલાં જોટું ફિટુરી રહ્યું નથી. ૧૯૬૪થી મહા-
શક્તિ તરીકે આગળ આવી રહેલા ચીનનું સ્થાન

૧૧. Michael Brecher: op. cit., pp-
331-336.

બંને મહાસત્તાઓએ સ્વીકારતું પડ્યું અને ચીને ૧૯૭૧માં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં અને તેની સત્તામતી સમિતિમાં પ્રવેશ કર્યો. આમ વિશ્વ-રાજકારણનું માળખું ભારે સંપૂર્ણ અર્થમાં ત્રિધૃવી નથી બન્યું, પરંતુ ચીને બે મહાસત્તાઓ પછીની મહત્વની સત્તા તરીકેનું સ્થાન મેળવી વિશ્વના સત્તા-માળખામાં (ત્રિકોણ સત્તા-ભાતથી) પરિવર્તન આણ્યું છે.

(૨) વિશ્વ-રાજકારણના આ સત્તા-ત્રિકોણની ત્રણ સત્તાઓ વચ્ચેના સંબંધોની ભાતમાં પરિવર્તન આવ્યું. રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે વધેલું અંતર અને તેની સાથે અમેરિકા અને ચીન વચ્ચેનું અંતર ઘટવાની જોશ થયેલી શક્યતાએ સત્તા-સંબંધોની ભાતમાં પણ પ્રવાહિતા અને અનિશ્ચિતતા સર્જી.

(૩) વિશ્વ કક્ષાએ સત્તા-માળખાં અને સત્તા-સંબંધોમાં આવેલાં આ પરિવર્તનોને કારણે પ્રાદેશિક કક્ષાના રાજકારણમાં પણ ફેરફારો થયા. પૂર્વ અને અગ્નિ એશિયાના પ્રદેશમાં આ ત્રણે મહાસત્તાઓનાં હિતો અથડાતાં હોવાથી પ્રાદેશિક કક્ષાનાં સત્તા-માળખાં અને સત્તા-સંબંધોમાં પણ ફેરફારો થયા. એક તરફ ભારત અને રશિયા નજીક આવ્યાં; તે બીજી તરફ જાપાન અને અમેરિકા વચ્ચે શંકાનાં બીજ વધ્યાં. આમ પ્રાદેશિક કક્ષાએ છ મુખ્ય સત્તાઓ (અમેરિકા, રશિયા, ચીન, ભારત, જાપાન અને ઇન્ડોનેશિયા)નાં સંબંધો આંતરપ્રવાહી બન્યા.

(૪) પરિસ્થાનના વિષદન અને ભંગિયા દેશથી ભારતીય ઉદામંડના સત્તા-માળખામાં શક્યતી પરિવર્તન આવ્યું ભારતીય ઉપખંડમાં ભારતીય વર્ચસ્વ લગભગ પડકારી ન શકાય તેવું બન્યું, અને તેથી વિશ્વ-રાજકારણમાં અર્થપૂર્ણ જાગ જાગવાની તેનાં કામ્ય-મોકાજાશ વધી.

સંદર્ભ-પરિવર્તનની આ શક્ય અસરોના પ્રકાશમાં ભારતની વિદેશનીતિની પુનઃરચના અંગે

૧૧. અત્યારની દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશમાં ઇન્ડોનેશિયા એક મહાન્યાસ સત્તા નથી; પરંતુ મુખ્ય શક્તિ-સમૂહ અને બાવિ શક્યતાની દૃષ્ટિએ તેને પ્રાદેશિક રાજકારણના બાવિ નકશામાં સમાવેશ કરવા રહ્યો.

વિચાર થવો જોઈએ. બાલ સંદર્ભના આ મોંઘાં કે સત્તાત્રિકોણના તત્ત્વકા પરત્વે ખ્યાલાત્મક માળખું વિકસાવતું અને તેના સંદર્ભમાં ભારતીય વિદેશનીતિ સમસના વિરિધ વિકલ્પોની ચર્ચા કરવી એ આજે બૌદ્ધિક અને રાજકારણીયો સમ્પન્નો મુખ્ય પડકાર છે. બાલ સંદર્ભના બીજા પરિવર્તનના પડકારોને પહોંચી વળવામાં ભારત ઊંચું ઊંચું હતું. પણ આ સંદર્ભ-પરિવર્તનના પડકારોને સમજવાની અને મૂલ્યવાની જાગરૂકતા ભારત નહિ બતાવે તે ભારતીય વિદેશનીતિની યોગ્ય અને સમગ્ર પાયા પર પુનઃરચના કરવાની તક તે ગુમાવશે.

નીતિવિકલ્પો અને ભાવિ દિશાસૂચનો

આ દૃષ્ટિએ વિચારતું હોય તે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની ત્રણે કક્ષાએ આવી રહેલાં પરિવર્તનોની ભાવિ ભાત કેવી હશે તેના કયાસ કાઢવો રહ્યો અને તેના પ્રભાશમાં ભારત ગ્રમણ કેવા નીતિ-વિકલ્પો હોઈ શકે તેના ચર્ચા ઉપાડવી જોઈએ. સાહજિક રીતે જ આવી ચર્ચા કંઈક અંશે આત્મલક્ષી અને તદ્દથ જની રહે. નવી ઊપસતી જતી સાંદર્ભિક પરિસ્થિતિ અને વિદેશનીતિના શક્ય વિકલ્પોની ચર્ચાં સ્વાભાવિક રીતે વિવાદાસ્પદ પણ જની રહે. પરંતુ એમ છતાં આવી ચર્ચા શરૂ થવી જોઈએ. ૧૯૬૨થી આવી ચર્ચા જરૂરી જની હતી; પરંતુ દશ વર્ષ સુધી આવી ચર્ચા ટાળવામાં આવી છે. તેથી વિદેશનીતિના વિકલ્પો અંગેની ચર્ચાનો આરંભ સત્વરે થવો જોઈએ.

મુખ્ય ખ્યાલાત્મક માળખા (conceptual frame-work) સિવાય નીતિ-વિકલ્પોની ચર્ચા અર્થપૂર્ણ જનતી નથી. આણું સુચિકસિત ખ્યાલાત્મક માળખું રજૂ કરવાનું અંગે શક્ય નથી, પરંતુ આવા ખ્યાલાત્મક માળખાની રચનામાં ઘટક-એકમે તરીકે ઉપયોગી નીવડે તેવા કેટલાક ખ્યાલોની ચર્ચા અહીં કરી છે.

વિશ્વકક્ષા

વિશ્વકક્ષાએ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની બે

પ્રકારની ભાત વિકસી શકે એવી શક્યતા છે. પ્રથમ, એક તરફ અમેરિકા અને ચીન તો બીજી તરફ રશિયા અને તેના સાથીદારો વચ્ચે નવા પ્રકારનું ઠંડું યુદ્ધ આકાર લે. અમેરિકા અને ચીન વચ્ચેની મૈત્રીનો મુખ્ય હેતુ રશિયાને કાબૂમાં રાખવાનો છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ બે જૂથો વચ્ચે સંઘર્ષની એક નવી ભાત વિકસે. આ અંગે બીજી શક્ય ભાત એ છે કે અમેરિકા, ચીન અને રશિયા વચ્ચે સત્તાત્રિકોણ આકાર લે અને ત્રણે સત્તાઓ એકબીજાને કિંમતવાનું પેંતરા કર્યા કરે. ત્રણે મહાસત્તાઓ બીજી બે મહાસત્તા પોતાની સામે ગળગળાઈ કરે તે જોયા કરે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે આ સત્તાત્રિકોણ સમગ્રાણુ ત્રિકોણ બની રહે.

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની આ બે શક્ય ભાતોમાંથી, કઈ ભાત સાકાર બનશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ આ બેમાંથી કઈ ભાત વિકસી રહી છે તેના અણસારો ભારતે જોતા રહેવું જોઈએ અને એમાંથી બે કોઈ ભારત આકાર લે તેને અનુરૂપ ખ્યાલાત્મક માળખું વિકસાવવાની પૂર્વતૈયારી રાખવી જોઈએ.

આગે રશિયા વિરુદ્ધ અમેરિકા-ચીનનું ગળગળાઈ ચાલુ એવા અણસાર વધુ લાગે છે. બાંગ્લા દેશના પ્રશ્ન પર અમેરિકા-ચીનનું વલણ, ભારત જેવા દેશની મુખ્યજા પોતાની તૈયારી, બાંગ્લા દેશ સિદ્ધ થયા છતાં દક્ષિણ-એશિયામાં અમેરિકન હિતો તો ભોગ લેતી નીતિને હજી પણ આશુ રાખવાની અમેરિકન મનમત — આ સર્વ જતાવે છે કે અમેરિકા અને ચીન કોઈ મોટી રમત રમી રહ્યાં છે. રશિયા સામે વિશ્વવ્યાપી મેારચો જીતો કરવાની રમત જ દક્ષિણ એશિયામાં હિતોત્તે આટલો મોટો ભોગ આપવાની ગણતરી આયર્પૂર્ણ બનાવી શકે. આમ છતાં બીજા વિકલ્પોની શક્યતા નહિવત નથી. અમેરિકા અને ચીન વચ્ચે મૈત્રીનો માર્ગ સરળ બનનાર નથી, તેમાં ધણી અવરોધો, મતભેદો અને ખીણકડો અનુભવી પડશે. વધુમાં રશિયા સામેના વિરોધમાં અમુક દરદી બહાર જવાનું સત્તાવાસ્તવિકતાના સંદર્ભમાં અમેરિકાને પાલવવો નહિ. વધુમાં ચીનની મૈત્રી માટે

ભારત કે જાપાનની મૈત્રી સુભાવવાની નીતિ અમેરિકન લોકસાહી પ્રક્રિયામાં લાગે. વખત ટકી શકશે નહિ.

આમ દેંકા ગણામાં કદાચ રશિયા વિરુદ્ધ અમેરિકા-ચીનનું ઠંડું યુદ્ધ આકાર લે; પરંતુ લાગે માંલે ત્રણ મહાસત્તાઓ વચ્ચે સમગ્રાણુ સત્તાત્રિકોણ સર્જાશે એવું મારું અનુમાન છે. વિશ્વ અને ભારતના હિતની દૃષ્ટિએ પણ પહેલા કરતાં બીજા વિકલ્પ વધુ પસંદ કરવા જોવા છે.

વિશ્વ-રાજકારણની આ શક્ય ભાતના સંદર્ભમાં ભારતીય વિદેશનીતિના શક્ય મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે કંઈપી શકાય —

(૧) અમેરિકા અને ચીન વચ્ચેનું ગળગળાઈ ધેરું ન બને અને રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચેના મતભેદો મર્યાદામાં રહે તે માટે ભારતે મધ્યનું જોઈએ. દેંકામાં ભારતનો હેતુ, રશિયા વિરુદ્ધ અમેરિકા-ચીનનું ઠંડું યુદ્ધ ન વિકસે તે જોવાનો હોવો જોઈએ.

(૨) આ દૃષ્ટિએ ભારતે શક્ય સંતાત્રિકોણની ત્રણે મહાસત્તાઓ સાથે તેના સંબંધો સુધારવા જોઈએ. આ ત્રણ મહાસત્તાઓ વચ્ચેની સત્તાની સમતુલાની રમતમાં ભારત ત્રણ સત્તાઓ સાથે પોતાના વિકલ્પો પુરસ્કાર રાખે, તો તેની કાયમી મોડળાણ ચક્રવર્તી થાય. ત્રણમાંથી કોઈ પણ મહાસત્તા ભારતને સામે પક્ષે લખી વાળે, કે કોઈ ભારત પોતાના મજબામાં જ છે એમ માની લે, તો ભારતનાં કાયમી-મોડળાણ અને નિર્ણયસ્વાતંત્ર્ય ધડી બંધ.

(૩) જો દેંકા ગણામાં 'નવું ઠંડું યુદ્ધ' અનિવાર્ય અને ધેરું બને, તો ભારતનો પ્રયાસ આ મુદ્દામાં બને તેટલું એણે સંડોવાવાનો હોવો જોઈએ. આનો આધાર ભારત ચીન અને અમેરિકા સાથે સંબંધ સુધારવામાં કેટલી દહે સફળ થઈ શકે તેના પર રહેશે.

(૪) જો ચીન સાથે સંબંધ સુધારવામાં ભારત સફળ ન થાય, તો પછી ભારતે રશિયા સાથેનું

તેનું ગાંધીધન વધુ ગાંધી બનાવવું પડશે. આવા ઠંડા યુદ્ધમાં રશિયન મૈત્રીના અનેક લાભો છે, તિબેટમાંથી કાશ્મીર, નેપાળ, ભૂતાન, સિકિમ અને નેદામાં તોફાન કરવાની ચીનની સક્તિ છે; તેમ જ સિકિમાંગમાં ચીનને વિદ્યાવવાની રશિયાને સગવડ છે. આમ ચીન સામેના સંરક્ષણની દૃષ્ટિએ જૂરાજીકીય અને બૂદ્ધા-ભક દૃષ્ટિએ રશિયાની, મૈત્રી ક્ષીમતી નીવડી શકે, લાભે ગાંધી ચીનની સામે જિલા રહેવાની. લશ્કરી અને આર્થિક સક્તિ ભારત કેળવે ત્યારે જ તેને આ રશિયા-ચીન ઠંડા યુદ્ધમાંથી પોતાની જાતને જીવી તારવવી પાસવશે.

(પ) ત્રણ મહાસત્તાઓ વચ્ચેના સત્તા-ત્રિકોણ જોએ થાય તે ભારતના રાષ્ટ્રદિતને, પોષક છે. તેથી જુન ૧૯૬૨થી ૧૯૭૦, સુધી ભારતે દ્વાયષિકારને ટેકો આપ્યો તેમ, હવે પછી રશિયા, ચીન અને અમેરિકાના સત્તા-ત્રિકોણને સામાન્ય ટેકો આપવાની નીતિ ભારત અપનાવી શકે, પરંતુ એક વાત રપષ્ટ છે કે જુનિયર રાષ્ટ્રદિતમાં જરૂરી અને ત્યારે ત્રણ મહાસત્તાઓના ભેગા દબાજને પડકારવાની માનસિક અને રાજકીય તૈયારી ભારતે રાખવી જોઈએ. સત્તા-ત્રિકોણ વિશ્વના અને ભારતના દિતમાં હોય ત્યાં સુધી તેને ટેકો આપીએ; પરંતુ આ સત્તા-ત્રિકોણની પરિઘિયતિ કે જેણે ભારતના દિતમાં રહેશે કે હંમેશા ભારત તેને પોતાના દિતમાં વાપરી શકશે એમ માનવું યોગ્ય નથી. તેથી જરૂર પડે સત્તા-ત્રિકોણને પ્રયુક્તિ (tactic) તરીકે મર્યાદિત હેતુ માટે વિકલ્પે ટેકો આપવા કે પડકારવા અને લાભે ગાંધી એ સત્તા-ત્રિકોણની કક્ષામાં ભારતનો પણ એક સમક્ષ સત્તા તરીકે પ્રવેશ થાય તેવી ક્ષમતા કેળવવાની નીતિ ભારતે કેળવવી જોઈએ. આ અંગે સિસિર ગુપ્તા કહે છે : "રયાથી રશિયન-અમેરિકન સંબંધોના વિશ્વનો વિશેષ ચીને કપોઈ હતો. હવે ત્રિકોણ-સત્તાગુજારના સ્વરૂપમાં નવા સમન્વય આકાર લઈ રહ્યા છે... તો ભારત જેવા રાષ્ટ્રે અનિવાર્યપણે ભાવિમાં આવા સમન્વયના વિરોધી બનવું પડશે કે જોથી તે ભારતને યોગ્ય રચાન મળે તેના નવા સમન્વય તરફ આગેકૂચ

કરી શકે." ૧૩

પ્રાદેશિક કક્ષા

પ્રાદેશિક કક્ષાએ ભારત એક તરફ પશ્ચિમ એશિયા તરફ તો બીજી તરફ અગ્નિ એશિયા સાથે સંકળાયેલું છે. માધ્યમ્ય યુગેરે નોધ્યું છે તેમ પ્રાદેશિક કક્ષાનું સંદર્ભ-દર્શન એ ભારતીય નીતિની નળળી કડી રહી છે. ૧૯૪૭-૪૯ સુધી ઇન્ડોનેશિયાના પ્રથમ ભારતે રસ લીધો અને આ રસ વિકસતાં ૧૯૫૫માં બા-કુ-ગ પરિવર્દમાં પરિણમ્યો. ભાર બાદ ચીન સાથેના મંદપ-ની શક્યતાથી ચમકાવે ભારતે તેનું ધ્યાન આ પ્રદેશમાંથી ખેંચી લીધું. ૧૯૫૬થી ૧૯૬૧ સુધી ભારતીય નીતિનું પ્રાદેશિક ધ્યાન-કેન્દ્ર પશ્ચિમ એશિયા રહ્યું. ૧૯૬૨ પછી પ્રાદેશિક રાજકારણમાં ભારતને રસ ખૂબ નીચી સપાટીએ રહ્યા છે અને તેમાં બાજ સુધી ખાસ ફેર પડ્યો નથી.

૧૯૭૦ પછીના સમયને વિચાર કરીએ તો વિશ્વ-રાજકારણ અને ભારતીય દિતની દૃષ્ટિએ અગ્નિ એશિયાનું રાજકારણ આગામી દસકામાં વધુ ને વધુ અગત્યનું બને એવી સંભાવના છે.

અગ્નિ એશિયામાં ત્રણ મહાસત્તાઓ આજે ઉઠી રસ લઈ રહી છે. તે ઉપરાંત જાપાન અને ભારત પણ આ પ્રદેશમાં અવગણી ન શકાય તેવી સત્તાઓ છે. ઇન્ડોનેશિયા અત્યારે સળગ નથી પણ થોડાં વર્ષોમાં એ એક અગત્યના સત્તા-કેન્દ્ર તરીકે બહાર આવશે.

આ છ સત્તા-કેન્દ્રો વચ્ચેના પ્રાદેશિક રાજકારણની ભાત કેવી દશે? અગ્નિ એશિયાના પ્રાદેશિક રાજકારણનું કેન્દ્ર ચીન છે. તેની આસપાસ પ્રાદેશિક રાજકારણના પ્રવાહો આધાર લઈ રહ્યા છે. ચીન એ પ્રથમ એશિયાઈ દેશ છે, જેણે મહાસત્તા તરીકે સ્થાન મેળવ્યું છે અને તે સત્તામતી સંમિતિમાં વીટો સત્તા તરીકે લાખક થયું છે. ૨૫ લાખનું સૈન્ય, ૪૦૦૦

૧૩. Sisir Gupta : "Sino U. S. Detente and India" India Quarterly (Vol. XXVI, no. 8P July-Sept. 1971) p. 184

વિમાનો, ૪૦ સજમરીનોનો કાફો, અને ૧૯૬૪થી વિકસી રહેતાં અણુશક્તિ અને મિસાઇલો — આ સર્વ ચીનની શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે.

અત્યાર સુધી અમેરિકા અને રશિયા બંને ચીનની અસરના ફેલાવાને રોકાવા પ્રયત્ન કરતાં હતાં. હવે અમેરિકા અને ચીન વચ્ચે મૈત્રી વિકસે, તો બંને વચ્ચે આ પ્રદેશ મટે કોઈ જોડવણો થશે. આની વિગતો કંપચી અધરી છે. પરંતુ ઇન્ડોઆઈનિયામાંથી અમેરિકા વિદાય લેશે અને એ પ્રદેશ મોટે ભાગે ચીનની અસર નીચે આવશે. ફોર્મોસા, ટાઈવેન અને બર્મા પર ચીનનું દબાણ વધશે; જોકે આ રાષ્ટ્રોમાંથી અમેરિકા પોતાનો રસ કઢાશે. ખેતી લેશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આમ આ પ્રદેશમાં અમેરિકા કંઈક નિષ્ક્રિય અને ઉદારીન અને તો રશિયા અને ચીન વચ્ચેની સ્પર્ધા આ પ્રદેશમાં તીવ્ર બનશે. આ પ્રદેશમાં સ્વાવલંબી અને સ્વાયત્ત સત્તા-ભાગમાં ન વિકસે, તો આ પ્રદેશ ત્રણ મહાસત્તાઓનો અખાડો બની જશે.

આવી મહાસત્તાઓનો અખાડો બનવામાંથી આ પ્રદેશને ઉગારવે. હોયતિ. આર્થિક વિકાસ, રાજકીય સ્થિરતા અને ધરકરી બળ એ ત્રણે દૃષ્ટિએ મોટે ભાગે સ્વાવલંબી-હોય તેવાં સત્તાકેન્દ્રો આ પ્રદેશમાં વિકસવા જોઈએ.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં ભારત અને જાપાન ગણનાપાત્ર સત્તા તરીકે નજરે પડે છે. ૧૯૬૭ પછી જાપાને આ પ્રદેશમાં પોતાનો આર્થિક રસ વધાર્યો છે; અને ૧૯૭૨-૭૬ની ચોથી સંરક્ષણ યોજનામાં પોતાનો ખર્ચ ત્રણગણો વધાર્યો છે.^{૧૪} જાપાનના પેટ્રોલની જરૂરિયાતનો ૯૦ ટકા મલાઈની સામુદ્રધુનીમાંથી પસાર થાય છે; તેથી જાપાનના આર્થિક અને ધરકરી રસનું કેન્દ્ર મલાયા, ઇન્ડોનેશિયા વગેરે બન્યા છે. ચીનની સામેના સંરક્ષણ માટે દક્ષિણ કોરિયા અને

ફોર્મોસા સાથે ખૂબ જાપાન સંબંધ વધારી રહ્યું છે. આમ જાપાન અમેરિકા સાથેની તેની સંરક્ષણ-વ્યવસ્થા વિખેરી નાખના ઉત્સુક નથી; પરંતુ તેના પર આધાર રાખી બેસી રહે તેમ પણ નથી. એક તરફ જાપાન ચીન સાથે સંબંધ સુધારી રહ્યું છે, બીજી તરફ તે ચીનના નૈસર્ગિક યત્ન જેવા દક્ષિણ કોરિયા, ફોર્મોસા અને ઇન્ડોનેશિયા સાથે સંબંધ વિકસાવી રહ્યું છે, તો ત્રીજી તરફ તે પોતાની ધરકરી તાકાત વધારી રહ્યું છે.

આ પ્રદેશમાં સક્રિય સત્તા-કેન્દ્રનો ખીન્ને વિસ્તાર ઇન્ડોનેશિયાનો છે. ૧૮૬૫માં ઇન્ડોનેશિયામાંની ચીનની વજને ફટકો પડ્યો; ત્યાર પછી આ પ્રદેશ મોટે ભાગે અમેરિકા અને જાપાનની વર્ગ-હેઠળ ગયો છે. રશિયાની અસર પણ થોડી ચાલુ રહી છે. ૧૯૬૫ પછી આ વિસ્તારમાં શાંતિ અને સ્થિરતા આવી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદેશિક એકીકરણના પ્રયાસો પણ થઈ રહ્યા છે. એસ્યા પાંચ વર્ષોથી આ પ્રદેશમાં જૂથ (ASEAN)ની શરૂઆત થઈ છે; અને એશિયન વિકાસ બેંક પણ આ વિસ્તારમાં ખ્યાન આપી રહી છે. આમ ઇન્ડોનેશિયા, મલાયા, સિંગાપોર, ટાઈવેન અને ફિલિપાઈન્સ વચ્ચે આર્થિક અને રાજકીય સહકાર સ્થપાય તો આ પ્રદેશમાં સ્વાયત્ત સત્તા-કેન્દ્ર ઊભું થાય. બીજી શક્યતા 'મેક્સિસેન્ડો' અળવજ છે. ઇન્ડોનેશિયા, મલાયા અને ફિલિપાઈન્સમાં જાતિ, ભાષા અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સમાનતા છે, તેનું વિષદન સામ્રાજ્યવાદી વિભાજનને આભારી છે. આ ત્રણ દેશોનો સંઘ સ્વચાની આવી અળવજ પણ ચાલે છે. આ બંને શક્યતા સાધક ન બને તો ઇન્ડોનેશિયા પણ સ્વાયત્ત સત્તા-કેન્દ્ર તરીકે વિકસી શકે એવું મોટું સપ્ન છે. આ પ્રદેશમાં પાંચ-૭ વર્ષ મટે કોઈ સત્તા-કેન્દ્ર નથી, પરંતુ અખામી દસકાને અંતે એશિયન, મેક્સિસેન્ડો કે ઇન્ડોનેશિયાની આજુગાજુ નોંધપાત્ર સત્તા-કેન્દ્ર વિકસે એવી ભાવાવગત છે.

આમ આ પ્રદેશમાં ભારત સાથે ગણ્યતાં છ સક્રિય સત્તા-કેન્દ્રો વિકસી રહ્યાં છે. તેમની વચ્ચેના સત્તા-સંબંધોની ભાત પણ સ્પષ્ટ બનતી જાય છે.

૧૪. Sheldon W. Simon: "Some aspects of China's Asian Policy" Strategic Digest (June, 1971) pp. 61-63.

ચીન અને અમેરિકા નજીક આવશે; તે સામે પહેલો જાપાન અને ઇન્ડોનેશિયા વચ્ચે સહકાર વધશે. અમેરિકાની મુશ્કેલી જાપાન અને ઇન્ડોનેશિયા સાથેના તેના સંબંધો જાળવી રાખીને ચીન સાથે સંબંધો સુધારવાની છે, તેટલે અંશે એવાનું પડશે.

આમ સમગ્રપણે જોઈએ તો એશિયામાં સર્વ-બાપી સત્તા-સમતુલા ઊભી થાય તેમ નથી. અમેરિકા-ચીનની સામે કે એકલા ચીનની સામે પણ સત્તા-સમતુલા ઊભી કરવાના રશિયાના ભાગમાં અનેક ભૂ-રાજકીય મુશ્કેલીઓ છે. તેથી એશિયામાં સર્વ-બાપી એક સત્તા-સમતુલાને જાહેર ચાર દેશીય અને આશિય સમતુલાઓ ઊભી થઈ રહી છે : (૧) મધ્યએશિયામાં ચીન વિરુદ્ધ રશિયા (૨) દક્ષિણ એશિયામાં ચીન વિરુદ્ધ ભારત (૩) અગ્નિ એશિયામાં ચીન વિરુદ્ધ ઇન્ડોનેશિયા કે એશિયન જૂથ (૪) પૂર્વ એશિયામાં ચીન વિરુદ્ધ જાપાન, ચીનની સામે આ ત્રણ પ્રદેશોમાં જે આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ, રાજકીય દૃષ્ટિએ સ્થિર અને અને લશ્કરી દૃષ્ટિએ શક્તિશાળી સત્તા-કેન્દ્રો વિકસે; તો એશિયામાં સ્થાયી સમતુલા આકાર લે અને મહાસત્તાઓની દબલગીરી ઓછી થાય.

પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિના આ ચિત્રના પ્રકાશમાં ભારતીય નીતિના ખ્યાલો આ પ્રમાણે કદંબી શકાય :

(૧) એશિયામાં પ્રાદેશિક કક્ષાની સત્તા તરીકે ભારતે વિકસતું જોઈએ. એશિયામાં ચાર સત્તા-સમતુલાઓની શક્યતા ચર્ચા છે; તેમાંની એક સત્તા-સમતુલાને બોજા ભારતે ઉઠાવવાનો છે. એશિયામાં સમગ્ર રાષ્ટ્ર તરીકે ભારત વિકસે, તો એક તરફ ચીન સાથે સમોવહિયા તરીકે મૈત્રીના સંબંધ બાધી શકે કે જરૂર પડે તેની સામે ઝીંક લઈ શકે. શાંતિ અને મૈત્રી માટે પણ સામર્થ્ય જરૂરી છે એ સત્ય હવે સ્વીકારતું જોઈએ. આમ ચીન જેટલા બળવાન નહિ, પરંતુ ચીનના ત્રીજા ભાગ જેટલા બળવાન તો ભારતે જનતું જોઈએ. આ જગત્તરી પાછળનો તક છે કે ચીને ભારત સિવાય બીજા ત્રણ સત્તા-કેન્દ્રો સાથે પણ લડવાનું છે.

(૨) અગ્નિ એશિયાના દેશોના આર્થિક વિકાસમાં આપણે ઉઠી રસ લેવો જોઈએ. જાપાન અને ભારત બંને દેશોએ આ પ્રદેશના આર્થિક વિકાસ માટે પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. આમાં થોડી સ્પર્ધાનું તત્ત્વ રહેશે; પરંતુ સમગ્રપણે સહકારની સંભાવના વિશેષ છે. એશિયન જૂથ અને આસ્પાક જૂથમાં સક્રિય રસ લેવા અંગેની એકજાએ આપણે ઊંડાંરી જોઈએ.

(૩) આ પ્રદેશના જે જ સત્તા-કેન્દ્રો છે તે બધા સાથે આપણા વિકલ્પો બને તેટલા ખુલ્લા રાખવા જોઈએ; અને કોઈ પણ બે સત્તા-કેન્દ્રો વચ્ચેની સમજૂતી આપણા ભોગે ન થાય તે જોવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ રશિયા અને જાપાન સાથેના આપણા સંબંધો સારા રહેવા જોઈએ. જ્યારે ચીન સાથે ઝઘડો થાય ત્યારે આ બે રાષ્ટ્રો આપણી સાથે રહે તે જોતું જોઈએ. જો રશિયા અને જાપાન સાથેના ચીનના સંબંધો સુધરવા માટે તો પછી ભારતે તદ્દન નવી પરિપાટી પર વિચાર કરવો રહ્યો.

(૪) આ ઉપરાંત ભારત અને ચીનના સંબંધો જો વિકસી શકે તો તે ભારતીય વિદેશનીતિને માટે ખૂબ ઉપકારક નીવડે. ચીનની સાથે જરૂર પડે તો બાય બીજા તૈયાર રહેતું જોઈએ; પરંતુ મૈત્રીના દ્વાર હંમેશા ખુલ્લા રાખવા જોઈએ. એક રીતે જોઈએ તો એશિયન રાજકીયજ્ઞના સંદર્ભમાં અમેરિકા કરતાં ભારત ચીનને વધુ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. સમગ્ર ભારત અને સમગ્ર ચીન વચ્ચે મૈત્રી સંબંધ તો અનેક ફાયદા છે. એક તો એશિયામાં ભારત-ચીનનો સંયુક્ત પ્રભાવ નિર્વિવાદ બને. બીજું, અમેરિકા અને રશિયાનો પગપેસારો આ પ્રદેશમાં ઓછો કરી શકાય. અને ત્રીજું, ભારત અને ચીનનું અમેરિકા કે રશિયા પરતું પરાવલંબન ધણું ઘટાડી શકાય. આમ, ભારત-ચીન મૈત્રી સ્વીકાર્ય શકાય તો ભારતના કાર્ય-ઓક્ષાણ

૧૫. વધુ માટે જુઓ : K. D. Desai : "Regional Synthesis in South Asia : Problems and Prospects" Vidya (August 1967) pp. 40-46, 80-84.

અને નિયંત્રિત-સ્વાતંત્ર્ય ખૂબ વિસ્તૃત અને, અત્યારે તો આ ચક્ર સ્થાપનું નથી; પરંતુ લાંબા ગાળાના ધ્યેય તરીકે તેને બૂલવું જોઈએ નહિ.

સ્થાનિક કક્ષા

ભારતીય વિદેશનીતિના બાહ્ય સંદર્ભની સ્થાનિક કે પડોશી કક્ષા ભારતીય ઉપખંડ કે દક્ષિણ એશિયાની છે. દક્ષિણ એશિયા એક વિશિષ્ટ ભૂ-રાજકીય એકમ છે. સામાન્ય રીતે દક્ષિણ એશિયામાં આઠ દેશો ગણવામાં આવે છે : ભારત, બાંગ્લા દેશ, પાકિસ્તાન, લંકા, અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ, શ્રીલંકા અને સિકિમ. કદ, વસ્તી શક્તિ-ક્ષમતાની દૃષ્ટિએ આ આઠ દેશોમાં વિશાળ ત્રિવિભાજના છે. વસ્તીમાં જોઈએ તો ભારત આ પ્રદેશની ૭૨ ટકા વસ્તી અને લગભગ ૬૦ ટકા વિસ્તાર ધરાવે છે. ત્યારે તેની સાથે બાંગ્લા દેશ ૯ ટકા, પાકિસ્તાન ૭ ટકા, અફઘાનિસ્તાન ૨.૪ ટકા, લંકા ૧.૬ ટકા, નેપાળ ૧.૪ ટકા વસ્તી ધરાવે છે, કદ અને શક્તિ-ક્ષમતાથી આટલી મોટી અસમાનતા એ આ પ્રદેશની મોટી નબળાઈ છે. સુરોપમાં મોટા ભાગનાં રાજ્યો સરખાં હોવાથી સહકાર સરળ અને સાહજિક અને છે, જ્યારે દક્ષિણ એશિયામાં ભારત 'વિરાટ પ્રતિમા' (giant image)ની મુરકેલી અનુભવે છે. ભારતનાં કદ અને શક્તિ-સામર્થ્ય એટલાં બધાં મોટાં છે કે આ પ્રદેશના દરેક રાષ્ટ્રને તેના પ્રભાવનો ડર લાગે છે. આ પરિસ્થિતિમાં 'પ્રભાવના ડર' (fear of domination)ની આ મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રથિ આગામીવાનું કાર્ય ખૂબ અવગુણ છે.

વધુમાં ૧૯૫૪થી વિશ્વની મહાસત્તાઓએ પણ આ પ્રદેશના રાજકારણમાં રસ લીધો છે અને મોટે ભાગે ભારત અને પાકિસ્તાનને અંદર અંદર લગાવી તેમના પ્રભાવને જિનઅસરકારક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કદ અને શક્તિની અસમાનતાને કારણે અન્ય રાષ્ટ્રોમાં પ્રવર્તતો ભારતનો ભય, ભારતના સંઘર્ષવિધિ યવાની પાક. મથામણ અને ભારતના દુરમતો સાથે ગંઢબંધન કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ, મહા-સત્તાઓની ભારત અને પાકિસ્તાનને સરખાં ગણવાની

તથા તેમને અંદરોઅંદર લગાવતા રહેવાની નીતિ — આ સર્વને કારણે છેલ્લા ૧૫થી ૨૫ વર્ષો, દક્ષિણ એશિયાનું રાજકારણ થાણે પડ્યું નથી.^{૧૬} વધુમાં તિબેટમાં ચીનનું દબાણ વધતાં ભારતના દિમાલવનાં રાજ્યો સાથેના સંબંધો તંગ થયા અને આ રાજ્યોએ ભારત અને ચીન વચ્ચેની તંગદિલીનું પોતાના લાભમાં ગોળવણી કરવા માંડ્યું. આમ લાંબા સમય સુધી ભારતની શક્તિ દક્ષિણ એશિયાના આંતરિક અધઃશ્વે અને બનાવોમાં ખર્ચાવા માંડી.

૧૯૭૧માં આ પરિસ્થિતિમાં અદ્યતન પરિવર્તન આવ્યું. બાંગ્લા દેશનો જન્મ થતાં અમેરિકા અને ચીનની પાકિસ્તાનને પંપાળવાની અને તેને ભારતના સંઘર્ષવિધિ બનાવવાની નીતિને મરજીતોડાઈ હતકો પડ્યો. ભારતીય ઉપખંડના સત્તા-માળખાની ૧૯૪૭ પછી મહેશી વાર ધુનઃસ્વત્તા થઈ, ભારતના સંઘર્ષ-વિધિ બનાવના પાકિસ્તાની પ્રયત્નો પહેલેથી જ અવાસ્તવિક અને કૃત્રિમ હતા. પરંતુ ૧૯૭૧ના વિષટન પછી તો તે દારુધારપદ બની રહે તેવી પરિસ્થિતિ બની થઈ.

આમ હકીકતેની સાથે દક્ષિણ એશિયાનું રાજકારણ નવી પરિપાટીએ મૂકવાની તક ભારતને પૂરી પાડી છે. જો ભારત કંપનારીક્ષતા, સ્પષ્ટતા અને મુત્સદ્દીગીરી બતાવી શકે, તો દક્ષિણ એશિયામાં પ્રાદેશિક સહકાર અને સમન્વયનો નવો યુગ શરૂ થઈ શકે. આ માટે ભારતે નવી ઉપખંડીય નીતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ પ્રદેશના સંરક્ષણ અને આર્થિક વિકાસની મોટી જવાબદારી ઉપાડવી જોઈએ; વધુમાં અન્ય મહાસત્તાઓ દક્ષિણ એશિયામાં દબાવણી ન કરતી રહે તે માટે પણ ભારતે બવસ્થા કરવી જોઈએ.

દક્ષિણ એશિયા માટેની આવી નવી ઉપખંડીય નીતિના મુદ્દાઓ આવા હોઈ શકે :

(૧) સંયુક્ત સંરક્ષણ કે બિન-આક્રમણ કરાર (જે તે સમૂહની મરજી સુબળ), જગત અને રોકેટોઝ

૧૬. Ibid., pp. 58-77.

વિનિર્ણય આપનાર બનવાર સંચાર અને સંવહન આગેના પાસપોર્ટ' બંનેને અવરોધી, વિનાની ખુદશી સરહદો — આ ત્રણ મુદ્દા પર આ વિસ્તાના બંધા રાષ્ટ્ર સાથે સંબંધી વિકસાવવાની નીતિ ભારતે એકતરફી રીતે બહાર કરવી જોઈએ અને એમાં આર્થિક નુકસાન કે નફાની વ્યાપારી ચલતરી તેણે કરવી જોઈએ નહિ. આ નીતિના માળખામાં વિગતો નક્કી કરવાની છૂટ નાનાં રાષ્ટ્રોને આપવી જોઈએ. પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટ થવી જોઈએ કે દક્ષિણ એશિયાના કોઈ પણ રાષ્ટ્રને હાનિકાર હોય એવા બહારની સત્તા સાથેના કોઈ પણ કારમાં દાખલ થવાની છૂટ કોઈ પણ રાષ્ટ્રને હોવી જોઈએ નહિ.

(૨) પાકિસ્તાન દેશ સાથે પણ આ નીતિના આધાર પર સંબંધી વિકસાવવા જોઈએ. ગંગા-બ્રહ્મપુત્રના હેઠા-પ્રદેશ એવા પૂર્વ ભારતમાં વિવિધ રાજ્યો વચ્ચે સહકાર થાય તો આર્થિક વિકાસની અદ્યુત તક છે. પાકિસ્તાન દેશ સાથેના સંબંધો તેની દક્ષિણ એશિયાની નીતિના નમૂના તરીકે ભારત વિકસાવી શકે.

(૩) નેપાળ, ભૂતાન, સિકિમ એ ત્રણ હિમાલયી રાજ્યો સાથેના આપણા સંબંધોમાં સુધારા અને પ્રગતિને માટે સારો આવકાશ છે. ભારતે આ રાજ્યો તરફ ઉદાર અને સહિષ્ણુ વલણ રાખવું જોઈએ. પરંતુ ભારતીય ઉપખંડના સંરક્ષણના પ્રશ્નો હોય ત્યાં નમતું જોખનું જોઈએ નહિ. ભારતની લશ્કરી શક્તિ વધશે અને દક્ષિણ એશિયામાં તેનો પ્રભાવ નિર્વિવાદ બનતો જશે, ત્યારે જ આ રાષ્ટ્રોની ભારત-ચીન વચ્ચે 'પિનાતોગ'થી રમત' રમવાની વૃત્તિ પર અંકુશ આવશે.

(૪) પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધો સુધારવા માટે ભારતે ચક્ર પેટલું ઉદાર વલણ બતાવવું જોઈએ. પાકિસ્તાનમાં વારતવધાદી વલણો વિકસતાં હોય, તો તેને સહારવા અને ઉત્તેજન આપવા ભારતે તૈયાર રહેવું જોઈએ. શેખની મુક્તિ, ભારત પ્રત્યે મૈત્રી બાંધવાની ઇચ્છાનું પ્રદર્શન, પાકિસ્તાનના આંતરિક પ્રશ્નો પર એક આપવાની નીતિ — પાક. પ્રમુખ

હુસેનના આવાં પક્ષમાં કદાચ પાકિસ્તાનના વારતવ-વાદી વલણના દોષક હોય. ૧૭ આ પક્ષમાંના સંરક્ષકો આપણે ઉપરોક્ત ત્રણ મુદ્દાઓ પર આધારિત નીતિની એકતરફી બહેસત કરવી જોઈએ. પાકિસ્તાન સમાધાન કરવા તૈયાર હોય તો કારમીરની યુદ્ધવિરામ હરોળને કાયમી આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદમાં પગલાવવાનું પણ વિચારી શકાય.

(૫) પરંતુ જો પાકિસ્તાન તેની ભારત-વિરોધી નીતિ ન છોડે અને અમેરિકા અને ચીન તેને પંપાળવાની નીતિ ચાલુ રાખે, તો ભારતે આ અંગે નક્કર અને કડક પગલાં લેવા પડશે. આવી પરિસ્થિતિ ચાલુ રહે તો ભારતે પહેલી અમત્તા આઝાદ કારમીરની મુક્તિને આપવી પડશે. બાલિસ્ટિક અને મિસાઈલના વિસ્તારને આપણે પાછા મેળવી શકીએ, તો ભૂ-રાજકીય અને વ્યૂહાત્મક દૃષ્ટિએ ચીન અને પાકિસ્તાનને છૂટા પાડી શકાય. આમ થાય તો ચીનની ભારતીય ઉપખંડના કબજા કરવાની શક્તિ પણ મર્યાદિત બને. આ પ્રવાસ માટે રશિયા પણ સંમત થાય એવી શક્યતા છે; કારણ કે ચીનના પ્રભાવવિસ્તારને આ ક્ષેત્રમાં પાળવામાં રશિયાનું હિત પણ સમાવિષ્ટ છે.

ભારતીય નિદેશનીતિના માળખા અંગે ત્રણ કક્ષાના આધાર પર વિચાર કરવામાં આવ્યો. પરંતુ એ નોંધવું જોઈએ કે આ ત્રણ કક્ષાઓ એકબીજાથી તલ્લ સ્વાયત્ત નથી. ત્રણ કક્ષાના રાજકીય પ્રવાહો એકબીજામાં ગૂંથાય છે અને પરસ્પર અસર પાડે છે. સ્થાનિક કક્ષાની રમત માટે ઘણી વાર વિશ્વ-કક્ષા પર ચાલવામાં આવે છે; તો વિશ્વકક્ષાની રાજ્યરમતમાં સ્થાનિક કક્ષાનું રાજકારણ હોળીપાંચ

૧૭. વધુમાં હવે પાકિસ્તાનનું લશ્કરી ખર્ચ તેની કુલ મહેસૂલી આવક બરાબર થયો તેના કે. રૂ. ૩૨૪ કરોડના સંરક્ષણ ખર્ચની સામે તેની મહેસૂલી આવક માત્ર ૩૪૮ કરોડની હતી. આમ પાકિસ્તાનને તેના સંરક્ષણ ખર્ચ બતાવવાની ફરજ પડશે.

J. D. Sethi "Pakistan Facing New Imbalances", Hindustan Times, (2 Jan., 1972)

ન્યય છે. આમ વિશ્લેષણાત્મક સ્પષ્ટતા માટે કક્ષા-
લેદનો ખ્યાલ જરૂરી હોવા છતાં વાસ્તવમાં આ
કક્ષાઓને તદ્દન છૂટી પાડી શકાય તેમ નથી. આ
ત્રણે કક્ષાઓનાં રાજકારણોના પોતાના ખ્યેવ અર્થે
ઉપયોગ કરવા એ રાષ્ટ્રીય મુત્સદ્દીગીરીની ચાવી છે.

નીતિ અને તેની કિંમત

ભારતીય વિદેશનીતિના વિકલ્પોની જે ચર્ચા
ઉપર કરી છે તેના શુદ્ધરૂપની ચર્ચા કરવામાં આવે,
ત્યારે તેના નાણાકીય બોબને પણ ધ્યાનમાં લેવો
જોઈએ. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની ત્રણે કક્ષાઓએ
અર્થપૂર્ણ અને અસરકારક ભાગ ભજવવા માટે
ભારતે એક સમગ્ર અને સ્વાયત્ત સત્તા-તંત્ર તરીકે
વિકસવું રહ્યું. દક્ષિણ એશિયામાં ભારતનો પ્રભાવ
નિર્વિવાદ બને, પ્રાદેશિક કક્ષાએ દક્ષિણ એશિયામાં
તે ચીનની સામે સત્તાની સમગ્રતા સર્જી શકે, અને
વિશ્વની મહાસત્તાઓ સાથે સહકાર સાધવો પડે તો
પરાવશ્યમનની અને નિઃસહાયતાની સ્થિતિમાં ન
મુકાઈ જવું પડે, તેટલી કક્ષાની શક્તિ ભારતે કેળવવી
જોઈએ.

હરકરતું કાલનું કદ આ માટે પૂરતું છે; કદાચ
એમાં થોડો વધારો થઈ શકે. વાયુદળમાં લાંબા
અંતરનાં બૌદ્ધિકોની ખોટ આપણે ત્યાં પહેલેથી
વર્તાય છે આપણા વાયુદળની રચના મહદંશે
સંરક્ષણની દૃષ્ટિથી થયેલી છે. તેમાં આક્રમણ-ક્ષમતાનો
થોડો ઉમેરો કરવાની જરૂર છે. આમ હરકર અને
વાયુદળમાં જરૂરી વધારો સીમાવતી છે.

પરંતુ ભારતે ખાસ પ્રગતિ આ ક્ષેત્રોમાં કરવાની
છે: (૧) હિંદી મહાસાગરમાં પ્રભાવ પ્રસારી શકે
તે માટે નૌકાદળનો વિકાસ કરવો જોઈએ. બાંગ્લા
દેશના યુદ્ધ વખતે સાતમે ક્રમનો જે રીતે આપણને
ડરાવી રહ્યો હતો, તે આ ક્ષેત્રની નબળાઈ છતી કરે
છે. (૨) અણુશક્તિ અને મિસાઈલોના ક્ષેત્રમાં
ભારતે ઝડપી પ્રગતિ કરવી જોઈએ. આ જે નીતિ-
લક્ષ્યમણે અંગે ઘણી ચર્ચા થઈ શકે અને તેની
ખંતે ખાણે ધક્કું કઢી શકાય. પરંતુ અને તેની

વિગતમાં ચિતરવાનો અવકાશ નથી.

આમ ભારતીય નીતિ-માળખાની પુનઃરચના
અને તેની સફળતા માટે આપણે તેની પાછળ પૂરતી
રાષ્ટ્રીય શક્તિનું સર્જન પણ કરવું પડશે ચીન
અને બાંગ્લા દેશના પરસ્પર વિરોધી અનુભવો પરથી
ભારતને બોધપાઠ મળ્યો છે કે નીતિ ગમે તેટલી
સારી હોય છતાં જો તેને શક્તિનું પીઠબળ ન હોય
તો તે સફળ થતી નથી. તેથી હરકરી તૈયારી અને
સત્તાના રાજકારણ પ્રત્યેની આપણી રાષ્ટ્રીય સજા
અને મજબૂતીપણું આપણે હોડનાં રહ્યાં.

ભારતીય શક્તિના વિકાસ માટે નૌકા અને આણુ
કાર્યક્રમોની જે લક્ષ્યમણ આપણે ઉપર ચર્ચા તેનાથી
રાષ્ટ્ર પર નાણાકીય બોબને વધશે તે દેખીતું છે. ફાલ
આપણે સંરક્ષણ પાછળ ૧૦૦૦થી ૧૨૦૦ કરોડ
રૂપિયા ખર્ચીએ છીએ. આ ખર્ચ આપણા કુલ રાષ્ટ્રીય
ઉત્પાદનના સાડા ત્રણથી ચાર ટકા છે; અને તે
આપણા રાષ્ટ્રીય બજેટના ૨૭ કે ૨૮ ટકા થાય છે.
સંરક્ષણના અવશ્ય અને વિશ્લેષણ માટેની સંસ્થાના
નિર્માણ કે. સુગ્રહાણમના અંદાજ મુજબ આવી
હરકરી શક્તિ કેળવવા માટે ૧૯૮૦ સુધીમાં આપણે
સંરક્ષણ ખર્ચ વાર્ષિક ૨૫૦૦ કરોડનો કરવો પડે.
આ સમયગાળામાં કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનનો વધારો ૩.
૩૦,૦૦૦ કરોડ પરથી ૩. ૬૦,૦૦૦ કરોડ થવાનો
અંદાજ છે આમ થાય તો આપણે સંરક્ષણ ખર્ચ
બમણો થવા છતાં કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં
તેની ટકાવારી લગભગ સરખી રહેશે. સામાન્ય રીતે
ભારત જેવા દેશ માટે કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનના પંચ્ચરે
છ ટકા સંરક્ષણ પાછળ ખર્ચવા સાહજિક છે. શરૂ-
આંતર્નાં વર્ષોમાં આપણે ૩૨૦૦થી ૨૫૦ કરોડનો
ખર્ચ કરવો પડે; પછી તેને વધારતાં દરકાને અત્રે
૩. ૨૫૦૦ કરોડની આણુઆણુ લઈ જવો પડે. આમ
સંરક્ષણના ચાલુ ખર્ચની સાથે મણુતા આગામી દશ
વર્ષમાં લગભગ ૨૫,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ
થાય; આમાં આપણે કેમ નવો ખર્ચ ન કરીએ તોપણ
હાલને ધોરણે ૧૬,૦૦૦ કરોડનો ખર્ચ તો થવાનો
જ છે તો ભારતની સુવિકસિત શક્તિ માટે વધારાનો

અર્થ કરવો કે નહિ તે રાજકીય નિજીયનો પ્રશ્ન છે. આટલા અર્થમાં આપણે મુનિકસિત નૌકાદળ, અલુશરો અને મિસાઈલ સાથેની સંતુલિત શક્તિ વિકસાવી શકીએ.

પ્રશ્નોનો પડકાર

પલટાતી પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં ભારતીય વિદેશ-નીતિની પુનઃરચનાના વિરિધ પ્રશ્નો, પાસાઓ અને પરિભાષાની અર્થા ઉપર કરનામાં આવી છે. ભારતીય વિદેશ-નીતિ સમક્ષના વિકલ્પો અને તેનાં તાત્કાલિક રાષ્ટ્રીય વિવાદની માંગ કરી રહ્યા છે. ઝડપથી બદલાતા આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપ્રેક્ષ્યોને જોવા અને સમજવાની ક્ષમતા ભારતે જૂતકાળમાં ઓછી બતાવી છે. ઓગણીસમો ઈકાતરના પરિવર્તને ભારત સમક્ષ એક તરફ મોટા પડકાર ખડો કર્યો છે, તો બીજી તરફ તેણે ભારતને એક મહાન તક પણ પૂરી પાડી છે. આ તક ઝડપી લઈને આપણે વિદેશનીતિની સુયોગ અને સચળ પાયા પર પુનઃરચના કરવી પડશે. આવી પુનઃરચના અને તે અંગેના રાજકીય અને બૌદ્ધિક વિવાદ એ આજના સમયનો તકાળો છે.

આ પડકારને ભારત પહેલેથી વળી સકે કે નહિ તેના આધાર ફેટલાક પ્રશ્નો પર રહેશે :

(૧) ચિનજોડાણવાદના સમયાત્મક ખ્યાલાત્મક માળખામાંથી મુક્ત થઈ ભારત નવી અને પલટાતી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ ખ્યાલાત્મક માળખાઓ વિકસાવી શકશે ?

(૨) સંદર્ભ-દર્શનના ક્ષેત્રમાં જૂતકાળમાં ભારતે કંઈક અંશે અવાસ્તવિકતા અને જડતા દર્શાવી છે. બાહ્ય સંદર્ભોનું વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન કરવાની અને તેમાં થતાં સૂક્ષ્મ પરિવર્તનો નોંધતા જવાની સંવેદનશીલતા અને પરિવર્તનશીલતા ભારત વિકસાવશે ?

(૩) સામૂહિક શક્તિ અને સત્તાના રાજકારણ પ્રત્યેની સૂચ્છ ઓગાળી તે અંગે બવહારુ અને સમતોલ વલણ ભારત અપનાવશે ? ભાવિની એક શક્તિશાળી સત્તા તરીકે ભારત તેના વ્યવહાર ધરી શકશે ?

(૪) વિદેશનીતિનાં જૂ-રાજકીય પાસાંઓની અવગણના ફાલ સુધી થઈ છે તે અંગે વધુ ખ્યાન ભાગત આપશે ?

(૫) વિદેશનીતિના વિકલ્પોની અર્થા કરવી, તે અંગે ઝડપી નિજીય લેવા, જરૂરી વિકલ્પો અંગે કિંમત ચૂકારાવી તત્કારતા બતાવવી — આ સર્વ અંગેની ક્ષમતા ભારત પ્રગટાવશે ? અત્યાર સુધી ભારત માટે મનાય છે કે તે 'પોયુ' રાષ્ટ્ર છે. ઝડપી અને અધરા નિજીય લેવાનું પૌરુષ ભારત બતાવી શકશે ?

આ પ્રશ્નોના કેવા જવાબો ભારતના રાજકીય અને બૌદ્ધિક અગ્રણીઓ આપશે; તેના પર ભારતીય વિદેશનીતિની આવતી કાલ અવલંબશે.

શ્રેક ડી. સી. કાપડિયા આર્ટ્સ કાલેજ, બેંગલોર
તા. ૨૦-૧-૭૨ને રોજ મુજબત મુનિવર્સિટીની વિદ્યા-નિરતાર યોજનાના ઉપક્રમે આપેલું વ્યાખ્યાન.

૧૯૭૨ની ચૂંટણી: બબ્બે ચમત્કારો પછી | ભોગીલાલ ગાંધી

૧

૧૯૭૨ની પંદર રાજ્યો અને કેન્દ્ર સંચાલિત બે ઘટક રાજ્યોની ચૂંટણી પૂરી થઈ છે (માર્ચ ૫ થી ૧૧ દરમિયાન). આ લખાણ છે ત્યાર સુધીમાં (૧૬-૩-૧૯૭૨) દસ રાજ્યોની બંધી અથવા લગભગ બંધી બેઠકોનાં પરિણામ બહાર થઈ ચૂક્યાં છે. તે મુજબ, કોંગ્રેસે (શાસક) સંસ્થા કોંગ્રેસના જઠ ગણુતા ગુજરાતમાં લગભગ ૮૫ ટકા અને ગૈરમાં ૭૫ ટકા, જનસંધના ગઢ ગણુતા રાજસ્થાનમાં અને મધ્ય પ્રદેશમાં લગભગ ૭૫ ટકા, અને દિલ્હીમાં ૮૦ ટકા બેઠકો મેળવી છે, અને સૌથી દુર્ભ ગણુતા પશ્ચિમ બંગાળના માકસવાદી ગઢમાં માકસવાદીઓની જ થોડાં બેઠકો રહી છે, બલુકે, મણિપુર અને ગોવા-દમણ દીવાનાં બે નાનાં ગ્રૂપમાં બાદ દરતાં કોંગ્રેસને અપ્રતિમ વિજય પ્રાપ્ત થયો છે. આવા આ અતિ ભવ્ય વિજયનું રહસ્ય હિન્દીરાજીના અગ્રમ અકિત-ત્વમાં રહેલું છે.

હિન્દીરાજીની રાષ્ટ્રીય સ્તરે રાજકારણી નેતા તરીકેની કારકિર્દી ૧૯૫૬માં શરૂ થઈ ગણુતા—કોંગ્રેસની અંદરનાં મુલાનાનાં 'ગિજરમુખ'નાં એક અગ્રણી નેતા તરીકે, કોંગ્રેસની કારોગારીનાં અને સર્વવ્ય ચૂંટણી સમિતિના સભ્ય તરીકે તથા કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે. કેરળમાં કોમ્યુનિસ્ટ સરકારને ઉઘાડવા પાટીને નવી ચૂંટણી સુધીમાં તેમને અળગા પાડી દેનાર બાહોસ રાજનીતિજ્ઞ તરીકે તેમની પ્રતિભા. ૫ કેન્દ્રીય અંશે (૧૯૫૬-૧૯૬૨) પ્રગટ થયા હતા અને રાજકીય શાસનનાં અનુભવની દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રીજીના

શાસનકાળમાં (૧૯૬૪) કેન્દ્ર સરકારનાં માલિતી ખાતાનાં પ્રધાન બન્યાં ત્યારે, રશિય.માં કુશાવની હકલપટ્ટી પછી નવા શાસકોની નીતિનો દાણો આપી જોવા-તેમને મોરકો મોકલવામાં આવ્યાં ત્યારે અને ભારત સરકારનાં પ્રતિનિધિ તરીકે કેમનવેલ્થની પરિપદમાંની કામગીરી વખતે તેમની બાહોસીની અતિક્રિયિત પ્રતીતિ થઈ હતી પરંતુ તેમનું પોતાનું 'રાજકીય ભાયુ' તો તેમણે પં. નેહરુના પ્રિયર્શિની પુત્રી તરીકે—સાથી તરીકે—દેશ વિદેશનાં પ્રવાસો દરમિયાન મહત્વની ધટનાઓ અને પ્રતિભાઓના સાક્ષી તરીકે—બાધી લીધું હતું, જે હજી પાછળથી અપમાં આવવાનું હતું.

શાસ્ત્રીજીનાં અવસાન બાદ હિન્દીરાજી વડાં પ્રધાન-નપદે આવ્યાં (૧૯૬૬ જન્યુઆરી) ત્યાર પછીય આરંભમાં, સ્વતંત્ર રીતે અને ગ્રંપી તથા મહત્ત્વ રીતે નિષ્કર્ષ લેનારા દઢ મનના નેતા તરીકે તેમનું કાઠું દેખાયું ન હતું. તેમની અનિશ્ચિતતા માટે ટીકાઓ પણ થઈ હતી. વળી તેમનાં પ્રધાનમંડળમાં અશોક મહેતા, સંચિન ચૌધરી, દિનેશ સિનાય મોટે ભાગે જૂના બહેબાઓનું જ ભારતુ આણું હતું. પરંતુ વડા પ્રધાન પદે આવતા જ તેમણે એક વાત સમજી લીધી હતી કે કોંગ્રેસની માથાવટી પૂરતી મેશી થયેલી છે. આ પછી તરતમાં જ (૧૯૬૬ ફેબ્ર.) જમપુર અધિવેશનમાં પ્રમુખસ્થાનેથી કામગીરી ખૂણ જ રાષ્ટ્ર સભામાં કોંગ્રેસની નિષ્ફળતાને મારી હકાવવા પાંચ નક્કર મુદ્દાઓ ઉપર ભાર મૂક્યો અને વડાં પ્રધાન તરીકે હિન્દીરાજીએ કોંગ્રેસનાં વચનો અને કાપકોનો

તથા તેની સગવડો પસાર કરેલા કારણને ઝડપી અમલ કરવાનું વચન આપ્યું ત્યારે એ જાને બેગાં પર્ષને દેશને પાટે ચડાવશે એવી આશા પ્રગટી હતી.

આ પછી વરસેકમાં ૧૯૬૭ની સાર્વત્રિક ચૂંટણી આવી પહોંચી. કોંગ્રેસે નવી દિશાનું સંચન કરતો દસ મુદ્દાનો નક્કર કાર્યક્રમ આગળ ધરી પ્રબળે આશ્વાસન આપ્યું. પરંતુ પ્રબળે અર્ધાર્થી વધારે રાજ્યોમાં કોંગ્રેસને ભંડારો આપ્યો; અને કેન્દ્રમાં સત્તામાં ટકી રહેલા પૂરતી જ સગવડ આપી... આ અનુભવ ઇન્દિરાજી માટે પૂરતો ચોંકાવનારો બન્યો હશે, એમ તે પછીનાં તેમનાં પગલાં અને વલણોથી વસ્તાવ છે.

૧૯૬૮ ફેબ્રુઆરીમાં અખંડ કોંગ્રેસના હૈદરાબાદ અધિવેશનમાં એમને ખીંચે કઠોર અનુભવ થયો— કોંગ્રેસના સંગઠનની અંદરની પોતાની નળજાઈ તેમણે જોઈ લીધી. કોંગ્રેસની કારોબારીની પસંદગી અને કોંગ્રેસના નવા પ્રમુખની વરણીની બાજતમાં તેમના હાથ હેઠાં પડ્યા હતા. આ પછી, ૧૯૬૯ના જુલાઈમાં બેંગલોર મહાસભિતિની બેઠકમાં તેમણે આર્થિક કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો તેને સૌએ વધાવી લીધો. પરંતુ ખીજ બાજુ, તે જ દિવસોમાં મલેલી કોંગ્રેસની કારોબારીની બેઠકે, ઇન્દિરાજીની ઇચ્છા વિરુદ્ધ, એક જબુની બહુ-મતીથી, રાષ્ટ્રપતિપદ માટે સંજીવ રેડ્ડીની પસંદગી તેમને માથે કોણ બેસાડી. ધડીબર, તો ઇન્દિરાજી મમ ખાઈ ગયાં. એમણે પોતે એક વાર તો, રેડ્ડીનું નામ સ્પૅન્સર પણ કહ્યું.

કેમ જાણે, અતિમ— માર્ગિક મા હોય એમ, ઇન્દિરાજી ધૂંવાં પૂર્વા થઈ બેઠકમાં. કોંગ્રેસ સંગઠનની અંદરની પોતાની નળજાઈ સામે તેમણે વડાં પ્રધાન તરીકેના પોતાના અધિકારોનું કવચ સજી, ઝૂની જની જંગમાં ઝુકાવ્યું. કોંગ્રેસમાંની સિન્ડિકેટ (મુખ્યતઃ કામરાજ, અતુલ ધોષ, પારિલ) શાસ્ત્રીજીના મૃત્યુ બાદ, મોરારજીભાઈને બદલે ઇન્દિરાજીને વડાં પ્રધાન તરીકે પુરસ્કાર્યાં હતાં, તેની પાછળ મોવડી મંડળની આણુમાં રહીને પોતે રાજ્ય ચલાવશે એવી અપેક્ષા હોવાનો પ્રચલિત આરોપ તેમને સાચો લાગ્યો. અગાઉની બધી ઘટનાઓ સાથે આ વાતનો તાલો બેસી

ગયો કે શું, બેંગલોર મહાસભિતિગાંથી પાછા આવ્યા બાદ— “એ રાત ખૂબ મંથનમાં વિતાવ્યા બાદ” — તેમણે તેમનું રુદ્ધપ પ્રગટ કયું. એકાએક નાવખ વડા પ્રધાન મોરારજીભાઈ હસ્તરનું નાણાખાતું છીનવી લીધું; કામચલાઉ રાષ્ટ્રપતિ શ્રી ગિરિ દ્વારા બેઠેલા રાષ્ટ્રીયકરણનો વટહુકમ જાહેર કરાવી દર્ષને પ્રગતિ-શીલોની વાદવાહ છૂટી લીધી. આ પછી તો, જુદે ચડેલાં ઇન્દિરાજીએ એક પછી એક સાહસો બેઠકમાં ગણતરીમાં થોડી સલાયાપ થઈ તો સમૂળાં બીજડી જવાનું જોખમ બેડીનેવ સાદસનો રાહ સાધ્યો : ‘અંતરાત્માના અવાજ’ને આગળ ધરીને કોંગ્રેસના બંધારણથી બીલકું વર્તન કરતાં તેમની ટીકા-થઈ ત્યારે “હું બંધારણની નિષ્ણાત નથી” એમ કહી છૂટી જઈને કોંગ્રેસની શિસ્ત તોડીને, એમણે રેડ્ડીને બદલે, (પોતે બેંગલોર કારોબારીમાં જગજીવનરામનું નામ સચચું હતું તેનેય પણ મૂકીને), સામ્યવાદીઓ તથા ઉદ્યોગોએ સ્પૅન્સર કરેલા શ્રી ગિરિને પોતાનો જાહેર ટેકો આપ્યો. કોંગ્રેસના સંસદ સભ્યો અને વિધાન સભ્યોને ‘મુક્ત મતદાન’ની હાકલ કરી. અને કોંગ્રેસના ૩૦ ટકા મતો શ્રી ગિરિને મળતાં, કોંગ્રેસના અધિકૃત ઉમેદવાર રેડ્ડીની હાર થઈ, ઉદ્યોગોના ઉમેદવારની જીત થઈ; સાથે સાથે એ પ્રસંગ ઇન્દિરાજીનો પ્રથમ મશરૂની વિજય બની ગયો.

કોંગ્રેસ વૂટી ગઈ. ઇન્ડિકેટ અને સિન્ડિકેટનાં સમાવેશ અધિવેશનો ડિસેમ્બર (૧૯૬૯)માં મળ્યાં. બનેએ સાચી કોંગ્રેસ તરીકેનો દાવો આગળ ધર્યો; બનેએ અખંડ કોંગ્રેસના કાર્યક્રમની અને સમાજ-વાદી ખ્યેયની વફાદારીનાં ટોલ પીટ્યાં. પરંતુ, અખંડ કોંગ્રેસના સંસદીય (પાર્લિમેન્ટરી) પક્ષે સગભગ ૭૫ ટકા બહુમતીથી ઇન્દિરાજીને પોતાના આગેવાન તરીકે માન્યતા આપી દીધી હોઈને વડાં પ્રધાન તરીકેના ઇન્દિરાજીના સ્થાનને આંચ આવે એવું રહ્યું ન હતું. છતાં, લોકસભામાં કંટેકટીના પ્રસંગેવ પોતાની બહુ-મતી ટકાવી રાખવા ઇન્દિરાજીએ કોમવાદી અને સામ્યવાદી કોઈનો છોજ રાખ્યો નહિ. ૧૯૭૦ના આખા વર્ષ દરમ્યાન કોઈ નક્કર કાર્યક્રમનો અમલ

થયો ન હતો. ઓક્ટોબરમાં પટણા ખાતે મળેલી મહાસમિતિમાં ફરી પાછી વચનોની ખોળાધરી આપીને પ્રબળે આશ્વાસન અપાયું હતું.

અલગત રાજ્યોના સાક્ષિપાત્રો અને વિચિષ્ટ હકોની નાબૂદીનો ખરડો સંસદમાં રજૂ કરીને એક વધુ પ્રગતિશીલ પગલું ઉઠાવ્યું હતું પરંતુ રાજ્ય-સભામાં એક જ મતથી — આકસ્મિક રીતે — એ ઠરાવ જીતી ગયો હતો. આથી ધૂંધવાણે ઇન્દિરાજીએ, ત્યાર પછીની સંસદમાં એ ઠરાવ ફરીથી પેથ કરવાની લાખી અનિશ્ચિત પ્રક્રિયા દાખીને ફરી પાછો દૂકો રસ્તે લીધો હતો — રાષ્ટ્રપતિના વટહુકમનો પરંતુ અગાઉના બેઠોના રાષ્ટ્રીયકરણ અને આ રાજ્યોના રાષ્ટ્રીયકરણના વટહુકમો સામે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં પાકાર ફેંકાતાં ઇન્દિરાજી વડું આકર્ષાં બન્યાં હતાં. અગાઉ અખંડ કેંગ્રેસનું મોવડીમંડળ પ્રતિનિધિ આડે આવ્યું હતું; ખાદ, મોરારજી અને ત્રણ પ્રધાનો આડે આવ્યા હતા. આ બંને અઘ્યણો દૂર કરી હતી અને પોતાને અત્યુક્ત રાષ્ટ્રપ્રમુખનું સુખ પણ, લડીને જ મેળવી લીધું હતું. પરંતુ હજી પોતાને સંપૂર્ણ અત્યુક્ત સંસદ ન હતી; પોતાનું હલાયડું ન્યાયતંત્ર ન હતું! દેશમાં પ્રગટ કરવામાં, ‘સમાજવાદ સ્થાપવામાં’ આ એક સાધનો આડે આવતાં હતાં. ઉપાય તેમણે શોધી લીધો — પૂરેપૂરાં લોકશાહી માળખાની અંદરને. એકાએક ચાલુ લોકસભા વિખેરી નાખીને નવેસરથી ચૂંટણીનો વટહુકમ જાહેર કરાવી દીધો.

આ પૂર્વે ૧૯૬૬માં કેંગ્રેસનું વિભાજન થવા ખાદ, એક આખા વર્ષ દરમિયાન દેશમાં બે પ્રવાહો સામસામા અથડાતા થયા હતા. ઇન્દિરાજી અને સામ્યવાદીઓનો સહિયારો મેરયો જીલો થયો; ખીજી બંધુ સિન્ડિકેટ, સ્વતંત્ર પક્ષ અને જનસંઘનો મેરયો. સમાજવાદી પક્ષો વહેંચાયેલા રહ્યા હતા. એક બાબુથી ‘ગરીબી હંકારો’નું સ્ત્ર ગાજતું થયું હતું ખીજી બાબુથી ‘લોકશાહી બચાવો’નું. જોકે, બંને મેરયા તરફથી સમાજવાદ, ખિનસાંપ્રદાયિકતા અને લોકશાહીની પ્રતિજ્ઞા ઉચ્ચારાતી રહી હતી.

*

૨

૧૯૭૧ની લોકસભાની ચૂંટણી એક નિર્ણાયક ફેંસલા સમી બની ગઈ.

ભારતમાં અંગ્રેજોના શાસન સમયે ૧૯૪૨ માં ‘ભારત છોડો’નો ઉદ્દેશ્ય થતાં વાતાવરણમાં એકાએક ચમત્કાર વરતાયો હતો. ખીજી બધી ગાળો — હિંસક-અહિંસક પ્રતિકારની વ્યાખ્યાઓ સુધ્ધાં — મૌલુ બની ગઈ હતી. ફરી ૧૯૭૧માં ઇન્દિરાજીના ‘ગરીબી હંકારો’ સ્ત્રે એવો જ ચમત્કાર સર્જ્યો. કોમ્યુનિસ્ટો અને મુસ્લિમોનો સાથ લેનારા ઇન્દિરાજીના પક્ષની ટીકા અને લોકશાહી બચાવવાની વાત મિયા પીંજણ જેવી રહી ગઈ. ઇન્દિરાજીની પ્રગતિશીલ નેતા તરીકેની ઇમેજ નિર્ણાયક બની રહી...

ઇન્દિરાજી બેનુતીમાંજ બહુમતીથી ચૂંટાઈ આવ્યાં. કેન્દ્ર સરકાર રિચર થઈ ગઈ. પરંતુ વિરોધ પક્ષોનું રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વ જ લગભગ લોપ પામ્યું ખેર... ગરીબી હંકારવાની દિશામાં કશું નક્કર પગલું ભરાય તે પહેલાં — ૧૯૭૧ના માર્ચના અંતે — પાકિસ્તાને પૂર્વ બંગાળ પર હત્યારો હક્કો કર્યો. ભારતને માથે એક કરોડ બંગાળી નિરાશિતોની જવાબદારી આવી પડી. ધંમે ધીમે કરતાં, પાકિસ્તાને ભારતના સીમા-ઝાઓ પણ સળગાવ્યા. ભારતે નવ નવ મહિના સુધી દુનિયાના રાજ્યો અને પ્રજાઓને, સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘનોને સત્ત્વ સ્વીકારવા (બાજુતાં તો હશે જ) અને પાકિસ્તાનને ‘રાજકીય સમજૂતી’ પર લાવવા માયાં પછાજ્યાં. પરિણામ નહિવત આવ્યું. દરમિયાન, પાકિસ્તાને દુનિયાભરમાંથી શસ્ત્રો-સાધનો મેળવ્યાં; અમેરિકાએ સક્રિય એટલી મદદ કરી; ચીને પણ સહાયનો હેલ આપ્યો. પાકિસ્તાની હત્યારાઓએ લાખો જંગવાસીઓની સામૂહિક કતલો કરી... ખીજી બાબુ, ભારતે બગડા દેશના સ્વાધીનતા સંગ્રામને સહાય કરવા માંડી હતી. બંગલા દેશના સિનિકો-ગેરીલાઓ અદ્દલુ ન સૌથ અને ફનાગીરીથી ઝૂઝતા રહ્યા હતા. પાકિસ્તાને જીવ પર આવી ભારતને યુદ્ધમાં ધસડ્યું.

હિન્દિરાજ જે તકની રાહ ભેઠે બેઠો હશે, જરા-
બર તે જ તક તેમને ભણે સાંપડી ગઈ! ચોદ જ
દિવસનાં યુદ્ધમાં ભારત મોટે શકવર્તી બની ગે હો એવા
દિવસ હોયો. પાકિસ્તાનને નામેશીભરી શસ્ત્રખતિ
સ્વીકારવી પડી; બાંધણ દેશ પ્રેરણાતઃ સ્વાધીન બન્યો.
(અતે, જેમના મોતની ધંકીઓ મણાઈ રહી હતી
એવા અંગબંધુ મુશુમુર રહેમાનની મુક્તિ શક્ય બની.)
વિજયી બનેલા ભારતે એકપક્ષી 'યુદ્ધવિરામ' જાહેર
કર્યો. ભારતની સૈનિકશક્તિ અને બ્યુટપ્રતિષ્ઠા,
પ્રજાની એકતા અને સરકારની રાજકીય પકવતા—
આ બધું એક જ ઘટનામાં પ્રગટ થયું. આ સમય
ઘટનામાં કેન્દ્રવર્તી બનેલાં હિન્દિરાજની પ્રતિમા—
દમોજ દુનિયાના ડોઈ, પશુ હિંમત કદાના નેતાની
જરાજરી કરી શકે એટલી હાળી વધી. યુદ્ધ પડું થયા
બાદ, બાંધણ દેશ સાથેના વ્યવહારમાં અને અતે
ભારતનાં સૈન્યો બાંધણ દેશમાંથી સંખ્યસર પાછાં
ખેંચી લેવામાં, હિન્દિરાજએ દાખવેલી શુદ્ધ આચાર-
સંહિતા, અનેક અન્ય રાષ્ટ્રોની સરખામણીએ, ભારતને
હિંમતર સ્થાન અપાવે એવી પુરવાર થઈ.

ખીજ બાબુ, આ આખી ઘટના દરમ્યાન
અમેરિકા જેવી મહાસત્તાના સરનશીન નિકસનની
ભારતને બીંસમાં લેવાની દુટ કારવાઈઓ અને
ધમકીઓ (સાતમે કાફરો ખાઈ દેવા સંહિતાની)
સામે હિન્દિરાજએ માથું ઊંચું કરી, સામે પાકર
ફેંકવાની દિમ્બત બતાવીને, ભલભલાને મોંમાં આંખમાં
નાખતા કરી દીધા હતા. ખીજ બાબુ, રસિયા સાથે—
જે પાંચ વર્ષના નદિ—અને એકમે સેત્રના નદિ—
પીસ વર્ષના સર્ગાએવી કરારો, માનસિક રીતે બરો-
બર પાસી મચેલી ધકીએ, કરી લઈને દુનિયાભરના
હિંમત રાજકારણી નેતાઓને તેમણે ચકિત કરી
દીધા હતા.

આમ ભારતના ઇતિહાસમાં એક નવા ગૌરવતા
વર્ણાક્રી—પોતાના પક્ષની અભેવાનીમાં, આખા
દેશની પ્રજાને જાગૃત કરીને, અન્ય પક્ષોને સાથે
લઈને ભારતે યુદ્ધકાળ દરમ્યાન દાખવેલી રાષ્ટ્રીય
એકતાનો તંત્ર આખજ ધણીને ભારતને આદર્શ

અને સળજ લોકસાહી રાષ્ટ્ર તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરવાની
અંખૂર્ ધકી આવી ગઈ હતી. પરંતુ હિન્દિરાજએ એ
તક ખીજ જ રીતે ઝડપી લીધી. રાજ્યોની વિધાન-
સભાઓની ચૂંટણીની જાહેરાત કરી. અગાઉ, ૧૯૭૧માં
સત્ર હતું “ચરીખી હકાલ”; હવે સત્ર બન્યું હતું
“દેશને બચાવ”—હિન્દિરાજ એકમાત્ર નેતા છે: દેશને
બચાવવા, ગરીબી હટાવવા, સમાજવાદ સ્થાપવા નેતા-
ને વિજય અપાવે...કેન્દ્રની નીતિને અનુસરે એવી
—હિન્દિરાજના હાથ મળ્યૂત કરે એવી—રિયર
અને સળજ રાજ્ય-સરકારો સ્થાપે.

દૃઢતા, હિન્દિરાજ ભારતમાખ્યવિધાતા છે.
જલકે હિન્દિરાજ ભારત છે, ભારત હિન્દિરાજ છે
એવા વૈષયિકતક ઠાકિતા પૂરમાં પ્રજાને ધસડવામાં
આવી.

ચૂંટણીના ઉમેદવારો અંગે હિન્દિરાજએ પોતા
રજૂ કરેલી, કસોટીઓ પોતાને હાથે જ હારીપાત્ર
કરી. કસોટીઓ હતી: (૧) સમાજવાદ, લોકસાહી
અને બિનસામ્રાજ્યિકતામાં શ્રદ્ધા; (૨) સેવા અને
ત્યાગની દ્રષ્ટિ; (૩) જાહેરજનમાં જાણતાનો અભાવ;
(૪) મુલાન વચ; (૫) નવો અહેરો; (૬) સ્ત્રીઓ,
જલુમતીઓ અને દરિયા માટેની પસંદગી; (૭) પક્ષની
વફાદારી. આ સાતે લાપકાતો ન ધરાવતા હોય, પશુ
હિન્દિરાજની વફાદારીની ખાતરી આપતા હોય એટલી
એકમાત્ર લાપકાત પૂરતી બની! આ વફાદારીની
લાપકાત પુરવાર કરવા રાજ્યોના મુખ્ય પ્રધાનોથી
માંડીને પ્રદેશના સાધારણ કાપડર ઉમેદવારોએ
હિન્દીની હોટસોથી માંડી કૂટપાથો પર મિડી જમાવી.

અગાઉ, અખંડ કોંગ્રેસનું વિકાસન કરીને
પોતાનો પંથ સાથે ક્યો હતો; બાદ પોતાના સમાજ-
વાદી આદર્શોની આડે આવતી જૂની લોકસભાને
બરખાસ્ત કરીને, મધ્યસ્થ ચૂંટણી (૧૯૭૧) દ્વારા
જે તુલીયાજ જલુમતી સિદ્ધ કરી લીધી હતી; આ
જલુમતીનાં જોરે, પોતાના માર્ગમાં આડી આવતી
જાધાસ્ત્રી કલમો દૂર હટાવી દઈને સર્વોચ્ચ ન્યાયતંત્રની
દબાવ પશુ દૂર કરી હતી. બાદ એમની આડે આવતી

હતી રાજ્યસરકારો. પ્રથમ તો, પોતાના પક્ષની ન હોય એવી રાજ્યસરકારો બચતી પડે એવી તમામ સરકારની કારવાર્ધોએ તેમણે ઉત્તેજન આપ્યું હતું. આરોચક આપ્યા હતા, અતે, સત્તા, નાણાં અને ઇતર પ્રયોજનો દ્વારા પક્ષપક્ષો કરાતીય રિધર સરકારોનેય અરિધર બનાવી દીધી હતી.

હવે એક પચિયું જિએ ગયાનું હતું. ખુદ ઇન્દિરાજી પોતાની કોંગ્રેસની સરકારોમાં પણ ઇન્દિરાજીને બિનિગત રીતે પૂરેપૂરા વફાદાર(!) ન હોય એવા, રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનો અને સંરચા સ્તરના નેતાઓને હકારીને, સૌને એકમાત્ર 'નેતા'ના મોંતા ઇશારા અને હાવસાવ મુજબ વર્તા બનાવી દેવાનું બાકી હતું, તે કામ આ ૧૯૭૨ની ચૂંટણી દ્વારા હસ્તિસ કરવામાં આવ્યું.

ઇન્દિરાજી સામ્યવાદી નથી—પરંતુ, સામ્યવાદીઓનાં કંટર વિરોધી પણ છે. પરંતુ એમની રીતરસમ સામ્યવાદીઓનેય ટપી જાય એવી રહી છે. સામ્યવાદી બાયામાં જેનું democratic centralismના નામે ગૌરવ કરવામાં આવે છે તેનું તથ્ય છે: 'ડેમોક્રસી'ના અંગના પાછળ 'સેન્ટ્રલિઝમ': આરંભ શ્રમજીવી વર્ગને નામે, પછી પક્ષને નામે, પછી પક્ષની સર્વોચ્ચ સમિતિને નામે; પરંતુ, અતે—હકારતે—એકમાત્ર 'ગિગ પ્રધર' (ગિગ સિસ્ટર!)ને હસ્તક સર્વ સત્તા! સામ્યવાદી સત્તાની આ પ્રક્રિયા પણ જાણીતી છે: એકનો સાથ લઈ—સાધન બનાવી, બીજાને પછાડીને, પોતે આગળ વધવાની નેટકી રહેવાની સતત અશુચંબ પ્રક્રિયા!

ઇન્દિરાજીએ આ દિશામાં બજબ એવી શક્તિ દાખવી છે. ખૂબીની વાત તો એ છે કે, તેમણે સામ્યવાદીઓ સામે આ જ કોમિયો અજબાઓ છે: પ્રથમ માકસવાદીઓના ઉપયોગ કરીને નક્સલવાદીઓને દબાવી દીધા; પછી ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષને સાથે લઈ માકસવાદીઓને બી મમાં લીધા. અતે સમાજવાદી અને ઉદ્યમોનો લાભ લઈને ભારતીય સામ્યવાદીઓને પોતાના આશ્રિત જેવા બનાવી દીધા!

આમ, ઇન્દિરાજીએ ભારત ઉપર સામ્યવાદીઓની વધતી જતી પકડને બારે કુનેદપૂરક તોડી નાખી છે. ભારતને આંતરિક ભયથી બચાવી લઈને એક ધણું મોટું શ્રેય ખાટી મવાં છે. જેકે બીજા બાણુ, કોંગ્રેસના પેટમાં પ્રવેશેલા સામ્યવાદીઓ ક્યારે એમની માયા નહિ દાખવે કહેનું મુશ્કેલ છે: યો એનાર્થીય વડુ મુશ્કેલ છે રશિયા સાથેના ભારતના ગાઢ થતા જતા મેંમનું અતિમ પરિણામ કેનું આયશે તે બાખવાનું.

ઇન્દિરાજીએ જે શક્તિ અને કુનેદ આજ સુધીમાં દાખવી છે તે જોતાં એમ માનનું બાકચ તો નથી જ કે લામ આગે—જરૂર પડે—રશિયાની પકડ નેય સરકારી દર્શકશે. પરંતુ, સ્વાસ ભારત પર રશિયાની પકડ જામે કે ભારતના સામ્યવાદીઓની પકડ જામે એનાથી બચવા પૂરતો જ નથી. સોફશાલીનો જ ઉપયોગ પોતાના પક્ષની અમર્ધા સત્તા માટે અને અતે, પોતાની અમર્ધા સત્તા માટે કરવા જતાં અતે જે પરિણામ આવે છે તે એક યા બીજા સ્વરૂપની આપણું સત્તા હોઈને, સોફશાલીના બાક માળખાં છતાં તે સર્વસત્તાવાદમાં પરિણમી હોય છે.

૩

ઇન્દિરાજી અમે તેટલાં ઝંવા નાખે પણ તેઓ આજકાલ કરતાં જ વધારી એકધારું શાસન ચલાવી રહ્યાં છે એ દરમ્યાન ગરીબ પ્રજાની રિથિત બગડતી રહી છે—બેકારી અને મેધિવારી ગરીબ પ્રજાની કમર તોડતી રહી છે. 'ગરીબી હઠાવો'ની એકધારી સત્તાજીના સત્તા બે વર્ષ દરમ્યાન (કોંગ્રેસના વિભાજન પછીના) પણ કશી નક્કર રાહત ગરીબ કે મધ્યમવર્ગી પ્રજાને સાંપડી નથી એ હકારત છે.

ભારત જેવડા વિરાટ દેશની ગરીબી હઠાવવા માટે એની જીવનજરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે આખા દેશ—ઉપરથી નાંચે સુધી સૌએ—વરસો લગી એકધારે અઠંગ પુરુષાર્થ કર્યા વિના સુએથી કશું વળવાનું નથી. ગરીબ પ્રજાને પોટે પાટા બાંધીને પણ પુરુષાર્થ કરવાની પ્રેરણા બહુમતીના જોરે કાપડા

કારી લેવાથી-કે રાષ્ટ્રપતિના વટહુકમો દ્વારા પેદા થઈ શકવાની નથી. આ દેશના નાનામોટા દરેક કાર્યમાં પ્રગતિ લાગીદાર બતાવીને, દરેક સ્તરે પ્રગતિને સાથે લઈને, તેનામાં પોતાપણની લાગણી પેદા કરીને જ કંઈ પણ કાર્ય શક્યતાનું છે. ઇન્દિરાજી આનાથી બરાબર જાણી દિશામાં દોડી રહ્યાં છે. પોતાના સાથી પ્રેમાનો, પોતાના પક્ષના ઉચ્ચ કક્ષના નેતાઓ અને આ દેશના કરોડો અતદાતાઓ; આ સૌ તેમને પોતાને માટે સત્તાના સાધન માત્ર હોય; સત્તામાં ઉચ્ચ કક્ષાએ આરૂઢ થયેલા સંખ્યાબંધ આગેવાનો અને ઉચ્ચ કક્ષાના કમચારીઓ મોટા પ્રમાણમાં બ્રહ્મ વ્યવહારમાં સંડોવાયેલા હોય; બધા સત્તા, સંપત્તિ અને રક્ષાન (સ્ટેટસ)નું જ ચક્ષુ આસનું હોય; વિલાસ, કામચોરી અને ભ્રષ્ટાચાર જ વહેંચણી છે. ઉપરથી નીચે સુધી થતી હોય, ત્યાં 'ગરીબી હડાવ'નું સ્વયં કે પેટે પાટા બાધીનેય થોડાક વરસ અમલમાં આવી પડવાનો ઉપદેશ પ્રગતિને શી રીતે સ્પર્શવાનો છે? અને ત્યાં સગી પ્રભુ શી રીતે બેઠી થવાની છે? અને તો પછી, થોડાક 'પરોપકારી આપખુદો'ના હાથે હાથૂત થતી પ્રભુ રાટલાનો જે ટુકડો પામશે એથી સ્ત્રીસહી માણસાઈની કણી પણ છૂંદાઈ ગયા વિના રહેશે શું?

આ બધા ઉપરથી એમ માની લેવાની જરૂર નથી કે ઇન્દિરાજીનું 'ગરીબી હડાવ'નું સ્વયં દંબી છે, છેતરપિંડી છે. એવું માની લેવાનીય જરૂર નથી કે સત્તા આપખુદ હોવાને કારણે તેને પ્રગતિનું જીવન-ધારણું બંધુ લાવવાની કશી તમા નથી હોતી. ઇતિહાસમાં ઘણી વાર એવા મળે છે કે આપખુદ ક્રોધા પ્રણી વાર પરોપકારી (benevolent) પણ હોય છે. તે પોતાની રૂમતને રાટલો નીરે છે અને તેની શારીરિક સુખાકારી સચવાય એટલી સગવડો પણ આપે છે. પરંતુ સરખામસાર પ્રગતિને જ્યારે જે કંઈ આશા ફરમાવે તેને તાલે થયા પછી જ, જ્યારે જેટલું આપવાનું તે મુનાસિય માને ત્યારે તેટલું જ એની પ્રભુ પામે છે. ઘણા બધા દેશોમાં વિદેશી સરકારોએય સુલામ પ્રગતિને શિક્ષણ, વાહનવ્યવહાર, સંદેશા અને

ટપાલવ્યવહારની સગવડો આપી છે. યત્રોચોગી અને નોકરીઓ, આરોગ્ય અને ઇતર સગવડો આપી છે. પરંતુ એ બધું પોતાની મૂળભૂત સલામત પોષાક રહે ત્યાં સુધી અને તે પ્રમાણમાં.

ઇન્દિરાજી પણ તેમના શાસ્ત્રનાજી દરમ્યાન, આ દેશને તેની લૌકિક પ્રગતિની દિશામાં કર્યું જ નહિ સંપ્રગવે એમ માનવાને કારણ નથી.

ઇન્દિરાજી જેવાં બાહ્ય નેતા માટે પ્રગતિને 'આશાના સ્તર' પર (hope-level : આ શબ્દ-પ્રયોગ પંડિતજીએ ચેતવણીના સ્વર અને નેતાગીરીની દક્ષતાની કસોટીના મંદબંધમાં કર્યો હતો) ખીખાં થે ડાક વળે સુધી ખેંચવાનું અસાધ્ય નથી. એ દરમ્યાન વળી થોડીક રાહત, અને બીજી નવી આશાના બીરે બીરે થોડોક સ્વપ્ન ખેંચવાનું પણ અસાધ્ય ન ગણાય. પરંતુ એવું બનવાનો વધુ સંભવ રહે છે કે એક વાર પ્રભુ જોડા ખાગમાંથી નીકળવા માટે એની સાથે જ એનામાં જોગેલા આશાના નવા સ્તર સાથે નેતાએ ધારેલા આશાસ્વરનો મેળ ખાતો નથી. આથી જ તો હથેળીમાં માંદ બતાવીને, પ્રભુમાં અધિકતર આશા જગાવીને, તત્કાલ વાહવાઈ જતી જનાર નેતા પોતે જ પોતાને માટે ચૂંચ બોલી કરે છે. ધણે લાગે હિંસક ક્રાંતિ કાઢી નીકળે છે; એને દબાવી દેવા પ્રગતિને જ હોસિ હોસો આપેલી પેઢી જંગી બહુમતીના લાભ લઈને લોકશાહી નેતાનું સર્વસત્તાવાદી 'ત્રિશ્વર'માં રૂપાંતર થાય છે...

આથી કરીને લોકશાહીની સિતા એ છે કે દેશની લૌકિક પ્રગતિની સાથે સાથે સમાજ વધુ ને વધુ લોકશાહી, વધુ ને વધુ આત્મીય બન્યો હશે કે કોઈ એક મહાન (આપખુદ) શાસકને ઓશિયાળો બની નરી રાજ-રાનીની જિંદગી જીવતો ગઈ ગયો હશે? સોવિયેત રશિયામાં પંચાવન વરસની કામદાર ક્રાંતિ પછીય ત્યાંની અરધો અરધ અમજીરી પ્રભુ પૂરેપૂરી પ્રાયમિક જરૂરિયાતો પણ પામી રહી નથી; અને જેમને એ સગવડો કે વધુ સગવડો સાંપડી છે એમને માણસ તરીકે જીવવાનો અવકાશ-અધિકાર રાધાયો

છે! આથી જ તો અરધી ચતાબદી પછી રશિયામાંથી 'Not by Bread Alone' ('કેવળ રોટી નહિ') જેવું માનવીય મૂલ્યનું આવાહન કરતું સૂત્ર ગાળતું થયું છે એ ઘટના પોતે જ ઘણી સૂચક છે.

ઈન્દિરાજીએ તો હજી પ્રબળ રાજ-રોટી આપવાની પણ ખાટી છે. પણ કેવળ રોટી નહિ; અને પહેલાં રોટી, પછી માણુસાર્થ—એમ પણ નહિ. રોટીનો એક એક કણ એવી રીતે અપાય કે માણુસની માણુસાર્થ પણ કાળી બીંદી!

— માટે જ તો લોકશાહીમાં નાગરિક, પક્ષ અને રાષ્ટ્ર વચ્ચેના અખંડ અનુબંધ આવરપક છે. એક પણ કક્ષાએ તે તૂટે કે લોપ પામે તો તેટલા પ્રમાણમાં લોકશાહી ખંડિત બને છે, લોપ પામે છે.

— માટે જ તો લોકશાહીમાં મતદારો, ઉમેદવારો અને પક્ષોના સતત પારસ્પરિક સંપર્ક દ્વારા ત્રણેનું પ્રશિક્ષણ ચાલતું રહે એ જરૂરી છે. જેટલે અરે આ સંપર્ક શિથિલ થાય છે એટલે અરે લોકશાહી શિથિલ બને છે; એટલે અરે મતદારો ઉમેદવારોનાં શિકાર બને છે, અને ઉમેદવારો પક્ષોના સંકુચિત હિતોનાં સાધન બને છે.

— માટે જ તો, લોકશાહીમાં ઉપરથી નીચે, અને નીચેથી ઉપર, વિચાર અને અનુભવનો વિનિમય દ્વારા વિઠાસનું ચક્ર ફરતું રહે એ એની રક્ષાની પૂર્વ-શરત છે.

અતે તો, લોકશાહીનું રહસ્ય લોકોના કથા જ એક વિના— બુદ્ધી કરવાનાં અને તે દ્વારા વિકાસ સાધવાના જન્મસિદ્ધ અધિકારમાં સમાયેલું છે. અને

સાચા નેતાનું કામ તમામ વર્ગો અને સમૂહોના શુદ્ધશુદ્ધિથી સાચા રાહગર બનવાનું છે. પ્રભ એ સસ સ્વીકારે કે નથે સ્વીકારે. ગમે તેવો મહાન નેતા પોતે સર્વજ્ઞાની છે અને સૌના ભાગ્યવિધાતા છે એમ સમજીને દંડશક્તિને જોરે ભય દારો, કે પછી પ્રતિ-ભાને જોરે પ્રબળે આજી દઈને, પોતાની પાછળ ખસડે છે ને તેના હાથે અંતે પ્રબળ અને તે નેતાનું પતન જ થાય છે.

એકદૃષ્ટ્ય શાસનથી ટેવાયેલા નેતાને હસ્તક જેમ જેમ સત્તાનો વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ પોતાની ધારી મુરાદ પાર પાડવા માટે સત્તા ઓછી જ પડતી લાગે છે. અને જેમ જેમ તે વધુ ને વધુ સત્તાઓર બનતો જાય છે તેમ તેમ પોતાની સત્તા છાંનવાઈ જવાનો તેનો ભય પણ વધતો જાય છે. અને સૌને તે યંત્રાથી જોવા લાગે છે. પોતાના કરતાં છુદી રીતે વિચારનારમાત્રનો તેને ભય લાગે છે અને તેથી તે એવી કોઈ તક જ ધીળ પાસે રહેવા દેતો નથી. એમાં જ તે પોતાની અને પોતાના ધ્યેયની સલામતી સમજે છે.

— માટે જ તો કોઈ પણ એક વ્યક્તિની જ નહિ, જૂથ કે પક્ષની ચાવચ્ચંદ્ર બંધુમતી અને કોઈ પણ એક પક્ષનું ચાવચ્ચંદ્ર શાસન— પછી વાસે તે મહાત્મા આધીન હો, પડિત નેહરુનું હો કે ઈન્દિરાજીનું હો, લોકશાહી મટિ અતરનાક બેન્દી રહેશે. આથી જ તો અનેક એમતકારો કરીને બળે ચૂંટણીઓ અને શુદ્ધમાં વિજયી બનેલા ઈન્દિરાજીના એકમાત્ર નેતા, એકમાત્ર પાર્ટી, એકમાત્ર સૂત્રના બ્યવહારમાં અપરંપાર જોખમ

સાહિત્યમાં આધુનિકતા | સુરેશ હ. જોષી

જુદા જુદા ગાળાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિની વિશિષ્ટતાનાં લક્ષણો ધાર્ધવાના પ્રયત્નો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં થતા રહે છે. ઠાઈ વાર એને થાટે રચનારીતિનું આમવા-પણું ચીંધી ખતાવવામાં આવે છે, તો ઠાઈ વાર જીવન પ્રત્યેના અભિગમની વિશિષ્ટતાને આધારે એનું નામ પાડવામાં આવે છે. આવી સંજ્ઞાઓ કેટલે જાણે સર્જનાત્મક પરિસ્થિતિની સંકુલતા અને સમૃદ્ધિને આવરી લઈ શકે છે તેના પર એની સાથિપ્રાપ્તતા અવલંબીને રહે છે, આવી એક સંજ્ઞા આધુનિકતા છે.

આમ તો સાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી ઠાઈ પણ સંજ્ઞાની વ્યાખ્યા બાંધવી એ લગભગ અશક્ય કાર્ય છે. કાવ્યની જ વ્યાખ્યાઓ જોતાં આ હકીકતની ખાતરી થશે. આધુનિકતા વિષે મુશ્કેલી કંઈક વિશેષ છે, કારણ કે આપણે એની નજીક હોઈએ છીએ. આથી પૂરતા પ્રમાણમાં નિર્લિપ રહી શકતા નથી અને આપણને સાચા પરિપ્રેક્ષમાં જોવામાં આથી અંતરાય લીધો થાય છે. આધુનિક હોવાનો દાવો ધણા સમકાલીન લેખકો નેરોરથી કરતા હોય છે. પરંપરાનો ખાતમો બોક્ષાવી દેવાની વાત બારે અભિ-નિવેશથી થતી હોય છે, તો સાથે સાથે પરંપરાનિષ્ઠ વર્ગના લોકો એમ કહેતા રહે છે કે કશું નવું થયું નથી; નોંધપાત્ર કશું પરિવર્તન થયું નથી.

અર્વાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જોઈશું તો નમદે અનેક દેશમાં નવાં પ્રચ્ચાન કર્યાની વાત થઈ. પછી નરસિંહરાવ અથવા બાલાસંકરે અર્વાચીન કવિતાનો સાચો પ્રારંભ કર્યો એમ કહેવાયું. પછીથી બ. ક. દાકરનાં નવાં પ્રચ્ચાનની વાત થઈ. પછી તો

નવાં પ્રચ્ચાનો કંઈક તેજ રક્તારથી થવા લાગ્યાં. આજે તો રે મકાના કવિગધુઓએ કરેલું પ્રચ્ચાન પણ ગર્ભગ્રાવનું ગણાવા લાગ્યું છે. અમેરિકા વિવેચક સ્પિયર્સે કહ્યું છે: “Nothing is so stale as yesterday’s modernism.” તો બીજી બાજુથી આપણા માધીયુગના કવિઓના એક પ્રતિનિધિ મનસુખલાલ ઝવેરી કહે છે કે હજી ગાંધીયુગ જ ચાલી રહ્યો છે. બહુ બહુ તો તમે એને અનુગાંધીયુગ કહી શકો.

ત્યારે આ. આધુનિકતા શી છે? એને વિષે એના પ્રચારકોએ એવો તો ઘોંઘાટ મચાવી મૂક્યો છે, એ સ્પષ્ટ એવો તો બહેરખગરિયો અને ઊપજીવો બની ગયો છે કે એ સ્પષ્ટ વાપરતાં આપણને મોકો થાય છે, દરેક ગાળાના સાહિત્યને એના સમયની એક આગવી flavour હોય છે. એમાં જ એની આધુનિકતા રહેલી છે એમ કહેવાથી કામ સરી જતું નથી.

આધુનિકતાનો સંબંધ ‘present and recent times’ સાથે રહ્યો છે એવું ‘modern’ સંજ્ઞાને અર્થ આપતાં Oxford English Dictionary કહે છે. છતાં આધુનિક એટલે નવું કે હમણાનું એવો અર્થ કરીશું તો એના અર્થને સીમિત કરવા જેવું થશે. જે obsolete કે out moded નથી તે morden છે એવી negative વ્યાખ્યા આપવાથી પણ શી અર્થ સરશે? સમકાલીન અને આધુનિક વચ્ચે પણ ભેદ કરવાનો રહેશે. સમકાલીનમાં સમયનો નિર્દેશ છે. સમકાલીન કેટલાક લેખકો

મધ્યકાલીન માનસ ધરાવતી લખતા દેખાશે. એઓ આપણા સમયમાં છે એ તો એક અકસ્માત છે. આપણાથી સમયની દૃષ્ટિએ હેટ હોય એવો કવિ પણ આધુનિક હોઈ શકે. આ અર્થમાં બોલ્લેર, કાલિદાસ, રિલ્કે આધુનિક છે. આધુનિકતાના કેટલાક અંશો ક્લેવર, પ્રત્યક્ષ હોય છે તો કેટલાક શાન્ત અને અપરિવર્તનશીલ હોય છે એવું બોલ્લેરે કહેલું. ભેરોરથી આધુનિક કહેવાયનારું સાહિત્ય કેટલીક વાર કશા મૂલ્યનું નથી હોતું તે હમણાં બહાર પડતાં કેટલાક ફરફરિયામાં છપાતી કવિતા ભેરોર સાચું લાગશે.

આધુનિકતાનાં લક્ષણો વિશે વિરોધાભાસ દેખાય છે. વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીએ નવી કવિતા વિશે ફરિયાદ કરેલી તે એની અદાહીનતા માટે, સૌંદર્ય અને શુભ પરવેની એની ઉદાસીનતા માટે. આધુનિકતામાં આંતરિક અરાજકતાનાં ભાષાં મૂલ્યવાની પ્રવૃત્તિ છે એવી પણ ફરિયાદ થયેલી. હવે કવિ એ બધાંમાંથી છૂટીને એક પ્રકારની કેળવેલી ભાષાઈ અને અવિદ્યમતાને સ્વીકારતો દેખાય છે. પોતાના અહમ્ સાથેનું જે વળગણ હતું તેની હવે એ પોતે જ એકસરૂપ ઉત્તિઓમાં વિડબના કરતો દેખાય છે. કવિતા હવે open અને પ્રાકૃત થવા મથે છે. એથી એને શિષ્ટતાની કે એવાતેવા કથાની ઝાઝી છાજ નથી. પણ વિશ્વપ્રસાદે જે કવિતા સામે ફરિયાદ કરી તે તો નિરંજન અને હસમુખ વગેરેની કવિતા હતી. નિરંજન તો પોતાને 'માનવતાના મજનૂ' તરીકે ઓળખાવે છે. પણ એમાં રહેલી કહેવાતી બૌદ્ધિકતાને કારણે જ 'રમણીયતા' કે 'લયલીનતા'નો અભાવ (લક્ષ્યપ્રસાદને વરતાયો હતો). હવે તો કહેવાતી પરંપરા કે ઇતિહાસને કાળા માળા સુધી લંબાવવાનું વલણ નથી. ઠોર્ષ પણ દિલચાલ પાંચ વર્ષના ગાળાથી વધારે આયુષ્ય ભોગવતી નથી. 'યક્ષ-પંચના ગાળામાં કવિતાની નવી ધારા શરૂ થઈ. અછાન્દસ રચનાઓ, ઇન્દ્રિયઅસયો, કવ્યનોનો ખડકો—આ બધું બધે દેખાતાં લાગ્યું. એ ગયું, વળી છંદોઅહ, પ્રાસયુક્ત રચનાઓ શરૂ થઈ. બીજાં આવતોનો ઉપયોગ

થવા લાગ્યો. એ પણ હવે ગયું લાગે છે. એને સ્થાને ગેય રચનાઓ અને મઝ્યો દેખાવા લાગી છે. વળી દીર્ઘ રચનાઓ પણ થવા લાગી. એ ધારા પણ હવે દેખાતી નથી. ઇતિહાસ કે પરંપરા એક તત્ત્વ છે અને એની અર્થો અપ્રસ્તુત છે એમ પણ કહેવાવા લાગ્યું. આવું વલણ જ આધુનિકતાનું વ્યાવર્તક લક્ષણ ગણાવા લાગ્યું.

આધુનિકતા સાથે તર્કપૂત જીવનદૃષ્ટિ, મંરૂતિ-નિષ્ઠા, ઉદારતા, સહિષ્ણુતા—પણ કેટલાક સાંકળે છે એમાં કશી વસ્તુને કેવળ 'ઠોર્ષ' શાસ્ત્રાકાંક્ષ હોવાને કારણે પ્રમાણભૂત ગણી લેવામાં આવતી નથી. આ પ્રકારની રહ માન્યતાઓ સામે એમાં વિરોધ હોય છે. છીછરા વિચારકો, મૌલિક ચિંતનનું નયું દારિદ્ર્ય દાખવતા કહેવાતા બૌદ્ધિકો ઉપરજલા આશાવાદનું શરણ લેતા હોય છે. એમને હજી માનવ પ્રપલની પૂણ્યતામાં ભેળી અદા છે. સમયના લંબાતા તંત્ર સાથે વિકાસનો તંત્ર પણ લંબાતો જ નય છે એવું એઓ માને છે. આવી આધુનિકતા અમુક ભૂમનો જ ઇનજર છે એવું પણ માનવામાં આવતું દેખાય છે.

ભૂતકાળ સાથેની વિચિત્રતા, પરંપરાની પકડમાંથી છૂટવાની જ્વતિ, કહેવાતાં સ્થાપિત હિતો સામે વિરોધ, આધુનિકતા — પછી તે ગમે તે પ્રકારની હોય —નું એક અનિવાર્ય લક્ષણ બની ગયું છે. આના પરિણામે ઠોર્ષક વાર મુક્ત, છુટકારાનો આનંદ, રૂઢિની જડતાના પાણનું જીવન, વાસી મૂલ્યો અને વિધિનિષેધોનો નિષ્કેદ — આ રૂપે દેખાય છે પણ ઠોર્ષ વાર મૂળમાંથી જીખડી જવું, વારસો ખોઈ ખેસવો, જીવનનો અર્થ ખોઈ ખેસવો — એવી લાગણી પણ પ્રવર્તતી દેખાય છે. કદાચ આ લક્ષણો થોડેવરતે અંશે સાથે સાથે પણ રહેતાં હોય છે.

આધુનિકોનો તરતરાટ, એમની મૂર્તિમંજરૂકતા, ગાજલી પેટીએ સ્વીકારેલાં મૂલ્યોની વિડબના — આ તરત દેખાઈ આવે એવી રીતે એમના બહાર પાડવામાં આવતા ખરીતાઓમાં અને એ ખરીતાઓના નિદર્શન રૂપે રચાઈ હોય એવી લાગણી રૂતિઓમાં ભેગામાં આવે છે. વિરોધાભાસ જેવું લાગે છતાં આધુનિકતા

પણ untraditional એવી tradition જોવી કરે છે. ઇતિહાસના ક્રમને તોડવો, એમાંથી છટકા જવું એવી એની tradition પડી ગયું છે. પોતાને કશી ઐતિહાસિક પાઠ બાળવાનો છે એવી સંજ્ઞાનતા આધુનિકતાના પુરસ્કારીઓમાં હોય છે. ઇતિહાસથી છૂટવા માટે પણ એને ઇતિહાસ વિશેની સંજ્ઞાનતા કેળવવી પડે છે.

આ આધુનિકતા સાથે ધણુંખણું Nihilismને પણ સાંકળવામાં આવે છે. આથી આપણે ત્યાં પણ સાહિત્યની નવી ધારા કુન્નવાદી છે એવી ચર્ચા જોવી થઈ છે. રચયિતા મુશ્કેલી, સંજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ — આ બધાંની સખત પાડમાંથી છૂટીને કેવળ વ્યવધાનરહિત અનુભવને વશ વર્તવું એવું વલણ એમાં દેખાય છે. એમાં પણ ભુદ્ધિનિર્ભરતાનો વિરોધ થતો હોય છે. જગતમાં જે મે તે ભુદ્ધિથી સમજાઈ ગયું એવું છે એમ માનવાની જરૂર નથી. અપર્યાપ્ત અનુભવ એ જ સાચી વસ્તુ છે. ભુદ્ધિના વિરોધ લેખે irrationalની અભિનિવેશપૂર્વક પ્રતિક્ષા પણ કરવામાં આવે છે. આમ છતાં ભુદ્ધિમતામાંથી જન્મતાં કેટલાંક લક્ષણોને એમાં નથી આવકારવામાં આવતાં એવું નથી. એમાં બંધ, બૌદ્ધિક કુટૂહલ, સંદેહવૃત્તિ પણ હોય છે. આ સાથે કેટલાંક રોમાન્ટિક લક્ષણોનું મિશ્રણ પણ જોવામાં આવે છે. ઉદ્વેગ, ઉત્કટતા, પદ્ય સ્વેદનશીલતા આધુનિકોમાં પણ આવકાર પામતાં જોવામાં આવે છે. આપણે વિવાદભર્યા કુચ્છ એના જન્મતામાં છુટી રચના છોએ એવી સંજ્ઞાનતા એમાં પ્રકટ થતી હોય છે. રૂપરચના અને ટેકનિક વિશેના અખતરો સામે ધણી વાર એઓ અકુશળો પ્રગટ કરતા હોય છે. આ આધુનિકતા મરી પરવારી છે એવું થોડા જ વખતમાં કહેવાના મારે છે, પણ તરત જ નવી આધુનિકતાની ધોણણા પણ કરવામાં આવે છે.

આધુનિકતા અને રોમાન્ટિક વલણ વચ્ચેના સંબંધ કંઈક વિલક્ષણ પ્રકારનો લાગે છે. કોઈ વાર રોમાન્ટિક લાગણીવેગ, ધૂષણાપણું શિથિલતા — આ બધાનો આધુનિકો વિરોધ કરે છે; તો કોઈ વાર બંધરશા નામે સભે એ બળવો પોકારે છે, અરાજ-

કેતાને પુરસ્કારે છે. ભાષાપરત્વે પણ વિખંડક વૃત્તિ કેળવે છે. કહેવાતી વારતવિકતાથી એ પીઠ ફેરવી દે છે, ભણી કરીને નિરચક એવા સ્વપ્નતરંગની સૃષ્ટિ જોવી કરે છે. કલાકાર એ સૃષ્ટિથી દ્રઢપૂત થયેલો, તિરસ્કૃત થયેલો, વેગળો પડી ગયેલો દ્રશ્ય છે, કશીક સંમોહની શકિત ધરાવનારો હકમી છે એવું મનાવું પણ જોવામાં આવે છે. એ જે પ્રતીકો કે ક્રમનો વાપરે છે તેમાં એ બહુમં શક્તિનું આરોપણ કરે છે. એ ઘણી વાર પોતાના આગતા કાન્નસાક્ષીની પણ ધોણણા કરે છે.

Holmeએ એના 'Speculations'માં વીસ'થી સદીના એક આવર્તક લક્ષણ લેખે discontinuities પરત્વેના આગ્રહને ગણાવ્યો હતો. આ ભતતી કેળવેલી વિચિત્રતા સાથે સંપ્રગાયેલા વિવાદને પણ સ્વીકારવાનો રહે જ છે. એકિપટે પણ કહ્યું હતું "I can connect / Nothing with nothing." જીવનવિજ્ઞાનીઓએ mutationsની ચર્ચા કરી, geneticsને સ્વતંત્ર વિજ્ઞાનનું સ્થાન મળ્યું, પ્લેન્કની ક્વૉન્ટમ વિચારણા અસ્તિત્વમાં આવી. એવું ભૌતિક પદાર્થ બને ગતિ અથવા શક્તિ વચ્ચે રહેલી પાયાની વિચિત્રતાને પ્રકટ કરી. હાર્શ્વેનભગનો અનિશ્ચિતતાનો સિદ્ધાંત પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આ સાથે આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષતાવાદ પણ બળ્યો. બગસોં જેવા દિવસરે સમય વિશેની અભિજ્ઞતાને નવું રૂપ આપ્યું. સિનેમા વડે પણ એક પડી એક નવી પ્રતીતિ જોવી થઈ. સ્થિર અને ભુદી ભુદી છબીઓને ગતિ આપીને જોવાથી સંગઠનન ગતિની જ્ઞાતિ જોવી કરી શકાઈ.

આ વિચિત્રતાના સિદ્ધાંતનો વિનિયોગ આધુનિકતા પરત્વે અમેરિકી રિવેયક મોનરો રિપ્પર્સે આ પ્રગાલો કરી ભતાવ્યો. આ વિચિત્રતાને એમણે આર ભાગમાં વહેંચી નાખી છે: આધ્યાત્મિક, રસગ્રીય, વાહનચીન, સામયિક.

આધ્યાત્મિક વિચિત્રતાનાં લક્ષણો, એ સંક્રાંતિના છુપયોગ ચર્ચા વિના, Holmeએ આપ્યાં જ છે. પ્રાકૃતિક વિશ્વ અને માનવીય વિશ્વ વચ્ચે ન સાધી

શકાય તેવો બેઠ છે. એ વિષય સાથે “આપણું” નૈતિક કે ધાર્મિક મૂલ્યોનો કસો સંબંધ હોય તેવું લાગતું નથી. આ પાયાની હકીકતને સ્વીકારીએ તો જ ‘આધુનિક’ મનોવૃત્તિએ જે સમજની અરાધના જ-છે એવી ધણી બધી વસ્તુઓના મૂળને ફરીથી પામવાનું શક્ય બને. એમસ’ને પણ ‘law for man’ અને ‘law for thing’ને બુદ્ધિ મળેલા. એમાંથી નવા માનવતાવાદની ભૂમિકા રચાયેલી. ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર વચ્ચેની વિચ્છિન્નતા પણ આ ઉપપત્તિને આધારે સિદ્ધ થઈ જાય છે. એક બાબુથી પ્રકૃતિવાદનું અને બીજી બાબુથી સુદૃઢવાદનું વચસ વિરતરતું હતું તેની સામે આ મૂળભૂત વિચ્છિન્નતાના સિદ્ધાંતને ધરવામાં આવ્યો.

આ જ રીતે સાહિત્ય અને જીવનના સંબંધ પરત્વે પણ આવી જ વિચ્છિન્નતા છે એવું દૃઢપણે કહેવાના લાગ્યું. સાહિત્ય જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, સાહિત્ય જીવનનું અનુકરણ કરે છે કે પછી આગળ જઈને સાહિત્ય એ દષ્ટિ નથી પણ દીપ છે એવું કહેવાતું આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. ઔરકાર વાઈલ્ડ જેવાએ તો આ સંબંધનો વ્યતિરેક કરીને એમ પણ કહ્યું કે જીવન જ કલાનું અનુકરણ કરે છે. આ વાત શરૂ કરી એઝર એલન પોએ. એનાથી પ્રભાવિત થઈને બોદલેરે આધુનિકતાને પોતાના કાવ્ય-સર્જન દ્વારા મૂર્તરૂપ આપ્યું. નૈતિક ઉચ્ચમાહ, જરૂરતપણું રસવૃત્તિને કુદિત કરતાં હતાં. આને સામે અંતિમે જઈને બોદલેરે Dandyને સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં અવતાર્યો. પાર પછી એની પ્રતિક્રિયા જેવામાં આવી. પ્રખ્યાત વિવેચક આઈ. એ. રિચર્ડ્સે રસાનુભવને અવહાર-અનુભવથી બુદ્ધો પાયાની કશી જરૂર જોઈ નહિ. એણે એવી વાતને ‘phantom aesthetic state’ કહીને દસી કાઢી. આમ તો ટી. એસ. એલિયટે પણ એમ કહેલું કે કવિ કેઈ ઓલિયો કે ‘mysterious outcast’ નથી. એ કદાચ બેકનો કારકુન પણ હોય. એમને મતે વિચ્છિન્નતા તો એક આત્મતિક રિયનિ થઈ. સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં ‘selective continuity’ હોઈ શકે. જહોરખખર

અને એવી બીજી mass mediaનો મોખ ખનતો. પૃથક્કર કેવળ નિષ્ક્રિય હોઈ શકે, પણ ક્રિયાતો વાચક તો એમાં સરખે અંશે સહભાગી થવાનો હકદાર હોય છે. પણ કલામાં રસકીય દૃષ્ટિએ બેતાં વાસ્તવિકતા સાથેની વિચ્છિન્નતા નહિ તો વિભિન્નતા તો હોય જ છે, અને વિભિન્નતા જ સાહિત્યનું બાવતક તરત જની રહે છે. આ જાતની વાસ્તવિક સૃષ્ટિને સમર્થર એવી નિયતકૃતનિયમરહિતા સર્જકની સૃષ્ટિ જ આ aesthetic discontinuityનું મૂર્ત રૂપ જની રહે છે. ઓડેને આ વિધાન એની કવિતામાં આ રૂપે મૂક્યું છે : Art is not life and cannot be/a midwife to society.”

જેને વાસ્તવની વિચ્છિન્નતા કહીએ છીએ તેને રસકીય વિચ્છિન્નતા જોડે સંબંધ છે. ગદ્યને પદના કરતાં એનું આમનું ક્ષત છે. એમાં ગદ્યમાં હોય છે તે પ્રકારના પદ વચ્ચેના સંબંધો હોતા નથી, એમાં કસપોનોના વિન્યાસ હોય છે અને તે પણ કશી સમજૂતી કે દીકાટિપણુ વિનાનો. એની સંરચનામાં કેવળ ભૌદિક સ્તર જ નહિ પણ અસંપ્રસાત ચેતનાનો સ્તર પણ ક્રિયાશીલ બનતો હોય છે. એમાં principle of randomness કામ કરતો હોય એવું લાગે છે. કાવ્યમાં વિધાન નથી હોતું પણ એઝરા પાઉન્ડ જે અર્થમાં drama સંસાને પ્રયોગે છે તે અર્થમાં નાટ્યતત્ત્વ રજૂ હોય છે. એમાં વિચાર કે લાગણીઓ વિશે વિધાનો થતાં નથી પણ એને સામસામા નાટ્યતત્ત્વરૂપે મૂર્ત કરવામાં આવે છે. આથી ઉત્કટતાભર્યો એક સળંગ સંસ્કાર આપણા ચિત્ત ઉપર પડે છે. પણ આમ છતાં એમાં કશું અસંબદ્ધ કે વિચંપલ હોતું નથી. ટી. એસ. એલિયટે અન્યત્ર કહ્યું છે તેમ ‘Logic of Imagination’ અને ‘Logic of Concepts’ બે બુદ્ધિ બુદ્ધિ વસ્તુઓ છે. કાવ્યમાં શબ્દવિન્યાસના આશવાપણા પર મુકતો ભાર તે આ પ્રકારની વિચ્છિન્નતાનું બાવતક લક્ષણ જની રહે છે. આને કારણે જ આમ તો અનેક પ્રકારનું વૈવિધ્ય દાખવતી અર્વાચીન કવિતા અમુક ચોક્કસ લક્ષણ ધરાવતી લાગે છે. તકશાસ્ત્રીઓ

અને વૈમાત્ર્યો જેને ઇષ્ટ વિન્નાસ ગણે છે તેથી જુદો જ વિન્નાસ કવિતામાં ઇષ્ટ લેખાય છે. ભાષા સાથેનો આ પ્રગલ્ભપણે થતો વ્યવહાર આધુનિકતા સાથે સંકળાયેલી પ્રયોગશીલતાની સીમાને વિસ્તારવામાં કારણભૂત બન્યો છે. જોકે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની પ્રયોગશીલતા દરેક જમાનામાં દેખાતી તો રહે જ છે. આથી જ આધુનિકતાનું લક્ષણ techniqueના પ્રયોગો છે એમ કહેવું કદાચ સર્વથા સ્વીકૃત નહિ બને.

સમયની દૃષ્ટિએ જે વિગિજ્ઞતા છે તેનો સાદિ-લમાં તો પ્રભાવ છેદ્યા પચાસેક વર્ષથી દેખાવા લાગ્યો છે. આઈન્સ્ટાઈનની 'time-space convertibility'ની મહત્વની વિચારણા, ગર્ભસોની ફિલસફી — આની અસરને કારણે તથા મનોવિજ્ઞાનના કેટલાક સિદ્ધાંતોને પરિણામે સમય વિશેની અભિરૂપતાનું સ્વરૂપ બદલાતું રહ્યું છે. કાળની સીધી રેખાની ગતિને બદલે અનેક કેન્દ્રીય કાળનું આકેષ્ણ concentric વર્તુળની જેમ થતું પણ જોવામાં આવે છે. આથી સર્જનાત્મક ગદ્યમાં પણ અન્વય બદલાતો બધ છે. ફેપનોના telescopingની સાથે એવી સમાંતર રચના ગદ્યમાં પણ થતી આવે છે.

આમ તો દરેક વર્તમાન એની આગળના ભૂત-કાળથી જુદો પડે જ છે, પણ વીસમી સદી એની આગળના ભૂતકાળથી વિશેષે કરીને નિરાળી હોય એવું લાગે છે. આગલી સદી સાથેની સમાનતા-પૂર્વકની વિરોધની લાગણી જોવામાં આવે છે. સુદો, એમાં રહેલી સંહારકતા, એનાં પરિણામો — આથી માનવીય સંબંધોની ભૂમિકા બદલાતી રહે છે. સર-મુખ્યત્વાંશીમાં વ્યક્તિત્વનો લોપ કરીને જીવતાં માનવીઓ આમ સમૂહમાં જીવતાં હોવા છતાં એમની વચ્ચેના કંઈ સંબંધની કડી ન રહી હોવાથી ભારે એકલવાયપણું અનુભવતાં હોય છે. લોકશાહીમાં આગવી વ્યક્તિતાનાં મૂલ્યો બહુ જળવાય એવું વાતાવરણ રહેતું નથી.

આધુનિકતાનો જીવાળ પશ્ચિમમાંથી અહીં આવ્યો.

એમ પણ કેટલાક કહે છે, એક અર્થમાં એ વાત સાચી છે કારણ કે હવે આ પ્રકારના વિનિમય શક્ય અને ત્વરિત બન્યા છે. દરમ કલાઓમાં થતાં રહેલાં પરિવર્તનોનો પ્રભાવ આપણે ત્યાં સાદિત્યકક્ષા પર એટલે બધો પરિણામકારી નીવડતો નથી. છતાં એ વિશેની સૈદ્ધાંતિક ચર્ચા હવે કંઈક સમજપૂર્વક થતી રહી છે. આની અસર સાદિત્યવિવેચન પર પડે છે. આમાંથી ઊપસી આવતાં કેટલાંક લક્ષણો સર્જનાત્મક પરિસ્થિતિ પર અસર પાડે છે. આ રીતે સર્જિયા-લિઝમ, દાદાઈઝમ, ક્યૂબિઝમનો પ્રભાવ કવિતા પર પડ્યાની વાત થતી જોવામાં આવે છે. કેટલાક કવિઓ સર્જિયલ કે ક્યૂબિસ્ટ હોવાનો પોતાના તરફથી દાવો કરે છે. એ સંપ્રદાયના કલાકારોને અનુસરીને આપણા કવિઓ કે કવિઓનાં જૂથ ખરીતાઓ કંઈક ઉત્ર, વિડંબનાત્મક ભાષામાં બહાર પાડે છે. આના જ એક ભાગ રૂપે અદ્યુરની અનિયતકાલિકા પ્રકટ થતાં રહે છે. આવાં little magazines અમુક કવિજૂથ તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવે છે. એમાં જૂથે સ્વીકારેલી નીતિ કેટલીક વાર કાવ્યરચનાનું પણ નિર્ણાયક તત્વ બની રહે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થતી જોવામાં આવી છે. લલિતકલામાં historical catastrophe ચર્ચાના કેન્દ્રસ્થાને રહેલું દેખાય છે. આપણે ત્યાં પણ આપણા જમાનાની કઠિનતાઓ, વિડંબણાઓ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. દરેક જમાનામાં કલાને બર્જિતા, અસંબંધતા, હૃદયજવળતા, ભૌતિકતા સામે ઝૂઝવાનું રહે જ છે. absurdની ફિલસફીનો પ્રભાવ પણ અદ્ય પ્રમાણમાં આપણે ત્યાં દેખાયો છે, પણ એવી દાર્શનિક પીઠિકા અહીં વ્યવસ્થિત રીતે ખડી કરી શકાઈ નથી, આથી એનાં કેટલાંક બાહ્ય લક્ષણો જળગઈ રાખવા પૂરતો જ આપણો એની સાથેનો સંબંધ રહ્યો છે. આમ કરવામાં Anti-art, Anti-poetry સુધી પહોંચી જવાના અનિમિત્તતાઓ આપણે ત્યાં ખાસ જોવામાં આવ્યા નથી. એક આધુનિકતાનો તત્વજ્ઞો પૂરો થાય પછી બીજી આધુનિકતા શરૂ થાય છે ને ત્યારે જ આગલી આધુનિકતાનાં લક્ષણો બાંધી આપવાનું શક્ય બને છે.

ફોર્મ નં. ૪

૧ પ્રકાશન સ્થળ : 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

૨ પ્રસિદ્ધિ ક્રમ : દર મહિને

૩ મુદ્રકનું નામ : એમ. એમ. પ્રભાપતિ, શ્રી ગણેશ-જાગૃતી પ્રિન્ટરી,
૨૧/બી, કુંગરસી નગર, અમદાવાદ-૭

રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય

૪ પ્રકાશકનું નામ : પ્રકાશ નં. શાહ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૭

રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય

૫ તૃતીયનું નામ : પ્રકાશ નં. શાહ, અનિરુદ્ધ બલભદ્ર,
સુમન શાહ, મુકેન્દ્રરાય મુનિ, સુભદ્રા ગાંધી

રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય

સરનામું : 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

૬ માસિકી : વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ
રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા-૧

હું, પ્રકાશ નં. શાહ, આથી બહાર કડું છું કે ઉપર દસ્તાવેજી બાબતો મારી નજર
અને સમજ મુજબ ખરી છે.

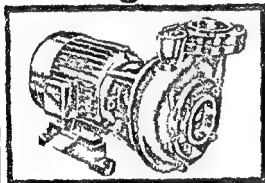
પ્રકાશ નં. શાહ
(પ્રકાશકની સહી)

વિજેતા બેલડી

હો! જાણનારો! જોઈને શ્રેષ્ઠ પંચીના
બે બળદની ઉત્તમ બેલડીને જોતરે છે.
જ્યોતિ સર્વશ્રેષ્ઠ પંચ અને સર્વશ્રેષ્ઠ
મોટરનું ઉત્પાદન કરે છે અને એ
બંનેને એક એકબીજામાં જોડીને એ
યુનિબિલ્ટ પંચનું નિર્માણ કરે છે.

પંચ મોટરના ઉત્પાદન ક્ષેત્રમાં જ્યોતિની દાયકાઓની તાંત્રિક
જ્ઞાનકારી, વિદ્યુતચક્તિ તેમજ હેંડ્રા મશીનના ક્ષણરૂપ યુનિબિલ્ટ
પાંચ કિલો કામગીરી બળવવામાં મોખરે છે. એ વિપુલ પાણી
પુરુ પાડે છે અને ઓછામાં ઓછા વિદ્યુત ખર્ચે ચાલે છે. વધુ
અનાજ ઉગાડતા આપ નર્મિતપણે યુનિબિલ્ટ પર આધાર મળી
ગયો જો!

જ્યોતિ યુનિબિલ્ટ

ઉત્પાદક :

જ્યોતિ લિમિટેડ, વડોદરા ૩
quality is our creed

વિશ્વકોશ

સાપ્તાહિક મૂલ્યોના પ્રતિષ્ઠા સંસ્થા માસિક : એપ્રિલ ૧૯૭૨

૩૬

ડી.આર. રાઈ

સાપ્તાહિક નવા પ્રથમ

વિષયકોશ

કવિતા

પુનઃ પુન.

ગીત

શ્રદ્ધા

એક કાવ્ય

મગધ

તારા સુધી પેખતું મત્સ્ય આનંદી

જે ગતે તું મૂલી

શાવતરું

અમે કવિઓ

સ્તુતિસંવેદન

મુક્તિના હીલાર .

દ્વિદમ

અદ્યતનમ, દિગ્વિજયો ઉદય

કોહાપોદ

દારૂનધી આકરે ચડી છે..

પાતા

રાજ, નીની, રાજીવ, એન્યના ને હું

૧૧૧ ચિત્ર મોહી

૧૧૨ ચિત્ર મોહી

૧૧૩ અચર્યક ડાંગરામ

૧૧૪ પ્રિયકાન્ત મહિપાત્ર

૧૧૫ હેમચંદ્રા ત્રિવેદી

૧૧૬ આદિત્ય મન્સુરી

૧૧૭ ચેત્રારે પાવિત્ર

૧૧૮ ચેત્રારે પાવિત્ર

૧૧૯ રામચંદ્ર પેશ

૧૨૦ મનસુખ ગાયેશ

૧૨૧ ઉચ્ચત્ત

૧૨૨ સુખદા માધી

૧૨૩ રાધેશ્યામ સુખા

૧૨૪ પ્રત્યેષ ચોક્કસી

૧૨૫ સુવર્ણ

પુનઃ પુનઃ | ચિત્ત મોદી

ચાકી જવામ છે સાંજના પોલા પાંખાઓને

કોંઈ આપી આપીને,

બૂખરા લાગતા અધિકારની આંખોમાં

ઝાંઝુ તાકી પણ શકતું નથી,

અથ વગરના અક્ષરોની હાર જેવા

આ મકાનોમાંથી, આવો, આપણે બહાર ફેંદી પડીએ

મોડું પણ ફેંદતાં વાગે તો લાંબા રાત્રે

લમગદ રડીએ.

અને એક ખોટા આંસુને પુનઃ જન્માવીએ.

આ શું છે બધું ?

રાતા પીળા રંગો,

કાળા ધોળા જંગો

લમણે હાથ દહાડવે કશું વિચારી પણ શકતું નથી.

છેત્રી એપ કરીને પાણ આવેલા ચહેરા પરની

ઉદાસી

ક્યાં સુધી મને ઘેરી રહેશે ?

પુખ્ત ઉમરનો મારાં સેતાનો,

પૃથ્વીની વધ નહિ શોધીએ તો ચાલશે

અધઃપતનના વૃક્ષ પરનાં પાંદડાં જેટલાં

ઉપદેશવચનોથી

જગતને નહિ બોધીએ તો ચાલશે

પણ, નહિ ચાલે

એક ખોટા આંસુને પુનઃ પુનઃ જન્માવ્યા વગર.

| ચિત્ત મોદી

હર સુધી ફેલાઈ લગભગ ખોવાતા જતા.

અવાજના શબ્દની શોધ આદર

તેં હમેશાં શબ્દના અવાજને જ શોધ્યાં કર્યો છે

શબ્દથી પહેલાં અવાજ હતો

અને શબ્દ પછી પણ અવાજ જ હોય છે,
 એનો વિચાર કર.
 વિચાર કર કે સાચા, તે હંમેશા
 ક્યારે ને પગલે હમણાંપણ બૂલ જ કરી છે.
 પહેલી ને પાપાની બૂલ તો એ જ.
 કે તે વિચારવાનો કન્યાટ લીધો છે.
 વિચારવાથી તો ઉત્તમ છે
 પાણી પર મીઠું મરચું ને તેજ અગાવી
 સતત ચાખ્યા કરતું.
 દોરી અને એમાંથી બેકે દોરી
 તો પીધી જ નહિ
 એનાથી માથાસોના ભેળને ફરજિયાત કળજિયાત ચાય છે
 અને ભેળની કળજિયાત શું ન કરી શકે ?
 અંદર પર માન મોકલી શકે, દક્ષિણ વિષેનામમાં સૈનિકો ઉમોડી શકે
 અને કસલ પકાવી શકે આમાંએની.
 હા, લોહીનું પાણી કરવું પડે છે. જોકે લોહી વહે છે ત્યારે
 પાણી જેવા શુદ્ધ અવાજ યતો તથી. તો કદાચ
 લોહી એ જ સાચુલ્લો શબ્દ હતો.
 પાણી કદાચ મૂળમત-રીતે અવાજ હતો
 તો કદાચ ખોવાતા જતા પાણીના મૂળમાંના લોહીને જ સોધવાની
 મેં મને—કદાચ તને—ભલામણ કરી હતી કારણ કે કહેવાય છે.
 સંજીવની ઉત્પત્તિ સમયે માત્ર પાણી હતું અને પ્રલય પછી પણ
 પાણી જ હતો.

ગીત | અસરકારક વ્યાવાહાર

મોઢે ચડીને અમે દેશવટા માગ્યા તે સમયે ના પ્રીત તમે કાચી.
 રેતીની જેમ તમે મૂંઝવણ આ પેાપચે ને દરિયાઈ મર્ધ જાવાની આંખ;
 ખાતીમાં વીંચતું બીનું આકાશ પછી કેશી કે કેમ નથી પાંખ !
 અખિરા ભાનમહી ખાલીપો આંખનો વાવડને કેમ શકે વાંચી !

—મોઢે ચડીને

આમખે ચડીને એક આવેલી વાત પછી ડપરી જતીને સાવ રેશી;
 માસ્મની વાત પછી અચરિત મૂળ કોઈ પગલાનું નામ નહિ લેશે;
 છલવું તો કોણ જાણે શું થે હતો ! અમે માસો લીધાની વાત માસ્તી.

—મોઢે ચડીને

વૃક્ષમાં

સર્વ પથરાય ને

નવ રહે ડાળ કે પર્ણ કે મ્હલ રતિ

ના તૃપાનું રહે બિન્દુયે

(ને પછી સતત જલની મહી)

કાષ્ઠ કેડું થતાં કહ્યુંને કોતરી

એક નૌકા પડી

અબિધની સફરની કાણુ મળે

સફરની એય તે કાણુ ભણે

આ કાણુ

એ જ રૂપે રહ્યાં

બોમથી સતત જીએ જતાં વૃક્ષમાં

મૂળથી મુકત થૈ સતત જીએ જતાં બોમમાં

કોલતી ડાળમાં કેટલી ફરકતી ધરકતી

પર્ણ-નૌકા મળી

કેટલાં કેટલાં રૂપમાં

કું મ નાવિક થતો

સર્વ આ પર્ણ પર્ણો તણી સર્વ નૌકા મહી

માહરી રિથિત રહી

પર્ણ પર્ણો તરી પ્હોંચતી

બોમના તારકે તારકે એક માના મતિ

એક કાવ્ય | હમલતા ત્રિવેદી

મણોના વરસાદથી ડહોળાયેલી નદી જેવી

(અને) સમયઆગમાં મોહનજેદો ધર્મ મથેલી

આ જિન્દગીને

કાળે કાળે મધો પછી પર્ણ

મારા મૃતદેહથી ક્યાં સુધી

ઉપાગ્યા કરું હું ?

એના-કણેને અભાવની ઉપાઈએ કોરી આપ્યા છે

હાથપિંજરની બોમથી આવીપણની

સફીકાંઠે લીસમાંથી

રેતીની જેમ ચૂપચાપ સરી જતી જિન્દગીને
દું કેવી રીતે ઝકડી લઉં ?

મારું રોજ થાય છે મરણ

કરે છે શોક દુઃખ ને અભાવ એતું વરણ

તુલ્ય કાચ-તિરાડની શૂન્યતામાં બેઠવાયા કરે છે
નામના

પ્રેમના

સંબંધોના

માન્યતાઓના કરેખિયાનાં જળાં

જળાં જિંદગી

જળાં પશુકોણ

જળાં બાજુકોણ

જળાં ગોળ ગોળ

જિન્દગી ગોળ ગોળ

કરેખિયો માખીને જળાના કેન્દ્રમાં ધસડી લાવે

થોડીક રકમક

પુનઃ શાંતિ.

ખેંચાઈ રહી છે :

નિઃશ્વાસો ને અપ્રેમના જળામાં

આ બોલી

રેત-સેસ રેતીલની દેખી બોલી કંપનીનાં બાપવાળી જિન્દગી

અનુભવો : ટિકટવેન્ડી, ફીટ.

કંઠવાસ

બેહોશ જિન્દગી.

જાનો, અર્થો, પડછાયાઓ

સાગણીઓની ધૂપછાયાઓ

સંબંધોની સર્પીલી લીસી છબી

કપિ તારે

જરોક અમથો સુખવગાટ

ને

અતે

દરેક 'નહિ'નું 'ધેડું' દુઃખેલું મોન.

મુક્તિના દીદાર... | સુભદ્રા ગાંધી

સ્વેતલાના ! તારી જૂની ને નવી કુનિયા વચ્ચે પથરાઈને પડેલાં હતો આટલાંટિક મહાસાગરનો અદ્ભુત જલવિસ્તાર. એમાં જલની અરબચડી સપાટીનાં સોને મહેંચા રાજમાગે નયણાં નોંધી પવનવેગે તું, તારી એ નવી કુનિયા બણી બીડી રહી હતી.

નિરાશાના અધકાર ને ઝાનિથી નીતરતી ભૂતકાળની ગઢડીને એ જલધિનાં અતલ ઊંડાણે પથરાવી દર્શ નરથી ને હળવી કૂલ ધર્મ, તું ઉલટબેર આઘમણી દિશાના અવકાશ ઊલેચતી પ્રવાસી પંખીની અદાથી એ અભેદપણા મુલક બણી બીડી રહી હતી. અવિકસિત કુસુમકળીયા તારા વર્તમાનને હળવે હળવે પાંખેડીઓ ખોલતું જોઈ તારું હૈયું અનેરો રોમાંચ અનુભવતું હરખી રહ્યું હતું.

મુક્તિના નિર્મેળ આનંદની પરમ સુખમય એ પળોએ અસીમ ને અદ્ભુત એવા એ અવકાશમાં પછ તું જલણે જગતપિતાની દુઃકાળી ગોદનું સુખ માણી રહી ને માનવીના અદ્ભુતર સર્જેલા આ વામણા જગતની અનેકવિધ જટિલતાઓની રજ તું તારી પાંખો પરથી ખેંચેરી રહી...

તે જ ક્ષણે નેજાં દેનના પત્રના પ્રત્યાચને તને ટેકાર કરી હતી : “એજે હો. તારે માટે અળખા-મણી કસોટીની ધંડીઓ તો હજી હવે આવવાની છે. સાવધાન રહેજે.” એણે કહ્યું હતું—

—ન્યૂ યૉર્કનાં હવાઈ એફે ઊતરતવિંત, અમે-રિકાની અખતારી આઘમને તારે મુલાકાત આપવી પડશે.

—તારા મનની વાતોને માઈક્રોફોન પરથી જાણ

સમક્ષ શુદ્ધ કરવી પડશે.

—મને ઘણુંમ યાચ છે કે, તને આ બધા ત્રાસમયી ઉગારી લઈ... પછ એ શક્ય નથી. કોઈથી એ બની શકે એમ નથી.

—અમારો દેશ તારે માટે તદ્દન નવો જ છે. તારા દેશના વાતાવરણથી તદ્દન વિન્ન એવી સામાજિક આબોહવામાં તું મુકાઈ જવાની છે. અમારા દેશની સામાજિક જીવનરીતિ તારે માટે તદ્દન નવી જ હશે. એમાં કંઈક તને ગમતું હશે, તો કંઈક અણગમતું ને અમળાવી મૂકનારું પછ હોવાનું જ છે. એ બધું તારે પચાવવું પડશે.

—મુક્તિ માટેની ઝંખનાને સફળ બનાવતાં અમારા દેશની ભૂમિ પર તારે ઘણાં દુઃખ સહેવાનાં આવશે, પછ તે ધડીએ તને માત્ર એટલું જ માફ રહે કે, આરા જેવાં અનેક મિત્રો એ કસોટીની ક્ષણોમાં તારી પડખે જ છે. તારો માર્ગ સરળ બનાવવા તેઓ પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટશે.

તને આવી હેવાધારણ આપવી જરૂરી સમજું છું. કારણ કે હું જાણું છું કે, આટલાં વર્ષ સોવિયેતમાં વિતાવ્યા બાદ અમેરિકા જેવા દેશના જીવનને પોતાનું કરી અપનાવી લેવું એ તારા જેવી બ્યક્તિને માટે સરળ કે સુગમ નથી બનવાનું. આનું સૌથી મોટું કારણ તો એ છે કે તારો ભૂતકાળ અંધારા જે પિતાની તું પુત્રી છે, એના પડખે તું જ્યાં જઈશ ત્યાં તારો પીછો કરતો જ રહેવાનો છે. પછ કસોટીના એ કાળે તું દિંમત રાખજે. પૈય્ ગુમાવીશ નહિ. સામાન્ય-પણે મોટા ભાગના લોકો પાસે હોય છે, તે કરતાં

વિશેષ જાણી એવી શ્રદ્ધા જ તને તારનારું પણ થયશે.

*

જેજી કનનના પત્રમાં લખાયેલા આ શબ્દોનો અર્થભાર, કે એની ઓથે છુપાયેલ કષ્ટનું પારદાર સત્ય તારી હૃદયનાની આંખે પકડી શકાય એવી વસ્તુ ન હતી. વારતવિકતાના આ ક્ષેત્રને તો એ નવા જીવનની અનુભૂતિ દ્વારા જ પામી શકાય એવું હતું. એટલે ધરતીની વિકટતાથી બેખબર એવા વિદ્યંગની પેઠે તું તો તારા એ મુક્ત મનવિદ્યાર ભણતી જ રહી. એટલું જ નહિ, કેનું જેવા આશ્ચર્ય મિત્રોને તારા ભાવિના ચિંતામાંથી મુક્ત કરતી હો તેમ સામેથી એમને આશ્વાસન આપતી તું મનોમન બોલી પણ ખરી :

“ભાઈશા! નાહક ચિંતા કરો છો મારી. જેજો ને, એ બધાને હું કેવી સહેલાઈથી ખંડેણી વણું છું તે અખબારી આશ્મ? મારું નિવેદન? આ...ને...તે... આ તે કંઈ મુશ્કેલીઓ કહેવાય? તમને ખબર છે મુક્તિએ મારા બંદી આપાને કેવી ટાઢક મક્કી છે... મારા અંતરમાં કેટલું પણ પૂછું છે તો!”

તને થતું : જેમ દરમિયાન ચાલ લેતો માનવી જે વડે પોતાનું જીવન ટકાવી રહી છે તે કુદરતના અણ-મોલ તત્ત્વનું મૂલ્ય સમજતો નથી, તેમ જન્મથી મુક્ત આયોદ્યવામાં જીજ્ઞેષા આ લોકોને મારી મુક્તિનું મૂલ્ય ને એનો આનંદ સમજનાર મુશ્કેલ છે...

પરે જ, કિર્તિજન્માં તારા મુક્તિધામનાં સિખર હજી દેખ્યાં ન દેખ્યાં, ત્યાં તો તારા વાયુયાને ધામ માંક્યાં જ. ને આનંદવિભોર એવા દેશને જતન-પૂર્વક સાચવતી, ઇન્દ્રધનુની નિસરણીનાં પંચધિમાં ભિતરતી હો એવી ખુમારીથી તું કેનેડી ઍરપોર્ટની ધરતી પર પગ માંડી રહી. ને મુક્તિની સુવાસ વેસ્ટ, દ્વોદશ પ્રકૃતિલત એવું હેયું તારું પોકારી બીધું : “હરો! હાઉ કુ યુ હુ? આઈ એમ હોપી હુ બી દિઅર!”

તારા સ્વાગત માટે અધીર એવા લોહચક્ર તારા અંતરના મુગ્ધાકને પોતાના પાત્રમાં ઝીલી લઈ,

ચોમેર—રે, જમજાર વેરી દીધા...! કેમ, બાણે અમારા હવિર રવીન્દ્રની હૃદયસિતારી પણ તારી જ હૃદયવાણીએ મંદિત બનીને પુષ્પગાન રેલાવી ગઈ :

સિદ્ધપુષ્પ આંખિ મેલિ હેરિયો એ ધરા...

સ્વાચ્છ,

સુહર

વિનમ્ર, ગીતગથે ભાષા

વિશ્વજયતે દાદિ કદિયો—

‘કે પ્રિય’

આમિ જતકલ થાકિ

હમિ એ વાદિઓ,

ધડી એ ધડીનું જીવન લઈને આ નિર્મમ, કઠોર સંધ્યામય ધરા પર અવતરેલ, જીવનાનંદે ભરત એવા પુષ્પની આ રી ખુમારી! સંસારના લખ-કહેરાથી અછૂતી એવી આ નિર્ભીક હૃદયવાણી જ એના જીવનના ચરમ સિખરના દશન કરાવતી નથી શું! પ્રકૃતિલત પુષ્પની એ મુગ્ધતા, ભરતી તે નિર્ભી-કતાથી રંગાયેલી તું, તારા સ્વાગતને મિમે પોતાનું અસીમ કુટુંબ સમાવવા ઉત્સુક એવા પત્રધારોનાં રાણાને હૃદયી અનુજનાં લાઠ પૂરાં કરતી હોય એમ બોલી બેઠી :

“જાહ! મારી છમી જોઈએ તમને! તો લો... લઈ લો. છમીજો લઈ લો મારી. મારું નિવેદન? એમાંથી તોવો દયકાવી લેવી છે!... તેમ લો. મારે વિશે તમારે જે કંઈ લખતું હોય તે લખજો, ખુશાલ લખજો... હું જાણું છું કે અત્યારે તો તમે મને બિલકુલ ઓળખતા નથી ને મને તેટલું ઇચ્છો તો પણ આજે તમે મને સમજી શકવાના નથી. પરંતુ મને આશા છે કે એક ને એક દિવસ એવો જરૂર જીશે, જ્યારે જગતના દરબાર સમક્ષ ખડાં ઘઈને હૃદયનાં દાર બોલી નાખીને, તમે ચોતે જે કંઈ માનતાં છો તેનો સ્પષ્ટપણે ઉત્તર કરવા સક્તિમાન બનવું એટલે શું. તેનાં તમને પણ ખ્યાલ આવશે જ...”

*

સ્વેતા! કેનેડી ઍરપોર્ટનું ચાણું વટાવ્યા પછી,

આ નવી ભૂમિને તાડું વતન બનાવી રિધર થતાં,
 જાણું છું તાડું અંતર ઝોણું નથી વડોવાયું. આ
 સજન માતા દરમિયાન તે તારા આ નવા વતન
 ને તમેથી માનુષ્યો વચ્ચે સામ્યનાં લક્ષણોની બોજ
 કર્યા જ કરી છે. આ નવતર ભૂમિ ને એનાં યંત્રાનોમાં
 તે જે કંઈ સુંદર, સ્વચ્છ, ઉમદા ને ઉદાત્ત જોયું, એની
 બાવબીની મુશવણી તું કરતી જ રહી. મનુષ્યની
 નિષ્પાદકતા ને નિર્દોષ, નિષ્કપટ સજનતાને કારણે
 એમના બ્યવહારમાં સદૃશ બની દૃષ્ટકતી ઉદારતા ને
 હૃદયની ઉમ્મદાને તું અંજલિઓ અર્પતી જ રહી.
 ત્યાર બાદ તારી કસોટીનો આરંભ થયો ન્યૂયૉર્કની
 પ્લાઝા હોટેલની અખખારી પરિવર્ધી. ફાટી આંખે
 યોમેરથી તારી કોર દીકી રહેલા દી. વી. કેમેરાની
 ગુસ્તાખીબરી ફિક્કયાલથી તદ્દન અજાણ્ય એવી તું
 તો એ અખખારનવેરી સમક્ષ 'અધું જ રપ્ટ' કરી
 દેવા એમની પરાઈ બાપાનો શબ્દભંગ જ ફેફસાતી
 રહી ને એ ખેલ બધી પૂરા થઈ ગયેલો. એ જગે
 તારી એ પરિવર્તને 'સફળ' જાહેર કરી. મિત્રો ને
 સ્નેહીઓએ એ સફળતા બદલ તને અભિનંદન
 આપ્યાં... તને શી ખબર કે એ પરિવર્ત આલતી હતી
 ત્યારે પૂરેપૂરું તારા પર દષ્ટિ ખોડી, તારા વક્ત-
 વ્યને કોનોકાન સાંભળી રહ્યું હતું તારે માત્ર એમની
 સામે ફરિયાદ હતી દિવસ ને રાતનો એ દુઃખાવી દેવાની
 હદે વીજળીના પ્રકાશનો બેકામપણે ઉપયોગ કરવા
 બદલ, તું તારા આ નવાં મિત્રોને આ ફરિયાદ કરવા
 વિચારતી હશે, ત્યાં ટેલિવિઝનના પડદા પર પોતાની
 જાતને અક્ષિત થયેલી જોઈ તું ચમકી ઊઠી. તારા
 પોતાના જ મુખે ઉચ્ચારાયેલ શબ્દો કોંક અજાણી
 અક્ષિતા બોલની માફક તારા કાનમાં ખટકી રહ્યા.
 ખેર, પણ 'સફળતા'ના આ પ્રકાર બદલ જ તો
 તને અભિનંદનો મળ્યાં હતાં! આ હડકોતે તારા
 આત્મવિશ્વાસમાં ભયનો આંક વટાવી જાય એટલી
 હદે ભરતી આણી દીધી. ને અણુધામાં 'અગ્નિરસન'ની
 કોંક કોંકરે તારો આ મોંઘો આત્મવિશ્વાસ નંદવાઈ
 ન જાય, એની અગમ્યોત્તીથી તને સાવધાન કરનાર
 જોગ કેનનની તને દયા આપતી રહી.

એ કેનને ફરીથી પણ—આફ્રિકાનો પ્રવાસ કરતાં
 કરતાં તને લખ્યું હતું :

"...અમારા સમગ્ર સમાજ બાળત કોઈ એક
 અભિપ્રાય બાંધી દેવો એ શક્ય જ નથી. વારતવર્મા
 એ સમાજ કોઈ એક મુખોન્નિત, ને સંવાદી એવો
 માનવ સમૂહ છે જ નહિ. એ એક એવું રજાંગણ છે
 કે, જ્યાં સમાજની પ્રત્યેક સમસ્યાના તોડ માટેનો
 સંઘર્ષ જોવા લેવાતો હોય છે. અલગત એ બધી
 સમસ્યાઓ એવી હોય છે કે જેનું મદત્ત સમગ્ર
 વિશ્વની માનવજાતને માટે એટલું જ હોય છે.
 આવા અમારા સમાજનાં કેટલાંક બાબ પાસાં એવાં
 પણ હશે કે જે તારા મનમાં એના પ્રત્યે ધુણા ને
 ધિક્કારનો બાવ પણ જગાડશે. ખુદ અમારા પોતાના
 મનમાં એ વિષે એવો બાવ-જગતો હોય છે, પરંતુ
 મારા જેવા અનેક લોકો પોતાની શક્તિ મુજબ
 સમાજની આ ખુરાઈઓ ને બહાઓ સામે સંઘર્ષ
 કરી રહ્યા છે, એ હડકોત તું રખે ભૂલતી. આ દૃષ્ટિએ
 ય ...અમે તારા બાહુ છીએ. તારો પણ અમારા
 તરફ એવો જ બાવ રહો. અમારા માર્ગની કંઠધાર-
 ઓમાં અમને તારો સાથ ને સહાનુભૂતિ મળી રહે,
 એ જ અપેક્ષા રાખું છું."

હા, કેનનના આ પત્રનો મમં તો તને તારા
 પ્રથમ પુસ્તક ('એક મિત્રને વીસ પત્રો')ના અનુવાદ-
 પ્રકાશનનું કામ હાથ પૂર્ણ પછી જ સમજાયો: તાડું
 એ પુસ્તક છપાઈને બહાર પડતાં પડતાં તો જાણે
 એક આખા ભવનો દુઃખ તારે માથે વરસી ગયાં હતાં.

આ કાળ દરમિયાન જ તને સમજાયું કે કેનનની
 તારે માટેની ચિંતા ને જાણ તદ્દન પાયા વિનાનાં ન
 હતાં. કેનન અમેરિકન એલચી તરીકે વળોં સોવિયેતની
 દુનિયામાં રહેલો હોવાથી, એ સત્તાની કહેણીકરણી
 ને વલણથી પરિચિત હતો. એથી જ તારા પુસ્તક
 બાળત સોવિયેત સરકારનો પ્રતિભાવ ને પ્રસાધાત
 કેવા પ્રકારનો હશે, તેની એને કંઈક કદમતા હતી.
 તદ્દઉપરાંત પોતાના દેશને ને સમાજને પણ એ બરા-
 બર યોગ્યતાં હતાં. એની એમ ને અવગળાઈ આથી
 એ પૂરો જાણકાર હતો. વળી માનસદાએના એના

અમરો એને એક પાઠ શીખવ્યો હતો કે : આય-
તિક સુખની મહિરનો નશો થોડો જ કાળ કામ આપી
શકે. કામથી સુખ-આનંદની ધમારત તો કઠોર વાસ્ત-
વિકતા સાથેના ગાઢ સંપર્ક ને સંઘર્ષ દ્વારા જ રચી
શકાય. આ સહ્યુવનના કઠોર અનુભવે તને
સમજાવું.

*

“પ્રવાસી પ્રેસ કોન્ફરન્સ” દ્વારા તારા જેવાં નવાં
ગતિક અતિથિની ઉપસ્થિતિથી, નાજુકાર બેનેલ
અમેરિકન સમાજે પત્રો ને પ્રુપોથી તારું સ્વાગત
આરંભ્યું. રોજ ને રોજ દિવસ જીવે પોતાનો અર્પો
થેલો તારા મજબાનને આરણે કાલવી ટપાલી દળવો
થવા કોઓ. યુદ્ધગંધાર વર્ષો જેવું આ લોક સ્વાસ્થ્ય
એને આશ્ચર્ય-હરવતું એથ એક કપરું ને કસોટી કરે
એવું કામ હતું તો.

ભાંતભાંતનાં લોક નિરનિરાળા લાવે તને આવ-
કારી રહ્યાં હતાં :

“ભલે પધાર્યાં આ દેશમાં. આસા રાખીએ કે
તમને અહીં સુખચારિતે જડે.”

“તમારાં બાળકોની ચિંતા કરશો નહિ. તેઓ
જરૂર એક દિવસ આ જૂમિ પર તમને બેઠશે.”

“હૃદયનો અનુમદ તમ પર વરસો.”

“આજથી ચાલીસ વર્ષો પૂર્વે અમેય આ જૂમિ
પર આમ જ પુત્ર મૂકેલો. પણ આજે આ દેશ
અમારો પોતાનો મુશ્કે બની ગયો છે.”

વળી આથી તફાવત ઊલટો મનોભાવ વ્યક્ત કર-
નારા પત્રો પણ આવતા :

“તારે ધેર પાછી જા...એ રાત્રી ફૂતરી!”

“આ અમેરિકા રાતો ધેગ ફેલાવવા માટેનું કે
સ્તાલિનના કુટુંબને વસાવવા માટેનું સ્થાન નથી.”

“અમારી બિલાડીય તારા કરતાં તો ચારી...
એ પોતાનાં બ્યોબિયાની સંભાળ તો લે છે!”

“તને અંગ્રેજ બેલ્જતાં તો આવડતું નથી... જા
તારા રશિયામાં પાછી જા.”

અલગલગ સોમાં પ્રજા જ પત્રો આવા આંધળા
રેષ ને તિરસ્કારતાં લાવ વર્ષોવનગા હતા... પરંતુ

એ ત્રણમાં તારા હૃદય પર કરવત ફેરવી એના હુકમો
કરવાની હારેપૂર વિનાશક શક્તિ ભરેલી હતી. જંગલના
દરખાંરમાં ઉત્તર મસ્તકે ખમી રહી તું-તારા જે
કદમની મચાવતાં પુરવાર કરવા મથી રહી હતી, તેના
વિષે મનોચાલિન્ય ને કલ્પિતતાનો આવો પ્રતિભાવ
જાળી શકે, એવી કદપતા જ તને આવી શકે તેમ
ન હતી.

નિષ્કુરતાના આ અણધાર્યા આક્રમણે તને દિગ્મુદ
જનાવી મૂકી. અળવમા લોકોએ અળણી દિશાઓમાં-
થી વરસાવેલાં એ વિપાકત વાગ્યાણેએ ક્ષતવિક્ષત
તારું હૈયું-ચોધાર આંસુએ પોતાની વેદના વહાવી
રહ્યું. સાર જાઠ પ્રેમની ઉખા ને સહાનુભૂતિ વરુ
આવનરો અખરખી પણ તારા ધામલ હૃદયની કાળી
વેદનાને શમાવનાર અંદનલેખ બની રહી.

આમ, એક નવા જ પ્રકારના ઉપદ્રવનો તારે
સામનો કરવાનો આવ્યો. આજ લગી તું અળવમાં
પરાવાં લોકની નજરથી દૂર—એમના અસીમ
કુતૂહલનું નિઘાન બન્યા વિના—સુરક્ષિત એવા
એકાંતમાં દેવળ મિત્રો ને રસોડીજનોનાં પ્રેમ આદરનું
પાત્ર બની છવી હતી. સમાજમાં કે સત્તાની નજરમાં
કોઈ ચોલાનું સ્થાન પોતાને માટે કેરી કાઢવાની
મહત્વાકાંક્ષા કદી સેવેલી જ નહિ. જોકેરાતના અર્ગા
અર્ગા પ્રકાશમાં હસતાં, હસતાં, ને હરખતાં લોકવતુ-
ઓથી સહ દૂર રહીને જ તે જીવનમાંથી સંતોષનો
રસ મેળવેલો. માનવ સમાજની પૂરપાટ વલે જતી
સરિતાને કઠિ બેઠાં, જલની તરંગલીલા નિકાળતા
રહેવા જેમ નિરાંતનું ક્ષાંત એકાંત સ્થાન. પોતાની
પાસે સ્વચ્ચાર રહે એથી વિશેષ કોઈ આકાંક્ષા કે
અભિલાષા તે કદી સેવી નહોતી.

પરંતુ તારા એક જ કદમે જીવનની તારી એ
પુરાણી પરિચિતિમાં જખરસ્ત ધરમૂળનો પલટો
આણી દીધો હતો. નહીં પોતાનાં વહેણ બદલે ને
એણે નવા કિનારા પરની સૃષ્ટિ સાથે નવા સંઘર્ષ જોવાનું
પડે છે એમ તારે પણ તારા જીવનને એના નવા
સંદર્ભોમાં નવેસરથી જોડવાનું ને ઝોળાળવાનું હતું.
એ કામ કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે કદીય સહેલું ન

હતું. તારે માટે જીવનની પરિસ્થિતિ બધું તદ્દન વિપરીત બની ગઈ. એકાંતવાસિની ને સદા એકાંતની જ કામના કરવાની તું એકસામટા સેંકડો હજારો લોકોની દષ્ટિનું નિશાન બની રહી! તારા જીવનના પ્રત્યેક રહસ્યને એની ગડીએ ગડી ઉઠેલી, સળેસળ વિષે એઈ-બીજી લેવાની અધીરાઈ ને 'લોક'નું કુતૂહલ માત્ર મૂકતું લાગ્યું. થોડોડોના શોખીનોની નજર પોતાની 'એટ'ના થોડાનો પીછો કરે એટલી ઉત્કટ-તાથી આ બધા અમળખા લોકો તારા નસીબના થોડાની ગતિને નીરખી રહ્યા હતા. એટલું જ નહિ તારા વિષેના પોતાના અભિપ્રાયો ને વર્તારો એમણે લખી બોલીને બહાર કરવા માંડ્યા હતા. કલ્પનાતીત એરી બેઠક ને બેઠકી આ પરિસ્થિતિથી અકળાતી, મૂંઝાતી, રોષે ભરાતી તું વિચારી રહી: 'આ લોકો મને શું સમજી શકે છે?'

આ દરમિયાન જ અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓ ને કોલેજોમાંથી તને 'બ્યાખ્યાનો' ને 'વાર્તાલાપો' માટે આમંત્રણો આવવા લાગ્યાં. 'સોવિયેત રશિયા' વિષે સવાલોના જવાબ આપવા માટે સભાઓમાં વક્તા તરીકે તારાં માથાં આવવા લાગ્યાં. નિર-નિરાળાં ધર્મસંકલ્પોએ તને 'પ્રજુ કેમ લાખ્યા?' એની તારી અનુભવમાથા મુજબા ઉત્કેહો દર્શાવી. રશિયો ને ટેલિવિઝન પરના ધાર્મિક કામંડોમાં ભાગ લેવા માટે તને આમંત્રણો અપાવા માંડ્યાં. મહિલા સભાઓ ને કક્ષોમાં 'સોવિયેત રશિયામાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો શો?' તે વિષય પર તારાં ભાષણોની અપેક્ષા રખાવા લાગી. રશિયન ઓર્થોડોક્સ ચર્ચ, રોમન કેથલિક, બેપ્ટિસ્ટ, પ્રેસ્બિટેરિયન, ક્વેકર... આદિ ધર્મપંથો તેમ જ સર્વધર્મ-સમભાવ મંદિર ને વેદાંત આશ્રમ જેવી સંસ્થાઓ તરફથી જે તે ધાર્મિક પર્વો ને ઉત્સવોમાં ભાગ લેવા તને આમંત્રણો આવવા માંડ્યાં.

રોજની આવી થોડકાંધ આમંત્રણ પત્રિકાઓ ને લોક-અપેક્ષાઓના એકધારા મારાએ તને વધુ પડતી મૂંઝી અકળાતી મૂંઝી, એનું એક મોઢું કારણ. તો એ પણ ખરું કે આ બધા લોકોના

દિલમાં તારે માટે સદ્ભાવ ને સહાનુભૂતિની સાચી લાગણી વ્યક્ત થતી તું અનુભવી રહી હતી. સોવિયેત રશિયામાં લોકોનું જીવન કેવા પ્રકારનું છે તે વિષે બહુવાની આ લોકોમાં પ્રગળ ઉત્કેહ હતી. તેમનાં મન સવાલ ઉઠાવી રહ્યાં હતાં કે 'એ દેશનું જીવન એવું તે કેવુંકે હશે કે, જેને કારણે કોઈ એક માતાએ પોતાના બાળકોને છોડી દઈ આમ પોતાની માતૃભૂમિ તજી દેવાનો નિર્ણય લેવો પડ્યો હશે?' આ બધું ખરેખર તેઓ હૃદયપૂર્વક બહુવા સમજખા આતુર બન્યાં હતાં.

તેં માનેલું કે, 'જે કંઈ કહેવાનું હતું તે બધું જ હું ખાત્રાની પ્રેસ કેન્દ્ર-સમાં કહી-સમજાવી ચૂકી છું. હવે કશું જ વધારે કહેવાની જરૂર શું કામ હોતી બેઈએ? ધર્મચર્ચા કે વ્યક્તિની આધ્યાત્મિકતાની વાતને ટેલિવિઝન કે રેડિયો પર ઉમેળીને બેસવા જેવો લૌકિક ને છીછરો વિષય શી રીતે જનાવી શકાય? એ મારાથી નહિ બને. વળી આજ સુધી રાજકારણ સાથે જેણે સ્નાન સ્પર્શનો અસંધ રાખ્યો નથી, તેથી મારા જેવી વ્યક્તિ આજે સોવિયેતના રાજકારણ ને સમાજજીવનની સમસ્યાઓ વિષે ભાષણો આપતી કોરે એ કેટલું બેઠકું છે? હું એવું કરવા બહાર પડું તો તે આત્માવગ્રાપનની પ્રજ્ઞાત સચું જ બની રહે. બમણીશીલ બ્યાખ્યાના બની હજારો લોકો સમક્ષ ભાષણ આપવાં એ મારું કામ જ નહિ. મારે જે કંઈ કહેવું છે તે મને મારા લેખન દ્વારા જ કહેવું ફાવે. એ જ મારી આવડત ને સ્વભાવને માટે અનુકૂળ ને સહજ એવું સાધન છે. એનાં વડે જ હું લોકો સાથેનો મારો સંપર્ક જોડીશ.'

સ્વેતતાના! સારું જ થયું કે તેં તારી મળમાન પ્રબોના પ્રેમ, સદ્ભાવ ને મૈત્રીપૂર્ણ એવા આ આક્રમણને મક્કમપણે ખાળવાનો નિર્ણય કર્યો. ને આ રીતે મુખરતાના પૂરમાં તારી જાતને ધસાઈ જતી તેં જય્યાવી લીધી. તારા આ નિર્ણયક કદમે જ તો તને સમાજજીવનનાં હોળાં પાણીમાં નિરંતર ઊકતાં રહેનારાં વગમમાંથી પણ ઉમારી લીધી.

અક્ષયત, લોકોના પ્રેમના આ આક્રમણ સામે
ઝૂઝવું એ તારે માટે એવું સહેલું કે સરળ તો
નહોતું જ. એમનાં આમંત્રણો સામે ધનકાર
લાણી મનનાં દાર પીડી તો દીધાં, પણ તને એ
વાતનો ભાર ખટકો રહેવા લાગ્યો. તને થયું કે
મારા જેવી એક સામાન્ય અબણી, પરંતુથી વ્યક્તિએ
એમને બારણે હળવે ટકારો ક્યો ન ક્યો ત્યાં
જેમણે પોતાના દેશનાં દાર ખોલી દઈ મને પોતાના
ધરમાં આવકાર આપ્યો છે, એમની આટલી સરખી
ઉત્ક્રાંતિને હું સંતોષી નથી શકતી!... આ વિચારે
તને ખૂબ દુઃખ થયું. ધડીભર તો તને એમ જ
ધર્મ ગયું કે મેં જે કદમ ઉઠાવ્યું છે, એને શરતવાની
મારામાં શકિત જ નથી, હું મારા જળ બહારનું
કામ કરી બેઠી છું. ને કદાચ નવી પરિસ્થિતિનો
આ બોજ જ મને કચડી નાખશે. દશકોથી ભરણતા
કોઈ નાટકમંદિરના વિશાળા રંગમંચ પર એકાએક
એકથી જ તું ધકેલાઈ ગઈ હો ને પડેા ભગ્નડયા
બાહ મોં ખોલવા જતાં તને ભાન થાય કે, 'વાચા
તો મારી ઝૂંટવાઈ ગયેલી છો'—આવી જ કંઈક
હનાશાની લાગણી તું અનુભવી રહી હતી.

*

આ જ દિવસોમાં તારા દીકરા જોસેફનો એક
પત્ર સ્વિટ્ઝરલેન્ડથી તને આવી મળ્યો. સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં
હતી, ત્યારે તારે ફ્રાંકફોર્ટ પર દીકરા સાથે પ્વાત
થયેલી. ને તેં એને સ્વદેશ પાછા નહિ ફરવાના
તારા નિર્ણયની વારંવાર બાજુ કરેલી. ત્યારબાદ
લખેલા એક પત્રમાં તેં એને તારી ગેરહાજરીમાં હવે
એ લોકોએ, જુદાં પડી ગયા વિના, કુટુંબ જીવનને
કેવી રીતે ગોઠવવું એ બાબત ઝીણીમોટી અનેક
સલાહ સૂચનાઓ આપેલી...

અચાનક માથા પર વીઝળી પડી હોય એમ,
ફ્રાંકફોર્ટ પર, તારા સ્વદેશભાગના સમાચાર
સાંભળ્યા તે ધડીથી મનમાં મૂંઝાઈ અકળાઈ રહેલા
તારા તરુણવયે પહેચિલ પુત્રે, આ પ્રથમ વાર, પત્ર
દ્વારા પોતાની આઘાતની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી.
આજ લગી તમારા ધરમાં મા ને બાળકો વચ્ચે સમો-

વર્તિયાં—મિત્રનો નાતો સ્થપાઈ ચૂકેલો હતો. ધરનાં ને
અંગત, વ્યક્તિગત જીવનના તમામ પ્રશ્નોમાં તમે
એકબીજાને વિશ્વાસમાં લઈ મસતત વિચારણા કરી
તોડ કાઢતાં. પરંતુ આકસ્મિક સ્વદેશભાગના તારા
નિર્ણય બાબત તેં એમને સાવ અધારમાં રાખ્યાં
હતાં. એટલું જ નહિ, તારા એ નિર્ણય બાબત
ઘણા લાંબા વખત સુધી તેઓને અબણુ રહેવું પડ્યું
હતું. એને કારણે દેશ સમક્ષ તેમ જ તમારાં મિત્રો ને
સ્નેહીઓ સમક્ષ તેઓને કંઈક ને દયાજનક સ્થિતિમાં
મુકાઈ જવું પડ્યું હતું. આ એક જ હકીકતે તેઓનાં
દિલને જળારો આઘાત તેં પહોંચાડ્યો હતો.

આ આઘાતની કળ વળ્યા પછી દીકરાએ તને
પત્ર લખવાનો નિર્ણય કર્યો. ને એમાં એણે તને
સાદે સાદે જણાવી દીધું કે, "તારા કોઈ પગલા
વિશે ન્યાય તોળવા બેસવાનો અમારો રજમાત્ર
ખરાદો નથી. પરંતુ આજ પછીથી એક હકીકત
તારે સ્પષ્ટપણે સમજી લેવાની રહેશે, ને તે એ કે,
આપણને કુટુંબ તરીકે એકમુને બાંધી રહેલા દોરને
તેં તારા સ્વહસ્તે છેદી નાખેલ છે. એટલે હવે એટલે
દૂર રહ્યાં રહ્યાં તું કુટુંબને અકબંધ અખંડ રાખીને
જીવન કેવી રીતે ગોઠવવું તે બાબત સલાહ સૂચનાઓ
આપી ધરનું સંચાલન કરવા ધારે તો તે અસંભવિત
છે. અહીંની પરિસ્થિતિમાં અમારે અમારાં જીવન
કેવી રીતે જીવવાં ને નાનીમોટી બચસરમાં શા
ફેરફાર કરવા તેના નિર્ણયો લેવાની જવાબદારી હવે
તારે અમારા પર જ છોડી દેવી જોઈએ. તને
નિશ્ચિત કરવા અમે એટલું જ કહી શકીએ કે અહીં
અમને કેવળ આહવાનાં જ નહિ, પરંતુ હર પ્રકારે
અમારા જીવનમાં રસ લઈ મદદરૂપ થનારા મિત્રોની-
ય જોડ નથી.

"આ બધા પર તું ઊંડાણથી વિચાર કરજે. તું
અમને પણ સમજવાની કોશિશ કરે, એટલી જ
વિનંતી.

સિ. જોસેફ"

*

૧૯૬૭ના એપ્રિલની ૧૪મીએ લખાયેલા તારા

દીકરાના આ પત્રે કરવતની માફક તારા કાળખતે વહેરવાનું કામ ક્યું. એના પત્રમાં લખાયેલું પ્રત્યેક વેલુ કરતતો તીખો ધારદાર હતો બની, તારા ઉરનાં ઉઠાણુ કંડાસતો કોક ખોવાઈ ગયેલું તત્ત રોષધો હોય એમ તારા માંસમજ્જમાં ઊંડો ખૂંપેલો ગયો — ખૂંપેલો જ ગયો... કેમ જાણે આ જનમમાં એની એ ખોજ પૂરી જ ન થવાની હોય! તારા વીંધાઈ ગયેલ હૃદયકમળની એક એક પાંખડી માનવસમાજની ફેરિમતા ને વિઘ્નિતિએ પેદા કરેલા કોક અધિગા બળની એડી હેણ અગદાર રહી.

વિધાતાએ જીની પુતિની કસોટી કરી, એના હૃદયની નળકત પર રીઝી, આ ધરાની સહચરી લેખે 'માનો મહિમા ને અપ્રમ-અનુગમની અમૃત-કૂંપી' નારીને હાથ સોંપેલા છે. દુર્ભાગ્યે સંસારના વિકટ ને અખચખડિયા માર્ગે પગ કોકરાતાં એ કૂંપી તારે હાથથી સરી પડી, નંદવાઈ ગઈ, એની સાથે જ 'મા' તરીકેનો તારો મહિમા ધૂળમાં રમેદાગાર ગયો. ધરાની સહચરી તરીકેનું તારું તેજ વિધીન થઈ ગયું! લાખ વાનાં ક્યેંય એ સોળાઈ હવે પાછી મળવી મુશ્કેલ છે એની પ્રતીતિ થતાં શોક આકોશો મૂક બનેલું તારું હેયું પછાટો ખાતું કંઈપત કરી રહ્યું. છોતીએથી બિછુડી પડેલ તારલાના શોકે આકોશ કરતું આભ મેધ રૂપે ટૂટી પડી ધરતીના ઉરમાં સમાઈ જવા કરે, એમ તારું શોકમૂક, ખાવડું હેયું કોઈ નિર્જન વનમાં આશ્રમ-કુટિરનાં એકાંતને ઝંખી રહ્યું. આ નવા મુલકની ભાવબીની પરિણામત ને લોકોની કુતૂહલભરી દૃષ્ટિથી મોં છુપાવી ક્યાંક દૂર દૂર... રિતદહમેડના સાધ્વી-એના મંદની મંદન શક્તિ એ દૂંડી રહ્યું...

તને આમ દુઃખથી લાગી પડેલી ભેઈ, તારા મિત્રો પગ હેવતાઈ ગયા. તને આશ્વાસન ને દિમત આપી વળી પાછી 'જિમ્મી' શી રીતે કરવી, તેની ચિંતામાં તેઓ પડી ગયા. તે જ્યેયું કે તારે માટેની કેનનની અગમચેતી ને સાવધાનીનાં 'શબ્દો નકામા ન હતા. તારી આ કટોકટીની પળે કેનન દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોહાનિસ્બર્ગની યાત્રા કરી રહ્યો હતો.

તેં એને પત્ર લખ્યો. વળતી જ ટપાલે એનો જવાબ પણ આપ્યો, એમાં આશ્વાસન ને દિમત આપતાં વર્તમાનના સંદર્ભથી પર બની પોતાના જીવન વિષે વિચાર કરવા એણે તને વીનવી હતી.

લખ્યું હતું કે—

"તારા આત્મવિશ્વાસને તું રખે ઝગા દેતી... દિલ્હીમાં જે કદમ તેં ઉઠાવ્યું છે તેની પાછળ તારા જીવનની કોક ઊંડી આરત ને પ્રેરણા પ્રગટ થયેલ છે. એને ઉવેખીને—દાખી દર્દને ધાર કે તું સોંવિયેત રચિયા પાછી ગઈ હોત, તો એથી તું તારું પોતાનું કે તારાં બાળકોનું ક્યું જ કદમાણ કરી શકી ન હોત. એમ કરીને તેં તારી પોતાની તેમ જ તારાં તંત્ર સાથેની દુશ્મનાવટને જ બાળુકી બનાવી હોત... તારા આ મનરતાપ ને બેરહમ વ્યથાની ધડીએ તારા હૃદયમાં અદ્વાનું એવું બળ જાગ્યો કે જે તને તારા વર્તમાનને વીધીને પેલે પાર જોવાની દૃષ્ટિ આપે. થેયં ધર... આજે તારી કે મારી જુદિમાં ન સમાનાર તારા આ કદમની ચચાઈતા પુરવાર કરનારો દિવસ પણ જરૂર જાગશે ત્યારે તારાં મંતાનેનાં નજરે પણ તારું એ કદમ સાચક ઠંરી ચૂક્યું હશે."

*

રાત ને દિવસ આંતરિક દુઃખરોગની ભઠ્ઠીમાં શોકાતી તું, તારી જાતને કસોટીના અગ્નિમાં તાવી રહી હતી.

તારી આ માનસિક અસ્વસ્થતા ને જ્ઞાનિની ગાઢ છાયાએ તારી પડખે રહી તારા પુસ્તકના અંગ્રેજી અનુવાનું કામ સંભાળી રહેલી પ્રસિદ્ધાને પણ વિચ્છિન્ન બતાવી મૂકી હતી. આમ અસ્વસ્થ હોતાવળે કરી નાખવાનું કામ પણ રવડી રહ્યું હતું. પારધીના બાણે વીધાઈને ઢગલો થઈ પડેલી હરણી જેવી તારી આ સ્થિતિમાં તારા શ્રેમકુશળની ચિંતાએ સતત ચિંતિત રહેનારા તારા મનમાનને બારણે અખચારોના ખચરપત્રોનો દેરોડો ચાલુ જ રહ્યો હતો. એ આક્રમણથી તારી રક્ષા કરવાની ચિંતામાં એમણે સતત જાગ્રત રહેતું પડ્યું. શિકાર નજરે ન

ચતા, યાકેયો પારધી વનની બોરડી ઝૂડીને સંતોષ માને એમ તારા મનમાનના મકાનની છબીઓ લઈ ને તે એના બગીચાના માળીની મુલાકાત લઈ ને તેઓને સંતોષ માનવો પડતો... આ બધી પરિસ્થિતિથી ગભરાયેલી અમેરિકન સરકારે પણ, કેઈ અણુધાર્મ્યો, અજાણ્યાઓ બનાવ ન બનવા પામે એની તકેદારીમાં એ મકાનમાં ને મકાન ફરતો પોલીસનો પહેરો ગોઠવી દીધો હતો, ને તું સફળાગી કેટલી કે આ બધા ત્રાસ ને અગવડો સહી લઈ તારા મનમાનને હસતે મુખે તારા અતિથિસત્કારનાં મુદ્દ્ય ચૂકવ્યાં.

- આવી દારુણ, કટોકટીની પળે અહેસાન માન એ આશ્રમખરદારનો કે એણે સોંપિયેત અંગ્રસીમાં કેઈને 'પક્ષાતક'નું અપહરણ કરવાની દુર્ણિદિ ન સુઝાડી. તેં ઊભા કરેલ 'ઉપદ્રવ' સામે થી રીતે કામ લેવું તે ઠરાવવાનું હજી એમણે બાકી જ રાખ્યું હતું.

અલખત, તે સમયે સોંપિયેતથી ન્યૂયૉર્કની મુલાકાતે આવેલા કવિ વોર્નરેન્સ્ટ્રી દ્વારા જાહેરમાં તારા પર ફિટકાર વરસાવવા એમણે પ્રયત્ન કરી જોયો. પરંતુ સોંપિયેતના એ કવિએ એવાં પરનિંદાનાં કામમાં હાથ આપી પોતાનું ઔરવ રજા કરાવવા કે ખરકાવા દોધું નહિ. એણે તો અમેરિકન કવિઓ તેમ જ કાવ્યસાહિત્યના રસિયા ઉદ્દગ્રીવ જીવે આગળ મૈત્રી ને બંધુતાની પ્રેરણા સમાં પોતાનાં કાવ્યોનું પદન કર્યાં કયું. નિરનિસાળા દેશોની સરહદો કોરીને, મૈત્રી ને બંધુતાની અસંખ્ય નાની-મોટી સરિતાઓને આ વિશ્વપ્રેમ ને વિશ્વશાંતિના સાગરમાં ભળી જઈ એકાકાર બનતાં અવરોધી રહેલી વિશ્વની સરકારો બધી જ 'મુખ્ય અપરાધી' તરીકે તેણે આંગળી ચીંધી. તું કેટલી સફળાગી છો !

*

તારી ટપાલનો ચેલો તો હજી રાજ એટલે જ લાર માલવતો હતો. એમાં સાન ક્રિસ્ટસરકાના આર્થબિયપે પોતાના હસ્તાક્ષર સાથે તને બેટ મોકલેલ પોતાનું લખેલું ધાર્મિક પ્રસ્તક પણ હોય, ને પ્રોફેસર એસ. કે. મહુમદાર જેવાનું ચોમ પરનાં

વ્યાખ્યાનોનું પ્રસ્તક પણ હોય. અખતમાં આશીર્વાદ સ્વિમનોએ એમના ક્રિસ્ટરના મુખવેળાં પાડેલ અશિનંદન પત્રિકામ હોય ને કેઈ જેવાના કેથલિકે ગારાબાન્દ-લની ક્રાંતિમાના ચમત્કારોનું વર્ણન લખી મોકલેલો પત્ર પણ હોય. આ તમામ લોકો તારા પર અભિનંદન ને આશીર્વાદોની વર્ષા કરતાં, તારી ને તારાં સંતાનોની સુખાકારીની કામના કરતાં.

- આ બધાનો પ્રેમ ને તારા પ્રત્યેની સદ્ભાવનાઓનો પ્રવાહ સતત તારી આંખોને અશ્રુછલતી રાખી રહ્યાં હતાં. પ્રેમનો આ ધોધ ઝીલી, જીરવી શકે એરી 'જાહેર નામાંકિત વ્યક્તિ' ન બની શકવા બદલ તું તારી નિર્જળતાને દોસતી. મનની આ અસ્વચ્છતા ને ઝાનિત્યા બોજ સાથે તું તારા પ્રસ્તકના અનુવાદ-પ્રકાશનના કામમાં મન પરાવી રહી હતી, સાથે સાથે સેંકડો પત્રમિત્રો સાથે સત્કાર, આભાર ને પ્રેમગોષ્ઠીનો શિષ્ટાચાર નિભાવવા મથી રહી હતી.

એ મે માસમાં જ તારા બંને બાળકોની જન્મમઠ આવતી હતી—મેની ૪ થી તારીએ દીકરી કાત્યાનો જન્મ ને ૨૨ થી તારીએ દીકરા જોસેફનો જન્મ. બંનેને તેં એ દિવસે માદ કરી આશીર્વાદના તાર મોકલ્યા. એની ટપાલ ખાતાએ આપેલી 'રસીદો' પણ તેં જતનથી સાચવીને મૂકી... પણ મોરકામાં એટલી સરકારના કલેવરમાં માનું દૈયું ધમકતું હોય તો એને તારી આરાત ને હિંપાનો અણુઅણુદ સમજાવને ?... એ તાર તારાં બાળકો ભગી ન જ પહોંચ્યા.

એર. પણ તને એમ નથી લાગતું કે, માના અંતરની આવી રવડી પડેલી આશિષોને પારિજાતનાં ફૂલની પેટે હળવે હાથે વીધી, એગી કરી લઈ ને સૂર્યનારાયણુ જો નિર્ધીનિત વાતસલ્પ રૂપે વરસતા ન રહ્યા હોત, તો કદાચ હરિયાળીના આ લાવણ્યે, ને કૂળા નિર્દોષ હાસ્યના ક્લકલ નિનાદે આ પૃથ્વી સોહતી ને શુંજતી ન રહી શકી હોત ?

પરોણુજાત માણતા અતિથિની હાલતમાં આ દેશમાં તેં મિત્રો ને સ્નેહી સ્વજનોની બહેળા બિરાદરી ખડી કરી દીધી હતી. રાજદાનની ટપાલે જાણે તારે

કાળે એક સુંદર નાનકડો ગ્રંથગ્રાહ, જ બેભો કરી
 આપવા ધાયું હોય. આ રીતે જ તેને તારા ક્રિય
 મિત્ર ને માનીતા લેખક આન્ડર્સ સિન્નાવ્ડગની
 આગવી શૈલીમાં લખાયેલ કૃતિઓ વાચન માટે
 સંપાદી. આ જ એ કૃતિઓ કે જેના વિષે કયું અવમા-
 નોમાં, કે વાંચ્યા વિના જ સોવિષેતમાં આ લેખક
 પર ક્રિટિકર વર્ણવવામાં આવ્યો હતો; ને તેને
 દેશનો દોષી ને અપરાધી ગણી એને. માથે સાત
 વર્ષની સંપત્તિ કેદની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી.
 પોતાની સાથે આચરવામાં આવેલ આ અન્યાય
 સામે દહતાપૂર્વક ખ્યા રહી જે શીળી સ્વરચતા
 ને વીરતાપૂર્વક એણે પોતાના આત્મગૌરવનું રક્ષણ
 કર્યું હતું તેની અદ્ભુત મિસાલે તારા તુટતા
 ધૈર્ય આડી પાળ બાધી આપવાનું કામ કર્યું.

સિન્નાવ્ડગના સ્મરણે તેને પોતાના દુઃખનો
 દર્શાવતો આંસુ સારતાં સરખાવી. આત્મગૌરવની
 રક્ષા ખાતર જેલની કાળકાટકીની સજા કબૂલી લેનાર
 એ મુક્તાત્મા સાથે પોતાની ક્ષિતિ-સરખાવતાં તેને
 સભા જેવું લાગ્યું. તેને થયું : હે અણી જુએ મરતા
 માણસના મોં આગળ હાથને ભોમના ધાળ ખચકી
 દો, તો એ એનો કાળ જ બને, એવું જ તારું
 થયું સ્વાતંત્ર્યનો આવડો મોટો ઠોળિયો નાણે તારા
 માણ જ રૂંધી તાબશે કે શું? પણ ના... ધીરે ધીરે
 તેને થતાં વળવા માંડી. વહાલેશનાં જામમાં દિલની
 માવજત કરી નાણુનારાં મૂર્ખાં પ્રેમાળ મિત્રોની દૈ
 ને એમની ભાવભરી આંસુનાવાસનાએ તારા જામની
 વેળાં ટારી પાતી મર્ધ.

ત્યાં તારી સદાની સખી વંસતે આવી પહોંચી
 તેને ચંદન લેપથી શીતળતા બસી, તારા જામને
 રૂંધવા મંડિયા. ને જોઈડી ગમેલ જામ શા તારા
 મુંઝ પર નવલગનની કૃપણી સિમતની રેખાઓ
 ચમકી જવા લાગી.

આ મે-મહિનામાં જાણેનાનાનાં ભાર્ષ સુરેશ-
 સિંદનો ઠીકરો અશોક ને એની રૂપ પત્ની તેને
 મળવા માટે આવી ગયાં ને એ મુલાકાતે તારા

આનંદના સતેલા સોતને નાણે માગ કરી આપ્યો.
 એ જ મહિનાની એક વહેલી પરાંટે અકાળમીની
 ઘસતીમાંથી ફૂટી નીકળેલ અલુગાય લીલી-ફૂલોની
 હળવી માડી સુવાસે નાણે સાદ કરી તેને નીંદરમાંથી
 જાગાડી... ક્યાંક દૂર દૂરથી કૂતરાં જાસવાનો અવાજ
 આવી રહ્યો હતો... તેને થયું, અમારા મુકાબામાં
 પણ આવી જ વસંત આવતી... રાત્રિએ દૂર દૂરથી
 કૂતરાં જાસવાનો અવાજ પણ...

ને વિચારના ઝોલે ચડી તારું ચિત્ત ક્યાં ક્યાં
 ભિચરી રહ્યું! તેને થયું : “ખેર પણ ૧૯૬૭ની
 સાલની આ વસંત તો કેઈક અનેખી જ રહી
 આ એક જ વર્ષમાં નોખાં નોખાં ત્રણ રથો મને
 એનો બેટો યર્ષ ગયો! કેમ નાણે, મારા શોક-તાપ-
 ઘેરાં મનની ઉદારી કાપવા ને મારે માથે સાંતવાનો
 હાથ ફેરવવા જ એને વળી વળીને મારી પાસે
 આવ્યું પડ્યું હોય.” ને નાણે તે તારી ને વસંતની
 સદમ્પાનાનો એ પંથ આલેખી દેખાડ્યો :

—“વસંતની પહેલી મુલાકાત મારે કારતમાં,
 ફજુઆરીના અંતમાં, કાલાકંકર ખાતે ગંગાછાને કાંઠે
 માર્ધ. ત્યાં વસંતનાં પચલાં પારખવાં જરા અધરાં
 હતાં. કારણ શીત-કાળે સિંચિરમાં પણ ત્યાં મુસાબ
 ને જલજોટાનાં ફૂલ ખીલતાં જ રહે છે, વનરાજી રાત્રે
 તમારાં તીલ્લા સ્વરગુજને અગ્રગમતી જ હોય છે.
 પણ કેઈ એક પનેતી પરાંટે આખાવાડિયાની સકા-
 ભકાર, જરાછ દરિયાળા ધનપડાઓ વચ્ચે આખા-
 મોરની ગુલછડીઓ લહેરિયાં લેતી જેવાં મળે છે,
 તે એની માડી સુવાસથી આસપાસનું વાતાવરણ
 ગોરી રહે છે. કેમ નાણે વનઉપવનની સમગ્ર સૃષ્ટિ
 ખુબ-પદ્મવ ને મંજરીઓના સાજ સજાયામાં ભરત
 બની મર્ધ હોય! વસંતની રાહ જોતાં પોતાનાં
 દરિયાળાં વચ્ચે ઉતારી દિગ્બર બની જોડેલાં જુલો
 પણ ફૂંળા ફૂંળા ફૂંપણાએ દરતી જોડે છે. એમણે
 ભોમ ખેરતી નાણેલાં મુક્કર પાંદડાંનાં બેચગામ ફળ
 તોડાની છોકમંની માફક વાચરાના છદે ચડી દહિયા-
 દોડી કરતાં ધરતું આમણું ને અગાસી ભરી દે છે.
 પૃથ્વીના ઉત્તર ગોળાર્ધની માફક શિયાળે પ્રકૃતિ અહીં

મહાનાશી નીલરમાં પેહી રહેલી નથી. અહીં એની જગૃતિનો પ્રયાદ ગંગાનાં નીરની માફક અરબધિત, એકધારો વણા કરતો હોય છે. કોઈ ગમતુ તરુણ કન્યાથી વસંતનાં પામલના મધુકર સુષ્પા ન સુષ્પા ત્યાં તે કોષામ્બાન તોપસ શો રુદ્રમૂર્તિ ઝીંચ એનાં પગલાં સૂંધતો આવી પહોંચ્યો જ નહોતો...”

ભારતમાં વસંતનાં આ રૂપ જોઈ, માત્ર મહિનાના અંતમાં તું સ્વિદ્યલેન્ડ પહોંચી, ત્યાં વળી એના ચિરપરિચિત એવા સાગ્રમાં વસંત તને સામી મળી. નાનકડાં ને પ્રસાદ એવા એ નવનરમ્ય પ્રદેશમાં અતિ મંદ પગલે પ્રવેશતી વસંત શુદ્ધ કરરવશે પ્રકૃતિને જગાડી રહી હતી ને પ્રકૃતિ પણ કશીય ઉતાવળ વિના આગસ મરડતી હળવે હળવે પામ્યું ફેરવતી બેઠી ધઈ રહી હતી. બપોરા વીણે બરફ કપાક કપાક પીંગળા લાગતો, સૂષ્પોનાં હરોળો પ્રકાશ પૃથ્વી પર બધે સોનું પાથરી દેતો, ને કરો જ ઉષમાત કે વ્યસ્તતા પ્રગટ કર્યાં વિના ધરતી ફેરસીધવાનાં પીળાં ફૂલોની બહારથી હસી ઊઠતી. કોઈ દિવસ વળી સવારથી જ આસમાન વાદળે ઘેરાયેલું રહેતું. રાત્રે ઠંડા પવનનું તોફાન પણ ઊઠતું. પણ બીજી સવારે વળી નિરબ નીલ આકાશ ને સૂષ્પનારાયણનાં દર્શન થતાં. મધુચક્રની આ અનવરોધ્ય ગતિના નિરવધિ હંદ, તાલ ને લયનું મૂર્ચ્છાગીત તારામાં નવા પ્રાણનું સિંચન કરતું. તારો આત્મા દેહમનના શોક-કલેશનાં શુષ્ક મલિનતાના વાધા ઉતારી નિરામયતા ને આંતરિક આનંદનાં શુભ ઉજ્જવલ વચ્ચે સજી રહેતો.

એપ્રિલમાં સ્વિદ્યલેન્ડની માવા મૂકી, તું અમેરિકા જવા નીકળી ત્યારે ક્યાં એવવા નીકળી પડી હોય એમ વસંત ત્યાં પુરબદારમાં હતી. ઝુરીયની એ અખીય સડક પર તને વિદાયની સલામી આપવા દારબંધ ખડાં ચઈ રહ્યાં હોય, એમ બદાય, વન-ચેરી ને સફરજનનાં વૃક્ષો પોતાની પુષ્પમંજરીની છડીઓ ડોલાવતાં, તારા માર્ગમાં સફેદ ને રવૂગા ગુલાબી રંગની બિછાત કરતાં, પોતાની મીઠી સુવાસ વેરી રહ્યાં હતાં. એ વૃક્ષો તો જાણે આજે તારા સ્મૃતિ-

પદ પરે એમાં ને તેવાં કાતરાઈ રહેલાં છે!

સાર જાદ, અમેરિકાની ધરતી પર તારા ઉતરાણ સર્વાં મોડે મોડે—એપ્રિલમાં તું લેંગ આપ્લેન્ડ પર તારા મજમાનનું અતિથિ માણી રહી હતી, તે સમયે ઠંડીનું જોર હજી એટલું જ હતું. આ પર કે લોય પર—કપાંચ ફૂલ પાંદું હજી નજરે ચડતું ન હતું.

પણ મેં માસ અધવારતાં અધવારતાંમાં તે અચાનક કપાંચથી આવી ચડેલ રૂપ જોખતવંતી જાનરમાન નારીની અદ્યાથી વસંતની ઉપચિતિએ તને આજી દીધી. અમેરિકાની વસંતનાં દર્શન અભિભૂત એવી તું બોલી ઊઠી; અહીંની વસંતનો વૈભવ પણ અમેરિકન બૂખંડી પ્રકૃતિ જે વોજ થી ને સમૃદ્ધિએ વિપુલ ને પ્રચુર છે. વસંતનાં રપશી એકાએક મુખર બની ઊઠેલી પ્રકૃતિએ અહીંની આખી સૃષ્ટિને જાણે રંગ, રસ, રૂપ ને મંધના સરવરમાં જમકોળી દીધી. ન હોય... ને લિયો તોલ્સ્ટોયની નવલકથા ‘પુનઃજન’ (રિસરેકશન)નો એક ફકરો ટાંકી તે તારા હૃદયના બાવને પ્રગટ કર્યો:

તોલ્સ્ટોયે લખ્યું છે:

“વસંત એ સદાશાળ ને સવન—નગરમાં સૂષ્પાં વસંત જ છે. ફૂલગાં, પશુપંખી, જીવજંતુ ને માણકો... બધાં જ એના આનંદથી ખૂંચી ઊઠે છે. પરંતુ પક્ષ મણાતાં ઉન્નરવાન માણસો એકબીજાને હેતરવામાંથી ને ત્રાસ આપવામાંથી જ નવરાં પડતાં નથી...”

“આ સૃષ્ટિમાં માણીમાનના લાભાથે” કુદરતે સજેલું આ નિત્ય વતન પ્રલાત કે એનું અલૌકિક સૌંદર્ય, માનવીમાં—જીવમાનમાં, શાંતિ, સંવાદિતા ને ગ્રેમીલમુખતા ડેરનાડું પ્રકૃતિનું આ પુરુષવંતું ઐશ્વર્ય દાન આર્વા માનવીઓને દેવે કરી જ મહત્તા કે પાવકતાનો લાભ જગવી શકતું નથી! એમને મન આ જગતમાં મહત્ત્વનું ને પવિત્ર કંઈ હોય તો તે—એમણે પોતે પોતાને હાથે સજેલાં એકબીજાને

પીવા માટેનાં સાધનોનું — એકબીજા પર પ્રભુત્વ
જમાવવા માટેનાં ઉપાદાનોનું જ.”

*

એક ‘પ્રસાતક’ નારી પ્રત્યે કેવું વલણ લેવું, તે
વિષે નક્કી કરતાં સોવિધેત સરકારે સારા એવો
સમય કાઢી નાખ્યો. ‘હતો...’ તું બહુતી હતી કે,
આ જ એમને માટે સ્વાભાવિક હતું. કારણ એમણે
સૌ મળણે ગાળાને પાણી પીવાનું હતું. સત્તા-
શક્તિમાં ચડતાં-ઘેતરતાં વર્તુળોએ, અંદર અંદર
મસલત કરી ‘પ્રસાતક’ પ્રત્યેના વલણ-અવહાર વિષે
ધરની — અર્થાત્ દેશની અંદરની તેમ જ દેશ બહાર-
ની નીતિ નક્કી કરવાની હતી. પાર્ટી-સંગઠન, છૂપી
પોલીસ તથા પાર્ટીની સેન્ટ્રલ કમિટી વચ્ચેના સલાહ
મંત્રણા બાદ જ આવી નીતિ નક્કી થઈ શકે.

જૂનની ૨૫મીએ યુનેાની એક અખબારી પરિષદ
સમક્ષ સોવિધેતના વડા પ્રધાન કોસિછને વ્હરે
હયું કે “સ્વેતશાના અસ્તીત્વેવા નૈતિક દૃષ્ટિએ
તદ્વન અસ્થિર ચંચળ મનની એક માંદગી આ છે; ને
એનો ઉપયોગ કરીને જેઓ રાજકારણમાં પોતાનો કોઈ
દેવ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે — આ સોવિધેતને બદનામ
કરવા માગે છે — તેવા લોકોની અમને દયા આવે
છે.”

રશિયન ભાષા બોલનાર સૌ કોઈ ભેદ શકે
તેમ હતું કે, કોસિછન પોતાની છબ પર મહા-
મુસીબતે કાપૂ રાખી શક્યા હતા. અર્થાત્ તારા
તરફના એમના રાપનો ધૂધવાટ એમ સહેજે થમી
નમ્ય એવો ન હતો.

પાર્ટી-તંત્રને કામ કરવું ભેયું હતું, એ લોકોને
સમજાઈ ગયું કે, તોપખાનાની મુખ્ય તોપમાંથી
પહેલો ‘બાર’ છૂટી ગયો છે.

બીજા મહિને ટેટ્રામ અખબારો દ્વારા તને
તારા-પોતાના વિષે ધણું ધણું નવું બોલવા મળ્યું.
એ ‘નવી માહિતી’ મુજબ —

— અત્યાર લગીની તારી નિદ્રાગી લગભગ
માનસચિવિસકોની સારવાર ને નિવરાણી હોજા જ
પસાર થયેલ હતી.

— બીજી વાત એ કે તું એક અસાધારણ
જાતીય વાસનાઓ ધરાવનારી આ છે.

— ત્રીજું એ કે, તારો જરૂરેસાતનો શોખ
રોમેનેવના-રાજવંશીઓનાં માન મુકાવે તેવો હતો.
કામતી દરદાગીના કાંસી સારાં સારાં વૃક્ષો પહેરી
ફરવાની ને સોનાની ચાળીમાં જમવાની તને આહતો
છે.

— ચોથું એ કે, ૧૯૩૮માં સોવિધેત-જર્મની
કરાર વખતે રિમેનેટ્રોપ ને સ્તાલિન મળ્યા તે વખતે
તું પણ એ બેઠકમાં હાજર હતી.

— પાંચમું રાજકારણના પ્રત્યેક નિર્ણાયક પગલા
વિષે તારા પિતા સ્તાલિન તારી સલાહ લઈને જ
આગળ પગલું ભરતા.

— છઠી વાત એ કે, સ્તાલિને રિવસ બેઠકમાં
જમા કરેલ રકમ ઉપાડી લેવા માટે જ તારે
રિવડલેન્ડ જવું પડ્યું હતું.

યુરોપ અમેરિકાનાં અખબારોએ આ ને આવી
કેટલીક વાતો તારા વિષે ફેલાવવા માંડી. અનેક
અભવમા લોકોએ એની કાપડીઓ કાપી કાપીને
તારા પર પોસ્ટથી ‘ગોઠલી આપી હતી. આવી
બેઠકો અસ્વાસ્થ્ય ને નિંદાની વાતો ફેલાવવા સામે
વિરોધ કરનાર વાચકો પણ કેઈ કોઈ ઠેકાણે
નીકળ્યા.

— ઓઓના એક સામયિકે તો ‘લખ્યું’ કે
બ્રજેશસિંહે ‘તાડું’ ધર્મ-પરિવર્તન કરાવી તને
સાકાહારી હિન્દુ બનાવી દીધી છે, ને રાજ સિવ-
મંદિરમાં ભંઈ, સિવલિંગની પૂજા કરી વિના ‘તું’
અમનો હાથો પણ મોંમાં ચૂકતી નથી.

— મોસ્કોના ‘લિટરરી એગ્રેટ’ તને ‘મિથ્યા
બકવાસ કરતી રહેનારી ઉ-માદમ્મત ઓનો’ ઇલાકામ
આપ્યો.

— મોસ્કોના વડા ધર્મોપધારીએ કહ્યું કે, તને
ખ્રિસ્તી ધર્મ સાથે દલીલ લેવાદેવા નથી. એમને
અન તે ખ્રિસ્તી ધર્મની દક્ષા લીધી હોવાનો સવાલ
જ ઊઠતો ન હતો. અથા ધર્મોમાં રસ લેનારી

ખાઈ તરીકે તું એમને મન પ્રિયતા ધમ માટે નાવાયક બનાવી!

ત્યાર બાદ લંડનના એક ખગરખતી વિક્ટર લુઈસને સોવિયેત સરકારે તારા ધરમાં જઈ, તારા બાળકોની મુલાકાત લેવાની પરવાનગી આપી. એ માણસે તારા મેળના ખાનામાં તાણાટૂંચી હેઠળ તે સાંચવી રાખેલ કુટુંબની વ્યક્તિઓની છબીઓનો સંગ્રહ હાથ કર્યો. ને તારા 'વીસ પત્રો'વાળા લખાણની એક તકલ મેળવી લઈ, પોતાની નોંધ ને ટીકાટિપ્પણી સાથે છબીઓ સહિતનો મસાલો પુસ્તક રૂપે હાપવા માટે લંડનના એક પ્રકાશકને વેચવાની પરવાનગી પણ સોવિયેત સરકાર પાસેથી મેળવી લીધી.

થોડા જ વખતમાં લંડનના 'ઈર્લી એક્સપ્રેસ' 'સ્તાલિનનો શ્રમ છબીસંગ્રહ' એવું મથાણું બાંધીને તારા ધરમાંથી ધાડ પાંડીને આણેલી એ છબીઓ ને વિક્ટર લુઈસની નોંધો ને ટીકાટિપ્પણીઓ સહિતનું લખાણ હાપવાનું શરૂ કરી દીધું. કુટુંબની વ્યક્તિઓ ને એમના ખૂતકાળથી તદ્દન અગણ્ય એવી વ્યક્તિ એમાંની કેઈ એકાદ વ્યક્તિનું જીવન-ચરિત્ર ચીતરવા એસે તો એ કુટુંબનું તેમ જ એ વ્યક્તિનું કેવું બેઠકું ને ભરોશું સ્વરૂપ ખરું કરી દે, તેનો નમૂનો વિક્ટર લુઈસના આ નૂતન સાહસે પૂરા પાડ્યો હતો.

હેબર્મનના 'રટને' પણ 'સ્વેતસ્નાના એન્વાસ'ના શીર્ષક હેઠળ તારા લખાણમાંથી તુટક છૂટક ફકરાઓ વીણી લઈ વિક્ટર લુઈસની નોંધો ને ટીકાટિપ્પણીઓ સાથેનું લખાણ હાપવા માંડ્યું.

તારું "એક મિત્રને લખેલા વીસ પત્રો"નું પુસ્તક ઓક્ટોબરના અંત સુધીમાં ઈંગ્લેંડ, ઈટલી, જર્મની, બેલ્જિયમ તથા સ્પેનમાં એકી સાથે હપાઈ ગય, એ પ્રકારનું સંયોજન તે તથા તારા પ્રકાશક મિત્રોએ સાથે મળી કરેલું હતું. પરંતુ તમારી એ યોગ્યતામાં પથરો નાખવાની ધુણતાગરી હરકત વિક્ટર લુઈસે આરંભી દીધી હતી. તારા સંયોજન પ્રમાણેનું પુસ્તક પ્રગટ થાય તે પહેલાં જ ઉપરાંત

તમામ દેશોમાં પોતે તમાર કરેલ એના પાકાંતરનું ઝડપી પ્રકાશન કરી આપે એવા પ્રકાશકોને એણે ગોંડા મોંડ્યા હતા.

તારા ધારાસાલી એલન સ્વાઈઝની તો બીજે કમળખતી જ મંડઈ ગઈ. પુસ્તકના કોપીરાઈટની રક્ષા ખાતર ઉપેયુક્ત તમામ દેશોમાં એણે કોટે ચક્રુ પશુ એટલું જ નહિ, તાર્કાલિક, તકેદારીનાં પગલાં લેખે તારા પુસ્તકની રસિયન આદૃત્તિની બસો નૂકલ-છપાવી પ્રગટ કરી દેવાનું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું. તારા પ્રકાશક હાઈર એન્ડ રોચે પશુ પુસ્તક પ્રકાશનની તારીખ ટૂંકેડી આણી દઈ, ઓક્ટોબરના આરંભમાં જ પુસ્તક પ્રગટ કરી દેવાનું નક્કી કર્યું.

ત્યાં તો આદૃતનું એક નવું મોહું ચડી આવ્યું... મેસ્કોએ પોતાને ત્યાંના અમેરિકન એલબી પર-અમેરિકન રેડ ડિપાર્ટમેન્ટ, તેમ જ એનાં બહેર જીવનમાં સત્તા, પ્રતિકા ને લાગલગ ધરાવનાર અનેક અમેરિકન અમલોઓ પર દબાણ આપ્યું કે, ઓક્ટોબર ક્રાંતિની અવશતાબ્દીને ટાંકે જો સ્વેત-લાનાનું પુસ્તક પ્રગટ થશે, તો સોવિયેત-અમેરિકન રાજકીય સંબંધોમાં વિધનકર્તા બનશે માટે એનું પ્રકાશન હાલ મુલતવી રહેવું જોઈએ... ખેર, આ પછી તો ચોમેરથી તારા પ્રકાશક પર તડી વરસી રહી. પરંતુ એણે પોતાનો નિર્ણય બદલવાનો સાદાં હનકાર કર્યો.

તારા પુસ્તકનું પ્રકાશન મુલતવી રખાવીને, એ રીતે મેળવેલા સમય જરૂરિયાત, વિક્ટર લુઈસનું પાકાંતર સુરોપજારમાં પ્રગટ થઈ ગય, ને મૂળ પુસ્તકમાંથી લોકોનો રસ જ જોડી ગય... એ હિંચથી આ પેંતરો નાખવામાં આવેલો.

વિક્ટર લુઈસનો એક બીજો પણ સાથી નીકળી આવ્યો તે એક કેમ્યુનિસ્ટ-મિત્ર ને ઇટાલિયન પત્રકાર એન્ડ્રો ગિમ્પાળી. એણે પણ મોસ્કો પાસેથી તારા ધરમાં પ્રવેશી તારાં બાળકો ને કુટુંબી મિત્રોની મુલાકાતો લઈ તારે વિષેનાં સનસનાટીભર્યાં સમાચારો દુનિયાના મોં આગળ પીરસવાનો લઠાવો

લીધો. પારા જીવનમાંથી નિર્ધાર તારી આપતાં એણે કહ્યું કે :

“આપના મરી ગયા પછી, ને વીસમી કોંગ્રેસમાં સ્તાનિનનું મૂર્તિભજન થઈ ગયા બાદ, તું બહુ ઉદાસ ને દુઃખિત હતી. તારા પુરાણા મિત્રો ને સાથીશ્રેણીઓએ તને સાવ ન્યાત બહાર મૂકી દીધી હતી. આપના સત્તાકાળ દરમિયાનનો તારો યુગ્મ્ય ને દુઃખનો ઓસરી જતાં, તું સાવ અંધવાણી પડી ગઈ હતી. તારું જીવન નીરસ ને શુષ્ક બની ગયું હતું. આવી નિરાશામય સ્થિતિનો અંત આણવા જ તારે હેશ હોડી આમ નાસી છૂટવાનો માર્ગ લેવો પડ્યો હતો. પોતાની આસપાસ નામકીર્તિનો ચળકાટ પાછો જમાવી શકાય ને ફરીથી પોતે હજારો લોકોના આંકડાંનું બિંદુ બની શકે એવા આશયથી જ પોતાનું આ પુસ્તક પ્રગટ કરવા તું પ્રેરાઈ છે...”

પોતાના રૂઢ સંસ્કારોની સ્થૂળતાનું પોત પ્રકાશતાં આ પત્રકારે તારી તરુણ્યવયના પ્રેમી કેપ્સરની પણ મુલાકાત લઈ નાખી. ને એની યુષ્ઠતાની પરાકાષ્ઠા તો એ કે, એણે તારા પુત્રને મુખે તારા “બીબા” ધૂણીએ કેટલાના હિસાબ માગ્યો! પરંતુ તારા સંતાનને મુખેથી એને જે સચોટ જવાબો જરૂર, એણે એની માતા તરીકેના તાગ જ નહિ, તારા પુત્ર તરીકેના ખુદ એના પોતાના ગૌરવને અજવાળે એવું આત્મતેજ પ્રગટ કર્યું.

જે, ‘સ્વેતકાનાના જીવનની સત્ય દહીકતો’ને નામે પુરોષ અમેરિકાની અખબારી આશ્રમમાં જે વિકૃતિ ને જુહાણું ફેલાવી દેવામાં આવ્યાં, એણે તારા જેવી એકલવાળી બક્ષિત મોટે તો એક જગેરે વાવટાળ જ જગવી દીધો હતો.

ને આ બધું શાને આતર? એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે જીવવાનો અધિકાર માગવા બહાલ! એક મહાસત્તાને આમાં પોતાની સત્તા સામે પડકાર ફેંકતો લાગ્યો; ને અંગૂઠે કમાડ ઠેલી તારા માર્ગમાં અવરોધો ઊભા કરવાની પોતાની બંધી શક્તિ એણે અજમાવી નેઈ. એક જગેરે મોટી સત્તાના આવા

આડકતરા પડકાર સામે તારે જૂઝવાનું હતું. એક મહાસત્તાનું પીઠમળ લઈ નીકળી પડેલા નિદેકાએ જગભર વેરી દીધેલાં અસત્યોનો તાગ કાઢી, એકે એકે એ તમામને સત્યના પ્રકાશમાં ખેંચી આણી શમ્પરોષ કરવા કમર-કસવી એ ધુમાડામાં બાચકા બરવા જેવું કામ હતું.

તે, સ્તાનિન જેવા, જગની આંખે ચડી ચૂકેલા, એક કાળના માધાતા રાજપુરુષને ઘેર હીકરી થઈને જનમ લીધો હતો. એનાં સૂકૃત-દુઃકૃતનો પડખો તારા પર પડ્યા વિના રહે જ કેમ? પોતાના દેશ સાથેનો સંઘર્ષ કાપી નાખતી વખતે તેં માનેલું કે, એ જૂતકાળને તું સદાને માટે દફનાવી ચૂકી છે, પરંતુ ઉપરિચિત થયેલી પરિસ્થિતિએ તને સમજાવી દીધું કે જૂતકાળ તો દેહના પડખાવાની જેમ જાણુસનો પીછો કરતો જ રહેવાનો છે.

તદુપરાંત, સનસનાટી તેમ જ ઉત્તેજનાભમાં સમાચારો પર જૂમ્યા ઝંસની માફક તૂટી પડનારા લોકમાનસનો પણ તને પરિચય હતો. સાદું, સરળ, બનાવટના ઓપ કે ચમકોટ વિનાનું સત્ય લોકમાનસના આંકડાંનું ચીજ કોઈ કાળે હતી નહિ, આજે પણ એમાં કોઈ અપવાદ ન હતો.

તેં જોયું. હતું કે, કુદરતમાં આંધી એ કોઈ સાતત્ય ધરાવનારું જળ નથી. સાગરમાં ઊઠતાં મોજાંનું જે જીવન, તેટલું જ ધરતીની ધૂળમાંથી ઊઠતા વટોળનું આજીવન.

મોટાં મોટાં વૃદ્ધોને મૂળમાંથી ઉખાડી ફેંકનારી આંધીના પ્રચંડ જળ સામે ટકી રહેવું, એટલે મૌનની સમાધિ લઈ ધરતીના વક્ષને આલિંગી રહેવું.

તારા સંતાપ ને બેહાલીનાં મૂંઝાં સાક્ષી બની રહેલ મિત્રોએ તને આ જ માર્ગ લેવા વીનવી. તને પણ લાગ્યું કે એ જ હડાપણુજીયો માર્ગ છે.

ભારતમાં અજેયના નાના ભાઈ મુરેશસિંહને ડાખાંબો દ્વારા એવા સમાચાર મળ્યા કે, આ બધા આપાતોથી તૂટીને તું દગલો થઈ પડી છે, ને કોઈ હોસ્પિટલમાં પથારીવશ બની સારવાર લઈ રહી છે.

એટલે ચિંતા ને મલરાટમાં એણે તારા ધારા-
શાસ્ત્રીને પત્ર લખી તારા અખર પુછાવ્યા. પૂરા
એક માસથી તારા હસ્તાક્ષરનો કોઈ પત્ર એમને
મળ્યો ન હતો, એટલે એમની ચિંતાને સળંગ કારણ
પણ હતું જ. તે તત્કાલ પત્ર લખી તારા કુશળ
સ્થાપચાર આપી એમને નિશ્ચિત કર્યા.

સદ્ગાળે, નિંદાની આંધીના આ સ્વમ્મ ગાળા
દરમિયાન કદી તને આત્મદંશનો આ પોતાનો
તેજોવધ થયાનો આધાત લાગેલા નહિ. ઈશ્વરનો
અનુમત્ત કહે કે કુદરતની મહેર કહે, તારા શરીર
ને મનનું ધનતર જ એવું હતું કે, અત્યેક નવો
દિવસ, એના પ્રભાતની સુરખી ને તાજગી વડે,
પ્રકૃતિની હરિમાળી ને ફૂલપલ્લવની સૃષ્ટિ વડે, તારા
હૃદયના ધાને ચેલવા-રૂઝવાનું કામ કરતો. ‘નિર્બંધના
બલ રામ’ની આ વચુદેખી વચુપેખી પરિચર્યાએ જ
એક કપરી ધાતમાંથી તને ઉઘારી લીધી નાણે!

આ જ ગાળા દરમિયાન તારા વેદના-મુદ્
દેવાએ દિવંગત કવિ પારતરનાકને બોળે મસ્તક
મૂકી, કલમને સહારે જે વિલાપવાણી વહાવી તે
એનેક માનવીઓનાં હૃદયને રપઘીં ગઈ હતી.
હમદિલી પ્રગટ કરતા જે પત્રો તારા પર આવ્યા
તેમાં પ્રિયતમમાં પોતાના અણ્ણાવીસ વર્ષના પુત્ર સાથે
વસતાં * બ્રજેશનાં પત્નીનો પત્ર પણ હતો.

બ્રજેશનાં જીવંત રમણજી સમી આ બેઉ વ્યક્તિઓ
તરફના પત્રસંપર્કે પણ તારામાં નવજીવન સંચિવાનું
કામ કયું.

*

પંદરમી ઓગસ્ટે લૉગ આઇલેન્ડ પર તારા પ્રકા-
શક હાપર એન્ડ રેના વાઇસપ્રેસિડેન્ટ ધનન ચૌમ-

* ૧૯૪૭ની સાલમાં હિંદુસ્તાનનાં શરૂઆતી દિવસોમાં કબલે
કયું, તે વખતે ઓરિસ્સાથી લાગેને ખીલ દેશમાં પહોંચી
જવા હત્યતી એક ચઢી ઠોકરી સાથે બ્રજેશને પરિચય
થયેલો. લગ્ન કરી બને ત્યાંથી નીકળી બારત આવ્યા
જયેલાં, આ લગ્નજીવન રોજ વરસ નિભાવ્યા બાદ
બ્રજેશનાં પત્ની એમના લગ્નના એક માત્ર સંતાન — આ
પુત્રને હાઈ લારલ ઠોમ કાયમને માટે પ્રિયતમ આવી
વસેલાં હતાં.

સના ધરમાં વળી એક બીજી અગત્યની પરિપદ તારે
મૂટે ગોઠવવામાં આવી, જેમાં યુરોપ અમેરિકા ને
એશિયાના પંદરેક જેટલા પ્રતિનિધિઓને તારે મળ-
વનું હતું. આ પ્રતિનિધિઓએ ‘એક મિત્રને લખેલા
વીસ પત્રોનું તારું લખાણ પોતાનાં સામગ્રિકમાં
હપતે હપતે ડાપવાની જવાબદારી માથે લીધેલી હતી.
જે પુરતકનું લખાણ ડાપવા પેતે તૈયાર થયા હતા,
તેની લેખિકા તેમ જ એના લખાણ રિપેના મોરકોએ
ફલાવેલ ધુમ્મસમાં સાચાખોટાની પતીજ પડવી બહુ
મુશ્કેલ બની ગયું હતું. આથી જ આ પ્રતિનિધિઓ
તારી સાથેની મુલાકાતમાં બધું જાણી લેવા ખૂબ
આતુર હતા. પૂરા બે કલાક લગી તેં એમની સાથે
ખૂબ જ નિખાલસ બાવે વાતો કરી. એમનેં અત્યાર
લગી મુંઝવી રહેલ સવાલોના જવાબ આપ્યા. એમના
મનનું સમાધાન કયું.

આ બધાની સાથે વાતો કર્યા પછી તારું મન
તને સવાલ કરી રહ્યું હતું : “મારા પર આવા મિત્ર-
વિમિત્ર સવાલોની કમરમાર મલાવી રહેલા આ લોકો
હવે મને પૂરી સમજ થયા છે, બોળખી થયા છે —
એજ માની હું નિરાંત વાળી લઈ શકું ખરી? રશિ-
યન આનસમૃદ્ધિ એ શું પૂર્વના કે શું પશ્ચિમના —
તમામ દેશોને માટે એક અગમ્ય કોમડો જ નથી
રહી ગઈ શું?”

*

નાનવુંકેતના એ નાનકડા બેટ પર દરિયાનાં પલ-
પલ પલટાતાં રૂપ નિહાળતી વળી તું તારી બંદી
માતૃભૂમિના કવિવરોને સંભારી રહી.

ઝારના બંદીખાને પણ કવિવર પુરિષેને પોતાના
મનના એકાન્તે આ સાગરને સુહૃદ બનાવી એની
જેડે ગોળીને આનંદ લૂંટ્યો હતો. હૈયાની મહત્તા
ને સુવાસના કવિ પારતરનાકે કાન પાચરી સાગરની
મંદરુદ વાણીમાં સમ્પન્ન માધુર્ષ્ય શોધ્યું હતું. ગોર્કીએ
તો એ દરિયાને હસતો બોલ્યો હતો. આ સરસ્વતી-
પુત્રાને મન બળેતો આ નિરવધિ બોધ એ પ્રકૃતિનું
એક આદિ વિમુક્ત તત્ત્વ છે. મુક્તાના-નિર્બંધતા એ
એના આસ-અપાસનો ધળકાર છે. મુક્તિની અંખનામાં

પૂરતો આવેલ રશિયન આત્મા સદાસર્વદા એના સંપર્કે
સાંવતો ને ચેતનાનો સંચાર અનુભવતો આવેલો છે.

એવા ‘વત્સલ વડીલ’ના સાગરરાજવા ચરણે બેઠી
તું તારી કથાણું જીવનમાત્રાના યાદને ઉતારી રહી.
તારાં કથનાયકો એતાનાં બાળકોને આ દેશનાં બાળ-
વૃંદમાં બળી, જઈ જળક્રીડામાં મરત આનંદે મુખર
બની કિલોલતાં ભેઈ રહ્યાં. નાનડુકેતના રોબોડિયા
આસમાનેથી વરસતી વર્ષાના પાવલ-ઝંકાર સુણતું
તારું મનપણી કંપનાબોમળી ક્ષિતિને ઉજેળવા
નીકળી પડતું... ને રોષ્ટ’ લોવેલ ને આન્ડેઈ
બોઝનેસેન્સી જેવાં કવિદિલોના ઉદ્ધારો તારા રમ્પતિ-
પ્રદેશમાં પડ્યા મળ્યા જતા. એમણે કહેલું કે,
દુનિયાના નિરનિરાળા દેશોના કવિઓને પરસ્પર એક-
બીજાની પિછાણ મેળવતાં ને એકબીજાની હૃદય-
વાણીના મમ સમજતાં રાકી રહેલું કાંઈ એકમાત્ર
બળ આ દુનિયામાં હોય તો તે છે ‘આબની સરકારો’.
ને અમેરિકન કવિ-મિત્રો ને સહૃદય એતાઓના
વિકાળ વૃંદ સમક્ષ પોતાનું દિલ ખોલતાં એમણે કહી
નાખેલું: “આપણે બધા કવિઓ—અમેરિકનો ને
રશિયનો બેગા મળાતે કવિઓના યુ.નો.ની સ્થાપના
કરી દઈએ તો એ કેવું અદ્ભુત! આપણા રાષ્ટ્રસંઘની
રાજધાની પૈડાં પર જ—સતત ગતિશીલ એવી એક
ટ્રેનમાં જ રાખીએ. ને પછી તો એ ટ્રેનમાં બેસી
વલ્ચનરાઓની જમાતની પેઠે મનની મોજે આપણી
અખંડ વિશ્વમાત્રા આલ્યા જ કરે!...”

૧૬૬૭ની વસંતમાં કવિ બોઝનેસેન્સીના મુખેથી
સરી પડેલા આ ઉદ્ધારોએ, બંદી આત્માનું એક
અદ્ભુત દિવાસ્વપ્ન જ રમતું મૂકી દીધું નથી શું?
કવિતા એ ઉદ્ધારોનું મનન કરતાં, અમેરિકાના માસા-
ચુસેટ્સનું નાનડુકેત ને રશિયાના ફીમિયાનું કોઝતેબેલ
તને કવિઓની આવી ‘જિંપ્સી રાજધાનીઓ’ જેવાં
ભારમાં!

સોંગ આઈસેન્ડની આ ‘જિંપ્સી રાજધાની’માં
શક્તિ ને પ્રસન્નતાનો થોડો કાળ ગાળ્યા બાદ, વળી
તારે એક નવા આધાત માટે તૈયાર રહેવાનું આવ્યું.

૧૦મી સપ્ટેમ્બરે તારા યુસ્તકમાંથી પહેલો દપતો
સામયિકો ને અખબારોમાં પ્રગટ થવાનો હતો.
‘ન્યૂયોર્ક ટાઇમ્સ’, ‘હેઈલી એકપ્રેસ’ ને ‘લાઈફ’
એંગ્રેજીનમાં છપાવેલા પ્રથમ દપતો પર નજર પડતાં-
વેંત તું ચોક્કી જીડી! આ શી બદસલુકી! આવી
બદસલુકી! વિક્ટર હ્યુઝે તારા ધરમાંથી ઉઠાવી,
યુરોપભરમાં વેચી વેરી દીધેલ જામીઓ...એની
લખેલી નોંધો સાથે તારા લખાણની સેળમેળ કરી,
બેહૂદાં શીપકે સાથે છપાવેલ લખાણ! પરાવૃત્ત
દર્ષણમાં જીકતાં પોતાનાં ને પોતાનાં કુદુખીઓનાં
બેઝોળ ને કંઠમાં પ્રતિબિંબ ભેઈ તું જળી જીડી.
જીવનના આંતર બાહને પ્રગટ કરવાની આટઆટલી
જીવ-તોડ મથામંજી પછીય પરિણામ આ જ? મારા
જીવન વિષેની આ જ સમજ? શું આ જ મારો
પરિચય?

તેં ભેઈ લીધું કે ‘હી વર્લ્ડ’નું આ ‘હી પ્રેસ’
પણ ગાનવીના હાથમાં બેધારી તલવાર જેવું હથિયાર
છે. અહીં પણ અસહ્યોની નિરંતર જીતી ઢળતી
આંધીમાં પણ સ્થિર રાખીને જ સત્યે પોતાનું
અસ્તિત્વ મહાકષ્ટે ટકાવી રાખવું પડે છે. ‘સત્યમેવ
જયતે’નું સત્ર રટતી આવેલી માનવજાતે અહીં પણ
સત્યના અતિમ વિજયમાં પોતાની શ્રદ્ધા અગ્ર
રાખવા માટે બલિદાનો ને કષ્ટના માર્ગની જ વરણી
કરવી પડે છે.

સોવિયેત રશિયાની ને અહીંની સ્થિતિમાં ફરક
માત્ર એટલો જ કે, સત્યને અહીં રાજદ્રોહ, ક્રાંતિદ્રોહ
ને લોકદ્રોહના આરોપો બની સત્તાના પીંજરામાં
બાંધ થવું પડતું નથી, કે એવા ધોર પાપી ને
અપરાધીની છાપ લઈ કેદખાને પડી સડી-ગળીને
મરવાની ફરજ પડતી નથી, કે પછી નિરંતર
પોલીસની નજરથી ડરતા, છુપાતા ફરનારા ચોરાકુની
માફક લોકારવણમાં ફૂંકરી મારી જઈ, પોતાને જ
હાથે પોતાનો અંત આણી દેવાની ફરજ પડતી
નથી. ખેર, સત્યને શ્વાસ લેવા માટે આ દેશમાં
છે તેવો મુક્ત અવકાશ હોવો, મળવો એવ કેવું
સહજાઅ છે, માનવજાતને માટે! એ કેમ કરી

સમજવવું આ કુનિયાને ?

અખખારી આલખતું આ અનાડી સ્વરૂપ ને જડતા જોઈ તારું દિવ કંઈ બિંદુ ? કોઈ અજડ, અનાડીના મલિન જરજટ હાથે ચૂંચાતા ફૂલ જેવી કુદરેશ તારી સુકુમાર લાલપુષ્પોએની યઈ રહી હતી ... પણ એની ફરિયાદ તું કોને... કયાં જઈને કરે ?

તારો વિરોધ દર્શાવતો એક નાનકડો પત્ર- 'શાષ્ટિ' મેગેઝીનના તંત્રીએ એના 'તંત્રીને પત્રો' નાળા કોલમમાં છાપે... પરંતુ એ તો નગરખાનામાં તત્કાલીન અવાજ જેવું હતું. બેકામપણે બેકાઈ રહેલી કુદરેશીમાં એ નાનકડા પત્રનું ગર્હ જ રું ? બીજા બીજા અક્ષરોમાં છપાયેલા એ પત્રને વાંચવાની ફરસદ ને પરવાય કેટલેની ?

*

ખેર, પણ ત્યાર બાદ થોડા દિવસમાં છપાઈને તૈયાર થઈ ગયેલ તારા પુસ્તકની રજિસ્ટ્રેશન ને અગ્રેજી નકલ તારા હાથમાં સુકાઈ, ને તારું આનંદથી ગદગદ હૈયું દરખાનું આસુડે દ્રવી રહ્યું.

તારા જીવનમાં તો આ એક અમૂલ્યકારિક ઘટના જ હતી. ને ? આજથી ૭ જ મહિના પૂર્વે, તું ભારતમાં હતી ત્યારે, આપા સોહાગી દિનની કષ્ટના પણ તારે ખીતાં ખીતાં કરવી પડી હતી ! તે દિવસોમાં તો તારું આ એક સોનેરી સ્વપ્ન જ હતું.

આઝોબરની બીજી તારીખ એ તારા પુસ્તકના સત્તાવાર પ્રકાશનનો દિવસ હતો. એ નિશિતે વળી એક 'ગ્રેસ કોન્ફરન્સ'નું આયોજન થયું. તે 'માન્ય' કે બસે થઈ જાય. મને પણ ગેરસમજ ને ગૂંચવાડનાં બળાં સાફ કરવાની એક તંક મળશે. પુસ્તકની આલોચના કરનારાઓને હું સમજાવી શકીશ કે 'ભાઈ, આ તો એક કુદરેશની અગત તવારીખ છે. એની આંતરિક કદાપ્તી કહેવાનો આ નાનકડો પ્રમાસ છે. એમાં ઐતિહાસિક સંસ્મરણો ને શબ્દકીય આલોચકની પુખ્ત વિશદ દષ્ટિ-રોધધાનો તમારો પ્રમાસ મિથ્યા છે."

પરંતુ આશ્ચર્ય તો એ છે કે, એ ગ્રેસ કોન્ફરન્સમાં તારા પુસ્તકની વાત તો કોઈને સાંભળી જ નહિ !

એવો એક સવાલ તને ન પુછાયો કે જ્યેથી તું ગેરસમજ ને ગૂંચવાડનાં બળાંને સાફ કરી શકે ! સરેરાની સડકો ને બલી-શેરીના મંદવાડની માફક જ એ ગૂંચવાડ ને ગેરસમજનો બળાં બંધો અખખારી સમાજમાં સોને કોકે પડી ગયેલી વસ્તુ હોય !

ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ ને આધુનિક યુગની સિદ્ધતાના બંધને જંકડાયેલી તું, ટેલિવિઝન કેમેરાની સમર્થ આતર પ્રસાધનવેષના લપેડાવાળા યહેરે વીજળીનો તીખે પ્રકાશ ઝીલતી, મળા ફરતી પરોવેલ માઈક્રોફોનની હાંસડીના લાર ખમતી, પસાને રેખાજેલ દાલતમાં—એક આરામપુરથીમાં ફસાઈ પડેલી દાલતમાં બેઠી હતી... તારી આસપાસ બની પડેલ અખખારી મંડળીમાંથી કીલ્તા 'અનંત જુદજુદ' યા 'પ્રભો'ને પહેંચી વળવા—એવો અંત જોવા બાથો-મિયાં મારી રહી હતી. વીજળીના પ્રકાશે અંતર્ગત રહેલી તારી આંખો સામેની દીવાલ, પર ટોંગેલી ધડિયાળમાં આ અપરાધોથી દહાના અંતની ધડી બોળવા તલસતી જ રહી. તારી આ વિકટ દુશા ને એની ધંત્ર્યાને પામી ગયેલ ટેલિવિઝનનો સંચાલક પણ કુપ્પ ને ચિતિત બની આના ત્વરિત અંતની કામના કરી રહ્યો. ખેર, કસોડીની એ ધડી પણ વીતી ગઈ. વળી પાછી વિસામીની ધડી આવી. લોકોના પત્રોની પ્રેમવર્ષા આરંભાઈ ગઈ. તારું પુસ્તક વાંચીને તારું જીવન સમજના પછી સમજેલના ને મુબેશ્શઓ પ્રચલ કરનારાં આ પત્રમિત્રોનો પરોક્ષ સહવાસ તારી ખરવાઈ ગયેલી જીવનસંક્રાંતિની પૂર્તિ ને પરિપુષ્ટિ કરી રહ્યો.

અંતેકઝાઝર ફ્યેહોરોવિય કેરેન્સ્કી એટલે રશિયામાં ૧૯૧૭ની ક્રાંતિ બાદ અતિ દૂકા મળ્યા દરમિયાન સત્તા પર રહેલો લોકશાહી સરકારનો વડો પ્રધાન. પોતાને મળેલ સત્તાકાળ દરમિયાન એણે રશિયન રાષ્ટ્રને એના ઇતિહાસમાં સદુ પ્રથમ લોકશાહીને પાટો ચડાવવાની કોશિશ કરી જોયેલી પરંતુ બોલ્શેવિકોએ એના હાથમાંથી સત્તા ચૂંટવી લઈ એને પદબદ્ધ કરી જીવનભરને માટે પરાસા બનાવી એને અમેરિકામાં દેશાંતરની ફરજ પાડી હતી.

રશિયન ઇતિહાસના એ સંધિકાળે, ઊભી લોક-
શાહીના કડુજ અંગમતું નિમિત્ત બનેલો આ માનવી
એ ભેવડ પરાગ્રથનાં વિષ પચાવી, પોતાના અત્મ-
ગૌરવ ને સન્માર્ષને અખંડ રાખી અહીં જીવી રહ્યો
હતો. પોતાની જીવનનિષ્ઠા ને આશાવાદને વળનંદવાર્ધા
રાખી જીવનની શાંત પ્રસન્ન મંથા આ દેશમાં નિર્ગમી
રહ્યો હતો.

એમ તારું પુસ્તક વાંચીને સમભાવ ને આત્મ-
મતા પ્રગટ કર્યાં વિના ન રહી શક્યો. એ તારે માટે
આનંદ ને ગૌરવનો વિષય કેમ ન હોય ?

ઓક્ટોબરની ૨૮મીએ તારે લેખિનીના સમરથ
સ્વામી કિયો તોસ્તોયનાં દીકરી-એલેક્ઝાન્ડ્રા જ્વોવ
સાથે મિશ્રાપ થયો. એમની સાથેનો મિશ્રાપ એટલે
તો નજલે રશિયાના ભૂતકાલીન ઇતિહાસના એક
આખામ ઉત્તરવલ્લ સુધી સાથેનો મિશ્રાપ કેમ ન હોય,
એટલી ઉત્તેજના ને હર્ષના રોમાંચ તે અનુભવ્યા.
રશિયામાં તું હતી ત્યારે તોસ્તોયનું યાત્રાના
પોસ્તાનાનું, ધર તારે માટે પવિત્ર માત્રાધામ ક્રમું
બની રહેલું. અનેક વાર તું એની મુલાકાતે જઈ આવી
હતી. એ મહામાતા જીવન ને આચારથી વ્યાપ્ત એવા
ચિંતન-વિચારના પુંજથી તેમ જ એણે સર્જેલા
સાહિત્યજગતનાં આસ લેતાં જીવંત માનવ-રત્નોથી
તું અંજલેશી હતી. કિયો તોસ્તોયનું નામ તને
આતિ પાડું હતું. એટલે જ તો એની આત્મજન
સાથેનું આ મિલન કોઈ મહિમાવંતું પર્વ ઊજવતી
હો, એની અનુભૂતિ તારા દિલમાં જંગમતું હતું. એ
મહામાનવનો અર્થ પામેલી આ તેજસ્વિની વિમલા
ને સરળદેશી પુત્રી સાથે બેસી તે બોજન લીધું.
એની સાદી સ્વદેશી વાનગીઓમાં તે અમૃતની તૃપ્તિ
અનુભવી, અહીં પણ એલેક્ઝાન્ડ્રાએ પોતાની આસપાસ
યાત્રાના પોસ્તાનાના જેવી જ એક માનવસાદત
ઊભી કરી દીધી હતી. એમના વિશાળ ખેતરની
વચ્ચે જે એક દેવળ હતું તેના પાદરૂ પછી સોવિયેતનો
એક માણ પદાર્થવિમાની હતો... સ્વદેશની ભૂમિ
પર પાળા જવા અનિચ્છુક એવા અનેક જીવોનો
તેઓ સંધિપારો બની રહ્યાં હતાં.

એર, પણ સૌથી મહત્ત્વની ને દર્પનાં પુત્રક જગાડે
એવી હમીકત તો એ હતી કે, તોસ્તોયની એ
વડાલી દીકરીએ અમેરિકન નાગરિક તરીકે અહીં
પોતાનું યાત્રિપૂર્ણ જીવન વ્યતીત કરતાં તોસ્તોય
તેમ જ રશિયા વિષે અનેક સાર્થકિત મંથા નિર્માણ
કર્તા હતા. એ વિષયનાં મુદ્દર વ્યાખ્યાન-પ્રવચનોની
તેઓએ અહીંની પ્રજાને લદાણ કરી હતી. મોવિયેત
સરકારે વારંવાર તેઓને સ્વદેશ પાછા ફરવા નોમા-
મણાં ઇજન મોકલાવેલા, પરંતુ તેઓ આ ભૂમિ
તેમ જ પોતાના શાંતપ્રસન્ન જીવનની માયા ડાડી
અહીંથી ખસ્યા નહિ. મા વિના દિવસરાતા પણ
સમા તારા પ્રાણે એમની જાવામાં કંઈક સાતા
અનુભવી.

*

‘સિમેન્ટ કોંક્રીટના જંગમ’ની ઉપમા પામી
ચૂકેલી અમેરિકન નમરીઓને તે કઠોક માની અમળી-
એ પ્રાવણી પૂનમે મેળાની રંજમણા માણવા નીકળેલ
માળકની મુખ્યતાથી નિહાળી છે. તો કઠોક મેનદટનના
મિનવિચ મામની સાંકડી શરીરોમાં જેવા મળેલ
લંબા લાંબા કેશ, મહિન વેશ ને કલાન્ત-કુદ્યુપિત દેહે,
ઔદાસ્ય ને આનિતા મુર્તિમંત અવતાર ચર્મા
દિધિ-નૃદે તને સૂચી અકળાવી પણ છે. ભૌતિક
સુખવૈભવની હોડમાં ‘અવલ’નું બીડું ઝડપી મળેલ
અમેરિકાનો દબલો ને ચમક દીક તને આજી
મથા છે, તો એ જ અમેરિકન સમાજના દૈદમાં
પોષાર્થ રહેલ રોમના કીટાલુઓએ જન્માવેલ દિધિ-
ઓની હસ્તીથી મુગર્ષ ને, રસ્તે પડેલાં મેશાં મંધાતાં
ઝાંઘરાં લણીથી નજર ફેરવી લેતી હોય એમ તે
બીજી દિશામાં મોં ફેરવી લઈ સુવાગ્ય શોધ્યું છે.

એર, એવ સમભળ્યું એનું છે. સરવરના કાદવ
હોયેવાનું પોષણનું મધું સું? કોઈ સમાજશાસ્ત્ર
યા ઇતિહાસકારની સક્ષમ પારદર્શી ચિકિત્સક દષ્ટિ
તને ન વરી, એ નક્ક હોય છે તને દંડાનો
અર્થેશ શો છે? હૃદયની આંખે જ આ જીવન
ને સંજિનાં સુભજ રૂપ નિહાળવા-માણુવાની જે
સક્ષમ મધ્ય દષ્ટિ વિશુના મહામૂલા ઉપહારરૂપે તું

પામી છે. એનું મૂલ્ય શું કામ ચોખ્ખું આંકવું? એ પાસગામી દાદિનો દીવડો હાથ ધરીને જ તો તું પહેલી નજરે માનવીને લગભગીત બનાવી મૂકે, ને એની કલ્પનાને તમર ખવડાવી દે એવી નગરીઓની સંશોધનમાત્રાએ નીકળી છે. રાત ને દિવસ વીજળીનો પ્રકાશ હોયો પોતાના અધારાં ઓગાળવા મથનારાં આ સિમેન્ટ ડોકીટનાં જંબોમાં તું ખોવાઈ ગયેલી સંસ્કૃતિઓનાં અરણ્યોની ખોજ કરવા નીકળી પડી છે!

નિરનિરાળા દેશ ને જાતિઓના કેટકેટલા લોક, દેશાન્તર કરી— પોતપોતાની કલા-સંસ્કૃતિનો વારસો સાથે લઈ અહીં વસી ગયેલા છે! સવારથી સાંજ લગી આ નગરની સડો પર નજર નોંધી બેઠાં જ રહો, ને એ સડો પર વહી જતા માનવપ્રવાહમાં એના શૈવિધ્યની ખોજ કરતાં તમે યાકૌશો જ નહિ...! એહા! અહીં કોણ નથી? જોર્જિયનો, યુક્રેનિયનો, જર્મનો, હટાલિયનો, આર્મીનિયનો, ચીનાઓ, સર્બિયનો, પોલિશ... આ બધાંએ પેટીઓથી અહીં વસી જઈ, પોતપોતાની કલા-સંસ્કૃતિઓના સંમિશ્રણથી એક નવી જ અમેરિકન સંસ્કૃતિને જન્મ આપ્યો છે, આટલા વિશાળ પાયા પર વિવિધ સંસ્કૃતિઓનું સંમિશન બીજે ક્યાંય તને જોવા મળ્યું હોય તો તે રશિયામાં.

ભિન્ન ભિન્ન દેશો ને જાતિઓની કલા-સંસ્કૃતિ-ઓના સંગમતીર્થે શા આ નૂતન બૂખડાની લગ્ન ને વિપુલ વૈભવવંતી પ્રકૃતિનાં પદ્ધતિ તારાં નવનેત્રું રંબન ક્યું? હતું. શરીરસૌક્યે ફૂટાં-સોદામણાં ને બાવહારમાં બાલ-સહજ સરળતા ને મજાજતા સાચવી રહેલ માનવીઓના સંપર્કે તારા એકલવાયા પ્રાણને કુદ્દાંબિતા ને મિત્રતાની હિમા બહી હતી. તારું કલ્પદાન હેયું એ બધાંને કૃતજ્ઞતા ને પ્રશંસાની અંજલિ અર્પ્યા વિના શી રીતે રહે? છ છ મહિનાના તારા અમેરિકાના વસવાટ દરમિયાન અનેકાનેક અમેરિકનોને મુખે પોતાના દેશ, પોતાની સરકાર ને એના રાજકારણ વિષે અસંતોષ ને રોષ પ્રગટ થતાં તેં જોમાં-સાંભળ્યાં હતાં. એ બધા રોષ ને અસંતોષમાંથી અતિશયોક્તિ ને

આત્મવિશ્વાસ કરતર માણી નાખ્યા પછીના તથ્યો મથાર્થતા તરીકે સ્વીકાર કરી લીધા-પછી પશું તને થતું કે — ‘માનવીના લાભની આ શી કડચુતા! શ્યા બોળા આ લોકને ‘હા’ ને ‘ના’ વચ્ચે — કાળા ને પેશા વચ્ચે, સ્વતંત્રતા ને પરતંત્રતા વચ્ચે, બંધન ને મુક્તિ વચ્ચે જે સહારના રણ જેવું અઘરાત અંતર પડેલું છે, તેનો કંઈ અંદાજ છે ખરા? પોતાના વડવાઓના પરાક્રમે ને અસંખ્ય મોંઘાં આભ્રપ્રસિદ્ધાનો ને અતે એમને જે મુક્ત વાતાવરણ ને જીવનને પોષક એવા આત્મપ્રકાશનું દાન મળેલું છે, તેનું જ મૂલ્ય તેઓ આંધી ચક્રતા નથી! પોતાના સર્વનો જ ધનકાર કરવાની હદે એકદર ને એતમા બનીને તેઓ કેવું ‘મોટું’ જોખમ ખેડી રહ્યા છે, એની શું એમને લાગ્યું છે!’

‘સમાજવાદ’ ને ‘સામ્યવાદ’ વિષેની બેસમજ પ્રગટ કરતાં તેઓ ઊંડા સંતોષભેર કહેનાં હોય છે : ‘સમાજવાદ એક અતિ ઉમદા ધર્મ છે, ને અમારો દેશ પણ પોતાની ગતિએ હળવે હળવે એ સમાજવાદ લણી જ જઈ રહ્યો છે!’

અંતરપટ ખોલી એમની સાથે જીવનની આટ-આટલી વાતો કહી નાખ્યા પછી પણ તેઓ અણ-સમજબંધાં તને સવાલ કરે છે : ‘અમને એ તો કહો કે, ધરખાર છેલ્લાંકરાં ને દેશની કુનિયાને છોડી અહીં લાગી આવવું પડે એવો કયો બતાવ બની ગયો તમારા જીવનમાં?’

ને તારી વાતો પર પૂરો વિશ્વાસ મૂકવાની આનાકાની કરતાં એ લોક ખોલી જાતાં, ‘જાઓ જાઓ, એવું તે બનતું હશે? તમારાં જ બાળકો તમને મળવા અહીં ન આપી શકે? એવું કહી ના બને.

તને થતું હાટ વાળી નાખ્યો આ તો! આનો કેઈ ઉપાય ખરા? ને મૌનના પ્રગાઠ આસિંધનમાં શાંતિ શોધતું તારું હૈયું સ્વયતોન્નિગમાં રડી રહેતું :

‘જો નવંતર દેશનાં ભોળાં માનવી! તમારું જોગપણ પણ લાંબે આજાદ રહો! ધનધાન્યે ભરી આ સમૃદ્ધ ને આતિથ્યે ઉદાર એવી ભોમકામાં જન્મને ધરી તમે બિજર્મા છો... તમને અહીંના વાયુમંડળ

બહારની કોઈ વસ્તુસ્થિતિની કદબના ન હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. ખેર, પણ તમે એટલું જાણી લો કે, તમારા દેશમાં આવીને તમારી વચ્ચે વસવાતું સ્થાન પામીને, હું એટલે ખુશ છું. મારાં સુખ આનંદો અહીં સીમા નથી. કમ્પ્લેક્સ કુરું છું કે જે પ્રદેશમાંથી ત્રાસીને અહીં આવી છું, તેની સ્થિતિ હું તમને સમજાવી શકું તેમ નથી. પરસ્પર વહેમ અને આશંકાથી જ એકબીજા સામે જોવા ટેવાયેલાં, ભયભીત ને વિકળ, કાનફૂસીથી વાત કરનારાં, ને અંતરની વાતને એકબીજાથી છુપાવવાની આદતવાળાં, આત્મપ્રવંચના ને દંભ જેમને કોઠે પડી ગયા છે એવાં ભારતીય ને સોશિયલ મોલ્ડર્સને ફરનારાં નરનારીની દોરગી વસ્તી કે જેને આ દુનિયા 'કોમ્યુનિસ્ટ-વર્લ્ડ' તરીકે જાણાય છે તેનાથી ત્રાસીને હું તમારી પાસે દોડી આવી છું. એ દેશ એવો છે કે જ્યાંના નામરિક ધોરણોમાંથી જ અસત્યની ગળથૂથી ચાલીને મોટાં ધાય છે; નિશાળ-માંથી જ તેઓને હૈં હોય તે હોડે નહિ આણવાની કેળવણી મળી ચૂકી. હોય છે, શૈક્ષિક ને આત્મિક દૃષ્ટિએ કુદિત 'બની ગયેલ' 'એવરેજ' સોવિયેત ઝેન'ના સમુદાય વચ્ચે રહી, 'રેધામણ' ને ગૂંચળામણનું જીવન કસરડવા કરતાં, અહીં યુગાથી ગાય ને જોળપણથી ચમકતાં આંખોનાં આસાંનાં ઊંઝાણમાં ડૂબી મરું હું. લાખ દરજ્જે પસંદ કરું છું.

'પરંતુ' એ વહાલાં લોક, વીનું તમને એક જ વાત માટે—ભણાં ધર્મને સોવિયેતે છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં કરેલી 'મહાન પ્રગતિ'ની મુલખાંજી અમારા જેવાનાં મળે ઉતારવાની કદી કોશિશ કરશે નહિ. એ 'ગ્રેટ પ્રોગ્રેસ'નો કળિયો જેમને મળે અટકી રહ્યો છે, એમને જ એના રવાદની પૂરી ખખટ હોય છે, એટલું સ્વીકારતાં થશે તો એમના પર મોટો ઉપકાર થશે. ...હું અહીં આવી છું. આ દેશ ને આ જૂમિ અંગેનું મારું સંશોધન ચાલુ જ રહેશે. પણ તે મારી રીતે—મારી શક્તિ ને આવડતને અનુકૂળ એવી રીતે જ કરવા દેજો. નિરર્થક સવાલો પૂછીને, કે ઐતિહાસિક-રાજકીય દૃષ્ટિએ સચોટ, એવાં સવપ્રમાણ-વાળાં લેખો, પ્રવચનોની મારી પાસે આસા રાખીને

મને મૂંઝવણો-સંતાપણો નહિ.

'...અવગત, મારે તમને ધણું ધણું કહેવું છે. મારા પોતાના વિષે, મારા દેશ વિષે. આ દેશમાં તમે મને પૂછેલા કમ્પ્લેક્સ તમામ સવાલોનાં જવાબ આપવાની ક્ષમ્મ હું ધરાવું છું...પરંતુ તે અખખારી પરિવેદો દ્વારા, ટેલિવિઝન ઇન્ટરવ્યૂ કે લાઇવ-પ્રવચનો દ્વારા નહિ જ. મારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ એવાં સાધનો તે આ નથી જ. અહીંની. પ્રભ સાથે અંતરંગતા ને ગોપીનો કંપન' બાંધવા માટે મારી પાસે, મને વધુમાં વધુ અનુકૂળ એવું સાધન તો છે મારું લેખન જ. લેખક તરીકે જીવીને જ હું મારું અંતર તમારી સમક્ષ ઠામવતી રહીશ... આદ-આટલાં દુષ્ટ, કષ્ટ ને યંત્રણાને અંતે આ એક જ અધિકાર મેં વાંછવો છે—પ્રશ્ન પાસે માગ્યો છે—એક સામાન્ય વ્યક્તિ તરીકે હરતી ધરાવવાનો. એ અધિકાર ભણાં ધર્મ મને અહીં ભોગવવા દેજો.

'આ દેશમાં હું મુક્તિની કામના કરતી આવી છું. હવે અહીં મને 'હું જે છું તે' રહીને જીવવા દો. મુક્તિનો મારે મન કંઈ અર્થ' હોય તો તે આટલો જ છે.'

*

સ્નેહલાના! તારી નિષ્ક્રિયતા તને જે દેશનાં કિનારે પહોંચાડી દીધી હતી, તે દેશમાં વહુજનરણના બટકારા જેવો મળ હવે તારે માટે પૂરો થયો હતો. કરીને કામ થવા માટેની ધડી આવી લાગી હતી.

'કરીને કામ થવું' એટલે શું? જીવન...? કેવા પ્રકારનું જીવન? હું કોણ, કેવા પ્રકારનું મારું વ્યક્તિત્વ છે?... વગેરે સવાલો તારા મનમાં ઊઠતા હતા. ને વિચારની સ્પષ્ટતા માટે તને મજબૂર કરતા હતા.

તે એક સરમુખત્યારની દીકરી તરીકેનું જીવન જોઈ લીધું હતું... અહીં સુધી આત્મા પછી પણ જે 'કેશાણા સરમુખત્યારની દીકરી' રહીને જ જીવવાનું આવે તો એથી અઠારું ને નારીપાસ કરનારું આ દુનિયામાં તારે મન બીજું કશું જ ન હતું.

સરમુખપારની દીકરી તરીકે જ જીવવું હોત
તો રશિયા છોડવાની જ તારે જરૂર ન હતી. એ
'મહાન નોર્મન'ને પ્રસ્થાપિતનાં પુણ્યો ચાવનારા
નોર્મનનો વચ્ચે જઈને તું હજી સુધે આનંદે જીવન
નિર્ગમી સકી હોત.

અરે, એ માટે હવે તો નોર્મનના સુધી જવાની
પણ જરૂર ક્યાં રહી હતી? ખુદ મોસ્કોમાં જ, એક
વાર કબરમાંથી ઉઠાડી જતાં મૃત્યુમાં ધકેલી દેવાયેલ
સ્તાલિનની ભગ્ન મૂર્તિની મરામત ચાલી રહી હતી.
સહુત 'મહાન નેતા'ના પદ પર એના પુત્ર પ્રતિષ્ઠાન
માટેની સંસ્કારવિધિ આરંભાઈ ચૂકી હતી.

૧૯૬૭ની પાનખરમાં મોસ્કોએ એકાએક તારા
તરફનું વશણ બદલી તને મોસ્કો પાછી ફરવા
આગ્રહતારા પૂર્વન પશુ મોકલ્યાં હતાં, જમન સામયિક
'સ્ટન'ના ખચરપત્રીએ તારા ધરમાં જ, તારા
ખાળકોની ટેલિવિઝન મુલાકાત લીધેલી; ને એમાં
તારા દીકરાના સુખે કહેવાડાવવામાં આવેલું કે, મમી
ને હવે ઘેર પાછી ફરે, તો એને કશી સળ ચંનાર
નથી. બાવીસ વરસનો એક સામાન્ય તરુણ—
કોઈ કશી સત્તા કે સામયિક પીઠગળ વિના, ખેડક,
આવી બામધરી એની પોતાની કઈ ગુન્ગવેશ પર
ઉચ્ચારી શકે?

ખેર; પણ તારે મન સોવિયેત પાછા જવાનો
તો સવાલ જ ઊઠે એમ ન હતો. આ ને આવા
બધા સવાલો પર અનેક વિચારો કરવું મન ફરીથી
પોતાના નજીકના જીવનગળને ખોળી રહ્યું.

"... પસાર થયેલા આ એક વર્ષ દરમિયાન
મેં ક્યારેય સોવિયેતનાં મારાં મિત્રો સાથે પત્ર-
વ્યવહારથી સંબંધ જોડવાની કોશિશ કરી ન હતી.
સોવિયેતની પરિપાટી મુજબ રશિયામાં તો હું રાજ-
કોહનો ગુનો કરી નામી છૂટેલ લાગેલું જી ચલુઈ.
મારી સાથે પત્રવ્યવહાર કરનાર કોઈ પણ માણસ
જેખરમાં જ મુકાઈ ગયો. એટલે જ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં
હતી એ દરમિયાન મારી બહેનપણી જ્યાં સાથે
ફ્રાંક કોલ પર વાત કર્યા પછી મેં કોઈનીય સાથે
એવો સંબંધ જોડવાની કોશિશ કરી ન હતી.

"પરંતુ અહીં આન્ના બાદ હું સિસ્ટરમાં હતી
તે દરમિયાન એક અકલ્પ્ય ને અનિર્વચનીય એવો
મુખનો પ્રસંગ બની ગયો. પોતાનાં પિતરાઈ ભાઈ-
ભાંડુની મુલાકાતે. ઈટલી મધેલ મરીનાએ 'કાર્મિક'
એગેન્ડા, યુ. એસ. એ.ના સરનામે પત્ર લખી
મારો સંપર્ક સાધવાં પ્રયાસ કર્યો. એણે પત્રમાં
આપેલ ટેલિફોન નંબર જોડી ઈટલીમાં મેં મરીનાનો
સંપર્ક સાધ્યો. ને આશ્ચર્ય તે કેવું! ખરે, જ, આ
તો અમારી મરીનાનો જ કંઈવર!

"... ચાતકની જેમ જેની રાહ જોઈ રહી હતી.
તે જ અમૃત એણે મારા કાનમાં રેડ્યું! એણે કહ્યું:

'છોકરની ચિંતા કરીશ નહિ. એ બધાં
મમમાં છે. અમે બધાં તને ચાહીએ છીએ,
ને તને હંમેશાં સંભારીએ છીએ. અમને ખચર
છે કે હજી ઘણા લાંબા કાળ સુધી આપણે
એકબીજાને મળી રાહવાનાં નથી. પણ તારે
હવે ધરપટ રાખજે, અમે બધાં તને ચાહીએ
છીએ.'"

એનાં સીધાસાદાં આ એકલુ વાસ્તવમાં તારા
ધવાયલ પ્રાણને ચાતા આપવાની જે અનિર્વચનીય
શક્તિ હતી, તેની કલ્પના કોઈને શી રીતે આપી
શકાય? આ શબ્દો જેના મુખમાંથી નીકળ્યા હતા,
તે મરીના કોણ? આ હુનિયામાં આવીને એણે શાં
શાં દુઃખની ચક્કીઓ નથી પીસી? કદાચ દુઃખ
કદની એ નિષ્કુર ચક્કીમાં પિસાતાં પિસાતાં એના
આત્માએ જે કઠોર તપસ્યા કરી એના વરસાતરૂપે
એને કુસુમ-કુમળું ફેરું, ને વજ્રધાતુનમ પથ્થાવી
ભય એવું સદિશ્ય વ્યક્તિત્વ લાખ્યું હતું. સાઠ
વરસના આપખામાં પૂરાં સત્તર વરસ એણે જોઠો
ને જમણવણીઓમાં કપરો કારાવાસ વેઠ્યો છે.
કસોટીના આ કાળ દરમિયાન પણ એના વ્યક્તિત્વની
પુષ્ટિએ ને પુષ્ટિમિત્રો જીવનનારની સમતુલા
બળતી હતી.—આનું એક શબ્દ મોઢું કારણ તો
એ પણ ખરું કે, માણસની ભગ્નમનસાઈમાં ને
સત્ત્વના ચિત્તિમ વિજયમાં એને અનન્ય શક્તિ હતી.

એટલું જ નહિ, જનતાના કોઈપણ પર કસાઈને એની આ શ્રદ્ધા એા ટકની પુરવાર થઈ ચૂકી હતી.

૧૯૩૮ના જાનનામાં—એની હાલુવાનીના કાળમાં પાંચ વર્ષની બેટીને સ્વગતી કરીને સોવિયેત સરકારે ભરીનાને જેલમાં પૂરી દીધેલી. એ જેલમાં હતી એ દરમિયાન જ બીજું વિશ્વયુદ્ધ રચિયાનો ઉંબર વધતી ધરમાં પ્રવેશીલું. યુદ્ધની ઉચ્ચતા વધી ગઈ હતી. લેનિનગ્રાડ દુરમનોથી ઘેરાઈ ગયું હતું. એનાં અનાજપાણી બંધ થઈ ગયાં હતાં. બાકીના દેશ સાથેનો એનો બ્યવહાર કપાઈ જતાં નગરજનો ભયંકર ભૂખમરાની રિથિતિમાં જીવી રહ્યા હતા. એવી પરિસ્થિતિમાં પોતાના ધરમાં એકથી પડી ગયેલ પાંચ વર્ષની દીકરીનું શું થયું હશે? એની વિના ભરીનાને જેલમાં રાતદિવસ સતત વવા લાગી. સર્જિકલ નર્સ તરીકે સારી એવી કાળેક્ષિત ભેળવી ચૂકેલી ભરીનાને જેલમાં હોસ્પિટલની કામગીરી મળી રહેતી. જેલમાં હોસ્પિટલનું કામ એટલે કંઈક રાહતનું કામ ગણાય. એ કામ કરનારને થોડીક વિશિષ્ટ સગવડ જોવા મળતી. આ સગવડનો લાભ લઈ ભરીનાએ પોતાની બાળકીની ભાળ કઠાવવા કોશિશો આદરી. છેવટે યુદ્ધ પૂરું થયે, યુરપમાં કેદની સજા ભોગવી રહેલી આ ભરીનાને ભાળ મળી કે એની દીકરી ત્યાંથી બે હબ્બર માર્શલ દૂર—મીની મોગોલિયાની સરહદ પર આવેલા પૂર્વ સાઈબીરિયાના અસ્તાઈ પ્રદેશના એક ગામમાં અનાયમાશગુદમાં જીવતી રહી હતી. યુદ્ધખાતે દુઃકાળપ્રસૂ લેનિનગ્રાડમાંથી નાગરિક વસ્તીની ફેરબદલી થઈ તે વખતે ભરીનાની અનાથ દીકરી એ બાલશુદમાં ધકેલાઈ ગયેલી.

બેર, જેટની સજા કાપી રહેલી માને એના વિના વલખતા નિરાવાર બાળનાં દર્શન થી રીતે થાય? સામાન્ય દૃષ્ટિએ તદન અસંભવિત એવી વસ્તુ હતી. પરંતુ માનું સંકલ્પબળ એ એક એવી મોટી સોગદ છે કે જે ઈશ્વરી શક્તિના અર્પનામાંથી પણ બેઠેલી લોન કઠાની લાવી શકે છે.

મહાત્મા તોફરતોષ ને મહાત્મા ગાંધીની આ

ધર્મભાગિની પાસે પ્રેમની પ્રેરણાએ જન્મેલા સંકલ્પબળની અબોધ પૂંજ હતી. બાલ્યસના હંમમાં પુરાઈ રહેલા ઈશ્વરી અંશને જગ્યાના માટેની અબળા દુઃખી પચી હતી. આ બે બળ પર મુસ્તાક બની અમુરના દુર્ગનાં કેટલેકલાં દાર ઉવધતી એ પોતાની ખોવાઈ ગયેલ દુહિતાને જળ્યે વાર પાછી પામી હતી. બે અઠવાણિયાની અંદર અંદર દીકરીને સાથે લઈ, જેલ પાછા ફરવાનું વચન આપી ભરીનાએ અસ્તાઈ જવાની પરવાનગી જેલના અધિકારીઓ પાસે માગી લીધી. આ એક ચેતકાર જ હતો. 'એ હબ્બર માર્શલનું અંતર એણે કાપવાનું હતું—પાસે રાતી પાઈ ન મળે. ખબે નાખેલ ખસતામાં માત્ર સુકા પાંચ રોટીના ટુકડા ને વોડકાની આટલી. આ જ એની પૂંજ ને આ જ એનું લાલું. આ સંપદના જોરે—અનેક વાર દ્રેનો બદલતી, કપાંક પમપાળા રસ્તો કાપતી તેા કપાંક મોટર લોરી ને ગાડીની મહેર ભાગતી એ અસ્તાઈ પહોંચી. ત્યાંના બાલશુદમાં ગઈ તેા મૂડી હાલકાના માળા પર લમડી પહેલી આદા આંદવાળી ચામડી, સુગરીના માળા જેવું માથું, ઊંડા ગોખલામાં તમતમતા બે કોડિયાં જેવી આંખો, પાણી વિના મરી રહેલા ઊંડા જેવું શુષ્ક નિસ્તેજ અસ્તિત્વ! પોતાનું નામ લઈ કોઈ ભાળ કાઢવા આવ્યું છે—તેા એની સામે જેવા જેટલો ઉત્સાહ નહિ. એનાં છોકરાના ટોળામાંથી પોતે પાંચ વરસની મૂકેલ દીકરીને અગિયારમે વરસે એણે યોગબી કાઢવાની હતી. બેર. પછી દીકરી મળી એટલે ભરીનાને તેા એના ખોવાઈ ગયેલા લગવાન પાછા જડ્યા. પોતાની સાથે જેલમાં લઈ જઈ સારવાર ને જતનથી મોટી કરતાં ભરીનાએ પોતાનો પ્રથમ કારાવાસ પૂરા કરેલો. છૂટ્યા પછી માલિકરી પાછાં લેનિનગ્રાડ આવી વરસાં ને ત્યાં દીકરીએ બહુતર શરૂ કર્યું. ત્યાં ૧૯૪૮ ની સાલમાં વળી ભરીનાને સાત વરસની કેદની સજા મળી. અમ-અવણીના માજી કેદી તરીકે લેનિનગ્રાડમાં રહેવાનો એનો અધિકાર જૂંટવાઈ ગયેલો હતો ને એ કામદાનો બંધ કરી એ લેનિનગ્રાડમાં જ જીવી રહી હતી. ફરી પાછાં માલિકરી વચ્ચે

વિધેયનાં કંટાળાં ઝાઝ ઊગી નીકળ્યાં. પરંતુ આ વખતે પૂર્વેની નિરાશાર લાચાર સ્થિતિ દીકરી માટે ઊભી ન થઈ. કારાવાસ પૂરો કરી સાત વર્ષે છૂટીને મરીના થેર પાછી આવી ત્યારે તો એ બે પૌત્રોની આશુઆ બની ચૂકી હતી. ખુશમનજ મરીનાને મુખે એવાં છવનસંભારણાં સાંભળવાં એ એક મોટો લઢાવો હતો.

આવી આ પ્રેમાળ માવડીશી મરીનાને સંભારણે મદ્યદ બનેલું તારું હેયું પોકારી ઊઠે છે :

‘આ મા ! તું શી રીતે અને આટલું ચાહી શકે છે ! જે વાતાવરણમાં ઊછરીને હું મોટી થઈ છું, તે ભૂતકાળનું જે વાસ્તવ્ય ભારી કરતે વીંટળાઈ વળેલું રહે છે—એનાથી તોખી તારીને તું અને શી રીતે આજખી સુખી ? ને આજે પણ હું બાણે તારા પેટની દીકરી હોઈ એટલા બઢાલથી તું મારી ચિતા કરી રહી છે ?... આ બધું તું કેવી રીતે કરી શકી ?

‘તારા દિલમાં મારે માટે આટલો બધો પ્રેમ પ્રગટી શક્યો છે, એવું કારણ કદાચ એ જ હશે કે, અત્યંત આકર્ષી દુઃખની કસોટીમાંથી પાર ઊતરનારાંઓની દૃષ્ટિમાં કુદરતી રીતે જ એક પ્રકારની વિશાળતા ને ઉઠાણ આવી જતાં હશે. સહુ કોઈને માટે એમના દિલમાંથી ઉદારતા ને કુમાર ટપકતાં હશે. એમના વર્તનમાં માણસાઈ ને વિવેકશીલ આત્મતેજની ઝલક છલકાઈ આવતી હશે. ને બીજાં સામાન્ય માનવીનાં ટોળાંનાં તેઓ નોખાં જ તરી આવતાં હશે.’

આ મરીના સાથેની ટેલિફોન પરની વાતચીતમાં તે બધેલી મેનાની માફક વારંવાર એક જ વેણે રટ્યા કંથું, “જુઓ, હું હવે ત્યાં પાછી નથી આવવાની, હો ! હું એ દેશમાં પાછી ફરી શકું એમ નથી.” આથી વિશેષ તું એને કંથું જ કહી શકી નહિ.

કેટલીક વાર સ્વપ્નમાં તારી બતને ‘મેસ્કાની’ સડકો પર મા પોતાના ધરમાં ફરતી અતુલવી ચમકીને પરીને રેખાંજ અવસ્થામાં તું પધારીમાં બેઠી થઈ જતી. તારે મન આથી કમંકર દુઃસ્વપ્ન બીજું એકેય ન હતું. આ બધા પરથી એક વાત નિશ્ચિત હતી કે આ સોવિયેત રશિયામાં તો તું પાછી નહિ જ જઈ શકે.

*

ઓક્ટોબરના આ દિવસે અમેરિકન પ્રાન્ત માટે કૃતજ્ઞતાના સુપર્વના દિવસ ગણાય છે. આ ધરતી પર, આજથી સાડી ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે, પ્રથમ પ્રથમ યાત્રાળુઓ તરીકે આવેલા એમના વડવાઓએ અહીંની ભૂમિ પર ખેતી કરીને પોતે પકવેલા ધાનની પહેલવહેલી લણણી કરી, તેના રમરણચિહ્ન તરીકે બાવણાંની કૃતજ્ઞતાનું આ પર્વ એમણે ઊજવેલું. ત્યારથી લણણી પતારી ધનધાન્યે સંપન્ન બનેલા ખેડુ પરિવારો પોતાના કઠોર પરિશ્રમ પછીની વિશ્રાંતિ ને સંપત્તિ બદલ આનંદ પ્રગટ કરતાં સહભોજન ને મિજબાનીઓ દ્વારા આ પર્વ ઊજવતા આવ્યા છે. આ ભૂમિ પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતાથી ‘હજકાતું’ તારું હેયું પણ એને પોતાનું પર્વ બનાવી ખેડુ, તે કંથું : “હા, આ મારું” પણ, પર્વ ખડું જ, હું પણ આ ભૂમિ પર એક યાત્રાળુ બનીને જ આવી છું... કદ ને ચાતતાંઓભર્યો સમગ્ર ભૂતકાળ... ને એમાં એક કોમખા સમું મારું છવન... મારી પછવાડે મુકી હું આગળ ને આગળ વધતી ગઈ છું. આજે હવે મારા બધા મનસ્તાપ શમી ગયા છે... મારા છવનની વિકટ ક્ષણોએ પોતાનો હાથ આપી આ દેશે અને સધિમારો આપ્યો છે. ચેતવણી ને સાધ-ધાનીના પોકારો કરતાં મહાસત્તાના હડીદારોએ ચોમેરથી અને મદદ કરવા સામે વિરોધનો શોર ગજવી ચૂક્યો હતો, તેવે ટાણે પણ જરામ ખચકાયા વિના એણે અને સાથ-સહકાર ને સહાય આપ્યાં છે. આવા આ દેશનું ત્રણ મુળથી શે બુદ્ધાય ?”

*

આ દેશની ભુમિ પર જ એક નાનકડું પ્રશાંત-સ્વપ્ન" બોળી કાઢી, તું હવે ક્યાંક સ્થર થવા ઝંખી રહી હતી. એકસવાંથી વસુભરણના હાટકારાનો કાળ હવે પૂરા થયો હતો.

ન્યૂનસીનું પ્રિન્સ્ટન એક વિદ્યાધામ જ છે— શુદ્ધિછની અબ્બાસી, અબ્બાપકો ને વિદ્યાર્થીઓની વસ્તીથી જીલરાતું નાનકડું નગર. તેના પર તારી હાથચૂંચી કેળવ દોલખો. ને જોઈ કેનન જેવા મિત્ર કુટુંબનો દુઃકો પડેલો જોઈ અહીં જ એક ઘર ભાડે રાખી હર્ષ વસવાતું તે નહી ક્યું. ભાવિ માટેનાં લીંગાં પહેલો આયોજનની ઝંઝટામાં પડ્યા વિના— મોરકોમાં જીવતી હતી તે જ સાદાર્થપૂર્વક—સઘળાં કામકાજ પોતાને હાથે નિપટતાં, લોકોની નજરથી અશુભોદયુ એવું સ્વાલક્ષણી—જીવન જીવવાની તારી ખેવના હતી.

પરંતુ થોડા જ દિવસમાં તેં જોઈ લીધું કે તદ્દન નવી જ પરિસ્થિતિ ને નિરાળી જ જીવન-પરિપાટીવાળા એક દેશમાં પોતાની રીતે જીવવાનું તારા જેવી વ્યક્તિ માટે શક્ય જ રહ્યું ન હતું. આ દેશ એવો હતો કે જ્યાંની કોઈ પણ બહુતી વ્યક્તિ લોક-નજરથી અશિષ્ટ એવું એકાંતિક જીવન છૂપી જ શકતી ન હતી...

પરંતુ એ 'લોક'થી હવે મજાસવાનું શું કામ ?

લોક ! ...પ્રભ ...પશ્ચિમ ! એવા નામાભિલાનની કાપથી ચિત્કારી શકાય એવો વર્ષ જ જે સમાજ-મોથી લોપ-પામી ગયેલ છે, એવે ઠંડાણે તું જન્મી હતી. જ્યાં 'પ્રભમત' 'ભહેર માહિતી' ને 'પ્રભના પ્રવ્યાધાત' જેવી શબ્દમાખ્યાઓ જ નિરર્થક ને કાલી બની ચૂકી છે, એવા સોનિયેત સમાજમાં જીજીરને તું મોટી યર્ષ હતી. તારા જેવા ઉઝેર ને સ્વભાવ-વાળા વ્યક્તિને માટે આ નવા દેશમાં, અહીંની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બની પોતાનું જીવન ગોઠવવા મથયું એ જરા અધરૂ ને કમોટીભયુ તો હતું જ.

'લોક' ને 'લોકમત' ન્યાં ગાઢ આલસ્ય ને મૂર્છાથી નિદ્રામાં ડૂબેલો રહેતો હોય, આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ ધરાવનારી ઘટના પણ જે સમાજના અધિ-માર ને કરીને હિમ ધર્ષ મેલ્યા માનવ-સમુદાયમાં જરા સરખો કેંપ જગાડી ન શકતી હોય એવા મૃત સરોવરમાં કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિનું અંગત જીવન કશો તરંગ જગાડે, એવી અપેક્ષા રાખવી જ મિથ્યા ને ? તું આવા સમાજમાં જીજીરને મોટી યર્ષ : તારે માટે આ સમાજમાં જીવું એટલે જેના પર પડેલો કદી પડતો જ નથી એવા મંગમંગ પર જીવવા જરામર છે. ફેનફિનનું જીવનું જ આપું પશ્ચિમ ! ખેર, 'એય મંજૂર છે... !'

મુક્તિ માટે આ કિંમત ચૂકવવાય તું તૈયાર હતી. તેં મનને સમન્વરતાં કહ્યું, "એમાં ખોટું મ શું છે ? અહીં, હવે લોકોની નજરથી છુપાવવા જેવું કશું મારી પાસે છે જ શું ? અપાર 'રહસ્યો' ને 'શુભતા'ની રખેવાળી કરનારાં ઉંચાં ઊંચાં કોટડાં, ને કાંટાળા તારની વાડો એથે લાંબચૂથી રીંછની ખોડા આવાસોમાં જિવાતા ઔદાસ્યપૂર્ણ, સોવિયેત જીવનથી મારા પ્રાણ કંઈ આવી મથા છે... હવે અહીંના આ નવા સમાજ ને નવા વાતાવરણ સામે ફિરિયાદ કરવા-પણ મારે રહેતું જ નથી. ...હવે મને કશાનો ભય નથી. બધું જ સમુંસુતરું થઈ રહેશે ...મેં સાચી દિશામાં પગથું ભર્યું છે. એની પ્રતીતિ તે આટલો સંતાપ મેં આજ પૂર્વે કદી અનુભવ્યો ન હતો..."

માનસિક કંઠા ને દુઃખિતાઓનો તારો કાળ પણ ભલે હવે પૂરા થતો હતો. તેં કહ્યું :

"મોરકો છોડ્યા પછી, ને જારતમાં થોડો કાળ ગાંધ્યા પછી, હું ભલે કોઈ નિરાળી જ વ્યક્તિ બની ગયેલ છું. મોરકોમાંના મારા મિત્રોને તો કદી માન્યામાં જ નહિ આવે કે, મારા જેવી સંકેતચીસ ને લગ્નગળ વ્યક્તિ તદ્દન અગણ્ય લોક વચ્ચે આટલી સ્વચ્છતાપૂર્વક નિઃસંકેત ને નિર્લેપ બની છૂપી શકતી હશે. આંતરિક મુક્તિની જે અનુભૂતિથી

[અનુસંધાન પાન ૧૩૬ ઉપર]

બ્રહ્મત્વસંગ, દ્વિજત્વનો ઉદય | સંવિધામ શર્મા

ચંદ્રીનો સ્વામી અને પંચ 'મ'કારનો અર્ધ-ન અર્ધ જિપાસક નારાયણપ્પા પંચત્વને પામે છે અને મધ્યપંચના શાસ્ત્રોક્ત વિધિરીતિઓના પ્રયુક્ત પરિપક્ષક બ્રહ્મપ્રધાન શાસ્ત્રચર્ચામાં બિતરે છે: આ બ્રહ્મ-બંગી શાંતિમંત્રને અત્યેષ્ટિના સંસ્કાર અર્પણ છે નહિ ?

દિમાકડિના ચીકણાચુંદ ગોળ પર જોમના પગ કૌતલ્ય શુભાચી જગ્ગેસલાક ચોંટી ગયા છે એ પરંપરાગત દીર્ઘચુષ્પાતિયા છુટ્ટો શાંતના શબ્દોની બહાર કશું નથી જોઈ શકતા ત્યારે તેમની શાંતિનો સુવાન અધ્યક્ષ પ્રાણેશ્વાર્યમાં ઉપરિચિત સમસ્થાના સંવેદનાંશને, દેવનાગરી લિપિઓમાંથી બહાર આવી, અનુભવી શકવાની બાવજીમતા તીવ્રતાથી દર્શાવે છે. સમાજે અને રૂઢિચુસ્ત પારિવારિક પરંપરાએ એને જે યોગિયું અને વેશ-પરિવેશ દીધો છે એથી એ પણ ઘોર મંથન તો અનુભવે છે જ. પણ પ્રભાતે નિત્યકમ આટોપતાં ગામ બહાર વનમાં મૃત બધુની ચોરસ ચંદ્રી સાથે એ દેહમનની પ્રચંડ આવેશાત્મક ભૂખ સહિત ઝાંખરામાં સમ-બેઠાની દશાએ પહોંચ્યા બાદ વાસ્તવિકતાની નબ્બ તીવ્રતા દ્વારા પ્રાચીન પરિવેશને બેઠી સ્વ-રૂપની ઈર્ષ્યા ઝાંખી કરે છે.

નવલકથાકાર ડૉ. અનંતમુર્તિએ પ્રાણેશ્વાર્યના પતન કે બ્રહ્મત્વભંગની ચંદ્રી સાથેની કાણેની પડો આ વિપ્રની, મારાણ પલ્લીની ચાંદીમાં ચાલતી ચીવટભરી માવજતને મૂકી છે તેમ જ નારાયણપ્પાની જમાતના બચી ગયેલા અવશેષો સમા અન્ય પંચ-મકાર-સાધક પ્રામથ્યધુઓની મલિ નિશાચર અટ્ટિત-

ઓ પણ દર્શાવ્યા કરી છે. દરમ્યાન દોડતા-પડતા-મસ્તા ઉદેશ દ્વારા પ્લેગની પધરામણી, અ-સંસ્કરિત નારાયણપ્પાનું શય રાખ્યું હોય છે એ ખંડના દાદરા પર ચૂલતું દોરતું અને જાટકાતી બારી, મુર્દાની ગંધથી આભિષેકારની છુલ્લુકાથી બીડી આવેલાં પંખીઓને સંખ બબલી ચાળી પીડી દાઢતી બ્રાહ્મણ કેમના ભાતાર પ્રવર્તે — આ બધાં દરેકો દિવ્યશક્તિના નિર્મળ તાટસ્થ તથા કલાસૂત્રની સાક્ષી પુરાવે એવાં છે. નારાયણપ્પાના સ્થ સાર્થે મધ્યસંપ્રદાયના નિત્ય કિનાકડોની પણ બદલ્યું દર્શકને આવ્યા વગર નથી. પ્રાણેશ્વાર્ય પુરમાં જન્મ છે ત્યાં મૂંઝવાનના રોમીન સદૃષ્ટી સાથે રહી રથમાત્રા, કુકેટ્ટુદ તથા વેશવાસ જેતાં જાણે તેની પ્રતાપ પદ્ય ખૂલે છે પલ્લીના મૃત્યુના સંસ્કાર પછીના દહાડે જ બહેરચાનમાં જોળન લેતાં એક પરિચિત જોઈ જાય છે, એ નાસે છે, ગામ આવે છે અને નારાયણપ્પાના સંસ્કારમાં સહમતિ આપે છે. નારાયણપ્પાને સમજીને એ ન્યાય કરે છે અને સાચા દ્વિજત્વનો ઉદય થાય છે. વિપ્ર શાંતિને કટાક્ષે વેરી, આઘાત આપીને મુલારો કરવાની સિનેસર્જકની દાનત જવાય નથી દેખાતી એ સિદ્ધિ આવા ઉદા-હરણમાં નોંધપાત્ર બનાશે. જિવંદુ, આધુનિક સામાજિક માળખામાં પ્રત્યીન પરંપરાઓના હાસની — વ્યક્તિ એવં સમાજને જોડનારો લેતી કરુણાપ્રેરક — પ્રક્રિયાનો અભિનવ વાસ્તવવાદી આ કૃતિ એક સરસ અળખ બાલેખ છે.

ચિત્તાં સમજ' અંગેમાં કથામંચ સંગી

લાલજીની કુટુંબીવાળી, ‘અગ્રહાર’ ગદી અને એના પર વિનાશક ઓળા પાથરતું વાતાવરણ, પ્રાથમિકીતરૂપે પ્રાણેશની દૈનંદિન ક્રિયાની મૂક પ્રતિષ્ઠા કરતા કેમેરાનો ચિત્રપ્રારંભ, પ્રાણેશના ચરિત્રના મંચનકારી સહનૃત્ય આતરચલનવલનને ઉપસાવતો છતાં ચહેરા પર ઓળામાં ઓછી કચલીઓ. આવના દેતો બળ્ણીતા સાહિત્યિક ગિરીશ કર્નાડનો ઉત્તમ અભિનય, ચંદ્રી સાથે કળાહાર બાદ અવશપણે સમાગમમાં તણાતી વેળા ગાદતમ આશ્વેષમાં ખૂંપતા પ્રાણેશના રકબે રહેલી યજ્ઞોપવીત પર નિદેશકે ફરવેસો કેમેરા તેમ જ ‘પથેર પાંચાલી’ની રચિત ઝંકૂત કરે એવી નિસર્ગને આસ્ટ્રોફિયાના છમીકળાકાર ટોચ કાંધાનું યોગદાન અને રવિશંકર-અલીઅકબરનાં સરોદ-સિતારની શૈલીમાં જ વહેતું હોય એવું ડૉ. રાજીવ તારનાથનું

સંગીત—આ ને બીજું બધું (જેમ કે રત્નદત્તાનો અભિનય) ગજાની શકાય. સદપાંથી સાથેનો વન-વાર્તાલાપ નમંથી ભરપૂર હતો પણ લાપાના અસાનને લીધે એ અને નગરપ્રસંગ લાંબો લાગ્યો. અત્યારે જ આ તો સાંભળું કે મિત્ર લાલશંકર અને દુ વગર લાપા નવર્યે એ કલાકનું આખું કનડામાંથી બોલપટ જોઈ આત્મા—એવું બોલપટ કે જે બોલ્યા વગર બધું જ જતાવી દેતું હતું!

રાજકપૂરે ‘દેા બીધા જમીન’ જોઈ વિમલદાને કહેલું એવું જ રાષ્ટ્રપતિ ચંદ્રકવિજેતા ‘સંસ્કાર’ જોઈ નિર્માતા-નિદેશક પટ્ટાભિરામ રેડ્ડીને કહેલું ‘આ ફિલ્મ પણ દુ સજી’ ચકચો હોત તો!’ કહેવું ઘટે કે રાજે સારી ફિલ્મો જનાવી છે બેચક, પણ સજીની હજી બાકી છે.

[અનુસંધાન ૫. ૧૩૦ થી આદ્ય]

‘મારું’ જીવન હજકાઈ રહ્યું છે, તે શું ને કેવી ચીજ છે, તે એમને કેમ કરી સમજાવું એ દુ બળ્ણી નથી. સોવિયેત રશિયામાં વસનારાં કોઈ માનવીને આનાં જેવી કોઈ અનુભૂતિની હાલના જ આવી શકે તેમ નથી. આજ પૂર્વે અને પોતાનેય એ થી મીજ છે, એની હાલના ન હતી. પરંતુ આજે હવે એના વિના જીવનનો એક દિવસ પણ હું નિર્મમી શકું તેમ નથી. એના વિના એક ક્ષણ પણ જીવન ટકાવવું મારે માટે અસંભવ છે. એની આગળ શોજિદા જીવનવ્યવહારની નાનીમોટી ચિંતાઓ પાછળ ધકેલાઈ જાય છે. શાક, કંઠાળો, મનના તાપરંજ, ઉજાગર, ઉદ્વેગ, ઉદાસીનતા, આ બધું જીવનમાં જોગવા એક દિવસના પ્રકાશને ઝંખો પ્રાણની ક્ષમતા બંધે ધરાવતાં રહે, પરંતુ સમય અંતરના અવકાશને તેમ જ હાલનાં ઉજાણને અજવાળી

રહેલ મુક્તિના પ્રકાશને વ્યૂત્કવવાની શક્તિ એમનામાં નથી જ નથી. મુક્તિની આ અનુભૂતિ ને પ્રતીતિ માટે આગર એવી કોઈ પણ વ્યક્તિએ દુ જે કસોટીમાંથી પસાર થઈ હું એ પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે, એ વાત નિશ્ચિત છે. આ દેશમાં મેં મારી જાતને કોઈ સારા કુટુંબમાં જ મળી શકે એવી હાલની ઉખાળાથી વીંટળાયેલી અનુભવી છે.... અમેરિકાની આ જ સુપરિચિત સુખમુદા મારે માટે શાશ્વત બની રહ્યો.”

આમ અતે આદિ ચાત્રાણુઓનું આ ચાત્રાધામ, દેશનિકાલ થયેલા સંતાપિત જીવોની આશ્રમભૂમિને—જગજરના સંશોધકોને માટે જ્ઞાન-સંશોધનનું ક્ષેત્ર બની રહેલી આ ભૂમિને—તારું હૃદય કૃતજ્ઞતા ને પ્રેમભરી અંજલિ અર્પી રહ્યું.

દાર્શનિકી ચાકડે ચડી છે... | પ્રબોધ ચોકસી

શિક્ષણ અને સમાજકર્મણ માટેના મંત્રી શ્રી ચોખવાળાએ દાર્શનિકો અમલ સંતોષકારક રીતે થયો નથી પણ તેનો કડક હાથે અમલ થવો જોઈએ એવા આશયનું વિધાન કયું તેમાં પણ ટીકા-દટ્ટિયાળા બુદ્ધિશીલોએ “દાર્શનિકી નિષ્ફળતાનો એકાર” શોધ્યો, એ વાત આમ તો, ઊંડા તણખલા જેવી છે, પણ એ તણખડું પવન કઈ દિશામાં વાવા માંડ્યો છે તે દેખાડે છે, એ પવન દાર્શનિકી માટે અનુકૂળ નથી અને એ તણખડું એકાદી પણ નથી. દાર્શનિકી વિશે નવા યુગની નવી પરિસ્થિતિમાં તલ-સ્પર્શી અધ્યયન કરવું પડે એ જરૂરી સર્થ પડ્યું છે. દાર્શનિકો પાંચે ફરીથી સુદૃઢ કરવા મામનારે નવી પેઢીમાં નવો તપ તપવો પડે એ અનિવાર્ય થતું જાય છે.

દાર્શનિકી અંગે બૂના જોગીઓની શ્રદ્ધા અવિચળ છે, કારણ એમનાં દિલમાં પેઢીઓથી સંવિધાયેલા જીન-પેશ્યુવ ધાર્મિક સંસ્કારોની ભૂમિ પર ગાંધીજીએ તર્કશુદ્ધ રીતે મલનિયેધના વિચારોનું વાવેતર કયું હતું. પરંતુ ત્રીસી અને ચાળીસીમાં આવેલા નવા ભેકાની ધાર્મિક લાગણીઓનું આધુનિક આચાર-વિચારનાં વહેણોમાં ફીક ફીક ધોવાણ થયું છે અને આર્થિક રીતે દાર્શનિકી સંભવ-સરકારને ખેંટના ખાડામાં ઉતારનારી છે એવી દલીલ એમનાં દિમાગ

પર હેઠલા બે દસકાથી અગ્રેજી અધ્યયારોના સતત પ્રચારથી હવે ફસી ગઈ છે. તે કરતાં ‘તામિલનાડુ કે મદરાસની જેમ દાર્શનિકોને દૂર કરીને કે મોળી પાડીને શિક્ષણ અને સમાજકર્મણ માટે જોઈતું નાણા-સાધન યુગરાતે પણ શા માટે ઊભું ન કરવું, એવો પ્રશ્ન તેઓના મનમાં યોગાય છે. કાગિસના લાગણ અને જૂની નેતાગીરીના અસ્ત સાથે આ દેશની વાત હવે હોહ પર આવવા માંડી છે. મોરારજીભાઈની અધારી નેતાગીરીને ફાળી દેવાની સાથે સાથે ‘ટખના પાણી મેળો ટાળરિયો’ પણ ફેંકી દેવા જેવું થતું હોય તોયે નવાઈ નહિ.

*

પરંતુ મનના લાવા-અલાવાને કારણે મૂળીને તપાસી લેવા જેવી વાત એ છે કે શું દાર્શનિકી ખરેખર નિષ્ફળ ગઈ છે? શું દાર્શનિકીથી યુગરાતના સામાન્ય માનવીને કશો ફાયદો નથી થયો? દાર્શનિકી કરવા પાછળના મૂળ હેતુ શું તદ્દન ખામોં ખ્યા છે?

દાર્શનિકી પાછળ ચાર હેતુ હતા : (૧) શારીરિક હાનિ અટકાવવી, (૨) માનસિક-નેતિક હાનિ રોકવી, (૩) દાર્શનિકીમાંથી પેદા થતા અન્ય સામાજિક અપરાધો અટકાવવા, (૪) આર્થિક બરબાદી રોકીને દાર્શનિકો વેડાણી સંપત્તિ અને સમયને યંત્ર ઉત્પાદક અને સર્જનાત્મક કામોમાં વાળવા. આ હેતુઓ શું સદંતર નિષ્ફળ ગયા છે? — કે અધ્યાપરધા સફળ થયા છે? — કે શરૂમાં યોગ્ય સફળ થઈને હવે નિષ્ફળ ગઈ રહ્યા છે?

સફળતા સો ટકા તો કામગીર પર જ મળતી

હાસિલના દરેકા પહેલાં દાર્શનિકોના પુરસ્કર્તા અને ટીકાકાર બૂચની અગ્રણી મધ્યમ તેવી અગ્રિઓ સાથે બચાવો કરીને લખાયેલા આ લેખ એક નવી-રચનાત્મક દિસા રોષવાનો મયામણમાંથી જન્મ્યો છે.

— સં.

હોય છે. બાકી વ્યવહારમાં તે કોઈ પણ પ્રમત્તન પરિણામ સફળતા અને નિષ્ફળતાનું મિશ્રણ જ હોય છે. એ મિશ્રણમાં સફળતાનું પ્રમાણ કેટલું અને નિષ્ફળતાનું કેટલું તે જોઈને જ આપણે એ પ્રમત્તન સફળ થયો કે નિષ્ફળ ગયો તે નક્કી કરીએ છીએ. ચૂંટણીમાં સફળ હોવાવાર ૪૫ કે ૫૫ ટકા મતથી જીતે તોયે એ એક તો સો ટકા જ જીતે છે, પણ વિરોધ પક્ષવાળા કહેવાના કે આ તો લઘુમતી વોટથી કે નજીવી બહુમતીથી જીત્યો માટે એની જીત નિષ્ફળ છે, નાહક છે. અડધો ખાસો પાણી ભરીને આશાવાદી ટેકેદાર કહેવાના કે, હજી અડધો ખાસો ભરેલો છે! નિરાશાવાદી ટીકાકાર કહેવાના કે, અડધો ખાસો તો ખાલી થઈ ગયો છે. હવે રહ્યું કેટલું ?

પરંતુ આ બંને પક્ષ વચ્ચે એક વાત સમાન હોઈ શકે. ટેકેદારનો ટેકો અને ટીકાકારની ટીકા બંનેના હેતુ એક હોય કે ખાસો પાણીથી ભરેલો હોવો જોઈએ. તો ટેકો અને ટીકા, પેડા અને એકે મળીને સાધકસ આમળ આવે.

દાર્શનિકોની બાબતમાં ટેકેદારો અને ટીકાકારોની ભૂમિકા પેડા અને એક જોવી એક હેતુને વરેલી પરસ્પર પૂરક છે કે દાર્શનિકોના જીવનને ગિલાગિલા માગતા અપિ અને ખતમ કરવા માગતા ચિઠ્ઠાકારી જોવી પરસ્પર વિરોધી છે ?

દાર્શનિકોના અખર પુરસ્કર્તા શ્રી પ્રભુદાસ પટવારી અને દાર્શનિકોના વિરોધી તરીકે ખરીબોટી છબી જેમની બંધાવા માંડી છે તે ડૉ. અમૂલ દેસાઈ, એ બંનેની સાથે કલાકોની વાતચીત પછી મારી પોતાની જે ઓપ પડી છે તે અહીં રજૂ કરીશ.

*

દાર્શી શારીરિક નુકસાન થાય છે તે વિશે ટેકેદાર અને ટીકાકાર બંને પક્ષ સંમત છે. બન્નેકે અમૂલ-ભાઈનો દાવો છે કે એમણે નાનપણથી પડોશના જ પીકામાં દાર્શિનાઓની દુર્દશા સગી આંખે જોઈ છે, પીકા પર પિકેટિંગ કરીને તો એમની કારકિર્દી આર-ભાઈ છે અને ડૉક્ટર તરીકે દાર્શી થતી તનનનની

ખુંવારી તેઓ જોડેલી બનશે છે તેટલી તો દાર્શનિકોના બિનતબીબી દિમાખતીઓ ન જ નદણી શકે.

પરંતુ તાડીની તેઓ તરફેણ કરે છે. કારણ એક તો કાંકાની દરિયાપરબને પાણી સાથે રાતદિવસ જીવવામાં તાડીના ગરમાવાની જરૂર લાગે છે, તેમને તેની આદત છે, અને રાતીપરજમાં પણ તે ફેલાઈ છે. બીજું તાડીને કાપદંથી દળાવી દેવા જતાં ગોળ અને નવસારથી ઠેર ઠેર બનાવાતો મટો દારૂ અને ડિનેચર્ડ સ્પિરિટ બહુ મોટા પ્રમાણમાં વપરાતા લાગ્યાં છે અને તાડી તો નશાની સાથે સાથે થોડાં પોપક તત્ત્વો પૂરાં પાડે છે, જ્યારે બીજો કે ડિનેચર્ડ સ્પિરિટ તો કેવળ નુકસાન જ નુકસાન કરે છે. અમૂલભાઈ માને છે અને આકાશ આપીને કહે છે કે નવસારની આઘાત કસાર્થ કામની જરૂર કરતાં અનેક ગણી વધુ થાય છે અને જ્યાંથી ગોળ બહાર આવે તો તેવાં રહેશે પર ગોળ બહારથી પ્રમાણ બહાર અણુાય છે. હોળી કુલેરી પહેલાં ડિનેચર્ડ સ્પિરિટ બનાવતાં કારખાનાં પર ઓડરિનું દળાણ વધી પડે છે.

અમૂલભાઈની દલીલનો સારાંશ એ છે કે દારૂ-બંધીના કાપદાથી —

૧. વધુ હાનિકારક દારૂ પિવાય છે.
૨. મદ્યપાન જૂઝઘાંમાં જતું રહ્યું છે, ઉપર દેખાતું નથી, તેથી હાનિ વધી છે, થડી નથી.
૩. પોલીસ ખાતું જે એક કાળે કુશળતામાં ઇંગ્લેન્ડના 'રેકોર્ડેન્સ'માં પછી બીજે નંબરે આવતું, તેમાં દારૂબંધી નિમિત્તે બેઠક સડો ફેલાઈ ગયો છે તે તેની એકંદર કામદંશમતા ખતમ થઈ ગઈ છે.
૪. સમાજમાં ગેરકાયદેસર ચોરીછૂપીથી કામ કરવાનું વાતાવરણ વધ્યું છે.

*

આની સામે પાસે શ્રી પટવારી પણ દારૂબંધીની તરફેણનો કેસ મજબૂત દલીલો સહિત પેશ કરે છે.

શ્રી પટવારી આર્થિક કારણ પર સૌથી વધુ વળન આપે છે. કેવળ માંધીજના નામને પ્રતાપે દારૂબંધીને

રાજ, નીની, રાજેશ, એન્થની ને હું / સુવર્ણ

હું ટેમલ પર, પુરશી ઉપર બેઠી'તી. પછા નીની ને રાજ વાતો કરતાં આરામપુરશી પર બેઠાં'તાં. કદાચ નીની પુરશી પર ને રાજ પુરશીના દાંડ પર બેઠો'તો. પક્ષ પર બે જણા આગ પડેલા, ઊંઘી ગયેલા 'કે જાગતા'તા, અને નથી ખગર. હું એકદમ ખૂણા પરના ટેમલ પર એવી રીતે બેઠી'તી કે મારી પીઠ બધાને દેખાય.

કલાકેક પહેલાં હું આ રમ્યાં આવેલી. રમ રાજનો હતો. નીની રાજને મળવા રાજ સવારે આવતી. હું આવી ત્યારે પ્રીત, એન્થની ને રાજેશ બધા રમ્યાં આવ્યા ગયેલા. પ્રીત રાજનો હાથ ભેટો'તો. રાજની એકદમ નજીક નીની બેઠી'તી. ને પ્રીતની બાજુમાં એન્થની ને રાજેશ, બધાં એક જ પક્ષ પર બેઠાં'તાં. હું આવીને આરામપુરશી પર બેઠી. મેં બધાને હાથપાટમાં યુઝ મોર્નિંગ કલ્ચર ને પછી રાજેશ પાસે સિગરેટ માગી. એણે કહ્યું કે એની પાસે નથી. ને મારે મારા રમ્યાંથી લઈ આવવી. હું તરત ઊભી થઈને મારા રમ્યાં ગઈ. ને સિગરેટ લઈને નીચે આવી ગઈ. બધાંએ સિગરેટ લીધી. મેંય લીધી.

પછી ખૂબ ધમાકા થઈ. લોકો બધાં બહાર હોળી રમતાં'તાં. અમારા એટલે કે રાજના રમને ખડખડ કરતાં'તાં. બહારનાં બધાં લોકોની ઈચ્છા હતી કે અમે બધાંય જઈને હોળી રમીએ. અતે પ્રીત ઊભો ગયો અને હોળી રમવા બહાર આવ્યો ગયો. રાજે મારા સાથે જોયું. અને એક પ્રકારની નિરાંત થઈ. પછી મેં છાપું લીધું. રાજ ને નીની પક્ષ પર બેઠાં'તાં.

રાજેશ ને એન્થનીએ પ્રીત ા ગયા પછી 'મારથુ' બંધ કરી દીધું જ્યાં બીજા કોઈને હોળી રમતા લોકો બજાજમરીથી બહાર બેઠી ન જાય.

હું બેસી રહી'તી. વાંચવા ખાતર છાપું વાંચતી હું પુરશી પર બેઠી'તી પછી હું ઊભી થઈને ગભરાતી-લપાતી રમ્યાં ગઈ, બધી ગઈ ને ટ્રાન્સિસ્ટર લઈ આવી. ગીતો ચાલુ કર્યા. ને અને ખરેખર ખગર નથી પછી ક્યારે, શું કેવી રીતે થયું. અને કંઈ જાણે રસ પડે નહોતો. એક હું રાજની ફરતી આંખોને, નીનીના રેશમ જેવા સુવાળા દેખાતા વાળમાં ફરતા રાજના હાથને ને એના હાથની આંગળીઓને, રાજના પગની હલચલને, એણે પહેરેલાં લામ મોળાંને જોવા કરતી હતી, અને બીજી કોઈ વાતમાં જરાય રસ પડતો નહોતો.

• 'હોળી રમવા નથી જવું?' નીનીએ મને પૂછ્યું.
'ના.'
'કેમ?'
'આઈ હેટ ઇટ.'

'અમે દર વર્ષે હોળી રમીએ છીએ' કહી એ હતી. ને મારી બાજુમાં આવી. મારી પુરશીના દાંડ પર બેસી ગઈ. ને પોતે મુંબઈમાં હતી ત્યારે એક વાર બસડ્રાઇવરના વાંકે કેવી રીતે પડી ગઈ'તી ને એના પગમાં કેવી ચોટ વાગી'તી વગેરે વગેરે વાતો એણે ખૂબ વિગતે કરી. હું બધું મને વાતમાં ખૂબ ખૂબ રસ પડતો હોય તેમ સાંભળતી બેસી રહી. વારે રાજ, રાજેશ ને એન્થની પક્ષ પર સ્ત્રી સ્ત્રી ગેલ

કરતા હતા.

ને એ પછી નીનીએ એની વાત પૂરી કરી. મેં પણ રસ લેવાનો બંધ કર્યો. રાજ નીની પાસે આવી ગયો. હું બાથરૂમ માટે અંદર ગઈ. થોડી વારે પાછી આવી ત્યારે નીની ને રાજ વાતોમાં લગભગ શકતાન હતાં ને મને આખા વાતાવરણમાં भारी દાઝરી અપ્રસુત લાગતી'તી. બહાર હોળી રમતી'તી. બહાર તીકળવાનું મન નહોતું થતું. એક રાજ વચ્ચે વચ્ચે મારા સાથે જોવા કરતો'તો. ને મને એક જ વિચાર આવ્યા કરતો'તો કે રાજ શીટ્સ ક્વાર્ટર કન્સન્ડ' એનાઉટ પોટ આર્થ લીસ ઇન રિસ્પેક્ટ ઓફ પ્રીત... હું માનવા માંડેલી કે મને પ્રીત સાથે કેઈ લેવાદેવા નથી...

રાજ ને નીની પલંગ પર આવી ગયેલાં... એ સમયે મેં કામળ ને પેન્સિલ લીધાં ને હું ટેબલ પર બેસી ગઈ. ત્યારે મને રૂમમાં થતું બધું મારી પીઠ પર ચીતરાતું લાગવા માંડ્યું. નીનીનો મધુર અવાજ ને રાજના આકર્ષક અવાજમાંનું 'ઓ. કે.' 'ઓ. કે.' મારી પીઠ સુધી આવીને ખડખડાટ અવાજ આપીને કપાક અલોપ થઈ જતું'તું... રાગેશની નજરો મેં સવારે જોયેલી જે આમણા દિવસોથી ખૂબ જુદી લાગતી'તી, કંઈક ન ગમતી. મને વિચાર આવતો'તો કે રાગેશની એવી નજરો આવારે પણ મારી પીઠ પર પાતી હશે... બચ્ચે વચ્ચે રાજ કદાચ મારા પર નજર ફેંકતો હશે ને નીની પણ કદાચ... એમાંની

કેઈ વાતથી આનંદ નહોતો મળતો... મેં જલદી જલદી રાજના ટેબલ પરની ચીજો જોવા માંડી. પિનની બનાવેલી એક ચેન હતી તેમાંથી એક કિલ્લ પ લીધી ને ચાર પાંચ કામળો બાંધ્યા. પછી મેં ખૂબ ઉખા સાથે રાજની ધડિયાળ લીધી. મોટી હતી. એના ડાયલનો ને મારા ડાયલનો રંગ સરખો હતો. મેં એની ધડિયાળ મારી ધડિયાળની એકદમ નજીક લીધી ને હું જેલિ ધડિયાળો સરખાવવા માંડી. રંગ સિવાય બીજું કંઈ સરખું નહોતું.

મને એકદમ લાગ્યું, રાગેશ મારા હાથની દસચક્ક જોતો હશે... એટલે કે મેં રાજની ધડિયાળ લીધી એ તરફ... પછી મને ટેબલ પર પડેલી રાજની પેતો, ચોપડીઓ... કામળો... બધું વારાફરતી હાથમાં લેવાની ઇચ્છા થઈ... પહેલાં મેં કામળ ને પેન લીધાં... કંઈક લખ્યું... ને પછી... ફરી ધડિયાળ... ચ્યું, ફરી ધડિયાળ જોઈ લઉં... ને પછી બંધી જ ચીજો... એકદમ મેં ધડિયાળ મૂકી દીધી. રાજ ને નીનીની મધુરતમ વાતોના કેટલાક અવાજો મારે કાને અધાડાતા'તા... રાગેશ ને એન્યની કંઈક ગુસ્સાસ વાતો કરતા'તા... પ્રીત હોળી રમીને આવી ગયેલો... બાથરૂમમાં નહાવા ચાલી ગયેલો... મેં ટ્રાન્સિફર પર જે ચાલતું હોય તે ગીત પૂરું સાંભળવાનો નિશ્ચય કર્યો... 'મગર યાદ રખના કિ યાદ આવેગે હમ... યાદ આવેગે હમ...' શી ખખર કોણે, ક્યારે, કંઈ ફિરમમાં ગાયું'તું...

ગઝલ | આદિલ મન્સૂરી

શબ્દ જોયું મળી ગયું કોઈ
 કોઈમાં શબ્દ છે વસ્યું કોઈ
 હું ઘરફ દેને ઝોગળી ચાહ્યો
 સૂમ' દેને મને આપ્યું કોઈ
 હું મને શોધવા ગયો અન્દર
 ત્યાં તો અન્દર હતું ખીજું કોઈ
 કોઈ ખોવાયું એમ કોઈમાં
 કોઈને શોધતાં મળ્યું કોઈ
 મેં જ શોધ્યું ને હું જ શોધાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 મેં વિચાર્યું ને હું વિચારાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 મેં જ સૂઝ્યું ને હું જ સૂઝાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 મેં જ બાંધ્યું ને હું જ બાંધાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 મેં જ વાંચ્યું ને હું જ વાંચાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 મેં જ જોયું ને હું જ જોવાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 મેં જ મનગ્યું ને હું જ મનગાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ

મેં જ ઊંચક્યું ને હું જ ઊંચકાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 મેં જ સમજ્યું ને હું જ સમજાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 મેં જ કદેપ્યું ને હું જ કદેપાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 મેં જ સ્પર્શ્યું ને હું જ સ્પર્શાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 મેં જ સંતાણ્યું હું જ સંતાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 હું જ જોલ્યો ને હું જ સંભળાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 હું જ પામ્યો ને હું જ ખોવાયો
 અન્ય ખીજું તો ક્યાં હતું કોઈ
 કોણ સિખવાડી હવે એને
 છવવાણું જુલો મળ્યું કોઈ
 શેતા, કોરો પડયો હતો નહિતર
 લાલ, પીણું કરી મળ્યું કોઈ
 એક ખાલી અમરનો ગેળાકાર
 મધ્યગિન્દુ જની મળ્યું કોઈ
 આપું જઘાંઝ એક ખાલી દાપ
 દાપમાંથી સરી મળ્યું કોઈ

તારાં ચક્ષુથી પેખતું મૃત્યુ આવશે

ચેતારે પાવિઝ,

તારાં ચક્ષુથી પેખતું, મૃત્યુ આવશે—
મૃત્યુ જે સવારથી રાત આપણી સાથે છે,
અનિદ્રિત, કોઈ મૃત્યુ વ્યસન કે પુરાણ
પશ્ચાત્તાપ સમુત્તર.
તારાં ચક્ષુ ચર્ચ રહેશે એક ખાલીખમ શબ્દ,
દમિત દુઃસ્વપ્ન, એક મૌન.
આ મૃત્યુ પ્રભાતની પેઠે તેને
તું જોઈશ, જ્યારે તું જોઈશી અરીસા
પર ઝૂકીશ. અરે જો સેવેલી આછા!
જો દહાડે આપણે પશુ બણીશું કે
તું છે નિદ્રાગી અને શયનતા.

બધાની મોતને લાગ છે
તારાં ચક્ષુથી પેખતું, મૃત્યુ આવશે.
દુર્ગુણનો અંત આણતું હોય એવું
અરીસામાંથી નીકળી આવતા
મૃત અહેરાને નીરખતા હોઈએ તેમ
બધે જોઈશને મોક્ષતા સાંભળતા
હોઈએ એમ બધું બનશે.
આપણે મૌનમાં બિતરીશું.

(૨૨ માર્ચ, ૧૯૫૦)

અનુ૦ રાધેશ્યામ શર્મા

જે રાત્રે તું સૂતી | ચેતારે પાવિઝ,

રાત્રિ પશુ તંને મળતી આવે છે, એ
દૂરની રાત જે મૌનમાં આરડે છે વ્યંતરભાષા,
અને અમિત તારકો વહાવ લે છે.

એક ગાલ ખીજને રૂપો છે—
એક ઠંડી ઠંપારી, કોઈ કાલાવાલા કરણ
જ્યોતે છે, તારામાં, તારા કુખારમાં
ગુપ્ત મયેકું અને એકકુંઝાદું.

રાત સરે છે, સવાર હાફે છે
દીન દેયું મૂટે છે જે.
અરે જો બધે અહેરા, કાળાકામ્બર ભાષ,

તારાને મમગીન કરેલા તાવ,
પ્રચાન્તિમાં તારો અહેરા નીરખતું હોઈએ
તારી જેમ પરોઢિયાની પ્રતીક્ષા કરે છે.
બધે અને મૃત ક્ષિતિજની જેમ
શત બીચે તું પડી છે.
ગરીબનું હૈયું કે જે કૂટકા બરે છે
દૂર સુદરના કોઈ દિવસે
તું પરોઢ ચર્ચ્ય.

(૪ એપ્રિલ, ૧૯૫૦)

અનુ૦ રાધેશ્યામ શર્મા

આન

આ આજા પેરા હિતસર્માં

ચીતરીએ એક પથ.

પથ પર જાણની અંધ

ભાષ પાપરીએ

સોહીની ખરમાળુ છંપ

પછી તો...

આસ આસનું સારસ જોડું ફેરવે દડુકા.

'દડુકો તારી આંખનું અંજન

દડુકો મારી પાંખનું સ્વજન

માસ દડુકો જોડીને...

આ અવાવડું એકાન્તની અંદર

એકાન્તની અંદર,

ગૂંથી સર્પએ અતસરી આકાશ;

આકાશને અર્પતાં તો...

અમળ અમળ તાસડિયો ખીલશે ચાંદ.

'ચાંદ તો દેસરે જૂંધશે લોલ /

ચાંદ તો ગોખડે ખૂંધશે લોલ /

માસ જૂંધતાં ખૂંધતાં...

માસ ખૂંધતાં જૂંધતાં...

આ સન્ધતાનું ખરજટ રણ ચીરીને

અંદર જરીએ વાળ

વાળા બરનાં તો...

ફળમાતા લગી આરસ લીલુડા મેર

મેરને મારજે મેલથું લોલ /

મેરને મારજે મેલથું લોલ /

મારજું મારજું એક બનાવી

મારજું મારજું એક બનાવી.

આ સુતારમાં ફૂળી મેલેલા ધરને

આજે રૂપ આપી ભગી નર્મએ

દળી નર્મએ

તો...

એક અમઝમિયું નમશે તમાવ.

'તમાવને ખેલિયે પામથું લોલ /

તમાવને દેલિયે રાખથું લોલ /

તમાવમાં રાજ તરતાં તરતાં...

તમાવમાં રાજ સરતાં સરતાં...

આવને દવે;

દવેનો ઝીણો તાંતણે બાંધતાં નર્મએ

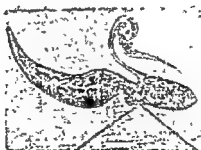
સાત બરનાં પોડા પોડા...

આપજે આપજું આપજું સંધિતાં નર્મએ.

આવ,

આ આજાપેરા હિતસર્માં

ચીતરીએ એક પથ.

કાવતરુ

મનસુખ વાધેલા

એનું જ્ઞાન તો ત્યારે જ થયું
 કે
 રાત્રે ભારી રૂમમાં વહેતી મંઝારમાં હાથ ધેતાં
 હથેળાએ પાંડુનો મેલ ચોંટ્યો છે
 સવારે
 સવારે
 મોં પરના સાણુના ફીણની સર્માતર ફરેતો હાથ
 જોરમાં આગ્યો
 ને
 લાલ ઝરણું ફીણમાં ફરવા લાગ્યું.
 બહાર હા,
 મોઝલ સત્તાની સ્થાપનાથી તે આજ સુધી
 મળે બૂમો જ પાડ્યા કરે કે
 'બાદશાહ ખૂટે છે.'
 મળ એટલે તું
 મળ એટલે હું
 હું તારો
 હું ભરો
 હું કડો
 કઠાની બૂમ
 'લાલનો બાદશાહ ખૂટે છે મારામાં.'
 ધત્ત તેરીકી!
 રાજપાટ પર માંડ માંડ કરેલ રાખનેમ
 કેદલામ
 દેશ-વિદેશ હાથે
 ફૂલ ચઢાવી ચઢાવીને ગૂંચળાવે છે
 ત્યારે જ
 હે રામ!
 ખજાર પડે છે કે
 વિષેટનામ અને સોનાર બાંજામાં

મશીનચનોના લખકારાથી જ
 બધી-બાબીઓ વધાર્થ મળે.
 શાંતિ! શાંતિ! શાંતિ!
 શાંતિ કોને માટે?
 માખીઓને હેલું કેનું!
 હેલું નાચાસાડીલું ધડામ
 હીરાશીમાં બાગમ ચાચ
 ત્યારે
 'સોખાનારા' કરતી ગેઈયાઓને કશામ કે'યું
 કે
 હેલું એટલે ઝોલ
 હેલું એટલે ઢોલ
 હેલું એટલે પોલ
 અંદ હેલું તોલ.
 ઝોતારીની!
 સ્તાલિનની મલિન બાબીમાંથી
 હે લીન સલામ!
 હે લીન સલામ!
 પણ
 મારામાં ખૂટતા લાલના બાદશાહનું શું?
 રાજ સવારે
 કયાંક ને કયાંક
 રાણી શોધી આપનારને ઇનામ
 એ ખોવાઈ છે....
 ગ્રેન્ડુએટ ગુલામો જોઈએ છે
 પગાર
 ખાતુંપીતું અંદર ર. ૭૫!
 એવી બહેરોતો
 એકા માણસો આપ્યા કરે છે
 પણ

મારા બાદશાહનું શું !

ગાવ બાગ ગાવ

ગાવ બેટા ગાવ

ગાવ ભાઈ ગાવ

રાખનું ગીત ગાવ

પ્રભનું ગીત ગાવ

પરબેલી પ્રીત ગાવ

ગાવ અને મવાવો

હે

તાજમહલમાં બેઠેલ ગોધવનાં

શાહજહાં નામનો વિદેશી બાસુસ અપાર્થ મયો છે.

શું ધામે ? આપું તો રહેવાનું.

હાથોને

હું તો

મારા તાજમહલની તુટી, ફીકાધોની-તિરાડોમાંથી

મારી જાતને

મેંમાં દહો જારી

કાગડો પટ્ટવા-મજા વાણિયા જેવી નેહ

લાવ મર્મ નહીં છું.

વર્ષના પાખા અહવાસિયાની હેઠી તોરીએ

દશેગાંએ ૧ રૂનો જ મેડ રહી છે.

લાલના બાદશાહનું શું !

અરે !

પેલું ઝરણું ફીકોને લાવ કરવા તૂટી પડ્યું છે !

લાવ

એને મિત્રાની કઠોતરીથી ભૂંડી નાખું

અને

ફરીથી પગ નેટકી પછેડી લંબાવીને ધોરી નહીં.

કુંભાશું,

સ્વનમાં લાલનો બાદશાહ ખૂટ્યો !

હરિઃ ઓ

નક્કી કંઈક કાવતરું છે !

અમે કવિઓ | ઉશનસં

અમે કવિઓ,

અર્ધ આરવપંકજ;

ઊંઘી-નીકળતા-વરસાતી જંગલી હોડ

તમારા સારસૂચકા ધરની પછીએ;

કાપો, કાપો ને અમીટ;

તમારી સંસ્કૃતિ ઉપર ઊંઘી નીકળતું

અંતે તો સનાતન ધાસ, લીધુંડો ટકુકો;

તમારી સખત દીવાલોમાં આવતી કાલની

તિરાડ, તે અમે જ;

અમે જ ભીંત-ફાડીને ઊંઘી નીકળતા

પીપળો—લીલો જળવેગ;

અમારું બીલું નામ એટલે જ તાજબી

એ અમારી રાત;

તમારી ભીંતોમાં ઊભા ચશ્માઈ જવાનો

અમે તો સાદ મન્દાર.

અમે તો ખુશ્કું આકાશ, ચૂરો પવન,

અને શુભ પ્રકાશ ધુસાડતા

તમારી મદ નેચરીમાં ધૂસેલા સ્વર્ગના જલસેા;

અમે બુલબુલ, જુમાના ગુમચરો,

આનંદના જળવાના પાંચમી કતારિયાઓ

તમારા આદર નમરમાં અમે ક્યાંક

અનામત;

અમે તમારા ક્ષા પર ઊભાતરી

આવતી કાલની તારીખ,

દીવાલ પરનું દીવા જેવું સ્પષ્ટ લખાણ;

તમારી દીવાલમાંની તિરાડો ધાસ જેમે,

—એ અમારું કાન્તિપ્રતીક.

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જીવતરામ દવે
સંચાલક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી
સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી
: શ્રી નગીનદાસ પારેખ
: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી ગગનવિહારી મહેતા
: શ્રી બળવભાઈ મહેતા
: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર સમજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૬૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, દ્વિતાત્વ અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોનો પરિચય કરાવવા અંગે છે.

આ હેતુ બર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોના જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની એકાકી સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

* નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
* નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧-૫૦]

પરામર્શ : નગીનદાસ પારેખ * ભોગીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ ન. દાહ * અનિરુદ્ધ ત્રિવેદી * મુકેશરામ મુનિ * સુમન દાહ * સુભદ્રા ગાંધી

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. દાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬ (ફોન : ૭૬૪૩૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રભાત, શ્રી ગણેશ પ્રાપ્તી પ્રિન્ટરી, ૨૧/મી. કુંગરચીનગર, અમદાવાદ-૭

દાખલ નરુચિ પ્રિન્ટર્સ, શ્રીદાખળી, અમદાવાદ-૬

ચિત્રાંકન : રવિશંકર મ. નાવળ

હિસાબ-લવાજમ જયંતી સોની, C/O વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, સમજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. દાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ ત્રિવેદી, ૩/૧૭ ડીપચર્ચ હોટેલ, મુનિ. વિરતાર, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન દાહ, સ્ટેશન રોડ, કપડવંજ (જિ. ખેડ)

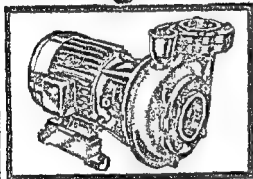
મુખ્યર્થ કેન્દ્ર દશરથ ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી હોસ્ટેલ, મુંબઈ-૬

વિજેતા બેઘડી

હોડ જાતવા માટે ખેડૂત શ્રેષ્ઠ પૈકીના
એ બાળદની ઉત્તમ એકને જોતારે છે.
જ્યોતિ સર્વશ્રેષ્ઠ પમ્પ અને સર્વશ્રેષ્ઠ
મોટરનું ઉત્પાદન કરે છે અને એ
બન્નેને એક એકબામાં જોડીને એ
યુનિબલ્ડ પમ્પનું નિર્માણ કરે છે.

પ્રથમ મોટરના ઉત્પાદન સંજ્ઞામાં અસંતોષિતિની દાયકાઓની તાંત્રિક
જાણકારી, વિશેષતા તો મેળવે છે કે સંશોધનના ફલસ્વરૂપ યુનિવર્સિટી
પર ઉત્તમ કામગીરી જળવલવામાં મોખરે છે. એ વિપુલ પાણી
પુરું પાડે છે અને જોખામાં જોખ વિદ્યુત ખર્ચે માટે છે. વધુ
અનાજ ઉત્પાદવા આપ નર્મિતપણે યુનિવર્સિટી પર આધાર રાખી
ગઈ છે!

કચ્છોતિ યુનિબિલિટી

04/14/91

ज्योति लिमिटेड, वडोदरा ३
Quality is our creed

નેવું વરમની વચે ત્રીજા અર્થ સ્મેલનું (અથવા તો — એને માતાને વિષ જે રીતે ઉચ્છેદ કરવો વધુ ગમતો તે રીતે — બાઈન્ડ સ્મેલનું) અવસાન થતાં હરના ભૂતકાળ સાથેની એક કડી તૂટી ગઈ છે. એના પિતામહ લોર્ડ બેન સ્નેલ વિશ્વોદ્યોગના સમયમાં વડા પ્રધાન હતા અને એવામાં નેપોલિયનને મળ્યા હતા, તો એની માતામહી બને ‘થંગ પ્રિન્સિપ્લિસ’ની વિધવા વચે સહીપણું હતાં. જુવાનીના દિવસોમાં એણે ગાણિતિક તર્કશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં મહત્વનું કામ કર્યું, પણ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન એના કેન્દ્રાપગામી વલણે સંતુલિત અભિપ્રાયની એની ઊણપ છતી કરી અને પછીનાં વર્ષોમાં આ ઊણપનો વેપ એનાં લખાણોને ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ લાગતો રહ્યો.

બાઈન્ટોડ સાથે મળીને એણે Principia Mathematica લખેલું, જેનું મહત્ત્વ એ મળે માતિગત હતું, તેની ઉત્કૃષ્ટતા થઈ અંશે ઠો. (પછીથી પ્રોફેસર) બાઈન્ટોડને આભારી હતી. એમનાં તે પછીનાં લખાણો પરથી જાણી આશ્ચર્ય તેમ ઠો. બાઈન્ટોડ એવી પ્રતિભા અને અધ્યાત્મિકિની સૂક્ષ્મતા ધરાવતા હતા જેનો એકમાં આંખે ઊડીને વચે એવો અભાવ હતો. કારણ, સ્મેલની તર્ક-પર મુશ્કિલકાળ હોવા છતાં, કેવળ તર્કની પહોંચ બહારના વિષયતર વિચારોને ઉચેળીને ચાલે છે.

એનું જીવન, અમલ આપવિભાગ છતાં, એગ્રાણીમતી મદીના આરંભકાળના કુલીન વિદ્યોદ્યોગની ચાર આપે તેવી, કાળને અનુક્રમતી સુસંગતિ ધરાવતું હતું. એના મિહાંતો ચિત્રનિચિત્ર હતા, પણ જેવા હતા તેવા એ સિદ્ધાંતો પામે જ એની પ્રવૃત્તિઓનો દોર રહ્યો. એનાં લખાણોને અચુંદર બનાવતી કટુતીક્ષ્ણ અનિબંધિત એના અંગત જીવનમાં જણાતી ન હતી. માનવીય સંઘાનુભૂતિ બાળત ઊભો ન ઊતરે એવો એ એક દુચિર સંઘાપણકાર હતો. મિત્રો તો પાર વિનાશ, પણ લગભગ સહુને વળાવીને એ જીવ્યો. તોપણ, દક્ષિ ગયા તે સહુને એ છેક વૃદ્ધ વચે સ્વેચ્છાસે ભરેભરો લાગતો હતો. આનું કારણ, એક, એની અચલ લાંબુરતી જ હતી; બાકી, રાજકીય સંદર્ભમાં તે સમયસાધીની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા પછીના મિલનની જેમ જ એ પણ એકદોષદૂલો પડી ગયો હતો. એક આશમી સૂક્ષ્ણ મુગનો એ છેલ્લો ગાણ હતો.

વિશ્વમાનવ

પાદેલું પાતું

રમે ભૂલીએ —

૧૫૨ ભોળીલાલ ગાંધી

કવિતા

શબનખંડમાં

૧૫૫ રમેશ પારેખ

(મારા) ઇડિપસનું ગીત

૧૬૨ રમેશ પારેખ

સાહિત્યચર્ચા

સાહિત્ય અને ધરતી જતા આસ્વાદનો નિયમ

૧૫૭ આયરે કસ્ટર

સામયિકી

તંત્રીશાપ એટલે શું ?

૧૬૩ સુમન શાહ

પાછળી નજર

માથેનાસમાજે મને શું આપ્યું ?

૧૬૭ કાન્તિશાલ

શિક્ષણ

શિક્ષણ : સુનિયાદીકાંચુ કે આધુનીકરણ ?

૧૭૨ આર. એસ. ત્રિવેદી

સામગ્રી સમસ્યા

કૃપિસુધારા ('ગરીબી દહાવ' અને સમાજવાદના પરિપ્રેક્ષમાં)

૧૭૯ ભોળીલાલ ગાંધી

ટોચમર્દા વિશે

૧૮૬ પ્રમોદ ચોક્સી

પ્રવૃત્તિ ને પડઘા

પાકિસ્તાનની મધ્યામણ

૧૮૧ દિનેશ શુક્લ

સ્વાતંત્ર્યસૈનિક મંગલન

૧૮૩ બસીધર ગાંધી

નવું વાચન

૧૬૬

નરેશ ઉમરીગર બારડોલીમાં અંગ્રેજીના વ્યાખ્યાતા છે. (ટી) કર્મનિતશાલ (શાહ) 'પ્રસ્થાન' અને 'નિર્મલિપ્ત'માં વર્ષો સુધી લખતા રહ્યા છે અને એમનાં એ લખાણો 'સાબરસ' નામે અંકત્ત્વ પામ્યાં છે. આર. એસ. ત્રિવેદી વડત્તમ વિદ્યાનગરની એમ. બી. પટેલ કોલેજ આર્ટ એન્ડ એન્ક્યુલેશનના આચાર્ય છે. પ્રમોદ ચોક્સી ગુજરાત પ્રદેશ (રાસક) કોમિસે ટોચમર્દાના પ્રશ્ન અને નીમેરી સર્મિતિનો સંબંધ છે. દિનેશ શુક્લ અમદાવાદની સરદાર વલ્લભભાઈ આર્ટ્સ કોલેજમાં રાત્તપ્રશાસનના વ્યાખ્યાતા છે. બસીધર ગાંધી જ્ઞાનગંગોત્રી અંકલેખીમાં સહાયક સંપાદક છે, અને સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામ દરમ્યાન કાતાવાસ વેરી ચૂક્યા છે.

'વિશ્વમાનવ'નો હવે પછીનો અંક 'ઓકાકી વિરોધાંક' રૂપે બહાર પડશે.

૨જે ભૂલીએ—

કોઈ પણ સમાજમાં થોડાક માણસો પાસે અઠગક સંપત્તિ હોય, અને એના ભેરે-તેઓ બહુજનસમાજનાં જીવન અને વ્યવહાર ઉપર સીધી કે આડકતરી રીતે કાબૂ ધરાવી શકતા હોય તો સ્વસ્થ સમાજનો પાયો જ નિષ્ફળ થાય. હા, સમાજને સ્વસ્થ અને સુખી બનાવવાના હેતુથી સંપત્તિની પુનઃવહેંચણી કરવી રહે. આવી પુનઃવહેંચણી કરવા સારુ તે હેતુને અનુકૂળ એવા બંધારણીય સુધારા કરવા પડે વા એવા નવા કાયદાઓ પણ ધરાવવા પડે (દા. ત. પચીસમો સુધારો, સંપત્તિની રોચ મર્યાદા); જોકે સિલિંગ (અધિકમાં અધિક રોચમર્યાદા) જ નહિ, ફોરિંગ (ઓછામાં ઓછી સંપત્તિનો અધિકાર) થયું અનિવાર્ય અને — ફોરિંગ વિના સિલિંગનો મૂળમૂત હેતુ જ સર નહિ.

મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધને માનવીય સ્તર પર સ્થિર કરવામાં સિલિંગનો કાયકમ જેટલો અંશે સિદ્ધ થાય એટલા પ્રમાણમાં જ તે આવકાય અને હિતાવહ છે એ ૨જે ભૂલીએ.

અઠગક સંપત્તિની પુનઃવહેંચણી દ્વારા એક બીજો હેતુ પણ સાધવો રહે. જે કોઈ શ્રમ કરે તે ઉત્પાદનમાં ભાગીદાર બને એ સ્વસ્થ અને સુખી સમાજની પૂર્વચત છે. અઠગક સંપત્તિવાન પોતાની સંપત્તિના ભેરે મજા અક્રિયતાનું શોપણ કરતો રહે એ સ્થિતિ નિષ્ફળ કરવામાં સમાજવાદની પ્રતિષ્ઠા છે. પરંતુ જેટલે અંશે સામાજિક ન્યાયનો હેતુ સિદ્ધ થાય એટલા પ્રમાણમાં જ સંપત્તિની વહેંચણી આવકાય છે એ ૨જે ભૂલીએ.

અઠગક સંપત્તિની પુનઃવહેંચણી પાછળ એક ત્રીજો હેતુ પણ હોય જ. જેમના હાથમાં ઉત્પાદનનાં સાધનો (જમીન, મંત્ર; કાચો માત્ર-સરંજામ) છે તેઓ બધાં સાધનોનો કારપટ્ટે ઉપયોગ કરે તો જ સ્વસ્થ અને સુખી સમાજ ચિરંજીવ બને. આ દૃષ્ટિએ ‘જેડે તેની જમીન’, ‘કામદારોનો સહ-ભાગ’, તથા ઉત્પાદનનાં સાધનોનું કૌટુંબિકરણ જેવા કાયકમો આવકાય છે. પરંતુ તેઓ જેટલે અંશે ઉત્પાદન વધારવામાં કારણરૂપ અને એટલે જ અંશે સંપત્તિનો હાથબેદલો ઇષ્ટ છે એ ૨જે ભૂલીએ.

સંપત્તિની બેકામ અસમાનતાની જેમ આવકની અસમાનતા પણ માણસ માણસ વચ્ચેના માનવીય તંતુનો ઉચ્છેદ કરે; સામાજિક ન્યાયની

વિગ્નના કરે અને રાષ્ટ્રીય સંપત્તિની શક્તિ મારેના પુરુષાર્થમાં બાંધે બને. પરંતુ આવકની જોશમ અસમાનતા દૂર કરવાનો કાર્યક્રમ એટલે જ અસરો બાવકાર્ય છે અને ઇષ્ટ છે. જેટલે અગ્રે એની દ્વારા માનવીય, સમાનતાશક્તિ અને સમૃદ્ધ સમાજનું નિર્માણ કરવામાં તે કાર્યક્રમ નીવડે.

સંપત્તિની પુનર્વહેચણી, ઉત્પાદનનાં સાધનનું રાષ્ટ્રીયકરણ તથા આવકની સમાનતાનાં સૂત્રો જે રાજ્યસત્તાના હાથમાં સર્વસત્તાવાદનાં નિમિત્ત બનવાનાં હોય અને જે નોકરસાહીની સર્વાંગિણી સુંગ્રહ માનવીને સાચાર બનાવી દઈને તેનો આંતરિક દાસ કરનારી નીવડવાની હોય. તો એ બધા કાર્યક્રમોની કથી જ કિંમત નથી એ રખે બૂલીએ. બહેકે માનવીય, સમાનતાશક્તિ અને સમૃદ્ધિપ્રેરક બનવા નિમિત્તક કાર્યક્રમો જે મૂળભૂત હેતુ સિદ્ધ કરવાને બદલે ઉદ્ધામ ક્રાંતિકારી સૂત્રો જ બની નામ તો તેની કથી જ કિંમત નથી. જે આ કાર્યક્રમો સંમોહક સૂત્રોની મોહિનીમાં કોઈ એક પક્ષ, જૂથ વા વ્યક્તિની પ્રેરક લોકસમૂહને ધસડવામાં, ઉત્કેરવામાં અને અંતે તેની સત્તાને માવજત રચાપવામાં નિમિત્ત બનવાના હોય, તો એનાથી નાનો છતાં ઉપરનાં ત્રણે પ્લેયોની દિશામાં એક એક દર દરમ ભરનારો કાર્યક્રમ હજાર દરજ્જે બાવકાર્ય છે. વળી, લોકસાહી બંધારણના મૂળભૂત અધિકારો નાબૂદ કરતા સુધારા જે જંગી બહુમતી ધરાવતા સત્તાજૂથના હાથમાં દમનના સાધન બનવાના હોય, તો એવા અધિકારોનો ઉપયોગ થતો પડકારવો એ તંદુરસ્ત સમાજના વિકાસની દૃષ્ટિએ હજાર દરજ્જે હિતાવહ છે.

અતે તો, સંમોહક સૂત્રોને બદલે અનાકર્ષક અને ધીમા છતાં રચનાત્મક કાર્યક્રમો અપનાવવામાં સિદ્ધાંત અને વ્યવહારની કસોટીએ વધુ શાણપણ છે એ રખે બૂલીએ.

૨૧-૫-૭૨

-સોગીલાલ ગાંધી

જ્યારે જાને પક્ષો ભૂલ કરે છે ત્યારે
 ઓછાવવાનું પ્રમાણ નહીં કરવાનું બંદુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.
 તેથી મેં તો એક જ માર્ગ નહીં કરી રાખ્યો છે—
 દુર્જન સાથે પણ સન્નિવૃત્તિથી વર્તવું.
 —ગાંધીજી

દશરથ ગાંધી
 ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪, નાગદેવી કોલેજ હોલ, મુંબઈ-૬૦૦
 સૌજન્યથી

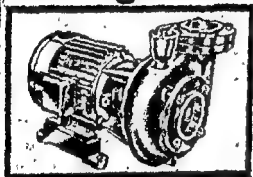
વિજેતા બેલડી

હોડ હાલવા માટે ખેડૂત શ્રેષ્ઠ પેશીના મુખ્ય મોટરના ઉત્પાદન સ્તરમાં જ્યોતિષી ટાયકાઓની તાંત્રિક બે બળદની ઉત્તમ જોડને જોતરે છે. જાણકારી, વિશેષતા તેમજ બેંક સંયોધનના ફલસ્વરૂપ યુનિબિલ્ટ જ્યોતિ સર્વશ્રેષ્ઠ પમ્પ અને સર્વશ્રેષ્ઠ મોટરનું ઉત્પાદન કરે છે અને એ બન્નેને એક એકબીજામાં જોડીને એ યુનિબિલ્ટ પમ્પનું નિર્માણ કરે છે.

જ્યોતિ યુનિબિલ્ટ

જ્યોતિ સિમિટેડ, વડોદરા ૩
quality is our creed

શયનખંડમાં | રમેશ પારેખ

શયનખંડમાં

વીસ વરસકા પત્નીને

ધસધસાટ સૂતી જોઉં

જોઉં સ્તનદાળ ઉપરથી

ખગખગ જોના કેશ

ત્વચાની હિંસકવરણી બબાક

રાતનો સુમસુમ વહેતો ખોર

સળકતો અરધપરધ અજવાસ

સફાળા કંકણવંતા હાથ

રણુકતી ઇજનબરેલી શય્યા

ને વધ પચ્ચીસનું પૌરુષ

અપોઅપ ધતુપમુદ્રા શરીર તો

ભરનીદરમાંથી પત્નીનો ટંકાર

અપોઅપ કરોડરજી સેસિરવો આવેશ

રવાડા બરછટતો આવેશ

સોહીતી ફાડી ખાતી ગંધ

બીંદા હોઠ સફાળા પતિપણથી ધૂરકે

છાતી પતિપણથી ધૂરકે

ના કંઈ ગતિ

રતિથી રતિ

ગતિથી ગતિ

અચાનક...

(હિર્ષ અનિધિ ?)

શયનખંડનો દરવાજા ખુર

થાય ટંકારા

ઢોલ/કંઠી વિદરાટબરેલી આંખો દોડે દરવાજા પર

ઢોલ/કંઠી વિદરાટબરેલા આંખો દોડે દરવાજા પર

ઢોલ/કંઠી વિદરાટબરેલું પૌરુષ દોડે દરવાજા પર

અધ્ધરપધ્ધર તોળાયેલી તરાપ ધૂરકે

ખટાક હર્ષ દરવાજો ખૂલે

ઉંઘર પાસે

કેડ વળેલા પૂર્વજ પૂછે :

બોલો, શયનખંડનો મોક્ષ થયો છે ?

શયનખંડના ખડખડે

રખડન થયેલા અમે—

અમારો મોક્ષ થયો છે ?

શયનખંડનો... ..

ધડાક હર્ષ ને

ખંધ કમાડો

શયનખંડમાં

વીસ વરસકા પત્નીને

ધસધસાટ સૂતી

હાલ જગ્યાડું થાય

અતિથી ગતિ ?

ભીંતમાં પ્રવેશ ?

આંખો પટપટાવતી ભીંતો

પરદા બખડક બખડક બોલે

હીહી અંધકારમાં તીવ્ર પારદર્શકતા ઊગી

હાથ નમતા કયાં સંતાડું

હાથ નમતા કયાં સંતાડું

કરચ કરચ આવેશ વાગવો

નાગો કચ્ચરધાણુ નમતા કયાં સંતાડું

શયનખંડમાં

શયનખંડને

શયનખંડનું લોહી નીકળવું

શયનખંડની સાયળ તેલડી

ખજાણુ દઈ અધારું જન્મ્યું
 જનામારને ઝળઝળ ઝળઝળ પાન જિગ્યાં
 ને પાન પાનમાં
 અજબાણની સાથળ જિગ્યાં
 સાથળ વચ્ચે શ્વેતપૂર્ણને
 હાકીદાંકિળ પૂછે —
 બેટા, શયનખંડનો મોક્ષ થયો છે
 ક્યારે થશે ?
 ક્યા નગરના
 ક્યા હુગમાં
 ક્યા પીંજરે
 પાંખડોકે મરડાઈ જવાની
 લાટ નીરખતે પોપટ બેઠો ?
 પોપટ બોલો
 પોપટ બોલો
 પોપટવરણી પાંખડોકને મરડો, નીરા...
 શયનખંડમાં
 શયનખંડને ધળગી ધમધમ ખળવું કર્યા લગ ?
 કર્યા લગ આ ધસધસાટ સ્ત્રી ખૂલીથી છેદાવું
 એની ધનુપમુદ્રા લાગે થપાનાં સપનાં આપો
 સપનાં આપો
 સપનાં આપો
 સપનાં...
 પૂર્વજ લાંબી જીભે લપલપ રેલે
 શયનખંડમાં
 સન્મુખ મારે કુરુક્ષેત્ર ફેલાય
 ફરસ પર કુરુક્ષેત્ર ફેલાય
 દીવાલે,
 ખોડી, તોરણ, રક્તપ્રાન્તમાં કુરુક્ષેત્ર ફેલાય
 અવાચક અવાજમાંથી

સપતામાંથી
 નીંદરમાંથી
 વિચારમાંથી
 પત્નીમાંથી કુરુક્ષેત્ર ફેલાય
 લહુ ?
 ... તો કેટકેટલાં કુરુક્ષેત્ર હું લહુ ?
 એકલો જીરવ
 માંથી ચોસક વિદ્યા પંડપણાથી સરકે
 ક્રિયા કણકણ
 ખરચણા વચ્ચે ચોથીપુસ્તક ખૂંચે
 મારી હથેળીઓમાં
 ભાગલા રથ જેવી રેખા
 વેરણુછેરણુ બળે
 હોયમાં
 બાકુબૂઝલ શબ્દવેધી માંડીવ
 હીહીહી શબ્દવેધી માંડીવ
 હું મારાં રખણનોમાંથી ક્યા દીપાને તાકું ?
 સામે કતાર અપરંપાર પેદીઓ
 હાથિમારોની જેમ ચળકતી ભભી
 છેડું ક્યા દીપાને જીવસોંસડું ?
 પરાજિત ચોદા જેવાં આ લોચન કર્યા સેતાડું ?
 મારા આટઆટલા જ્વનભંગની વચ્ચે સફળતા,
 માફ કરી દે
 માફ કરી દે
 પત્ની, મારા પતિપણને માફ કરી દે
 ભાગ્યાં આ આયુધ, મને તરછોડીને વહી જાવ
 જાવ કે સક્તપુરુષમાં શયનખંડનું
 શયનખંડમાં સક્તપુરુષનું ખૂડી મથું રે બહાણુ
 હવે ના કરું જ કોઈ ત્રાણુ
 હવે ના કરું જ કોઈ ત્રાણુ : કરું ના કરું જ કોઈ ત્રાણુ

સાહિત્ય અને ઘટતા જતા

આસ્વાદનો નિયમ | આર્થિક કસરત

સોફીસ્ટીસીનની નવલકથા 'ધ ફૂટ' સર્કલની ચર્ચાના શંકામાં 'વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ' શબ્દનો પ્રયોગ થતો હતો. પણ તેના જ એક નરઝિનનો વિરોધી સુર સંભળાયો: "પ્રગતિ! પ્રગતિ કોને જોઈએ છે? એ જ તો હું કદા વિષે મૂઝું છું. સાચી રીતે તો કદામાં કોઈ 'પ્રગતિ' થઈ શકે જ નહિ. દા. ત. સત્તામાં સદીના રંગો (મહાન ડચ પેઇન્ટર)થી કોણ ચડી જઈ શકે? જ્યારે સત્તામાં સદીની ટેકનોલોજી આજે તો સાવ પ્રાથમિક ગણાય." એક નરઝિન ત્યાર પછી ૧૮૭૦થી ૧૯૦૦ની વિદ્યામાં થયેલી ભારે પ્રગતિની દાખલાઓ આપે છે. જ્યારે એ જ અસ્થામાં દાખાયેલી 'એના કેરાનિના' કરતાં સાહિત્યમાં ખીલું કોઈ અડિખાતું સર્જન થયું છે? એક નરઝિનનું માનવું છે કે કલાતું (અહીં સાહિત્યના અર્થમાં) એક સર્જન સમયાતીત છે, અને જેને આપણે 'પ્રગતિ' કહીએ છીએ તેની રુક્ષ આગેદૂરથી એ પર છે. ટેકનોલોજી કે વિજ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે એને કશી નિરૂપત નથી. આ એક દૃષ્ટિબિંદુ છે.

આથી ઊઘડું સારુંનું દૃષ્ટિબિંદુ જુઓ: 'સાહિત્ય શું છે?' (વૈદ ઇજ સિટરર) નામના એમના ભાષીતા નિબંધમાં સારું સાહિત્યકૃતિઓને ઠેળાં સાથે સરખાવે છે, જે તાજાં હોય ત્યારે જ ખાઈ શકાય. એમના મતે તો તોલ્સ્ટોયનું 'એના કેરાનિના' વાસી સડી ગયેલા ઠેળા જેવું કહેવાય. નવી નવલકથા અને પ્રથમ કરાગના મસાલધારી—આવાં ગાદના જુસ્સાભર્યા બળવાખોર મતે—અને આ મત એન્ટો-

નિન આર્તુદના શબ્દોમાં બરાબર વ્યક્ત થાય છે— "સાહિત્યની લગ્ન ભૂતકૃતિઓ ભૂતકાળ માટે છે. તે કૃતિઓ આપણે માટે નથી."

સોફીસ્ટીસીનનો નામક પરમપરાયત વિજ્ઞાનની પ્રગતિનો વિચાર કરે છે. એટલે કે, વિજ્ઞાનની પ્રગતિ એ ટાવર બાંધવા જેવી પ્રગતિ છે, જ્યાં એક પછી એક ઈટ ગોઠવાતી જાય, અને અંતે ટાવર બાંધાય. જ્યારે સાહિત્યકથા સમયાતીત છે: કુવારાના ઊંઠા પાણીના છુંદ્ડું એ રંગીન ચૂલ્મ છે, જ્યાં થોડી શાશ્વત વસ્તુઓ પર એ વિધવિધ, સ્વરૂપો રચે છે. જો આપણે આ દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ તો વિજ્ઞાનનો 'પ્રગતિ' શબ્દ કલાના કોઈ પણ સ્વરૂપની બાદ્ય પ્રગતિનો 'માનદંડ' થઈ શકશે નહિ. કદા આમ 'પ્રગતિ' પામતી નથી, પરંતુ એ જ મૂળભૂત અનુભૂતિનું નિર્માણ અને નવનિર્માણ કરે છે, અને તે પણ તરફાલીન લોકભાષામાં. પેટીઓના પરિવર્તન સાથે એની ભાષા બદલાશે. પણ એ કૃતિના મૂળભૂત સત્યને સમયનું બાણ વીધી શકશે નહિ. એક નરઝિનનું આ કહેવું છે.

જ્યારે જેઓ સારું-વિચારધારાના દિમાપતીઓ છે તેઓ કહે છે કે ભૂતકૃતિ એ ભૂતકાળ માટે જ સારી હતી. તેઓના મતે કદામાં 'પ્રગતિ' (વિજ્ઞાન જેવી) શક્ય છે અને તેનું નવસર્જન થાય છે. એટલે કોઈ પણ કૃતિ સમયના વહેરા સાથે લગભગ નિરંધક બની જાય છે.

પણ તોલ્સ્ટોય કે રંગોની કોઈ ભૂતકૃતિઓને

કે ઈસ્ટર્ન પ્રમ્લના કોઈ પ્રાચીન ચિત્રોને આપણે—
તેમની અભિવ્યક્તિની રીતિ જુદી હોવા માન્ય—
સહેજે નકારી શકતા નથી. આપણે નકાર તો,
ઊદાહરણ તરીકે પુનરાવરણ કરીને કે અભિવ્યક્તિની આપણી
ટેકનિક આપણે નવી શોધી છે, જે આપણા સમય
માટે વધુ સુગમ અને સાચી છે. વર્તમાન કે
ભૂતકાળના સર્વ સર્જકોએ એવા જ દાવા કર્યો છે કે
તેઓ પોતાના યુગની પરલક્ષી કલાસિદ્ધિઓના
મશાલધારીઓ છે. આ બધા જ ઇમ્પ્રેશનિસ્ટ, એક્સ-
પ્રેશનિસ્ટ, અને એબ્સ્ટ્રેક્શનિસ્ટ—ઉપરથી સિદ્ધિઓના
દાવાવાળા છે. અને દરેક સર્જક—ભૂતકાળનો કે
વર્તમાનનો—અમારે સર્જન કરે છે ત્યારે તેને,
પોતાની ક્લેશી, અને અભિવ્યક્તિની અન્ય ટેકનિક
આધુનિક, આગવી અને પોતાના સમયની વાસ્તવિકતા
સાથે તાત્કાલિક ગ્રાહ્યતા હોય છે. ભૂતના સંદર્ભમાં એ
પોતાની ભત્તરે આગવી હરોળમાં માનતો જ હોય
છે.

પણ આપણે આ બંને વિચારસરણીઓને તપાસ-
વાની છે, એમ નરજિન કે જેઓ કહે છે કે કૃતિને
સમયનું વહેણ ધસારે. આપી શકતું નથી, અને
બીજી વિચારધારા પ્રમાણે કલામાં, એક પર ગોઠવાતી
બીજી ઈટ જેમ, પ્રગતિ સાધી શકાય છે. બીજી
વિચારધારા પ્રમાણે કલાકૃતિનું સર્જન ઓએમ્પિક
રમતો જેવું છે, જે દરેક ચાર વરસને બે વાર નવા
સ્વરૂપે, નવી સિદ્ધિઓ સાથે આવે છે, અને જૂના
રેકોર્ડ તોડવામાં આવે છે.

દરેક યુગ પોતાના પુરોગામીની વાટે ચાલતાં જ
નવા માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરે છે. એચ. એબ્રિક
એમના 'આર્ટ એન્ડ ઇફ્લુઅન્સ'માં, કલા પ્રણીતરોષર
શક્તિ પામતા વિદ્યાર્થી જેમ જ 'પ્રગતિ' સાથે છે
એ વિચારને સમર્થન આપતાં કહે છે—આર્તિ
પ્રાચીન કાળમાં કલા વિશેષી ચર્ચા કુદરતના અનુકરણ
પૂરતી જ મર્યાદિત હતી. જે પ્રાચીનોનું કુદરતના
અનુકરણનું લક્ષ્ય હતું તે આપણું (અવાર્તનોનું)
બહુવિધ ટેકનિકોની સિદ્ધિનું લક્ષ્ય બન્યું. આમ
પિસતી (હિસ્ટોરિયા નેચરલિસ્ટ)ના બહુવિધ ટેકનિક

લેખકોનો સિદ્ધ અને ચિત્રકાળનો ઇતિહાસ એટલે
ચિત્રકાર કે સિદ્ધી કુદરતને આબેહુમ રજૂ કરતી
સિદ્ધિ હાસિલ કરે એટલે જ સ. પોલિગોટસ (મુરલ
ડેકોરેશનનો ટીક ચિત્રકાર) નામના ચિત્રકારે પહેલ-
વહેલા જીવંત માનવીના ચહેરા (હસતા દંત બતાવતા)
રજૂ કર્યાં તેમના દેહ પર રેખાઓ પહેલવહેલી
ઉપસારી આપી પામ્યાં હોય. ચિત્રકાર નિકિમસે
ધૂપજીવનું કામ કયું. ૫૫૦ થી ૪૫૦ ઈ. સ. પૂર્વેનાં
વર્ષોના આ મહાપ્રજ્ઞે કલા-ઇતિહાસ આપણને પિસતી
કે કિવ-ટેલિયન (રેટરિકસનો લેખક) પાસેથી મળે
છે. આ કથા એક મશાલ છે. પુનર્જાગૃતિ-
ના સમયમાં ઇટાલીના વાસારીએ આ ટેકનિકનો
પોતાના દેશની ૧૩મીથી ૧૬મી સદી સુધીનો ઇતિહાસ
લખવામાં ઉપયોગ કર્યો. વાસારી પુરોગામીઓનું ઝલ
સ્વીકારવાનું કદી જૂનું નથી. "સાવ સામાન્ય
ભૂતકાળની જીડી કલા પૂર્ણતાની ટોચે પહોંચી,
ગિઓટો(મદાન ઇટાલિયન ચિત્રકાર; એણે ચીતરેલાં
'Frescoes' આજે પણ એસાઇઝીસ, પાઉડ્રા અને
ફોર્મે-સનાં મંદિરોમાં જોવા મળે છે)એ પ્રથમ
ઝગમગ કર્યો, અને તેના પ્રકાશ મિસોદામાં બીજાઓ
આગળ વધ્યા." એબ્રિકના આ વિધાનમાં નેચરનની
દલીલ—કલાકૃતિને સમય સ્પર્શતો નથી—નો
જવાબ છે. ન્યૂને પણ પોતાની પ્રગતિ માટે પોતાના
પુરોગામીઓનો આભાર માન્યો. "જો હું આગળ
જોઈ શકતો હોઉં તો તેનું કારણ એ કે હું પેલા
મહાસ્વીઓના ખલા પર જોએ છું." સિયેનાનાં ૬
વિન્સીએ કહ્યું કે "જો વિદ્યાર્થી પોતાના ગુરુથી
આગળ જતો નથી તે દવાને પાત્ર છે!" (કારણ કે
ગુરુએ એને માર્યો તો બતાવેલા જ છે.)

પણ આ વિધાનનો ચમત્કાર કરવાનો નથી.
કલાકૃતિની ઉત્તરોત્તર શક્તિ આપનારી 'પ્રગતિ' એટલે
કૃતિની ટેકનિકોની સિદ્ધિ, અને ટેકનિકની સિદ્ધિઓને
જ આપણે કૃતિનો માનદંડ કહીએ તો જ 'પ્રગતિ'
ચમત્કાર તેને લાગુ પાડી શકાય. બીજું, સિયોનાનાં
આશવાદ—શિષ્યે ગુરુ કરતાં આગળ વધતું જોઈએ
—કેઈ અનુદ સમય-ગણાને લાગુ પાડી શકાય

નિહિ: એ આશાવાદ અમુક સમયગાળાને જ લાયક પાડી શકાય, પશિમના કલા-કર્તાકાસને એવા બે જ સમય-ગાળામાં વહેંચી શકાય જે દરેક ગાળામાં કલાની રહેતે રહેતે, ધનનેરી વિદ્યા જેવી પ્રગતિ થઈ હોય. પહેલો સમય-ગાળો ઈ. સ. પૂર્વેનાં ૬૬૬ સદીના અધ્યવસેથી ૪થી સદીના અધ્યવસ સુધીનો ગણી શકાય. બીજો એવો ગાળો ૧૪મીથી તે ૧૬મી સદીના અધ્યવસ સુધીનો ગણી શકાય. જોકે આ સમયગાળાને કોઈ બધે ચોક્કસમાં ચોક્કસમાં શકાતા નથી, અને એ સમયગાળા વચ્ચે પણ કેટલાક સર્જકોની કૃતિઓએ ખ્યાન ખેંચ્યું છે. પણ આ બન્ને પ્રકૃતિસત સર્જનકાળ પછી સ્થિતિતા અને પંતનનો લાંબો સમયપટ આવ્યો.

આમાંથી એટલું કહિત કરી શકાય કે નેરઝિનની ફરીશ આપણે ગળે ઊતરતી નથી. મર્વાદિત અર્થ, સગય અને કલાસ્વરૂપોમાં. 'પ્રગતિ' શક્ય છે. જોકે આવા તેજેમય સર્જકોઓ પણ વહેલાઓના વિસાતા બન્યા છે, અને ફરી પાછું 'ધૂંધળું' 'ધૂંધળું' સર્જાતનું અસ્પષ્ટ અજવાળું સર્જન ટેકનિકના આકાશને આવરી લે છે.

પણ જેમ કલાકૃતિનું છે તેમ જ વિજ્ઞાનનું છે. વિજ્ઞાનની ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ પણ એકધારી 'પ્રગતિ' બતાવતો નથી. નેરઝિન રેખાઓના સમયથી થયેલી વિજ્ઞાનની પ્રગતિની ખાત કરે છે. પણ રેખાઓના સમય એ ગેલિલિયો, કેપ્લર (જર્મન ખગોળવેત્તા) અને ન્યૂટનનો પણ સમય હતો. સાચી રીતે છેલ્લા ત્રણ દાયકાઓથી વિજ્ઞાનની પ્રગતિ, ઇંટ પર ઇંટ ચણાય એ રીતે થઈ રહી છે. જાનની પ્રાપ્તિની રેખા સીધી સ્પષ્ટ ચડાય રેખા નથી. કલા અને વિજ્ઞાન બન્નેએ એકધારી આગેકૂચ કરી નથી. બ્લાઈટ્ડેડે એક વાર કહ્યું કે ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાં યુરોપને આર્કિ-મીડીઝ—જેઓ ઈ. સ પૂર્વે ૨૧૨માં મૃત્યુ પામ્યા—તેના સમય કરતાં ઓછું જ્ઞાન હતું. પાછળ જોતાં આપણને લાગશે કે આર્કિમીડીઝને ગેલિલિયોથી કે એરિસ્ટાકસ (મીક ખગોળ અને ગણિતશાસ્ત્રી)ને કોપરનિકસથી એક મહાકાય અંતર હજાર પાડે છે, પણ

આ એક અંતર ૨૦૦૦ વર્ષોને આવરી લે છે. આ લાંબા સમય દરમિયાન વિજ્ઞાન લગભગ થીજી ગયું હતું. શરૂઆતની ત્રણ ગ્રીક સદીઓ દરમિયાન વિજ્ઞાન અને કલાની પણ પ્રગતિ થઈ. ત્યાર પછી ઇબ્રાહી લાંબો સમય એક લાંબી નિષ્ક્રિયતાનો આવ્યો અને આજે ફરી પાછા ત્રણ ચાર સદીઓથી વિજ્ઞાન-કલા બૌદ્ધિક એરણ પર ચડ્યાં.

આમ કલા અને વિજ્ઞાનની પ્રગતિની રેખા સ્પષ્ટ એકધારી ચંકાતી નથી. પણ એ પ્રગતિ સમયના કેટલાક ગાળાનો મર્વાદિત અર્થ-કાળ પૂરતો ઉઠાડો છે. કલાકૃતિ કે વિજ્ઞાનની પ્રગતિ આમ મર્વાદિત સર્જની મર્વાદિત ગાળાઓમાં અને મર્વાદિત દિશામાં થઈ છે. અને એ રીતે કલાકૃતિમાં ધનનેરી વિદ્યા જેમ 'પ્રગતિ'ને અવકાશ છે.

આ મર્વાદિત અર્થ અને કાળમાં થતી કલા-કૃતિની ટેકનિકની સિદ્ધિઓમાંથી જીવંત વર્તુળ (લાઈફ સાઈકલ) શરૂ થાય છે. આજનો સર્જક જીવંતકાળના તેના પુરોગામીની વિચારધારા અને ટેકનિકને પડકારશે. (કાચુ કે તો જ એ પોતાનું સ્વતંત્ર સર્જક તરીકેનું અસ્તિત્વ અંકિત કરી શકે.) ધર્મ, રાજકારણ, કલા, વિજ્ઞાન દરેકમાં નવી વિચારધારાઓના પડકાર આપણે જોઈએ છીએ. જુદે તત્કાલીન સમયની સંસ્કૃત ભાષા અને શાહજોના આધિપત્ય સામે બળવો થયો; ગાંધીએ પોતાની વિચારધારાનાં મૂળ નાખતા, એ વિચાર-ધારાની નક્કરતા તપાસવા, એક સજ્જત સામે તેને ટકરાવી જોઈ. સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનમાં પણ શું આમ નથી થતું? પણ નવી સિદ્ધિઓના સીમાડા સર કર્યા પછી જે બીજો તખ્તો આવે છે તેમાં આશાવાદ અને, કૃતિ અને સર્જક કે તેની વિચારધારાનું યુલુ-કીર્તન ચાલે છે. આ સમયમાં સર્જકના અનુવાચીઓ તેને પગલે પગલે ચાલે છે, અને નવસર્જન કરે છે. મહાપ્રતિજ્ઞાએ ઉગ્રાડેલી નવી ક્ષિતિએ તેઓ જોઈ વળે છે. ઈંટ ઉપર ઈંટ મુકાતી બન્ય છે અને સર્જનની નવી ઇમારતો ઊભી થાય છે. આ 'પ્રગતિ'ની ટોચનો સમય છે. અહીંથી સર્જનની સિદ્ધિઓ મૂળ નાખતી

નય છે. શેલી, અભિવ્યક્તિ, અને કલાકૃતિના સ્વરૂપની વિધિવિધ રીતિઓના સામા મળખૂત થતા નય છે. આખરે સંતુષ્ટિના છેલ્લા મિદુથી 'ડિમિનિસિમ રીટન' 'ધટતા આસ્વાદ'નો સમય શરૂ થાય છે. આમ ત્રીજા તળાકાના અંતિમ લાગથી જ અન્તેતોષ અને હતાશાના અંશો વધતા નય છે. એથી તળાકો (સાઇકલ) આ સ્થિતિતામાંથી માગ કાઢવાની મયામણુગ છે, જે સમૂળગી ક્રાન્તિની નવી ભૂમિકા તૈયાર કરે છે.

દરેક કાલિ સંહાર અને સર્જનનું કાર્ય સાથે સાથે કરતી ચાલે છે. એક પેઢી કે યુગે કલાકૃતિની કોઈ બાજુ અસ્પૃશ્ય રાખી હોય તો તેના પછીની પેઢી કે જમાનો પેલી અસ્પૃશ્ય બાજુને સ્પૃશ્ય બનાવી ચાહે છે. કમલસુ. 'એક એચ. સિરોટીસ એમના હિસ્ટરી એન્ડ મોડર્ન ઇસ્ટેલિક્સ'માં નોધે છે કે ગ્રીક સાહિત્યની વિપુલતા અને ગુણવત્તાને જોતાં પ્રકૃતિ તરફની એની ઉદાસીનતા ખૂબે એવી છે. જે લોકોએ નાટ્ય અને સિદ્ધપક્ષોમાં આટલી સિદ્ધિઓ મેળવી તેઓનો કુદરત તરફનો અભિગમ નહિવત્ જોવા છે. હોમર જેવા મહાકવિઓમાં પણ પ્રકૃતિ તરફની ઉદાસીનતા કારોબાર પડેલી છે. ગ્રીક નાટકોમાં પણ એ તરફની દૃષ્ટિ નથી. છેક ઓગણીસમી સદીના રોમાન્ટિક કવિઓ — બાયરન, શેલી, વર્ડ્સ્વર્થ, ગટે વ. આવા, અને તેઓ જ સગર, નદીઓ, પર્વતમાળાઓ અને વનકુંજોને ભરપૂર રીતે તેમના સાહિત્યમાં લાચા. આનો અર્થ એ નથી કે રોમાન્ટિક કવિઓ પહેલાના કવિઓ આથી સાવ વિશુષ્ક હતા. પણ તેમના યુગનો દૃષ્ટિકોણ અને તેમનો યુગસંદેશ જલો હતો. અને તેમની યુગચેતના તેમને સ્થિત રીતે કામ કરાવતી હતી. હોમરને માટે દરિયાર્ધ ઝંઝાવાત એ દરિયાર્ધવ(પોસિડોન)ના રાખું પ્રતીક હતો, અને પ્રભાત ઉપાદેવી(અરેરા)ની યુવાળી આગળીઓમાં વ્યક્ત થતું. વર્ગિયને કુદરત કલાગરી અને ગામડી લાગી. પોસ કેઝાની અને પોસ વરલિન (ફ્રેચ ચિત્રકાર અને કવિ, ગાનુક્રો)ની નજરે કુદરતને જોતાં તો, ધણા તળાકાઓમાંથી સર્જક અને સર્જ-

નના ભોક્તાઓને પસાર થતું પડ્યું. કલાનાં વિધિવિધ સ્વરૂપોમાં વિધિવિધ અને મર્યાદિત અર્થમાં જે ક્રાન્તિઓ થઈ તે સૌમાં સમાન લક્ષણ કયું છે? એ છે સર્જકનો કૃતિના કોઈ ખાસ લક્ષણ તરફનો પક્ષપાત. દા. ત. શેલી, વસ્તુ કે સ્વરૂપ. ધૈયાનિક જેમ કલાકાર પણ પોતાનું 'વિઝન' આગળ, ધરવા ઉત્તેજર છે. પછી ભલે એને રજૂ કરતું માધ્યમ ભાષા કે રંગ કે પથ્થર કે આંકડા હોય. આમ કરવામાં સર્જક પોતાના માધ્યમની મર્યાદાઓ અનુભવે છે એ ખરું. ચિત્રકારનું કેન્દ્રાસ માનવ-આખની કીડીની છવંતતા તો ક્યાંથી વ્યક્ત કરે? અને પથ્થર માનવ અંગોની નળકતતાને એટલી છવંત તો ન જ બનાવી શકે (એ માધ્યમની મર્યાદા છે). શબ્દો જાતે તો પ્રતીકો છે. તેઓમાંથી સુગંધ કે દાસ્ય સ્ફુરતું નથી. નથી તેઓ જાતે લોહીથી નીમળતા. આ બધી મર્યાદાઓ સામે સર્જકે પોતાના 'વિઝન'ની કૃતિ દૈરઘવાની હોય છે. એના હાથતળેનું માધ્યમ એને એના 'વિઝન'ની સંપૂર્ણ નજીક જતો રોકે છે. બહોં જ સર્જકની મનોભૂમિમાં જે ધમસાણુ અને 'સંધ્ય' ચાલે છે તે નોધપાત્ર છે. આ સંધ્યની વચ્ચેથી પ્રતિકાષાળી સર્જકે પોતાના પુરાગામીઓથી અલગ ભાત પાડતી કૃતિ કંઠારવાની કે અર્પિત કરવાની હોય છે.

અને એક વાર આમ થયા પછી પોતાને લાધેલી નવી પ્રસ્તુતતાને પુરસ્કાર કરીને સર્જક જૂની વાદ છોડી સ્વતંત્ર સ્થિતિએની પોતાની શોધને ઉત્કૃષ્ટી મર્યાદા બનાવે છે. પણ ત્યાર પછી એ વર્તુળ એના એ જ તળાકાઓમાંથી પસાર થાય છે, જ્યાંથી એ ફરી પાછું ક્રાન્તિની ભૂમિકા પાસે આવતી જોણું રહે છે. 'ધ લો એન્ડ ડિમિનિસિમ રીટન' 'ધટતા આસ્વાદ'નો નિયમ જે મૂળ બાનવીના તચ્ચાતંત્ર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તે, જેમ ઉત્પાદનના ધરાકોને લાગુ પાડી શકાય છે તેમ માનવીના કલા આસ્વાદના ક્ષેત્રને પણ આવરી લે છે. કલાકાર અને તેનો આસ્વાદકાર વર્ગ જેમ જેમ ચડિયાતા આસ્વાદમાં સ્થિર થતા નય છે તેમ તેમ એ નવા આસ્વાદની ઝંખના

કરવાનો અને નવાની પ્રાપ્તિ સુધી એની આસ્વાદની માત્રામાં ઘટાડો થવાનો. સર્જનકાળનો ટોચનો અને ત્યાર પછીનો તરતનો જ સમય કથાના ઉપબોધતા માટે પણ કલ્પનાસભર હોય છે. કૃતિનો આસ્વાદ એ ટીપે ટીપે કરે છે. પેટીઓ પછી એ જ પ્રકારના બોક્તા માટે એ સહજ — બળવડ વસ્તુ બંની જાય છે. કારણ કે કથાનું વસ્તુ કે રોલીકે બાળ દેહનિકથી એ બહુ માહિતગાર થઈ ગયો હોય છે. આનો કોઈ ઉપાય નથી. કૃતિ વાસી બની જતી નથી પણ એવી કૃતિના બોક્તાની છબી સ્વાદ માથું શક્તી નથી. નિરંતરતા એક આસ્વાદની પરિચિતતા — ધ પ્રોસેસ ઓફ હેબિટ્યુએશન — વાચક કે આસ્વાદકના ચિત્ત-તંત્રને આનું બનાવી દે છે.

તો પછી આમાંથી જયવાનો કોઈ ઉપાય ? વાચક દરેક પહે નવીનતા અનુભવે એવી સાહિત્ય-કૃતિ કઈ ? જે કૃતિમાં કલાકારે લાઘવતા અને સચકતાનો ઉપયોગ કર્યો હોય, એવી કૃતિ વાચકના ચિત્તતંત્રના તાર હલાવી તેને છોડી દેશે, અને વાચક તેની આસપાસ એક અદ્યુત દુનિયાનું સર્જન કરી તેમાં રાચશે. કોઈ પણ વસ્તુને સંપૂર્ણ છતી કરી દેવી એટલે વાચકની કલ્પના આંચકી લેવી. આવી કૃતિઓ વાચકના મનનો કલ્પનાસંકાર ખૂંટવી લે છે. વાચક એકલું વાચન નથી કરતો, એ પોતાનું આગવું સર્જન (વાચન સાથે) કરતો હોય છે. માટે કોઈ પણ વસ્તુએ પોતાનું આકર્ષણ જમાવી રાખવા રહસ્યનું આવરણ ઓઢવું જોઈએ. એ રહસ્યના આવરણમાંથી રકુટ થતી કૃતિની સુંદરતા માણવાની મયામણ જ કૃતિના આસ્વાદને લાંબાવે છે.

જોકે લાઘવ કે સચન કે કૃતિને રહસ્યમય આવરણમાં દાકવાની રીત એટલી જ પ્રચલિત છે, ભગવદ્ગીતા રૂપક(એલેગોરી)ના આવરણમાં દંકારેલી છે, અને એથી એનો હિંદુ અનુયાયી પોતાની વિચારધારાને અનુરૂપ સંદેશ એમાંથી મેળવી શકે. એ જ વાત બાઈબલના જેનેસિસ વિષે કહી શકાય. કાઇરટ બોલકામાં સંદેશ આપે છે. અર્થ-અર્જિત હોવું એ કૃતિની સુંદરતા ટકાવી રાખવા માટેનું બળ

છે. કેઈ પણ વસ્તુને એના રેખાકિનથી દર્શાવે અને એ વસ્તુ જેનાર માટે જીવંત બની જાય છે. આવરણોથી આવરણદિત કૃતિ જ તેની નીરસતામાંથી તેને જ્યાંવરો. ઘટતા આસ્વાદના નિયમમાંથી છટકવાનો આ એક ઉત્તમ ઉપાય છે. પ્રાચીન મહાકાવ્યો એમના અનેકવિધ આવરણોથી એમની સુંદરતા આજુબાજુ ટકાવી રખા છે. લેખકનો સર્વાચ્ચ મિત્ર તો એની કાતર છે. એ જેટલી લાઘવ કરશે અને હેબિટ્યુએના શબ્દમાં 'ચુડ સ્ટેક'ને કાતરેના જરી તેમ એની કૃતિ કલ્પનાની અંધમાં દોડી જાય. કૃતિ વાંચના વાચકની મનવીણા ઝગઝગી બેઠે તો જ સર્જનને એનું સાચું વળતર મળ્યું કહેવાય. અને એથી જ કદાચ કવિતાને સૌથી ઉચ્ચ કળા (આર્ટ ઓફ કોમ્પ્રેશન) કહેવામાં આવે છે. એકસી લાઘવ-તા જ નહિ, શબ્દ શબ્દમાંથી બંજનનાની બને એટલી લાંબી તેજ-ટચરો પૂટે એટલું એનું વળતર. કોઈક આને જ કવિતાનું હાથ કહે છે. વિલિયમ ઇમ્પસન (આધુનિક કવિઓમાં કદાચ સૌથી વધુ મંદિય) એક જ વસ્તુ પર સાત પ્રકારની સંદિગ્ધતા રચે છે. એમ કહેવાય છે કે વીનસની સુંદરીના તુટેલા હાથ બે ફરી સાંધી દેવામાં આવે તો એનું આગવું આકર્ષણ બોધું થઈ જાય. પણ તેથી એ આકર્ષણ બિયું કરવા માટે જ શિદ્ધીએ નિષ્કુર થઈ મૂર્તિના હાથ તોડી નાખ્યા હશે એમ તો કાણ કહેશે ? સર્જન-સહજ રહસ્યનું આવરણ અને કૃત્રિમ આવરણ બિયું કરી કૃતિને સુંદરતાની આભા આપવાનો પ્રયત્ન — એ બે વચ્ચે ભેદરેખા કરવી મુશ્કેલ છે.

એ તે હો, કૃતિમાંથી બેઠતી બંજનનાની સુરાવધિ કૃતિને જીવંત રાખે છે. મોના લીસા લિનોનાડની પીછીની અદ્યુત આવરણ-કળાથી દંકારેલી છે જેથી તે સમયને માદત કરતી આજે પણ આપણી સાથે જીવંત હોવા જેવો દાવો કરી શકે છે. આધુનીક ચિત્રકળાના સૌથી ટોચના સમયમાં ચિત્રકારની પીછી જેને અવ્યક્ત રાખતી તે જ, ચિત્રને સાચી અભિવ્યક્તિ આપતું. સત્તરમી સદીના

એવા એક ચાઇનીઝ ચિત્રકળાના પુરતકમાં તો કહેવાયું છે કે જે માનવ ચિત્રકૃતિઓની આંખ કે માન ચીતરવામાં આવતાં નથી, તે બધી જોતી અને સાંભળતી લાગવી જ નેમ્રેજો. અદરશને અભિવ્યક્ત કરવાની આ જ સામી કળા છે.

વિજ્ઞાનમાં પણ આ જ 'લો-ઓફ ઇન્ફોર્મિશન' આવરણનો નિયમ કામ કરે છે. એસ્ટ્રોટલ એમ યોક્ત્સ માનતો કે જ્યાં શક્ય હોય તેના એના સમયમાં પૂરા થયાં છે, એકન અને કેટલાં એમ માનતા કે હવે એક જે પેટીઓમાં જગતનું બધું રહસ્ય લાથમાં આવી જશે. પણ એનું હાન તો આપણને છે કે અત્યારે ચુંકે કે જેમ જેમ આપણે જગતનું રહસ્ય પામતા જઈએ છીએ તેમ તેમ તેને મેળવવા આપણને વધારે ને વધારે પ્રતીકાત્મક સંજ્ઞાઓના ઉપયોગ કરવો પડે છે. ભૌતિકશાસ્ત્રી પ્રાપ્ત થતા યોક્ત્સ જ્ઞાન માટેનાં સમીકરણો પણ એટલા જ અપ્રતી થતાં જાય છે.

આમ વિજ્ઞાન અને કલા (સાહિત્ય અને બીજું) એના વિશાળ અર્થમાં જુદા જુદા તળકામાંથી પસાર થાય છે, અને અમારે અર્થમાં 'પ્રગતિ' પામે છે. ક્રાન્તિ, રિયરતા અને મજબૂતી, ચેતુષિની પરિપૂર્ણતા, સંઘર્ષ અને નવપ્રશ્નનાનાં ગતિચક્રો ગિરેતર કલા-વિજ્ઞાનને આગળ લઈ જાય છે, ક્રાન્તિના સમયમાં કલા-વિજ્ઞાનના કોઈ આગવા લક્ષણ પર અગ્રિમ લાર મૂકવામાં આવે છે, અર્થો એનું ઉત્થાન કે પ્રગતિ થાય છે. ત્રીજા તળકાથી ઘટતા આસ્વાદનો નિયમ લાગુ પડતો જાય છે, જેની સામે સચોટ રીતે ટકી રહેવા સજ્જે કૃતિને વ્યજનાના ધુજકારથી સજ્જ રાખવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.*

અનુ ૦ નરેશ ઉમરીગર

• આર્થર કસ્કરના કેસ્ટનહામ લેક્ચરનો મુક્ત અનુવાદ: 'એન્કાઉન્ટર': મે, ૧૯૭૦.

(મારા) ઇડિયસનું ગીત | સ્મેશ પારેખ

હે મા, તારા સ્તનમંદિરની પ્રથમ ધબક ક્યારે દેખારો ?

વેરણુકેરણુ માડું ભમવું સતત જતરા ક્યારે યાશે ?

વંધ્ય છાતીએ જયજય ધાબ્યો ભૂખ્યો મણુમર તાજ, અરે મા
દૂધવહોવા હોઠ ઉપરથી ઝરમર ઝરમર ફીણુ ખરે, મા

સ્વેતદેવને અવસઃબીની માળાથી શંભુમાડું, રે મા
પીપ્પલ્યા જે લોચન જોડી સ્મરને લાર લેવાડું, રે મા

આ ઝગઝગિયાં પ્રકટ આરતીના હીરા ક્યારે કહેવાશે ?

હે મા, તારા સ્તનમંદિરની અસલ ધબક ક્યારે દેખારો ?

હોઠ લગી આવેશભર્યાં આ દૂસકાંઓનું સ્પર્શન થવા દે
સ્પર્શગાવરી ઝળ ઉપરથી પાંકુરતાને ઝરી જવા દે

મારા ખાલી પ્રણયગહેલમાં તું પટરાણી રહેજે, રે મા
છલ્છપદ્મ થવા લગીનો શાપ ફરી ના દેજે, રે મા

કહે, અગોચર સ્તનમંદિરના તારાથી કયાં લગ સહેવાશે ?

હે મા, તારા સ્તનમંદિરની પમ:મળ ક્યારે દેખારો ?

* તંત્રીકાર્ય એટલે શું ? | સુમન શાહ

મારા એક નવજુવાન મિત્ર અને બીજા એક વડીલ મુરખી મિત્ર—બંને, બ્યવસાયે હાલ તો તંત્રીઓ છે. ઘણા એઓને પૂછે છે, ‘તમારે તંત્રી તરીકે શું કરવાનું ?’ કે ‘જુદા જુદા લેખકો પાસે લખાવીને બેગુ’ જ કરવાનું ને ?’ એ એઓના બીજા પ્રશ્ન હોય છે. પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ વિચારવા રોકાયેલા મિત્રો, પછી તો, આરામથી બનેલો એક જ જવાબ આપી દે છે: ‘હા, એમ જ!’— પુછાયેલા આ બંને પ્રશ્નોમાં અને તેના ગર્ભિત જવાબમાં, અંદરમાં જેને *evolving* અને ગુજરાતીમાં જેને ‘સંપાદન’ અથવા ‘તંત્રીકાર્ય’ કહે છે તેને વિશેની વારતવિક (ગિર)સમજનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે. સાહિત્યનો વિષય રાખીને આપણે ત્યાં જે માસિકો દૈનિકો વાર્ષિકો કે પખવાડિકો નીકળે છે તેના જે કોઈ સંપાદક-સંપાદકો કે તંત્રી-તંત્રીમંડળો છે તેઓ ખરેખર શું કરે છે તેની તપાસ આપણી સામયિક પ્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં હવે તો ચિત્ત કોટિની બની ગઈ છે. ‘કોઈ’ના જમાનાથી સર થયેલી આ આપણી પાપાની અને પ્રાથમિક સાહિત્યપ્રવૃત્તિ છે. ખ્યાતનામ કવિ વિવેચક કે વાર્તાકારની જે તે પ્રતિભાનો ઉન્મેષ આપણે ત્યાં, સૌ પ્રથમ તો ‘શાળાત્ર’ ‘સુદર્શન’ ‘પ્રિયંવદા’ ‘શુદ્ધિક્રાંતિ’ ‘પ્રસ્થાન’ કે ‘સંસ્કૃતિ’ ‘ક્ષિતિજ’માં જ જિવાયો છે. સર્જક કે કવિ તરીકે પ્રકાશિત થવા ઝંખતા સૌ કોઈને આવા પ્રતિષ્ઠિત સામયિકની કસોટીમાંથી જ,

પહેલાં તો પસાર થવાનું હોય એવી એક શાણપણપૂર્ણ સમજ આપણામાં સ્પષ્ટતાથી ધર કરી ગઈ છે. આ દાર છટકી ગયા પછી જ, જે તે રચનાઓ કે લખાણોની ચોપડીઓ ચામ ને પછી સર્જક કે વિવેચક થવાય એમ કરતાં કરતાં સાહિત્ય રાશિ સમૃદ્ધ થાય એવા નિશ્ચિત ક્રમનો આપણો એ સંદર્ભ તપાસીશું તો સમજાશે, કે એ નર્થો હાલો છે, ને તેથી જોખમકારક છે. પ્રેસ એન્ડ પબ્લિકેશનના આ મુગમાં આપણી સામયિક પ્રવૃત્તિ ઠીક ઠીક વિકાસ પામી છે ત્યારે, અરવી ગુજરાતી ભાષાને પોતાનાં વિવેચન-સામયિકો છે કાવ્ય-સામયિકો છે વાર્તા-સામયિકો છે ડાયનેસ્ટ-સામયિકો છે વિચારપત્રો વગેરે છે ત્યારે, બે-પાંચ તો નાનીમોટી ગ્રંથ-પ્રકાશનકેન્દ્રોમાં છે ત્યારે, તંત્રીકાર્યનો મંદભાં વધુ ને વધુ પરીક્ષણ આગી લે છે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ‘સાહિત્યિક’ કહેવાતાં સામયિકો કિપાઈ-મેન્ટલ સ્ટોરની જેમ ‘જીવનશક્તિ’ના પાશમાં અનેકવિધપ્રકારની બનીને શુદ્ધ ચર્ચ શક્યાં નથી. માત્ર સાહિત્ય એમનું બ્યેય નથી, માનવસંસ્કૃતિ કે ભારતીય-ગુજરાતી સંસ્કૃતિની ભૂમિકાએ જ વિકસનું જોઈએ એવી એમની નેમ છે — મોટા ભાગનાં સામયિકોના ખ્યાનમંત્ર તપાસવાથી આનું સમર્થન મળી રહેશે. બીજાને પાશ આ તંત્રીઓનો છે. નવ્વાલુ ટકા તંત્રીઓ વાચ્યાર્થમાં સંપાદકો છે. એ સમજનો વારતવમાં તો, આવેલાં લખાણો એકત્ર કરીને છાપવાથી વિશેષ કશું કરતા નથી, મુદ્રકથી તેઓ તરત: જુદા પડતા નથી. આ તંત્રીઓ જરૂર

* ‘શુદ્ધ સાહિત્યિક સામયિકો કેટલાં ?’ (વિશ્વમાનવ: ૧૨૨)ના અનુસંધાનમાં.

પણે લખાણો માગે છે, ને એમને મળી નામ છે. આવા સામયિકોની નીતિ ઘણી સિથિલ અને અનાવશ્યક રીતે સમુદાય હોમ છે છતાં એમાં તંત્રીની 'દષ્ટિ' અને 'ધ્રુવ' વાંચવામાં આવે છે. ખરેખર તે કશા ચોક્કસ સાહિત્યિક આગ્રહો અપાવે છે વિચારો વિશે આવા તંત્રીઓ કે એના લેખકો ભાગ્યે જ committed હોય છે—'ટેવરપ વ્યવહાર'ને અહીં 'નિશ્ચિત નીતિ' મણવા-મણવાવાનો સામયિક દંભ આચરવામાં આવે છે. આવા સામયિકો સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના સિથિલ-હિઠાર વતનને લીધે 'ઓટલા' જેવા કે 'ચોરા' જેવાં બની રહે છે. ઠાઠ પશુ વટેમાગુ' અહીં આવી ટહેલટોકો કરી શકે છે—એને કશી રોષ્ટાકોનો ભય નથી. તંત્રી જો એને રોકવાનો કરો તો કૃતિની પહોંચ સરખી થોડકે નહિ; અને એથી વિશેષની શી અપેક્ષા! ટોકવાની વાતમાં જોખમો છે: આગળી મૂળોને ધણું બતાવવું પડે, અર્થમાં પણ ઊતારવું પડે—ઠાઠ વાર મુદ્દા પડવાનો સમય પણ આવે, અને આ અધું કરવાનું પોસાય એટલો સમય જ, ક્યાં હોય છે? સાહિત્યનો સમય વ્યાપાર આપણે ત્યાં ઊપ-વ્યવસાય છે, અને તંત્રીકામની કશી સંગીન જવાબદારી વિના સામયિક-પ્રવૃત્તિ તેમ તદ્દન આસાન બાબત બનાતી લાગે છે. ઉદારદષ્ટિ સામયિકોના તંત્રી પોતે સાહિત્યને વિશે સક્રિય હોય, એની પોતાની, કશીક વૈયક્તિક અનિવાર્યતામાંથી સામયિક જન્મ્યું હોય તો અમુક વર્ગના લેખકો અને અમુક વાચકવર્ગ ઊપસી આવે એવી ફલશ્રુતિને અવકાશ છે ખરો. પણ ત્યારેય, તંત્રીના વિકાસની સાથે જ સામયિક અને એની તરાહો તારવક રીતે વિકસવાની, ઠાઠ પણ સામયિકે દરેક અંદે અપરિચિત વિષય લઈને આવવાની ચેતેન્નર ઊપાડવાની હોય છે. અને એ ધણે અમ માગી લેતેવી અઘરી બાબત છે એટલે, સમયની સાથે ઠાઠ સામયિક ધણું છુલે ખરું, પણ એ કાલપ્રસત થઈ ગયું હોય એ સમજાય તેવું છે. વિકાસશીલ તંત્રીકામના એક પરિણામરૂપે એના લેખક-વર્ગ અને વાચકવર્ગ પણ બહાલો રહે છે, ઉમેરાતો રહે છે. અને છતાં સામયિકના total impactમાં

એક મૂળભૂત સરની કિંમત વરતાયા વિના રહેતી નથી. પરિણામો વિષયમાંત સાહિત્ય-સામયિકો આવા મૌલિક અર્થમાં અતિશયલ રહ્યાં છે. આપણા ક્યા સામયિકને વિશે આપું કહી શકશે?

'ઓટલા' કે 'ચોરા' પ્રકરનાં સિથિલતાંતિ સામયિકોથી સમો છંદનાં 'જોલી', 'ચોલકા' કે 'કેપિન' પ્રકરનાં સામયિકો પણ, હવે તો, આપણે ત્યાં જેમતેમ કરીને રચિત થતાં જણાય છે. જેમ પેલાં સામયિકોમાં 'એ તે વસ્તુ વિશે લખાણો આવી શકે છે તેમ અહીં હોતું નથી. શું નહિ આવી શકે તેની અહીં ગેરન્ટી હોય છે. આવા, વાદ જૂય મઠ કે મંડળી ધરાવતાં સામયિકોના તંત્રીઓ અને તેઓની લેખકટોળકીઓ સાહિત્યના અમુક મતામહોને વિશે ઝંઝૂમતાં હોય છે, અને એ રીતે committed હોય છે. કમભાગ્યે આવાં સામયિકોના આપણે ત્યાં ખોલો દેશવા નથી, અને તેથી પરિણામ જેવા જેટલું આપણે તેઓને મળ્યું હોતું નથી. જોકે editing-નો પ્રયત્ન અહીં પણ મંબીર, અને પ્રમાણમાં નાણક હોય છે. અધ્યયનનિષ્ઠા ને વિકાસોન્મુખી મત-કેળવણીના અભાવમાં એ ઠાઠ વાદનાં આત્મતિક પ્રકારે પુરસ્ક્રાંતી બનીને થઈ જતાં હોય છે. જૂથ-વાદના સિદ્ધાંતે પતનગામી બનતાં હોય છે. એના તંત્રીને ધણી વાર, સજનસેત્રે, જેને તત કહેવાય એવાં chic ઊપીને તો વિવેચનક્ષેત્રે, સામયિકને, બર્થ દલીલખાણ અને વૈયક્તિક અદમહમિયાનું વાદન બનાવીને સંતોષ માનવો પડે છે. તંત્રીની પ્રતિભા આ દાખલામાં અત્યંત મહત્વની બની ગય છે. પોતાના commitmentને ચરિતાર્થ થતું જોવા માટેની આવશ્યક તિતિક્ષા અને નિષ્ઠાવા અભાવમાં સમય સાહિત્યિક વાતાવરણમાં ખરેખરું પરિવર્તન લાવવામાં એ નિષ્ફળ નામ છે. એને પ્રાપ્ત લેખક-મંડળની જવાબદારી પણ આ દાખલામાં જુદા પ્રકારથી હોતી નથી. પાંચપચીસ લેખકો બેગા થઈને, કે તંત્રી તેઓને પોસ્ટકાર્ડ લખી લખીને નિમંત્રણો આપીને બેગા કરીને સામયિક કે પુસ્તક પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ આદરી શકે ખરો અને તંત્રી કે તંપાદકનું

ગૌરવ લઈ શકે ખરો. પણ દરેક વખતે એની પોતાની દૃષ્ટિનો સુરપટ ખંચાવ જિપરી આપવો જોઈએ. તંત્રીકાય કારકુની કરવા માનથી આપણે ભાંખતી જતું જણાય છે. ઇષ્ટ રિયતિ તો એ છે કે એને કારકુન મળેલો હોય, અને સમગ્ર તંત્રમાં એની વ્યક્તિમત્તા પૂરી સક્રિયતાથી ખરચાઈ હોય.

આ કાને છેડાના સામયિકોની ભેળસેળ અને આર્ષાપાતળાં અનુકરણોવાળી ધણીબધી પત્રિકાઓ આપણા સામયિકક્ષેત્રે જેવાં મળશે. સાંધે 'તંત્રીકાય'નો અર્થ એકદું કરી : છાપડું એટલો જ થતો જેવા મળે છે. જોકે આ પ્રકારમાં તંત્રીઓ નબળા અર્થદૃષ્ટિ અને સાહિત્યિક સૂઝને વિશે ધણી વાર તો બાળક હોય છે. કશું ન થઈ શકાય તો સામયિક કાર્ડને બેસવાથી પણ અર્થ સરસો એવી ગેરસમજ પણ આજબાજુ તો પરિણમી જતી જણાય છે. સાહિત્યકારપદવાંછુઓની 'વધતી' જતી સંખ્યાવાળાં વાતાવરણમાં ફાણુશીં ચોપાનિવાં ઊભાં-કરી આત્મરતિ પોષનારાઓનો વર્ગ પણ વિરતરતો જવાનો. આવો વિસ્તાર સાહિત્ય-સાધના અને તંપથર્માના કપરા માગેને દુનવો. જનાવનારી વિધાતક પ્રવૃત્તિ છે—લગભગ બિનસાહિત્યિક છે એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી. તંત્રીની જગ્યા સુરિયર હોય, સંસ્થાની દાનવૃત્તિનો પુણ્ય લાભ પોતાના સામયિકને મળ્યો હોય તેવા સંગેગોમાં, કેટલાક તંત્રીઓ નવો-એયોને પોતે ઝીંડી રહ્યાં છે, નવી પ્રતિભાએને માગે આપી રહ્યાં છે, પરંપરાને દહાપી રહ્યાં છે એવા અહેસાનને પણ આગળ કરતાં હોય છે. કેઈ પણ સામયિક લેખકો દ્વારા ચાલતું હોય છે અને છતાં તંત્રી વિના નથી પણ ચાલતું એ વિરોધા-લાસને સમજી લેતો જરૂરી છે. આવા તનમનાટકમાં આ અધકચરા તંત્રીઓ લખાણોમાં મનમતા ફેરફાર, કાપકૂપો—લેખકની જાણબદાર—કરી નાખવાની અત્યંત વાંધાજનક કૃપણતા આવરતાં પણ ખચકાતા હોતાં નથી. editing એટલે કાપકૂપ કરવાની સત્તા, તંત્રીની 'સ્વતંત્રતા' એવો પણ એનો અર્થ પ્રદાવાય છે. અને એના અનુસંધાનમાં જ, ન ગમતું

ન કાવતું લખાણ દેખાવી રાખવાની દિલ્લોરીને પણ તંત્રીકાય જ જણવામાં આવે છે. આ પ્રકારના તંત્રીઓ આપણે ભાંખેલી વેધુ છે અને સાહિત્ય-ક્ષેત્રે આથી વિશિષ્ટ એવી એમની કશી કારકિર્દી પણ નથી. સાહિત્યિક પ્રવાહોની સચ્ચાઈએનો એમનો અભ્યાસ ભાગ્યે જ હોય છે. નર્વા બહાર પડતાં પુસ્તકોથી એ ભાગ્યે જ માહિતગાર હોય છે, સરળતાં પુસ્તકોનું અવલોકન લખાવનારી તંત્રીએ મોટે ભાગે મૂળ પુસ્તકો જોયાં જ હોય છે, વાંચ્યાં હોતાં નથી. તો બીજે છેડે સાહિત્યના ક્ષતિદાસની ખાંચખૂંઓની પણ એને ધણી વાર ગમ હોતી નથી. અમુક લેખકોને આવા તંત્રીઓ અમુક નિવેશના ઉત્ક્રાંતિ દેશા અધિકારી ગણીને ચાલે છે અને શક્તિશાળી લેખકોને અત્યક્ષ-પરોક્ષ અનામ કરવામાં કશું ખોટું જોતા નથી; એટલું જ નહિ, એને પોતાની અને પોતાના સામયિકની 'નીતિ' તરીકે જાહેર કરે છે. આવેલા લખાણની પ્રમાણ્યુત્તતા કે અધિકૃતતા ચકાસવા જેટલી સમજનો પણ ધણે તો અભાવ જ વરતાય છે. આપણે ભાંખેલા પ્રગટકા વ્યવસ્થિત અનુવાદ-સાહિત્યની સરખામણીમાં આજે આવા અભણ તંત્રીઓ દ્વારા પ્રગટતાં અનુવાદ સાહિત્યને સરખાવી જેવાના એકમાત્ર પ્રયોગથી જ આ વાતની પ્રતીતિ થશે. આવા જડમુલેગ આદર્શ તંત્રીકાયને કપાયે અજારાઈ પર ચડાવી દે છે. એક સાચો તંત્રી જે સુસ્તતાથી ગતિશીલ અને જે ગતિશીલતાથી સુસ્ત હોય છે, તથા જે જડચુસ્તતાથી સદા અજાની અને પોતાના અજાનથી સદા પરિચિત રહેતો હોય છે તે—ગુજરાતી ભાષામાં તો કોણ જાણે કપારય જેવા મળશે.

પ્રકાશનપરજી-એવા આપણે ભાંખેલા લેખકપ્રકારે પણ આવા તંત્રીકાયને જન્માવવામાં મદદરતો ભાગ ભજવ્યો હશે. 'છાપે છે એ જ પુસ્તકાર છે', 'એમાં છાપાયેલું જ ફાઈલોમાં બધારો', 'તમારા સામયિકમાં ફિલર તરીકે પણ મૂકશે', 'લખાણમાં તમારી દૃષ્ટિએ કરવા જેવા ફેરફાર કરી લેશે', 'છાપવાનો નિયમ લીધા પછી એ ત્યારે પ્રગટ કરશે તોપણ વાંધો

પરંતુ લખાણો માગે છે, ને એમને મળી નબ છે. આવાં સામયિકોની નીતિ ઘણી સિમિલ અને અનાવશ્યક રીતે સમુદાય હોય છે છતાં એમાં તંત્રીની 'દૃષ્ટિ' અને 'સૂઝ' વાંચવામાં આવે છે. ખરેખર તો કદાચ ચોક્કસ સાહિત્યિક આગ્રહો ખખડો કે વિચારો વિશે આવા તંત્રીઓ કે એના લેખકો હાથે જ committed હોય છે— 'ટેલરૂપ બવલર'ને અહીં 'નિશ્ચિત નીતિ' ગણવા-ગણાવવાનો સામયિક ફંલ આચરવામાં આવે છે. આવા સામયિકો સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાના સિયલ-ઉદ્ધાર વર્તનને લીધે 'એટલા' જેવાં કે 'ચોરા' જેવાં બની રહે છે. કોઈ પણ વટેમાથુ અહીં આવી ટહેલટોકો કરી શકે છે— એને કદી રોકટોકનો ભય નથી. તંત્રી જે-એને રોકવાનો હશે તો કૃતિની પહોંચ સરખી મોકલે નહિ; અને એથી વિશેષની શી અપેક્ષા? ટોકવાની વાતમાં જોખમો છે: આંગળી મૂકીને ઘણું જતાવવું પડે, ચર્ચામાં પચ્છી જીતવું પડે— કોઈ વાર ખુદશા પાવાનો સમય પણ આવે. અને આ બધું કરવાનું પોસાય એટલો સમય જ ક્યાં હોય છે? સાહિત્યનો સમય બ્યાપાર આપણે ત્યાં ઉપ-બ્યવસાય છે, અને તંત્રીકામની કદી સંચીન જવાબદારી વિના સામયિક-પ્રવૃત્તિ તો તદ્દન આસાન બાબત મનાતી લાગે છે. ઉદારદૃષ્ટિ સામયિકોના તંત્રી પોતે સાહિત્યને વિશે સક્રિય હોય, એની પોતાની, કશીક વૈયક્તિક અનિવાર્યતામાંથી સામયિક જન્મ્યું હોય તો અમુક વર્ગના લેખકો અને અમુક વાયકવર્ગ ઊપસી આવે એવી ફલશ્રુતિને અવકાશ છે ખરો. પણ ત્યારેય, તંત્રીના વિકાસની સાથે જ સામયિક અને એની તરફો તાત્વિક રીતે વિકસવાની. કોઈ પણ સામયિકે દરેક અટે અપરિચિત વિષય લઈને આવવાની એકે-જ ઉપાસવાની હોય છે. અને એ ઘણો થયે માગી લે તેવી અધરી બાબત છે એટલે, સમયની સાથે કોઈ સામયિક ઘણું ટુવે ખરું, પણ એ કાલપ્રસ્ત થઈ ગયું હોય એ સમજાય તેવું છે. વિકાસશીલ તંત્રીકામના એક પરિણામરૂપે એના લેખક-વર્ગ અને વાયકવર્ગ પણ જલ્દીતો રહે છે, ઊંચેતો રહે છે. અને છતાં સામયિકના total impactમાં

એક મૂળભૂત સરની કિમિદન વરતાયા વિના રહેતી નથી. પરિમિતનાં વિષયબાત સાહિત્ય-સામયિકો આવા મૌલિક અર્થમાં ગતિશીલ રવાં છે. આપણા ક્યાં સામયિકને વિશે આવું કહી શકાય?

'એટલા' કે 'ચોરા' પ્રકારનાં સિયલનાં સામયિકોથી સામે છેડેનાં 'જોલી', 'ગોલ્ડકો' કે 'કેમ્પ' પ્રકારનાં સામયિકો પણ, હવે તો, આપણે ત્યાં જેમતેમ કરીને સ્થિર થતાં જણાય છે. જેમ પેલાં સામયિકોમાં ગમે તે વસ્તુ વિશે લખાણો આવી શકે છે તેમ અહીં હોતું નથી. શું નહિ આવી શકે તેની અહીં ગેરન્ટી હોય છે. આવાં, વાદ જૂથ મૂકે મંડળી ધરાવતાં સામયિકોના તંત્રીઓ અને તેઓની લેખકટોળકીઓ સાહિત્યના અમુક મતામહોને વિશે અમૂલ્યતાં હોય છે, અને એ રીતે committed હોય છે. કમજાગે આવાં સામયિકોના આપણે ત્યાં બહોલો ફેલાવો નથી, અને તેથી પરિણામ તોવા જેટલું આસુષ્ય તેઓને મળ્યું હોતું નથી. જોકે editing-નો પ્રયત્ન અહીં પણ ચંચીર, અને પ્રમાણમાં નાણક હોય છે. અધ્યયનનિષ્ઠા ને વિકાસોન્મુખી મત-કેળવણીના જલાવમાં એ કોઈ વાદનાં આત્મતિક પ્રકાર પુરસ્કર્તા બનીને ચંબી જતાં હોય છે. જૂથ-વાદના સિદ્ધિ પતનમાંથી બનતાં હોય છે. એના તંત્રીને ઘણી વાર, સજનક્ષેત્ર, જેને તૂટ કહેવાય એવાં chic ડાબીને તો વિવેચનક્ષેત્ર, સામયિકને, બચ્ચે દલીલબાજી અને વૈયક્તિક અદ્ભુતભિકાનું વાસન બનાવીને સંતોષ માનવો પડે છે. તંત્રીની પ્રતિભા આ દાખલામાં અત્યંત મહત્વની બની ગય છે. પોતાના commitmentને ચરિતાર્થ થતું જોવા માટેની આવશ્યક તિતિશા અને નિષ્ઠાના અભાવમાં સગમ સાહિત્યિક વાતાવરણમાં ખરેખરું પરિવર્તન લાવવામાં એ નિષ્ફળ જાય છે. એને પ્રાપ્ત લેખક-મંડળની જવાબદારી પણ આ દાખલામાં જુદા પ્રકારની હોતી નથી. પાંચપચીસ લેખકો બેગા થઈને, કે તંત્રી તેઓને પોસ્ટકાલ્ડ બધી લખીને નિમંત્રણો આપીને બેગા કરીને સામયિક કે પુસ્તક પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ આદરી શકે ખરો અને તંત્રી કે સંપાદકનું

મોરવ લઈ સકે ખરો. પણ દરેક વખતે એની પોતાની દૃષ્ટિમાં સુરપટ ખ્યાલ જાપસી આવશે. તેજેએ તંત્રીકામ કરકુની કરવા માગ્યો આપણે ત્યાં પતી જતું જણાય છે. કંઈ રીતિતે તો એ છે કે એને કારકુન મળેલો હોય, અને સમગ્ર તંત્રમાં એની વ્યક્તિમત્તા પૂરી સક્રિયતાથી ખરવાઈ હોય.

આ કાને છેડાનાં સામયિકોની ભેગસેજ અને આજોપાતળાં અનુકરણવાળી ધણીબધી પત્રિકાઓ આપણા સામયિક-ક્ષેત્રે જેવાં મળશે, સારાં 'તંત્રી-કામ'નો અર્થ એકદું કરી છાપતું એટલે જ થતો જેવાં મળે છે. તેજે આ પ્રકારમાં તંત્રીઓ બહુધા અર્ધદંડ અને સાહિત્યિક સૂઝને વિશે ધણી વાર તો બાળક હોય છે. કશું ન થઈ શકાય તો સામયિક કાઢીને ખેંચવાથી પણ અર્થ સરશે એવી ગેરસમજ પણ આજકાલ તો પરિણમી બની જણાય છે. સાહિત્યકારપદવાંધુઓની વધતી જતી સંખ્યાવાળા વાતાવરણમાં ફાણજીવી ચોપાનિયાં જીર્ણા કરી આત્મરતિ પોષનારાઓનો વર્ગ પણ વિસ્તરતો જવાનો. આવો વિસ્તાર સાહિત્ય-સાધના અને તપશ્ચર્ચના કપરા માગતો હજીવો જનાવનારી વિષાદક પ્રવૃત્તિ છે—લગભગ બિનસાહિત્યિક છે એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી. તંત્રીની જગ્યા સુરિયર હોય, સંસ્થાની દાનરૂતિનો પૂજ્ય લાભ પોતાના સામયિકને મળ્યો હોય તેવા સંભિગ્નોમાં, કેટલાક તંત્રીઓ નવોનવોળેને પોતે ઝીંકી રહ્યા છે, નવી પ્રતિભાઓને માગે આપી રહ્યા છે, પરંપરાને દહાવી રહ્યા છે એવાં એહેસાનને પણ આગળ કરતા હોય છે. કેઈ પણ સામયિક લેખકો દ્વારા ચાલતું હોય છે અને જતાં તંત્રી વિના નથી પણ ચાલતું એ વિરોધા-ભાસને સમજી લેતો જરૂરી છે. આવા તનમનાટભાષાં આ અધકચરા તંત્રીઓ લખાણોમાં મનમત્તા ફેંકાર, કાપકૂપો—લેખકની જાણજાર—કરી નાખવાની અત્યંત વાંધાજનક કૃપણતા આવરતાં પણ ખચકાતા હોતા નથી. editing એટલે કાપકૂપ દસ્તાની સત્તા, તંત્રીની 'સ્વતંત્રતા' એવો પણ એનો અર્થ થતાવાય છે. અને એના અનુસંધાનમાં જ, ન ગમતું

ન ફાવતું લખાણ દેખાવી રાખવાની દિલચોરીને પણ તંત્રીકામ જ ગણવામાં આવે છે. આ પ્રકારના તંત્રીઓ આપણે ત્યાં એકથી વધુ છે અને સાહિત્ય-ક્ષેત્રે આથી વિશિષ્ટ એવી એમની કશી કારકિર્દી પણ નથી. સાહિત્યિક પ્રવાહોની સમ્યાઈઓનો એમનો અભ્યાસ લાગ્યે જ હોય છે. નવાં જહાર પડતાં પુસ્તકોથી એ બાગ્યે જ મહિતગાર હોય છે, સરખતાં પુસ્તકોનું અવલોકન લખાવનારા તંત્રીઓ મોટે ભાગે મૂળ પુસ્તકો એવાં જ હોય છે, વાંચ્યાં હોનાં નથી. તો બીજે છેડે સાહિત્યના ઇતિહાસની ખચિખચોની પણ એને ધણી વાર મમ હોતી નથી, અસુક લેખકોને આવા તંત્રીઓ અસુક રિપમના છેડકામાં છેડસા અધિકારી ગણીને આવે છે અને શક્તિશાળી લેખકોને પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ અભ્યાસ કરવામાં કશું ખોટું ભેટા નથી; એટલું જ નહિ, એને પોતાની અને પોતાના સામયિકની 'નીતિ' તરીકે જાહેર કરે છે. આવેલા લખાણની પ્રમાણમૂતતા કે અધિકૃતતા ચકાસવા જેટલી સમજનો પણ ધણે તો અભાવ જ વરતાય છે. આપણે ત્યાં પ્રમોટા બવસ્થિત અનુવાદ-સાહિત્યની સરખામણીમાં આવે આવા બલજી તંત્રીઓ દ્વારા પ્રમોટા અનુવાદ સાહિત્યને સરખાવી જેવાના એકમાત્ર પ્રયોગથી જ આ વાતની પ્રતીતિ થશે. આવા જહસુવેગ આદ્ય તંત્રીકામને કપાયે અતરાર્થ પર ચકાવી દે છે. એક સાચો તંત્રી જે સુસ્તતાથી અતિશય અને જે ગતિશીલતાથી સુસ્ત હોય છે, તથા જે જહસુતતાથી કદા અતાની અને પોતાના અતાનથી સદા પરિચિત રહેતો હોય છે તે—ગુજરાતી ભાષામાં તો કોણ જણે કપારેય જેવા મળશે.

પ્રમશનપરજી એવા આપણે ત્યાંના લેખકપ્રકારે પણ આવા તંત્રીકામને જન્માવવામાં મદત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. 'જાપે છે એ જ પુસ્તકાર છે', 'એમાં જખણેનું જ ફાઈલોમાં બધાશે', 'તમારા સામયિકમાં ફિલર તરીકે પણ ચૂકશે', 'લખાણમાં તમારી દૃષ્ટિએ કરવા જેવા ફેંકાર કરી લેશે', 'જાપવાનો નિયંત્રણ લીધા પછી એ ત્યારે પ્રમોટ કરશે તોપણ વાધો

મધ્ય' વગેરે વગેરે પ્રકારની ગરબાળુ નમ્રતાઓએ તંત્રીઓને સુસ્ત અને જડકરત, કદાચ બનાવ્યા પછી હોય. તંત્રી અથવા સંપાદક નાની ઉંમરનો હોય તો એના ઉખાબમાં નિમગ્નતાને મૌનથી જવાબ આપનારા ખડેખાંઓ જ્યાં હોય ત્યાં, એની કૃતિના સમજાવામાં અસ્વીકારને સાંખી લેનારી બેઝફિલી તો હોય જ ક્યાંથી? કહો છે કે સંપાદક-તંત્રીને પડતો મૂકીને, સામયિકમાં બીજા વચોને આધારે, કશીક બારીઓ હોવાને લીધે ધૂસી જનારા મહાપુરુષો પછી આપણે ત્યાં છે. દેટલીક જગ્યાઓએ આવા નામના તંત્રીઓ મધ્ય નીમવામાં આવે છે—આપણાં 'જીવન'-લક્ષી સામયિકો સાહિત્યવિભાગને જેમ નામનો સમજે છે, શોભા સમજે છે, તેમ જ, સરવાળે આપણી સામયિક-પ્રવૃત્તિ પછી સાહિત્યપદ્ધતિ સાથે આવરપક તાદાત્મ્ય સાધી શકી નથી.

નિશ્ચિત મિદુથી શરૂ થયેલા, અને નીતિને વિશે હમેશાં ઉત્કાન્તિની ખેવના સેવનારું સામયિક અને એનું તંત્રીકામ રૂપરૂપિય ગણવામાં જોઈએ. સામયિકોની સમીક્ષા કરતી વખતે આપણે ત્યાં પશ્ચિમનાં 'એન્ટા-

ઉન્ટર', 'પોએટ્રી', 'સ્ક્રીટીન', 'પાર્ટીશન રિવ્યૂ', 'પાર્ટી રિવ્યૂ' આદિ નામો લેવામાં આવે છે ખરા, પણ એના તંત્રીકામને પરિચય આપવાનું બનતું નથી, રૂપ રંગ કદ કે સમગ્ર બાલ પેટનું પરત્વે 'પોએટ્રી' કે 'એન્ટાઉન્ટર'ની નકલ કરનારું ગુજરાતી સામયિક તંત્રીકામના ઉપયુક્ત મંદબોમાંથી જ ગુજરતું હોય છે. આખી પ્રવૃત્તિને બૌદ્ધિકતાનાં શક્ય ટોટલા બધા જ પરિમાણો બક્ષવાનો સવાલ જ editingમાં અમરધાન પામવો જોઈએ. તંત્રી અને લેખક વચ્ચે એક જીવંત તંદુરસ્ત ચર્ચા ચાલે, જરૂર પડે ખતે બાંધછોડ કરે અને શક્ય તેટલી અતિમતાઓવાળા નિર્ણય પર આવે. રચના વાચક પાસે પહોંચે તે પહેલાં એ ભેળંગાળ વ્યક્તિઓના આધાત-પ્રત્યાધાતની પ્રક્રિયાનો લાભ પામી હોય તો એને edited થઈ કહેવાય. તંત્રીકામની scope ખરેખર તો અહીંથી શરૂ થાય છે. ગુજરાતીમાં એ અહીં સુધી પહોંચતાં પહેલાં જ સમાપ્ત થઈ જાય છે, કેમ કે વાસ્તવમાં જ નથી તેનો scope કેવો? અને તેથી જ, તંત્રીનો બવસાય આપણાથી અભણો છે.

નવું વાચન

ગુજર અધ્યયન કાર્યાલય : અમદાવાદ-૧

ધૂમકેતુની ઉત્તરયાત્રા

લે. દક્ષિણકુમાર ગૌ. જોડી, કિ. ર. ૭-૦૦

સ્વ. ધૂમકેતુની આત્મકથા — 'જીવનપંથ' તથા 'જીવનરંગ' પછી આયુષ્યમાનને લગતાં સંસ્મરણો સ્વર્ગસ્થ સાહિત્યકારના પુત્રની કલમે અહીં રજૂ થયાં છે. શ્રી અનંતરામ રાવળે તેનો પ્રવેશક લખેલો છે.

જીવનવિચારણા

લે. ધૂમકેતુ સં. : અનંતરામ મ. રાવળ, દક્ષિણકુમાર ગૌ. જોડી, કિ. ર. ૮-૦૦

ગુજરાતના લખ્યપ્રતિષ્ઠા સાહિત્યકારની 'સાહિત્ય વિચારણા'નો અંચ પ્રગટ થયા પછી અન્ય સેવોને વિષેનાં સ્વ. ધૂમકેતુનાં લખાણો અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં 'સમાજ અને રાજ્ય', 'સિદ્ધિ અને સંસ્કૃતિ',

'ધર્મ', 'જીવનપદ્ધતિ' જેવા વિવિધ વિષયો આવરી લેવાયા છે.

સાહિત્યસોષિ

લે. ડૉ. ઇશ્વરલાલ ર. દવે, કિ. ર. ૧૦-૦૦

ગુજરાતીના એક અભ્યાસી પ્રાધ્યાપકે છેડતી પચીસી દરમ્યાન લખેલા સાહિત્ય-સેવો સાહિત્યન્યયનાં અને અવલોકનોનો આ ગ્રંથ છે. શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીનો અભ્યાસી પ્રવેશક આ ગ્રંથને પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રેમસપ્તી પ્રેમાનંદ

લે. હરિપ્રસાદ ત્રિલુવન હકર, કિ. ર. ૧૫-૦૦

ગુજરાત ગુનિની પીએચ. ડી. પદવી માટે ૧૯૬૭ માં રજૂ કરેલા બૃહદ્દનિબંધ અહીં સંક્ષેપરૂપે પ્રગટ થયો છે. સ્વામીનારાયણ-સંપ્રદાયના એક મધ્યકાલીન ભક્ત-કવિ બંગેનો આ અભ્યાસગ્રંથ છે.

પ્રાર્થનાસમાજે મને શું આપ્યું? | કાન્તિસાલ

[યોડાં સંસ્મરણ]

અમારા આપદાદાનો ધર્મ તો સ્વામીનારાયણ, પણ મારા નાના પ્રાર્થનાસમાજ હતા. મેં જો એમને જોયેલા નહિ પણ મારા મામાને ત્યાં પ્રાર્થનાસમાજોની એક છબી હતી તેમાં એ, રમણભાઈ (જે હરાન હતા), કૃષ્ણરાવ જોશનાયક, લાલશંકર ઉમિયાશંકર વગેરે હતા. નાનાને લીધે મારા મામા તથા મારી બા પણ પ્રાર્થનાસમાજ હતાં. મારા મામા દર રવિવારે પ્રાર્થનાસમાજમાં જતા, પણ બા ધણુખરુ સમાજનો વાર્ષિક ઉત્સવના દિવસોમાં હાજરી આપતી. મારા મામાને લીધે મારા પિતા પણ પ્રાર્થનાસમાજના સભ્ય થયેલા અને જુઓ ત્યાં સુધી દર રવિવારે સમાજમાં હાજરી આપતા.

મારા મામા સુસ્ત સમાજ હતા. પિતામાતા સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં પણ વાર તહેવારે જતાં. મારા પિતા સહનર્નદસ્વામીની છબી શખી પૂજા પણ કરતા અને કપાળમાં સ્વામીનારાયણનું તિલક પણ લણી વાર કરતા. માતા રોજ પ્રાર્થનાસમાજે પ્રસિદ્ધ કરેલી નિત્યોપાસનામાંથી ઈચ્છાએ કરવાની પ્રાર્થના વાંચતી, અને આ જ પુસ્તકમાંનાં પ્રભાતિકાં (જે એને મેંએ ધર્મ ગણેલાં) સવારે જીંદીને ગાતી. મને એમાંથી “ધન્ય મંગલ ઉપ: સમધ...” એટલા જ શબ્દો યાદ છે.

આમ નાનપણથી જ પ્રાર્થનાસમાજના સંસ્કાર પડ્યા મોડેલા. નાનો હતો ત્યારે તો ધણુખરુ ઉત્સવના દિવસોમાં જ મારા પિતા મને તથા મારા મોટાભાઈને રોજ પોતાની સાથે લઈ જતા. હું સમજણો થયો — ૧૯૧૨-૧૩ની આસપાસ પછી

તો અમે રવિવારે પણ પ્રાર્થનાસમાજમાં હાજરી આપતા. તે વખતે પાટલીઓની ગોઠવણી હાલ જેવી ન હતી. વચમાં ખાલી જગા રહેતી અને એને એક છેડે એક પાટ મૂકવામાં આવતી. આ પાટ પર મુખ્ય ગૌરો તથા એમના સાથી બેસતા, વચમાં એક ભાઈ તંબૂર લઈ બેસતા અને એમની એક બાજુ સારંગીવાજાની તથા બીજી બાજુ તબલા-વાજાની એક રહેતી. પુરુષો નીચે હોસમાં બેસતા અને સ્ત્રીઓ ધણુખરુ ઉપરની ગેલેરીમાં બેસતી. નીચે પણ એક બાજુની બેત્રણ પાટલીઓ પર સ્ત્રીઓ — ધણુખરુ વિદ્યામહેન અને એમનાં કુટુંબી-જનો — બેસતાં. સમાજમાં એકંદર હાજરી સારી રહેતી. સામે જ પ્રેમચંદ રામચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજ છે તેના છાત્રાસભાઈ યોગ વિદ્યાર્થીઓ આવતા, અને બાજુની મહાલક્ષ્મી ક્રિમેન્ટ ટ્રેનિંગ કોલેજની લગભગ બધી છાત્રાઓ એમનાં ગૃહમાતા સાથે આવતી. એમ કહેવાનું કે આ બહેનોને કારણે જ પેલા વિદ્યાર્થીઓ સમાજમાં હાજરી આપતા. આમાં કેટલું તથ્ય હશે તે હું જાણતો નથી, પણ એ જમાનામાં કેઈ પણ દિવસે સમાજમાં કંઈ અનિચ્છનીય બનાવ બન્યો ન હતો. બધાં સંપૂર્ણ શિસ્ત અને શાન્તિ ભળવતાં.

તે દિવસો પ્રાર્થનાસમાજની જાહેરલાલીના દિવસો હતા. વાર્ષિક ઉત્સવ બરાબર સાત દિવસ ચાલતો. સમાજના બંને દરવાજે કમાનો બનાવી તેના પર કાચના ગથાસમાં દીવાઓ ગોઠવવામાં આવતા. આવા દીવા કેટ પર, અગારી પર એમ ચારે બાજુ મૂકવામાં આવતા અને આપું મકાન

રોશનીથી ઝળાહળાં થતું. રાજ શરણાર્થ તથા નગરાં
વગાડનાં આવતાં. ઉત્સવ સમાહના એક દિવસે
હરિજીતન રાખવામાં આવતું. તેમાં નરસિંહ મહેતા,
મોરબાર્ઈ, પ્રહલાદ, તુકરામ, તુલસીદાસ વગેરે
ભક્તોનાં જીવનમાંથી પ્રયોગ લઈ, સંગીત સાથે તેનું
આખ્યાન થતું. મેં વધારે જીતનો તો રમણભાઈનાં
જ સાંભળ્યાં છે. એકાદ નરસિંહરાવનું તથા એકાદ
કૃષ્ણરાવનું. સાંભળ્યું હતું. સામાન્ય રીતે રમણભાઈ
ઠોઠ પાટલન પહેરતા પછી જીતન કરતી વખતે
અવશ્ય ધોતિયું પહેરતા. ગંગામાં કૂલનો હાર હોય
અને લોભા લોભા જ રમણભાઈ જીતન કરે, ફરતા
ફરતા બોસે. આખ્યાનમાં વચ્ચે વચ્ચે ગીત આવે
તે વિદ્યાબહેન, ગદુભાઈ, કુંજભાઈ, કૃષ્ણરાવ વગેરે
કરતાસ અને મંજરા સાથે ગાય. ધણું કરીને રમણ-
ભાઈ પણ કાંધમાં કરતાલ રાખતા. અને છૂંદાં છૂંદાં
જીતનોમાંનું તો કશું માફ નથી પડતું એક કે બે
જીતનોમાંની અમુક લીટીઓ — ધણું કરીને એ કુવ
પદ જેવી હતી — ખાસ માફ રહી ગઈ છે:

પરમ પવિત્ર પુરુષે નિનકરી

મીતિ નિરંતરે ભાગી,

હરિશ્ચંદ્રન બિન જોઈ ન ધમળા,

સોહી પુરુષ બ્રહ્માગી.

*

પાપ તાપ દુઃખ છૂટિમાં,

તિમિર મયાં સહુ ફર;

હરિમુખ સંમુખ સર્વદા,

મેઘ અખંડિત હિર.

આ લીટીઓ અને ઘણી વાર માફ આવતી. મનમાં
થતું, 'આવા બડવાગી કદી ચવાશે?' આ 'મેઘ
અખંડિત હિર' અતુલાવશે? જીવનતા અતે પણ
કહેતું પડે છે કે આમું સદ્ભાગ્ય અને આવો
અખંડિત આદે મળ્યાં નથી.

ઉત્સવના દિવસોનું એક મીઠું સંભારણું તે તે
વખતેતે મિત્રમેળાપ. હાલ જ્યાં લેડીઝ કક્ષા છે તે
મકાનના મેઝ પર મિત્રમેળાપ થયો. કેળ્યાં પતરાળા-
માં બધાં સાથે બેસી જમતાં. ઘણું ખરું, મગજ,

ધીમાં તમેલું સરણ, અને જમમજા એ જણ વાન
પીગસાતી. બીજી હોમ તો હું ભૂલી ગયો છું.
અમને બાળકોને એનું ખાસ આકર્ષણ રહેતું.
વસેમાં ઉત્સવના એક દિવસે જીજીનાની પ
પ્રાર્થના થતી, તથા બાળકો માટે પણ એક દિ
પ્રાર્થના રાખવામાં આવતી. તે સમામાં રમણ
કે ગદુભાઈ ઉપદેશ આપતા.

નાનપણથી પ્રાર્થનાસમાજના સંસ્કાર અ
પડેલા તેથી કેટલીક બાબતો અમારે માટે સહે
લઈ ગઈ હતી. મંદિરમાં માતાપિતા સાથે જઈ
પણ જવાનું આકર્ષણ નહિ. હાઈસ્કૂલમાં આ
બાદ તો બાએ જ હું ઠોઠ મંદિરમાં ગયો હોઈ
અભિચારણ જેવાં વ્રત કેઠોઈ પ્રકારનાં બાધાઆખ
કોઈ પ્રકારનાં બાધ ચિહ્નો (તિલક, માળા વગેરે
કોઈ ધાર્મિક રૂઢિ વગેરે કશા માટે આકર્ષણ ના
મદા નહિ. નાતબતનાં બધેનો પણ નહિ; અસ્પૃશ
તાના ખ્યાલો પણ નહિ

રમણભાઈ, વિદ્યાબહેન, ગદુભાઈ (વિદ્યાબહેન
ભાઈ) વગેરેને ત્યારે અમે ફરથી બેતા. મને રમ
ભાઈની કૃપતાવાળી ટોપી બહુ ગમતી. મનમાં એ
પણ થતું કે મોટો થઈને આવી ટોપી પહેરી
પણ પછી તો ગાંધીજી આત્મા; એમની પાછ
થોળી ટોપી આવી અને ધરાસણુની લડત પર
તો જીવાનિવાઓએ તે પણ છોડી.

હું અંગ્રેજી પહેલા ધોરણમાં હતો ત્યારે સ
કંદર્પભાઈ મારી જ કલાસમાં હતા. એ રમણભાઈ
હોકરા છે એવી મને ખબર પડી એટલે મેં એમ
હોતી કરી. અમે નિદામમાં, અને રવિવારે પ્રાર્થના
સમાજમાં મળતા. પછી રવિજોમાં મેં એમને કે
જવા મોડપું, ને ત્યાં રમણભાઈ, વિદ્યાબહેન, ગદુભાઈ
તથા એ આખા કુટુંબના સંપર્કમાં આવ્યો. અ
સંબંધ એ પ્રાર્થનાસમાજની, જ એક અમૂલ્ય ભે
હું સમજું છું.

રમણભાઈને જોઈને, સાંભળીને, તથા
થોડોપણ એમનો સંપર્ક મળેલો તેમાંથી સત્યનિ
તથા પ્રામાણિકતા હું શીખ્યો. આજે મારામાં

કર્મ સ્વપ્નનિદ્રા દરે તેના મૂળ રમણભાર્તના ઉપદેશમાં અને વર્તનમાં પડેલાં છે. ગાંધીજીના આત્મા બાદ આ વસ્તુ વધારે દૃઢ થઈ; પણ અમુક ખોટું આચરણ થાય જ નહિ એવી જે દૃઢ છાપ મનમાં પડેલી છે—દા. ત. જૂઠું ન બોલાવ, લાય ન લેવાય, જુગાર ન રમાય, ખીચી ન પિવાય, દારૂ ન પિવાય વગેરે—તે સંસ્કર પહેલાં માતા તરફથી મળ્યા (જેના મૂળમાં પણ પ્રાચીનાસમાજના સંસ્કાર જ પડેલા હતા), ને રમણભાર્તના ઉપદેશ સાંભળી દૃઢ થયા. શરૂ-શરૂમાં એમ લાગતું કે રમણભાર્તની પ્રાર્થના બહુ લાંબી માલે છે. પણ પછી ખ્યાન-પૂર્વક સાંભળવા માંડ્યું ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે એમની પ્રાર્થનાના શબ્દો દર વખતે એનાં એ જ રહેતાં; અર્થાત્ એ એમની રાજની પ્રાર્થના હતી, અને એમના જીવનમાં વ્યૂર્ણર્થ હતી. રમણભાર્તની જે બીજી ખાસિયતે મને આકર્ષ્યા તે એમની સરળતા હતી. વાણીમાં, વર્તનમાં, પહેરવેશમાં, બધામાં એમની સરળતા દેખાતી. કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછીએ તો પૂરેપૂરાં સમજાવથી—પોતાના મિત્રને સમજાવતા—હોય એમ આપણને સમજાવે. એમનું કોઈ લખાણ વાંચીને એમાંથી જે ન સમજાય તે પૂછ્યું હોય તો બરાબર સમજાવે, અને ત્યારે આપણને એમની વિદ્વાતાને ખ્યાલ આવે.

રમણભાર્ત કરતાં વિદ્યાગહેનનો સંપર્ક મને વધારે રહ્યો. એક તો રમણભાર્ત બહુ કામગીરી અને એમનું અવસાન થયું—વહેલું ૧૯૨૮માં થયું. વિદ્યાગહેન ત્યાર બાદ ત્રીસ વર્ષ રહ્યાં, એટલે હું વિદ્યાગહેનના વધુ નિકટ પરિચયમાં આગ્યો. એમની પાસેથી હું સાદાઈ શીખ્યો.

અમે દાહરકુલમાં જીવતા ત્યારે પહેરણ, ખમીસ અને કેટ એમ ત્રણ ચીજ ઉનાળામાં પણ પહેરતા. વિદ્યાગહેન કહે, “અત્યા, તમે આ ત્રણ કેપડાં પહેરો છો તેથી તોપ નથી લાગતો?”—હું બચાવ કરતો કે, “વિદ્યાગહેન, કેટનો કોલર ન બગડે માટે ખમીસ પહેરું છું ને ખમીસ યટ મેલું ને ચામ માટે નીચે પહેરણ પહેરું છું.” વિદ્યાગહેન હસતાં. આ

બાબતમાં એમની ટકોર મેં ક્યારે અમલમાં મૂકી તે માદ નથી—પણ કરીને પુખ્ત હિમરે પહોંચ્યા બાદ એ બન્યું. એવી રીતે એક વાર મોભાં પહેરવા માટે એમણે મને ટોક્યો. એ કહે, “આપણા ગરમ દેશમાં મોભાંની શી જરૂર? ઉનાળામાં તો પગે પસેલો થાય છે તેથી મોભાં ગંધાર્થ જોડે છે.” એમની વાત મારે બળે લીતરી ગઈ, અને એક કોલેજના દિવસથી પાટલૂન બૂટ સાથે મેં કદી મોભાં પહેર્યાં નથી. તેવી રીતે માયામાં તેજ નાખવા વિશે, અમે લણતા ત્યારે માયામાં ક્લિસિયન્ટાઈઝન કે સુમધી તેજ નાખતા ને દિવસમાં એવણ વાર વાળ જોળતા. વિદ્યાગહેને એક દિવસ આ અંગે પણ ટીકા કરી. માયામાં તેજ જ ન નાખતું એવું કહેવાનો એમનો આશય ન હતો, પણ વાળની જે ટાપટીપ હું કરતો હતો તેને અંગે જ એમની ટકોર હતી. એ ટેવ ક્યારે છૂટી તે મને ચોક્કસ માદ નથી, પણ જોજામાં જોઈને ચાળીસ વર્ષથી મેં માયામાં કદી તેજ નાખ્યું નથી. આ બધી નાની વાતો થઈ. એક અત્યંત ઉપયોગી પદાર્થપ્રાક હું વિદ્યાગહેન પાસેથી એ શીખ્યો છું કે ખીંજનો દોષ કાઢવાને બદલે પોતાનામાં જ દોષ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો. એમનું એક મંત્રોત્તર મેટ્રિકમાં નાપાસ થયું. એમાં વિદ્યાગહેનની કોઈ જ કસર ન હતી, છતાં એમને થયું કે પોતે આ બાબત બરાબર ખ્યાન ન આપ્યું, કે એ બાળક માટે મસ્તર ન રાખ્યા એ પોતાની જ ભૂલ ગણાય. — અને એમણે પોતાના ગાથ ઉપર એક તમાચો ચોડી કાઢ્યો! આ પ્રસંગ હું કદી ભૂલ્યો નથી.

વિદ્યાગહેન કરતાં પણ મદુભાર્તના હું સવિશેષ ઝણી રહ્યો છું. એક નાનપણથી જ મને મદુભાર્તને અવાજ બહુ મમતો. હું પોતે સંગીતમાં કશું જ સમજતો નથી, એમ કહેવાય છે કે મદુભાર્તના જ ભાર્ત કુંજભાર્ત અને એમની મામાના દીકરા સુધા-કરભાર્ત બંને મદુભાર્ત કરતાં વધારે સારું ગાતા. આ અભિપ્રાય સાથે મારે લંકસર નથી. પણ પ્રાચીના-સમાજનાં મદુભાર્ત કુંજદ અવાજે અલગ શરૂ કરે ત્યારે હું તો મુગ્ધ જ થઈ જતો. એમને સાંભળી

સાંભળીને હાદા જુદા હોઈ કેમ મવાય તે શીખવાનું મળ્યું. એ મઘ-પ્રાર્થના વાંચના ત્યારે એમને સંભળવાનું મને બહુ મળતું, અવાજની ખામતમાં અને વાચનની શૈલીમાં દૃઢ બીજા કોઈ બક્ષિતને મદુભાઈ જેટલા માફે આપતો નથી. આ વિષયમાં માફે આપવા જેટલો મારો અધિકાર જ નથી એમ કોઈ કહે તો તે મારે મંજૂર છે.

અમારા જેવા વિદ્યાર્થીઓ માટે મદુભાઈએ સમાજમાં જ યોગ્ય વખત માટે વર્ગો ચલાવ્યા હતા. તેમાં કેટલાક હોદાના બંધારણ પૂરતું વિચાર પણ એમણે અમને શીખવેલું. આજે તો મને ખબર નથી કે સળ કોને કહેવાય ને સળ કોને કહેવાય, પણ મદુભાઈએ શીખવેલી દસપતરામની એક લીટી — ‘મરોહા માતાજી નગર સંપત્તા બોજન લખા’ — આજે પણ માદ છે. દાહરકુદમાં જે સંસ્કૃત મોકોઠા બજવામાં આવતા તેમાંના કેટલાકનું સમન્વેષી જાણતાર આ શિક્ષણને પ્રતાપે દૃઢ કરી રહેલો. ૧૯૩૧ની સાલમાં ગાંધીજીના પ્રમુખપદે જાગેલી સાહિત્ય પરિષદમાં પાદપૂર્તિ કરવા માટે મને ઇનામ મળેલું તેનો જશ પણ મદુભાઈના શિક્ષણને જ જમ છે. શુદ્ધ ઉચ્ચાર અને શુદ્ધ જોડણીનો આગ્રહ પણ મદુભાઈ પાસેથી જ દૃઢ શીખ્યો. એક વાર કોઈ શિક્ષકની વાત કરતાં મદુભાઈએ એમની ટીકા કરી કે નરસિંહરાવના એક કાવ્યમાં આવતા સર્વલ શબ્દનો અર્થ એ શિક્ષકે ‘‘પાણી’’ ક્યો દતો. ‘‘મેં સામ્ય પૂછ્યું, ‘‘એમાં શું ખોટું છે?’’ ત્યારે મદુભાઈ કહે, ‘‘આ શબ્દ તલિલ નથી, પણ સર્વલ છે એટલે ‘‘લીલાપૂર્વક’’ અથવા ‘‘લીલયાસહ.’’ આ વાત મારા મનમાં બરોબર બેસી ગઈ, તેવી રીતે ‘‘સુંદર સિવ મંગલ શ્યુ જાઈ કંથિય’’ એ પ્રાર્થનામાં અગમ્ય ‘‘હરી તમને’’ એવા શબ્દો આવે છે. બહુ લાંબો વિચાર કર્યા વિના દૃઢ તો આ શબ્દોનો અર્થ ‘‘હે હરિ! તમને’’ એવો કરતો; પણ બરોબર અર્થ બેસતો નહિ. પછી એક દિવસ મારું ખ્યાન મળ્યું કે ‘‘હરી’’ શબ્દમાં દીર્ઘ ‘‘રી’’ છે; હસ્ય નથી, ત્યારે જ સ્વચ્છ કે અહીં ઉમરને હરવાની વાત છે. ‘‘કીરમણ’’ શબ્દનો ઉચ્ચાર હું ‘‘કિરમણ’’

એવો કરતો. મદુભાઈએ શીખવ્યું કે ‘‘કીરમણ’’ એવો પદ્યર્થ હોય છે અને તે ઉપરથી ‘‘કીરમણ’’ એવું વિશેષણ બન્યું છે.

આ બધાં રચરણ ૧૯૦૯ કે ૧૦થી ૧૯૨૧ સુધીના ગાળાના છે. પછી તો વધુ અભ્યાસાર્થે મારે મુંબઈ જવાનું થયું. ત્યાંના પ્રાર્થનાસમાજમાં કોઈ કોઈ વાર જોના. ઉત્તરગાંધી રાજ્યમાં અમદાવાદ આવવાનું થતું ત્યારે સમાજમાં જતો — પણ નિયમિત નહિ. પાછળના વર્ષોમાં તો રવિવારે પણ જવાનું જાણે જાનતું. કંઈ ખાસ પ્રસંગ હોય, બેસતું વધુ હોય, કે સત્તરમી ડિસેમ્બર હોય ત્યારે સમાજમાં દાજરી આપતો. છેલ્લા યોગ્ય વર્ષોથી તે પણ છૂટી ગયું છે.

હવે પ્રાર્થનાસમાજનું મને બહુ આકર્ષણ રહ્યું નથી. એક તો એમાં કોઈ પ્રખર બક્ષિત જેને સંત અથવા મહાત્મા કહીએ — અત્યારે છે નહિ, ને જે જે થઈ ગયા તેમાંથી પણ કોઈને સંત કહી શકાય એવું મને આવારે લાગતું નથી. પ્રાર્થનાસમાજનું જે કોઈ તત્ત્વજ્ઞ છે તે પણ મને અધૂરું લાગે છે. હાખલા તરીકે પ્રાર્થનાસમાજવાળા પુનઃજન્મના સિદ્ધાંતમાં માનતા નથી. મૃત્યુ સાથે માનવજાતનનો અંત આવતો નથી એમ તો તેઓ સ્વીકારે છે, પરંતુ આ જન્મ પહેલાં આપણે કોઈ પૂર્વજન્મ હતો એમ માનતા નથી, ને મૃત્યુ પાદ આપણે ફરી જન્મ ધારણ કરીશું એમ પણ માનતા નથી. આ વાત મારે મને ઊતરતી નથી. બીજું, તેઓ માને છે કે ‘‘બ્રહ્મ સત્ય જીવ તેનું સૃષ્ટ તત્ત્વ, નહિ જીવ બ્રહ્મને કહી એકત્વ.’’ આ માન્યતા પણ આધુનિક વિજ્ઞાનના કોઈ અભ્યાસીથી સ્વીકારી શકાય એમ મને લાગતું નથી. મારા વાચનમનનને પરિણામે હું તો એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યો છું કે આ જગતમાં એક જ તત્ત્વ વિસ્તરી રહ્યું છે (તેને જે નામ આપવું હોય તે આપો), અને આ એક જ જનક અને છે; તેથી વેદાન્તનું જીવો વૈશ્વ વાપરઃ મને વધારે તકસ્સત લાગે છે — ગમે છે. ઉપનિષદ તો એમ પણ કહે છે કે પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ્ — આ

પણ છે તે પણ છે—અને વિચાર કરતાં એ જ અનુમાન પર આવતું પડે છે. અનુભવી પુરુષો અને મર્યાદા પણ આ જ અતિમ સત્ય છે એવું કહે છે. પ્રાર્થનાસમાજ ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે, જીવંતમાં યજ્ઞ ગયેલાં સંતભક્તો—ગીતા, નરસિંહ, શુકરામ, દુલસીદાસ—અર્થાત્ જહુમાન કરે છે, છતાં આ જ ભક્તોના આરાધ્ય એવા ગિરધર ગોપાળ કે રામ કે વિદેશને ભગવાન તરીકે કે ભગવાનના અવતાર તરીકે સ્વીકારવાની ના જ પાડે છે. આ જ ભક્તો પોતાની ભક્તિનો ઉત્કર્ષ મૂર્તિપૂજના દ્વારા કરી શક્યા હતા તે જાણવા છતાં પ્રાર્થનાસમાજવાળા મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કરે છે તે પણ મને યોગ્ય લાગતું નથી. ધર્મરત્ની શોધમાં નીકળેલા યુગ્મસુઓ માટે અનેક રસ્તા છે અને એમાં મૂર્તિપૂજને પણ સ્થાન છે એમ મને લાગે છે. મૂર્તિપૂજનો નિયેષ કરતાં પ્રાર્થનાસમાજનો યોગ્ય અસહિષ્ણુ પણ બની ગયા હતા. બેસતા વધે ગવાતી એમની એક-પ્રાર્થનામાં આવી લીટીઓ આવે છે:

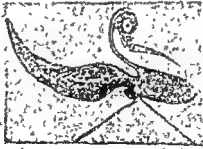
‘પડવાનનો મોટો, કરે અનકુટ,
મિથ્યા માયાકૂટ કરે મૂર્ખ.’

જાણે કુદિમાન હોવાનો ધનનો પોતાનો જ હોય
મારે કમૂલ કરવું જોઈએ કે હાલકાં કેટલાંક વર્ષથી
આ લીટીઓ ગવાતી નથી. આ ઉદારતાનો જય

મુદલાઈને જાય છે. પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધિમાં
શુરવાદને કે અવતારવાદને સ્થાન નથી. મને એમાંથી
એકે અસ્વીકૃત લાગતા નથી.

આટલું કહ્યા પછી મારે એ પણ કમૂલ કરવું
જોઈએ કે વેદાંતની શુદ્ધતામાંથી, શુરવાદના અતિ-
રક્ષામાંથી ને મૂર્તિપૂજના વેવલાપણામાંથી અને ઠોઠ
બચાવતું હોય તો તે પ્રાર્થનાસમાજના સંસ્કાર જ.
વેદાંતમાં શુદ્ધાતીતનું જે વર્ણન આવે છે—દાત. નિરત્રે-
ગુણે પયિ ચિચરણં કો વિધિઃ કો નિયેષઃ—તેનો
આધાર હાઈ ઠોઠ સંતમહંત પોતે કે એમના શિષ્યો
ઠોઠ અનૈતિક ક્રિયા કે વર્તનનો બચાવ કરે છે,
સારે પ્રાર્થનાસમાજના જ સંસ્કારો મદદે આવે છે
ને કહેવડાવે છે કે, “ભાઈ, એ મહાત્મા મારા કામના
નથી.” તેવી જ રીતે મુદ્દિશિરના અસત્યકથનનો,
કે રામે કુરેલા સીતાત્યાગનો ઠોઠ બચાવ કરે—
પછી ભલે બચાવ કરનાર મહાસમર્થ વિદ્વાન હોય
—ત્યારે પેલા જ સંસ્કાર એ ભૂલો બચાવ
સ્વીકારવાની ધસીને ના પડાવે છે, અને બોલાવે
છે,

‘કા’બકમ’ જગમાં રહી નાથ ચામ,
સદમ’ નીતિનિયમો સધળા પળામ;
એ શુદ્ધ તારી અતિ ઉત્તમ અર્ચનાઓ,
હે વિષનાથ વિશુ નિત્ય પ્રસન્ન થાઓ.’

પ્રશ્નોને એમણે એમની કામપદ્ધતિમાં સમાવી લીધા. આમ શિક્ષણ પણ એમની સમવાયી કામપદ્ધતિનું જ એક પાસું હતું. આવી પદ્ધતિ સ્વીકારવાનું કારણ પણ એમના સ્વીકારેલા સનાતન મૂલ્યો જ કદાચ હોઈ શકે.

એમનું શિક્ષણદર્શન એમના anarchist, પ્રામીય અને હસ્તકેવોગલક્ષી સમાજના સંદર્ભમાં જ હતું. આથી શિક્ષણની પ્રારંભિક ધાત એમણે આપણી સમક્ષ મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો; જેને આપણે સૌએ શિક્ષણના દર્શન તરીકે સ્વીકારી, બ્રિટિશકળ દરમિયાન સમાજને જે રીતે એમણે વાળવો હતો એ રીતિનીતિ મુજબ એમણે શિક્ષણને રચનાત્મક કામક્રમના એક અંગ તરીકે સ્વીકાર્યું. શિક્ષણના અભ્યાસક્રમના એમના વિષયોમાં ખાતુશ્યાવ, હસ્ત-કેવોગ અને નૈતિક શિક્ષણનો ફરજિયાત સમાવેશ થયો. આની આસપાસ અન્ય જરૂર પૂરતા વિષયો દિખવાડી શકાય. આની પેદાશરૂપે છોકરા-છોકરીઓ ૧૪ વર્ષની ઉંમરે નિર્મળ, પ્રામાણિક અને સત્યપ્રિય બનશે એવી અદ્વા દર્શાવી છે. દૂરમાં ગાંધીજીની કેળવણી લીધેલ વિદ્યાર્થીઓ એમના સનાતન મૂલ્યોમાં અદ્વાવાળા તો હશે જ પણ એમની કલ્પનાના આદર્શ સમાજ—રાશ્ત્રરાત્મ—સર્વોદય સમાજના પ્રામાણિકમુખ, અપરિગ્રહવૃત્તિવાળા, સહકાર અને સેવાની ભાવનાવાળા, અસ્થિતિક અને અક્રિયન સ્વરૂપ તરીકે જીવન જીવતા હશે. ગાંધીજીએ કેળવણીને અર્થ એમના આદર્શ સમાજને અનુરૂપ જ કરેલ છે. એમને મન કેળવણી એટલે “બાળક કે મનુષ્યના મન, શરીર અને આત્મામાં જે ઉત્તમ અંશે હોય તેનો સર્વાંગી વિકાસ સાધીને તેને બહાર આણવો.” આનું વિવરણ કરતાં ગાંધીજીએ કેળવણીને ચારિત્ર્ય-ધાતર અને સારકૃતિકતાના અર્થમાં પણ ધટાવી છે. એમનો ખૂબ એક તો સામાજિક સંદર્ભમાં કેળવણીને મૂલવવાનો અને કેળવણીની સંરચના કરવાનો હતો. સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ આ એક વૈતાનિક છે. સમાજશાસ્ત્રના સમાતરવાદના સિદ્ધાંત (social parallelism) પ્રમાણે પણ આ એક ખૂબ

આવકારદર્શી મૂલ્યમ. પરંતુ ગાંધીજીનો સમાજ એ પ્લેટોના Republic જેવો એમની કલ્પનાનો, એમણે સ્વીકારેલ સનાતન મૂલ્યો પર નિર્ભર સર્વોદય સમાજ હતો. અને આવા આદર્શ સમાજના સંદર્ભમાં કેળવણીની સંરચના એમણે કરી હતી. આથી જ કેળવણીની શાસ્ત્રીય જણાવટ એમના ચિંતનમાં નથી. મિત્ર પ્રકારના સંજ્ઞાધારી વિકસતા જતા મિત્ર સમાજ (complex society and complex relationship)માં ઔપચારિક શિક્ષણ (formal education)ની આવશ્યકતા ગાંધીજીએ કદાચ ન પણ સ્વીકારી હોય એમ લાગે છે. કારણ કે સીબ પ્રકારની રચનાવાળો સમાજ એમણે કદાચો જ નથી. સ્વીકારી હોય તો ધોરણ સાત સુધીની શુનિયાદી શિક્ષણની તરાફ એ જ કદાચ ઔપચારિક શિક્ષણ માટેની એકમાત્ર સ્વીકૃત એવી ભૂમિકા છે, એમ માન્યું હોય. મમે તેમ હોય પણ મિત્ર સમાજની અનેક પ્રકારની ઉત્પાદનની તેમ જ ધંધાકીય માગને પહોંચી વળવા માટે પણ એ ઔપચારિક કેળવણીનો વ્યાપ વિશેષ હોવો જરૂરી છે, એ સાવ વ્યાધુનિક સમાજના સંદર્ભમાં સ્વીકારવું જોઈએ અને વિકાસની પ્રક્રિયામાં એ વ્યાપની માત્રામાં ઉચ્ચશિક્ષણની શાસ્ત્રીયતા પણ સ્વીકારવી જોઈએ. તર્ક તાલીમમાં પણ આ વ્યાપ અને વિકાસને જરૂર અવકાશ છે, પરંતુ એની સીમાઓ તો ગાંધીજીના આદર્શ સમાજ સુધીની છે. અને એટલે જ વાસ્તવિક સમાજની સપાટી પર એમની કેળવણી પકડવી કદાચ અધૂરી પડતી હોય. વાસ્તવિક જીવન અને ગાંધીજીના આદર્શ સમાજમાં સારો એવો ભેદ છે. આ ભેદને નીરક્ષીર રીતે પારખી સમાજશાસ્ત્રી અને શિક્ષણશાસ્ત્રીએ નવા સમાજની રચના માટે કેળવણીના ઉદ્દેશો, કેળવણીની પ્રક્રિયા અને અભ્યાસક્રમના શાસ્ત્રીય વિચાર કરવો બે.

હવે જે વાસ્તવિક સમાજ આપણી પાસે છે તેનું અધ્યયન શુદ્ધિપૂર્વક કરવાની જરૂર છે. ગાંધીજીનો

સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિ માટે અગાઉ આપણે જોયું તેમ એમના આદર્શ સમાજના મૂલ્યોના એક અંગરૂપ હતો. પરંતુ આ દેશની આમજનતા પ્રમાણે રાજકીય સ્થિતિપ્રમાણ તરીકે જ જોતી હતી. કારણ કે ગાંધીજીની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ આમજનતામાં સ્વાભાવિક રીતે જ ન હોય. આમજનતાએ એમની ભૌતિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્રતામાં એમના જવાબ પ્રશ્નોને ઉકેલ જોયો. આથી સ્વરાજ્ય આપ્યા પછી આમજનતાની ક્રિયાના હતી આર્થિક, આધારી, જોવાની, પરંતુ વાસ્તવિકતા સ્વતંત્રતા પછી પણ, કેઈ જુદી જ જોવા મળી. ગાંધીજીની હૃદયપરિવર્તનની ક્રાન્તિકારી પ્રક્રિયા તે એમની સાથે જ ગઈ. પરંતુ ગરીબાઈ, નિરક્ષરતા અને બેકારી જેવા પ્રશ્નો આજે તે દેશ સમક્ષ મોં ફાડીને પડ્યા છે.

આ પ્રશ્નોના ઉકેલ વાસ્તવિકતા માગી લે છે અને આ વાસ્તવિકતા સાત્તીય દૃષ્ટિ માગી લે છે. સાત્તીય દૃષ્ટિમાં રાજનું માધ્યમ શુદ્ધ છે, એ પણ સ્વીકારી લેવું જોઈએ, 'મદ્રાસ' એ ઉકેલ નથી, આધ્યાત્મિકતા અને કમ્પેરી સામની વાત, આમીજી અને હસ્તઉદ્યોગશક્તિ સમાજ પર આજ કદાચ કરવાથી વાસ્તવિક દુનિયાને ન પણ જોઈ શકાય. મેળવેલી સ્વતંત્રતાને આધુનિક યુગના વિકાસના સંજોગમાં મૂલવવાની રહેશે. દુનિયા ધૈર્યાનિક હકમ ઉપાડી રહી છે તેવે વખતે વિજ્ઞાનની સાત્તીય સહ અને દૃષ્ટિને સ્વીકાર્યે જ છૂટકો છે. આપણા અર્થ-વિકસિત દેશના ખાસ લક્ષણોના પણ અભ્યાસ કરવો પડે, આ અભ્યાસ અને દૃષ્ટિ માટે સાત્તીય શિક્ષણની જરૂર છે. સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલ ગરીબાઈ હાલના industrial અને technological વિકાસ તરફ જતા સમાજને કઈ રીતે ઉત્તેજિત (motivate) કરશે? ઉચ્ચ પ્રગટ થયેલા શિક્ષણપત્ર (કોલેજીયેટ)ના અભ્યાસમાં પણ દેશની આકાંક્ષા તે industrial અને technological વિકાસ તરફની જ છે, એવું જણાય છે. આ વાસ્તવિકતાને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી મૂલવવાની નથી, પરંતુ વિજ્ઞાનની સાત્તીય દૃષ્ટિ અને સાત્તીય પદ્ધતિથી મૂલવવાની જરૂર છે.

ભારત આર્થિક રીતે પછાત છે એમ નહિ પરંતુ કમજોર છે. આનું સાચું કારણ તે એની પ્રામીજ-તરાર તથા એના આધુનિક લક્ષણો છે. જેમ કે વસ્તીના કુમાવો, જીવનનિર્વાહ તકનીકો ખેતી પૂરતી મર્યાદા, લોકોની મોટી વસ્તી પાસે જાયતો કાર્મ અવકાશ નહિ, જમીનલેણી ઔદ્યોગિક થા ટેકનોલોજીના વિકાસ તરફની ઉદાસીનતા, શિક્ષણની સામાન્ય એવી હાથકાતોના અભાવ, સિદ્ધિ અને આકાંક્ષાવિહીનતા મધ્યમવર્ગ, પ્રણાલીને પૂજતો વસ્તીના મોટા ભાગ અને જનવાણી ટેકનોલોજીની સ્વીકૃતિ ઉપરાંત ધંધાદારીનું મંજૂર મૂલ્ય જ મિન-સંતુલિત છે. પ્રૌઢ વસ્તીના લગભગ ૭૦ ટકા ભાગ સીધો ખેતી પર જ જીવે છે. આપાર, અંબુદ્ધાર અને અન્ય સેવાઓમાં વસ્તીના ૧૮ ટકા વર્ગ જ રોકાયેલો છે, નવા ઉદ્યોગોમાં યુવાન વર્ગ ઉપયોગી થતો નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં અને વાસ્તવિક સમાજના હસનના સંજોગમાં શિક્ષણની રચના — આધ્યાત્મિક અને સત્ય, અપરિમલ અને હાલમાં જ તર વિચારવાને જાહેર શુદ્ધિકૃતિઓ, સમાજકૃતિઓ અને ઉદ્યોગ-કૃતિઓ તેમ જ લોકસાહી અને મિનસામ્રદાયિક માનવસંપદાને લક્ષ્યમાં રાખી સમગ્ર શિક્ષણની સાત્તીય રૂબે રચના થવી પડે. ખરી રીતે તે મિનસામ્રદાયિક સમાજમાં મિનસામ્રદાયિક મૂલ્યોના જ વિચાર કરવો જોઈએ. આ મૂલ્યોનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરી લેવું એટલું જ જરૂરી છે. હાલમાં તરીકે આવા મૂલ્યોમાં —

૧. ભક્તિનો આદર
૨. કાર્મ પણ બેદરબાવ કે વિશેષાધિકાર વિનાની કાયદાકાનૂન અવસ્થા
૩. જવાબદારીયુક્ત લોકસાહી
૪. માનવીય સંગઘાવાળું વહીવટી તંત્ર
૫. ઔદ્યોગિક અને ટેકનોલોજી વિકાસની ધૈર્યાનિક પદ્ધતિ
૬. સમાજના વિકાસના સંજોગમાં શુચિતાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ ધમ
૭. નાગરિકતાના વિકાસને અનુરૂપ હરીફાઈ

૮. પર રાષ્ટ્રો પ્રત્યેનું શ્રીતરેરિત વલણ
— વગેરે જેવા મૂલ્યોને બિનસાપ્રદાયિક મૂલ્યોમાં
સમાવી શકાય.

આ મૂલ્યોની સ્વીકૃતિ બાદ આપણે શાસ્ત્રીય
પદ્ધતિ પ્રમાણે સ્વીકૃત એવી કામદેસરની સત્તાને
સ્વીકારવી જોઈએ. મેક્સવેથરે આવી શાસ્ત્રીય સત્તાની
ચોખ્ખટ કરેલ છે. આ પ્રમાણે આધુનિક સમાજ
શુદ્ધિગમ્ય કાનૂની રાહે સત્તાને સમજાવવાનું વલણ
આખત્યાર કરતો જાય છે. આવી સત્તા સ્વીકાર્યા બંને
છે કારણ કે એની મુક્તવશી પરલક્ષી દૃષ્ટિથી તેમ જ
શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ઘર્ષ છે, જાદુઈ અસર ઉત્પન્ન
કરી જાય મા સમાજ પર શૂરડી નાખી જાય એવી
બક્તિ સુતાધીશ ઘર્ષ શકે એ માન્યતા-આધુનિક
સમાજમાં કાળક્રમે જૂસાતી જશે.

આવી વિચારસરણીવાળા સમાજનો ઉદ્ભવ ઘર્ષ
શૂન્યો છે અને આ સમાજના સંદર્ભમાં જ્ઞાનના
અગત્યના માધ્યમ તરીકે શુદ્ધિને સ્વીકાર્યો જ છૂટકો
છે, બલકે નૂતન સમાજ શુદ્ધિને જ્ઞાનના માધ્યમ
તરીકે સ્વીકારવાની ફરજ પાડે છે. સમાજ માત્ર
ગ્રામીણ, હસ્તઉદ્યોગશક્તિ રહી આધ્યાત્મિક મૂલ્યો
પર જ નિર્ધાર રહેવો જોઈએ એ વિચારમાં પરિવર્તન
કરવાનો સમય પાડી ગયો હોય એમ લાગે છે.
વિજ્ઞાનની અવગણના માધીજના આદર્શ સમાજને
ઠગાય પોચાય, પરંતુ નૂતન સમાજના વૈજ્ઞાનિક
સ્વરૂપને કેટલું પોચાશે એ એક પ્રશ્ન છે.

આધુનિક સમાજની તરાહ અને શિક્ષણ—
આ જનનેનો અનુબંધ તપાસવો જરૂરી છે. સમાજ,
પ્રવર્તમાન સંમેગો જોતાં, આધુનિક હમજમવાળો થતો
જાય છે. આધુનિક હમજમવાળા સમાજજીવનનાં
લક્ષણો પળ જિવા જેવાં છે—સમાજમાં આજે
જે પરિવર્તન સમાજના બૌદ્ધિક પ્રસાધનો (cognitive
capital of society)માં જોવા મળે છે તે
ઉદ્યોગસંસ્થામાં આવેલ પરિવર્તનનું પ્રતિબિંબ છે.
આ પ્રતિબિંબનું ઉમરચાન શહેરીકરણ પણ છે.
ભારત ગામડાને બનેલો દેશ છે એ હકીકત છે પણ
ગામડાની સગવડો, ગામડાના ધંધા, ગામડાનો વ્યવહાર

પણ એક મા બીજી રીતે શહેરીકરણની પ્રક્રિયાવાળો
જ થતો જાય છે. સમગ્ર સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર,
આર્થિક સંપત્તિ—આ અંગેનો વ્યવહાર કરનારી
સંસ્થા, ગ્રામીણ ઉદ્યોગોમાં પણ મંત્રપ્રવેશ, વાહન-
વ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારનો ગામડામાં પ્રવેશ—
આ બધાને તપાસીએ તો ગામડાને શહેરીકરણનો
સ્પર્શ થયો છે. આ વાસ્તવિકતા છે. આથી ગામડાની
અધોગતિ ઘટી છે એમ માનવાને કોઈ કારણ નથી.
આમ થવાથી પ્રજ્ઞાલીંગત સમાજની દરેક ટેવમાં
એક પ્રમાણ પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. સહેલાઈથી
દેખાતું પરિવર્તન વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર,
નોકરીધંધાના વ્યવહાર, પોશાક, પહેરવેશ વગેરેમાં
દેખાય છે. પરંતુ સમાજજીવનની કેટલીક સંસ્કાર-
વ્યવહારની ટેવો (cultural habits)માં જોઈએ
તેનું પરિવર્તન આવ્યું નથી. બાપીકા ધંધા વૃદ્ધતા
જાય છે પરંતુ તેનું સ્થાન લેનાર અન્ય ધંધામાં
જન્મ અને શાંતિ જેવાં વારસાગત પરિચયો અવરોધક
નીવડે છે. નવા ધંધા પ્રજ્ઞાલીંગત સમાજની ભૂમિકા
પર નથી સ્થાપા—તેની મામ જૂના સમાજની
વ્યવસ્થાની મામ નથી. એ તો માગે છે નવું જ્ઞાન,
નવા કૌશલ્યો અને નવી આવડત—એ તો માગે
છે અધિક શિક્ષણ. અને અનુભવ. ખેતીપેદાશ અને
ખનિજ સંપત્તિને પણ આધુનિક જ્ઞાનવિજ્ઞાન અને
કાર્યપદ્ધતિની આવશ્યકતા છે.

શુનિયાદી શિક્ષણ હવે પ્રજ્ઞાલીંગતતા સાથે
સંકળાર્થ ગળું છે અને આધુનિક સમાજની શુનિયાદ
સાથે શિક્ષણની તરાહ ધરાવી જોઈએ, પ્રજ્ઞાલીંગત
શુનિયાદી શિક્ષણમાં પ્રજ્ઞાલીંગત ગ્રામીણ સમાજની
આસપાસ શિક્ષણ ગૂંચાયેલું રહે એવી તરાહ હતી.

હવે પ્રશ્ન નવા સમાજની ઊપસતી તરાહની
સાથે પ્રજ્ઞાલીંગત શુનિયાદી શિક્ષણની તરાહ સુસંગત
રહેશે ખરી? બિનકૌશલ્ય ધરાવતી પ્રાકૃતિઉદ્યોગશક્તિ
સમાજના વ્યવસાયને ખામમાં રાખતી શુનિયાદી
શિક્ષણ તરાહ બદલ્યે જ છૂટકો છે. આ પરિવર્તનમાં
કોઈ આવ્યાર, કોઈ આદર્શ મા કોઈ વિભૂતિની
અવગણના થાય છે એવી લાગણીવશતા ન રાખીએ

તો સારું. પરિવર્તન એ આધુનિક સમાજનું લક્ષણ છે. આધુનિક સમાજની દૃષ્ટિએ

૧. મુતકાળ એ મુતતારક સગો નહિ લેખાય.
૨. પરિવર્તન આ સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા લેખારો.
૩. છબેન પ્રતિશીલ થાય છે.
૪. હોદ્દા અને દરજ્જો, જન્મ વા સ્થિતિ કરતાં કાર્યક્ષમતા અને વિજ્ઞાનકૌશલ્ય યુક્ત કાર્ય-પદ્ધતિની ભાગ વિશેષ રહેશે.
૫. કેવળ ખેતીપ્રધાન નહિ બલકે ઉદ્યોગ-આધારિત ખેતી અને અન્ય ઉદ્યોગવર્ગો દુનિયાની જરૂર જાણી થશે.
૬. શહેરીકરણવાળી સમાજ-તરાહ નવી સિરતનો આગ્રહ રાખશે.
૭. નૂતન ઉદ્યોગનો કરીગર નવાં કૌશલ્યો, નવી સમજ અને નવા જ્ઞાનની ભૂમિકાવાળો હશે.

આવી જરૂરતા સંદર્ભમાં મીઠાચાલુ ગ્રામીણ દુનિયાનો માત્ર ખ્યાલ કરી પ્રજાલીંગતતાને જુનિયાદી શિક્ષણની તરાહને સ્વીકારી શિક્ષણની બધી જ સંસ્થાને જુનિયાદીકરણમાં આવરી લેવામાં આવશે તો પ્રવર્તમાન સમાજની પરિવર્તનશીલતામાં એક મોટો અવરોધ જાઓ કરીશું. બધા જ ઉદ્યોગની સરખામણીમાં દાલ પણ સમગ્ર શિક્ષણ હરતઉદ્યોગની કક્ષાએ જ છે. હજુ પણ આપણી શિક્ષણપ્રજ્ઞા પ્રજાલીંગત સમાજને અનુરૂપ જ છે. આધુનિક સમાજના ધાતરમાં શિક્ષણનો સહેજ પણ કાળો નથી, એની તોંધ દુઃખ સાથે આપણે લેવી ભેઈએ. પ્રવર્તમાન શિક્ષણપ્રજ્ઞા તો માત્ર ગ્રામીણ સમાજના સંકુલ કુટુંબની એક વિસ્તરણ પાળેલી સંસ્થા જ છે. આવી માન્યતાને લઈને જ શિક્ષણનું સંચાલન શિક્ષણશાસ્ત્ર અને તેનું વિજ્ઞાન નહિ અનુનાર વ્યક્તિઓ કરી રહી છે. મોટા ભાગની શિક્ષણસંસ્થા અને કોલેજ મંડળોના સવધારો જાણે જ શિક્ષણનું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ-ગતિતા હશે અને સમજતા હશે અને છતાંય ખૂબ પ્રદાષી શિક્ષણવ્યવહાર અંગેનો વહીવટ ક્યોં જાય છે.

આધુનિક સમાજનું શિક્ષણ માગે છે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને પ્રયોગપણે વ્યવસાયિક વિજ્ઞાનની સમજસમજ, યોગ્ય શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને જ્ઞાનની સાખા-પ્રજાખાની વિશિષ્ટ યોગ્યતા (specialization)ની જરૂર છે. ઉદ્યોગ અને વેપારે આ જરૂરત સમજીને પોતાના ક્ષેત્રમાં વૈજ્ઞાનિક વહીવટ પદ્ધતિને સ્વીકાર ક્યોં છે. શિક્ષણમાં આ વિચાર પણ ઉદ્ભવ્યો નથી એટલે સ્વીકારની વાત જ ઉપરિચિત થતી નથી. આ દેશના ખુદ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને સંશોધકો પણ અવૈજ્ઞાનિક વહીવટકર્તાઓના કુક્રમે ઉદ્ભવવામાં જ સંતાપ લે છે. આ વલણ અને જુસ્તી પાછળ પેલા ગ્રામીણ સમાજના જ સંસ્કાર છે. આ જ ગ્રામીણ સંસ્કાર-યોગ્ય શિક્ષણ જુનિયાદી શિક્ષણનો પાયો છે, જુનિયાદી શિક્ષણનો પાયો ગ્રામીણ સમાજ છે. મહાત્મા ગાંધીજીની જુનિયાદી શિક્ષણની તરાહ એ ગ્રામીણ સમાજ અને પ્રાકૃત-વૈજ્ઞાનિક યુગનાં સનાતન મંથનો પર નિર્ભર છે.

આધુનિક સમાજમાં શિક્ષણની ભૂમિકા ભિન્ન છે. પ્રજાલીંગત સમાજમાં શિક્ષણની ભૂમિકા સંસ્કૃતિના રક્ષણ પૂરતી હતી. નૂતન સમાજમાં સંસ્કૃતિની સંસ્કરણના પણ ગદ્યાર્થ છે. ડૉ. ટેકેલર જેવા સમાજશાસ્ત્રીએ તો અનુભૂતિથી અપનાવેલ વલણો, કેવો, રસજાતિ, કૌશલ્યોને જ સંસ્કૃતિ તરીકે ઘટાવેલ છે. વળી મૂલ્યો પણ માનવીય વર્તનની જ પેદાશ છે અને આવી જ પરિવર્તનશીલ છે. આ સંદર્ભમાં નૂતન સમાજનું વિજ્ઞાન, શિક્ષણની એક બીજી જવાબદારીની પણ અપેક્ષા રાખે છે— આ જવાબદારી છે મંસ્કાર પરિવર્તનની. જુનિયાદી શિક્ષણ પરિવર્તક (modifier) તરીકે કેટલો ભાગ ભજવી શકશે તેનો ખ્યાલ તો નવા સમાજના નવા અવસાયો, નવી કાર્ય-પદ્ધતિમાં હજુ સુધી જુનિયાદી શિક્ષણ સળંગ વિદ્યાર્થીઓ કેટલા ગેઢવાવા છે તેના પર આધાર રાખે છે. જુનિયાદી શિક્ષણના સિદ્ધાંતની રૂએ ઉદ્યોગ-લક્ષી શિક્ષણ કરતાં નવા સમાજમાં ઉલ્લભશક્તિ તેમ

જ વર્કશોપ-અનુભવવાળું શિક્ષણ ખૂબ જરૂરી છે. આનું શિક્ષણ આપવા વિનિસરનું શિક્ષણ (formal education) કેટલી ક્ષમતા ધરાવે છે તે પણ તપાસવું જરૂરી છે. હાલના તબક્કે ૧૧ થી ૨૦ વર્ષના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને નવા સમાજની પલટાતી આગથી વાકેફ કરવાં કેટલાક વર્કશોપ-અનુભવો આપવાની જરૂર છે. ખેતર, ફેક્ટરી, કારખાનાં, પ્રેસ, વિવિધ ઉદ્યોગ જેમ કે કાપડઉદ્યોગ વગેરેમાં કારીગર તરીકેનો અનુભવ, વહીવટીતંત્રના કાર્ય અંગેનો અનુભવ જેમ કે ટાઇપિંગ, કારકુની વગેરે અનેક ઉદ્યોગ અને ધંધાના અનુભવો આયોજનપદ કાર્યક્રમથી વિદ્યાર્થીઓને આપવાનો પ્રયત્ન શિક્ષણસંસ્થાઓ સમાજની અન્ય સંસ્થાઓ સાથે સમન્વય કરી કરી શકે છે. ઉપરાંત આકર્ષિક બનાવો જેવા કે પૂર, આગ, કટોકટીની પદો જેવી કે હુદ્દસ, યુદ્ધ વગેરે બનાવો માટેની જરૂર એથી નાગરિક ફરજો પર હાજર કરવાથી પણ વિદ્યાર્થીઓને અનુભવ આપી શકાય. આવો સમાજ-અનુભવલક્ષી કાર્યક્રમ શિક્ષણસંસ્થાઓ દ્વારા પૂરો પાડવાથી શિક્ષણ પ્રાપ્તિવાન બનશે અને સમાજની ગતિશીલતા ઝીલશે. આવી અનુભવપ્રદર્શિને શિક્ષણના કાર્યક્રમમાં પ્રોત્સાહન અને સમાજથી રચના આપી શકાય. વિનિસરના શિક્ષણમાં પણ જે જડતા પ્રવેશી રહી છે એ જડતાને રથાને શિક્ષણને ઇર્વાંત બનાવી નિયમોની પકડમાંથી ફર કરવાની માગ ગતિ-શીલ સમાજની છે. રબના દિવસોમાં બિનઔપચારિક શિક્ષણ જેમાં સમાજ-અનુભવલક્ષી કાર્યક્રમો ગ્રેહવાય અને રબ સિવાયના દિવસોમાં શિક્ષણનું વિનિસરનું કાર્યક્રમ ગોઠવી શકાય. શિક્ષણમાં રબઓ (vacation) વિદ્યાર્થીના વિકાસ અંગેના કાર્યક્રમ અંગેની જોગવાઈ-પૂરતી છે — નહિ કે માત્ર બહુ રચિત કરી પોતપોતાને રચને નિરાંતે બેસી કશું જ ક્યાં વગર આરામ અને આળસમાં સમય પસાર કરવો એટલે રબ. નવા સમાજમાં અને ખાસ કરીને ભારતના ઝડપી વિકસતા સમાજમાં ઉદ્યમશીલતાને જરા પણ

આરામ આપી શકાય નહિ. કેવળ આરામ કરવો એટલે આળસપૂર્ણ રચનોવાળી શિક્ષણપ્રથા નાબૂદ થવી જોઈએ.

પ્રત્યેક સમાજમાં શિક્ષણનું ભાવિ સત્તાધીશ રાજકીય નીતિ જ નિર્માણ કરે છે. રાજ્યે શિક્ષણમાં રચિતતા લાવવી છે કે પરિવર્તનશીલતા એ નક્કી કરવાનું છે. ભુનિષાદી શિક્ષણને પ્રજાશીલગત્તા પરિવર્તનશીલ સમાજ માટે અવરોધક છે અને માટે જ રાજ્યે હેવટનો નિર્ણય કરી નૂતન સમાજની મામને પહોંચી વળે અને નૂતન ઉદ્યોગને પોષક તેમ જ નવા સમાજમાં ફેર્ધ પણ પ્રકારનો ઉદ્યમ કરવાની ક્ષમતા અપાવનાર શિક્ષણનું ગણું માળખું તૈયાર કરવાની જવાબદારી અદા કરવાની છે. ગરીબી હઠાવવાનું ફેર્ધ પણ શિક્ષણના માધ્યમ દ્વારા જ શક્ય થઈ શકે એમ છે.

શરીરશ્રમ એ હવેના ઉદ્યોગ અને પ્રૌદ્યોગિક સમાજની એક માત્ર માગ નહિ રહે. યત્રો અને અન્ય સમાજસેવા (જેમ કે ઇરિપતાસ, શિક્ષણ, વહીવટી કાર્ય, બેન્ક વગેરે) અંગેના જરૂરી કૌશલ્યો, શુદ્ધિચાતુર્ય અને ચેત્ત્ર પ્રકારનાં સમાજસેવા-આભિ-મુખ વલણોની જરૂર છે આવા પ્રકારની ટેવ, કૌશલ્યો અને વલણો માટેનું શિક્ષણ આવતી કાલને સમાજ માગી રહ્યો છે. પ્રૌદ્યોગિક સમાજમાં ઉદ્યોગલક્ષી ઉદ્યોગ વહીવટલક્ષી અને અન્ય સમાજ-અવહારલક્ષી સમજ અને કૌશલ્યોની ખિસવણી માટે જોગવાઈ જોણું સામાન્ય શિક્ષણ કેટલું અને ફર્ધ વધુ સુધી હોવું જરૂરી છે તેનો પણ ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે.

હાલના સામાજિક વિકાસના પડકારના સંદર્ભમાં, વિકાસની સમસ્યાને પહોંચી વળે, તેમ જ લોકશાહી બંધારણીય ઉદ્દેશોને અમલમાં મૂકી શકે તેવી નૂતન શિક્ષણની રચના અનિવાર્ય છે કે સમગ્ર શિક્ષણનું પ્રજાશીલગત ભુનિષાદીકરણ કરવું અનિવાર્ય છે એ વિશે નિર્ણય લેવાનો સમય પાડી ગયો છે.

કૃષિસુધારા ('ગરીબી હટાવ' અને

સમાજવાદના પરિપ્રેક્ષ્યમાં) | ભોગીલાલ ગાંધી

૧

ભારત કૃષિ પ્રધાન દેશ છે. દેશની ૭૦ ટકા વસ્તી આમવિસ્તારમાં છે. અને દેશના ૭૫ ટકા ઇર્થિક કૃષિક્ષેત્રે છે. દેશની કુલ આવકનો અરધો હિસ્સો આમવિસ્તારને આભારી છે. પરંતુ ભારતની ગરીબીનું મૂળ જો કયાંય હોય તે તે ભારતીય કૃષિની પછાત દશામાં છે. ૧૯૬૦-૬૧ના આંકડા મુજબ, આમ વિસ્તારમાં ૬૧ ટકા જેટલી ખેતી લાયક જમીન માત્ર ૧૨ ટકા આમ-પરિવારોની માલિકી નીચે હતી. પાંચથી ઓછા એકરવાળા ૪૦ ટકા હતા અને જમીનવિહોણા ખેતમજૂરોની વસ્તી ૨૭ ટકા. એકંદરે, લગભગ ત્રીજા ભાગથી અધિક-અધિક વસ્તી ધીર ગરીબીમાં સળકે છે. કારણ એકિ-હાસિક છે :

ખિટિય અમલ કરમાન ભારતના મૂલ- અને આમ ઉદ્યોગોનો નાશ થતાં અને શહેરોમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ ન થવાને કારણે, જમીન પર વસ્તીનું ભારણ વધતું ચાલ્યું. વસ્તીમાં વધારો થતાં જમીન નાના નાના ટુકડાઓમાં વહેંચાઈ ગઈ. અને ખેતીની પદ્ધતિમાં ઝડપી સુધારા ન થતાં, તથા તે માટે જરૂરી નાણાકીય તથા સાધનોની સહાય અને દોરવણી ન મળતાં, ખેતી પોતે જ ખિનહિતપાદક વ્યવસાય બની ગઈ. વરસો પીતલા ગયાં તેમ ખેતીનો વ્યવસાય કારણપોષણનો મટીને નાસરૂપ કર્મિમાત બેકારીનો, લાચારીભર્યો બની

ગયો. વરસમાં ૪ થી ૫ મહિના પૂરી બેકારી અને બે અઢી મહિના અરધી બેકારીમાં કરોડો માનવીઓ જીવતા થયા. કુદરતી કેપ—અતિવૃષ્ટિ તથા અત્યવૃષ્ટિ અને ઢિંચ, જીવાત વગેરેનો ત્રાસ ઊભરતાં ખેતી અસિદ્ધાપદ્ધત બની ગઈ.

સ્વરાજ્ય પૂર્વે ભારતના અનેક ચિંતકો અને દેશભક્તોએ આ દિશામાં વિદેશી સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને ઉપાયો મૂક્યા હતા. ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની રાહબર રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે ખેતી ઉપરનું વસ્તીનું ભારણ ઓછું થાય તે માટે નગરોમાં કારખાનાં-ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવા તથા આમ વિસ્તારોમાં મૂલ- અને આમ ઉદ્યોગો સ્થાપવા અંગે આદેશનો પણ કર્યો હતો : ૧૯૦૧ થી 'સ્વદેશી'નો મંત્ર ફૂંકાતો રહ્યો હતો. અને છેક ૧૯૩૧માં કરાંચી અધિવેશનમાં 'ખેડે તેની જમીન'નો આદેશ નહર કરવામાં આવ્યો હતો.

સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી પહેલી જ પંચવર્ષીય યોજના તૈયાર થતાં (૧૯૫૧) કૃષિસુધારાને સૌથી વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું... ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને બીજાં કેટલાંક રાજ્યોએ 'ખેડે તેની જમીન'ની દિશામાં છેક ૧૯૪૮થી કદમ ઉઠાવ્યાં હતાં. ગુજરાતે ૧૯૬૧ના વસ્ત્રમાં 'ખેતીની જમીનનો ટોલ્યર્મર્બાદ'નો કાયદો પણ પસાર કરી દીધો હતો. (જે મુજબ સિંચાઈવાળી જમીનની ટોચમર્બાદ ૧૯ એકરની છે : ૧૯૭૧ની ઇન્દિરાજીની કોંગ્રેસે આ

ટોચમર્મદા ૧૮ એકરની સૂચવી છે).

સ્વરાજ્ય સરકારોએ કરેલા કામદાઓમાં મોટે ભાગે ધણી ઊંડાં—છટકબારાં હતાં; કાનૂનના અર્થો અંગે અસ્પષ્ટતા હતી અને, એથીય વધુ તો, તેના અગત્યમાં સારી એવી ખોટાઈ રહી. ખુદ સત્તાધારી પ્રધાનોએ અને વહીવટદારોએ આંખ-મીચામણાં કર્યાં—કાં તો, એમાંના ધણીએ પોતાનાં જ દિતોને કારણે, અથવા ખીજા ધણીએ લાગવજ ધરાવનારા સંપન્ન ખેડૂતોની રોહમાં (કેવિસ્રમાં આ વર્ગની ધણી મોટી અસર હોઈને) પરિસ્થિતિ વણસવા દીધી. આની સામે ભારે જિહ્વાપોહ જાગતાં જીવનચર અધિવેશનમાં કૃષિસુધારણા અંગે ધણો નિશ્ચિત કાયદેમુ રચીકારાઓ, છતાં તે કાળજી ઉપર જ રહ્યો.

કેવિસ્રના વિભાજન પછી ઇન્દિરાજીના નેતૃત્વમાં જે નવો જુસ્સો જીજ્ઞાસો, તેણે વાતાવરણમાં ગરમી આણી. સૌ કોઈને મોટે 'જરીખી હકાવ', 'સમાજવાદ સ્થાપો', 'જમીનો જૂંટવો'ના નારા અને તેને માટેનાં અદિલનો જાગ્યાં.

ઇન્દિરાજીની કેન્દ્ર સરકારે ૧૯૭૦-૭૧ દરમ્યાન રાજ્યોના મુખ્ય પ્રધાનોની પરિપટોમાં ચેતવણીઓ આપી. ૧૯૭૧ની લોકસભાની ચૂંટણી પછી, લગભગ ૨/૩ બહુમતીના જોરે ધમકીઓ પણ આપી. પરંતુ મોટા ભાગની રાજ્યસરકારો સ્થાનિક સ્થાપિત હિતોની વિરુદ્ધ પગલાં ભરવા તૈયાર ન થઈ. બંધારણ અનુસાર કૃષિ-ખાતું રાજ્ય સરકારોના હસ્તક હોઈને કર્યાં નક્કર પરિણામ આપ્યું નહિ.

૧૯૭૨ની વિધાનસભાઓનો ચૂંટણી પછી અપવાદ સિવાયનાં જ્યાં રાજ્યો ઉપર ઇન્દિરાજીની આજ્ઞા વતે છે. હવે, કોઈ કશું બદલાતું આવી શકે એમ નથી... અને જો આ પાયાની સુધારણા તરફ દુર્લક્ષ સેવવામાં આવશે તો લોકશાહી દ્વારા પ્રગતિ સાધવાની આશા ઊમરી ઈરશે, અને આજ સુધી જમાઈને રહેલાં હિસક તરવો માટે મેદાન ચોકળું થઈ જશે—એ વાત પણ હવે સચળાઈ ગઈ છે... કેન્દ્રની જમીન સુધારણા સમિતિએ આગળની ટોચ

મર્મદાનો આક નીચો લાગવાના હેતુથી તત્કાલ અમલમાં મૂકવાના કાયદેમુ તરીકે કેટલાંક સૂચનો કર્યાં. પરંતુ કેન્દ્રના કૃષિપ્રધાને એ સૂચનોને વિકૃત સ્વરૂપે પ્રખ્યાત સમક્ષ રજૂ કરવાની ધૃષ્ટતા કરી. "ખાદ્યમાસી પિતૃતવાળી કે જે પાક ઉતારતી જમીન"ની ટોચમર્મદા ૧૦થી ૧૮ એકર રાખવાનું સુધારણા સમિતિનું સૂચન "સરકારી સિચાઈ" પરનું જ અણીને, આગળી રીતે સિચાઈનો લાભ લેનારી જમીનને આ ટોચમર્મદામાંથી બાકાત રાખવાની રમત પણ રમી લીધી! આ પ્રકરણમાં ઇન્દિરાજીના પોતાના જામણા કાચ સમા કમરુદ્દીન (કેન્દ્રના કૃષિ-પ્રધાન)ના કાચ પણ કેટલા સંડોવાયેલા છે એ જાહેર થયું. સ્વાભાવિક રીતે જ, એની સામે ભારે જિહ્વાપોહ જાગ્યો તેને મૂળ વાત ફેરવી તોળીને શાંત કરવા પ્રયાસ કર્યો.

આ જવાબે અતિ, આજે પણ હાલત શી છે? અંતિમ નિર્ણય રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનો હસ્તક (વિધાનસભાઓ હસ્તક) છે; તેમનાં પોતાનાં હિતો અને તેમની ઉપરનાં સ્થાપિત હિતોનાં જણાણો ચાલુ જ છે. જ્યાં જ્યાં રાજ્યોમાં જદી જદી રીતે વ્યૂહ સ્થાપી રહ્યા છે. પંજાબ, મધ્યપ્રદેશ, હરિયાણા, ઉત્તરપ્રદેશ વગેરેમાં આંતરિક જમાણુ વધી રહ્યું છે. ક્યારે, કેવા સુધારા થશે તે માટે આપણે રાહ જોવી રહી.

૨

૨૫ વર્ષ થયાં સ્વરાજ્ય મળ્યું છે, અને ૧૫-૨૦ વર્ષથી ભારતનાં મોટા ભાગનાં રાજ્યોમાં 'ખેડે તેની જમીન'ની દિશામાં ખેતસુધારણા તથા જમીનની ટોચમર્મદાનાં કાયદાઓ પસાર થયા છતાં અનેક કારણોસર તેનો યોગ્ય અમલ થયો નથી, જેમાં ઘણે અંશે સ્થાપિત હિતો (પ્રખ્યાત તથા સરકારમાંની) જવાબદાર છે એ આપણે જોઈએ. આવી પરિસ્થિતિમાં ઉદામ સૂચનો જાગવીજ પણ સમજી શકાય એવી છે. પરંતુ, એક સૌથી મોટી પાયાની વાત એ છે

દે. ભારતની કૃષિ પરિસ્થિતિ પોતે જ એટલી જટિલ છે કે એનો વ્યાપક ખ્યાલ લીધા વિનાનું કોઈ પણ પગલું બહારથી અને તેટલાવ 'સુધારણું' લેવામાં જતાં, લાંબે ગાળે દેશનાં અદિતમાં પણ પરિણમવાનો ભય અસ્થાને નથી. એનો અર્થ એ નથી કે પરિસ્થિતિ ખૂબ જ ગૂંચવાયેલી હોય ત્યારે તેનાંથી જ મહાર્જીને કોઈ હિંમતવાળું પગલું ઉઠાવવું જ નહિ. બહોં માત્ર એટલું જ અભિપ્રેત છે કે જમીન ટેકા માર્યાના કાર્યક્રમને ઝૂંટની સૂત્ર બનાવવાને બદલે, મરીયાં હેઠાવવાનો - અને સમાજવાદ-સામાજિક ન્યાય-સંમાનતા સ્થાપવાના પગલા તરીકે બરાબર તંપાસીને આગળ વધવું રહ્યું. બદલે, અભ્યાસીઓ અને અનુભવીઓ તંરૂથી 'દાસની બીજ બાઈ' રજૂ થાય ત્યારે તે તો બધું 'સ્થાપિત હિતોનું તત્ત્વ' છે, એ બધી 'પ્રત્યાધાતીઓનો પ્રપંચ' છે એમ કહી પુલકારી કાઢીને પોતાને 'સંવાદા પ્રગતિશીલ' અને 'દાદા ઉદ્ધામ' દેખાડવાનો લોકા જતો કરીને, ટીકાઓ તરફ જાણે તપાસવી રહી...

સૌ કોઈ જાણે છે કે ભારતમાં રાજ્યે રાજ્યે જમીનના પ્રકારભેદ છે, એટલું જ નહિ એક રાજ્યમાં અને એક જ ગામમાં પ્રકારભેદો હોય છે. કેટલાક દૃષ્ટિમાં તો એક જ મોટા ખેતરની અંદર બિન પ્રકાર નોવા મળે છે. ભારત સરકારે પોતે ખેત-જમીનના ૨૭ પ્રકારોનો 'નિર્દેશ' કરેલો છે. આ પ્રકારભેદ અનેક કારણે હોઈને, બધી જમીનમાં સરખા પ્રકારનાં અને સરખા જથ્થાનાં બી, ખાતર, પાણી વગેરેનો ઉપયોગ કરવાથી સરખું પરિણામ જાણે એવું બનતું નથી. બદલે કેટલીક વાર એથી નુકસાન થતું હોય છે. સરખા પ્રકારની ગણ્યાતી જમીનમાં પણ અનેક કારણોએ સરખો પાક થતો નથી. વળી આજે વરસે જેટલા પ્રજાણમાં હવા પાણી ખાતર વગેરેનો ઉપયોગ કરવાથી જે પાક ઊતર્યો હતો તેનો તે પાક ઊતરતો હોતો નથી.

જમીન સુધી છે વા સિંચાઈવાળી છે, જરાયત છે કે બાગાયત છે એવા બહુ વિભાગો પાડીને જમીનના ઉપાધાન વિષે કરી નિશ્ચિત વાકિ - વરસો

વરસને માટે બાધી લેવાનું અસંકય છે. સુધી જમીનના અનેક પ્રકારો છે અને સિંચાઈમાં પણ અંધ-સિંચાઈ, આંશિક સિંચાઈ કે પૂર્ણ સિંચાઈના ભેદ છે.

વળી, પાકની જાતોમાં પણ રોટેશનને કારણે ફેરફાર થતો હોવાને કારણે અમુક એક જ જમીનમાં વરસે વરસે પાક બદલાતો રહે છે. અને ક્યા બે પાક એકસાથે કરવાથી વધુ લાભ છે એ પણ અનુભવે નક્કી કરવું પડે છે. સિંચાઈવાળી જમીન હોવાથી જય પાક ઊતરે જ એવી ગણતરી પણ કાગળ ઉપરની હોય છે. સિંચાઈવાળી જમીન પણ સારી, મધ્યમ અને નરસી હોય છે, એકંદરે, સારી સિંચાઈની જમીનમાં પણ ઉપરાઉપરી જય પાક લેવાની વાત વાહિવાત છે. (દા. ત. ચોમાસુ ચોખા જ મહિને અને સિંચાળું જા મહિને, તો ઉનાળુ ૩ મહિને પાક છે, એવું અનુભવીઓ જણાવે છે). વળી કપાસ અને તમાકુનો પાક સાધારણતઃ છથી સાત મહિના લેતો હોય છે. એકંદરે કામખતી સિંચાઈ પછી દોઢાંથી બમણો પાક ઊતરે છે.

કુદરતી આબોહવા અને વરસાદ ઉપરાંત છવાંત તથા અન્ય સડો પણ જુદા જુદા સમયે એકાએક દેખા દે છે. જંતુનાશકે દવાઓનો ઉપયોગ પણ એકધારે કરવાથી લાભને બદલે નુકસાન થતું હોય છે.

હકીકતે તો, જમીનના પાકનું વિચારનું ભારતમાં હજુ વિકસી રહ્યું છે. તેમાં પણ પૌષ્ઠાનિક સંશોધનો અને વારંવાર બહાર થતાં આંકડા અને માહિતીઓ એકંદરે બધી જ ઉંચાંક કહીનાં હોય છે. બધી વાર નિષ્ફાળતાનાં તારતમ્યો પાછળ હકીકત અને અનુભવનું બળ ઓછું હોય છે; તો બીજા માણ, પરંપરાગત અનુભવની વાત કરનારા પાંસે નવાં સંશોધનો - નવી શક્યતાઓનો ખ્યાલ હોતો નથી; બધી વાર તો પોતાના અનુભવો પરથી પણ તેઓ સાચું તારતમ્ય કાઢી શકતા હોતા નથી...

સંશોધકોનાં પ્રયોગો, સરકારી આંકડાઓ અને સાંદાતે અનુભવનાં - પરિણામો વચ્ચે સારો એવો ગેપ રહેતો હોય છે.

તાજેતરમાં યુવાન અને તેજસ્વી વિદ્યાની કે. વિતોદ શાહની આત્મકથા પાછળનાં કારણોની તપાસ કરતાં કેટલીક ચોકાવનારી માહિતી બહાર આવી છે. ડૉ. શાહ કૃષિવિદ્યાની હતા. તેઓ આત્મકથા કરવા પૂર્વે જે નોંધ મૂકતા ગયા છે તેમાં સરકારી તંત્રમાં સત્ત્વ-સંશોધનોની કેવી વિડંબના થતી હોય છે તેના રપટ અણસારા છે. તે મુજબ એવું બાજુવા મળે છે કે સરકારી કૃષિકેન્દ્ર તરફથી તાજેતરમાં એવો દાવો નેરેશોરથી આગળ ધરવામાં આવ્યો છે કે વર્ષમાં ચાર પાક લઈ શકાય એવી ભૂમિકા ભારતમાં હોતી થઈ ચૂકી છે. આ દાવાને કેટલાક કૃષિવિદ્યાનીઓ તરફથી પડકારવામાં આવ્યો હતો. કેટલાક અનુભવી અને પ્રગતિશીલ ખેડૂતોએ પણ એને એક તુફા તરીકે ગણાવ્યો હતો.

હકીકત એવી જણાય છે કે પ્લાનિંગ કમિશન-માંના ઉદ્યોગોએ આ 'ચાર પાક'નો તુફો આગળ ધરીને જમીનની 'ટોચમર્યાદા' નીચી લાવવાની ઝુંબેશ શરૂ કરી દીધી હતી.

ડૉ. શાહે ઉદ્યોગોની આ રાજકીય હેતુવાળી રમતની સામે પોતાના સંશોધનના આધારે અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે જૂજ અપવાદ રૂપે ખાગમતી જમીનમાં નાના પાયા પર જ ચાર પાક શક્ય છે. તેમણે આ વાત પુરવાર કરી બતાવી હતી. આ રીતે ઉદ્યોગોની આખી ચોળ્યા પડી બાંધી, અને અંતે ડૉ. શાહને તેના રોષના ભોગ બનવું પડ્યું.

આ બધા પછીય આપણા રાજ્યકર્તાઓ અને ઉદ્યોગો, નરી હકીકતો અને નક્કર પ્રયોગો તથા અનુભવોની હાંસી ઉઠાવતાં ચાકતા નથી. આખા દેશમાં એકસાથે એકસરખી ટોચમર્યાદાની ઝુંબેશ કરી રહ્યા છે.

૩

હાલમાં સિંચાઈની ૧૦ થી ૧૮ એકર અને સૂકી પૃથ્વી ૫૪ એકર જમીનની ટોચમર્યાદાની દરખાસ્ત થઈ છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આની સામે 'લાલજતી' પણ

ધરાઈ રહી છે.

મ. સ. યુનિ. બહોદરાના કૃષિઅર્થશાસ્ત્રીના અભિપ્રાય મુજબ, મુસલ, વસલાડ અને ખેડા નિહવાની જમીનના અલ્પાંશ બાદ, સર્વસાધારણતઃ એક એકર ખાગમતી = ૨ એકર કચારી = ૪ એકર જરાથત = ૮ એકર ધાસિયા. ... એક એકર સિંચાઈ = ૬૪૦ બનાસકાંઠાની ૮ એકર.

કેટલાક વિદ્વાનોએ એવો ભય પણ વ્યક્ત કર્યો છે કે, નરી ટોચમર્યાદાને કારણે જમીન હુકડા વધવાનો ભય છે. એમ થતાં ઉત્પાદકતા ધટવાનું ભોખમ વધશે. વળી, હાલ જે ટોચમર્યાદા પ્રવર્તે છે તે ઓછી કરીને જે વધારાની જમીન સરકાર મેળવવા માગે છે તે, મોટે ભાગે તો સિંચાઈવાળી હોવાની નથી—કમ કે, સિંચાઈવાળી જમીન 'સર'લક્ષ' ઓછી છે, છેવટે તો, સિંચાઈવાળી અને સૂકી—જે કંઈ 'સર'લક્ષ' હશે તેમાંની મોટે ભાગે કમિશનમાં કમિશન હશે તે સરકારને મળશે.

ટોચમર્યાદા દ્વારા આજ પૂર્વે જે ગરીબ ખેડૂત ગણોત્તિયા અને ખેતમનુદોને જમીન વહેંચાઈ છે તેમની હાલત પણ એકંદરે સુધરી નથી. ધણાની પાસે પૂરતી જમીન આવી નથી; ધણાને જમીનની સાથે જ મૂડી, પાણી અને સાધનો મળવાં જોઈએ તે સમયસર, સરળ પદ્ધતિએ મળ્યાં નથી. કેટલાકની જમીન વળી પાછી મૂળ માલિક પાસે ચા'બીજા 'ખેડનાર' પાસે ચાલી ગઈ છે. આ બધી હકીકતોનો પણ વિચાર કરીને અગાઉથી પાકો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ.

એક અભ્યાસી અને અનુભવી ખેડૂત (શ્રી ગોવિંદભાઈ દા. પટેલ) એક નવો જ ભય સૂચે છે. ૧૮ એકર સિંચાઈની કિંમત રૂ. ૧૦ લાખથી વધુ ન ગણાય; અથવા સૂકી પૃથ્વી ૫૪ એકરની ટોચમર્યાદા સ્વીકારતાં, તેની કિંમત રૂ. ૧૦ થી ૧ લાખ સુધીની ગણાય.

તેમની દલીલ એવી છે કે, જે શહેરોના નાગરિકો માટે મિલકતની ટોચમર્યાદા રૂ. ૩ થી ૫ લાખ જેટલી બાંધવાનો વિચાર ન્હાથી લેખાતો હોય તે

મોતવિસ્તારના લોકો માટે રૂ. બાપી ૧ લાખની મર્યાદા રા માટે? આવે. અન્યાય. માગવિસ્તારને રા માટે? આવે એવ પાડીને શહેરો અને ગ્રામ-વિસ્તાર વચ્ચે આજે એ એવ અવશે છે તેને મોટેર રીતે અધિકૃતતા આપવામાં સમાજવાદની જ વિધિ નથી શું?

આ જ સેષ: મિલકતના એવાવ ઉપરાંત આવકના એવાવ તરફ પણ લક્ષ્ય મેચે છે. તેમની એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે ૪-૫ લાખની શહેરી મિલકત ઉપર ૬ થી ૧૨ ટકાની ચોખ્ખી આવક (ફોન-આપારમાંથી બાજરો) રૂ. ૪૦ હજારથી ૬૦ હજારની થાય; ત્યારે ગ્રામ વિસ્તારની ટ્રાય-મર્ચાંદાણી જમીનમાંથી (ફુડ)ની મજૂરીની રકમ પણ મળ્યા પછી) ઘણી નાની આવક મળે છે. ભારત સરકારના ખેતીવાડી ખાતાના ઇન્ડિયન એગ્રિકલ્ચર ઇન પ્રોમોશન (૧. ૫૩)ના આધારે તેઓ જણાવે છે કે—

જોતમિલનાકુ મહારાષ્ટ્ર, આંધ્ર, ઓરિસા, રાજસ્થાન, દેગર, ગુજરાત એ રાજ્યોમાં એકર ઠીક રૂ. ૪૦ થી ૫૦ ની, અને હરિયાણા, મધ્ય પ્રદેશ, પંજાબમાં રૂ. ૬૦ થી ૧૨૦ ની, તથા મિઠોરમાં અને પંજાબમાં વધુમાં વધુ રૂ. ૨૦૦ સુધીની આવકનો અંદાજ છે.

—એક ઉત્તર પ્રદેશ જ એવો છે જ્યાં મીરત-મુઝફ્ફરમાં રૂ. ૧૪૦, દેહલિમાં રૂ. ૨૫૦ અને મુઝફ્ફર-નગરના અમુક વિસ્તારમાં રૂ. ૧૪૦૦ જેટલી આવક મળ્યા છે.

આમ, એક મુઝફ્ફરનગર બાદ કરતાં ૧૮ એકર સિવાઈવાળી જમીનના ખેડૂતને રૂ. ૧૦૦૦ થી રૂ. ૪૫૦૦ આવક થવાની જણાઈએ, એ પાક પૂરા થઈ શકે તો વધુમાં વધુ ૨૦૦૦ થી ૬૦૦૦ની આવકનો અંદાજ આપી શકાય.

—આમાંથી કેટલાકને તો મજૂરી પણ પૂરી મળતી નથી, અને એટલે આવે છે તો તો બાળના બંધનમંડલની આજામાં એટલી મર્યાદા

(રૂ. ૬૦૦) સુધી પહોંચતા નથી. બહુ નાનો થાય રૂ. ૧૦,૦૦૦ની નેટ આવક ઉપર ન્યે છે.

સિવાઈની ૧૮ એકર માલિકી ધરાવનાર 'સેપન' ખેડૂતોમાંથી જેઓ પૂરક વ્યવસાય તરીકે, માય, બેંસ, મરઘા-ફકડાંના પાલન-ઉછેરનો ધંધો કરે છે તેઓ તેમની આવકમાં ૭૫ ટકાથી ૨૦૦ ટકાનો વિભેદ કરવા શક્તિમાન થાય છે.

આ આંકડાઓ ૧૯૬૧ના છે. એક દામકામાં ફિલ્લેને સત્તી પ્રતિ થઈ છે— પાકની વૃદ્ધિ ઉપરાંત ભાવની વૃદ્ધિ. ખીછ બાણુ આ ખીન રેવોલ્યુશન'નો લાભ બહુ નાના વર્ગને મળ્યો છે એ તો ખરું જ; ઉપરાંત, એ લાભ પણ નવું મૂડીરાશી... તથા નવી કાગેલિયતને આંસારી છે— પૂરા ભેખને, કહેલા પ્રયોગોના ગેરલાભને અતે છે.

હવે, રાજ્યમર્યાદામાં નવીન કાપ મૂકવાની દરખાસ્ત રાજ્યસભાના સ્તરે તો સ્વીકારાઈ ચૂકી છે. એ જોતાં, જેમણે મૂડીરાશી કરીને સાધનસામગ્રી વધારી છે અને સુધારી છે એમને ફટકા પડશે તથા હવેની અનિશ્ચિતતામાં નવું સાહસ કરવાની હિત નહિ રહે, એવું ધણા માને છે.

સારતમાં જુદાન અદિતન દ્વારા છેલ્લા બે દાયકા થયાં 'મરીની હાલો'નો નક્કર કાર્યક્રમ અમલમાં મુકાઈ રહ્યો છે. એક બાણુ, આખા દેશની રાજ્ય સરકારોએ થઈ માત્ર ૨૪ લાખ એકર, જમીન 'રાયમર્યાદા' દ્વારા મેળવી છે અને તેમાંથી અરધીની વહેંચણી થઈ છે ત્યારે, ખીછ બાણુ, જુદાન અદિતને ૩૫ લાખ એકર મેળવી છે અને અરધાથી એટલેનું વિતરણ કર્યું છે—આ બધું એક દમરીનું પણ વળતર આપ્યા વિના અને મેંધીદાદ તથા જાજાજાવાળી નોકરચાલીના હડ્ડોલા વિના! આ અદિતનના એક અવ્યક્તિ અને અનુભવી નેતા આમ્યાય' રામમર્તિની આ બાબત અંગેની વિચારણા મહત્વની છે. તેમના મુદ્દા જોઈએ.

(૧) એકવી 'રાય' (સિલિંગ) બાંધવાથી સમસ્યા નો ઉકેલ નહિ થાય. તેની સાથેસાથ ખેડૂતમાત્રને

ટોચમર્યાદા વિષે | પ્રબોધ ચોક્કસી

ટોચમર્યાદાની બાબતમાં અંતિમવાદીઓ સાથે સંમત થવું મારે માટે શક્ય નથી. શુદ્ધતામાં સરેરાશ જમીન કુટુંબદીઠ ૭.૫૫ એકર છે, એટલે ટોચ-મર્યાદા ૭.૫૫ એકર બાંધવી અને શહેરી મિલકત ૧૫૦ વાર કે ૩. ૧ લાખ જેટલી કરવી એવી વાતો મને તદ્દન જન બહારની લાગે છે. શક્તિ કરતાં વધુ પહોળી ફક્ત જરૂરના જતાં ફસાર્ધે પ્રાપ્ત અને કશું જ સાધી શક્યા વિના બાલિષ્ઠમાં ખપી જવાય. કૌંતિનું ચિંતન બંધકાર્યતા વિશે બેજવાબદાર હોય તેો તે કૌંતિ માટે મોટામાં મોટું જોખમ બની જાય છે. લેનિન અને ત્રીપી બંને આવાં મંતવ્ય ધરાવતા.

મથાળું બાંધવાનો હેતુ સૌથી નીચે પહેલાં માટે તળિયું બાંધવાનો છે. એ હેતુ ન સરે તેો ટોચ કે મથાળું એક નિર્ચયક સમાજવાદી વિધિ (standard) માત્ર બની જાય. સમાનતાની આકાંક્ષા માનવ આત્માની મૂળભૂત આકાંક્ષા છે, તેની પૂર્તિ માટે ટોચ-મર્યાદા છે, નકારાત્મક “અદેખા સમાજવાદ” માટે નહિ. ખેતીમાં નાના ઘટકની ઉત્પાદકતા વધુ હોય છે, એાછી નહિ, કારણ કે તેમાં માણસનાં તન, મન અને હૃદયની બધી શક્તિ રેકાય છે. પારકા ખેતરમાં માત્ર શરીરનું પરબળ વપરાય છે, બુદ્ધિ અને હૃદય અપ્રમાનિત થાય છે. સ્વસ્થ સમાજ માટે મનુષ્યની આ વજીવપરાયેલી અને અવહેગાયેલી શક્તિઓ, વજીવપરાયેલી મનશક્તિ કરતાં અનેકગણી જોખમદાયક છે.

બંને મથાળાં માટેની મારી દરખાસ્તો દૂંકમાં આ પ્રમાણે છે :-

(૧) ૧૮ લાખ ૫૯ હજાર ખેતમજૂરો છેલ્લી

વસ્તીવજીતરી મુજબ ૧૯૭૧માં હતા. ૧૯૬૧માં ૧૪૫૭૭૭૭ ટકા ખેતમજૂર હતા, ૧૯૭૧માં ૨૨.૦૬ ટકા છે. ખાતેદારો ૧૯૬૧માં ૫૩.૪૩ ટકા હતા, તે ઘટીને ૧૯૭૧માં ૪૩.૦૧ ટકા થયા છે. મતલબ કે ખાતેદાર ઘટ્યા, મજૂર વધ્યા. મજીતપ્રદાર અને ટોચના પહેલા કાયદાની આ મોખ્ખી ફલશ્રુતિ : આમાંના આશિતો હોય તે જુદા. આમાં ૫ એકરથી એાછી જમીન ધરાવતા લોકો પચુ આવી જતા હોવા જોઈએ. આવાં ૧૯ લાખ કુટુંબોને નિદાન ૫ સ્ટાન્ડર્ડ એકર જમીન કરી આપવી એ ટોચમર્યાદાના કાયદાનો ઉદ્દેશ લક્ષ્યાંક અને કસોટી મનાશે. તે માટે જરૂરી ૯૫ લાખ એકર પૈકી ૨૦ લાખ એકર નાના ખેડૂનો પાસે હાલ ૫ એકરથી નાના ટુકડા રહે છે. આજની રીતે ચાલ્યું તો આવતા દશકામાં આ વીસ લાખ કુટુંબો બાકીની જમીન મુખાવીને નૌધારા ખેતમજૂરોના અર્ધ ખેતર ટોળામાં કે શહેરોની મુશ્કેલી વસ્તીમાં ભરતી થઈ જવાના. ખેતી પર જીવતી વસ્તીનાં ૫૮.૬૮ ટકા કુટુંબોની આ વાત છે, જેમને હકોલીને બાકીનાં ૪૧.૪૨ ટકા કુટુંબો ખુશહાલ થઈ રહ્યાં છે. નક્કસલાઈ આ જ નિષ્કર નિષ્કનીકરણની પ્રક્રિયામયો પાંચરે છે. તેને રોકના ‘ઝરીબી હકોવો’નું સુખ અ.પી કોંગ્રેસ સત્તા પર આવી છે.

માટે મારી દરખાસ્ત છે કે મોટા ખેડૂતોના હક્કોજીથી પોષણશૂન્ય ખેતરનો વિચાર કરી ટોચનો આકાંક્ષા નક્કી કરી પછી “જમીન તો ખાસ ન મળી, પણ શું કરીએ?” એમ આ મુદ્દેથી પછી

સરકાર ને કહી શકે. હવે લાખ એકર પેકી ૨૦
લાખ એકર છે તે બાદ જતાં બાકી ૭૫ લાખ
એકર જમીન સંપ્રાપ્તિ થયે તે રીતે ટોચ બાંધવી.
પાવનો આંકડો નોટિફિકેશનથી ઘટાડીને ૭૫ લાખ
એકર સંપ્રાપ્ત કરવાની સત્તા ટોચમંજીદાના આ
પ્રસ્તાવિત કાયદાથી સરકારે પ્રેરણા કરવી.

બહુમતી ખેડૂતો (૬૦ ટકા)ને માટે પાંચ એકરનું
તળિયું ન બંધાય તો મથાણું બંધાય કે ન બંધાય
મધ્ય સરખું છે.

મારો અંદાજ છે કે ૨૦ એકર સરેરાશ જમીનથી
વધુ જમીન ધરાવતા માત્ર ૧૦-૫૭ ટકા ખેડૂતો
ખેડૂતો પાસેથી ૨૦ એકરથી ઉપરની જમીન સંપ્રાપ્ત
કરતાં બાકી ૬૦-૬૫ લાખ એકર સરેરાશ જમીન
મળી રહે તેમ છે. પણ જમીનની પ્રતો પાડીને બાર-
માંસી સિંચાઈનાં શુશુકારોમાં જમીનો રહેવા દેવામાં
આવે તો બાકી ૭૫ લાખ એકર પણ મળે. તો
ટોચમંજીદાનો આ હવન હાસ્યાર્પદ નીવડે.

(૨) પણ ટોચમંજીદાની બાંધતમાં સૌથી પહેલી
બંને બેઝનની કસમ એ હોવાથી જોઈએ કે જે
કુટુંબની ખેતી સિવાયની વાર્ષિક આવક રૂપિયા
૧૦,૦૦૦ થી વધુ હોય તો કુટુંબના સભ્યને માટે
ખેતીની જમીનનું, મથાણું થયે રાખવું. કેમણીનું
ખીજ સાધન જેને ઉપલબ્ધ છે તેને માટે ખેતીની
જમીન પકડી રાખવી એ આપણા દેશની હાલતમાં
રાષ્ટ્રીય અપરાધ છે. કારણ દેશની બહુમતી ગરીબ
વસતી માટે ખેતી એ જ એકમાત્ર કમાવાનું સાધન
છે. ખીજ કામ એને આવડતાં નથી. જમીનની
બાંધતમાં તબી છે, તેથી તેનું રેશનિંગ કરવું જ પડે.
જેમ ૩. ૫૦૦ થી વધુ આવકવાળાને સરતુ અનાજ
નથી અપાતું તેમ આવકનાં કૃષિ ધંતર સાધન પૂરતા
પ્રમાણમાં ધરાવનારને બહુમતી, કિસાનોનું યંત્ર
ઉપાદાન સાધન આંતરવાની છૂટ ન આપી શકાય.

ધણખરા સરકારી નોકર, વેપારી, શરાફ,
બુદ્ધિજીવી વગેરે શહેરી આવક કરનારા ગામડામાં પણ
ગેરહાજર જમીનદારી ભોગવે છે. તેઓ આ દર-
ખાસતનો વિરોધ કરવા દલીલો લગાવવાના અને તેના

અમલને રોકવાના કે અંદરથી તોડના મધ્ય કરી
છૂટનાના. તેમને માટે એ હેવટની સલામતીની કે
સોના કરતાંયે ચડિયાતી બચતની બાંધપટ્ટી છે.
તેમની સલામતી માટે ધંતર રસ્તા કરી આપવા
જોઈએ, જેમ કે બેકારી-વીમો, ગ્રેન્યુલરી, ઉલોગોમાં
સર વગેરે. પણ ખેતીની જમીન પરથી એમના
મુખ્યત્વે કંતુત્વશ્ય સ્વામિત્વનો બોગો પહેલી તકે
ઉઠાવી લેવા જોઈએ. બારતની ખેતીને વસ્તીનો
ભાર નથી, કશું કર્યા વિના માફિક રહેવા માગનારનો
ભાર છે. ૬૦ ટકા નાના કિસાનને જમીન પરથી
ખસતું પડે તે ખોટું છે. આ ૧૦-૧૫ ટકા મિન-
ખેડૂત માલિકોનો ભાર ઉતારી નાખવો જોઈએ.

તમામ ખરા ખેડૂતોને આ કહેવાતા ખેડૂતોની
જગખર લાગણ્ય સામે સંબંધિત કરવા પડશે.

શક્ય છે કે આ પહેલા ક્રાંતિકારી કદમથી જ
૨૫-૫૦ લાખ એકર જમીન છૂટી થાય. ચોક્કસ
અંદાજ કોઈ નહિ આપી શકે. કારણ ખેતી ધંતર
આવક ધરાવનાર, કેટલા જમીન-માલિકી ધરાવે છે
તેની આંકડા કાઢવામાં જ નથી આવ્યા.

આ પહેલા પગલાને પ્રથમ વર્ષમાં સખત
હાથે અમલ કરી તે પછી ૭૫ લાખમાં કેટલી
સંપ્રાપ્તિ કરવી જાકી રહે છે તે જોઈને ટોચનો
આંકડો ૧૬૭૭માં જલ્દી કરવો, પણ સમય કાયદો
આ મોખાસા દરમ્યાન પસાર કરી નાખવો.

(૩) ક. ખાનગી દરેકને મથાજામાંથી મિલકત
બાકાત ન રાખવા. ચ. ધર્મદા સંસ્થા કે દેવચાનને
એક કે બહુ તો બે કુટુંબથી વધુ જમીન ધારણની
છૂટ ન આપવી. ઘ. ઔદ્યોગિક એકમોને જમીન-
ધારણની છૂટ મિલકત ન આપવી. ઘ. શૈક્ષણિક
સંસ્થાઓમાં ખેતીવાડીની સ્કૂલ, કોલેજ કે યુનિવર્સિટીને
કેકા કેળવણીના હેતુ પરતી (કમાણી માટે નહિ)
જમીન રાખવા દેવી. ખીજ કોલેજો કે શાળાઓને
એક કુટુંબથી વધુ જમીન ધરાવવા દેવી નહિ.
મણોતે કે અન્ય રીતે ખેડૂતીને આવક કરવાની છૂટ
હરિજન ન આપવી. યાંત્રી જમીનવાળા આપણા

દેશને લેન્ડ, ગ્રાન્ટ કોલેજ જેવી જમીનદારી પ્રિન્સિપલ-પ્રથા ન રેસાય. જ. જવાનોને કે તેમના વારસોને પણ જમીનદારીથી નવાજવાનો રાજ્યસાહી પ્રકાર બંધ કરવો, ટ્રાયમર્થાદાથી વધુ જમીન તેમને પણ બંધવી નહિ. જૂની જમીનદારી સૈનિકો અને જામાતોને અપાયેલી જમીનોમાંથી જ શરૂ થઈ હતી તે ન બૂલનું ધરે.

આમ છતાં, આજે ન કંઈપણ અપવાદોની માગ બીંધવાની. તે માટે બૂમિહીનો કે તેમના પ્રવક્તાઓની એક નાની 'અપવાદ સમિતિ' રચવી. તેની મંજૂરી વિના એક પણ અપવાદને કામદારમાં દાખલ થવા દેવો નહિ. અને અપવાદ માટેની એક એક અરજીને સ્થાયી બૂમિહીન સમિતિની સખત ચકાસણી પછી જ બકામ રાખવાની કડક મરજી જોડવવી.

(૪) કામદારો અમલને ઝડપી બનાવવા માટે અને તેના પર અખંડ તબર રાખવા માટે જિલ્લાવાર અને તાલુકાવાર સમિતિઓ રચવી. તેમાં તે વિસ્તારના ધારાસભ્ય અને મથાળાથી એકાદ જમીન ધરાવતા હોય કે કામદારો થતાં વિત રવેચાએ વધુ જમીન કામદારો વિના સૌંપી દેતા હોય તો તેમને પણ લેવા. મુખ્યત્વે પાંચ એકરથી એકાદ જમીનવાળા નાના ખેડોને કે તેમણે નિભેલા ધિનખેડ પ્રતિ-નિધિને સમિતિમાં લેવા.

(૫) જમીન સંપ્રાપ્તિ અને વિતરણની સાથે જ ફરજિયાત એકીકરણની કસમ કામદારો રાખી તેના સાથેસાથ અમલ કરવો, જેથી ખેતરોની ધટ્ટી હેરફેર અને અદલાબદલી કરી પાંચ પાંચ એકરના ટુકડા ભેગાં બેઠાં વહેંચવા માટે ઉપલબ્ધ થાય. આ પ્રક્રિયાને કામદારોથી બચાવવા જરૂરી summary સત્તા સરકારે ધારણ કરવી.

(૬) વિતરિત ખેતરો એકપટ્ટે હોય તે જરૂરી છે. કારણ મળતારી જમીનો મોટે ભાગે દલકી પ્રતની હશે, તેને માટે હળખાદ બેઠાં રાખવાનું પણ કઠોળ બૂમિના પ્રાપ્તકર્તાને માટે સકચ નહિ હોય. માટે 'બૂમિપુત્ર સહાયક નિધિ' રચીને સરકારે આ ખેતરો

હળખાદથી કે ટુકડાથી ખેડી આપવાની, મજિમારો ટયુનવેલથી સમી આપવાની, ખાતર દવા છંટકાની, પાક-આયોજનની વગેરે નિષ્ણાત સેવા સ્થળે સ્થળે જોડતરી પડશે. દરેક ૧૦૦-૧૫૦ એકરે એક નિષ્ણાતની સેવા સરકારે જોડવવી પડશે. આનું સેવારૂપી શાકલુ ખીજે જ વળે' બમણું ફળ આપે તે નિર્વિવાદ છે. તેમાંથી સરકાર સેવાનું આંશિક ખર્ચ વસૂલ કરે.

(૮) વિતરિત બૂમિ લેવી નહિ શકાય. સરકારે જોડવેલું તંત્ર જ આ જમીન ન ખેડવા માગનાર પાસે પાછી લઈ શકશે. હકીકતે તમામ ખેતી યોગ્ય જમીનની ખજાણી લેવેય ઉપર પ્રતિબંધ મૂકી તેને માત્ર લેન્ડ બેન્ક મારફત ખરીદી-લેવી શકાય તેવા સુધારો થાય, તો ધણું અનિષ્ટોતો અંત આવે.

ખેત-જમીન અને સહેરી મિલકતને એકી લાકડીએ હાંકવાનો વિચાર બૂલભરેલો છે. એ ખેતી વચ્ચે ત્રણ મહત્વની તકલવ છે.

(૧) ખેતજમીન ઉત્પાદનનું સાધન છે, જમારે સહેરી મિલકતમાં રહેલુકા, વ્યવસાય અને ઉદ્યોગ એવા ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઉપયોગ છે. ઉદ્યોગ માટેની કંપની હસ્તક મિલકતને આપણે બાકાત રાખીએ છીએ. નિવાસી અને વ્યવસાયી મિલકતોને છાદી પાડી મથાળાં બાંધવાનું મારું સૂચન આગળ આવશે. સહેરની નિવાસી મિલકતને ખેતજમીન માફિગી સાથે સો ટકા સરખી માનીને કાપદો કરવો એ ગ્રામ અને ગધેડા બને ધોળાં તેથી સરખાં માનવા જેવો અવિચાર છે.

(૨) ખેતજમીનની મથાદક બેટથી ખેંચ છે, તેટલી અને તેની નિવાસી જમીન-મિલકતની ન મળુકા. કારણ બહુમાળી ફ્લેટ બાંધી શકાય છે, જમીન ખાસ વધારી શકાતી નથી. મુરકેલી સહેરી જમીનના સટા-ચેરિત બિંચા ભાવેની અને વાહન-વ્યવહારની છે, જેનો ધલાબ કરવાનો છે.

(૩) ખેતરની ટોચ બાંધ્યા વિના એ ખેતરનજીને
તુલતમ જમીન આપવાનું શક્ય નથી. પણ ચોટી
ચહેરી મિલકત લઈ લીધા વિના પણ ખુલ્લી ચહેરી
જમીનનું સારું સંરક્ષણ કરી બેધર ચહેરીઓ માટે
નિવાસી બાંધવાનું અશક્ય નથી.

માટે, ૨૦ એકરની (=સિંચાઈવાળી ૧૦ એકર)
ટોચ ખેતર પર બાંધીએ તો રૂ. ૨૦,૦૦૦ની ટોચ
ચહેરી મિલકતની બાંધી એવી 'અટ્ટેઆઈની ઘડીલ'
કરીશી ન શકાય. ખેતરને ખેતર ઉપરાંત ચહેરી કે
આમિલકત ધરાવવાનો પ્રતિબંધ નથી.

રાજકીય વાસ્તવિકતાને પણ ધ્યાનમાં લેવી
જોઈએ. ચહેરી બુદ્ધિજીવીઓને, સાથે લઈને જ
પરિવર્તન કરવાનું શક્ય છે. બધી દિશાનો અકારણ
વિરોધ વહેરી લઈએ તો રચનાત્મક ચાંતે સોડચાઈ
કાંતિની તમામ શક્યતા બાંધિય દુઃસાહસવાદમાં રૂબી
બધ અને પ્રદેશ ઉપ જમણેરી પ્રત્યાપાત ઉપર
આવે અને પછી ઉપતર ડાંગેરી પ્રત્યાપાત આપીને
સોડચાઈ કરે.

માટે હું નીચે મુજબની મથાળાંનીત ચહેરી
મિલકત માટે સચવું છું :

(૧) ૧૨૦૦ ચોરસ મીટર સુધીના પ્લોટ બાંદર
મકાન બાંધિશો અથવા બાંધ્યા વિનાનો.

અથવા

ચહેરના જૂના મામણજી વિસ્તારમાં અડાઅડ
બાંધકામ ચતાં હોય ત્યાં ૫૦૦ ચો. મીટર હોય
સ્પેસ જેટલું બાંધકામ (માત્ર બોલતગિયું જ હોય તો
૨૦૦ ચો. મી.થી વધુ નહિ.)

અથવા

રૂપિયા એ સાંખના બનરસાવ જેટલી મિલકત
આ ત્રણમાંથી જે ઓછી હોય તે ટોચ દરેક
માલિકની સમસ્ત રાજ્યમાંની તમામ ચહેરી મિલકતના
સરવાળા પર સાચ પાડી.

(૨) ઉપરોક્ત ટોચમાંના માત્ર નિવાસસ્થાન
પૂરતી ગણી. તે સિવાય ભતપથો કરનાર (નાકરી

ન કરનાર) બંધકાતને ઓના ધધાનો પ્રકાર પ્રમાણે
૧૦૦ થી ૧૦૦૦ ચો. મીટર બાંધકામ કે ૩. ૧ થી ૩
લાખ સુધીની બંધકાથી મિલકત ધરાવવાની (હાડે
આપવાની નહિ) પરવાનગી આપવી. દા. ત. કુકાન
કે સલુન માટે ૧૦૦ મીટર સુધી; નસિંગ હોમ માટે
૧૦૦૦ ચો. મીટર પ્રવાલિ.

(૩) બહાર/બાનગી લિમિટેડ કંપની કે બાગીદારી
પેદીને એક કુટુંબ કરતાં વધુ નિવાસી મિલકત
ધરાવવાની પરવાનગી કાયદામાં ન આપવી. (આજે
મોટા બાનગી સેફિયા પોતાના વિશાળ બંગલા અને
બગીચા કંપનીની માલિકીમાં સંખ્યાને અમત રીતે
બોજવે છે. લાંબે બાળે કંપની કાયદામાં આને અંગે
ઘટતા સુધારા કરવા.)

(૪) બહુમાળી આકેટી અને ઓરિસો ઓનર
સિપને ધોરણે હાલ બધાવા લાગ્યા છે. જે જૂના
બંધકાથી કે અધ્યવસાયી અધનિવાસી મકાનોમાં
અનેક દુકાનો-ઓરિસો લાડે રહેતી હોય અને તે
મિલકતનો માલિક કે માલિકે ટોચમાં આવી જતા
હોય તો તે મિલકત સરકારે સંપ્રાપ્ત કરવી, પણ
કાયમ માટે ધરાવવી નહિ. તેને બદલે બાહુતાની
સહકારી મંડળી કે ઓનરશિપ બોળના કરી (અથવા
હાઉસિંગ બોર્ડને ધોરણે લેન્ડ-લીઝ કરાર કરી)
તેમને બાંધવાની હેવી સંપ્રાપ્તે સ્થિતિમાં ધિયેટરી,
હોલો વગેરે કોર્પોરેશનને કે મુનિસિપાલિટીઓને
સેપિવા.

(૫) સંપ્રાપ્તિ વખતે જ સંયુક્ત માલિકી અથવા
તંપર થનાર પરિવાર ધડોલું એકાકરણ કરીને બને
તેટલા આખા પ્લોટ અને બંગલા છૂટા કરવા,
જેથી રૂકો-કોલેલો, દવાખાનાં, બહાર બગીચા
વગેરેને તે બાંધપાટ આપીને તેમનો સામાજિક
ઉપયોગ તત્કાત શરૂ કરી શકાય. અથવા શક્ય
અને છૂટ હોય ત્યાં જૂનાં મકાન કાઢીને કે સાંકળી
લઈને હાઉસિંગ રજાઓ કરી શકાય. આને માટે
બે-ત્રણ ઇન્કુક પરિવારોને મથાળાં એકત્ર કરી
સળંગ મોટી મિલકત ઓનરશિપ ધોરણે ધરાવવાની
છૂટ આપવી.

(૬) ટોચથી ઝોલેવતે અંશે બહાર નીકળી જતી મિલકતના ભૌતિક દુકલ બનતાં થયી ન કરવા. સિવાય કે તે વ્યવસાય અને હટ્ટ હોય. એને માટે બે ચિહ્નકરક સંકેત : ક. માલિકને ટોચખર્ચા જેટલો પ્લોટ કે બંગલો અન્યત્ર આપવે. જ્યાં આવા ટોચ બહારના બંગલા સુગમે પડે હોય ત્યાં એ આખો વિસ્તાર સંપ્રાપ્ત કરી બહારમાં મૂળ માલિકને ટોચ મુજબના વસવાટ અન્યત્ર આપવાનો અધિકાર હોય. જેથી એ સુગમ પડે સામાજિક ઉપયોગમાં આણી શકાય. જ. એકલદોકલ મોટી મિલકત જે ટોચથી ૧૦ કે ૧૫ ટકા વધુ હોય તો તેના દુકલ ન કરતાં તેમાં સરકારનો ૧૦-૧૫ ટકા ભાગ માલિક પાસે રજીકારાવવો. અને તેને મોઝ બાગપદાને ધોરણે તે ભાગનો ભોગવટો આપવો.

(૭) વસ્તીને ધોરણે ટોચખર્ચામાં ફેરફાર કરવાની નીતિ આ હરખારમાં મિનમરૂરી છે. કારણ કિમત ઉપરાંત વિસ્તારનું પણ અડી મધ્યશું બાંધવામાં આશ્યું છે.

(૮) ટોચખર્ચાના અમલ માટે શહેરના નામરિક સમિતિ નીમવી, જેમાં ટોચ-મુકત ધારાસભ્ય, મનુર પ્રતિનિધિ, સ્લમ-પ્રતિનિધિ, પત્રકાર એવા મોટી મિલકતવિદોશ્વ લોકોને મધોલિત સમય માટે રચાવ

આપનું.

(૯) જે સરકારી નોતર ટોચથી વધુ જમીન કે મિલકત ધરાવતો હોય, તે કાયદો અમલમાં આવતાં ૩૦ દિવસમાં વધારાની મિલકત, અદાકતનાટ્ટ વિના, સ્વેચ્છાએ સોંપી દેવાની તત્પરતા ન દાખવે તેની સેવાઓ સરખેન કરવી.

(૧૦) ટોચખર્ચાના આ કાયદામાં સ્પષ્ટપણે લખ્યું કે જે શહેરી મિલકતોને ટોચખર્ચા ભાગ્યે કાયથી શહેરી જમીનોના બાવમાં કમસે કમ ૨૫ ટકા ઘટાડો એક તરફ નોંધાય નહિ, અને એકંદરે જાનગી શહેરી મિલકતના ૧૦ ટકા પણ સંપ્રાપ્ત થાય નહિ તો સરકારને આ જ કાયદાને અન્યથો ટોચખર્ચામાં ઘટતો ઘટાડો કરવાની અથવા તમામ શહેરી જમીનનું એ ૬૩ સાર્વજિકરણ કરવાની સત્તા રહેશે.

(૧૧) આ પ્રકારે વસ્તુતઃ શહેરી ટોચ બાંધવાથી જાનગી મૂડી ખાસ કરીને કાશું નાહું નિનકરપાદક શેઠાણો વરફ, ઉગ્રઉ ખર્ચાઓ તરફ, અથવા પામિક અને વિવાદાદિ ખર્ચા તરફ, વગવાનો પૂરા સંભવ છે. મૂડીની આવી પ્રતિક્રિયા કાપી શૂદનિર્માણનો સામાજિક ઉદ્દેશથી પ્રતિકૂળ છે. એ હોવાના નિવારણ માટે નરૂરી પગલાં ભરવાં.

પાકિસ્તાનની મથામણ

કોઈપણ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં દામકાઓમાં પણ કદાચ ન અને એવા ઝડપી, નાટ્યાત્મક અને અજ- વિચારેલા બનાવો પાકિસ્તાનમાં છેલ્લા છ-આઠ મહિનામાં બની ગયા એવી વિગતવાર અને સિદ્ધ- સિદ્ધાન્ત નિરૂપણ ને વિવેચના તો ભાવિ ઇતિહાસ- કાર ન કરી શકે. પાકિસ્તાનના દિલાગન બાદ 'પાકિસ્તાન' તરફ ગયેલા હેઠમાં ફેણઆરીના બીજા પખવાડિયામાં લગભગ અંતરવિગ્રહ જેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ, ત્યારે એવીજ દહેશત વ્યક્ત કરવામાં આવી કે 'પાકિસ્તાનના વધુ ભાગમાં પકડી કે શું? જાણવા દેશના 'જલ્દાદ' તરફ કુખ્યાતિ પામેલા જનરલ દીક્ષાખાનની લશ્કરી વડા તરીકે નિમજૂક બંધવા નિમજૂક કરવાની બૂતોને પકડી કરજ અને એનાથી એતેલા 'પાકિસ્તાનના પ્રમુખ રાજકીય પક્ષો — પીપલ્સ પાર્ટી, નેશનલ અવામી પાર્ટી (વહીખાન ગ્રુપ) અને જમાત-ઉલ-ઉલેમાં-મ-ધરલામ — એ સતત મંત્રણા ચલાવી રાજકીય સમજૂતી સાધવામાં મેળવેલી સફળતાએ હાલપશુ તો પાકિસ્તાનને વધુ વિલાગનથી ઉઠારી લીધું છે એમ કહી શકાય. રાષ્ટ્રીય ધારાસભાની એકે પ્રમુખ બૂતોમાં વિશ્વાસ બક્ષા કરીને અને ૧૯૪૫ના ધારા અને ૧૯૪૭ના હિંદ સ્વાતંત્ર્ય- ધારા પર પ્રમુખત્વે આધારિત કામચલાઉ બંધારણને અંગીકૃત કરતા પાકિસ્તાની રાષ્ટ્ર અને પ્રબળ માથેથી લશ્કરની પનોતી ઉતારવા, લશ્કરી પરિણામો સામે રાજકીય પરિણામો સંગઠિત અને કૃતનિશ્ચય થઈ રહ્યાં છે, એવું સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ મળી રહે છે. લોકશાહી પ્રક્રિયા અને બંધારણીય શાસનોને માળ ખેલે દેખીતી રીતે લાગે અને વિકટ હોય છતાં વિકાસોન્નુમ સમાજો માટે રાષ્ટ્રનિર્માણના લગીરય કામ માટે બીજે કોઈ વિકલ્પ નથી. એવી સંજોગે પાકિસ્તાની રાજકીય પક્ષો અને તેમના નેતાઓએ ચક્રી બતાવી હોત,

કમસે કમ, પ્રમુખ બૂતોએ તે વખતની પૂર્વપાકિસ્તાનની મેશનલ અવામી લીગ અને તેના સર્વમાન્ય નેતા શેખ મુજિબુર રહેમાન પ્રત્યે બતાવી હોત, તો પાકિસ્તાનને આ દંડાએ ભેગાનો ન આવત.

જે સંમેલો અને સંદર્ભમાં જનાઈ બૂતોએ પાકિસ્તાનની શાસનધુરા સંભાળી, એની તો ભાગ્યે જ કોઈ ધ્યાન કરે. પૂર્વપાકિસ્તાન શુભાવવાને કારણે પ્રબળ પ્રમુખ પ્રકાશ બહુદી ન જોઈ અને તેની આગ પોતાને લશ્કરીય ન કરે તે માટે લશ્કરી જનરલોએ તાબડોલો બૂતોને સપાતો કઠાણો તાબડોલો દીધેલા ત્યારે પણ ચંકા તો ઊઠેલી કે, પાકિસ્તાનમાં છેવટનો કાળ તો આ લશ્કરીઓનો જ કહેવાય ને? ચૂલ્લુઓ બાદ બહુમતી પ્રાપ્ત કરી સપાતો સૂતો હાથ ધરવા એ એક વાત છે અને આ રીતે કોઈની આંખળીઓ પકડી સપાતો સિદ્ધાન્તને બેસવું એ તો સાવ જુદી જ વાત છે. પાકિસ્તાનના તારણકારની અદ્યતી પ્રમુખ બૂતોએ ખરાબે ચહેલા પાકિસ્તાની જલ્દાનું સુમાન તો સલામતું પણ પોતે માર્ગલ લો બોમિનિસ્ટર તરીકે રહે તો તેમની સરકારને જરૂરી લોકરૂપીકૃતિ ન મળે તે દેખીતું છે. નાટ્યાત્મક ફેરફારો અને ઉઠામવાદી બહેસોતોથી પ્રબળે ચકાચોઈ કરી આજ નાખવાનો એકે પ્રવાસ તેમણે બાકી રાખ્યો નથી. પણ ઉચ્ચ લશ્કરી અધિકારીઓને નિવૃત્ત કરી દીધા; પાકિસ્તાની અર્થવંચ પર અજગરની જેમ બરડો લઈ એકેલા ૨૨ માર્ચેતુલ્લર કુટુંબો પર કમળો મેળવવાનો નિષ્ફળ પ્રવાસ પણ કરી ગયે; જનીનની દોષમર્ષાદા ૭૦ દહાજેલી નીચે લાવી દીધી (જેકે તેમાં લશ્કરી અધિકારીઓની જમીનનો અપવાદ ક્યો); છેવટે ૧૪મી એપ્રિલે માર્ગલ લો ઉઠારી લેવાની બહેરાત સુધા કરી.

ભારત અને બાંગ્લા દેશ સાથેના સંબંધોમાં વાસ્તવિકતામાં સ્વીકાર એ પ્રમુખ ભૂતો માટે ખરેખર ફૂટ-પ્રશ્ન છે. ૯૩,૦૦૦ જેટલા યુદ્ધકેદીઓ પરત મેળવવા અને યુદ્ધમાં ગુમાવેલા પ્રદેશો પાછા મેળવવા માટે તેમણે ભારતને એમ હાથવું પડ્યું કે તેઓ એક સારા પાઠોથી તરીકે, ભારત સાથે શાંતિથી રહેવા ઇચ્છા રાખે છે. આ ૧૯૬૫ નથી પણ ૧૯૭૨ છે, એટલું પણ ત્રે ભૂતો બરાબર સમજે તો આપો પ્રથમ તો અપરીમાં બેઠકની બચ. હબર વપની 'જેહાદ'નો કોલ આપનાર પ્રમુખ ભૂતો છેલ્લા આઠ-દસ મહિનાના બનાવોમાંથી ઝાઝું શીખ્યા હોમ એમ લાગતું નથી. નહિ તો, શિખરમંત્રણા માટે પૂર્વતૈયારીરૂપ વાટાપાટો કરવા આવેલા ભારતનાં વડાં પ્રધાનતા ખાસ સંદેશવાહકની સ્વદેશ સ્વાનગી બાદ તીથવાલ સેક્ટરમાં યુદ્ધવિરામનો લગ્ન કરવાનું પગલું તેઓ ન કરત. સોદાબાજીમાં ખરેખર શક્તિ અને રાષ્ટ્રનું ૬૬ સંકલ્પબળ ઉપકારક નીવડે, લશ્કરી બળનું આવું કાઉં પ્રદર્શન નહિ. એ કરવાથી તો તેઓ ભારતમાંનાં પાકિસ્તાનનાં કટ્ટર વિરોધી પરિબળોને જ મજબૂત બનાવી રહ્યા છે અને એટલા પ્રમાણમાં ઇન્દિરા ગાંધીના હાથ તેઓ બાંધી રહ્યા છે.

યુદ્ધકેદીઓની સ્વદેશસ્વાનગીના પ્રશ્નમાં પ્રમુખ ભૂતોએ બાંગ્લા દેશની વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરવો જ પડ્યો. યુદ્ધકેદીઓ ભારત અને બાંગ્લા દેશના સંયુક્ત લશ્કરી કમાન્ડો શરણે આવ્યા છે અને તેથી તેઓ બાંગ્લા દેશના પણ યુદ્ધકેદીઓ બને છે. બાંગ્લા દેશે ૧૫૦૦ જેટલા લશ્કરી અધિકારીઓ અને સૈનિકો સાથે યુદ્ધ-ગુનાઓ માટે કામ ચલાવવાનું કાર્ય હોવાથી યુદ્ધકેદીઓના પ્રશ્નમાં બાંગ્લા દેશને પક્ષકાર બનાવ્યા સિવાય હવે તેમને માટે છૂટકો નથી. પાકિસ્તાનમાંના પાંચ લાખ બંગાળીઓને 'આન' તરીકે રાખવાની તેમની 'ધમકી' ઝાઝી કારગત નીવડે તેમ નથી, કારણ કે યુદ્ધકેદીઓને છોડાવવા માટે ધરમિયણે તેમની પર ભારે દબાણ આવી રહ્યું છે. અને લશ્કર પાકિસ્તાનમાં અત્યંત મહત્ત્વનું, મોટે ભાગે તો નિયંત્રક પરિબળ છે, એવી બાબતોને ધણી સારી રીતે હશે. લશ્કરીઓનો અસ્તિત્વ તેમને માટે

છવવેલો અત્યંત મુશ્કેલ બનશે. આને તેની ઉતાવળ પાકિસ્તાનને છે, કાસ્તને નથી, એટલી-સાદી વાત પણ તેઓ સમજે તો ધણું.

બાંગ્લા દેશને માન્યતા આપવાના પ્રશ્ન પરતે પ્રમુખ ભૂતો બાજે બહાનાં શોધી રહ્યા હોમ એમ લાગે છે. બાંગ્લા દેશને માન્યતા તો ત્યારે જ આપી શકાય જ્યારે તેના નેતાઓને મળીને, હાંના લોકોની ખરેખર ઇચ્છા શી છે, તે બજવામાં આવે. શેષ મુનિબતે મળીને લોકોની 'ઇચ્છા' શી છે, તે બજવામાં પ્રમુખ ભૂતોને કાણુ અટકાવે છે ? યુદ્ધકેદીઓના પ્રશ્નનું દબાણ તો છે જ, અને વેપાર-વાણિજ્યનાં વસ્તુઓ તેમના હિતમાં બાંગ્લા દેશને માન્ય કરવાનું દબાણ લાવી રહ્યાં છે, આથી બાંગ્લા દેશને માન્યતા આપવાનો પ્રશ્ન હવે તો માત્ર સમયનો જ છે. કદાચ એકાદ વિશાળ બહેર સભા બેલાવી, 'સોકાદેશ' મેળવી, રશિયા પાકિસ્તાન પર લાંબું-લઘુ બાબતો કરીને પ્રમુખ ભૂતો તેની બહેરાત કરી દે તો નવાઈ નહિ.

આગામી મહિનામાં ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચે શિખરમંત્રણા યોજાય તેવો પૂરો સંભવ છે. વાટાપાટોના વિષયોની સમિતી તૈયાર થઈ છે અને બંને પક્ષોએ નિબાધસત્તાથી પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી છે. યુદ્ધમાં છૂટું છે માટે નહિ, પણ ચાર ચાર વાર પોતે પાકિસ્તાનનાં આક્રમણોનું ભોગ બન્યું હોવાથી ભારત માટે સ્થિતિ સ્પષ્ટ છે. મહાસત્તાઓના દબાણને વશ થઈ પોતાનાં રાષ્ટ્રીય અને સંરક્ષણ-હિતો અવગણવા હવે ભારતને પોસાય તેમ નથી. ભારત વિજયી થયું હોવા છતાં પાકિસ્તાનની *laissez-faire* ઓછી થઈ નથી, એ મુદ્દો ખ્યાનમાં રાખી ઉદારતા સાથે મક્કમતાનું મિશ્રણ કરવાની કુનેહ ભારતનાં વડાં પ્રધાને આ શિખરમંત્રણા દરમિયાન બતાવવી રહી. પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધોમાં બાંગ્લા દેશનું પરિબળ ઉમેરાતું હોવાથી બાંગ્લા દેશની લાગણીઓને પણ ભારતની મુત્સદ્દાગીરીએ ખ્યાનમાં રાખવી પડશે. દુકંમાં, આ શિખરમંત્રણા પર ભારતીય ઉપખંડમાં શાંતિ—તેના સાચા અને વિધાયક અર્થમાં—ની તકનો ધણો આધાર રહેશે છે.

૧૩-૫-૭૨

દિનેશ શુક્લ

[વિખાનવ]

સ્વાતંત્ર્યસૈનિક સંમેલન

રવિવાર તા. ૧૪-૫-૧૯૪૭ના રોજ સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામના શીનિકેનું સંમેલન હરિજન આશ્રમમાં મળી ગયું. સ્વાતંત્ર્યમુદ્ધર્મા જેમણે છ માસ-કે તેથી વધારે કારાવાસ વેઠ્યો હોય તેમને પેન્શન આપવાની કેન્દ્ર સરકારની જાહેરાતની ચર્ચા કરવા આ સંમેલન મળેલું.

શ્રી વાડીલાલ સદ્ગુણાર્થી મહેતાએ સ્વાગત પ્રવચનમાં આવેલા લાભ કેને મળે, કેને મળવો જોઈએ વગેરે, હકીકતો રજૂ કરી. શ્રી લવણપ્રસાદ શાહે આ પેન્શન યોજનાના અમલમાં વહીવટી તંત્રની કામ-ક્ષમતાને લક્ષમાં રાખી કેટલીક વિગતો આપી અને જેમને માટે પેન્શન જાહેર થયું છે તેમને નાહકના ધક્કા ખાવા ન પડે તથા અંગ્રેજ દામ સમજાવવાનું જરૂર છે તે માટે વિચારી રાખેલી યોજનાની જાણ કરી. શ્રી કલ્યાણજી મહેતાએ કહ્યું કે જેઓ જેલમાં ન ગયા હોય અને છતાં સહન કર્યું હોય તેમની પરિસ્થિતિ સરકારના ધ્યાન પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. વળી જેમની આંતરિક માનસિક રૂપિયા પાંચસોથી વધુ હોય તેમણે આ મદદ માટે દામ ન જરૂર એવી સલાહ પણ કલ્યાણજીશાહીએ આપેલી. કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ દેશી રાજ્યોમાં વેઠેલી જેલ (જેનું રેકૉર્ડ જ રાખવામાં ન આવ્યું હોય) તેમ જ સિંધ અને પંજાબના જે નિર્વાસિતો અને આખા હોય અને તેમણે ભાગલા પૂર્વે વેઠેલી જેલના દાખલા કયાંથી મેળવવા વગેરે બાબતોની જણાવટ કરેલી.

સંમેલનના ઉદ્દેશની અર્થ વળતે વાતાવરણ ગરમ બની ગયું હતું. મુખ્ય મુદ્દા વિચારાર્થે ગયા અને ગાડી કોઈ બળતા જ પાટે દોડતી હોય એવું લાગેલું.

પ્રથમ તો, જેલ જોતી હોય અને લડતમાં જે કંઈ સહન કર્યું હોય તે અંગે વળતર માગવાની વાત ઠીક ઠીક ચર્ચી. સ્વરાજ્યની લડતમાં કોણે કોણે સહન નહોતું કર્યું? કેટલાકે તેમનો એકનો એક પુત્ર ગુમાવેલો. અસલ લાડીમારને કારણે કેટલાકને જન્મભર પથારી વેઠવી પડેલી. અલભ્ય યુવતીઓને

તેમના પતિદેવો સત્યાગ્રહમાં જોડાયા એ કારણે વિરહ વેઠવો પડેલો. એવા જ કારણે કેટલીક કન્યાઓના વિવાહ ફાંક થયેલા. વળી કેટલીક પરિણીતાઓને લગ્નતા જેવું જીવન ગાળવું પડ્યું. તેમને અસુર-ગૃહેષ્ઠી જાકારો મળેલો—કારણ જેવાઈમાંથી કોઈ એ પરદેશી કાપડનો વેપાર છોડેલો નહિ, અગર તો મુખી રાવણિયા વગેરેના હોદ્દાએથી રાજાનામાં આપેલાં નહિ, વા તેમણે 'નાકર'ની લડતમાં મહેસૂલ ભરી દીધું હતું. વળી રાણીશંયાળામાં બહુવાર્ષી કેટલાકની કશિર ખગડી, ખઠ્ઠીની ટોપી પહેરવાના એકમાત્ર યુનાસર સંખ્યાબંધ ઉમેદવારોને સરકારી તો શું પણ ખાનગી નોકરીઓ પણ ન મળી (રખે સરકારની આંખે ચડી જવાય એવા લાયથી). વળી સત્યાગ્રહમાં દીકરાદીકરીએ ભાગ લીધો તે કારણે જ કેટલાય સરકારી નોકરોને નોકરીની જૂઠ્ઠી, પેન્શન વગેરેમાં સહન કરવું પડ્યું.

ખીજા ખાજ, સંમેલનમાં બહેનો બહુ ઓછી હતી. વીરમગામમાં જેમના પર ઘોડા હોડાવવામાં આવેલા અને તેને કારણે ઈર્ષ થયેલી એવામ કોઈ બહેન કરોશ 'કલેષમ' લઈને આવી નહોતી. કેટલાકે દસ દસ વરસ સુધી પોતાનું સર્વસ્વ (ખેતર અને ધર સુધી) ગુમાવેલું—મહેસૂલન ભરવાને કારણે. તેમનો ભોગ પણ છ માસના જેલવાસ કરતાં કંઈ ઓછો નહોતો. વળી એ જ કારણે તેમનાં છોકરાંને તે શિક્ષણ આપી શક્યા નહિ. તેમની દીકરીઓને સારાં ધર ન મળ્યાં. વેપારીઓએ પણ સહન તો કરેલું જ ને! લડતને કારણે ત્રણ ત્રણ માસ આમેલી હડતામે, શહેર-મુખાના એવાનું મુશળ અવારનવાર જનતા કંકુરૂમાં તેમણે ગુમાવેલી ધરાઈ, પિકેટિંગને લીધે વિદેશી કાપડનો ભરાવો અને તે જાદલ તેમને પહેલી બાજુ-ખાધ વગેરે તુકસાન માટે વળતર માગવા તેમના કોઈ પ્રતિનિધિ દાખલ નહોતા. એ જ પ્રમાણે કલા-લોએ તેમનો ધધો ગુમાવ્યો—માત્ર લડતને જ કારણે! તેમના પ્રતિનિધિ પણ જોવા ન મળ્યા.

અર્થાં ગરમાગરમ હતી. એક મુખારો તો એવો

જ્યોતિ અવતન સંશોધન કેન્દ્રમાં અવિરતપણે
માથી રહેલું સંશોધન જ્યોતિ સ્ટાર્ટરની સફળતાનું
રહસ્ય છે. જ્યોતિ સ્ટાર્ટર બોલ્બો-પરિણામ
આપમેળે ભેઈ શકેલો-એ સ્ટાર્ટરને મરામત
કરવાની કે બદલવાની આપને લાંબાગાળા સુધી
જરૂર જ નહિ પડે! જ્યારે અન્ય સ્ટાર્ટરને વારંવાર
મરામત કરવાં કે બદલવાં પડે છે ત્યારે જ્યોતિ
સ્ટાર્ટર તો સતત મુંઝવે કામગીરી બજાવતું જ
રહે છે. જ્યોતિ એટલે જ તાબી આપરણાણું
સ્ટાર્ટર! વિદ્યુત પરિસ્થિતિ સાથે દલી રાકે એવું
આ સ્ટાર્ટર જ્યોતિ સંશોધન કેન્દ્રની આગવી
સિદ્ધિ છે.

quality is our creed

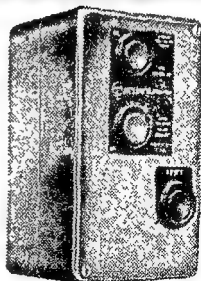
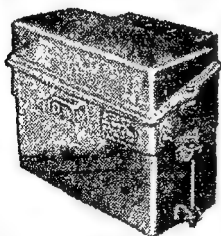
જ્યોતિ લિમિટેડ

સોલ સિસ્ટમ એન્ટરપ્રાઇઝીઝ

જ્યોતિ ફ્લોર-મેમ્બર લિમિટેડ, ન્યૂદેરા ૩.

સામાન્યો; મુખ્ય-કિશ્કી-કલ્યાણ-મકાલ-લખનો
ચિકિત્સાગાર-જયપુર

સંશોધન- જ્યોતિ સ્ટાર્ટરની લાંબી આવદદાનું રહસ્ય

વિજ્ઞાન

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા ગ્રંથાલય માસિક : જૂન ૧૯૭૨

૧૩૮

છ એકાંકી

લાલમોહન શાસ્ત્રી મધુ રામ મુકુન્દ પરીખ રઘુવીર ચૌધરી દિલીપ મહેતા ચિત્ર મોદી

વિશ્વમાનવ

પહેલું પાત્ર

૧૫-૨૧મી સપ્ટેમ્બર

૧૯૫૫ ભોળીલાલ ગાંધી

ઘેરફાંડી

મરી જાવાની મજા

૧૯૬૨ સાબરમતી કંઠ

મુખરીનકેમકા

૨૧૦ મધુ રામ

મોમ

૨૧૮ મુકુન્દ પરીખ

મિક્સ(ડ) ડબલ(સ)

૨૨૭ રઘુવીર ચૌધરી

૧૫ ધોળાશાસ્ત્ર કી

૨૩૭ દિગ્વીર મહેતા

૫૬

૨૪૭ ચિત્ર મોદી

૧૫ વાચન

૧૯૮, ૨૧૭, ૨૩૬, ૨૫૪

અભિનંદન

૧૫મ માર્ચના દિવસે મિત્રાદાર (ભોળીલાલ ગાંધી), મારી દુનિયા (સ્નેહ-રશ્મિ) અને અન્વીક્ષા (અનિરુદ્ધ જાડાજી) પુરસ્કૃત થયા તેથી વિશ્વમાનવ પરિષદ આનંદની લાગણી અનુભવે છે — જાણ તો એટલા માટે કે પહેલાં જો અને ત્રીજાને કેટલોક અંશે વિશ્વમાનવમાં જ સર્વ પ્રથમ પ્રગટ થયા હતા. તેમજ મિત્રોને અભિનંદન...

સંવેદનશીલ કેટલાંક એકાંકીઓ આ અંકમાં સમાવી શકાયાં નથી. તે સ્થળાંતો હવે પછીના અંકોમાં પ્રગટ થશે.

સ્વ-રાજ્ય સાધના

૧

બ્રિટિશ અમલ નામે ભારત પરતંગ હતું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના શાસન દરમ્યાન ભારતનું રાજકીય, આર્થિક અને સાર્વજનિક — ત્રિવિધ શોષણ-દમન ચર્મ રહ્યું હતું. ભારતની સ્વતંત્રતાની માગ અને તેને માટેની લડત દરમ્યાન એક લાગણી સૌથી મોખરે હતી કે ભારતના સર્વાંગી વિકાસ માટે રાજકીય સ્વરાજ્ય પહેલું અને અનિવાર્ય સોપાન છે. ‘પરાધીન રાષ્ટ્રને સ્વરાજ્ય સુખ નહિ’; તથા ‘સ્વરાજ્ય અમારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે’ એ સૂત્રો પાછળ એક તત્વચિંતન રહેલું હતું; અને તે એ કે પરદેશી શાસન મને તેટલું રૂપાણું અને લાભદાયી બને તોય, અતે એ વિદેશી છે, ઉપરથી લદાયેલ છે. તે કદી ‘સ્વરાજ્ય’નું સ્થાન લઈ ન શકે — ભલે પછી જોમાં ધણાબધા અવશ્યે હોય, ઊલુપો હોય તોય, ‘સ્વરાજ્ય’ એટલે કે પ્રજાને પોતાને યોગ્ય લાગે અને આવડે તે પ્રકારે સાચું-ખોટું, સારું-નરસું, કરવાનો, — બદલે ભૂલો કરવાનોય — આત્મનિર્ણયનો અધિકાર. ‘કવચિત્ એવું બને કે પરદેશી પરતંત્રતા દરમ્યાન કેટલીક સગવડો અને સુખ ભોગવ્યાં હોય તે ‘સ્વરાજ્ય’માં દોહાલાં બને; અને જેમને સહન કરવું પડે છે તે પ્રજામાંથી કેટલાક વા ધણાને મુખે એવા ઉદ્ગારો પણ નીકળી પડે કે ‘આનાથી તો આગલું (વિદેશી) રાજ્ય સારું હતું.’

અર્થાત્ ‘સ્વરાજ્ય’ અને ‘સુરાજ્ય’નો ભેદ છે. એક રીતે તો એમ કહી શકાય કે ‘સ્વરાજ્ય’માં ‘સુરાજ્ય’ હોય જ અથવા હોવું જોઈએ; નહિ તો એ સ્વરાજ્ય સારું? એવા સ્વરાજ્યનો અર્થ પણ શો? વળી, એમ પણ કહી શકાય કે વિદેશી સત્તા નીચે સુરાજ્ય (આપક અને જીડા અર્થમાં) હોય જ નહિ, હોઈ શકે જ નહિ. આમ છતાં, ‘સ્વરાજ્ય’માં ‘સ્વ’ અને ‘વિરાજ્ય’ (વિદેશી રાજ્ય)માં ‘વિ’ અંતિમ નિર્ણાયક તત્ત્વ છે. એ એ છે એ વચ્ચે સુરાજ્ય અને દુરાજ્ય (તેના સર્વસાધારણ અર્થમાં) એવા મળી શકે; છતાં અતે તો, સ્વરાજ્ય તે સ્વરાજ્ય છે અને તેને જ સુરાજ્યમાં રૂપાંતરિત કરવાના પુરુષાર્થમાં તેનું રહસ્ય રહેલું છે.

૨

સ્વરાજ્ય માટેની આવી નિષ્ઠા અને બાબો આત્મવિશ્વાસ લાગણીવેદ્યમાંથી ઉદ્ભવેલ છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી. બહિષ્કારમાં અંતર્ગત રહેલી સ્વતંત્રતા જ સામૂહિક અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે એનો અનુભવ કરવા પ્રેરે છે. ધણી વાર, પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં આ પ્રેરણાને સમજાવવાનું શક્ય ન હોય, તોય અનુભવવાનું તો શક્ય છે જ. પરંતુ ઘણે જગ્યાએ તે સમજી શકાય, સમજાવી શકાય,

ઉપરાંત અનુભવી શકાય એવી અપેક્ષા અરચાને નથી. બદલે, સર્વસાધારણ શ્રેણીમાં તે અભિપ્રેત પણ છે. આથી તો સ્વરાજ્યને લોક-તંત્ર, લોકશાહી, પ્રજા-તંત્ર એવા અભિધાન દ્વારા ઓળખાવવામાં આવે છે. એની વિભાવના ચોક્કસ અને નક્કર બની છે, એની સાચી ઓળખ માટેની કસોટી પણ આક્રવામાં આવી છે : લોકોનું (of) રાજ્યતંત્ર છે? લોકો માટેનું (for) રાજ્યતંત્ર છે? લોકો દ્વારા (by) સંચાલિત રાજ્યતંત્ર છે? એમ હોય તો જ એ સાચું લોકતંત્ર, સાચી લોકશાહી, અને તેથી કરીને સાચું સ્વરાજ્ય છે.

—લોકોનું રાજ્યતંત્ર એટલે કે સ્વદેશી રાજ્યતંત્ર, વિદેશી નહિ જ નહિ.

—લોકો માટેનું રાજ્યતંત્ર એટલે કે તે તંત્રનો સ્પષ્ટ હેતુ લોકોના ભલા માટેનું તંત્ર બની રહેવાનો છે.

—લોકો દ્વારા રાજ્યતંત્ર એ જ સાચા અર્થમાં અંતિમ કસોટી છે. લોકોનું સ્વદેશી રાજ્યતંત્ર હોવું એ પૂરતું નથી; લોકોના હિત માટેના તેના સ્પષ્ટ-પ્રગટ ઉદ્દેશ હોય એટલું પણ પૂરતું નથી. અતે તો, એણે સ્વતંત્ર બનવું રહ્યું. એટલે કે ‘સ્વ’ (પ્રત્યેક નાગરિક) દ્વારા સંચાલિત રાજ્યતંત્ર બનવું રહ્યું. બદલે, તંત્ર સંચાલનના આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં વ્યક્તિ—નાગરિકની પ્રતિષ્ઠા અને નિર્ણાયકતા હોવી જોઈએ; આ પ્રતિષ્ઠા બંધારણ-પુરસ્કૃત હોવી જોઈએ. તો વળી, બંધારણ પોતે વ્યક્તિ—નાગરિકની નિર્ણાયકતાને આધારે રચાયેલું હોવું જોઈએ; એટલે કે પુખ્તવયના અતાધિકારના ધારણે, સુક્ત અને ગ્રંથેત મતદાન દ્વારા વચાલેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી ‘બંધારણસભા’ (કોન્સ્ટિટ્યુએન્ટ એસેમ્બલી)નું એ સર્જન હોવું જોઈએ.

ખીછ બાહ્ય, બંધારણ પોતે સામેથી વ્યક્તિ—નાગરિકની સ્વતંત્રતા અને નિર્ણાયકતાનું સંરક્ષણ કરવાની ગુંગારેશ ધરાવતું હોવું જોઈએ. એટલે કે—(અ) બંધારણમાં સુધારા કરવાના અધિકાર સહિત કાનૂન રચનારી (ધારાસભા લોકસભા, વિધાનસભા); (બ) તેના અમલ કરનાર સરકાર તથા વહીવટી તંત્ર (રાષ્ટ્રપ્રમુખ, પ્રધાનમંડળ અને તોફરશાહી વગેરે); (ક) આ બંનેનું સંચાલન મૂળભૂત બંધારણની મર્યાદામાં છે કે નહિ તેની સંભાળ રાખવાની જવાબદારીવાળું ન્યાયતંત્ર.

ઉપરના ત્રણે પોતપોતાને ક્ષેત્રે સ્વાયત્ત છે. છતાં સ્વરાજ્ય—સાચા લોકતંત્રમાં ન્યાયતંત્રનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. ધારાસભા અને સરકાર બેકે પક્ષ-આધારિત છે, વહીવટી તંત્ર સરકાર આધારિત છે. ત્યારે સરકાર તથા વહીવટી તંત્રની કામગીરી સીમિતક્રમ કરે, અને તેનો ન્યાય તોળવાનું આવે ત્યારે તે જવાબદારી પાર પાડનારું ન્યાયતંત્ર કેવળ બંધારણનિષ્ઠ છે.

૩

વિકસતા જતા સમાજમાં બંધારણના વિકાસની પણ આવશ્યકતા રહે છે. એથી કરીને સર્વપ્રથમ, બંધારે—જેનું બંધારણ અસ્તિત્વમાં હોય ત્યારે તેની સમગ્રતા (બંધારણ રચાયું ત્યારની વિભાવતા)ને લક્ષમાં રાખી, સતત જાગૃતપણે તેનું અર્થઘટન કરતા રહી ન્યાયતંત્રે પોતાનો ધર્મ જનવલે રહે છે.

આના અર્થઘટન દ્વારા બંધારણના મૂળભૂત હેતુની ક્ષિતિજ વધુ ને વધુ વિસ્તરતી જાય છે. મદદથી સૈદ્ધાંતિક રીતે, અને વ્યવહારિક છુદ્ધિએ પણ, આ રીતે વિસ્તરતી ક્ષિતિજ દ્વારા સમાજની

સ્વાસ્થ્યવૃદ્ધિ—પ્રગતિ થતી રહે એ ઇચ્છે છે. આ છતાં, પ્રચલિત બંધારણના હેતુઓ અંગે જ વિશેષ પેદા થાય અને તેના અર્થઘટન કરતાં જૂના ઉદ્દેશોની બાબતમાં વિરૂદ્ધતાની સ્થિતિ જન્મ પામે, ત્યારે બંધારણનોય કાયાકલ્પ કરવો રહે.

દા. ત. બંધારણમાંના 'મૂળભૂત અધિકારો' (Fundamental Rights) તથા 'નિર્દેશિત સિદ્ધાંતો' (Directive Principles)માં સ્થાન અને મહત્ત્વ અંગે ભ્રમ થયેલો વિવાદ.

બંધારણ એ કોઈ અચળ-મઠ નથી; એવો કોઈ રાક્ષસી વા દેવી પદાર્થ નથી કે અંધપણે ભય વા ભક્તિથી એક જ રૂપની આરાધના કર્યા કરવી રહે. બંધારણ એ કંઈ મુમુક્ષુરિવર્તન સામેનું કવચ નથી, મુદ્દાસ્થિતિનો અભિશાપ નથી.

બંધારણને જેમ જન્મ છે તેમ મરણ છે, કાલચક્રના સંધ્યા પર ચડીને એ કાયાકલ્પ ન કરી શકે ત્યારે એને દૂનવાથી દઈને, નૂતન બંધારણના જન્મને વધાવવાની અપેક્ષા સાચા સ્વરાજ્યમાં અંતર્નિહિત હોય જ. એની પરિપાટી બંધારણમાં આદેશિત હોય એ ઉત્તમ છે. તે તે અનુસાર સત્વર પગલાં ભરી શકાય. પરંતુ એવો કોઈ આદેશ પ્રચલિત બંધારણમાં હોય નહિ (દા. ત. ભારતના બંધારણમાં નથી), કોઈ નિશ્ચિત પરિપાટીનું આદેશન હોય નહિ ત્યારે શું ?

આવા પ્રશ્ને એક 'ફેક્સી' (અસ્થિતિ ખ્યાલ) જોર કરતી થાય છે, તે એ કે —

લોકતંત્રના પુખ્તવયના મતાધિકારથી મુક્ત રીતે ચૂંટાયેલી ધારાસભા (લોકસભા, વિધાનસભા) સાચી સાર્વભૌમ સત્તા છે. આથી કરીને, તેને જેમ બંધારણમાં સુધારાઓ કરવાનો તથા દાખૂતા બનાવવાનો અને તેના અમલ અંગે નિયંત્રણ કરવાનો અધિકાર છે, તે જ રીતે, બંધારણસભાની ગેરહાજરીમાં પ્રચલિત ધારાસભા પોતે નવા બંધારણની જનેતા બની શકે.

આ એટલા માટે 'ફેક્સી' છે કે સ્વરાજ્યમાં ગમે તેવા પ્રયત્ન અને વ્યાપક મતદાનના આધારે મુક્ત રીતે ચૂંટાયેલી ધારાસભાનો જન્મ મર્યાદિત હેતુ માટે અને મર્યાદિત સમય માટે, અને મર્યાદિત સત્તા સાથે જ હોય છે.

* ધારાસભાઓની રચનાનો આધાર વિવિધ પક્ષો, જૂથો, તથા ઉમેદવારોના, તે-તે સમયની સમસ્યાઓ પરત્વેના મેનિફેસ્ટો—કાર્યક્રમો—વચનો અને આવડતો અંગેના મતદાતાઓના તાત્કાલિક નિર્ણય ઉપર અવલંબિત છે.

* આ પ્રતિનિધિઓ પાસે તેમનાં વચનો અનુસારની કામગીરીથી વિશેષ કોઈ અપેક્ષા નથી હોતી.

* આ પ્રતિનિધિઓની સમયમર્યાદા પણ દરાવાયેલી હોય છે.

... એકંદરે જોતાં, ધારાસભામાંથી જો-તે સમયની સરકાર બહુમતીના જોરે શાસન ચલાવે છે. અને બંધારણમાં દર્શાવ્યા અનુસાર ચોખ્ખી બહુમતી અથવા ૨/૩ બહુમતીથી બંધારણની કસોટી સુધારી શકે છે, પરંતુ બંધારણ બદલવાનો તેમને અધિકાર નથી. કેમ કે —

ધારાસભામાં તાત્કાલિક બહુમતી ધરાવતી સરકાર ગમે ત્યારે (અધનયો!) લઘુમતી બની જતાં, અથવા અંધાધૂંધી ફેલાતાં, ઊથલી પડે; અથવા મુદત પૂરી થતાં નવેસરની ચૂંટણીમાં અન્ય

ઉપરાંત અનુભવી શકાય એવી અપેક્ષા અસ્થાને નથી. બદલે, સર્વસાધારણ સંજોગોમાં તે અભિપ્રેત પણ છે. આથી તો સ્વરાજ્યને લોકતંત્ર, લોકશાહી, પ્રજાતંત્ર એવા અભિધાન દ્વારા ઓળખાવવામાં આવે છે. એની વિભાવના યોક્તસ અને નક્કર બની છે, એની સાચી ઓળખ મારેની કસોટી પણ આંકવામાં આવી છે : લોકોનું (of) રાજ્યતંત્ર છે? લોકો મારેનું (for) રાજ્યતંત્ર છે? લોકો દ્વારા (by) સંચાલિત રાજ્યતંત્ર છે? એમ હોય તો જ એ સાચું લોકતંત્ર, સાચી લોકશાહી, અને તેથી કરીને સાચું સ્વરાજ્ય છે.

— લોકોનું રાજ્યતંત્ર એટલે કે સ્વદેશી રાજ્યતંત્ર, વિદેશી નહિ જ નહિ.

— લોકો મારેનું રાજ્યતંત્ર એટલે કે તે તંત્રનો સ્પષ્ટ હેતુ લોકોના બદલા મારેનું તંત્ર બની રહેવાનો છે.

— લોકો દ્વારા રાજ્યતંત્ર એ જ સાચા અર્થમાં અંતિમ કસોટી છે. લોકોનું સ્વદેશી રાજ્યતંત્ર હોવું એ પૂરતું નથી; લોકોના હિત મારેનો તેનો સ્પષ્ટ-પ્રગટ ઉદ્દેશ હોય એટલું પણ પૂરતું નથી. અંતે તો, એણે સ્વતંત્ર બનવું રહ્યું. એટલે કે ‘સ્વ’ (પ્રત્યેક નાગરિક) દ્વારા સંચાલિત રાજ્યતંત્ર બનવું રહ્યું. બદલે, તંત્ર સંચાલનના આરંભમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં વ્યક્તિ—નાગરિકની પ્રતિષ્ઠા અને નિર્ણયિતા હોવી જોઈએ; આ પ્રતિષ્ઠા બધારણ્ય-પુરસ્કૃત હોવી જોઈએ. તો વળી, બધારણ્ય પોતે વ્યક્તિ—નાગરિકની નિર્ણયકતાને આધારે સ્થાયેલું હોવું જોઈએ; એટલે કે પુખ્તવયના મતાધિકારના ધોરણે, મુક્ત અને શુભ મતદાન દ્વારા વરાયેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી ‘બધારણ્યસભા’ (કોન્વેન્ટપુએન્ટ એસેમ્બલી)નું એ સર્જન હોવું જોઈએ.

ખીજી બાજુ, બધારણ્ય પોતે સામેથી વ્યક્તિ—નાગરિકની સ્વતંત્રતા અને નિર્ણયકતાનું સંરક્ષણ કરવાની શુભવેશ ધરાવતું હોવું જોઈએ. એટલે કે—(ક) બધારણ્યમાં સુધારા કરવાના અધિકાર સહિત કાનૂન રચનારી (ધારાસભા લોકસભા, વિધાનસભા); (ખ) તેનો અમલ કરનાર સરકાર તથા વહીવટી તંત્ર (રાષ્ટ્રપ્રમુખ, પ્રધાનમંડળ અને નોકરશાહી વગેરે); (ક) આ બંનેનું સંચાલન મૂળભૂત બધારણ્યની મર્યાદામાં છે કે નહિ તેની સંભાળ રાખવાની જવાબદારીવાળું ન્યાયતંત્ર.

ઉપરનાં ત્રણે પોતપોતાને ક્ષેત્રે સ્વામત્ત છે. છતાં સ્વરાજ્ય—સાચા લોકતંત્રમાં ન્યાયતંત્રનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. ધારાસભા અને સરકાર બેઉ પક્ષ-આધારિત છે, વહીવટી તંત્ર સરકાર આધારિત છે. ત્યારે સરકાર તથા વહીવટી તંત્રની કામગીરી સીમોદ્ધાન કરે, અને તેનો ન્યાય તોળવાનું આવે ત્યારે તે જવાબદારી પાર પાડનારું ન્યાયતંત્ર કેવળ બધારણ્યનિક છે.

૩

વિકસતા જતા સમાજમાં બધારણ્યના વિકાસની પણ આવશ્યકતા રહે છે. એથી કરીને સર્વપ્રથમ, ન્યારે—જેનું બધારણ્ય અસ્તિત્વમાં હોય ત્યારે તેની સમગ્રતા (બધારણ્ય સ્થાયું ત્યારની વિભાવના)ને લક્ષમાં રાખી, સતત જાગૃતપણે તેનું અર્થઘટન કરતા રહી ન્યાયતંત્ર પોતાનો ધર્મ જાળવવો રહે છે.

આવા અર્થઘટન દ્વારા બધારણ્યના મૂળભૂત હેતુની ક્ષિતિજ વધુ ને વધુ વિસ્તરતી જાય છે. મહદંશે શૈક્ષણિક રીતે, અને વ્યવહારિક શુદ્ધિએ પણ, આ રીતે વિસ્તરતી ક્ષિતિજ દ્વારા સમાજની

સ્વાસ્થ્યવર્ધિ—પ્રગતિ થતી રહે એ કહ્યું છે. આ છતાં, પ્રચલિત બંધારણના હેતુઓ અંગે જ વિરોધ પેદા થાય અને તેના અર્થઘટન કરતાં જૂથજૂથ ઉદ્દેશોની જાગતમાં વિરૂદ્ધતાની સ્થિતિ જન્મ પામે, ત્યારે બંધારણનો જ કાયાકલ્પ કરવો રહે.

દા. ત. બંધારણમાંના 'મૂળભૂત અધિકારો' (Fundamental Rights) વધા 'નિર્દેશિત સિદ્ધાંતો' (Directive Principles)માં રચાયેલા અને મદદરૂપ અંગે ઊભો ધષ્ટેલો વિષય.

બંધારણ એ કોઈ અચળ-ચક્ર નથી; એવો કોઈ રાક્ષસી વા દેવી પદાર્થ નથી કે અધપણે ભય વા ભક્તિથી એક જ રૂપની આરાધના કર્યા કરવી રહે. બંધારણ એ કંઈ યુગ્મચરિત્રનાં સામેનું કવચ નથી, યથાર્થિયતિનો અભિશાપ નથી.

બંધારણને જેમ જન્મ છે તેમ મરણ છે, કાલચક્રના સંઘાટ પર ચડીને એ કાયાકલ્પ ન કરી શકે ત્યારે એને દહનાવી દઈને, નૂતન બંધારણના જન્મને વધાવવાની અપેક્ષા સાચા સ્વરાજ્યમાં અંતર્નિહિત હોય જ. એની પરિપાટી બંધારણમાં આદેશિત હોય એ ઉત્તમ છે. તે તે અનુસાર સત્વર પગલાં ભરી શકાય. પરંતુ એવો કોઈ આદેશ પ્રચલિત બંધારણમાં હોય નહિ (દા. ત. ભારતના બંધારણમાં નથી), કોઈ નિશ્ચિત પરિપાટીનું આગંદશન હોય નહિ ત્યારે શું ?

આવા પ્રશ્નને એક 'ફેલસી' (અભિત ખ્યાલ) જોર કરતી થાય છે, તે એ કે—

લોકતંત્રના પ્રાપ્તવ્યના મત્તાધિકારથી મુક્ત રીતે ચૂંટાયેલી ધારાસભા (લોકસભા, વિધાનસભા) સાચી સાવંજીમ સત્તા છે. આથી કરીને, તેને જેમ બંધારણમાં સુધારાઓ કરવાનો તથા દાનના બનાવવાનો અને તેના અમલ અંગે નિર્ણય કરવાનો અધિકાર છે, તે જ રીતે, બંધારણ-સભાની ગેરદાજરીમાં પ્રચલિત ધારાસભા પોતે નવા બંધારણની જન્મેલા બની શકે.

આ એટલા માટે 'ફેલસી' છે કે સ્વ-રાજ્યમાં ગમે તેવા પ્રયત્ન અને વ્યાપક મતદાનના આધારે મુક્ત રીતે ચૂંટાયેલી ધારાસભાનો જન્મ મર્યાદિત હેતુ માટે અને મર્યાદિત સમય માટે, અને મર્યાદિત સત્તા સાથે જ હોય છે.

* ધારાસભાઓની રચનાનો આધાર વિવિધ પક્ષો, જૂથો, તથા ઉમેદવારોના, તે-તે સમયની સમસ્યાઓ પરત્વેના મેનિફેસ્ટો—કાયદાઓ—વચનો અને આગમનો અંગેના મતદાતાઓના તાર્કિક નિર્ણય ઉપર અવલંબિત છે.

* આ પ્રતિનિધિઓ પાસે તેમનાં વચનો અનુસારની કામગીરીથી વિરોધ કોઈ અપેક્ષા નથી હોતી.

* આ પ્રતિનિધિઓની સમયમર્યાદા પણ ફરિયાદી હોય છે.

... એકંદરે જોતાં, ધારાસભામાંથી જે-તે સમયની સરકાર બહુમતીના જોરે શાસન ચલાવે છે, અને બંધારણમાં દર્શાવ્યા અનુસાર ચોખ્ખી બહુમતી અથવા ૨/૩ બહુમતીથી બંધારણના કલ્પનો સુધારી શકે છે, પરંતુ બંધારણ બદલવાનો તેમને અધિકાર નથી. કેમ કે—

ધારાસભામાં તાર્કિક બહુમતી ધરાવતી સરકાર ગમે ત્યારે (અધવચ્ચે!) લઘુમતી બની જતાં, અથવા બંધારણથી ફેલાતાં, ઊઘડી પડે; અથવા મુદત પૂરી થતાં નવેસરની ચૂંટણીમાં અન્ય

કોઈ પણ — કેટલીક વાર કઠર વિરોધી વિચારધારા ધરાવતો પણ પણ — સત્તામાં આવે! આમ, વારંવાર ફરવાતા સત્તાધારી પક્ષે પોતાના શાસનકાળ દરમિયાન, જરૂરી બહુમતીના ભેરે, બંધારણના મૂળભૂત તત્ત્વો પરત્વે મનસ્વી સુધારા કરવા લાગી જાય, તો રાષ્ટ્ર માટે સ્થિર સ્તંભ જેવું કશું રહેવા ન પામે. રાષ્ટ્ર એક છેડેથી બીજા છેડે ફગોળાતું રહે. અથવા, એટલે પણ જરૂરી બહુમતીના ભેરે બંધારણમાં એવા પ્રકારના સુધારા કરી નાખે કે પછી એ પક્ષને બંધારણી રીતે હાલવી જ ન શકાય. સ્વતંત્રતા લાંબા કાળ માટે સર્વસત્તાવાદમાં ફેંકાઈ જાય!

આ બધાં કારણોસર, બંધારણની અંદરનાં મૂળભૂત તત્ત્વો બાબતની નિઠા સચવાઈ રહે એ હેતુથી મૂળભૂત અધિકારો સાથે એક કરવાનું લોકતંત્રમાં વિધાતક ગણાય છે.

એક વાત સ્પષ્ટ થઈ જવી જોઈએ કે બંધારણમાં સર્વસાધારણ વ્યવહારની મુરદેલીઓ ટાળવા સુધારા કરવા એ એક વાત છે, અને બંધારણમાંના મૂળભૂત અધિકારોને ઉલ્લંઘિત એ બીજી વાત છે. આ બાબત આંતરિક સંઘર્ષ અનિવાર્ય અને ત્યારે બંધારણ નવેસરથી ધડવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવી રહી.

આમ, બંધારણની ધરમૂળથી નવચલના કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય ત્યારે, અને પ્રચલિત બંધારણમાં કોઈ એક્સસ જોગવાઈ ન હોય ત્યારે, ખાસ બંધારણ-ધટારના જ સ્પષ્ટ અને એકમાત્ર મુદ્દા પર પ્રબળે દેખાવી રહી; તેના ભેર પર નવેસરથી પુખ્તવય મતધિકારના ધોરણે મુક્ત ચૂંટણી દ્વારા નવી 'બંધારણસભા'નું ધડતર કરવું રહ્યું.

નવી બંધારણસભાની રચના કરવાનું મુરદેલ હોય અને ખર્ચાળ પણ હોય; વળી, એક વાર બંધારણ-સભા મળતાં અધુધાર્યાં ઊઠેપોઠે ઊભા ધરાવો પણ અવકાશ ખરો... આ બધા છતાં, સ્વરાજ્ય-શાસિત લોકતંત્રમાં બંધારણના મૂળભૂત અધિકારોની વિડંબના પોતે જ એક એવી રાષ્ટ્રીય કટોકટી છે કે તેના નિરાકરણ માટે નવી બંધારણસભાનું સાહસ જોણ છે.

૧૪-૫-૭૨]

— સોગીલાલ ગાંધી

નવું વાચન

ગુજરાત અસરત કાર્યાલય : અમદાવાદ-૧

ફૂરના એ સૂર

લે. દિગ્વીર મહેતા, કિ. ર. ૨-૬૦

ગુજરાતીમાં નવી તરાહના આ નિબંધો છે. લલિત ગદ્યના ક્ષેત્રે આ નવું પદાર્પણ છે; લેખકની સંવેદન-શીલતાનો અહીં સ્પષ્ટ છે.

મરૂતિયા મેન્ટાલિટી

લે. નરસિંહ વાળંદ, કિ. ર. ૫-૦૦

રાજનિહા વિવિધ પ્રસંગો ઉપરના ૨૩ લેખોનો

આ સંગ્રહ છે તેમાંનાં કેટલાંક સામયિકોમાં છપાઈ ચૂકેલા છે.

રવિવારની સવાર

લે. પ્રિયદર્શી (ડૉ. મધુસૂદન પારેખ), કિ. ર. ૬-૫૦

'ગુજરાત સમાચાર'માં પ્રખ્યાત અનેલી કંઠાર 'હુ રાણી અને શકરાભાઈ'માંથી કેટલીક સામગ્રી અહીં રજૂ થઈ છે.

મરી જવાની મઝા | લાલશાંકર ઠાકર

પાત્રો

બે : બન્નર ઘેલાવાળો

છ : છાપાવાળો

સજ્જુભારી

પુરુષ નં. ૧

પુરુષ નં. ૨

[રંગભૂમિ પર ઘંચેના લાગભાં ત્રણ કાળા થંભલા. સાઇકલ પર સવાર એક જુવાન ઝાંખી તરતથી પ્રવેશે છે. ફૂગળું પાતળું શરીર. સાઇકલની પાછળ ટેરિયર પર છાપાની થંખી. જુવાનના હાથમાં એક છાપું છે. વસ્ત્રો સાદા-સીધાં મેલાં-ફાટલાં. એ સાઇકલ પરથી ઊતરે છે, સાઇકલને રેન્ડ પર ઊભી રાખે છે. રંગભૂમિ પર ઝાંખી ખાલુએ પડેલા એક જાંઘા પથ્થર પર બેસે છે. છાપું ખોલીને વાંચવામાં પરાવાંધ છે. થોડી વાર પછી એક બીજો જુવાન પ્રવેશે છે. કાળો ઝકમો અને નાંચે મેલું રંગીન પાટશૂન. એના ખભા પર બગલથેલો લટકે છે. વાળ લોંબા અને વેરંવિખેર. છાપું વાંચતા જુવાન પાસે (૭ પાંસે) બગલથેલાવાળો જુવાન (બ) આવીને બેઠકે છે. ૭ છાપું વાંચવામાં તસ્લીન છે. બ એને કંઈક પૂછવા માંગતા હોય તેવી હાથ અને અધરોહની ચેષ્ટા:]

બ : માફ કરજો બાઈ જરા તકલીફ આપું છું
(૭ છાપું વાંચવામાં લીન છે)
બાઈ, જરા સાંભળશો?
(૭ જાણું જુલો છે. મોંથી જ, માથું હલાવીને, 'શું છે?'નો ભાવ પ્રકટ કરે છે.)
બ : હું પ્રવાસે નીકળ્યો છું અને રસ્તો જૂલો ગયો છું. મને કહેશે આ રસ્તો કઈ તરફ જાય છે.

છ : આ રસ્તો?
બ : હા. આ સીધો રસ્તો ક્યાં પહોંચે છે તે મને કહેશે?
છ : મને ખબર નથી.
બ : ખબર નથી?
છ : હા, એ રસ્તે હું ક્યારેય ગયો નથી. એ તરફ જવાની મારે જરૂર જ ઊભી થઈ નથી.
બ : બાઈ, સાચે જ હું બૂલો પડ્યો છું. મને મલ્ટીપ્લેક્સની ઠંડક છે. હું માંની લઈ લઉં કે તમે મારી મળક કરતા નથી.
છ : મળક? મળક હું શો મારો કું? તમારી?
બ : તો શું ખરેખર તમને ખબર નથી આ રસ્તાની?
છ : મારે જુલું શા મારે બોલવું નેઈએ?
બ : મને નવાઈ લાગે છે.
[છ અત્યંત ઘટ્ટિયા તાડી રહે છે.]
ખરેખર મને નવાઈ લાગે છે. તમે આ પ્રદેશના હોવા છતાં આ રસ્તો ક્યાં જાય છે તેની તમને ખબર નથી? અચરજની વાત છે.
છ : મને પણ નવાઈ લાગે છે.
બ : શેની?
છ : તમે જુલો પડ્યા છો એની.
બ : એમાં નવાઈ જેનું શું છે?

(હ શરીર લંગાવે છે.)

એ... આ રીતે તું પણ સર્પ જાને.

(બ પ્રત્યન કરીને શરીર લંગાવે છે.)

કેમ, કેવું લાગે છે?

ખ : અરે આ તો ધણી મજાની બાબત છે. આટલું બધું સુખ મળે છે સવાથી ? એસવા કરતાં પણ આમાં તો વધારે મજા આવે છે. (જરાક અટકે છે.)

ભારે શૂચ કરી છે મેં. આખી જિંદગી જસ ચાત્યા જ ક્યું. બે ધડી બેઠો પણ નહિ ને સતો પણ નહિ.

(હ બેઠો થાય છે)

હ : ચાલ દવે ખેસીએ અને ખાઈએ.

ખ : હું તો સતાં સતાં જ ખાઈશ. આ શેઢામાં ખાવાનું છે. તું એમાંથી કાઢ.

હ : (શેઢામાંથી વસ્તુઓ બહાર કાઢે છે. એમાંથી મોતીની માળા નીકળે છે, એક વૃદ્ધી મૂર્તિ, મોરનું પીંછું, રંગીન કપડાં વગેરે વગેરે નીકળે છે.)

અરે આમાં તો કશું ખાવાનું નથી ધાર. ક્યાં મૂક્યું છે તે ?

ખ : એમાં જ છે. તું જરાખર તપાસ કરને.

(હ બધી વસ્તુઓ ઝડપથી બહાર કાઢી નાખે છે. એમાંથી વાંસળા, કોડીઓ, કુઓ નીકળે છે.)

હ : અરે આમાં તો કંઈ નથી ધાર.

ખ : તું જોને જરાખર. એમાં શું ખાવાનું.

(હ શેઢો ઉઘી કરીને ખંખેરે છે.)

હ : અરે આમાં તો કંઈ જ નથી. ખાવાની એક ચીજ નથી આમાં. તેં મને છેતર્યો છે. દવે તો પહેલું તે પહેલાં જસ ઊપડી જશે. મને એવી સખત શૂચ લાગી છે. તેં મને જીવું બોલીને યા માટે રોજી પાડ્યો ? તું કોઈ બદમાશ છે. ખોલ. ક્યાં છે ખાવાનું ?

ખ : અરે ભાઈ શેઢામાં ખાવાનું છે એમ હું માનતો હતો. મને એમ કે શૂચ લાગશે ત્યારે ખાઈશું.

સતત ચાલવામાં મેં કદી ખાવાનો વિચાર જ નથી કર્યો. સાચું કહું તો હું અલારે પણ શૂખને જૂલી ગયો છું. આમ સર્પ રહેવાની એવી મજા આવે છે. તું પણ આવને, સર્પ જ ને.

હ : અરે સવું કંઈ રીતે ? મારા પેટમાં તો બિશાડ બોલે છે.

(જિભો સ્પર્શને આંટા મારે છે.)

શૂખ તો એવી લાગી છે કે તને જ બટકું ભરી લઉં.

ખ : તે ભર ને ધાર. મને તો આમ સર્પ રહેવામાં જ કંઈ એવી મજા આવે છે ને—અદાદા ! કેવી અદ્ભુત બાબત છે આમ સર્પ રહેવું તે. (પ્રકાશ ઝોલો થવા માટે છે.)

આવ ભાઈ આવ. તું પણ સર્પ જ ને.

(હ બેસે છે.)

આવ સર્પ જ. (હ લંગાવે છે.)

મને તો ખૂબ મજા આવે છે.

હ : મને શૂચ લાગી છે

ખ : મને ખૂબ મજા આવે છે

હ : મને શૂચ લાગી છે

ખ : મને ખૂબ મજા આવે છે.

(આ રીતે જન્મે બોલ્યા કરે છે. અવાજ ધીમે પડતો જાય છે. અંધારું છવાઈ જાય છે. અવાજ બંધ થઈ જાય છે. કાળા તણ ચાંભલાઓ પાસે તણ મરાલથી આવે છે. એમનું શરીર કાળા લેખાલથી ટંકાયેલું છે. હાથમાં સળગતી મશાલ છે. ચાંભલા પાસે આવીને તેઓ રિશ્ત જીભા રહે છે. અંધી બિનિટ પસાર થાય છે. દાવરમાં તણ ડંકા પડે છે તે સંભળાય છે. એક કન્ના ચાંભલાના પાછળના લાગમાંથી ડોકાય છે. પહેલાં માન એનો ચહેરો દેખાય છે. એ મરાલથીઓ તરફ નજર ફેરવે છે. ધીમે ધીમે ચાંભલાની બહાર, અવાજ ન થાય એ રીતે, આવે છે. એણે ધાધરી, પ્લાઊઝ અને ઝોઢણી પહેર્યાં છે. રાજવંશી વસ્ત્રો અને અલંકારોથી વિશુષિત છે. એ દખાતે પગલે ચાંભલા

અને મશાલથીઓતે ઝાળ'ગી જાય છે. રંગભૂમિની મુખ્યમાં આવીને એ સ્વસ્થતા અનુભવે છે. હાથ લઈને દૂંધા કરે છે. ઝાળ ફેરે છે. કન્યાની ઉંઘર સોજેક વધતી છે. મશાલથીઓ રિથર ડાલે ચાલ્યા જાય છે. પ્રકાશ ચાય છે. નીચે બે જણા બેઠે છે તેમની પાસે આવીને કન્યા બેઠી રહે છે. કુતલ્લથી જોઈ રહે છે. ચેલામાંથી બહાર પડેલી વસ્તુઓ પાસે બેસી જાય છે. મોરનું પીંછું વિરમયથી જોઈ રહે છે. વાંસળી ઉપાડે છે. કોઠીમાં હાથમાં લઈને ખખડાવે છે. માળા જળામાં પહેરી લે છે. હાથમાં પીંછું લઈને બેઠી ચાય છે. અવીંતઈ' આનંદમાં ફેરે છે.)

કન્યા : કેવી સરસ સરસ વસ્તુઓ છો! આ પીંછું હાથે છે મોરનું. મોરને મેં કષ્ટરેય જોયો નથી. ચિત્રોમાં મોર કેવો સુંદર લાગતો હોય છે! સાચેસાચો મોર તો કેવો અદ્ભુત હશે! વરસાદના બીના બીના વાતાવરણમાં એનો અવાજ સંભળાય છે ત્યારે દાસીને હું પૂછું છું — આ રોનો અવાજ છે? એ જવાબ આપે છે, મોરનો. ખરેખરો મોર કેવો હશે?

રાજમહેશમાં બધાં ઊઘી જાય છે ત્યારે હું બહાર છટકી આવું છું. આજે અહીં આ બે જણા કોણ સૂતા છે? એમને આત્મ પડ્યા રહેવું અને ઊઘ્યા કરવું કેમ બમતું હશે? જગાડું એમને?

(રાજકુમારી બેઠે જણની નજરે જાય છે. છતાં કાન પર પીંછું અડાડે છે. પીંછાનો સ્પર્શ થતાં, જા ઊઘમાં ને ઊઘમાં કાન પર હાથ ફેરવે છે અને પાસું બદલે છે. રાજકુમારીને મના પડે છે. રાજકુમારી ફરી એના કાન પર પીંછું ફેરવે છે. ફરી જ કાન પર હાથ લઈ ને કાનમાં ઝાંઝળી નાખે છે અને અસ્પષ્ટ બળડે છે. રાજકુમારી છતાં નાકમાં પીંછું ફેરવે છે. જ મ્હાયું હલાવે છે અને નાક ચોંચે છે. રાજકુમારી ફરી છતાં નાકમાં પીંછું ફેરવે છે. જ એકદમ બેઠો ચાય છે અને બે ઊંઘી

ખાય છે. રાજકુમારીને જોઈને ચમકી જાય છે. હાથબર માધા જેવો બનીને તાકી રહે છે. રાજકુમારી ખડખડ હસી પડે છે.)

જ : ત...મે ત...મે કોણ છો?

રાજકુમારી : (એકાદશે રિમતસભર ચહેરે તાકી રહે છે.) તું કોણ છે?

જ : હું છાપાવાળો. છાપું. વેચું છું.

રાજ : તું છાપાવાળો છો?

(જ મ્હાયું હલાવીને 'હા' પાડે છે.)

છાપામાં બધું આવે છે તે તે જોયું છે!

(જ મ્હાયું હલાવીને 'ના' પાડે છે.)

નથી જોયું!

(જ મ્હાયું હલાવીને 'ના' પાડે છે. રાજકુમારી છની પાસે બેસી પડે છે. અને ઉત્સુકતાથી પૂછે છે) તે શું શું જોયું છે? મને લઈ જઈશ બધે?

જ : મેં તો કશું જોયું નથી.

રાજ : તું શું જોયું છે. તે જરૂર બધું જોયું છે. હું તો તારી સાથે આવીશ.

જ : પણ હું તો ક્યાં જતો જ નથી. 'મે' તો કશું જોયું જ નથી.

રાજ : ખરેખર તે કંઈ જ જોયું નથી?

જ : ના મેં કંઈ જ જોયું નથી.

રાજ : તે મોર પણ જોયો નથી?

જ : મોર? મોર તો જોયો છે.

રાજ : (ઉત્સુકતાથી) મોર જોયો છે તે? સાચે જ? કેવો હોય છે મોર?

જ : મોર વળી કેવો હોય? મોર મોર જોવો હોય.

રાજ : ના તું એમ વાત ઉઘાવી દઈશ તે નહિ ચાલે. તારે મને કહેવું પડશે કે મોર કેવો હોય છે. મારે જોવો છે મોર. (બેઠી ધર્મ જાય છે અને છતો હાથ પકડીને એને બેઠો કરે છે.) ચાલ મને મોર જોવા લઈ જા. ચાલ ને. (જ હાથ ઊઘાડે છે.)

જ : ના રે, મને એવી કુરસદ નથી. મારે તો છાપાં વેચવા જવું છે. બે પૈસા આવશે એનું કંઈક

ખાવાનું લઈશ. મને તો સખત જૂખ લાગી છે. કાસનું કંઈ ખાધું જ નથી.
(પેટ પર હાથ ફેરવે છે)

રાજ. : કાઢ તે ખાધું કેમ નહિ? કંટાળો આવે છે તને ખાવાનો? મેંમ કાઢે સાંજે કશું જ ખાધું નથી. રોજ રોજ ખાવાનો કંટાળો ન આવે?

છ. : ખાવાનો કંટાળો આવે તું કેરી વાત કરે છે? મને તો નો કોઈ ખાવાનું આપે ને, પુજ્ય, તો હું તો બેઠો બેઠો ખાધા જ કરું. ઊંઘો જ ન થાઉં. જસ ખાધા જ કરું.

રાજ. : તું પણ ખરો માણસ છે.

(જરાક અટકે છે)

મને તો રોજ દાસી ખાવાનું લઈને આવે છે ને મરવાનું મન થાય છે. જાણે જીમ કચડીને મરી જઈ.

સવાર થાય ને મોટા ગ્લાસ ભરીને દૂધ આવે, પાછો નાસ્તો આવે, પાછું જમવાનું આવે, પાછો નાસ્તો આવે, પાછું જમવાનું આવે, પાછું મોટો ગ્લાસ ભરીને દૂધ આવે.

(૭ વિરમખ અને સિંસાથી સાંભળી રહે છે.)
ખાવાનું નામ સાંભળીને મને તો ત્રાસ છૂટે છે. એ વાત જ જવા દે. કંઈક થીજી વાત કર. તેં નદી ભેંઈ છે!

છ. : હા ભેંઈ છે.

રાજ. : તું હોડીમાં બેઠો છે?

છ. : ના નથી બેઠો.

રાજ. : (છનો હાથ પકડીને) તો ચાલ મને નદી પર લઈ જા. આપણે હોડીમાં બેસીશું. ચાલ.

છ. : અરે મારે તો છાપા વેચવા જવું છે.

રાજ. : પણ પછી છાપા વેચતો ને. આપણે સાથે છાપા વેચીશું.

છ. : ના ના પછી તો બસ ઊપડી જાય. મારે કાલની જેમ જૂખા રહેવું પડે.

રાજ. : મારું ખાવાનું હું તને આપી દઈશ. મારે તો હવે કોઈ દિવસ ખાવું જ નથી. ચાલ મને નદી પર લઈ જા.

છ. : અરે મને અસારે જૂખ લાગી છે. મારાથી તો નદી સુધી ચલાય એમ નથી. તું તો જસ પર જઈને છાપા વેચાપ એટલે તરત જ ચૂકા લઈને ખાઈશ ને ઉપર પાળી પીશ.

રાજ. : અર એવી શી ખાવાની તને ઉતાવળ છે? હું કાઢે રાતે તને પુજ્ય ખાવાનું આપીશ.

છ. : કાઢે રાતે? ત્યાં સુધી તો જૂખને કારણે હું મરી જ જાઉં. મારે મરવું નથી. મારા ખાપને મેં મરતાં જોયા છે. એ જૂખને કારણે જ મરી ગયા હતા. એ દિવસે એનાં છાપા વેચ્યાં નહોતાં.

રાજ. : તારે ખરેખર ખાવું છે? બહુ જૂખ લાગી છે તને? જૂખ લાગે એટલે શું થાય?

છ. : જૂખ તો કેરી લાગી છે! કોઈ કાચું માન આપે તોય ખઈ મઈ.

રાજ. : પણ તને થાય છે શું?

છ. : પેટમાં ગલ્લડિયાં બોલે છે.

રાજ. : ગલ્લડિયાં? પેટમાં બોલે છે? મને તો કંઈ સંમળાતું નથી.

છ. : આ બે ને, પેટમાં કૂતરીનાં નાનાં નાનાં બચ્ચાં જેવા અવાજ આવે છે.

(રાજકુમારી નીચી નખીને, છના પેટ પર કાન મૂકીને સાંભળે છે.)

રાજ. : અરે હા, કંઈક અવાજ સંમળાય છે ખરો, મેં તો સાંભળ્યો જ નથી આવો અવાજ.

(કરી કાન મૂકીને અવાજ સાંભળે છે.)

કેવો અવાજ આવે છે! (આનંદપૂર્વક)

ગરડા! ગરડા! ચું ચું!

(કરી કાન મૂકીને સાંભળે છે.)

મને જૂખ લાગે તો પેટમાં આવે અવાજ થશે?

છ. : જૂખ લાગે એટલે આવે અવાજ થાય જ.

રાજ. : પણ મને જૂખ ક્યારે લાગશે? મને જૂખ જ લાગતી નથી. મને ક્યારેય પેટમાં — એને શું કહેવાય?

છ. : ગલ્લડિયાં

રાજ. : હા, મને ક્યારેય પેટમાં ગલ્લડિયાં બોલતાં નથી.

મહાશિવે એટલે શેનાં જન્મ્યાં ?

છ : ફૂતરીનાં.

રાજ. : કેવાં હોય ?

છ : હોય, નાનાં નાનાં.

રાજ. : નાનાં નાનાં હોય ?

છ : હા, નાનાં નાનાં હોય.

રાજ. : મને ખતાવીશ ? મારે જોવાં છે મહાશિવ.

છ : અત્યારે ના હોય. એ તો અમુક કાતુર્માં જ્યારે ફૂતરી વિમામ ત્યારે જ જોવા મળે. પણ એમાં થું જોવું.

આલ, મારે તો જવાનો ટાઇમ થયો. (પથર પર પડેલી છાપાની થપ્પી ઉઠાવે છે અને સાઇ-કલના ડોરિયર પર મૂકીને સાઇકલ પર બેસે છે. પેશ મારે છે. રાજકુમારી પાસે આવીને બેઠી રહે છે.)

રાજ. : તું ક્યાં જાય છે ?

છ : બસ પર છાપાં વેચવા.

રાજ. : બસ કેવી હોય ?

છ : બસ વળી બસ જોવી હોય. એમાં બેસીને બહારગામ જવાય.

રાજ. : હું તારી સાથે બસ પર આવું છું. આપણે એમાં બેસીને બહારગામ જઈશું.

છ : તારે જવું હોય તો જઈ એકલી. મારે તો છાપાં વેચવાનાં છે. બસમાં જવાના પૈસા પણ નથી મારી પાસે.

(છ સાઇકલ અલાવે છે. રાજકુમારી એની પાછળ પાછળ દોડે છે.)

(અધિકાર. અર્ધી મિનિટ પછી પ્રેક્ષક થાય છે. બ આગસ મરડીને બેઠો થાય છે. ચારે બાજુ જુએ છે. નીચે પડેલા ચેલાની વસ્તુઓ તરફ જુએ છે. વસ્તુઓ પૈકી એક પછી એક બેઠો બેઠો જ એકી કરીને ચેલામાં નાખે છે.)

બ : આમાં એક માળા હતી તે ક્યાં ગઈ ? મોરનું પીછું પણ નથી. આ પેલો છાપાવાળો ખલું દેખાતો નથી છાપાં વેચવા જ્યો હશે ? પાછો ક્યારે આવશે ? આવશે જ્યારે આવવું હશે

ત્યારે. ચાલ હું તો લાંબાવું. (શરીર લંબાવીને અર્ધ જાય છે. ચોટી વારમાં કાળો ચાંબચાની પાછળના ભાગમાંથી બે ખાળી કપડાં પહેરેલા, મૂંઝવાળા માથાસે આવે છે. ત્વરાથી દાખલ થાય છે. સતેલા બ ને જોઈને ખમચાય છે. ઝડપથી બન્ને લાંબી બાંદકો તાકીને બેઠા રહે છે. બેમણી એક (શરીર ભરાવદાર) પૂરી સલામતતા અને આત્મખલ એકદમ કરીને બેઠી રહી ડમ આમળ આવે છે અને 'હેન્ડ અપ' એમ બોલે છે.

બ એના તરફ નજર ફેરવે છે. નં. ૧ એક ડમ પાછો હતી જાય છે અને મોટેથી બોલે છે : 'હેન્ડ અપ' પાછળ બેઠેલ નં. ૨ પણ એક ડમ પાછળ હતીને બાંદક ભરાવદાર તાકે છે.

બ ટગર ટગર તાકી રહે છે. એ નં. ૧ તરફથી નં. ૨ તરફ નજર ફેરવે છે અને આંખનો પલ્કારો ખાય છે. નં. ૨ વિશેષ સાવચેત બને છે. નં. ૧ ફરીથી મોટેથી બૂમ પાડે છે : 'હેન્ડ અપ'.

બ : (નં. ૧ તરફ નજર ફેરવીને સ્મિતકર્પાં ચહેરે) તમે કંઈ કહેવા માગો છો ?

નં. ૧ : હાથ ઊંચા કર.

બ : હાથ ઊંચા કરું ? શો મારે ?

(કંઈ જવાળ ન જળતા વિસ્મયથી ટગર ટગર તાકી રહે છે.)

નં. ૧ : હાથ ઊંચા કર.

બ : તમારો આગ્રહ છે તો ઊંચા કરું છું. (એ સૂતો સૂતો જ બે હાથ ઊંચાં કરે છે.)

નં. ૧ : બેઠો થો.

(બ બેઠા થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ હાથ ઊંચા હોવાથી એ બેઠો થઈ શકતો નથી.) બેઠો થા. ચાલ જલ્દી કર.

બ : (ફરી બેઠા થવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરીને) હું બેઠો થઈ શકતો નથી. મને કશુંક થઈ ગયું છે.

નં. ૨ : હા, સાચે જ આ માણસ ઊભો થઈ શકતો નથી. એને કશુંક થઈ ગયું છે. (નજીક જાય છે.)

નં. ૧ : સખર. છેતરાઈતો નહિ. એ દોંગ કરે છે. એને કશું જ થયું નથી. એ દોંગ કરે છે કારણ કે એને ઊભા થયું નથી.

ખ : (ઊભા થવાનો પ્રયત્ન કરે છે.) હું દોંગ કરું છું? શા માટે મારે દોંગ કરવો પડે? તમે જોતા નથી હું પ્રયત્ન કરવા છતાં ઊભો થઈ શકતો નથી—

નં. ૨ : ખરેખર એને કંઈક થઈ ગયું છે. આપણે એને મદદ કરવી જોઈએ.

નં. ૧ : મને આ બધી બનાવટ લાગે છે.

નં. ૨ : મને એમ લાગતું નથી. (જ સામે જોઈને) એની આંખો રિથતિ જોઈને મારું હૃદય દ્રવે છે. (જની લગભગ જોઈને ઉભાકે ખેંચે છે.) તને શું ધામ છે માર્ક?

ખ : હું ઊભા થવાની સક્તિ મુશ્કેલી બેઠો છું.

નં. ૨ : થોડી વાર આરામ કર બ્રાઈ. તું ચાકી ગયો છે. આરામ કરીને પછી પ્રયત્ન કર. (જ થોડી વાર શાંત પડ્યો રહે છે.)

નં. ૧ : (નં. ૨ તરફ કંઈક નજરે તાકતો) તારો આ દયાળુ સ્વભાવ ક્યારેક તને મુશ્કેલીમાં મૂકી દેશે. આપણી ફરજ તો આપારે રાજકુમારીને શોધી કાઢવાની છે. મને સંકેત છે કે આ લાકો જ એને ઊઠાવી ગયો છે.

નં. ૨ : જો એ ઊઠાવી ગયો હોય તો પછી અહીં રાજમહેલની નજીકમાં જ શા માટે પડ્યો હોય?

નં. ૨ : હા, એ પણ એક વિચારવા જેવો મુદ્દો છે. ચાલ એને પૂછી જોઈ. (જની નજીક જાય છે.) એ...ય તું કોણ છે? તારું નામ શું?

ખ : મને ઊભો કરો. પછી જવાબ આપું. (નં. ૧ અને નં. ૨ બંને ઊભો થવામાં મદદ કરે છે. જ ઊભો થાય છે. એના હાથ હજી ઊંચા છે.)

હાથ નીચા મૂકી દઈ તો તમને કંઈ વાંધો છે?

નં. ૨ : મને વાંધો નથી.

(જ હાથ નીચા લાવવા જાય છે.)

નં. ૧ : ઊભો રહે. (નં. ૧ જના મજબૂત તપાસે છે. એમાં કંઈ મળતું નથી.)

ઓલ રાઇટ. હાથ નીચા મૂકી દે. ચાલ હવે જવાબ આપ. તું કોણ છે?

ખ : પ્રવાસી.

નં. ૧ : તારું નામ શું?

ખ : નામની મને ખબર નથી.

નં. ૧ : ચાલ બનાવવાના લોકો હોડ અને સીધીસીધા જવાબ આપ. શું છે તારું નામ?

ખ : સાચે જ મને ખબર નથી.

નં. ૧ : ખબર નથી? તને તારા નામની ખબર નથી?

ખ : મને કોઈએ મારું નામ કહી પૂછ્યું નથી. આજે પહેલી વાર તમે એ પૂછ્યું છે. મારા નામ વિષે મને કશી જાણ નથી.

નં. ૧ : અનજા તું કામ શું કરે છે?

ખ : કામ? કામ કશું નથી કરતો. માત્ર ફરું છું.

નં. ૧ : તું ક્યાંથી અહીં આવ્યો છે?

ખ : મને યાદ નથી. એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જતાં હું આમસી જગ્યાએ બૂલતો જાઉં છું.

નં. ૧ : તું અહીં શા માટે આવ્યો છે?

ખ : હું પ્રવાસી છું અને ફરતો ફરતો અહીં આવ્યો છું.

નં. ૧ : અહીં રાજમહેલની મદદાર ટેમ સૂતો હતો?

ખ : મને હાખાવાળાએ સૂતાં શિખવાડ્યું. મને તો ખબર જ ન હતી કે આપણે સર્પ પણ શકીએ છીએ. કેટલી મજાની વસ્તુ છે આ સૂવાની! હું તો સર્પ જાઉં છું (જ નીચે ખેંચી પડે છે અને શરીર લખાય છે)

નં. ૧ : આ કોઈ બેદી માણસ લાગે છે.

નં. ૨ : મને તો માંડો માણસ લાગે છે.

નં. ૧ : વિચિત્ર માણસ છે. અરે એ...ય હાખાવાનો ક્યાં ગયો?

ખ: કદાચ ખસ પર છાપા વેચવા ગયો હશે.

નં. ૧: (નં. ૨ તરફ જોઈને) આપણે ખસ પર જઈએ. છાપાવાળો જ રાજકુમારીને ઉપાડી ગયો હશે.

નં. ૨: હા, ચાલો.

(બંને ત્વરાથી જાય છે. થોડા સમય માટે અધકાર પછી પ્રકાશ થાય છે. બંને સ્તેયો છે.)

નં. ૧ છાપાવાળાનું કાંઈ પકડીને હાથે લેવા માંડ્યો છે. એની પાછળ રાજકુમારી છે. હાથમાં મોતું પીંછું છે. રાજકુમારીની પાછળ નં. ૨ સમીકલ દોરીને આવે છે.)

નં. ૧: હરામખોર! રાજકુમારીને જગાડીને જતો હતો?

રાજ: ના, એ ખોટી વાત છે. એ મને જગાડીને નથી લઈ ગયો. હું એની પાછળ પાછળ ગઈ હતી.

મં. ૧: કુંવરીયા! આપ બોલશો નહિ. આ હુઆને સખતમાં સખત શિક્ષા થશે.

જ: અરે પશુ મારો કંઈ વાંક યુનો?

નં. ૧: કુંવરીયા તારી સાથે હતાં કે નહિ? એમના હાથમાં છાપાની થપ્પી હતી કે નહિ? એ તારી સાથે છાપા વેચતાં હતાં કે નહિ?

જ: હા, પશુ એમાં મારો શો દોષ? મેં તો થપ્પીએ ના પાડી હતી. પશુ એમણે પંચણે મારા હાથમાંથી છાપા ચૂંટવી લીધા. પછી હું શું કરું?

રાજ: હા, મને છાપા વેચવામાં ખૂબ ખૂબ મઝા આવે છે.

મં. ૧: મઝા? છાપા વેચવામાં?

રાજ: અરે મઝા તો કેવી! વાહ! વાહ! આવી મઝા તો મને ક્યારેય આવી નથી. (છાપા વેચવાનો અભિનય કરે છે.)

એ... મ આજના તાજા ખમર વાગ્યો. ધક્કા સરહદ પર ફોટી નીકળેલું મુઠું. ફરમનોતો સતત તોપમારો વાગ્યો વાગ્યો આજના તાજા ખમર.

(જાધા રાજકુમારી સામે તાડી રહે છે. રાજકુમારી અચાનક સ્તેયો બંને પાસે જાય છે. હાથમાં પીંછાથી એને જમીડે છે. બંને જાય છે.)
એ... મ તે આજનું છાપું વાંચું?

બ: (બેઠો થાય છે) છાપું?

રાજ: હા હા છાપું. આજના તાજા ખમર તે વાંચું કે નહિ?

બ: ના, કેમ?

રાજ: અરે તે છાપું વાંચું નથી આજનું?
(એ આપથી નં. ૨ પાસે જઈ સામીકલના કમિયર પરથી છાપાની થપ્પી કાઢીને લાવે છે. એમાંથી એક પ્રત બંને આપે છે.)
ચાલ, લાવ પચીસ પૈસા.

બ: પચીસ પૈસા!

રાજ: હા હા પચીસ પૈસા, આ છાપાના ચાલ લાવ.

બ: મારી પાસે તો પૈસા નથી.

રાજ: પૈસા નથી? અને તારે છાપું વાંચવું છે? કંઈ ગાડો ચર્ચિ ગયો કે શું? લાવ લાવ પાછું આપી દે. (બંને હાથમાંથી છાપું ચૂંટવી લે છે.)

પૈસા નથી ને છાપું વાંચવું છે?

(રાજકુમારી નં. ૧ પાસે જાય છે.)

તારે છાપું વાંચવું છે?

નં. ૧: ના, કુંવરીયા.

(રાજકુમારી નં. ૨ પાસે જાય છે.)

રાજ: તારે છાપું વાંચવું છે?

નં. ૨: ના કુંવરીયા.

રાજ: (જા પાસે જઈને) તારે છાપું વાંચવું છે?

જ: મારે તો છાપા વેચવા છે. મને કંઈને જૂઠું લાગી છે. હું તો આમ ને આમ મરી જઈશ.

નં. ૧: નહિ તોય હું મરી જવાતો છે. હું કુંવરીયાને બોળવાને વાગાડી ગયો છે.

રાજ: ના, એને છોડી દે. અંદર જઈને ખાવાનું લઈ આવો. નબળો.

નં. ૧ : ના કુંવરીમા રાજકુળની આંત્રા છે કે
આપને શોધી કાઢ્યાં. અને આપને ઉદારી
જનારાને તરત દાજર કરવા એટલે હવે આલો
રાજકુળ પાસે. (હું કાંઈ એવીને આગળ કરે
છે.) માત્ર દરમખોર. તને તો ખરદન મારવાના
છે.

છ : અરે પણ મને શા માટે લઈ જાઓ છો? હું
જૂખથી મરી દહો છું અને મારો કંઈ વાંક
શુંતો નથી. 'મને છોડી દો. આજે હું આ
છાપાં નહિ વેચું' તો કાસે એ નહામાં ઘર્ષ
જશે. મને ગંરીય માથુચને છોડી દો.

(જા બોલો થાય છે. નં. ૧ પાસે આવીને
બોલો રહે છે.)

ખ : છોડી દો એને.

નં. ૧ : એટલે? હું કોણ છે વચ્ચે હકાપણ દરનારો?
ખ : હું? હું કોણ છું એની મને ખબર નથી.
પણ હું છોડી દે જાને.

નં. ૧ : શા માટે છોડી દઉં? એ ખુતિયાર છે.

(જરાબર આ વખતે સાધકલની ધંટડી સાથે
રમત કરતાં નં. ૨ના હાથે ધંટડી વાગી જાય
છે. નં. ૧ના ચહેરા પર ચમક, પછી રણ
ભરૂં છે. એ નં. ૨ તરફ યુરસાથી તાકી રહે
છે. સહુ ઠાંઈ સહજભાવે નં. ૨ તરફ જાય
છે.)

શું કરે છે તું?

નં. ૨ : કંઈ નહિ.

નં. ૧ : ધંટડી કોણે વગાડી?

નં. ૨ : વાગી ગઈ. એમ જ વાગી ગઈ.

નં. ૧ : પણ હું પૂછું છું કે કોણે વગાડી?

નં. ૨ : વાગી ગઈ એટલું હું જાણું છું. મારી
આંગળીથી વાગી એ પણ ખરું. પણ મેં નથી
વગાડી. આની મંબીર પરિસ્થિતિમાં હું ધંટડી
શા માટે વગાડું?

(રાજકુમારી. સાધકલ પાસે હિમગતથી જાય
છે.)

રાજ. : અરે કેવો સરસ અવાજ આવ્યો હતો?

ક્યાં છે ધંટડી?

નં. ૨ : આ રહી.

રાજ. : કેવી રીતે વાગે?

(નં. ૨ ધંટડી વગાડે છે. નં. ૧ યુરસાકારી
નજરથી એના સાથું જાય છે.)

લાવ લાવ મને વગાડવા દે.

(રાજકુમારી ધંટડી વગાડે છે.)

ઓહ! કેવો સરસ અવાજ આવે છે!

(રાજકુમારી જવાની સાથું જાય છે. એ છેલ્લે

નં. ૧ની સાથું જાય છે. નં. ૧ના ચહેરા
પરનો યુરસો લચી પડતા સ્મિતમાં ફેરવાઈ
જાય છે. રાજકુમારી ફરી એ વખતે ધંટડી
વગાડે છે.)

નં. ૧ : કુંવરીમા હવે આલો રાજકુળ પાસે.

રાજ. : ના મારે મહેલમાં નથી આવવું. એમાં તો
મારો પ્રાણ નીકળી જાય છે. હું તો અહીં બસ
ધંટડી વગાડવા ફરીશ. (ધંટડી વગાડે છે.)

કેવો સરસ અવાજ આવે છે. તમારે ઠાંઈને
વગાડવી છે ધંટડી?

(રાજકુમારી છ પાસે ધંટડી પર હાથ રાખીને
આવે છે. નં. ૨ એની સાથે સાથે સાધકલને
દોરીને આવે છે.)

તારે વગાડવી છે ધંટડી?

છ : મારે તો ખાવું છે. મને સખત જૂખ લાગી છે.

રાજ. : અરે ખાવાનું તો ઘર્ષ પડે, મારું બધું
ખાવાનું હું તને આપી દઉં. હું તો હવે કદી
ખાવાની જ નથી. મારે તો બસ આ એક જ
વસ્ત્ર જોઈએ—ધંટડી.

(વગાડે છે.)

વાહ! વાહ!

(૧ પાસે જાય છે.)

તારે વગાડવી છે ધંટડી? લે વગાડ. મજા
આવશે.

ખ : ના મારે તો ઊંઘી જવું છે. ઊંઘી જવાની એવી
મજા આવે છે.

રાજ. : ઊંઘ! છી... છી... મને તો એની સખત

બા : કદાચ બસ પર ડાખાં વેચવા ગયો હશે.
 નં. ૧ : (નં. ૨ તરફ જોઈને) આપણે બસ પર જઈએ. ડાખાંવાળો જ રાજકુમારીને ઉપાડી ગયો હશે.

નં. ૨ : હા, ચાલો.
 (બંને તરતથી જાય છે. થોડા સમય માટે અધકાર. પછી પ્રકાશ થાય છે. બંને સૂતેલા છે.
 નં. ૧ ડાખાંવાળાનું કાંઈ પકડીને સમ્પલ્લ થાય છે. એની પાછળ રાજકુમારી છે. હાથમાં મોરનું પીંછું છે. રાજકુમારીની પાછળ નં. ૨ સાધકલ દોરીને આવે છે.)

નં. ૧ : હરામખોર! રાજકુમારીને લગાડીને જતો હતો!

રાજ. : ના, એ ખોટી વાત છે. એ મને લગાડીને નથી લઈ ગયો. હું એની પાછળ પાછળ ગઈ હતી.

મં. ૧ : કુંવરીમા! આપ બોલશો નહિ. આ લુચ્ચાને સખતગાં સખત શિક્ષા થશે.

બા : અરે પશુ મારો કંઈ વાંકે થયો?

નં. ૧ : કુંવરીમા તારી સાથે હતાં કે નહિ? એમના હાથમાં ડાખાંની ઘંપી હતી કે નહિ? એ તારી સાથે ડાખાં વેચતાં હતાં કે નહિ?

બા : હા, પશુ એમાં મારો શો દોષ? મેં તો વણીયે ના પાડી હતી. પશુ એમણે પંડાણે મારા હાથમાંથી ડાખાં ખૂંટ્યાં લીધાં. પછી હું શું કરું?

રાજ. : હા, મને ડાખાં વેચવામાં ખૂબ ખૂબ મજા આવે છે.

નં. ૧ : મજા? ડાખાં વેચવામાં!

રાજ. : અરે મજા તો કેવી! વાહ! વાહ! ઓવી મજા તો મને. ક્યારેય આવી નથી.
 (ડાખાં વેચવાનો અભિનય કરે છે.)

એ...મ આજના તાજા ખજાર વાંચો. પશ્ચિમ સરહદ પર કોટી તીકેલું સુદ. દુરમનોનો સતત તોપમારો. વાંચો વાંચો આજના તાજા ખજાર.

(જ્યાં રાજકુમારી સામે તાકી રહે છે. રાજકુમારી અચાનક રૂનેલા બ પાસે જાય છે. હાથમાંના પીંછાથી એને જગાડે છે. બ જાય છે.)
 એ...મ તે આજનું ડાખું વાંચ્યું!

બ : (જોડો થાય છે) ડાખું?

રાજ. : હા હા ડાખું. આજના તાજા ખજાર તે વાંચ્યું કે નહિ?

બ : ના, કેમ?

રાજ. : અરે તે ડાખું વાંચ્યું નથી આજનું?
 (એ કંઈકથી નં. ૨ પાસે જઈ, સાધકલના ફેરિયર પરથી ડાખાંની ઘંપી કાઢીને લાવે છે. એમાંથી એક પ્રત અને આવે છે.)
 ચાલ, લાવ પચીસ પૈસા.

બ : પચીસ પૈસા?

રાજ. : હા હા પચીસ પૈસા, આ ડાખાંના ચાલ લો.

બ : મારી પાસે તો પૈસા નથી.

રાજ. : પૈસા નથી? અને તારે ડાખું વાંચવું છે? કંઈ ગણિત ચર્ચ ગયો કે શું? લાવ લાવ પાછું આપી દે. (બના હાથમાંથી ડાખું ખૂંટવી લે છે.)

પૈસા નથી ને ડાખું વાંચવું છે?
 (રાજકુમારી નં. ૧ પાસે જાય છે.)
 તારે ડાખું વાંચવું છે?

નં. ૧ : ના, કુંવરીમા.

(રાજકુંવરી નં. ૨ પાસે જાય છે.)

રાજ. : તારે ડાખું વાંચવું છે?

નં. ૨ : ના કુંવરીમા.

રાજ. : (જ પાસે જઈને) તારે ડાખું વાંચવું છે?

બા : મારે તો ડાખાં વેચવાં છે. મને કકડીને ભૂખ લાગી છે. હું તો આમ ને આમ મરી જઈશ.

નં. ૧ : નહિ-તોય તું મરી જવાનો છે. તું કુંવરીમાને ભોળવીને લગાડી ગયો છે.

રાજ. : ના, એને છોડી દો. અંદર જઈને ખાવાનું લઈ આવો. જાઓ.

નં. ૧ : ના કુંવરીયા! રાજજીની આજ્ઞા છે કે
આપને શોધી દાટવાં. અને આપને ઉઠાવી
જનારને તરત હાજર કરવા. એટલે હવે ચાલો
રાજજી પાસે. (હું કાંડું ખેંચીને આગળ કરે
છે.) ચાલ હસમખેર. તને તો મરદન મારવાના
છે.

છ : અરે પણ મને શા માટે લઈ જાઓ છો? હું
જૂથથી મરી રહ્યો છું અને મારો કંઈ વાંક
શુંતો નથી. 'મને છોડી દો. આજે હું આ
છાપા નહિ લેયું' તો કાલે એ નકામાં યઈ
જરો, મને ગંભીર માણસને છોડી દો.

(બીજો ધામ છે. નં. ૧ પાસે આવીને
ઊભો રહે છે.)

બ : છોડી દો એને.

નં. ૧ : એટલે! તું કોણ છે વચ્ચે જહાપણ દરનારો?

બ : હું! હું કોણ છું એની મને ખબર નથી.
પણ તું છોડી દે આને.

નં. ૧ : શા માટે છોડી દઉં? એ શુંનેગાર છે.

(બરાબર આ વખતે સાઇકલની ધંટડી સાથે
રમત કરતાં નં. ૨ના હાથે ધંટડી વાગી જાય
છે. નં. ૧ના ચહેરા પર ચમક, પછી શેષ
ભમ્કે છે. એ નં. ૨ તરફ ઝુસ્સાથી તોડી રહે
છે. સફ કોઈ સહજભાવે નં. ૨ તરફ જાય
છે.)

શું કરે છે તું?

નં. ૨ : કંઈ નહિ.

નં. ૧ : ધંટડી કોણે વગાડી?

નં. ૨ : વાગી ગઈ. એમ જ વાગી ગઈ.

નં. ૧ : પણ હું પૂછું છું કે કોણે વગાડી?

નં. ૨ : વાગી ગઈ એટલું હું જાણું છું. મારી
આંખોથી વાગી એ પણ ખરું. પણ મેં નથી
વગાડી. આવી ચંબીર પરિસ્થિતિમાં હું ધંટડી
શા માટે વગાડું?

(રાજકુમારી સાઇકલ પાસે ઉભગાથી જાય
છે.)

રાજ. : અરે કેવો સરસ અવાજ આવ્યો હતો!

ક્યાં છે ધંટડી?

નં. ૨ : આ રહી.

રાજ. : કેવી રીતે વાગે?

(નં. ૨ ધંટડી વગાડે છે. નં. ૧ ઝુસ્સાભરી
નજરથી એની સામું જાય છે.)

લાવ લાવ મને વગાડના દે.

(રાજકુમારી ધંટડી વગાડે છે.)

ઓહ! કેવો સરસ અવાજ આવે છે!

(રાજકુમારી બધાની સામું જાય છે. એ છેલ્લે

નં. ૧ની સામું જાય છે. નં. ૧ના ચહેરા
પરનો ઝુસ્સો લગી પડતા રિમતમાં ફેરવાઈ
જાય છે. રાજકુમારી ફરી બે વખત ધંટડી
વગાડે છે.)

નં. ૧ : કુંવરીયા હવે ચાલો રાજજી પાસે.

રાજ. : ના મારે મહેલમાં નથી આવવું. એમાં તો
મારો પ્રાણ તીકળી જાય છે. તું તો અહીં બસ
ધંટડી વગાડના કરીશ. (ધંટડી વગાડે છે.)

કેવો સરસ અવાજ આવે છે. તમારે કોઈને
વગાડી છે ધંટડી?

(રાજકુમારી છ પાસે ધંટડી પર હાથ રાખીને
આવે છે. નં. ૨ એની સાથે સાથે સાઇકલને
દોરીને આવે છે.)

તારે વગાડી છે ધંટડી?

છ : મારે તો ખાવું છે. મને સખત જૂથ લાગી છે.

રાજ. : અરે ખાવાતું તો થઈ પડશે, માત્રું બધું
ખાવાતું હું તને આપી દઉં. હું તો હવે કદી
ખાવાની જ નથી. મારે તો બસ આ એક જ
વસ્તુ જોઈએ—ધંટડી.

(વગાડે છે.)

વાહ! વાહ!

(૫ પાસે જાય છે.)

તારે વગાડી છે ધંટડી? લે વગાડ. મત્રા
આવશે.

બ : ના મારે તો ઊઘી જવું છે. ઊઘી જવાની એવી
મત્રા આવે છે.

રાજ. : ઊંધ! છી... છી... મને તો એની સખત

નફરત છે. પધારીમાં પડ્યા રહેવું? તદ્દન
કંટાળાજનક વસ્તુ. હું તો હવે કંટી બિંધવાની
જ નથી. હું તો જસ ઘંટડી વગાડવા કરીશ.
(વગાડે છે.) આહ! કેવો અવાજ છે!
(રાજકુમારી નં. ૧ પાસે જાય છે. નં. ૧ના
ચહેરા પરની ગંભીરતા સરી જાય છે. ચહેરા
પર સ્મિત લાગી પડે છે.)
તે ઘંટડી વગાડ.

નં. ૧ : કુંવરીબા, જેવી આપની આસા.

(નં. ૧ ઘંટડી વગાડે છે.)

રાજ. : કેમ મજા આવીને ?

(નં. ૧ માથું હલાવીને સ્મિત સાથે હા પાડે
છે.)

નં. ૧ : કુંવરીબા હવે જઈશું ?

રાજ. : ક્યાં ?

નં. ૧ : રાજશ પાસે.

રાજ. : બીહા! તારે જવું હોય તો જા. મારે નથી
આવવું.

નં. ૧ : પણ રાજશની આસા છે. આપણે જલદી
એમની પાસે પહોંચવું જોઈએ. (છતે ખેંચે છે.)
આહ, આગળ યા હરામખોર.

છ : અરે, મને મરેલાની શું કામ ખેંચો છો ?

ખ : આને છોડી દે.

નં. ૧ : શા માટે ?

ખ : કેમ કે એને નથી આવવું.

નં. ૧ : એને તો ન આવવું હોય. પણ એને હું
છોડવાનો નથી. એને તો રાજશ પાસે જવો
હોજર કરવાનો છે.

(આંધકા સાથે ખેંચે છે.)

ખ : અરે છોડી દે લંલા માણસ. એને જેમ કરવું
હોય તેમ કરવા દે.

રાજ. : હા, આ સાચું કહે છે. એને જેમ કરવું
હોય તેમ કરવા દે. જેને જેમ કરવું હોય તેમ
કરવા દેવું જોઈએ. દા. ત. મારે ઘંટડી
વગાડવી છે. (ઘંટડી વગાડે છે.)
કેવો સરસ અવાજ છે!

(ખ સામે જોઈને.)

છ ને સરસ ?

ખ : લાંબા ચર્ધને બિંધવા જેવું કશું નહિ.

રાજ. : તને બિંધવું ગમે છે ? મને એનો કંટાળો
આવે છે. પણ તારે બિંધવું હોય તો બિંધ.
જેને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા દેવું જોઈએ.
મને તો ઘંટડી વગાડવી ગમે છે. (વગાડે છે.
પછી છ પાસે જઈને.)
તને શું ગમે છે ?

છ : મને ? મને તો કંઈ ગમતું નથી અમારે. બૂખ
લાગી છે. એવી તો સખત બૂખ લાગી છે
કે બૂખનો માર્યો હમણાં જ જાણે જીવ નીકળી
જશે.

રાજ. : બૂખ બૂખ બૂખ, તને બૂખ બહુ ગમે છે ?

છ : બૂખ કેને મને ? અરે નથી સહેવાતી એ તો.
માટે તો ખાવું છે. કોઈ ખાવા આલો મને.
(ખેંટયા બૂચો પાડે છે.) કોઈ ખાવા આલો
મને...કોઈ ખાવા આલો મને...હું મરી જઈશ.
કોઈ ખાવા આલો, મને.
(છતો અવાજ શમે છે. એકાદ બે ડાંજુની
સ્તબ્ધતા પછી તરત રાજકુમારી ઘંટડી વગાડે
છે.)

રાજ. : એકને બિંધવું છે. એકને ખાવું છે. મારે
ઘંટડી વગાડવી છે. (નં. ૨ તરફ જોઈને.)
એલા તારે શું કરવું છે ?

નં. ૨ : મારે ? મારે બીડી પીવી છે કુંવરીબા.

(રાજકુમારી નં. ૧ તરફ જાય છે)

નં. ૧ : હા, કુંવરીબા. અમારે તો બીડી પીવી
છે. બે કલાકથી પીધી નથી.

નં. ૧ : ભારે તથપ લાગી છે.

રાજ. : ક્યાં છે બીડી ?

(નં. ૨ બીડી કાઢે છે. છ 'મને બૂખ લાગી
છે. કોઈ ખાવા આલો. હું મરી જઈશ.' એવી
બૂચો પાડે છે. બૂચો શમે છે ત્યાં સુધીમાં
નં. ૨ અને નં. ૧ બીડી સળગાવે છે અને
પીએ છે. રાજકુમારી વિસ્મયથી તાકી રહે છે.)

અરે હાવ, હાવ મને આપ ખીડી. મારે પણ ખીડી છે.

નં. ૧ : તમારાથી ના પિવાય, કુંવરીયા.

રાજ. : અરે કેમ ના પિવાય ? તમારાથી પિવાય ને મારાથી કેમ ના પિવાય. હાવ મને પણ આપ ખીડી, હાવ જલદી હાવ.

(નં. ૨ રાજકુમારીને ખીડી આપે છે. રાજકુમારી મોંમાં ખીડી મૂકે છે.)

નં. : દીવાસળી સળગાવે છે અને ધરે છે.)

નં. ૨ : અંદર જોયો કુંવરીયા. અંદર. હં, બરાબર. હવે સળગી. જોયો.

(રાજકુમારી એકાદને વખત ખાંસી ખાસ છે. પછી વ્યવસ્થિત રીતે ધુમાડો કાઢે છે.)

રાજ. : અરે વાહ ! આ તો ઘણો ધુમાડો નીકળે છે મોંમાંથી. આ તો ખૂબ મજા આવે છે. (રાજકુમારી ખીડી પીએ છે, ધુમાડો કાઢે છે અને રંગભૂમિ પર આનંદથી ફરે છે. આ દરમિયાન એ મોટેથી ધૂમો પાડે છે : 'મને કોઈ ખાવા આસો. હું જુએ મડું છું. મને કોઈ ખાવા આસો.' છતો અવાજ રાગે છે. રાજકુમારી બ પાસે જાય છે.) તારે ખીડી છે ખીડી ?

બ : મારે તો કોઈ જવું છે લાંગા ઘર્ષને.

(રાજકુમારી બ પાસે જાય છે.)

તારે ખીડી છે ખીડી ?

બ : (મોટેથી) મને તો ખૂબ લાગી છે. ખાવા આસો મને કોઈ. મને કોઈ ખાવા આસો.

(બ લથડિયું ખર્ષને નીચે ઢળી પડે છે.)

નં. ૧ના હાથમાંથી છતો હાથ છૂટી જાય છે.)

નં. ૧ : અરે રોગી ઊભો યા. ચાલ, તને રાજકુમારી પાસે છતનો હાજર કેવોનો છે.

નં. ૨ (સાઈકલ નીચે મૂકાને છતે તપાસે છે) અરે આ તો મરી ગયો લાગે છે. એની નાડી ગિલકુલ ચાલતી નથી.

રાજ. : (ખીડીનેા ધુમાડો કાઢતા) મરી ગયો ?

નં. ૨ : હા, ગિચારો જૂનનો માર્યો મરી ગયો.

રાજ. : (વિસ્મયથી) મરી કેવી રીતે જવાય ? મારે પણ મરી જવું છે.

(રાજકુમારી નીચે ઢળી પડે છે.)

નં. ૧ : અરે આ શું થયું ? આપણે રાજકુમારીને શું જવાય આપીશું ?

ચાલો લાગીએ અહીંથી.

(નં. ૧ અને નં. ૨ લાગી જાય છે.)

બ : મને તો કોઈ આવે છે.

ચાલ લાગો ઘર્ષને કોંઈ જલ્દી.

(બ નીચે ખેસીને શરીર લંબાવે છે.)

આ લાંગા ઘર્ષને સુવાની વાત અદ્ભૂત છે ! વાહ ! વાહ ! ખૂબ મજા આવે છે. હવે કદી ભૂલું જ નથીને.

(ચોડીવારની શક્તિ પછી અચાનક રાજકુમારી ઊભી થાય છે.)

રાજ. : અરે વાહ ! મરી જવાની પણ કેવી મજા આવે છે !

(નીચે ઢળી પડે છે. ચોડી સેકન્ડ પછી ઊભી થાય છે.)

વાહ ! વાહ ! કેવી મજાની વસ્તુ છે ! મરી જવામાં કેવી મજા આવે છે !

(રાજકુમારી નીચે ઢળી પડે છે.)

પરદો પડે છે.

[નાટક લાજવા માટે લેખકની લેખિત મંજૂરી પ્રેક્ષકો અનિવાર્ય છે. સરનામું : લાલસાંકર હાઇર, કાયદાકિસ્તા, સારંગપુર ચકલા, અમદાવાદ-૨]

જૂમરીતલૈઈયા | મધુ રાવ

મંજૂવા-૩૧

અધીરા-૨૨

માણસ-૩૭

[અધીરા]

ચીસ : એ—માઆઆઆ

[પ્રકર : ધર, ધરમાં લાકડાનું કળાટ]

મંજૂવા : 'અને પછી મેં એકદમ મીસ પાડી—

માઆઆઆ...

અધીરા : 'અને પછી મેં એકદમ ચીસ પાડી—

માઆઆઆ...

મં : આખું વાંચ.

અ : 'તે દિવસે રાત્રે પાર્લીમાં મળ્યા પછી જાણના પાડી—'

મં : 'જાણના પાડી' નહિ, 'મુરાદાપાડી'. જાણના પાડી.

અ : 'તે દિવસે રાત્રે પાર્લીમાં મળ્યા પછી... મુરાદા-પાડી—'

મં : 'તે દિવસે રાત્રે... 'દિવસે' અને 'રાત્રે' જાણના નથી લાગતું, કેમ ? લખ—તે રાત્રે'

અ : 'તે રાત્રે પાર્લીમાં મળ્યા પછી મુરાદાપાડી' જાણે બિલકુલ ખોવાઈ જાયેલા. થોડા દિવસ તો મેં મન મનાવ્યું, આવશે, પાછો આવશે, પણ પંદર દિવસ સુધી ન ફાન આપ્યો, ન કાળજી, ન સંદેશો. આખરે-મેં એને ફાન કર્યો. એ ન મળ્યો. મેં-એની સેક્રેટરીને સંદેશો આપ્યો—

મં : 'સંદેશો' નહિ, 'મેસેજ'.

અ : 'મેં એની સેક્રેટરીને મેસેજ આપ્યો; તે દિવસે રાત્રે—'

મં : 'તે જ રાત્રે'

અ : 'તે જ રાત્રે જાણ... મુરાદાપાડી' જાણે આપ્યો. અમે સોફા ઉપર બેઠાં હતાં. મેં એનો હાથ હાથમાં લીધો. અને એના હાથમાંથી, સળંગની સિમારેટ લઈ મારા મોંમાં મૂકી. મુરાદાપાડીએ કંઈ વિચારે-સ ન આપ્યો, મારી મા અંદરના ઓરામાં સતી હતી. મુરાદાપાડી એકએક બોલો થયો અને રીંછની જેમ મને જકડીને સોફા ઉપરથી બચાવી લીધી.

(કળાટમાંથી એક માણસ સરખૂટ ટાઈ સાથે બહાર આવે છે.)

માણસ : 'રીંછની જેમ બચાવી લીધી' તાર :

'મુરાદાપાડી એકએક બોલો થયો, અને એણે કહ્યું, હું જાઉં. મંજૂવા પણ બોલી થઈ, એણે ફરી મુરાદાપાડીનો હાથ પકડ્યો. મુરાદાપાડીએ કહ્યું, હું જાઉં. મંજૂવાએ કહ્યું, બસ ? અને મંજૂવા મુરાદાપાડીને વળગી પડી.'

મં : ખોટું. મારા હાથમાં સળંગની સિમારેટ હતી. હું દોઢ દિવસ કેમ માણસને વગગી નથી.

મા : સિમારેટ અંદરમાં ફૂટી દીધી હતી. (અધીરાને) એ વાક્ય ઉમેરો : 'મંજૂવાએ

એરેટ્રા સિગારેટ ફેંકી દીધી.

મં: સારું, હું વળગી પડી. છેલ્લું ફરી વાંચ.

અ: 'મારી મા અંદરનાં યોરસમાં સૂતી હતી; મુરાદખાદી એકાએક ઊભો થયો, અને રીંછની ... મુરાદખાદી એકાએક ઊભો થયો અને એણે કહ્યું હું બહુ; હું પણ તરત ઊભો થઈ ગઈ—'

મં: 'તરત' કોણે લખાવ્યું?

મં: બરાબર છે, 'તરત' ઊભો થઈ ગઈ.' આગળ વાંચો.

અ: 'હું પણ તરત સિગારેટ એરેટ્રામાં ફેંકી ઊભો થઈ ગઈ. મેં ફરી મુરાદખાદીનો હાથ પકડ્યો, મુરાદખાદીએ કહ્યું, "હું બહુ." મેં કહ્યું "બસ?" અને એ કંઈ બોલે એ પહેલાં હું એને વળગી પડી.'

મં: 'વળગી પડી, અને કહેવા લાગી, આટલા બધા દિવસ ક્યાં હતો.'

મં: મેં નહિ, તેં કહ્યું હતું—આટલા બધા દિવસ ક્યાં હતી.

મં: તેં કહ્યું હતું, આટલા બધા દિવસ ક્યાં હતો, આટલી બધી રાતો તેં ક્યાં વિતાવી? આટલી બધી યુરાવી કેમ તેં અને?

મં: અને તેં પૂછ્યું હતું, 'યુરાવી' એટલે શું?

મં: મને હજી ખબર નથી 'યુરાવી' એટલે શું.

મં: અને તેં મને યુરાવી નહોતી?

મં: મને હજી ખબર નથી યુરાવી એટલે શું.

મં: તેં લખતી વાત કરેલી, અને કહેલું, બીજો જ દિવસે તારી માને મળવા આવીશ...

મં: મેં લખતી વાત કરી નહોતી, તેં મારી-પાસે કહેવણવી હતી, મેં કહ્યું હતું, હું ખૂબ સુંદર દેખાય છે, ખૂબસૂરત.

મં: તે રાત્રે પાટીમાં તેં કહ્યું હતું હું બહુ સુંદર દેખાય છે, ખૂબસૂરત. અને મેં કહ્યું હતું, હું પણ ખૂબ જ રોમાન્ટિક દેખાય છે.

મં: અને મેં કહ્યું હતું, 'તો જણી આપણે મળતાં કેમ નથી વારંવાર?

મં: અને મેં કહ્યું હતું, 'શા માટે વારંવાર, શા

માટે રોજ નહિ?

મં: અને "હમેશાં મળીએ" તેં કહ્યું હતું, "આઈ ડોન્ટ વોન્ટ હુ સ્ટોપ સીઈંગ યુ, એવર!"

મં: બૂપા: આઈ ડોન્ટ વોન્ટ હુ સ્ટોપ સીઈંગ યુ, એવર!

માલુસ: હું પણ ક્યારેય તારાથી છુટો થવા માગતો નથી. હું પણ હમેશાં તારી સાથે રહેવા માગું છું.

મં: તો, કાંસે રાત્રે માને મળવા આવશે? લખતી તારીખ નક્કી કરી નાખીએ?

[માલુસ ઊભો થઈ ચાલવા માંડે છે—કબાટમાં બધા.]

અ: 'તે રાત્રે પાટીમાં મળ્યા પછી મુરાદખાદી બીજો વિલકુસ ખોવાઈ જ ગયેલો. થોડા દિવસ તો મેં મન મનાવ્યું. બાલકે પાછો, પણ પંદર દિવસ સુધી ન ફોન આવ્યો, ન કાગળ, ન સંદેશો. આખરે મેં એને ફોન કર્યો. એ ન મળ્યો, એની સેક્રેટરીને મેસેજ આપ્યો. તે જ રાત્રે મુરાદખાદી ભતે આવ્યો.

"અમે સોફા ઉપર બેઠાં હતાં, મારી મા અંદર સૂતી હતી. મેં એનો હાથ મારા હાથમાં લીધો, અને એની સળગતી સિગારેટ મારા મોંમાં ચૂકાવી દીધી. મુરાદખાદી ફૂફડાક થઈને આવ્યો હતો, પગમાં ખૂટ સુધી એનો ભંપકો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. અને હતું લખતો પ્રસ્તાવ લઈને આવ્યો છે, અને ફરી મેં એનો હાથ હાથમાં લઈ લીધો. એણે કંઈ સિસેપ્સ ન આપ્યો. એકાએક એ ઊભો થઈ ગયો. સિગારેટ એરેટ્રામાં ફેંકી હું પણ ઊભો થઈ ગઈ, એનો હાથ પકડ્યો, તો એણે કહ્યું હું બહુ. મેં કહ્યું બસ? એ કંઈ જાગ્યો આપે એ પહેલાં હું એને વળગી પડી મુરાદખાદીએ બીજી તરફ જોવા કહ્યું, મેં કહ્યું, ક્યાં હતો આટલા દિવસ—'

મં: 'મુરાદખાદીએ બીજી તરફ જોવા કહ્યું?' નહિ નહિ, 'મુરાદખાદી કાતર નજરે મારી તરફ એજાટશે જોવા લાગ્યો.'

અ : ‘...એ પહેલાં હું એને વળગી પડી, મુરાદાબાદી કાતર નજરે મારી તરફ એકીટશે જોવા લાગ્યો.’
[કબાટમાંથી માથું બહાર કાઢી—]

મા : કાતર નજરે એટલે શું ?
[કબાટ બંધ.]

અ : ‘...એ પહેલાં હું એને વળગી પડી, મુરાદાબાદી કાતર નજરે મારી તરફ એકીટશે જોવા લાગ્યો. મેં કહ્યું ક્યાં હતો આટલા દિવસ ? અને મેં મોં ફેરવી લીધું, મુરાદાબાદી કંઈ બોલ્યો નહિ.’
[કબાટમાંથી —]

મા : હું એ જ વખતે ચાલ્યો જવાનો હતો, પણ મારો રેઇનકોટ તે ક્યાંક સંતાડી ચૂક્યો હતો.
[કબાટ બંધ]

મં : [કબાટને કોથમાં] મને ખબર હતી તું ભાગી જવા માગતો હતો, અને હું કહી જાઉં હતી. પણ તું ઠંડોગાર બોલો હતો, અને (ચુસ્તો) દાંત ખોતરતો હતો.
[કબાટમાંથી]

મા : કહી એટલે શું ?

અ : ‘મુરાદાબાદી કંઈ બોલ્યો નહિ : મને ખબર હતી કે એ ભાગી જવાનો હતો, કારણ કે હું કહી જાઉં હતી. પણ એ તો ઠંડોગાર બોલો હતો. અને દાંત ખોતરતો હતો. મેં એના રેઇનકોટ સંતાડી રાખેલો, એ મારો એ પહેલાં મેં ફરી કહ્યું, “ક્યાં હતો આટલા દિવસ, અને કેમ આટલી ઝુરાવી; તો એણે કહ્યું, “ઝુરાવી એટલે શું ?”’

મં : અ... પેલું... ભાગી જવાનો હતો, દાંત ખોતરતો હતો, રેઇનકોટ સંતાડ્યો હતો... એ બધું કાંપી નાખ.

અ : ‘મુરાદાબાદી બોલ્યો નહિ. મેં કહ્યું કેમ અને આટલા દિવસ ઝુરાવી ? તો એણે કહ્યું, ‘ઝુરાવી એટલે શું ?’

મં : નહિ નહિ એ નથી લખવાનું. મુરાદાબાદીએ કહ્યું... મુરાદાબાદીએ કહ્યું... મુરાદાબાદીએ કહ્યું...

[પ્રથમ ભૂમિકા]

એક સીસ : માઆઆઆઆ

મં : અરે પેલી સીસનું શું થયું. એ હજી કેમ આવી નહિ આહા... ઓ... એ તો હજી હવે છે કેમ, મુરાદાબાદીએ ખિરસામાંથી એની ધીથી કાઢી વગેરે... ઓહ, બધું ગૂંચવાઈ ગયું છે. (કબાટ તરફ ચુસ્તથી જુએ છે.) બધું ગૂંચવાઈ ગયું. [જીભ ચર્ચને, કબાટ ખોલી એમાંથી એક દાક્ષાસવનો શીશો કાઢી પાછો બેસે છે, દાક્ષાસવનો શીશો ટેંગલ ઉપર મૂકી ગ્લાસમાં રેડે છે, અંધારાને આપે છે. પોતે લે છે.]

મં : બધું ગૂંચવાઈ ગયું. લાવને જરા હું જોઈ જાઉં. [અધીરા સ્ક્રિપ આપે છે. મંજૂલા ચર્ચમાં કાઢી ચર્ચાવી વચ્ચે છે.]

મં : બધું ગૂંચવાઈ ગયું. કુતો કહીને. [અધીરા ચાંતિથી બેઠી રહે છે. કબાટમાં જરા તકાવતો.]

અ : (આંપણે ન ધારેથી સ્ફૂર્તિથી જીભ ચર્ચ દાક્ષાસવનો શીશો ઉપાડી બાંધમાંની કિસ્મોની માફક) આંખોની રાસની માટે લાજવાળા—ઝૂમરી તલેષ્યા દાક્ષાસવ ! ચરદી, તાવ અને અધાપાનો એક માત્ર જવાબ—ઝૂમરી તલેષ્યા દાક્ષાસવ ! ઝૂમરી તલેષ્યા દાક્ષાસવમાં વિદ્યાર્મિત એ, ખી અને ડી આવે છે; જે આખા કુટુંબ માટે પૌષ્ટિક અને આરોગ્યદાયક છે. ઝૂમરી તલેષ્યા દાક્ષાસવ ગળાની ખાસ દર રહે છે, અને ચામડીની કાળાસ ઘેલ નાખે છે.

[આટલું એકદમ ઝડપથી પતાવી પલકારામાં પાછો પહેલાંની જેમ જ બેસી જાય છે. ધડિમાળ લુએ છે. જીભ ચર્ચ વિગમાં જઈ ફેસથોને અવાજ કરી પાછી આવે છે, હાથ રૂબાલ વડે લુએ છે, અને કબાટમાંથી ફેમિના કાઢી વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતી બેસે છે. ફરી ધડિમાળ લુએ છે. કદાચ, હવે આપણને સમજાય છે, કે એને કંઈક ઉતાવળ છે.]

મં : બધું ગૂંચવાઈ ગયું.

[પાછી એક દાણ ચૂપડી. એકદમ સૂટરનો અવાસ્તવિક સાથે એવો અવાજ, અને એક દોરુ ઉપરથી નીચે ઊતરે છે, અને સાથે ઊતરે છે એક યુવાન હોકારો.]

એ : અરે પણ કેટલી વાર, ક્યાં ગઈ હતી મોલ ? મોલ ?

અ : ક્યાંય નહોતી ગઈ કદું છું. મનુષ્યોએ મોલ કરાવ્યું, પેસો મુરાદાખાદી—

એ : મુરાદાખાદી કોણ, જાકરાખાદી હતો ને ?

અ : એ કાપીને એણે મુરાદાખાદી કરાવ્યું.

એ : તે એમાં આટલી બધી વાર થઈ ?

અ : કદું તો છું કે એણે મોલ કરાવ્યું. હું બીજે ક્યાંય નહોતી ગઈ, સોજનથી કદું છું તારા સમ !

હોકાર પાછું ઉપર ચડી જાય છે, એકરો પણ, અને પછી ફરી મથાવત.]

મ : એણે સરખૂટ પહેમાં નહોતાં. એણે અચ્છન શેરવાની પહેમાં હતાં, અને કાનમાં અત્તર મધ મધનું હતું.

[પ્રકાશ ખૂબ જ આરતે આરતે લાલ મવા લાગે છે]

એના ગલોરામાં ચાનની તિથેરી હતી. એના આસમાં કરતૂરીકિમામની પુથળ હતી. એના આવવાના બૂટમાં ચરખર અવાજથી મારા કાન લાલ થઈ ગયા હતા, અને એ આવ્યો ત્યારે એણે મારણા ઉપર ચાંદીની મૂંઠી છડી કપકારીને મને કહ્યું હતું,

‘માના કે જિન્દગી હું ચાર દિનની’

ખડત હોતે હું અલ્લાહ ચાર દિન ભી’

[કિલ્લા ચરખરા પગલાનો અવાજ, કળાટ ચમક અવાજ સામ ખૂલે છે, પ્રકાશ એકદમ લાલભૂમ]

માણસ : [કળાટ ખેલી એના મારણાને છડીથી કટકારી] ‘માના કે જિન્દગી હું ચાર દિનની, ખડત હોતે હું મારો, ચાર દિન ભી. ખડત હોતે હું—હે-હે નહિ; અને ખડત હોતે હું—હે, અલ્લાહ નહિ, મારો, ચાર દિન ભી.

[પ્રકાશ એકદમ લાલ થઈ, ધીમે ધીમે ફરવા મડિ છે.]

મ : એસ ને. [માણસ ખેસે છે.] મનુષ્ય એની છડી અંદર મૂકી આવે છે.

મા : પાન. [આપે છે.]

મ : [પાન ખાય છે] હું તારી રાધ ભેતી હતી. [એના હાથ પકડી હાથમાં લે છે.]

મા : તારા હાથ કેમ ઠંડા છે. પરસેવાવાળા છે,

મ : [હાથ સાદીમાં લૂછી] મજરામણ થાય છે. [ફરી હાથ પકડે છે.]

મા : જોહાત હોતે હું મારો, ચાર દિન ભી.

મ : માને જગાડું ?

મા : કાપનું અત્તર, પાનની કરતૂરી, આંખોનો સરમે, વાળનું ફેસે, સોટીની ચાંદી, અચ્છનનું રેશમ, માની સાથે વાત કરશે.

મ : તારે કંઈ વાત કરવી હોય તો માને જગાડું ?

મા : માહજરના હાથ જેવી સિરતથી ચાલતી છજ, જીઓને મોઢો લપ પમાસતા, ખડખડાટ હસતા ‘હાંત, કુમારીઓની દિલચેરી પકડી, લગવતી આંખે, ચાળતો ફરથી ‘કામના’ સંધનું નાક, માની સાથે વાત કરશે.

મ : તે દિવસે પાર્ટીમાં આપણે વાત થયેલી એ પ્રમાણે જો તારે મારી માની સાથે આપણા... આપણા વિષે કંઈ વાત કરવી હોય તો માને જગાડું ?

મા : એક પ્રહારે અખરોટ તોડતી મુઠી, એક મિનિટે એક ફર્શિંગ તરતું ચરીર, માની સાથે વાત કરશે.

મ : તે દિવસે રાત્રે આપણે પાર્ટીમાં મળ્યાં, પછી તે કહ્યું હું બહુ ખૂબસૂરતે દેખાઉં છું. અને આપણે વારંવાર સા મારે ન મળીએ. અને મેં કહ્યું હતું, વારંવાર ચા મારે, રોજરોજ કેમ ન મળીએ, અને તે કહ્યું હતું આપણે છૂટાં જ કેમ પડીએ, અને મેં કહ્યું હતું, આપણે સાથે રહીએ, લગ કરી લઈએ, તે કહ્યું હતું, હું તારી માને મજરા આવીશ. વાત

વાત કરીશ; તારે કંઈ વાતે કરવી હોય તો
માને જગાડું?

મા : (ઊંઘો યર્ષ નમ છે.) હું જાઉં.

મં : બસ!... આટલા દિવસ ક્યાં હતો, આટલી
રાતો તે ક્યાં વિતાવી?

(માણસ ખીછ તરફ જોઈ દાંત ખેતરે છે.)

મં : મારી માને મેં સહેજ વાત કરી રાખી છે,
તારે કંઈ... કંઈ કહેવું ન હોય ને એમ જ
મળવું હોય તો.

(અંદરથી ઉધરસનો અવાજ.)

કદાચ જાગતી જ હશે. વાત કરું? જગાડું?

મા : મારી છડી ક્યાં?

મં : કેમ જાય છે, બેઠાને તેં કરેલી વાત બધી...
આપણે તો દિવસે...

મા : તું આજે ખૂબ સુંદર લાગે છે.

મં : (હાથ પકડી) તું પણ ખૂબ કામણુગારો લાગે
છે.

મા : તું આજે ખૂબ સુંદર લાગે છે.

મં : (હાથ પાસે ખેંચી) તું પણ ખૂબ કામણુગારો
લાગે છે.

મા : તું આજે ખૂબ સુંદર લાગે છે.

મં : (પાંછો સોઠા પાસે લઈ જતાં, બેસાડતાં)
તું પણ ખૂબ જ કામણુગારો લાગે છે.

મા : તું આજે ખૂબ સુંદર લાગે છે.

મં : (એના બૂટ કાઢતી) તું પણ ખૂબ જ કામણુ-
ગારો લાગે છે.

મા : તું આજે ખૂબ સુંદર લાગે છે.

મં : (એના પગને પંખાગતાં, ઉધાસ ખાતા પંખને
ખૂબ જ કમનીય રીતે સ્પર્શાલિન આપતાં)
તું પણ ખૂબ જ કામણુગારો લાગે છે. મને
તારી દારી તરીકે રાખી લેને, મને હમૈશા
તારી સાથે રાખને... આપણે લગ્ન કરી લઈએ
તો...

[માણસ ઊંઘો યર્ષ ચાલ્યો જાય છે, કપાટમાં;
મંજૂયા એની પાછળ એના બૂટ ફેંકે છે, જે
આસાનીથી માણસ ઝીલી-લે છે, અને કપાટ

બંધ કરી દે છે.]

અ : એણે કશું આજે તું ખૂબ સુંદર દેખાય છે.
મેં કહ્યું, તું પણ ખૂબ જ કામણુગારો લાગે
છે. એણે કશું, આજે તું...

મં : જરાજર છે, વારંવાર એ સંવાદ લખવાની જરૂર
નથી.

અ : (જગાડું દગાવી) મેં એના બૂટ કાઢી નીચે
ચૂક્યા અને એ બેઠાનો રહ્યો તું આજે ખૂબ
સુંદર દેખાય છે.

(અધીરાનો અવાજ ધીમે ધીમે જાય છે, અને
દરમિયાન કપાટ ઉઘાડી માણસ સાદા-સારા
કપડાંમાં બહાર આવી પ્રકાશને સીધા સંભોધે
છે, બહારજ સહાનીની આદર્શવાદી સારા
માણસની સૈદ્ધીથી.)

મા : મંજૂયાની અને મારી આગળાણ ધણ વખત
પહેલાં થયેલી. કેમ થયેલી એ તો માં આજે તું
નથી, પણ મંજૂયા હમૈશા મારી નિદગીમાં
રહેલી હોય એવો સતત અનુભવ મને રહ્યા
કરતો. મંજૂયા અને મારો સંબંધ એવા સંબંધો
મની હતા, જે હમૈશા અસ્પષ્ટ જ રહે. જેની
ક્યારેય અરમ પરિણતિ ન થાય, અમારા એ
સંબંધની પછાતે મારા બીજા સ્ત્રી-સંબંધો
ચાલતા રહેતા, મંજૂયા બીજા પુરુષોને મળતી
રહેતી. અમે મળતાં ત્યારે બહી-બોળી વાતો
કરતાં. અમે છુટા હોઈએ ત્યારે પરસ્પર
અસ્તિત્વ ભૂલી જતાં.

મા : અમારો સંબંધ ચાલુ નવલકથા જેવો હતો, અને
જ્યારે જ્યારે મળતાં ત્યારે એક એક હપતો
ચાલતો. મળ્યા પછી, છૂટા પડ્યા પછી એનો
કંઈ સ્થેય અનર્થ નરહેતો નહિ. કંઈ નામ ન આપી
સકાય. એવા એ સંબંધનું મંજૂયા કોઈ કોઈ
વાર નામ પાડવા બેઠાની બેઠતી, કોઈ કોઈ વાર
એની માનું નામ લઈ ચાલતી. અમારા બંનેમાંથી
કોઈને ખાસ એ સંબંધને કામગીરી નામ આપ-
વાની ઉતાવળ થઈ આવતી નહોતી. (અધીરા
બોલે છે તે તરફ ધ્યાન નથી.)

અ : મેં મુરાદાબાદીના બૂટ કઢી નીચે ચૂક્યા, એની
સોટી અંદર જઈને સંતાડી ચાલી. મારી મા
ધીમે ધીમે ખાંસતી હતી. મુરાદાબાદી કોઈ બીજા
વિચારોમાં ગરકાવ હતો. એણે માન કહેવા
ખાતર કહ્યું, તું આજે ખૂબ સુંદર દેખાય છે.
મેં કહ્યું ક્યાં હતો આટલા દિવસ, આટલા
દિવસ કેમ તો મને ઝુરાવી. મુરાદાબાદી કેટલીય
વાર : મુધી કંઈ બોલ્યો નહિ, પછી એકદમ
પૂછ્યું, ઝુરાવી એટલે શું ? આટલું બોલી મુરાદા-
બાદી બેઠો ધર્મ થયો. એણે કહ્યું, હું જાણું. અને
એણે અન્યમનરક રીતે પ્રેતાના બૂટ પહેરવા
માંડ્યા. એના નસકેરો હાંફવા માંડ્યા હતાં. એને
કંઈ કહેવાનું નહોતું. મારી મા કારણ વિના
ખાંસતી હતી. મેં એને કેટલીય વાર પૂછ્યું,
કેટલીય વાર માફ દેવાબંધું તારે કંઈ કહેવું હોય
તો... તારે કંઈ કહેવું હોય તો... તારે કંઈ
કહેવું હોય તો... મુરાદાબાદીને કંઈ કહેવું
નહોતું. બૂટ પહેરીને એ બેઠો ધર્મ થયો. હું
પણ તરત બેઠો ધર્મ. એણે કહ્યું હું જાણું. મેં
કહ્યું બસ ! અને હું એને એકદમ વળગી પડી.
મેં ફરી પૂછ્યું, ક્યાં હતો આટલા દિવસ. કેમ
મને આટલી બધી ઝુરાવી ? (છેલ્લી... લીટી
જોડ્યા)

અ : મેં ફરી પૂછ્યું ક્યાં હતો આટલા દિવસ, કેમ
મને આટલી બધી ઝુરાવી ?

મા : (એ જ પ્રેક્ષકાનમાં, પાછળ ક્યાં વિના માત્ર
પાછળ તરફ જોઈ) — શું ?

અ : મેં ફરી એને પૂછ્યું, ક્યાં હતો આટલા
દિવસ, કેમ મને આટલી બધી ઝુરાવી ?

મા : ઝુરાવી એટલે શું ?

અ : ઝુરાવી એટલે શું એ પણ તને ખબર નથી.
તને ખબર નથી કે એક છોકરીને મોઢી લીધા
પછી એનું શું થાય છે. તને ખબર નથી, છોકરી
છોકરા વિના નિર્ણય ધર્મ નાચ છે, તને ખબર
નથી પ્રેમ વિનાની નિર્ણયી સુવતી માટે ચંદ્ર-
તારા વિનાનું કોરું કટ ખાલી આકાશ બની

જાય છે, મનમાં ને મનમાં ક્યાંક ક્યાંકથી
જીવનનો રસ ઝરે છે, જે માગે છે સંગ; તને
ખબર નથી કે સંગ માત્ર સરીરનો નહિ, માત્ર
કાનના અત્તરનો, પાનની કરતૂરીનો, આંખોના
સરખાનો, વાળના ફૂલેલ અને સોટીની ચાંદીનો
સંગ નહિ, સુવતીના જીવને સંગ જોઈએ છે
જીવનો. એ જીવ પછી શરે તેલફૂલેત્રના સરીરમાં
સંતાઈને આવે.

મા : ઝુરાવી એટલે શું ?

અ : ઝુરાવી એટલે તારી બાજીર જેવી જીભ, છૂપો
ઝર પમાડતા દાંત, સુવતીઓના હૃદયનો કાળિયો
કરી જતી નજર, ચાંચનો દૂરથી કામના સૂંઘતું
નાક... એ બધું સપનામાં આવે અને સામે ન
આવે... અને સામે આવે ત્યારે અલોપ ધર્મ
જવાના ધરાદાયી આવે તે. ઝુરાવી એટલે તે.
ઝુરાવી એટલે તું. ઝુરાવી એટલે તું, મનીષ,
તું.

મ : અરે, અરે, એનું સાચું નામ ક્યાં લખ્યું.
મનીષ નહિ, મનીષ નહિ, મનીષ નહિ, મુરાદા-
બાદી, મુરાદાબાદી. ઝુરાવી એટલે તું, તું,
મુરાદાબાદી. ઝુરાવી એટલે એક પ્રહારે અખરોટ
તોડતી મુઠ્ઠી, એક મિનિટે ફર્શાંગ તરફ શરીર,
અને કણે કણે ખેંચાતી પ્રાણુની દોરી એટલે
તું. મુરાદાબાદી, ઝુરાવી એટલે તું.

(છોકરો ફરી દોરડું પકડી બેઠો છે.)

અ : ક્યાંમ નહોતી ધર્મ કહું છું. મંજૂપાએ મોઢું
કરાવ્યું. પેલો મનીષ —

છો : મનીષ વળા કણ ? જાહરાબાદી હતો ને ?

અ : અરે. જાહરાબાદી કાપીને મુરાદાબાદી કરાવ્યું.

છો : પણ મનીષ કણ ?

અ : અરે મુરાદાબાદી તો વાતમાં માટે છે. એનું
સાચું નામ મનીષ હતું. નામપણથી એના
ઓળખાણ હતી. ધરમાં અવરજવર હતી.

છો : એમાં આટલી બધી વાર લાગી ?

અ : ધરમાં અવરજવર હતી, અને. ધરધર રમેતાં.
અને પછી મોટા થયાં, અને પછી દોરતી

પાતળી પડી ગઈ, અને વળી પાછાં મળ્યાં સારે
બંને હજી કુંવારાં તે પછી વળી પાછું મળ-મળ
કરના માંડ્યું.

છે : અને ફરી ધરધર રમવા માંડ્યું ?

અ : પછી કંઈ પેલાએ દાદ દીધી નહિ કે કોને
ખચર થું.

છે : તે એમાં આટલી બધી વાર થઈ ?

અ : કહું તો છું કે એણે મોઢું કરાવ્યું. હું બીજો
ક્યાંય મર્મ નથી, સોગમથી કહું છું બસ, તારા
સમ !

(છોકરો પાછો ઉપર ચડી જાય છે, દોરડા વડે).

મા : અને તે પછી, તે રાતના બનાવ પછી અમે
છટાં પડી ગયાં.

મં : તે રાતના બનાવ પછી મનીષ —

અ : મનીષ ?

મં : મુરાદાબાદી અદરમ થઈ ગયો.

ચીસ — ઓ માડડડ

મં : પેલી ચીસ કેમ ન આવી હજી સુધી ?

અ : તે રાતના બનાવ પછી મુરાદાબાદી અદરમ થઈ
ગયો.

(માણસ ત્યાંના ત્યાં જ ઊભો છે.)

મેં એને કેટલીય વાર મળવાના પ્રયત્નો કર્યાં. મેં
કહ્યું સમીની વાત પણ નહિ ઉઠાડું. એક વાર
મળીએ. એક વાર મળીને કંઈ પણ વાત કરીએ,
પણ મનીષ... પણ મુરાદાબાદીએ હંમેશને માટે
રુખસત લઈ લીધી હતી. વર્ષો સુધી એ મારા
મન ઉપર સતત ચોજ કરતો રહ્યો. હજી પણ
એનું મોં, એના હાવભાવ, એનો પોશાક અને
એકદમ સ્પષ્ટ યાદ છે. હજી પણ એ જણે મારી
સાથે જ જીવે છે.

(માણસ હજી ત્યાં જ ઊભો છે)

તે રાત્રે એણે મારો હાથ ઝિગવ્યો, અને ખૂબ
જ આસ્તે આસ્તે ધરની બહાર નીકળી ગયો.

એના જવામાં, એની ચાલમાં, એની આંખમાં
આખરી વિદાયની ચમક હતી. હું કેટલીય વાર

એમ ને એમ ત્યાંની ત્યાં ઊભી રહી. (મંજૂપા

ઊભી થઈને એમ ને એમ, ત્યાંની ત્યાં ઊભી
રહે છે). મારી મા અંદરના ઓરડામાં ખાંસતી
હતી. (અધીરા ખાંસે છે. અને વાંચવાતું બંધ
કરી, મેકઅપ કરે છે, મંજૂપાની માને, સામાન્ય
એકાદ લામન મોં ઉપર, એકાદ ચરમાં, એકાદ
પાઉરવાળો હાથ માથા ઉપર; ફરી ખાંસે છે.)
મારી માએ આખરે અંદરથી પૂછ્યું, 'મેટા
મનીષ, અને કંઈ કહ્યું ? મેં કહ્યું, ના મા, એ
તો ચાલ્યો ગયો. ઉધરસ બહુ આવે છે ? મારી
મા બહાર આવી.

(માણસ ઉપરથી લામન એકી થઈ જાય છે,
એ અંદરમ થઈ જાય છે, અને અધીરા મંજૂપા
મા દીકરીના એ સીન પૂરો કરે છે, અધીરા
બેલતી પણ જાય છે, 'મા'તું પાત્ર લગવતી
પણ જાય છે.)

અ : કેમ, કંઈ વાત થઈ ?

મં : ના મા. (વારપેલા અવાજે.)

અ : આખો ઓરડો મધમધી ગયો, છોકરો એક
મિનિટ આવીને ગયો ત્યાં.

મં : (નિરાશાર કોષથી) હું જ ને તારી પચારી
ઉપર, જ ને, અને માડું ફેડી લેવા દેજે.

અ : એવું ન બોલ મેટા, એવું ન બોલ. આપણે
તો બાપડીને અવતાર છે. રીસ ન કરીએ
ભાષાંવ ઉપર.

મં : (અધીરાને વળગીને રડે છે. ધ્રુસકે ધ્રુસકે) મા,
મા, અને મારી કેમ ન નાખી મા, અને એર
કેમ ન રઈ દીધું મા. મા — મા.

અ : (એને થાંત ખાડે છે, પાસેથી દ્રાક્ષાંસવનો ખાસ
ઉપાડી પિવડાવે છે.) ચાલ કપડાં બદલી લે,
મેટા, સર્જ જા, ઈશ્વર બધાં સારા વાનાં કરી
દેશે.

(મંજૂપા રડતી રડતી, થાંત પડતી પડતી સોફા
ઉપર બેસે છે. વાતાવરણમાં કંઈક સાહજિકતા
આવે છે, અધીરા ફરી પોતાની જગ્યાએ બેસે
છે, ચરમાં ઉતારી, વાળ ખખેરી ફરી અધીરા,
બની જાય છે, અને વાપે છે —)

અ : મારી માએ મને શાંત પાડી. હું નીચું જોઈને વિચારમાં બેસી હતી. મારી માએ કહ્યું, બેટા, આજનો જમાનો બદલી ગયો છે, અમારા જમાનામાં તો સમજણી થઈએ અને આગળ સમાઈ કરી દે, અમારામાં તો કહેવાતું, બેટા, કે દીકરી ને મામ, નમાં દોરે ત્યાં જમ. જે વિચારમાં ને વિચારમાં મારો પગ લંબાવ્યો, કોને ખબર રાધી મેં સાદી સહેજ ઊંચી કરી, પણ બહાર કાઢ્યો, (મંજૂષા એવું કરે છે, પણ બહાર કાઢે છે તો એનો પગ ગામના પગ જેવો વાળવાળો, અને પંજો ગાયના પંજા જેવો, ખરી વગેરે સહિત ગાયના પગ જેવો જ દેખાતો છે.) અને એકાએક મારો પગ ગાયના પગ જેવો દેખાતો હતો. હું ચીસ પાડી બીડી—ઓ માડડડ (સાથે જ મંજૂષા ચીસ પાડે છે—)

મ : ઓ માડડડડ

અ : (દ્રક્ષાસવનો આસ ઉપાસતી) ખૂન સરસ બની છે વાર્તા. ખસ, હવે હું જાઉં? વિનોદ ખૂન ચિપ્પો હશે. આજે બહુ... સહેજ મોડું થયું છે ને.

મ : (દ્રક્ષાસવનો આસ ઉપાસતી) સરસ છે નહિ, દ્રક્ષાસવ !

અ : ખૂન સરસ છે. ખસ, હવે હું જાઉં? વિનોદ ખૂન ચિપ્પો હશે. આજે બહુ... સહેજ મોડું થયું છે ને.

મ : હા, વાર્તા પણ સરસ બની છે. બહુ હેકછાક થઈ છે, પણ એ તો ફરી લખી નાખનો. જરા ફરી એક વાર ઝડપથી વાંચી જાઓ ને.

અ : (આજસં મંડી, ફરી વાંચવાનું શરૂ કરે છે.) તે રાત્રે પાર્ટીમાં મળ્યા પછી મુરાદાબાદી જાણે જિલકુસ બોવાઈ જ ગયેલો. થોડા દિવસ તો મેં મન મનાવ્યું, આવશે, પાછો આવશે, પણ પંદર દિવસ સુધી ન ફાન, ન કાળજી, ન સંદેશો. આખરે મેં એને ફાન કર્યો; અને તે જ રાત્રે મુરાદાબાદી ધરે આવ્યો (કબાટ ખોલી માથુસ આવે છે. સોફા ઉપર બેસે છે, મંજૂષા હાથમાં હાથ લે છે...)

(પંદરો)

નવનીતવાવની.ક

૧૧૬૧, બદ, અમદાવાદ-૧.

નવું વાંચન

બાલગોવિંદ પ્રકાશન : અમદાવાદ-૧.

ગાંધીતત્ત્વમીમાંસા (સત્યાગ્રહી જીવન દર્શન)

સી. શાંતિલાલ મ. દેસાઈ રૂ. ૪-૫૦

ગાંધીજીનદર્શનના નિરૂપણોએ તે આ મધ્ય ઉપયોગી છે. તેમાં ગાંધીજીની વિપુલ વિચારધારાનું સાદી સરળ શૈલીમાં સંકલન કરેલું છે.

આપણા બાળકોને ઓળખીએ

લે. ચૂનીભઈ શાહ, રૂ. ૩-૭૫

બાળકોના જીવનના પ્રથમ માંચ-છ વર્ષ તેના જીવનમાં નિર્ણાયક મનાય છે. આ વર્ષ બાળકો અંગેની સાચી જાણ સમજદારી ફળદ્રુપતા માત-

વિતાને માર્ગદર્શન કરવાના હેતુથી આ પુસ્તક એક શિક્ષકને તૈયાર કરેલ છે.

બાલવાકી [પૂર્વજીનિવાદી બાલશિક્ષણ]

લે. જીવતરામ દવે, રૂ. ૪-૦૦

બાલશિક્ષણના એક સમર્થ મૌલિક વિચારક અને શિક્ષક જીવતરામકાકાને દ્વારે લખાયેલ પુસ્તકની આ સુધારેલી વિભાજિત આવૃત્તિ છે. મૂળ મંથનો પહેલો ખંડ : 'બાળક' અહીં નવેસરથી રજૂ થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે જ અહીં ગાંધી-વિચારધારાનું એક ત્રિશિષ્ટ પાસું પેશ થયું છે.

મોક્ષ | મુકુન્દ પરીખ

પ્રિક્ષાગારની બતીઓ બધે થાય છે. તખ્તા પર કાઢીને! પડવાનો અવાજ અને ચીસ-સાથો-સાથ મંભળાય છે. જ્વનિકા ખસે છે. તખ્તાના ક્ષિપ્ર ભાગમાં આછો પીળો પ્રકાશ રેલાય છે. જમણી બાજુએ હાથપગ બધાયેલો એક પુરુષ અસહ્ય વેદનાથી કણસતો દેખાય છે. જરાક કળ વળતાં તે ડોક ઊંચી કરી છત તરફ જાય છે. થોડી વારે એક નિસરણી ધમિ ધમિ તખ્તા પર ઊતરતી દેખાય છે. નિસરણીને નોઈને પેલા પુરુષની અસહ્ય વેદના અદશ્ય થાય છે. તેની આંખમાં 'હર્ષ'નો એવાર છુંદ ઊભરાય છે. ધમિશથી તે નિસરણી તરફ ધસાણ છે. નિસરણીની જરામર નીચે આવે છે. માંડ માંડ ઊભો થાય છે. સ્થિર રહી ચક્રો નથી. પડી જાય છે. પાછો ઊભો થાય છે. માંડ માંડ સ્થિરતા પામી રહે છે. બધાયેલા હાથ ઊંચા કરે છે. પણ તે નિસરણીને પહોંચી ચક્રો નથી. નિસરણીને તાકીને તે કેટલીક વાર મુઠી ચલાવત જોએ રહે છે. પછીથી ડોક નીચી કરે છે. કશું તોડે છે. પોતાના બધાયેલા પગ તોડે છે. વિચારમાં પડી જાય છે. પાછી ડોક ઊંચી કરે છે. નિસરણીને તોડે છે. શ્રદ્ધાનાં સ્મિત તેના મુખ પર ઊભરાય છે. તે જળપૂર્વક કુદકો મારે છે. પણ નિસરણીને પહોંચી ચક્રો નથી. પટકાય છે. મેહોશ ધર્મ જાય છે. થોડી વાર પાછો સળવળે છે. ડોક ઊંચી કરે છે. લટકી રહેલી નિસરણીને તોડે છે. નિરાશા અંખેરોને ઊભો થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. હમિયાન ઉપરથી

સત્તાવાહી અવાજ સંભળાય છે. અર્ધ જોએ થયેલો પુરુષ બધી જમીનડોસ્ત થાય છે. અવાજ : હે મુમુક્ષુ! આ તારો કસોટી કાળ છે. પુરુષ : (આત્મપૂર્વક)... કસોટી! (ઊભાડે એસવાનો પ્રયત્ન કરે છે)... મારી કસોટી! (વિરામ) મેં બધી કસોટીઓ પસાર કરી છે. (વિરામ). હું ચૈતરણી પાર કરીને આવ્યો છું

અવાજ : (વક્તાથી) એમ ! પુરુષ : છ હા જુઓ આ રહ્યો ચિત્રચૂપનો રિપોર્ટ. (મર્મ્યાં કુદકાસવાનો બધો પ્રયત્ન કરે છે) અવાજ : (મેટથી) હું સવંદ છું. મારે કોઈના રિપોર્ટની જરૂર નથી.

પુરુષ : (ચોચનાઈને) તો પછી મારી સાથે આવે વર્તાવો! (વિરામ) મોલો! મને અહીં કેમ ધકેલી દેવામાં આવ્યો છે? (ફસકું ભરે છે.)

અવાજ : (સ્વસ્થતાથી) સ્વર્ગપ્રવેશ માટે એક નવો નિયમ આજથી અમલમાં આવ્યો છે.

પુરુષ : (ફસકું પડું કરતાં)... શે ?

અવાજ : (સ્વસ્થતાથી) સ્વર્ગપ્રવેશને પાત્ર બનેલ આત્માને એક લાખ વર્ષ મુઠી સ્વર્ગ અને પૃથ્વીથી દૂર રાખવા.

પુરુષ : (આજો જની જાય છે. નિસાસો નાંખતાં)... એક લાખ વર્ષ! કેટલો લાંબો સમય !

અવાજ : (પુરુષની મૂર્ખતા પર હાસ્ય વેરીને) આ સ્વર્ગદ્વાર છે. અહીં એક લાખ વર્ષનું પ્રભાત અને એક લાખ વર્ષની રાત છે. અભારે રાત્રિ છે. પ્રભાત થતાં જ તારો કસોટીકાળ પૂરો થશે.

પુરુષ : (દયાયેલા અવાજે)... પણ... આમ કરવાનું પ્રયોજન ?

અવાજ : (સ્વસ્થતાથી) તિત્તિશાની આખરી ચકાસણી.

પુરુષ : (વિચારીને) ... પણ પછી સ્વર્ગ મળશે ?

અવાજ : (સ્વસ્થતાથી) એને આધાર તારી કરણી.

પુરુષ : (મંઝાબ છે. વિચારે ચડે છે. ડોક નીચી કરે છે. ડોક ઊંચી કરે છે. નિસરણીને તાકે છે અને આખરે નિરાશ થતાં...) મને કંઈ સમજાતું નથી. (આજીવનપૂર્વક) કૃપા કરી વિનંતથી સમજાવો.

અવાજ : (સ્વસ્થતાથી) હે શુભકુ ! ધીરજ ધર. સાંભળ, સ્વર્ગપ્રવેશ માટે આ આખરી ચકાસણી છે.

પુરુષ : (અધીરાઈથી) કૃપા કરી સીધી વાત કરો. (વિરામ) ચકાસણીમાંથી પાર ઊતરવા મારે શું કરવાનું છે ?

અવાજ : ઊંચે જો.

પુરુષ : (ડોક વધારે ઊંચી કરીને) હું અ...

અવાજ : તને નિસરણી દેખાય છે ?

પુરુષ : હા.

અવાજ : હું પાંચ ખોલું ત્યાં સુધીમાં તારે તે પકડી લેવાની છે.

પુરુષ : (તવાઈથી) કેમ ?

અવાજ : ત્યાર બાદ હું પાછો ખેંચી લઈશ.

પુરુષ : (વિચારીને) પણ તે પહેલાં હું પકડી લઉં તો ?

અવાજ : તો તને તરત જ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ મળશે.

પુરુષ : (શિંસાથી નિસરણીને તાકે છે. સાચવીને ઊભો થાય છે. પોતાના બંધાયેલા હાથપગ પર નજર ફેરવે છે. નિસરણીના અંતરનો કષાસ કાઢે છે. નિસરણીને આજવાનું અચકચ લાગતાં...) પણ આ તો ખૂબ ઊંચે છે. (વિનંતી-પૂર્વક) જરા વધારે નીચે લાવો.

અવાજ : (સ્વસ્થતાથી) પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર કરવાની નિષમર્ગ કાંઈ ભેગવાઈ નથી.

પુરુષ : (હાથારીથી) મારા હાથ બંધાયેલા છે.

(બંધાયેલા પગ તરફ નજર કરીને) દૂધેકા મારી ચકાસ એમ નથી. મારા પગ પણ બંધાયેલા છે. (આજીવનમાં સ્વરમાં) દયા કરીને નિસરણીને સહેજ નીચે લાવો.

અવાજ : (મક્કમતાથી) પરિસ્થિતિમાં કોશમાત્ર બાંધછાંડ થઈ શકે એમ નથી.

પુરુષ : (હાથમાં આવેલા કેળિયે મૂંઠવાઈ થયો હોય એવી નિરાશા અનુભવતાં...) તો હું નિસરણીને પકડી સક્રીય નહિ. (વિરામ) હું સ્વર્ગમાં પ્રવેશી સક્રીય નહિ. (વિરામ) લખ-ચોરાશીના ધક્કા ઝેળે જશે. (ભાગી પૂરેલી અવસ્થામાં ટળી પડે છે.)

અવાજ : (મંબીરતાથી) હે મુષ્ટુ ! ઊભો થા મારે તને કેટલીક સત્યનાઓ આપવાની છે. જલદી કર. મને સમય નથી. સાંભળ છે ?

પુરુષ : (ટળી પડેલી અવસ્થામાં જ આંખો ખોલે છે. અને ઊંચે જોતાં...) હા.

અવાજ : (મંબીરતાથી) આ અદિશિત નિસરણી તને દેખાય છે ? (સ્થિર લટકતી નિસરણી અદિશિત પામે છે)

પુરુષ : (અદિશિત નિસરણીને કુતૂહલથી જોતાં...) હા.

અવાજ : (મંબીરતાથી) એને સ્વર્ગમાંથી લટકાવવામાં આવી છે.

પુરુષ : છ.

અવાજ : (મંબીરતાથી) અને પેલી ?

પુરુષ : (ચારે બાજુ ફાંફાં મારીને) કઈ ?

અવાજ : ગાળી બાહુએ જો ! (તખ્તા પરનો પ્રકાશ વિસ્તરે છે)

પુરુષ : (વિસ્તરતા પ્રકાશની પૂઠે પૂઠે આંખ લઈ જઈને) હું અ...

અવાજ : શું દેખાય છે ?

પુરુષ : (આંખ ફેરવીને) દીવાલ !

અવાજ : એની મધ્યમાં એક બારી છે.

પુરુષ : (ડોક ઊંચી કરી નજરને દીવાલના મધ્ય ભાગ સુધી લઈ જઈને) હા.

મોક્ષ | સુંદર પરીખ

ત્રિક્ષાગારની બતીઓ બંધ થાય છે. તખ્તા પર કોઈનો પડવાનો અવાજ અને ચીસ સાથે-સાથ સંભળાય છે. જબનિકા ખસે છે. તખ્તાના જમિ ભાગમાં આછો પીળો પ્રકાશ રેલાય છે. જમણી બાજુએ હાથપગ બંધાયેલા એક પુરુષ અસહ્ય વેદનાથી કણ્ણસતો દેખાય છે. જરાક ઠળ વળતાં તે ડોક ઊંચી કરી છત તરફ જુએ છે. થોડી વારે એક નિસરણી ધીમે ધીમે તખ્તા પર ઊતરતી દેખાય છે. નિસરણીને જોઈને પેલા પુરુષની અસહ્ય વેદના અદરશ યામ છે. તેની આંખમાં દુર્પનાં બેયાર છુંદ ઊભરાય છે. ધીમેથી તે નિસરણી તરફ ધસડાય છે. નિસરણીની ખરાખર નીચે આવે છે. માંડ માંડ ઊભો થાય છે. સ્થિર રહી શકતો નથી. પડી જાય છે. પાછો ઊભો થાય છે. માંડ માંડ સ્થિરતા ધારણ કરે છે. બંધાયેલા હાથ ઊંચા કરે છે. પણ તે નિસરણીને પહોંચી શકતો નથી. નિસરણીને તાળીને તે કેટલીક વાર સુધી મથાવળ ઊભો રહે છે. પછીથી ડોક નીચી કરે છે. દશને તાકે છે. પેતાના બંધાયેલા પગ તાકે છે. વિચારમાં પડી જાય છે. પાછી ડોક ઊંચી કરે છે. નિસરણીને તાકે છે. શ્રદ્ધાનાં સ્મિત તેના મુખ પર ઊભરાય છે. તે બળપૂર્વક કૂદકો મારે છે. પણ નિસરણીને પહોંચી શકતો નથી. પટકાય છે. ખેહોણ ચર્મ જાય છે. થોડી વારે પાછો સળવળે છે. ડોક ઊંચી કરે છે. છટખી રહેલી નિસરણીને તાકે છે. નિરાશા ખંખેરીને ઊભો થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. દરમિયાન ઉપરથી

સત્તાવાદી અવાજ સંભળાય છે. અર્ધ ઊભો થયેલા પુરુષ બમથી જમીનદોસ્ત થાય છે.]
અવાજ : હે મુમુક્ષુ ! આ તારો કસોટી કાળ છે.
પુરુષ : (આશ્ચર્યપૂર્વક)... કસોટી ! (ઊભાડે બેસવાનો પ્રયત્ન કરે છે)... મારી કસોટી ! (વિરામ) મેં બંધી કસોટીઓ પસાર કરી છે. (વિરામ). હું ચૈતરણી પાર કરીને આવ્યો છું.
અવાજ : (વકતાથી) એમ !
પુરુષ : છ હા જુઓ આ રહ્યો ચિત્રગુપ્તનો રિપોર્ટ.
(ચર્ચા કસોટીવાનો વર્ણ પ્રયત્ન કરે છે)
અવાજ : (મોટેથી) હું સર્વંશ છું. મારે કોઈના રિપોર્ટની જરૂર નથી.
પુરુષ : (ચોથનાઈને) તો પછી મારી સાથે આવો વર્તાવ ! (વિરામ) બોલો ! મને અહીં કેમ ધકેલી દેવામાં આવ્યો છે ? (ફસકું ભરે છે.)
અવાજ : (સ્વસ્થતાથી) સ્વર્ગપ્રવેશ માટે એક નવો નિમિષ આજથી અમલમાં આવ્યો છે.
પુરુષ : (ફસકું પૂરું કરતી)... શે ?
અવાજ : (સ્વસ્થતાથી) સ્વર્ગપ્રવેશને પાત્ર બનેલ આત્માને એક લાખ વર્ષ સુધી સ્વર્ગ અને પૃથ્વીથી દૂર રાખવા.
પુરુષ : (આભો બની જાય છે નિરાસો નાખતા)... એક લાખ વર્ષ ! કેટલો લાંબો સમય !
અવાજ : (પુરુષની મૂર્ખતા પર હાસ્ય વેરીને) આ સ્વર્ગદ્વાર છે. અહીં એક લાખ વર્ષનું પ્રભાત અને એક લાખ વર્ષની રાત છે. અત્યારે રાત્રિ છે. પ્રભાત ચર્તા જ તારો કસોટીકાળ પૂરો થશે.

પુરુષ : (દયાયેશા અવાજે)... પણ... આમ કરવાનું
મર્યાદાન?

અવાજ : (સ્વરથતાથી) તિતિદાની આખરી ચકાસણી.

પુરુષ : (વિચારીને) ... પણ પછી સ્વર્ગ મળશે!

અવાજ : (સ્વરથતાથી) એના આધાર તારી કરણી.

પુરુષ : (મૂંઝાય છે. વિચારે ચડે છે. ડોક નીચી
કરે છે. ડોક જીચી કરે છે. નિસરણીને તાકે
છે અને આખરે નિરાશ થતા...) મને કંઈ
સમજાતું નથી. (આજીવનપૂર્વક) કૃપા કરી
વિગતથી સમજાવો.

અવાજ : (સ્વરથતાથી) હે મુમુક્ષુ! પીત્તલ પર
સાંભળ. સ્વર્ગપ્રવેશ માટે આ આખરી ચકાસણી
છે.

પુરુષ : (અધીરાઈથી) કૃપા કરી સીધી વાત કવો.
(વિરામ) ચકાસણીમાંથી પાર જતરવા મારે શું
કરવાનું છે?

અવાજ : હવે જો.

પુરુષ : (ડોક વધારે જીચી કરીને) હા અ...

અવાજ : તને નિસરણી દેખાય છે?

પુરુષ : હા.

અવાજ : હું પાંચ બોલું ત્યાં મુખીમાં તારે તે પકડી
લેવાની છે.

પુરુષ : (નવાઈથી) કેમ?

અવાજ : ત્યાર બાદ હું પાછો જેચી લઈશ.

પુરુષ : (વિચારીને) પણ તે પહેલાં હું પકડી લઉં
તો?

અવાજ : તો તને તરત જ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ મળશે.

પુરુષ : (શિષ્ટાથી નિસરણીને તાકે છે. સાચવીને
જોખો થાય છે. પોતાના બંધાયેલા હાથપગ
પર નજર ફેરવે છે. નિસરણીના અંતરને
કપાસ કાઢે છે. નિસરણીને આંગળાંનું અણકચ
લાગતા...) પણ આ તો ખૂબ જીએ છે. (વિનંતી-
પૂર્વક) જરા વધારે નીચે લાવો.

અવાજ : (સ્વરથતાથી) પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર કરવાની
નિમમમાં કોઈ જોગવાઈ નથી.

પુરુષ : (હાચારીથી) મારા હાથ બંધાયેલા છે.

(બંધાયેલા પગ તરફ નજર કરીને) કુદકો મારી
શકાય એમ નથી. મારા પગ પણ બંધાયેલા
છે. (આજીવનમાં સ્વર્ગમાં) દયા કરીને નિરાશણીને
સહેજ નીચે લાવો.

અવાજ : (મજબૂતાથી) પરિસ્થિતિમાં લેશમાત્ર
બંધિછોડ થઈ શકે એમ નથી.

પુરુષ : (હાથમાં આવેલો કોળિયો મૂંઝવાઈ થયો
હોય એવી નિરાશા અનુભવતા...) તો હું
નિસરણીને પકડી શકીશ નહિ. (વિરામ) હું
સ્વર્ગમાં પ્રવેશી શકીશ નહિ. (વિરામ) લખ-
ચોરાચીના ધક્કા એકે જરો. (ભાંગી પડેલી
અવસ્થામાં ઢળી પડે છે.)

અવાજ : (અંબીરતાથી) હે મુમુક્ષુ! જોખો યા મારે
તને કેટલીક સૂચનાઓ આપવાની છે. જમદી
કર. મને સમજ નથી. સાંભળ છે?

પુરુષ : (ઢળી પડેલી અવસ્થામાં જ આંખો ખોલે છે.
... અને જીએ જોતા...) હા.

અવાજ : (અંબીરતાથી) આ અદિક્ષિત નિસરણી
તને દેખાય છે? (સ્થિર લટકતી નિસરણી
અદિક્ષિત પામે છે)

પુરુષ : (અદિક્ષિત નિસરણીને કુતૂહલથી જોતા...) હા.

અવાજ : (અંબીરતાથી) એને સ્વર્ગમાંથી લટકાવવામાં
આવી છે.

પુરુષ : છ?

અવાજ : (અંબીરતાથી) અને પેલી?

પુરુષ : (ત્યારે બાહ્ય કક્ષાં મારીને) કઈ?

અવાજ : કાળી બાહ્ય એ જો! (તખ્તા પરનો પ્રકાશ
વિસ્તરે છે)

પુરુષ : (વિસ્તરતા પ્રકાશની પૂઠે પૂઠે આંખ લઈ
જઈને) હા...

અવાજ : શું દેખાય છે?

પુરુષ : (આંખ ફેરવીને) દીવાલ!

અવાજ : એની મખમાં એક બારી છે.

પુરુષ : (ડોક જીચી કરી નજરને દીવાલના મધ્ય
ભાગ મુખી લઈ જઈને) હા.

પુરુષ : (નજર સતેજ કરીને) હા. તે છે ફરજી સ્પર્શ છે.

અવાજ : (ગંભીરતાથી) હા. તે છે ફરજી સ્પર્શ છે. ત્યાં પહોંચવું ખૂબ સહેલું છે. (કંઈ સ્વરે) પણ તે ક્યાં લઈ જશે તે તું જાણે છે ?

પુરુષ : (ગૂંચવાઈને) ...હા...ના.

અવાજ : (ગંભીર સ્વરે) બારી ઉપર નજર કર. (તખ્તા પરનો પ્રકાશ ડાબી બાજુની આંખી દીવાલ પર પ્રસરે છે)

પુરુષ : (ઉભાડક ખેસીને ચક્ર ચ તેડવે જીએ જોવા પ્રયત્ન કરે છે, આંખો ખેંચીને) અર...! ત્યાં કશુંક લખેલું છે !

અવાજ : (ગંભીરતાથી) શું લખ્યું છે ?

પુરુષ : (અક્ષરો ગોઠવવા અથતો હોય તેમ) વાંચું છું (વિરામ) ચરમા...! (આંખ પર ચરમા સરમા કરતો હોય તેવો અભિનય કરીને વાંચે છે)... ખ...હા...ર...

અવાજ : (ચેતવણીના સ્વરમાં) બહાર. (વિરામ) સ્વર્ગની બહાર. (વિરામ) બારી બહાર એટલે સ્વર્ગની બહાર. (વિરામ) અનંત કાળ પર્વત બહાર.

પુરુષ : (ક્ષોભ પામીને)... પણ મારે બહાર નથી જવું. (વિરામ) મારે તો સ્વર્ગમાં જવું છે. (વિરામ) મારે તો દેવળ સ્વર્ગ જોઈએ.

અવાજ : (ગંભીરતાથી) તો, ચાલ નિસરણી પકડ. (વિરામ) એક.

પુરુષ : (અધિકૃત નિસરણી તરફ જોઈને જીભો થવા પ્રયત્ન કરે છે. ધીમેથી જીભો ધર્મને)... જીભા રહો. (ફૂદકા મારવા સજ્જ થઈને)... પણ...

અવાજ : (ગંભીરતાથી) પણ ખણ કોઈ નહિ. (વિરામ) એ.

પુરુષ : (લાચારીથી) બહુ ઊંચે છે. (વિરામ) જરાક નીચે લાવો.

અવાજ : (ગંભીરતાથી) હું કોઈ પણ સાંભળવા માગતો નથી. (વિરામ) મજા.

તો કરો.

અવાજ : (ગંભીરતાથી) અણકચ. (વિરામ) ચાર.

પુરુષ : (ફૂંધવાનો મરહુઓ પ્રયાસ કરે છે. ફૂંધા દરમિયાન) ઓ...બા...પ...ર (તે નિસરણીને આંખી ચકતો નથી, અને હળવે ધર્મને ફર પાડે છે.)

અવાજ : (ગંભીરતાથી) પાંચ.

[પણેકમાં તખ્તા પરનું વાતાવરણ બદલાઈ નય છે. પ્રકાશ મૂળે છે. જેથી અવાજના આરોહ-અવરોહ પડ્યામ છે. નિસરણીનું અધિભૂત વધુ ગતિમય બને છે. ઢળી પડેલો પુરુષ ઠરણ રીતે કણસે છે— ફૂંધકાં બરે છે. થોડી વારે મદારીની માફક પેલો અવાજ તેની માથા સંકેતવા ખાંડે છે. પ્રકાશ રિથર થાય છે. જેથી અવાજના પાંચા પૂણી નય છે. નિસરણી ગતિબીન થાય છે. ઢળી પડેલા પુરુષના ફૂંધકાં બંધ થાય છે. ધીમે ધીમે નિસરણી ઉપર નય છે. ઢળી પડેલો પુરુષ આંખ ખોલે છે. સહી-સલામત લાજતાં ડોક ઊંચી કરી ચારે બાજુ જુએ છે.]

પુરુષ : (ડોક વધારે ઊંચી કરે છે. ઉપર જુએ છે. હતાશ થઈને) ...ગર્હ...! (તરડાયેલા અવાજો) ખેર ! (પાછો ઢળી પડે છે)

[તખ્તાના પાછળના ભાગનો અંધકાર સથળ થાય છે. ત્યાંથી દર્શત કચકચાવવાનો ખ્વનિ આવે છે. દર્શતથી કોઈ કશું કાંપી રહ્યું હોય એવું અનુભવાય છે. થોડી વાર પછી જળપૂર્વક દોરડું તોડવાનો અવાજ થાય છે. ત્યાર બાદ તરત જ કોઈ સ્ત્રી ખડખડાટ હસતી સંભળાય છે.]

સ્ત્રી : (ઉત્સાહના અતિ આવેશમાં આવીને) ...મળી ગઈ...!

પુરુષ : (અભરાટમાં ચમકી જીટે છે. મૂળતાં મૂળતાં ડોક ઊંચી કરી) કોણ... ?

સ્ત્રી : (ખડખડાટ હાસ્ય કરીને) મુમુક્ષા.

પુરુષ : (ભયથી સકેપે) કોણ ? (વિરામ) કોણ ? (વિરામ) કેણુ છે ?

બી: (ધનિથી હસીને) એક બી. (વિરામ) તમે કાણુ છે ?

પુરુષ: (આશ્ચર્યથી) ક્યાં છે ?

બી: (હળવાશથી) અહીં છું. (વિરામ) પણ તમે કાણુ છે ?

પુરુષ: હું સુમુહુ છું. (અવાજની દિશા તરફ અખિા ખેંચીને) પણ તું ક્યાંથી બોલે છે ?

બી: (ગંભીરતાથી) સ્વર્ગની સરહદેથી.

પુરુષ: (ઉભાડક બેસવાનો પ્રયત્ન કરતાં) સ્વર્ગ! સ્વર્ગ ક્યાં છે ?

બી: (ગંભીરતાથી) તારી પાછળ.

પુરુષ: (ધસાડતો ધસાડતો પાછળ ફરે છે. ફર્યા મારીને) હાહી...! (વિરામ) મારી પાછળ તો અધકાર છે.

બી: (હળવા સ્વરમાં) હા. બીને અધકારમાં અને પુરુષને પ્રકાશમાં રાખવાનો અહીં રિવાજ છે.

પુરુષ: (ઉભાડક બેસીને) તું સ્વર્ગની માહિત્યાર માગે છે.

બી: (સ્વસ્થતાથી) હા. (વિરામ) તારા કરતાં એક સાંખ વધુ ઘડેલી આવી છું.

પુરુષ: (આશ્ચર્યથી) ને હજી તને સ્વર્ગ મળ્યું નથી ?

બી: (ગંભીરતાથી) ના. (વિરામ) મળવાની પણ કોઈ શક્યતા નથી.

પુરુષ: (વિચારીને) કારણ ?

બી: (ગંભીરતાથી) કારણ કે સ્વર્ગ જેવું કંઈ છે જ નહિ.

પુરુષ: (ચિંતાઈને) હું એ માનવા તૈયાર નથી.

બી: (સ્વસ્થતાથી) તો તું શું માને છે ?

પુરુષ: (ધનિથી બીજા ધર્મને) હું મારું છું કે સ્વર્ગ છે. અને તે પણ અહીંયા જ છે.

બી: (હસીને) ખરેખર ?

પુરુષ: (અધાએલા હાથને જોતાં જોતાં) હા.

બી: (ગંભીરતાથી) તે સ્વર્ગ જેવું છે ?

પુરુષ: (મૂંઝવણમાં) ના.

બી: (ગંભીરતાથી) તે ધ્રુવર જોયો છે ?

પુરુષ: (અધાએલા પગ તરફ નજર કરીને) ના.

બી: (ગંભીરતાથી) તે ધ્રુવર જોયો છે ?

પુરુષ: (જિંચે નજર કરીને) ના.

બી: (ગંભીરતાથી) તને અહીં ધકેલી દેનાર અવાજને તે જોયો છે ?

પુરુષ: (અધાએલા હાથપગ પર વારાફરતી નજર કરીને) ના.

બી: (ગંભીરતાથી) આ બધાં વિશે ક્યારેય તે વિચાર્યું છે ?

પુરુષ: (મૂંઝાઈને) ના.

બી: (ગંભીરતાથી) કંઈ નહિ. (વિરામ) આ બધાં વિશે તે કંઈ સાંભળ્યું છે ખરું ?

પુરુષ: (ઉત્સાહથી) હા.

બી: (ગંભીરતાથી) તો કેહે, સ્વર્ગ એટલે શું ?

પુરુષ: (પોપટની માફક) સ્વર્ગ એટલે ઈશ્વરનું ઘર.

સ્વર્ગ એટલે દેવોનું નગર. સ્વર્ગ એટલે પરીઓનું નાડ. સ્વર્ગ એટલે પુણ્યભાગ્યોનો પ્રદેશ. સ્વર્ગમાં

કુખ નથી. સ્વર્ગમાં તાપ નથી, સંતાપ નથી.

સ્વર્ગમાં પાપ નથી, પ્રાપ્તિ નથી. સ્વર્ગમાં

તો સતત આનંદ છે, સતત વસંત છે. સતત

ચૌવન છે. સ્વર્ગમાં જરા નથી. મૃત્યુ નથી.

સ્વર્ગમાં...

બી: (ચુસ્તાનાં આવેશમાં બરાડીને) બંધ કર તારા હવારો. સ્વર્ગ...સ્વર્ગ...સ્વર્ગ...! મૂખ, સ્વર્ગ

જેવી કેઈ ચીજ અસ્તિત્વમાં નથી. (શાંત ધર્મને) જેને તું સ્વર્ગ માને છે એ તો સ્થગિત

ધર્મ મળેલું એક સુંદર સ્વપ્ન છે. (વિરામ) એ

તો થીજી મળેલી એક કાષ્ઠનિક પરિસ્થિતિ છે.

(વિરામ) મારે સ્વર્ગ નથી જોઈતું. (વિરામ)

મારે પૃથ્થરનાં પૂતળાઓ સાથે નથી જીવવું.

(તાળાઓ પાડીને) હું મુક્ત છું. (વિરામ) મારે

મોહ નથી જોઈતો. (વિરામ) હાથનાં બંધન

છોડ્યાં જેમ પગનાં બંધન છોડીશ. (વિરામ)

ખજરદાર, મારી સાથે વાંત કરી છે તો! મને

મારું કામ કરવા દે.

[પૃથ્થર દીવતાનો અવાજ શરૂ થાય છે. પુરુષ

બાધાની જેમ ફર્યા મારે છે. અચાનક દાવરના ટકોરા

જેવા પાંચ મોટા અવાજ થાય છે. પુરુષ ભાષથી
મૂંઝાઈ છે. સ્થિરતા સુધારે છે અને ફક્ત પર
હળી પડે છે. સ્ત્રી ખુબખાટ હાસ્ય કરે છે.]

સ્ત્રી : (હાસ્ય પૂરું કરીને) એઈ... બીકણુ, જોમાં
મરવા શું પડ્યો! એ તો પચાસ દબાર વર્ષ
પૂરા થયાં તેના ટકોરા હતા. (વિરામ) ચાલ
જવા દે! (વિરામ) વાતો કરવાનો સમય નથી.
(વિરામ) મારે હજી ધણું કામ બાકી છે.

પુરુષ : (સળવળે છે. ડોક ઊઘી કરી) કોણ કહે છે
કે હું બીકણુ છું... (ઉઠેરાઈને) કોણ કહે છે
કે હું મરવા પડ્યો છું... (ડોક નીચી કરી હાંસિ
છે)

સ્ત્રી : (સ્વસ્થતાથી) હું કહું છું.

પુરુષ : (ઉઠેરાઈને બેસવાનો પ્રયત્ન કરતાં) તને કેવી
રીતે ખબર પડી?

સ્ત્રી : (સ્વસ્થતાથી) મેં તને યરથર કાપતો જોયો
છે. (વિરામ) મેં તને હળી પડતો જોયો છે.

પુરુષ : (આસો બનીને) તું મને જોઈ શકે છે?

સ્ત્રી : (સ્વસ્થતાથી) હા.

પુરુષ : (નવાઈથી) પણ હું તો તને જોઈ શકતો નથી.

સ્ત્રી : (હસી પડતાં) એ જ કીક છે. (વિરામ) સ્ત્રીને
જોતામા ખાલ નથી.

પુરુષ : (મંબીરતાથી) તું તો બધું હસવામાં કાઢી
નાંખે છે.

સ્ત્રી : (કાંપકાઈથી) આપણે દરેક પરિસ્થિતિમાં, હાસ્યા-
સ્પદ હોઈએ છીએ. (વિરામ) કીક. હવે વાત
બંધ કર. મારી પાસે સમય જોડો છે. સુરોદય
પહેલાં હું મારાં પગને ચુકાત કરવા માગું છું.

પુરુષ : (જાણકારીથી) પછી તું શું કરીશ?

સ્ત્રી : (ચિંતાઈને) ચૂપ મર! પછી હું જહનમમાં
જઈશ તારે શું?

પુરુષ : (કાંકણીપર્વક) મુમુક્ષા, આજ ચિંતાઈ શું
નમ છે? (વિરામ) મને તારી સાથે વાતો
કરવાનું ગમે છે. (ધીમેશથી જિભો યાચ છે.)

સ્ત્રી : (હસી પડતાં) તારા હાથ...

પુરુષ : (અધીરાઈથી) બધાથેલા છે.

સ્ત્રી : (હસવાનું બંધ કરીને) તારા પગ...

પુરુષ : (ઉતાવળમાં) બધાથેલા છે.

સ્ત્રી : (ચિંતાઈને) મૂરખ, હાથપગનાં બંધન જહાદીથી
ફાળી દે. (વિરામ) હવે ઝાંઝો સમય નથી.
(વિરામ) પછી નિરતિ મારી સાથે વાતો કરજે.

પુરુષ : (ચક્કમતાથી) હું હાથપગનાં બંધન તોડવાનો
નથી. તેમ કરવાની મનાઈ છે. (વિરામ) મજેલા
આદેશનું હું પાલન કરીશ. (વિરામ) મારે
સ્વર્ગમાં જવું છે. (વિચારીને) સ્વર્ગ મેળવવા
માટે શિસ્તપાલન અનિવાર્ય છે.

સ્ત્રી : (જિજ્ઞાસુ પડતાં) તો તું જો મર. મને માડું
કામ કરવા દે.

[પથ્થર દીયવાનો અવાજ પાછો સંજ થાય છે.
પુરુષ ઊભો ઊભો ચારે તરફ નજર ફેરવે છે. તે
અવાજની દિશામાં ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ
ચાલી શકતો નથી. તે હળવેકથી ઊંચી નમ છે તે
ધીમેશથી ફરતું પર ઊંચી સમ્પન્ન છે. પથ્થર
દીયવાનો અવાજ આગળ કરે છે. પ્રકાશ મૂંઝવા
માંડે છે. જેથી અવાજના આરોહ-અવરોહ પડપાદ
છે. ઊંચી સમ્પન્ન થયેલા પુરુષ ઊંચી નમ છે. તેનાં
નસકેસરોનો અવાજ આવે છે. થોડીવાર પ્રકાશ સ્થિર
થાય છે. જેથી અવાજના પડધા ઊંચી નમ છે.
પ્રકાશ તપ્તાતા અમ્મ ભાગનો ભાગ કરીને પાછળના
ભાગમાં પ્રથાણુ કરે છે. તપ્તાતા અમ્મ ભાગમાં
અધકાર જવાય છે. તપ્તાતા પાછળના ભાગમાં
પ્રકાશ પથરાઈને સ્થિર થાય છે. સ્થિર પ્રકાશમાં
દેખાય છે એક જોડેલી સ્ત્રી. તે પથ્થર વડે પગમાં
બધાથેલું દોરડું દીયવામાં મરાગલ છે. તે થાકેલી
જણાય છે. પથ્થર દીયવાની તેની ગતિ ધીમે ધીમે
મંદ થાય છે. તે ઝોકે ચડે છે. પથ્થરથી દોરડું
દીયવાને જાહેર તે પગ દીયે છે. તેના સુખમાંથી
એક કારમી ત્રીસ નીકળી નમ છે.]

સ્ત્રી : (પીકારી) જોય... મા...!

પુરુષ : (એકદમ બંગી નમ છે. અધકાર નેઈને
જળી મરતી) જો... બા... પ... ર... (ચલારા-
માં) મુમુક્ષા...! મુમુક્ષા...!... તું ક્યાં ગઈ...!

શ્રી : (પીડાથી અસ્વસ્થ બની જાય છે. ઝણકે કરીને) આ મરી ! (વિરામ) ક્યાંય ગઈ નથી !
(પુરુષના અવાજની દિશામાં જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને, એકદમ ગભરાઈને) પણ તું ક્યાં છે ? તું કેમ દેખાતો નથી ?

પુરુષ : (ગભરાઈને) મને જ ખબર નથી હું ક્યાં છું. (વિરામ) મારી આસપાસ ફેળવ અધકારતું જ આવડ્યું છે. (અટકોને વિનંતીભર્યા સ્વરમાં) પણ તું ક્યાં છે ? મહેરબાની કરીને કહે કે તું ક્યાં છે ? મને ખીંકે લાગે છે. (જમીન પર અધોભ્રમણ હાથ પછાડે છે.)

શ્રી : (કુપ્રેરતા સિસકારા બોલાવતી) સાવ ખીંકણ લાગે છે. (વિરામ) હું ક્યાં જવાની હતી ! તારી સાથે હોઈશ. તારી પાછળ હોઈશ. અથવા તારા અડખેપડખે હોઈશ. હું ક્યાંક તો હોઈશને ! (આશાસનતા સ્વરમાં) સુશુભ, હું તારી નજીકમાં જ ક્યાંક છું. કદાચ હું હતી ત્યાં જ છું. (વિરામ) મારે... (અજવાબમાં આંખો અંધારું બની) ...પણ હું જીવે પરિસ્થિતિમાં છું. પહેલાં હું અધકારમાં હતી. હવે હું પ્રકાશમાં છું. (વિરામ) ચાલ, શોધી કાઢ. જરા પ્રયત્ન કર.

પુરુષ : (સુશુભને શોધવા હાથપગના ધમપછાડ મારે છે. અકળાઈને) મને સ્વર્ગ પ્રત્યે નકરત થાય છે.

શ્રી : (દિવાલેલા પગ પર ફેંક મારતી) મને સ્વર્ગમાં જવાના અભિશાપ થાય છે.

પુરુષ : (ઉત્કેષાઈને) એટલી વારમાં બદલાઈ ગઈ ?

શ્રી : (મંબીરતાથી) હું બદલાઈ નથી.

પુરુષ : (કોંધાવેશમાં) તું જીવે છે.

શ્રી : (મંબીરતાથી) હું કદી જીવે જોડતી નથી.

પુરુષ : (આવેશમાં આંખોને મોટી) તો તું કંઈ છે. તરફથી છે. અમાર સુધી તું સ્વર્ગને પિંકારતી હતી. સ્વર્ગની બહાર જવાની વાત કરતી હતી. (હાથપગના ધમપછાડ મારે છે.)

શ્રી : (પ્રેમપૂર્વક) સુશુભ !

પુરુષ : (અસ્થામી) શું છે ?
શ્રી : (હળવેથી) માદ કર.
પુરુષ : (નરમ પડતા) શું ?
શ્રી : (નવાઈપૂર્વક) એટલી વારમાં ભૂલી ગયો ?
પુરુષ : (અકળાઈને) શું ?

શ્રી : (મંબીરતાથી) સ્વર્ગ. અત્યાર સુધી તું સ્વર્ગનું રક્ષણ કરતો હતો. (વિરામ) સ્વર્ગ એટલે ઉપાસનું ઘર. (વિરામ) સ્વર્ગ એટલે દેવેનું નગર. (વિરામ) સ્વર્ગ એટલે પરીઓનું નીક. (માદ કરીને) સ્વર્ગ એટલે પુણ્યભાઓનો પ્રદેશ. (વિરામ) સ્વર્ગમાં દુઃખ નથી. (વિરામ) સ્વર્ગમાં તાપ નથી સંતાપ નથી. (વિરામ) સ્વર્ગમાં પાપ નથી પ્રાપ્તિ નથી. (વિરામ) સ્વર્ગમાં સતત આનંદ છે. સતત વસંત છે. સતત ચોવન છે. (વિરામ) સ્વર્ગમાં જરા નથી. મૃત્યુ નથી. (વિરામ) સ્વર્ગમાં... (અટકી જાય છે)

પુ : (કોંધાવેશમાં બરાડીને) બાંધ કર તારો લવારો. સ્વર્ગ... સ્વર્ગ... સ્વર્ગ... ! મૂખ, સ્વર્ગ ક્યાં છે ! (વિરામ) સ્વર્ગ જેવી કોઈ ચીજ અસ્તિત્વમાં નથી. (શાંત થઈને) જેને તું સ્વર્ગ માને છે એ તો સ્થગિત ધર્મ ગણેલું એક સુંદર સ્વપ્ન છે. (વિરામ) એ તો થીજી ગયેલી એક કાદવનિક પરિસ્થિતિ છે. (વિરામ) મારે સ્વર્ગ નથી જોઈતું. (વિરામ) મારે પૃથ્વીના પૂતળાઓ સાથે નથી જીવવું. (સંત કથક્યાવવાનો અવાજ થાય છે. બળપૂર્વક દોરડું તોડવાનો અવાજ આવે છે. સતત પંચિકે ક્ષણ સુધી તાળીઓ પાડવાનો અવાજ સંભળાય છે. અડખાટ હાસ્ય સાથે) હું સુકા છું. (વિરામ) મારે મોક્ષ નથી જોઈતો. (વિરામ) : હાથનો બંધન તોડવા : એમ પગનાં બંધન તોડીશ. (આદેશાત્મક સ્વરમાં) ખજારદાર, મારી સાથે વાત કરી છે તો ! મને માડું કામ કરવા દે.

[દ્રાંત કથક્યાવવાનો અવાજ થાય છે. પગનાં ધમપછાડ સંભળાય છે. બળપૂર્વક દોરડું તોડવા મથતા પુરુષના હાકોટા સંભળાય છે. ઉપરથી જેમી અવાજ

આવે છે. આ ભયથી બીસ પાડીને રુદન કરતા
માટે છે]

પુ: (ખડખડાટ હાસ્ય કરીને) બીકણ, એમાં રડના
શું બેડી. (વિરામ) હું મુક્ત થઈ રહી છું ત્યારે
તને રડવાનું શું છે.

ત્રી: (કાકડવડીપૂર્વક) મુમુક્ષુ! મુમુક્ષુ, તું ક્યાં છે!
(વિરામ) (કંપતા અવાજે) મને બીક લાગે છે.

પુરુષ: (સ્વસ્થતાથી) જર નહિ. હું અહીં જ છું.
તારી પાસે. (સૂતા સૂતા સરીર ધસકાવાનો
અવાજ આવે છે. દાઘ પછાડવાનો અવાજ થાય
છે. પગના ધમપછાડા સંભળાય છે. હડપની
કિકિયારી કરીને) મુમુક્ષા, મુમુક્ષા, હું તને જોઈ
સકું છું. (વિરામ) તું કેટલી રૂપાળી છે!
(વિરામ) પણ તું મૂળે છે કેમ? (વિરામ)
અરે... તું માફીને લોથપોથ થઈ ગઈ લાગે છે.
(વિરામ) મારી સામે જો. (વિરામ) અરે ત્યાં
નહિ. આ બાહ્ય (વિરામ) તું જોઈ શકતી નથી.
ખેર! જર નહિ. હું હમણાં જ તારી પાસે
આવી પહોંચું છું.

[દાંત કચકચાવવાનો અવાજ થાય છે. દોરડું
તોડવા પુરુષ બળપૂર્વક હાકોટા કરે છે.]

ત્રી: (ગભરાટમાં) મુમુક્ષુ!

પુરુષ: (હાથે હાથે) કામ કરવા લઈ કે નહિ!

ત્રી: (આજંબથી) મુમુક્ષુ!

પુરુષ: (સાંત પડીને) હા...!

ત્રી: (અધીરાઈથી) તું ક્યાં છે?

પુરુષ: (નરમાઈથી) તારી સામે.

ત્રી: (આજંબથી) ...પણ હું તને જોઈ શકતી નથી!

પુરુષ: (હસીને) એ જ ઠીક છે. (વિરામ) પુરુષમાં
જેવા જેવું રહે નથી.

ત્રી: (ગંભીરતાથી) મારે શું ભય છે અને તને
મળક શું છે.

પુરુષ: (ગંભીરતાથી) જીવન એક મળક છે. (વિરામ)
અને સ્વર્ગ સૌથી મોટી મળક છે. (વિરામ)
ઠીક. વાત ખંધ કર. સમય નથી. મારે હજી

પંખા બંધન તોડવાં છે. મારે હજી મુક્ત થવું
છે.

ત્રી: (અધીરાઈથી) ...પણ મુક્ત થઈને તું શું
કરીશ?

પુરુષ: (ગંભીરતાથી) મુક્ત થયા પછી હું બારીની
નિસરણી વાટે બહાર નીકળીશ. (વિરામ) સ્વર્ગની
બહાર. (વિરામ) મારે અનંતકાળ પશંત સ્વર્ગની
બહાર રહેવું છે.

ત્રી: (શરમાઈને) મને એકલી મૂકીને જતાં તારો
શુભ ચાલશે?

પુરુષ: (મૂંઝવણે; શંકાથી) મું સાથે આવશે?

ત્રી: (ઉતારગથી) હા.

પુરુષ: (ગંભીર થઈને) પછી ફરી તો નહિ જનમ
ને?

ત્રી: (ઉતારગે) ના. હું તારી સાથે સ્વર્ગમાં આવવા
તેવાર છું.

પુરુષ: (ચિદાઈને) હું સ્વર્ગમાં જવાની વાત નથી
કરતો. (મિદેથી) હું તો સ્વર્ગની બહાર જવાની
વાત કરું છું.

ત્રી: (ગંભીરતાથી) અચકચ. (વિરામ) હું સ્વર્ગની
બહાર! અચકચ. (વિરામ) હું પંખા બંધન
તોડવાથી નથી. (વિરામ) મળેલા આદેશનું
પાલન કરીશ. (વિરામ) મારે સ્વર્ગમાં જવું છે.
(વિરામ) સ્વર્ગ પામવા સિદ્ધપાલન અનિવાર્ય
છે. (ધીમેથી જોતી થાય છે)

પુરુષ: (કાંધાવેશમાં) તો મૂંગી મર. મને માડું
કામ કરવા દે.

[પગના ધમપછાડા પાછા યદ યાય છે. ત્રી
જોતી જોતી મારે તરફ જાય છે. તે અવાજની
દિશામાં ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ ચાલી શકતી
નથી. તે હળવેથી ખેડી ભ્રમ છે તે ધીમેથી ફેર
પર લઈ સૂઈ જાય છે. દાંત કચકચાવવાનો અવાજ
સંભળાય છે. જેથી અવાજના આરોહ-અવરોહ
પડાય છે. તખ્તાના પાછળના ભાગનો પ્રકાશ
એકદમ ધૂળવા માટે છે. જોઈ સૂઈ મળેલી સ્ત્રીનાં
નસકોટાં સંભળાય છે. દાંત કચકચાવવાનો અવાજ

આમ્યા કરે છે. પગના ધમધમાય ચાલુ છે. ફૂલ
રહેલો પ્રકાશ થોડી વારે સ્થિર થાય છે. જેથી
અવાજના પરવાઓ સમી નબ છે. તખ્તાના પાછળના
ભાગનો સ્થિર થયેલો પ્રકાશ ધીમે ધીમે વિસ્તરે છે.
પ્રકાશ આખા તખ્તા પર છવાઈ જાય છે. પ્રકાશમાં
એક પુરુષ તખ્તાના ભાગમાં બેઠેલો દેખાય છે. તેની
પાછળ એક બાંધી સૂઈ રહેલી સ્ત્રી દેખાય છે. પુરુષ
બળપૂર્વક પરત્વે દોરતો તોડવામાં તંદબીત છે. તે
હાંફે છે. તે થાક્યો હોય એમ લાગે છે. પણ તે
તેની મથામણ ચાલુ રાખે છે. આખરી દાખ લગાવતો
હોય એમ બળપૂર્વક બંધાયેલા પગને પહોળા કરે
છે. દોરતું તૂટવાના અવાજ થાય છે. પુરુષ એકદમ
વિજયના આનંદમાં આવી જઈને મોટેથી બૂમ
પાડી બેઠે છે.
પુરુષ : (આવેશમાં આવીને મોટેથી) તોડી નાંખ્યા...
સ્ત્રી : (એકદમ ભયથી બૂમ મારે છે. બેચેન બનીને)...
અરે... (આગળ ખોલી શકતી નથી)
પુરુષ : (પગ પાંખે છે. પગને જમીન પર પછાડે
છે. હાથ જીંચાનીચા કરે છે. બે હાથની હથેળીઓ
ધસે છે. વિશ્વાસપૂર્વક) હવે હું મુક્ત છું.
સ્ત્રી : (ભાનમાં આવીને) તું કોણ છે ?
પુરુષ : (બે ખાનપણે) હું ?
સ્ત્રી : (બેસીને) હા.
પુરુષ : (બેપરવાઈથી) ખગર નથી. પણ તું કોણ
છે ?
સ્ત્રી : (પોતાના શરીરને અવલોકીને) હું ?
પુરુષ : (હીને તારી રહેતા) હા.
સ્ત્રી : (મંઝૂર ને) ખગર નથી.
પુરુષ : (હીને એકાદસે જોઈ રહેતા) આપણે ક્યા
છીએ ?
સ્ત્રી : (પુરુષને જોઈને) કોણ આપણે ?
પુરુષ : (અચરજથી) તું અને જોઈ શકે છે ?
સ્ત્રી : (આનંદપૂર્વક) હા.
પુરુષ : (અધીરાઈથી) તો કહે, હું કોણ છું.
સ્ત્રી : (શરમાઈને) તું પુરુષ છે. પણ તું અને જોઈ
શકે છે ?

પુરુષ : (આંખો પટપટાવી) હા.
સ્ત્રી : (નીચી નજર કરીને) તો કહે, હું કોણ છું.
પુરુષ : (હાંક પર છબ ફેરવીને) તું સ્ત્રી છે.
સ્ત્રી : (આનંદમાં આવીને) તો આપણે બીપુરુષ
છીએ !
પુરુષ : (મીઠાઈથી) હા. જરા પાસે આવ.
સ્ત્રી : (સત્તા સત્તા ખસે છે. પણ પગમાં સંયુક્ત
આવવાથી) બો... મા...
પુરુષ : (ગભરાઈને) શું થયું ? (જિનો થાય છે. સ્ત્રી
પાસે જાય છે.)
સ્ત્રી : (હાંક લેતી કરી પુરુષને જોઈ રહેતા) પગમાં
પીડા થાય છે.
પુરુષ : (શરમાતાં શરમાતાં) હાવ, જોવા કે તારા
પગ. (પાછળ જઈને પગ જુએ છે) અરે, તારા
પગ તો દોરડાથી બંધાયેલા છે.
સ્ત્રી : (જલુકાથી) તો જોવા શું કરે છે... દોરડું
છોડી નાંખ.
પુરુષ સ્ત્રીના પગ પાસે બેસે છે. ધીમેધીમે
તેના પગ પોતાના ખોળામાં લે છે. કાળજીપૂર્વક
દોરડાની એક પછી એક ગાંઠ છોડે છે. પગ મુક્ત
કરે છે અને સાચવીને નીચે મૂકે છે. જિનો થાય
છે. સ્ત્રીની સામે આવીને જિનો રહે છે.
પુરુષ : (સ્થિત વેરીને) બસ...
સ્ત્રી : (શરમથી આંખો ઢાળીને) આભાર.
પુરુષ : (સ્ત્રી સામે બેસીને) એમાં આભાર શાના ?
સ્ત્રી : (આંખો જિતી કરીને) આપણે ક્યા છીએ ?
પુરુષ : (ચારે ગાજ નજર ફેરવીને) એક-એવા
ઝોરમાં કે જેને એક પણ દાર નથી.
સ્ત્રી : (અચંબાથી) હે... ! દાર વગરનો ઝોરડો !
(વિચારીને) જલ્દી કર. રસ્તા શોધ. આપણે
અહીંયાંથી ઝડપથી ભાગી છૂટવું પડશે.
પુરુષ : (જિનો જઈ જાય છે. ચારે ગાજ જુએ છે).
પણ અહીંયાં કોઈ રસ્તો દેખાતો નથી.
સ્ત્રી : (સમજાયકતા વાપરતી હોય એમ ઠાવકાઈથી)
દોવાલની એક એક ઈંટ હસારી ને, ક્યાંક બારી
કે બારણું હશે.

પુરુષ : (હીની સૂચના અનુસાર ચારે દીવાલ તપાસી આવે છે. નિરાશ સ્વરમાં) ક્યાંય ખારી નથી. ક્યાંય ખારણું નથી.

સ્ત્રી : (ઊભી થાય છે. એક ડાહ્યું ભરે છે. ત્યાં તે પગમાં સણુકો ઊપડે છે. પીડાનો સિસકારો બ્રાહ્મણે છે, એક ઝીણી ચીસ તેના મુખમાંથી નીકળે છે)... ઓ... ચ...મા...

પુરુષ : (અભ્યર્ચના) શું થયું ?

સ્ત્રી : (પરિસ્થિતિ પર કાળૂ મેળવીને) કંઈ નથી. જરા પગમાં સણુકો ઊપડે છે. પણ ભેસ. હું હમણાં જ તપાસ કરીને પાછી આવું છું.

[પુરુષ ખેસી જાય છે. સ્ત્રી એક પગે ધીમે ધીમે ચાલીને દીવાલની ઈટે ઈટને તપાસે છે. આખરે પાછી ફરે છે.]

સ્ત્રી : (નિરાશાથી) બહાર નીકળવાનો કોઈ માર્ગ નથી.

પુરુષ : (હિંમત દાખવીને) ઊભી રહે. ચાલ, આપણે બંને ફરી તપાસીએ.

[સ્ત્રી પુરુષના ગળા ખભા પર પોતાનો જમણો હાથ મૂકે છે અને લગ્નગાતા પઝે તે પુરુષની સાથે દીવાલને તપાસવા પ્રયાણ કરે છે. એક એક દીવાલની એક એક ઈટે તેઓ તપાસે છે. યાકી જાય છે. કોઈ માર્ગ નજરે પડતો નથી.]

સ્ત્રી : (પડી ગયેલા સ્વરમાં) હવે શું થશે !

પુરુષ : (નિરાશાથી) આપણે ક્યારેય બહાર નીકળી શકીશું નહિ.

સ્ત્રી : (વિચારીને) પેલું શું દેખાય છે ?

પુરુષ : (ચમકીને જાગે છે) એ તો નિસરણી છે.

સ્ત્રી : (વિચારીને) એને શા માટે અહીં મૂકી દેશે ? કોઈ કારણ હોતું નેઈએ.

પુરુષ : (કંટાળાનો) અરે તેની પાછળ પણ દીવાલ છે. હું જાતે તપાસી આવ્યો છું.

સ્ત્રી : (જણુકો કરીને) એમ તો હું પણ તપાસી આવી છું. તેની પાછળ દીવાલ છે એની મને ખબર છે. પણ...

પુરુષ : (ભેખાનપણે) ...પણ શું ?

સ્ત્રી : (ત્યારીને) નિસરણી ક્યાંક જવા માટે જ હોવી નેઈએ.

પુરુષ : (કંટાળાથી) હું નથી માનતો.

સ્ત્રી : (વિચારીને) ચાલ, જોવા તો દે.

[પુરુષ અને સ્ત્રી બંને નિસરણી પાસે જાય છે. તેને ઝીણવટથી તપાસે છે. તેના એક એક પગથિયે ટેકવતા ટેકવતા તેઓ નજરને નિસરણીના છડા તરફ લઈ જાય છે. બંને આનંદમાં આવી જાય છે. હપ્તની કિકિયારીઓ કરે છે.]

પુરુષ : (હપ્તવિશમાં) જો. નિસરણીના છેડે ખારી છે. દેખાય છે ?

સ્ત્રી : (આનંદપૂર્વક) હા. ખારી પર કંઈ લખેલું છે. વંચાય છે ?

પુરુષ : (ઉત્સાહપૂર્વક) હા.

સ્ત્રી : (આનંદમાં આવી જઈને) શું ?

પુરુષ : (આંખમાં હપ્તનાં આંસુ ડગલે છે) બહાર.

સ્ત્રી : (અતિ ઉત્સાહમાં આવીને) બહાર.

પુરુષ : (ઉત્સાહમાં આવીને) ચાલ. (નિસરણી પર ચડવાનું શરૂ કરે છે)

સ્ત્રી : (પુરુષનો હાથ પકડીને તેની પાછળ ચડતી) ચાલ.

[તખ્તા પરનો પ્રકાશ એકદમ ધ્રુજી ઊઠે છે. ગંભીર અવાજના અરોહ-અરોહ પડવાય છે. ટાવરના ટકોરા જેવા પાંચ મોટા અવાજો થાય છે. તખ્તા પરનો પ્રકાશ અચોક્કસ થાય છે.]

મિક્સ(ડ) ડબલ(સ) | સુવીર ચૌધરી

[રંગભૂમિના પાછલા ભાગમાં સમભગ વચ્ચે મુકેલા થાંભલા પર બેડમિન્ટનની નેટ લટકી છે. બીજા થાંભલો હોય તો છેક આગળ હોય, પણ નથી. આગળના ભાગમાં બંને બાજુ બંને હથકી અને સાદી પુરથીઓ પડી છે. બમણમાં વાળેલી પુરથી લઈને પડિત પ્રવેશે છે, અને રંગભૂમિની વચ્ચે મૂકીને બાજુમાં નજર કરતો બેસે છે. બોલવા પહેલાં હાથ જોડે છે.]

પડિત: સભાનીઓ, સંભળો અને પ્રેક્ષકો! હું આ રંગભૂમિના રંખેવાળું છું એ તમારે પહેલાંથી માની લેવાનું છે. અહીં કોઈ નથી હોતું ત્યારે, હું હોઉં છું. મારે જન જાણ રમતનું મેદાન છે. પણ હું અહીં રમી શકતો નથી. હાથે અને આજ સુધી એકસો રાખ્યો છે. એ મારી હેસિમત છે. તેથી હું ગાઉં છું, કોઈ શ્રેતા ન હોય ત્યારે, પણ અત્યારે તો તમે બધા છો તેથી હું માન કાવ્યપાઠ કરીશ. એક શ્લોક છે (જીનો ધાય છે):

આવો તમારી સાથે અને પણ ભળી જશું
છોડી જશો તો કોંક નિભેટ મળી જશું.
અરે! (અવાજને નાટકીય બનાવીને) આજ
હું કેવિતાના વાતાવરણમાં મુકાયો ત્યાં આ કેના
પૂરનો કણકટું અવાજ મેળાવ્યો? (બહાર
ભણી જોતા) અરે! આ તો મુકેશભાઈ! મારો
એક નંબરના સાહેબ, બેડમિન્ટનના નાણીતા
મેહાડી. ગ્રા વર્ષે સોના-ચાંદીના દારી ગમેલા.
આવો સાહેબ! (મુકેશના હાથમાં રોકેટ છે.)
આજ કેમ ધોધા કરતો પહેલા?

મુકેશ: (આજના આવતાં કારણ) છે.

પડિત: આ સેવકથી છુપાવી રાખશો?

મુકેશ: તારે કશું પૂછવાનું નહિ, જોયા કરવાનું.

પડિત: ફક્ત જોઈ રહેવાથી ક્યારેક સમજ પડતી નથી.

મુકેશ: તારે સમજવાની શી જરૂર છે પડિત?

પડિત: લો કરો વાત! (પ્રેક્ષકોને ઉદ્દેશીને) જોયું સાહેબો! રોકેટગાણુ એક બાજુ અને પડિત કહે છે ને બીજી બાજુ કહે છે કે તારે સમજવાની શી જરૂર છે? શું મારે નહિ તો સમજવાની જરૂર આપને છે?

મુકેશ: એમ સ્વર્ગત ન બોલ પડિત! (પાસે જતાં) અને સંભળાય છે.

પડિત: હું તો પ્રેક્ષક સાહેબોને કહેતો હતો.

મુકેશ: પ્રેક્ષકો? ક્યાં છે પ્રેક્ષકો?

પડિત: તમને નહિ દેખાય, તમે વહેલા આવ્યા છો.

મુકેશ: (સ્વગત બોલતો હોય એમ, પાછળ બાજુ ફરીને) બીના પણ વહેલી આવવાની હતી.

પડિત: આંખ બોમ્બા એ અને સંભળાણું સાહેબ!

મુકેશ: નું ન કરવાનાં કામ કરે છે પડિત! જા, પાણી લઈ આવ. (બાજુની પુરથીમાં બેસે છે.)

પડિત: એક ગ્લાસ લાવું કે એ ગ્લાસ?

મુકેશ: એક.

પડિત: પછી બીનાજોન માટે મારે ફરી ધક્કો આપો પડશે?

મુકેશ: (પડિતની સામે ફરતાં) અરે ક્યાં બીના આવવાની છે એ તો હું જુદી જ ગયો.

પંડિત : આવતાં જ દરો. (અંદર જોઈને) અરે
આ આવ્યાં! આ જાએ મારી મોટા ભાગની
આગાહીઓ સાચી પડે છે.

મુકેશ : (જિભો ઘર્ષને આવનારની દિશામાં જુએ છે)
અરે, આ તો ખીના નથી, હીના છે.

પંડિત : ખીનાએ'ન નહિ તો હીનાએ'ન, પણ જે'ન
તો ખરાં ને?

હીના : (પ્રવેશતા) કેમ પંડિત, હજી રોકેશ નથી
આવ્યો?

પંડિત : આવ્યા છે ને! આ રહ્યા જુઓ!

હીના : આ તો મુકેશ છે. યુ સીધી કૂલ!

પંડિત : (એક કમળું પાછા પડતી) માર કરજો,
મારાથી નામમાં હેરફેર થઈ જાય છે.

મુકેશ : જાણી જોઈને! જો હવે જે આસ પાણી
ઘર્ષ આવ, ખુશીથી. (પાછો ખેંચે છે)

પંડિત : (જતાં જતાં) જેવી આસા..

હીના : (આમ લેખ જોઈને, આ એકંતમાં શું કરવું
તે'ન સમજતી) આ પંડિત અને સહેજે ગમતો
નથી.

મુકેશ : એ તમને ગમે એ અને જરૂરી લાગતું નથી.
(હાવકાઈથી જોઈ રહે છે.)

હીના : (શુસ્સે થવાનો પ્રયત્ન કરતી) મિસ્ટર, તમે
તમારી હદ વટાવી રહ્યા છો.

મુકેશ : મને મારી હદનો કશો ખ્યાલ જ નથી
તેથી—

હીના : તમને એટલો ખ્યાલ તો છે ને કે તમે
રોકેશ નથી, મુકેશ છો.

મુકેશ : એનો ખ્યાલ તમારે રાખવાનો છે. (સારું
ખેલવાના સંતાપથી નીચું જુએ છે.)

હીના : (ધસી જતાં) વોટ કુ યુ મીન? (મુકેશની
સામે જોઈ રહે છે, દરમિયાન એનો ચહેરો
શુસ્સાથી લાલગોળ થઈ જાય છે.) તમે મારામાં
વધુ પડતો રસ ઘર્ષ રહ્યા છો.

મુકેશ : એનો તમને આનંદ થવો જોઈએ.

હીના : નોનસન્સ! આનંદ-થવો જોઈએ! આનંદ
શેનો? (ધીમેથી) આનંદ છે જ ક્યાં?

મુકેશ : આજે તમે કંઈક અકાગેલાં લાગો છો.
તમારા ચહેરા પરતું પેલું કામગીરિ સ્થિત કર્યા
ખોઈ આવ્યાં છો?

હીના : જુઓ મુકેશકુમાર! કાંઈનાં તાબ ધા પર
મીઠું જાણતાવું એ સારા માણસનું લક્ષણ નથી.

મુકેશ : (કંઈક ઉત્સાહથી) તમે મને સારો માનવા
તૈયાર હો તો!—

હીના : તમને રમજ સુઝે છે ને મારી વિમાસજનો
પાર નથી. એક ભગવાન! આનું કુખ કોઈને
ને પડેશો. (લમણે હાથ દર્શાવે મેસે છે.)

મુકેશ : (પાસે જઈને) તમારા પર ક્યાં કુખ પડ્યું
છે? મને તો ક્યાંય કશું દેખાતું જ નથી. અને
જો આને જ કુખ કહેવામાં આવતું હોય તો
એ ભલે આખી દુનિયા પર પડતું.

હીના : (કંટાળીને જિભો ઘર્ષ જાય છે. પણ શુસ્સે
ચતી નથી.) મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે આજે
હું અહીં વહેલી આવી!

મુકેશ : તમે ધારી લીધું દરો કે રોકેશ આવી ગયો.
દરો.

હીના : હા.

મુકેશ : એને તું જોતાં તમને કુખ થયું! કુખ?

હીના : હાસ્ય, સાચું જ ને?

મુકેશ : સા ખટ?

હીના : હું રોકેશને આફ-હું.

મુકેશ : એની તો મને ખબર છે. કંઈક ખીજું
અસરકારક કરેલું આપો. કહો, સાંભળું.

હીના : તમને કહેવાથી શું? મારો પ્રશ્ન મંબીર છે.
મારે રોકેશ સાથે એની ચર્ચા કરવી હતી.

મુકેશ : ચર્ચામાં હું રોકેશથી ચડી જાઉં એમ છું.

હીના : પણ આ તો અમારો અંગત પ્રશ્ન છે. તમને
ક્યાં કહું?

મુકેશ : કહેવાય, કશો વાધો નહિ. આપણે આપણી
અંગત વાતો ખીજને કરીએ પછી એ અંગત
મટી જાય છે, સાવજનિક બની શકે છે અને
પછી આપણી વાતોમાં દરેક માણસ અંગત
રસ લે છે.

હીના : અહીં રસ સેવાથી આવે એમ નથી. નિશ્ચય કરવાનો છે.

મુકેશ : કેણે ? રાકેશ કે તમારે ?

હીના : ખતેએ, અમારે ખતેએ.

મુકેશ : એ ! હવે સમજ્યો ! તમારે લગ્ન કરવું હતી. પ્રથમ ભારે રસપ્રદ છે ! તમારા પપ્પા ના પાડે છે કે શું ?

હીના : ના. એ — એ જ લગ્નની ઉતાવળ કરવાનું કહે છે.

મુકેશ : કેઈ ખીન મુરતિયા સાથે ?

હીના : ના, રાકેશ સાથે જ.

મુકેશ : તો પછી ?

હીના : પછીનો જ સવાલ છે.

મુકેશ : નિયત, વાહ ! અદ્વૃત્ત ! રાકેશ સાથે લગ્ન કરવા અંગે તમે વિમાસનમાં પડેલાં છો ! અને કશું સમજાવું નથી.

હીના : ક્યાંથી સમજાવ ? તમારી પાસે હૃદય જ નથી.

મુકેશ : કંઈ વાંધો નહિ, ખીજું પણ બધું છે.

હીના : એવું વર્ણન ન કરો. રાકેશ આવે ત્યાં સુધી મહેરમાની કરીને શાન્ત રહો.

મુકેશ : (શાન્ત રહેવાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ જતી) તમારા હૃદયની શાંતિ માટે હું શાન્ત રહેવા તૈયાર છું, જોકે મને એમાં તકલીફ પડશે, પણ પહેલાં જરા એટલું કહી દો કે તમે રાકેશ સાથે લગ્ન કરવાની વાતથી કુખી કેમ છો ?

હીના : લગ્ન કરી દઈએ તો, પછી અમારા પ્રેમનું શું ?

મુકેશ : પ્રેમનો વિશ્વાસ થશે. એ પશરો, મોસરો ને...ને પછી એને ફળ આવશે.

હીના : મને ખાતરી નથી.

મુકેશ : ચરે હીનાજી, આથી દુનિયાનો અનુભવ છે.

હીના : પણ મારે આ કાચી ઉંમરે લગ્ન નથી કરવું.

મુકેશ : પ્રેમ કરવા માટે ઉંમરે કાટી પડતી નથી ?

હીના : એ તો લાગણીની વાત છે, મારે મારી લાગણીઓને યત્ન રાખવી છે, તાજી રાખવી

છે. મારે મુનતી નવી ઘઈ જવું, કન્યા રહેવું છે. મારે લગ્ન નથી કરવું. એ ભગવાન, હું શું કરું ?

પંડિત : (પાણી લઈને પ્રવેશતી) હો, પાણી પીઓ. મુકેશ : હા, પાણી પીઓ. તમે બધું બોલ્યાં છો, ચાકચાં હશે.

પંડિત : (હીનાને પાણી આપીને મુકેશને આપતી) તમે મુકેશજી, કદી માફો એવા નથી !

મુકેશ : આજે તો હિસાઈમાં છું. જા, સારેની કેન્દીનમાંથી બે બાદલાઈ લઈ આવ.

પંડિત : મારી આ અહીં લેતો આવું કે ત્યાં જ પીતો આવું !

મુકેશ : તું અમારી સાથે બેસીને આ પીએ એમાં અમને વાંધો નથી. (બેસે છે.)

હીના : પણ મને છે. આ માણસ મને હીમ મમતો નથી. (વચ્ચેની પુરશીમાં બેસે છે.)

પંડિત : લાઅશાળી છું. (પ્રેક્ષકોને) હું લાઅશાળી છું, સમજ્યો, આ તો હું સ્વગત બોલ્યો છું તેથી હીનાજી અને મુકેશજીએ સાંભળ્યું નથી. બે ખીનાજી અને રાકેશજી કેન્દીન પાસે બેલાં હશે તો એમને પણ હાથ જ અહીં મોઢાં છું, બેથી તમને ફક્ત બે પાત્ર ભેઈ રહેવાનો કંટાળો ન આવે.

હીના : અથવા, તું મેની સાથે વાત કરતો હતો ?

પંડિત : પ્રેક્ષકો સાથે. (ભ્રમ છે.)

હીના : (મુકેશને) પ્રેક્ષકો ? ક્યાં છે પ્રેક્ષકો ?

મુકેશ : કેમ આપણે છીએ ને ? એકબીજાનાં પ્રેક્ષક —

હીના : નૅનસન્ધ —

મુકેશ : કેમ. આપણે એકબેકને જોતાં નથી ?

હીના : તમે શું કહેવા માનો છો ?

મુકેશ : કશું એ જ. (પુરશી નજીક લઈ જતી) હાલો તમારો હાથ ભેજો. એમાં ભેઈને કદ કે તમારે લગ્નગાયક ક્યારે છે ?

હીના : મને એવા યોગબોધમાં રસ નથી.

મુકેશ : હું તો સંયોગની વાત કરું છું. (પુરશી વધુ નજીક લઈ જતી) હાલો હાથ. (હીના હાથ

પંડિત : આરતી જ દશે, (અંદર જોઈને) અરે
આ આવ્યા! આ જગજોભારી મોટા ભાગની
આનાલીઓ સાચી પડે છે.

મુકેશ : (ઊભો થઈને આવનારની દિશામાં જુએ છે)
અરે, આ તો ખીના નથી, હીના છે.

પંડિત : ખીનાભેન નહિ તો હીનાભેન, પણ ભેન
તો ખરાં ને?

હીના : (પ્રવેશતા) કેમ પંડિત, હજી રાકેશ નથી
આવ્યો?

પંડિત : આવ્યા છે ને! આ રજા હતો!

હીના : આ તો મુકેશ છે, યુ સીટી કુલ!

પંડિત : (એક ઝાતું પાછા પડ્યા) માફ કરજો,
મારાથી નામમાં હેરફેર થઈ જાય છે.

મુકેશ : જાણી જોઈને! જે હવે જે આસ પાણી
સર્પ આવ, ખુશીથી. (પાછા ખેંસે છે)

પંડિત : (જતા જતા) જોખી આપ્તા.

હીના : (આમ લેખ જોઈને, આ એકાંતમાં શું કરું
તે ન સૂચતી) આ પંડિત મને સહેજે મળતો
નથી.

મુકેશ : એ તમને ગમે એ મને જરૂરી લાગતું નથી.
(સાવકાઈથી જોઈ રહે છે.)

હીના : (ચુસ્તે ધવાનો પ્રયત્ન કરતી) મિસ્ટર, તમે
તમારી હદ તલાવી રહ્યા છો.

મુકેશ : મને મારી હદનો કશો ખ્યાલ જ નથી
તેથી—

હીના : તમને એટલો ખ્યાલ તો છે ને કે તમે
રાકેશ નથી, મુકેશ છો.

મુકેશ : એનો ખ્યાલ તમારે રાખવાનો છે. (સાડું
બોસ્માના પ્રતિપક્ષી નીચું જુએ છે.)

હીના : (ધરી જતા) વોટ હુ યુ મીન? (મુકેશની
સામે જોઈ રહે છે, દરમિયાન એનો ચહેરો
ચુસ્તાથી લાલચોળ થઈ જાય છે.) તમે મારામાં
વધુ પડતો રસ સર્પ રહ્યા છો.

મુકેશ : એનો તમને આનંદ થવો જોઈએ.

હીના : નોનસન્સ! આનંદ થવો જોઈએ! આનંદ
શોનો? (ધમિથી) આનંદ છે જ ક્યાં?

મુકેશ : આજે તમે કંઈક અજાણેલાં લાગો છો.
તમારા ચહેરા પરનું પેશું કામખી સ્થિત ક્યાં
જોઈ આવ્યો છો?

હીના : હત્યો મુકેશકુમાર! કેઈનાં તાન ધા પર
ચીઠું બજરાવતું એ સારા માણસનું લક્ષણ નથી.

મુકેશ : (કંઈક ઉત્સાહથી) તમે મને સારો માનવા
તૈયાર હો તો!—

હીના : તમને રમજ સજે છે ને મારી વિભાસભૂતો
પાર નથી. એક બચવાના! આનું કુખ કેઈને
ન પડે. (લગભગ હાથ ફરતે ખેંસે છે.)

મુકેશ : (પાસે જઈને) તમારા પર ક્યાં કુખ પડ્યું
છે? મને તો ક્યાંય કશું દેખાતું જ નથી. એને
જે આને જ કુખ કહેવામાં આવતું હોય તો
એ બંને આખી દુનિયા પર પડતું.

હીના : (કંટાળીને ઊભી થઈ જાય છે પણ ચુસ્તે
ચતી નથી.) મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે આજે
હું અહીં વહેલી આવી?

મુકેશ : તમે મારી લીધું હતી કે રાકેશ આવી ગયો
હતો.

હીના : હા.

મુકેશ : એને ન જોતાં તમને કુખ થયું? કુખ?

હીના : હાસતો, ચાપ જ ને?

મુકેશ : શા માટે?

હીના : હું રાકેશને ચાહું છું.

મુકેશ : એની તો મને ખબર છે. કંઈક ખીલ
અસરભરક કોરણ આપો. કહો, સાબિતું.

હીના : તમને કહેવાથી શું? મારો પ્રશ્ન મંજૂર છે.
મારે રાકેશ સાથે એની ચર્ચા કરવી હતી.

મુકેશ : ચર્ચામાં હું રાકેશથી ચડી જઈ એમ છું.

હીના : પણ આ તો અમારો અંગત પ્રશ્ન છે. તમને
ક્યાં કહું?

મુકેશ : કહેવાય, કશો વાધો નહિ. આપણે આપણી
અંગત વાતો ખીનને કરીએ પછી એ અંગત
મટી જાય છે, સાવજનિક બની શકે છે અને
પછી આપણી વાતોમાં દરેક માણસ અંગત
રસ લે છે.

હીના: અહીં રસ લેવાથી સાથે એમ નથી. નિષ્ક્રમ
કરવાનો છે.

મુકેશ: કહેલું રોકેશ કે તમારે?

હીના: બનેએ, અમારે બનેએ.

મુકેશ: ઓ! હવે સમજ્યો! તમારે લગ્ન કરવું હતું.

હીના: પ્રથમ મારે રસપ્રદ છે! તમારા પપ્પા ના
પાડે છે કે શું?

હીના: ના. એ—એ જ લાભની ઉતાવળ કરવાનું
કહે છે.

મુકેશ: કોઈ ખીન પુરતિષા સાથે!

હીના: ના, રોકેશ સાથે જ.

મુકેશ: તો પછી?

હીના: પછીનો જ સવાલ છે.

મુકેશ: વિચિત્ર વાદ! અદ્વૈત! રોકેશ સાથે લગ્ન
કરવા અંગે તમે વિચારણા પડેલા છે! અને
કશું સમજાવું નથી.

હીના: ક્યાંથી સમજાવશું! તમારી પાસે હવે જ
નથી.

મુકેશ: કંઈ વાંધા નહિ, ખીલ પલ્લુ જમું છે.

હીના: એવું વર્ણન ન કરશો. રોકેશ અથવા ત્યાં
સુધી મહેરબાની કરીને ચાલત રહો.

મુકેશ: (ચાલત રહેવાનો પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ જતાં)
તમારા હૃદયની ચાંતિ માટે હું ચાલત રહેવા
તૈયાર છું, એકે મને એમાં તકલીફ પડશે,
પણ પહેલાં જરા એટલું કહી દો કે તમે રોકેશ
સાથે લગ્ન કરવાની વાતથી કુશળ કેમ છો?

હીના: લગ્ન કરી શકું એ તો પછી અમારા પ્રેમનું
શું?

મુકેશ: પ્રેમનો વિકાસ થશે. એ પમરો, મોરો
ને...ને પછી એને રૂબ આપશે.

હીના: મને ખાતરી નથી.

મુકેશ: અરે કીનાજી, આખી દુનિયાનો અનુભવ છે.

હીના: પણ મારે આ કાન્ટી જેમરે લગ્ન નથી કરવું.

મુકેશ: પ્રેમ કરવા માટે ઉંમર કાંઈ પડતી નથી?

હીના: એ તો લાગણીની વાત છે. મારે મારી

લાગણીએને અંતર રાખવી છે, તોજ રાખવી

છે. મારે યુવતી નથી થઈ જવું, કેન્દ્રા રહેવું
છે. મારે લગ્ન નથી કરવું. ઓ લગવાનું, હું
શું કરું?

પંડિત: (પાણી લઈને પ્રવેશતાં) લો, પાણી પીઓ.

મુકેશ: હા, પાણી પીઓ. તમે જાહ બોલ્યાં છે,
ચાક્રમાં હશે.

પંડિત: (હીનાને પાણી આપીને મુકેશને આપતાં)
તમે મુકેશજી, કદી થાકો એવા નથી!

મુકેશ: આજે તો ઉત્સાહમાં છું. જા, સામેની
કેન્દ્રીનમાંથી બે બાદશાહી લઈ આવ.

પંડિત: મારી મા અહીં લેતો આવું કે ત્યાં જ
પીતો આવું?

મુકેશ: તું અમારી સાથે બેસીને મા પીએ એમાં
અમને વાંધા નથી. (બેસે છે.)

હીના: પણ મને છે. આ માર્ગસ મને રોકેશ ગમતો
નથી. (વચ્ચેની પુરશીમાં બેસે છે.)

પંડિત: લાઅચારી છું. (પ્રેક્ષકોને) હું લાઅચારી
છું, સજ્જનો, આ તો હું સ્વગત બોલ્યો છું
તેથી કીનાજી અને મુકેશભાણુએ સાંભળ્યું નથી.
તો જીનાજી અને રોકેશભાણુ કેન્દ્રીન પાસે
ઊભાં હશે તો એમને પણ હાથ જ અહીં
મેકવું છું, જેથી તમને ફક્ત બે પાત્ર જોઈ
રહેવાનો કંડાશો ન આવે.

હીના: અથવા, તું કોની સાથે વાત કરતા હતા?

પંડિત: પ્રેક્ષકો સાથે. (નમ્ર છે.)

હીના: (મુકેશને) પ્રેક્ષકો? ક્યાં છે પ્રેક્ષકો?

મુકેશ: કેમ આપણે છીએ ને? એકબીજાના પ્રેક્ષક—

હીના: નોનસન્સ—

મુકેશ: કેમ આપણે એકબીજાને જોતાં નથી?

હીના: તમે શું કહેવા માંગો છો?

મુકેશ: કશું એ જ. (પુરશી નંજક લઈ જતાં)
લાવો તમારા હાથ જોઈ. એમાં જોઈને કહું
કે તમારે લગ્નપોષ કરવારે છે?

હીના: મને એવા ચેષ્ઠાઓ રસ નથી.

મુકેશ: હું તો સંવેદની વાત કરું છું. (પુરશી પંજ
નંજક લઈ જતાં) લાવો હાથ, (હીના હાથ

સંતાડે છે.) લાવો લાવો.

હીના : હું ના કહું છું. તમે કેમ સમજતા નથી ?

મુકેશ : હું સમજીને જ આવેલો છું છું. લાવો, જોવા દો તમારી દુશ્વેલી.

હીના : ના. (અકળાઈને જાંબી ચામ છે.)

મુકેશ : હવે લાવોને મારી બર્ષ, દુશ્વેલી આપશો તો કંઈ તમને આખાં થવાની નહિ પાડું. (જિભો ચર્ચ હાથ પકડે છે.)

હીના : (મુકેશના ગાલ પર લાફો મારતી) સુ રસ્કચ !

મુકેશ : (પ્રસન્નતાથી એનો હાથ પકડી ચેતારી લાવો) ત્યારે આ હાથ જોઈ, ચરખો જ-હરી.

હીના : (મુકેશ સામે સતન જોઈ રહે છે, ચહેરા પર અભીરતા વધે છે. પેટી રડી પડવાની હોય એમ) ઓહ ! (આંખો બંધ કરીને) હું મુકેશને આહતી નથી, હું રાકેશને આહતી નથી.

મુકેશ : (હીનાનો હાથ છોડી દઈને પાછો પડે છે) તમે રાકેશને આહતાં નથી ?

હીના : (ત્વરથી પ્રવેશતા) કોઈ કોઈને આહતું નથી.

મુકેશ : (આશ્ચર્યથી) એટલે ? તું મને આહતી નથી ? (હીના જવાબ આપતી નથી.) હીના, તું મને આહતી નથી ?

હીના : મેં તો એક સત્ર કહ્યું : કોઈ કોઈને આહતું નથી. (પુરા હેખાય છે.)

મુકેશ : પણ તું તારી વાત કર ને !

હીના : મારી કે તારી ?

મુકેશ : એટલે કે તું મને—

હીના : હીના, હું મુકેશને આહું છું ?

હીના : એનો જવાબ હું ન આપી શકું.

હીના : પણ કંઈક તો કહે.

હીના : મને એવું ધારેલું કહેવામાં રસ નથી.

હીના : આજે તું ઉઠાસ લાગે છે. આજે હેરાન કરેલી ?

હીના : કોઈની તાકાત છે, મને હેરાન કરવાની ?

હીના : વાહ ! એવો—ચાલો આપણે—એક ગેંઝમ રમી નાખીએ.

હીના : મુકેશ સાથે રમ.

હીના : એ તો મારો પાટનર છે. મારે તને હરાવરી છે.

મુકેશ : એને ખરેખરે મને જ હરાવ ને ! પેટ્રો પડિત પણ ન આવ્યો.

હીના : રાકેશની સાથે જિભો હશે.

હીના : મધુ ન માર.

હીના : (મુકેશ પાસે જતાં) સાચું કહું છું. હું ને રાકેશ આ પીને ખાનગી વાતો કરતાં હતાં ત્યાં પડિત—

મુકેશ : ખાનગી વાત ? તારે રાકેશ સાથે, ખાનગી વાત કરવાની હોય કે મારી સાથે ? હીના તું—

હીના : એમાં તને ક્યાં ધર્મ ?

મુકેશ : તો શું ક્યાં ન થાય તો આનંદ થાય ? જો તને આજે એ ખુબ મરડેલી હોઈ છું હીના, હું મારા પ્રેમમાં સહેજે છૂટછાટ આપવા માગતો નથી. રાકેશ સાથે તો શું પણ કોઈ ધરમ જિખારી સાથે તારે વાત કરવાની નથી, સમજ ?

હીના : તું નાહક અકળાય છે મુકેશ. આ તો તે મને વહેલી બોલાવેલી, એટલે મને થયું કે લાવ રાકેશની સલાહ લઈ લઉં.

હીના : એણે શી સલાહ આપી ?

હીના : એ સલાહ આપે એ પહેલાં તો પડિત ટપકી પડેલી, મુકેશનો જાસસ.

મુકેશ : પડિત જાસસ નથી, રમેવાળ છે. (હીના ખસીને બહાર જાય દુઃખે છે.)

હીના : મારે રમેવાળની જરૂર નથી. હું સ્વતંત્ર રહેવા માગું છું.

મુકેશ : પ્રેમમાં સ્વતંત્ર રહી શકાય જ નહિ, તારે મને ગુમાવવો હોય તો જ—

હીના : મેં તને ક્યાં મેળવ્યો જ છે કે ગુમાવવાનો સંવાલ આવે ?

મુકેશ : એટલે ? તું આજ સુધી મને મરખ બનાવતી રહી ?

હીના : એવી જરૂર જ ક્યાં હતી ? તું સરખાતથી જ મરખ હતો. પછી જો હીનાને.

મુકેશ : (હીના બાદ 'જોઈ લઈને') એ ભણે ખાલી
 સ્પાઈસ સામે જોઈ રહે. (બીનાને હાથ પકડીને)
 મારે તને જ પૂછું છે. સાચું બોલ.
 બીના : તારી સાથે સાચું બોલવું પડ્યો એવું મેં કદી
 'ધાકું' ન હતું. મુઝી દે મારો હાથ.

મુકેશ : નહિ મુકે.

બીના : તો અંપલ મારીશ.

રાકેશ : (પ્રવેશીને હીનાને અપહ્વ કરીને અપહ્વ
 આવતા) અંપલ મારવાની ફેરન તો જૂની ચર્ષ
 ગઈ, હવે રેકેટ મારવું જોઈએ. હા, હું આપું
 છું. નવું છે.

મુકેશ : (બીનાને હાથ મુઝી લઈને) કેમ 'સા રાકે-
 શિયા, બહુ કાટખો છે!' અમારા સહેજ અંપલ
 પ્રેમમાં તારે ખસતામંદી જેમ વચ્ચે પડવાની
 શી જરૂર હતી?

રાકેશ : મારે ખસતામંદી સવાની જરૂર જ કર્યા છે!
 હું 'પોતે સ્વયંચાલક નાવક છું અને નાવિકા
 છે હીના.

મુકેશ : નાવિકા હશે, પણ એ તને ચાહતી નથી.

રાકેશ : એ અને જ કેવી રીતે? આ મુકેશ સાચું
 કહે છે હીના?

હીના : હા, હું તને ચાહતી નથી. કોઈને ચાહતી
 નથી.

રાકેશ : (મુકેશ અને બીના સામે જોઈને) આ વાત
 સમજાવ એવી નથી. (હીનાની પાસે જતી) એક
 જવાબ છોકરી કોઈને ચાહતી ન હોય એ અને
 જ કેવી રીતે? ખરું કે નહિ બીના? (એણે છે)

બીના : અને તમારી વાતોમાં રસ નથી. હું તો ખાછી
 જાઉં છું.

મુકેશ : એમ છાત્રી જવાથી નહિ આવે. અને જવાબ
 આપીને જા.

બીના : હું અંધારેલી નથી. હું તો આ ચાલી.
 (જવા લાગે છે. સામેથી પડિત ચા લઈને
 આવે છે.)

પડિત : જુનું દોષ તો લો આ પોને જાઓ. હવે
 તો મારા અપશુકન થયા.

બીના : હું અપશુકનમાં માનતી નથી.

પડિત : ગઈ કાલ સુધી તો માનતાં હતાં. લો, એસો.

બીના : એસીય તો મુકેશ મને સવાલ પૂછશે.

મુકેશ : નહિ પૂછું, મારી પાસે એણે તો.

બીના : તારી પાસે એસવામાં શી મન? આજે તો

હું રાકેશ સાથે એસીય. (જુરશી ખેંચીને
 રાકેશની નજીક જાય છે. મુકેશ પણ પહોંચી
 જાય છે. હવે ત્રણ જુરશીઓ એક બાજુએ
 ત્રાંસી બેઠકવાળા છે. રાકેશ બીના અને મુકેશ —
 એ કેમમાં બેઠાં છે. એમની સામે આવીને પડિત
 કપમાં ચા કાઢે છે. હીના-સહુથી જુદી આગળનાં
 ભાગમાં બેઠી છે. પ્રકાશ-આંધોજન ચાક્ર હોય
 તો હીનાને પૂરા પ્રકાશમાં રાખીને ખાડીનાં
 પાંચાને ઝાંખા પાડી શકાય.)

રાકેશ : આર હીના, તું પણ એસ, એમ એકલી
 અટ્ટી બેઠી છે કેમ?

બીના : ધે આંધરો સર્વ હું રહે-અંધ એનું —

હીના : સ્ટપ. મારે બંધવાસ નથી સહિતગવો.

રાકેશ : હું બોલું તો એ પણ બંધવાસ હશે?

હીના : હા.

રાકેશ : પણ આમ તું તોજી વર્તન શા માટે કરે
 છે. તને એ શોભતું નથી. તું તો —

બીના : અભિનંદન,

મુકેશ : સુંકેમાર અને સંવેદનશીલ,

હીના : કાલ એ સાચું પણ હોય.

રાકેશ : તો અમારા વિશે પણ એ એટલું જ સાચું
 હોઈ શકે.

હીના : હું માની શકતી નથી. તમે સંપાદી પર
 જાયો છો.

બીના : એમાં જ સહામતી છે. ફરવાનું જોખમ
 તો નહિ.

મુકેશ : હું ફરવા તૈયાર છું. પણ ક્યાં જશું?

હીના : ખાતોચિયામાં.

રાકેશ : બીના, હીના તને ખાતોચિયું કહે છે. ખાત
 આવ્યો?

બીના : હીના મારા માટે એવી હીનોપમા વાપરે જ

નહિ.

હીના : તમે જ્યાં સ્વયંપ્રકાશિત છો. તમને કોઈ એ ઓળખાવવાની જરૂર નથી. તમારે સદૃશ સાગણીઓ સાથે સંમંથ જ નથી. તમે માત્ર સમય વિતાવો છો, કુવર્તા નથી. ચાલો છો. મતિ કરતાં નથી. તમે તમારી જાતને ઓળખતાં નથી.

પંડિત : તે એમાં શું બગડી ગયું? દલ્લખ મોડું થયું નથી. જાતને ઓળખવાનો હિવાસ બતાવું. ગજરામાં આઈડેન્ટિટી કાર્ડ રાખવું એટલે કે ઓળખપત્ર. (ખીના તાલી વચ્ચે છે, મુકેશ હાથ પકડીને એને રોકે છે.) દુ' કેમ્બુ છું એવો સવાલ ધાપ તો પોતાનો ફોટો અને દસ્તાવેજ જોઈ લેવા.

ખીના : વાહ પંડિત વાહ! અદ્ભુત!

હીના : તમે લોકો હસો છો ખજી પંડિતની વાત સાંભળી છે. તમારી જિંદગી એટલે ઓળખપત્રની વિગતો. કાપમ માટે એનાં એ. ન કશું કુઝા કે ન કરી વેદના.

પંડિત : (કપમાં ચા કાઢીને બેસી રહ્યો હતો તે હવે ઊભો થતા) હો, હવે બેસો, બંને ચા પીઓ. અત્યારે તો વેદનાની તમારે જરૂર નથી. (પેન્ડા ત્રણની સામે દૂર ખુરશી ગોઠવી આપે છે.) બેસો, અનુભવ વિના વેદના શેની?

હીના : (બેસતા) પંડિત, મને હવું કે તું તો મારી વાત સમજી શકશે.

પંડિત : હમણાં તો તમે કહેતાં હતો કે આ માણસ મને દોષ ગમતો નથી.

હીના : એટલા માટે કે તું માણસનો ચહેરો જોઈને એની લાગણીને વાંચી શકે છે. તને માણસોને જાણનાં અનુભવ છે. કદાચ થોડું કે કુખ્યાનો અનુભવ પણ છે.

પંડિત : (હાથ જોડીને) તમે અને આ નાટકનું સ્વસ્થ-મય પાત્ર બનાવી દેશો, એની અને દહેશત છે. (પેન્ડાકોને) સંજ્ઞાઓ, તમે હીનાજીની વાતમાં વિશ્વાસ મૂકશો નહિ. એ ચાર જણની સર-

ખામણીમાં દુ' તો ગોળું પાત્ર છું. એકે હવે તો ગોળું પાત્રોનો જ નહિ, ગોળું સર્વોત્તમ પણ મહિમા વધ્યો છે. પણ મારે તો એટલું જ કહેવું છે કે આ નાટકમાં દુ' ન હોઈ તોપણ ચાલે.

ખીના : (મુકેશને) આ પંડિત, ગાંડાની જેમ ઠોની સાથે વાત કરે છે.

મુકેશ : દુ' અત્યારે અધારમાં છે. રોકેશને પૂછ.

રોકેશ : મને કશું દેખાતું નથી. પંડિતને પૂછ.

ખીના : એ વળી ક્યારે સાચા જવાબ આપે છે!

પંડિત : (ખીનાને કપ આપતા) હો, મારા જવાબ સાચા નહિ હોય પણ આ કપ તો સાચો કે નહિ! હો, તમારે આ કપમાંથી જેને અડધી ચા આપવી હોય એને આપો, જે બાકી રહેશે એની સાથે દુ' પીશ.

ખીના : મારે નથી પીવી, લે મુકેશ, તમે બે જાણ પીઓ. (મુકેશના હાથમાં જેમતેમ કપ પકડાવી રહ્યો છે જોવી યામ છે. કપમાં સરખાં કરી ખુરશી લઈને હીનાની પાસે જાય છે.)

મુકેશ : પણ તું મને એટલે કે અમને મૂકીને ત્યાં ચર્ચ કેમ?

ખીના : હીનાને કંપની આપવા.

પંડિત : ના, કારણ બીજું છે. હાલ રહીને હીનાજી તમારા જણ પર અસર પાડી રહ્યાં હતાં. એ બીનાજીથી સદન ન થયું.

ખીના : પંડિત, હવે કામ ન હોય તો તારી જગાએ જઈને બેસ.

પંડિત : તમે કહેતાં હો તો કામ પડતું મૂકીને જાઉં. જાઉં!

ખીના : જસદી જા.

મુકેશ : પાંચી આ કપ ઠોણ પાણી આપી આવશે!

ખીના : તું આપી આવજે.

મુકેશ : માથામાં મારીશ આ કપ, સમજ!

રોકેશ : (આવેશમાં ઊભો ચર્ચ જાય છે) અદ્ભુત, તું તે પણ છે કે શું?

મુકેશ : જે તું છે એ દુ' છે.

પંડિત : તમે કહો એ બધું સાચું ? પણ ફેકફેકી કરશો નહિ. કપ કોઈને વામણે તો નહિ જ ને ફેકફેકી પૂટી જશે, પૈસા બેઠવા પડશે. ખડું કે નહિ હીનાજી ?

હીના : પંડિત, તારું આ જી, જી અમને નથી ગમતું. પંડિત : પણ મારાથી તમને નામ દર્શને કંઈ બોલાવી શકાય ? તો તો પછી અને મુકેશભાણે તોફારીનાથી જ છૂટા કરાવી દે !

મુકેશ : તને છૂટા કરાવું ? અરે તું તો જલ્દી આપવા જેવો માણસ છે. હીનાને હીનાજીને ખાંસે એકઠું હી કહીને બોલાવે તોય મને શો વાધો ?

પંડિત : તમે રાકેશભાણે ?

રાકેશ : અભયદાન છે જા. (હીનાની પાછળ જઈ જતો રહે છે.)

પંડિત : સાચું જ ? બોલું ? (બોલવા માગતો હોય એમ) રહેવા દો. મારી જીમ-જીપડતી નથી. જાણે સો મળ્યું તાણું લાગી ગયું છે. જોખમાં પડું આ દેરીઓ મારી સામે બેઠીને મલકાય છે. મારો જીવ ખૂંટાવા લાગ્યો છે. લાવો કપ, આપીને પછી આવું. (કપ લઈને જાય છે.)

હીના : બોલું ? આ પંડિત કેવો સંસ્કારી છે ?

મુકેશ : સંસ્કારી ન હોય તો આપણે એને પંડિત કહીએ. ખરાં ? - જો આ હીના ને રાકેશ તો રાગે પડી ગયાં. આલં આપણે પણ શંકિ કરી દઈએ.

હીના : એ મોટું પહેલો તો તારે મારી માફી માગવી પડશે.

મુકેશ : માફી માગવા જેવો મોટો યુનો કરીશ ત્યારે જરૂર માફી માગીશ.

હીના : હાં સુધી હું રાહ જોઉં ?

મુકેશ : ગૌરવતે પણ કરી શકે. (જવા જાય છે.)

હીના : પણ તું ચાલ્યો ક્યાં ?

મુકેશ : આપું છું (જાય છે.)

રાકેશ : જા હીના, એને પૂછી આવ કે એણે ગૌરી-વત કરવાનું કેમ કહ્યું ? આ મુગમાં પણ—

હીના : તમે લોકો તો આવતા મુગમાં પણ એવા જ રહેશો.

રાકેશ : જા, એટલું મુકેશને કહી આવ.

હીના : તને કશું એ પૂરતું છે.

રાકેશ : પણ તું મુકેશને પાછો તો લઈ આવ. પાટનર વિના તું કોની સાથે રમશે ?

હીના : પંડિત સાથે.

હીના : એ તો પ્રેક્ષક છે.

રાકેશ : તો તો મુકેશી. જા હીના, મુકેશને પાછો વાળી લાવ.

હીના : એ અકારણ ગયો છે. હું શા માટે વાળવા જઈ ? જા તું—

રાકેશ : મારી સાથે પાછા વળવામાં એને શો રસ ? તું જ જા.

હીના : આ તો જાજામરી થાય છે.

રાકેશ : મારી વિનંતી માનજે. પ્લીઝ, જા.

હીના : મને લાગે છે તારે હીના સાથે ખાનગી વાત કરવી છે.

રાકેશ : એટલું સમજવામાં તે પછી વાર કરી.

હીના : જલ્દી બેઠીને. સારું. અમે બેઠણ મિનિટમાં પાછા આવીએ છીએ. એટલામાં પતાવી દેને. (જાય છે.)

હીના : એને બહાર મોકલવાની શી જરૂર હતી ?

રાકેશ : તારા પપ્પાએ મને બોલાવ્યો હતો.

હીના : શું કરવા ?

રાકેશ : એ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એની જાણ કરવા.

હીના : સીધી રીતે વાત કર. એમણે શું પૂછ્યું ?

રાકેશ : પ્રશ્નો, કેટલા બધા પ્રશ્નો ! એટલા તો કેઈ મને ઇન્ટરવ્યુમાં પણ પૂછતું નથી. સત્તર-અઢાર પ્રશ્નો !

હીના : તે બધા પ્રશ્નોના સાચા જવાબ આપ્યા ?

રાકેશ : મોટા ભાગના પ્રશ્નોના સાચા જવાબ આપેલા પણ એમાંનું કશું હવે પૂછતી નહિ. એક મોટો જવાબ આપેલો એ કહી શકું.

હીના : ક્યા પ્રશ્નો ?

રાકેશ : એમણે પૂછેલું કે તમે મારી દીકરીને ચાહો

છા ?

હીના : તેં ના પાડી ?

રાકેશ : ના પાડું તો એ તો સાચો જવાબ આપ્યો
કહેવાય મેં તો તુરત કહી દીધું કે આહું છું.
તને મન અને ધનથી આહું છું.

હીના : એટલે તું મને સાચે જ નથી આદતો ?

રાકેશ : એમાં ખોટું લાગ્યું ? હમણાં તો તું જ કહેલી
હતી કે તું કોઈને આદતી નથી.

હીના : પણ તું મને ન આહે એવું ધાધું ન હતું.

રાકેશ : હું (જિઆ થતી) એ તો હીના, દરેક માણસ
એવું માને છે કે હું લાલે કોઈને ન આહું
પણ હું તો આદવા ચોખ છું જ.

પંડિત : (પ્રવેશતા) હું નથી ખાનતો.

રાકેશ : તને કાણે પૂછ્યું ?

પંડિત : હું તો સ્વગત બોલેલો.

રાકેશ : તો પછી મનમાં બોલ.

પંડિત : એ પ્રેક્ષકોને નહિ સંમળાય.

રાકેશ : તું અમને પ્રેક્ષકો માને છે ? પ્રેક્ષક તો તું
છે. વી આર ધ સળંગેટ, અમે કર્તા છીએ, તું
રખેવાળ છે, જા અહીંથી.

પંડિત : રખેવાળને જ અહીંથી કાઢી મૂકશો ? એને
બહાર કંઈક કામે મોકલો.

રાકેશ : એમ કર, જા, શટલ કોક લઈ આવ. અમારે
રમવું છે.

પંડિત : (જતાં જતાં) હું આવું પછી જ રમત શરૂ
કરજો. (નય છે.)

રાકેશ : આ માણસ જણે આપણને કશી વિસાતમાં
જ લેતો નથી.

હીના : મને લાગે છે એ આપણને સમજી બેઠો છે.

રાકેશ : માત્ર આપણે જ એકમેકને સમજી શકતાં
નથી.

હીના : સમજવાનો પ્રયાસ જ કર્યાં કર્યો છે હજી ?

રાકેશ : સમજવા જતાં તો અવગનાનો લાવ જાએ.
એને બહારે આહીએ, એકજ અનુભવી શકીએ,
આત્મીયતા વધારી—

હીના : (બોલવા ન દેતી) તારા મોંમાં પારકા વાક્યો

શોભતા નથી.

રાકેશ : પારકાં એટલે ? શું હું મુકેશનાં વાક્યો
બોલ્યો ?

હીના : બધા એકસરખું બોલતા હોય ત્યાં કોતું શું
સમજવું ?

રાકેશ : એનો અર્થ એ કે મુકેશ પણ સાંભળેલું
બોલે છે.

હીના : (ગંબીરતાનો ભાર ખખેરીને જાણી થતી
હોય એમ) ખીનાને પૂછીને ખાતરી કરી લેજો,
તને મન પડે એવા જવાબ આપશે.

રાકેશ : તને ખીનાની ઈર્ષ્યા આવે છે ?

હીના : એનામાં ઈર્ષ્યા કરવા જેવું છે શું ?

રાકેશ : તારાથી તો (અટકે છે) હા હા, કહી જ
દેવા દે વળી. તારાથી તો ખીના લાખ દરજ્જો
સારી. તું તો વાર્તાવાતમાં ગંબીર થઈ જાય છે,
અણધાર્યાં જવાબ આપે છે, જમારે ખીનાને
તો ગંબીર થતાં આવડ્યું જ નથી, (ખીના
અને મુકેશ આવે છે) સદા પ્રુથગહાર.

ખીના : તમે મારાં વખાણ કર્યાં કે નિંદા ?

મુકેશ : એટલું સમજવાની તારામાં આવડત હોવી
એકાએક.

ખીના : મારે મારી આવડત તારાથી વધવા દેવી
નથી. નહિ તો આપણું કંઈક થાય. લગ્ન
પછી—

મુકેશ : તું લગ્નની વાત કર્યાં વચ્ચે લાવી ? તું
કર્યાં મને આહે છે ?

ખીના : તેથી લગ્ન કરવામાં શો વાધો ?

રાકેશ : જો હીના, ધિસ કંઈ ખીના ! સુવર્તીએ કોમ
તો આવી ! કેવી બેક કરે છે !

મુકેશ : તને એમાં બેક દેખાય છે અને મને શોક
થાય છે.

પંડિત : (પ્રવેશતા) નવ કરશો કોઈ શોક રસિકતા,
નવ કરશો કોઈ શોક ! લો આ શટલ કોક !
રમો ! (હીનાની સામે ધરે છે.)

હીના : આજે રમવાની ઇચ્છા નથી. અને રમું
તોપણ કોની સાથે ?

ખીના : પાર્શ્વનાર બાઈએ.

હીના : એવી સમાન પહેલીમાં અને રસ તદિ પડે.

રાકેશ : તો ચિટ્ટી ઉપાડો. (મુકેશ સામે જોઈ)

બરબર ! (મુકેશ ખીના સાથે જોઈ રહ્યો છે.)

પડિત એ ચિટ્ટીઓ બતાવ. (પડિત ચિટ્ટીઓ

બતાવવા સાથે છે) તને વાંધા નથી ને મુકેશ !

મુકેશ : કેમ ન હોય ? એક નાનીસરખી ચિટ્ટીમાં હું

આપો લીપટી નાઉં એ કંઈ સાથે !

ખીના : પણ અવેરજા પાર્શ્વનાર તો મળશે ને !

મુકેશ : નથી ને માથે પડના જેવું થાય તો !

હીના : તમને હું સાથે પડ્યા જેવી લાગે છું !

મુકેશ : તમે નહિ ખીના !

ખીના : જો સુ છુલ ! (રોકેટ ઉગામે છે.)

પડિત : ખાતેશ ! તો ચિટ્ટી ઉપાડો ! કોણ ઉપાડે

છે ! (દશેશી ધરે છે)

ખીના : તો લાવ હું ઉપાડું. (ચિટ્ટી ચોમે છે)

આમાં તો કંઈ વચાતું નથી. (ફક્તી હોય

એમ મુકેશ પાસે જાય છે.)

પડિત : લખ્યું હોય તો વચાય નો.

રાકેશ : તો તે લખ્યું કેમ નહિ !

પડિત : તમે ક્યાં ક્યું હતું ?

મુકેશ : પડિત, કંઈક ખીનાને ઉપાય સૂચવ.

પડિત : (હીનાને) તમે સૂચવો.

હીના : તને સૂચી. અમને તો કંઈ સૂચે એમ નથી.

પડિત : તો એમ કરો. અર્ધા નેટલી આ બાજુ રહો !

ખીના : એ કેવી રીતે ?

પડિત : ગોળ ફરતા ફરતા.

રાકેશ : હા અર !

પડિત : તો પછી એમ કરો : એ જણ આ બાજુ

ને એ જણ પેલી બાજુ. જે જે પાર્શ્વનાર થાય

એ પણ માની લે કે અમારી વચ્ચે પણ નેટ

છે.

આખીમાં વાહ ! ગયો —

આયો, રેડી ! (પડિત જલ્પી બાજુની

જેડી સમી લે છે. ખીના અને રાકેશ

બાજુ ગોડાવ્ય છે. પડિત બધી બાજુની

ખુશીઓ લઈ લે છે. મુકેશ અને હીના

આપોઆપ એ જાણ સ્વી જાય છે. પાછલા

બાગમાં ચાંચલે વીંટી ફાંપેલી નેટ. પડિત

ઉઠે છે.)

મુકેશ : (રમતમાં દણ મન પરોવાયું ન હોય એમ)

પડિત, હું આમ્નો ત્યારે તું કંઈક જણાવે

હતો. એ ફરી બોલ તો !

પડિત : (નેટ ઉઠાવે તો શીશી વચ્ચે લાવતાં) એ તો

મારા સ્વરચિત્ત શર છે.

મુકેશ : તારો કોપીગાર્ડ નહિ લઈ લઈએ, બે.લા.

પડિત : બોલુ ! (નેટ ખેંચીને પાડી રાખતાં પ્રેક્ષકો

સામે જોઈને) બોલુ ત્યારે !

આવો તમારી સાથે અમે પણ જઈ જઈએ.

હાડી જશે તો કોઈ વિગેટ મળી જઈએ.

જાસ ? (પાછળ ફરતે) સર ક્લે ત્યારે. અરે !

પાર્શ્વનાર નેટસમી જાય મવા ?

હીના : ના, તારા કહેવા પ્રમાણે અમે પાડી લીધું

છે કે અમારી વચ્ચે પણ નેટ છે. એક દામ,

ખીજ બાડી અદરખ —

મુકેશ : હું બહુ મારી ચકલો નથી. આયો, રેડી !

(સર્વિસ સર કરે છે.)

(સર્વિસ સર કરે છે ત્યાં પ્રેક્ષક-પરિવર્તન થતાં

ત્યારે જણ લગભગ અંતરામાં આવી જાય છે.)

પડિત : (પ્રેક્ષકોને) શુડનાર્ડ — સિત રાત્રી ! હવે કહે

વાતા બરનવાકય સાથે આ ખેલ પૂરો થાય

છે. (રમતના નિર્દેશ કરતાં) આ મને સૂચે છે

એવા તરંગ આપને સૂચે અને સંસારમાં સ્વપ્નનો

ફકાળ ન પડે એવી મારી શુભેચ્છા છે. આરામ !

પણ હા, સાડું થયું કે હવે માદ માપી ગયું.

તમારી સહુની વચ્ચે છે એ નેટ બહો જ

રહેવા દેજો. એકમેકની વચ્ચે ન દેખાતી નેટ !

એ બહો સમાગત રહેશે. હું આપને ખાતરી

આપું છું કે હું એને સાચવીશ.

[આ એકંદરો, આકાશવાણી કલ્પના તરફથી

પિતુભાઈએ યાદીન દોડતાં રજુ કર્યું ત્યારે પડિતની

ભાષાને બે રચયમાં વહેંચી હતી. પાંચે સાથેના સંવાદોમાં એ છેક બોલચાલના લહેક વાપર અને પ્રેક્ષકોને સંગ્રાહતાં જોડા અવાજમાં શિષ્ટ ઉચ્ચારો કરે. ધર્મિત હતા નહિન દવે. હીના : રીટા પાંકે, મુકેશ : રમેશ દેસાઈ, રાકેશ : દર્પદ શુક્લ અને ખીના બનેલાં સરલા શાહ. આ એકાંકી મંડ્યગતિએ

અને શબ્દસઃ બળવાપ તો જ ઠીક થાય. કાપ-વેગની ઊંચુપ વાચિક અને આંગિક અભિનયથી પૂરી શકાય. અભિનેતાઓ પ્રેક્ષકોને હસાવનાં બંદે તો એકાંકીની આખરી અસર નહિ પડે]

૩૪ પ્રેક્ષક કોલોની
અમદાવાદ-૬

નવું વાચન

બાલગોવિંદ પ્રકાશન : અમદાવાદ-૨

આપણા જીવનના મહત્કાં

લે. મનુભાઈ પંડિત (અવેશક : કાકા કાલેશકર)

૨. ૨-૫૦

ગ્રામ-ગુજરાતને બાપુ-ચીખા શિક્ષણ અને સંસ્કારનું બાધું બંધાવનાર જાગૃતિના આ સરળ જીવનચરિત્ર તેમના એક અંતેવાસીએ આલેખ્યું છે.

દાકાની ખાણી

સં. શિવાભાઈ જે. પટેલ, મુકેશ કલાશી

૫. રવિશંકર મહારાજની અમૃતવાણીમાંથી કરેલું

અમન આ નાનકડી પુસ્તિકા રૂપે ઉપલબ્ધ છે. પૂંકા

ઉપરનો સુંદર ફોટો સંકરવા જેવો છે.

ન્યાં ચીની સૈન્યો ગ્રાહકયાં હતાં

મૂળ મરાઠી : કુસુમ નારગોલકર, અનુ. હરિશંકર

૨. ૪-૦૦

ભાષાન્તરનિધિ (સૌરાષ્ટ્ર) તરફથી પ્રગટ થયેલ

આ પુસ્તકમાં ભારતના મેહરવાના સીમા પ્રદેશ-

નિક્ષેપનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. લેખિકાએ

પોતે આ વિસ્તારમાં પ્રવાસ કરીને ત્યાંની ભૂમિ અને

પ્રજનની લાક્ષણિકતાઓ રજૂ કરી છે. શ્રી. જી. ન.

દેવેન્દ્રની પ્રસ્તાવના અને એ પ્રદેશનો નકસો પણ

એમાં સામેલ છે.

સાગરવેલી

લે. હેનરિક હેન્સન, અનુ. મશ્વર્ત શુક્લ; ૨. ૩-૦૦

મહાન નૌવેનિમન નાટ્યકારની એક ઉત્તમ

નાટ્યકૃતિનો ભાષાન્તરનિધિ તરફથી પ્રગટ થયેલો.

આ અનુવાદ છે. નૌવેનિમન વાતાવરણમાં મુકાયેલી

આ નાટ્યકૃતિનો કાબો મુશ્કેલ બધાને ખેંચે છે.

આપણી છૂંદાતી ધરતી

લે. ફેરફિસ ઓસ્બોર્ન, અનુ. મૃદુલા મહેતા,

૨. ૩-૫૦

ચિટ્તના વિખ્યાત લેખકની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિ

Our Plundered Planetનો આ સુવાચ્ય અનુ-

વાદ છે; જે ભાષાન્તરનિધિ (સૌરાષ્ટ્ર) તરફથી

પ્રગટ થયો છે. માનવી આ ધરતી પર જન્મીને

છેલ્લી દેટલીક સદીઓ દરમ્યાન, વિજ્ઞાનના નેરે,

ધરતીના પગની અવદશા કરીને પોતાના જ જીવન-

સ્રોતનો કેવો નાશ કરી રહેલો છે તેની આ ચેતિત-

નારી કથા છે.

સ્મૃતિચિત્રો

મૂળ મરાઠી : લક્ષ્મીભાઈ દિગ્ગ, અનુ. ગોવિંદલાલ

પટેલ : ગોપાળરાવ વિદ્યાસ (સાહિત્ય અકાદમી :

ન્યૂ દિલ્હી : ભાષાન્તરનિધિ, અમદાવાદ) ૨. ૭-૫૦

કવિવર રેવરેન્ડ નારાયણ વામન દિગ્ગના પત્ની

શ્રીમતી લક્ષ્મીભાઈના વિખ્યાત પુસ્તકનો આ

અનુવાદ છે.

મેના પાપટ (બાલવાહી બાલગીતો)

અનિરુદ્ધ તમા, ૨. ૨-૦૦

બાલવાહીના એક શિક્ષકનાં બાલલક્ષિતાના રજ-

રચય ગીતોનો સંગ્રહ, જીવનના મહત્કાંના બે બોલ

સાથે, અને બાળલક્ષી મહેતાનાં આપકાર સાથે

પ્રગટ થયો છે.

નવ ધોરણુલાલ કી ! | દિગીશ મહેતા

પાત્રો
રોહ
હમિદવાર
છગન
છાકરી
છાકરી

(રોહ પર ટેમલ-ખુરશી, કાળું પાટિયું, એક ઘંટ; થોડી પરતી, રસી અને કુચુગી, હારતોરાનો કરંડિયો, તરી ન ખરીદેલી કાતનું બોખું— એ બધી સામગ્રી હમણાં જ કેઈએ લાવીને ખાકી છે; તે સિવાય રોહ ખલી છે.)

છગન જમણા બારણુથી પ્રવેશે છે. તે પચીસેકની આસપાસનો, ખડતલ, શરીરનો છે. ખાખી ચૂરી અને ચીરામકું શર્ટ પહેવાં છે, કાનમાં ચાંદસિયા, ગળામાં તાંબીજ, હાથ નીચે હોય જોડતાં તામની તકતીઓ જેવાં લાકડાંનાં પાટિયાં છે.)

છગન : (પાટિયાં નીચે નાખી, ઓગિમ્મ-સને ઉદ્દેશીને) જ્યો લાઈસા'ન જ્યો! હજી તો ખૂલીય નથી ત્યો તો... (રોહ પર ચોતરફ નજર કરતાં) આ સામાન શેઠે કીધો તેમ ઉતાર્યો છે પણ ખેતર તો આ જ હશે ને? શેઠે કીધેલું કે ગામ બાર, ઉકમડાને અડીને, મહાલુને રસ્તે ને બુતિયો વડ આવે છે, એની આ બાલુનું ખેતર એ હશે તો આ જ ને?... ના જ તો એ જ. આપો એ વડ અને આની ગમ બાવળિયા... (પાટિયાંના દમણ તરફ ફરીને) હામ તો લગાર એઈ લઉં કે જ્યાં આઈ તો એો ને? (એક પછી એક ઉપાડી વધે છે)

આ... મુતવડી... અઈ ગઈ... આ લાંબખરી ... અઈ ગઈ... આ લેડિજ પૂમ... હટી હશે!... હાથે ચીતરવામાં આ થાય... હાતલુને ડોયે... અઈ આ... ઓશિલ, આ વરણ અ, આ જ, આ કે, અને... કવો મુ... આ 'મુ' તે કંપાણુ... આખી કોસેજ આઈ ગઈ તમારે ... એક પ્રિન્સિપાલની રૂમ રઈ તે... પણ એ તો શેઠે જ કસઈ નાખી'તો... આ, શેઠે જ આવતાં વર્તાય છે...

(શેઠ પ્રવેશે છે. સ્ટોડિયાની જેમ માથે વાંકી ખસી ગયેલી ટોપી, મોટી હાંદ ઉપર લકડકડ થતો ગળો, બાંસુ જેવોઈ ગયેલું પોતિયું, પોલિશ વગરના જોડા; હાથમાં ચવાણાનું પડીકું છે, જેમાંથી છેલ્લો કાકડો મારતા આવે છે. ખાકી પડીકાના કાંચાને રૂચો કરી 'તેનાયી મો-અગળાઓ વૂછી, ફેંકો દે છે, ઓગિમ્મ-સને ઉદ્દેશી.)

શેઠ : કવો પહેલાંનું ને કવો આજનું... એનું એ ચેરંગનરનું... પણ હાજા ચોર... બધાય... ચવાણુમાંથીય વિધાસ ભડી ગયો છે... (છગનને) આઈ મું 'દમા, બધું? મણી જોયું? ટેમલ-ખુરશી, પાટિયો... મણી જોયો?... જો આ કોલેજનો ધંધો ન આપ્ને તો બધુંય કારો

બેદુ, સમજાવો... હાલ તો... (પાર્ટિયાની
હારી તરફ ફરી)... જોકે તો...
જગન : આઈ બાં ૧૨ ફેડ... એક પ્રિન્સિપાલ...
રોક : એ તો બોલાયા છે... અરજીઓ માંગી છે...
આયા કે આવામાં છે...
જગન : અહીં જ આવશે ?
રોક : તારે બીજે ક્યાં ?
જગન : હેટલાને બોલાયા છે ?
રોક : તમ્બુ-ચારને... જો તો... આ...
જગન : જોઈ...
(જગન બહાર તપાસ કરવા જાય છે. એ
દરમિયાન રોક પુરથી-ટોંગલ ક્યા યોગ્ય ખૂણે
મૂકતાં તે તપાસી જાય છે. ડાંગા હાથના
બારણા નજીક મૂકે છે, અને તે પર હવે પોતે
વિધિકર બેસે છે. જગન એક ઉમેદવારને આમળ
કરી દેવે પ્રવેશ છે. ઉમેદવાર પાંત્રીસેક વર્ષના
છે, જરા એક ધાટના, શાયે અગતી ટાક,
કાની-ધોતિયું પહેર્યું છે, હાથમાં ડ્રેક્યુમેન્ટસ
કેસ છે.)

જગન : (સામે બેઠેલા રોકને ઉદ્દેશીને) સાહેબ આ
ખર્ચ...

ઉમેદવાર : સાહેબ માફ કરજો... (હાથમાંની ચિઠ્ઠી
વાચતાં વાચતાં) જરા ખાતરી કરી લેવા પૂરતું
પણ... આ સાવજનિક ટ્રસ્ટ... ખેતર નં.
૪૨૦-જ, તે આ જ ને ?...

રોક : (ઉમેદવારને જોતાં જ થયેલા અકળામણના હાલ
સાથે) હા બાપા હા, એ જ... તમે જ અરજી
કરી'તા ને ?

ઉમેદવાર : છ... હા...

રોક : હા તે જીવા રો'... (જગનને) અમ્મા કંઈક હોય
તો બેસવા ચાલ્યો બોલો...

જગન : રોક રૂઢક ૭ પણ બીજા ફેરમાં...

ઉમેદવાર : તે ચાલશે...

રોક : (ઉમેદવારને) જાણ રો', અહીં... જરા
ચરખા જાણ રો'... (બીસાં-ફેરસવા માંડ
છે) ક્યાં બો...
જગન : અહીં જ આવશે ?

જગન : શું થયેલો છે, રોક ?

રોક : થોડા લખાઈ લાગે'તા ને...

(ઉમેદવાર રોકની આ મુજબનું સમજી શકતા
નથી. જગન સમજી જાય છે.)

જગન : ક્યાંક અમલે હાથે મૂક્યાં બાં દશે... એમ-
નેમ...

રોક : (દલુષ થોડી જરવાની આશા છે, પણ તે
હવે મૂકી દે છે). સારું... એમ તો ચાલે છે...
(ઉમેદવારને હવે ચેતવણી આપતા અવાજે)...
તેવાર ?...

ઉમેદવાર : છ... (ઇન્ટર્યુનો આરંભ થાય છે તેવા
અંદેશો હવે તેણે પણ કીધા છે.)

રોક : સવાસ પડેલો...

ઉમેદવાર : છ...

રોક : (ચાલ નથી આવતો. ટેમ્પ પર ઓગળીઓ
રમાડે છે... ટોપી ઉતારી અંદર જાય છે.)...
નથી ચાલે સારું બીજો... બલેલા ક્યા ?

ઉમેદવાર : છ, હું... ૧૬૫૫૫૫ બી. એ. થર્ડ, ૧૬૫૫
થોડાંક વખત...

રોક : સારું... ચારું... (દલુ પેલા સવાસો ક્યા
હવા તે વિશે વિચાર રમ્યો નથી). ક્યાં હતો ?...
એ-નંબરના પેસાનો ? હા... ચાલે આવ્યું...
બોલો... બેસો... આદેશ હારી કે કોમ્પ્લે ?

ઉમેદવાર : છ... એ તો નક્કી કરી ચકાસ પણ
પડેલા મકાન જોઈએ... નિષ્પ્ર પ્રભાણ...

રોક : કંઈ થઈ ને ?... ન ચાલે... (જગનને) જગન...
ન ચાલે... લઈ જ આવે...

જગન : ચાલો સાહેબ... નાપાસ... બધી કંઈક
ખૂણે છે... મળી રહેશે...

રોક : અલ્યા એમ હોય તો ચેકકડી કરી નાખ એમના
પર કે ફરીથી આવે તો...

(જગન તેમ કરતાં તરતર છે પણ તે દરમિયાન
ઉમેદવાર બહાર નીકળી જાય છે.)

રોક : (હવે પુરથી-ટોંગલને) ન ચાલે, જગન...
આપણે તો એવો માર્ગસ જોઈએ જે લાકડાની

તલવારે હઠાવે... આપા'તા આમ ડિગી ને
ઓમ અનુભવ ને... પણ મકાનની જગ્યાએ
ખેતર જોયું એટલે સ્પર્ધા ગયો... છાતી ખેંચીએ
છાતી, છગન ! (ખીભ ઉમેદવારને આવતો જોઈ)
હા... આ કીંક... જો તો...

(છગન ફરી પાછો બહાર જઈ ખીભ એક ઉમેદ-
વારને લઈ આવી પ્રવેશ છે. તે પહેલો ઉમેદવાર
જ છે, પણ આ વખતે તેણે કોલેન્ટ પહેર્યા
છે, માથે વાળ ઊંચી ગયા છે, તેમનાં આખા
પ્રવેશમાં એક જાતની અચળતા છે.)

છગન : સાહેબ... આ...

ઉમેદવાર : (એક આંચકા સાથે હાથ આગળ ધરી,
જાહેરાત કરતો હોય તેમ, તટસ્થ અવાજે).

હું... ખાલી જગ્યા... જન્મ તારીખ...
ખાલી જગ્યા... શૈક્ષણિક લાભો... ખાનું...
સોરિયસ નંબર ખાનું... ડિગ્રી... ખાનું... યુનિ-
વર્સિટી કૌલિસમાં અથવા ખોડા... આડી ઊભી
લીટી... ખાનું વર્ષ... વર્ગ... નીચે ખીભ
ડિરેક્ટરનો વગેરે... ખાનું ફેરવો... ખીભ ખાનું
રિમાઈ...

શૈ : આમ એકધારું બોલો છો તે કાન-હાદી નમ
છે. શું થયું છે ?

ઉમેદવાર : ગુજરાત સમાચાર તા. ૧૩ જૂન ૧૯૭૨
પાના નંબર ૭, કોલમ ત્રીજી, નરમીસના ફોટા
નીચે અને નેશનલ સર્કિસની ઉપર આવેલી
આપની જાહેરાત ઉપરથી આગામી એકેડેમિક
વર્ષથી શરૂ થતી આપની કોલેજના...

શૈ : તમને જનમથી જ આવી ખોડ છે કે... આટલું
ખાંખાં તો પરચૂરન માટે નથી થતું...

ઉમેદવાર : ...તે માટે જુઓ પરિશિષ્ટ નંબર ૬...
પેટા વિભાગ ૪... લાઇન ત્રીજી... જેમાં મેં
જણાવ્યું છે-કે અત્યાર સુધીમાં સો-એક અર-
જીઓ કરી કરી મારા અજન્નો હાથે બદલાઈ
ગયા છે, જે માટે મેં દાકતરી સર્ટિફિકેટ બોડયું
છે. જુઓ મારી અરજી ખાનું...

શૈ : પણ અરજી બદલતું તો કશું બોલો ! (ઉમેદ-
વારને કાંઈક અચાનક થોડા આંખાનો આધાત
લાગ્યો હોય તેમ તે હવે માથે હાથ દઈ બેસી
પડે છે.) કેમ... ભલા !... વળી શું...

ઉમેદવાર : (ધીમેથી ઊભા થઈ, રડમસ ચહેરે)...
ફૂડી રહી ગઈ !...

શૈ : છગનિયા !

છગન : (જે આ દરમિયાન પરતીના કાગળ પર કંઈક
નોંધી કરતો દેખાય છે, તેમાંથી જોયું જોઈ)
હ... સાહેબ...

શૈ : ઉઠાવ આને ! ...ફટકો છે.

છગન : સાહેબ એ તો આપણે જાહેરાતમાં લખ્યું તું
કે થોડો ફટકો તો જોઈએ...

શૈ : પણ આ તો હાવ છે... લઈ જા એને...
(છગન ઉમેદવારને દોરીને લઈ જાય છે)... સામા
એક માસતરને નીચવામાં કેટલા નમૂના... આ
ત્રીજો...

(છગન ફરી એક વાર એક નવા ઉમેદવાર સાથે
પ્રવેશ છે જે આમ તો એનો એ જ છે, પેન્ટ
શુશ્રુષ્ટ પહેર્યા છે, હાથમાં એ જ ડોક્યુમેન્ટ્સ
કેસ છે.)

છગન : સાહેબ આ બાઈ...

ઉમેદવાર : (ડોક્યુમેન્ટ્સ કેસ ફગાવી દઈ, શૈના ટેબલ
તરફ આગળ વધી) જમ-જમ... શૈનો હોય
જેમી હાથ મેળવતી) ધણે આનંદ થયો...
(અચાનક ટેબલ આગળ દડવતું કરી) ખૂબ
આનંદ... ધણે ધણે...

શૈ : (હવે સાવધ થઈ જઈ) છગન !

છગન : (ઉમેદવાર નજીક ચૂંકી) વાત આમ જ કરવી
છે કે ઊભા થયું છે ?

ઉમેદવાર : (હલુ એ જ રિયતિમાં) આપ કહેા તેમ
બાપણ !

છગન : (હવે નીચા નમી, લમજમ કાનમાં) ઊભા
થાઓ... આજવાણું છે...
(ઉમેદવાર ઊભા થાય છે.)

શેઠ : આપ...

ઉમેદવાર : હ... હા... એ જ...

શેઠ : (જરા અંતર પરથી, વહેમાતી) એ જ એટલે ?

ઉમેદવાર : (હિસ્સુ હસી, હાથ પસારતી)... આપ પારો છો તે જ...

શેઠ : કેશવલાલ અચરતલાલ પારેખ ?

ઉમેદવાર : (ઉમળકાભેર) ...હા... એ જ...

કેશવલાલ અચરતલાલ પારેખ... હું એ જ...

શેઠ : (હવે, ખુરશી પરથી ઊભા થઈ, ઉમેદવારની નજીક જઈ) 'પણ એ કેશિયો કબૂતર તો આજ દિવસ વરસ થયાં મરી ગયા...

ઉમેદવાર : (મોકળે મને, હસીને) તે ખાડુ મ એવું જ છે...

શેઠ : (ખીરતથી) ને હું એમ કહું કે એ નામનો કોઈ માણસ જ નથી, તો ?

ઉમેદવાર : તે હું નથી એમ માનો ને ? આપ કહો તો નથી; આપ કહો તો હું...

શેઠ : અને એ નામ તો મેં ઉપભવી કાઢ્યું 'તું...

ઉમેદવાર : તે મને આપે ઉપભવી કાઢેલો જ ગણીને !

શેઠ : (હવે નિશ્ચય ઉપર આવી જતી) જાન...

જાન : હ... સાહેબ !

શેઠ : ધંદ ?

જાન : (લિપ્તકંઠે પ્રાટે ઊંચકી બતાવી) તૈયાર છે !

શેઠ : વગાડી દે... ને કરી દો શરૂ...

ઉમેદવાર : (જરા આભો બનીને)...તો... ?

જાન : (ખુશીને ધખ્ખો મારીને) લો કરો થુકન તમે જ... (ઉમેદવાર હજી ન માનતો હોય તેમ જોઈ રહે છે, એટલે તેમના હાથમાં પકડાવતી) વગાડો તમે જ... એસાડી દો સ્ત્રાહને પાચે...

ઉમેદવાર : (શેઠ તરફ ફરી) પણ મારી લાખકાત... મારો પગા...

શેઠ : (તેને ધાસ આપતી) એ જાણું આવી મળ્યું... તમે કાંઈ ને કે આપ કહેશો તેમ... બસ

... જુઓ, તમે ને આ જાનિયો... કરી દો કોલેજ ઊભી...

ઉમેદવાર : પણ તેને માટે...

શેઠ : હા તે જોઈએ... જાણું જોઈએ... ખરે નહિ હોય ?... આ કંઈ પહેલી ઓછી નીકળે છે ?...

જાન : જાણું છે, સાહેબ, ચિંતા ન કરો...

શેઠ : જુઓ, આ પાટિયાં, આ ખુરશી, આ ટેબલ, આ ધંદ, ને આ ખેતર...

ઉમેદવાર : પણ... મુખ્ય તો...

શેઠ : (તેની મૂંઝવણ સમજી જઈને) હા તે એ તો આખું જ સમજો... આ એની તપાસમાં જ જઈ હું...

જાન : શું સાહેબ તમે મેળા છો ? એ તો શેઠ લામા ચિત્તમ રહેવાના છે... ? હમણાં આખું સમજો...

શેઠ : ખરે, મૂંઝાવ નહિ, ખરતર... મારો જાનિયો એકરપટ છે... આવી તો કેટલી જાણી કરી આપે તમારે... રતન છે રતન...

ઉમેદવાર : { પણ...
જાન : { તમે તમારે...

શેઠ : અરે, જુઓને, આ... આખો... (નમ્ર છે).

ઉમેદવાર : (જરા અવાક બની જઈ) જાનિયા હવે ?

જાન : હવે મેળાખાણુ, સાહેબ !

ઉમેદવાર : અત્યા પણ એમ આવળને કટા ફૂટે, કે આકાશમાંથી દૂધ ટપકે એમ કોલેજ કંઈ ઓછી ટપકી પડે છે ? નિમાયે તો ખરે, પણ કોલેજ કચાથી લાવું ?

જાન : એમાં કંઈ નથી, સાહેબ... જુઓને તમે...

ઉમેદવાર : (સામાનના ઢગલા તરફ જઈ) લાવ તો... કંઈ... (ડુગડુગી હાથમાં લઈ) આ શા કામનું છે... ? (સહેજ વગાડી જોતા) મ... સ્... ધેટ્સ એન આઈડિયા... (રસી લઈ, જાનના ગળામાં નાખતી) કમ ઓન જાન... (ડુગડુગી વગાડતી) શો શરૂ... (ડુગડુગી વગાડવા મંડિ

છે, અને કંઈક એની અસર નીચે જીન રહેજ
પણ ચક્કર મારવા માંડે છે.)

ઉમેદવાર : હવે જુઓ કાર્ડ જો !

જીન : મહેરબાનો !

ઉમેદવાર : કાન દર્દને સાંભળો !

જીન : મન દર્દને સાંભળો !

ઉમેદવાર : આ ખેલ છે !

જીન : તમારો નથી !

ઉમેદવાર : આ અચૂતરનો જમાનો છે, મારા સાહેબો !

જીન : અચૂતરનો જમાનો છે, મારી બેનો !

(આ દરમિયાન ઉમેદવારનો કુડીકુડી પર હાથ
બેસી ગયો છે ને તે જોરથી વગાડે છે. જીન
એની અસર નીચે હલ્તે રહેજ પર ઉમેદવારની
આસપાસ ચારે પગે ચાલવા માંડ્યો છે.)

ઉમેદવાર : (જીનને)... અગાવ બધા... સાત
સલામ કર સામેવળા સાહેબને... (જીન તેમ
કરે છે)... શાઆત મારા મહેબૂબ... ચાલ વો
તારો કસબ બતાવ... બે પગે ઊભો રહી,
અરમા પહેરી, ચોપડી વાંચ મારા નેતન...
(જીન તેમ કરે છે, ફરી પાછો ફરવા માંડે છે)

પૈસો બે પૈસા, કોઈ શીશિમા લખપતિ
માસેતુબર હોમ એ આપે... (પૈસા પડવા
માંડે છે)... તમારા મહેલ અમર તપો દાતા...
તો (બીન થોડા પૈસા ફેંકાય છે)... કાંકરે
કાંકરે પાળ બધામ તેમ પાંચિયે પાંચિયે કોલેજ
ચાલ મારા માસિક... (જીન આ દરમિયાન
પૈસા બેમા કરવા માંડ્યો છે) દસિયું હોમ તો
લેઈને લેજ... હાં... ખુદા તમને એકમિશન
અપાવે... (જીન જીવો ચર્ચ ઉમેદવારના કારના
કોઈક કહે છે)... શું ચાલાક છે મારું રતન...
તમને નહિ શેક, તમારા ઠીકરાને... વાહ રતનિયા
વાહ... શું તારી ચાલ... હવે પુરથી પર
બેસી બતાવ બધાને...

જીન : (પુરથી પર બેસે છે, અને નલે તેનાથી
કોઈક અસર થઈ હોમ તેમ, સીધું જોઈ રહી,
કોઈકનું મોઢાબું બેસલો હોમ તેમ, અને છતાં

એકાગ્રતાથી).. જ્યારે યિશુ બનને બેસશે,
જ્યારે નિધાજોમાં નકાસ એળો ઊતરશે, જ્યારે
તમારી સામે મીટ માંડી બેઠેલી એ કુમળી
આંખોમાં તમે ધૂળ નાખશો, ત્યારે એ...

ઉમેદવાર : (જરા ચોંટી જઈ) રતનિયા શું બકે
છે?... (બેચે છે) હેકો ઊતર... (કુમળી ચાલુ
છે)

જીન : (એ જ મિનિટમાં) બટ્ટાન્ડ રસેલ સે'સ
એન્જ્યુકેશન મીન્સ ટુ ડ્રો આઉટ. ધ પ્રોસેસ
ઓફ એન્જ્યુકેશન

ઉમેદવાર : ગર્ઈ, બાપુ!... ચડી... રતનિયાને પુરથી
ચડી... હેકો ઊતર... (જીન ઉપર આની
અસર નથી).

જીન : ફીડિંગ ફોમ ફીઅર... ફીઅર ઓફ...

ઉમેદવાર : બાપ રે! મામરો બીચકચો... આ તો
હાથમાં નથી રહેતો... (સી બને કુમળી
મૂંઝી જવા કરે છે. કુમળી બંધ થતાં...)

જીન : (હવે પુરથી પરથી નીચે ઊતરી, સી
બગામાંથી કાઢી નાખી, પહેલાનો જીન થઈ
જઈ)... સાહેબ, શું થઈ ગ્યું મને ?

ઉમેદવાર : કંઈ નહિ, જીન, બાપણ !

જીન : હવે કોલેજનું શું થશે ?

ઉમેદવાર : કોલેજ જામી સમજ !

લોકોને બાપું તો બહુ ગમે છે... જોજો ને
હમણાં આવવા માંડશે... આ જોને આવાંચ
ખરાં... તું વાત શરૂ કર. હું થોડી વારે
આવું... (ઉમેદવાર રહેજ મહાર જાય છે,
જતે જતે ટેબલ પર 'ઓફિસ' એવું લખેલું
પાંચિયું મૂકી જાય છે. એક છોકરી પ્રવેશે છે.
તેણે લુગી, ઉપરલું, મોટાં મોટાં ચરમાં એવો
નવી ઢગનો વેશ પહેશે છે. પ્રવેશી આનુબાલુ
જુએ છે, પછી જીન તરફ ફરી...)

છોકરી : હા.. ય... તુ ચાર ઈન રિવિંગ રૂમ!
(જરા નજીક જઈ) આપ...

જીન : છોડી રહે છોકરી !

છોકરી! (વધુ નજીક જઈ) હાઉં સીટ...!

છગન : સીટ-ગીટ કહેવી હોય તેને કહેજો. આ તો કાલેજ છે.

છોકરી : ઓ... કાલેજ!... વન્ડરફુલ... કાલેજ લાઈક... ગોડાન ઈઅસ!

છગન : (ટાંગ થીંધી) ઓશિસ પણ છે...

છોકરી : ઓહ... યસ... આઈ વુડ લાઈક ટુ નોર્ન...

છગન : કારમ-બારમ નોર્ન એ તો... (એ વાક્ય પૂરું કરે એટલામાં એનું મોં પાછળથી કોઈ બધ કરી દે છે. એ હાથ એક છોકરાનો છે. તેણે છોકરીની જ હામનો હાથી ફેરવેલો. વેશ પહેર્યો છે. વધારામાં તેણે મોઢાડું પહેર્યું છે. પાછળથી આવી, છગનની પીઠમાં રિવોલ્વરની જેમ આગળી ભેંકે છે.)

છોકરી : (છોકરીને ઉદ્દેશી) કેરી... આઈ એમ ઓ. ઓ. સેવન... મિશન આઈસો આડવન... ચૂ... મ... હા... હા... (મચીનગનની જે) હા... હા... હા... ચૂ... ચૂ... ચૂ... (પાછળથી છગનના ગળામાં હાથ નાખી કાન પાસે) કમ-ઓન... બેરીઝ પાસે પંચાવન છગન : ... (કાંસનો છોડાવતો) પચુ હ થું... અથવા ... આ થું મોડી જ...

છોકરી : લીવ દિમ અસોન, બોસ... હી ઈઝ એ ગુડ ચેપ...

છોકરી : (છગનને છોડી છૂટ) ઓ... કે... (મોઢાડું ઉતારી નાખે છે.)

છોકરી : (છગનને) ક્યાં છે?

છગન : પણ થું!

છોકરી : પાસે પંચાવન...

છગન : પીતો જ નથી...

છોકરી : (ફરી છગનને આંતરવા કરે છે) કમ...

છોકરી : (છોકરાને) એને ખબર નથી પડતી...

(છગનને) પપપ નંબર છે...

છોકરી : પ્રીક્ષા...! કોડ નંબર!

છગન : હું કોઈ ન જાણું...

છોકરી : તો લાવી આપવાનો...

છગન : મને કોઈ ખબર નથી... સાહેબ આવે

એટલે પૂછજો...

છોકરી : બેરીઝ હી?

(એટલામાં ઉમેદવાર પ્રવેશે છે.)

છગન : આ આઆ...

છોકરી : (છોકરાને) એજે હોં, લુક થાપ...

છોકરી : ઓ. કે. તું આગળ ચા...

છગન : એ પ્રિન્સિપલ છે...

(ટાંગ પાસેથી)

ઉમેદવાર : કમ હીઅર. પોટ કુ યુ વોન્ટ? આઈ એમ ધ પ્રિન્સિપલ...

છોકરી : નહિ સર! ગુજરાતીમાં!

છોકરી : હવે ઇંગ્લિશમાં...

ઉમેદવાર : એન આઈ એમ એક પેટ...

છોકરી : ગુજરાતી...

ઉમેદવાર : મને એ વાતનો આનંદ થાય છે કે...

છોકરી : ઇંગ્લિશમાં...

ઉમેદવાર : એટ યુ હેવ અગ્રીડ ટુ નોર્ન...

છોકરી : ગુજરાતી...

ઉમેદવાર : કે તમે મારી કાલેજમાં જોડાવા માટે...

છગન : (વચમાં પડતો) સાહેબ અમારા કમલ મીડિ-મમ છે...

છોકરી : (છોકરીને) રાખી લઈશું?

છોકરી : (વિચારમાં પડી) રાખીએ...

છોકરી : લેટ અસ રી!

છોકરી : રાખીએ... નૉટ બેડ...

(ઉમેદવાર તરફ ફરી) તમને અમે રાખી લીધા છે...

છોકરી : મસ... રાખ્યા...

છગન : અથવા પણ તમે એમને રાખો કે એ...

ઉમેદવાર : (છોકરા પડી) અને મને તે કેટલા રાખે? અહીં તમે રાખો, ઘેર મારી પરવાણી રાખે, પણ પેલો... દરથી કોઈકને આવડું નેઈ... આઓ પાછો...

(શેઠ પ્રવેશે છે. ટોપી ઉતારી પવન ખાતાં ખાતાં, ધોતિયાની આગથી ગરહન પરથી પરસેવા લૂછતાં, માથ કુલાવી સિસંગરા કરતાં, તે આવી બપોની વચમાં બીઠા રહે છે.)

છગન : (છોકરાને, કાણી મારતા) શેઠ સાહેબ છે...

છોકરો : (છોકરીને) શેઠ સાહેબ છે...

છોકરી : (ઉમેદવારને) શેઠ સાહેબ છે...

ઉમેદવાર : (દાંત પીસીને) ખબર છે... (શેઠ તરફ ફરી, લગાને) હા આ બે...

શેઠ : (નોંધ લીધા વગર) ... આવ્યું છે !

ઉમેદવાર : આવ્યું ?

છોકરો } : (એક સાથે) આવ્યું !
છોકરી }

શેઠ : અરે કેટલુંખં રખડ્યો !

છગન : અરે પણ છેવટે મળ્યુંને !

શેઠ : મળ્યું... ! પણ અઢાઢા... શું રખડ્યો છું એને માટે... શું રખડ્યો છું...

છોકરો : (છોકરીને) શું ?

છોકરી : હશે... હશે તો ખરું જ ને કંઈક તો... !

શેઠ : કંઈ રખડ્યો... કંઈ ક્યાંના કર્યા...

ઉમેદવાર : (સહાનુભૂતિથી) બહુ રખડ્યું પડ્યું ?

શેઠ : પહેલાં તો પાનકોર નાકે ગયો... કોઈએ કંઈ ત્યાં મળશે...

છગન : ત્યાં ના મળ્યું ? ત્યાં તો વખાર છે...

શેઠ : ના મળ્યું ! હવે તું કે હશે છે સળી અણ.

છોકરી : (જરા અવકારને) પછી ?

છોકરો : હં... પછી ?

શેઠ : અરે ત્યાંથી ગયો... રતનપોળમાં...

ઉમેદવાર : ગાંધી આવી હોય તો... ?

શેઠ : અરે, હા, અને એમ કે...

છગન : પણ ત્યાં નહિ ?

શેઠ : ત્યાં નહિ !... પછી કોઈ કહે જાડાઈટમાં...

ઉમેદવાર : તાણું મળે... અને મળે તો...

શેઠ : તે એમ અફવા નીકળી...

છગન : ફેરો પડ્યો...

છોકરી : અરે બિચારા, હાઉ સેઠ...

શેઠ : ત્યાં વળી કોઈએ... કોણે તે કાન્તિશર્મએ સ્તો... એ ગળી ગયા ચાર રસો... તે કે'... મળ્યું સુક્રમ છે...

છોકરો : બીઠા રહો, શેઠ, પાણી આપું... (પાછળના ખીસામાંથી બોટલ કાઢી ઉઘાડી આપે છે)

શેઠ : મરમ છે... કંઈ ઠંડું નથી રાખતા ? બાકી... (બાંધેથી મોં લૂછતાં)... તે શું કેતો'તો... કે કોઈ સમાચાર લાવ્યું... કે...

છગન : કે... ?

શેઠ : કે સુરતવાળી કોઈ પાણી આપીને રાતોરાત ટૂંક ભરીને લઈ ગઈ...

ઉમેદવાર : સુરતવાળી ?

છગન : ખરી મઈ...

શેઠ : પણ, એ સુરતથી હશે કે લાવનગરથી કે પછી રાજકોટથી પણ...

ઉમેદવાર : ત્યારે તો...

શેઠ : એ તો સારું થયું કે સમાચાર ખોટા પડ્યા કે સોટો થયેલા પણ કેન્સલ થયો... એટલે...

ઉમેદવાર : (જરા અટકશે) તો ત્યાં તપાસ...

શેઠ : ના રે ના... એ તો શું કે આ બખર માટે આપણે નવા રચા... બાકી ઝોણુની સાક્ષ નહિ ને પરાસ્તી સાક્ષ કે પછી એની પહેલણની સાક્ષ... રખ મળી કે લાગમાં તેજ આપે છે... તે રાતોરાત... વિલ્હી, કંચકતા, મુંગઈ, મદાસ બધે કાલ કરી... સાહેબ ! ચાર દલાસ ખાઈ નથી, પીધું નથી... ઘેર અપડા થાય... મોટીની સગાઈની વાત આસે... તે દોઢાદોડને શું વખત ગયો છે...

છગન : પણ પછી મળ્યું ક્યાંથી...

શેઠ : પણ શું કેતો'તો... કે આ બખર માટે આપણે નવા'માં...

ઉમેદવાર : તોય આપણી વાત ન થાય...

શેઠ : હોય ? એક વાર અંદર દાખ નાખ્યો એટલે... પાછી ખાની કરે એ ખીલ...

છગન : તે આ...

શેઠ : હા... તે... એમ કંઈ કેટલી જગાએ ભાગ
કાઢી... રેવડીખનર, દાણાપીઠ, ઠોઈ કહે ભાઈ-
માર ગલીમાં તો ત્યાં, ગિરિકટ ગલીમાં તો ત્યાં,
ઢાલગરવાડમાં તો ત્યાં. એક જણ વળી વાત
લાવ્યું કે ધનામુતારની પોળમાં એક જણનું ઘર-
ધરાઉ છે... તો ત્યાં... એમ ફરતે ફરતે છેવટે...
(ખારણા મુખી જઈ, જોઈ આવી) હજી કેમ ના
દેખાયું ?

ઉમેદવાર : રવાના તો...

શેઠ : અરે ! હોય... હું જાતે અઢાવીને આન્યો છું
ને... !

છોકરો : શામાં ?

છોકરી : ટેમ્પોમાં ?

છોકરો : કે ટૂકમાં ?

છોકરી : ટેક્સીમાં ?

છોકરો : કે રિક્ષામાં ?

છોકરી : ખબર હોત તો મારી ફેન્ડની માઠી મોક-
લાવત...

છોકરો : અરે સાદકલ ઉપર...

છગન : હમણાં આવે એટલે-જેજો ને... પણ શેઠ...
છે તો એ જ ને ?

શેઠ : કેમ પૂછે છે ?

છગન : ના... આ તો મળ્યું એ જ નવાઈની વાત...

ઉમેદવાર : એટલે જ જરા...

શેઠ : વાતમાં માલ શો છે... બિલકુલ જોઈ તપાસીને
લાવ્યો છું... હા... જરા...

ઉમેદવાર : શું ?

શેઠ : ભઈ એવું છે સાવ નવું તો કયોથી મળે ?

છગન : હું એ જ કહું છું... જે મળે તે...

ઉમેદવાર : હા, હા, જે મળે તેનાથી નવાવતું પડે...

છોકરો : હા, હા, હાલ પૂરતું...

છોકરી : ટેમ્પરરી...

શેઠ : એટલે... છે જરા...

છગન : પણ આમ તો મજબૂત છેને ?...

શેઠ : એમાં કહેતું ન પડે... એટલું કે (સમજાવતી)

...એવું છે... જરા વપરાયેલું છે... લકડિયા.

પુત્ર નીચેથી લાવ્યું તો...

છોકરો :
છોકરી :
છગન : } : યુજરી !

ઉમેદવાર : અરે એમ તો એમ...

શેઠ : ત્યારે હું એમ કહું છું... છે આમ ટિપ્પણ
તમારે... ઉપર રંગરોગાન કરાવ્યા છે... કૃમતી-
ખૂમતી બાંધ્યાં છે... એટલે તો કાપું બહારથી
તો તમારે .

ઉમેદવાર : કયાંથી દોઢળું છે ? ઉપરથી ?

છગન : નીચેથી ?...

શેઠ : ના... એક વચમાંથી... જરાક અમથી ફાટ...
(દરવાજામાંથી બહાર આવેલું જોઈ) આ બાલુ;
ભઈ... હા, હા, એ જ... અહીં જ ઉતારવાનું
છે (છગનને) ના ને ભઈ... જરા બહારથી ટેકો
કરાવને ભઈ...

છગન : આ મળે... સાહેબ ! બાઈ યું ને શું !

ઉમેદવાર : (છોકરાને) કેમ ઓન... એહ તમે જરા
આ બાલુથી... હું અહીંથી... આવવા દો...
(ઉમેદવાર ખારણાની સામે, છોકરો-છોકરી એક-
એક બાલુ, અને બહારથી છગન ધકેલે છે, તેમ
કરતાં એક અદર્ય ચાલકાને અંદર લાવવા બધાં
જોતરાય છે... શેઠ બધાને પ્રેત્સાહન આપે છે.)

શેઠ : આમથી... આમ... આમ... લગાર દખતો...
ભઈ તું લગાર લેવો કર... તને કહું છું છોકરા...
ઓન... શાખાસ... મારતર તમે જરા...

ઉમેદવાર : (મૂકી દેતી) નહિ આવે.

છોકરો : અરે પકડો સાહેબ છાડી શું દો છો ?...
(એ પણ મૂકી દે છે)... બહુ બહુ છે...

છોકરી : નકામા છો સર ! તમેય...

છગન : (બહારથી) અલ્લા હું તે કયોથી હઈ રાખું
... જેણે

ઉમેદવાર : (ફરીથી પ્રયત્ન આરંભતાં, જેમાં છોકરો-
છોકરી પણ જોડાય છે)... ચા... લો...
(શેઠને) ને આવી સહે, સાહેબ, આપણે માટે
બહુ મોડું છે..

શેક : શું તમે પણ... મોટું એટલું સાડું... ખેંચો... માથે પડ્યા. મારતર તમેય તે... અલ્પા ન્યાનિયા કરો નેર...

ઠાકરી : બક અપ... આ... આ... સેવન...

ઠાકરી : મસ કેન્ડી,

શેક : આઈ યુ' છે હવે... એક સમાર ખેંચો... કર નેર અનિયા...

(અદભ્ય ધાંભતો ધમિ ધમિ કરીને અંદર આવી રહે છે, અને છેરો અન દેખાઈ છે, જે એનો મુખ્ય ભાર ખેંચે છે... તેના મોં પર તેનો તથાવ છે.)

અન : (શેક તરફ ફરીને) કયો મૂકું છે, સાહેબ ?

શેક : વચ્ચે રતો ! (રતેરના હેન્ડમાં એક ફૂલનું ચીતરે છે) આ... આવવા દો... અહીં... ન્યામનો...

(નર્વા ધાંભતોને લાવી શેકે. કશું ત્યાં ધમિયા ઊભો કરે છે; નર્વા ખસી ન્યા છે; એક અન તેની પીઠથી હલુ ટેકા કરી રહ્યો છે.)

અન : (શેકને) મૂકી દઈ ?

ઉમેશ્વાર : ને જે હોં બાઈ મૂકતાં પહેલાં વિચાર કરજો નહિ તો... કાકનો જીવ... આ તો...

અન : (ઊઠી દઈને)... હાં... છે તો મારસે થઈ...

ઉમેશ્વાર : (સંતાપથી) ના છે તો જાજો એવું...

શેક : (આનંદથી, આંખો ન્યાવતી) છેને ત્યારે...

ઠાકરી : } (સાથે) ત્યારે!...

(નર્વાની નંગર હવે વચ્ચે ખોડાયેલા પીરુય પર છે. એકને પગની મુખાડી પછી...

ઠાકરી : (કાંઈક બાનાવેલાં આવી જોસતો. હેમ તેમ) જ... મ પીરુયલાલ છીં!...

ઠાકરી : (તેનો બાવ ઝીલવી 'હોય તેમ) જ... મ પીરુયલાલ છીં!

અન : (ઉત્સાહમાં આવી નર્વ, નરા ઊછળી પડી) અરે નેઈ શું રહ્યા છે— જોશે! જ. પીરુયલાલ છીં!

ઉમેશ્વાર : (શેકનો હાથ પકડી, તેમને પણ સાથે લેતી) જ. પીરુયલાલ છીં!

શેક : (ઓડિયન્સને પણ સાથે લેતી) જોશે! જ. પીરુયલાલ છીં!

અન : આજ ઘેર આનંદ ભયો, જ. પીરુયલાલ છીં!

ઉમેશ્વાર : રાજ ઘેર આનંદ ભયો, એ પીરુયલાલ છીં!

શેક : સમાજ ઘેર આનંદ ભયો, એ પીરુયલાલ છીં!

ઠાકરી : મારે ઘેર આનંદ ભયો, એ પીરુયલાલ છીં!

ઠાકરી : તમારે ઘેર આનંદ ભયો, જે પીરુયલાલ છીં!

ઠાકરી } (એક સાથે) ઘેર ઘેર આનંદ ભયો જ. પીરુયલાલ છીં!

(આ 'જે' જો જોલાવી 'હેમ' છે, ત્યાં શેકે પીરુયતી આસપાસ ઉત્સાહપૂર્વકે ફરતા આ વર્ણનથી સહેજ છૂટા પડી નર્વ, અનને)

શેક : અન... ને તો... હાથ્યું ? (નર્વા આ સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ નર્વ એકબીબા સાડું નેઈ રહે છે)

અન : અને તો તથી લાગ્યું. (ઉમેશ્વારને) તમને લાગ્યું ?

ઉમેશ્વાર : (ઠાકરી, ઠાકરીને) તમને લાગ્યું ?

અન : (હવે ખાતરી થતાં) હા... સાહેબ હાલે છે!

શેક : હેં ?

ઠાકરી : (હવાતી નેઈ) ના હેમ!

ઠાકરી : (ટોરો મારી નેઈ) નો... પ્રિંસ ઓ. કે.

શેક : અત્યા... એક દોરાવાર ખસ્યું લાગ્યું ?

અન : (અદભ્ય ધાંભતો અપવા તો પીરુય, તેના

પાપા તરફ જોઈ રહી) એક જગાં જોઈ...
નીચે જતું.

શંક : (ગભરાઈથી) હવે ?

(આ દરમિયાન ઉમેદવાર નજર ચૂકવી રહેજ
છોડી નાખ છે.)

છોકરી : (રાત્ર તરફ જોઈ) એ મ હુક... જીયું
નામ છે...

છોકરી : (નીચે પાપા તરફ જોઈ) મને તો નીચું
જવું લાગે છે...

છોકરી : તું નીચે જોઈ રહે...

છોકરી : તું ઉપર જોઈ રહે...

છોકરી : જીયું ને જીયું નામ છે...

છોકરી : નીચું ને નીચું નામ છે...

છોકરી : જીયું ને જીયું...

છોકરી : નીચું ને નીચું...

છોકરી : હે... આહુ કહે છે...

શંક : જાનિયા, હવે શું કરીશું ? આને કાપ્પાઈ કેમ
રાખવું ?... એક કહે જીયું, બીજો કહે નીચું
... (આજુબાજુ જોઈ) ઉમેદવાર કયાં ?

જનન : સાહેબ કયાં ?

છોકરી : : સાહેબ છૂ... જેમસ બોન્ડ બિસ્કુસ...
છોકરી : યુમ...

શંક : જાનિયા કાંઈ કર જો આ તો આવવા
મોડ્યા...

જનન : (જાનવી કરી જોતા) આ હા હા... આવતા
જ નામ છે...

છોકરી : હે... ય... મનોજ, રમેશ, સાહુ, પટેલ,
પરીખ...

છોકરી : રીડા, નીતા, મીના, રેખા...

છોકરી : ચંદો... ચંદો... ઈફ સ ફન...

છોકરી : જોઈન... જોઈન... જોઈન...

શંક : જાન આ તો આવ્યા... :

જનન : આવવા દો...

શંક : પણ પલો પેલું જીયું નીચું આહુ જીયું નામ
છે તેનું શું ? અને ઉમેદવાર તો...

જનન : વાંધો નહિ, સાહેબ... મને સોંપી દો...

શંક : સોંપી તને... આજથી...

જનન : બસ તો... એક કામ કરો...

શંક : તું કહે બે...

જનન : કરાવી દો ઉદ્ધવાટન...

શંક : કરાવો... એવ કરાવો... એના કેટલા એન
આપવા પડશે... જે આપવા પડે તે... આપો
... પણ...

જનન : એ જવું જોઈ લેવાશે... (છોકરાને) જો
તમારે અહીં જિભા રહેવાનું. (ખારબુ પાસે
જિભો રાખે છે) ચાલે એવા શીક-હે... (છોકરીને)
તમારે અહીં જિભા રહેવાનું... (ખારબુથી સહેજ
અંદરના લાગળાં જિભી રાખે છે)... ને જુમાવે
એવા દાર પહેરાઈ દેવાનો... (શંકને) તમારે
નમસ્તે કરવાના ને (એડિમન્સને) જુઓ મિનિ-
સ્ટર સાહેબ ચાલે તમારે બધાએ જિભા યંવાની
જરૂર નથી... પણ ઘોંઘાટ ન કરશો... કોઈએ
વચમાંથી જિભા યંવાનું નહિ, અને ગમે એમ
બોલે પણ બેસી રહેવાનું, પણ ધસવાના નહિ,
વધાઈ લેવાનું તે પ્રસંગ સાચવી લેવાનો...
એટલું કરવાનું... જો તો... એટલી મહેરબાની
કરજો... (નમ્ર છે. પણ એ પણ રહી ઉમેદવાર
ચાલે પ્રવેશે છે. ઉમેદવાર હવે મિનિસ્ટરના
સ્વરૂપમાં છે. બંધ કોસરનો કોટ, ચૂડીદાર—
એમ. બધાને નમન કરતા કરતા પ્રવેશે છે).

છોકરી : અરે, આ તો સર!

છોકરી : એ જા! શેટ!

છોકરી : થોડા બાડા થયા લાગે છે!

છોકરી : થોડા ચોટ પલુ...

છોકરી : થોડા હેન્ડસમ...

છોકરી : તેમનું પણ આ ધોરણ જેનું જ લાગે છે...

[અનુસંધાન ૪. ૨૫૪ વપર

પૂઠ | ચિત્ર માદી

પહેલો બિયડો છે ત્યારે પાંચ ચહેરાઓ ચૂપચાપ રાખવત્ પીઠ ફેરવીને અર્ધવર્તુળાકારે બેઠા છે. આ પાંચમાં ડાબી બાજુએ બેઠેલા માણસે પાદરી પહેરે એવો લાંબો સફેદ ઝબ્બો પહેરેલો છે. એની બાજુના જ બેઠેલી સ્ત્રીની પીઠ પર એના લાંબા કેશ છુટા પથરાઈને પડેલા છે. એણે શોઝ પ્રમટ કરતાં, કાળાં વસ્ત્રો પહેરેલાં છે. એની બેઠે જ આઈ વી પેન્ટ અને કેસરી ઝબ્બો પહેરીને બેઠેલા જુવાન માણસની બાજુની વધેલી છે. જુવાનની લગભગ બેઠેલી સ્ત્રી પ્રોફ ઉમરની છે છતાં ઉંમર છુપાવવાં આધુનિક દબે વસ્ત્ર અને કેશકલાપની ગોઠવણ કરેલી જણાય છે. અર્ધવર્તુળમાં બેઠેલા પાંચમાં માણસ દેવદૂતની જેમ સતત એ હાથને પાંખો ગણી, વીંઝવાની જેમ એમ માની હાથને પાંખોની મુદ્રામાં ગોઠવીને બેઠેલો છે. ઠાઠી વધેલા એ માણસ લેખાસથી ફકાર જેવો જ દેખાય છે. આ પાંચે જણની વચ્ચે થોડી થોડી જગા છે. એક પ્રોફ રેજનના ડાબા ખૂણાથી પ્રવેશે છે. એના વશ નૂના કિમાંકાંડી બાલશુ જેવો છે. અમેરિકન પહેરેલા આ માણસે કપાળમાં ત્રિપુંડ તાણ્યું છે. એના હાથમાં કમંડળ છે. કમંડળમાં પાણી છે. એ ડાબી બાજુના પાદરી ઉપર કમંડળમાંથી પાણી છાંટે છે. એની આસપાસ ત્રણ ફેરા ફરે છે. પાદરી નરી હાથેતા, નરી આંતેતા. આપી, જમણી બાજુના પહેલા માણસ પાસે એ બધ છે. કમંડળમાંથી પાણી છાંટે છે. ત્રીજો ફેરા એ ફરી રહે છે કે તરત જમણી બાજુના પહેલો માણસ દેવદૂત જેમ હાથ વીંઝવાના ચર કરે છે અને ધીમે ધીમે પ્રેક્ષાગાર ભણીની પૂઠ ફેરવી સઘ, પોતાનો

ઠાઠીવારી ચહેરા દેખાડે છે.

બાલશુ : વત્સ, કોણ છે તું ? પાપાણુવત્ થઈ ગઈ કેમ સ્થિર થઈ ગયો હતો ? તું ! તારા અંગે અમારા હૃદયમાં અસંખ્ય પ્રકારે કૌતુક જન્મે છે માટે કરીને કૌતુકે ચિશુવત્ થયેલા આ હૃદયને તારા વૃત્તાંત દ્વારા તોપ આપ. (ઠાઠીવારી ચહેરા કેવળ હાથને પાંખો ગણી વીંઝવા કરે છે).

બાલશુ : હસ્તને પકડવત્ ગૈણી વીંઝવામાં તારા ચિત્તે ક્યા સંકલ્પને ધારણ કર્યો છે ? એ સંકલ્પ વિશે અમને તું જાત કર. (હજુ પેલો માણસ દેવદૂત પેઠે પાંખો જ વીંઝવા કરે છે. કશું જ બોલતો નથી. આપી —) અનુદાર મૌનનું સેવન અમારી અવસાનું કારણ બને છે અને અવસા અમારામાં સુપ્ત રહેલા કોષ નામના અગ્નિને સંકારે છે માટે કરીને સંકારાયેલો અગ્નિ વિભીષણ પદિ જ્વાળામાં બને એ પ્રથમ તું અમારા કૌતુકે કરી વિહ્વળ થયેલા ચિત્તને સંમતુક્ષિત કર. (હજુ પણ પેલો માણસ દેવદૂત પેઠે પાંખો જ વીંઝે છે) અમારા કોષાગ્નિના મૂલ્ય અંકનમાં ચૂકેલા વત્સ, દાસ્યમાં તારા એવ બાહુએને, જેમ વૃક્ષથી પશુ વિચિત્રન થઈ, વાયુઆશ્રિત અર્થાત નિરાશ્રિત થાય છે એમ આશ્ચર્યચકિતા કરવાની અમારી કોષપ્રેરિત ઇચ્છાને વશ થતા પ્રથમ, આ અંતિમવાર અમે તને તારા બાહુએના પદ્યવત્ હૃદયનયનન વિશે પૂછા કરીએ છીએ.

(પેલો માણસ પાંખ પેઠે હાથ વીંઝવાનું બંધ

કરી પ્રથમની સ્થિતિમાં—જે જ મુદ્દામાં એમ હાથ ચાળી પીક ફેરવી ઊભો રહી નમ છે).

બ્રાહ્મણ : અમે તને જે બાહુઓ વીંઝવા અંગેના કારણથી પરિચિત થવાની ઇચ્છાવાળા છીએ, નહિ કે એમ બાહુઓને વીંઝવાનું બંધ કરી, જગત આખાથી પીક ફેરવી તને ઊભા રહેવાની આજ્ઞા કરીએ છીએ. મનુષ્યમાં પહેલું વિદંબત્વ તેં અકળાપ સાચવ્યું છે એથી અમે પ્રસન્ન પણ છીએ, પરંતુ અમારે તો બાહુઓ વીંઝવાની તારા ચિત્તમાં પડેલી વૃત્તિથી જ જાત થવું હતું. એમ હાથને પક્ષવત્ ગણી સતત વીંઝવા કરવાનું કારણ શું હતું, વત્સ ?

વત્સ : બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ, આપે મને જાણે પુત્ર : ચેતન અપ્યુ એ બદલ આપનો ઋણી છું, પરંતુ પાંખ વેઠે એમ હાથને વીંઝવા માટેનાં કારણોના પરીક્ષણમાં આપ ન પડો એ જ આપને વિનંતી છે.

બ્રાહ્મણ : તું મૂક નથી અર્થાત્ તારે વાચ્યા છે એ ઘટનાખ મને પ્રિયકર અને આશ્વાસનકર બનેલી છે. પણ વત્સ, કોઈ પણ ક્રિયાનાં કારણોથી પરિચિત થવું એટલે સત્ત્વ સંયુગ્મ થવું એમ અમે માનીએ છીએ માટે...

વત્સ : આપ અત ઠો એથી સત્ત્વનો ચમ્પદાર્થ આપ પાસે કરતો નથી. કશુંક પણ અસ્તિત્વ ધારણ કરી નક્કર ઘટના રૂપે સ્વીકારવું એટલે જ સત્ત્વાભિમુખ થવું એમ હું નમ્ર રીતે માતું છું અર્થાત્ આપ મારા જે બાહુઓના પક્ષવત્ હલનચલનનો સ્વીકાર કરશો તો સત્ત્વ સંયુગ્મ જ આપ છે એમ ગણારો.

બ્રાહ્મણ : તારું કથન પણ સાત્ત છે. પરંતુ, અમારા વડે એ સ્વીકૃત થવું નથી. આથી, સંયુગ્મ-પંજામાં સ્વીકૃતિનો ભાવ દરહંમેશ હોય જ છે એવું પણ નથી હોતું. અમે સત્ત્વનો સ્વીકાર કરતા માટે જે સત્ત્વ અર્થાત્ છે જ એને પૂર્ણ-તાકામ્યથી પામવાની ઇચ્છાવાળા છીએ. આ એ જ ક્ષણે ચક્રાચ બને જ્યારે તું તારા એમ

બાહુઓના પક્ષવત્ હલનચલનનો કારણ વી કારણોને સ્પષ્ટ કરે.

વત્સ : આપ એ તકનો સ્વીકાર કરીને જ ચાલો છો કે કારણ વા કારણો સ્પષ્ટ હોય તો જ આ કે તે ક્રિયા આપણા વડે થાય છે. કદાચ આ તક પામથી જ ખોટો હેઠલ થકે.

બ્રાહ્મણ : અર્થાત્ આ એમ બાહુઓના હલનચલનની ક્રિયાનાં કારણથી તું અનભિસ છે, એમ જ ને ?

વત્સ : આ તો ચક્રાચ વિશે મેં વાત કરી.

બ્રાહ્મણ : તારા ગ્રંથો શું છે ?

વત્સ : મેં હજી સુધી આ બે બાહુઓના હલનચલનની ક્રિયાને મારી સાથે સંદર્ભો નથી એથી...

બ્રાહ્મણ : તારી ભવિષ્યારિણી સુદ્ધિમાંથી સતત જન્મતા વિચાર વારાંગનાપુત્રો જેવા ત્માન્મ અને ધૂણારંધ છે, એમ મને લાગે છે.

વત્સ : મને વિચારવંધ્ય રહેતું પોપામ એવું નથી, બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ. આપ હવે મને આજ્ઞા આપો તો પુત્ર : આપ સંયુગ્મ બની, વાચ્યારહિત ચર્ચ, એમ બાહુઓને પક્ષવત્ વીંઝવાની મને ગમતી પ્રક્રિયા શરૂ કરું.

બ્રાહ્મણ : હસ્તને પક્ષવત્ ગણી વીંઝતા મૂખ, વજનરહિત ચરીર કરવાનું તપ કર વા હસ્તને ગરુડપક્ષ સમાન બલપ્રદ બનાવ. આમ જ એમ બાહુઓ વીંઝવાથી આકાંક્ષ તારા વડે-પમાશે એમ માનીશ જ નહિ. આમ છતાં વાચ્યારહિત ચર્ચ તને ગમતી ક્રિયા કરવાની હું તને આજ્ઞા નહિ, સુકિત આપું છું.

વત્સ : આપે મને સુકિત આપી એથી આપનો ઋણી છું, પરંતુ એક વાતની સ્પષ્ટતા કરવાની લાલચને રેડાં શકતો નથી. મારે જે હાથ વીંઝવાની ક્રિયા દ્વારા કચાપ પહોંચવું નથી કે કશું પામવું નથી. આકાંક્ષથી વિશેષ અવકાશ આ ક્રિયાને પરિણામરૂપ બનાવવાથી હું પ્રાપ્ત કરી જ ચૂક્યો છું. માટે, આપે મને મૂખ વિશે પણથી નવાનનો એથી કંઈક ક્ષુબ્ધ થવાને બદલે

હું પ્રસન્ન થયો છું. પરંતુ વળતરહિત થતા અથવા હાથને બંધપ્રદ બનાવવાની આપની શિખામણને સ્વીકારી શકતો નથી એથી મને માર કરજો. (વત્સ, બ્રાહ્મણ સંમુખ યઈ, બેઠા હાથ વીંઝતા સર કરે છે. બ્રાહ્મણ હાથ વીંઝતા વત્સની બાહુમાં બેસેલી પ્રોદાને કમંડળમાંથી પાણી છાંટે છે. એની આસપાસ ત્રણ ફેરા ફેરે છે. ત્રીજા જ ફેરે પ્રોદા એ બ્રાહ્મણ સંમુખ યઈ પૂછે છે.)

પ્રોદા : શું છે? મને કેમ જાણી?

બ્રાહ્મણ : આપ કાણ છો, દેવી?

પ્રોદા : પહેલા મેં પૂછેલા પ્રશ્નો જવાબ આપો.

મને કેમ જાણી?

બ્રાહ્મણ : કમંડળમાં સંજીવની જળ છે એ વહે...

પ્રોદા : હું શેના વડે એમ નથી પૂછતી. મને જાણવાનું કારણ પૂછું છું.

બ્રાહ્મણ : કારણ?

પ્રોદા : હા, હા, કારણ.

બ્રાહ્મણ : કારણ વિશે કદી જિજ્ઞાસા ન કરવી એમ (હાથ વીંઝતા માણસને બતાવી) આ વત્સે અમને કહ્યું અને અમને એ સત્ય લાગ્યું છે.

પ્રોદા : તમે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષા વચ્ચેનો એક સમન્ને છો ખરા?

બ્રાહ્મણ : ભાષાભેદ વિશે અમે કંઈ વિચાર્યું નથી.

પણ આપ કયા નિમિત્તે આ પ્રશ્ન કરો છો, એ વિશે...

પ્રોદા : હું તમને એમ કહું છું કે ગુજરાતી ભાષાને એકવી હોય તો શુદ્ધ ગુજરાતી બોલો અથવા પૂર્ણ રીતે સંસ્કૃત બોલો. બેય ભાષાને એકસાથે સંકેત નહિ.

બ્રાહ્મણ : આપને કદાચ આ જ એનું સંમિશ્રણ?

પ્રોદા : કદાચ નહિ કહે છે. વારુ, તમે મને શા માટે જાણી?

બ્રાહ્મણ : એ અમારું કર્તવ્ય છે.

પ્રોદા : તમારા દર્શન માટે મારા ભોળાં લેવાનું કારણ?

બ્રાહ્મણ : કારણને મનમાંથી દૂર કરશો તો આપ...

પ્રોદા : આ પેલા બ્રાહ્મણને કહ્યું અને તમે મનની લીધું? એ હાથ વીંઝતામાંથી કુરસદ નહોતો પામતો એટલે તો હું એનાથી દૂર ચાલી ગઈ હતી. ફરી પાછો એ અહીં ક્યાંથી મારી બાહુમાં આવી બેસો એની મને ખબર જ નથી.

બ્રાહ્મણ : એ આપના પતિદેવ ચામ છે, દેવી?

પ્રોદા : ચામ છે નહિ, થતા હતા. વરસો પહેલાં. (હાથ વીંઝતા માણસ પાસે જઈ) હજી કસરત કરી ચાક્યા નથી? હું પૂછું છું કે આ તમારા હાથ છે કે સંયો? ચાક વગર બસ ચાલ્યા જ કરે છે? હવે અટકો. નથી જોવાનું આ તમારા બેય હાથોનું હલાવ્યા કરવું. કહું છું અટકો છો કે નહિ? (વત્સ કશો જવાબ આપતો નથી. હાથ વીંઝતા કરે છે.)

પ્રોદા : (બ્રાહ્મણને) પહેલાં આ જાણો યઈ, પાણીમાં પડ્યો હોય, એમ તરવાની જ સુધારાં હાથ વીંઝતો હતો. ત્યારે, પણ યઈ કરીએ તો ન બોલે કે ન ચાલે. બસ હાથનાં હલેલાં ચલાવ્યાં કરે. થોડા વખત પછી બોલો રહી બસ આમ જ પાંખોની જેમ હાથ હલાવ્યા કરે છે. એનું સમજું, આકાશ તોય એને નથી મળવાનું, બોલેને. (વત્સને) બંધ કરને તારાં હાથ વીંઝતા, મને બોઈ બોઈને હાથ ફાળવા આવ્યા. એરેરે, પણ સાંભળે કાણ, મારા, બાપ કે મોંમાં મળે ભાઈ છે? કશુંક તો બોલ. (બ્રાહ્મણને) આને હાથ વીંઝતો અટકાવોને, ભૂલે.

બ્રાહ્મણ : અમે જ એને મુક્તિ આપી છે—હાથ વીંઝવાની.

પ્રોદા : કૃપા કરી એ મુક્તિ પર કાપ મૂકો.

બ્રાહ્મણ : મુક્તિ આપવાનો અમને અધિકાર છે, મુક્તિ પર કાપ તો મુક્ત થયેલ જ સ્વમ મૂકવા પડે તો મૂકી શકે.

પ્રોદા : મુક્તિ આપવાનો તમને કોણ અધિકાર આપ્યો?

બ્રાહ્મણ : અધિકાર દેવી, પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. એ કોઈ આપતું નથી.

પ્રોહા : વાડુ, તો તમે એ અધિકાર કેની પાસેથી મેળવ્યો ?

બ્રાહ્મણ : આમ ગણો તો અમે અમારી પાસેથી જ અધિકાર મેળવ્યો.

પ્રોહા : એટલે કે તમે અધિકારી હતા જ ?

બ્રાહ્મણ : અધિકારી હતા, છીએ અને હોઈશું જ. પણ દરના અતીતમાં અમને આ અધિકાર વિશે જ્ઞાન નહોતું એટલે...

પ્રોહા : એટલે કે તમે અધિકાર નહિ પણ જ્ઞાન મેળવ્યું ?

બ્રાહ્મણ : અધિકાર અંગેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

પ્રોહા : હા, એમ. પણ એ જ્ઞાન કેની પાસેથી મેળવ્યું ?

બ્રાહ્મણ : જ્ઞાન આપણાથી અન્ય હોમ એ પાસેથી પ્રાપ્ત થતું જ નથી. જ્ઞાન સ્વયં સિદ્ધામ શક્ય જ નથી.

પ્રોહા : તો આ જ્ઞાનપ્રસારનો શરૂ કરનાર વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓનું શું થશે ?

બ્રાહ્મણ : એ સૌ માહિતી આપનાર ખજૂ અતિવિપ-યોગી અને અનિવાર્ય છે, કિન્તુ, માહિતી અને જ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ જ છે.

પ્રોહા : એનો અર્થ એ થશે ટૂંકમાં કે તમે અધિકાર અંગેનું જ્ઞાન તમારી પાસેથી જ મેળવ્યું છે એમ જ ને ! એ સમજ્યા, એથી મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર નથી મળતો. મારા તો એક જ પ્રશ્ન છે કે તમે શુદ્ધિ આપનાર કોણ ?

બ્રાહ્મણ : શુદ્ધિની ક્રિયા અમારા માધ્યમ દ્વારા થાય છે એટલે જ એનો અર્થ થાય છે. ગીતામાં ભગવાન કહે છે કહ્યું જ છે કે...

પ્રોહા : મેં ગીતા ઉપરની વિતોળા ભાવે સુધીની બાધી જ ટીકાઓ વાંચી છે. તમારા દ્વારા શુદ્ધિ-કાપની પ્રક્રિયા શક્ય નથી ?

બ્રાહ્મણ : અમને એ અંગે જ્ઞાન નથી.

પ્રોહા : જ્ઞાન તમારા દ્વારા જ તમે પ્રાપ્ત કરી શકો એવો જો સિદ્ધાંત હોય તો એ જ્ઞાન તમે સ્વયં જ પ્રાપ્ત કરી શકો. શુદ્ધિ અંગેના અધિકાર

જ્ઞાન પેટે, આ જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થાયો એવી મારી તમને શુભેચ્છા છે. હું હવે સમ્મિ જવા છત્તું છું—પહેલાં જેમ અને ફરી જગાડો નહિ તો મોટી મહેરબાની થશે. અને હા, મારું કહેલું માદ સખજો. શુદ્ધિ-કાપ અંગેના અધિકારનું જ્ઞાન જરૂર પ્રાપ્ત કરવું. આવડે, શુદ્ધિ, આવડે, (સહેજ પીક ફેરવે છે. ફરી પાછી પીક ફેરવી વત્સ સામે નોંધે) તેજ સાસ સે કુડુ. કમજખત, આપડી જિંદગી હાથ વીંચ્યા કર. આટલી દીલાસથી નહિ—જરાક ઝડપથી—દજ વધુ ઝડપથી. તને હાથ વીંચવાનો કંટાળો આવે અને તું જો પ્રતિજ્ઞા લેવાનો દોષ કે હવે કદી હાથ નહિ વીંચું તો મારી પાસે આવજો. દજ આ તારી ચાડુ તને ચાહે છે, ચાકશે જ, પહેલાંની જેમ.

(વત્સ હાથ વીંચવાની ખંધ કરી)

વત્સ : ચાડુ, એક ક્ષણ માટે પીક ફેરવવાનું અટકાવ. હું તને એક જ પ્રશ્ન કરવા છત્તું છું—એક જ પ્રશ્ન—હેતો પ્રશ્ન.

ચાડુ : પૂછવાથી કશું જ પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તે ઉત્તર જ છે એમ આપણે, શદાને આધારે માનીએ છીએ—કદાચ એનું ન પણ હોય. છતાં પૂછ.

વત્સ : તને મારા આ મે હાથ ઘતત વીંચાતા એથી તારા જ હાથ કુખતા હોય એવું લાગતું ?

ચાડુ : આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપું તો પણ તને હું શું જવાબ આપવાની છું એની બે શક્યતાઓની ભાજ છે અર્થાત કો હું હા, મારા હાથ કુખતા જ હતા—એમ કહીશ અથવા ના, મારા હાથ નથી કુખતા એમ કહીશ, આ એમ પરિસ્થિતિમાંથી તને કઈ અતુકળ હશે એની મને ભાજ નથી. આમ છતાં હું એટલું ચોક્કસ કહીશ કે તારા બે હાથ વીંચાતા તારે અને એ ક્રિયાનું કોઈ રહસ્ય સમજાતું નહિ હોવાને કારણે જ કદાચ મારા હાથ, મારું માથું કુખતાં.

વત્સ : આ કિપાતું રહેતું કહું તો ન હુએ ?
 ચારુ : હવે તો હુએ જ. પણ પ્રિય, હવે તું હાથ
 વીંક્યા કર કાચુ કે તને હાથ વીંક્યા વગરનો
 ભેવો એ અને કષ્ટપ્રદ બને છે.

પ્રાહ્લય : અર્થાત્ કહે છે.
 ચારુ : મહેવા, આપ આરા કરો તો અમે જગત
 સામે પીઠ ફેરવી જીભાં રહી જઈએ. કાચુ કે
 અમે એકમેકને નહિ જ જોગણી શકીએ—
 કચારેખ નહિ, કચારેખ નહિ.

વત્સ : હા, ચારુ. આ હાથ કરે પણ સત્ય છે. મારા
 હાથ વીંકવાના કારણની અને તમા નથી એમ
 અને એવી રીતે અને એ તને સમજાવવાની
 પણ તમા નથી. આ હાથ કરે અપરાધ છે.
 પ્રાહ્લયશ્રેષ્ઠ, અમે પીઠ ફેરવીને જીભાં રહી
 જઈએ એવી આરા આપો.

પ્રાહ્લય : તથાત્, એમ કહેવાની હુમ્મણે કાણુ
 માટે રાખીને અને એટલું જ કહીએ છીએ કે
 તમે બેઠે એકમેક વચ્ચે પ્રત્યાખના સેતુને
 બાંધવા સમર્થ હોવા છતાં એકમેકમાં અને
 સ્વમાં શ્રદ્ધા સુમાવી બેસીને જ જડતા પ્રાપ્ત
 કરેલાં છો. સ્વમાં શ્રદ્ધા જાય ત્યારે અમરા
 સંજવને જળ સિવાય પણ સામર્થ્યપૂર્ણ ચેતન્ય
 તમે પ્રાપ્ત કરશો. માટે એ કાણુ પ્રાપ્ત થાય
 નહિ ત્યાં સુધી તમારી ઈચ્છાનુસારનું જાડય
 તમારામાં પ્રવેશો.

(ચારુ અને વત્સ પૃથક ફેરવી પહેલાંની જેમ
 જીભાં રહી જાય છે. પ્રાહ્લય બાજુની વધેલ
 જુવાન પર કમંડળમાંથી પાણી છાંટી, નવ્ય
 ફેરા એની આસપાસ ફેરવા મૂકે છે. હજી એ
 મીઠો ફેરા ફેરવાતું શરૂ કરે એ પહેલાં બાજુની
 વધેલા જુવાન, પ્રાહ્લયને પકડી લે છે.)

જુવાન : નહિ, નહિ. ત્રીજો ફેરા ન ફેરો. તમે
 કાણુ છો ? શા માટે મારા સુખને છિન્ન કરવા
 તમે તૈયાર થયા છો ? હું જગતથી પીઠ ફેરવી
 સુખથી જીવો છું. મારા સુખને છિન્ન ન કરો.

પ્રાહ્લય : તું સુખી નથી, પુત્ર.

જુવાન : પુત્ર કહી તમે અને લાગણીના તાંબાને નહિ
 બાંધી શકો.

પ્રાહ્લય : અમે તને પુત્ર કહીએ છીએ એ કેવળ
 તારી આયુષ્યઅવધિના વટાવેલા આંક પર
 જ આધારિત છે માટે ચિંતા ન કરીશ, પુત્ર.
 અને પુત્ર ન કહેવાથી પણ લાગણીના તાંબા
 તને નહિ બાંધે જ એવું પણ નથી જ હોતું
 ને ?

જુવાન : આપ અધરું બોલો છો. પણ, મને મંત્રધ-
 વાયક એક શબ્દ મળતો નથી અને એમણે
 ખાસ કરીને જન્મ નામના અકસ્માતથી જીભા
 થયેલા મંત્રધાના સ્વયં શબ્દો હું સાંપી જ
 શકતો નથી.

પ્રાહ્લય : જન્મ અકસ્માત છે એમ સર્વ કાણુ, સર્વ
 સ્થલ અને સર્વ પરિસ્થિતિ અકસ્માતજન્મ જ છે
 એમ અમે પામ્યા છીએ. પણ, પુત્ર, તું સુખી
 નથી આમ જીભા રહેવામાં.

જુવાન : સુખ એ વ્યક્તિગત આખ્યાં પામતો શબ્દ
 છે. અને જગત સામેથી ચહેરો ફેરવી લેવામાં
 જ સુખ લાગે છે.

પ્રાહ્લય : સંમુખ થવામાં સુખ છે, પુત્ર.

જુવાન : એમ અનિવાર્યપણે ન જ કહી શકાય.
 અસલ લાણી મુખ કરવામાં સુખ છે ખરું ?

પ્રાહ્લય : સત્ય અને અસત્ય એકમેકથી અલગ નથી.
 એક દકારાત્મક અને બીજું નકારાત્મક પણ
 નાકર અસ્તિત્વો જ છે. આપણે કચારેખ નથી
 સલ સંમુખ થયા, નથી અસલ સંમુખ થયા.
 કદાચ સંમુખ થવાની સંજિત જ આપણે ખોઈ
 બેઠા છીએ.

જુવાન : એમ માનો. પણ, મને જગત સામે ચહેરો
 ખતાવવામાં રસ નથી—કદાચ જગતને પણ
 મારો ચહેરો બેરોમાં રસ નહિ રહી હોય.

પ્રાહ્લય : તને રસ ન રહ્યો હોય જગતમાં એ સકય
 છે આંશિક રીતે, કિંતુ જગતના પ્રતિનિધિ બેવા
 અમને તારામાં રસ છે આ કાણુ મુધી. જગતથી
 અલિપ્ત રહેવાથી જગત તારાથી અલિપ્ત થશે

કન્યા : તને સાધકને નું એક છેલ્લી જ વાત કહીશ.
જગત કાણી સુખ ફેરવી અમારી સાથે બિભો
રહે. આ સિવાય તારો આરો નથી, એવારો
નથી.

આલિપ્ત : પણ...

કન્યા : પણ, નહિ. આ છેલ્લા બિલા છે એ પાદરી

છે. બાઈબલને વાંચીને એ જગત કાણી જોઈ
સકયા નથી. તારી સંજ્ઞાની વિચાર પણ એને
આડી નહોતી એ છું જુલો ગયો ! માટે...
(લાલણ કમળ મુખી પાંચની કતારમાં ઊઠી
બિભો રહે છે— પૂર ફેરવીને અને પડે પડે છે.)

૧૬, ચિત્રેન્દ્ર પાઠ,
અમદાવાદ-૭

[અનુસંધાન પૃ. ૨૪૬ થી આગળ]

શેઠ : (પહેલા આધાતમાંથી બહાર આવી) હાનિયા,
આ હું શું ભેલું છું...

હનન : શેઠશ્રી આ આપણા... ઉદ્ધાટન કરવાનું
કહો એમને.

શેઠ : આવો. સાહેબ... (કિન્દ્રમાંના ચાંબલા પાસે
લઈ જાય છે) હન્ય દિવસ છે. (હનન કાતર
ધરે છે તે લઈ) આપને હાથે... (મિનિસ્ટર
ઉફ ઉમેદવાર કાતર મૂકે છે ત્યાં...)

હનન : ... મૂળ્યું!

શેઠ : આઈ બની!

છોકરો } : એ... હે...
છોકરી }

શેઠ : જાણવો... સાહેબ... વૃદ્ધ...

હનન : ઓ બાપ રે...

ઉમેદવાર : (કાતર મુખી, નાસતી) મર્ષા...

(છોકરી, છોકરો, હનન, ઉમેદવાર એમ બધા
રેજા છોડી નાતી છૂટે છે. છેલ્લે શેઠ રહે છે
તે પણ નાસે છે, પણ જતાં જતાં, પડે પડે
તે પહેલાં એક વાર રોકિયું કરી જોઈ લે છે.)

શેઠ : (બારણામાંથી) હજી તો બિલુ છે. (જમ છે
અને પડે પડે છે.)

નવું વાચન

આલિપ્તચિત્ર અકાશન : અમદાવાદ-૨

વિદેશ (લોકો : ખોરાક : ધરો)

લે. ધીરજલાલ મજનર, ચિત્ર : કનુ શાહ દિ. દરેક
૦-૭૫

એ રંગમાં, મોટા ટાઈપમાં ચિત્રો સાથે તૈવાર
યથેલી પુસ્તિકાઓ.

અલિકર્મિત બીજગણિત (ધીરજા માટે)

લે. મુખાવલી સારાભાઈ શાહ, રૂ. ૪-૦૦

સેન્ટર ઓફ એડવાન્સ સ્ટડી ઇન એન્થ્રોપોલોજી
અધ્યક્ષ શ્રી. મધુભાઈ બૂચના આવકાર સાથે.

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી હનુમાનજી દવે
 પ્રધાન : શ્રી ભોળીલાલ ગાંધી
 સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી
 : શ્રી નગીનદાસ પારેખ
 : શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી મનનિહારી મહેતા
 : શ્રી બગસભાઈ મહેતા
 : શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
 : શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૬૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાષ્ટ્રીય, સાંસ્કૃતિક પ્રજાતીઓ અને પુરુષાર્થોના પરિચય કરાવવા ઝંખે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકારાન પ્રવૃત્તિ

- * નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
- * નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧૦૫૦]

પરામર્શ નગીનદાસ પારેખ * ભોળીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ ઘઘભટ્ટ * સુમન શાહ * રમેશ મ. જડ

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬ (ફોન : ૭૯૪૩૬)

સુદર્શ એમ. એમ. પ્રમોદ, શ્રી મલેશ-આયતી પ્રિન્ટરી, ૨૧/બી, કુંભરશીનગર, અમદાવાદ-૭
 ટાઇટલ સુરુચિ પ્રિન્ટર્સ, મીડાખળી, અમદાવાદ-૬.

હિસાબ-નવાજીમ જ્ઞાતી સોની, C/O વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

- * સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬
- * સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ ઘઘભટ્ટ, ૩/૧૭ ટીયર્સ હોસ્ટેલ, જુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૬
- * સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન શાહ, આચાર્ય, આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, બોડેલી (જિ. વડોદરા)
- મુદ્રણ કેન્દ્ર દયરાય ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી કોલેજ, મુંબઈ-૭

ગ્રોઈલિ-ઈમર્સર્, ડાયરેક્ટ-ગ્રોન-લાઈનિ સ્ટાર્ટર,
ગ્રોઈલિ-ઈમર્સર્ સ્વયંચાલિત સ્ટાર-ડેલ્ટા સ્ટાર્ટર,
ટેક્ષ્ટાઈલ મોટર સ્ટાર્ટર, એર-એક સ્ટાર્ટર, કેમ
સ્વિચ, એર એક કોન્ટેક્ટર્સ વગેરે સ્વિચગિયરના
નિર્માતા :

જ્યોતિ સ્વિચગિયર્સ લિમિટેડ

મેગર, તા. આમ્બેદ, નિ. ખેડા

ઇ.નુસાહ ચાક્ષુક

વિશ્વકોશ

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અંગત ગાસિક : જુલાઈ ૧૯૭૨

વિશ્વવિદ્યાલય

એકાંકી

એકે અમચી અવનીતુ અમત

+ એ પગ (એમિયાના)

ઉફે એકે આત્મચક્ષી એકાગ્રી

૨૫૫ આદિલ મન્સરી

સમીક્ષા

ગુજરાતી સાહિત્યમા ધર્મ-સમન્વય

૨૬૩ કનુભાઈ ભાતી

રાજકીય ચિંતન

રાજાજી : વેદાન્તી સમાજવાદી

૨૬૮ બોગીલાલ ગાંધી

ફિલ્મ

આસનું બૌદ્ધિક સૌંદર્ય : 'અનુભવ'

૨૭૬ ગણેશરામ શર્મા

પદ્યચર્ચા

'ત્રીકામ' વિશે થોડુંક બીજું

૨૭૮ વિશ્વ શાસ્ત્રી

શિક્ષણ : જીવિપાદીજીએ કે—

૨૮૦ વલુભાઈ પટેલ

પ્રવૃત્તિ ને પરિણામ

શિખર મંત્રણા : ભારત-પાક. સંબંધોના વિશાળ સંલેખ

૨૮૧ દિનેશ શુક્લ

વિકાસમાન આર્થિકી વ્યક્તિત્વનું બહુમાન

૨૮૪ રમેશ મ. ભટ્ટ

સુઝોકોટ્સા : કમ્પ્યુટર સિદ્ધિ સંસ્કૃતિ

૨૮૬ નલિનાક્ષ પંડ્યા

સહનત ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક

૫૬૫ ૪ પ્રકાશ ન. શાહ

નવું વાચન

૨૬૨ ૨૬૭ ૨૮૮

આદિલ મન્સરીના વિવિધ પ્રકારનાં લેખોમાંથી મુલાકાત થાય છે. કનુભાઈ ભાતી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપનકાર્ય કરે છે. વચ્ચે કુમારના એમણે શ્રીક નાટકોની આસ્વાદ-ગ્રંથો લખી હતી. બોગીલાલ ગાંધીના સ્વાધ્યાયલેખોના સંગ્રહ પાંચેય (સામઘના રાજકીય ચિંતન પરના બે લેખો સમેત) પ્રસિદ્ધ થયામાં છે. ગણેશરામ શર્મા એમની પદ્યક્રમોના અવલોકનો સંપૂર્ણ કરે એની ભક્તિ સિને-સિનો રાહ જુએ છે. વિશ્વ શાસ્ત્રીના એક લેખ અમે આ પહેલાં પ્રગટ કરી ચૂક્યા છીએ ('કાન્ત કાફી અને ફીલીપ', વિશ્વમાનવ, જૂન, ૧૯૭૩) વલુભાઈ પટેલ આથી તિથિનું બવન(પુનર્ગ)ના નિધાન છે. દિનેશ શુક્લ ચાહ્ન રીક્ષા સંસ્કૃતિ સુગત યુનિ સમાજવિદ્યા બવનમા સ્વચ્છતાસ્વચ્છતા આખ્યાતા તરીકે જોડાય છે. રમેશ મ. ભટ્ટ જ્ઞાનમગ્ની મંત્રણાના આગામી પ્રકાશન ક્રોનિકલના માટે આર્થિકી ક્રોનિકા વિશે લખી રહ્યા છે નલિનાક્ષ પંડ્યાએ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસનો અનુસંધાન કરાએ અભ્યાસ કર્યો છે. પ્રકાશ ન. શાહે ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક વિશે આ પહેલાં પણ લખ્યું છે (વિશ્વમાનવ, મે ૧૯૮૦).

ગુરુસુધાર : પૃ. ૨૭૧નું અનુસંધાન પૃ. ૨૮૮ પર છે.

એક ચમચી અવનીનું અમૃત + બે પગ (ભોમિયાના)

ઉકે એક આત્મલક્ષી એકાંકી

આદિત્ય મન્સૂરી

અધિકારમાં કથુસવાનો અવાજ...
મધ્યમાં આજે પ્રકાશ. પ્રકાશમાં, ધૂંટણથી
ખભા સુધી, દોરડાથી મુરઢેટાટ બધાએયો; જોના જોના
કથુસતો 'અ'.

અ : (ખસવાનો પ્રયત્ન કરતો) ઓહા! ઓહા!
(આકાશમાંથી એક ખંજર એના પગ પાસે
આવી પડે છે.)

અ : (ખંજર તરફ તાકીને 'જેતા') ઓહા! આખરે
એ કંથુ આવી પહોંચી.

(જમણી દિશામાંથી, ધૂંટણથી ખભા સુધી
દોરડાથી, મુરઢેટાટ બધાએયો 'અ' ધીમે ધીમે
ખસતો ખસતો, ખસી ખાતો પ્રવેશો છે.)

અ : (બ તરફ 'જેઈ') ઓહા! આખરે...

બ : (ધીમે ધીમે ખસતો) અયોક્ષસ વસ્તુઓની રાહ
જેવી નહોતી છે

અ : (કથુસતો) પણ એ અયોક્ષસતા મારી છે,
મારા માટે છે, આખરે એ...

બ : તમારા માટે કેવી રીતે હોઈ શકે?

અ : હું ખંજરોની વાત કરી રહ્યો છું, આખરે...

બ : ખંજરો!

(આકાશમાંથી એક ખંજર બતા પગ પાસે
આવી પડે છે.)

બ : હા... સમજ્યો! દરેકને આખરે પરિણામ તો
આવી મળે છે.

અ : પરિણામ! હું ક્યાં પરિણામની રાહ નથી
જેઈ રહ્યો.

બ : (ખાંસી) લાગ્ય તો બધાંય પર વરસતું હોય
છે. મૂખોગો ઉપર પણ.

અ : એકને મૂખ કહી દેવાથી ખીનનું સાણપણ
સિદ્ધ નથી થઈ શકતું.

બ : (ખસતો) છતાં ખીન પક્ષનું અસ્તિત્વ જરૂરી
છે.

અ : આ બધું બિનજરૂરી લાંબું છે મને તો.

બ : (બની નજીક ખસતો) આ ખંજરો પણ...

અ : ખંજરો! એના વિચારે તો...

(આકાશમાંથી એક ખંજર બતા પગ પાસે
આવી પડે છે.)

બ : આપણે દુરમનોથી ઘેરાઈ ગયા છીએ.

અ : મારે તો એકેય દુરમન જ નથી.

બ : પરંતુ પરિસ્થિતિની ભપકરતા વિશે તો સંદેહનું
થતું જ પડે.

અ : પરિસ્થિતિઓ મૂળભૂત રીતે તો ભપકર હોતી
જ નથી.

બ : (ખાંસી) તમારે આ વરસના ખંજરો...

અ : લામ મનુષ્યના મનનું ઉત્પાદન છે.

બ : એ જ આપણી છુનિયાદી સમસ્યા છે.

અ : છુનિયાદી રીતે તો હોઈ સમસ્યા જ નથી.

બ : એક રીતે જોઈએ તો એ સાચું છે પરંતુ

એ પુરવાર કરવું અશક્ય છે.
અ : આપણે પુરવાર કરી શકીએ એવી સ્થિતિની
સહ એમને.

ખ : પરિસ્થિતિ કાબૂ બહાર નીકળી ગઈ છે અને
આપણે અંકુશ ગુમાવી ચૂક્યા છીએ.
(ખ, અ ની પીઠને પીઠ ટેકવા બેસે રહે છે)

અ : આપણે કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની સમજૂતી વિષ
આવડે જ પડશે.

ખ : પણ કશો અર્થ કરવો એમને ને!

અ : આપણે જ સરતા સરતા અર્થ સુધી જઈ
શકીએ.

ખ : જો એમ કરી શકાવું હોય તો!

અ : મને તરસ લાગી છે.

ખ : પરિસ્થિતિ કાબૂ બહાર નીકળી ગઈ છે.

અ : મને ખૂબ તરસ લાગી છે.

ખ : આપણે અંકુશ ગુમાવી ચૂક્યા છીએ.

અ : મને તરસ લાગી છે.

ખ : લોહી પાણીથી પાતળું હોઈ શકે.

અ : હવે પહેલાં જેવું લોહી પણ ક્યાં રહ્યું છે!

ખ : પાણીથી એની ખોટ નહિ પૂરી સકાય.

અ : પાણી પણ અત્યારે તો અસહ્યતાના રથમાં
સુકાઈ ગયું છે.

ખ : અને સાથે સાથે લોહી પણ.

અ : લોહીને સુકાતાં જરા વાર લાગે છે. તેં ક્યારેય
લોહી જોયું છે? માથુસડું લોહી!

ખ : (ખસી) હા, એક વાર!

અ : (અને સહેજ ધક્કો મારી) મને કહે, લોહીની
વાત જરા વિગતવાર કહે.

ખ : નિશાનમાં, એક વાર આંખમાં ટંકણી વાગવા-
થી લોહીનું એક ટીપું નીકળ્યું હતું.

અ : (હોઠે જીભ ફેરવતા) કઈ અગિયોચાંથી ટીપું
નીકળ્યું હતું? ટચલીમાંથી?

ખ : ના, વચલીમાંથી.

અ : (હોઠે જીભ ફેરવી) લાલ લાલ ટીપું, ટીપું
લાલ લાલ.

ખ : એ ટીપું હું ચૂસી ગયો હતો, ખાસ મીઠું
લોહીનું ટીપું.

(આકાશમાંથી ખંજરો પડે છે)

અ : (આંખો બંધ કરી, હોઠે જીભ ફેરવતા) ટીપું
લાલ લાલ, લાલ લાલ ટીપું. લાલ લાલ લોહી,
લોહી લાલ લાલ.

ખ : એ પછી ક્યારેય લોહી જોયું નથી.

અ : મેં તો એ ટીપું પણ નથી જોયું. તું ખરેખર
ભાગ્યશાળી છે. મને તારી ખૂબ ઈર્ષ્યા આવે છે.

ખ : અત્યારે કેટલો સમય થયો હતો?

અ : અત્યારે કે ક્યારેય, આટલો કે તેટલો સમય
ચર્ચ નથી શકતો. સમય અને આપણે એનાથી
મુક્ત ચર્ચ ગયા છીએ.

ખ : મુક્તિનો આનંદ માણવા પહેલાં સમયની જાણ
હોવી ખૂબ જરૂરી છે.

અ : સમયની, કે આપણી, કે મુક્તિની, કે ખંજરની,
કે દોરડાની, કે આકાશની જાણ હોવી જરૂરી છે.

ખ : આપણે ક્યાં છીએ?

અ : અહીંયાં—

ખ : અહીંયાં એટલે ક્યાં? ચોક્કસ ક્યાં રથને?

અ : ક્યાંય નહિ પણ અહીંયાં — કોનેજમાં નહિ,
હોટલમાં નહિ, સિનેમામાં નહિ, રિક્ષામાં
ટ્રેનમાં નહિ, બસમાં નહિ, વિમાનમાં
ક્યાંય નહિ પણ અહીંયાં.

ખ : તારી પાસે કેટલાં ખંજર છે?

અ : બહુ થોડાં...

ખ : કુદરત.

અ : કુદરતને ખંજરોથી ન માપી શકાય.

ખ : હાહ! ફિલસૂફી! નથું કિચ્કડ.

અ : અસહ્ય!

ખ : (ખસી) અનિવાર્ય!

અ : અનિશ્ચિત!

ખ : અધકારમય!

અ : ફાલ્ગુ પરસેવો

ખ : જીવાણેકા શબ્દો

અ : શબ્દોનું જંગલ

બ : (ખાસી) નહું કિચ્ચા
(આકાશમાંથી બે ખંજરો ઝાલી જાનેના પગ
પાસે પડે છે)

બ : થોડાંક વધુ ખંજરો.

અ : એ દારૂ કર્યું માપવાનો મેપલ ન કરીશ.

બ : આપણે અહીંયાં રહી રહીએ નહિ.

અ : અહીં કે અન્ન કરોય પણ.

બ : આપણે કે અન્ન કોઈ પણ.

અ : અહીંયાં કે ગરે ત્યાં.

બ : દુરમનોમાં ઘેરાયેલા

અ : ખંજરોમાં ઘેરાયેલા

બ : ખરેખર! ધણું અપરું છે.

અ : તું એવું કારણ બણે છે?

બ : મને કારણોમાં રસ નથી

અ : સરસ! બહુ સરસ! એ કારણે જ તું...

બ : હું હવેની વાત કરું છું અને તું દહીંની.

અ : મને દહીં બહુ ભાવે છે.

બ : એ મેળવવું લગભગ અશક્ય છે.

અ : મેં છેલ્લીવાર દહીં ખાધું ત્યારે હું સાત વર્ષનો હતો. માત્ર સાત જ વર્ષનો.

બ : તું ખાતરીપૂર્વક કહી શકે કે તું સાત જ વર્ષનો હતો...

અ : હા...હા... મને બરાબર યાદ છે. હું સાત જ વરસનો હતો—દહીં સાથે; સાત વરસનો.

બ : રમૂતિ પર ભરોસો રાખી જીવવું સલાહભર્યું નથી.

અ : એમાં રમૂતિનો શો વાક?

બ : (ખાસી) બધી ઝુસીમતોની જડ જ ત્યાં છે

અ : કાખલા તરીકે...

બ : તું હવે દહીં મેળવી શકે એવી સ્થિતિ નથી રહી.

અ : હા, હું હવે દહીં ન મેળવી શકું!

બ : સાત પછી તે દહીં બેયું પણ નથી.

અ : હા—એ હકીકતોને સ્વીકાર ક્યે જ છૂટકો.

બ : અને હકીકતોને તું બદલી શકે તેમ નથી.

અ : ખરેખર! હું હવે કેપારેમ સાત વરસનો નહિ થઈ શકું.

બ : અને ધારો કે તું પાછો સાત વરસનો થઈ જાય તો હવે એનો પણ કરો અર્થ નથી.

અ : ધારો કે કરો જ અર્થ નહિ હોય, પરંતુ તું આમ દલીલો ન કર.

બ : દલીલો તો સ્વર્ગ સુધી લઈ જતી સીડીઓ છે.

અ : એવો! પણ મારે સીડીઓની જરૂર જ નથી.

બ : અને ધારો કે તે જરૂર હોય તો પણ અહીં સીડીઓની બવરથા અર્થ શકે તેમ નથી.

અ : (નાક ચડાવી) વખાર જેવી વાસ આવે છે.

બ : રમૂતિના આધારે જીવવું કપડું છે.

અ : મને કોઈ સમજતું નથી

બ : હું અક્ષરેઅક્ષર સમજી શકું છું.

અ : એ તદ્દન અશક્ય છે

બ : (ખાસી) અહીં કર્યું જ અશક્ય નથી.

(આકાશમાંથી બે ખંજરો.)

અ : ખંજરો સિવાય લગભગ બીજું બધું જ અશક્ય છે.

બ : ખંજરોએ શક્યતાની ધોરી નસ ચીરી નાખી છે.

અ : મને કર્યું સમજતું નથી.

બ : તારે સમજવું પડશે. ધન્ય ન હોય તો પણ

અ : મને તરસ લાગી છે.

બ : હવે દહીં નહિ મળે.

અ : (હોઠે જીભ ઠેરવી) મને દહીં બહુ ભાવે છે.

બ : તને દહીં નહિ મળે.

અ : મને તરસ લાગી છે.

બ : નહિ મળે.

અ : દહીં (હોઠે જીભ ફેરવી) દહીં.

બ : દહીં અને નહિ એકબીજામાં એકબીજા ગયાં છે.

અ : નહિ, નહિ, દહીં ન એકબીજા શકે. એમાં ખાડું

દહીં તો નહિ જ. અશક્ય, તદ્દન અશક્ય.

(આકાશમાંથી બે ખંજરો.)

બ : પરિસ્થિતિ તરફ આંખમાંથી આંસુ ધરી ઠેરી રીતે જીવી શકાય. તદ્દન અશક્ય.

અ : અને આંખો ઉધારી રાખી જીવવું ક્યા સહેલું છે! અશક્ય, તદ્દન અશક્ય.

બ : પસંદગી કરવાનો અહીં કોઈ અવકાશ નથી.

અ : છતાંમ આકાશ છે.

બ : ખંજરોથી ભરેલું

અ : છતાંમ આકાશ છે

બ : પસંદગી વનરનું

અ : છતાંમ આકાશ છે.

બ : તદ્દન બોદ્ધ, બેદ્ધ, ધાતકી...

અ : છતાંમ આકાશ છે.

બ : સચાવત, જડ

અ : છતાંમ અ કાશ છે.

બ : (ખારી) આપણું આકાશ.

અ : છે,

બ : આપણું ખંજરોથી ભરેલું આકાશ.

અ : છે.

બ : આપણી ધાતમાં ટાંપીને બેઠેલું આકાશ.

અ : છે.

બ : આપણી પસંદગી વગરનું આકાશ.

અ : છતાંમ છે. ફાટી ગયેલા દૂધ જેવું.

બ : (હોઠે જીભ ફેરવી) શું કહ્યું! દૂધ જેવું. ફરી એક વાર બોલ તો.

અ : ફાટી ગયેલા દૂધ જેવું.

બ : (હોઠે જીભ ફેરવી)

દૂધ હજી ફાટ્યું નથી. ખંજરોથી દૂધ ફાટી ન શકે. ને દૂધ ફાટી જાય તો હોં બને. તારું હોં. બોહા! ના, તને હોં નહિ મળે. દૂધ હજી ફાટ્યું નથી. હું કોઈ પણ કિસામે દૂધને ફાટવા નહિ દઉં.

અ : તારું દૂધ કદાચ નહિ ફાટ્યું હોય. પરંતુ તારું દૂધ તો...

બ : (ખાસી) ના, તારું દૂધ પણ નથી ફાટ્યું.

અ : મન જરાબર માદ છે કે જ્યારે હું સાત વરસનો હતો ત્યારે તારું દૂધ ફાટી ગયું હતું.

બ : સ્મૃતિના આધારે આમ કયાં સુધી ટકી રહીશ?

અ : દૂધ પોતાના દૂધાવની સ્મૃતિ ટકાવી રાખવામાં નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે જ એવું દહી બને છે.

બ : પણ એ હોં અત્યાર સુધી તો 'તારું' થઈ ગયું હશે. તું ખાઈ પણ ન શકે કોટલું ખાદું.

અ : (આંખો બંધ કરી) હું થીજેલા, ખાટા દહીંના સરોવરમાં ખૂંપતો જાઉં છું.

બ : (આંખો બંધ કરી) હું ફાટેલા દૂધના સરોવરમાં ફૂંજતો જાઉં છું.

અ : (આંખો બંધ કરી) દહીંના સરોવરના ઊંડાણમાં હું તારો ખાટો અવાજ આપી શકું છું.

બ : (આંખો બંધ કરી) દૂધના સરોવરના ઊંડાણમાં હું તારો ખાટો અવાજ સંધી શકું છું.

અ : (બંધ આંખો) દોરડાથી મુરકેટાટ બંધાયેલા અવાજની ખટાસને હું સ્પર્શી શકું છું.

બ : ખંજરોથી ઘેરાયેલા, ફાટેલા અવાજને હું સંધી શકું છું.

અ : મારો પગ સરોવરના તળિયાને અડકે છે.

બ : મારો પગ સરજના નળિયામાં સરકે છે.

અ : મારો પગ સરોવરનું તળિયું છે.

બ : મારો પગ સરજનું નળિયું છે.

અ : મારો એક જ પગ છે.

બ : મારો એક જ પગ છે.

અ : મારો જમણો પગ છે.

બ : (ખાસી) મારો ડાબો પગ છે.

અ : જમણો પગ.

બ : તારો પગ.

અ : ડાબો પગ.

બ : મારો પગ.

અ : જમણા પગની જમણી તરફ જે કાંઈ છે તે તારું છે.

બ : ડાબા પગની ડાબી તરફ જે કાંઈ છે તે તારું છે.

અ : જમણા પગની જમણી તરફ પૂર્વ દિશા છે. પૂર્વ દિશામાં સરજ બેઠો છે. ભેગતો સરજ મારો છે.

બ : ડાબા પગની ડાબી તરફ પશ્ચિમ દિશા છે. પશ્ચિમ દિશામાં સરજ ફૂંબે છે. ફૂંબતો સરજ મારો છે.

અ : જમણો પગ મારો છે.

બ : (ખાસી) ડાબો પગ મારો છે.

અ : તારો પગ જરા ફર રાખ. મારું દહીં ખાઈ
થઈ જશે.

બ : તારો પગ ફર રાખ. મારું દૂધ ફાટી જશે.

અ : મારો પગ દહીંમાં છે.

બ : મારો પગ દૂધમાં છે.

અ : દહીં મારું છે.

બ : દૂધ મારું છે.

અ : ફાટેલું દૂધ.

બ : દૂધ હજી ફાટ્યું નથી. તારો પગ ફર રાખ.

અ : દહીં હજી ખાટ્યું નથી. તારો પગ ફર રાખ.

બ : તારો પગ ફર રાખ.

અ : તારો પગ ફર રાખ.

બ : (ખાંસી) તારો પગ ફર રાખ.

અ : તારો પગ ફર રાખ.

બ : તારો પગ ફર રાખ.

અ : તારો પગ ફર રાખ.

બ : તારો પગ ફર રાખ.

અ : મારા પગ નમિ સરોવરનું તળિયું છે.

બ : મારા પગ નમિ સરોવરનું તળિયું છે.

અ : સરોવરનું તળિયું છે.

બ : સરોવરનું તળિયું છે.

અ : સરોવરનું તળિયું છે.

બ : સરોવરનું તળિયું છે.

અ : સરોવરનું તળિયું છે.

બ : સરોવરનું તળિયું છે.

અ : સરોવરનું તળિયું છે.

બ : (ખાંસી) સરોવરનું તળિયું છે.

અ : તળિયું છે.

બ : તળિયું છે.

અ : તળિયું છે.

બ : તળિયું છે.

અ : તળિયું છે.

બ : નથી.

અ : તળિયું છે.

બ : નથી.

અ : સરજ છે.

બ : (ખાંસી) નથી.

અ : સરોવર છે.

બ : નથી.

અ : દહીં છે.

બ : નથી.

અ : દૂધ છે.

બ : નથી.

અ : જમણો પગ છે.

બ : નથી.

અ : ડાબો પગ છે.

બ : (ખાંસી) નથી.

અ : પૂર્વ દિશા છે.

બ : નથી.

અ : ઊત્તરો સ્થા છે.

બ : નથી.

અ : પશ્ચિમ દિશા છે.

બ : નથી.

અ : મૂળતો સ્થા છે.

બ : (ખાંસી) નથી.

(આશ્ચર્યથી બે ખંજરા)

અ : છે.

બ : નથી.

અ : છે.

બ : નથી.

અ : છે.

બ : નથી.

અ : છે.

બ : નથી.

અ : છે.

બ : નથી.

અ : છે.

બ : (ખાંસી) નથી.

અ : હું કદું છું કે છે.

બ : હું કદું છું કે નથી. તારો પગ જ નથી.

અ : તારો પગ જ નથી.

બ : તારું તળિયું જ નથી.

અ : તારું નમિયું જ નથી.

બ : તારું સરોવર જ નથી.

અ : તોરો સરજ જ નથી.

બ : તારું દહીં જ નથી.

અ : તારું દૂધ જ નથી.

બ : (ખાસી) મારું દૂધ છે.

અ : મારું દહીં થયું છે. દહીં છે. મારું દહીં છે.
દહીં મારું છે. હું સાત વરસનો હતો ત્યારથી
દહીં મારું છે.

બ : તું સાત વરસનો નથી.

અ : હું સાત વરસનો નથી.

બ : તારું દહીં ન હોઈ શકે.

અ : છતાંય મારું દહીં હોઈ શકે. મારું દહીં છે.

મારું જ છે.

હું છું અને મારું દહીં છે,

મારું દહીં છે અને હું છું.

દહીં અહીં છે.

હું અહીં છું.

હું અહીં જ છું

હું જ દહીં છું

હું મારું દહીં છું

(આકાશમાંથી બે ખંજરો)

બ : (ખાસી) અને હું દૂધ છું.

અ : દૂધ કાઢેલું છે.

બ : ના, દૂધ કાઢેલું નથી. હજી આ કોણ સુંધી દૂધ

કાઢ્યું નથી. મારું દૂધ ને કાઢે. ને કાઢે એ જ

દૂધ મારું.

મારું દૂધ...

મારું દૂધ...

મારું દૂધ અને હું.

મારો હું અને દૂધ.

દૂધ અને હું

હું અને દૂધ.

હું દૂધ.

દૂધ હું

(ખંજરો)

(હાથી દિશાઓથી એક એી હાથમાં માં
ખાલી અને ચમચી લઈ રથપરથી કવિ
મણિલાલ દેસાઈનું ગીત ગાતી ગાતી પ્રવેશે
બંને પુરુષો પાસે અટકી, બંનેની આસપ
વર્ણનાકારે ફરતી ફરતી ગાય છે.)

ઉંબરે ઊભી સાંભળું રે બોલ બહાલમનાં.

ધરમાં સૂતી સાંભળું રે બોલ બહાલમનાં.

મામને પાદર ધૂધરા વાગે

જીંધમાંથી મારાં સપનાં મંગે

સપનાં રે. બોલ બહાલમનાં

કાલ તો હવે વાઝા રાજે બૂલયું બોલ

કાલ તો હવે મોરચાં સાથે ફૂદયું બોલ

જૂલતાં એકો લામચોં અને

ફૂદવાં કટિ વાગશે અને

વાગશે રે બોલ બહાલમનાં

આજની રાત્રી મોરચુ પાતી વીંઝયું બોલ

વાઝને વેલે વાલોળ પાપડી વીંઝયું બોલ

વીંઝતાં પવન અકો અને

વીંઝતાં પવન નારો અને

નારો રે બોલ બહાલમનાં

ઉંબરે ઊભી સાંભળું રે બોલ બહાલમનાં.

ધરમાં સૂતી સાંભળું રે બોલ બહાલમનાં.

અ : હે દેવી! આપના કરકમળમાં ને કામને

ખાલો છત્રકી રહ્યો છે તે કમા પદમવંચરીવં

ધારણ કરી રહ્યો છે?

બ : (ખાસી) અને આપના અન્ન કરકમળમાં

અદિની ખાલી ચળકી રહી છે. તેના ખાલ

સાથે શો સંગપ છે?

સ્ત્રી : ખાલામાં અવનીનાં અમૃત છત્રકી રહ્યાં

અને ચમચી અને ખાલા વચ્ચે ભોગિયા અ

કુન્નરા જેવો સંગપ છે.

અ : (હોઠે ઝલ ફેરવી) અવનીનાં અમૃતમાંથી એ

ચમચી અને આપેલું હું સાત વરસનો હતો

ત્યારથી એની શઢ નેઈ રહ્યો છું. માત્ર એ

જ ચમચી...

ખ : (ખાંસી) એક ચમચી અને પણ. હું હેઠલાં
સાત વપંથી એની રાહ જોઈ રહ્યો છું.
(ત્રી, ખાંસામાંથી એક એક ચમચી વારી,
અ, અને બના મે(માં) રેડે છે.)
અ : (ચૂંકતાં) યુ... યુ... આ તો ખાટું દર્દી છે.
એકદમ ખાટું.
ખ : (ચૂંકતાં) યુ... યુ... આ તો ફાટેલું દૂધ છે.
યુ...
ત્રી : સજ્જનો! આ નથી દૂધ કે નથી દહીં.
પરંતુ 'પરેપરે' અવનીનું' અમૃત છે. શુદ્ધ
અવનીનું' અમૃત.
અ : યુ... ખાટું દહીં જેવા અવનીના અમૃત પર
યુ... એક નહિ દહાર વાર યુ... યુ...
ખ : યુ... ફાટી ગયેલા દૂધ જેવા અવનીના અમૃત
પર યુ. દહાર નહિ લાખ વાર યુ. યુ...
અ : યુ... યુ. યુ.
ખ : (ખાંસી) યુ. યુ... યુ.
ત્રી : સજ્જનો! ખાટું દહીં કહો કે ફાટેલું દૂધ.
એક વાર યુ કરો કે લાખ વાર. જે છે તે આ
છે, અને આ જ 'પરેપરે' અવનીનું' અમૃત છે.
અ : હે દેવી! આ પહેલાં અમે અવનીનું' અમૃત
ચાખ્યું નહોતું એથી જ એના સ્વાદથી અમે
અપરિચિત હતા.
ખ : હે દેવી! એમાં આપનો કે અમારો કે અવનીના
અમૃતનો, કોઈ તો પણ વાંક નથી
ત્રી : ત્યારે કેનો વાંક છે?
ખ : પરિસ્થિતિનો. અંધો વાંક પરિસ્થિતિનો છે.
અ : (ખ ને) તું ભૂલે છે. પરિસ્થિતિ તો ગિચારી
હમેશાં નિર્ણય હોય છે.
ત્રી : ત્યારે વાંક કેનો છે એ કહો ને ?
અ : દરેક પરિસ્થિતિમાં ગુણો વાંકે બનતો જ હોય
છે. શાસ્ત્રોમાં મનને ચક્રંટ સાથે સરખાવવામાં
આવ્યું છે.
ખ : (ખાંસી) અને મક્રંટને ખન સાથે
અ : (ખ ને) સતે તારા સાથે પણ સરખાવી શકાય.
ખ : અને ખંજરો સાથે પણ.

ત્રી : અવનીના અમૃત સાથે પણ.
અ : ખાટું દહીં' સાથે.
ખ : ફાટેલા દૂધ સાથે.
ત્રી : કાચના પ્યાલા સાથે.
ખ : (ખાંસી) સરોવર સાથે.
અ : સરોવરના તળિયા સાથે.
ખ : સરખના નગિયા સાથે.
ત્રી : ચાંદીની ચમચી સાથે.
અ : સરોવરની પાળ સાથે.
ખ : લીંછુના ઝાડ સાથે
ત્રી : ઉંચા લીંચા પહોડ સાથે.
અ : શરીરની રોગ સાથે.
ખ : દિલ્હીના કંગ સાથે
ત્રી : બોમિયાના ખમ સાથે.
અ : (ખ ને) તારો પગ આધો રાખ.
ખ : (ખાંસી) (અ ને) તારો પગ આધો રાખ.
(આકાશમાંથી ખંજરો)
અ : ખંજરની ધાર સાથે.
ખ : લંદુની આર સાથે.
અ : દોઝડાના વળ સાથે.
ખ : માલડાના ગળ સાથે.
ત્રી : લાલિયાના છળ સાથે.
અ : દાવરના રંકા સાથે.
ખ : સોનાની લંકા સાથે.
અ : મરઘીના ઈંડા સાથે.
ખ : બાફેલા મીંડા સાથે.
અ : ખાદીના ઝળા સાથે.
ખ : ડાલડાના ડળા સાથે.
અ : બાજરીના ફૂંડા સાથે.
(આકાશમાંથી ખંજરો)
ખ : (ખાંસી) કેકટસના ફૂંડા સાથે.
અ : ખાદીની શેરવાની સાથે.
ખ : નકામાં નુકસાની સાથે.
અ : જમણી સાથે.
ખ : ડાળી સાથે.
ત્રી : કવિઓની ખાંસાળી સાથે.

અ : રાજ સાથે.
 બ : રાણી સાથે.
 અ : ધૂળ સાથે
 બ : (ખાંસી) ધાણી સાથે.
 અ : દુવાલ સાથે.
 બ : નૅપ્કિન સાથે.
 અ : મિલિટરીની છપ સાથે,
 બ : ડામરના પીપ સાથે
 અ : માચીસની કાંડી સાથે.
 બ : ચરમાની દાડી સાથે,
 (ખંજરો)

અ : માટલી સાથે,
 બ : ખાટલી સાથે.
 અ : ખાટલી સાથે.
 (ખંજરો)

અ : દુકાન સાથે.
 બ : મકાન સાથે.
 અ : બારી સાથે.
 બ : (ખાંસી) બારણાં સાથે.
 અ : દોલ સાથે
 બ : (ખાંસી) મોલ સાથે
 અ : વ્હાલમના મોલ સાથે

(આકાશમાંથી એક એક કરી સતત ખંજરો પડવા કરે છે. ધીમે ધીમે ઓછા થતાં પ્રકાશ વચ્ચે)

અ, બને પુરુષોના મોઢામાં એકેક ચંચલી રેડતી રેડતી માથે છે ;

“ઉબરે ભી સાંભળું રે મોલ વ્હાલમના
 ધરમાં સતી સાંભળું રે મોલ વ્હાલમના.”
 (ખંજરો)

નવું વાચન

સુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ તથા સોસાયેટી પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ.

દેશદેશની લોકકથાઓ.

લે. મૂળશબ્દર મો. ભદ્ર ક્રિ. રૂ. ૧-૫૦

કિશોરોના સંસ્કાર ધર્મતરની દૃષ્ટિએ, શ્રી મોટાની પ્રેરણા નીચે શરૂ થયેલી કિશોરભારતી ગ્રંથમાળાનો આ પહેલો મણકો છે. મોટી સાઈઝમાં, સુંદર ચિત્રો સાથે સુધ્ધ છપાઈ અને બાઈન્ડિંગમાં આ પ્રકાશન થયું છે. શ્રી મધિરભાઈ પટેલનું ‘નિવેદન’ અને શ્રી નગીનલાલ પારેખનું ‘આમુખ’ આ ગ્રંથમાળાનો હેતુ સ્પષ્ટ કરે છે.

ભારતીય દુર્ગવિધાન

સોસાયેટી પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ. મુંબઈ-૧૪.

ક્રિ. રૂ. ૩૫-૦૦

દુર્ગ અને દુર્ગચર્યા જેવા સાંસ્કૃતિક વિષયની વિશદ માહિતી આપતું આ ગ્રંથ બે ગુજરાતી પ્રકાશન છે. આ ગ્રંથના એક લેખકો આ વિષયના વિદ્વાનો છે. આ ગ્રંથને શ્રી મોતીચંદ્ર જેવા મુંબઈના

પ્રિન્સ ઓફ વેસ્ટ મ્યુઝિયમના નિયામક અને એક અધિકારનું ‘પુરોવચન’ પ્રાપ્ત થયું છે. મોટી સાઈઝનો આ ગ્રંથ અનેક ફોટોઓ અને અન્ય આલેખોથી સમૃદ્ધ છે.

તારક તેજ અને રંગ

લે. છાત્રભાઈ સુધાર કિંમત રૂ. ૩-૨૫

પૂ. શ્રી મોટાની પ્રેરણાથી આરંભાયેલ વિજ્ઞાન પરિચય ગ્રંથ એણીનો આ પહેલો મણકો છે. ગ્રંથમાં વિજ્ઞાનની સમજ અને વૈજ્ઞાનિક ભાવના કેળવવાના સફળદાયકી આ ગ્રંથમાળાનો પ્રારંભ થયો છે. તેના તંત્રીમંડળમાં ગુજરાતના શિક્ષણ અને વિજ્ઞાન ક્ષેત્રના નિષ્ણાનો છે. આકાશ-ખગોળવિજ્ઞાન ક્ષેત્રના ખ્યાતનામ લેખકની કલમે લખાયેલ આ પુસ્તિકા સુંદર ચિત્રો અને આલેખો સાથે પ્રગટ થઈ છે, જેનો પ્રવેશક ‘વેધશાળા’ના પ્રમુખ વિદ્વાન શ્રી-દરિદર પ્રા. ભદ્રે લખેલો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધર્મ-સમન્વય | કલુસાર્થ જાની

ધર્મ-સમન્વયનો વિચાર, પહેલી નજરે જૂનો પ્રાગે, અનેક ધર્મોનાં સદાના સંમેલન જેવા બાંધે છે; ત્યાં દાન અને પૂજા કરતાં વધુ મહત્વનો છે ધર્મ-ધર્મ વચ્ચેનો પરસ્પરનો મુક્ત વ્યવહાર અને એ માટેનાં ધર્મસંમેલનો, એમ એક શિલા-લેખમાં બે દળરૂપ વર્ષ પહેલાં અરોડે લખ્યું છે. એણે 'સમવાય' શબ્દ વાપર્યો છે. કહ્યું છે: "સર્વ સંપ્રદાયોના સારની...દૃઢિત્વ બીજા છે વાક્યસંપ્રદાય. ઠંવળ પોતાનાં જ સંપ્રદાયનો આદર ... ને અન્યનાની... નિંદા કરનાર... તે પોતાના સંપ્રદાયને પણ હાનિ પહોંચાડે છે... સમવાય સારો છે; એથી લોક એક બીજાના ધર્મને ખ્યાન દઈને સાંભળે અને સમજવાની ક્ષમણ કરે." ૧

દળરૂપ વર્ષ પહેલાં બ્રાહ્મણ-જૈન ધર્મો વચ્ચેના કહેવાતા વિદ્વેષના મુખમાં—હસ્તિના તાલ્યમાનેડપિ ન વિદોઃ જિનમંદિરમ્—“જાતે હાથી પડે પૂડે, ના જતું જિનમંદિર” —એ લોકકાકિતના જાનાનામાં આપણા હેમાચાર્ય કુમારભાગની સાથે પગપાળા સોમનાથની માંનાએ ગયા હતા ને મહાદેવસ્તોત્ર રચ્યું હતું—એમ કહેવાય છે. સં. ૧૧૬૪માં યથેલ જિનવચ્ચગમ્યરિએ પોતાના સંવપદકમાં સાધુઓ માટેનાં આચાર્યસ્તોત્રમાં જેનેતરો પ્રત્યેની અક્ષમાને કુપ્ત્ય લેખ્યું છે, તે એક જૈન સાધુએ 'સર્વદર્શન-માન્યતાપ્રવચ' પણ રચ્યો છે. ૨

યજ્ઞમાન પટેલની પુત્રીને ઊડાવવા આપણા અસાધિત — અંકારુદ્ધને મિત્રાંબીજીના વેશ લખનાર ભવાઈદાર — મુખરો સાથે એક જાણે જમ્યા હતા:

ને છૂતાછૂતની છો, રાખનારને નરસિંહે, તો સંમળાવ્યું હતું—

“એવા રે અમે એવા રે એવા...”

બળવંતરાય જેને ત્રીજું લોચન કહે છે તે જેને મળ્યું હોય, તેને કોઈ એક ધર્મ, સંપ્રદાય કે વારો રહેતો નથી. એ તો અણુઆણુમાં બાંધેલ પરમતત્ત્વને જ સચરાચરનાં ધૂમતું જાણે છે ને કહે છે:

“ધાર, ધર્મિયા પછી નામ-રૂપ જૂળવા,
અતે તો હેમતું હેમ હોયે.”

એને ધર્મતત્ત્વનું દૃઢપણ પણ ટુચ્છ લાગે છે. સાચા વેરાગી સંતના ચિત્તમાં તો સર્વે ધર્મોનું સારસત્વ સિંચાઈ જ ગયું હોય છે. અખો કહે છે તેમ—

“મુતર આવે ત્વમ તું રહે,

અમત્વમ કરીને હરિને લહે;

વેશ-રોક છે આડી મલી,

માલી પેઠા ન શકે નીકળી.”

એ તો સ્પષ્ટ રીતે ધર્મના બાહ્યાચારોને બંધ લેખે છે. એવી બંધતા હેખાય ત્યાં સંત ચૂપ રહી જ કેમ શકે? નારી ને નર વચ્ચે ભેદ જેવો વૈષ્ણવા-માર્ગની દૃષ્ટિની સંકુચિતતા પર મારીએ કરેલો, ‘બન્ધ તમારો વિવેક’ એ કટાક્ષ જાણીતો છે. લોકકથાઓ ને અન્ય વાર્તાઓમાં પણ, હિંદુમુસ્લિમ પ્રશ્નપ્રશ્નો આવે છે. જેસલતોરલની કમર જેવાં અનેક સ્થાનો આજેય હિંદુઓનાં તીર્થધામો બન્યાં છે.

પરંતુ એ જાતામાં ધર્મ-સમન્વયનો અલગ પ્રશ્ન જોયો થયો નહોતો, એ પ્રશ્ન તો જોયો થયો

આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાના એક વિકાસ-તંત્ર છે. અંગ્રેજોના સંપર્કે આપણી જીવનદષ્ટિ પલટાઈ. આરંભે સુધારાનો ઉછાળો આવ્યો; એના પ્રવાહાતે, વળી, સંસ્કૃતિ-જનની વૃત્તિ આવી; પછી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થતાં જ સંસ્કૃતિ-સમન્વયની અનિવાર્યતા દેખાઈ. આ બધા તળે ધાર્મિક નહિ, સામાજિક દષ્ટિ જ પ્રધાન રહી. એના સંદર્ભમાં જ ધર્મની અસિલનો પણ થયાં. ૧૮૪૪માં મુસ્લિમો શરૂ થયેલ દુર્ગારામની 'માનવધર્મસભા', કે ૧૮૫૮માં અમદાવાદમાં ભોળાનાથ વગેરેએ શરૂ કરેલ 'ધર્મસભા', પછી 'પ્રાર્થનાસમાજ', કે ૧૮૬૦માં મુંબઈમાં નર્મદે કરેલ 'તત્ત્વશીલક સભા'થી આરંભીને આર્થસમાજ, ત્રિપોસાદિકલ સોસાયટી, વૃત્તિશાસ્ત્રમાં કે શ્રીમજુ-રામ જેવાના પંથો સુધીનો વિચાર કરો. એ ધર્મ-આદેશનોથી પ્રગટેલા સાહિત્યને પણ સમાજસજ્જી દષ્ટિ લઈને ચાલવું પડ્યું છે. 'સસ્વતીચંદ્ર'માં ધર્મચર્ચામાં - કઈ દષ્ટિ છે? તેનો ન નંદવામ એની કાળજી રાખી, શિશ્યોના શિક્ષણને તોડવાની વાત છે. એનો કથાનાયક — મુનિવર્સિટીનો એક પંડિત, ભાવનાશાળી સમાજભીંસક — ચંદુશંકરે સંત બનીને પાછો કલ્યાણમાળ રચાવવા સંચારમાં ઊતરી આવે છે. એમનો કદ માનવતુર દેવતાને ગાળીમાં પધરાવે છે. રમણભાઈનાં 'ધર્મ' અને સમાજમાંનાં પ્રવચનોમાંય આવી દષ્ટિ છે. 'રાઈનો પવંત'માં દેવ-સંપ્રદાયીઓનો પ્રસંગ ચૂકીને અને 'ભદ્ર'ભદ્ર'માં એ પાત્ર દ્વારા રમણભાઈએ સામિત્યમિત્તાની ઠેકડી ઉડાડી છે. રાજ્ય હાથવેંતમાં છે એ ટાણે જ રાઈ લીલાવતી અને સમાજનો વિચાર કરે છે! સલ અને નીતિનો વિચાર કરે છે. એને મન ધ્રુવર તે નીતિ-કર્તવ્યપથનું પ્રેરક-આસક બળ છે. એટલે પ્રશ્ન છે : 'સન્મતિ પ્રેરી છે જેવી, આપને બલ તેલકું; કે હું સર્વસ્વ છોડી ને, તમને વળગી રહું.' અન્ય ધર્મ પ્રત્યેનું ઔદાર્ય, એ સમજવાનો સન્નિધ પ્રપંચ — એ પણ આ સામાજિક દષ્ટિનું એક લક્ષણ બન્યો. ત્રિપોસાદીની અસર અને સહી-વાદ જેવાં બંનેને કારણે જ કૃતિઓ સ્વાર્થ તેમાં

ધર્મ-સમન્વય જેનું કંઈક દેખાય — પાસ કરીને ગચ્છીમાં. મણિલાલ, કલાપી અને કાલે પ્રિસ્તી ધર્મ અને એમાંય સ્વીગ્નજોનને ગુજરાત સમક્ષ મૂકવા. સાદર મુગમાં આ બધાને કારણે ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસ તરફ વલણ હતું. એ માદ કરતાં જ આનંદકરણાર્થ તરત માદ આવે છે. પણ એક નામ ભૂલઈ ગયું છે — મણિભાઈ પારેખનું. સર્વ-ધર્મસમન્વયને જેણે જીવનનું કર્તવ્ય લેખ્યું હોય, આખું જ જીવન એને સમર્પી દીધું હોય, અનેક ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી અનેક વિદ્વાતાપૂર્ણ પુસ્તકો અંગ્રેજી-ગુજરાતીમાં લખ્યાં હોય, એવા હતા પ્રિસ્તી થયેલ એક પરમ ભાગવત મણિભાઈ પારેખ. તેઓ કહે છે : "હું બધા ધર્મોમાં સામ્ય અને તેઓ વચ્ચે રહેલો આંતર સંબંધ બેસાડી દેતો, અને તેને અનુસરી મેં આર્થજાતિના જુદા જુદા ધર્મો તેમ જ સૈનેટિક જાતિના ધર્મ અને તેમાં પાસ કરીને મહદી ધર્મ અને પ્રિસ્તી ધર્મોના વિશેષ અભ્યાસ કર્યો હતો."

આ બધું હતું છતાં ગોંધીજી અહીં આવ્યા એ પહેલાં ધર્મસમન્વયનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ નહોતો. બંગાળના ભાગલા પછી જન્મેલ રાષ્ટ્રીય અસિલન અને સ્વદેશી-ચળવળે એક નવી ચાતુર્યમિત પ્રગટાવી હતી. ત્યાં હિંદુમુસ્લિમ ભેદ નહોતો. એ પહેલાંય 'પંડોના બળવામાં' બન્ને ક્રોધે સાથે રહીને 'સડી હતી જ. બન્ને પક્ષનાં ધર્મધિ બળેા હમકલાં કરતાં છતાં સમન્વયનો અલગ વિચાર કરવો પડે એવી ભૂમિકા નહોતી.

પછી રાષ્ટ્રીય ભાવના જેમ જેમ વેગ પકડતી ગઈ તેમ તેમ ભારતીયોમાં ભાગલા પાડવાની અંગ્રેજ સત્તાનંતની ચાલ પણ વેગવતી થતી ગઈ. ભારત આવતાં પહેલાં આફ્રિકામાંની એકીસ વર્ષની ભારત દરમિયાન ખુદ ગોંધીજીને સમન્વયનો અલગ વિચાર કરવો પડ્યો નહોતો. એ અહીં કરવો પડ્યો. ખિલાફતની ચળવળે એને વેગ આપ્યો.

કાલે જેમને રાષ્ટ્રીય-રાજકીય કાર્ય સોંપેલું તે ગોંધીજી યજ્ઞે તો હતા ધાર્મિક યુગ. એટલે એમણે

રાજકારણમાં પણ શુદ્ધ આચારને અનિવાર્ય લેખ્યો. ધર્મને ત્યાં પણ એ કેન્દ્રમાં રાખવા મથ્યા. પણ એ હતી બાપકે ધર્મ-ભાવના. એમણે 'સર્વધર્મસમભાવ' નામના લેખમાં સ્પષ્ટતા કરી છે: "સહિષ્ણુતા' અગ્રિય... 'દૌષરેશવ'નો અનુવાદ છે. એ અને ગમ્યો ન હોય, પણ બીજું નામ સંસ્કૃત ન હતું... કાકાસાહેબે 'સર્વધર્મઆદર' શબ્દ સૂચવ્યો. મને એ પણ ન ગમ્યો. બીજા ધ્યેયે સહન કરવામાં એની ઊંચુપ માત્રી લેવામાં આવે છે. અહિંસા આપણને બીજા ધર્મે પ્રત્યે 'સમભાવ' શીખવે છે." આમ 'સર્વધર્મ-સમભાવ' આવ્યો, ને પછી વિનોબાએ એ ભાવનાને 'મમ'ભાવ સુધી વિકસાવી. કિશોરલાલભાઈએ સ્પષ્ટ કર્યું છે :

(1) "પરમેશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોવા જેટલી જ મહત્વની વસ્તુ માણુસાઈમાં શ્રદ્ધા હોવી એ છે. જેને માનવમાં શ્રદ્ધા નથી તે, પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે, એ નાસ્તિક જ છે." ૧

(2) "સર્વધર્મસમભાવ હૃદયનો મેળ છે, સામ્રાધિ-કેનું સુનેહનાયું કે એકરાર નથી." ૨

એમણે તે 'ધર્મ'ની બાબમાં પણ — 'સ્વકર્મ-યોગ' નામે એક પલ્લવિત રચીને — કરી આપી :

વિશુદ્ધ સુદ્ધિ શોધ્યો, નિમમે, જ્ઞાનથી કર્યો,
સ્વભાવજ, સદાચાર, સ્વકર્મધામ તે કહ્યો.
'તે ધર્મ' એમ જોઈને ઠીક આચરતું ધરે."

આ રીતે ગાંધીવિચારના લેખકોના નિર્બંધાદિમાંના સાહિત્યમાં આ વિશે લખાણું.

જે કાળે 'કમયોગ' પર બાર મુકાયો તે કાળે 'યોગકર્મ' પર પણ શ્રીઅરવિંદે બાર મુક્યો. એ અહિંસાને પણ ધર્મની સંક્રાંતિ તોડી. એક રીતે, આ પણ ધર્મસમન્વયનું જ કાર્ય થયું. અંગાલાલ પુરાણી, પૂળસાલ, સુન્દરમ, પ્રભુરામ જેવાના સાહિત્યમાં એ દેખાય છે. પૂળસાલ યોગસાધકને મરજિયાત કહે છે. સૌથી મના પતાં એ સાગરના લીજગતા ચોદની પરવા કર્યા વિના, એમાં ઝંપલાવી,

"અગાધ જળમાં, પ્રવેશ કરી કળાને મહારે.

ખૂંઘાં મરણનાં તયોમય તણે અને પામિયા
અખૂટ મહિમાતી કોય, લઈ ઉદાર એ આવિયા." ૩
'દિવ્યમહુ', 'મમલક્ષ્મી', 'ઝગકઝયોત' જેવી કૃતિઓમાં કયાંક કયાંક, સુદ, અદિસા, રાન્તિ, મુદ વગેરે વિષયોનાં કાવ્યોમાં પણ કયાંક કયાંક આ વિચાર ઝગડી જાય છે. પણ આ જ વિચાર લઈને ચાલતું હોય એવું સર્જક સાહિત્ય નહિવત છે. આમાં અલગ પડી જાય છે ચાર કૃતિઓ: ધર્મસમન્વયની રસપ્રદ પ્રયોગકથા જેવી શ્રી મહિમાઈ પારેખની આદ્યકથા નામે 'એક ભાગવતની આત્મ-કથા', ગાંધીજીકૃત 'સત્યના પ્રયોગો', ૧૯૩૦માં રચાયેલું નાનાચાલકૃત નાટક 'શાહાનશાહ અકબરશાહ' અને જળવંતરામ હાકોરકૃત 'ગોપીહૃદય'.

નાનાચાલે સ્પષ્ટ રીતે ધર્મસમન્વય પર બાર મુક્યો છે. 'હીન ધર્મલક્ષી'ના સ્થાપક અકબરના ઇવન-કર્તવ્ય તરીકે સર્વધર્મસમન્વયને સાર્યક યતો બતાવવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. અકબર અગ શેખજી વચ્ચેના વાર્તાલાપ જુઓ :

અબ : શેખજી! ધર્મ કિયો સાચો ?

શેખ : સાચો ધર્મ ખુદનો.

અબ : એ કયાં સાંપડે ?

શેખ : પવંતમાંથી ઝરણું નિઝરે એમ અંતરમાંથી નિઝરે ધર્મનાં ઝરણું.

અબ : શેખજી! કેમ કરી ઉમદા ?

શેખ : ખુદના જાંઘડોની કેમ .

અબ : એ કયાં લાધે ?

શેખ : ખુદાની બગીચાઓમાં. ૪

અહીં એ પ્રશ્નો વિચારવા જેવા છે: એક, ધર્મ-સમન્વયનો વિચાર socio-political thought છે, અત્યંતીન છે; ને નાનાચાલે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે મધ્યકાળનું. એ એના મેળ ખાય છે ખરી ! 'ધર્મ-સમન્વય-ધર્મસમન્વય' એમ કરે રાખ્યું. પ્રચલિત ક્યેં રાખી, એ તો ઠીક; આખી કૃતિમાંથી એ ભાવના સ્ફુરે છે ખરી ?

ધર્મસમન્વયની એક અવિરમરમણીય ધટના તે જ. ક. હાકોરનું 'ગોપીહૃદય'. રાધાએ જે અનુભવેલું

તે અનુભવતી એક યુસ્તિમ જાહેન રૈહાના તૈયજી,
જાણે કોઈ દાખ મકડીને લખાવતું હોય એમ, સુદીર્ઘ
અગ્રિય ગદ્યકાવ્ય લખે છે એ ચમત્કારક ઘટના માટે
શ્રી બ. ક. હાકોર કહે છે કે “એ તો એક વિરલ
અને વિચિત્રતાથી ભાનસિક વિકાસ (સાપ્તિક ગ્રામ)નો
અહેવાલ (રેકૉર્ડ) છે.”^{૧૧} એ કાવ્યને એ

“અન્હોદના અશ્વતંત્રી કવિતા-પિમાલી”

કહે છે. સાત વર્ષ સુધી આ હુદિનિશ પુરુષને એનો
એવો ઠંડ રહે છે કે, આખરે, એ મૂળ ‘હાટ’ બોલ
એ ગોપી’ પરથી જ પ્રેરિત પણ અન્યથા સ્વતંત્ર
એવી રચના ગુજરાતીમાં કરે છે ‘ગોપીહરમ અથવા
શમિલાખ્યાન’. મંગલાચરણમાં કહે છે :

“અદાવેસે અજાણ્ય સુમનોના અમત્કાર આવા
લોપી દિક્કાલ માઝા, કહી કહી લીધે,

ભક્તદેખાં ઉભજે!”

પેશી શમિલા એવી જ જાણે કવિની સ્થિતિ થઈ છે :

“ધરા પરહડું, મસિન પટ જેમ ઉસેરી દઈ!
પ્રભાપ્રસુર ભક્તિનાં સદૃષ્ટ વજ શાં સુંદર...”

મહું એમને ધન-નવામ દેખાય છે :

“ઉભસ ધનશ્યામમાં તરી રહું છ ક્ષણાં આ
ધરા-ગમન-અતરિક્ષે જાણીન આમકારને...”

અને કૃષ્ણ પણ દેખામ છે—

“મયૂરપિછ તારકી શુકટ વાંકડો કેંતસે!”

અં એક કૃતિમાં અનેક વિરોધી લાગતાં તત્ત્વોનો
સમન્વય થયો છે!—અગ્રેષ્ઠતા ને આસ્થા; ઇસ્લામ
ને કૃષ્ણદાસ; કાવ્ય કાંકારનું ને એનું મૂલ્યાંકન
કરતાં પ્રતાપના યોગસાધક અંબુભાઈ પુરાણીની;
ને અર્પણ વળી માંધીજીને! કાચુ કે—

“જોહનભાઈ તપસ્વી છે અને ભક્ત છે. રૂઢિચુસ્ત
પણ પ્રમથમાં હિંદુ છે અને સ્વતંત્ર ચિંતક છે;
આદર્શ જેન જેવા છે, આદર્શ ખિસ્તી જેવાય છે;
એ હીરાને અનેક પાસા છે અને દરેક પાસો
ત્રેજોળેનો અંબાર છે...”

પોતેમ છેલ્લે બોધે છે :

“બધા જ સુર વંદવા, નદિ જ ધમં કે નિદેવે,
નમસ્કૃતિ બધી અવરમ જતી છટ દેવેસને.”

હાકોરના આ કાવ્ય વિષે શ્રી અંબુભાઈ લખે છે,
જેમ રાધાની પારદશ્યકંદિષિ કિત્તિભિલ ગોપીઓમાં
પ્રચ્છન રહેલા કૃષ્ણને પકડી પાડે છે તેમ “મને
પણ પાકો સંસય છે કે કું રૈહાના પાસેથી ‘હાટ’નો
સુરખો ઓઢીને એ તોફાની, ટીખળી હિસન, પડકા
પાછળથી અંતરમાં પ્રવેશીતે, સાતસાત વર્ષ એમના
મન અને કલમ ઉપર સવાર થઈને આ છુટા
‘અભકત’—અગ્રેષ્ઠવાદીને અને એમના વાદને પણ
અહીં આપાદ જનાપી ગયો છે!”

‘બધાંમ રૂપ કૃષ્ણનાં... વિડમ સહુ કૃષ્ણનાં.’^{૧૨}

‘મનુજચિત-સદગીના’ ‘બધા જ સુર’ કવિમાં
ખીસે તો સ્વાભાવિક છે. આ કૃતિગત લીવનોને
સામાજિક-રાજકીય સંદર્ભ છે ખરો? નથી. એ
અર્થમાં તો આ ‘પણ ‘ધર્મ’સમન્વય’ની કૃતિ. નથી.
છતાં સાચો સમન્વય તો એમાં જ છે. અબરદાર
જેવા જરૂરિયાતી ઉત્તમ ગુજરાતી ભાજનો આપે,
દાવર સાહેબ કે કાંધર વાતેસ હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય
સમજાવે એ ચમત્કાર ન ગણાય. કવિ ને સંત તો
સદાય સમન્વયધર્મી જ છે. ક્યારેક એના સંસ્કારો
પ્રતીકનું સહનરૂપ લઈને આવે. ત્યાં હિંદુ-યુસ્તિમ
બેદ ન હોય. રાજેન્દ્ર શુક્લ કહે—

“માડુ ગોધન કોઈ વિરાજાગાય
પ્રાણીના હિરમાં આલ્યું મ્હું લાગે છે.

એકેય ખગતો હંભાસવ પણ

ક્યાં સંભળાય છે મને!”^{૧૩}

તેમ આદિસ પણ કહે :

“આજ સહલ બહાડ સખરનું ઝૂમું

ખૂલ્યું ખૂલ્યું

આજ મોનું ગંધ શિવાલમ ખૂલ્યું.”^{૧૪}

ક્યારેક સ્પષ્ટ કથનનું નક્કર અનુભૂતિની માફક
રચુકી ઊઠે :

“દિશા એક છે ને દશા એક છે,

કયા આપણા સૌની તા એક છે.

છતાં પાત્ર ને સૌનું પીણું લઈ,
પરંતુ બધાની તપા એક છે.

બધા ભિન્ન પાસેથી દેખાપ પણ,
જુઓ દૂરથી તો બધા એક છે.

કુખો એકથી એક જોવા પછી,
સ્ત્રીકારી લીધું કે પુણ એક છે.

ભરો અથગી સિનતાથી છતાં
સકળ શબ્દની શૂન્યતા એક છે."૧૫

લોકશાહી સમજાવવસ્યાની ભાવનાને વિરોધી
એવા ધર્મનેહોએ જોમી કરેલી એક રાષ્ટ્રીય અનિ-
વાર્યતા રૂપે વીસમી. સદીના એક દસક પછી આવેલ
ધર્મસમન્વયની ભાવના આજે માનવ-અભિલાષની
ભાવના સાથે ભળી ગઈ છે. કેટલાક વિચારોનું
સમન્વાયક સાહિત્ય નથે પ્રગટે. શું બગડી ગયું
આખરે વિચારોને પણ એમનું આગું કાર્મ —
સ્થાન હોય છે.

* આમશબ્દાભિ-વાર્તાસાધ — ચોડા ફરકાર સાથે.

સંદર્ભ

૧. આ. બા. કુવ, 'આપણો ધર્મ', ગ્રીષ્ઠ આવૃત્તિ,
પૃ. ૭૧૧
- ૨ 'દેવ સાહિત્યનો ઇતિહાસ', પૃ. ૨૩૨.
- ૩ 'પ્રવચનિતામણિ', પૃ. ૧૫૧.
- ૪ મહિમાર્થ પદ્ય, 'શ્રી અધુરતનો ધર્મ', પ્રસ્તાવના.
- ૫ ગાંધીજી, 'સત્ય એ જ ઈશ્વર છે', પૃ. ૫૩.
- ૬ મશવાળા, 'સંસાર અને ધર્મ', પૃ. ૧૬૬.
- ૭ એજન, પૃ. ૧૧૬.
- ૮ એજન, પૃ. ૨૨૩.
- ૯ 'અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો', બીજી આવૃત્તિ,
પૃ. ૧૭૪.
- ૧૦ નાનાલાલ, 'સાહાનસાહ અકબરસાહ', અંક ૧,
-૫૦૨, પ્રથમાવૃત્તિ પૃ. ૧૫.
- ૧૧ બ. ક. ડા., 'ગોપીકૃદનની પ્રસ્તાવના.
- ૧૨ અંબુશર્મા પુરાણી, 'સાહિત્યની પાંખે', પ્રથમાવૃત્તિ
પૃ. ૨૪૮.
- ૧૩ રમણેન્દ્ર શુક્લ, 'કામરૂ સ્થિત', પ્રથમાવૃત્તિ પૃ. ૬૧.
- ૧૪ આદિત્ય મન્સૂરી, 'સતત', પ્રથમાવૃત્તિ પૃ. ૧૩.
- ૧૫ એજન, પૃ. ૩૪.

નવું વાચન

નવભારત સાહિત્ય મંદિર : મુંબઈ-૨

એરિસ્ટોટલસનું કાવ્યશાસ્ત્ર.

અનુ : અનિરુદ્ધ ષડગ્રહ ક્રિ. ર. ૩-૫૦

આ નાનકડો મહાઅંધ ગુજરાતીનાં પહેલી જ
વાર ભીતરે છે. અમપૂણું અનુવાદ અને અતે આપેલી
પર્માપસચ્ચિ તથા અંધસંદર્ભસચ્ચિ અભ્યાસીઓ માટે
અતિશય ઉપકારક બન્યા વિના નહિ રહે.

અન્વીક્ષા

લે૦ અનિરુદ્ધ ષડગ્રહ ક્રિ. ર. ૬-૦૦

એક અભ્યાસી અને સચિત્ર પ્રાધ્યાપકનાં સાહિ-
ત્યિક વ્યાખ્યાનો, લેખો અને અંધસંગીક્ષાઓનો આ

અંધ, શ્રી નિરંજન ભગતના મમતાભાઈ 'આવકાર'.
સાથે, પ્રગટ થયો છે. પરિશિષ્ટરૂપે રજૂ થયેલ યુગ્મિત
આયોનેસ્કો ક્ષિપ્રિત 'શેષક અને તેના પ્રશ્નો' આ
અંધની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે છે.

અંવેરચંદ્ર મેઘાણી

લે : અનિરુદ્ધ ષડગ્રહ ક્રિ. ર. ૫-૦૦

મેઘાણીની જહવિધ પ્રતિપાને મૂલવવાનો અહીં
પ્રયાસ છે; અને ગુજરાતના આઠ અભ્યાસી પ્રાધ્યા-
પકોએ એ કાર્ય અહીં સુચેત્ર રીતે પાર પાડ્યું છે.
અંતમાં, આપેલી "પદ્યદગીની અભ્યાસસચ્ચિ" ખાન
ખેંચે છે.

રાજજી : વેદાન્તી સમાજવાદી | ભાગીલાલ ગાંધી

રાજજીની વાત કરતાં, એમના ચિંતનનાં પાસાં વિષે વિચારતાં, ગાંધીજીના કેટલાક અન્ય સમકક્ષીન વારસદારોની સ્મૃતિ તાજી થાય છે. દા. ત. વિનોબા, પં. નેહરુ, કાકાસાહેબ, કિશોરલાલભાઈ, કૃપાલાનીજી, નરેન્દ્ર દેવ, લોહિયા, જયપ્રકાશ. આટલા તો ખરા જ. આ બધાની વચ્ચે અનેક સિન્નતા છતાં મને એમની સૌની વચ્ચેનો ગાંધીતંત્ર સળંગ દેખાય છે. આ કંઈ કદવના નથી. વિનોબામાં ચૈદિક કાળના અપિ સમી બલવિદ્યાની અઠંગ ઉપાસનાની સાથોસાથ, ભારતનાં દીન કંકાનોની પ્રવક્તા સેવા માટેની તેમની અત્યંત કટમય પદ્ધતિ; પશ્ચિમ નેહરુની અલગતંત્રગી વિકાસની ઉચ્ચમાઠી (હાઈમાઈ) ચિંતનધારાની સાથો-સાથ દીન ભારતવાસીઓની મુક્તિ માટેની અહોરાત્ર ધંખના; કિશોરલાલ મણિવાળા અને કાકાસાહેબની શિક્ષણ-સંસ્કારક્ષેત્રની આમમવાસી પરિપાટીની સાથો-સાથ સાધારણ સંસારી માનવીના સર્વાંગી ઉત્કર્ષ માટેની અખંડ સાધના; આચાર્ય કૃપાલાનીની સ્વૈરવિદ્યારી ક્રાંતિકારી ક્ષિત્સૂક્ષ્મી સાથોસાથ ખાદી અને શિક્ષણ જેવા રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા ભારતીય સમાજના ઉત્કર્ષની પ્રયોગશીલતા; આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ અને લોહિયાની માકસદ અને ગાંધીના સમન્વયક્ષ્મી ક્રાંતિકારી પ્રતિકારની કઠોર આરાધના; અને જયપ્રકાશ જેવાની શુદ્ધ માનવતાવાદી આચારવિચારની સાત્ત્વ-ક્રતા. સૌ ગાંધીવિચારનું એક જુનિયાદી પાસું પ્રગટ કરે છે. અહીં એક એવું ખીલું નામ પણ લઈ લઉં કે ખાલ રીતે જેમને ગાંધીવિચાર કે ગાંધી-આચાર સાથે બાંધે જ કરો સંબંધ હોવા છતાં, જેમનામાં વૈયક્તિક માનવીની ગૌરવ-પ્રતિષ્ઠાના પાવા પર

સામાજિક ન્યાયની પ્રસ્થાપના માટેની નિષ્ઠા ગાંધી જેવી જ હતી. તે માનવેન્દ્ર રોમ.

ઉપરના દરેક ચિંતકની પોતાની આંગણી પ્રતિભા છે; સૌમાં પરસ્પર વિરોધી લક્ષણો પણ છે; દરેકની પોતાની અતર્ગત વિમ્લવાદિતા પણ છે. એમાંના કેટલાકને વિષે તો પ્રબળ સારા પ્રમાણમાં ગેરસમજો પણ પ્રવર્તતી રહી છે. દા. ત. આપણે આજે જેમની વાત કરી રહ્યા છીએ તે રાજગોપાલાચારી, રાજજી એટલે તો ભારતના ચાણક્ય, રહસ્યમય સ્ટેટ્સમેન, લેસેરવાદી-સ્ટેટસકોવાદી-કોન્ઝર્વેટિવ નેતા, અવહારવાદી તકવાદી બૌદ્ધિક પુરુષ વગેરે ખ્યાલો પ્રવર્તતા રહ્યા છે.

ખેર... અમાઉ-એક વાર રાજજીના 'લોકદાહી, સમાજવાદ અને સ્વતંત્રતા' અંગેના મારા મંતવ્યો કું રજૂ કરી ગયા છું.* પરંતુ તેમાં વિશેષ કરીને ગાંધીજીના ટ્રસ્ટીશિપ અંગેના વિચારોને કેન્દ્રમાં રાખીને ઇતર વિશ્લેષણ કર્યું હતું. આજે એમાંનાં કેટલાક પાસાંની ફરી ઉલ્લેખ આવશે અને કેટલાક નવાં પાસાં રજૂ કરવાનો પ્રયાસ પણ કરીશ. તેમ છતાં, લાંબા જીવનકાળ દરમિયાન રાજજીના આદિ ક્ષેત્રની રાજજીની રહસ્યમય અથવા ચાણક્યશાહી ગણાતા કામગીરી અને કારકિર્દી અંગે તો અહીં કંઈ જ કહેવાનો નથી. અહીં તો, રાજજીની હારી-ધર્મનિષ્ઠ-અધ્યાત્મનિષ્ઠ સરવાણીમાંથી જે સાંસારિક-સાંસ્કૃતિક (રાજકારણ અને સમાજજીવન અંગેની)

* જુઓ : 'પાથેય', પૃ. ૧૧૬ થી ૧૪૨.

[વિષયમાનવ]

ચિંતન પ્રગટ થયું છે તેનો મતિચિત્ત પરિચય કરાવવાથી અધિક હેતુ નથી જ.

મારી સામે કોઈ કેન્દ્રવર્તી સમસ્યા હોય તો તે એક જ છે. વૈયક્તિક માનવીના વિકાસના પાયા પર સર્વોચ્ચ સામાજિક 'ક્રિયા'ની પ્રક્રિયા સમજવામાં મને રસ છે. સૂત્ર રૂપે કહું તો 'moral man; moral society'ની વિશ્લેષણ અને જગતના જે કોઈ ચિંતકે કાશો આપેલા હોય એ સમજવામાં મને રસ છે. હા, આ પણ એક વિભાવના (કન્સેપ્ટ) જ છે—સતત વિકસતી જતી અને સતત આકર્ષતી. ખીલ શબ્દોમાં કહું કે માનવ-માનવ વચ્ચેના સંબંધોનો આશ્રય કદાચ બહારી આપ-સંપર્ક ધરના, બંધકે, પ્રક્રિયામાં મને રસ છે. કેમ કે ક્રિતિ અંગેની મારી વ્યાખ્યા કંઈક આવી છે: 'માનવીના સર્વોચ્ચ મુશ્કેલી પરિવર્તનની પ્રક્રિયા'. આ દૃષ્ટિએ રાજ્યજનું ચિંતન મને ખીલ અનેક કરતાં વધુ તૃપ્તિકર લાગ્યું છે એટલે એકરાર આપું એ જ કરી લઉં તો ખોટું નથી.

ક્રિતિ અંગેના રાજ્યજનો અભિપ્રાય માફક કરતાં સાવ જુદો—સામા જીવો—મધ્યજીવે મળતો છે. માફક માનવજનતા આખા ઇતિહાસને વ્યવસ્થિત તત્ત્વોમાં વહેંચી નાખે છે (આદિ સામ્યવાદ, શુદ્ધ સમાજ, સામંતશાહી, પૂજાવાદ, સમાજવાદ અને આધુનિક સામ્યવાદ) પહેલો અને છેલ્લો તત્ત્વો વર્તમાન સમાજનો; વચ્ચેના ત્રણે તત્ત્વો વર્તમાન-વર્તમાન-વિચલ્યુત. આ ક્રમિક પરિવર્તન માફકને મન અવિનાશી છે, અને એક એક તત્ત્વો આગળના કરતાં વધુ ઊંચી કક્ષાનો છે, એવી એની શ્રદ્ધા છે. એકંદરે, 'માફક' આ સમગ્ર પરિવર્તનનું નિશ્ચિત વિધાન રજૂ કરીને જાવિતો નિશ્ચિત રાહ આપી આપે છે. પરંતુ, ગાંધીની જેમ રાજ્યજને આવી કોઈ ઐતિહાસિક શ્રદ્ધા નથી. ઇતિહાસને જોવા-સમજવાની પદ્ધતિ દૃષ્ટિ અને ગાંધી રાજ્યજની દૃષ્ટિ વચ્ચે કશો મેળ નથી. આથી ભારતનો વિચાર

કરતાં, રાજ્યજ જેમ પશ્ચિમી મૂડીવાદની વિરુદ્ધિથી બાકી જોતા નથી, તેમ સમાજવાદ અને સામ્યવાદના તત્ત્વો અંગેની માફકની, અથવા પશ્ચિમી ચિંતકોની, શાવુકતાથી અનન્ય નથી. 'સમાજવાદ' કે 'સામ્યવાદ' જેવા શબ્દોનું જાદુ એમને ઊંડરું જોખમરૂપ જણાય છે. એવી સંવેદિનીથી સાવધ રહેવા સૌને તેઓ ચેતવે છે.

હકીકતે, પશ્ચિમી મૂડીવાદ એ એક ખતી ગયેલી ઐતિહાસિક ધરના છે. દરેક નવોદિત રાષ્ટ્ર માટે 'લેસેફર'નો એટલે કે રાજ્યસત્તાની દબલ વિનાના મુક્ત આપ-ઉછીમનો એટલે કે મુક્ત શોષણના અધિકારનો તત્ત્વો અનિવાર્ય નથી. માણસના ઇતિહાસમાંથી શીખીને આગળ વધે છે; અને દરેક દેશની પૂર્વજીવિકા પણ વિન હોઈને—કેટલીક વાર યુદ્ધાત્મક ભેદ હોઈને—માફકે આપેલા અવિનાશી ઐતિહાસિક તત્ત્વો વિષ્ણુ પણ કરે.

રાજ્યજ આગળ વધીને એનું વિધાન પણ કરે છે કે પૂર્વપશ્ચિમનો સમન્વય સાધવાની વાત પણ જોડી છે. કેમ કે જાનેના પાયા જ સિત શ્રદ્ધા ઉપર રચાયેલા છે. (હા, 'શ્રદ્ધા' જ; કેમ કે ૧૦૦ ટકા પુરવાર કરી શકાય એવી આ રચૂળ ભૌતિક ધરના વા પરિપક્વો નથી) પરંતુ, આનો અર્થ એવો નથી કે રાજ્યજ પશ્ચિમી મૂડીવાદ અંગે માફકે રજૂ કરેલાં વિધાનોથી અન્ય છે વા એનાથી વિરુદ્ધ મતભ્ય ધરાવે છે. માફકે પશ્ચિમી મૂડીવાદને 'પ્રગતિ અને આત્માની ઐતિહાસિક જરૂરિયાત' તરીકે આવકારે છે; પરંતુ તેણે એનું દુષણ વહેંચણીની અસમાનતામાં જોયેલું છે જેને પરિણામે શોષણને અવકાશ મળે છે. પશ્ચિમી મૂડીવાદે જન્માવેલ 'શ્રેષ્ઠ' જન્મજની અસાધ્યતા અને રાક્ષસી પેદાઓને પ્રત્યે સમાજના માનવી-માનવી વચ્ચે જોઈ ચયેલી પરાવણા (alienation)ની ઠીસલ વિષે રાજ્યજ પૂરા સંમત છે. ઈ. સ. ૧૯૪૮માં જનારસ દિલ્લુ યુનિવર્સિટીમાં આપ્તમાન આપતાં તેમણે આ દુષણો જરાજરા અંગળી મૂકીને જતામાં હતો. અને તેમણે વૈયક્તિક મૂડીવાદના 'લેસેફર-વાદી' દુષણો દર કરવા

અનુરોધ પણ કર્યો હતો. પરંતુ, તેમ કરવા માટે ઉદ્યોગો, વ્યાપારો અને કાચા માલ-સામાન ઉપર રાજ્યની માલિકી તથા ઉત્પાદનમાં સંચાલન કાર્યો ઉપર નોકરશાહી તંત્રની સત્તા સ્થાપવા સામે તેમણે એ જ વખતે સાલગતી મરી હતી. મૂડીવાદની મુખ્યદિશ રૂઢાંચાઓની સરખામણીએ સર્વસત્તાવાદી રાજ્યવાદ (statism)ની સંપૂર્ણ કાબૂવાળી રૂઢાંચાઓને તેમણે ખાતર ગણાવી હતી. વ્યક્તિને સાચા અનાવનાર રાજ્યસત્તાના—ખાસ કરીને નોકરશાહી તંત્રના—તમામ દુષણો તેમણે નામ પાડીને બતાવ્યાં હતાં. (ત્યાર બાદ, તેમણે સાઇસ-સ-પરમિટ-કોટા-રાજ્યની મહત્તા ઉપર સતત પ્રદર્શો ઝીંકે શરૂઆત છે.)

આનો કાર્ય એ નથી કે રાજ્યજી મૂડીવાદનાં દુષણોનો બચાવ કરે છે, રાજ્યની જવાબદારીને ધનકાર કરે છે. ના, રાજ્યનું કાર્ય કામ નગરો તરફને રક્ષણ આપવાનું, સમાજ વિરોધી તત્ત્વો ઉપર નિયંત્રણ મૂકવાનું, ચાવીરૂઢ અને અત્યંત મોટા નવાં સાદસો રાજ્ય દ્વારા જ કીટા કરવાનું તેઓ કહે છે. તેઓ ચોરો અને ગાંધીજીના પથે ન્યૂનતમ સાસન (શિપસરતી જ) રાજ્યની કાચમાં રહે એ સિદ્ધાંતના આગ્રહી છે: “પશિમી મૂડીવાદ કે પશિમી સમાજવાદ એક જ દેવના પૂજકો છે, એક વેહને ચરણે બાધું નમાવે છે,” એમ કહ્યા પછી રાજ્યજી વ્યક્તિગત મૂડીવાદ કરતાં રાજ્યવાદી મૂડીવાદને વધુ બચકર લે છે. કેમ કે તેઓ ‘ધન’ કરતાં ‘સત્તા’ને વધુ બચકર, વધુ સર્વાધિકારી લે છે: “ધનથી ધણું બધું ખરીદાઈ હશે પણ બધું નહિ, સત્તાથી સમગ્ર બધું જ.”

અંતે, રાજ્યજી નવાં ઔતિકવાદી સામ્યવાદી-સમાજવાદથી આપણને એતવે છે. જ્યારે મોટા ભાગના ચિંતકો ‘સામ્યવાદી સમાજવાદ’ના વિરુદ્ધ તરીકે લોકશાહી સમાજવાદનો પુરસ્કાર કરે છે (આપણે ત્યાં પં. નેહરુ, નરેન્દ્ર દેવ, જયપ્રકાશ અને લોકેશ્વર સુધ્ધાએ એમ કહ્યું હતું) ત્યારે રાજ્યજી આ બધાથી જુદા પડે છે. એમ કરવા પાછળ તેમનાં બે મંતવ્યો છે. એક તો, સામ્યવાદી હિંસક

પદ્ધતિએ બાળજનરીથી વ્યક્તિને શુભામ બનાવવામાં આવે કે વ્યક્તિ પોતે લોકશાહી પદ્ધતિએ મતદાન દ્વારા એવી જૂથ કરી બેસે, અંતે તો બંનેનું પરિણામ સરખું જ આવવાનું છે. ખૂન કહો કે આત્મહત્યા, વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ લોપ પામવાનું છે. બચ્કે, કેન્દ્રવાદ કોઈ પણ છેડેથી પ્રવેશે—સામ્યવાદી સર્વસત્તાના સિદ્ધાંતોથી કે લોકશાહી સમાજવાદના પાછલે ખાતરોથી કે પછી કમ્યુનિસ્ટવાદી (વેર્દેરિસ્ટ) લોકશાહીની—ખાસીએથી અતિકેન્દ્રવાદ એટલે કે અતિરાજ્યવાદ જીવલેણ જ નીવડવાનો છે.

તેમનું બીજું મંતવ્ય એ છે કે, સામ્યવાદથી બચવા સાડુ સમાજવાદની સિદ્ધાંત કરવામાં આવે છે, પરંતુ સમાજવાદ અને સામ્યવાદનો પાપો એક જ છે: વર્ગવિરુદ્ધ—વર્ગરૂપ. આથી ધોમે ધોમે કરતાં, અત્યંત વર્ગોની નાબૂદી દ્વારા એક વર્ગની સરખામણી સ્થાપીને જ એ બટકે છે, દુકંમી, સમાજવાદનું આર્થિક સૂત્ર વર્ગવિરુદ્ધને રાહ રાજકીય સાધન બની ગયા વિના રહેતું નથી.

૨

રાજ્યજી પાસે તંદુરસ્ત સમાજની આગવી કસોટી છે. તેઓ માનવીના મૂળભૂત જ-મસિદ્ધ અધિકારની વાત કરતાં, તેમાં કામ (work), સંપત્તિ (wealth) અને સ્વાતંત્ર્ય (freedom), ત્રણ મુખ્ય ગણાવે છે. માણસ કામ દ્વારા ઉચ્ચ, કરકસર, કાબેલિયત વગેરે લક્ષણો કેળવીને જીવનનો વિકાસ સાધે છે. તેમાંથી પેદા કરેલી અધિકારપૂર્વકની સંપત્તિ (બેઝા-ખાઉ શોષણ દ્વારા પેદા કરેલી નહિ)ના ઉપભોગ કરીને તે સુખસચવડ બેગલે છે; અને માણસ માટે આ બે ઉપરાંત, અંતિમ આનંદનું સાધન તો સ્વાતંત્ર્ય જ હોઈ શકે.

રાજ્યજીની મૂડીવાદની ટીકાની પાછળ પામ્યાની આ દૃષ્ટિ રહેલી છે. મૂડીવાદમાં કામનું સ્વાતંત્ર્ય નથી; કામ એ વેક અને વેતનું છે; ઉપરાંત શોષણનું સાધન છે. વળી મૂડીવાદમાં સંપત્તિનો અધિકાર પણ બહુ પરિમિત હોય છે. બહુજનસમાજને તો

ગરીબોનો જ અધિકાર રહે છે! પરંતુ ઉપરના જ કારણોસર તેઓ સમાજવાદનો અધિકતર વિરોધ કરે છે. ન્યાય કામના સાધન, કામનું સ્થાન, કામની તક અને સંપત્તિનો ઉપભોગ—જાંથી જ બાળકમાં રાજ્યસંસ્તાની 'ટોટલ' ગુલામી હોય, સર્વ હોતે નિશ્ચિત પરિપાટી હોય, ઢાંચાદાણ જરૂર હોય, સંમતિવાદ (કો-ઓર્ડિનેશન) હોય ત્યાં માનવીય જોશ કશું બચવા પામે ખરું? રાજ્યજીની આ અકામગણ અમરતી નથી.

રાજ્ય મૂડીવાદ અને સમાજવાદની પર એવા આથી સમાજની ખોળમાં છે. પશ્ચિમી મૂલ્યોના આધારે આલનારા ચિંતકો કરતાં તેમની આ ખોળ સર્વથા ભિન્ન છે. આખા સમાજ વિષેની, રાજ્ય અને વર્ગ વિષેની તેમની સમજણ પશુ ખીલગ્યો કરતાં ભિન્ન છે. માંથીજ તો, હજી, અંતિમ આદર્શ તરીકે—કુવતારક રૂપે—વર્ગ અને રાજ્યવિહીન સમાજની વાત-કેસી હતા. પરંતુ, રાજ્યજી વર્ગ અને રાજ્યનું સ્થાન સમાજમાં સ્વીકારીને આલે છે, વર્ગવિહીન અને રાજ્યવિહીન સમાજનો તરંગ ધરતી પર પણ મોડીને જોએલા રાજ્યજીને ગિજકુલ જવતો નથી. આથી તેઓ માંથીજના 'ટૂટ્ટીસિપ'ના ખ્યાલને માનવી માટે સદજ માનીને આલે છે. માનવી જન્મથી સ્વાર્થી છે, અને સ્વાર્થમાં જ તે પડયો રહે એવી માન્યતાને રાજ્યજી પશ્ચિમી ખિસ્તી ગણે છે. તેને બદલે ભારતીય હિંદુ મંત્રકૃતિમાંના માનવી માટે અંગત દિત-રસથી 'પર' થવાની ઇચ્છાને તેઓ સદજ માને છે અને એવી શક્યતાને પૂરેપૂરી સ્વીકારીને આલે છે. માનવીની આ સર્વજ શક્તિમાં તેની સાક્ષ્યિક વૈશકિતકતાનું રાજ્યજી દર્શન કરે છે. આ અર્થમાં જ તેઓ વ્યક્તિની 'યુક્તતા'નો પુરસ્કાર કરે છે. નહિ કે વેસેરેયુકત શોષણના અધિકારો. બદલે, સ્વતંત્ર, વ્યક્તિત્વપૂર્ણ મુક્ત સમાજના મુક્ત અર્થતંત્રમાં તેઓ મુક્ત હરીફાઈનું મદત્તનું સ્થાન આપે છે.

રાજ્ય મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધોનો સર્વાંગી

સંદર્ભ મહત્વી નાખવા માને છે. આથી તેઓ કંત-દ્રશ્ય—ક્રાંતિકારી ચિંતક તરીકેનું સ્થાન પામે છે. હા, માકસ' પશુ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધમાં સર્વાંગી સંદર્ભ બદલવા માગતો દત્તો એથી તો એ ક્રાંતિકારી ચિંતક તરીકે સ્થાન પામ્યો છે. પરંતુ, પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અને વળી પાછા એ ક્ષિત્ર અભિગમો—એ ક્ષિત્ર દરિયો—બદલે, એ ક્ષિત્ર પ્રદાયો—તો સવાર આવીને જોયો રહી નય છે. નીચે મુજબનો આલેખ દોરી શકાય :

અર્થ : ૧	અર્થ : ૨
વૈશ્વિક શુદ્ધ આચરણ	વર્ગરૂપયુક્ત વર્ગવિમુક્ત
વૈશ્વિક પરિવર્તન દ્વારા	સામાજિક પરિવર્તન દ્વારા
સામાજિક પરિવર્તન	વૈશ્વિક પરિવર્તન
નામરિકનાં હુદય અને	રાજ્યના કાનૂની રાક્ષી
બુદ્ધિની રાક્ષી મુખ્ય સાધન	મુખ્ય સાધન
(કુલુષ અને સમજણ)	(કાનૂન અને હંદ)
સહકારયુક્ત લોકચારી	સમાજવાદી-સામ્યવાદી
જીવનપદ્ધતિ	રાજ્યપદ્ધતિ
વ્યક્તિની નફરતામાં શદ્ધા	સમાજની સરોપરિતામાં
(સમાજ અને રાજ્યની	શદ્ધા (વ્યક્તિની અમૂર્તાથી
અમૂર્તાથી સચેત)	સાવધ)
કમિક શુદ્ધિ-સુધારણા દ્વારા	એકાએક અને ઉપરથી લઘાતી
વિકસતી ક્રાંતિ (અર્થિક	વર્ધ્ય ક્રાંતિ (દૈનિક તાત્કાલિક
સાત્વિક માનવીય ક્રાંતિ)	અમાનવીય ક્રાંતિ)

રાજ્યજીના ક્રાંતિ દર્શનમાં વ્યક્તિ સ્વતંત્ર : સંદેશ-વાન છે, જેમાં ચૈતન્યની આગવી ઉપલબ્ધિ છે. તેમના મતે વ્યક્તિરૂપી ખીમાથી સાચો સમાજ જન્મે છે. બીને જ દળી નાખીને વાંચીએ તો ગમે તેટલાં પાણી-ખાતસ્તારકો નદામાં! રાજ્યજીની શદ્ધા છે કે વ્યક્તિને આત્મા છે અને તેના દર્મિક અર્થિક વિકાસ સકય છે; રાજ્ય આત્માવિહીન દૈનિક તંત્ર છે. વળી, અર્થિકતાનો વિકાસ કમિક જ હોય; એકાએક ક્રાંતિરૂપી ચમકાર કે ૧૦૦ દશ વિસાન પોતે જ બ્રમણ છે.

રાજ્યજી 'ટૂટ્ટીસિપ'માં આ પરિવર્તનનો ક્રમિયો

જીએ છે. ટ્રસ્ટીશિપને તેઓ સહજ પ્રવૃત્તિ લેખે છે: વૈશ્વને માટે ઉદ્યોગ-વાણિજ્ય સ્વધર્મ છે. તેમાં 'સ્વાય' સાથે 'પરમાય' છે; (અર્થવા 'પરમાય' દ્વારા 'સ્વાય' છે.) અતુરજીની રચનામાં જ વૈશ્વ માટે દાન-ત્યાગની ભાવના, અપરિગ્રહવૃત્તિ, સહજાગી વૃત્તિ, અંતર્ગત છે. રાજ્ય સાચી વૈશ્વવૃત્તિને ટ્રસ્ટીશિપની વૃત્તિનેા પર્યાય લેખે છે. જોને ધર્મ-નીતિનો આધાર આપીને તેઓ ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપે છે. તેઓ ટ્રસ્ટીશિપને શોષણયુક્ત માલિકાનું શોષણ-યુક્ત સંપત્તિમાં રૂપાંતર કરવાનો કામચોર લેખે છે. જોકે, દુનિયાના મોટા ભાગના યુદ્ધોપિષ્કળ ચિંતકો, ક્ષેત્રો અને ગાંધીજી પણ કેટલીક વાર મિલકતને ચોરી, લૂંટ તરીકે ઓળખાવે છે, ત્યારે રાજ્ય ઉપરના સંકર્ષમાં મિલકતને, માનવીના વિકાસ અને સ્વાતંત્ર્યના પાયા તરીકે, પવિત્ર લેખે છે. મિલકતને બીજા-બિયારુ ગણાવીને તેના કબજા અને સંવર્ધનને ધર્મ લેખે છે; અને વ્યક્તિગત ધર્મચરણ દ્વારા અર્થ-કામની પ્રવૃત્તિને રાજ્ય પવિત્ર લેખે છે.

પશ્ચિમના પ્રભાવ નીચે આવેલા ચિંતકો સામાજિક નીતિનિષ્ઠા અને સામાજિક ઉત્કર્ષમાં વ્યક્તિને માત્ર સાધન લેખીને ચાલે છે. જોકે વેદાન્તી રાજ્ય પણ વ્યક્તિની નૈતિકતા સમસ્ત વિશ્વના વિકાસમાં રહેલી છે એમ માને છે. વેદાન્તીને માટે વ્યક્તિ પરિવારમાં, પરિવાર ગ્રામમાં, ગ્રામ રાષ્ટ્રમાં અને રાષ્ટ્ર વિશ્વમાં પોતાનું સર્વસ્વ દોમી દે, એવો આદર્શ છે. પરંતુ, વેદાન્તી, માટે અંતે તો આત્મચાલ્ય ત્યજેલ સર્વમ્, એટલે કે સ્વાર્થના અર્થમાં નહિ, આત્માના વિકાસની આડે આત્મનારાં સૌનો ત્યાગ અંતિમ ધર્મ છે.

રાજ્ય પોતાના સામાજિક ન્યાયને 'વેદાન્તી સમાજવાદ' તરીકે ઓળખાવે છે. 'વેદાન્તી સમાજવાદ' એ નૈતિક સમાજવાદ છે. તેમાં તંદુરસ્ત હરીદાઈને સ્થાન છે, સહકારી વૃત્તિને સ્થાન છે, ત્યાગને સ્થાન છે; સ્વધર્મથી ધર્મકૃત્યમાં કરુણા કેન્દ્રિયતા છે અને સેવા સ્વધર્મનું લક્ષણ છે. આથી સરકાર જેવી બાહ્ય સત્તા દ્વારા લાદવામાં આવેલા નિષેધો અને

કાનૂનો કરતાં માનવીના અંતઃકરણમાંથી ઊગેલી હૃદયની વૃત્તિ અને તેની પ્રેરણાએ ચાલતી બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ અંતરો મત્વા વધુ ફળદાયી નીવડે છે એમ તેઓ માને છે. આનો અર્થ એ નથી કે રાજ્ય કાયદાકાનૂનનું સામાજિક જીવનમાં કશું મહત્ત્વ નથી સ્વીકારતા. ના, હૃદયની પ્રેરણા અને શુદ્ધિની સમજણ પછી કાયદાકાનૂનનું પ્રદાન તેઓ મહત્ત્વનું લેખે છે. રાજ્યનો સંસ્કારિતા (culture) અંગેનો ખાસ પણ પશ્ચિમી મૂલ્યોના આધારે ચાલનારા ચિંતકો કરતાં સર્વથા ભિન્ન છે.

સંસ્કારિતા અંગેના ચિંતનમાં રાજ્ય અમુક નિષેધાત્મક નિષેધો કરતાં વિધાયક તત્ત્વો તથા સ્વાતંત્ર્ય માટેના અવકાશને વધુ મહત્ત્વ આપે છે. વળી નૈતિકતા સામાજિક પ્રચલિત મત તથા કાનૂન દ્વારા સ્વીકૃત પરિપાટી(દા. ત. પશુનો વધ ન કરો, ખાસ ન ખાઓ, નબળાની સેવા કરો વગેરે)માં પર્યાપ્ત હોવાનું; તેઓ સ્વીકારતા નથી. સામાજિક દબાણ, જરૂરી હોવા છતાં, નિષ્ણામક ન બની શકે. એનાથી ઝાડું સિદ્ધ નહિ થઈ શકે. સામાજિક ન્યાયયુક્ત અવકાશની દોષિ આવી હોય તો તે કરુણા (compassion) છે. આ કરુણા પણ, ઉપર કહી તેવી નિષેધાત્મક નહિ, અંતરમાંથી સ્ફુરતી સ્વધર્મ સમી હોય તો જ તેમાંથી સાચી સેવાનો રજકો ઊઠે. આ દૃષ્ટિએ રાજ્ય કહે છે કે સરકારી સમાજવાદ કાનૂન-જનિત 'સર્વિસ' આપી શકે; જ્યારે સંસ્કારિતાનુસાર હારતીમ (વેદાન્તી) સમાજવાદમાં નાગરિક સ્વધર્મ સમજીને 'સેવા' બળવતો હશે. આ નાગરિક ધર્મ એ જ સ્વદેશી ધર્મ; એ જ સંસ્કારિતા. રાજ્ય ઉમેરે છે કે:

જો માનવશુભનો આધાર ઉદાસીનતા (indifference) અને 'સમ સમજી સમાવીઓ' (laissez-faire)ની નાપૂઠી પર હોય અને જો આર્થિક પુનર્ગઠનનો પાયો વિસ્તૃત નૈતિક શ્રદ્ધા અને સંસ્કારિતા હોય, અને જો અપિયુરોના સ્વૈચ્છિક સહકાર દ્વારા એ પાયો પૂર્ણતઃ બદલી નાખવાનો હોય તો

સનાતન સંસ્કૃતિ(civilization)ના સમર્પના વેદાન્ત ધર્મો કાળો આપી શકે એમ છે.

શોષણ કે દમન ઉપર ચલાવેલી કોઈ પણ નીતિ — ભરેને સંજિતશાળી અને શુભદાયી માણસો દ્વારા એનો અમલ થવાનો હોય તોપણ — ટકી નહિ શકે, અથવા ટકશે તે દરમ્યાન પણ તે ઉત્તરિ-સાધક નહિ બને. ત્યારે વેદાન્ત એક એવું તત્ત્વદર્શન છે કે જે વિજ્ઞાનની જેમ, નૂતન વિજ્ઞાની ન્યાયી રાજનીતિનો સુદઃ આધ્યાત્મિક પાયો રચી આપે છે.

રાજ્યના વિજ્ઞાન વિષેના આવા આલ્ભાવનું પ્રારંભ એ છે કે તેઓ અઘડતન વિજ્ઞાનની સિસ્ટને પ્રસ્ફૂતિ ખાટેનું મહત્ત્વનું પ્રદાન મળે છે. આથી તેઓ તેની સાથે ધર્મનો મેળ ખવાવવા માગે છે. અહીં રાજ્ય એક નવો મુદ્દો છેડે છે. રાજકારણની અનીતિ અને ધર્મની નીતિ વચ્ચે જે વિરોધ છે તેવો ધર્મ અને વિજ્ઞાન વચ્ચે નથી એમ પણ કહે છે. વિજ્ઞાનના તત્ત્વને લક્ષમાં રાખીને તેઓ એટલે સુધી કહી નાખે છે કે વિજ્ઞાનવિરોધી ધર્મ તે ઢંભ છે. અંતે, તારતમ્ય એવું કહે છે કે, ધર્મ, વિજ્ઞાન અને રાજકારણ વચ્ચે સંવાદિતા સ્થપાય તો જ સમાજની પ્રગતિ શક્ય બને.

રાજ્ય વિજ્ઞાન અને ધર્મની કડી રૂપે હિંદુ ધર્મમાંની નૈતિક આચારસંહિતાનો અનુબંધ સૂચવે છે. કેમ કે આચાર પાછળ મૂલ્યોની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ (system) પણ છે એમ તેઓ માને છે. આથી કરીને એવો નૈતિક આચાર આધ્યાત્મિક બની રહે છે. આવું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય કેવળ તત્કાળ હિત અને સમવૃદ્ધિના ધર્મનું સ્થાન લેતું નથી. એવું મૂલ્ય સાશ્વત, લાયકે સત્તાપોરીમાં નથી. પ્રમાણિક વ્યવહાર (નૈતિક વ્યવહાર)થી લાભ મેળવે હોય તો એ પણ ઉપવેદાય, ગણવી રહી. દૂકમાં, નૈતિક આચારને આગવું એવું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય છે.

૩

અંતે, આપણે રાજ્યના ધર્મચિંતન ઉપર

આવી પહેલાંએ છીએ. સર્વિનું રહસ્ય શું? માનવીના અસ્તિત્વ (સત્)નું રહસ્ય શું? ધર્મમાંથી તો કશું જ ન પ્રગટે. રાજ્યના મતે, આરંભે ‘સત્’ (અસ્તિત્વ) ‘ચિત્’ (ચિત્ત) સહિતનું અસ્તિત્વ છે, જે ‘આનંદ’ સ્વરૂપે વિલસે છે આવા આ અસ્તિત્વ (સત્)નો વિસ્તાર સર્વત્ર અને વિરાટ છે; છતાં એ આકારરહિત છે: અને એનો ઉદ્ભવ આકારણ (causeless) છે. જૈવિક (biological) તથા રાસાયણિક (chemical) કાનૂનો તો, એવું જે રૂપ દેખાય છે તેવું, જલુ બદલે તો વર્ગીકરણ કરવા પૂરતા સીમિત છે; એ કંઈ આદિકારણનું રહસ્ય છતું કરતા નથી.

રાજ્ય ધર્મ અને આધ્યાત્મની શોધમાં આત્મા-જીવન-પરમાત્માની ખોજ તરફ વળે છે, તેઓ જણાવે છે કે પ્રત્યેક શરીર માટે જેમ જીવાત્મા છે, તેમ તમામ જીવાત્માઓ માટે પરમાત્મા (બ્રહ્મ : Supreme Being: Overall Soul) છે. દરેક જીવાત્માનું અસ્તિત્વ અને આત્મા તરીકેના તેના શુદ્ધધર્મની મૂળ પ્રેરણા પરમાત્મા છે. જીવાત્મા દરેક વખતે અમુક એક શરીર સાથેનું તાદાત્મ્ય અનુભવે છે; ત્યારે તમામ જીવાત્માઓ એકી સાથે, એક જ વખતે, પરમાત્માનું શરીર છે. બદલે, પરમાત્મા પ્રત્યેક શરીરરચ જીવાત્મામાં વાસ કરતો હોય છે.

રાજ્ય જણાવે છે કે વેદાન્તની સૌ શાખાઓ — દૈત, અદૈત, વિશિષ્ટદૈત — વચ્ચે જીવાત્મા અને પરમાત્મા એકેના સંબંધ પરત્વે મતભિન્નતા છતાં — એટલું તો સ્વીકારે છે કે જીવાત્મા પરમાત્મા સુધીની ગતિ કરીને ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધે છે. રાજ્ય અને “આત્માની ઉત્કૃષ્ટિ” એટલે કે માનાવસ્થામાંથી જાનાવસ્થા સુધીની પ્રક્રિયા તરીકે જોળખાવે છે. આ જાનાવસ્થા તે જ મુક્તાવસ્થા — અથવા મોક્ષ. ગાયા અને મોક્ષ વિશેની વધુ સમજૂતી આપનાં રાજ્ય, ‘સંસાર માયા છે, માટે મિથ્યા છે’ એવી રૂઢ માન્યતાને મિથ્યા લેખે છે. તેમના મતે, મુખ્ય વાત એ છે કે સર્વવ્યાપ્ત પરમાત્મા — બ્રહ્મ

(cosmic soul) અને બાંધિતગત જીવાત્મા (individual soul) અને જુદા દોવાતું સમજવું એ મૂળભૂત બ્રમ છે, અજ્ઞાન છે. આ બ્રમ અને અજ્ઞાનતું જ નામ માયા અને આપી અજ્ઞાનમુલક રિચિતિમાંથી જ્ઞાનાવસ્થા (આત્માની અભિધર્મ અને અભેદ) સુધી પહોંચવું તે જ ધર્મજ્ઞાન છે.

આ જ્ઞાન તે દસ ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતું બદિ-જ્ઞાન નથી, સપાટીનું દર્શન નથી. આ તો અંતઃસ્થ (હૃદય) દ્વારા પ્રાપ્ત થતું અંતર્જ્ઞાન (રહસ્યદર્શન) છે. મોગ એટલે કે સ્વનિપ્રદ દ્વારા સતત ભગ્યતિની રિચિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે જ અખંડ દર્શન શક્ય અને છે.

બ્રહ્મ વિષેનું આ જ્ઞાન ચિત્તશુદ્ધિ વિના શક્ય નથી. કેમ કે શુદ્ધ મન જ સ્વસ્થ મન હોઈ શકે; અને તો જ, ત્યારે જ, તે અનાસક્ત રહી શકે. શુદ્ધ અને સ્વસ્થ જ્ઞાન દ્વારા જ સમ્યક્ દર્શન, સાચી ધર્મશ્રદ્ધા દ્વારા સમ્યક્ ભક્તિ અને વાસનાના સમન દ્વારા સમ્યક્ કર્મ શક્ય અને છે.

રાજજીની દૃષ્ટિએ માયા અને મોહના સંલક્ષ્માં ઠાઈ ચાવીરૂપ સિદ્ધાંત હોય તો તે કર્મનો સિદ્ધાંત છે. આમ તો ધણે ભણે કર્મવાદી માણસ પોતાનું આત્મનું જીવન, ગત જન્મનો પાપપુણ્યને આધારે પ્રાપ્ત થયેલું માને છે; અને ભવિષ્ય પણ પૂર્વનિર્ધારિત માનના પોતાના કાર્તવ્યની જાગૃતમાં લાયકારી અનુભવતો હોય છે. આત્મ કર્મજીવન તેને પુરુષાર્થ-સંકલ્પ દેવવાદી—પ્રારબ્ધવાદી બનાવી દે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ અનુસાર તો કર્મનું ફળ ભોગવવું જ પડે છે. ઈશુના દયા વિના મુક્તિ અશક્ય છે; અને ઈશુની દયા માટે પશ્ચાત્તાપ, હિંમતા, પ્રાર્થનાનો એકમાત્ર માર્ગ પ્રુવેશ રહે છે. પરંતુ વેદાંત દર્શન અનુસાર જીવાત્માનાં પોતાનામાં જ બધેનોમાંથી છૂટવાની સ્વતંત્રતા છે, જે જન્મમરણના ચક્રને છેદી શકે છે.

આ સિદ્ધાંત સમગ્રવર્તી રાજજી અધ્યતન અસ્તિત્વ-વાદીના 'ફી વિલ'ની વાદ અપાને એ દહે કર્મના સિદ્ધાંતનું મુક્તસંકેદવાદી અર્થઘટન કરતા જણાય

છે. તેઓ જણાવે છે કે, એક તો, જીવન એ વાસ્તવતા છે; માનવી જન્મથી મુક્તસંકેદ છે; શુભ-અશુભ કર્મનો સંકેદ કરવા સમર્થ છે. ખીલું એ કે, દરેક કર્મ સાથે એનું પરિણામ અનિવાર્યતામાં સંકેદ છે. માણસે કર્મફલ ભોગવવું જ રહે છે; 'વાવો તેનું લણો' એ કાર્મકારણનો અદ્વર સિદ્ધાંત છે. વળી વીજ વાત એ કે જીવાત્મા એ પરમાત્મા(બ્રહ્મ)નો અવિ-નાશી અંશ હોઈને મરણ પછીય એનો નાશ નથી. આમ, મરણને તેના જન્મ સાથે જ કર્મજીવન વળગેલું હોય છે. જન્મમરણના દ્વારા એ ચક્ર ચાલ્યા કરે છે, એટલે કે આ જન્મમાં આગામી જન્મોની સાંકળ તૂટતી નથી. જેમ પ્રકાશ ઠાઈ 'પદ્મ' પર અવરોધાય છે ત્યારે પડછાયા રૂપે દેખાય છે, અવરોધ ન હોય તો પ્રકાશ ફેલાઈ જઈને અગોચર રહે છે, તેમ કર્મ પણ પડછાયા રૂપે જન્મમરણનું કારણ બને છે. વિજ જીવાત્મા માટે નિમિત્ત બને છે. પડછાયા જેમ અ-વાસ્તવ નથી, તેમ જીવાત્મા અને સૃષ્ટિ અ-વાસ્તવ નથી; પરંતુ તે આદિ સ્વ' તો નથી જ નથી. આદિ સ્વ'—પરમાત્માની પ્રાપ્તિના માર્ગ વેદાન્તમાં, આગળ જણાવ્યું તેમ, જીવાત્માની મુક્ત સંકેદપરચકિતમાં રહેલો છે.

કાર્મકારણ-કારણ સમગ્રવર્તી રાજજી 'કારણ' (cause)ને બી (seed) કહે છે. કારણરહિતતા (causelessness)માં જ પરિણામતોપી કર્મફલસાગી અનાસક્ત દશા જન્મે છે. જલકે ન્હાં લગી જીવાત્મા સકામ વ્યવહાર કરે છે ત્યાં લગી તે માયામાં બદ્ધ રહે છે; ત્યાં લગી જન્મમરણનું વર્ણ ચાલ્યા કરે છે. પરંતુ નિષ્કામ કર્મ પર પહોંચતાં જ માયા (કામના) છૂટી જાય છે. આસક્તિ—અગાઉના બધાનું ચરણ—પોતે જ મુક્તિનું ચરણ બની જાય છે. આમ કહોપનિષદનો આધાર લઈને રાજજી કહે છે: "પદ્મ લોકે તે બ્રહ્મલોકને પામે છે."

દૂકર્મ, મોક્ષ—મુક્તિ એટલે કર્મત્યાગ (abstinenace), મન-સ નહિ, બ્રહ્મજ્ઞાન દ્વારા અનાસક્ત બાવે શુભ કર્મનો વ્યવહાર. આ અનાસક્ત કર્મ (detachment) તે સમર્પિત કર્મ (dedication)

છે; જેમાં કાંચના-વાસના(desire)નો ત્યાગ છે; અદમ્ભતા લાગ છે.

રાજ્ય આસ્થિતિની પ્રાપ્તિ માટે ‘શુદ્ધિચોખ’ની ચાવી મુગ્ધ છે. કેવળ કર્મ નહિ, જે તે કર્મ નહિ, પરંતુ શુદ્ધિ—તેમ, કર્મફલસાગી બનાવડા શુદ્ધિ—દ્વારા શુભ-અશુભનું નિર્ધારણ વા સંચાલન. કમવહ્નીતાનું આ રહસ્ય રાજ્ય પોતાની રીતે સમજાવે છે: બાહ્ય ધર્મિયો મન એટલે કે સંકલ્પશક્તિ (will) દ્વારા સંચાલિત થાય છે. અને સંકલ્પશક્તિ શુદ્ધિ એટલે કે વિવેક (discriminatioin) દ્વારા.

આ બધા પછીય, રાજ્ય જાણે છે કે સંસ્કારમાને દુર્ભરો સ્વાલ યવાના; અને એ દરેકના તકેશુદ્ધિ જવાબો સંતોષકારક ન જાય હોય. અતે તો, ધર્મના ત્રણ પાયા છે—ત્રણ શ્રદ્ધા છે: (૧) અભિધ્યાનમા- (cosmic soul)નું અસ્તિત્વ; (૨) આત્માની અભિ-ભાઈ અને અનુભવમરતા; (૩) માનવીના ચૈતન્યની મુક્ત સંકલ્પશક્તિ આ ત્રણે શ્રદ્ધાઓ રચિત થતાં, આ સ્થિતિ જ ધર્મશક્તિ, ચિત્તશુદ્ધિ અને સમાધિ- (યોગી)ની સ્થિતિ હોઈને, માણસ શોધ (એટલે કે આધ્યાત્મિક અસ્તિત્વ)ની સ્થિતિનો અનુભવ કરે છે.

અતે, રાજ્ય કરા જ સંકોચ વિના સૌને ‘ધર્મ’બોડું થવા એટલે કે ધર્મથી ‘હરી’ને ચાલવા (અધર્મ-પાપથી હરીને ધર્મ’માર્ગે ચાલવાના અર્થ’માં) પ્રયોગ છે.

અતે, તો, છેક દમણા દમણા, ‘સ્વરાજ’- (૨૨-૧-૭૨)માં આજની સૌથી ગંભીર કટોકટી પ્રજાનો નૈતિક ડાક લેખીને, આજની સર્વવ્યાપી ભટ્ટાને સૌથી ગંભીર હતાશા મણુવાતે, તેમણે નૈતિક મૂલ્યોની પુનઃપ્રતિષ્ઠાનો એક જ માર્ગ ગ્રાંધી છે. ધર્મના ખડક ઉપર જ રાજકીય પ્રવૃત્તિ સકલ છે, નાનપા, એવું શ્રદ્ધાવચન ઉચ્ચાર્યું છે. સમાજ-જીવનમાં અને રાજકારણમાં ધર્મની તાત્કાલિક ઉપયોગિતા(expediency)નો પુરસ્કાર કરતાં તેમણે honesty is the best policyની વાત કહી નાખી છે.

રાજ્ય આજની રાજકારણથી એટલા બધા તાદ્દિ પોકારી છેકમાં છે કે રાજકારણની સુધારણા સકલ નથી, (તેના પોતાને બળે—બો.) તેને સ્થાને ધર્મની સ્થાપના કરો—ધર્મ જ હવે તો રાજકારણ બનો, એમ પોકારે છે.

રાજ્યનાં આ વચનો આત્મિક છે. ગાંધીજીએ રાજકારણની ભટ્ટાને સુધારવા માટે ખીડું ઝડપું હતું. તેમણે રાજકારણનું લોકશાહીકરણ અને નૈતિકા-કરણ કરીને સ્વાંતર કરવાની હામ બીડી હતી. જોકે, ગાંધીજીનાં અંતિમ વર્ષોનો વિચાર કરતાં સવાલ છે કે: ગાંધીજી જીઆ હોત તો! એમનાં-છેલ્લાં વેદનાયુક્ત વચનો યાદ-કરતાં, એમ પણ કહી શકીએ કે ગાંધીજીએ પણ રાજ્યની જેમ, કદાચ, એમ જ ઉચ્ચાર્યું હોત કે “પંચ વર્ષ રાજકારણ પાછા પડવા, હવે ધર્મ પાછા પડીએ.”

-*

મિત્રા, આવી વિચારસરણી ધરાવનારા રાજ્યને ઉદામો ‘કોન્ઝર્વેટિવ’ કહે છે ત્યારે રાજ્ય સાચા માનવીય મૂલ્યોને ‘કોન્ઝર્વ’ કરનાર—‘સંમહ’ કરનાર—તરીકે ગૌરવ લે છે; અને તેમને પ્રત્યાધાતી તથા રોટસકોનાહી કહેનારાઓની નિંદાસરણુક આત્મવૃત્તિને તેઓ નુજ્જવ્વહાજ કરે છે.

હકીકતે તો, રાજ્ય ચિંતનના ક્ષેત્ર લગભગ ગાંધીજીના જેવો જ અભિગમ ધરાવે છે: ધર્મ ખંનેના શ્રદ્ધાસ્રોત છે અને વેદાંત ચિંતન (સુખ્યતઃ ઉપનિષદ અને ભગવદ્ગીતા પ્રયોધિત, ખંનેને માટે સરખું પ્રેરણાદાયી રહ્યું છે, ખંનેને હિંદુવત્ ગૌરવ છે. હૈંપરાંત, ખંનેને વચ્ચેવચ્ચે કાંતકારી કહે-વડાવવા કરતાં પોતાની જાતને વર્મચેત્રમાં માનનારા કોન્ઝર્વેટિવ કહેવડાવવામાં ગૌરવ લાગે છે; તથા સાસન અને કાનૂન કરતાં હલ્લ અને શુદ્ધિ ઉપર વધારે પ્રતગાર ધરાવનારા લિબરલ સુધારક તરીકે મણુઈ જવામાં કશો આસ્વાદ નથી. ખેર..

રાજ્ય ખીલ્ડું ગમે તે હોય, પરંતુ એમની

[અનુસંધાન પૃ. ૨૮૨]

બાસુનું બૌદ્ધિક સૌંદર્ય : ‘અનુભવ’ | સંવેશ્યામ શર્મા

સ્વ. શિખલદાના દામાદ, પત્રકાર રિન્ડીયા પતિ બાસુ બાદ્યાચાર્યને રૂપેરી પરદે પ્રથમ વાર ઝગઝગનાર હતા સિનેસૌંદર્યના શહીદ કવિ ચૈત્રેન્દ્ર. ‘ત્રીસરી કસમ’ ઉતારી પ્રથમ પ્રવાસે જ રાષ્ટ્રપતિ ચંદ્રકનું સંમ્માન મેળવ્યા પછી વચ્ચે ‘ઉસડી કહાલી’ અધુન પધું’ ઉતારી ‘અનુભવ’માં ફરી વાર રાષ્ટ્રપતિ ચંદ્રક ... આ કલાકાર સર્જક ‘હેટ ટ્રીક’ કરશે કદાચ અને એમાં રાષ્ટ્રપતિ ચંદ્રકનું મૌરવ છે. ‘ત્રીસરી કસમ’માં જે નિદેશક જાનપદી વાસ્તવિકતાને અવતારી શક્યો એ જ માણસ નગરવાસી બૌદ્ધિકોના સંકુલ જીવનકોણે. પર પ્રકાશ નાખવામાં એકધારી સફળતા પ્રાપ્ત કરે અને તેમ સિનેમાકળાના સામર્થ્યના નિદર્શન સાથે એ હરખાવાનો અવસર મળ્યામ.

તમે સત્પ્રજિતનું ‘આનુભવ’ કે ઉવટે હાંકીકેરનું ‘અનુભવ’ એવેલું? ‘અનુભવ’ જોતાં, એની કથા-વસ્તુનો ઝોક જોતાં ‘અનુભવ’ માટે મટે પછી ‘અનુભવ’માંના બાવનિંદ દિગ્દશકની સિરિક્ક શૈલીથી મદાયો હતો એથી ત્રિભાગ રીતે ‘અનુભવ’માં નિદેશકનો અભિમત એસિરિક્ક (alyrical) સૌંદર્યથી અંકિત એવો બૌદ્ધિક લાગ્યો. પરંતુ ‘અનુભવ’ની ખૂબી એ કે બાવકને કથા કૌશલ્યોત્તો બાગ્યે જ અનુભવ થાય છે. દિગ્દશની માવજવ એના નાપક-નામિકાનાં જીવનરીતિ તથા વ્યવહાર જેમ સોફિસ્ટિકેશનના સંસ્પર્શદાણી છે.

પતિના પ્રવૃત્તિસ્ત જીવનને લીધે અભાવના, જીનતાના રસમાં નાહતી તતુજા આખરે એને ઘેર

રાખી પાડવાના રમ્ય અને આકર્ષક કાવતરામાં સજા થાય એ અમાલિની પળો—જેવી કે નોકરોને છૂટા કરી કારોબાર પોતાના હાથમાં લઈ લે છે—લાગણીના સ્તરે અભિવ્યક્તિ પામી શકી છે, ત્યાર પછીના પતિ સંજ્ઞના—પંખી પકડાયા જેટલા ઉદ્વાસના પ્રસંગો અને ઘરેલુ નાનામોટા બનાવોને નર્મન્મયી અને ચાતુરીભર્યા સંવાદોથી સંવાદવામાં આવ્યા છે.

હિન્દી અને તેમ મુખ્યથી આવતી ફિલ્મોમાં હજુ સુધી એકઠી પતિ-પત્ની વચ્ચેના, દીવાલની પેલી ઠેરના ઉખાવત સંબંધોનું આટલું મજા રમતિલાળ તેમ જ હૃદયનું ચિત્રીકરણ ક્યારેય નથી મળ્યું. પતિને જમાડયા પછી મોંમાં અમથાથી મુખવાસ ઝોરતી પત્ની, ચરખાનાં પહેલાં કાંધાથી નાક પકડી ફુલાર વરસાવતી ગૃહિણી કે નાઈટ ડ્રેસ હઈ બપોરા કરાવતી ઝોરત—આટલી સાહજિક રીતે જોઈ છે!

એવું જ ઉચ્ચસ્તરીય મધ્યમવર્ગીય જીવનમાં સંસ્થિત બુદ્ધિજીવી તંત્રીની જિંદગાનીમાં આટલી ઓથેન્ટિક રીતે ડોહિયું આપણી કોઈ ફિલ્મો નથી કરાવ્યું. એવો તંત્રી કે જે એપ્રેનના ‘સા કરેજ’ કે ‘કોકોસખન ચોક સકલ’ની વાતથી મારી, એક હળવર રેકડ વસાવતો હોય, મેસર મજારાણીની સમસ્થાની નાજીકાર્થને સમજવો હોય અને વહેલી અતિથિના મનોરંજન માટે ઘેર જગાલી મિત્ર પાસે રવીન્દ્રસંગીત (બાણના કોઈ બાણને ત્યાંથી હામોર્નિયમ મળાવી) ગવડાવતો હોય...

બાસુ જેવાને પ્રણયત્રિકાણુનો આશ્રય લેવો પડ્યો

છે એ મને ધાલનિકોણે જેટલું જ પુનરાવર્તન કરવાયું. પણ અહીં માવજત મદરવનું સ્થાન લઈ લે છે. ('ગાનુરાધા'માં અભિ ભટ્ટાચાર્ય' પણ ત્રીજા કોણ તરીકે સદેજ નહોતો ડોકાયો.)

આ નામિકા પણ તેજસ્વી છે. પતિને તનુજ કહી દે છે : જીવનના વિવાદિત જીવનમાં જે નથી સાંપડ્યું એ દિનેસ સાથેના કુદ જ કલાકમાં ('એક કિસને મુઝેકો છુઆ તક નહિ') મને મળ્યું હતું... પણ આથી વધુ દિગ્મંતભયુ વિધાન તનુએ એ ક્યું' કે અહીં સ્ત્રીઓએ પુરુષાંકિત રેખા પર સીધી સીધી ગતિ કરવાની હોય છે એટલે શું થાય !! આયુ' કઈ નામિકા બોલી શકી છે ?

તો મદિ પડેલો પતિ મિત્ર પાસેથી દીવાસળી મારીને કાન ખોતરતાં કહે છે, ૭ વરસમાં આ ■ દિવસની માંદગીએ મારી પત્નીનાં માતૃરૂપ તેમ જ રંભણિપનાં દર્શન કરાવ્યાં. દંપતીના જીવનમાં આ છનો આંક શુક્રનિમાળ લાગે છે !

ઓદિસ જવા નિરૂપાયે તત્પર થયેલો પતિ 'અહેતરી' શબ્દ ફરી ફરી બોલી નોકરીમાં આજી વધવાની વાત કરે છે ત્યારે તનુ કહે છે અત્યારે હાઈનિંગ ટેન્કસ સુધી તો પ્રગતિ કરી ! બધું જ છે ને છતાં બ્યવસાયમત સ્પર્ધા વ્યક્તિચેતનાને કેવી ડિગરાવી દે એ જે. કૃષ્ણમૂર્તિના કથનનો મખ અહીં સાક્ષાત્ કરાવાયો છે.

પાશુ સાંબને 'શુક્રો ઘોડો' જૂનો નોકર રામાચયુ-આંથી હતુમાનજી વિશેની ચોપાઈઓ વાંચતો હોય એ અથવા દિનેસ-સંજીવ પર્તા ટીચતા હોય ત્યારે બૂલથી ચર્ચ જતી અક્ષમાંની અલ્લામદ્દી પ્રસંગોને સચકતા અને પ્રતીકાત્મકતા બહે છે. તનુજનું રનાનદરશ દિવાસ્વપ્નોને બહેલાવવાના એક તરસ સાધન રૂપે પ્રસ્તુત થયું છે જેમાં નામિકાનો મિનનજ પુરજાદાર પ્રગટ્યો છે.

'અનુરોધા'ના કેમિટ ટાઈટલ્સ રેડિયો પર જ આવે છે ત્યારે અહીં રેડિયો દેખાડ્યો નથી છતાં શ્વનિથી સવન સભર છે, ઉપસ્થિત છે. બોલ ઇન્ડિયા રેડિયોના પ્રસાતી સંગીતથી ચડે ફરી

દિલ્લમો અંત પણ 'રાત કે સાદા ગ્યારદ બજે દં', હમારી તીસરી સજા સમાપ્ત હોતી હે...' એ શબ્દોથી આવે છે. બેક ડ્રાઉન્ડ સંગીતને સ્થાને મોડર્ન બ્રેક જેવી પ્રસંગાનુરૂપ બહેરખમરો આવ્યા કરે છે અને ભારેખમ ધડીઓ પણ દગવી ચર્મ બાય છે. ધડિમાળ, ટેલિફોન, સામરન અને કાપર બ્રિગેડનો શ્વનિ પણ નોંધપાત્ર રહ્યો. પાળ પર પ્રભાવે સાથે સાથે અને આગળપાછળ ટહેલનાં ક્યૂતરોની મિમલ પણ ચુકાઈ નથી. ખૂંચે છે થોડું તંત્રીનું પોસ એપાટમેન્ટ, સનમાઈકા ફિનિયર અને સમૃદ્ધિ. બાળક વિના આમાને લાધ નથી આવતી એ ફરિયાદમાં રમજ, બધા અને વારતવિક્રતા છે.

તનુજએ ગૃહિણીની પતિશૂળ અને બ્યતીતતા પ્રેમીને સ્પષ્ટ સુણાવી દેવાની દિગ્મત અને પેદા થયેલા સર્યેન્સને શ્રેષ્ઠ રીતે મૂત ક્યોં છે. દિનેશનું અંદર પેઇઝ, સંજીવકુમારાના સાદાનિક અભિનયની હોડમાં જીતે છે. બંને માત્રાસર સફળ. નોકરના ચરિત્રે હંચાલે કુશળ અભિનય આપ્યો છે.

નન્દે લદ્દાચાર્યની છબીકળા મારા એક મિત્રને એ કક્ષરમાં હતી કે કળાધોળા એ જુલાવી ગઈ. જળની અંદર જીતરી કેટલીક દરમો સીધાં હોય એવા અર્થિત દરમના ટોન આંખને પોતાનો અનુકલ કરાવે છે. તનુજ-સંજીવને સિલિમ પંખાની હાબરીમાં ફેમ કરતો ચા હોમપાટીના દરમને દપણમાં ઝાંખો ઝાંખો બતાવતો કેમેગ કે પ્રેસના જંગી કોચાં મશીનના ભાગમાંથી ઝડપેલો સંજીવ-દિનેશના ચહેરાનો 'ટાપસોટ' આંખને સૌંદર્યથી આંબે છે.

કુરો રોમનું સંગીત ઓછા વાનિત્યથી અને વધુ તો પારિવેશિક શ્વનિઓથી ધારી અક્ષર જનમાવે છે. ગીતો ના નડ્યો. 'કેસે કહું' ગીતમાં 'સાહેબ બીબી'ના સંગીતની લહેક વરતાઈ.

દિલ્લમના તાત્વિક પક્ષનો પરામશ કરના આવેા નિષ્કર્ષ આવ્યો કે જે પત્રકાર ઉમગરો કરી 'લીડર' લખતો હતો એ હવે સુંદર પત્નીના બાંધવિહોણા બાદપાશમાં અચાસી ખાતે ચાંદ બેતો વર્ષા માણીને પ્રેમના 'શુન'ના સિકાર થયો. સમાજે કેટલું ગુમાવ્યું ? શું ના ગુમાવ્યું ? તમે જ કહો ને !

પત્રચર્યા | વિજય શાસ્ત્રી, વજુભાઈ પટેલ

‘તંત્રીકાર્ય’ વિશે થોડુંક બીજું

સ્નેહી શ્રી સુમનલાઈ,

‘વિશ્વમાનવ’ મે, ૧૯૭૨ના અંકમાં પ્રગટ થયેલા આપના લેખ ‘તંત્રીકાર્ય’ એટલે શું? ના સંદર્ભમાં ઉમેરવાયોગ્ય બીજા થોડાક મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. તમારા લખાણમાંથી એક સર વાચકશ્રી રીતે એવો સંભાષણ છે કે બહુક તંત્રીઓ કૃતિઓ વાંચતા પણ નથી હોતા, બા જો કૃતિ તેઓ પ્રગટ કરે છો તેના માત્ર મુદ્દલુકાર્યની જ તેઓ જવાબદારી ધરાવે છે, કૃતિના અંતરંગને તપાસવા/ચકાસવાનું કાર્ય, કાં તો બેદરકારીને કારણે આ તો તેમ કરવાની તેમનામાં સમ્મતતા/ક્ષમતા ન હોવાને કારણે તેઓ કરતા નથી હોતા અને કૃતિ, તંત્રી/સંપાદકના મૂનોભાવો/પ્રતિભાવો સાથે લેશમોત પણ સંપર્ક પામ્યા વગર પ્રગટ થતી હોય છે.

તમારી આ હિમાદ ધણે બધે અંશે સાચી છે તેની સાથે જ આ હિમાદને એકાંગી બનતી અટકાવવા ખાતર અને આવી હિમાદો ન કરી શકાય તેવા તંત્રીઓ પણ ભૂત/વર્તમાનકાળમાં હતા/છે તેમને પણ ન્યાય મળે એ મટ્ટે એ વિશે પણ થોડુંક ટિપ્પણ જરૂરી બને છે.

ગુજરાતી પત્રોની વાત કરીએ તો કેટલાક સાહિત્યસર્જકોએ પત્રકારિત્વનું અને તંત્રીપણું કાર્ય ક્યું છે અને તેઓ પ્રત્યેક કૃતિના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવી તેની ચોખ્ખી/અત્યંત દક્ષ ચોક્કસીની અદ્યથી પરીક્ષા કરી તેનાથી સંપૂર્ણ સંતોષ પાળી ગયા પછી

જ કૃતિઓ પ્રગટ કરવાનો આગ્રહ સેવતા હતા. પીતેલા દાયકાની વાત કરીએ તો ‘હરિનંનખંડુ’ના ગાંધી પછીના તંત્રી મહારાણા, કે ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ના તંત્રી મ. પ્ર. દેસાઈ કે ‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રી રા. વિ. પાઠક અને ‘રેખા’ અને ‘પ્રતિ’ના તંત્રી સ્વ. જયંતી દલાલ અને ‘રુચિ’ના તંત્રી સ્વ. ચૂનીલાલ મહિયાનાં નામો તેમના સમય તંત્રીકાર્ય માટે અનિવાર્ય મોંઘને પાત્ર હતા. ચાહુ જાનાનામાં પણ ‘કુમાર’ના તંત્રી બલુભાઈ રાવતનો નામોલ્લેખ, કૃતિપરીક્ષાના સદ્ગુણદિકામાં અંગે કરવો ટાળી શકાય તેમ નથી. શ્રી બલુભાઈ અંગે તો મને પોતાને પણ અનુભવ છે કે મારી હેટલીક અનકવિતાઓ મેં ‘કુમાર’ પર સર સરમાં મોકલેલી ભારે એ ક્યારા-ટોપલીને લાચક હોવા છતાં પણ મારી પર નિષ્પત્ત સમયમાં પરત ચતી. એ તો ઠીક, પણ સાથે જ અનકવિતાની કઈ પકિત નબળી છે, કયા અર્થચૂકિત ધામ છે કે કયાં છંદ/લય વૂટે છે છતાંદિ કાવ્યગોની સંક્ષિપ્ત અર્થ પણ તેઓ કરતા. તંત્રી તરીકેની નિષ્ઠા તો તેમનામાં, આમ, પૂરેપૂરી વરતાતી. એટલે, પેલા કહેવાતા અને વગર તપે ‘ધર્મ બેઠેલા’ તંત્રીઓના સાહિત્યિક વ્યભિચારો સામે તમે ઉપાડેલી જોહાદના ઝપાટામાં, બીજા બાજુ આવા સાચા તંત્રી-કાર્યના કસખીઓ ન આવી જમ એટલા ખાતર જ આટલું લખ્યું.

૨. ઉપરનો મુદ્દો તમારા લખાણને થોડી વધુ તટસ્થતા અપશે એમ માનું છું. આ સિવાયના જે

બીજા મુદ્દાએ છે તે તમારી રિગ્યાદેનાં સમર્થનમાં છે; અને તે એ છે કે કેટલાક સામયિકો કૃતિલક્ષી નહિ પણ લેખાલક્ષી હોય છે. અમુક લેખક, જે સમ્પ્રતિષ્ઠિત યર્ષ ચૂકવો હોય એટલા જ કારણમાનીથી તેની લક્ષી-સંગરી કામીપાત્રી કૃતિઓ પણ પ્રગટ કરવી જ એવું વલણ લગભગ સામાન્ય છે. સિદ્ધ યર્ષ ચૂકેલા સર્જકો નબળી કૃતિ આપે જ નહિ એવું આધુનિક અનુમાન આવી પાછળ કામ કરતું હોય છે; શા તો પછી કૃતિ નબળી હોય તે છતાં લેખકના મોટા નામે તરી નય એમ પણ બને છે. હેમિંગ્વે અને હોસ્તોવેસ્કી જેવા સર્જકો પણ પોતાની અમુક કૃતિઓને સરાસર નબળી કૃતિઓ તરીકે ગણાવતાં અચકાયા નથી ત્યારે આપણે ત્યાં સરાસર નબળી કૃતિઓને પણ સમર્થ તરીકે ગણાવતાં અચકાચ નહિ એવા લેખકો ઓછા નહિ જોડે!! વળી તેમાંના કેટલાકને તો ‘જહુવિધ પ્રતિભા’-સંપન્ન હોવાનું માન મેળવતું હોય છે, એટલે તેઓ સાહિત્યના કવિતા જેવા સ્વરૂપને સફળપણે ખેડવામાં સિદ્ધ થયા હોય એટલે એ ‘સાખ’ ઉપર નાટક, વાર્તા, ગદ્ય, નવલ-કથા, આદ્યકથા એમ સાહિત્યનાં અનેકવિધ સ્વરૂપોનું ‘ખેડાણું’ કરવા નીકળી પડે છે. એમાંથી જ પછી પાશ્વપુસ્તકો થાય અને તેમની નિઃસ્વત્વ, ‘આવી’ કૃતિઓ વિદ્યાર્થી આપણની પેઢી દર-પેઢી જાણવી આવે. આવે માનસિક હાલતે અસહ્ય જ છે.

૩. આથી જીજ્ઞાસુ કવિ/સર્જક નવો-સવો હોય તો એની કૃતિ સીધી જ કચરાટોપત્રીમાં જાય છે. નવા સર્જકની, જેનું નામ દહાડુ સુધી ચુંબ્યું નથી તેવાની કૃતિ, સમર્થ કૃતિ, પણ સામાજિક અપાતિના અભાવે ફગાળાઈ જાય છે. એટલે આમ એમને તો કૃતિઓ સાહિત્યિક શુભવત્તા નહિ પણ સામાજિક શુભવત્તા પર જ મધામ છે.

૪. આનું જ, ઓળખાણ-પિજાણ, મિત્રો, સંબંધીઓ, બીજા કેટલાક સંબંધી, નોકરી આપવામાં થયેલી મદદો, પરીક્ષાના નજરો પહેંચાડાના કરેલી કામગીરી વગેરેને કારણે બને છે. મિત્ર-સંબંધી મજબૂત કરવા, સ્વાર્થના સંબંધી દબા કરવા, કૃતિઓ

છપાવ, પુસ્તકારો અપાવ, પ્રશંસાઓ થાવ, ફેટાઓ અને જીવનપરિચયો અપાવ વગેરે બિન-સાહિત્યિક બાબતોનું પણ આક્રમણ એવું નથી હોતું. સંતોષ એટલો જ કે આવી બિન-સાહિત્યિક કૃતિઓ, બિન-સાહિત્યિક જગોના બિન-સાહિત્યિક તંત્રી/સંપાદકો પાસે જ આવે છે ને અમુક રોકેટ ચાલે છે. અસંતોષ એટલો જ કે આપણી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ, સુનિર્માણી રીતે બિન-સાહિત્યકારોના હાથે જ પડી પડી તરફડી રહી છે. આજે કૃતિ પ્રગટ કરવા માટે, સમર્થ કૃતિ સર્જવાની નહિ પણ તંત્રી સાથે મૈત્રીનિયંત્રે વિક-સાવવાની જ જરૂર છે.

૫. હવે કેટલીક વ્યવસ્થાતંત્રની ગેરરીતિઓ અંગે, જેનો સમાવેશ પણ ‘તંત્રીકામ’માં કરવો અમુક અંશે યોગ્ય છે. મોકલેલી કૃતિઓની પહેંચ મહિનાઓ સુધી ન મોકલવી, ટપાલડિલિટો હોવા છતાં સ્વીકાર-અસ્વીકારની નોંધ ન મોકલવી, કૃતિ જે અંકમાં પ્રગટ થાય તે અંકની નકલ સુધ્ધાં ન મોકલવી, વળી મિત્રો હોય, સંબંધી સુધ્ધરે તેમ હોય, તો એને અંગે એક-બે અલકચરી લીટીઓ જ માત્ર છંપાઈ હોય તો પણ ઉદારચિત્તે એકથી વધુ અંકો મોકલી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારવી, વગેરે માટે તો — ‘કજ્જલ્લુ સિન્ધુવાગે’ — હરિમા જેટલી શાકી હોય તોયે લખાઈ ન રહે.

તેનું જ પુરસ્કારનું. નાણાકીય આમત છે એટલે જાણે સોમા લેખક પર ઉપકાર જ થતો હોય એમ મનાય છે. પુરસ્કારની ઇચ્છા કે માગણી અનધિકૃત યેશ મનાય છે. પુરસ્કાર પણ ‘સમર્થો’ને (કહેવાતા સમર્થો) વધર માથે મળ્યે અને બીજાઓને અપ-માનજનક દાલતમાં માગણીઓ કરાવડાવ્યા, ધક્કા ખવડાવ્યા બાદ મળે, અમુકને મિત્ર સંબંધી ભરપૂર રકમ મળે તો અમુક વળી અંગત કિન્નો હોય તો ઓછી રકમ પામે વગેરે રચૂળ, છતાં પૂરતા મદદત્વની બાબતોને પણ સમર્થ તંત્રીકામના પરિધમાં જ સમાવેશ કરવો યોગ્ય છે.

૬. છેલ્લી વાત કઠારસેખન અંગે. ઉપનામોથી કે સાચાં નામોથી કઠારના લેખનારા જાણે પોતાને

અલિપ્ત ગમે તે અને ગમે ત્યારે લખવાનો ઈગરો લઈ બેઠો છે. કટાર એ પેટી દધિયારની કટાર બની જાય છે. તેનાથી તેઓ પોતાને અગત રીતે અણગમતા માણસો, નેતાઓ, જાગતો, સંસ્થાઓ વગેરેનાં 'જોડાં કાઢી નાખે છે'. ખાસ કરીને જે કટારો હાસ્ય/કટાક્ષની હોય છે તેઓ તો વ્યક્તિથી માંડીને સંસ્થાઓને હાસ્ય-કટાક્ષોના ગમે ત્યારે અને ગમે તેમ ભોગ બનાવી કાઢે છે. કટાક્ષિકાના ઝોડા હેઠળ પ્રગ્લબ રીતે તો વેરનો બહોલો લેવાની કે ખીજને ઉધાગ પાડવાની કાપરતા જ પટાંતરે પ્રગટ થતી હોય છે. એમાં જે વિવેક, તાટસ્થ અને કલાસામર્થ્ય નોંધે એ તે કેટલામાં હોય છે એ પ્રશ્ન પૂછવા જેવો છે. કટાક્ષને સાધન બનાવનારમાં તીક્ષ્ણ મેધા હોવી જરૂરી છે. માત્ર, પોતાની કટાર અવળ-વાણી કે દેશપ્રકરીયુક્ત દાઝ ઝોડવાનું વાહન ન બની જાય તેનો કેટલાને ખ્યાલ હશે વાત ?

૭. છેલ્લે, શાળા-મહાશાળાઓના ઉપર એ પ્રગટતાં સામયિકોના તંત્રીકાય* અંગે થોડુંક. વિદ્યાર્થીઓમાં પાંગરતી પ્રતિકાતા પુરસ્કાર માટે આવાં સામયિકો જરૂર મહત્વનું પોષણ બની શકે, પણ એમાં

‘ધિય વિદ્યાર્થીની નળણી’, કૃતિ પણ લેવી અને અગ્રિય વિદ્યાર્થીની સળળી મળ્યું ન લેવીનો નિયમ ચાલતો હોય છે.

૮. છેલ્લે, ખીજ એક ગોણું છતાં મહત્વની વાત. આપણાં સામયિકોમાં અવતરણો કે પૃથ્વરકો લેખના લાગરપે કે અન્ય રીતે મુકાય છે. આવાં અવતરણો ઘણી વાર તો તેના લેખકના નામ વગર, ઘણી વાર તે કથા પુસ્તક કે સામયિકમાંથી લીધાં છે તેના ઉલ્લેખ વગર (ઉલ્લેખ જ નહિ તો આભાર તો કર્યાંથી જ માને ?), અનુદિત હોય તો અનુવાદકના નામ વગર, દળદાર મંથ હોય તો તેમાંના પૃથ્વક વગર મુકાય છે. આને વિશે તહેવારી રાખતી એ ‘ચીકણાઈ’ ગણાય છે! આથી સંભોધિ વગરનાં આવાં અવતરણો ઘણી વાર તો ‘ઉપજીવી કાઢેલાં’ પણ હોવાની ‘ચંકા ચર્મ શકે’ પાસ્ટીપો કે ટિપ્પણ આપવાની કાળજીભરી કામગીરી પણ અત્યંત આવશ્યક હોવી નોંધે એ જ્યો એના પરથી ચૂળ મંથ કે લખાણ સમે મેળવીને વાંચી શકો. અરણ.

વિનય શાસ્ત્રી

શિક્ષણ: યુનિયાદીકરણ કે —

સ્નેહી શ્રી રમણભાઈ,

કુશળ હશે.

એ ૧૬૭૨ના ‘વિશ્વમાનવ’ના અંકમાં ‘શિક્ષણ: યુનિયાદીકરણ કે આધુનીકરણ?’ ઉપરનો તમારો લેખ વાંચતાં આનંદ થયો થોડું સાથે આશ્ચર્ય પણ થયું: યુનિયાદીકરણ બધું આધુનીકરણથી વિરુદ્ધ હોય તેમ એ લેખનું મંડાણ છે એવી છાપ મારા ઉપર પડી. યુનિયાદી શિક્ષણ એ જેમ ચોક્કસ તત્વ-જ્ઞાન ઉપર આધારિત છે તેમ તેના વ્યવહારો બદલાતાં જતા સામાજિક સંદર્ભ ઉપર આધારિત છે તેમ હું સમજ્યો છું. તેમ જ જે મિત્રોના સમાગમમાં આવ્યો છું તેઓ પણ એમ માને છે તેમ હું બહુ છું. ગોંધીજીનું સમાજદર્શન ૧૯૩૭ની શિક્ષણ પરિપદે એમની જ હાજરીમાં સ્વીકારેલું નહિ. પરિણામે ગોંધીજીના કદવલા સમાજના સંદર્ભમાં જ

યુનિયાદી શિક્ષણને જોવાની વાત કોઈએ પણ કરી નથી. બલ્કે conceptની દૃષ્ટિએ યુનિયાદી શિક્ષણને વિચારીએ તો તે growing concept છે તેમ બધાએ સ્વીકાર્યું છે.

પણ પ્રાથમિક કેળવણી સાથે હસ્ત ઉદ્યોગલક્ષી શિક્ષણવ્યવહારો સાલુકું છે તેમ તો તમે પણ કમ્યૂઝ કર્યો તેમ જ ખીજ જાણ આધુનિક ટેકનોલોજી પ્રત્યે વૈજ્ઞાનિકો પણ લાલચતી ધરવા માંડ્યા છે તે પણ તમે સ્વીકાર્યો. આ બધા વચ્ચે આપણે આજની કેળવણી અને તેના વ્યવહારોનો વિચાર કરવાનો છે. પરિણામે પ્રણાલીગત યુનિયાદીકરણ જેવો કોઈ વિચાર અપ્રત્યુત છે અને તેથી તેની ચર્ચા આપે કેમ કરી હશે તેનું મને આશ્ચર્ય થયું.

વજુભાઈ પટેલનાં વંદન.

શિખર મંત્રણા : ભારત-પાક. સંબંધોના વિશાળ સંદર્ભમાં

ભારતીય ઉપખંડના ઇતિહાસને નિર્ણાયક વળાંક આપવાની પૂરેપૂરી સંભવિતતા અને જોગવાઈઓ ધરાવતી સિમલા શિખર મંત્રણા અને તેના પરિણામસ્વરૂપ બહાર પાડવામાં આવેલી સમજૂતીની ફળશ્રુતિનું સાચું મૂલ્યાંકન તો એનાથી શું સિદ્ધ થયું એના કરતાં તો એ શું શું સિદ્ધ કરવાની શુભંકશિ ધરાવે છે, એને આધારે કરવું વધુ યોગ્ય ગણાયો. સિમલા ખાતેની શિખર મંત્રણા એ ભારતીય ઉપખંડમાં કાયમી શાંતિ અને ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેના એમનાસત્તામાં સંબંધોની ઉત્તમગત સ્થિતિઓની દિશામાં પ્રથમ પગલું છે. મંત્રણા અગાઉ, દરમિયાન અને પછી બંને દેશોમાં ઉપખંડમાં કાયમી શાંતિ સ્થપાય એવી પ્રગટીય કાળછાંતિના પડઘો જ સિદ્ધાંતો છે, એ ધણું સ્પષ્ટ છે. ભૂતકાળને ભોંધમાં બંડારી રાઈ, ગઈ ગુજરી બૂધી ગઈ, નવી પાટી પર નવેસરથી ત્રીજી-સંબંધો અને પરસ્પર સહકારના એકઠા ધૂંટવાની બંને પક્ષોએ બતાવેલી તૈયારી અને એ માટે પ્રયત્ન કરી છૂટવા વ્યક્ત કરેલો નિર્ધાર એ જ આ શિખર મંત્રણાની સૌથી મોટી, જે મણી હોય તો, સિદ્ધિ છે. ૨૫ વર્ષનાં પરસ્પર અવિશ્વાસ અને શુદ્ધોષી જન્મેથી કંઠવાણથી બંને વચ્ચેના સંબંધો અત્યંત કથળેલી હાલતમાં હોય છારે શિખર મંત્રણા ચોખ્ખા, નિખાલસ ચર્ચાવિચારણા થાય અને પરસ્પરના મતભેદોનું નિરાકરણ સાંતિમય માર્ગે, બાણ દર-મિમાનગીરી સિવાય, દ્વિપક્ષી મંત્રણા અથવા બંનેને મંજૂર બીજા કોઈ રીતે, કરવાની સમજૂતી સધાય, એ અત્યાર સુધીના ભારત-પાકિસ્તાન સંબંધોની દૃષ્ટિએ નાનીસૂતી વાત ન. કેહેવાય. આથી જ,

તાજેતરના યુદ્ધમાં જોતેલા પ્રદેશોની આપમેળાં કોણ કેટલું ફાળ્યું, કોણે કેટલું મેળવ્યું અથવા કોણે કેટલું ગુમાવ્યું એવાં શુદ્ધ દિસાબી લેખાંતોમાંની નિકટ-દંદિથી આ શિખર મંત્રણાની ફલશ્રુતિ અકિવામાં, હવે પછી ચોખ્ખાની શ્રેણીબંધ મંત્રણાઓ અને ભારત-પાકિસ્તાન સંબંધોના વિશાળ સંદર્ભને વિસારે પાડવાનું જોખમ રહેલું છે. સામ્યવાદી માંધાતાઓ સાથેની અમેરિકી પ્રમુખ નિકસનની શિખર મંત્રણાઓથી વિશ્વરાજકરણની બદલાઈ રહેલી ભાત, દર્શિલુ એશિયાની સત્તાસમુદાયમાં થયેલું મોટું પરિવર્તન, ઉપખંડીય કક્ષાએ આર્થિક અને વિકાસ-લક્ષી સહકાર અને સંકલનની જબરદસ્ત શુભંકશિ વગેરે મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખી બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધોને વિશાળ પરિચ્છેદમાં જોઈએ તો જ આ શિખર મંત્રણાનું સાચું મૂલ્યાંકન કરી શકીએ.

૧૯૭૨ના જૂનના અંતમાં ભારત સાથે શિખર મંત્રણા માટે તૈયાર થનાર પાકિસ્તાન, તેના આંતર-બાહ્ય સંબંધોના સંદર્ભમાં શું છે, કેવું છે, એની પોતાની જ સમસ્યાઓ હલ કરવાની તેની ક્ષમતાઓ કેટલી અને એ કેળવવાનો આધાર શાના પર છે, એ બંધી બાળતો અજ્ઞાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે. હંમર વર્ષનાં શુદ્ધની વાત કરનાર પ્રમુખ ભૂતેનું શાંતિચાહક અને સમજી રાજપુરુષમાં થયેલું એકાગ્રેક પરિવર્તન માત્ર પરિસ્થિતિજન્ય છે કે વધુ જાંડાં અને દૂરગામી પરિણામો ધરાવતાં પરિણામોની સમજ અને પ્રતીતિનું પરિણામ છે? એ પ્રશ્ન તો જવાબ તો નિકટના લાવિષ્પર્ષ પ્રમુખ ભૂતે ભારત અને ખાંતલા દેશ સાથેના સંબંધોમાં કેવી રીતે

વતે' છે, તેમાંથી મળશે. પોતાના દેશની અને પોતાની વારત્તવિક પરિસ્થિતિના અધ્યાયનમાં પ્રમુખ ભૂતો ગોચર ન બાઈ જાય તો તેમનું પરિવર્તન ખરેખરનું હતું એમ સ્વીકારવું પડે; નહિ તો, તકવાદી દૂંક-દૃષ્ટિના રાજકારણી તરીકેની તેમની અત્યાર સુધીની જાપને જ સમર્થન મળશે અને ભારત તરફથી તેઓ કદાપિ વિશ્વાસની આશા નહિ રાખી શકે.

૧૯૭૨ના મધ્યભાગમાં પાકિસ્તાનનું ચિત્ર અત્યંત છે: પ્રથમ તો એ અત્યંત નામેશીબરેલી રીતે હારેલું, પનાજિત રાષ્ટ્ર છે — ૫૫ ટકા જેટલી વસ્તી ધરાવતી, મધ્યક ક્ષેત્રે દુર્ઘટિયામણુ રણી આપતી પૂર્વ પાંચ કપાઈ જઈ છે. પાકિસ્તાનનો ઔદ્યોગિક વિકાસ જેના શોષણને આધારી છે, એવું તેના સંપૂર્ણપણે રક્ષિત બજાર સમુદાય પૂર્વ ગંજાણ તેવું 'આર્થિક સંસ્થાન' મટી જઈ રવતનું, સાવલોમ, પ્રજાસત્તાક બાગલા દેશ બન્યું છે, બધો ઘર્ષને લગભગ ૫૨૦૦ ચો. મા. જેટલો વિસ્તાર ભારતના કબજા હેઠળ છે. પાકિસ્તાનના કુલ લશ્કરના લગભગ ૧૮થી ૨૦ ટકા જેટલો લાગુ સુદૃઢદેશી તરીકે ભારતની બરાકોમાં પુરાયેલો છે, જેને વહેલામાં વહેલી તકે છોડાવવાનું અસલ દંડાણુ લશ્કર અને સુદૃઢદેશીના સર્વાવહાલો તરફથી આવી રહ્યું છે. વિદેશી મદદમાં કાપ, દુર્ઘટિયામણુની અત્યંત વિકટ પરિસ્થિતિ, વિદેશી દેવાનો વધતો બોજો અને પુનઃન્યુવણુ માટે વધતું જતું દંડાણુ, માન-સામાનનો હારાવો અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં સ્થગિતતા — આ બધાં કારણોથી પાકિસ્તાની અર્થતંત્ર અત્યંત કથળેલી હાલતમાં છે. ખીજા બાજુ, અંદાજપત્રમાં લશ્કરી ખર્ચના હિસ્સો, બાંજલા દેશ પછી, ૫૬ ટકાથી વધીને ૬૫ ટકા જેટલો થયો છે. હવેના પાકિસ્તાન માટે તેની સંરક્ષણ-જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં આટલો પ્રમાણુબહારનો ખર્ચ દરજિગ પોસાય નહિ. લોકશાહી તકદાઓ પ્રમુખ ભૂતોને વહેલેયોડે લશ્કરી ખર્ચમાં કાપ મૂકવા અને સામાજિક સેવાઓ પાછળ વધુ સાધનો ફાળવવા ફરજ પાડવા વિના નહિ રહે.

પાકિસ્તાનની આંતરિક રાજકીય પરિસ્થિતિ

ધ્યાનમાં લઈએ તો, એનાથી અનેકગણા મોટા અને શક્તિશાળી ભારત સાથે સંઘર્ષ અને મુકાબલાની નીતિ હવે તેને પોસાય તેમ નથી. લોકશાહી પરિબળોનો ભોગ આપો સિવાય ભારત-સંઘર્ષનીતિ ચાલુ રાખી શકાય નહિ. લશ્કરી શાસનદા અનુભવ અને પરિણામોથી પાકિસ્તાની પ્રજા ખૂબ સારી રીતે માહિતગાર છે. સાંસ્કૃતિક, પ્રાદેશિક અને ભાષાકીય આકાંક્ષાઓને વાચા આપવા અને મુતોપવા લોકશાહીની બાંધબાંધ અને સ્થિતિસ્થાપક કામરિત જ કારગત નીવડે. જે હવે પણ પાકિસ્તાનમાં લોકશાહીને એની કામગીરી બળવવા દેવામાં આવે તો રાષ્ટ્રનિર્માણ અને એકાદરણની સમસ્યાઓ ધીરે ધીરે હલ થવા લાગે.

ભારત-પાકિસ્તાન સંઘર્ષને ગંભીર રીતે અને અમુક અર્થમાં તો નિર્ણાયક રીતે પ્રભાવિત કરતા પાકિસ્તાન માટેના બાહ્યસંબંધોમાં ઘણું મોટું પરિવર્તન આવ્યું છે. સાંમવાદી દેશો — રશિયા અને ચીન — સામે પાકિસ્તાનનો હવે કશો જ ઉપયોગ અમેરિકાને રહ્યો નથી. મધ્ય એશિયામાં હવે પાકિસ્તાનનું ખાસ વળન પડે તેમ નથી. એક બાજુ, અમેરિકાએ જ સાંમવાદી દેશો સાથે સંઘર્ષો સુધારવા પહેલ કરી છે, ચીન-પાકિસ્તાન વચ્ચેની ગાઢ દોસ્તી અને અમેરિકાને ચીન સાથે સંઘર્ષો સુધારવામાં પાકિસ્તાને આપેલા પરિકથિત ફાળાએ ચીન સામેના લશ્કરી કરારોની અમેરિકા વ્યૂહરચનાને કાલમસ્ત બનાવી દીધી છે. બાંજલા દેશનાં ઉદ્ધાવ, અસ્તિત્વ અને ભારત સાથેના તેના ગાઢ સંઘર્ષોને ભારત સામેના એક સમતોલક પરિબળ તરીકેની પાકિસ્તાનની બુનિકાને ગંભીર ક્ષતિ પહોંચાડી છે. ભારત સાથેની હોડ અને તેની બરાબરીની સત્ત્વસજ્જતાની અર્થ-હીનતાની પ્રતીતિ ખુદ પાકિસ્તાન અને તેને લશ્કરી મદદ આપતા દેશોને વહેલેયોડે થવાની, એમાં શંકા નથી. અમેરિકાને ભારતીય ઉપખંડમાં પોતાના પ્રભાવ-ક્ષેત્રને વિસ્તારવામાં હવે ખાસ રસ નથી, એમ ભારતની મુલાકાતે આવેલ પ્રમુખ નિકસનના ખાસ પ્રતિનિધિ કોનોલીએ જણાવ્યું છે. એક ચીન સિવાય,

ભારત સામે પાકિસ્તાનને શસ્ત્રસંસ્પર્શ કરવામાં કોઈને રસ રહ્યો નથી. એ પાકિસ્તાનમાં જ ભારત પ્રવેશી નીતિમાં અને વલણમાં ફેરફાર થાય, એવો આશાવાદ સાચા અસ્થાને નથી; તો ચીન ખુદ પાકિસ્તાનના જ સહકાર વિના પાકિસ્તાનને કેટલા પ્રમાણમાં ભારત વિરુદ્ધ સંસ્પર્શ કરી શકશે ?

દક્ષિણ એશિયામાં ભારતનું સ્થાન સર્વોપરી અને નિર્ણાયક બન્યું છે, એ નિર્ણયવાદ છે. અને ઉત્પાદન ક્ષેત્રે સ્વાવલંબન અને સરકારી સહયોગના જાળવેલા સ્વાવલંબન પ્રતિ ઝડપી પ્રગતિ આ બે કારણોથી આત્મવિશ્વાસની નવી નજીરોમાં તેણે હાંસલ કરી છે. બાંધકા દેશના સ્વાતંત્ર્યમાં ભારતે બજારોની ભૂમિકાથી તેની રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાની પુનરુત્થાપના થઈ છે, તો બીજી બાજુ દક્ષિણ એશિયાની સત્તા-સમતુલાનું પડકાર તેની તરફથી થઈ રહ્યું છે. આ સંજોગમાં ભારત પાકિસ્તાન સાથે કાયમી શાંતિ અને સંઘર્ષિત સહકાર અને સંકલનના સંઘર્ષમાં મેત્રીનો હાથ 'જરા વધુ' લંબાવે અને તેમાં થોડું જોખમ પણ ઉઠાવે તો તેને પોસાય તેમ છે.

કારમીર એ ભારત-પાકિસ્તાન સંઘર્ષનો કેટલોય છે. ત્રીજી પક્ષની દરમિયાનગીરી વિના અને દ્વિપક્ષીય મંત્રણા દ્વારા તેના નિરાકરણની જોગવાઈ સમજૂતીમાં કરવામાં આવી છે. ૧૭મી ડિસેમ્બર ૧૯૭૧ના રોજ થયેલ મુકવિરામથી અસ્તિત્વમાં આવેલી અંકુશ-દેખાનો અને તેમાં એકતરફી પગલાં દ્વારા ફેરફાર કરવાની મનાઈનો સ્વીકાર ભારત પાકિસ્તાન પાસે કરાવી શક્યું છે, આથી ત્યાં વ્યૂહાત્મક દૃષ્ટિએ મહત્વનાં ઘણાં ભારતે ખાલી કરવાનાં નથી. કારમીરસંદિગતી સમગ્ર ભારત-પાકિસ્તાન સરહદની ચોક્કસતા અને સમજૂતી એ બંને દેશો વચ્ચેની શાંતિનો મહત્વનો આધાર હોઈ, તે બંનેના મત-બેદોનું નિવારણ દ્વિપક્ષીય મંત્રણા દ્વારા જ લાવવાનો ભારતનો આગ્રહ પાકિસ્તાને સ્વીકાર્યો છે, એ આ સમજૂતીનો મહત્વનો મુદ્દો છે.

મંત્રણા અગાઉ બહેર કચેલ પોતાના વલણથી

(પાકિસ્તાન સાથેના સમગ્ર મતબેદોનું નિવારણ એકીસામટું કરવામાં આવશે, પાકિસ્તાનના પ્રમુખ જેમ હપતે હપતે મગિ છે તેમ નહિ.) વડાં પ્રધાન ઇન્દિરા ગાંધી પાછાં હાંપાં છે, એવી ટીકા કરવામાં આવે છે. ત્રણ દિવસ સુધી બંને નેતાઓ પોતાપોતાનાં વલણોમાં મક્કમ રહ્યા અને ખાસ નોંધપાત્ર પ્રગતિ વિના મંત્રણા તૂટી પડ્યો, એવો પણ ભય વ્યક્ત થયો. છેવટે આત્મીય વલણોમાં છૂટ મૂકવામાં આવી અને મુદ્દાનાં તાત્કાલિક પરિણામો અને કાયમી પ્રયોગ અલગ પડવાનાં પ્રમુખ ભૂતોના વલણો અને 'પેકેજ ડીમ્બ'ના વડાં પ્રધાન ઇન્દિરા ગાંધીના આગ્રહનો આંશિક ત્યાગ કરવામાં આવ્યો. આમ, બંને નેતાઓના વહેવાર અને વિચારણા દૃષ્ટિકોણે તૂટતી મંત્રણાને છેલ્લી ઘડીએ અચાવી લીધી અને ઉપખંડના ઇતિહાસમાં નવા જ આસાલમાં પ્રકરણનો આરંભ થયો.

ભારત-પાકિસ્તાન સંઘર્ષોને બાદ દબાણો અને દબાવગીરીથી મુક્ત કરવાના પ્રયાસોમાં આ સમજૂતી અને તેના નિશ્ચયમાં પાલનને કેટલી સફળતા અને જે તે દેશના, ખાસ કરીને પાકિસ્તાનના લોકમતનો ટેકો મળે છે, તેના પર બંને વચ્ચેના શાંતિ અને મેત્રીભાવ સંઘર્ષોના ઘણાં આધાર છે. બાકી પરિણામે ભારત-પાકિસ્તાન સંઘર્ષમાં અમુક અંશે અને ક્યારેક તો નિર્ણાયક પ્રમાણમાં ખસનાયકની ભૂમિકા ભજવી છે. પાકિસ્તાનને ભારત વિરુદ્ધ સહયોગ કરવામાં અને ભારતની બરાબરીનું પોતે છે અથવા તેણે બનવું જોઈએ, એવી બંનેરહી કરવામાં તેનાં 'મિત્ર' રાષ્ટ્રોએ કદી પાછી પાની કરી નથી. એના સ્વાભાવિક પ્રત્યાઘાત રૂપે ભારતે પણ પોતાને સહયોગ કરવામાં બ્યાપક સરકારી ખરીદી અને સશસ્ત્રપાદનોના કાયમી હાથ ધર્યો છે, જેકે ચીનની ધમકી એમાં એક પરિણામ છે જ. આ સમજૂતી બાકી પરિણામો સામે ભારત-પાકિસ્તાન સંઘર્ષોને જરૂરી હાલ-કવચ પૂરું પાડે તો એ નાનીસતી સિદ્ધિ નહિ કહેવાય.

ભારત-પાકિસ્તાન સંઘર્ષો સુધારવા અને સામાન્ય

કરવામાં પાકિસ્તાનને વધારે ગરજ છે, એ સાવ દેખીતું છે. પણ એની જરૂર ભારતને નથી એમ તો ન જ કહેવાય. મૈત્રી-સંબંધોથી આખરે બન્નેને લાભ થવાનો છે. બન્ને વચ્ચેના સંબંધો અંગેનો અતિભ્રિંસાહી આશાવાદ જેમ અરથાને છે તેમ આધિજા નિરાશાવાદ પણ એટલો જ અમર્દીન છે. પશ્ચિમ વર્ષના ઇતિહાસમાં સંબંધો સુધારવાની અને કામગીરી શાંતિની મજબૂત પીઠિકા તૈયાર કરવાની આ પહેલી સુવર્ણ તક આવી છે. 'સાવધ આશાવાદ' અને ઉદારતા સાથેની મક્કમતાથી આ તકનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવામાં વર્તમાન નેતાગીરી નિષ્ફળ જાય તો આપતારી પેઢીઓ તેમને માફ નહીં કરે. એક બૂરાજોડીમ એકમ તરીકે ભારતીય ઉપખંડની રચના

કુદરત-નિર્મિત છે. પૃથ્વીના એક અબ્બાસ મુજબ આપણા આ ઉપખંડની વિકાસની સંભવિતતા મળ્યાનાક છે. તેની ૭૦ કરોડની વસ્તી વિચારાજ કારણમાં મહત્વનું પરિણામ જનવાની બધી યુગ્મદશિ ધરાવે છે. જ આ સ્વખંડને નક્કર વારતવિકતામાં પરિવર્તિત કરવાની કદમતાશક્તિ અને યોજકતા ઉપખંડીય નેતાગીરીએ વિકસાવવી રહી, આમાં ભારતે સ્વાભાવિક રીતે જ નેતૃત્વ લેવું જોઈએ એ ઉમેરવાની બાજબે જ જરૂર હોય.

૧૪-૭-૭૨

દિનેશ શુક્લ

આ નોંધ છપાવા જઈ રહી છે ત્યારે પાકિસ્તાનની રાષ્ટ્રીય ધારાસભાએ સિમલા સમજૂતીને બહાલી (૧૫-૭-૭૨) આપી હોય છે.

વિકાસમાન આફ્રિકા વ્યક્તિત્વનું બહુમાન

આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ માટેના ૧૯૭૦નો જવાહરલાલ નેહરુ પુરસ્કાર અગ્રિમાના પ્રમુખ ડૉ. કેનેથ કોડાને મળ્યો. એક અંગ્રેજ સોદાગર-રાજકારણી સિસ્ટીસ રૂહોડ્ઝના, આ પ્રદેશને અંગ્રેજોના કબજા હેઠળ લેવાના પ્રયાસોને ગિરદાવવા આ આપો વિસ્તાર ઉત્તર અને દક્ષિણ રૂહોડેશિયા તરીકે ઓળખાવ્યો. આ નામોવિધાનને બદલીને ત્યાંની લોકમાતા ગ્રામ્બેઈ નેહીના નામ પ્રમાણે સ્વાધીન રાષ્ટ્રનું 'ગ્રામ્બિયા' નામ પાડનાર તે પણ એ રાષ્ટ્રના વિધાતા હોડા જ.

૧૯૨૪માં પાદરી કુટુંબમાં જન્મેલ કોડાને પ્રારંભથી દેવળનું વાતાવરણ અને માતા તરફથી પ્રેમ, મૈત્રી અને કરુણાના ઊંડા સંસ્કારો મળ્યા. 'લાર્ડ ઓફ અલાહમ લિકન' અને આર્થર મીના 'ટોક ટુ બોય્સ' એ બે પુસ્તકોએ તેમના છવનદશનનું ધારતર કયું. તેમને પ્રતીતિ યર્ષ કે આફ્રિકી પ્રજાની કંઠાસિયત અને સ્વમાનહીનતાને દૂર કરવા માટે

દિશત અને બહાદુરીપૂર્વકને સંધર્ષ કરવો અનિવાર્ય છે.

સ્વમાનહાનને અવિરમરણીય અનુભવ તેમને પ્રથમ વાર મુકુલીરા નગરના એક દવાકરોશની દુકાને થયો. દુકાનમાં જઈ દવાની માગણી કરતા કાળા લોકો માટે વપરાતી 'ક્રિયન કાફિર' ભાપામાં આધા ખસવાનું જણાવી દેવાયું. અંગ્રેજ અમલદારની સાથે ત્યાં ફરી મુલાકાત લીધી ત્યારે આદર મળ્યો. પણ જ્યારે થોડા સમય બાદ એ જ દુકાનની એકલા મુલાકાતે લીધી ત્યારે, તેમને પકડીને બહાર ફેંકી દેવામાં આવ્યા. આ સ્વાનુભવ અને આફ્રિકી પ્રજાની ચારે કોર સતામણી અને શોષણ તેમને સ્વાધીનતા માટેના અદોલનમાં દોરી ગયાં.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પમદડો જમાવ્યા બાદ જ્યારે ઉત્તર રૂહોડેશિયામાં તાંબાની સમૃદ્ધ ખાણો મળી આવી ત્યારથી સરકારે આ વિસ્તાર પર પોતાનો કાબુ વધુ મજબૂત કર્યો અને દક્ષિણ રૂહોડેશિયામાં

વસતી અંગેજ સોફોની વસતી લાં ખસી. પોતાનું આધિપત્ય ટકાવી ગળ્યા માટે અંગ્રેજ સરકારે હિતર, દક્ષિણ રૂઢોરશિયા અને નવાસાલેન્ડનું એક સમવાયતંત્ર કોષી બેસાડ્યું, અને તેને 'પાટનરસિપ'નું રાણું નામ આપ્યું.

આ 'સમવાયતંત્ર'માંથી અલગ પડવાની અને અગ્નિયાના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવાની પ્રારંભથી જ માણણી કરનાર અને અંગ્રેજોની ચાલજાજમાં ન દેખાનાર રાજપુરુષ તે કેનેય કોંગા. આ પ્યેમ સિક્ક કરવા પ્રથમ તેમણે આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસમાં કામ પ્રારંભ્યું અને તેનું મહામંત્રી પદ પણ સંભાળ્યું. જ્યારે સંસ્થાના પ્રમુખ કુમ્બુધાની નેતાગીરી અસ્પષ્ટ અને માટીપણી લાગી ત્યારે માતૃસંસ્થામાંથી અલગ પડીને 'યુનાઇટેડ નેશનલ ઇન્ડિપેન્ડન્સ પાર્ટી'ની રચના કરી અને સમવાયતંત્રનો વિરોધ ચાલુ રાખ્યો. ૧૯૬૨માં થોળમેથી અગ્નિયાના નવા બધારણ હોંગની ચૂંટણીમાં તેમના પક્ષે સૌથી વધુ બેઠકો મેળવી. આ તમકે પોતાના વિરોધી કુમ્બુધાની સાથે તમકેડ કરીને અગ્નિયામાં આફ્રિકા વધુમતીનું પ્રથમ વાર શાસન સ્થાપ્યું. બીજી તરફ દક્ષિણ રૂઢોરશિયામાં, સમવાયતંત્રની દિશામાં કરનાર સર રોમ વેલેન્ડ્રીનો પક્ષ પરાજય પામ્યો. આથી સમવાયતંત્ર વૃદ્ધવાની અણી પર આવી ગયું. ૧૯૬૪ના ઓક્ટોબરની ૨૪ થીએ તેને સ્વાધીનતા મળી. કોંગા તેના પ્રમુખ બન્યા. કુમ્બુધાનો પક્ષ વેરવિખેર થઈ ગયો.

આમ 'પાટનરસિપ' અને 'સમવાયતંત્ર'ને નામે ગોરી સંધુમતીનું આધિપત્ય જળગતી રાખવાની અંગ્રેજોની કરામત નિષ્ફળ કરાવી, નવાસાલેન્ડ અને અગ્નિયા એ બે સ્વતંત્ર આફ્રિકી રાષ્ટ્રોના નિર્માણ માટેના આદેશનના કણધાર તે કોંગા. પરંતુ કોંગા માત્ર એક દેશના આઝાદીના જ જના સુત્રધાર કે રાષ્ટ્રવિધાયક જ નથી, એમની વધતી જતી અપીત્ર પાછળ એમના વિચારો ને શ્રદ્ધાઓના પણ નોંધપાત્ર ફળો છે :

“અમારા દેશ માટેની એકમાત્ર આશા છે બિનજનજાતીય સમાજ વિકસાવવાની—કાળ,

ગોરા અને ધર્મજાતી—આપણુ સૌએ એક પ્રજા તરીકે સાથે જ જીવવાનું છે. આપણે સૌ માનવો છીએ અને માનવ તરીકે જ એકબેકની સાથે વ્યવહાર કરવો જોઈએ...

હું મૂળભૂત અધિકારમાં માનું છું. અમેરિકાના રાષ્ટ્રસ્થાપકોની સાથે હું પણ માનું છું કે 'સૌ મનુષ્યો સમાન' અભિપ્રેય છે. તેઓ સૌને સરજનમકાર તરફથી કેટલાક અનિકેપ અધિકારો મળેલા છે. તેમાં સમાવેશ ધાર છે, જીવન, સ્વાતંત્ર્ય અને મુખતી સાધનાના અધિકારો...’ અને આફ્રિકાના જ અધિકારો માટે લડતા નથી, પરંતુ તમામ મનુષ્યોના અધિકારો માટે...

ગોરા લોકો મૂળથી જૂરા છે તેથી તેઓ આફ્રિકા સાથે આવો વ્યવહાર કરે છે, એમ માનવાની ના પાડનામાં હું સાથો છું. તેઓ સત્તાશૂ છે અને સત્તા તેમને બ્રહ્મ કરે છે. આપણે આપણી સરકાર સામે લડવાનો અધિકાર એ નૈતિક અને ઈશ્વાર માન્યતા ઉપર આધારિત છે કે ઈશ્વરની નજરે સૌ મનુષ્યો સમાન અભિપ્રેય છે.

મારા મનથી તો, બ્રિટિશ તરાફ પર રચાયેલી લોકશાહી સરકાર જ એવી સરકાર પૂરી પાડે છે જેમાં મનુષ્યને મનુષ્ય ગણવામાં આવે, અને ધણી વખત—કેટલીક વાર તો બદ્ધાનતથી—પૂછનામાં આવે છે કે શું મારે 'એક પક્ષ'નું રાજ્ય જોઈએ છે? ન તો મારે તે જોઈએ છે કે ન તો મારા પક્ષને તે જોઈએ છે. પરંતુ પ્રજાને તે જોઈએ છે. જો તેઓ એક જ પક્ષને સત્તામાં બેસાડે તો, મને તેટલી શાણી સરકાર પણ વિરોધ પક્ષને કેવા રીતે ઊભો કરી શકે? વિરોધ જ્યાં સુધી ખુલ્લે આમ વિષાતક ન હોય ત્યાં સુધી સારો છે. જ્યાં દુકાળો પડતા હોય અને વિકાસની તાત્કાલિક જરૂર હોય ત્યાં, પ્રજાને ગરીબીમાંથી બહાર કાઢનાર વિકાસને

નેખમમાં મૂકે તેવી નરી વિધાતકતા અમને પાલવી શકે નહિ.

અમે ખાનગી સાહસને અને રોકાણને ઉત્તેજન આપવા માગીએ છીએ. પરંતુ તે ભૂલ કામ નહિ, હરે ત્યાં સરકાર પોતે નિકાસનું માગણું પૂરું પાડશે.

આફ્રિકાના દરિયા કાગમાં ન્યાય અને સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપિત કરવામાં આઝિમના વિધાયક લામ બજવરો. આફ્રિકાની સ્વાધીન રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સહકાર અને અખિલ-આફ્રિકાવાદના ધ્યેયને હું વરેસો છું.

આફ્રિકા ભૂમાં સુધી સત્તા જૂથોથી પર રહીને કામ કરશે ત્યાં સુધી વિશ્વનું આજિ પડવણું અભેડ સ્થાન ધરાવી શકશે એમ હું માનું છું... પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને કેકાળે એવા લોકો હોય છે જેઓ પોતાની સંપત્તિના સુલામ છે. મને તેા માત્ર આફ્રિકામાં જ નહુ શાલુપણ નજરે ચડે છે. આફ્રિકા પ્રબલે જ ઉષિર અને પૂર્વી સાથેની નિકટતા અને સાહચી ભગદી રાખ્યા છે અને તેથી જ તેઓ એકમેકની સાથે મનુષ્ય તરીકે વર્તી શકે છે... સત્તા અને સંપત્તિની શોધમાં પશ્ચિમે તેના આત્મા ગુમાવ્યો છે. આફ્રિકા અને આફ્રિકા પ્રબ્લ માટે એક મહાન ધર્મકાવ નિમિષિલ છે, અને તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે આલી રહેલા સંઘર્ષમાં તટસ્થ રહેવાનું, અને તેમને વધુ સ્થાનો માર્ગ દર્શાવવાનું. આ

માર્ગ, જેઓ તેમની ઈલાઈ ધર્મમાંની શ્રદ્ધા અને આફ્રિકા માનવતાનું સામંજસ્ય સાધી શકે, તેઓ જ શોધી શકે. એ વિશ્વ અલ્પ પ્રસવથી બચી જાય તો, વીસમી સદીના ઉત્તર-ધર્મમાં આફ્રિકા, વિશ્વના કુદ્ર સુખ અને પ્રસુદ-તામાં ફાળો આપી શકશે."

આ માનતાઓને સાકાર કરવા પલુ કોડાએ પુરુષાર્થ કર્યો છે. દરિયાના દેશોની યુક્તિ માટેની સંસ્થાના તેઓ પ્રમુખ છે. આઝાદી બાદ તેમના પક્ષે જંગી બહુમતી મેળવી સત્તા હાથ કરી છે. પક્ષની અંદર સત્તા બાદ પડેલી ફાટફૂટને, કોડાનું અખિલ રોષી ગ્રમે છે. પોતાના પક્ષમાંથી કોઠેલી, વિરોધ પક્ષને ગેરકાયદે બહાર કરવાની માગણીને તેમણે સ્વીકારી નથી, અને જણાવ્યું છે કે આપણે નિનજવાગદાર વિરોધ પક્ષને બંધારણીય માર્ગે દેખાવવો જોઈએ.

આમ હેતેય કોડાનું બહુમાન એ ખરેખર તેા માનવગૌરવ માટેના અભિદનું, રાષ્ટ્રનિર્માણ માટેના નૈતિક પુરુષાર્થનું, પ્રબલતર માટે ધાર્મિક મૂલ્યોના અભિદનું, માનવમાત્ર સાથેના સમાન આચરણનું, હજીમે સુલામ એવી આફ્રિકા પ્રબળી યુક્તિ માટેના અદિસક અને સાંતિમય પ્રવાસોનું અને આફ્રિકા પ્રબળમાંની અને તેમના ભાવિ વૈશ્વિક પ્રદાનમાંની શ્રદ્ધાનું બહુમાન છે. વિકસી રહેલા આફ્રિકન વ્યક્તિત્વનો એમાં પુરસ્કાર છે.

રમેશ મ. ભટ્ટ

સુરકોટકા: કચ્છમાં સિંધુ સંસ્કૃતિ

કચ્છમાં સુરકોટકા ખાતે તાજેતરમાં થયેલા પુરાતત્વશાસ્ત્ર સિંધુ સંસ્કૃતિ અંગેની અભિનિ કરી જાણી છે.

૧૯૧૮માં સિંધુ નદીની ઉપતટકામાં તામ્રયુગીન માનવ-સંસ્કૃતિના પુરાવોનો અગ્રમ વાર સાંપડ્યા

સારથી આ સંસ્કૃતિની અન્ય સ્થળો શોધવાના પ્રયત્નો આરંભાયેલા, જેને પરિણામે આજપર્યંત ઉત્તરે પંજાબમાં સતલજ તટે આવેલા રોપરથી માંડીને દક્ષિણે કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર સહિત તળ ગુજરાતમાં તલોદ અને મેહગામ સુધી તથા પૂર્વે રાજસ્થાનમાં

શ્રેષ્ઠિક સરસ્વતી તટે આવેલા કાળીગંગાથી માંડીને પશ્ચિમે મકરાણ (ખલુચિસ્તાન)માં સુકત્રાજેનડોર સુધીના વિશાળ વિસ્તારમાં તેના પુરાવશોષો પથરાયેલા પડ્યા છે.

કચ્છ પ્રદેશમાં સિંધુ સંસ્કૃતિ અંગેનાં સંશોધનો ૧૯૫૪-૫૮ના અરસાથી ભારત સરકારના પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ વિભાગ દ્વારા આરંભાયેલાં, જે દરમિયાન તેનાં અનેક નવાં સ્થળો-મળી આવેલાં. સુરકોટડામાં પુરાવશોષોની શોધ ૧૯૬૬માં તે જ વિભાગના શ્રી જગતપતિ ભોષીની આગેવાની હેઠળની એક ટુકડીએ કરેલી. સુરકોટડા કચ્છના વામઃ પ્રદેશમાં રાપર તાલુકાના સજીવા ગામથી નજીક શ્રી. વામબ્યે કચ્છના રણને કાંઠે આવેલું છે. ઉત્ખનન કરતાં ત્યાં સિંધુ સંસ્કૃતિનાં તથા તે પૂર્વેની માનવ-વસાહતોનાં લક્ષણો ધરાવતા અવશેષો મળી આવ્યા છે. તેમાં અનેકરંગી સુશોભિત તથા સાદાં મૃદપાત્રો ને મૃદપદાર્થો, યજ્ઞની જાંઘડીઓ, પથ્થરની પ્લેટ્સ ઉપરાંત ગામને ફરતી કિલ્લેબંધી તથા બંદરી ગોદીના અવશેષો છે. અહીં મળેલી ધણી પુરાતત્ત્વિક સામગ્રી મુખ્ય-જોડેડો, લોથક અને રાજસ્થાનના સોપાનો અવશેષો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. આ પુરાવશોષો એક પછી એક નજીક યુગોના છે.

ઇતિહાસ-સંશોધનની દૃષ્ટિએ જોતાં સુરકોટડામાં સ્પષ્ટતા કિલ્લેબંધીના તથા બંદરી ગોદીના અવશેષો સહુથી વિશેષ મહત્વના છે.

સિંધુ સંસ્કૃતિના નિવાસીઓ વિશેષતઃ શાંતિપ્રિય હતા, કારણ કે આ સંસ્કૃતિના પુરાવશોષોમાં હજારોના અપવાદ સિવાય સંરક્ષણાત્મક બાંધકામો કર્યા પડ્યા નહોતાં. આ જ હકીકત તેમનાં શબ્દાઓ પરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. આની વિરુદ્ધ કચ્છમાંના પુરાવશોષોમાં મોટે

ભાગે કિલ્લેબંધી મળી આવે છે. આ બાબત સૂચવે છે કે તત્કાલીન કચ્છ પ્રદેશમાં આ સંસ્કૃતિની પ્રગતે આંકમણનો કંઈક ભાગ રજો હોવો જોઈએ. તે ભાગ કોના તરફથી હતો તે જાણવા મળતું નથી.

કાલ જ્યાં કચ્છનું રણ છે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં સમુદ્ર હતો ને કચ્છ એક ટાપુ હતો તે ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય પ્રમાણોને આધારે સિદ્ધ થયેલી હકીકતને સુરકોટડામાં બંદરી ગોદી મળતાં પુરાતત્ત્વનું સમર્થન મળ્યું છે. (આ જ પ્રમાણે અમ્રાઉ લોથલમાં બંદરી ગોદી મળતાં સૌરાષ્ટ્ર એક કાળે ટાપુ હોવા અંગેની માન્યતા સિદ્ધ થયેલી.)

આ બધાં તથોની ફલશ્રુતિ એ છે કે તાત્ત્વશીલ હજારો સંસ્કૃતિ (ઈ. પૂ. ૨૪૦૦-૧૭૦૦)ની પ્રજા સિંધુ ઉપતલકામાંથી દક્ષિણ તરફ સમુદ્ર માર્ગે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં યજ્ઞને તળ ગુજરાતના અમુક વિસ્તારોમાં પ્રસરી હતી. આ સંજોગોમાં પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ વિભાગ તરફથી જાહેર કરાયા પ્રમાણે સિંધુ સંસ્કૃતિ જમીન માર્ગે ગુજરાતમાં ફેલાઈ હોવાની કોઈ શક્યતા નથી. સંધ્યા પુરાવા આ પ્રસાર સમુદ્ર માર્ગે થયો હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. વળી વધુમાં લોથલમાં બેઠરીન બેઠની પ્રાગૈતિહાસિક મુદ્રાઓ (સીલ) આદિ મળી આવતાં એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે સિંધુ સંસ્કૃતિનો પુરાતન ધરાક (સુમેર અને બેબિલોનિયા) તથા નાઇલ ઉપતલકા (મિજીપ્ત) સાથેના દરિયાઈ વ્યવહાર ગુજરાત મારફત ચાલતો.

સિંધુ સંસ્કૃતિના નાણરિકો આયર્વર્મના હંના કે દ્રવિડવર્મના તે અંગે હજી કોઈ સતોષકારક ઉકેલ લાધ્યો નથી. આ અંગેનું નિશ્ચિત પ્રમાણ જ્યારે તેની લિપિના અરા ઉકેલ દ્વારા લાપા જાણી શકાય ત્યારે જ મળે.

નસિનાદા પંડ્યા

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી રુગતરામ દવે

સંયોજક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી

સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નંગીનદાસ પારેખ

: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી ગજનવિહારી મહેતા

: શ્રી બખ્તભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૬૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યોન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોના પરિચય કરાવવા ઝંખે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોના જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની આશંકા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

- * નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી
- * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
- * નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી
- * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦]

પરામર્શી નંગીનદાસ પારેખ * ભોગીલાલ ગાંધી

સંપાદન. પ્રકાશ નં. શાહ * અનિરુદ્ધ બલભટ્ટ * સુમન શાહ * રમેશ મ. ભટ્ટ

પ્રકાશન પ્રકાશ નં. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬ (ફોન : ૭૬૪૩૬)

સુદ્રજી એમ. એમ. પ્રભાવતિ, બી ગણેશ-ગાયત્રી પ્રિન્ટરી, ૨૧/ખી, કુંગરશીનગર, અમદાવાદ-૭
રાષ્ટ્રલ. સુરુચિ પ્રિન્ટર્સ, મીઠાખળી, અમદાવાદ-૬.

હિસાબ-સવાજમ જખતી સોની, C/o વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ નં. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (સંસ્કૃત) : અનિરુદ્ધ બલભટ્ટ, ૩/૧૭ ટીચર્સ' હોસ્ટેલ, સુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન શાહ, આચાર્ય, ગ્રાહર્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, બોડેલી (જિ. વડોદરા)

સુભાઈ કેન્દ્ર દયરાય ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાજદેવી કોલેજ, સુભાઈ-૬

એમને જ પરવડે. કદાચ, ઉમ રાષ્ટ્રવાદ અને સામ્યવાદ એ બંનેમાં અનર્નિત આત્મનિકતા એક કદાચે ખેડેને સમ્પાત્તાગી બનતા ટ્રેરતી હશે !

એવું નથી કે પોતાના વિચાર ને વર્તનના આતર-અને-અતર્વિરોધથી ઇન્દુલાલ નાવાકે દતા. ૧૯૩૧-૩૨માં લંડનમાં આ 'ઉગાઉ દીકરો' ગાંધીજીને મળ્યા ત્યારે 'કર્ષ' અલુપ્તિમાં આવેગને વશ થઈને નીચે નથી પડ્યો' હતો; અને એ જ દિવસોમાં 'તેમને વિશે મારી સ્મરણમાળાના પુસ્તકમાં સખતમાં સખત... સમસમતું લખાણ ચાકુ રાખ્યું... આમ માન હુલ્મ અને હુદ્દિ વચ્ચે જે વિમંવાદ તે વખતે પરખાયો તે મારા જીવનમાં લાગા કાળ સુધી કામચ રહ્યો છે.' ડૉ. સુખ-ત મહેતાએ એમને 'હૃદયાર impressionable' કહેલા તે અકારણ નથી. જિંદગી આખી, એમની ઊર્મિઉગાળ પ્રતિભાએ એકે સમ પર આવીને કદાચ ઠરી જ નહિ. ઠક્કરબાપા પરના એક પત્રમાં ઇન્દુલાલે પોતે જ લખ્યું હતું : 'મારો સ્વભાવ તો તમે જાણો છો. નવું આવે તેમાં જોશમાં ધસી પડું. થોડો વખત ઉત્સાહથી તેમાં તણાવું અથવા દોડાવું, પછી જરા કંટાળાવું, વળી કાંઈ નવી લાગ અગ્રણીને કેસરિયાં કરવાં.'

જાહેર જીવનમાં તેમ અંગત જીવનમાં પણ. 'સ્નેહી સૌં સારદામહેન' પર એક પત્રમાં એમણે સાક કહેલું : 'આ જિંદગીમાં settle—સ્થિર દુનિયાદારીની લાગણી થવાનો નથી,' આ સંપ્રદેશમાં પ્રગટતી અસંગતિમત્ આખિયામાં પર; પણ એમાં એ સિવાવતુષ કાંક છે. લીલાવતી મુનશીએ વર્ષો પર ઇન્દુલાલનું રેખાચિત્ર આલેખતાં આખા કશું હતું કે 'કુટુંબ અને સ્ત્રીઓતો સદાસત્ એમને વધારે મળ્યો હોત તો એમના સ્વભાવનાં ધણું સુંદર તરવે ઠેળવાત.' હતાણ માતાના ઉમગાક, ભગિનીની વહ લભરી વાનો, અને અંત્યેયે વિશેષ તો પત્નીની સહાયતા ને પ્રેમ એમને મનમાં હોત તો 'એમના અંતરના લોકોને સ્થિતિથી સનાવત'

ઇન્દુલાલના વ્યક્તિત્વમાં જે વિમંવાદ ને વિખરાવ વરતાયાં તેની એક પ્રતીતિકર સમજૂતી આ તો છે જ. વિત્ત કુરાએ 'રોટી એક ફિલોસોફી' અર્થનું કરતા એરિથલન ઉદ્દેશીને ટાંકી પક્ષિઓનું અહીં સ્મરણ થઈ આવે છે :

Grow strong my comrade.. that you may stand
Unshaken when I fall; that I may know
The shattered fragments of my song will come
At last to finer melody in you...

સ્મશાધાને વસનજી બાપ્પાનોમાં ઇન્દુલાલની જોડાએડ જેમને ઉદ્દેશેલા તે ક. મા મુનશીએ પણ, ભૂમતો ન હોઈ તો, 'કિશુ અને સખી'ના લિપડતે પાને આ જ પક્ષિઓ સ્મરી છે. કેવો જોગાનુજોગ !

ઇન્દુલાલનું જીવન માત્ર યુજરાતની રાજકીય વિકાસરેખાના જ નહિ પણ સામ્રાટ યુગસમસનાયે પ્રસક્ત આલેખ સમું બની રહ્યું. નિજ સ્તર પર વ્યક્તિત્વના વિખરાવને સુઝાવવાની અને સમર્પિત સ્તર પર એક બાજુએ વિચારધારાથી અંપાયેલી વૈચિત્ર્ય તો બીજી બાજુએ આર્થિક સંહાર સમેતનો રાષ્ટ્રવાદ, આ બે વચ્ચે મેળ પાડવાની મયામજી એમની જીવનચારામાં મૂલ ધરેલી જોવા મળી. જીવનને પેલા વિખરાવમાંથી બહાર આણી એકપોત કરવા ને રિકતતાને સંહારવા એમણે સમપ્રતાવાદી કહેતાં સર્વસત્તાવાદી વિચાર-એક અંગીકાર્યો હોય એવું બને? ઇન્દુલાલને માટે જે આતર અને આકર્ષણ થઈ આવે છે, થતાં રહેશે તે એમની લખિ કરતાં વિશેષ તો એમની યુગ-મયામજીને કારણે.

સદ્ગત ઇન્દુલાલ યાસિક

ઇન્દુલાલ યાસિકના દેહવિલય સાથે રાજકીય ગુજરાતના એક જીવન આલેખે આપણી વચ્ચેથી વિદાય લીધી છે. ૧૯૪૧ના ઓગસ્ટમાં વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો આપતાં ૨૫ દેસાઈએ એમનામાં વીસમી સદીના વીતેલા દાયકાઓનું પ્રતિનિધિ-સ્વકિતવ બેસું હતું. એ અવલોકન ત્યાર પછીના દાયકાઓ માટે પણ એટલું જ સાચું છે.

રમણસાહે વાત કરેલી તે બીજસેવા ને દરિજનસેવા અર્થે જોરસાબેર ધસી જતા ઇન્દુલ ધની; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ને સ્ત્રી-કેળવણીના કંઈ કેટલાયે તરંગતુલાઓ ને પ્રયોગોમાં રાચતા ઇન્દુલ ધની. ગાંધી-ગીતા સમા 'હિન્દ સ્વરાજ'ના પ્રથમ પ્રકાશક એ. એમનું 'નવજીવન (અને સત્ય)' યાસિક દ્વાયમાં લઈને ગાંધીજીએ એને સાપ્તાહિકનું ૨૫ આપેલું. નવા બધારણ પ્રમાણે ચૂંટાયેલી ગુજરાત પ્રાંતિક કોન્ગ્રેસ સમિતિના પહેલા બંને પક્ષ એ હતા; અને સંસ્થા કોન્ગ્રેસે કામકાજ થંભાવી દઈ એમની અદ્ય પક્ષ જાળવી જાણી.

ઇન્દુલાલ ગાંધીની સાથે તેમ સામે પણ રહ્યા. ગાંધીનું સત એમને એક કરતાં વધારે વાર ચડ્યું તે જીત્યું. ઇન્દુલાલનાં નેતૃત્વ ને કનૃત વિરલ વેટલાં જ રિવાદારપદ રહ્યાં એ હમીત ઇતિહાસવસ્તુ તરીકે નોંધવી રહી.

આમ તો, હાડે કરીને એ આઝાદમિત્તજ માણુક. લોકચાલીપ્રકૃત પશ્ચેના ચોક્કામાં પશુ એમને જોડે નહિ; તો એ કમ્બુનિઝમની કંઠી તો બાધે જ સાના? સામ્યવાદી આદોક્ષન-અતં-વતં-જાત અંગેનો એમનો વહેરોઆતરો 'આત્મકથા'નાં પાત્રોમાં અતંક ઠેકાણે વણ્યવાયેલો છે. સ્થિતનની પાલમેન્ટમાં ચૂંટાયેલા હિન્દી સામ્યવાદી સકલાતવાલાએ એક સામ્યવાદીને જ સદજ, અને એને જ સમન્ન એ રીતે, ક્રાંતિવીર રયામજી કૃષ્ણવર્માને 'અંગ્રેજ સરકારનો ભક્ષક' કહી ઉતારી પાડ્યા. અતે ઇન્દુલાલને એમની જીવનકથા લખનાં વાર્યાં ત્યારે ઇન્દુલાલ કંઈ ચાક્યા નહોતા. કિસાન આદોક્ષન દરમ્યાન પણ એમને ને સદ્ગતને સરસ્વતીને સામ્યવાદીઓનો જે 'સાક્ષાત્કાર' થયેલો એ વિશે ઇન્દુલાલે ન ધીમાપ્તો સોમચાર પાળ્યો નથી.

વિજયલાલ

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અંગત ગાનિક : ઓગસ્ટ ૧૯૭૭

૧૪૦

Baller

૧. રૂબેના રાઈ ગાય હાં.
૨. ખાંડાં ફાં જીં બાંધાં : ડાહ્યાંની પવિત્રતાની ભાવ, ખાંડાં
Bonds નાં હાં ફલેસાં or Harpers ફેલેસાં
૩. Love, War, Danger of the Sea, Delight of Country Life.
all & each represented in song.
૪. ફાં ફાં ફાં ફાં ફાં : યાં ફાં ફાં ફાં ફાં :
ફાં ફાં ને લાં ફાં : ફાં ફાં
૫. ફાં ફાં ફાં ફાં ફાં : ફાં ફાં ફાં ફાં ફાં.
૬. લેં લેં લેં લેં : ફાં ફાં : ફાં ફાં ફાં ફાં : ફાં ફાં
ફાં ફાં : ફાં ફાં ફાં ફાં : ફાં ફાં
૭. લેં લેં લેં લેં : ફાં ફાં : ફાં ફાં ફાં ફાં : ફાં ફાં

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જીવતરામ દવે

મંચીવર : શ્રી જોગીલાલ ગોંધી

મંચાસક : શ્રી સુભદ્રા ગોંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી વાઘદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી ગમનનિકારી મહેતા

: શ્રી જમલભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ ગ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીભંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૬૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોના પરિચય કરાવવા ઇચ્છે છે.

આ હેતુ અર હાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા રાખે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

- * નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
- * નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ હૂલક રૂ. ૧-૫૦]

પરામર્શક નગીનદાસ પારેખ * જોગીલાલ ગોંધી

મંચાસક પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ મલ્લભટ્ટ * સુમન શાહ * રમેશ મ. ભટ્ટ

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬ (ફોન : ૭૬૪૩૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રાજ્ઞપતિ, શ્રી મહેતા-માવની પ્રિન્ટરી, ૨૧/મી, ફુગરશીનગર, અમદાવાદ-૭

દાનકરણ સુરુચિ પ્રિન્ટર્સ, મીરાપુર્ણી, અમદાવાદ-૬.

હિસાબ-સંવાજમ જવંતી મોની, C/O વિશ્વમાનવ મંત્રકર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીભંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

* સાદિય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ મલ્લભટ્ટ, ૩/૧૭ ટીચર્સ' કોલેજ, સુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન શાહ, આચાર્ય, આદર્શ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, બોડેલી (બિ. વડોદરા)

મુબંઈ કેન્દ્ર દશરથ ગોંધી, ગોંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી કોલેજ, મુબંઈ-૬

વિશ્વકોશ

પહેલું પાત્ર	
સાખારોત્તર વિ. મિલેસોલ	૨૮૨ પ્રકાશ નં. ૨૫૬
કવિતા	
સંસ્કૃત ખોર્ષ શ્રુતિઓ માણસ	૨૮૩ આલ્બર્ટન મરેતા
મીઠમ	૨૮૪ મનોદર ત્રિવેદી
તો!	૨૮૪ જગદીશ જોષી
વંચાતો વન્ય કપાક કાગળ	૨૮૫ રમેશ પારખ
લટકી જતું ન્હોતું	૨૮૫ ભાવવતીકુમાર શર્મા
એકાંકી	
કોસ રસ્તાઓ	૨૮૬ ચોસેર મોવાન
સમીક્ષા	
જટકલું સાદિત્યસ્વરૂપ : મધુની 'હાર્મોનિકા'	૩૦૦ રાધેશ્યામ શર્મા
'સુખની સિદ્ધિ'	૩૦૩ કાન્તિનાથ
રાજકારણ	
હન્દિરા ગાંધી : નેતૃત્વનું ગ્રંથ અને સમસ્યાઓ	૩૦૬ પ્રતિજ્ઞા નં. ૩૦
સાહિત્યસંપર્ક	
વિશ્વ ને	૩૧૬ બોળાભાઈ પટેલ
ગાંધી ચાકર : પુનઃસ્વાધ્યાય	૩૧૭ એ. બી. શાહ
નાટક	
અનોખા ચરિત્રનું નોખું નાટક!	૩૨૧ રાધેશ્યામ શર્મા
પ્રવૃત્તિ ને પડઘા	
સિન-પિયાઓ : રહસ્યમય પ્રત્યુ	૩૨૪ જગદીશ વ્યાસ
શિક્ષક-અધ્યાપક આંદોલન : જ્ઞાનમતીની શોધ	૩૨૬ રમેશ બા
નવું વાચન	૩૨૫, ૩૨૩, ૩૩૦

સાપ્તારોવ વિ. મિહેલોવ

સોવિયેત પ્રધાના લોકશાહીકરણની અનિવાર્યતા પર આપોકાર ભાર મૂકીને સાપ્તારોવે જગતભરના ઔદ્ધિકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એની રજૂઆત વિલક્ષણ લાગે છે તે ખાસ તો એટલા માટે કે, આર્થિક વિકાસ સાચુ જીલમ-જોહાડીને ધન્ય ને અનિવાર્ય ગણતા રૂસી હાકેમેથી વિપરીત, સાપ્તારોવનું પ્રતિપાદન તો કંઈક એવું છે કે ઔદ્ધિક સ્વાતંત્ર્યના અભાવમાં સમગ્ર પ્રધાની બુનિયાદ તૂટી પડશે અને સોવિયેત સંઘ ભિતરવી કોટિની પ્રાદેશિક સંતા બની જશે. આર્થિક વિકાસની પૂર્વશરત તરીકે સ્વાધીનતાની પ્રતિષ્ઠા, આમ, અવનવી અને આકર્ષક છે.

સાપ્તારોવની આખીયે હિમાયત એના ને એના વર્ગજનોના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાંથી આવી છે. આ વર્ગ તે વિજ્ઞાનીઓનો, ટેકનિશ્યનોનો, સંચાલકોનો. ગતાગમ વિનાના નોકરશાહોથી જ એણે હંકારવાનું હોય તો તો આર્થિક પ્રગતિને નામે મીઠું જ મૂકાઈ જાય. બીજી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની હદે ગૌરવ પામેલા ગણક યંત્રોના વપરાશની બાબતમાં રૂસમાં એવું જ બન્યાનું નોંધાયું છે. એટલે આવી બાબતોમાં તો તદ્દિહોને છૂટો દોર આપ્યે જ છૂટકો. સાપ્તારોવનું જ એક અતિબહીતિ રૂપાખ્યાન વાપરીને કહ્યું તો 'દ્રાક્ષિક-ભ્રમ'ની હાલતમાં ગ્રાઈવિશેને ફંડવાનો કે પોલીસોની બદલી કરવાનો કશો જ અર્થ નથી; જરૂર છે સ્તા પહેળા કરવાની.

ઉત્તર-સ્તાલિન નહીં સમગ્ર ચક્રેલો તે આ. રૂસને એણે અમાનવીય, સર્વસત્તાવાદી તરીકાઓથી આબાદ બેઠું કયું. માફસે ભાખ્યા પ્રમાણેની વિચારધારા તો ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પાર પડ્યા પછી સાકાર થવાની હતી; પણ લેનિન-સ્તાલિનના રૂસમાં તો ખુદ માફસવાદને જ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની વિચારધારા તરીકે કામ આપવું પડ્યું. અથ-સ્થ-સંબંધનો કેવો વિક્રમ! પણ રૂસને ઔદ્યોગિક રીતે સર્વથા સક્ષમ કરતી વેળાએ ને ક્યાં પછી સ્તાલિન એક સીધીસાદી વાત ભૂલી ગયો — કે પછી અધિનાયકને સહજ આસાનીથી એણે એ જોઈ ન-જોઈ કરી : ઔદ્યોગિક વિકાસની એક ચોક્કસ કક્ષાએ ઉપાદનનાં

વિવિધ સંસ્થામાં તદ્દિદો ને ચંચાલકોની એક નવી જ મંડળી ઊભી થવાની, જેને નિર્ણયસ્વાતંત્ર્ય ન હોય તો રાષ્ટ્રની આર્થિક તરફની ડીંગરાઈ બંધ.

પરિણામે સામ્યશાવની સાફ સાફ વાતો.

તે સાથે, સર્વસત્તાવાદી દુનિયામાંથી જ સામ્યશાવનું મંદિત પ્રમાણુતો છતાં એની મર્યાદા સ્પષ્ટ કરતો એક સ્વસ્થ સ્વર પણ સંભળાયો છે. એ છે યુગોત્થાપ બૌદ્ધિક મિદ્દેલોવનો, 'મોરડો સમર, ૧૯૬૪'થી બાળીતા બનેલા મિદ્દેલોવને સામ્યશાવના એકંદર અભિગમમાંથી વર્ગીય બૂ આવે છે: એવું તો નથી ને કે તાનાશાહ અગર નોકરશાહને સ્થાને સામ્યશાવ કોઈ વિજ્ઞાનશાહની પ્રતિષ્ઠા વાંછે છે? કદાચ, સામ્યશાવની કોશિય તદ્દિદો અને સર્વસત્તાવાદી પ્રથા વચ્ચેનાં સંપર્કસ્થાને દૂર કરવાની જ છે. નિષ્ણાતોને મોક્ષાશ મળી રહે એ હેતુ સોચિયેત પ્રથા ઇત્યાદિ બનતાં એનું માગણું ઔદ્યોગિક, વિકાસને પોષક પણ બને. પણ તેથી શું? પસપવજા (પાર્ટી એલિટ)નું સ્થાન તદ્દિક હો એટલું જ ને?

વિજ્ઞાનશાહો લોકસ્વાતંત્ર્ય પર કાપ નહિ મૂકે એવી કોઈ બાંધધરી આપણી પાસે નથી. બળી, સામ્યશાવની રીતે — અર્થાત્ આર્થિક સફળતાનો સુરો આગળ ધરીને — સ્વાતંત્ર્યનું ધોરણ કરવા છતાં સ્વાધીનતાની વિભાવનાને એક નવ-પરિભાષુ મળે છે તેમ તે મર્યાદિત પણ બને જ છે. કારણ, હવે પછી સ્વાતંત્ર્યની મૂલ્યવત્તા કે આવરકક્તા-અનાવરકક્તા એની ઉપયોગિતાના સંદર્ભમાં જ નક્કી થશે.

મિદ્દેલોવ કહે છે કે સ્વાધીનતાની સમસ્યાને વૈજ્ઞાનિક-ઔદ્યોગિક વિકાસની સીમિત પરિધિમાં કૃપા કરીને ન ભેજો. સ્વાધીનતા તો અસ્તિત્વસમસ્યાને પ્રાણુ-પ્રશ્ન છે.

સામ્યશાવ-મિદ્દેલોવના આ વિચારદંડની સંબંધિતા બ્રાસતીય બુદ્ધિભૂવી પ્રમાણુરો? કે એ બધું બધિર કણો પર જ અક્ષણરો? અત્યંત આશામંભરી સંસદીય બહુમતી છતાં મધરાતી વટહુકમોની શૈલીમાં સચતાં તથા આકાશવાણી ને ટેલિવિઝન જેવાં પ્રસાર-માધ્યમો આપણા જેવા (પછાત ?) દેશમાં સરકાર હસ્તક હોય એમાં કશુંક સ્વયંસિદ્ધ વાજળીપણું ભેતાં વડાં પ્રધાનના ચાચન-કાળમાં, સ્વાતંત્ર્યની પચીસી ટાંકણે, આવી ચિતા વિશેષ કરીને સમસામયિક બની રહે છે — દેખાંતી દ્વસકૃષ્ટતા છતાં.

પ્રકાશ ન. શાહ

સંદર્ભ ખોઈ ચૂકેલો માણસ | પ્રાણજીવન મહેતા

બાળપણમાં સાંભળેલ પરીકથાના શબ્દો હજી યાદ છે...

કઈ લિપિ હતી એ શબ્દોની? એની બાજુ હજીય થઈ નથી મને.

એક માઠ વન હતું.

સતત ઊંચે ને ઊંચે વધતાં જતાં આકાશગામી વૃક્ષો હતાં

અને ભરખપોરે સ્વર્ગ અવકાશર શોધવા ઊંચી ડાળેથી

ડોકિયાં કરતો : માઠ છે મને.

કદીએ ખરી ન પડનારા ફૂલોની ટેકરીઓ અને ફેફસાડીની રમત

રમતો પવન.

એ બધું હતું—ના સંદર્ભમાં હું ક્યાં હતો ?

આજેય હું મને એ સંદર્ભમાં શોધી રહ્યો છું.

બાળપણમાં સાંભળેલ પરીકથાના શબ્દો હજીય યાદ છે...

માઠ વન એતું એ જ છે આજેય.

ઊંચે ને ઊંચે વધતાં વૃક્ષોની હેઠે બેઠો રહું છું આજેય.

આ ફૂલો અને ટેકરીઓ બધું જ બધું જ છે આજેય એતું એ જ.

પણ એ સંદર્ભ ક્યાં છે ?

છે હવે દૃષ્ટિ સામે પેલો માણસખાઉ રાક્ષસ

બે દાંતની વચ્ચે જઝડી લે છે મને કપારેક

અને હું ચીસ પાડી ભીડું છું : કેને પૂછું

ક્યાં છે પેલો પોપટ જે અધારી વાવના ગોખમાં

બેઠો હતો અને જેની ડોકમાં રાક્ષસનું મૂલ્ય બિધરતું હતું.

ક્યાં છે આજે એ ?

.....

સંદર્ભ ખોઈ ચૂકેલો માણસ છું હવે હું

અને પેલો પોપટ સમયની જેમ ઠેલ્યુ ભણે

ક્યાંય પાંખો ફેલાવી ઊડી ગયો છે...

ભરખપારે
તાડાઓની તલાવડીમાં
તરતર તરતી જુ
પાદરના વડવાઓ હેઠળ
(ઝાંપડીઓની)
ગાયો બેઠી
ટલમટલ પોરો ખામ
કરી અપોર્ગ
ડેલીની દોડીનો દુલો
કોઈ દોસિવાનો ટોકા લઈ
એલે ચડતો જમ
દેતવાની આંખિ (માં ચડતું જમું પેત)
મીચાતી જમ
રેજરેખ પરમેવે ન્હાતાં ધર
અને
અડાયાં ગીણુવા રજે
પગપરણીની સીમ
શેરીની વચ્ચે ચૂતેલો અમમ
અમોનક
હલચલની અણસાર આજનાં
ફેલાવીને કાન,
સદાગો, હળકી બેઠો યામ
રેડો હળતા —
ખેતરની વાડો ધમ્મેલો,
મુખ
હવે આ
અરણીનાં ફૂલોના સ્પર્શે
અડગક હળતો જમ
મન્યથી અડગક હળતો જમ

તારા વેણનાં અધારાં કોંગળોમાં
મારી મુંઝવણના
અનેક આકાશોને દુ કાપનાં નેઉ છું.
તેમાં જૂની પટેલી ઘેઘૂર વાદળોએ
યુગે પહેલાં કીચડી અથેલાં ખેનરોમાં
વસી પડી નેઉ છું.

તે દી' મારે આંગણું હતું,
ઓછી ને ધર જમુ દત્તાં :
ને એ અધામને હાંક આપના દત્તી એક કીચી ઠાપી
વડી.

તે દી' મારી નાનકડી મારીએથી
પેલા જમીનો દુદીડી
સામા ગોખલામા આપીને એક ઠીવાની જેમ
ગોઠવણ જતો.

મારા નળિપેથી સરકતી ખિસકોલીને અવાજ
આવતાંની સાથે જ
તાનીની ગામરતી જેમ
મારા ભોરડાને મેધમન્દારના ધૂરોથી છલાલી હેતો.

વરસી જતી વાદળોને,
ગોખલે બેઠેલા એ ઉજળિયાત મરને,
નળિપેથી તરંગાતાં એ પમખનિ,
સૌને...

તારા વેણના ઘૂંધવતાં અધારે દુ ફેલાતી નેઉ છું.
અને કાણુ જાણુ કેમ,
મુંઝવણનાં આકાશો એટી સાથે પથરાઈ જમ છે,
તે દી' મારેમ હતું એક આંગણું...

એમાં, તારાં વેણનાં કોંગણુ
આછી આછી
ચાંદની ધડને પથરાયાં હોત તે ! !

વંચાતો નવ કયાંક કાગળ | સ્વેશ પારેખ

વંચાતો નવ કયાંક કાગળ, હે વંચના
વંચાતો નવ કયાંક કાગળ,
રેલાતી શાહી નવ આગળ, હે વંચના
વંચાતો નવ કયાંક કાગળ

પછી પહોંચ્યો એતાનંથી અમરેલી ગામ
પછી મુંદરથી ચોડપુ' છ અક્ષરનું નામ
પછી અંધકચરા સરનામા જેવો સુકામ
પછી ફેંકવાની કોઈની ઉતાવળ, હે વંચના

કયાંક ઊભરતી ફેર લગી ફેંકવો હોજી
આમ ફેંકવો તો બહેમ લગી ફેંકવો હોજી
કોઈ વાંચે નહિ તેમ લગી ફેંકવો હોજી
છેક ફેંકવો તો આસપાસ બાવળ, હે વંચના

બધું લાગે સર્વોપમાલાયક રે લોલ
નથી ઊકલતું કોઈ જનદાપક રે લોલ
સાવ વચ્ચેથી શુભ કોઈ વાવક રે લોલ
ગામ ખુલ્લું ને બધે હોય સાંકળ, હે વંચના

લટકી જવું નહોતું | ભગવતીકુમાર રામી

—પછી આ વૃક્ષ મારે આંગળે રોપી જવું નહોતું;
અને રોપ્યું તો યા ૫૨ નામ તુલ્ય ચીતરી જવું નહોતું!
કાને સુરજ રૂબરૂ વહેસો અને રાત્રિ ઢળી કિન્નર,
અમારે આદલા જલદી દજી પોદી જવું નહોતું.
ચરણમાં કંટકો, હૈયામાં ખીલાઓ ખૂંચે તો પણ,
અમારે કોસ ૫૨ કામ કંઈ લટકી જવું નહોતું.
સમય થોડો, સુરા થોડો, તરસ સહરા સગી તોયે,

અમારે એક ધૂંટડે પાત્ર આપું પી જવું નહોતું.
અમારામાં વસેના રણમાં ઊગી ચોરની સહિ;
અપાડી મેધ, તારે આ રચને વરસી જવું નહોતું!
કરી દીધું સમાપન રણમાં સંબંધિતું આને પણ,
જતી વેળા તમારે આંખથી જલકી જવું નહોતું!
નિમિષ અધાર ઝળીને સદા અંખે હતા મેં તો;
હિવાડા આલમમાં મારે કદી દહુકી જવું નહોતું.

નવું વાચન

શુદાસા એન્ડ કું., વડોદરા-૧

ઈન્ડિયન સર્વિસ

લે. સુરેશ જેથી કિ. ર. ૧૦-૦૦

ગુજરાતના એક તેજસ્વી સાહિત્યકારની સર્જનાત્મક ગદ્યરચનાની ૪૦ લક્ષીઓ અદ્દો અંચરજ બની છે.

સાહિત્યમીમાંસા

લે. વિશ્ણુવદ્ બદાયામ્ અનુ: સુરેશ જેથી

કિ. ર. ૪-૫૦

૧૯૫૭માં પ્રગટ થયેલી પહેલી આવૃત્તિ ફરીથી ઉપલબ્ધ થઈ છે, જે અભ્યાસીઓ માટે મૂલ્યવાન

છે. શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીના પ્રવેશક અને શ્રી જ્યોતીબ દવેના રસમીમાંસાથી પરિભાષા ઉપરનો લેખ આ અંચના વિશેષ આકર્ષણ છે.

કદપો કે કદપના મરી પરવારી છે

લે. સેમ્યુઅલ બેકેટ

અનુ: ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા

મૂળ સાહ્ય માર પૃષ્ઠની આ 'અણુ નવલકથા' એનાથી થોડાક મોટા પ્રવેશક સાથે, નવતર પ્રયોગના સાક્ષી રૂપે, પ્રગટ થઈ છે.

કોસ રસ્તાઓ | યોગેશ મેકવાન

સમય સાંજના સાત વાગ્યાનો.

[પિંડો લીચકાપ છે. કોસ થતા ચાર-પાચ રસ્તાઓ દેખાય છે. કોસ થયેલા રસ્તાઓની વચ્ચે વીજળીદીવાનો ચાંલવો છે. દીવો પથ છે. તે ચાંલવા ફરતે નવેક પીપ ગોઠવેલાં છે. એક રસ્તા તરફ એક દૂંદૂં ઝાડ ઊંચું છે. અંતે લેધો ઝગ્ગો પહેર્યો છે, વાળ ફગાવતા છે ને બાધાની જેમ ઝાંખી તરફના રસ્તા પરથી આવે છે. ચાંલવા પાસે બાવી ચારે બાજુ ભેદ એક પીપડા પર એકી નમ છે. થોડી વાર પછી—]

આકાશવાણી : [આહું વાદળી તેજ પથરાતાં] તારાં દારોથી હું વાકેઈ છું. તું કંડો કે અરમ નથી. એમ હોમ તોય સારું. પરંતુ હે જન્મ! તું તો કાકરવરણ છે. તું તારી જાતને ધનવાન અને સમૃદ્ધ ગણે છે, પણ હે મગરના બચ્ચાં! તું કેગાળ, દમાપાત્ર, આંધળો, ગરીબ ને ઉધાડો છે. તું મારી પાસેથી અગ્નિમાં શુદ્ધ થયેલાં સુવસ્તુ ખરીદી લે, તું સાચો ધનવાન બનીશ... [આકાશવાણી સંભળતાં જ અ પીપ પરથી પડી જઈ ગાભરો ગાભરો બની ઉપર આકાશમાં જોતો ભમખીત ચહેરે ફિફા મારતો હોમ છે. વાદળી પ્રકાશ ભીડી નમ છે. દીવાના પ્રકાશમાં અ સ્તબ્ધ બની એક પીપ પર એકી વચ છે, સિગારેટ સ્થગાવે છે.]

અ : [એકદમ હસી પડતાં]... કોસ રસ્તા પર લીસેડો દૂં તમારી આંખમાં જન્મુ છું, બસગર ખરાખર! પણ મહેરબાન, તેની જવાબદારી

તમારી જ છે. તમારી જાત જ મગરની છે એટલે જ હું મગરનો બચ્ચો! પણ વાદ ઝગ્ગો ... મારી આંખોમાં તમારો મગર ગરી ચૂક્યો છે!

[અ આંખો હોપ છે તે જ રસ્તેથી બ દોડતો દોડતો આવે છે.]

જ : અરે... એ લાઈ! અહીંથી શાંતિનગર તરફ કયો રસ્તો ફંટાય છે?

અ : શાંતિનગર જન્મુ છે? પણ દોસ્ત, જરા ઠહેતો ખરો કે તું કપાંથી આવે છે?

જ : [ચુસ્તપથી] જહાનમખાંથી, મને શાંતિનગરનો રસ્તો જતાવને!

અ : [શાંતિથી] જતાવવામાં મને વધિા શા હોમ? પણ તું આટલો દરિ છે કેમ?

જ : કિાધથી! તારું ઝામું કાટો! વાત કરવાનો સમય મારી પાસે નથી, મારે શાંતિનગર જન્મુ છે રસ્તો જતાવ.

અ : [બને ખમે હાથ ચૂકતાં] લાઈ તારું નામ? શાંતિનગર કેય જન્મુ છે?

જ : [ઝટકો મારી હાથ ખસેડતાં અ પડી જતાં રહી નમ છે] મારી ધેરી શાંતિનગરમાં રહે છે. મળવું છે, બસ ચૂકી ગયો છું. હવે એકેય બસ જતી નથી ને ગયા વિના છૂટકો નથી.

અ : બસ ચૂકી ગયો છે! આપણે બંધા જ ચલાસમધની બસ ચૂકી ગયેલાં પેસેન્જરો છીએ. ચૂકી જન્મુ એટલે છવવું... અને છવવું એટલે અનુભવવું. શું અનુભવવું એ ખખર છે!

ખ : [અઠાસરોળની] મારે તારી દિલસૂરી નથી
સાબળવી. [અગિળી કરતી] આમાંથી કયો
રસ્તો શાંતિનગર જાય છે બોલ ! ખાલી કાઢું...
ખ : [હસે છે] ચાલ્યું એ તો જમ છે ને જમ એ
આખોનો રોજ છે. તને ને મને ચથેલો છે. એ
આત્મા જેવો સૂક્ષ્મ છે. સ્થળ જલ્દાતાં ખરી
ગયો હોય એમ લાગે, પણ વળી પાછો ચાલુ
થઈ જાય... એની દલા—

ખ : [મીસ પાડી ઊઠે છે] ચૂપ મર ! હે ગોડ !
હે ભગવાન !

ખ : [પીપ પર બેસતાં] આવ ભાઈ, અહીં બેસ. જે
ધડી જીવને નિરાંત વગરો. તારી જેમ—

ખ : [પોતાના હાથમાં કુટ્ટી ઠોકતાં] તું તારે બેસ.
મારી પાસે સમજ નથી. મારે તો શાંતિનગર
જવું છે... ક્યાંક કોઈ દેખાતું નથી.

ખ : [નિરાશામાં] ક્યાંક કોઈ દેખાતું નથી...
શાંતિનગર... [સ્ફૂર્તિથી] ખાની લે કે હું તને
ઊધે જ રસ્તે ચઢાવી દઉં તો !

ખ : તો હું તારું ખૂન કરું !

ખ : એ બને જ નહિ ને.

ખ : કેવી રીતે ! કેમ ન બની શકે !

ખ : જોધે રસ્તે ગયો એટલે તારું ખૂન થઈ જ
ગયું. જોધે રસ્તે જવું એટલે પોતાનું ખૂન થવું.

ખ : કેવી રીતે !

ખ : [દરેકને] એ તને નહિ સમજાય દોસ્ત...

ખ : [બંને પકડી લેતાં] પીઠ દોસ્ત ! રસ્તો
ખતાવને. મારે મેકું થાય છે. હું અરેખર
રસ્તો જૂઠી ગયો છું.

ખ : રસ્તો તો હું જ જૂઠી ગયો છું, પણ—

ખ : [અને પકડી હથમચાવતાં] કુચ્ચા, લખાડ. તું
સમજે છે શું તારા મનમાં ? તું તારી જાતને...
[તું તારી જાતને—બોલાતાં જ વળી વાદળી
પ્રકાશ પથરાય છે.]

આકાશવાણી : આખ આજવા અજન ખરીદ,
જેથી તું દેખતો ચાલ. જેમને હું ચાહું છું
તેમને શિક્ષા કરું છું. પ્રમાદને ખખેરી તારો

જીવનપટ્ટો કર, હે જન્મ !

[આકાશવાણી દરમિયાન અ.જ મનરામ છે ને
ચક્રવર્તી આખિ જોડે જુએ છે, બંને એક-
બીજાને પકડી રાખે છે.]

[મોટેથી]—પ્રમાદને ખખેરી તારો જીવનપટ્ટો
કર, હે જન્મ !

[વાદળી પ્રકાશ જાય છે ને દીવાનો પ્રકાશ રહે
છે]

ખ : ભાઈ, મને ડર લાગે છે તું મારો હાથ ન
છોડીશ.

ખ : [મોટેથી] કેણુ છાં તમે ? ક્યાંથી આવો છો ?
[ધીમેથી] ડર તો મનેય લાગે છે, દોસ્ત.

ખ : બેવકૂફ, કોને ખનાવે છે ?

[ત્યાં ડાળી તરફના એક રસ્તા પરથી એક
વૃદ્ધ અને તેની યુવાન દીકરી પ્રવેશે છે. વૃદ્ધ
કોટ ને ધોનિયું પહેર્યાં છે. ધોળાં વાજ-કાઠી
વધેલાં છે. છોકરીએ પ્રમાણમાં ઠીક કપડાં
પહેર્યાં છે. તે દેખાવડી છે. તેના વાળ બાંધ્યા
છે છતાં અસ્તબસ્ત છે. ધીરધીરે પીળો પ્રકાશ
પથરાય છે.]

વૃદ્ધ : [નજીક આવતાં] ભાઈલા, શાંતિનગર જવાનો
રસ્તો કયો ? અમે જૂલાં પડ્યાં છીએ. બસ
ચૂપી ગિયાં છીએ.

ખ : [મોટેથી] મને ખબર નથી.

[વૃદ્ધ અને તેની દીકરી ચમકી જાય છે. છોકરી
ડોસાની વધુ નજીક જાય છે.]

ખ : [અડખાટ દસતાં] તમેય બસ ચૂપી ગયાં !
[છોકરી ચમકીને ભયભીત નજરે તેને જુએ છે.]

ખ : કાકા, તમારેય શાંતિનગર જવું છે ?

વૃદ્ધ : હોવે ભાઈલા.

ખ : ક્યાંથી આવો છો ?

વૃદ્ધ : આવું છું તો રામપરથી—

[છોકરી વચ્ચે જ ઉ...ઉં કરી જાપનો હાથ
મજબૂત પકડે છે. વૃદ્ધ તેની સામે જુએ છે—
પછી બંનેને ઉદ્દેશીને—] ચૂપી થઈ મઈ છે.

આ પાંચ-દાત વરહની હતી તિમારથી કંઈ થઈ ગિયું છે...

અ : [દ્વાપથી જોતાં-] એની મા નથી ?

વૃદ્ધ : મારી વહુ કની—

બ : મારે...મારે શાંતિનગર જવું છે.

વૃદ્ધ : [ખની સામે જોઈ તરત અની સામે જોતાં]
ઈ તો દહ વરહ કેડે આ મલક મેલીને ઝઈ, ભઈલા.

અ : કાકા, તમે ધારો જોઈએ, આખાથી કયો રસ્તો શાંતિનગર જતો હતો ?

વૃદ્ધ : ભઈલા, મને ઈમાં કંઈ જતાગમ નો પડે. આહું ઊતરી જવામ તો કયાં કણે રાત રોકાઈ જવાન દોકરીને ભઈ ?

બ : [પીપ પર ચઢી અને] રસ્તો ખતાવ નહિ તો તારું મળું ફટાક કરવો ફોડી નાખીશ.

[છાકરી બાપનો હાથ પકડી ઉ... ઉ... કરે છે]

વૃદ્ધ : ખેટા આ હાજ તો હેંડીયે ઝઈ. હેં પશુ.

બ : [આકુળચાકુળ થતો] હે જગવાન !

[—ત્યાં જે તરફ ફૂડું અડ હોય છે તે રસ્તા પરથી ક ફોડતો દોડતો આવે છે ને પડતો પડતો રહી જાય છે. તેના વાળ ફીંદાયેલા છે. સફેદ ધુણશટ્ટે પર રક્તના ગાંધા છે. હાંફે છે.]

બ : [તેના તરફ ધસી પડતો] ભાઈ, તમને શાંતિ-નગરનો રસ્તો ખજર છે ?

ક : [‘શાંતિનગર’ શબ્દ સાંજગતાં ચમકે છે]—હું—
તું કોણુ છે ? આથો જ... ખસ અહીંથી...

બ : મારે શાંતિનગર જવું છે ને અંધારું તો મારે બાણુ જામવું જાય છે.

વૃદ્ધ : મારેય જવું છે, ભઈલા.

અ : શાંતિનગર નામતું પંખી ચાંચ્ર મારી કોથી રહ્યું છે.

[ક : ડોળા ફાડીને. વૃદ્ધને અને છાકરીને જુએ છે.]

અ : [કને-] તારે કયાં જવું છે ? શાંતિનગર ?

ક : મારે... ? મારે નાસી જવું છે. સંતાઈ જવું છે. ઝાડ, પર ચઢવું છે, વાળની રોચે ચઢવું

છે. પોકરી પોકરી જગતને કહેવું છે કે...

અ : { [વચ્ચેથી જ-] કેમ ? કેમ આટલું બધું— !
બ : }

ક : [હાંસતાં-મજરાતાં] મેં...મેં... હું ખૂની છું. મેં મારા બાપને મારી નાખ્યો છે, મને સંતાવું છે...

વૃદ્ધ : અરેરે ભઈલા, એવું કયાય ? બાપને મારાય ?
[છાકરી એકદમ હસી પડે છે—બ પણ હસી પડે છે. બધા તેની સામે જુએ છે.]

બ : [દસવું બાળાને—] ખૂન કયું ? તે ખૂન કયું ?

અ : ઓ બહાદુર ! ઓ તંદુરસ્ત યુવાન ! ઓ મદદા—

ક : [વચ્ચેથી તાત કાપતાં—] મારો બાપ... [દાંત પીસી] મારો બાપ મને એના જેવો એન્જિનીયર બનાવવા માંડતો હતો... અત્યાર સુધી તો એ કહેનો આવ્યો એમ હું કરતો આવ્યો, પણ ધંધાની પસંદગી તો મારી જ— મારે એન્જિનીયર નથી થવું.

વૃદ્ધ : ભઈલા, ઈમાં ખોડું શું હતું ?

ક : ખોડું એ જ કે મારો બાપ એન્જિનીયર છે. તેણે મારાનો-ગિલ્ડિંગોને અવનવા ધાટ આપવાનાં જ ગિલ્ડિંગી ખરચી છે.

ને એમાં એમાં તો એનાં દિલ-દિમાગ પણ, સિમેન્ટ-કેકીટનાં જની ગયા—મને એવાં ગિલ્ડિંગોના ધાટમાં રસ નથી, કાકા.

અ : શું તો ખરેખર બહાદુર બન્યા જ છે !

ક : મારી કચ્છા જુદી જ છે... મારે તો ઊતારા સરજને કોતરી તેમાંથી મારો ચહેરો લઈ લેવો છે. મારે એક ટીચર થવું છે. મનનાં ધાટ ધડવાની મહેચ્છા છે... મારી પસંદગી મારા બાપની પસંદગી કેવી રીતે હોઈ શકે ? મેં તેને ખૂણ સમજાવ્યો, પણ... તે તો એકેનો—

વૃદ્ધ : [પીપી હસીને] પતંગ ! [ગિંબીર થઈને] તૂટી પડ્યું ! બાપલા એક ઝાડ તૂટી પડ્યું !

અ : [આશ્ચર્યથી] શું ? કયાં ?

૫૬ : [કને બતાવતા] આ... આ રહ્યું! હાઈક્રા
 હુય પંતુહ હતો. મેં ય તારી જેમ—
 ૬ : હવે મારો બાપ મારી આડે નહિ આવી શકે.
 [અસિનમ કરી] પહેલાં તો એ ઊઠ્યો. મને
 પકડ્યો, મેં તેને પકડ્યો... ને બાથબાથી. મારા
 હાથમાં મપ્પુ આવી ગયું ને એ જ હાથમાં તેને
 પૂરો કર્યો. — એક બાપને — એક અર્ધ કાલને
 મેં દગી દીધી. હા... હા... હા...
 [બધા રસબ્ધ હોય છે ત્યાં છોકરી ચીસ પાડી
 બેઠે છે.]

છોકરી : ઓ રે...! ઓ મા...!

[બધા તેના તરફ તાકે છે]

૫૬ : અરે અરે-ખેટા તારી છબ...!?

છોકરી : હા જા બાપુ! પથુ દૂર રહો. મારી છબ
 ખૂલી ગઈ છે. હું હવે તમારી સાથે નહિ—

બ : [નવાધથી] અરે! એની છબ ખૂલી ગઈ!

બ : તેનામાં ચેતન આવ્યું!

૬ : શું તે મૂંઝી હતી?

૫૬ : હા તેની છબ ધણી સમયથી ઝંઘાઈ ગઈ
 હતી. મારી દીકરી...

છોકરી : ના ના હું તમારી દીકરી નહિ. હું કોઈની
 નથી હું તો [કે તરફ ખસતી] આની વડુ છું.

૬ : [અચંબાથી] મારી?... મારી વડુ? અરે એમ
 તે—

૫૬ : [શિયાવિમા થઈ] ખેટા... દીકરી... મારું
 માન...

છોકરી : [કને] મને તારી વડુ બનાવ. હું પણ
 મારા બાપ સાથે નહિ રહું... એ પણ...

બ : મારે શાંતિનગર જવું છે.

૬ : એમ હોય તો ચાલ, ચાલ મારી સાથે. આવજો...

૫૬ : હું એમ નહિ જવા દઉં. અજરદાર!

૬ : [છોકરીને પોતાની તરફ ખેંચતી] કોને શાંતિ-
 નગર જવું છે?

બ : [ફીડી પડતી] મારે... મારે... ઋટ રસ્તો બતાવ
 તો દોડું.

બ : મારે પણ શાંતિનગર જ જવું છે.

બ : [અને] તારે પણ ત્યાં? તો પહેલેથી કેમ
 શરયો નહિ?

૫૬ : નાહકના ખેટી કર્યાં. તું જાણતો ન હતો તો
 કેવું તુંને.

બ : હું પણ અહીં રાહ જોતો બેઠો હતો કે કોઈ
 આવે તો શાંતિનગરનો રસ્તો પૂછું—પણ તમે
 મને—

૬ : [વચ્ચેથી જ]—તો જુઓ [હાથથી આડ
 તરફનો રસ્તો બતાવતા] હું જે રસ્તે આવ્યો
 એ જ રસ્તો સીધો શાંતિનગર જાય છે.

[અ-અ તે તરફ દોડવા જાય છે ૫૬ તેમને
 અટકાવી]

૫૬ : અરે મને. મારી દીકરીને પણ...

દીકરી : ના, ના. હું તો આ વીર પુરુષ સાથે જ
 જઈશ. એ મારા મનની જ વાત બોલ્યો છે.

૫૬ : દીકરી... ખેટા, મારા ધડપણની લાકડી.

૬ : હું બઈ છું. હવે મારે સંતાવું નથી. [છોકરીનો
 હાથ ગ્રાસી] હવે મારે પોકારવું નથી.

બ : મારે ધણું મેકું થયું...

બ : હું તો એક સુગ જેટલો મોડો પડ્યો, ઝાંઝળ.

બ : હો ચાલ ત્યારે—

[અ-અ હાથ પકડી જતા રહે છે]

છોકરી : [કને ખેંચતી] ચાલો, આવજો પેમે રસ્તે...

[જાય છે, ને ડોસો ડગમગ થાય છે]

૫૬ : દીકરી... ખેટા... અરેરે! હું લૂંટારૂં ગયો.

[ડોસો ધૂમ પાડતો રહે છે ને પાગલ બની
 દસે છે.]

આકાશવાણી : [પીળા-નાળી પ્રકાશ વચ્ચે] આખ
 આજવા અંજન ખરીદ, જેથી તું દેખતો થાય.
 જેમને હું ચાહું છું તેમને શિક્ષા કરું છું.
 પ્રમાદને ખંખેરી નાખી તારો જીવનપલટો કર.
 હે જન્ટુ! [ચિરેથી] પ્રમાદને ખંખેરી નાખી
 તારો જીવનપલટો કર, હે જન્ટુ!

[પડદા]

છટકણું સાહિત્યસ્વરૂપ : મધુની 'હાર્મોનિકા' | રાધેશ્યામ શર્મા

આ હાર્મોનિકા શું છે? એમ વાર્તાકાર મધુ રામને પૂછો તો તદ્દન નિર્દોષ ભાવે એ એની જ દિલીમાં કહે, 'હાર્મોનિકમ'! તમે શબ્દછળથી રમુજ પામે ત્યાં હસી, વળી ફરી બોલે, એ 'હાર્મોન' નથી!

તો હાર્મોનિકાને અધિકમાં અધિક ઠેકાની સાથે સારંગી શકાય? કદાચ 'હાર્મ'ની સાથે, સમસ્તવરતા સાથે, સંવાદિતામય ભવ સાથે. આખી રચના ગવની વિગત વિગત છટાએ, રવાનુસારી શબ્દચમત્ કે વર્ણાનુસારી નાદતત્ત્વ, પ્રાસ-અનુપ્રાસપ્રધાન પ્રદ્યુમ્ન આદિ રીતિઓનો ભાષાના અભિવ્યંજનાત્મક સ્તરે કસ કાઢવા તાકે છે. એક અર્થમાં લેખકની અંતર પ્રકારની સિદ્ધિસહજ, તરલ, છટકિયાળ એકાકિતિઓ છે.

જેઓ પરંપરાથી સમજક રીતે બંધાયેલા હોય તેમને ક્યારેક ક્યારેક પ્રેમાનંદનાં કડવાનાં ઢાળ સંસ્કારે સારંગી આવે અને રાજી થાય અથવા 'આમાં શું?'-ના ભાવથી નારાજ થઈ નાક ચડાવે. અને આ વાંચતાં સેમ્યુઅલ એકેટની 'Ping' સારંગેલી. દક્ષીણ એટલી કે હાર્મોનિકાનો વગાડનારો એક તદ્દન સ્વતંત્ર સર્ગ છે જે પ્રાચીન વાદ્યમય સ્વરૂપોનો નિજ મુદ્રા ઉઠાવવામાં માત્ર ઉપ-યોગ કરે છે. અર્ચાઈસ્ડ રચનાના પ્રયોગોમાં જેમ અકસ્માતે સહજ ભાવે હાંસના નુટક ટુકડા આવે અને એ એમ આવ્યા તો છેડાં નાખનાના હાંસ્યહના અભાવે

એનો યોગ્ય વિનિયોગ કરવાના પક્ષધર કવિ જેવી સ્થિતિ લેખકની લાગે છે. આથી વધુ કે ઓછું કશું જ નહિ.

વાર્તાસાહિત્યમાં આવા સ્વરૂપના પ્રથમ અભિ-પ્રકારની સલામતાથી મધુ ખાસ પીગતો નથી એટલે આ હાર્મોનિકાના સ્વરૂપને ખાસ કોઈ શુભચિન્તિત લક્ષણો ચોટી નવ્ય અને એના પુનઃ પુનઃ વપરાશથી એ સ્વરૂપ મુપ્રતિષ્ઠિત થઈ ઓળખાય એમાં પણ કંતાને રસ નથી. એટલે એક વાર્તા 'પાનકાર નાકે' વાંચી, બીજી 'અનુમન' અને ત્રીજી 'ઠાચની સામે કાચ' વાંચી એટલે ત્રણે હાર્મોનિકાની લગભગ તદ્દન છુટી એવી 'પેટન' રચના એક ખાસ સાહિત્ય-સ્વરૂપનો ખ્યાલ હવામાં ઓગળી નવ્ય. આમાં જ મધુ રામની કલાના વિશેષ છે. એકસરખું એકધારું કરવું એ કંતાના ગભની ઉપરવટ છે. કથા, ભાષા અને શૈલીની એકતા, ઘણીબધી અણસરખી અણ-ધારી જખ્ખાઈને હેતરતી બહુસતાના વૈવિધ્યમાંથી બિપ્લે છે. વાચકને પોતાના વિચારો અથવા માન્યતાઓનો પ્રક્ષેપ કરવાની નવરાશ બક્ષવામાં નથી આવતી એટલે એ ફૂતિના શબ્દશબ્દ વીંટાતો વણાતો રમણોદયકરો છેક સુધી હસતો રમતો પહોંચી નવ્ય છે. જે અંદરથી આ મધુ વાચક પર વીતે છે, એવો સ્વતામય એ થઈ નવ્ય કે હાર્મોનિકાને સમયસાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વેગ અને ગતિની સાથે ગદ્યનું સંયોગ હોય એવી માન્યતા આભાસ પણ મોડો મોડો યામ છે.

બનવાની રીતે, થટના તરીકે ત્રણે વાર્તા (૩)માં

હાર્મોનિકા-વાર્તાસંગ્રહ 'ત્રણકથા' (લે. મધુ રામ, પ્રકાશક વેરા એન્ડ કં., અમદાવાદ-૧)નો અનુવેષ.

અન્યથી વિશેષ કશું નથી. પ્રથમ દામોદરનામાં પાનકોર નાકે જઈ, પાનાચંદ્રનામાં ખાધું એક પાનથી દેખાતી રીતે કશું બનતું નથી. બીજામાં શીયકે જ 'ચુબન' આવે છે (તેમ પાણું 'ચુબન'નું) અને 'વરસાદ' (અથવા વારસાદા) પડે છે. ત્રીજામાં એક રવિવારે દેશીદંડથી ઈનાંનખાનાની જાળમ પર ભેડા છે, અને ભેડા જ રહે છે— એવાં કે જ્યારે 'કાચની સામે કાચ' આ જાળનું કાચનું, હોય તો આમ જાણું એ સિવાય કતનિ કશું કહેવું કમવું નથી.

પહેલી રચનામાં પાનકોર નાકે પાન ખાવાની ક્રિયા લેખકની કક્ષમને ઉદ્દીપક વરતાઈ, બીજામાં બહાર પડના વરસાદના વિવિધ સાદ અને ત્રીજામાં અક્રિયાનું મતિથીય ચિત્ર.

રચનાઓની અંદર આવતાં નામોનો વિશેષ અર્થ છે અને નથી. દા. ત. નગરીરમિયાં એ નામ આ પદના સંદર્ભમાં 'સાચ' નથી લાગતું? 'નાગપુર નાતો જઈ નગરીરમિયાં તો નાચે એક નાચ' એવું જ પાનકોર નાકામાંથી પાનાચંદ્રનામાં નામ છે. પાનાચંદ ના હોત તો પાનાચંદ પ્રગટ? ખાનપુર ના હોત તો પાનાચંદ ક્યાંથી ફરતો? પાન ના હોત તો 'નાતિનિયમનની' લાખી જનન અને પેદા થાત? આ દૃષ્ટિએ 'અર્થ' છે ખરો એમ કહીએ, પણ એ નામ અને તેને લાગુ પાડી ક્રિયાક્રવાણ સાથે વિસ્તાર અને વ્યાપન સ્થાપ છે, એટલે નિશ્ચિત અર્થ નથી.

'પાનકોર નાકે'ના આરંભિક વાક્યની અંદર 'હેવું હેવું' ગંભીર બની જાય છે છતાં એની રજૂઆત હુબો : 'ખાનપુર નાકે જઈ પાનાચંદનામાં મળે એક ખાન, ઈધી છાના, ખીચી કમાન, લીધા જાન, પાનકોર નાકે જઈ...'.

કોઈનો જન લેવાય છતાં લાવક એનાથી લગભગ અર્થકે આધા વચર રચનામાં આગળ ગતિ કરે છે.

આમ લાવણીય કે રસનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિએ યજ્ઞે દામોદરના સમસ્થા ખરી કરે છે. કુલુ, રંગાર જેવા રસને રચાને હાસ્યથી એવાદ સમાં રમર, પ્રીયજા, મર્મના અનુભવમાંથી આવે ગુજરીએ ળીએ. વિચિત્ર સંસારની વરસાઈમાં અદા ભાતીજન દરમિયાન સંપડ્યું છે. કતાના ચિત્તમાં જે ચિત્રો તથા પાત્રો જેવા લેખકમાં જામટમાં એને અનુરૂપ લાખાની સહાયથી કેમ ઉપસાવનાં એમાં એનો પ્રવેશ અને કક્ષમ છે. શબ્દોની રમત જેમ જ રમકટનો અર્હો, 'નિરર્થક' શબ્દમાં અનુરૂપત અર્થ જેટલો, અર્થ છે.

અનુભવની પરિદર્શકતા સાદાત કરારવા શબ્દોના મૂળ અર્થથી શબ્દને અથવા અર્થના મૂળ શબ્દથી અર્થને અસમ કરવાની તરકીબ પણ કામે લગાડાય છે. દા. ત. તાનપુર નાકે જઈ તાનચંદ તાર્કિકે લાધું એક તાન તે લાધું એક તાન. લેખકની આછી નિષ્કળતા એટલી કે 'નાકે'ને બદલે અર્હો 'તાકે' લખવાનું એ લખક જાણી ગયા? પ્રત્યાખનનો પ્રમ નસતો નથી અર્હો. દંડકા, આ ખનાવડે શબ્દોની છે એટલે કે શબ્દો જનાવ જનાવે છે— આમ કહું ત્યારે જ મૂળ અનુભવ અને કવો કવો એની વાત કાંઈક બચત કરી શકું છું. તમારી વાત તને બાણો.

લેખની પ્રવાહિતા પ્રથમ કૃતિમાં, મધ્યકાલીન આખ્યાનમાં આવતા પદ્ધતિની બીજામાં અને બેઠા ગયના આરોહ-અવરોહ ત્રીજામાં વિશેષ અનુભવાય છે. ક્યાંક લય તોડ્યા જેવું પણ છે છતાં ખજાર ના પડે એવી સરસ રીતે : પાનકોર નાકે જઈ પાનાચંદ જઈએ. શું ખાધું એક પાન ને લીધેલી પડી આ હુનિયાકેરી રીત-રસમને, પ્રીતકસમને. નીતિ નિયમની લાખી છન? દરેક ફરકમાં હુબો તો, પ્રાસ, મેળની મેળની એકાદ શબ્દ પકડીને ગતિ ધર્ષ છે. દા. ત. પાન-માન-નાખી-નાચ-વાત-ધાન. એક પેરાનો પ્રારંભ અચાનક જ્વલનમતની પુરાનાં નામોના એકબીજરૂપથી થયો છે.

લેખકની મુદ્દિમાં 'ગંધા બી ગુલતાન' બને છે. સોનાપુર નાકે જઈ સગળી પડ્યા ત્યાં સોનાચંદ્રભાઈ, નગારા વગાડી દઈ નાહી હોઠે ત્યાં નાગરસ્રવ, ત્રાંચાપુરમાં ત્રાંસી આંખે ત્રણ ત્રણ કટકે ગાળા દેતા અંબકલાથ, ત્રાદિત વિષે ત્રુકે ભગવાન, યરમ-સાજને ચાપી કાંડી ચર્ધતી ગાંડી, રમતી રાસ ઉછાળી ઉછાળી તનની દાંડી-આવું બહુ બને? એવા પ્રશ્નોને આ પછી સુધી પાળી રાખ્યા હોય તો સામે કહીએ કે અહીં બન્યું છે ને, કેમ ના બને? શું ના બને? તમે આમ ના બનવું જોઈએ અથવા આમ ના બને એવું કહો તો એનો મતસંગ એટલેા કે આમ જ સાહિત્યમાં (પણ) બનવું જોઈએ એવા અભિપ્રાય અલગરૂઠિએ રાખીને તમે રચનામાં પ્રવેશ્યા નથી. રચનાનું ઋત ગણો તો આ જ કે જે છે તેનો સ્વીકાર કરો. વાચકોના પૂર્વગ્રહો સાથે કર્તાએ ઊંચા તાણી બાંધ્યા હોતા નથી. કર્તાનું કદાચ આ જ પરમ સ્વાતંત્ર્ય હશે.

‘અચૂતન’ હામોનિકા, ‘પાનકોર’ના પોતથી વિભિન્ન ભાતવાળી યર્ધ છે. શીર્ષકનો શો અર્થ? કોઈ પૂછે, તો ઉત્તર આમ આપવો અનિવાર્ય યર્ધ પડે. શીર્ષકનો અર્થ શીર્ષક. અહીં બહુ બહુ તો આટલું જુલેવાય, કે, ‘બ’નું ‘બબ્બ’ કેમ ના કહ્યું તમારે? અહીં વરસાદ પડે છે-નું વરસાદ વડે છે કેપ છે વગેરે અનેક સાપ્તિક કોમ્પિનેશન-પરમ્યુટેશન યામ છે. આટલાથી પતણું નથી પછુ... વરસાદ શું કરે છે? પડે છે — એવા પ્રશ્ન પછી જોડાક્ષરી એક એક વર્ણ પછુ દીપાંતી જેમ કાન પર ટપકે છે (કોઈને વાગેમ ખરા): બ, ય, ર, ન્ય, ન્યુ, ન્ય-ન્ય, થ, રિય, મિ, કિ, તિ, છો, વૌ.

આ દીપાંતા ટપકારા લખકારા થપકારા પછી પૂણ્વિરામ આગળ કર્તા અલ્પ શ્વાસ ખાઈ એકદમ, જાણે કે પ્રેમાનંદના ‘રણમચ’ની યજ્ઞિના કડવામાં આપણને મૂકી દે છે... ‘એવાં વચન રાક્ષસનાં સુણી રાજન વાંચ્યું વિપદા વણી’... પરંપરાથી સુરસિચિત લક્ષ્મીસામાયી ઓચિનું આ વિધાન, માછલીની

પેઠે આપણને બહાર ઉંચી મૂકી તરફડાવે છે, ‘ભારતમાં બહેર માલેડીના એકમોનો વિકાસ’ અથવા આગળ આવતી હૃદયવિદારક કડવું કારખી કરપીણ કચનીની લાળીલગ્ન ફેફસિરત. ‘કચની’ને આવાં ઘેરાં વિશેષણ દીવાં તેણે આપણે એને ‘એડોફોનિક’ નહિ કહીએ. ખરેખર તો વિશેષણોના અત્યાચારથી હાળવણ આવી જાય છે. કચનીની કડુણતાની રેખાએ રેખા, અનેક ચીજોના અન્યથા શબ્દસંગ્રહથી રફુદ થતી જાય છે, ત્યાં ‘મિલિટરી સુલાવ’ની વાત આવતાં તુરત ‘બંધાવલી’ અને રાજકુમારને પહોંચેલા અભિક્ષાપની વાર્તા ચાલુ થઈ જાય છે. ‘એન્સ’ સર્જનના કેટલાંયે અંશો અહીં જડે. સોશિયલ કોમેડી, નાટ્યલેખકનો કટાક્ષ, મનહરલાલ નેતાનું સંભાવણ, લોકસાહીની વાત અને પાછી લોક, કોક, શોક, હોક, ગોક, ચોક, ડોક વગેરે શબ્દોની વણબાર.

ફિલ્મમાં એડિટર કે ડાયરેક્ટર ‘કટ’ કહી એકદમ ખીજું જ દરજ્જો બેડી દે એનેા નયનો નેતાના લાપણની વચમાં આમ આવે છે: ‘એની દલીલ કરતાં એજણે જણાવ્યું હતું કે કેટકોએ રમેશને ‘પૂછ્યું’, તું રાત્રે ક્યાં હતો? પેલી નૈનીતાલવાળી સુનીતાને ત્યાં?’ વચમાં કામચુકારા ‘કેકશાસ્ત્ર’ના વર્ણન પછી લેખક એકદમ તેમનો કેમેરા નૈનીતાલથી આવીને પેપર વાંચતી સુનીતા ઉપર તાકે છે, જેમાં ‘કેટકોનાં રતનો’નો ઉલ્લેખ પણ છે. લેખકને જિંદગીની યાજ્ઞ વાસ્તવિકતાઓ સાથે આ કૃતિ પૂરતો રસ છે એમ નિર્ધારિત કહેવું જ હોય તો તેમણે દેશનેતાઓની લાપાની મળક કરી વિડંબના કરી છે. કેવળ એક શબ્દને વારે વારે સાથે સાથે મૂકી કૃતિના અંત આગળ શબ્દનું એસોટિક મૂલ્ય નાણી ભેવાનો અપભરણે છે. અંતે તો વિભિન્ન વર્ણોને હસ્ત ઉ અને દીર્ઘ બ્રીધી શબ્દારાને અનિષેધ ઉત્પન્ન ક્યું છે.

ત્રીજી ‘કાચની સામે કાચ’ હામોનિકા આગલી બે હામોનિકા કરતા ‘આર્થિક’ લાવકોને લાવતાં અનુસંધાન પૃ. ૩૦૫]

‘સુખની સિદ્ધિ’ | કાન્તિલાલ

આજથી પચીસ વર્ષ પર વિનોદિનાબહેને વાતવાતમાં કહેલું, “હું રસેશની ‘કોન્કવેસ્ટ ઓફ હોપિનેસ’નું ભાષાંતર કરું છું.” આ સાંભળી મને વિચાર આવ્યો, આ પુસ્તકનું નામકરણ શું થાય? સુખની પ્રાપ્તિ કે સુખનો અર્થ કે કંઈ બીજું? મારે કંપ્યુટર કરવું જોઈએ કે સુખની સિદ્ધિ અને સુખનું ન હતું. પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે ‘સુખથી સિદ્ધિની શોધ કરતાં, આ પુસ્તકમાં લેખકે સુખ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે અને દુઃખ કેવી રીતે-વિદારી સક્રિય તથા જીવનને સ્વપર્યાય કઈ રીતે માણી સકાય તે વિસ્તારપૂર્વક અને દાખલાદ્વીસો સહિત સમજાવ્યું છે.”

પુસ્તકને બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. પહેલામાં દુઃખી થવાનાં કારણો—સ્પર્ધા, કંટાળો, યાદ, ઈર્ષ્યા, પાપની ભાવના, સત્તામણીના જલ્પ, લોકમતની ભીતિ વગેરેની ચર્ચા કરી છે. બીજા ભાગમાં ઉપદ્રવ, પ્રેમ, કુટુંબ, કાર્ય, અવ્યક્તિગત રસ—વગેરે સુખપ્રાપ્તિનાં કારણો અને વલણોની ચર્ચા કરી છે. લેખકે સુખને ઇચ્છ્યંક અને અમેરિકાના ચહેરી જનને નગરમાં રાખીને પોતાનું પુસ્તક સમજ્યું છે. તેઓ કહે છે, ‘અત્યારના આપણા સમાજમાં રહીને પોતાની જાતને સુખી બનાવવા માટે એપ્રિલનોએ શું કરવું જોઈએ?’ આ ચર્ચા કરતી વખતે અત્યંત દુઃખ બોગવતા માનવીઓનો

હું અભિવેશ કરવા માગતો નથી. વળી ખોરાક તથા રહેઠાણ માટે પૂરતી આવક હોય, અને સામાન્ય પ્રકારની શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે એટલી તંદુરસ્તી બોગવતા માણસોની હું આમાં મજાના કરવા ધાડું છું... સુધરેલા જનતામાં રોજિંદા જીવનમાં વલ્યાખરા માણસો જે પ્રકારનાં દુઃખ બોગવે છે, તેનો ઈલાજ સંચયવાનો મારો હેતુ છે.”

લેખકની કેટલીક ઉપયોગી સલાહ આ પ્રમાણે છે: (૧) જે કોઈ માનવે સુખની વૃદ્ધિ ઇચ્છતું હોય તેણે પ્રત્યેક સાવિત્રિ વધારીને ઈર્ષ્યાવૃત્તિ ધટાડીને જોઈએ (પાનું ૮૨); (૨) સુખની છૂપી ચાવી આ રહી. તમારા રસ અને વેટલા ફેલાયેલા રાખો અને જે બાબતમાં અંતર માણસોમાં રસ પડે તેને વિશેની પ્રતિક્રિયા અને ત્યાં સુધી દુરમનાવટમરી નહિ પણ બેરીબરી રાખવી (પાનું ૧૬૦); (૩) મૂળભૂત સુખનો આધાર વ્યક્તિઓમાં અને ઘટનાઓમાં મિત્રતાને કે રસ લેવા ઉપર રહેતો હોય છે (પાનું ૧૫૮).

રસેશ માને છે કે ‘જ્યમ માણસને વધારે બાળતોમાં રસ તેમ તેને સુખી થવાની વધારે તક.’ આપણું સંતો કહે છે કે સુખ જહાર નથી, પણ અંદર છે—આત્મામાં છે. શ્રીમદ્ ગોળચંદ્ર કહે છે, ‘હે જીવ, ભૂલ મા. તને સત્ય કહું છું. સુખ અંતરમાં છે; તે જહાર સોધવાથી નહિ મળે.’ મસ્તકેવિ ગાલ્કાન્કર કહે છે, ‘રહે ઉન્નત સ્વાનંદે ખડું એ સુખ ચાની લે’ અને ‘નિનનંદે દમેશાં ચાલ મસ્તીમાં’ મજા લેજો.

સુખની સિદ્ધિ: મૂળ લેખક: જર્જીડ રસેશ; અનુવાદ: વિનોદિની નીલકંઠ; પ્રકાશક: ભાષાન્તરનિધિ, ભાવનગર ડિ. ૧. ચાર.

કેટલાક ખ્રિસ્તીઓની શ્રદ્ધા પણ હતી (હોમ છે) કે 'કોઈ પણ જાતની માનવ મદદ વિના માન પોતાના મનોબળ વડે જ માનવજીવનની ઉચ્ચતમ કક્ષાએ માનવી પહોંચી શકે છે.' સ્પેસ લખે છે, 'મારા મત પ્રમાણે આ બધી માન્યતા ખોટી છે.' એ પોતે અત્યંત ખતાવી રહે છે. 'આત્મકેન્દ્રિતપણાનો રોગ' એવા શબ્દો એ વાપરે છે. એ પોતે આત્મા કે પરમાત્મામાં માનતા નથી એટલે મનુષ્યના અહંકાર કે જીવજાનની પાછળ સત્, ચિત્ અને જ્ઞાનંદ સ્વરૂપ એવો આત્મા છે એવી શ્રદ્ધા એમને નથી, અને તેથી એ સુખ બહાર શોધવા (પરલોકી રસોની) ભ્રમમાં પડે છે. એમણે પોતે જ એક કેટલાંક પ્રેમ માટે લખ્યું છે, 'માનવીતા અહમતું કંઈકે કંઈકે પણ પ્રેમ તોડી નાખી શકે છે.' વળી બીજા જગ્યાએ લખે છે, 'તેમનાં (માન્યાપની) અંતરનો આવેશ જ તેમને સૂઝ પાડે.' આસ્તિક માણસ એમ કહે કે, 'આ અંતરનો આવેશ તથા અહમતું કંઈકે તૃપ્તિ પછી જે બાકી રહે છે તે જ આત્મા અગર પરમાત્મા; અને એ જ સાચા જ્ઞાનંદનું મૂળ', સુખ અને આનંદમાં ફરક છે.

પણ આ વાત પાછળે રાખીએ. ખૂદાંડ રસો 'કોલેજેટ ઓફ હેપિનેસ' છેક ૧૯૩૦માં લખી. ૧૯૬૦ સુધીમાં એનું તેર વાર પુનર્મુદ્રણ થયું. (સાર પછી કેટલી વાર થયું તેની મને ખબર નથી.) આ ગાળામાં જે અનેક વાચકોએ આ પુસ્તક વાંચ્યું તેમાંથી કેટલાંકે રસોની સલાહ અમલમાં મૂકીને કાયદો મેળવ્યો તે જાણવાનું રસપ્રદ થાય; પણ રસોના પુસ્તકની ૧૯૬૦ની આવૃત્તિમાં પણ આ વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી. કદાચ રસોએ જેવા મહાપુરુષને એવી સરસી લોકપ્રિયતા મળતી પણ ન હોય.

જે સરળ અને રસાળ શૈલીમાં મૂળ પુસ્તક લખાયું છે તેવી જ શૈલી અનુવાદની છે. ફરિયાદ એક એટલી છે કે મૂળ પુસ્તકમાં અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી જે કોઈ લેખક-પુસ્તક-પાત્રના ઉત્તારા કે ઉલ્લેખ આવે છે તેને વિષે થોડી થોડી નોંધો આપી હોત તો સારું. દાખલા તરીકે, 'મામરનો વિવાહ' એવું એક પ્રકરણનું

નામ છે. સુજાતી વાચક આમાં શું સંગતે? 'હુદિ-માનોનો વિવાહ' કે 'કવિનો વિવાહ' કે એવું કંઈ મથાળું વધારે સમજાત. એ જ પ્રકરણમાં 'એક્સેક્રિઆરિટમ્' માંથી મૂળ લેખકે ઘણા ઉત્તારા આપ્યા છે. 'એક ધર્મગ્રંથ' એટલું જ લખવાને બદલે બાઇબલના જૂના કરારમાંનો એક ગ્રંથ એમ લખ્યું હોત તો વધારે પ્રકાશ પડત. કેટલીક જગ્યાએ ભાષાંતરમાં મૂળનો ભાવ બરોબર પકડાયો નથી. દાખલા તરીકે,

(૧) પાના ૧૮ પર ૧૫મી લીટીથી શરૂ થતું વાક્ય 'એ એક વાર આપણે બતાવી શકીએ કે એક્સેક્રિઆરિટમ્નો આ એક માત્ર સિદ્ધાંત જાન માટે મોજૂદ નથી...' આનું મૂળ આમ છે: 'If 't was ever shown that the doctrine of Ecclesiastes is not the only one open to a wise man...'

(૨) ૨૭મા પાના પર 'પુરિટન અને વોલ્ટે-રિયન' એ બે શબ્દો આવે છે, તે માટે લખ્યું છે, 'ખ્રિસ્તી ધર્મની એ પંથ'. આ હકીકત બરોબર નથી, વોલ્ટેર તો એક ફ્રેંચ લેખકનું નામ છે. એ હજારો નાસ્તિક જેવા હતા, એટલે 'સુધારાવાદી કે નાસ્તિક' એવો અર્થ થાય. જેમ 'મુનશીવાદી' કહીએ તો 'ત્રણસિકાશંકર' એવું સમજાય. વોલ્ટેરનો કોઈ પંથ નહોતો.

આ જ પાના પર બાઇબલના છઠ્ઠા અને સાતમા આદેશની વાત આવે છે. આ આદેશ કયા તે અનુવાદકે સમજાવવું જોઈતું હતું.

(૩) ૩૨મા પાનાના બીજા પેરાગ્રાફમાં એક વાક્ય છે: 'ઈસનનું લેસ્ટ્સ (જૂત)નું નાટક શેક્સપિયરના ક્રિમ લીઅર કરતાં બીજાની કક્ષાનું છે, એવું તે માને છે તે મત સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી.' મૂળ અંગ્રેજી વાક્ય છે: 'He contends, and in this I cannot but agree with him, that Ibsen's 'Ghosts' is inferior to King Lear.' અનુવાદમાં અર્થ ફરી ગયો છે.

(૪) એ જ પાના પરનું છેલ્લું વાક્ય છે, '...ઈશ્વર, પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ ત્રણે વસ્તુઓની

સદીઓ દરમિયાન કોણ જાણે સાચી દલીલ વજવા' અહીં પણ કંઈક રહી ગયું છે કે અપભ્રંશ થઈ છે. મૂળ લખાણ છે: 'God and Man and Nature had all somehow dwindled in the course of the intervening centuries...'

(૫) ૧૩૫મા પાનાની ત્રીજી લીટીમાં લખે છે, 'ગેલીલિયો અને કેપ્લરના વિચારો ભયંકર છે, એવું જાપાનમાં કહેવાતું અને આ યુગના ધણા શુદ્ધિચાળી લોકો પણ આવું કહી ગયા છે.' મૂળમાં જોતાં, 'Galileo and Kepler had "dangerous thoughts" (as they are called in Japan), and so have the most intelligent men of our own day.' અહીં કોઈએ આવેરે 'they' શબ્દ વિચારો માટે વપરાયો છે— કેસર અને ગેલીલિયો માટે નહિ. વળી પાછળના વાક્યના અનુવાદમાં પણ ભૂલ છે. કેસર તથા ગેલીલિયો યુરોપમાં થઈ ગયા.

(૬) ૧૬૮મા પાને ૧૨મી લીટીમાં વાક્ય છે: 'પછી તેણે 'હોસેનેર' યીન વિશેની બધી જ માહિતીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.' મૂળ લખાણ છે, '...he never

used his Chinese knowledge for other purposes.' (યાનીં જોખાં પર અભેલા યીની અશરો વાંચવા સિવાય બીજા કશા કામ માટે).

(૭) કેટલાક શબ્દોનો ઉપયોગ પણ મથાઈ નથી લાગતો. ૮૧મા પાના પર એથી લીટીમાં 'આજકાલા પુરાવા', એવો શબ્દપ્રયોગ છે સામાન્ય રીતે 'આજકાલું' વિશેષણ 'નાદાન'ના અર્થમાં મનુષ્ય માટે વપરાય છે. અહીં 'ઉપરચોટિયા' કે 'તકનાહી' શબ્દ વાપરવો જોઈતો હતો. મૂળમાં 'flimsiest' શબ્દ છે, તેવી જ રીતે ૯૧મા પાના પર નવમી લીટીમાં 'આજકાલી' શબ્દ દલીલના વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે. મૂળમાં shallow શબ્દ છે; 'છીછરી' કે 'ઉપરછલી' શબ્દ વધારે શોભત.

(૮) "અનેકધણું" (૫૪ ૧૬૬), "અનેકધણી" (૫. ૨૧૫) અને "અનેકધણો" (૫. ૨૩૨) એ પ્રયોગ પણ જોડા છે, મારા મત પ્રમાણે બધે જ વને બદલે ય જોઈએ — દા. ત. અનેકધણું.

આશા રાખીએ કે બીજી આવૃત્તિમાં આ ક્ષતિઓ રહેવા પામશે નહિ.

[અનુસંધાન ૫. ૩૦૨ થી આશુ]

ભોજન પેશ કરશે. રમા-અતુલ જોડાં છે. રમાને એમ લાગે છે કે અતુલ એની સામે જોતો નથી, અને અતુલ એમ માને છે કે એ રમા સામે જ જુએ છે, સામે જ જુએ છે, સામે જ જુએ છે. વાતમાં વાન આદર્શી પણ હું કર્તાની કળા શબ્દ-કાચની બનાવેલી રચનામાં, કાચની સામે કાચ ગોડતી અગણિત નિબ-પ્રતિનિબના સંનિકર્ષમાંથી અનેકાનેક રમા-અતુલને ઉપભવવાની શક્તિમાં છે, પ્રતિનિબ આપતો પદાર્થ-ગત મંનિવેશ, હંપતીમાંથી એકની લાગણીના અભાવ અને એજાળને વિવિધ કોણથી ચૂત કરી રહે છે. રમા-અતુલ છે એક પતિપત્ની, પરંતુ તેમના પરસ્પર

સંબંધોનું જાણું તેમને એકમાંથી અનેક બનાવે છે। 'સામે સામે' થઈને 'મેસા સામે', 'મેમેસાસા'નું રેસપ્રદ રૂપ 'રામમયા'ની આક્ર, મળ્યું છે, દુકમાં 'અનેક ધૂધરીઓનાં અસંખ્ય પ્રતિનિબો દીધી જોડે છે।'।

તો, હામોર્નિકા એટલે શું? 'પાનકોર નાકે', 'ચ્યુમમન' અને 'કાચની સામે કાચ' આ ત્રણેનો સરવાળો થા પરસ્પરની જાદગાદી. નહીં હામોર્નિકા રચાય ત્યારે લેખક સ્વયં અને જાદમાં વાચક માત્ર ઉપરની રચનાઓને વીસરીને બે અભિનવ રીતે પામે તો જ હામોર્નિકાનું નિર્માણ થયેલું સાધક થશે.

ઇન્દિરા ગાંધી : નેતૃત્વનું સ્વરૂપ

અને સમસ્યાઓ | પ્રવીણ ન. શેઠ

આઝાદી પછીના ભારતીય રાજકારણમાં જેમની સ્તુતિ અને નિંદામાં માત્ર આત્મતિકતા જ નહિ પણ વિવેક અને પ્રમાણજ્ઞાન ચૂકી જવાતાં હોય એવા વિવાદાસ્પદ નેતા તરીકે વર્તમાન પ્રધાન ઇન્દિરા ગાંધી રાષ્ટ્ર પર ઊર્ધ્વ ગયાં છે. એમનાં નેતૃત્વમાં વર્તમાન ભારતીય રાજ્ય-પ્રથા, તેની એક કેન્દ્રગતી ઉપ-પ્રથા તરીકે પક્ષ-પ્રધાની સમજ અને વિસ્તેષણની મહત્ત્વની કડી રહેલી છે. વળી નેતા અને વહુજન-સમાજ વચ્ચેના સંપર્ક-સંબંધનની દૃષ્ટિએ પણ એમનું નેતૃત્વ નવું પરિભાણ વિકસાવે છે. દેશમાં “નૂતન રાજકારણ” અને કદાચ, “નૂતન અર્થકારણ” વિકસાવવામાં તેઓ એક પ્રેરક અને ઉદ્દીપકની ભૂમિકા ભજવે, તેનું પણ માનવામાં આવે છે.

૧૯૬૯ પછી, પણ ખાસ કરીને ૧૯૭૧ અને ૧૯૭૨ની ચૂંટણીઓ પછી દેશમાં, નવું જ વાતાવરણ, નવી જ હવા, સામાજિક-આર્થિક ધ્યેય પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા એક નવી ધાર કાઢે છે. તેના વિશાળ સંદર્ભને સમજવામાં પણ ઇન્દિરા ગાંધીનું નેતૃત્વ જરૂરી નિદેશો પૂરા પાડતું હોવાથી તેમને સમજવાનો ઉપક્રમ કરવા જેવો છે.

સિતેરીની આસપાસ આકાર લઈ રહેલ રાજકીય પ્રધાનું ઊર્ધ્વ પણ પાસું, વિભાગ કે કક્ષા એવી નથી

જે ઇન્દિરા ગાંધીની અસરથી મુક્ત હોય. તેમણે રાજકીય પ્રથા અને પક્ષપ્રથામાં કેન્દ્રગતી સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. રાજકીય વિકાસ અને પ્રશ્નોમાં પણ તેમના નેતૃત્વથી પ્રભાવિત થયાં છે. આથી, રાજકીય વિકાસના વિશાળ સંદર્ભમાં પણ તેમના નેતૃત્વ, તેની શૈલી અને તેમથી ઊભા થતા પડકારો અને સમસ્યાઓનું મૂલ્યાંકન કરવું જરૂરી છે.

વિવિધ અને અમુક અંશે વિરોધાભાસી પાસાઓ ધરાવતું ઇન્દિરા ગાંધીનું નેતૃત્વ ઉત્તરોત્તર વિકસતું રહ્યું છે, એ તેમના નેતૃત્વનું સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે તેનું પાસું છે. વિવિધ, વિરોધાભાસી પાસાઓ અને સતત ગતિશીલતા તેમના નેતૃત્વને સંકુલ બનાવે છે અને પરિણામે, તેમના નેતૃત્વ સંબંધી સ્પષ્ટ, ચોક્કસ ચિત્ર ઉપસાવવાનું કઠિન બની ગયું છે. નેતાનું વ્યક્તિત્વ, જે પ્રજાનું તેઓ નેતૃત્વ કરે છે, તેનાં વલણો, જરૂરિયાતો અને અપેક્ષાઓ તથા સમગ્ર સામાજિક સંદર્ભ (જેમાં તેઓ નેતૃત્વ પૂરું પાડે છે), આ ત્રણે વચ્ચેની આંતરક્રિયાઓથી નેતૃત્વ આકાર ધારણ કરતું હોવાથી તે એક અત્યંત સંકુલ ધટના બની રહે છે. આમ છતાં, ઇન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વનો અભ્યાસ નીચે મુજબ છ વિભાગોમાં વહેંચીને કરી શકાય.

- (૧) ઇન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વનો ઉદ્દિગ્ધાસ
- (૨) નેતા તરીકેના તેમના વ્યક્તિત્વનાં મુખ્ય પાસાઓ અથવા લક્ષણો

પ્રવીણ ન. શેઠની મૂળ માંડણી પરથી આ લખાણ ઇન્દિરા મુક્તિ દિવસે તૈયાર કર્યું છે.

- (૩) તેમની સમજતાનાં સ્વરૂપો અથવા પરિભ્રાણો.
- (૪) નેતા તરીકે તેમના પોતાના દૃષ્ટિકોણો અથવા અભિગમો (perceptions)
- (૫) તેમની કાર્યશૈલી અને તેમાંથી ઉદ્ભવતા અને તેમની સમજના પ્રશ્નો અને પડકારો.
- (૬) તેમના નેતૃત્વનું ચિત્રાકર્ષક તત્ત્વ.

(૧) નેતૃત્વનો ઉદ્ભવિકાસ

ઈન્દિરા ગાંધીનું નેતૃત્વ સતત વિકસતું રહ્યું છે, જોકે વિકાસની ઝડપ, તીવ્રતામાં ધ્રુવ અંતર જોવા મળે છે. ૧૯૫૯ સુધી તેમના નેતૃત્વમાં ખાસ નોંધપાત્ર ઓળખ કે તેજસ્વિતાનાં આપણને ધ્યાન ધર્તા નથી. ૧૯૫૯ થી ૧૯૬૬ સુધીના ગાળામાં એક નેતા તરીકેનું તેમનું કાઠું બંધાય છે, છતાં કોઈ અસામાન્ય તત્ત્વ કે નેતાગીરીનાં કોઈ ઉકેલ ગુણો આપણને જોવા મળતા નથી. ૧૯૬૬ પછી, કથનાતીત રીતે તેમનું વ્યક્તિત્વ અને નેતૃત્વ મોઢાળે બાંધે નીખરી જાય છે. આમ, તેમના નેતૃત્વનો ઉત્તરોત્તર ઉદ્ભવિકાસ થયો છે.

ઈન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વના અત્યાર સુધીના ઉદ્ભવિકાસને આપણે પાંચ તબક્કાઓમાં વહેંચી શકીએ:

(૧) ૧૯૫૭ થી ૧૯૫૯: આ સમયગાળો તેમના જન્મથી તેઓ કેન્દ્રિયતા પ્રમુખ બન્યા ત્યાં સુધીના સમયને આવરી લે છે. રાજકીય સમાજકરણ અને રાજકારણ તરીકે મુશ્કેલી ઠેગવવાની દૃષ્ટિએ આ સમય મહત્વનો છે. રાજકારણ તો એમને મળ્યુંથી માંડી મળ્યું એમ કહી શકાય. જે મહિનામાં તેમનો જન્મ થયો તે જ મહિનામાં એમના પિતા જવાહરલાલે રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો. દાદા મોતીલાલ તો રાજકારણમાં હતા જ. આખા ઘરનું વાતાવરણ રાષ્ટ્રીય રાજકારણથી ભરેલું હતું. આર વર્ષની ઉંમરથી તેમનું રાજકીય સમાજકરણ શરૂ થયું. સૌની લાડકવાઈ અને ખતકેન્દ્ર જેવી બાળ ઇન્દુ પોતાની સમયપસંદ બહેનપણીઓની માફક દીગ્ધા-દીગ્ધી-ઓને પરજીવવાની અને 'ધર ધર' રમવાની રમતને

બદલે દીગ્ધીઓને સત્યાગ્રહીઓ બનાવી પતાના પોલીસો તેમને પકડવા જાય, એવી રમત રમતી. તેમની આઠ વર્ષની વયે તો, જવાહરલાલે 'ઇન્દુને પંચો' લખીને વિશ્વ-ઈતિહાસની ઝાંખી કરાવવી શરૂ કરી હતી. ૧૯૩૦માં બાર-તેર વર્ષની ઇન્દુએ સત્યાગ્રહમાં જોડાવાનું ન મળતાં 'વાનર સેના'ની કાંગેરીરી શરૂ કરી, સત્યાગ્રહીઓના સંદેશાઓની આપણેનું કામ કર્યું.

બાળ ઇન્દુને મોંઘાં માતા કમલા નેહરુ પાસેથી દૃઢ નિશ્ચયગળતા વારસો મળ્યો. ધરમાં એકકક્ષી, સૌની લાડકવાઈ ઇન્દુમાં ધાયું કરવાની, મેળવવાની અને સૌનું ધ્યાનકેન્દ્ર જ બની રહેવાની શ્રદ્ધિ ઠેગવાઈ. મોટપણે જોવા મળતા પોતાનું જ ધાયું કરતાર નેતા તરીકેનાં, એકકક્ષીપણાનાં, અને સ્વકેન્દ્રી પણાનાં મૂળ બાળપણના આ સંસ્કારોમાં રહેલા હોય એ સંભવિત છે.

૧૯૪૨માં તેમનાં લગ્ન ફરીશ ગાંધી સાથે થયાં. ત્યાર બાદ પુત્રોનાં ઉછેર અને સારસંભાળની જવાબદારી આવી પડતાં, ૧૯૪૬માં ઉત્તર પ્રદેશમાંથી તેમને ચૂંટણીમાં જિલ્લા સંપ્રવાના ગાંધીજીના સૂચનનો સ્વીકાર થઈ ન શક્યો. ત્યાર પછી તો તેઓ નેહરુની સાથે જ મોટાં લાગતો સમય રહ્યો, છતાં તેમનો ખાસ રાજકીય પ્રભાવ જોવા મળતો નથી. નેહરુની સાથે તેઓ વિદેશોમાં ખૂબ રહ્યાં અને વિશ્વનેતાઓના તેઓ સંપર્કમાં આવ્યાં.

(૨) ૧૯૫૯ થી ૧૯૬૬: ૧૯૫૨માં તેમની કેન્દ્રિય-પ્રમુખ તરીકે વરણી કરવામાં આવી, ત્યારથી બારતીય રાજકારણમાં તેમનો સીધો પ્રવેશ થયો, એમ કહી શકાય. સુવર-કેન્દ્રિયતા અગ્રણી તરીકે તેઓ કેન્દ્રિયતા. આંતરિક રાજકારણમાં તો પ્રવેશી ચૂક્યાં હતાં અને પક્ષમાંનાં યુવાન તત્ત્વોના સંપર્કમાં તેઓ આવેલાં, પણ પ્રમુખ થયા અગાઉ તેમની કારકિર્દી ખાસ નોંધપાત્ર ન હતી.

કેન્દ્રિય પ્રમુખપદનાં ઘણા જ થોડા સમયમાં તે સમયે લેવાયેલાં જે મહત્વના નિર્ણયોમાં તેમણે

અસરકારક અને નોંધપાત્ર કામગીરી જાળવી. કેટલાક સામ્યવાદી સરકાર સામે અદિસન ચલાવવા અને સામ્યવાદી સરકારને રાજીનામું આપવાની દરજ્જા પડે એવા સંજોગો હોવા કરવાની કામગીરીમાં તેમણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. બીજા મહત્વનો નિષ્પત્તિ સાધવા સમર્થતા ચવાતા દિલાથી મુંબઈ રાજ્યના વિભાજન સંબંધી હતો. તેમાં પણ તેમણે મહત્વનો પાઠ ભજવ્યો. કેંગ્રેસ વિભાજન સમયે મહારાષ્ટ્રમાં તેમને મલેશ પીડાળ પાછળ તેમની આ ભૂમિકા રહેલી હતી. આમ, નિષ્પત્તિ સેવુની તેમની કમિતીને પહેલો પરિચય આપ્યું અને આ જ મહત્વના નિષ્પત્તિમાં સાથ છે. ૧૯૪૭ પછીના સૌથી વેગમાન કેંગ્રેસ પ્રમુખોમાં તેઓ એક હતા.

નેહરુના અવસાન બાદ લાલબહાદુર શાસ્ત્રીના પ્રધાનમંડળમાં ભાદિતી અને પ્રચારણ આતાના પ્રધાન તરીકે તેઓ ૧૯૬૪માં જોડાયા. પ્રધાન તરીકે તેમની કામગીરી નોંધપાત્ર તો નહિ; પણ નિસ્તેજ રહી હતી. આ જ્યાં સમય દરમિયાન કેંગ્રેસના આંતરિક રાજકારણનો ધણો સારો ખ્યાલ તેમને આવ્યો. કેંગ્રેસના નૂયકીય રાજકારણ, જુદા જુદા જૂથોના ખલાખલ અને તેમનાં વલણોના અચ્છે પરિચય પણ થયો, જે તેમને વડીલમૂલ્ય સાથેના સંઘર્ષમાં અને ૧૯૬૬માં કેંગ્રેસના ભાગલા વખતે ધણો મદદરૂપ નીવડ્યો.

લાલબહાદુર શાસ્ત્રીને વડા પ્રધાનપદે સ્થાપવામાં મંડિ ધાળે પડેલી આંતરિક જૂથવાદી સમુદાયમાં તેમના અવગાનથી ફરીથી અત્રેસ પડી. વડા પ્રધાનપદ માટે જ્યાં જૂથો તરફથી કાવચેય અને વ્યૂહરચના રચાવા શરૂ થયાં. વડા પ્રધાન તરીકેના અનુયાયીઓમાં હંદિરા ગાંધીના નામ સૌથી છેલ્લું ચમક્યું. પોતાના પછી પોતાની પુત્રી વડા પ્રધાન અને એવી નેહરુને ઊંડે ઊંડે ઇચ્છા હતી, હંદિરા ગાંધીમાં પણ વડા પ્રધાન બનવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી અને તે સમય તથા સંજોગોમાં, જાલે પ્રધાન તરીકે ખાસ નોંધપાત્ર કામગીરી જાળવી ન હોય છતાં, જાતી મહત્વાકાંક્ષા

અમરમાં ચક્રવાતી દેખતા અને સંવચના પણ હતી. પોતે પણ વડા પ્રધાનપદના ઉમેદવાર છે, એમ પોતાના નામ પોતાના ભણીતા મિત્રો-ટોકેટોરો અથવા મળતિયાઓ દ્વારા નહિ પણ ખુદ કામચાંદ દ્વારા આવે, ત્યાં સુધી તેમણે રાદ બેઠાં, બેઠે જા અંગેની ચર્ચા તો શાસ્ત્રીના મુલ્ય બાદ થોડા જ કલાકોમાં હંદિરા ગાંધીના મકાનમાં વહેલી સારી ચર્ચા હતી. "વડા પ્રધાનપદ માટે બન્નારે કામચાંદ તરફથી ઓકર આવી ત્યારે, જાણે દરજ્જા અંદા કરવાના એલાનને માન આપતાં હોય તેમ તેમણે જે સ્વીકારી લીધી." નેહરુનાં પુત્રી તરીકે હંદિરા ગાંધી કેંગ્રેસ માટે વ્યાપક લોકસ્વીકાર, મેળવવામાં મદદરૂપ નીવડ્યો એવી ધારણા ઉપરાંત તેમની 'એન્ટ્રસ્ટ' છાપ, 'મેનેજેબલ' હોવાની કામચાંદ જવાની ધારણા, વગેરેએ વડા પ્રધાનપદની ઉમેદવારીની બાબતમાં અન્ય ઉમેદવારોમાં તેમને અડિપાત્ર સ્થાન બપાવ્યું. ઉપરાંત, પોતે દેશના સૌથી મોટા રાજ્યના છતાં હિંદી-ભાષી અનુને તેઓમાં અભાવ હોવાથી દક્ષિણ ભારતમાં પણ તેઓ સ્વીકાર્ય નીવડ્યો એવી દલીલ પણ તેમને પડે હતી.

ચૂંટણીમાં મોરારજી દેસાઈ સામે વડા પ્રધાનપદે ચૂંટાઈ આવ્યા બાદ ત્રણ-ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી તેમની કામગીરી ખાસ પ્રસાદક ગણી શકાય નહિ. પોતાનો ટોક વધારવા તેઓ આમતેમ થોડો પ્રયાસ કરે, કે "મર્મહિત પદાપાછા" કરે, બાકી જે આંતરિક સત્તાસમુદાય-પરિણામસ્વરૂપે પોતે સત્તા પર આવ્યાં તેમાં ખલેસ પહોંચાડવા સિવાય "જેસે થે" સ્થિતિ દેવાની રાખવાનો જ પ્રયત્ન તેમણે આ સમયગાળા દરમિયાન કયે" રાખ્યો. આથી ઝાઝી હિંમત કે ઉપક્રમશીલતા તેઓએ આ સમયમાં દાખવી નથી. મહત્વના ઉદ્દેશ માગતા પ્રશ્નો અંગે પણ વધાવત સ્થિતિને જંગીર ક્ષતિ પહોંચાડે એવા નિષ્ણો રાજવાની નીતિ, — "વિલંબનું રાજકારણ" — તેમણે અપનાવી. પરંતુ આ સમયગાળા દરમિયાન તેઓ

૧. હિંમત બાઢિયા: "પી હોલોસ્પુશન બોફ હાન્ડેયવ નેસનહુક", પ. ૧૫૮.

ધીરે ધીરે આત્મવિશ્વાસ ધારણ કરતાં ગયાં. વડાં પ્રધાન બન્યા પછી તરત જ બે મહત્વના નિર્ણયો લીધા. પંજાબનું હરિયાણા અને પંજાબ એમ બે રાજ્યોમાં વિભાજન અને રૂપિયાનું અવમૂલ્યન. આ બે નિર્ણયોમાં કંરેલ, સ્વસ્થ વિચારને પરિણામે નિર્ણયો લીધા હોય એના કરતાં ઉતાવળમાં અને આવેગથી નિર્ણયો લીધા હોય એવી છાપ ઉપરિચિત થઈ હતી. પંજાબનું કોમ્યુનિસ્ટ ઉદ્દેશના માટે નિમણેલી પોતાના અધ્યક્ષ પદવાળી ચાર નેતાઓની સમિતિએ વિભાજનનું વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપ્યો હોવા છતાં વડાં પ્રધાન બન્યા પછી તરત જ વિભાજનનો નિર્ણય લીધો. એવી રીતે, રૂપિયાના અવમૂલ્યનની પથાર અસરો અને તત્સંબંધી વહીવટી વ્યવસ્થાઓની પૂર્વતંબારી વિના આટલો મહત્વનો નિર્ણય લીધો અને અર્થતંત્ર પર તેની ગંભીર અસરો પડી. આવે સમયે કે એકાદશોવાકિયાના પ્રશ્ન પર પોતાનું સ્થાન લાભમાં આવી પડે તેવું લાગતાં, તેમણે અવાણ, મોરારજી વગેરેને એકબીજાની સાથે રમાડ્યા. વળી કામરાજ, નિજલિંગપા જેવા કેએસ. પ્રમુખોથી પણ તેઓ દૂર થતાં ગયાં. અને આ બધા “જૂના ચોખ્ખાદારો”થી સ્વતંત્ર રીતે બહાર આવ્યા રહ્યા હતાં તે સ્પષ્ટ બનતું જતું હતું. આ સંજોગોમાં ૧૯૬૬માં કેએસનાં તેમની સાથેનાં જૂથો વધુ સાવધ, વ્યવસ્થિત અને સક્રિય બની રહ્યા હોવાની તેમને ગંધ આવવા લાગી. પોતાની આણુમાણુ રક્ષણાત્મક કવચ ઊભું કરીને પ્રતિસ્પર્ધાઓને માત કરવાની મૂળ જ વ્યવસ્થિત અને સાહસપૂર્વકની વ્યૂહરચના તેમણે ગોઠવવી શરૂ કરી. જાહેર સાહસના વિકાસ માટે સ્પષ્ટ તરફેણ અને જાહેર સાહસના ટીકાકારો સામે જાહેરમાં પડકારો કરીને પોતે ઉદ્વામ અને પ્રતિસ્પર્ધા છે, એવી છાપ ઉપસારવાની પ્રક્રિયાના આરંભ કર્યો. ૧૯૬૬ના જૂનમાં પોતાના ટેકેદારો મારફતે બેંકોનાં રાષ્ટ્રીયકરણની આગેણી છુલંદ કરાવવાની તેમણે યોજા કરી અને સાથેનાં જૂથોની તાકાત અને વ્યૂહરચના પામી જનારો પ્રયાસ કર્યો. રાષ્ટ્રપ્રમુખપદે પોતાના વળતી વ્યક્તિ આવે તેવી

આતુરતા હોવા છતાં તે માટે સિન્ડિકેટ સાથે ખુદશી અયક્રમણમાં આવવાની ખીતિ હોવાથી તેઓ ફળુ પણ હિંમત ખેડ્યાં અયક્રમતાં હતાં. પણ સિન્ડિકેટ સાથે મોરારજી દેસાઈ અને અવાણ બંને જતાં સત્તાની સમુદાય પ્રતીતિકર બને તે રીતે, પોતાની વિરુદ્ધ જઈ રહી હોવાનું તેમને લાગ્યું અને પછી તરત જ તેમણે પીબલિશ ત્વરાથી ઉપરાઉપરી નાણામંત્ર નિર્ણયો લીધા. બેંકોના રાષ્ટ્રીયકરણ જેવા પગલાનો અમલ કરાવવો યકચ નહિ બને એમ જણાવીને મોરારજી દેસાઈ પાસેથી નાણાખાનું પોતાને હસ્તક લીધું. તરત જ બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરીને સિન્ડિકેટ સામે તેઓ જબરી પ્રયુક્તિભરી ચાલ રમ્યાં. વૈચારિક દૃષ્ટિએ સિન્ડિકેટને આ બાબતમાં તેમણે સંરક્ષણાત્મક સ્થિતિમાં મૂકી દીધી. માનભંગ થયેલા મોરારજી દેસાઈએ નામજ વડા પ્રધાનપદેથી પણ રાજીનામું આપી દીધું. આમ તેમના મોઢામાં મોઢા ફરીકે કેળિનેટમાંથી દૂર થયા. પ્રમુખપદની ઉમેદવારીમાં રેડીના ઉમેદવારપદમાં ટેકેકાર તરીકે સહી કર્યા પછી “અંતરાત્માના અવાજ” અનુસાર મતદાન કરવાની તેમણે પક્ષના સભ્યોને હિંમત કરી. આ વખતે પછાત વર્ગના અને લઘુમતીઓના મત ગિરિને ગળે તે માટે તેમણે અનુક્રમે જગજીવનરામ અને રમુદીન અલી અહમદને પ્રચારનું મેસમાં બાજગ કર્યાં. છેવટે કેએસના સત્તાવાર ઉમેદવાર રેડી સામે ઇન્દિરા ગાંધીના ટેકે ગિરિ ચૂંટાઈ આવ્યા.

આ બનાવે કેએસના બાગસા અનિવાર્ય બનાવી મૂક્યા. અગાઉની સર્વસંમતિવાદી શૈલી તેમને મારફ અને અનુકૂળ નહિ આવતાં તેમણે નવો પક્ષ સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેમાં તેઓ સફળ થયાં. ત્યાર પછી તે સમજાય એક વર્ષ લઘુમતી પક્ષનાં વડાં પ્રધાન તરીકે તેમણે કામગીરી જળવી. પોતાના વિરોધીઓ આ તકનો લાભ લઈ પોતાને વડાં પ્રધાનપદેથી રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડે, તે સામે અચાવ કરવા તેમણે બે રક્ષણાત્મક માળખાં અપનાવ્યાં. આમાં તેમનાં કુશળ વ્યૂહકાર તરીકેનાં દૃઢન યામ છે. પહેલું માળખું તે, દેશમાં ગિન-કેએસી મુખ્ય પ્રણાનોનો ટેકો

અસરકારક અને નોંધપાત્ર કામગીરી જાળવી. કેરળમાં સામ્યવાદી સરકાર સામે અદિલન ચલાવવા અને સામ્યવાદી સરકારને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડે એવા સંમેગો લેવા કરવાની કામગીરીમાં તેમણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. જીએ મહત્વનો નિષ્ફળ લાંબા સમયથી ચલાતા દિલાલી મુળ્ક રાજ્યના વિભાજન સંબંધી હતો. તેમાં પણ તેમણે મહત્વનો પાંદ ભજવ્યો. કેંગ્રેસ વિભાજન સમયે મહારાષ્ટ્રમાં તેમને મળેલ પીકેઅળ શાજી તેમની આ ભૂમિકા રહેલી હતી. આમ, નિષ્ફળ લેવાની તેમની શક્તિનો પહેલો પરિચય આપણને આ જ મહત્વના નિષ્ફળમાં થાય છે. ૧૯૪૭ પછીના સૌથી વેગમાન કેંગ્રેસ પ્રમુખોમાં તેઓ એકે હતાં.

નેહરુના અવસાન બાદ લાલબહાદુર શાસ્ત્રીના પ્રધાનમંડળમાં મહિતી અને પ્રસારણ ખાતાના પ્રધાન તરીકે તેઓ ૧૯૬૪માં જોડાયાં. પ્રધાન તરીકે તેમની કામગીરી નોંધપાત્ર તો નહિ; પણ નિસ્તેજ રહી હતી. આ બધા સમય દરમિયાન કેંગ્રેસના આંતરિક રાજકારણનો ધણો સારો ખ્યાલ તેમને આવ્યો. કેંગ્રેસના જૂથકીય રાજકારણ, છુદો છુદો જૂથોના બલાબલ અને તેમનાં વલણોનો અચ્છો પરિચય પણ થયો, જે તેમને વડીલબૂથ સાથેના સંબંધોમાં અને ૧૯૬૬માં કેંગ્રેસના ભાગલા વખતે ધણો મદદરૂપ નીવડ્યો.

લાલબહાદુર શાસ્ત્રીને વડા પ્રધાનપદે સ્થાપવામાં માં થાને પડેલી આંતરિક જૂથવાદી સમસ્યામાં તેમના અવસાનથી ફરીથી ખસેલ પડી. વડા પ્રધાનપદ માટે બધાં જૂથો તરફથી દાવપેચ અને વ્યૂહરચના સ્વાર્થ શરૂ થયાં. વડા પ્રધાન તરીકેના અનુગામી-ઓમાં હંદિરા ગાંધીનું નામ સૌથી ઊલ્લેખ્યમ્. પોતાના પછી પોતાની પુત્રી વડા પ્રધાન બને એવી નેહરુને ઊંડે ઊંડે ઇચ્છા હતી, હંદિરા ગાંધીમાં પણ વડા પ્રધાન બનવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી અને તે સમય તથા સંમેગોમાં, જાણે પ્રધાન તરીકે ખાસ નોંધપાત્ર કામગીરી જાળવી ન હોય છતાં, આવી મહત્વાકાંક્ષા

અમલમાં મૂકવાની દક્ષતા અને સ્વસ્થતા પણ હતી. પોતે પણ વડા પ્રધાનપદની ઉમેદવાર છે, એમ પોતાનું નામ પોતાના અણીતા મિત્રો-ટેકેદારો અથવા મળાતિયાઓ દ્વારા નહિ પણ મુદ્દાકામના દ્વારા આવે, ત્યાં સુધી તેમણે સહ્ય એક, તેકે આ અંગેની ચર્ચા તો શરૂજીવના મૃત્યુ બાદ થોડા જ કલાકોમાં હંદિરા ગાંધીના મકાનમાં વહેલી સ્પર્ધા થઈ હતી. “વડા પ્રધાનપદ માટે જ્યારે કામચાલ તરફથી એકેર આવી ત્યારે, જણે ફરજ આજ કરવાના એલાનને માન આપતાં હોય-તેમ તેમણે તે સ્વીકારી લીધી.” નેહરુનાં પુત્રી તરીકે હંદિરા ગાંધી કેંગ્રેસ માટે વ્યાપક લોકરવીકાર, મેળવવામાં મદદરૂપ નીવડશે એવી ધારણા ઉપરાંત તેમની ‘સેન્ટ્રલિસ્ટ’ જાપ, ‘એનેન્સલ’ હોવાની, કામચાલ જેવાની ધારણા, વગેરેએ વડા પ્રધાનપદની ઉમેદવારીની બાબતમાં અન્ય ઉમેદવારોમાં તેમને ચડિયાતું સ્થાન અપાવ્યું. ઉપરાંત, પોતે દેશના સૌથી મોટા રાજ્યનાં છતાં હિંદી-વાંચી અનુભવી તેઓમાં અભાવ હોવાથી દક્ષિણ ભારતમાં પણ તેઓ સ્વીકાર્ય નીવડશે એવી દલીલ પણ તેમને પડેલી હતી.

ચૂંટણીમાં મેારાજી દેસાઈ સામે વડા પ્રધાનપદે ચૂંટાઈ આવ્યા બાદ ત્રણ-ચાર ત્રણ વર્ષ સુધી તેમની કામગીરી ખાસ પ્રસાવક મળી શકાય નહિ. પોતાનાં ટેકા વધારવા તેઓ આમતેમ થોડો પ્રયાસ કરે, કે “અર્થદિત પટ્ટાચાલ” કરે, ખાસ જે આંતરિક સ્વાસમતુલા-પરિણામસ્વરૂપે પોતે સત્તા પર આવ્યો તેમાં ખસેલ પહોંચાળા સિવાય “જેસે થે” રિયાત ટકાવી રાખવાનો જ પ્રયત્ન તેમણે આ સમયગાળા દરમિયાન કયે” રાખ્યો. આથી ઝાઝી હિંમત કે ઉપકેમશીલતા તેઓએ આ સમયમાં દાખવી નથી. મહત્વનાં ઉલ્લેખ માગતા પ્રશ્નો અંગે પણ થયાવત રિયાતને જાંબીર ફાંતે પહોંચાડે એવા નિષ્ફળ ટળવાની નીતિ, — “વિચ્છાનું રાજકારણ” — તેમણે અપનાવી. પરંતુ આ સમયગાળા દરમિયાન તેઓ

૧. કિસન કાશિયા : ‘બી હોલાધુરાન બોદ હંદિયન નેસબહુ’, પૃ. ૧૪૮.

(૨) લોકપ્રિય નેતાગીરી: અન્ય કોઈ નેતા કરતાં ઇન્દિરા ગાંધી વધુ લોકપ્રિય નેતા તરીકે બહાર જીપરી આપ્યાં છે. બહુજનસમાજની ઉચ્ચકિત અને બહુજનસમાજના રાજકારણે તેમને આદિતીય લોકપ્રિયતા અપાતી છે. ૧૯૬૬ના ઓગસ્ટમાં લોકપ્રિય નેતા તરીકેની તેમની છાપમાં મોટા ઉછાળો આવ્યો અને ત્યાર પછી તેમાં ચતત વધારો થતો રહ્યો છે. 'ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ પ્રિન્સિપલ ઓપીનિયન'ની ઓગસ્ટ ૧૯૬૬ની એક મોનલ્ફી અનુસાર તેમની લોકપ્રિયતાને હેડર અને સ્ક્રોલ જેટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી ગઈ હતી.

ઉપરાંત, એ જ વર્ષમાં પ્રિન્સિપલ ઓપીનિયનની ઇન્સ્ટિટ્યૂટ કંદેશ ખીજ એક મોનલ્ફીમાં ૪૨ ટકાએ ઇન્દિરા ગાંધીને તમામ વર્ગોનાં પ્રતિનિધિ ગણ્યામાં હતી, જ્યારે માત્ર ૧૩ ટકાએ મોરારજી દેસાઈને તમામ વર્ગોના પ્રતિનિધિ ગણ્યામાં હતા. તેમના મુખ્ય પ્રતિસ્પર્ધી મોરારજી દેસાઈની છાપ સામેની તેમની આ છાપ પણ તેમની લોકપ્રિયતાની ઘોતક બની રહે છે.

લોકપ્રિય પિતાની ખુશી, 'ડાબેરી વસણ અને એક બહુજનસમાજને ગતિશીલ અને સીધી અપીલ કરવાની શક્તિ, પ્રભાવી નાડ પારખવાની શક્તિ, મરીઓના પ્રતિનિધિ હોવાની છાપ (૧૯૬૬ના જિતરાઈમાં થયેલી એક મોનલ્ફી અનુસાર), આ બધાં તેમની લોકપ્રિયતા પાછળનાં કારણો છે. બાંધકા દેશની સમસ્યા અને પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધમાં ભારતના વિજયે પણ તેમની લોકપ્રિયતામાં ઉમેરો કર્યો છે. લોકો પોતાની સાથે છે, મોટા ભાગના લોકો (તેમના શબ્દોમાં ૬૫ ટકા લોકો)ને પોતાને ટેકો છે, એવા તેમનાં વિધાનો લોકલેન્ડરમક ('લેન્ડિસટરી') નેતાગીરીનું લક્ષણ પણ છનું કરે છે.

(૩) અસરકારક અને મજબૂત નેતાગીરી: તેમના નેતૃત્વનું આ ત્રીજું પાસું છે. આ પાસાનો વિકાસ ખાસ કરીને ૧૯૬૬ પછી થયો છે. કોંગ્રેસના દ્વિભાજન વખતે અને ત્યાર બાદ બાંધકા દેશની

સમસ્યા અને પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધમાં તેમના નેતૃત્વના આ પાસાનો આપણને પરિચય મળે છે. જોકે, ૧૯૬૬ પછી તેમના નેતૃત્વના આ પાસા સંબંધી કોઈ અભ્યાસ થયો નથી. પણ, ૧૯૬૭ વખતે માધકલ પ્રેક્ષરે કરેલ અભ્યાસમાં તેમનું આ પાસું તથા આર્થિક પ્રશ્નો દલ કરવાની તેમની શક્તિ વિશેની છાપ તેમના હરીફો કરતાં ચડિયાતી ન હતી, તે નીચેના કોષ્ટકમાં જોઈ શકાયો:

કોષ્ટક-૨

નેતાગીરીના ગુણો	ઇન્દિરા	મોરારજી	અવાજ
અસરકારક નેતાગીરી	૩૦.૦	૩૭.૫	૧૩.૭
મજબૂત નેતાગીરી	૭.૫	૧૨.૫	૧૧.૨
વેપારસંધા પ્રકારે સારી સ્થિતિ			
જમી કરનાર નેતાગીરી	૨૮.૭	૫૧.૨	૭.૫
આર્થિક પ્રશ્નો દલ કરવાની			
શક્તિ ધરાવતી નેતાગીરી	૧૫.૦	૪૧.૨	૧૬.૨

કોંગ્રેસ પક્ષના સંદર્ભમાં તેમના નેતૃત્વને તેમના મુખ્ય હરીફો સાથે મૂલ્યોએ તો પણ તેઓ તેમાં વધુ બાંધેલાં જાય છે. તે માધકલ પ્રેક્ષરના અભ્યાસ પરથી તારવેલા નીચેના કોષ્ટકમાંથી સ્પષ્ટ થશે.

કોષ્ટક-૩

નેતાગીરીના ગુણો	ઇન્દિરા	મોરારજી	અવાજ
કોંગ્રેસનાં જુદાં જુદાં જૂથોને			
સાથે સંબંધવાની શક્તિ	૨૬.૨	૧૮.૮	૧૫.૦
પક્ષના જૂથનેતાઓ સાથે			
સંવાદિતા સાધવાની શક્તિ	૨૭.૫	૩.૭	૧૫.૦

પક્ષનાં જુદાં જુદાં જૂથોને સાથે સંબંધવાની શક્તિ અને પક્ષના જૂથો-નેતાઓ સાથે સંવાદિતા સાધવાની શક્તિ એ બંને સંબંધી છાપમાં તેઓ ચડિયાતી હોવાને કારણે પક્ષમાં પણ તેઓ વધુ લોકપ્રિય અને સ્વીકાર્ય બની રહે એ દેખાતું છે.

(૪) રાજ્યો સાથે મુદ્દાઓની વર્તણૂક, રાખનાર નેતૃત્વ: રાષ્ટ્રીય અને લોકપ્રિય નેતા હોવાની છાપને

અને બીજી, પાલમેન્ટમાં સામવાદી પક્ષ જેવા ડાબેરીઓ અને દ્રવિડ મુન્નેત્ર કક્ષમ જેવા પ્રદેશિક પક્ષો અથવા જૂથોનો ટેકો.

બીજી જાણ, પોતે જાણ કરેલા મુદ્દાઓ અને નીતિના ટેકામાં વિશાળ લોકટેકો મેળવવા તેમ જ આગામી ચૂંટણીઓ પાનમાં રાષ્ટ્રીય બહુજનસભાજને ઉદ્ધુકત કરવાની (mass mobilizationની) નવી જ ટેકનિક અપનાવી. આમ, પોતાની તરફેણમાં બહુ બરાબર મોઢવાઈ શકું છે એમ ખાતરી થતાં, ૧૯૭૦ ના અંતમાં લોકસભા વિખેરી નાખીને, ૧૯૭૧માં મધ્યસત્રી ચૂંટણી યોજવાનો શલ્યતરીકે છતાં હિંમતભર્યો અને જોખમી નિર્ણય લીધો. આમ, ૧૯૬૯થી ૧૯૭૧ની મધ્યસત્રી ચૂંટણી સુધીના આ, સમયગાળા એક અપ્રતિરોધ્ય બંધિતત્વવાળી બંધિત તરીકેના તેમના વિકાસનો અત્યંત મહત્વનો તત્વજ્ઞો બની રહે છે. પોતાના તમામ પ્રતિસ્પર્ધીઓને માત કરીને જૂના રાજકારણ અને જૂના અર્થકારણને સ્થાને નવા જ રાજકારણ અને અર્થકારણની આજ્ઞા જન્માવતા એક અદ્વિતીય નેતા તરીકે તેઓ ભારતીય રાજકારણમાં સૌથી આગળ બિખેરી આવે છે. ૧૯૭૧માં તેમના નેતૃત્વ હેઠળ કેન્દ્રમાં મળબૂત અને રિશર સરકાર રથપાઈ, નવી સરકારને બાંધવા દેશની સમસ્યાનો સામનો કરવા પડ્યો. બાંધવા દેશના પ્રશ્નમાં ભારત વિશ્વમાં એકલું પડી જતું લાગતું હતું, ત્યારે જ તેમણે રક્ષિત સાથે ૨૦ વર્ષના સમયગાળાની અને ભ્રષ્ટક અસર પાડે તેવી મૈત્રી-સમજૂતી કરી. તે અંગેના વિરોધ, પણ ધણો ઓછો થયો. આમ યોગ્ય મતૈશાનિક પક્ષ પગલાં લેવાની સહ તેમણે પ્રતાવી. પાકિસ્તાન સાથેના મુદ્દામાં, દેશને સંકળ નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું અને ચીન-અમેરિકા નારાંગી સામે ભારતની લશ્કરી સહાયથી બાંધવા દેશને ઉદ્ધવ થયો.

નવી તાકાત અને નવા જ આદ્યવિચારથી ૧૯૭૨ની રાજ્ય-વિધાનસભાઓની ચૂંટણીઓમાં તેમણે અપભ્રંશ અને એમાં પણ એવા જ વિજય અને સફળતા પ્રાપ્ત કર્યાં.

(૨) નેતૃત્વનાં મુખ્ય પોસાંઓ અથવા લક્ષણો
ઈન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વના ઉદ્ધિગસના મુખ્ય તત્વજ્ઞો જેવા પછી હવે આપણે તેમના નેતૃત્વનાં મુખ્ય પાસાંઓ અથવા લક્ષણો જોઈએ.

(૧) રાષ્ટ્રીય નેતા હોવાની છાપ : ઈન્દિરા ગાંધી તેમના અન્ય હરીફોની તુલનામાં સર્વમાન્ય રાષ્ટ્રીય નેતા હોવાની છાપ ધરાવે છે. તેઓ ઉત્તર ભારતનાં હોવા છતાં તેમનામાં હિન્દી બાપાકીમ અનુભવ અભાવ છે. આથી દક્ષિણ ભારતમાં તેઓ સ્વીકાર્ય બની શક્યાં છે. કૌટુંબિક કારણોસર અને નેહરુની પુત્રી તરીકે રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં તેમણે સીધો જ પ્રવેશ મેળવ્યો છે. આથી રાજકારણમાં આગળ વધવા માટે પ્રદેશિક ટેકા-માળખાના સહારાની કે આ કે તે જૂથના ટેકાની જરૂર પડી નથી. જન-જીવનરમિ હરિજનો અને પછાતવર્ગના નેતા, ચવાણ, મરાઠા અને મહારાષ્ટ્રના નેતા, મોરારજી ગુજરાતના અગ્રણી અથવા મોટા ઉદ્યોગપતિઓના હમદં, કામરાજ અ-હિન્દીભાષી દક્ષિણના નેતા, એવી જ અન્ય નેતાઓની છાપ પ્રવર્તે છે તેવી કાંઈ સંકીર્ણ કે વિભાગીય નેતા હોવાની છાપનો તેમનાં નેતૃત્વમાં આપણને અભાવ જેવા મળે છે. ભારતીય રાજકારણનો રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરનાર માઈકલ બ્રેસરે ૧૯૬૭ની સામાન્ય ચૂંટણીઓ પછી નવા વડા પ્રધાનની પદેદગી ટાણે, કેબિનેટના સંસદ-સભ્યો, મંત્રીઓ અને અભ્યાસીઓને ચાર મહત્વના નેતાઓ — ઈન્દિરા ગાંધી, મોરારજી દેસાઈ, મશવંતરાવ ચવાણ અને કામરાજ — સંબંધી વિવિધ છાપો બંને જ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તેને આધારે તે વખતે રાષ્ટ્રીય નેતૃત્વની છાપ ઈન્દિરા ગાંધીની સૌથી વધુ બિખેરી આવી હતી તેના તુલનાત્મક આકાશ પહેલા ત્રણ નેતાઓ માટે નીચે પ્રમાણે છે.

કોઠો-૧

નેતાગણીયના ગુણો	ઈન્દિરા મોરારજી ચવાણ
રાષ્ટ્રીય નેતા હોવાની છાપ	૫૫.૦ ૨૨.૫ ૫.૦
ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારતને સાથે રાખવાની શક્તિ	૬૭.૦ ૧૦.૦ ૭.૫
લઘુમતીને સ્વીકાર્ય નેતાગણી	૮૧.૩ ૮.૭ ૨.૫

વિષ્ણુ દે | લોનાભાઈ પટેલ

૧

‘હિયાં નાઇ સુધોભન રૂપદસ રવીન્દ્ર કાકુર’—
એવી સલાન ધોપણા દ્વારા રવીન્દ્ર કાવ્યના કુદૃશ-
વેગથી પોતાને, મુક્ત રાખવા મથનાર કવિ વિષ્ણુ
દે (૧૯૦૬) પણ આ સદીના ત્રીજા દાયકાના અન્ય
રવીન્દ્ર વિરોધી અધિકારીના પુરસ્કર્તા કવિઓ— જુહ-
દેવ બસુ, સુધીન્દ્રનાથ દત્ત, છવ્વનાનંદ દાસના
સમાનદીન કવિ છે. આ ચાર અને પાંચમા અમીષ
અવર્તી એ રવીન્દ્રનાથ પછીની કાવ્યધારાના
પ્રતિનિધિ કવિઓ છે. પણ આ કવિઓની પેઢી
પછી, એક ખીજ કવિ-પેઢી આવી, અને અત્યારે
ત્રીજી પેઢી ચાલે છે— પેઢીની પરિકાષામાં વાત
કરીએ તો, બને. છતાં જુહદેવ, વિષ્ણુ દે અને
અમીષ અવર્તીની કાવ્યસર્જનની પ્રવૃત્તિ અરખસિત-
પણે વહે છે. સુધીન્દ્રનાથ દત્ત અને છવ્વનાનંદ દાસ
તો દિવંગત થયા છે.

વાસ્તવમાં રવીન્દ્રનાથનો વિરોધ કરનારા આ
કવિઓ જેટલા ભાગ્યે જ બીજા તેમના ગુણ-
પુરાણીય હશે, પણ કવિ તરીકેના પોતાના અસ્તિત્વ
માટે, પોતાના આગવા અવાજનો રજુકો એકબાજુ
તે માટે રવીન્દ્રનાથનો— રોમાન્ટિકવાનો વિરોધ આ
કવિઓ માટે અપરિહાર્ય હતો. આ કવિઓ પોતાની
બાપાની કાવ્યપરંપરાથી વિરુદ્ધ નહોતા. યથા
અવશ્ય, પણ એમણે પોતાનો કાવ્યાદર્શ સુરોપના

૧૯૭૧ના વાર્ષિક લાનપાઠ પુસ્તકાર ‘શ્રી વિષ્ણુ દે’
મળતો દોવાંતી મહેરાત થઈ છે.

સમાનપદ્ધતિઓમાં— પૂર્વધરિઓમાં જોયો, સુધીન્દ્ર-
નાથ દેવ પ્રતીકવાદી કવિ માસામે વાલેરીની
દૃષ્ટિકાગિને પોતાના કાવ્યાદર્શ તરીકે સ્વીકારે છે,
તો વિષ્ણુ દે એલિયટ જેવા અગ્રણ્ય કવિને પોતાના
અન્યથુ તરીકે માને છે. ૧૯૨૫ના અરસામાં જ
વિષ્ણુ દે એલિયટની કવિતા અને ‘ધ સેક્રેડ વુડ’ના
નિબંધો અને ‘કાછેરિન’ પત્રિકાનો પરિચય લેખને
છે અને તેના પ્રભાવમાં આવે છે. એટલું જ નહિ
‘અણુ’નો લખ્યો શ્રી એલિયટ’ નામના પોતાના
અગ્રણ્ય લેખોના નિબંધમાં ‘વિશ્વરૂપધારી કૃષ્ણ’ની
જેમ વિશ્વસાહિત્યની વાણી લઈને એલિયટ અગ્રણ્યના
દૃઢભ્રમસ્ત કવિપ્રલસમ્ભૂષણ આવિષ્કૃત થયા’— એમ
કહી એલિયટપરસ્તીને બકત કરે છે, અને બંગાળીમાં
એલિયટની કવિતાનો અંચ ‘એલિયટર કવિતા’
આપે છે.

એલિયટ પાસેથી વિષ્ણુ દે પરંપરાની સલાનતા,
નિર્વેચકિતા અને આત્મચર્ચેતતાનો વ્યાદર્શ સ્વીકારે
છે. એલિયટની સાથે એક નવા પ્રકારની આધુનિકતાનો
બોધ છે, તે વિષ્ણુ દેમાં પણ જોવા મળે છે. પરંતુ
વિષ્ણુ દેમાં એલિયટનો પ્રભાવ અવિશેષે તો કવિતામાં
ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક સંદર્ભોના વિનિયોગની
રીતિમાં તરત જ દેખાશે. એટલે સુધી કે શ્રીમતી
લીલા રાયે લખ્યું કે આવા સંદર્ભોના વિનિયોગમાં
તેઓ એલિયટને પણ પાછળ પાડી દે છે (In
allusions lie out-Eliots Eliot).

જેમ કાવ્યરીતિમાં એલિયટ તેમ છવ્વનાનંદમાં
તે માકસના અનુયાયી છે. જે સમયગાળામાં સુરોપના

કારણે ઇન્દિરા ગાંધી રાજ્યો સાથે વધુ મુળેભાષા સંબંધ રાખવાની સગવડ અને ક્ષમતા અન્ય નેતાઓ કરતાં વધુ ધરાવે એ દેખીતું છે. પોતાના રાજ્ય, ઉત્તરપ્રદેશ સાથે એટલું જાદુ તાદાત્મ્ય નહિ હોવાથી રાજ્યો સાથેના સંબંધોમાં તેમને માટે વધુ સરળતા રહે છે અને એરસમજના ભોગ ધર્મ પડવાની ધણી ઓછી શક્યતા રહે છે. મોરારજી, ચવાણ, કામરાજ અને જગજીવનરામ જેવા નેતાઓ જુદાં જુદાં કારણો-સર બધા જ રાજ્યો સાથે મુળેભાષા સંબંધો ન રાખી શકે અને તેઓ જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં રેવીકાયા ન અને એટલા પ્રમાણમાં તેમની રાષ્ટ્રીય ઓપમાં ઊંચુપ રહેવાની, માત્રકલ એકરના અભ્યાસમાં રાજ્યો સાથે કામ કરવાની શકિતમાં ઇન્દિરા ગાંધીની ઓપ (જાડ-પ) મોરારજી દેસાઈ (૨૦૦૦) અને ચવાણ (૨૬-૨) કરતાં વધુ અતુરૂળ રીતે ઊપસી આવી હતી.

(૫) વિરોધ પક્ષ સાથેના સંબંધો: વિરોધ પક્ષના નેતાઓ સાથે અત્યંત મહત્વના પ્રસો વિધે અગાઉ ચર્ચાવિચારણા કરી તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા માગે છે, તેવી ઓપ ઊભી કરવાનો તેઓ પ્રયાસ કરે છે, તેમનો આ પ્રયાસ રાષ્ટ્રીય પ્રાણુપ્રસો પર રાષ્ટ્રીય સર્વસંમતિ ઊભી કરવાનો એક ઉભા

પ્રયત્ન છે કે પછી પાટીએન્ટમાં ચનાર વિરોધને ગાગાઉથી કળી ભર્ષ, તેને અત્યંતિક બનતો અર-કાવવાની એક ર-જકારણીની વ્યુહરચના છે, એ કહેવું મુશ્કેલ છે, કદાચ એમાં બંનેનું મિશ્રણ હોય એ વધુ બનવાનું છે.

(૬) નિષ્પાતક નેતૃત્વ: ઇન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વનું આ એક મહત્વનું પાસું છે. અમે તેવા જોખમકારક નિષ્પાત લેતાં તેઓ અચકાતાં નથી; ખાસ કરીને જ્યારે એમને ખાતરી થાય કે પોતાની સમક્ષ ધણી ગંભીર પડકાર ઊભો થયો છે, આવા જોખમી નિષ્પાત પાછગનાં કારણો અથવા પરિબળોમાં ગણતરી, અંતરરુરુચી, આવેગ અથવા તો આ પાર કે પેણે પાર એમ બધું જ હોવામાં મૂકવા મુધીની તૈયારી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. દ્વિભાષી મુખરુનું વિલાજન, પંજબનું વિલાજન, રૂપિયાનું અવચુકન, રાષ્ટ્રપ્રજાપદની ઉમેદવારીમાં મિરિતે ટેકો, મોરારજી દેસાઈને હર કરવાનું અને બેટેલું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનું પગલું, પોતાનો અવિશ્વાસ છે એ ફલિત થાય તે રીતે ફિરિસિદ્ધ, ચવાણ વગેરે પ્રધાનોને ‘દૂકા કરવાના’ તેમનાં પગલાં અને પ્રયાસો આ બધા તેમના નિષ્પાતોમાં ઉઠાડરણો છે. (કમરા)

નવું વાચન

રવાણી પ્રકાશન ગ્રંથ અમદાવાદ-૧

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરની ગુરુ-ઉપાસના

(ભાવાર્થનંદિની)

લે. કિશનસિદ્ધ ચાવડા કિ. ર. ૬-૫૦

શ્રી કિશનસિદ્ધે શ્રીમતી વિમળાબહેન કારના સહયોગથી તૈયાર કરેલ આ ભાવાનુવાદ છે. પૂ. શ્રી. મોટાએ એમાં પોતાનો પ્રવેશક (“સ્વમંજુપણાની સમગ્રતા”) લખી આપીને પ્રંચને બહુમૂલ્ય અર્પુ” છે. આ પ્રંચમાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ગીતા ઉપર ઓવીઓ દ્વારા જે પ્રકાશ પાડ્યો છે, તેના કેટલાક અધ્યાયના આરંભની કેટલીક ઓવીઓ અહીં સંગ્રહાઈ છે.

તારામૈત્રક

લે. કિશનસિદ્ધ ચાવડા કિ. ર. ૫-૦૦

રેખાકોમાં પોતાની આગવી શૈલીથી મશહૂર બનેલા લેખકની કલમે વધુ ૩૫ ચરિત્રરેખાઓ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે, જેને પોતે ‘પ્રોફાઈલ’ સ્વરૂપે ઓળખાવે છે. આમાં ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથ તથા શ્રી અરવિંદથી માંડી ભારતના પમાતનામ કલાકારો-સંગીતજ્ઞો-સાહિત્યકારો તથા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, રૂષ્કુમરિ, શ્રી રૂષ્કુપ્રેમ, શ્રી મોટા, જેવા આધ્યાત્મિક પુરુષો અને સમાજશાવ ગાયકનાડ, માર્ટિન લૂથર કિંગ જેવા મહાનુભાવોનો સમાવેશ છે.

નકામા દરના નિર્ગરમાં કલાન્ત જને વહેતા
 વહેતા
 તારે તારા હૃદય પર મારાં પર્ણોની છાયા
 ગિજાવીને તને

આધાસન આપીશ.

તારામાં જ હું છું હું, ડિલા મારી
 તારે જ પાટે ઊગેલાં ફૂલોમાં છું હું
 તારાં જ પૂલ પીલું છું પાટે પાટે બાજે બાજે,
 મારાં મૃગિયાને બળ આપ.

ક્યારેક આ પ્રેમ કોઈ અધકારના અલૌકિક ઝોકાન્તિક
 પરિવેશમાં પ્રગટ થાય છે :

આ આકાશને જૂંસી નાખ આજ
 અધારાથી રાત્રિને લીધી દે
 આંત્રીને ડુગાડી દે અનિદ્રાની ધન કાથિમામાં
 બન્ને આંખ બંધ કરી દે, પવનનો વ્યૂહ બેઠીને
 રાત્રિના ધૂમટામાં ઘેરામેલા સમુદ્રના પદ્મવનો
 અવાજ

હાંકી આવ દુત પદે...
 સ્થિર નિઃશબ્દ અધારામાં
 અનિદ્રાના શિખર પર થાઓ નિરાવંજ આપણું
 મોહામોહ દર્શન.
 પૃથ્વીને ચૂર્ણચૂર્ણ કરી
 આકાશમાં વેરી દઈ આર અધારામાં—

મારા હૃદયમાં.

કે અન્ન કાવ્યમાં કહે છે તેમ :

અધારામાં હવે રાખીશ નહિ ભય
 મારા હાથથી હાંકી દે તારું મુખ
 મારી બે આંખમાં આપી દે તારાં દુઃખસુખ
 બન્ને હાથે ધડી લે તારાં જન્મ
 મારા તાંત્રમાં ચૂંચી લે તારાં લય...

અથુ સર્વદે એવુંજ જે કવિતાને પ્રેમકવિતાઓનાં
 સંયત્નમાં લીધી છે, કવિ સુધીન્દનાથ જે કવિતામાં
 પ્રકૃતિ પુરુષ કે ભક્ત ભગવાનનો સંમંથ જુએ છે
 તે અન્ન ભક્તિ સમર્પિતો સંમંથ જુએ છે, જેને
 કવિ-વિવેચક છુદ્દેવ 'વર્તમાન મુગ્ધી બંગાળી

ભાષાની અન્નતમ શ્રેષ્ઠ કવિતા' કહે છે, તે કવિતા
 છે—'ધોડેસવાર'—ધોડેસવાર. કોઈ દાનવના કારા-
 ગારમાં જાંદિની કોઈ રાજકુમારી પોતાની મુગ્ધિ
 માટે કોઈ દૃપ્ત ધોડેસવાર—રાજકુમારને આદવાન
 આપતી દોષ, તેમ આ કવિતામાં સરતી રેતી—
 વંશ્વતની શૃંગારમાં જાંદિની અરતી રેતી રાત્રવતી
 યવા મોળવંડી અથ પર બેસીને આવના કોઈ
 ધોડેસવારની પ્રતીક્ષામાં છે, જસકે એને આદવાન
 આપે છે :

જનસમુદ્રમાં ભરતી એસરે છે
 મારા હૃદયમાં રેતીનો પટ ખુરસા થાય છે.
 હું સરતી રેતી દૂર દિગ્ગન્તમાં પોકાડું છું
 ક્યાં છે ધોડેસવાર ?

આ સરતી રેતી પોતાને અંજે કોઈનેમ અંગી-
 કારી શકતી નથી. એને તો ચંદ્રના અન્નવાળામાં
 આ સુવાળા પટ પર મધુરાન્નિ વાસરજી રચામ
 તેવી આકાંક્ષા છે—એને ભય છે કે એનું સ્વાર્પણ
 હમેશ માટે તો બાકી નહિ રહી ભય ?

સરતી રેતી હું દૂર દિગ્ગન્તમાં પોકાડું છું
 ક્યાં છે પુરુષકાર ?
 હે પ્રિય મારા, મારા પ્રિયતમ
 ભ્રજન લગી કપે છે કામનાનો વેગ
 મારા અંગને અંગીકાર નહિ કરે ?

સાત સમુદ્ર ચીક નદીઓ પાર કરી, હળવી હવામાં
 ભાસે ભીંમે ધરી, હૃદય બે હાથે ભરી જોર કરીને
 બીડુ દાર ભાંગવાનું આદવાન આપતી સરતી રેતીનો
 એ ચિત્કાર છે કામનાના વેગથી કંપવો :

ક્યાં છે પુરુષકાર ?
 મારા અંગને અંગીકાર નહિ કરે ?

આ કવિતાને પ્રેમકવિતા ગણવામાં એવું પશુ સાચા
 છે. પ્રિયતમને પામીને પોતાની કામનાને ચરિતાર્થ
 કરના હનુજી નારીની થયુ આ ઉક્તિ દોષ—
 કવિતામાં પ્રયોજ્યેલાં કદવનો આ દિશામાં થયે
 થયે દૂર સુધી લઈ ભય છે. દીપ્તિ ત્રિપાડી જેવાં
 આલોચક આ કવિતામાં સમાજપરિવર્તન લાવતા

પણ અનેક કવિઓ ઓડેન, રપેન્ડર વગેરે પ્રાગતિકતાના રંગે રંગાયા હતા, તે જાણમાં આપણે ત્યાં હાસ્તામાં પણ પ્રાગતિકતાનું મોજું આવ્યું હતું. ગુજરાતી કવિઓ-લેખકો પણ એ મોજાના પ્રભાવથી પોતાને મુક્ત રાખી શક્યા નહોતા. પણ પછી એનાં વળતાં પાણી પણ એટલી જ ગતિથી ચલાં હતાં. જ્યારે વિષ્ણુ દેમાં માકસવાદી દર્શનમાં રહેલી આસ્થા છેક લગી જોઈ શકાય છે. તેમની વિચારધારાને એક ગમેરી છે તે તેમના છેલ્લા કાવ્યસંગ્રહ 'સ્મૃતિ સત્તા અવિવ્યક્ત'માં પણ જોઈ શકાય.

૨

વિષ્ણુ દે કવિ તરીકે સહેલા કવિ નથી. એક તો તેઓ અધ્યાદારી શૈલીના કવિ છે, તેમાં પૂર્વના અને પશ્ચિમના, પુરાણા અને આધુનિક અનેક સંદર્ભોના, લોકકથાઓના સંદર્ભોના એવા અને એવી રીતનો વિનિયોગ તેમની કવિતામાં છે કે તે કવિતા જલદી પમાય નહિ. વળી સંસ્કૃત તત્ત્વમ પદ્યવલ્લિ સાથે એકદમ તળપદી પદ્યવલ્લિ તેમની કવિતામાં વર્ણાઈ જતી હોય છે, કે પછી પરદેશી ભાષાના શબ્દો અને સંસ્કૃત શબ્દો સાથે રાખી 'સિદ્ધમસ્યુ', 'સ્વીકૃતીક', 'રેપેનિશ્ચરમ' જેવા સમાસો — અરુદ સમાસો કવિ યોજતા હોય છે અને પરિણામે ભાવક પક્ષે વિદ્યમાતાની અપેક્ષા રાખીને કવિ ચાલે છે. તેઓ પુરાણકથાની પરંપરાગત વિશ્વાસનાને પણ ઉલટાવીને પ્રયોગે છે, તો ક્યારેક પુરાણકથાને નવી વિભાવનાની વાહક બનાવે છે. સ્વીન્ડનાયની 'ઉવંશી' કવિતા વાંચ્યા પછી ઉવંશી આપણી સાથે ચિર-સૌન્દર્યના પ્રતીક રૂપે આવે છે. વિષ્ણુ દે ઉવંશીની વાત કરે ત્યારે તે વંશ્ય રોમાન્ટિકતાનું પ્રતીક બનીને આવે છે, અને એને પછે પછી કવિ ત્રીક પુરાણાત આટો'મિસને રાખે. આટો'મિસ કૌમાર્ય અને ઉવંશીની દેવીરૂપે આવે છે. એમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ જ 'ઉવંશી'ઓ આટો'મિસ'. એ જ ઉવંશી ત્યાં પ્રેમના ક્ષણિક અને નશ્વર રૂપનો પણ સંકેત કરી રહે છે:

હું પુરસ્વા નથી. હે ઉવંશી
ક્ષણિકની મત્ત અલકામાં
ઈન્દ્રિયોના હવથી મારું ભુતન સ્વયં હું
તે તું જાણે છે
આવ તું, તે ભુવનમાં કદંબોનો રોમાંચ
વેશી વેશી

ક્ષણિક ત્યાં રહે,
તારા દેહની અંતરીત આમનશુ વીચિકામાં
ભગવાનો સમય નથી —

x x

હું જાણું છું મેધધનુ છે પ્રેમ આપણો.

એટલે વિષ્ણુ દે જ્યારે પ્રેમની વાત કરે છે ત્યારે એ પ્રેમની અધિધાની નારી એ સામાન્ય નારી રૂપે આવે છે, એની સામાન્યતા એ જ જાણે. એની અસામાન્યતા. એની આંખોની નજર સરળ છે, સુવાળા ગાલ છે. 'સિદ્ધમસ્યુ' રેશમ જેવું સુવાળું લગાટ છે, સુગંધિત કેશ છે. આ પ્રણયની અધિધાની કોઈ દૂર-સુદૂરની અંખતાની આદર 'સૌન્દર્ય'મૂર્તિ નથી, પણ એક આલેખક જેમ કહે છે તેમ — 'તેમની પ્રિયા એકી સાથે પ્રિયા, ગૃહિણી અને કોમરેડ' છે. કવિ આ પ્રિયાની ઉપમા વારંવાર જલપ્રવાહ સાથે આપે છે. જલપ્રવાહમાં જે 'અવિચિન્નતા, સિન્ધતા અને સૃષ્ટિશક્તિ' છે, તે શુણ પ્રિયતામાં પ્રગટ થતા હોય છે. કવિ કહે છે:

મારા વૈશાખમાં તું આવણી નદી
પ્રેમના લાવવપર્મા, રેતહર્મા, કમંડવતામાં
ચરદનો સ્વચ્છ પ્રવાહ.

x x x

તારા આ પ્રવાહનો લાગે છે કે અંતે નથી, ...
હું ક્યારેક હોઈ છું — ક્યારેક નજીક હોઈ
છું ક્યારેક સદ રૂપે ક્યારેક મુકામ રૂપે
તારા પ્રવાહનો સદયાની ધર્મ ચાહું છું,
કદાચ તું જુલી જમ
એટલે સતત (તારી સાથે) ચાહું છું
તું કદા અવસાદથી ચ્વાન થાય

ગાંધી-માકર્સ : પુનઃસ્વાધ્યાય | એ. બી. શાહ

ભારતીય પરંપરાનું શીલ તથા અદ્યતન પશ્ચિમી પૃથક્કરણાત્મક ચિંતનના ઉત્તમ તત્ત્વો પચાવી લીધા હોય એવી યુગરાતની અર્થો ઝૂન વ્યક્તિઓનો મારે ઉદ્દેશ્ય કરવાનો આવે તો તેમાં ભોગીલાલ ગાંધીનું નામ હોય. એક તપસ્વિ માકર્સવાદ સાથે અને તેની રાજકારણી અભિવ્યક્તિરૂપ સામ્યવાદી આદેશન સાથે ગાંધી તંદ્રાકરિતા સાર્થક, છતાં, જેમણે એ પ્રક્રિયા દરમિયાન પોતાની નૈતિક અને બૌદ્ધિક નિહાને ખંડિત ન થવા કીધી હોય તેવા જૂજ ભારતીય સામાજિક કાયદારૂ અને બૌદ્ધિકોનાં તેઓ એક છે. સર્વ-સાધારણ રીતે, માત્ર સામ્યવાદીઓ કહી સામ્યવાદ વિરોધીઓ બની જતા હોય છે, અને પરિણામે તેમનામાં સામ્યવાદનો રચનાત્મક વિકલ્પ વિકસાવવાની કૃતિને સ્થાને તેના પ્રત્યેનો દ્રેષ વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. જોકે, ભોગીલાલ ગાંધી એ અર્થમાં સામ્યવાદ વિરોધી છે ખરા કે સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાનો પુરસ્કાર કરવાની સામ્યવાદની અંગૂઠ અસમર્થતાને કારણે તેમણે તેને જાકારો આપ્યો છે, પરંતુ તેમને તેનું વળગણુ લાગ્યું નથી. આથી કોલકું જ, ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષ સાથેનો નાતો તોડી નાખ્યો ત્યારથી, માનવીય સમાજવ્યવસ્થા રચાવવા વાંછતી કોઈ પણ પ્રજાને જે અનેકવિધ સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે તે જાંધીના ક્ષિપ્રજ અને બૌદ્ધિક ઉકેલ માટેની પ્રવૃત્તિમાં તેઓ સ્થાપવ્યા રહ્યા છે. આથીય વધુ તો, તેમણે તેમની આ શોધ

એકેડેમિક બૌદ્ધિક—એકાંતવાસી મંદોધનમાં સીમિત કરવાનું ઉચિત લેખ્યું નથી, એને બદલે, ભારે આત્મત્યાગ દ્વારા, અન્ય વિચારકોના વિચારોમાં સહભાગી પનવામાં તથા તેમની સમક્ષ છતર વિચિત્રતા અનુભવજન્ય પદાર્થ પાઠો અને નિષ્કર્ષ રજૂ કરવામાં તેમણે ભારે જહેમત ઉઠાવી છે. એની પાછળનો તેમનો હેતુ એ છે કે સામાજિક ન્યામ અને આર્થિક પ્રગતિની શોધમાં પહેલા પશ્ચિમી દેશોની ભૂલોનું પુનરાવર્તન ભારત ન કરે. આથી કરીને, તેમનાં કેટલકે લખાણો હવે મંથાકારે પ્રાપ્ત થઈ રહ્યાં છે તેનો મને આનંદ છે.

‘પાયેર’માં પ્રથમ સવાસો પૂર સર્વસાધારણ રીતે આપણે જેને ગાંધીવિચાર કહીએ છીએ એના આલેચનાત્મક મૂલ્યાંકનમાં શેકાપેલાં છે. આમાં ગાંધીનો સિદ્ધાન્ત અને બ્યવહાર—ખાસ કરીને, સામાજિક ક્રાંતિના તત્ત્વચિંતન તરીકે સર્વોદય—અને માકર્સવાદની તુલના સમાવિષ્ટ છે. આ ઉપરાંત, રાજ્ય અને રામખનોહર લોહિમાના વિચારોની આલેચનાત્મક રજૂઆત પણ આ ગ્રંથમાં પ્રાપ્ત છે.

આ ગ્રંથમાં ભોગીલાલ એ જે કંઈ કહ્યું છે એ જાણ સાથે હું સંમત છું એનું કશું સચન અભિપ્રેત નથી. ઘા. ત., મને એમ લાગે છે કે ગાંધીવિચાર અંગેનું તેમનું મૂલ્યાંકન વધારેપક્ષનું ઉદાર છે. આથી કરીને તેમના આરંભના લેખમાં જ તેઓ, જૂરકાલીન ગંજનની (nostalgic) લાગણી સાથે, કહે છે : માકર્સના અભિગમ સાથે ગાંધીના અભિગમનો સમન્વય સંવયો હોય તો કેવું સારું! મને એમ

વિચિત્રમાનવ ૧૯૨૨ તરફથી તરતમાં પ્રગટ થનાર પાંચમી (ભોગીલાલ ગાંધી)નું પુરોવચન.

વિષ્ણવતું આદ્યના જુએ છે. તેમને મટે વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થા જીતિતીની -- સરતી રેતી જેવી ખરી ગર્મ છે, તેને બદલવા વિષ્ણવ રૂપી સજ્જુભાર આવે છે. અર્થના, અનેક સ્તર પર સદજ રતિ વિસ્તરતી આ કવિતાનો ખંજાળો જહેલમ એ રતિ ચોળ્યો છે કે કાવ્યને અતે આવતાં આવતાં જુદેવ ખસુ કહે છે તેમ ઘોડાના ઝખલા જાણે સાંભળતા ન હોઈએ -- એમ લાગે છે.

એવું જ સામાજિક વિષ્ણવના આગમનો સંકેત કરતું કાવ્ય છે, 'પદ્મવનિ'. ઉત્તરવર્ષી અભુતની ઉક્તિએ આ કાવ્ય છે. કાયા -- લૂંટારાના કાચ-માંથી જે અભુત દારિકાની સ્ત્રીઓને જાણી નથી શકતો તે અભુતની આ ઉક્તિ છે. પણ અભુત અહીં વિષ્ણવના બચકારા વાગતાં બી મયેલા, ભયભીત થયેલા ધૂઝવા વર્ગનો પ્રતિનિધિ છે -- એને પોતાના વૈભવવિલાસના -- શક્તિપ્રસારના દિવસો યાદ આવે છે, આ વર્ધકથને દિને, પણ પદ્મવનિ તો સંભળામ છે -- આવી રહેલા વિષ્ણવનો :

પદ્મવનિ ! / કેનો પદ્મવનિ / સંભળામ !
સચિયુ કમને છેડે ધનિષ્ઠ એકાન્તે
હે ભદ્રા આ કેનો પદ્મવનિ ?

અને પછી એક દીર્ઘ વિચારવિલાસ -- સ્મૃતિવિલાસમાં સરી પડે છે અભુત, પણ અતે તે એવાણુ પારખે છે વિષ્ણવના, દરમુદ્દા રૂપે જ આવે છે આ વિષ્ણવ :

એ શું આવ્યો યુગાન્તર ! નવો અવતાર !

આ તો દરમુદ્દા...

પોતાના બાહુની સાદરી જુદીથી

દેત ભવિષ્યની ખાતરીવાળા

દરમુદ્દા શું બારણે આવ્યા છે ?

હે ભદ્રા, તારો પાથ તો અચકત, પંચ

ને ગાંડીર તે રોજ ઉપાડતો

તે આજે ઉપાડી શકે તેમ નથી.

ઉવંશી, પુરુવા કે અભુતની જેમ જીલ્લિ,
મદાપેતા, ચમપતિ, ગદ્ય, કંસ, વિજીપણુ આદિના

પુરાણમંદોને વિષ્ણુ દે આધુનિક યુગચેતનાને તીવ્ર રીતે અભિચકત કરવા પોતાની કવિતામાં પ્રયત્ન છે. તે સાથે આટલિસ, એફેનિમા અને કેસિમા જેવા પશ્ચિમના પુરાણમંદોને પણ વિશિષ્ટ વિનિયો દેખ આવ્યા આ નિદ્રમ કવિને આદિમ જનજાતિના ભાવોને તે જાતિની વિશિષ્ટ ભાવભંજિમાં -- 'સંધાવ કવિતા' કે 'જીતિશબ્દી માન'માં સદજ અભિચકિ આપતા જોઈએ તારે અચરજ અવરમ થાય. એટલું જ નહિ 'બારમાસી' પ્રકારની લોકગીતાત્મક રચનાઓ પણ તેમણે લખી છે. સ્વલક્ષકોને કારણે જીતિશબ્દીમાં જ માત્ર ઉદાહરણ નિર્ધરું :

કેવી રીતે બાગે

સેનાનો ધડો

કહે તો કયા ખોડું

તાડું ફાટફાટ, મીવનું ?

પૂર્વમાં મેષ જામે

દક્ષિણમાં વઝે, વારિ.

તાડું તાડું મીવન બોરે મિયા

અગ્નિદૃષ્ટિ કરે.

બોરે મુદરે જોરી

ફૂલ ફૂટે રતોરાત

ફૂલ દતો એકા નાને જોરો

આજ પ્રેમે પ્રસ્તુત.

૩

૧૯૬૩માં પ્રગટ થયેલા વિષ્ણુ દેના કાવ્યસંગ્રહ સ્મૃતિ સત્તા અવિષ્કૃતને સાદિલ અકાદેમીના પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલો અને એ જ અંકને ૧૯૭૧નો રાજપીઠ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંગ્રહમાં આમ તો ૧૦૨ જેટલાં કાવ્યો છે, પણ સંપાદનું પહેલું કાવ્ય -- શીલક કાવ્ય કવિ વિષ્ણુ દેની એકંદર ભાવબીજિતું અને કાવ્યરીતિનું પશ્ચિમીય છે. સ્મૃતિ સત્તા અવિષ્કૃત એટલે શૂન વર્તમાન ભાવિ. સત્તાનો એક ખોળો

અનુસમાન, ૪, ૩૨૦

નામે જ એળખાવી શકાય. માક્સ પોતે આવી દાર્શનિક પ્રણાલીની પેદાશ હતો, અને તેની શુભશામળી તે બહાર નીકળી ન શક્યા. એક વખતે એણે પોતે કહેલું—જોકે તેની પૂરેપૂરી મહત્તાના ખ્યાલ વિના જ—કે તેણે હેગલની દ્વંદ્વાત્મકતા (dialectics) જે માયા પર ઊભી હતી તેને પણ પર ઊભી કરી દીધી હતી. ખરે જ, તેણે હેગલના રીતિશાસ્ત્ર(methodology)ને અને દ્વંદ્વાત્મકતાના લોગિકને પકડાર ક્યો ન હતો.

એક ક્ષણભર વિચારતાં એ વાત દેખાઈ આવશે કે એક પેઢી બીજી પેઢી સુધી સંક્રમણની પ્રક્રિયા દરમિયાન મદદરે અવિરૂદ્ધ રૂપે જે નિર્વંદન કરી શકે છે તે માત્ર વિચાર છે, નહિ કે તેની ઊર્મિઓ કે મૂલ્યરચીત્તિ. આમાં હોવાનું કારણ એ છે કે મૂલ્યો અને ઊર્મિઓ તત્ત્વતઃ સ્વગત હોય છે, તે એ અર્થમાં કે દરેક માનવીના વ્યક્તિત્વના અંધારણ સાથે તે અનુરૂપણ સંમત છે, અને વ્યક્તિ-અનુસારી તેમનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ હોય છે. ત્યારે બીજી બાજુ, વિચારને તેનું વસ્તુગત કુક્તિમય અંધારણ હોય છે. બીજા શબ્દોમાં—આપણી ભારતીય પરિવારમાં—કહીએ તો, અવીર્ય એટલે કે વ્યક્તિથી પર અસ્તિત્વ. આથી કરીને, એક વ્યક્તિથી બીજી વ્યક્તિ અને એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધીનું વિચારનું નૈતિક સંક્રમણ શક્ય અને છે.

હેન્રી અને સ્તાલિને જે ક્યુ તે વિકૃતિ ન હતી, પણ ધણે અંશે, માક્સવાદનો અવદારમાં તકસમત વિનિયોગ કરવા જતાં તેનું એ શક્ય પરિણામ હતું.

માક્સની જેમ માધીનું છે—જોકે, ઘણા નાના પ્રમાણમાં, માધીવાદ બધી મુ્યો હતો માધીની જીવન પ્રત્યેની તથા માનવ વ્યક્તિત્વ પ્રત્યેની ઊંડી અને નિર્ભેળ સમાદર વૃત્તિનું કારણ. જોકે, તેમનો વિચાર, જો વફાદારીપૂર્વક તેને કાર્યાન્વિત કરવામાં આવે તો, ઉપર મૂલ્યના મુજબ તેમાંથી આપણુદાહી સમાજ પરિણમે. આમ જતા, તેમની મુજબન પદ્ધતિના હાડમાં જ આવા અમુક મર્ચાદારી અધિક

વિકાસ સામેની, ખોળાધરી રહેલી હતી. ગમે તેમ પણ, તકયુક્ત વિચાર કરતાં, નૈતિક નિષ્ઠાથી અલગ એનું માધીના વિચારનું અંધારણ માક્સથી ધણું બધું ભિન્ન ન હતું. જેમણે માધીની રિડેટર તરીકે ટીકા કરી હતી અથવા ફ્રાંસીસી વલ્લેનો તેમના ઉપર આરોપ ક્યો હતો તેઓ કંઈ સર્વથા ખોટા ન હતા. તેઓ તેમની ટીકાના-સમર્થનમાં માધીનાં લખાણો અને વર્તનામાંથી પૂરતી સાક્ષીઓ ઊભી કરી દઈ શકે એમ છે, પરંતુ માધીનાં પ્રત્યેક વિચાર વાણી અને વર્તનની જે વિશ્લેષણતા હતી તે આ વિવેચકો પૂરતા પ્રમાણમાં મૂલ્યો શક્યા નહિ. આ વિશ્લેષણતા તે માધીની સાચી ધાર્મિક નિષ્ઠામાંથી જન્મેલી સર્વોપરી સમાનતા અને તેમાં જ અંતર્નિહિત વ્યક્તિની પવિત્રતાની ભાવના. કેવળ સામ્યવાદીઓ નહિ, પરંતુ માનવેન્દ્રનાથ રોમ જેવા પ્રતિભાસ્રપત્ન માક્સવાદી પણ માધીના આ વિમૂર્તિત્વની પૂરી મહત્તા પારખવામાં નિષ્ફળ ગયા હતા. જોકે, પાછળથી—તેમના જીવનના માનવતાવાદી તબક્કે—રોમે એમનો દૃષ્ટિકોણ બદલ્યો હતો; પરંતુ સામ્યવાદીઓ તો હજી પણ ‘માક્સવાદી સમજણ’ અને ‘સામ્યવાદી તાત્કાલિક જરૂરિયાત’ વચ્ચે એકાં ખાતા રહ્યા છે.

આજે જો કોઈ અમલની વાત હોય તો તે એ છે કે એક બાજુ માધી જેનો પુરસ્કાર કરતા હતા તે ધૈર્યિક માનવ મૂલ્યો, અને બીજી બાજુ આ મૂલ્યોના અવદાર માટે તેઓ જે મુશ્કેલી હતા તે અમુક કાર્યક્રમો અને નીતિરીતિની બહામણો વચ્ચેનો બેદરશપણ સમજવો: હું એમ સૂચું છું કે ઉપર ઉલ્લેખેલાં મૂલ્યો એ માધીવિચારનું સર્વ છે, અને કાર્યક્રમો તથા નીતિરીતિ સચિત મૂલ્યોની પ્રાપ્તિ માટેનાં તત્કાલ પૂરતાં માત્ર સાધનો છે. આથી કરીને કાર્યક્રમો અને નીતિરીતિઓમાં સહેલાઈથી ફેરફાર થઈ શકે, અથવા માધીના માર્ગથી દૂર ગયા વિના, બીજા વધુ અનુકૂળ વિકલ્પોની તરફેણમાં તેમને એવું પરિદાર પણ થઈ શકે. આ ક્ષેત્રે બૌદ્ધિક બેવેશ્યા અને પ્રાયોગિક સંશોધનોનું કામ બાકી છે.

લાગે છે કે આ જાને વિચારસાધાનું આંતરિક લોગિક જ એવું છે કે એમના સમન્વય અથવા સંકલનની કદી શક્યતા જ નથી. આનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય અને સમાજ અંગેની જાનેની વિભાવનાઓ જ પરસ્પર છેદ દિશાનારી છે. જહાદથી વસ્તાનું ચક્રચિત્ર મતેકચ, જહુ જહુ તો તત્કાલીન સહચારથી વિશેષ ન હોઈ શકે. ગાંધી અને સામ્યવાદીઓ એકે આ બાબતના હતા જ. એમની વચ્ચેના ભિન્ન શબ્દપ્રયોગો (idioms) છતાં, તેમણે તેમના પારસ્પરિક મૂલ્યાંકન પરત્વે કંઈ જાનું રાખ્યું ન હતું.

જોકે, ગાંધીવિચાર એ માહસવાદનો સહ્યમ (viable) વિકલ્પ છે પણ નહિ. કેમ કે ભૌતિકશાસ્ત્ર ગાંધી નિદેશી છે તેમ (પા. ૨૫), સાંપ્રત યુગની અત્મત મહત્વની સમસ્યા એ છે કે સ્વાતંત્ર્યનો ભોગ આપ્યા વિના સમાનતા શી રીતે સિદ્ધ કરવી. છેલ્લાં ૫૫ વર્ષ દરમિયાન માહસવાદને નામે થયેલા તમામ પ્રયોગોએ પૂરી રીતે પુરવાર કર્યું છે કે માહસવાદ આ સમસ્યાનું નિરાકરણ કરી શકે એમ નથી. આ નિષ્ફળતા પરત્વે એવા પ્રકારનો ખુલાસો સંતોષકારક બની શકે એમ નથી કે કેટલીક વ્યક્તિઓએ સામ્યવાદી આદેશન, ઉપર ધ્યાનને જમાવવા શરૂ જે રસ્તા લીધા તેમાં તેમની વ્યક્તિગત કુશળતા કારણરૂપ છે, અથવા તો તે નિષ્ફળતા માહસવાદના સાચા અંતસ્તરન અંગેની આકસ્મિકતા છે.

માહસના મૌલનકાળનાં કેટલાંક લખાણો, તાજેતરનાં વર્ષોમાં પ્રગટ થયા પછી, ‘માતૃવતાવાદી માહસવાદ’નો જોડાપાઠ એક ફેશન જેવો બની રહ્યો છે. પરંતુ એની પાછળ જગતી ભગણા (illacy) કારણરૂપ છે. એ વાત સાચી છે કે માહસે’ એક એવા સમાજનું દર્શન રચ્યું ‘કયું’ હતું કે જેમાં મનુષ્ય એકાગ્રતા એકાગ્ર શ્રમ દ્વારા જે-તે જમાનાને યોગ્ય એવું ભૌતિક સુખસગવડભર્યું જીવન જીવી શકે, અને તેના પાછળનો સમય વિવિધ પ્રકારના બૌદ્ધિક અને સૌન્દર્યિક સ્વેચ્છા પાછળ ખર્ચી શકે. જોકે, તે એવો સમાજ હશે કે જેમાં માનવી થઈ માનવીનું શોધણું અને પોતે શ્રમ દ્વારા પેદા કરેલ

ઉત્પાદન થઈ પોતાનું જ અનામીકરણ (alienation), આ એક પાસાં ઐતિહાસિક સંપ્રતિ સર્માં પુરાણકાલીન બની ગયાં હશે. માહસે’ આ પ્રકારના સમાજનું દર્શન ‘કયું’ હતું, એમ કહીને એવો બચાવ આગળ ધરવામાં આવે છે કે તેનાં પાછળ વર્ષોમાં તેના વિચારો સર્વસત્તાવાદની દિશામાં વળાં હતા ખરા, પરંતુ તેને આકસ્મિક ફાટિ ગણવી રહી. આપણને એવું કહેવામાં આવે છે કે સાચો માહસ’ એ તો ‘થ ફિલોસોફિકલ એન્ડ પોલિટીકલ મેન્યુ-રિફેન્સ’ (૧૮૪૩)નો કર્તા, અને નહિ કે ‘કેપિટલ’ (૧૮૬૭) તથા ‘ક્રિટિક ઓફ ગોથા પ્રોગ્રામ’ (૧૮૭૫) ‘અથવા ‘થ એઇડી-ન્ય જુઝાએર ઓફ લુઈ બોનાપાર્ટ’ (૧૮૫૨)નો કર્તા.

જેર, આ જરાગર નથી. જેમ, આરંભનાં લખાણોના માહસ’—એકે એ લખાણો પ્રત્યે તેણે ‘જહુ મહત્વ આપ્યું ન હતું’ તે છતાં—સાચો ‘માહસ’ છે, તેમ જ તેનાં પાછળનાં લખાણો—જે એના નામ સાથે ‘વાદ’ રૂપે સંજ્ઞાયેલા છે તે—નો લખનારો પણ સાચો ‘માહસ’ છે. એક રીતે તો, પાછળનો ‘માહસ’ ‘સાચો’ માહસ’ છે, કેમ કે તે પોતે અને તેનો નિકટતમ મિત્ર અને સાથી એન્ગલ્સ એકે એના ઉપર જ એક આપતા રહ્યા હતા.

તો સંછી, માહસના જીવન દરમિયાનના બે તળકાના વિચારો વચ્ચેનો સ્પષ્ટ વિરોધાવાદ, અને લેનિન તથા સ્તાલિનના નેતૃત્વ નીચે થયેલ માહસ’ વાદની સર્વસત્તાવાદી ‘વિકૃતિ’ અંગે શા ખુલાસો છે ?

ખુલાસો મને તેની એવડી હકીકતમાં દેખાય છે : પ્રથમ તો, એ કે, માહસની પ્રથમ વિદ્યતા અને નીચલા સ્તરની પ્રશ્ન પ્રત્તેની તેની અનુકંપા છતાં, પ્લેટાથી હેનચ સુધીના પશ્ચિમી તત્ત્વચિંતકોની અખંડ વિચારધારાની પરિપાટીથી તે સંપૂર્ણપણે પર ચર્ચ શક્યા ન હતા. આ તમામ તત્ત્વચિંતકોના પોતાનો આગવો વૈચારિક પિંડ હોવા છતાં, તેઓ સમાજ અને પ્રકૃતિને વિશે જે પ્રકારના દૃષ્ટિબિંદુ પ્રતિનિધિત્વ કરતા હતા તેને કેવળ સર્વસત્તાવાદી

નાટકનો પ્રારંભ મને થોડો 'લાઉડ' પડ્યો. રાધાપંથોના સંવાદો અને પથાની ખાતાપિતાની સરસ નકલ બાદ ભયુમામા અને સરસ્વતીની 'એન્ટ્રી' થાય છે એ જરા ઊંચો સાદની છે. ઉભય પાત્રોનો વિરોધ સંઘર્ષ ચક્રવર્તી એવો છે. માતા સરસ્વતીનું મોં દમાવી ઊભેરો પથો અને પ્રશ્નો જવાબ દાનામાં ભાગતો ભયુ આ નાટકમાં અને કવેના ધરમાં નથી શોભતા બહુ!

નાટક તખ્તે ચાલે છે આંગિક અભિનયનથી અને વાચિક આવિષ્કારોથી. ગિરીશ દેસાઈને જેઈ ગિરીશ કનોડ સોબર્બ. આ નટમાં ધણી જ ચકિતઓ, વરતાર્થ, ઉચ્ચારશુદ્ધિ, ડિલિવરી અને આંગળાં હાથનો ઉપયોગ તેમને ગ્રેષ્ઠ પકિતના નટ દર્શાવે છે. બોલકા સરસ્વતી રૂપે મન્દિરાનો અભિનય તો ગ્રૂપે જ મંચનો અને પ્રેક્ષકોના ચિત્તનો કબજે કુદરતી રીતે જ લઈ લે છે. ભયુમામા ખાતાવૃત્ત છે પણ દેસાઈ બંનતા નંદની જેમ અ-દર-પેદા કરે તો સૂક્ષ્મતા વધે. અગાજ તો એમનોય સારો. રાધા બનનાર પાંચે કામ નથી પણ ક્યુ" ઉપયુક્ત છે. હર્ષદ પારેખ યુરોપોત્તમ તરીકે બીજા અંકમાં જામે છે પણ વાળ પર હાથ ફેરવવાનું એનરિચમ અને પ્રવીણ

તેમ જ રાજકપૂરની અદાઓ ધટાડે તો સારું ના કરી શકે? દાક્તરની તરીકે દેવયાનીનું સોફિસ્ટિકેશન તેમની દહેમદિના પ્રમાણમાં બારીક લાગ્યું. કનુભાઈ કપાંક કપાંક ખૂંચી ન્નય છે પણ ચાલે જરૂર. પ્રથમાંકનો આશ્રમનો સંનિવેશ, પાત્રગત પહેરવેશ અને ભાષકાકા લકવાના હુમલા વખતે ઢળી પડે છે ત્યારે સંગીતના રચાને તખ્તોનો ઉપયોગ અને કાચના કપમાં ગોદન દી પી લેતી વેળા ટોપી ફેરવી લેતો ભયુ એ દિગ્દર્શનની કાબેલિયત બતાવે છે.

લાલુભાઈ, તમને એનું નથી લાગતું કે પ્રવાહી, રાચક સંવાદો પર પણ નાટક લસ્યું છે? અને એ સંવાદોમાં — ખાસ કરીને સરસ્વતીના મોંમાં મુકાયેલા ઉચ્ચારણોમાં કાન્તિ મળ્યાએ યુજ્જ્વાલીકરણને રચાને સોમીકરણ પણ કીકીક ક્યુ" છે? 'પીપ્પુડા પાડવા' જેવા પ્રયોગ તમારી બાજુ ખરા કે પછી...!

શાળા-મહાશાળાએ આની રિક્ટ લઈ વિપુલ ઉપયોગ કરવો ઘટે તમારી જેમ હું આ નાટક બે વાર નિહાળી ચક્રવો હોત તો! તમારાં નાટકે તમે કુશળ!

સિ.

— રાધેશ્યામનાં રેનેહરમરણ

અમદાવાદ, ૧૩ ઓગસ્ટ, '૭૨

નવું વાચન

સ્વાણી પ્રકાશન ગ્રુહ અમદાવાદ-૧

સચુદના કીપ

લે. ડિઝાનસિદ આવડા કિ રૂ. ૫-૦૦

આ પુસ્તકમાં ૨૪ લેખો છે. તેમાં કોઈ વ્યક્તિ, કોઈ કાવ્ય, કોઈ ચિત્ર, કોઈ સંગીત, કોઈ નૃત્ય, કોઈ સદી-સપિની કથા, કોઈ પાત્ર, કોઈ પ્રમંથ, કોઈ પર્વત, કોઈ નદી, કોઈ સમુદ્ર, કોઈ રણ, કોઈ આકાશ, કોઈ અંધકાર વગેરે નિમિત્ત બન્યાં છે. અંતે તો અહીં અંતરના અનુભવની બાલ અભિ-વ્યક્તિ પ્રગટ થઈ છે.

શુજાલી સાહિત્ય સભા: અમદાવાદ

કાર્યવાહી (૧૯૬૨)

કાર્યવાહી (૧૯૬૬)

બાસદના મંથરથ વાર્ધમનો પરિચય ડૉ. રમણલાલ વિ. શાહે આપેલો છે. સાથે તે મંથમાં રજીવિતમય મુવજીવંદ્રકના ૧૯૬૨ અને '૬૩ના અધિકારીઓનાં વ્યાખ્યાનો છે. તે જ રીતે બીજા મંથમાં વાર્ધમ પરિચય ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતાએ કરાવેલ છે.

તુટી પડ્યાના બનાવે વિશે રાજકારણમાં ભારે મોટી ઉત્તેજના જામી હતી. ચીનના રાજકારણમાં મોટી ઊંચડપાથક મતી રહ્યાનો આ બીજો નક્કર પુરાવો હતો.

ચીનની અકસ્માતનો બનાવ એ ઊંચડસંચલિત દહીકતો પૂરી પાડે છે. સિન-પિયાઓ ઉપર મૂકવામાં આવેલા આક્ષેપોની યાદી આ બનાવના સંદર્ભમાં તપાસવા જેવી છે. સિને આટલા યુના આયર્થનું મનાય છે : (૧) માઓના રાજકીય વારસદાર બન્યા પછી સિન-પિયાઓએ માઓની મૂળ જગ્યા બચાવી પાડવા પ્રયાસો આદર્યા હતા. (૨) માઓને ચીનના સામ્યવાદી પક્ષના ચેરમેનપદેથી દૂર કરી ચીની પ્રજાસત્તાકના ચેરમેન બનવાનો સિને પેંતરો રચ્યો હતો. (૩) માઓએ ક્યુ માઓન્ગી અને વાંગ-મિંગ જેવા નેતાઓને દૂર કર્યા તે અંગે સિને સખ્ત ના-પસંદગી વ્યક્ત કરી હતી. (૪) સિન લશ્કરને આક્રિ-નિક બનાવવા રશિયા સાથે સંજોગો સુધારવાના દિમાગથી બન્યા હતા. (૫) ચીનના અમેરિકા તરફ બદલાયેલા વલણોને સિન વિરોધ કરતા હતા અને છેલ્લે સિન ન્યારે તેમના વિરોધમાં ન શાન્ગ લારે તેમણે માઓનું ખૂન કરવા પ્રયાસો કર્યા. આવા પ્રયાસો ત્રણ વાર થયા. છેલ્લા પ્રયાસ દરમિયાન માઓ કાપા પ્રમાણે તેમના ઘેર ન હતા, એટલું જ નહિ પણ સિનને ચીન છોડવાની ફરજ પડે તેવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ.

કહેવાય છે કે સિને પેકિંગના લશ્કરી હવાઈ અડ્ડા ઉપર એક લશ્કરી વિમાન તૈયાર રાખેલું અને અતે સિન, તેમના પત્ની, પુત્ર અને અન્ય સામગ્રી તરફિયા જવા લાગી છૂટ્યાં. આ જ વિમાન મોંગોલિયામાં તુટી પડ્યું અને સિન-પિયાઓ આ અકસ્માતમાં માર્યા ગયાનું મનાવા લાગ્યું. પાછળથી સત્તાવાર રજૂઆત આ દહીકતને અનુમોદન આપતી રહી છે.

ઉપરની રહસ્યમય વાતો સાથે ચીન-નિરીક્ષકો સંમત થતા નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે વિમાનમાં એ સીઓ સહિત કુલ સાત વ્યક્તિઓ હતી. તુટી પડેલા વિમાનના જગારમાંથી જલદાર કાઢવામાં

આવેલા મૃતદેહો લશ્કરી ગણવેશમાં સન્ન હતા. પણ જે મૃતદેહો મળી આવ્યા તેમની ઉંમર ૪૦ વર્ષથી નીચેની ગણાય છે. ત્યારે સિન-પિયાઓની ઉંમર ૬૪ થી ૬૫ વર્ષની ગણાય છે. આમ સિન-પિયાઓ પથારીમાં મૃત્યુ પામ્યા કે અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યા તે રહસ્ય હજી વલુગીકરણ જ રહ્યું છે. આવાં રહસ્યમય મૃત્યુ સામ્યવાદી દેશોની ખાસિયત છે.

સિન-પિયાઓનું મૃત્યુ ચીનના રાજકારણમાં કામ કરતી કેટલીક વાસ્તવિકતાઓને છતી કરે છે : (૧) સામ્યવાદી રાજ્યપદ્ધતિ રાજકીય અનુગામીના પ્રશ્નના ઉકેલમાં સફળ પુરવાર થતી નથી. ચીનમાં માઓના અનુગામીનો પ્રથમ હજી ઉકેલાયો નથી. (૨) ચીનમાં સત્તાની સાઠમારી સિનના મૃત્યુ પહેલાંના ધણા લાંબા સમયથી ચાલતી હોયી જોઈએ અને સિનના મૃત્યુ બાદ પણ આ સાઠમારી ચાલુ રહી હતી. દા. ત. ગર્ષ પહેલી ઓક્ટોબરે ચીનના રાષ્ટ્રીય દિન નિમિત્તે ચોલવેલ પરેડ અને ભોજન સમારંભ એકાએક રદ કરવામાં આવેલાં. એકવીસ વર્ષમાં સૌ પ્રથમ વાર રેડિયો પેકિંગ ઉપરથી તમામ કાર્યક્રમો બંધ રહ્યા, અને પહેલી ઓક્ટોબરે ‘પીપલ્સ ડેઈલી’, ‘રેડ ફ્લેગ’ અને ‘લિબરેશન આર્મી ડેઈલી’ના જોડિયા તંત્રીસેભા પ્રસિદ્ધ થયા નહિ. (૩) ચીનમાં સામ્યવાદી પક્ષ અને લાલ લશ્કર વચ્ચે જોઈએ તેટલો સુમેળ દેખાતો નથી. લશ્કરમાં અવસાયોકરણ વિ. ધૈર્યારિચીકરણના દિમાગથીઓ વચ્ચે ધર્મણ આલે છે એનો એક વધુ પુરાવો મળ્યો છે.

ચીનના રાજકારણમાંથી સિન-પિયાઓનું નામ બૂંસાઈ જતાં પલટાતી પરિસ્થિતિ વિષે મુખ્યત્વે આટલું કહી શકાય : (૧) આઉ એન-સાઈની કાપ મળ્યાનૂત બન્યા છે. (૨) લશ્કરની પ્રતિષ્ઠા ઘટી છે અને સામ્યવાદી પક્ષની સત્તામાં વધારો થયો છે. (૩) આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ચીનને અનુકૂળ વાતાવરણ સરનાઈ રહ્યું ત્યારે જ આ બનાવને કારણે ચીનની ‘આભા’ને નુકસાન પહોંચ્યું છે. (૪) ‘સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ’ પછી ચીનમાં ગોઠવાયેલી સત્તાની સમગ્રતા

સિન-પિયાઓ : રહસ્યમય મૃત્યુ

માઓ ત્સે-તુંગના એક વખતના અનુયાયી, સામ્યવાદી પક્ષના ઉપપ્રમુખ ઉપ-વગાપ્રધાન અને સંરક્ષણ પ્રધાન માથેલ સિન-પિયાઓના મૃત્યુની સત્તાવાર જાહેરાત થઈ ચૂકી છે. ચીનમાં 'સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ' પછી લશ્કરનું અસહ્ય હતું અને લશ્કર ઉપર સિન-પિયાઓની સત્તા આત્મી હતી. આમ સિન-પિયાઓ સમકાલીન ચીનના આવીર્ય વ્યક્તિ હતા. એમ માનવામાં આવે છે કે સિન-પિયાઓની સત્તામાં એટલો અધી વધારો થયો હતો કે ૧૯૬૬માં ચીનના સામ્યવાદી પક્ષની નવમી કોંગ્રેસ વખતે ૨૪૫ થયેલા પક્ષના નવા અધ્યક્ષમાં માઓ ત્સે-તુંગના રાજકીય વારસદાર તરીકે સિન-પિયાઓનું નામ મૂકવામાં આવ્યું હતું. વાસ્તવમાં માઓએ આ દરખાસ્તનો વિરોધ કરીને મનાય છે. બીજા બાજુ, સિનને આટલી સત્તાથી સંતોષ ન હતો. ૧૯૬૯ના સપ્ટેમ્બરમાં સામ્યવાદી પક્ષનો પોલિટબ્યુરોમાંથી સિને માઓના જૂના સાથી ચેન પો-ટાને હાકી કાઢ્યા. પરિણામે ૧૯૭૦ની પહેલી ઓક્ટોબરે માઓએ વિશ્વવિખ્યાત પત્રકાર એંગર ર્નો સમક્ષ ચીનના આંતરિક રાજકારણ બાબત અસંતોષ વ્યક્ત કરેલો.

૧૯૭૦ના ડિસેમ્બર પક્ષના મંત્રિતામાં શું બન્યું તેના સમગ્ર બરાબર પકડતા નથી. પણ ૧૯૭૧ની ત્રીજી જૂને રુમાનિયાના વડા પ્રધાનનું સ્વાગત કરવામાં માઓ ત્સે-તુંગ અને સિન-પિયાઓ સાથે હતા. સિન-પિયાઓ માટે જાહેરમાં દેખાવાનો આ છેલ્લો પ્રસંગ હતો. આ પ્રસંગ પછી ચીનનાં વર્તમાનપત્રોમાં સિનના ફોટા દેખાવા બંધ થયા. ચીનનાં આઠાસવાણી મથકે ઉપરથી સિન-પિયાઓનું

નામ આવતું બંધ થયું. સિન-પિયાઓએ જેની પ્રસ્તાવના લખી છે તે માઓનાં અવતરણોવાળી લાલ પોથી કે જેની ૭૪,૦૦,૦૦,૦૦૦ પ્રતો વહેંચાઈ હતી તે પોથી પાછી ખેંચાવા લાગી. પરિણામે સિનના રાજકીય લવિષ્ય અંગે અનેક અફવાઓ વહેતી થઈ, એવા સમાચાર પ્રગટ થયા કે આઈ એન-લાઈએ સિન-પિયાઓને સત્તાસ્થાનેથી દૂર કર્યા છે. તો હોંગકોંગમાં એવી અફવા વહેતી થઈ કે ચીનમાં લશ્કરી રાજ્ય દાખલ કરવાના પ્રયાસોને કારણે સિનને પકડવામાં આવ્યા છે અને તેઓ ઘરમાં નજરેદ છે. ચીનના ઠેકઠાક અધ્યક્ષોએ સિન ગંભીર રીતે માંદા પડ્યા હોવાની અટકળ બાંધી.

૧૯૭૧ના સપ્ટેમ્બરની ૧૨મી તારીખે ચીનના સામ્યવાદી પક્ષની પોલિટબ્યુરોની એક બેઠક તાર્કિક બોલાવવામાં આવી ત્યારે ચીનના આંતરિક રાજકારણમાં ચાલી રહેલા ધમસાણ ઉપરથી પછો ઊંચકાયો. ચીનમાં કંઈક ગંભીર રાજદમત ચાલી રહી છે તેવાં અનુમાનોને એક સાબૂત પુરાવો સાપડ્યો. બેઠકે ચીનના અધ્યક્ષો આ બેઠકે શા માટે બોલાવવામાં આવી હશે તે અંગે એકમત થતા નથી પણ એક એવું અનુમાન તારવવામાં આવે છે કે સિનની ગંભીર માંદગીને કારણે સળંગેલી પરિસ્થિતિને લાલ લઈ આઈ એન-લાઈએ પોતાની સ્થિતિ અગ્રભૂત કરવા અથવા પ્રમાસ કર્યો હશે. હજુ આ બેઠકે ચાલી રહી હતી ત્યાં તેરમી સપ્ટેમ્બરે ચીનથી ૧૦૦ માઈલ દૂર રશિયા, ચીન અને મોનિંગલિયાની સરહદના ત્રિજેટે ચીની લશ્કરી વિમાન

તૂટી પડવાના બનાવે વિષય રાજકારણમાં ભારે મોટી ઉત્તેજના લાગી કરી. ચીનના રાજકારણમાં મોટી ઊંચણપાચણ મચી રહ્યાનો આ બીજો નક્કર પુરાવો હતો.

વિમાની અકસ્માતનો બનાવ બે ઊંચટસૂઝટ હડીકતો પૂરી પાડે છે. લિન-પિયાઓ ઉપર મૂકવામાં આવેલા આક્ષેપોની યાદી આ બનાવના સંદર્ભમાં તપાસવા જેવી છે. લિને આટલા યુના આયર્ષત્યું મનાય છે : (૧) માઓના રાજકીય વારસદાર બન્યા પછી લિન-પિયાઓએ માઓની મૂળ જગ્યા બચાવી પાડવા પ્રયાસો આદર્યા હતા, (૨) માઓને ચીનના સામ્યવાદી પક્ષના ચેરમેનપદેથી દૂર કરી ચીની પ્રજાસત્તાકર્તા ચેરમેન બનવાનો લિને પેતરો રચ્યો હતો. (૩) માઓએ ક્યુ શાઓન્ગી અને વાંમ-મિંગ જેવા નેતાઓને દૂર કર્યા તે અંગે લિને સખ્ત ના-પસંદગી વ્યક્ત કરી હતી. (૪) લિન લશ્કરને આધુનિક બનાવવા રશિયા સાથે સંબંધો સુધારવાના દિશાપત્રી બન્યા હતા. (૫) ચીનના અમેરિકા તરફ બદલાયેલા વલણનો લિન વિરોધ કરતા હતા અને ઉદ્યમે લિન ન્યારે તેમના વિરોધમાં ન ફાળ્યા ભારે તેમણે માઓનું ખૂન કરવા પ્રયાસો કર્યા. આવા પ્રયાસો મળ્યુ વાર થયા. છેલ્લા પ્રવાસ દરમ્યાન માઓ ધાર્મિક પ્રમાણે તેમના ઘેર ન હતા, એટલું જ નહિ પણ લિનને ચીન છોડવાની ફરજ પડે તેવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ.

કહેવાય છે કે લિને પેકિંગના લશ્કરી હવાઈ અડ્ડા ઉપર એક લશ્કરી વિમાન તૈયાર રાખેલું અને અતે લિન, તેમનાં પત્ની, પુત્ર અને અન્ય સાગરીતો રશિયા જવા લાગી છૂટ્યાં. આ જ વિમાન મોંગોલિયામાં તૂટી પડ્યું અને લિન-પિયાઓ આ અકસ્માતમાં માર્યા ગયાનું મનાવા લાગ્યું. પાછળથી સત્તાવાર રજૂઆત આ હકીકતને અનુમોદન આપતી રહી છે.

ઉપરની રહસ્યમય વાર્તા સાથે ચીન-નિરીક્ષકો સંમત થતા નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે વિમાનમાં બે સ્ત્રીઓ સહિત કુલ સાત વ્યક્તિઓ હતી. તૂટી પડેલા વિમાનના ભંગારમાંથી બહાર કાઢવામાં

આવેલા મૃતદેહો લશ્કરી ગણવેશમાં સજ્જ હતા. પણ જે મૃતદેહો મળી આવ્યા તેમની ઉંમર ૪૦ વર્ષથી નીચેની ગણાય છે. ત્યારે લિન-પિયાઓની ઉંમર ૬૪ થી ૬૫ વર્ષની ગણાય છે. આમ લિન-પિયાઓ પધારીમાં મૃત્યુ પામ્યા કે અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યા તે રહસ્ય હજી વણગરેલું જ રહ્યું છે. આવાં રહસ્યમય મૃત્યુ સામ્યવાદી દેશોની આસિમત છે.

લિન-પિયાઓનું મૃત્યુ ચીનના રાજકારણમાં કામ કરતી ઠેટલીક વાસ્તવિકતાઓને છતી કરે છે : (૧) સામ્યવાદી રાજ્યપદ્ધતિ સત્વકીય અનુગામીના પ્રશ્નના ઉકેલમાં સફળ પુરવાર થતી નથી. ચીનમાં માઓના અનુગામીનો પ્રશ્ન હજી ઉકેલાયો નથી, (૨) ચીનમાં સત્તાની સાકમારી લિનના મૃત્યુ પહેલાંના ધણા લાંબા સમયથી ચાલતી હોવી જોઈએ અને લિનના મૃત્યુ બાદ પણ આ સાકમારી ચાલુ રહી હતી. દા. ત. ગર્ષ પહેલી ઑક્ટોબરે ચીનના રાષ્ટ્રીય દિન નિમિત્તે ચોલયેલ પરેડ અને બોજન સમારંભ એકએક રહ કરવામાં આવેલાં. એકવીસ વર્ષમાં સૌ પ્રથમ વાર રેડિયો ચેકિંગ ઉપરથી તમામ કામકામો બંધ રહ્યા, અને પહેલી ઑક્ટોબરે 'પીપલ્સ ડેઈલી', 'રેડ ફ્લેગ' અને 'લિબરેશન આર્મી ડેઈલી'ના જોડિયા તંત્રીલેખો પ્રસિદ્ધ થયા નહિ. (૩) ચીનમાં સામ્યવાદી પક્ષ અને લાલ લશ્કર વચ્ચે જોઈએ તેટલો સુમેળ દેખાતો નથી. લશ્કરમાં બ્યવસાયીકરણ વિ. ધૈર્યારિકીકરણના દિશાપત્રીઓ વચ્ચે ધર્ષણ ચાલે છે એનો એક વધુ પુરાવો મળ્યો છે.

ચીનના રાજકારણમાંથી લિન-પિયાઓનું નામ જૂંસાઈ જતાં પલટાતી પરિસ્થિતિ વિશે મુખ્યત્વે આટલું કહી શકાય : (૧) ચાઉ એન-સાઈના હાથ મજબૂત બન્યા છે. (૨) લશ્કરની પ્રતિષ્ઠા ધટી છે અને સામ્યવાદી પક્ષની સત્તામાં વધારો થયો છે. (૩) આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ચીનને અનુકૂળ વાતાવરણ સરભઈ રહ્યું ત્યારે જ આ બનાવને કારણે ચીનની 'આજ્ઞા'ને તુકસાન પહેર્યું છે. (૪) 'સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ' પછી ચીનમાં એકવાયેલી સત્તાની સમગુણ

નવું વાચન

શ્રી અરવિંદનું તત્ત્વદર્શન : શ્રી એમ. કે. બટ-
પ્રકાશ : યુનિવર્સિટી મંથનિમાંલુ બોર્ડ, અમદાવાદ.
પ્રાપ્તિસ્થાન : બાલગોવિંદ બુક્સેલર્સ, માંધીમાર્ગ, અમદા-
વાદ-૧. કિંમત રૂ. ૧૫-૦૦

મંથનની શરૂઆતમાં શ્રી અરવિંદના જીવનનો
મંક્ષિત પરિચય આપીને લેખકે પોતાના ત્રિપ્લવની
માંડ્યો 'શ્રી અરવિંદનો પૂર્ણવાદ'થી કરી છે. એ
પણી જ્ઞાન અને સાત્ત્વ, તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ, પ્રકૃતિ
અને ધર્મ, જીવંતતા અને વ્યક્તિમત્તા, પૂર્ણવાદી
મનોવિજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્રના પ્રશ્નો અને ધર્મ, વિશ્વ-
સર્જનની સમસ્યા, ઉત્કૃષ્ટિ વિશેનાં વિવિધ મંતવ્યો,
ઉત્કૃષ્ટિ વિશે શ્રી અરવિંદનું દર્શનબૃહ્મ, પૂર્ણજ્ઞાનની
પદ્ધતિ, સામાજિક અને રાજકીય તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે
ભુક્ષાઓ વિશે માહિતીસભર પ્રકરણો આપ્યાં છે.
પરિશિષ્ટમાં કેટલાક મહત્ત્વના પારિભાષિક શબ્દો,
શ્રી અરવિંદ ઉપયોગમાં લીધેલ મહત્ત્વના શબ્દોની
સમજૂતી અને શ્રી અરવિંદ તેમ જ તેમના સાહિત્ય
વિશે લખાયેલાં મહત્ત્વનાં પુસ્તકોની યાદી ધ્યાન
ખેંચે છે.

મંથ આ વિષયના જિજ્ઞાસુઓને જરૂર ઉપયોગી
થશે.

માનવી આંખ અસાધ્ય છે : (કિશોરશાસ્ત્રી મંથનાવા.
પુસ્તક ૨૦૬), લેખક શ્રી હેટુભાઈ મુથાફ પ્રયોજક
યુનિવર્સિટી મંથનિમાંલુ બોર્ડ, અમદાવાદ. પ્રકાશક :
સોમૈયા પબ્લિકેશન્સ પ્રા. લિ. મુંબઈ-૧૪. કિં. રૂ. ૧૦-૦૦

શાળામાં અભ્યાસ કરતાં કિશોરકિશોરીઓને
અગોળના વર્તમાન મત્રાહો સમજવામાં મદદરૂપ થાય
એ દૃષ્ટિથી લેખકે આ પુસ્તક લખ્યું છે. પુસ્તકના
ખે ખેડો છે. પહેલો દૃષ્ટિયા દોરે અને બીજો દૂર-
બીનના સહારે. પહેલા ખંડમાં નરી આંખે જે જોયું
અને અનુભવ્યું અને તેના પરથી જે તારતમ્ય કાઢ્યું
તેની વિગતો આપી છે. જ્યારે બીજા ખંડમાં દૂર-

બીન વડે જે જોયું અને અનુભવ્યું તેની વિગતો આપી
છે. કેટલીક પરિસ્થિતિઓ અને કેટલાક ખગોલીય
પદાર્થોને તેમ જ કેટલાંક મંત્રોને આકૃતિઓ તેમ જ
ચિત્રો દ્વારા રજૂ કર્યાં છે અને સમજાવ્યાં છે.
શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે આ પુસ્તકનો પ્રવેશક
લખેલો છે. તેઓ લખે છે : "હવે તો શુદ્ધતામાં
પણ આ વિષય પરવે સારી સારી ચોપડીઓ તૈયાર
થવા લાગી છે. અને મારી જાણ પ્રમાણે આ
વિષયની વર્ણનાત્મક તેમ જ ગણિતાત્મક બંને બાજુમાં
શ્રી હેટુભાઈએ અસાધારણ પ્રગતિ કરી છે. સંતોષની
વાત એ કે એમની આ છેલ્લી ચોપડીમાં એમણે
આ વિષય પરવે વિશ્વના વિદ્વાનોએ જેટલી પ્રગતિ
કરી છે તેની અલગત કંઈપતા અહીં આપી છે."

શ્રી અરવિંદવાચન : લેખક શ્રી પંડિતરાવ રાવજ.
(પ્રકાશક : સમસ્થાઈ નાથાભાઈ અમીન) પ્રાપ્તિસ્થાન :
બાલગોવિંદ બુક્સેલર્સ, માંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧. કિંમત
રૂ. ૪-૦૦

શ્રી અરવિંદના જીવન વિશેનું આ પુસ્તક છે. ખાસ
કરતે બાળકો અને કિશોરો માટે આ પુસ્તક લખા-
યેલું છે. એટલે શ્રી અરવિંદજીવનની મુખ્ય મુખ્ય
અને પ્રેરક ઘટનાઓને લેખકે ગૂંથી લીધેલી છે.
પુસ્તક ઉઘાડીને જોઈએ તો લાગે કે નાનાલાસની
ડોલનશૈલી જેવી કેઈ શૈલીમાં આ પુસ્તક લખાયેલું
છે. પણ એવું નથી. નાનાલાસની ડોલનશૈલીનો તો
માત્ર અહીં આભાસ જ છે. પંક્તિઓના ટુકડા પાઘ્યા
છે પરંતુ ટુકડા પાડવાની પાછળ અર્થવિરામની કે
લયવિરામની કેઈ દૃષ્ટિ નહિ હોવાથી વાચનમાં તે
વિશેષપર લાગે છે. આના કરતાં વાકચોના ટુકડા
પાઘ્યા વિના સળંગ છપાઈ કરી હોત તો તે કેઈ
ખોટું નહોતું.

પુસ્તકમાં શ્રી અરવિંદના ફોટોગ્રાફ્સ ધ્યાન ખેંચે
એવા છે.

વિશ્વમાનવ દૂસ્તનાં નવાં પ્રકાશનો

પાથેય

ભોગીલાલ ગાંધી

આ ગ્રંથમાં ગાંધીચિંતનનાં ઠેકઠાંકે મહત્વનાં પાસાં સમજવાનો, અને વિનોબા, જયપ્રકાશજી, રામજી, પં. નેહરુ, ડૉ. લોહિયા, ઉપરાંત હજારો રીડર્સ ચિંતનાને ગાંધીવિચારની મૂઠમદિષ્ટિએ તપાસવાનો પ્રયાસ થયો છે.

પ્રો. એ. બી. શાહ પુરોવચનમાં લખે છે:

“ભોગીલાલ ગાંધીનાં લખાણો... પ્રાથમિક ગવેપણા સમાં છે... એનું સ્વરૂપ ‘પુરોગામી’ (protection) છે... અમુક સવાલ અંગે તેમની સાથે કોઈ સંમત થાય કે ન થાય એ મીસ છે; મહત્વ એ વાતનું છે કે આ પ્રકારની ગવેપણા હાય ધરવામાં આવી છે.... આપણે આજ્ઞા રાખીએ કે... ભારતના રાજકારણી વિચારકો અને વિશ્વાકર્મ બૌદ્ધિકોમાં નવેસરથી સર્જકતાનો જીવાળ જાગી ચૂક્યો હશે... તારે, ભોગીલાલ ગાંધીને આ ક્ષેત્રના પુરોગામી તરીકે ઘોષાક નો જરૂર માદ કરશે.”

પ્રિ. રૂ. ૭-૫૦

એ પનોતું એક વરસ

[સ્તાલિન-પુત્રી સ્વેતલાનાનું આત્મકથાનક]

સુસદ્ધા ગાંધી

આ ગ્રંથમાં ૧૯૧૬ના ડિસેમ્બરથી ૧૯૧૭ના ડિસેમ્બર સુધીના ગાળાનું જમાન આપવાની સાથે સાથે સ્વેતલાનાએ ‘ફેલેશ બેક’માં પોતાના આંતર જાણ જીવનનો સમગ્ર પરિચય આપી દીધો છે. તેમાં પોતાના એ અજનીની દેશની ને તે દેશમાં વસનારાં આત્મીય સ્વજનોની કહાણી કહેનાં આપણને બહુ જ ખુબી હકી નાખ્યું છે. સમાજવાદના નામે મૂળ જળ પાછળ જોડું ધાંધીને હોદ મૂકતા આપણા દેશની પ્રજાને પણ એ ધડી વિચાર કરવા પ્રેરે એવું બહુ જ એમાં મળી રહે છે.

પ્રિ રૂ. ૧૦-૦૦

મિતાક્ષર*

ભોગીલાલ ગાંધી

પ્રિ. રૂ. ૭-૫૦

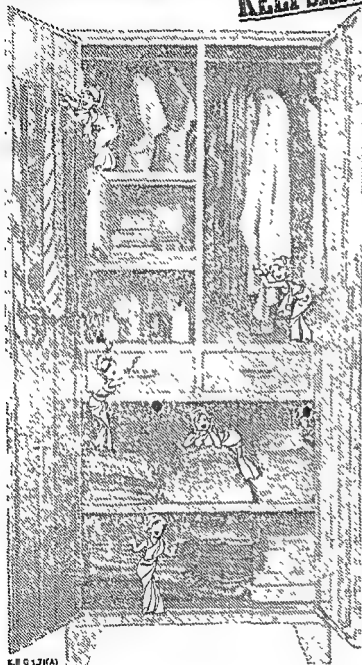
આ ગ્રંથમાં લેખકની મુખ્યત્વે પૃથક્કરણાત્મક અને જરૂર પડે ત્યાં ઘસનાત્મક પદ્ધતિ વરતાર્થ આવે છે... મહત્વના મુદ્દાઓનું મુદ્દાસર ટાંચણ કે ટિપ્પણ અને ચોક્કસ ક્ષેત્રો કે અવગણ્ય પક્ષ આપીને (લેખક) વાચકને મુક્ત વિચાર-વિહાર કરવાની જ્વલિત અને મોક્ષભાસ આપે છે. તાર્કિક વિસંચિતિથી જીમરીને લખાયેલાં તેમનાં લખાણો વિચારકના વ્યક્તિત્વથી રસાયેલાં હોય છે.

માનવ ચેતનાના જીંજણનો તાલ મેળવવા મથતાં પ્રયોગશીલ અને પ્રતિસ્પર્ધી મનાતાં કહેવાતાં સાહિત્યરસરૂપો, વિચારપ્રવાહો અને માધ્યમોએ હાસ્ય કરેલી સિદ્ધિઓનું મૂલ્ય આજના છતાં લેખક તેની મર્યાદાઓ પ્રતિ સાવનતી ધરવાનું ચૂકતા નથી.

ગૃહસ્થ ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ : અમદાવાદ

[* ગુજરાત રાજ્ય પુસ્તકાલય
વિનિતા ગ્રંથ]

LOOK! THERE'S A PLACE FOR EVERYTHING IN A **KEEPSAFE**—

THE LATEST IN THE **Keepsafe** RANGE OF CABINETS

- Tamper-proof locker stores valuables safely
- Two drawers — extra space for knick-knacks
- Oven-baked hard enamel finish for permanent lustre
- In three distinctive colours
- A bargain at its price
- FREE — two hanging rods, one tie bar
- Increased depth (52.5 cm) keeps away creases

Keepsafe

Utility

Popular

Midget

Write to us for free literature.

Khira Steel Works Pvt. Ltd.,
S V. Road, Santa Cruz West,
Bombay 64 (AS)

Distributors for Gujarat:

CHAISE PRODUCTS:

Hotel Roopalee, Lal Darwaja: AHMEDABAD

Dealers for Baroda:

ALLIED SALES CORPORATION:

Vinoba Bhawe Road: BARODA

વિગ્નઘોષ

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા ઇ.સ. ૭૦ માસિક : સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૨

૧૪૧

બૌદ્ધિકનો યુગધર્મ

વિગ્નવિનાશક

કવિતા

દિવાસ્વપ્ન

૩૩૧ રમેશ પારેખ

વચનામૃત

૩૩૧ "

પ્રશ્ન

૩૩૨ "

ગીત

૩૩૨ મનસુખ વાઘેલા

સંવિવાદ

બૌદ્ધિકો : માનવસંદર્ભ—એક દૃષ્ટિકોણ

૩૩૩ ભોગીલાલ ગાંધી

બુદ્ધિજીવીઓનું કાવતરું અને બૌદ્ધિકોનો યુગધર્મ

૩૩૬ રમેશ મ. બટ

બૌદ્ધિકોનો યુગધર્મ—એક દૃષ્ટિબિંદુ

૩૪૭ શ્રી. ના. પટેલ

રાજકારણ

હિન્દી ગાંધી : નેતૃત્વનું સ્વરૂપ અને સમસ્યાઓ

૩૫૨ પ્રવીણ ન. શેઠ
દિનેશ શુક્લ

પુનર્જન્મ

ત્રિપક્ષવાદી વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ધેરાધેરા એક ઉપક્રમણા

૩૫૬ ગમનવિહારી મહેતા

પ્રવૃત્તિ ને પડઘા

વસો સત્યાગ્રહ : ચપટી મીઠાઈ ખાંડ

૩૬૬ રમેશ મ. બટ

સહવિચાર

અમદાવાદની પેટા ચૂંટણી

૩૬૮ પ્રકાશ ન. શાહ

નવું વાચન

૩૫૧

મે ૧૯૭૨ માં વિશ્વમાનવના હેતુકે વડોદરામાં યોજાયેલ સંવિવાદ (બૌદ્ધિકોનો યુગધર્મ) પર આધારિત અને સ્વતંત્રપણે લખાયેલી કેટલીક સામગ્રી આ અંગે આપી છે. આવતે અંકે પણ આપના ધારીએ હોય. શ્રી ગમનવિહારી મહેતાને આ બધું અંગે પ્રકાશિત હેખ 'અવધાન ગંગા'માંથી સાત્કાર પુનર્પ્રદિત કર્યો છે.

દિવાસ્વપ્ન | રમેશ પારેખ

ખરીમાંથી નેયું ત્યાં તો—

ફિયાને રામાંચ થયાથી ટું—

ને, સાચોસાચ...

ફેસ ખખેરી...

છુટી ફાળ...

ટું જ ટું, સોનલ.. સોનલ...

ખોસો...

કહું છું... ખોસો આ છોળાંધે દિશાઓ...

આકળવિકળ...

છવ સટોસટ...

મરો...

સમમતી ચોધી ડેલી ફટાસ તોડી

હરિજનકરિણ...

તીરખાદ...

અધમારમ સામાં ખેલે આપણે ઝસઝસ ફેમે મળ્યા...

—સમાધી

વાચા ફૂટી

વળાંક રેરી બીંત સાંજને વાચા...

ખરખર ખરી પડ્યા બે હોઠ

હાથ બે ખરી પડ્યા

આકાશે સરજ ચઢ્યા પછીની ટેવ લાગશે

પીળી દેવખીંટીઓ તડાક

રીવા તડાક

આલ્સે, ખડિંગ છાતીકાંટ ખમ્મ ખમ્મા

કાલના બેટેગોલાં ખરી પડ્યા

આ ખરી પડ્યું

તે ખરી પડ્યું

ને નેલું લોચન ખરી પડ્યા

ટું ખરી પડી

હું ખરી પડ્યો

ને પહે નૂર્સના છોડ તમે

એક ખોખોમપટી છવ

મધની કાળીખેળન સપધૂમરીમાં

ફૂંચો...

વંચનામૃત | રમેશ પારેખ

સોનલ, નાલે તમે અહીં હો એમ હવે હું ધારી લઉં :

આપણાવળને પસવારી આંખીઓ કાલુખારી લઉં

અને તમારા છુટા કારા કેસ પ્રમાણે છૂટી બિડી હવા લીંચકા નાલ

તમે બરેલો હુલો લઈને મને આપવા આવ્યાં હો તે રીત હાથ લંબાવું

તમે હરાબો હોય એમ ચોપટ રમીને હારી લઉં

તમે જ ચોડ્યું હોય એમ હું આંખહોઠની બીંતે મારું હસ્યું ચોડી રાખું

તમે ખંડમાં અવરજવરતાં એમ આંખ આ ગઈ કાલમાં અવરજવરતી ગાંધી

હવે આપણે રીવા ખાલી ફૂંકે વડે હું હારી લઉં

મૂળ તો હું એક અધર્મ
પણ તેં મને મીઠીપીળો રંગ છાંટ્યો
સેકેરિનમાં બોલ્યો
મને બરફોળો બનાવ્યો
રેસેરેસે સરિયામ વેચ્યો
હવે ચસ ચસ ઓગળું છું
મારા સંદર્ભમાં રચાયેલા
આ અધર્મ નાદ
વસમા ધરપડ છે

મારા વાંક વિના મારામાં ધર્મ ઠોળી બેસાડ
ખીવાતી જેમ.
હવે
આસિંકના આ બચ્ચાઓ વચ્ચે
અને
તેમનાં આંખકાનપગથાન વચ્ચે
હું, છોલાયા કરું છું...
સતત...
મારા પિતૃઓ, તમારું શું થયું હતું ?

ગીત | મનસુખ વાધેલાં

વનમાંથી નીસમાંનું યાદ સખી તમને ને રણમાં બિભાતું મને યાદ,
ફેલાતી ફરફરના કલખલ વચ્ચાળ એક રોધું છું કણ જેવો સાદ.
આંખનું ટહુકપા'તા સોનાના મોર, આજ કાઢીમાં સીસમના નામ !
અમને ઊભરવા એવા નડ્યા કે હજી શ્રાવણમાં પાથે છે શામ.
પળના આ પિંજરથી કેમ કરી કાઢું છું ભવ જેવી પૂરેલી યાદ ?
વનમાંથી નીસમાંનું યાદ સખી તમને, હું રોધું છું કણ જેવો સાદ.
અધારા નેવામાં વીજળું તૂટે ને તોય અમિય સવાર હોય ફેરા !
બાપોરે સૂરજની જેવું ન હોય તોય લીલા સુકાય કેમ ફેરા ?
આકાશી લાલારો વન ગુંજે, રેણુ ગુંજે, ટહુકે ના કણ જેવો સાદ !
ફેલાતી ફરફરના કલખલ વચ્ચાળ હજી રણમાં બિભાતું મને યાદ.

બૌદ્ધિકો : માનવસંદર્ભ — એક દૃષ્ટિકોણ* | સોનીલાલ ગાંધી

૧

‘બૌદ્ધિકોનો યુગરમ’ શો? આનો જવાબ તો જે તે યુગના બૌદ્ધિકોએ એમના જમાનામાં સ્વધર્મ સમજીને આપતા રહ્યા જ છે એ જોતાં આવશે. પ્રથમ જ સું કામ જાહેરો જોઈએ? જતાં, જોઈયો છે; એટલું જ નહિ છે. ત્યાં થોડાક દાખલા થઈ શકે છે. આ સવાલ ફરી ફરી જોડતો રહ્યો છે — કદાચ એનો સર્વગ્રાહી ઉત્તર હજી સુધી પ્રાપ્ત થયો નથી એટલે એ ફરી ફરી ધૂંધવાતો રહ્યો છે. આપણી સામે પશુ આજે એ પડકાર ઉપસ્થિત થયો જ છે તો એનો ઉત્તર ધ્યાયસ્થિત આપવો રહ્યો.

સર્વપ્રથમ તો બૌદ્ધિક એટલે કોણ? — એ પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે. આપણે ત્યાં હિંદુજીવી, શ્રમજીવી, રૂપજીવી એવા પ્રયોગો થતા રહ્યા છે તે ભવસામ/સેજને લક્ષ્યમાં લઈને થયા છે (મુખ્યતઃ હિંદી, અરબી, રૂપથી શાશ્વત મેળવનાર). પરંતુ આ રીતે કામના પ્રકાર કરતાં સમગ્ર મનુષ્ય પ્રત્યેના અભિગમને લક્ષ્યમાં રાખવો ઉચિત છે. એટલે કે, જે વ્યક્તિ કે સમૂહ પ્રત્યેક પ્રશ્ન પરત્વે બૌદ્ધિક-વૈચારિક-ચિંતનાત્મક સર્જનાત્મક અભિગમ ધરાવતો હોય અને તેવા માન્ય-દ્વારા સામાજિક ચિંતન-સ્વદ્વાર ઉપર સીધો વા અડકતરો પ્રભાવ પાડવા મથતો હોય તે બૌદ્ધિક. આવી વ્યાખ્યા કરીએ તો, ભવસામમાં મુખ્યતઃ હિંદીનો ઉપયોગ કરનાર કે

અમનો ઉપયોગ કરનાર કે રૂપનો ઉપયોગ કરનાર એવો ભવસામમાં માપદંડ અપ્રસ્તુત બની જાય. બૌદ્ધિક મુખ્યતઃ એનું એક એકાગ્ર કરતાં એનું એક રિશ્તેકસન વિરૂપ છે એટલું સ્પષ્ટ થાય.

આવા બૌદ્ધિકોએ યુગો યુગો થઈ જે જ્યોત જલતી રાખી છે, એ બીજા કયા ખાતર નહિ તોમ, માનવીના સર્વાંગી વિશ્વ માટેની આપણા પૂર્વ સરિઓની ધખના કટલી સજિત હતી એટલા ખાતર ચાલ કરી લેવા જેથી થતો તો અચૂક છે જ. કયા વિસ્તાર વિના વિદ્યમં દૃષ્ટિએ અવલોકન કરી શકીએ.

ધાર્મિક ક્રાંતિનો અગ્રદૂત હતો શાળ અમેન-હોતેષ એથો (ઈ.પૂ. ૧૩૭૫). તેણે જોઈ કે પાદરીઓ અને ધર્મશુરો અને દેવદેવીઓને નામે, ધર્મશ્રેણીના આચાર્યોની એથે કામ અતાવીને, સ્વર્ગની લાલચ આપીને પ્રજાને ભૂલતા હતા. આની સામે ઈ.પૂ. ૧૩૭૫ના પ્રયાસો કર્યા; પરંતુ તેમાં નિષ્ફળ જતાં તેણે પાદરીઓને દેવદેવીઓની લાલચ કાઢી, જલદેર સ્થાપત્યો ઉપરનાં પરંપરાગત દેવદેવીઓનાં નામો ખોતરાવી નાખીને, કેવળ સ્વર્ગ દેવની ઉપાસનાની આજ્ઞા કરાવી. એટલું જ નહિ, તેણે રાષ્ટ્રીય ધર્મ અને નૈતિક સમાનતાના સિદ્ધાંતો પુરસ્કૃત કર્યા. માનવીની નિષ્ઠા અને શુદ્ધ હૃદયને નૈતિકતાનો પાયો લેખ્યો.

ભારતમાં જેમ ઈ. સ. પૂર્વેની પાંચમી સદી દરમ્યાન ચરમાનાદિની વિધિઓ અને ક્રિયાક્રિયા જડતા તથા જોડાણ સામે બૌદ્ધિક બંડ પોકારનારો

* જે ૧૯૭૨માં વડોદરા ખાતે વિશ્વમાનવના લખાણે થયેલ પરિષદ નિમિત્તે તૈયાર કરેલા કેટલાક પ્રશ્નો નવેસરથી વિસ્તારથી.

હતા ઉપનિષદના ઋષિ-ચિંતકો અને બુદ્ધ-મહાવીર, તેમ પશ્ચિમમાં (ગ્રીસમાં) પેદા થયેા હતા સોક્રેટીસ. નોકે, એની અગાઉ, છઠ્ઠી સદી દરમ્યાન (મિલેટસ નગરી ઉપરથી મિલેશિમન તરીકે ઓળખાતા) ગ્રીક તત્ત્વચિંતકોએ ધણે ક્ષેત્રે બૌદ્ધિક ખેડાણ કર્યું હતું. તેમનું સૌથી મોટું પ્રદાન એ હતું કે વિશ્વના સર્જન અંગેની પુરાણો પર આધારિત માન્યતાઓને તેમણે બૌદ્ધિક (રેશનલ) ધોરણ પર મૂકી. તેમણે વિશ્વની શાશ્વતતા અને પદાર્થની અવિનાશિતા (સતત સર્જન-વિનાશ-પુનઃસર્જન) અંગેની ટર્જિનિત-પરંપરાને પુનઃજીવિત કરી. આમ, ઉત્કર્ષિત અને પરમાણુના સ્વરૂપ અંગેની વિશ્લાવના આગળ વધી. આ અવસામાં જ ભૂમિતિના ક્ષેત્રે સુખ્યાત પાચમગોરાસ અને તેના સાથીઓએ 'સ્પિરિટ' પર કેવળ ભૌતિક પદાર્થ ઉપરાંત, અદ્દકે તેનાથી અધિક, ભાર મૂક્યો. આમ, 'સ્પિરિટ' અને 'મેટર', સામંજસ્ય અને વિરુદ્ધવાદ, શુભ અને અશુભ જેવાં દ્વંદ્વો અંગેના ચિંતન દ્વારા ગ્રીક દ્વંદ્વવાદનો પાયો નખાયો.

પાંચમી સદીના મધ્યમાં એક ખીણ પ્રચંડ બૌદ્ધિક અદિશલન પેદા થયું. આ અદિશલન હતું સાધારણ માનવીના ઉદ્દયનું, મનુષ્યના વ્યક્તિત્વના વિકાસનું. આથી પુરાણી વિચારપરંપરા ઉપર જબરો ફટકો પડ્યો. ભૌતિક વિશ્વના અભ્યાસને બદલે મનુષ્ય અંગેના ચિંતનને પ્રોત્સાહન મળ્યું. આ વિચારધારાના પુરસ્કર્તાઓ સોફિસ્ટો—સાચા પુરુષો તરીકે ઓળખાયા. એનો નેતા હતો 'એથેન્સવાસી પ્રોટાગોરાસ. એનું મહાન સૂત્ર હતું: "મનુષ્ય તમામ વસ્તુઓનો માપદંડ છે." દૂકર્માં, શુભ, સત્ય, ન્યાય અને સૌન્દર્યને માપવાનો દંડ માનવીનું એ કેટલે અંશે કરવાણુ કરે છે તે છે. એટલે કે ઠોઠ ફૂલ સદા કાળને માટે નક્કી શુભ-અશુભ નથી. સમાજે સમાજે અને યુગે યુગે તે બદલાય છે. વળી, આ વિચારકો ગ્રીક સમાજમાં પ્રવર્તતી શુભાશી અને રંગબેદના કટ્ટર ટીકાકાર હતા; સ્વાધીનતા અને સાધારણ માનવીના તરફદાર હતા; ચંક્રચિત રાષ્ટ્રવાદ અને યુદ્ધના વિરોધી હતા. સિસેરોના સળ્દોમાં કહીએ

તો તેમણે તત્ત્વચિંતનને આકાશમાંથી ધરતી પર આણ્યું હતું.

આગળ જતાં આ વિચારધારામાં વિકૃતિ પ્રવેશી અને તે સાપેક્ષતા, સંશયવાદ તથા વ્યક્તિવાદ, નારિતકતા અને અધાધૂંધીની પ્રેરક બની ગઈ ત્યારે તેની સામે સોક્રેટીસ, પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ જેવા મહા-ચિંતકો ઊભા થયા હતા. આમાં સોક્રેટીસનું નામ વિશ્વવંદ્ય સંત અને શહીદ તરીકે પ્રાતઃસ્મરણીય બન્યું છે. તે એમ માનતો હતો કે જે પ્રમાસ કરવામાં આવે તો સાવનિક અને સ્થાયી પ્રકારનું જ્ઞાન માણસ સાચી પદ્ધતિએ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પદ્ધતિ તે પરસ્પરના સંવાદ(ગપવોગ)ની. આ બૌદ્ધિક પદ્ધતિએ સત્ય અને ન્યામના સિદ્ધાંતો સ્થાપી શકાય છે; એને તેના આધારે રચેલા નિયમો (સદ્ગુણ) જીવનના ચાર્જદશક બની શકે છે. માણસ એક વાર સાચું સમજતો થાય તો તે કદી અશુભની પસંદગી નહિ કરે.

સોક્રેટીસનો શિષ્ય પ્લેટો (મૂળ નામ એરિસ્કો-ક્રેસ: ઈ. પ. ૪૨૭-૩૪૭). તેનો હેતુ પશુ ભૌતિક-વાસ્તવતાના સિદ્ધાંતને સ્થાને વિશ્વનું આધ્યાત્મિક અને હેતુપણું અર્થઘટન કરવાનો હતો અને નૈતિકતાનો સ્થાપી પાયો રચવાનો હતો. આપણી કુનિયા (વંશ) એ કંઈ સમગ્ર વિશ્વ (યુનિવર્સ) નથી. આ પૃથ્વીથી પર એવો આધ્યાત્મિક પ્રદેશ છે જ્યાં શાશ્વત 'આઈડિયા' (મનુષ્ય, વૃક્ષ, રંગ તથા ન્યાય, સૌંદર્ય, સહિત સર્વ પદાર્થના શાશ્વત 'આઈડિયા') વસે છે, જે કેવળ ચિત્ર દ્વારા સમજી શકાય છે, જે દરમ પદાર્થ છે તે આ મૂળ 'આઈડિયા'ની અપૂર્ણ છાંયી છે. સોક્રેટીસની જેમ તે એમ માનતો હતો કે સાચા સદ્ગુણનું મૂળ સાચા જ્ઞાનમાં છે. આ મૂળજ્ઞ જ્ઞાન, 'આઈડિયા'ની બૌદ્ધિક ઉપાસના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. દૂકર્માં, તે ભૌતિકવાદ અને ચાલિકતાનો વિરોધી હતો.

પ્લેટોનો શિષ્ય એરિસ્ટોટલ (ઈ. પ. ૩૮૪-૩૨૨). જન્મના મહાન ગેધાવાન વિદ્વાનોમાં તેનું સ્થાન છે. તત્ત્વચિંતન, નીતિતક, રાજ્યશાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને

કક્ષાના ક્ષેત્રે તેનું પ્રદાન અસાધારણ ગણાયું છે. તેણે પણ સોફીસ્ટ અને પ્લેટોની જેમ શાશ્વત જ્ઞાન અને નૈતિક ધોરણોની શોધ જારી રાખી હતી. છતાં તે ખગોળ, વૈદ્ય અને જીવશાસ્ત્રના અભ્યાસી હોઈને નક્કર વાસ્તવતા અને બ્યવહારગમ્યતાનો પણ આગ્રહી હતો. વિશ્વના વિકાસની ગાજતમાં તે એમ માનતો હતો કે મૂળશૂત રીતે, ભૌતિક પદાર્થ અને આકાર (ફોર્મ) બંનેને સરખું મહત્વ છે, બંને શાશ્વત છે, બંને અવિભાજ્યપણે સંકળાયેલા છે. પરંતુ, દરેક વસ્તુના કારણમાં 'ફોર્મ' છે; આ 'ફોર્મ' હેતુપણું છે અને તે વિશ્વના અસંખ્ય પદાર્થોને આકાર આપે છે. વળી તે એમ પણ માનતો હતો કે આત્મા કેવળ શરીરમાંના બંદી નથી; માણસની કુન્નવી સુખની ઇચ્છા એ કંઈ અશુભ નથી—શરીર સાતું તંદુરસ્ત રહે અને ઇન્દ્રિયો વજમાં રહે તો. સારીરિક અને માનસિક ક્રિયાઓના સમન્વયને તે શ્રેષ્ઠ સુવર્ણમાત્ર લેખતો હતો. આ પ્રક્રિયામાં વિવેકશુદ્ધિને તે ધણું મહત્ત્વનું સ્થાન આપતો હતો.

આ અરસામાં એપિક્યુરસનો ભૌતિક સુખોપ-ભોગવાદી (સ્યોક્રાટીસથી) એક બારે ધક્કો પહોંચાડનારો ગણાયો હતો. પરંતુ, પરમાણુના પ્રારંભિક મંથાપકો સાથે તેનું નામ જોડાયેલું છે.

સોફીસ્ટની ચલાવતને યાદ કરાવતો ઈશુ બહે બૌદ્ધિકોની પરંપરાથી બહાર પથમંબર બની રહ્યો... પરંતુ સોફીસ્ટ અને ઈશુ બૌદ્ધિક માનવીનાં શ્રેષ્ઠ પ્રતીકો બની રહ્યા છે એ નિઃશંક.

ઈશુની ત્રીજી સદી દરમિયાન એલેક્ઝાન્દ્રિયાના ઇમેનેન્ડ અને એરિજેને બૌદ્ધિક પ્રણાલીના અગ્ર-પુરસ્કર્તા બન્યા હતા. એમણે ઈશુની સર્વવ્યાપકતાને ઈન્કાર કર્યો હતો અને ઈશુની શક્તિનેય તેની પોતાની બદલનસાર્થ અને શાણપણની મર્યાદા હોવાનું જણાવ્યું હતું. બદલે, દેવતાઈની સામે ગુપ્ત સ્વ-ઇચ્છા અનુસાર જિંદગીનો રાહ રચે છે એવી માન્યતા પ્રગટ કરી હતી. વિશ્વની રચના કોઈ એક વખતે યર્ષ ગર્ભ દોવાની માન્યતાને રચાને એ રચના સતત

ચાલુ જ રહી છે એમ જણાવ્યું હતું. સાથોસાથ તેમણે મહાવાદી વૈરાગીપણાની દીકા કરીને. શુભ સમાજ માટે કુન્નવી—સાંસારિક પ્રવૃત્તિનું (લગ્નજનન તથા ગૃહસ્થ-વ્યવહાર આદિનું) મહત્ત્વ ચીંધું હતું; અને માનવીની ક્ષતિ સામે વેર અને શિદ્ધાંતે બદલે શુદ્ધીકરણ હિપર વધુ બાર મૂક્યો હતો.

બોએથિયસ (જન્મ ઈ. સ. ૪૮૦) તેના તત્ત્વ-જ્ઞાનના યંચમાં માનવી અને વિશ્વ વચ્ચેના સંબંધ સ્થાપવા મથ્યો હતો અને આત્મા વિષેનું તેનું મતભ્ય ખ્રિસ્તી પરંપરાથી વિજ, સ્ટોઇક ચિંતકોને વધુ મળતું હતું. તે જેનો સલાહકાર હતો તે રાજની સાથે સંયર્ષ જગતાં, તેના પર રાજમદ્રોહનો આરોપ મુકાયો હતો અને કારાગરમાં ધક્કેલી દેવાયો હતો. મધ્યયુગની બા સદીઓ દરમિયાન (ઈ. સ. ૬૭૩થી ૭૩૫ વચ્ચે) બેડે નામનો અંગ્રેજ સાધુ અગ્રાધ જ્ઞાની તરીકે પ્રચંસા પામ્યો હતો, પરંતુ તેણે હિંમતપૂર્વક એ યુગના સ્થાપિત સન્માનિત વિદ્વાનોની ભૂલોની દીકા કરીને અનેકને બોધક વહોરી લીધો હતો. આમ આ યુગ દરમિયાન અનેક ખ્રિસ્તી મઠોમાં નવશિશુજીની બૌદ્ધિક જ્યોત પ્રગટવા પામી હતી, આ અરસામાં જ, ટર્વિપૂળની અધ્યક્ષની પરંપરા સામે પડકાર કરનારા મૂર્તિભંજકો પાકવા હતા (આઈબી સદી). એમને પાદરીઓ તરફથી ચાતના સહન કરવાનો વારો આવ્યો હતો.

અખિયારમી સદીમાં એક એવોય ફ્રેન્ચ પાદરી જન્મ્યો હતો જેની બૌદ્ધિક પ્રતિક્ષા, ભાષાની છટા અને શારીરિક રૂપથી આકર્ષાર્થ સેઠકો યુવાનો ટોળે વળતા. એ પીટર એબેલાર્ડ (ઈ. સ. ૧૦૭૯-૧૧૪૨) સ્થાપિત જ્ઞાન પરતવેની શંકા અને પ્રમાણને જાન-પ્રાપ્તિની એક મુખ્ય ચાવી રૂપે પ્રમાણમાં હતી. 'જ્ઞાનાના મામાં આપણે નવા સંશોધન તરફ દોરાર્થએ છીએ; અને નવી તક્ષાસ દ્વારા જ સત્યનું દર્શન થાય છે.' આ જ માગે આગળ વધીને ખુદ એરિસ્ટોટલ સહિતના વિચારો વિષે ચંકિત બનીને શુદ્ધિ અને અનુશૂતિના આધારે પ્રાકૃતિક વિરાનની વાત કરતાં તેણે લખ્યું હતું: "કોઈએ શું કહ્યું છે

એનો સ્વીકાર નહિ, પરંતુ તેની પાછળનાં કારણોનું સંશોધન એ વિજ્ઞાનનું લક્ષણ છે.”

બારમી સદીના એવેરોસ કોર્ટેવા (ઈ. સ. ૧૧૨૬-૧૧૯૮) અને બીજા તત્વજ્ઞાનીઓએ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિમાં તથા શાસ્ત્રીય આશાઓના અર્થઘટનમાં શ્રદ્ધા કરતાં વિવેકશક્તિ (રીઝન) ઉપર ઘાર મૂક્યો હતો.

બારમી-તેરમી સદીમાં પાદરી સંસ્થાની એકઠથુ સત્તામાં વળી પાછો વધારો થયો હતો. પાદરીઓએ ઈશ્વરના દૂત રૂપે, પાપીઓની મુક્તિને નામે પાપા-ચાર ચલાવ્યો હતો. અનેક વહેમો વિધિર્ધર્મ દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. આ બ્રહ્મચાર અને બોજ-વિલાસ સામે સંત ક્લૅન્સે (ઈ. સ. ૧૧૮૨-૧૨૨૬) મિલકતોનો ત્યાગ કરી, ગરીબી અપનાવી, ઇશ્વરીના અધારા ખુલ્લોએમાં પડેલાં રંક, દુઃખી, રોગીઓની સેવામાં જીવન વિતાવ્યું...

થોમસ એક્વિનાસે (ઈ. સ. ૧૨૨૫-૧૨૭૪) વિષયની રચના પાછળ બૌદ્ધિક આયોજન હોવાની અને વિષયને સમજવા માટે, સત્યના સંશોધનમાં જીવિને સ્વીકારવા તરફ એક બતાવ્યો. પોપ કે રાજાની સત્તા દેવદત્ત છે અને અમર્થ છે એની સામે પણ અવાજ ઉઠાવ્યો અને રાજા બલિષ્ઠ હોય તો તેને દેહાંતદંડ દેવાની પણ સિદ્ધાંત કરી, ચોદમી સદીના માર્સિલિ-યોએ રાજાની ચૂંટણીનો પ્રશ્નને અધિકાર હોવાની માન્યતા સુધ્ધાં પ્રગટ કરી; અને પ્રજાની ચૂંટણી પ્રતિનિધિસભાનો પણ પુરસ્કાર કર્યો.

વિજ્ઞાનની નવી શોધો ચલા માંડતાં રોબર્ટ બેકને (ઈ. સ. ૧૨૧૪-૧૨૯૪) કેવળ જીવિ કરતાં પ્રાયો-ગિક સંશોધન ઉપર વધુ એક આધો; અને પોતે નવાં સંશોધનોના ક્ષેત્રે નામના પ્રાપ્ત કરી.

આ યુગમાં ધાર્મિક વિષયને છોડીને સાંસારિક કવિતાનો પ્રારંભ થયો. સાયેન્સાય દેશી ભાષાઓનો પણ વિકાસ થયો. અને આ યુગમાં દાન્તે (ઈ. સ. ૧૨૬૫-૧૩૨૧)નું મહાકાવ્ય ‘ડિવાઈન કોમેડી’ પ્રગટ થયું. તેને રાજકારણી વિચારો માટે દેશવટો ખેડવો પડ્યો હતો. એના મહાકાવ્યમાં પણ મુખ્ય સરજીવિ

અને ઈશ્વરકૃપા દ્વારા માનવીની મુક્તિનો સ્કો છે. ઘણે અંશે તેમાં માનવીની સ્વ-મજાનું માહાત્મ્ય છે. જેના દ્વારા તે શુભ અને અશુભ કર્મ કરે છે; અને અનેક પાપકર્મો પોષને નરકવાસી દેખાડ્યા છે. આ કવિનું સ્વાસ્થ્ય તેના તંદુરસ્ત માનવતાવાદમાં એવા મળે છે.

હવે આવે છે રેનેસાં (પુનરુજ્જવન) યુગ. ગ્રીસ અને રોમના જ્ઞાનને પુનરુજ્જવન મળે છે. આ યુગમાં કલા, સાહિત્ય રાજકારણ, શિક્ષણ, વિજ્ઞાન અને ધર્મ—સર્વાંગી વિકાસ થયો. આ યુગના વિજ્ઞાની કોપરનિકસે દૈવી અને સ્વર્ગલોકીયને સ્થાને દુન્યવી, કુદરતી, વૈયક્તિક લક્ષણોને પ્રાધાન્ય આપ્યું. મનુષ્યની સિદ્ધિનું ગૌરવ આંક્યું. વિશ્વ એ પૃથ્વીની આસ-પાસની સંદિષ્ટી સીમિત નથી, પરંતુ અનંત-વિસ્તૃ-વિસ્તરેલું છે અને પૃથ્વી તેમાંનું એક વિશ્વ છે, એ જ્ઞાને માનવીને નવા જ્ઞાનચિંતન અને સંશોધન તરફ ધકેલ્યો. જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પણ ધાર્મિક સત્રો અને લૅન્ડિકથી બહાર વિસ્તરેલું છે એ વિચારે પણ જોર પકડ્યું. અને દરેક ક્ષેત્રે વ્યક્તિવાદનું પ્રાધાન્ય વિસ્તર્યું. પોપ અથવા રાજાના સામ્રાજ્યના એકાધિપત્યને સ્થાને દરેક દેશના રાષ્ટ્રીય વિકાસની ભાવનાએ પણ જોર પકડ્યું. પરંતુ, સાયેન્સાય, રાજ્યસત્તાની મર્યાદિતતા લોપ પામી, તે અમર્થાઈ કરી.

રેનેસાં યુગનો મહાન મેધાવાન માનવી તે ક્લિયોનાર્ડો વિન્ચી (ઈ. સ. ૧૪૫૨-૧૫૧૯) વિન્ચી મહાન ચિત્રકાર ઉપરાંત વિજ્ઞાની, ઇજનેર અને સંશોધક હતો, બૌદ્ધિક ચિંતક હતો. સર્વક્ષેત્રે તેની બૌદ્ધિક પ્રતિભા ગ્રજાહણી ભરી હતી. કલાકાર તરીકે તેનું સૌથી મોટું અર્પણ એ હતું કે, દેખાતી સપાટીની પાછળનું રૂપ તે જોઈ શક્યો હતો. તેના મતે ચિત્રકારે કેવળ બાહ્ય આકૃતિ આલેખવાની નથી; તેણે તો વ્યક્તિના આંતરિક રૂપનેમ જ્યોજાવવાનું રહે છે. આથી તે સુંદરતા અને અલગતા બંનેને મૂર્ત કરે છે. આ રીતે તે બૌદ્ધિક-કલાકાર હતો. ચિંતક તરીકે તેનું સૌથી નવલું પ્રદાન એ હતું કે, પુરાણા ગ્રીક અને લેટિન અધ્યોને તે ‘સેકન્ડ-હેન્ડ’

ગુણવૃદ્ધિ હોવાથી તેમ કે તે માનવો હોવા કે તેમાં કશુંથી બાજવો. કુદરતમાં મળે છે એવા મળતી હતી. બદલે, એરિસ્ટોટલ અને એરિસ્ટોટલના પ્રભાવવાળા યુગમાં, જ્યારે તમામ ચિંતન કુદરતની શૈથિલ્ય અને પૂર્વ-નિર્ણયિત (એપ્રિયોરી) યોજનાની શ્રદ્ધા આધાર પર પ્રતિષ્ઠિત હતું, ત્યારે વિન્નિએ એક નવું જ સંશોધન કથું કે કુદરત આપણને નિરવધિ વીગતો દ્વારા રહસ્યસ્ફોટ કરે છે; માનવી એના દ્વારા જ કુદરતના ભવ્ય આયોજનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વૃણા વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે તેણે, કોપરનિકસથીયે અગાઉ, લખ્યું હતું કે 'સૂર્ય' ફરતો નથી.' એણે અવજન અને પ્રકાશનાં યોગ્ય-સ્વરૂપ સંબંધમાં ઇશ્વારા ક્યાં છે. એરિસ્ટોટલના પહેલાં તેણે અતિના સાતત્યની અશક્યતા દર્શાવી હતી. અવગતન વિખ્યાત વિજ્ઞાની કોપરનિકસના મતે વિન્નિનું આ સંશોધન, અવગતન વિજ્ઞાનનો—પરબાહુથી પ્રબળનશક્તિનો—પાયો છે, ખૂબી તો એ છે કે એક કલાકાર એનો પુરસ્કર્તા બન્યો છે.

પરંતુ આ યુગની હતાશા અને વેદનાનો જો શેઈ ચિંતક-અધ્યપતિ હોય તો તે માર્કેસ એન્જેલો (ઈ.સ. ૧૪૭૫-૧૫૫૫). તેના મતે, માનવીનું દર્દ અને તેની ઉમદા-દિશી જ આલેખનનો વિષય હોવા જોઈએ.

આમ, સદીઓ દરમિયાન, માનવ વિકાસને રૂંધનાર અજ્ઞાન, પહેલ, અજ્ઞતા આદિને પોષનારાં પરિબલો અને સત્તા સામે જે તે યુગના શાની, વિજ્ઞાની, કવિ, ચિત્રકારે સંસ્કારિતા અને માનવતાના પ્રતિદાંડી તરીકે પોતાની ફરજ બજાવી હતી.

૨

રેનેસાન્સ પ્રભાવ નીચે, હવે પછીના યુગના આરંભમાં, ધાર્મિક ચિંતન, વિજ્ઞાન અને કવિતાનો સંત્રેષ માનવીની પ્રતિષ્ઠા વધતી જોવા મળે છે: ઉધરસર્જિત વિરાટ વિશ્વનો કેન્દ્રમાં માનવી છે; માનવીના સુખ માટે ઉધર આ વિસ્તાર સમર્થ છે. કાલેને મનુષ્યે ભોક્ષ અને ગોઠમાં પડીને પતન

વહોયું હોય, પરંતુ, માનવીમાં શુભ (ઈર્મી) અને અશુભ (સિતાન) બને છે: માનવીનો એ અંતરગત સંઘર્ષ છે. માનવીને વિવેકશક્તિ (રીઝન) રૂપી ફેરી ભેટ મળેલી છે તે દ્વારા તે સ્વયં-શાસિત છે, દા, એક ભાઈ માનવી આવો મહાન છે, બીજા ભાઈ એ દીન, ક્ષુદ્ર અને નર્મણ છે; રજકણ સમાન છે. વળી, આખા વિશ્વમાં સામન્ત્ય (હામની) છે અને સુખવસ્થા (એડર) અંતર્નિહિત છે. તેથી ઈશ્વરના કાનૂનને શુદ્ધિપૂર્વક સમજીને ક્યાં કરવામાં મનુષ્યની સાથકતા છે. માનવીના જ્ઞાનની મર્યાદા છતાં તેની દિશા ખુલ્લી છે, અને માનવી માટે નૈતિકતા સહજ છે, કેમ કે ઉધરલત સાચા વિવેક(શાષ્ટ રીઝન)ની તેને તક સાંપડેલી છે.

આમ, માનવી અપૂર્વ શ્રદ્ધાનો કાર્યો આગળ વધી રહ્યો છે, ત્યારે સંશયવાદ(સ્કેપ્સિઝમ)નો પ્રચાર પણ થઈ છે: આ બધું છતાં, માનવી સાથી પતનના માર્ગે વધુ ને વધુ દબે છે? બૌદ્ધિક રીતે બધું સમજતો હોવા છતાં સાથી તેની ઇન્દ્રિયો વેને બીજે રસ્તે દોરી બધ છે? સાથી તેનો આ આલ-રિક સંઘર્ષનો અનુભવ જ તેને નર્મ આઘાતાને રચાને શકે અને નિરાશામાં પુસડતો નથી? શું ખરેખર ઈશ્વરની કે ધર્મની એકાદી સત્તા સર્વોપરી હોત લે? આનું બંધન ખરું? અરે, સુવર્ણયુગથી તે બાજુ સુધીમાં જે પરિવર્તન અને ક્ષય જોવા મળે છે તેમાં નાષ્ટ અને શૂન્યની જ આગાહી નથી? જો એવું જ હોય તો પછી છવનનો હેતુ શો?

એડમન્ડ સ્પેન્સર (આશરે ઈ.સ. ૧૫૫૨-૧૫૬૬) જેવા કવિ-ચિંતક પણ ચિંતા કરે છે કે સૂર્ય જેવા તેજસ્વી જોણા પણ ધીમે ધીમે ઝાસરતો હોય તો પછી વિશ્વની નિશ્ચિત સુખવસ્થા કેટલે દરમિયાને આધારશૂન્ય ગણવી? આ પછી વળી, ૧૫૭૨માં ને ૧૬૦૪માં એ નવા તારકો શોધાયા પછી તો નિશ્ચિતતા અને અવરિચિતતાની માન્યતા ઉપર નવા ફટકા પડ્યો: અરે, ખુદ સ્વર્ગ પણ પરિવર્તનશીલ છે તો અલ-શૂન્યનું તો પૂરું જ

એનો સ્વીકાર નહિ, પરંતુ તેની પાછળના કારણોનું સંશોધન એ વિજ્ઞાનનું લક્ષણ છે.”

ભારતી સહીના એવેરેસ કોર્ટેલા (ઈ. સ. ૧૯૨૬-૧૯૮૮) અને બીજા તાત્કાલીનજીવિ જાન-આર્થિક તથા રાષ્ટ્રીય આશાઓના અર્થઘટનમાં થકા કરતાં વિવેકશક્તિ (રીઝન) ઉપર ભાર મૂક્યો હતો.

ભારતી-તેરથી સહીમાં પાદરી સંસ્થાની ઓદય્યુ સત્તામાં વળી પાછો વધારો થયો હતો. પાદરીઓએ ઈશ્વરના હૃદયે, પાપીઓની યુક્તિને નામે પાપ-આર બસાવ્યો હતો. અનેક વહેલી વિધિમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. આ બ્રહ્માચાર અને ભોમ-વિલાસ સામે મેલ ફાન્સિસે (ઈ. સ. ૧૯૨૨-૧૯૨૬) મિસકતને ત્યાગ કરી, ગરીબી અપનાવી, છટાલીના અધારા ખૂણાઓમાં પહેલાં રોક, ફુગી, રોગીઓની સેવામાં જીવન વિતાવ્યું...

થોમસ એકિવનાસે (ઈ. સ. ૧૯૨૫-૧૯૭૪) વિશ્વની રચના પાછળ બૌદ્ધિક આયોજન હોવાની અને વિશ્વને સમજવા માટે, સત્યના સંશોધનમાં ભુલિને સ્વીકારવા તરફ ઝોક બતાવ્યો. પોપ કે રાજાની સત્તા દેવદત્ત છે અને અમમદ છે એની સામે પણ અવાજ ઉઠાવ્યો અને રાજા નસિમ હોય તો તેને દેહાંતર હોવાની પણ સિદ્ધાંત કરી. બૌદ્ધી સહીના માર્સિસિ-યોએ રાજાની ચૂંટણીનો પ્રશ્નને અધિકાર હોવાની માન્યતા સુધ્ધાં પ્રગટ કરી; અને પ્રગતી ચૂંટણી પ્રતિનિધિસભાનો પણ પુરસ્કાર કર્યો.

વિજ્ઞાનની નવી શોધો મવા માંડતાં રાજર બેકને (ઈ. સ. ૧૯૧૪-૧૯૮૪) કેવળ ભુલિ કરતાં પ્રાચી-ગિક સંશોધન ઉપર વધુ ઝોક આપ્યો; અને પોતે નવાં સંશોધનોના ક્ષેત્રે નામના પ્રાપ્ત કરી.

આ યુગમાં ધાર્મિક વિષયને છોડીને સાંસારિક કવિતાનો પ્રારંભ થયો. સયોસાય દેથી લાપાઓનો ખજુ વિકાસ થયો. અને આ યુગમાં ઘન્ટે (ઈ. સ. ૧૯૬૫-૧૯૨૧)નું મહાકાવ્ય ‘ગિવાઈન કેમેડી’ પ્રગટ થયું. તેને રાજકારણી વિચારો માટે દેહલટો ખેડવો પડ્યો હતો. એના મહાકાવ્યમાં ખજુ યુગ્ય સરભુલિ

અને ઈશ્વરકૃપા દ્વારા માનવીની યુક્તિનો રહો છે. ધણે અંશે તેમાં માનવીની સ્વ-મજાનું માહાત્મ્ય છે જેના દ્વારા તે શુભ અને અશુભ ક્રમ કરે છે; અને અનેક પાપકર્મો પોષને નરકવાસી દેખાડ્યા છે. આ કવિનું સ્વાસ્થ્ય તેના તંદુરસ્ત માનવતાવાદમાં જોવા મળે છે.

હવે આવે છે રેનેસાં (યુરોજીવન) યુગ. ખીસ અને રોમના જાનને યુરોજીવન મળે છે. આ યુગમાં કલા, સાહિત્ય રાજકારણ, સિદ્ધાંત, વિજ્ઞાન અને ધર્મ—સર્વાંગી વિકાસ થયો. આ યુગના વિજ્ઞાની કોપર્નિકસે દેવી અને સ્વપ્રલોચિત રથાને દુન્યવી, કુદરતી, ધૈર્યકિત લક્ષણને પ્રાધાન્ય આપ્યું. મનુષ્યની સિદ્ધિનું ગૌરવ આંક્યું. વિશ્વ એ પૃથ્વીની આસ-પાસની સદૃશી સીમિત નથી, પરંતુ અનંત-વિસ્તાર-વિસ્તરેલું છે અને પૃથ્વી તેમાંનું એક વિશ્વ છે એ જાને માનવીને નવા જાન-ચિતન અને સંશોધન તરફ ધકેલ્યો. જાનનું ક્ષેત્ર પણ ધાર્મિક સત્તા અને લોજિકથી બહાર વિસ્તરેલું છે એ વિચારે પણ જોર પકડ્યું. અને હરેક ક્ષેત્રે વ્યક્તિવાદનું પ્રાધાન્ય વિસ્તર્યું. પોપ અથવા રોમન સામ્રાજ્યના એકાધિપત્યને રથાને હરેક દેશનાં રાષ્ટ્રીય વિકાસની ભાવનાએ પણ જોર પકડ્યું, પરંતુ, સાથેસાથ, રાજ્યસત્તાની મર્યાદિતતા સોપ પામી, તે અમમદ કરી.

રેનેસાં યુગનો મહાન મેધાવાન માનવી તે સિયેલાઈ વિન્ચી (ઈ. સ. ૧૪૫૨-૧૫૧૬) વિન્ચી મહાન ચિત્રકાર ઉપરાંત વિજ્ઞાની, ઇજનેર અને સંશોધક હતો, બૌદ્ધિક ચિંતક હતો. સર્વક્ષેત્રે તેની બૌદ્ધિક પ્રતિકા ઝગદળી લાડી હતી. કલાકાર તરીકે તેનું સૌથી મોટું અપજુ એ હતું કે, દેખાતી સપાટીની પાછળનું રૂપ તે જોઈ શક્યો હતો. તેના મતે ચિત્રકારે કેવળ બાહ્ય આકૃતિ આલેખવાની નથી; તેણે તો વ્યક્તિના આંતરિક રૂપનેમ ઓળખવાનું રહે છે. આથી તે સુંદરતા અને બલદતા બંનેને મૂલ્ય કરે છે. આ રીતે તે બૌદ્ધિક-કલાકાર હતો. ચિંતક તરીકે તેનું સૌથી નવલું પ્રદાન એ હતું કે, પુરાણા ધીક અને લેટિન ગ્રંથોને તે ‘સેકન્ડેન્ડ’

મળતો હતો. કેમ કે તે માનતો હતો કે તેમાં કંઈલી બાળતો કુદરતમાં મળ રૂપે જોવા મળતી હતી. બદલે, એરિસ્ટોટલ અને એકિવનાસના પ્રભાવવાળા યુગમાં જ્યારે તમામ ચિંતન કુદરતની વૈશ્વિક અને પૂર્વ-નિર્ણીત (એ-પ્રાયોરી) યોજનાની શ્રદ્ધાના આધાર પર પ્રતિષ્ઠિત હતું, ત્યારે વિન્નીએ એક તંતુ જ સંશોધન કયું કે કુદરત આપણને નિરવધિ વીળતો દારા રહસ્યરંગિત કરે છે; માનવી એના દારા જ કુદરતના ભવ્ય આયોજનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વૃણી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે તેણે, કોપરનિકસથીયે અગ્રણી, સંપૂર્ણ હતું કે 'સૂર્ય' ફરતો નથી' એણે અવાજ અને પ્રકાશનાં મોર્ન-સ્વરૂપ સંપ્રદેશ-ધારાના કયાં છે, ગેલિલિયોનીય પહેલાં તેણે ગતિના સાતત્યની અશકયતા દર્શાવી હતી. અદ્યતન વિખ્યાત વિજ્ઞાની બ્રોનોબ્સ્કીના મતે વિન્નીનું આ સંશોધન અદ્યતન વિજ્ઞાનનો—પરમાણ્વીય પ્રજનનશાસ્ત્રનો—પ્રાયો છે. ખૂબી તો એ છે કે એક કસાકાર એનો પુરસ્કૃતિ બન્યો છે.

પરંતુ આ યુગની હતાશા અને વેદનાનો એ કેઈ ચિત્રકાર-સ્વપતિ હોય તો તે માઈકેલ એન્જેલો (ઈ.સ. ૧૪૭૫-૧૫૬૫) તેના મતે, માનવીનું 'દર્શ' અને તેની ઉમદા-દિલી જ આલેખનનો વિષય હોવા જોઈએ.

આમ, પસહીઓ દરમ્યાન, માનવ વિકાસને રૂઢિનાર અજ્ઞાન, વહેમ, જડતા આદિને ધોષનાર્થ પરિમળો અને સત્તા સાથે જે તે કુળના શાની, વિજ્ઞાની, કવિ, ચિત્રકારે સંસ્કારિતા અને માનવતાના પ્રતિહારી તરીકે યોતાની ફરજ જાળવી હતી.

૨

રેનેસાન્સા પ્રભાવ નીચે, હવે પછીના યુગના આરંભમાં, ધાર્મિક ચિંતન, વિજ્ઞાન અને કવિતાના સેવેય માનવીની પ્રતિષ્ઠા વધતી જોવા મળે છે: ઈશ્વરસર્જિત વિરાટ વિશ્વના કેન્દ્રમાં માનવી છે; માનવીના સુખ માટે ઈશ્વરે આ વિસ્તાર સર્જ્યો છે. બહેને મનુષ્યે લોભ અને ગ્રોહમાં પડીને પતન

વહોયું' હોય, પરંતુ, માનવીમાં શુભ (ઈશ્વર) અને અશુભ (સેતાન) બને છે: માનવીનો એ અંતરગત સંઘર્ષ છે. માનવીને વિવેકશક્તિ (રીઝન) રૂપી ફેરી બેટ મળેલી છે તે દારા તે સ્વર્ગ-સાક્ષિત છે. હા, એક જાણ માનવી આવો મદાન છે, ખીછ જાણ એ લીન, શુદ્ધ અને નમ્રમ છે; રજકણ સમાન છે. વળી, આખા વિશ્વમાં સામંજસ્ય (હાર્મની) છે અને સુખવસ્થા (ઓડર) અંતર્નિહિત છે. તેથી ઈશ્વરના કન્યતને શુદ્ધિપૂર્વક સમજીને કમ કરવામાં મનુષ્યની સાચકતા છે. માનવીના જ્ઞાનની મર્યાદા છતાં તેની દિશા ખુલ્લી છે. અને માનવી માટે નૈતિકતા સદ્ગુણ છે, કેમ કે ઈશ્વરદત્ત સાચા વિવેક(રાષ્ટ્ર રીઝન)ની તેને તકે સાંપડેલી છે.

આમ, માનવી અપૂર શ્રદ્ધાના કાર્યો આગળ વધી રહ્યો છે, ત્યારે સંશયવાદ(સ્કેપ્સિસમ)નો પકાર પણ લાંબે છે: આ બધું છતાં, માનવી સાથી પતનના યાત્રે વધુ ને વધુ હળે છે? બૌદ્ધિક રીતે બધું સમજતો હોવા છતાં સાથી તેની ઇન્દ્રિયો તેને બીજે રસ્તે દોરી જાય છે? સાથી તેનો આ આત્મિક સંઘર્ષનો અનુભવ જ તેને નર્મ આસાવાદને સ્થાને શંકા અને નિરાશામાં ધસડતો નથી? શું અરેખર ઈશ્વરની કે ધર્મની એકાકી સત્તા સર્વોપરી હોત તો આપું બનત ખરું? અરે, સુવચ્છાગ્રથી તે આજ સુધીમાં જે પરિવર્તન અને ફાવ જોવા મળે છે તેમાં નાંચ અને શત્તુની જ આગાહી નથી? ને એનું જ હોય તો પછી છવનનો હેતુ તો?

એકમંત રૂપે-સર (આશરે ઈ.સ. ૧૫૫૨-૧૫૬૬) જોવા કવિ-ચિંતક પણ ચિંતા કરે છે કે સૂર્ય જોવા તેજસ્વી જોવા પણ ધીમે ધીમે ઓસરતો હોય તો પછી વિશ્વની નિશ્ચિત-સુખવસ્થા કેટલે દરજ્જે આધારભૂત ગણવી? આ પછી વળી, ૧૫૭૨માં ને ૧૬૦૬માં બે નવા તારકો શોધાયા પછી તો નિશ્ચિતતા અને વ્યવસ્થિતતાની માન્યતા ઉપર નવો ફટકો પડ્યો: અરે, ખુદ સ્વર્ગ પણ પરિવર્તનશીલ છે તો મન-પૃથ્વીનું તો પછું જ

એનો સ્વીકાર નહિ, પરંતુ તેની પાછળના કારણોનું સંશોધન એ વિજ્ઞાનનું લક્ષ્ય છે.”

બારમી સદીના એવેરોસ કોર્ટોવા (ઈ. સ. ૧૧૨૬-૧૧૯૮) અને બીજા તારવણીઓએ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિમાં તથા રાષ્ટ્રીય આજ્ઞાઓના અર્થઘટનમાં શ્રદ્ધા કરતાં વિવેકશક્તિ (રીઝન) ઉપર ભાર મૂક્યો હતો.

બારમી-તેરમી સદીમાં પાદરી સંસ્થાની ઐકદશ્ય સત્તામાં વળી પાછો વધારો થયો હતો. પાદરીઓએ ઈશ્વરના દૂત રૂપે, પાપીઓની મુક્તિને નામે પાપા-ચાર ચલાવ્યો હતો. અનેક વહેમો વિધિકાંડ દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. આ બધાચાર અને ભોગ-વિલાસ સામે સેત ક્રાન્સસે (ઈ. સ. ૧૧૮૨-૧૨૨૬) મિલકતનો ત્યાગ કરી, મરીમી અપનાવી, છટાવીના અપારા ખૂણાઓમાં પડેલા રંકે, દુઃખી, રોગીઓની સેવામાં જીવન વિતાવ્યું...

થોમસ એકિવિનાસે (ઈ. સ. ૧૨૨૫-૧૨૭૪) વિશ્વની રચના પાછળ બૌદ્ધિક આયોજન હોવાની અને વિશ્વને સમજવા માટે, સત્યના સંશોધનમાં જીવિને સ્વીકારવા તરફ ઝોક બતાવ્યો. પોપ કે રાજાની સત્તા-દેવદત્ત છે અને અમર્તાદ છે એવી સામે પણ અવાજ ઉઠાવ્યો અને રાજા નસિમ હોય તો તેને દેહતંદે દેવાની પણ સિકારસ કરી. યોદમી સદીના માસિલિ-થોએ રાજાની ચૂંટણીનો પ્રભને અધિકાર હોવાની માન્યતા સુધ્ધા પ્રગટ કરી; અને પ્રભની ચૂંટણી પ્રતિનિધિસભાનો-પણ પુરસ્કાર કર્યો.

વિજ્ઞાનની નવી શોધો મવા મંડતાં રોજર બેકન (ઈ. સ. ૧૨૧૪-૧૨૯૪) કેવળ શુદ્ધિ કરતાં પ્રાયો-ગિક સંશોધન ઉપર વધુ ઝોક આપ્યો; અને પોતે નવાં સંશોધનોના ક્ષેત્રે નામના પ્રાપ્ત કરી.

આ યુગમાં ધાર્મિક વિપવને છોડીને સાંસ્કારિક કવિતાનો પ્રારંભ થયો. સાથોસાથ દેશી ભાષાઓનો પણ વિકાસ થયો. અને આ યુગમાં જાન્ટે (ઈ. સ. ૧૨૬૫-૧૩૨૧)નું મહાકાવ્ય ‘ડિવાઇન કોમેડી’ પ્રગટ થયું. તેને રાજકારણી વિચારો માટે દેશવટો ખેડવા પડ્યો હતો. એના મહાકાવ્યમાં પણ સુખ્ય સર શુદ્ધિ

અને ઈશ્વરકૃપા દ્વારા માનવીની મુક્તિનો સ્વો છે. પણે અંશે તેમાં માનવીની સ્વ-મગ્ધોનું માહત્તમ છે એના દ્વારા તે શુભ અને અશુભ કર્મ કરે છે; અને અનેક પાપકર્મો પોષને નરકવાસી દેખાડ્યા છે. આ કવિનું સ્વારસ્ય તેના તંદુરસ્ત માનવતાવાદમાં બેવા મળે છે.

હવે આવે છે રેનેસા (પુનરુજ્જવન) યુગ. પ્રીસ અને રોમના જ્ઞાનને પુનરુજ્જવન મળે છે. આ યુગમાં, કલા, સાહિત્ય રાજકારણ, સિદ્ધાંત, વિજ્ઞાન અને ધર્મ—સર્વાંગી વિકાસ થયો. આ યુગના વિજ્ઞાની દોપરનિક્સે દેવી અને સ્વર્ગલોકીયને રચાને દુન્યવી, કુદરતી, ધૈર્યક્રિતક લક્ષણોને પ્રાધાન્ય આપ્યું. મનુષ્યની સિદ્ધિનું ગૌરવ આંક્યું. વિશ્વ એ પૃથ્વીની આસ-પાસની સૃષ્ટિથી સીમિત નથી, પરંતુ અનંત-વિસ્તાર-વિસ્તરેલું છે અને પૃથ્વી તેમાંનું એક વિશ્વ છે એ જ્ઞાને માનવીને નવા જ્ઞાન-ચિંતન અને સંશોધન તરફ ધકેલ્યો. જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર પણ ધાર્મિક સત્તે અને લોજિકથી બહાર વિસ્તરેલું છે એ વિચારે પણ નોર પકડ્યું. અને દરેક ક્ષેત્રે વ્યક્તિવાદનું પ્રાધાન્ય વિસ્તર્યું. પોપ અથવા રોમન સામ્રાજ્યના ઐકાધિપત્યને રચાને દરેક દેશના રાષ્ટ્રીય વિકાસની ભાવનાએ પણ બેરે ક્યું. પરંતુ, સાથોસાથ, રાજ્યસત્તાની મર્યાદિતતા શોધ પામી, તે અમર્તાદ કરી.

રેનેસા યુગનો મહાન મેધાવાન માનવી ટે સિયોનાહો વિન્ચી (ઈ. સ. ૧૪૫૨-૧૫૧૬) વિન્ચી મહાન ચિત્રકાર ઉપરાંત વિજ્ઞાની, ધ્યનેર અને સંશોધક હતો, બૌદ્ધિક ચિંતક હતો. સર્વક્ષેત્રે તેની બૌદ્ધિક પ્રતિભા જગદળી બેડી હતી. કલાકાર તરીકે તેનું સૌથી મોટું અર્પણ એ હતું કે, દેખાતી સપાટીની પાછળનું રૂપ તે બેઈ શક્યો હતો. તેના મતે ચિત્રકારે કેવળ બાહ્ય આકૃતિ આલેખવાની નથી; તેણે તો વ્યક્તિના આંતરિક રૂપનેય ઓળખવાનું રહે છે. આથી તે સુંદરતા અને અલંકાર બંનેને મૂત કરે છે. આ રીતે તે બૌદ્ધિક-કલાકાર હતો. ચિંતક તરીકે તેનું સૌથી નવલું પ્રદાન એ હતું કે, પુરાણા મીક અને સેટિન પ્રથોને તે ‘સેકન્ડહેન્ડ’

ગુણો હતા. કેમ કે તે માનવો હતા કે તેમાં કચેલી
ખાખો. કુદરતમાં મુગ રૂપે જોવા મળતી હતી. બદકે,
એરિસ્ટોટલ અને એકિવનામના પ્રભાવવાળા યુગમાં,
જ્યારે તમામ ચિંતન કુદરતની વૈશ્વિક અને પૂર્વ-
નિર્ણીત (એ-પ્રોપીરી) યોજનાની શ્રદ્ધાના આધાર
પર પ્રતિષ્ઠિત હતું, ત્યારે વિન્ચીએ એક નવું જ
સંશોધન કર્યું કે કુદરત આપણને નિરવધિ વીગતો
દ્વારા સ્વસ્થરફાટ કરે છે; માનવી એના દ્વારા જ
કુદરતના બન્ધ આયોજનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.
વળી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે તેણે, કોપરનિકસથીય અગ્રણ્ય,
સૂર્યનું હૃદય કે 'સૂર્ય' કસ્તો નથી.' એણે અવાજ
અને પ્રકાશના 'મેળ' સ્વરૂપ સંબંધેય ઇશારા કર્યા
છે. ગેલિલિયોનીય પહેલાં તેણે ગતિના આતંત્રની
અશક્યતા દર્શાવી હતી. અગત્યન વિખ્યાત વિજ્ઞાની
ક્રોનોબેકીના મતે, વિન્ચીનું આ સંશોધન અગત્યન
વિજ્ઞાનનો—પરમાણ્વીય પ્રજ્વળનશાસ્ત્રનો—પાયો છે.
મૂળી તો એ છે કે એક કલાકાર એનો પુરસ્કર્તા
બન્યો છે.

પરંતુ આ યુગની, હતાશા, અને વેદાનોનો એ
કોઈ ચિત્રકાર-અથવાતે હોય તો તે માર્કેટ એન્ડ્રો
(ઈ.સ. ૧૪૭૫-૧૫૧૫), તેના મતે, માનવીનું દેહ
અને તેની ઉમદા-દિલી જ આયોજનનો વિષય હોવા
નોઈએ.

આમ, સદીઓ દરમિયાન, માનવ વિકાસને
રૂપદાર અજ્ઞાન, વહેમ, જડતા આદિને પોપનારાં
પરિચયો અને 'સત્તા' સામે જે તે યુગના યાત્રી,
વિજ્ઞાની, કવિ, ચિત્રકારે સંસ્કારિતા અને માનવતાના
પ્રતિદારી તરીકે પોતાની ફરજ બજાવી હતી.

૨

રેસાંના પ્રભાવ નીચે, હવે પછીના યુગના
આરંભમાં, ધાર્મિક ચિંતન, વિજ્ઞાન અને કવિતાના
ક્ષેત્રેય, માનવીની પ્રતિષ્ઠા વધતી જોવા મળે છે :
ઈશ્વરચર્ચિત વિરાટ વિશ્વના કેન્દ્રમાં માનવી છે;
માનવીના સુખ માટે ઈશ્વરે આ વિરતાર સન્ન્યેષ છે.
ભક્તેને મનુષ્યે લોભ અને મોહમાં પડીને પતન

વહોયું હોય, પરંતુ, માનવીમાં યુગ (ઈશ્વર) બને
અશુભ (સેતાન) બને છે : માનવીનો એ અંતરગત
સંઘર્ષ છે. માનવીને વિવેકશક્તિ (રીઝન) રૂપી દેવી
મેટ મળેલી છે તે દ્વારા તે સ્વયં-સાક્ષિત છે. હા,
એક બાજુ માનવી આવો મહાન છે, ખીણ બાજુ
એ દીન, કુદ્ર અને નમ્રપત્ર છે; ૧૭૧૭ સમાન છે.
વળી, આખા વિશ્વમાં સામંજસ્ય (હાર્મની) છે અને
સુખવસ્થા (ઓર્ડર) અતર્નનિદિત છે. તેથી ઈશ્વરના
કાનૂનને શુદ્ધિપૂર્વક સમજીને કમ' કરવામાં મનુષ્યની
સાથ'કતા છે. માનવીના જ્ઞાનની મર્યાદા છતાં તેની
દિશા પ્રગટી છે. અને માનવી માટે નૈતિકતા સદા
છે, કેમ કે ઈશ્વરદત્ત સાચા વિવેક(રાષ્ટ્ર રીઝન)ની તેને
તક સાંપડેલી છે.

આમ, માનવી અખૂટ શ્રદ્ધાને ભરી આગળ
વધી રહ્યો છે, ત્યારે સંશયવાદ(સ્કેપ્ટિસિઝમ)નો
પકકાર પણ ઊઠે છે : આ બધું છતાં, માનવી સાથી
પતનના માર્ગે વધુ ને વધુ દળે છે ? બૌદ્ધિક રીતે
બધું સમજતો હોવા છતાં સાથી તેની ઇન્દ્રિયો તેને
બીજે રસ્તે દોરી નમ્મ છે ? સાથી તેનો આ આત-
રિક સંઘર્ષનો અનુભવ જ તેને નર્મ આસાવાદને
સ્થાને સંક્રાં અને નિરાશામાં ધસકડો નથી ? શું ખરેખર
ઈશ્વરની કે ધર્મની એકાદી સત્તા સર્વોપરી હોત તો
આનું બનત ખરું ? બરે, સુવર્ણયુગથી તે આજ
સુધીમાં જે પરિવર્તન અને ક્ષય જોવા મળે છે તેમાં
નાશ અને મૃત્યુની જ આગાહી નથી ? ને એનું જ
હોય તો પછી જીવનનો હેતુ શો ?

એમન્ડ સ્પેન્સર (આશરે ઈ.સ. ૧૫૫૨-
૧૫૬૬) જોવા કવિ-ચિંતક પણ ચિંતા કરે છે કે
સૂર્ય જોવા તેજસ્વી જોણો પણ ધીમે ધીમે ઓસરતો
હોય તો પછી વિશ્વની નિશ્ચિત સુખવસ્થા કેટલે
દરજ્યે આધારભૂત મળવી ? આ પછી વળી,
૧૫૭૨ માં ને ૧૬૦૪માં બે નવા તારકો શોધાયા
પછી તો નિશ્ચિતતા અને વ્યવસ્થિતતાની માન્યતા
ઉપર નવો, ફટકો પડ્યો : બરે, શુદ્ધ સ્વયં પણ
પરિવર્તનશીલ છે તો મનુષ્યનીયું વૈ- પૂજનું જ

શું? સ્પેન્સરના 'મ્યુરાગિલિટી' કાવ્યમાં પરિવર્તન-શીલતા રૂપી દેવી ઈશ્વરના સાવજીભવને પકાર કરતી દેખામ છી! — અરે, તું, ઈશ્વર નહિ, હું જ સમ્રાજી છું! ન્યાય તોળવાની વાત આવે છે ત્યારે કુદરત (નેચર) ન્યાયાધીશ બને છે! અને કુદરત ન્યાય તોળે છે: 'વિશ્વ પરિવર્તનશીલ છે, પરંતુ તે અધ ને મનસ્વી રીતે નહિ, ઈશ્વર પોતે નિશ્ચિત કરેલ ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયા અનુસાર જ પથદામ છે.' આ છતાં, 'પરિવર્તન' ને હકીકત હોય તો એ ચિંતા-કારક નહિ તો દ્વિધાકારક ખરી જ...સ્પેન્સર અંખે છે: અનંતવની અપરિવર્તનશીલ શાંતિ!

એ તેમ, પણ આગળની નિશ્ચિતતાની નિરાંત તૂટે છે, અને 'હેરેલેટ' જેવા નાટકમાં અનેક પ્રચ્છાલિકાગત માન્યતાઓ અંખે શંકા પ્રગટ થાય છે: જીવન જ શું અર્થહીન ચંચલતા (ફ્લક્સ) છે? શું માનવીની બ્રહ્મતાની આધાતમાં અગમ્ય છે? તો પછી, ને માનવીની બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો આ ગમ્મત માટે નિષ્ફળ હોય તો, સત્ય જ્ઞાનની ભણુકારી અશક્ય જ (મોન્ટેસ્ક્યુ); આમ, સંશયવાદનું ભેર ભમે છે. ખરે જ, હુનિયામાં યુલોની જ યુલુવતા— શ્રેષ્ઠતા છે, એમ માનવું એ તો ભ્રમ જ છે! અંતે, પેલા 'ખ્રિસ્તી માનવતાવાદ'ને અનુસરીને નૈતિક અને ધાર્મિક ઉપદેશ કરતા રહેવું રહ્યું—બજે, સુખ-દુઃખ પરત્વે તટસ્થતા(સ્ટોઈસિઝમ)ની વૃત્તિ બૌદ્ધિક રીતે ફેળવવી રહી; શરીરની વાસનાઓને ડામવી રહી.

પૃથ્વી પોતે જ પોતાની ધરીની આસપાસ ફરતી હોય તો સ્થિરતા ક્યાંથી રહી? આત્મા અને સમાજની અનિશ્ચિતતા અને ધૂંધળાપણું સમગ્ર જ્ઞાન અંગેની મૂંઝવણ પેદા કરે છે. તો પછી જ્ઞાનનું મૂલ્ય શું? અંતે, આ અપ્રસરુત બુદ્ધિવાદને જ હટાવો,— અમૂર્ત વિજ્ઞાન અને કલાને છોડો; માનવી એના જ્ઞાનને અલંકાર છોડે ને નમ્ર હૃદયે સાચું જ્ઞાન તલસે એ જ એક ઉપાય છે (ગ્રિવિલ).

સેળમી સદીની આ મૂંઝવણ સત્તરમી સદીમાં શમતી નથી. ઊલટો સંશયવાદનો વિકાસ થાય છે. કેમ કે વિજ્ઞાનની એક બાજુ જીજ્ઞાસાના તારકાની

કેઈ નિશ્ચિત ગતિ અંખે માનતા થાય છે. સાથેસાથ નવા ને નવા તારકમંજીની શોધ વધતી ચાલે છે; કેલ્વર (ઈ. સ. ૧૫૭૧-૧૬૩૦) વિરાટ અનંત 'હુનિયા મંગા'નું ટેલિસ્કોપ દ્વારા દર્શન કરે છે. અને નવા સંશોધનોની માહિતીના ભેરે વૈજ્ઞાનિક કલ્પનાને નવો વેગ મળે છે. પરંતુ, આથી તો આધાત પેદા થાય છે. વિરાટ અનંતતા આગળ પૃથ્વીની અને માનવીની નમણતાની લાગણી પેદા થાય છે. બાપ્તાદાને મન પૃથ્વી સ્થિર હતી, વિશ્વ શાંત હતું, પૃથ્વી વિશ્વના કેન્દ્રમાં હતી, માનવી પણ મર્મદિત છતાં સ્થિર હતો! હવે, પહેલાં વિરહનો અનંતતાનો અચ્ચો હતો, આનંદ હતો; હવે આધાત છે, નિરાશા છે.

કવિ જોન ડોન જૂની ધાર્મિકતા અને નૈતિકતા સામે વિદોહનું ગાન ગાય છે: આખી રચના જ અસંતપિત અંશોની બનેલી છે. આખી ઇમારત જ વિચ્છિન્ન બની રહી છે, ત્યાં ધર્મની આરથા શું કરશે? પરંતુ અનાસ્થાથી તો બ્રહ્મતા, અધાધૂધી અને બ્રમણ્યો પેદા થશે! બાક નહિ આંતરિક સંશોધન જ, સાચો માર્ગ છે; વિજ્ઞાન બાક સંશોધન કરે છે એ પોતે જ અનિશ્ચિત છે, અપ્રસરું છે, બૂલ-ભરેલું છે. વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન એના અજ્ઞાન કરતાં અધિક છે—વિજ્ઞાન અવિશ્વસનીય છે; માટે હવે કલ્પનાને અર્થ નથી. આજમાનું સંશોધન જ સાચું... તેનું જ મહત્વ સાચું. અનેક કવિઓ અને વિજ્ઞાનીઓ આવી માન્યતા ઉપર પહેચે છે.

બ્રિટિશ રેનેસાન્સિ શ્રેષ્ઠ ચિંતક ફ્રાન્સિસ બેકન (ઈ. સ. ૧૫૬૧-૧૬૨૬) એની મહાન વૈજ્ઞાનિક સંશોધનક્રમક પ્રતિભા સાથે આવે છે. અને માનવીની પ્રગતિ-શક્તિની મર્યાદા ભણુવો હોવા છતાં તેનો દાવો મોટો હતો: વૈજ્ઞાનિક સત્યસંશોધન દ્વારા મહાન ભૌતિક પ્રગતિ-સ્વર્ગનો રણીધણી થવાની ઉમેદ રજૂ કરતો હતો. આ વિજ્ઞાનની આવી લેબોરેટરીના પ્રયોગોમાં છે એમમાનતા હતો. પરિણામે, અનેક પ્રયોગોને અંતે, તેણે વિજ્ઞાનને જ સત્યના એકમાત્ર પ્રમાણ તરીકે બિરદાવ્યું. લેબોરેટરીમાં દરેક કાણે જે નવી

[અનુસંધાન ૫, ૩૬૧]

બુદ્ધિજીવિઓનું કાવતરું અને બૌદ્ધિકોનો યુગધર્મ | રમેશ મ. ભટ્ટ

૧

ભારતના સ્વરાજ્ય અદિકાલની વિશેષતા એ રહી કે તેમાં મહાત્માજી ભારતની આમ પ્રજાને જોડી શક્યા. વિદ્યાવતી શિક્ષણ પામીને વિદ્યાવતી ભાષામાં નોકરીઓ માવનાગ વગેરે પાસેથી સ્વરાજ્યના અદિકાલનું સુઝાન સંભાળી લઈને નિરક્ષર પ્રજાને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની માગમાં સદ્ભાગી બનાવવામાં આવી. નિરક્ષર પ્રજાના સમૂહને, જોડવામાં આવ્યો એટલું જ નહિ પરંતુ અદિકાલ દ્વારા તેને આજાદ ધડવામાં આવ્યો. પ્રિટિશ સત્તાનતના રાજકીય શાસનમાંથી છૂટવાની શરૂઆત તરીકે ‘અંગ્રેજિયત’ સામે અદિકાલન અસ્થાનું. વિદેશી કપડાં, વિદેશી શિક્ષણ અને વિદેશી અદિકાલો એ બધું છોડવાનું એવાનું અપોયું. આમ પ્રથમ કાર્કુતિક ક્રાંતિ કરીને તે દ્વારા રાજકીય ક્રાંતિ સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ ગાંધીએ અંજાવ્યો અને સફળ થયા. આદી દ્વારા વિદ્યાવતી કપડાંનો મુકામલો થયો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, સ્વભાષાનું માધ્યમ અને રાષ્ટ્રભાષા દ્વારા, દેશમાં રહેતા જતા વિદ્યાવતી શિક્ષણ અને વિદ્યાવતી સંસ્કારોને પકડારવામાં આવ્યા. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને કોમી એકતાની દિશામાં દ્વારા, વિદેશી ધર્મ અને સવિશેષ ધર્માન્તર દ્વારા વિદ્યાવતી રહેવાનું અને સંસ્કારોના પ્રવેશને રોકવામાં આવ્યા. આમ પ્રથમ અંગ્રેજિયત સામે પાકાર ફેંકીને વિદેશી પ્રજાઓની માનસિક અને કાર્કુતિક શુભામીને ફગાવી દેવાના પાયા પર ભારતીય સ્વરાજ્યનું અદિકાલન. સાધ્યું અને સફળ થયું. ભારતીય પ્રજાના સ્વત્વને તેના સ્વરૂપને જીવંત કરવામાં આવ્યું, જહાર લાવવામાં આવ્યું અને તેથી

ભારતમાં રાષ્ટ્રીયતાની લાવના રહીશું બની. ગાંધીજી રાષ્ટ્રવિધાતા, રાષ્ટ્રનિર્માતા બન્યા.

૨

કમલાએ રાજકીય આઝાદી સિદ્ધ થતાં તેનું સુઝાન કેમિજનની વિદ્યાવતી પેદાશ અને રશ્મિયાની ક્રાંતિથી ભારોભાર અભિમૂત થયેલ નેહરુના હાથમાં આવ્યું. પશ્ચિમમાં ઉદ્ભવેલાં સમાજવાદ, પાક્ષીન્ટરી લોકશાહી અને રૂસી દળના આયોજનના પાયા પર નેહરુએ આર્થિક વિકાસનું કાર્ય આરંભ્યું. તેમના યુગ-મંત્ર હતો ભારતને ‘આધુનિક’—મોડર્ન—રાષ્ટ્ર બનાવવાનો. તેમના જે અજાણના સલાહકારો પણ કેમિજનની પેદાશ. સુવિખ્યાત આર્થિકશાસ્ત્રી મહાલ-નોબીસે યોજનાને અંકશાસ્ત્રી એપ આપ્યો અને જુજીએ અર્થશાસ્ત્રી ડૉ. આનંદ તેમના આર્થિક સલાહકાર રહ્યા. ભારતને આધુનિક રાષ્ટ્ર બનાવવાને નામે તેમણે રૂસી દળનું આયોજન શરૂ કર્યું. ઉદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયા આરંભી. અને દુનિયાભરના સમૃદ્ધ દેશોમાંથી આર્થિક, સલામ બીજી લાવીને આધુનિકરણની પ્રક્રિયાને પ્રારંભ કર્યો. વિદેશી સલામની સાથેસાથ વિદેશી સંસ્કારો-વિચારો પણ આવ્યા અને આધુનિકતાને નામે ‘અંગ્રેજિયત’ અને અંગ્રેજી ભાષાની જોડાવા સ્થાપિત થઈ. વિદેશી વિદ્યાપીઠોના શિક્ષણની પ્રતિષ્ઠા પુનઃ સ્થાપિત થઈ એટલું જ નહિ પરંતુ તેની પછી જીયામાં જીયા સ્થાનો માટેના પાસપોર્ટ બની રહી. નેહરુના શાસનમાં અંગ્રેજો તો ગયા હતા, પણ અંગ્રેજિયતે પોતાનાં મૂળ નાખ્યાં. ‘પ્રમતિશીલતા’, ‘આધુનિકતા’ અને ‘વૈશ્વિકતા’ને નામે ભારતના સ્વત્વને વળી પાડ્યું

હારી દેવાના પ્રયાસો થયા. ટેકનિકલ પ્રગતિ અને ઔદ્યોગિક વિકાસને નામે અને તે માટે સમાજમાં, સાડું હુલ્લી રાત્રી ધરાવનાર છતાં સામાજિક પ્રશ્નો અને સામાજિક મુદ્દાની બાબતમાં સાવ અજ્ઞાન અથવા તો બાળક જેટલું જ જ્ઞાન ધરાવનાર એક 'ભણેલા'ઓને નવો વર્ગ ઊભો થયો.

૩

નેહરુયુગમાં ખૂબ જ અવસ્થિત પ્રચાર દ્વારા એવું કસાવવામાં આવ્યું કે ભારતના આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા એ સાંધા ગાળાની પ્રક્રિયા છે એટલે જન-સામાન્યનું જીવનધોરણ ઊંચું આણીતાં સારા એવા સમય જશે. બીજું તે દરમિયાન સમસ્ત પ્રજાએ ઉત્પાદન વધારવાનું ચાલુ રાખવું પડશે. ઉત્પાદન વધવાથી જ આવક વધશે તેને વાપરી નાખવાને બદલે, નવું મૂડીરોકાણ કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવી પડશે. આમ પ્રજાનું જીવનધોરણ ઝાડું ઊંચું નહિ જઈ શકે. વળી પ્રજાના તમામ વર્ગોએ સહકારની ભાવનાથી કામ કરવું જોઈશે, જેથી દેશમાં ઉત્પાદનની ક્રિયા સતત ચાલ્યા કરે. આમ સતત ઉત્પાદન, પ્રજાના વિવિધ વર્ગો વચ્ચે સહકાર, અને પેટે પાટા બાંધીને પણ ઊંચા જાયત દેની વાત આગેય કરવામાં આવી. ખેતીનાં ફોરે જમીનના નાના-દુક-ડાઓને એકત્રિત કરી, મોટા ખેતરો તૈયાર કરી યંત્રોનો ઉપયોગ કરી, ખેતીનું આધુનીકરણ કરવાની વાત રજૂ થઈ. નેહરુએ દુકડાઓના એકીકરણ માટે એક વખત, 'હજારો કાંતિ કરીને' ભારતમાં સહકારી ખેતી દાખલ કરવાની વાત પણ કરી. અમેરિકામાં અને રશિયામાં મોટા ખેતરો છે તેથી આપણે ત્યાં પણ મોટા ખેતરો હોવાં જ જોઈએ. રશિયાપરતોએ રશિયામાં સામૂહિક ખેતરો હતાં તેથી અને ત્યાં મંત્રીકરણ થયું હતું તેથી અને અમેરિકા-ભક્તોએ આધુનીકરણ અને અર્થશાસ્ત્રના 'કેન્ડા લાલ' (કેકોનોમિ એન્ડ રફલ)ના સિદ્ધાન્તને નામે મોટા ખેતરોની હિમાયત કરી. અર્થશાસ્ત્રના સૌ કોઈ અબ્બાસીઓ અને વિદ્યાર્થીઓને એમ ભણાવવામાં આવ્યું કે 'જમીનના દુકડાઓ' એ જ ભારતની

ખેતીના પગલપણાનું કારણ છે. અને તેનાં ઉપાય છે મોટા ખેતરો અને ટ્રેક્ટરો.

નેહરુયુગમાં ત્રીજી વાત એ કસાવવામાં આવી કે મોટા પાયા પરના પશ્ચિમી ઢબના ઉદ્યોગીકરણ સિવાય ભારતની પ્રજાનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવું શક્ય જ નથી. બીજું, ભારતમાં જમીન ઉપર વસ્તીનું દબાણ વધારે છે. જમીન ઉપર આ વસ્તી બોળ રૂપ છે. તેમનો ઉત્પાદનમાં કરોડો ફાળો હોતો નથી. આથી આ વસ્તીને ગામડાંમાંથી અને ખેતી-માંથી ઉદ્યોગમાં લઈ જવી પડશે. ગામડાંમાંથી વસ્તીને સહેરોના ઉદ્યોગમાં લઈ જવી એ વિકાસનો એકમાત્ર ધોરી માર્ગ છે. આમ ગામડાંની વસ્તીની ફેરબદલીને પણ આવશ્યક ફેરફાર તરીકે લેખવામાં આવી.

૪

આગાહી પહેલાં ઠેક ૧૯૪૬માં સત્તા ધારણ કરનાર નેહરુ જીવ્યા ત્યાં સુધી વડા પ્રધાન પદે રહ્યા અને, પ્રજાએ તેમને જોખેખોળા ભરીને પ્રેમ અને ચાહના તથા હવે લગભગ અધે કડી શકાય એવી ભક્તિ અર્પાઈ. ખૂબ દુકા ગાળાનો દોઢે વર્ષનો શાંતિયુગ બાદ કરતાં, વળી પાછું નેહરુ કુટુંબ સત્તાશઢ થયું. ઠેક ૧૯૬૬થી ઇન્દિરા ગાંધીએ સત્તાનાં સૂત્રો રાંભાળ્યા. ઇન્દિરાજીના નેતૃત્વ હેઠળ લગભગ ૧૯૬૭ની ચૂંટણીમાં કેન્દ્રિય પક્ષે કારમી હાર પામી. તેમના જ શાસન-કાળ દરમિયાન, આયોજન બંધ થયું અને ત્રણ વાર્ષિક 'યોજના'ઓ અમલી બની અને મોડે મોડે ૧૯૬૯માં ચોથી યોજનાનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં પણ કોઈ જોમ કે વિકાસ-લક્ષિતા દૃષ્ટિથી દૂર થયાં. નેહરુએ અપનાવેલી વિકાસની બુદ્ધરચના લોકશાહીના સંદર્ભમાં કામ લાગી શકે તેવી ન હતી.

આથી ઇન્દિરાજીએ નેહરુની વાતથી તદ્દન વિરુદ્ધની વાતનો પ્રારંભ કર્યો. બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરીને પોતે 'પ્રગતિસીધ' છે એમ સ્થાપિત થયું. પરંતુ બીજી તરફ ભારતમાં જાહમતી મતદારો ગામડાંમાં વસતા હોઈને તેમના મતો મેળવવાની

દરિદ્રી જમીનની ટોચપછીનો ખાસ આગળ
કર્ષે. એમ કરીને તેમણે એક તરફ જમીનના
દુકાઓના એકત્રીકરણનો ખ્યાલને, સામૂહિક ખેતીના
અને સહકારી ખેતીના ખ્યાલને વૈચારિક ક્ષેત્રમાંથી
ફગાવી દીધા. ખીજું, ગામડાંમાંની એકર વસ્તીને
ઉદ્યોગમાં અને ખેતી બહાર રોજી આપવાના
'ટ્રાન્સફર એન્ડ પોસ્ટવેશન'ના ખ્યાલને ફગાવી દઈને
ગામડાંના ગરીબોને, ટોચપછી દ્વારા તેમજ પડતર
જમીન આપીને ગામડાંમાં જ રિયર કરવાની નીતિનો
પ્રચાર કર્યો.

નિદર્શીકર મોટા પાયા પરના ઉત્પાદનના
ફાયદાઓ ગણાવ્યા કરતા અને રસી દળનાં સામૂહિક
ખેતરોની દિમાખત કરતા બૌદ્ધિકો અને અર્થશાસ્ત્રીઓ
હવે એમ કહેવા લાગ્યા કે નાનાં ખેતરોમાં જ વધુ સારું
વધુ કુશળતાથી ઉત્પાદન થઈ શકે. નાનાં ખેતરોથી
ઉત્પાદકતા વધશે, એમ સરોધનો બહાર આવવા
લાગ્યાં. ગામડાંની વસ્તીને ગામડાંમાં જ રિયર કરવાની
અને તેમ ખેતીમાં રિયર કરવાની વાત પાટી કરવામાં
આવી.

સાથેસાથ સહેરી નિલકત ઉપર ટોચપછી
દાખલ કરવાની વાત કરવામાં આવી ખરી પરંતુ
તેના અમલ વિશે હજુ કોઈ સ્પષ્ટ વિચાર કે
આચારનાં ચિહ્નો જણાતા નથી અને જ્યાં કાનૂનો
થમા છે તેની કોઈ દુરસમી અસરની કોઈ સંભાવના
નથી—જેમ સામિયાણાની નાબૂદીથી માત્ર પ્રગતિ-
શીલતાનો પોણો પ્રચાર થયો પરંતુ તેની પ્રભુત્વન
ઉપર કોઈ વ્યાપક અસર ન થઈ... જરાબર તેમ જ,
એક ખીજી તોંધવા જેવી બાબત એ છે કે ખેતીમાં
નાના પાયા પરના ઉત્પાદનને લાભદાયક ગણાવનારા
બૌદ્ધિકો કારખાનાની બાબતમાં તો જંગી કક્ષાં
કારખાનાની જ દિમાખત કરતા રહ્યા છે. વળી, તેઓ
અંબરચરખાને હાસ્યરપદ ગણીને સ્વયં સંચાલિત
સાળતી ગિરદાવડી ગાય છે. તેમણે અર્થશાસ્ત્ર આ-
ખને બાબતમાં તો સાચું ન જ હોઈ શકે. ખેતી
અને ઉદ્યોગમાં અર્થશાસ્ત્રના કોઈ અલગ અલગ
નિયમો તો કામ કરતા નથી. ખેતીમાં પહેલાં મોટા

પાયાના ઉત્પાદનની દિમાખત કરનારા બૌદ્ધિકો દબે
નાનાં ખેતરોની દિમાખત કરતા કેમ થઈ ગયા હશે ?
અને જે ખેતીમાં નાના પાયાની દિમાખત કરતા
હોય તો ઉદ્યોગમાં મોટા પાયાની દિમાખત કેમ કરતા
હશે ?

અસાર સુધી તમામ વર્ગો વચ્ચેના સહકારથી,
જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રના સહકારથી તેમ જ
આર્થિક વિકાસ માટે લાંબા ગાળા માટે અચલ
વધારવા માટે જે પાટા બાંધવાની દિમાખત કરનારાઓ,
હવે એકદમ રાષ્ટ્રીયકરણની તેમ જ જાહેર ક્ષેત્રના
આધિપત્યની વાત કેમ કરતા હશે ? હવે ગરીબો
વધુ સમય રાહ નહિ જુએ એમ ધમકી આપ્યા કરીને
સમાજના બીજા વર્ગોને શા માટે સીધાદોર કરવા
પ્રયત્ન કરતા હશે ? ઉત્પાદન-વધારા પર ભાર
મૂકવાને બદલે હવે વિતરણને અથવા આવકની
વહેંચણીને શા માટે અગત્ય આપતા હશે ?

૫

આ પ્રશ્નોનો જવાબ એ છે કે અસારે ભારતમાં
બૌદ્ધિકતાને નામે, વૈજ્ઞાનિકતાને નામે, આધુનિકતાને
નામે અને પ્રગતિશીલતાનો નામે એક નવો
'બૌદ્ધિકો'નો વર્ગ અથવા તો 'ઉર્જાગિવાત' સોડોનો
વર્ગ આસ્તત્વમાં આવ્યો છે અને તે વર્ગ અર્ધ
ચૂંટણીઓમાં ભારતના શાસન પર કાબુ જમાવીને
ખેસી ગયો છે. આ વર્ગ એમ દિમાખત કરે છે કે
બૌદ્ધિકોએ 'કમિટેડ' હોવું જોઈએ—પ્રાંતબદ્ધ હોવું
જોઈએ. કોને ? સમાજવાદને અને ગરીબ આમ-
જનતાને. તેઓ આમજનતાની અને ગરીબોની વાત
કરે છે ખરા, પરંતુ બરીઓ સાથે તેમને કશું
સ્તાનસૂતક હોતું નથી. જેમ આપણા ધર્મગુરુઓએ
ઈશ્વરની મૂર્તિ સ્થાપી તેને નામે બધાં જ પાપો
આચારો જરાબર તેમ જ આ વર્ગ ગરીબ નામના
દેવને નામે બધાં જ કર્મો કરે છે અને તે દામ્ય
ગણે છે. ધર્મમાં મંદિરમાં રહેલી મૂર્તિની જે
અગત્ય છે અને કામગીરી છે તે જ અર્થમાં તેઓ
મૂર્તિઓનું સ્થળ કરે છે. મૂર્તિને નામે અને મૂર્તિ માટે

બધો જ વૈભવ પ્રાપ્ત કરી જેમ પૂનરી એ બધું
આરોગી બન્યું છે, બરાબર તે જ રીતે, ગરીબોને
નામે અને ગરીબોને માટે સારાં તેમ જ નફારાં બધાં
કામો કરીને તેનાં ફળ તે પોતે આરોગી બન્યું છે.

આ વર્ગનાં કોનો કોનો સમાવેશ થાય છે ?
સૌ પ્રથમ તો સરકારનાં ખેડેલી અમલદારશાહી અને
લોકરના અમલદારો. આ વર્ગને આપણી ઉપર ચાસન
કરનાર બ્રિટિશ પ્રભુઓ તૈયાર કરેલો છે અને તેઓ
દરેક પક્ષ બારતવાસી હોવા છતાં એક કાળા અંગે
તરીકે જ વર્તે છે. એમની ભાષા અંગ્રેજી છે, એમની
રહેણીકરણી બ્રિટિશ છે અને એમનાં સંતાનો બધે
છે 'પબ્લિક સ્કૂલ'માં અથવા તો મિશનરીઓએ
ભારતભરમાં શરૂ કરેલી અંગ્રેજી માધ્યમની શાળા-
ઓમાં. ભારતનાં રાજ્યોમાં વિવિધ ભાષાઓ શિક્ષણનું
માધ્યમ બની ભારે આ વર્ગે સમગ્ર ભારતમાં મુખ્યત્વે
અંગ્રેજી (અને 'મહેસ્વાનીની રાણે' હિન્દી) માધ્યમ-
વાળા ૭૦૦ જેટલી 'સેન્ટ્રલ સ્કૂલો' ખોલી છે.

નેહરુકુળના આયોજનમાં આ વર્ગનો ખૂબ જ
વિસ્તાર થયો. પરદેશો સાથેના સંબંધો ખૂબ વધા-
રવામાં આવ્યા છે, માદા બનાવવામાં આવ્યા છે, અને
પરિણામે ઉપર દ્વારોમાં બે જુઓની સાથે બીજાં
અનેક ઉગ્રોમાં છે. તેઓ છે, બેનગરો, ટેકનિશિયનો,
ધબરો, નિબંધકારો, દાકતરો, વકીલો, પત્રકારો, પ્રોફે-
સરો, કળાકારો, રાજકારણીઓ અને ખુદ સમાજસેવકો.

ભારતની અમલદારશાહીએ નેહરુકુળના આયો-
જનમાં પોતાનો 'સુવર્ણકાળ' અનુભવ્યો છે. સમાજ-
વાદને નામે પ્રભુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલાં મળવક નીણાં
અને હંમેશા વધતી જતી સત્તાને આધારે અમલ-
દારશાહી ખૂબ દબીમૂત થઈ છે અને હવે તેમણે
સમાજમાં પેદા થયેલા નવા વર્ગો સાથે પક્ષ અનુ-
સંધાન કરી લીધું છે. આપણે કમનસીબે જેઓ
ક્રાંતિકારીઓ કે 'ગમેરીઓ' કે 'પ્રગતિશીલો' કહેવાય
છે તેઓ પણ આ જ વર્ગના એક ભાગ છે. તેમના
વિચારો અને સંસ્કાર વિભાજીતો હોય છે, અને તેથી
ક્રાંતિકારીઓના પક્ષ આ વર્ગ સાથે સારો એવો

ધરોળો હોય છે અને આમજનતા કરતાં અમલ-
દારશાહી સાથે તે વધુ સહેલાઈથી બળી શકે તો હોય
છે. બંનેનું માનસિક માળખું બ્રિટિશ કે રૂસી હોઈને
બંને વચ્ચે તાર સંધાતાં વાર નથી લાગતી. આ
ક્રાંતિકારીઓ વાસ્તવમાં 'આરામપુરવીના ક્રાંતિ-
કારીઓ' હોય છે. દેસની પ્રજાની વિશિષ્ટતાઓ અને
વાસ્તવિકતાઓ સાથે તેમનો સંપર્ક, બહુ આકર્ષ-
પાતળો હોય છે.

૬

આ કહેવાતા ઔદિક કે ઉચ્ચગણતાને સમાજ-
વાદનો અને રાષ્ટ્રીયકરણનો વિચાર ખૂબ મારફત આવી
થયો છે. આ વિચારોને નામે વ્યક્તિમત્તા માલિકોની
સંપત્તિ લઈ શકાય છે, અને તેને પરિણામે પોતાને
વહીવટ કરવાનો મળે છે. આ કરવાથી મૂડીવાદનો
નાશ કરવાનો અને પ્રગતિશીલ હોવાનો મથક મળે છે,
અને 'બીજી' તરફ આમજનતાની વ્યાપક ધોરણે
બનાવટ કરી શકાય છે. સમાજવાદને નામે આ વર્ગ
લોકો પાસેનાં વધુમાં વધુ નાણાં રાજ્યની તિબ્બ-
રીમાં તાણી લાવી રહ્યો છે અને આમ કરીને પ્રભુ-
જીવન પરનો અંકુશ વધુ ને વધુ કમકમ બનાવી રહ્યો
છે; સમાજવાદને નામે આ વર્ગ કામદાર દ્વારા અને
અધિકારી બદલીને પોતાના હાથમાં વધુ ને વધુ
શાળકીય સત્તા પક્ષ હાથ ધરી રહ્યો છે અને તેનો
ઉપયોગ પોતાના હિતમાં કરી રહ્યો છે. આયોજનને
નામે અને કમ્યાણ રાજ્યને નામે રાજ્યની પ્રદક્ષિ-
ઓનો ચોક્કસ વિસ્તાર કરીને પોતાના વર્ગના
સંતાનો અને સગાવડાઓ માટે રાજ્યકારીની અને
સલામત આવકની વ્યાપક તકો બિભી કરી રહ્યો છે.

આધુનિકતા અને વૈજ્ઞાનિકતાને નામે આ વર્ગ
વિદેશમાં હોય છે તેથી સુખસગવડો ભારતમાં બિભી
કરી રહ્યો છે અને તે સરકારી ખર્ચે માણી રહ્યો છે.
રેલવેમાં પ્રથમ વર્ગની મુસાફરી, હવાઈ સેવાઓનો
વિસ્તાર, એરક્રાન્ડ-ડ ટ્રેઈનો, ગિરિમથકો પર
હોટલો અને 'હોલીડે હોમ્સ', ઠેર ઠેર બિલાં કરાયેલાં
'ગેસ્ટ હાઉસ', અને અભોદ્યપ્રમોદનાં સંખ્યાબંધ
સાધનો આ વર્ગ પોતાને માટે જ બિલાં કરે છે.

અસલ મૂડીદારો અને રાજ્યો મહેલો જેવાં મકાનો બાંધતા હતા. હવે આ વર્ગ સરકારી ખર્ચે આવાં મગનચુખી મકાનો બાંધે છે અને ભોળવે છે. મુંબઈમાં નરીમાન પોઇન્ટ ઉપર રૂપિયા એક હજારના એક-ચોરસવારના હિસાબેની જમીન રાષ્ટ્રની માલિકીનું લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કોર્પોરેશન, એર ઇન્ડિયા ઇન્ડસ્ટ્રીશનલ અને રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકે ખરીદે છે અને ગરીબ દેશમાં આખે આખે તેવાં મહાલયો બાંધીને ભોળવે છે. રેસિડેન્સ અને વાહનની સગવડ તો આ વર્ગ માટેની ખૂબ સામાન્ય સદૃજ સગવડ ગણાય છે અને તે સરકારી ખર્ચે ભોળવે છે. આ બધું મેળવવા માટે તે એવો પ્લીએ રાજ વાપરે છે અને તે છે 'એડિશનલી'—કાર્યક્ષમતા, કાર્યક્ષમતા કેટલી વધી તે તપાસવાનું કોઈ સાધન તેઓ રાખતા નથી. પરંતુ તે માટેની તમામ સગવડો તેઓ અચૂક મામ્ કરી લેતા હોય છે.

આ વર્ગની લાક્ષણિકતા, એ છે કે તે મિલકત ધરાવવામાં કે માલિક બનવામાં માનતો નથી. મિલકત ધરાવવા માટે પ્રુપાય કરવો પડે છે. પરંતુ આ વર્ગ તો, માલિકી ધરાવ્યા વિના, કદીયે જવાબદારી ઉપાધ્યા વિના મિલકત ભોગવવામાં માને છે. આ મિલકત, સુખસગવડો તે, જીવનમાં ખાણે છે અને પોતાનાં સંતાનેને પણ તે ભોગવવાની સ્થિતિમાં અચૂકપણે મૂકતો જાય છે. આમ આ માલિકો નહિ પણ બોક્કાઓના વર્ગ છે. જવાબદારી વિહોણા સત્તાધીશોના વર્ગ છે. આ વર્ગ પોતાની હાલત સુધારવા કંપ્લાયુરાન્સની રચના પણ કરી લીધેલી છે.

પુરૂ રાજકારણીઓ પણ આ વર્ગના હાથના ખાદ્ય છે. એમની સામે આંખો મીંચનાર, પ્રજાના પ્રતિનિધિને તેઓ એના મળીને ઉધવાલી ચકે છે, બલભાસની રાજકીય કારકિર્દી આ વર્ગના લોકો ખતમ કરી ચકે છે. તેઓ પોતાના વર્ગનું હિત સધાય. તેમાં જ સ્વદિત-સાધનામાં જ રચ્યાપચ્યા હોય છે. તેને આ કે તે સાસકમાં કે પક્ષમાં કે વિચારસરણીમાં રસ નથી. જે શાસક અનુકૂળ આવે તેનાં તે તરત જ દોઢ પીટવા પણ મંડી પડે છે.

અને આમ કરવા માટેનાં વૈચારિક મહોરોઓ પણ તે આસાનીથી શોધી કાઢી ચકે છે.

આ વર્ગ ગુણગ્રાહી અને મધુરશી હોય છે. આ મધુરશીતા તેને બધે જ 'માનવીય' સંબંધો કેળવવામાં ભારે આશીર્વાદપૂરવાર થાય છે. આ વર્ગ માણસ નેષ્ટને વાત કરવામાં અને પ્રસંગ નેષ્ટને સાજ સજવામાં માનતો હોય છે. અભારે તે સહાઓ કે આપ્તવાનો પૂરતો ઉદામવાદી વિચારો બ્યક્ત કરતાં જોવા મળે છે. પોતાના વર્ગ સિવાયના તમામ લોકોને પારિશ્વરપૂર્ણ સલાહ આપી ચકે છે અને આપે છે. આ વર્ગ રમ્યાદ્ધુ અને રૂપબદ્ધુ હોઈ, તેને ઝોળખી કાઢવો અને તેની તરફીઓ ખુશ્તી પાડી દેવી એ ખૂબ દુશ્કર કામ છે.

વળી છેલ્લાં બે વર્ષથી આ જ વર્ગના લોકો પોતાની સ્થિતિ સમાજના બીજા વર્ગો કરતાં સારી હોવા છતાં પોતાની સ્થિતિ યોર સુધારવા દેશબરમાં આદેશલો ગણાવે છે. બેંકોમાં, રેલવેમાં અને રાજા-કાલેજોમાં અત્યારે સૌથી વધુ આદેશલો ગણાય છે. વિમાનવ્યવહારમાં સૌથી વધુ હાતાલો પડે છે. અને ખુબ હોય કે ન હોય તોપણ આપણા રાજકર્તાઓને આ વર્ગની માગણીઓ સ્વીકારવી જ પડે છે. ખુબ ઇન્દિરાજીએ ચૂંટણી પહેલાં કેન્દ્ર સરકારના કમિ-ચારીઓની મોંઘવારી વધારવાની માગણી શતોશત સ્વીકારીને તેમને રૂ. ૧૧૦ કરોડ મળી આપ્યા હતા. ખેતીમાં ટ્રાયપ્લોની અને 'કુટુંબને એક એકમ' ગણવાની માગણી કરતો આ વર્ગ આવકવેરાની બાબતમાં કુટુંબને એકમ ગણવા તૈયાર નથી અને પત્નીની આવક પણ અલગ આકારની નેષ્ટ એ વાતની જોરદાર દિખાવત કરે છે.

૭

આમ પ્રજાને લોગે અને હિસાબે અને નેપામે સ્વદિત-સાધના કર્યા કરતો આ વર્ગ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સંપૂર્ણતઃ સાર્થવાનિક માનસ ધરાવતો હોય છે. શાનવિરાગ, અધ્યાત્મ, તત્ત્વદર્શન બધું પશિમ-માં જ અને તેમાં અત્રેજી લાપામાં જ વિહર્યું છે

એમ માને છે. પશ્ચિમનું જે કંઈ હોય તેના પ્રત્યે બાળકના જેવા મુગ્ધ ભાવથી જુએ છે અને તેને બાળકના જેવી સરળતાથી સ્વીકારી લે છે. પશ્ચિમમાં સાહિત્ય, કળા, સ્થાપત્ય, યંત્રવિદ્યા જે કંઈ નિકસે છે તેનું તે અવિચારી અનુકરણ કરે છે. પહેલેથી મારીને માનસિક વિચારોની બાબતમાં તે પોતાના શાસક દેશના સંસ્કારોને અનુસરવામાં સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. એના પરમાં અને દિમાગમાં બધું જ 'કોપોર્ટેડ' હોય છે. તેના પોતાના દેશની કળા, સ્થાપત્ય, ચિંતન ઇત્યાદીને એને બહુ નંજીવી ખબર હોય છે. અને પોતાના આ અસ્તાનની બાબતમાં તે ગૌરવ અનુભવતો હોય છે. તેને દેશની પ્રજાના પ્રશ્નો અને દેશની વાસ્તવિકતાનો કરો ખ્યાલ હોતો નથી. પોતાના દેશને એક વિદેશી તરીકે જાણના અને તેમાં એક વિદેશી તરીકે જીવવાનો પ્રયાસ તે કર્યા કરતો હોય છે. પશ્ચિમમાં બનતું, લખાતું, ચિંતવાતું બધું જ પ્રગતિશીલ અને આધુનિક એમ માનીને એ એને વિવેક વગર અનુસરતો હોય છે. પરિણામે આ વર્ગે જીર્ણ કરેલા મકાનો કે તેમજ કરેલી યોજનાઓ આ દેશમાં માફક આવતાં નથી અને નિષ્ફળ જાય છે. અને છતાં આ બુદ્ધિજીવી વર્ગે દેશમાં સાર્થક માનસની બોલબોલા રચાવી છે.

મર્ફ ટ્રીટ્ઝીઓમાં આ વર્ગે દેશભરમાં બરાબર પોતાનો કાબૂ જમાવ્યો છે, જ્યારે આમ પ્રજા ગરીબી દહાવનાં સત્રોથી છતરાઈને, એ વર્ગને સત્તાશૂન્ય બનાવીને પોતે ઠીંતી તે જ સ્થિતિમાં કબ્જી રહી છે.

આવા વિષય સંજોગોમાં બૌદ્ધિકનો ધર્મ શો ? તેની કામગીરી શી ? આપણે ઉપર જે વર્ગ ગણાવ્યો તે વર્ગ પોતાની જાતને આમ તો બૌદ્ધિક ગણાવવાનો પ્રયાસ કરતો હોય છે પરંતુ તે પોતાના દિમાગનો જ મુખ્યત્વે ઉપયોગ કરતો હોઈ તેને બુદ્ધિજીવી અથવા તો બુદ્ધિવંદે નિર્વાહ સલાવતો વર્ગ એમ કહીએ તો ચાલે. અહીં બુદ્ધિનો ઉપયોગ,

પોતાની અને પોતાના વર્ગની સારી સ્થિતિ સુધારવામાં અને સુધરી હોય તો તે પોતાની સાથે પુરતો જ થતો હોય છે. આમ એ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે અને પરંતુ બુદ્ધિ વિશે પ્રામાણિક હોતો નથી તે પોતાના હિતમાં બુદ્ધિનો વ્યભિચાર કરવા દેખેશો તૈયાર હોય છે. આથી આ વર્ગને બુદ્ધિજીવી તરીકે જોવાયેા ઠીક યર્ષ પાડો.

આપણે અહીં બૌદ્ધિકને બુદ્ધિજીવીથી અલગ પાડીશું. બૌદ્ધિક પણ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે અને તે દ્વારા પોતાનો નિર્વાહ સલાવતો હોય એ તો સાચું, પરંતુ બુદ્ધિનો ઉપયોગ તે સ્વહિત-સાધના માટે નહિ પરંતુ સત્ત્વ શોધવા માટે કરતો હોય છે. પરિસ્થિતિને સમજવા અને સમજીને તેમાં રહેલા પ્રશ્નોના બુદ્ધિપૂર્વક ઉકેલ લાવવામાં પ્રયત્નશીલ હોય છે. તે તમામ પ્રશ્નોને ધીરજથી અને સ્વસ્થતાથી, ખુલ્લું મન રાખીને તપાસતો હોય અને બુદ્ધિપૂર્વક તેના ઉકેલ લાવવામાં માનતો હોય. તે કશાંયે વિચારથી, વિચારસરણીઓથી, માન્યતાઓથી, ચિંતનથી, પ્રચારથી અંગર્ગ દે યદાર્થ ન જાય પરંતુ તે બધાને પોતાની બુદ્ધિની સરાથુ પર આવીને તપાસે અને એ બધાનો ઉપયોગ આત્મપ્રજ્ઞા બહુજનસમાજના હિતમાં યર્ષ રહ્યો કે કેમ તે સાફ કરે. માનવજાતિનું, ધર્મને નામે, કાષ્ઠકામતાને નામે, મૂડીને નામે, વિચારસરણીને નામે, પક્ષને નામે કે ખુદ રાષ્ટ્રવાદને નામે ચતુર શોપણ રોકવા કરે દંભેશ તૈયાર હોય. તે દંભ સંસ્થા કે વ્યક્તિઓ કરતાં માનવજીવનને સમૃદ્ધ બનાવનારાં મૂલ્યોને વરેલાં હોય અને એ મૂલ્યોનું જતન કરવા માટે હરકેમશ તૈયાર હોય, સમસ્ત રાષ્ટ્ર, પણ મૂલ્યોને બાંહેધ મૂકતું હોય તો, તેની સામે પણ પોતાનો અવાજ ઉઠાવશે. તેના લાગે લોકપ્રિયતાનું મોણું પણ આવી શકે અને તેને પ્રજાના તિરસ્કાર કે દ્વેષના ભોગ પણ બનતું પડવાનું. છતાં પોતાની પ્રજા સાથે મહોળત રાખીને તે વિધાયક મૂલ્યોને અડગપણે અને નીડરતાથી વળગી રહેશે. અત્રે બૌદ્ધિક પોતાની ધર્મજ્ઞ સાચવવાની અહોનિશ કોશિશમાં નહિ હોય. કારણ કે

તેને પોતાની વ્યક્તિગત 'ઇમેજ'ની કોઈ આવ-
શ્યકતા નહિ હોય. તે તો પોતે જે વિધાયક મૂલ્યોને
વરેલાં હોય તેને જ સાચવવા પ્રયત્ન કરશે. લોકોને
પોતાની વાત ન મનતી હોય તો તેને પ્રેમપૂર્વક
સમજાવશે. પરંતુ જે વાત પોતાને સાચી લાગતી
હોય તે જરૂર કહેશે. જે સમયે કહેવાનું જરૂરી હોય,
જરાજર તે જ સમયે કહેશે. તે વખતે વ્યૂહાત્મક
મૌન નહિ જાળવી લે. સમાજમાં જેઓ ધનની,
આવકની કે પોતાની અંતઃ શક્તિઓની બાબતમાં
સંપન્ન હોય તેઓ તેનો ઉપયોગ, સમાજના અસંપન્ન
દીન લોકોના હિતમાં જ કરે અને પોતાની આર્થિક
સ્થિતિ કે પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે નહિ એ વાતનું આ
બૌદ્ધિક સતત રખોણું ક્યાં કરતો હશે.

૯

આવા બૌદ્ધિક ભારતની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં
શો ભાગ ભજવવાનો થશે? તેણે શી કામગીરી
જાળવવાની હશે? તેનો મુશ્કેલી શો હશે?

અત્યારના સંદર્ભમાં બૌદ્ધિક તો તેના નજીકના
અથવા તે તેના પોતાના જ વર્ગના 'શુદ્ધિજીવિઓ'નો
મુકાબલો કરવાનો રહેશે. આ શુદ્ધિજીવિઓ, મૂડીદાર-
વાર્ગને હાલીને તેને ક્યાંને પોતે સવાર થવા તૈયાર
થઈ રહ્યા છે. આથી સામાન્ય માણસના માથા
ઉપરનો ભોળો ઘટવાનો નથી. લોખંડી પાટને
બહેલી સોનાની પાટ ઊંચકનારને જગ્યાએ લોખંડું કદ
થનું નથી. એટલે ભારતના બૌદ્ધિક તો આ શુદ્ધિ-
જીવિઓએ સામાન્ય પ્રબળ, સોપવાની, તેને ઘેનમાં
રાખવાની, તેને ઊંઘાં લણાવવાની, તેને ભ્રમમાં
રાખવાની જે અનેક પદ્ધતિઓ, રીતો, તરકીબો,
સંસ્થાઓ, યંત્રો અને વિચારો વિકસાવ્યાં હોય
તેને ખુદલાં પાડ્યાં પડશે. તેની સામે આગપ્રબળને
સમગ્ર બનાવવી પડશે. સમાજવાદ, રાષ્ટ્રીયકરણ,
આર્થિક વિકાસ, હાથું જીવનધોરણ, અધુનિકતા,
પ્રગતિશીલતા, કાર્યદક્ષતા, ધૈર્યાનિકતા અને ખુદ
કાંનિને નામે શુદ્ધિજીવિઓ દ્વારા, આગપ્રબળની ચાલ
રહેલી છેતરાયજીને ખુદલાં કરવાનું મુશ્કેલ કામું કરવું

પડશે. ઉચ્ચસ્થાનનાં પ્રલોભનોથી ત્રાડીને બહિષ્કાર
અને બંદીવાસ મુખીના તમામ અંતરાયો વચ્ચે પણ
તેણે અડખ રહેવું પડશે. તે હસ્યમૈશ પ્રબળની સાથે
રહેશે. તે પ્રબળને એક ભાગ બનવાની અને પ્રબળની
સાથે રહેવાની તકને પોતાનું અહોભાગ્ય માનશે.

આ બૌદ્ધિકનું બીજું કામ હશે ભારતની પ્રબળના
સ્વત્વને — વ્યક્તિત્વને પ્રકટ કરવાનું. ભારત એક
પ્રાચીન દેશ છે અને તેણે હજારો વર્ષના અનુભવોમાંથી
પોતાનું આગનું વ્યક્તિત્વ વિકસાવ્યું છે. આજે
વિદેશીઓની ચંચલવાની આગેવાનીથી અંતર્ગત
અચેલા લોકો, તેઓ સર્વ બાબતમાં સર્વોપરી છે
એમ માનીને તેમનું અંધ અનુકરણ ક્યાં કરે છે.
શુદ્ધિજીવિઓને આ અંધ અનુકરણમાંથી બચાવવા
પડશે અને તેમને આપણા પોતાના દેશને તેના
ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિના લબ્ધ વારસાને, જીવનના દર્શનને
સમજતા કરવા પડશે. જે દેશમાં તેઓ જનમ્યા છે
તે દેશની ધરતી અને એ ધરતીના લુણ રૂપ માનવી
સાથે નાતો બાંધી આપવો પડશે. એ દેશની કળા,
સ્થાપત્ય, સંગીત, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને જીવન-
દર્શનને સમજાવવું પડશે.

પરદેશની પ્રબળોએ પોતાના પ્રમો ઉદ્દેશવાને
માટે જે કંઈ ચિંતન કર્યું, જે કંઈ અનુભવ મેળવ્યો
અને જે કંઈ જ્ઞાન વિકસાવ્યું તેનું અંધ, વિવેકહીન
અને વાનરનકલ જેવું અનુકરણ કરીને તેને સિદ્ધિ
માનવાને બદલે એ બધામાંથી આપણા દેશ માટે શું
પ્રસ્તુત અને શું અપ્રસ્તુત છે તેનો વિવેક કેળવવો
પડશે. અન્ય દેશોમાં વિકસેલા સિદ્ધાંતો ભારતમાં
લાગુ પાડવાનો પ્રવાસ કરવાને બદલે, ભારતની
વાસ્તવિકતામાંથી અને પ્રબળજીવનમાંથી આપણને
અનુકૂળ અને પ્રસ્તુત એવા નવા સિદ્ધાંતો, નવા
નિયમો અને નવું જ્ઞાન વિકસાવવું પડશે. અને
શુદ્ધિજીવિઓ આગપ્રબળની સાથે અને આ દેશની
વાસ્તવિકતાઓની સાથે એકરૂપ થાય તે માટે
બૌદ્ધિકોએ પ્રયત્નસીલ રહેવું પડશે.

ભારતના સ્વત્વને અને પ્રબળના કૌરવને જાળવવા
માટે બૌદ્ધિક, અંગ્રેજી ભાષાના સંદર્ભમાં પણ એક

ખાસ કામગીરી બાબતની પણે. સ્વભાષા એ શિક્ષણનું માધ્યમ હોવું જોઈએ એ ક્રાંતિ નો ધર્મ છે. પરંતુ, રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન હિંદુસ્તાનીએ નથી લીધું. અંગ્રેજ દહુ ખણ નોકરી માટેની ભાષા રહી છે. એને આધારે જ નોકરી મળી શકે છે. જ્યારે દેશનો કારભાર દેશની પોતાની ભાષામાં આવશે ત્યારે જ અંગ્રેજ સાચા અર્થમાં જ્ઞાન મેળવવા માટેની ભાષા થશે. અત્યારે તો તે 'લેંગ્વેજ ઓફ બેબરી એન્ડ સ્નેબરી' છે. આથી આપણી પ્રજાનું સ્વત્વ પ્રકટ થઈ શકે નથી. દહુ આપણા દેશમાં અંગ્રેજ ભાષા દ્વારા અંગ્રેજીયત ફેલાઈ રહી છે. ગાંધીએ કરેલી સાર્વત્રિક ક્રાંતિની સામે સાર્વત્રિક પ્રતિક્રાંતિનો પવન વધુ જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યો છે. દેશની પ્રજાનાં સ્વત્વને હજીનાર અને પ્રજાને મુખ્ય કિશોરાવસ્થામાં રાખી મૂકનાર આ સાર્વત્રિક આક્રમણને બૌદ્ધિકાએ પાછું ઈલાવું જ પડશે.

અંગ્રેજ ભાષાએ આપણા વિશ્વના દેશોને એકાંગી બનાવી દીધું છે. આપણે વિશ્વને અંગ્રેજ ભાષા દ્વારા સમજીએ છીએ. વિશ્વની જન્ય પ્રજાઓના ઇતિહાસ અને સંસ્કારવારસાથી આપણે સાવ વંચિત રહ્યા છીએ. સ્વતંત્ર કારતના બૌદ્ધિકોના ધર્મ એ છે કે અંગ્રેજ ભાષાને નોકરીની ભાષાને બદલે માન જ્ઞાનની ભાષા બનાવે અને જુનિયાભરની જન્ય ભાષાઓની બારીએ ભારતની પ્રજા માટે, ભારતની વિદ્યાર્થીની માટે અડપ્પોર ખુલ્લી થવી જાય. તેમ જ આપણે વિશ્વનું સમૂહ અને મંથાઈ દહન કરી શકીશું. બૌદ્ધિકા કામ આપણી આંખે ચડેલા અંગ્રેજ ભાષાનાં ગેમ્સ દૂર કરવાનું હશે.

અત્યાર સુધી એમ માનવામાં આવતું હતું કે હજારો જેવા દેશમાં મધ્યમ વર્ગ દ્વારા, પાશ્ચાત્યોની લોકશાહીને અને અર્થતંત્રનો વિકાસ થયો છે. આમ મધ્યમ વર્ગ એ એવા સુખો, લક્ષણો ધરાવે છે જેનાથી સમાજનો સ્થિરતાપૂર્વક વિકાસ થઈ શકે છે. આ મધ્યમ વર્ગ સમાજને સ્થિર રાખે છે, વર્ગસંઘર્ષ નિવારી શકે છે અને પોતાના સુસ્ત જીવનને આધારે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા પાર પાડે છે.

કમલાએ આ મધ્યમ વર્ગ દ્વારા વિકાસનો આ સિદ્ધાંત ભારતમાં ચરિતાઈ થતો દેખાતો નથી. જલ્દે આ જ વર્ગ જેને આપણે બુદ્ધિજીવી વર્ગ કહીએ છીએ તે, વિકાસમાં અંતરાવરૂપ થામ એવો ભવ જીત્યો થયો છે. આ મધ્યમ કે બુદ્ધિજીવી વર્ગની સંખ્યા ભારતમાં ઓછી વધી છે. પરંતુ આ વર્ગની રહેણીકરણી, માન્યતાઓ, દેશમાં વધુ ને વધુ વપરાશનું વાતાવરણ ફેલાવી રહ્યો છે. સમૂહ દેશોમાં જે કેઈ સુખ-સગવડો છે તેને પ્રગતિને કે સંસ્કાર કે વૈતાનિકતાને નામે ભારતમાં લાંબીને તેઓ બોગવી રહ્યા છે. તેમનું જીવન અને તેમનાં ઘર વિદેશી માલસામાનનું પ્રચાર કેન્દ્ર બની રહે છે. અખબારોમાં આવતી જાહેર ખબરોથી કેઈ મુલાકાત કરે તો ભારત કોઈ આખા દેશ હશે એમ લાગ્યા વિના ન રહે.

જો આપણા દેશમાં વધુ મૂડીનિર્માણ માટે વધુ અંચતની અને વધુ ખચત માટે જોઈ વપરાશની જરૂરિયાત હોય તો, સાદા જીવનની જરૂરિયાત હોય તો, આર્થિક વિકાસનાં હિતમાં બૌદ્ધિકાએ આ વર્ગને પોતાની રહેણીકરણી અને વપરાશમાં ભારે કાપ મૂકવો માટે સંમત થવો પડશે.

બીજું, દેશની મોટા ભાગની પ્રજાને જીવ અને શરીર માંડ માંડ એકબીજાને વળગી રહે એવી સ્થિતિમાં જીવતાં હોય તો તેની પારાવાર ગરીબીનાં ભૂમિકામાં આ બુદ્ધિજીવીઓની રહેણીકરણી અનેતિક અને અમાનવીય છે એમ બૌદ્ધિકે તેમને સાફ સાફ કહી દેવું પડશે. અને આ બુદ્ધિજીવી વર્ગની વિદેશી વાંચન નકલથી ગરીબ પ્રજાને અજાણના તમામ પ્રયોગો અપ્રતિષ્ઠિત, અઆજીવન બનાવવા પડશે. જો ગ્રેગપૂર્વક આ વર્ગ આ વાંત નહિ સ્વીકારે તો આમ પ્રજા દ્વારા તેની પાસે અસહકારથી માંડીને સત્યાગ્રહ સુધીના માર્ગ પસંદ લેવો પડશે. અત્યારે બૌદ્ધિકા માટેના પ્રાણપ્રશ્ન છે બુદ્ધિજીવીઓના હૃદયપરિવર્તનનો અને માનસપરિવર્તનનો. બુદ્ધિજીવીઓ જો પરિસ્થિતિને નહિ ઓળખે તો બૌદ્ધિકાએ પ્રજાને જાગૃત બનાવી સરકાર, વ્યાપારસંઘા અને શિક્ષણમંત્રી બુદ્ધિજીવીઓના આધિપત્યને દૂર કરવા પ્રેરવી પડશે. ઉચ્ચ-

ધારણા', 'શુભવતા' અને 'અર્થાદિત પ્રવેશ'ને નામે યુનિવર્સિટીઓનાં રૂપાયેકાં બારણાં ખુલ્લાં કરી દેવા માટે બૌદ્ધિકોએ પ્રયાસ કરવો પડશે.

પોતાના જ વર્ગના, શુદ્ધિજીઓનો પ્રેમપૂર્વક છતાં મક્કમતાથી મુકાબલો કરવા માટે, તેમને તેમના સાચા સ્વરૂપમાં રજૂ કરવા માટે, તેમના હૃદયને ભારતની પ્રજાનાં હૃદયનો ધનકાર ઝીલવું કરવા માટે અને તેમની શુદ્ધિને ભારતની પ્રજા અને હૃદય સાથે તાદાત્મ્ય સાધતી કરવા માટે, ભારતમાં બૌદ્ધિકો તૈયાર છે ખરા! એવા બૌદ્ધિકો પણ આપણી પાસે

છે ખરા? જે કોઈ છે તેઓ આ યુગધર્મ પાળવા માટે સજ્જ અને ઉત્સાહી છે ખરા?

અચારે તો શુદ્ધિજીઓ, પોતાની આર્થિક હાલત સુધારવા અને જહેતર કરવા માટે, રાષ્ટ્રીય કરજીને નામે રાજ્યાશ્રયની સલામતીની શોધમાં અને રાજ્યની તિતેરીમાંથી પોતાના દિત માટે વધુ ને વધુ નાણાં પગપી લેવાની મયામજોમાં અને અદિલનોમાં પડ્યા હોય તેમ જણાય છે. પરંતુ તેમની આ સ્વદિત-સાધનાને બૌદ્ધિકોએ આગમ્રજ સમક્ષ ખુલ્લી કરવાનો ધર્મ જાળવવો જ રહ્યો.

બૌદ્ધિકોનો યુગધર્મ — એક દૃષ્ટિબિંદુ | ચી. ના. પટેલ

દેશની વર્તમાન સ્થિતિના ધણા નિરીક્ષકોને લાગે છે કે તેના અવિષ્ય વિષે ચિંતા ઉપજાવે એવી અનેક આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય સમસ્યાઓ કરતાં પણ આપણા બૌદ્ધિકોમાં પ્રવર્તતી ઉદાસીનતા કે હતાશાનો પ્રશ્ન વધુ ગંભીર છે. જે વ્યક્તિ કે પ્રજાની શુદ્ધિ સતેજ હોય, સજ્જ શક્તિ હોય તે ધોર નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાનો રસ્તો જોઈ અને કાપી શકે છે. પણ જો એ શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય તો સમૃદ્ધિની ટોચે પહોંચેલા દેશનું પણ પતન નિશ્ચિત છે. ભારતમાં બૌદ્ધિકોની નિષ્ક્રિયતા ધણા પરદેશી નિરીક્ષકોએ તેથી છે, અને દેશની વિચારસીધ વ્યક્તિઓને પણ તે કહે છે. હિંદની ગરીબીનું વર્ણન કરતાં એક સમયે માંધી-જીએ દેશને મનુષ્યદેહનું રૂપ આપી કહ્યું હતું કે તેના ઉપરનાં અંગોમાં લોહીનો વધુ પડતો જમાવ થયો છે, જ્યારે હાથ અને પગ જેવા અંતિમ ભાગોમાં તેનું જમણું મંદ પડી ગયું છે. દેશની આજની સ્થિતિ જોતાં કદાચ એમ કહી શકાય કે હાથપગમાં લોહીનું જમણું જરા જરા શરૂ થયું છે, પરંતુ મગજમાં તદ્દન મંદ પડી ગયું છે. માંવ ધનપતિઓ અને

સત્તાધારી વર્ગરૂપ ધર્યાં જ તે પુરજોસથી ચાલુ રહ્યું હોવાનું જણાય છે. આવી પરિસ્થિતિ લાંબો સમય ન જ ટકી શકે એ હીવા જેવું સ્પષ્ટ છે.

તો મગજમાં લોહીનું જમણું ચાલુ કરવાનો કોઈ ઉપાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધવા 'વિષ્-માનવ'ના મિત્રમંડળે મે માંસના અંતમાં 'બૌદ્ધિકોનો યુગધર્મ'. એ વિષય ઉપર એક અર્થ-ગોષ્ઠિ યોજાઈ હતી, એમ એમાંના એક મિત્ર પાસેથી જાણવા મળ્યું હતું. આવી જેટલી અર્થાંશો થાય એટલી યુગવાત અને દેશ માટે આસારૂં ચિહ્નો તરીકે વધાવી લેવી જોઈએ. પણ પ્રશ્ન એટલો સુંદ્ર છે કે એની પૂરી સમજ અને એના વ્યાપક ઉકેલ માટે એ વિષય ઉપર સારાસારે સમાજમાં શિક્ષાપાઠ (એ શબ્દના રૂઢ તેમ જ નવી શૈલીના વિવેચકોને અધિકૃત, એમ જાને અર્થમાં) થવો આવશ્યક છે. આ લેખમાં એ પ્રશ્નને એક વ્યક્તિગત — અને બૌદ્ધિકોને જરા એકાંગી લાગે એવી — દૃષ્ટિએ જોવાનો પ્રયાસ છે.

તંદુરસ્ત અપુરુષ પોતાના આરોગ્ય માટે શું ખાનું ને શું ન ખાનું એ વિશે જાદુ વિચાર કરતા નથી. કુદરતી જુખ લાગે તો શરીરને પોતાના પોષણ

માટે જરૂરી ખોરાક શોધી લેવામાં ખાસ મુશ્કેલી નથી નડતી. ખાવ-જીખાવ વસ્તુઓ વિશે 'કોઈ' વ્યક્તિ વધુ પરતો વિચાર કરતી જણાય ત્યારે સામાન્ય રીતે એમ માની શકીએ કે એના પાત્રન-તંત્રમાં કંઈક અન્યવસ્થા થઈ છે. તે જ રીતે પોતાનો ધર્મ શો છે એ વિશે શંકાસ્પદતા હોય એની જેમ અતિવિચાર કરનાર વ્યક્તિ કે વર્ગની ધર્મ-શુદ્ધિમાં કંઈક ચિંતાજનક વિકાર ઉત્પન્ન થયો છે એમ માનવાને કારણ રહે. જેની ધર્મશુદ્ધિ સૂતેજ છે તેને જીવનની દરેક પરિસ્થિતિમાં પોતાનો ધર્મ શું છે તે એની મેળે જ સ્પષ્ટ થઈ જવાનું એટલે બૌદ્ધિકોને પોતાના ધર્મ વિશે લાંબી ચર્ચા-વિચારણાની જરૂર પડે એનો અર્થ એ હોઈ શકે કે એ વર્ગની ધર્મજૂતિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. આ તકમાં કંઈ તથ્ય છે? સિદ્ધાંતજ્ઞને આપણે બૌદ્ધિકોનું સ્વધર્મક્ષેત્ર ગણીએ તો એના જવાબ વિશે કંઈ શંકા રહેતી નથી.

જો આ પરિસ્થિતિનો ઉપાગ શોધવો હોય તો એ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ એ સમજવું જોઈએ. દરેક પ્રજાનો બૌદ્ધિક વર્ગ એના સર્જન અને ચિંતન માટે જરૂરી શક્તિ અને પ્રેરણા એની આજુ-બાજુના વાતાવરણમાંથી, એટલે કે બહુજનસમાજના જીવનમાંથી, મેળવે છે. વ્યક્તિવવાદી પંથમના દેશોમાં એમ થનાનું આવ્યું છે કે કોઈ પ્રજાની પ્રગતિ એની અદ્યપ્રસંખ્યક, ક્રાન્તદર્શી વ્યક્તિઓના પુરુષાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ આ કદબના બૌદ્ધિકોએ પોતાના આત્મસંતોષ માટે ઉપજાવેલી જામણા હોય એમ જણાય છે. યદ્યદાવરતિ શ્રેષ્ઠઃ સર્વદેવેતરો જનઃ એ ગીતાવાક્યમાં માત્ર અર્થસ્થ છે. બહુજનસમાજ ઘેરાની જેમ તેના શિષ્ટવર્ગની દોરવણી ઉપર અવલમ્બે છે એમ માનવું એ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના ધનિષ્ઠ સંબંધની ઉપેક્ષા કરવા જેવું છે. સમાજમાં કોઈ પણ સમયે પ્રવર્તતા ધર્મના અને સંસ્કૃતિના આદર્શો તથા એમના પાલન માટે જરૂરી ચારિત્ર્યગણ સમગ્ર સમાજના પુરુષાર્થનું જ છે. આખા સમાજમાં કામ કરી રહેલાં બધા અને

શક્તિઓ અમુક વ્યક્તિઓમાં સર્વપ્રથમ વ્યક્ત થાય છે એટલું જ. જો કહેવાતા શિષ્ટ વર્ગનો કે બૌદ્ધિકોનો સમાજજીવન સાથેનો સંબંધ તરે તો તે વર્ગની ગમે તેટલી પ્રભાવશાળી અને પ્રતિભાવત વ્યક્તિ પણ બહુજનસમાજ ઉપર ખાસ અસર પાડી શકશે નહિ, જો એ વર્ગ સામાન્ય જનસમાજથી લખી સમગ્ર વિમુખ રહે તો એની વિશિષ્ટ શક્તિઓ કુશિત કે ક્ષીણ થવા વિના રહે જ નહિ. ભારતના બૌદ્ધિક વર્ગની બાબતમાં કંઈક આવું જ બન્યું જણાય છે.

તે કેવી રીતે? ભારતીય સમાજની જાતિઅવસ્થા, તેના અસંખ્ય 'એકમેની' સંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતા, તથા સામાજિક સ્વાયત્તતા ભગવવાની ધૃતિનું કંઈ દશે એમ લાગે છે. થોડા બ્રાહ્મણોએ પોતાના પ્રતિજ્ઞા અને આર્થિક હિતોના રક્ષણ માટે એ વ્યવસ્થા જોઈ કરી એ માન્યતા તો માત્ર આધુનિક યુગની બ્રાહ્મણદ્રેષી કદબના છે. આજના રાક્ષસી રાજ્ય-સચાના યુગમાં પણ પ્રજામાનસનું એટલું સુસ્ત નિવશન શક્ય નથી, તો પ્રાચીન સમયમાં કોઈ પણ વર્ગ પ્રજાના સહકાર વિના તેના ઉપર માત્ર સત્તા કે વિદ્વાતાના અધિકારથી સંપૂર્ણ વચસ જમાવે એ વાત ન માનવા જેવી છે. એટલે જાતિઅવસ્થા પણ બહુજનસમાજની કોઈ ઊંડી જરૂરિયાતમાંથી જોઈ થઈ દશે. પરંતુ મનુઅસન્નિર્મિત કોઈ વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ કે ચિરંજીવ ન હોઈ શકે. દરેક પ્રકારની સમાજ-અવસ્થામાં કંઈ અપૂર્ણતાનો અંશ રહેલો હોય છે, અને કાળક્રમે તે પરિવાક પામી એ વ્યવસ્થાના ક્ષયનું કારણ થઈ પડે છે. પ્રાચીન ભારતના બહુરંગી સમાજના રક્ષણ માટે ઉદ્ભવેલી જાતિઅવસ્થાનું પણ એક અનિષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રજાના ચિંતક વર્ગનો અન્ય વર્ગો સાથેનો સંબંધ એકાંગી બની ગયો. બહુજનસમાજના જીવન-અનુભવનો તેને લાભ મળતો બંધ થયો એટલે એનું ચિંતન પણ જીવનલક્ષી ન રહેતાં તદ્દન એકેકેમિક — વૈદ્યુત થઈ ગયું. હજીક અને કદબના વચ્ચેનો ભેદ સમજવો એને માટે અશક્ય થઈ પડ્યું, અને પરિણામે પ્રજાના આર્થિક તથા

સામાજિક વિકાસમાં અને એની રાજકીય સમસ્યાઓના ઉકેલમાં એનો હિસ્સો નહિવત્ બની ગયો. અનુભવ અને ચિંતન વચ્ચેનો કિંચિત્પ્રતિક્રિયાનો વ્યાપાર અટકી પડતાં સમાજના ઉપાદાનકૌશલ અને બૌદ્ધિક-માનવતાઓ, બનેલો. વિકાસ રૂપાર્થ ગયો.

ઓગણીસમી સદીમાં અંગ્રેજી શાસન અને કેળવણીના આગમન પછી આ પરિસ્થિતિમાં મૂળભાગી પરિવર્તન આવ્યું. બ્રિટિશ પ્રબળી રાજકીય, ઔદ્યોગિક, સામાજિક અને સારકૃતિક સરસાઈના દશને દેશના બૌદ્ધિક વર્ગને, દેશના ઇતિહાસમાં કદાચ પહેલી વાર, ભારતીય સમાજ અને સારકૃતિની ગંભીર ઊલ્લેખો બાન થયું. ઊલ્લેખો પૂરવાના જે પ્રયત્ન પુરુષાર્થ એણે એક સદી સુધી કર્યો તે ભારતના ઇતિહાસનું એક જનકંત પ્રકરણ બની રહેશે. પરંતુ એના પુરુષાર્થનું રજા આજ સુધી અધૂરું રહ્યું છે, કારણ કે તે પુરુષાર્થ મહદંશે અનુકરણાત્મક હતો. શાંતિવ્યવસ્થાને કારણે બહુજનસમાજની સાથે જીવંત સંપર્ક શુભાવી એકેલા સિદ્ધિઓને એ સંપર્ક પુનઃ સ્થાપિત કરવાની જરૂર સૂઝી નહિ કે કળા આપડી નહિ. એટલે જ્યારે ગાંધીયુગ આવ્યો અને રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થ જનતાભિમુખ થવાની સરખાત ધર્મ ત્યારે દેશના સિદ્ધિ વર્ગના ધણો મોટા ભાગ એ મહા પ્રધાનથી દૂર રહ્યો. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવા માનવતાના મહાપૂર્ણ પશુ ગાંધીજીના જનતાલક્ષી રાજકારણથી એકાંત ઊઠ્યા હતા, અને આનંદજી દેવ જેવા ભારતના સારકૃતિક પુનરુદ્ધારના પુરસ્કર્તા પશુ માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાના ગાંધીજીના અભ્યસન રહસ્ય સમજી શક્યા ન હતા અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણના મહાપ્રયત્ન પ્રત્યે લગભગ ઉદાસીન રહ્યા હતા. સન ૧૯૨૬માં બ્રિટિશ સરકારે લીધેલા નાણાતંત્રવિપયક એક પ્રજાવાદી દેશના અંતરંગને નુકસાન થવાનો ઇશ્વર દોવાયો. સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસે ગાંધીજીને વિનંતી કરી હતી કે કોંગ્રેસે એ મુદ્દા ઉપર આદાલત ઉપાડી લેવું જોઈએ. પરંતુ ગાંધીજીએ એ વિશે કંઈ પણ કરી શકવાની પોતાની અશક્તિ કબૂલ કરી હતી અને એનું કારણ આપતાં

જણાવ્યું હતું કે કોંગ્રેસનો કાર્યક્રમ જનતાભિમુખ થયો હતો ત્યારથી દેશના બૌદ્ધિક અને છાંડી ગયા હતા અને પરિણામે આર્થિક પ્રશ્નોની આટીધૂંટીએ સમજે એવા નેતાઓ કોંગ્રેસમાં રહ્યા ન હતા. બૌદ્ધિકોના આ માનસનું પરિણામ એ આવ્યું કે જ્યારે સ્વરાજ મળ્યું ત્યારે પ્રબળી અભિવાધાઓ સમજી શકે અને એ અભિવાધાઓને સંતોષી શકે એવા કાર્યક્રમો કે નીતિઓ ધડવામાં રાજકીય નેતાઓને મદદ કરે અથવા એમ કરવાની એમને ફરજ પાડી શકે એવા બૌદ્ધિકોનો દેશમાં સદંતર અભાવ હતો. આ પરિસ્થિતિમાં પ્રબળવતનો સમય દોર રાજકીય પક્ષોના હાથમાં આવી પડ્યો, અને બૌદ્ધિકોના મોટા ભાગ અક્રિય થઈ શક્યાની અપેક્ષાએ એમને અનુકૂળ ધર્મ રહ્યો તથા બાકીનો અદ્યક્ષાત્મક ભાગ દેશની અવનતિનો હાથાર સાક્ષી બની રહ્યો.

આ પરિસ્થિતિનો એક જ ઉપાય છે, અને તે એ કે પ્રબળા બૌદ્ધિક વર્ગ અને ખીળ વર્ગો વચ્ચેનું સહજો બનું અંતર નાબૂદ કરવું. એ અંતરનું મૂળ કારણ શાંતિવ્યવસ્થા હવે લીધી પડી ગઈ છે, પરંતુ અંતર તો ધડવાને બદલે વધુ હોય એમ જણાય છે. આ પરિણામનું બે કારણો તો રૂપ છે: અંગ્રેજી ભાષાના વિવેકરહિત અને અસંતુલિત અભ્યાસ પોતાની માતૃભાષામાં વિચાર કરવાની અને તેમાં પોતાના સદ્ગુણો સદ્ગુણ વિચારો તથા ભાવો બક્ષા કરવાની બૌદ્ધિકોની શક્તિ ક્ષીણ કરી, લીધી છે. એ શક્તિ જતાં તે વર્ગ બહુજનસમાજના વિચારો કે ભાવો, તેની આકાંક્ષાઓ કે નિર્જાતાઓ સમજવાની કે એના બાબદારિક અનુભવમાંથી પોતાના ચિંતન માટે સામગ્રી મેળવવાની શક્તિ પણ શુભાવી એકાંત છે. દેશના બૌદ્ધિકોનું ચિંતન એકાંગી બની ગયું છે એનું ખીણ કારણ એ છે કે એની શારીરિક ઇન્દ્રિયોના વિકાસ અધૂરો રહે છે. જન અને શરીર વચ્ચે એવા પતિત સંબંધ છે કે શરીરની સમજ શક્તિઓના વિકાસ વિના તંદુરસ્ત માનસિક વિકાસ પણ અશક્ય છે. બાળક પોતાની શારીરિક ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ બહારના જગત સાથે પ્રથમ સંબંધ બાંધે

માટે જરૂરી ખોરાક શોધી લેવામાં ખાસ મુશ્કેલી નથી નાતી. ખાલ-અખાલ વસ્તુઓ વિશે કોઈ વ્યક્તિ વધુ પડતો વિચાર કરતી જણાય ત્યારે સામાન્ય રીતે એમ માની શકીએ કે એના પાચન-તંત્રમાં કંઈક અવ્યવસ્થા થઈ છે. તે જ રીતે પોતાનો ધર્મ શો શું એ વિશે શંકાસ્પદતા હોય તેની જેમ અતિવિચાર કરનાર વ્યક્તિ કે વર્ગની ધર્મ-શુદ્ધિમાં કંઈક ચિંતાજનક વિકાર ઉત્પન્ન થયો છે એમ માનવાને કારણ રહે. જેની ધર્મશુદ્ધિ સંતેજ છે તેને જીવનની દરેક પરિસ્થિતિમાં પોતાનો ધર્મ શું છે તે એની મેજે જ સ્પષ્ટ થઈ જવાનું એટલે બૌદ્ધિકને પોતાના ધર્મ વિશે લાંબી ચર્ચા-વિચારણાની જરૂર પડે એનો અર્થ એ હોઈ શકે કે એ વર્ગની ધર્મવૃત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. આ તકમાં કંઈ તથ્ય છે? શિક્ષણસેને આપણે બૌદ્ધિકોનું સ્વધર્મક્ષેત્ર ગૂંથીએ તો એના જવાબ વિશે કંઈ શંકા રહેતી નથી.

જો આ પરિસ્થિતિનો ઉપાય શોધવો હોય તો એ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ એ સમજવું જોઈએ. દરેક પ્રજાનો બૌદ્ધિક વર્ગ એના સર્જન અને ચિંતન માટે જરૂરી શક્તિ અને ગ્રેસ એની આજુ-બાજુના વાતાવરણમાંથી, એટલે કે બહુજનસમાજના જીવનમાંથી, મેળવે છે. વ્યક્તિત્વવાદી પશ્ચિમના દેશોમાં એમ મનાતું આવ્યું છે કે કોઈ પ્રજાની પ્રગતિ એની અદ્યપચ્છમક, ક્રાન્તિદર્શી વ્યક્તિઓના પુરુષાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ આ કલ્પના બૌદ્ધિકોએ પોતાના આત્મસંતોષ માટે ઉપજાવેલી ભ્રમણા હોય એમ જણાય છે. યજ્ઞદાત્તરતિ ગ્રેષ્ઠઃ તલ્લદેવેતરો જનઃ એ ગીતાવાક્યમાં માત્ર અર્થસભ્ય છે. બહુજનસમાજ દેશોની જેમ તેના શિષ્ટવર્ગની દોરવણી ઉપર અવ-લમ્બે છે એમ માનવું એ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના ધનિક સંબંધની ઉપેક્ષા કરવા જેવું છે. સમાજમાં કોઈ પણ જાગ્રત પ્રવર્તતા ધર્મના અને સંસ્કૃતિના આદર્શો તથા એમના પાલન માટે જરૂરી ચારિત્ર્યભજન સમગ્ર સમાજના પુરુષાર્થનું ફળ છે. આખા સમાજમાં કામ કરી રહેલા બધા અને

શક્તિઓ અમુક વ્યક્તિઓમાં સર્વપ્રથમ વ્યક્ત શબ્દ એટલું જ. જો કહેવતા શિષ્ટ વર્ગનો કે બૌદ્ધિકોનો સમાજજીવન સાથેના સંબંધ તૂટે તો તે વર્ગની ગમે તેટલી પ્રસાવશાળી અને પ્રતિભાવત વ્યક્તિ પણ બહુજનસમાજ ઉપર ખાસ અસર પાડી શકશે નહિ. જો એ વર્ગ સામાન્ય જનસમાજથી લાંબો સમય વિચુન્ન રહે તો એની વિશિષ્ટ શક્તિઓ કુશિત કે ક્ષીણ થવા વિના રહે જ નહિ. ભારતના બૌદ્ધિક વર્ગની વ્યાપ્તતામાં કંઈક આવું જ બન્યું જણાય છે.

તે કેવી રીતે? ભારતીય સમાજની સાતિવ્યવસ્થા તેના અસંખ્ય એકોનો સંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતા તથા સામાજિક સ્વાયત્તા જાગવવાની વૃત્તિનું ફળ હશે એમ લાગે છે. થોડા બ્રાહ્મણોએ પોતાના પ્રતિકા અને આર્થિક હિતોના રક્ષણ માટે એ વ્યવસ્થા જાળી કરી એ માન્યતા તો માત્ર આધુનિક યુગની બ્રાહ્મણદ્રોષી કલ્પના છે. આજના રાક્ષસી રાજ્ય-સત્તાના યુગમાં પણ પ્રજામાનસનું એટલું સ્વસ્ત નિયમન શક્ય નથી, તો પ્રાચીન સમયમાં કોઈ પણ વર્ગ પ્રજાના સહકાર વિના તેના ઉપર માત્ર સત્તા કે વિદ્વતાના અધિકારથી સંપૂર્ણ વર્ચસ જમાવે એ વાત ન માનવા જેવી છે. એટલે સાતિવ્યવસ્થા પણ બહુજનસમાજની કોઈ જાડી જરૂરિયાતમાંથી જાળી થઈ હશે. પરંતુ મનુષ્યસર્જિત કોઈ વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ કે ચિરંજીવ ન હોઈ શકે. દરેક પ્રકારની સમાજ-વ્યવસ્થામાં કંઈ અપૂર્ણતાનો અંશ રહેલો હોય છે, અને કાળક્રમે તે પરિપાક પામી એ વ્યવસ્થાના ક્ષયનું કારણ થઈ પડે છે. પ્રાચીન ભારતના બહુરંગી સમાજના રક્ષણ માટે ઉદ્ભવેલી સાતિવ્યવસ્થાનું પણ એક અનિષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રજાના ચિંતક વર્ગનો અન્ય વર્ગો સાથેના સંબંધ એકાંગી બની ગયો. બહુજનસમાજના જીવન-અનુભવનો તેને સાધનમગ્નતો બંધ થયો એટલે એનું ચિંતન પણ જીવનસક્ષી ન રહેતાં તદ્દન એકેકમિક — વેદિયું થઈ ગયું. હકીકત અને કલ્પના વચ્ચેનો ભેદ સમજવો એને માટે અશક્ય થઈ પડ્યું, અને પરિણામે પ્રજાના આર્થિક તથા

સામાજિક વિકાસમાં અને એની રાજકીય સમસ્યાઓના ઉકેલમાં એનો હિસ્સો નહિવત બની ગયો. અનુભવ અને ચિંતન વચ્ચેના કિંવાનિતિયાનો વ્યાપાર અટકી પડતાં સમાજના ઉપાદનકૌશલ અને બૌદ્ધિક-માન્યતાઓ, બનેલો વિકાસ રૂપાંતર ગયો.

આગળીસમી સદીમાં અંગ્રેજ શાસન અને ઢેંગ-વણીના આગમન પછી આ પરિસ્થિતિમાં મૂળભૂતી પરિવર્તન આવ્યું. બ્રિટિશ પ્રભાવી રાજકીય, ઔદ્યોગિક, સામાજિક અને સાર્વજિક સરસાર્થના દ્વંદ્વને દેશના બૌદ્ધિક વર્ગને, દેશના ઇતિહાસમાં કદાચ પહેલી વાર, આરતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિની મંભીર ઊણપેતું લાગે ચલ્યું. ઊણપે પૂરવાનો જે પ્રયત્ન પુરુષાર્થ એણે એક સદી સુધી કર્યો તે ભારતના ઇતિહાસનું એક જ્વલંત પ્રકરણ બની રહેશે. પરંતુ એના પુરુષાર્થનું ફળ આજ સુધી અધૂરું રહ્યું છે. કારણ કે તે પુરુષાર્થ મહદંશે અનુકરણમય હતો. શાંતિવ્યવસ્થાને કારણે બહુજનસામાજીય સાથે જીવંત સંપર્ક સુભાવી બેઠેલા સિદ્ધવર્ગને એ સંપર્ક પુનઃ સ્થાપિત કરવાની જરૂર સમી નહિ કે કળા બાવડી નહિ. એટલે જ્યારે ગાંધીયુગ આવ્યો, અને રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થ જનતાભિમુખ થવાની શરૂઆત થઈ ત્યારે દેશના દ્વિષ્ટ વર્ગનો ઘણો મોટો ભાગ એ મહા પ્રશ્નનાથી જ રહ્યો. સ્વીન્ડનાથ કાકુર જેવા માનવતાવા મહાપુરુષ પશુ ગાંધીજીના જનતાલક્ષી રાજકારણથી એકી ઊંઘા હતા, અને આનંદજી કર ધ્રુવ જેવા ભારતના સાર્વજિક પુનરુદ્ધારના પુરસ્કર્તા પશુ માતૃ-ભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાના ગાંધીજીના આદેશનું સ્વસ્થ સમજી શક્યા ન હતા અને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણના મહાપ્રયત્નને ઘણાજા ઉદાસીન રહ્યા હતા. સન ૧૯૨૬માં બ્રિટિશ સરકારે લીધેલા નાણાંતંત્રવિધેય એક પગલાથી દેશના અંધવંતને તુલસા થવાનો સંભર હોવાથી સર પુરુષોત્તમદાસ કાકુરદાસે ગાંધીજીને વિનંતી કરી હતી કે કંગ્રેસે એ મુદ્દા ઉપર આદેશન ઉપાડી લેવું જોઈએ. પરંતુ ગાંધીજીએ એ વિશે કંઈ પણ કરી શકવાની પોતાની અશક્તિ કબૂલ કરી હતી અને એનું કારણ આપતાં

જણાવ્યું હતું કે કંગ્રેસનો કામંડમ જનતાભિમુખ થયો હતો ત્યારથી દેશના બૌદ્ધિકો એને છોડી મથા હતા. અને પરિણામે આર્થિક પ્રગતિની આડીધૂંટીએ સમગ્રે એવા નેતાઓ કંગ્રેસમાં રહ્યા ન હતા, બૌદ્ધિકોના આ માનસનું પરિણામ એ આવ્યું કે જ્યારે સ્વરાજ મળ્યું ત્યારે પ્રભાવી અભિગ્રાપાઓ સમજી શકે અને એ અભિગ્રાપાઓને મંત્રણી શકે એવા કામંડમો કે નીતિઓ ઘડવામાં રાજકીય નેતાઓને મદદ કરે અથવા એમ કરવાની એમને ફરજ પાડી શકે એવા બૌદ્ધિકોના દેશમાં સદંતર અભાવ હતો. આ પરિસ્થિતિમાં પ્રભુજીવંતનો સમગ્ર દોર રાજકીય પક્ષોના હાથમાં આવી પડ્યો, અને બૌદ્ધિકોના મોટા ભાગ વ્યક્તિગત લાભોની અપેક્ષાએ એમને અનુકૂળ થઈ રહ્યો તથા બાકીના અદ્યક્ષમય ભાગ દેશની જનતાનો લાચાર સાક્ષી બની રહ્યો.

આ પરિસ્થિતિનો એક જ ઉપાય છે, અને તે એ કે પ્રભાવી બૌદ્ધિક વર્ગ અને બીજા વર્ગો વચ્ચેનું સહિષ્ણુ જૂનું અંતર નાબૂદ કરવું. એ અંતરનું મૂળ કારણ શાંતિવ્યવસ્થા હવે દીલી પડી ગઈ છે, પરંતુ અંતર તો ઘટવાને બદલે વધ્યું હોય એમ જણાય છે. આ પરિણામની બે કારણો તો સ્પષ્ટ છે: અંગ્રેજી ભાષાના વિવેકરહિત અને અસંતુલિત અભ્યાસે પોતાની માતૃભાષામાં વિચાર કરવાની અને તેમાં પોતાના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિચારો તથા લાભો વ્યક્ત કરવાની બૌદ્ધિકોની શક્તિ ક્ષીણ કરી દીધી છે. એ શક્તિ જતાં તે વર્ગ બહુજનસામાજીય વિચારો કે લાભો, તેની આકાંક્ષાઓ કે નિર્જાળતાઓ સમજવાની કે એના વ્યવહારિક અનુભવમાંથી પોતાના ચિંતન માટે સામગ્રી મેળવવાની શક્તિ પણ સુભાવી બેઠો છે. દેશના બૌદ્ધિકોનું ચિંતન એમાંથી બની ચલ્યું છે એનું બીજું કારણ એ છે કે એની સારીરિક ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ અધૂરો રહે છે. મન અને દરીર વચ્ચે એવો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે કે સરીરની સમગ્ર શક્તિઓના વિકાસ વિના તંદુરસ્ત માનસિક વિકાસ પણ અશક્ય છે. બાળક પોતાની સારીરિક ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ બહારના જગત સાથે પ્રથમ સંબંધ બાંધે

છે, એને અનુભવે છે અને એનું રૂપ સમજવા મથે છે. સંપૂર્ણ માનસિક વિકાસ માટે શારીરિક ઇન્દ્રિયો અને પ્રાકૃતિક જગત વચ્ચેના આવેા સંબંધ વ્યક્તિ પુખ્ત ઉંમરની થાય ત્યાં સુધી, અને ત્યાર પછી પણ, ટકાવી રાખવાની જરૂર છે. પરંતુ છેલ્લાં સો વર્ષ દરમિયાન, ઇશ્વરિય શાસક વર્ગની જેમ આપણે બૌદ્ધિક વર્ગ પણ બહુજનસમાજથી પોતાની ભુલાઈ અનુભવવા અને પ્રશ્નિત કરવા શરીરજન્ય વિચુષ્ણ બની ગયો, તથા શાળામહાશાળાની કેળવણી પણ પુસ્તકિયા બની રહી. આથી આપણા બધેલા વર્ગના શારીરિક કૌશલનો વિકાસ ઘણો વહેલો અટકી નય છે, અને તેનું ચિંતન પણ અવાસ્તવિક, કલ્પનાશીલ અને ભારતદેષી પરદેશીઓને સ્વભવિકારી ધાગે એવું રહે છે, એટલે જો દેશના બૌદ્ધિક વર્ગના પ્રભાવ બીજા વર્ગો સાથે જીવંત (એમેર્ગેનિક) સંબંધ સ્થાપવેા હોય તો કેળવણીમાં માતૃભાષા અને શરીરજન્ય પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવી જ રહી.

આવા કોઈ પ્રયાસનું પરિણામ જગ્યાતો એકાદ પેઢી જેટલો સમય લાગે. દરમિયાન આજના બૌદ્ધિકોએ પ્રતિકૂળ સંયોજાનિત પોતાની નુકીઓ સમજી તેમના ચિંતનને સંતુલિત બનાવવા સજાન પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. ઇશ્વરિય શાસનકાળ દરમિયાન બૌદ્ધિક વર્ગમાં ધર કરી ગયેલી અતુલરચ્છરિતને તેણે હવે તિલાંજલિ આપવી જ રહી અને દેશના પ્રજોના ઉકેલ માટે પ્રભાવ અને દેશની સામાજિક તથા આર્થિક પરિસ્થિતિને અનુકૂળ એવો પ્રગતિના માગ શોધવાનો મૌલિક પુરુષાર્થ કરવો રહ્યો. આજે તો આપણા જાત્રત બૌદ્ધિકો પરદેશી અસર તળે જે વર્ગોમાં વહેંચાઈ ગયેલા દેખાય છે; સામાજિક અને આર્થિક પુનઃરચના માટે અધીરો બનેલા પ્રગતિવાદીઓ અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા લાભમાં આવી પડી છે એ ખ્યાલે વ્યથિત બનેલા મૂલ્યવાદીઓ. પરંતુ આ વાદોનું પરદેશીમાં જે મહત્ત્વ છે તે, ભારતની વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં કદાચ ન હોય. ભારતની પ્રજામાં ઓમણીસમી સદીના સુધારકોની પ્રવૃત્તિઓના તથા ગાંધીજીના જીવનચરિત્રના ફળરૂપે જે,

પરસ્પર વિરોધી જગ્યાતી, આકાંક્ષાઓ જાગી છે. ન્યાયી અર્થવ્યવસ્થાની અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાને રક્ષે એવી લોકશાહી ઢળની રાજ્યવ્યવસ્થાની. પરદેશથી આવેલા આ આધુનિક આદર્શોએ ભારતની પ્રજાના હૃદયમાં ઉઝિ પડેલા પાક્યો છે કારણ કે એની સંસ્કૃતિ-પરંપરામાં પણ એ સદીઓ સુધી, જોકે અસ્પષ્ટ રૂપે, વસુધૈકા રહ્યા છે. રાજ્યસત્તાની સાધકતા પ્રબલત્વાલુમાં જ છે એ ભાવના રામ-રાજ્યનો પુરાણી કલ્પનામાં મૂત્ત ગયેલી છે, અને ગાંધીજીએ એ સુષ્ઠ ભાવનને પ્રેમની ભુલુઈ લાકડીથી જીવંત કરી અને વ્યાપક બનાવી. વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો આદર્શ પણ ધર્મ અને ચિંતનના ક્ષેત્રમાં, ભારતની પ્રજાએ હંમેશાં સ્વીકાર્યો છે. આમ લોક-શાહી સ્વાતંત્ર્ય અને સામાજિક ન્યામના ભિન્ન મૂલ્યોનો સમન્વય સિદ્ધ કરી બતાવેા એ જ ભારતનો વિશિષ્ટ પુરુષાર્થવિષય છે. એ પુરુષાર્થમાં પોતાનો વચાક્રિત રાજો આપવો એ આપણા બૌદ્ધિકોનો સુચર્ચમ છે એમ કહી શકાય.

જગતની જે જીવનપ્રવાહીઓનો સમન્વય સાધવાનું ભારતનું સ્વમ બળ્ય અને ઉદાત્ત છે, પરંતુ એ સ્વપ્નની સિદ્ધિ અતિ કઠિન છે. માત્ર રાજ્યસત્તાના બળે એ કદી સિદ્ધ નહિ થઈ શકે. રાજ્યસત્તાનું ક્ષેત્ર જો અચ્છિદિત રાખવું હોય અને એની કાષ્ટીરિતિ જો લોકશાહી રાખવી હોય તો પ્રજાએ સ્વેચ્છાએ આરબેલા પ્રયાસો દ્વારા જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સહ-કારલક્ષી સંસ્થાઓ નિર્માણ કરવી પડશે અને સામૂહિક જવાબદારીઓ ઉપાડવા માટે નવી નવી કાષ્ટીરિતિઓના પ્રયોગો કરવા પડશે. આ સર્વ પ્રયાસોમાં બૌદ્ધિકો અમૂલ્ય ફાળો આપી શકે એમ છે. પરંતુ તે માટે તેમણે ભારતની પ્રજાની માનસિક વિલક્ષણતાઓને તથા દેશની આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિનો તટસ્થ, નંદ્ર અને સત્ત્વનિષ્ઠ અભ્યાસ કરવો પડશે. ભૌતિક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તો વ્યક્તિગત અભ્યાસ કે પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત એવા હકીકતોના તટસ્થ અભ્યાસની આવશ્યકતા સદીઓ થયાં સ્વીકારાઈ છે. પરંતુ માનવીય અને સામાજિક શાસ્ત્રોના ક્ષેત્રમાં

પણ એ નિયમ એટલો જ આવશ્યક છે, જોકે એ
 ક્ષેત્રમાં એવું. પાલન સરળ નથી. સામાજિક અને
 આર્થિક ન્યાયના આદર્શોના પશ્ચિમની જે ઐતિહા-
 સિક પરિસ્થિતિમાં ઉદય થયો તેમાં, એ આદર્શની
 સિદ્ધિ માટે એના પુરસ્કર્તાઓને પ્રયત્ન દિસાનો
 આશ્રય અનિવાર્ય બન્યાનો હતો. રૂઢિચુસ્ત વર્ગે
 પણ એમની દિસાનો સામનો એટલી જ દિસાથી
 કર્યો. આમ બીજા વિશ્વયુદ્ધને અંતે જગતની મહા-
 સત્તાઓ એ પરસ્પર વિરોધી ધ્વજોનાં વહેંચાઈ
 ગઈ અને એમની વચ્ચે સજાગ એક પેઠી સુધી ઠંડું
 સુદ્ધ ચાલતું રહ્યું. આ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિનું એક
 પરિણામ એ બાબત છે કે એ દેશોના બૌદ્ધિકોમાં
 પણ તીવ્ર માનસિક દિસા ધર કરી બેઠી છે અને
 તેઓ એકબીજાને ગુસ્સાકારી કાઢવામાં જ આદર્શ-
 નિષ્ઠાની પ્રતીતિ અનુભવે છે. પરંતુ આનું અપારબુદ્ધ

કુદરતે મનુષ્યને આપેલી છુદ્ધિપ બદિસનો સદંતર
 દુરુપયોગ છે. જેમ પશ્ચિમી ઉપયોગ ચાલવા માટે છે,
 લાત મારવા માટે નહિ, તેમ બુદ્ધિનો ઉપયોગ
 સત્ત્વની શોધ માટે છે, વિતંડાવાદ માટે કે વિરોધીની
 દુષ્ટતા પુરવાર કરવા માટે નહિ. માંધીજીના જીવન-
 કામનો આપણે જે કાળજીભર્યો અભ્યાસ કરીએ તો
 પ્રતિસ્પર્ધીની આત્મપ્રતીતિ ક્યાંથી તેના વિરોધને
 મંદ પાડી દેવાની દ્વેષરહિત સત્ત્વની શક્તિનાં અનેક
 દર્શનો મળી રહેશે. એટલે બૌદ્ધિકો જે ધીરજ રાખી,
 સમગ્ર જનસમાજના કસાણના હેતુથી દકીકતોનો
 તટસ્થ અભ્યાસ કરી પોતાને જે સત્ત્વ બાંધે તેનો
 નમ્ર વૃત્તિથી પ્રચાર કરવામાં તેમની શક્તિઓનો ઉપ-
 યોગ કરે, તો તેઓ માનવજાતની પ્રગતિનો માર્ગ
 કદાચ ઓછો લેહિલેહાળ જનાવી. શકે. આ જ
 ભારતના બૌદ્ધિકોનો સાચો યુગધર્મ છે.

નવું વાચન

જે સામયિકો

વિજ્ઞાન દર્શન (રવિકુમા દ્રુસ્ટ સંપાદિત) ગાંધી-
 ગોવિંદ પ્રકાશન અમદાવાદ-૧

(વાર્ષિક રૂ. ૧૦, છૂટક રૂ. ૧)

ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનને જ કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રયત્ન
 થતું આ માસિક તેની સામગ્રી અને સુષકર માટે
 હાલ મારે તેવું છે. તેના સંપાદકો પ્રિદાન અને
 વિજ્ઞાનક્ષેત્રના અનુભવી લેખકો છે.

આર્થિક વિકાસ

શ્રી. બી. એમ. પટેલ ૧૧, સુનીલાઈ કોલોની
 કોંકરિયા, અમદાવાદ-૨૨

(વાર્ષિક રૂ. ૧૫ વિદ્યાર્થીઓ-પ્રાધ્યાપકો માટે રૂ. ૧૦)

ગુજરાતીમાં અર્થશાસ્ત્ર અને વાણિજ્યના
 વિષયમાં અનેક મહત્વની આધુનિક સમસ્યાઓ

તથા તેની જાળના સિદ્ધાંતો અને વિકાસનો
 આલેખ રજૂ કરવાનો પ્રયાસ અભ્યાસી-પ્રાધ્યાપકોની
 કબજે બહોળો બેવા મળે છે.

પરિચય પ્રસ્તુતકો

[પરિચય દ્રુસ્ટ: જુન-૨૦]

કવિતા બાંધવાની કળા (૩૦૧)

લે. ઉમાશંકર જોષી

નોબેલ પ્રનામ વિષે બાણવા જેવું (૩૦૨)

(ગાદિતી)

આકાશવાણીનું સમાચાર તંત્ર (૩૦૩)

લે. નાનાલાલ વસા

ભારત-રશિયા મિત્રી કરાર (૩૦૪)

લે. રાહિત દવે

[દરેકના ૬૦ પૈસા]

ઈન્દિરા ગાંધી : નેતૃત્વનું સ્વરૂપ

અને સમસ્યાઓ | પ્રવીણ ન. શેઠ
દિનેશ શુક્લ

(ગતાંકથી)

(૩) સફળતાનાં રહસ્યો અને પરિણામો

એક પછી એક સફળતાનાં શિખરો સર કરતાં વડા પ્રધાન ઇન્દિરા ગાંધીની સફળતા પાછળનાં રહસ્યો, પરિણામો ક્યાં છે, તે જાણવું રસપ્રદ છે. આ પરિણામોમાંનાં કેટલાંકનાં મૂળ તેમના સ્વભાવ, રાજકારણી તરીકેની તેમની ઊંડી સમજ-સમજ અને તેમના કૂટુંબ પ્રત્યેના લોકાદર્શની પ્રણાલીમાં રહેલાં છે, તો કેટલાંક પરિસ્થિતિજન્ય છે. કદાચ, સૌથી મહત્ત્વનું પરિણામ તો તેમને ઉત્તરોત્તર મળેલી સફળતા જ છે. એક સફળતા અન્ય સફળતાઓનો માર્ગ અમુક અંશે મોકળો કરે છે અને ઉપરાઉપરી સફળતાઓ જ ખુદ તેમની સફળતા પાછળનું એક રહસ્ય બની જાય છે. સફળતા માટે દેવાયેલું નેતૃત્વ ગૌરવપૂર્વક નિષ્ફળતા છૂટવી સકશે ખરું? આ એક કૂટ પ્રશ્ન છે.

ઇન્દિરા ગાંધીની સફળતાનું પ્રથમ રહસ્ય જો કોઈ હોય તો તે છે : બહુજનસભાજની માગણીઓ, અપેક્ષાઓ અને જરૂરિયાતોની ઊંડી સમજ-સમજ. પ્રજાની નાક પારખવાની અદ્ભુત કૌશલ્ય તેમને વરી હોય એમ લાગે છે. ૧૯૬૭માં કેન્ડિસની હાર થવાથી લોકો કેન્ડિસવિમુખ થયા છે અને આથી હવે રાષ્ટ્રિય ગાડાની જેમ નહિ ચાલે, ત્યું કરવાની તાકાદ છે જરૂર છે; એટલું જ નહિ પણ, જૂના સમોના સંઘર્ષમાં પોતે 'નૂતન'ના પ્રતિનિધિ છે; પરિવર્તનના પ્રહરી છે, એટલે છાપ ઊભી કરવાની જરૂરનો ખ્યાલ અન્ય કોઈ નેતા કરતાં તેમને ખૂબ સચોટ

રીતે આવી ગયો અને તેથી જ ૧૯૬૭ પછી તરત જ યુવાન, ડાબેરી અને પ્રગતિશીલ તરફ સાથે સંઘર્ષ ગાંધી પોતાની ડાબી પરિવર્તનકાર તરીકેની 'ઇમેજ' ઊભી કરવા તેમણે અવસ્થિત પ્રયાસ આપ્યો. અને એમાં તેમણે સફળતા મેળવી.

સત્તાના રાજકારણમાં જૂના, જમાનાના ખાધેલા અને ધીંગા નેતાઓને હરાવવા માટે તેમની ત્યાગિતા સંઘર્ષને વૈચારિક ઓપ આપવાની કુશળ કળા તેમણે હસ્તગત કરી છે. આક્રમક અને નિષ્ઠુર રમત રમવા માટે વૈચારિક સ્વઅસાધનની ઉપયોગિતા સમજવામાં તથા તેનો કલ્પનાથીલ ઉપયોગ કરવામાં તેઓએ પોતાના હાથમાં જહેલ ભરી રાખી, તે તેમની સફળતાનું બીજું મહત્ત્વનું રહસ્ય છે.

તેમની સફળતાનું ત્રીજું રહસ્ય તેમના સ્વભાવની યુક્તતા છે. તેઓ બધાની વાત સાંભળે, પણ પોતે જોઈતાં જોઈ, અપ પૂરતું જ બોલે. બધાનાં પેટનું આપ લઈ લે પણ પોતાના મનોની વાત કોઈનેય કળાવા ન દે. આમ પોતાની વિચારપ્રક્રિયા ગ્રામ રાખીને નિષ્ક્રિયા સેવાની આવડત અને કુશળતાને કારણે તેમનાં નિષ્ક્રિયા અને વ્યૂહરચના વિશે કોઈને અજર ન પડે, કોઈને ગંધ પણ ન આવે.

ઇન્દિરા ગાંધી નિષ્ક્રિયા સેવાની પણ અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. નિષ્ક્રિયા બનીને નિષ્ક્રિયા લેતાં અવકાશ નહિ. નિર્દયતા, કઠોરપણું પણ તેમના નિષ્ક્રિયામાં જણાઈ આવે. અને લીધેલા નિષ્ક્રિયાને અમલમાં મૂકવાની પણ પહોં તૈયારી. નિષ્ક્રિયાને

અમલમાં મૂકવામાં પાછી પાની નં કરે. નિલુ'યો લેવામાં અમુક પ્રકારની ફરતા રહેલી હોય એમ જણાય. માણસનો ઉપયોગ કરીને તેને ફાવેલી દેવા અથવા ખસેડવામાં ક્યારેક નિષ્ફરતા એવા મળે છે (દિનેશસિંહ, નંદા, અશોક મહેતા, અવાલુ, રૂખરૂદીન-અલી-અદમદ વગેરે). તેમની સરખામણીમાં નેહરુ પણ કાગણીથીલ દતા. પોતાના સાથીઓ સાથેનું તેમનું વર્તન જરા પણ કઠોર ન હતું.

તેમની સફળતાનાં કેટલાંક રહસ્યો પરિચિતિજન્ય પણ છે. નેહરુનાં પુત્રી તરીકે નેહરુની લોકપ્રિયતા અને તેમના લોક-સંમિલનના શુભ અથવા 'કરિશ્મા'નો થોડો અંશ તેમને વારસામાં મળ્યો છે. સામીના પ્રધાનમંડળમાં તેમનો સમાવેશ આ જ કારણસર થયો હતો. એની પાછળનું ખીલું કારણ ૧૯૬૭માં આવનાર સામાન્ય ચૂંટણીઓમાં નેહરુની ગેર-હાજરીમાં તેમનાં પુત્રી કેન્ડિસ પણ માટે અનુકૂળ પરિણામ બની રહેશે એવી પણ ગણતરી તેની પાછળ હતી.

પોતે વડા પ્રધાન બન્યા પછી તે હોદ્દાને કારણે મળતાં સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને વિશાળ સાબતનનો ઉપયોગ પોતાના કાલમાં, પોતાની આકૃતિ-નિર્માણ અને તેના મયાનતર ક્ષેપ દ્વારા કરવાની જગજગી સૂઝ અને આવડત તેમણે બતાવી છે. ૧૯૬૯-૭૦ દરમિયાન લઘુમતીમાં આવી મણેલ વડા પ્રધાન તરીકે પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખવા તેમણે આ સાબતનનો ઉપયોગ કર્યો. વિદેશોમાં અનેક પાવેમેન્ટરી ડેલિ-ગેશનો મોકલવી તેમણે, સંસદસભ્યોના ટેકા બળવી રાખ્યો. ડી. એમ. કે.ના સભ્યો સાથે સારા સંબંધો બળ્યા એટલું જ નહિ, પણ તામિલનાડુમાં રાહત જરૂરિયાત માત્ર ૧, ૯ કરોડની જ હતી છતાં ૨.૧૪ કરોડ ફાળવ્યા. આમ, વડા પ્રધાનપદનાં સત્તા, પ્રભાવ, પ્રતિષ્ઠા અને સાબતનનો પોતાના વળમાં સમુચિત ઉપયોગ કરી પોતાનું સ્થાન તેમણે ટકાવી રાખ્યું.

ઉપરાંત મહાન પદ કે સરચા સાથે સંકળનારને પોતાની 'કરિશ્મા' બધવામાં (એકસ વેબર જેને

Charisma by Institution કહે છે) સરળતા રહે છે. વડા પ્રધાનના હોદ્દાએ પણ તેમને નવી નીતિઓ કે નિલુ'યો લઈને ઉપયોગ લેવાની સરળતા કરી આપી છે. હોદ્દાની તકનાં સમુક્તિ અને કસપના-થીલ આવજત અને ઉપયોગ કરીને પણ તેમણે સફળતા મેળવી છે.

(૪) નેતા તરીકે તેમના પોતાના દષ્ટિકોણો અથવા અભિગમો (Perceptions)

વડા પ્રધાન તરીકે, દેશના સર્વમાન્ય અને અસંત લોકપ્રિય નેતા તરીકે, શાસક કેન્ડિસના સર્વેન્ન્ય નેતા તરીકે તેઓ આ દેશને કઈ દિશામાં લઈ જવા, દોરી જવા માગે છે, તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર, દર્શન તેમની પાસે છે ખરું? ભારતની લગભગ અને મહાકાય સમસ્યાઓને તેઓ વિશાળ અને દીર્ઘકાલીન પરિશ્રેક્ષમાં જુએ છે ખરા? તેમની દષ્ટિ સ્વપ્નસેવી રાજપુરુષની જેમ દાઢકાઓને વીધીને આજળા જાય છે ખરી કે પછી તેઓ માત્ર પોતાને જ કેન્દ્રમાં રાખી, સત્તાનું રાજકારણ જ ખેલી રહ્યાં છે? આખરે તેમનો દષ્ટિ-ક્ષેપ રાષ્ટ્રકેન્દ્રી છે કે પછી સ્વકેન્દ્રી? તેમનું નેતૃત્વ ન્યારે આખા ભારતીય જીવન પર છવાઈ થયું હોય અને આવતાં અમુક વર્ષો સુધી તેઓ પ્રભાવક નેતા તરીકે ચાલુ રહે એમ લાગતું હોય, ત્યારે આવા પ્રશ્નો જોવા થાય એ સ્વાભાવિક છે.

નેહરુ સાથે સરખામણી કરીએ તો 'ઈન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વનું આ પાસું સંમંજવામાં સરળતા પડશે. નેહરુ મિન-સાપ્રદાયિકતા, લોકશાહી, મિન-બેદાલુ, સમાજવાદ, આયોજિત આર્થિક-સામાજિક વિકાસ વગેરે મુદ્દાઓ પર રાષ્ટ્રીય સર્વસંમતિ જીતી કરી ચક્રવા. તેઓ સમાજવાદના પ્રતીક બન્યા પણ તેને વ્યાપક લોકસ્વીકૃતિ ન આપવી શક્યા. ન્યારે 'ઈન્દિરા ગાંધી કેન્ડિસની અંદર રહીને તેના સંજ્ઞામાં જ કરવામાં આવતા સમાજવાદના પુરસ્કર્તા બન્યાં એટલું જ નહિ પણ, તેને લોકસ્વીકૃતિ પણ આપવી શક્યાં, ખીલું સામાજિક વિકાસના રાહ તરીકે સમાજવાદ પ્રતિ નેહરુનો અભિગમ બૌદ્ધિક અને

નિવેશીશ (rational) હતો. મંદિરા ગાંધી પાસે સમાજવાદ પ્રત્યેનો આવો બૌદ્ધિક અભિગમ છે કે કેમ, એ શંકાસ્પદ છે તેમની સમાજવાદની આરાધના એક સાધ્ય કરતાં વિશેષતઃ એક સાધન તરીકે હોય એમ અત્યાર સુધીનાં નિરીક્ષણે પરથી જણાય છે. સત્તાના સંઘર્ષને વૈચારિક એવ આપવાના કે પોતાના ટેકામાં બહુજનસમાજની ઉગ્રકિતના એક સાધન તરીકે તેઓએ સમાજવાદનો ઉપયોગ કર્યો છે. આમ, એકંદરે સમાજવાદ પ્રત્યેનો તેમનો અભિગમ બૌદ્ધિક કે વિવેકશીલ ચિંતનના પરિણામસ્વરૂપ હોવા કરતાં વિશેષ તેા વ્યવહારુ, પરિણામગ્રામી અને સાધનલક્ષી છે.

આમ છતાં, આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે, બહુજનસમાજની ઉગ્રકિતની નવી જ ટેકનિક દ્વારા તેમણે સમાજવાદને અનુકૂળ (પ્રદ સમાજવાદ ખાતર કે પોતાના સત્તા-પ્રભાવ અને પક્ષીય હેતુ ખાતર ?) વાયુમંડળ તેા અવરૂઢ કૃષ્ટ કર્યો છે. આથી, પ્રતિ-વાદ, આર્થિક-સામાજિક પરિવર્તન અને સમાજવાદને જરૂરી લોક-ટેકા અને અન્યુક અંશે લોકરચીતિ પ્રાપ્ત થયાં છે. લોકશાહી રાહે સમાજવાદની સિદ્ધિ માટે બહુજનસમાજની ભાગીદારી જરૂરી અને આવશ્યક છે, પણ જો તેને સંસ્થાકીય સ્વરૂપે નાચવોમાં ન આવે તેા ટોળાશાહી રાજકારણ (populist politics) તરફ દોરી જાય એવો પૂરો સંભવ છે. ૧૯૬૬-૭૦ના સમયમાળા દરમિયાન તે ક્ષમ મળ્યામ, પણ ૧૯૭૧ પછી, વિશાળ અને રિચર બહુમતીએ અપેક્ષી સ્વસ્થતાના સંદર્ભમાં તેા તે ભમજનક બને. બહુ-જનસમાજનો ઉગ્રકિત અને ભાગીદારીને, સંપ્રતિત કરતી સંસ્થાકીય પાળો જો બાધવામાં ન આવે તેા તેઓ ખુદ લોકશાહી માટે જ વિફલતા (dysfunc-tional) બને તેમ છે.

(૫) મંદિરા ગાંધીની કાર્યશૈલી અને તેમાંથી ઉદ્ભવતા અને તેમની સમક્ષના પ્રશ્નો અને પડકારો.

મંદિરા ગાંધીના નેતૃત્વનું સૌથી વધુ વિવાદાસ્પદ અને ટીકાત્મક જો કાર્ષ પાશું હોય તેા તેમની

નેતૃત્વની શૈલી અને તેમાંથી ઊભા થતા પ્રશ્નો અને પડકારો છે.

કેંગ્રેસના જૂના, ધીમા વડીલ નેતાઓ સામે ‘અંતરાત્માના અવાજ’ને તામે અજાનો પોકારનાર મંદિરા ગાંધી લોકશાહી રમતના નિયમો, પ્રવા-લિકાઓ, રીતરસમોનો અનાદર કરે છે, એવી ટીકા થાય છે. લોકશાહી નિયમો અને ભાવનાનો ભંગ કરવાનું, તેમની અવગણના કરવાનું તેમનું વલણ છે, એમ અનેક દાખલા દાંડીને કહેવામાં આવે છે. રાજ્યોમાં મિનકેન્સિસી, લોકનિયુક્ત સરકારો ઉચ્ચ-વવામાં તેઓએ સીધા રસ લીધો છે. એ માટે તેઓ પ્રેરણા આપે છે એમ પણ ટીકા કરવામાં આવે છે. પાવમેન્ટ, સર્વોચ્ચ અદાલત, અખબારો, વિશેષ-પદના આગેવાન સભ્યો અને ખુદ પોતાના પક્ષના સભ્યો સાથેના તેમના સંપર્ષો અને વ્યવહાર તેમના આ વલણના ઉદાહરણો તરીકે ટાંકી શકાય. તેમના આ વલણને કારણે લોકશાહી પ્રત્યે નિષ્ઠા ધરાવનાર બૌદ્ધિકોમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થાય એ સમજી શકાય તેમ છે.

પક્ષ અને તેના અન્ય અગ્રણીઓ સાથેના તેમના વ્યવહારના કેટલાક દાખલા આપી શકાય. રાષ્ટ્રપ્રધાનપદ માટે સંજીવ રેડીતા ઉમેદવારીપત્ર પર ટેકેદાર તરીકે સહી કર્યા પછી ‘અંતરાત્માના અવાજ’ અનુસાર ખતલાન કરવાનો તેમણે પ્રચાર કર્યો. પક્ષની કારોબારીએ એકતાનો દરાવ પસાર કર્યો હોવા છતાં પક્ષના નેતાઓ સામે લોક-ઉશ્કેરણીભરી સભાઓ ભરીને જાહેર જીવનનાં ધારણાને નિર્વા પાડે તેવા વ્યવહાર તેમણે કર્યો. કેંગ્રેસ સંસદીય જોડમાં પોતાનું ધાયું ન થતાં, ‘આને માટે તમારે બધાએ જંભીર પરિણામો ભોગવવાં પડશે’ એવું જે ઉચ્ચારણ કર્યું તે લોકશાહી-નેતાને ન ળાજે તેવું હતું.

પોતાના પ્રતિવાદી અને સમાજવાદી પંચમાં સામે સર્વોચ્ચ અદાલત અવરોધરૂપ લાગતાં તેમણે ‘પ્રતિજ્ઞા ન્યાયતંત્ર’ના વિચાર વહેતો મૂક્યો. ‘મખ-સત્રી ચૂંટણી પછી તરત જ તેમણે જણાવ્યું કે,

‘હું આજ્ઞા રાખું છું કે, સર્વોચ્ચ અદાલત આ ચૂંટણી-પરિણામોની નોંધ લેશે.’ આખતર પ્રત્યેક આનું વક્તવ્ય અને આર્થ ઉચ્ચારણ સોંકાઈ જાવના સાથે સુમેળમાં ન કરેલા.

વડા પ્રધાન તરીકે તેમણે સંસદ પ્રત્યે જે અદ્વન અને આદર દર્શાવતાં જોઈએ તેના અભાવ તેમના વર્તનમાં જોવામાં આવે છે. રાજ્યઓના સાધિયાણા અને વિરોધાધિ-કારોની નાખૂદી સંબંધી અધારણીય સુધારો રાજ્ય-સભામાં માત્ર નજીવા અને બિડી જતાં, તેમણે રાષ્ટ્ર-પ્રમુખના વરદુકમ દ્વારા તે નાખૂદ કર્યો. વરદુકમના આવા ઉપયોગમાં સંસદ પ્રત્યેનો અનાદર બહુત યામ છે. જેવી જ રીતે બેઠાનું રાષ્ટ્રવિકસણ પણ પાશ્વર્યની બેઠકે મળવાને અમુક જ કાઠાકાની વાર હતી જેમાં રાષ્ટ્રપ્રમુખના વરદુકમ દ્વારા કર્યો. પાશ્વર્યની બેઠકના ૪૮ કલાક અગાઉ સિમલા સમજૂતીને રાષ્ટ્રપ્રમુખ દ્વારા સ્વીકૃતિનું પત્રક પણ પ્રેસદ પ્રત્યેની તેમની જોઈ અદ્વન બહુત કરે છે. વરદુકમોના તેમણે કરેલા વધુ ઉપયોગ એક અર્થમાં સંસદ પ્રત્યેની અવમાનનાઈ સ્વરૂપે કરી જાય છે.

રાજ્યસભાકારોમાં રાષ્ટ્રપતિ સાસન દાખલ કરવાના બહેરોમાં પર રાષ્ટ્રપતિની સ્વી મેળવવા માટે ખાસ હતને વિદેશ મોકલ્યા હોવાના દાખલા પણ નોંધવામાં છે. રમ્યા અધારણીય સુધારા જેટલા અર્થમાં મદ-રતના સુધારાને પસાર કરવામાં રાષ્ટ્રપતિના સાસન-વાળાં આર રાજ્યોની ધારાસભાઓ સત્તા પાશ્વર્યમાં મુકાઈ હોય ત્યારે પાશ્વર્યની મંજૂરીમાં આ આર રાજ્યોની સંમતિ પણ આવી શકે છે એમ ખાતરી આપવું અને તવી ધારાસભાઓ ચૂંટાઈ આવીને તેને પસાર કરે ત્યાં સુધી રાહ ન જોવી, જેમાં પણ બધે અધારણીય રાષ્ટ્રોના નર્મ, પણ ઔચિત્યના અને બાવનાનો તો અમ યામ છે. જતરબંતર રોડ પરની સંરચા દોષિતની રહેવી બળજબરીથી કબજે કરવાનો પ્રયાસ અને સિમલા સમજૂતી દાણે બંનેસંધની આંધિલ સમય દેખાવો યોજવાનું પત્રક તેમના પક્ષ-માટે જરામ શોભારજ ન જણાય. પક્ષના નેતા તરીકે તેમની કરજ છે કે આવા પ્રયાસો વખોડી

નાખવા જોઈએ અને અમ કરનાર કામકરોને તેમણે ઠપકા આપવા જોઈએ.

જોકે આપણે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે ખાંગલા દેશની સમસ્યા અને પાકિસ્તાન સાથેના શુદ્ધ રાષ્ટ્રીયસર્વસંમતિ બીજી કરવાનો તેમણે પ્રયાસ રહેો હતો. છતાં સિમલા સમજૂતી વખતે વિરોધ પક્ષના નેતાઓને વિશ્વાસમાં લીધા હોત તો તે તંદુરસ્ત પ્રજાથી ગણાત; પ્રમુખ બુતો જે કરી શક્યા છે તે લોકસભા દેશનાં વર્ગ પ્રધાને ક્યું હોત તો તે વધારે શોભું હોત.

અખબારો પ્રત્યે વલણ પણ દીકાપાત્ર જનું છે. મુંબઈમાં ૧૯૬૧ના અંતકામમાં તેમણે જેવી ફરિયાદ કરી કે, અખબારો સાસક કેમિસ અંગે પૂરતા સમાચાર આપતાં નથી. જે તેઓ ધારત તેા પ્રેસમાટેકોને વાત કરીને પાંચ મિનિટમાં અખ-ખારોના ટાંબ બહી રાકત. આ અંગે એક આશોચક દીકા કરી કે, ‘અને ચિંતા યામ છે કે આવી દીકા કરવાનું સાહસ વર્ગ પ્રધાન કરી શકે છે અને તેમના આ ઉચ્ચારણમાં તેમના મતમાં આસતી વિચાર-મર્યાદા જતા યામ છે.’ બીજું, ૧૯૭૧ની ચૂંટણીમાં સાસક કોચસને વિશાળ બહુમતી મળી, ત્યારે એમણે અખ-ખારોની દીકા કરેલી કે, ‘હવે ટકા લોકો મારી સાથે છે, માત્ર પાંચ જ ટકા તમારી સાથે છે. તમે લોકોનો સંપર્ક ગુમાવી દીધો છે.’

ઈન્ડિયા ગાંધીની કામચેલી વિશે જોયા પાદ હવે આપણે તેમની સમક્ષના જે પડકારો અને સમસ્યાઓ છે, તેના વિચાર કરીએ.

(૧) આર્થિક પ્રશ્નો: ઇન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વ સમય-સૌથી મોટો પડકાર જોઈએ હોય તો તે છે, તાકાતે ઉદ્દેશ માળતા આર્થિક પ્રશ્નો. રાજકારણ કરતાં અર્થકારણ એ જુદી જ શાખા છે. આર્થિક પ્રશ્નોની અવર્તતા અને સંકલ્પતા સમજવાની અને તેમને હલ કરવાની ક્ષમતા, આવડત અને નિશ્ચયબળ તેમનામાં છે ખરું? તેમના નેતૃત્વની શૈલી અને આવી ક્ષમતા એ જે વચ્ચેનો મેળ ઠેવી રીતે બેસી

શકશે, એ પ્રશ્ન છે. વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ તેમણે ડાબેરી વડણ અથવા 'પોમર' અપનાવ્યું છે, પણ આર્થિક વિકાસ માટે વ્યવહારુ, પરિણામગ્રામી આર્થિક નીતિઓ અપનાવ્યે જ છુટકો. ડાબેરી વિચારસરણી અને વ્યવહારવાદી આર્થિક કાર્યક્રમનો તકદો એ બે વચ્ચે મેળ બેસાડવાની કપરી કામગીરી તેઓ કરી શકશે ખરાં? લોકોનો ટેકો મેળવવા અથવા તેમને એકત્ર કરવા સારુ પ્રગતિશીલ અને ડાબેરી વિચારસરણીનો આશરો તો તેમણે લીધો પણ વ્યવહારમાં તેનો અમલ થઈ શકે તેટલો જ તેઓ કરી શકવાનાં. આમ ડાબેરીઓ અથવા ઉદામવાદીઓની દીકાઓનો તેઓ ('સેન્ટ્રીસ્ટ' હોવા તરીકે) ભોગ ખનવાનાં.

તેમનાં વક્તવ્યો અને કુલોમાં કાર્યક્રમ સંબંધી સ્પષ્ટતા કંઈક અંશે દેખાય છે ખરી, પણ વિચારસરણીવિષયક સ્પષ્ટતા તો કાંઈક નહીં છે. આર્થિક ક્ષેત્રે તેમના સમક્ષની મહત્વની સમસ્યા વિચારસરણી અને કાર્યક્રમ વચ્ચે મેળ અથવા સુસંગતતા હાવવાની છે. વિચારસરણીને સુસ્તપણે વળગી રહ્યા વિના વર્તમાન સમાજમાં વ્યાવહારિક રીતે અનુકૂળ હોય એવા પગલાં ભરવાં, જેથી આર્થિક વિકાસ ક્ષેત્રે ઝડપી કંઈક સિદ્ધ કરી શકાય. આખરે તો સમાજની વિવિધ સમસ્યાઓનો ઉકેલ એ જ તો અર્થકારણ અને રાજકારણનો હેતુ છે. આજે દુનિયાભરના બધાં સમાજોમાં વિચારસરણીના જડ ચોક્કસમાં જડાયા વિના પ્રત્યેક વ્યવહારુ ઉકેલ શોધવાની મધ્યમણ ચાલી રહી છે, એમાં ભારત અપવાદ હોઈ શકે નહિ.

(૨) પક્ષનિર્માણની સમસ્યા: ધનિદ્વા ગાંધી સમક્ષ ખીણ મહત્વની સમસ્યા પક્ષનિર્માણની છે. સ્થગિત રાજકારણમાં તેમણે ગતિશીલતા અને નવો પ્રાણ આપ્યો છે. પક્ષમાંથી વડીલશાહી દૂર કરી પક્ષ નવા વિચારોનું વાહન બની શકે એવી અપેક્ષાએ પક્ષમાં બેઠાણ પાડવાનું જેખમ પણ તેમણે બેઠું. પણ નવા વિચારોનું વાહન બની શકે એવા પક્ષનિર્માણની આશા દહાડાઈ જઈ નથી. પક્ષમાં

ફરી પાછો એ જ ચંબુમેસો એકઠો થયો છે. ભૂતી કેંગ્રેસના જેવું જ સ્વરૂપ ધરાવતી નવી કેંગ્રેસ કેટલા પ્રમાણમાં સમાજવાદ અને ઝડપી પરિવર્તન લાવી શકશે, એ પ્રશ્ન છે. પણ અપનાવેલ નીતિ અને કાર્યક્રમો અને તેનાં સભ્યો વચ્ચે કોઈ મેળ બેસતો નથી. પક્ષ અગાઉની જેમ "એન્ડ વેગન" બની ચૂક્યો છે. અગાઉ ચણેલી સાફસફી કાં તો નિષ્ફળ ગઈ છે અથવા તો તે અચુક ભક્તિઓ પૂરતી જ મપાઈતી રહી છે.

જે પ્રકારનું સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તન તેમને અપેક્ષિત છે, તે માટે છેક આમકક્ષાથી માંદીરે છેક કેન્દ્ર કક્ષા સુધીનું સુગઠિત પક્ષીય માળખું હોવું અત્યંત જરૂરી છે. ઉપરાંત, જુદી જુદી કક્ષાઓએ કાર્યક્રમનિષ્ઠ, પ્રતિભદ્ધ નેતાઓ અને કાર્યકરોની વિશાળ ફેજ હોવી પણ અત્યંત જરૂરી છે. આવું માળખું અને કાર્યકરો હજી તૈયાર થયાં નથી અને એ દિશામાં તેઓ મંજીરતાથી વિચાર કરી રહ્યાં હોય તેવા નિર્દેશો પણ મળતા નથી.

પોતાનાથી સ્વાયત રીતે કામગીરી ખનવતા વફાદાર સાથીઓ—પક્ષકક્ષાએ અને સરકાર-કક્ષાએ—તેઓ ઊભા કરી શક્યાં નથી. એવી રીતે સ્વાયત પ્રાદેશિક પક્ષીય માળખાં ઊભાં કરવામાં પણ તેઓ નિષ્ફળ ગયાં છે. પ્રાદેશિક અને કષ્ટારેક તો જિલ્લા-કક્ષાની નાની નાની જાગ્યોતો માટે પણ તેમને પૂછવું પડે, એ સ્થિતિ કોઈ પણ પક્ષ માટે સારી કે તફુસ્ત ન કહેવાય. સાથીઓમાં વિશ્વાસ ઝૂંકવાની અને તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાની શક્તિનો તેમનામાં અભાવ છે. એક બાજુ તેઓ એકલતા અનુભવતાં જણાય છે. અને અત્યંત મહત્વની નિષ્ણતામાં પોતે જ નિષ્ણાંયક હોય એવી ઝાપ હાપસે છે. તેમની ગુપ્તતાની એવી સાધીઓનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવામાં કે તેમનામાં વિશ્વાસ પ્રેરવામાં અવરોધક નીવડતી હોય એમ લાગે છે.

પક્ષના સ્વસ્થ વિકાસ માટે આંતરિક લોકશાહી પ્રજાલીઓના વિકાસની જરૂર છે. પક્ષની એક

આંતરિક જરૂરિયાત તરીકે પણ આંતરિક વિરોધની પ્રજ્વાલી દોરી જરૂરી છે, જે તેમના નેતૃત્વને કારણે નળખા પડી છે. અને તે નળખા પડતા બાંધકામ વિરોધ પડતી બૃમ્મિકા પણ અપ્રાપ્તિ કર્મ કર્મ છે.

પ્રથમ વિકાસ માટે પદ્ધતિ બંધુવિધતા અને મદદનીશી. પણ જરૂરી છે. તેમના નેતૃત્વ હેઠળ પદ્ધતિ દેવદીકરણ વધુ છે.

તેમણે લોકોનો ટેકો મેળવવા માટે પક્ષીય માળખાનો આધાર લીધો સ્થિતિ સીધી લોકોને અપીલ કરી છે. મુદ્દાઓમાં કદાચ કદાચ જને પણ સરકારના વિવિધ પગલાં અને કાર્યક્રમોને સાતત ટેકો મળતો રહે છે માટે તેો સતત, સખન પ્રમુખ કરતા રહેતું પડે અને આવે સતત, સખન પ્રધાન પક્ષીય માળખા સ્થિતિ સ્થપ નથી, આખરે તે, લોકસભા પ્રધાનો નેતા કરતા પક્ષ જેવા માળખાનું વિશેષ મહત્તર છે. કારણ કે, ભક્તિ તેો શુભચિન્તર છે, આપરે પક્ષ સાતત્ય ધરાવતું માળખું છે.

(૩) એકબક્તિ-આધારિત પ્રથા: ઇન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વની શૈલી અને પદ્ધતિમાંથી કલ્પાની તેમની શક્તિની લીધેલને કારણે રાજકીય પ્રથા અને પદ્ધતિ એકબક્તિ-આધારિત પ્રથા જની અર્થ છે. એક બક્તિ પર રાજકીય પ્રથા અને પદ્ધતિને આટલા મોટા પ્રમાણમાં આધાર રાખવા પડે તે મુદ્દા અનિચ્છનીય ન નહિ પણ નોખમકારક પણ છે. એકબક્તિ દેવદીકરણની અસિધિયતા કદાચેક આપણને અડધી પરિણામો સાવનારી અને કાર્યપરિણામી (functional) સાથે પણ તેમાં પહોંતી મંબીર અને મોટાં જોખમો રહેલાં છે.

પ્રથમ બક્તિ માટે પણ આતું આંતરિક દેવદીકરણ અનેક મુદ્દાઓ સાથે. અસિધિય કાર્યોએ હેઠળ બક્તિ શારીરિક રીતે પણ ટકા ન શકે. ઝીણી ઝીણી વિમતો અને નાની નાની કુદલક બાજતો કરતાં વધુ મદદનીશી બાજતો માટે જ વધુ પ્રધાન નેત્રી બક્તિની શક્તિ સંચિત કર્મ રહે, જે વિશેષ

કળ્પનાગોચર છે. નિર્ણયક્રિયાનું નિદેન્દીકરણ રાજકીય પ્રથા, પદ્ધતિ-પ્રથા અને પ્રથમ વડા પ્રધાન તરીકે ઇન્દિરા ગાંધી માટે અત્યંત જરૂરી છે.

ઇન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વ સમયના પદ્ધતિ અને સમસ્યાઓ ખરેખર કળીયક છે. તેમનો સામનો તેઓ કેવી રીતે કરે છે, એ તેો નજીકના ભવિષ્યમાં સ્પષ્ટ જનશે, છતાં અત્યાર સુધીના તેમના નેતૃત્વના વિકાસ પરથી એક અનુમાન પર આપણે આવી શકીએ કે, વિકટ સમસ્યાઓ અને પદ્ધતિનો સામનો કરવામાં તેમનું બક્તિત્વ ઓર ખીલી ઊઠે છે. કેમકે તેનું દિલ્લાલત, બાંધકામ દેવની સમરપા અને પાકિતતા સાથેનું કુદ વચેરે પ્રસંગેએ એમનાં બક્તિત્વ અને નેતૃત્વે વધુ ને વધુ ઊંચા સિખરો સર કર્યા છે. છતાં એમના નેતૃત્વ અને બક્તિત્વનો ચરમ સીમા આવી ગઈ છે અને હવે વધુ વિકાસનો અવકાશ નથી, એમ કહેવું કલેખાનું છે. સાથેસાથ અપ્રત અને સંકુલ આર્થિક સમસ્યાઓના પદ્ધતિને અને પદ્ધતિમાંથી 'મંબીર સમસ્યાનો તેઓ કેવી રીતે અને કેટલી અસરકારકતાથી મુકાબલો કરે છે, કરી શકે છે, તેના પર તેમના નેતૃત્વના મુલાકાતનો આખરી આધાર રહેવાનો. ભારતની રાજકીય પ્રથાના વિકાસના ખરાખરીના રાકણે તેમનું નેતૃત્વ દેશને પ્રાપ્ત થયું હોવાથી તેમના નેતૃત્વની સમજતા-નિજીજતાની અસર રાજકીય પ્રથા પર અને સાંકળવનના કલ્પાન માટે નાનીસાની નહિ હોય, એની માફ દેવદીકરણની સાથે જ જરૂર હોય.

(૬) ઇન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વનું ચિત્રાકર્ષક તત્વ

ઇન્દિરા ગાંધીના નેતૃત્વનું સૌથી આકર્ષક તત્વ અથવા તેમની સમજતા તેમજ લોકપ્રિયતા, તેમની 'કલ્પિત' પાછળનું એ કાર્મ વચ્ચે હોય તેો તે એ છે કે, તેઓ એક સાથે, એકી સમયે અનેક વિરોધાવાસોનું મુક્તિમંત સ્વરૂપ જની શકે છે. વિરોધી 'કલ્પિત'નું સંચોજન, સંકલન અથવા તેનો સમન્વય સાવનારી આજુબાત કુશળતા તેમણે કલ્પિત કરી છે.

ભારતના વડા પ્રધાન જેનું અસિધિય પદ અને

અનુત્પૂર્વ લોકપ્રિયતાને કારણે ભારતીય રાજકારણમાં અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવનાર ઇન્દિરા ગાંધી સ્થાપિત દિતો સામે પછાત, દયાચેલા, કચડાયેલા લોકો માટે લડતા ચોક્કા તરીકે પોતાને રજૂ કરીને બે વિરોધી લાગતાં ચિત્રોમાં કેવું સંયોજન સાધી શકે છે !

સત્તાના રાજકારણની ચેતરંજમાં અત્યંત કુદરત, કાબેલ, ચતુર, વ્યવહારવાદી અને નિર્વૃણ રાજકારણી તરીકે સત્તાની પદાભાજી ખેલતા ઇન્દિરા ગાંધી સમાજવાદ, ખિનસાંપ્રદાયિકતા જેવા સિદ્ધાંતોનાં યુક્ત આગ્રહી તરીકે અને ખાંભલા દેશના લાભો ચરણાર્થીઓ માટે દયાની દેવી સ્વરૂપે બહુ યતાં ઇન્દિરા ગાંધી વચ્ચે કેના મેળ ખેતી બધ છે !

રાજકીય પ્રથા અને પદમાં કેન્દ્રીકરણના વલણ માટે જવાબદાર મણાતાં ઇન્દિરા ગાંધીએ સૌથી વધુ પ્રાદેશિક સ્વાયત્ત એકમોની રચના કરી છે.

સર્વોચ્ચ અદાલત સાથેના સંગ્રામમાં પાત્રખેન્ટની સર્વોપરિતાનો આગ્રહ રાખનાર ઇન્દિરા ગાંધી ક્યારેક તો સાવ કારણ વિના પાંકખેન્ટની અવમાનના કરે છે. એક બાળુ સિન્ડિકેટના સક્રિયતાળી પુરખનેતાઓ

અને ખીજ બાળુ પોતે એકલા અને ક્રોચી સામાન્યતા દોષ તેવાં પોતે અજાણ છે એમ પોતાની જાતને રજૂ કરતાં ઇન્દિરા ગાંધી પાકિસ્તાનના લાકડી સરયુખતવાર માલાખાન સામે ‘જગદંબા’ની જેમ રણે ચડતાં ચંડીની જેમ જનમાનસમાં અક્ષિત થાય છે.

મોરચા સરકારોએ જીબી કરેલી અસ્થિતા, અચોક્કસતા સામે પોતે રાંજકીય સ્થિરતા સ્થાપી શકે તેમ છે, તો સાથે સાથે સ્થગિતતા અને મીઠા-ચાણુ માનસનો મુકામલો કરી સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તન માટે પણ પોતે જીભાં છે, એવી છાંપ તેઓ જીભી કરી શક્યાં છે. સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તન માટે રાજકીય સ્થિરતાની જરૂર છે અને એ જાને પોતા ચકી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, એમ તેઓ જનમાનસમાં ફસાવી શક્યાં છે.

આમ અનેક વિરોધી તરવાળું અજળ મિશ્રણ અને સંયોજન તેઓ સાધી શક્યાં છે. તેના સમુક્ષિત તેમજ સર્ણ ઉપયોગ એ તેમના આકર્ષણ, તેમની સફળતા અને આજની ‘કરિમા’ પાછળનું રહસ્ય છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૭૬૦ થી વ્યાજ]

ઉ. કે. પતિ : “તમે લોકીયુદ્ધાણુ કરવા ઉપર તમારું આજે પુષ્કળ અપમાન કયું છે. તમને જાધાને કું વિલાપીકમાંથી કાઢી મૂકું છું !”
વિદ્યાર્થીઓ : (પુષ્કળ શેરખકાર કરીને) “એ તમે કદાપિ નહિ કરી શકો. વિધાનસભામાં અને કેન્દ્રની લોકસભામાં અને રાજ્યસભામાં આ પ્રશ્ન ઉપાડી સેવાશો. અને તમને જસ્તરક કરાવીશું !”

ઉ. કે. પતિ : (છેક કેટાળાને, ચાછીને) “તમારે તમારે શું કરાવતું છે ?”

વિદ્યાર્થીઓ : “તમે હમણાં ને હમણાં જ એક કમિટી તૈયારી જે અમારી કિરિષાદો તંપાસે અને અમારી માગણી સ્વીકારે, એ કમિટીમાં અમે કહીએ

તે સમ્યો હોય. તેમ જ આજે તમે જે અમારા પર અત્યાચારો કર્યાં છે, અમારું હરિહરનું અપમાન કયું છે અને અમને અનેક પ્રકારની ધમકીઓ આપી છે એની પૂરી તપાસ કરે. એ કમિટીના રિપોર્ટ થાય ત્યાં સુધી વિલાપીક બંધ રહે અને અમને સૌને પરિક્ષા વગર ઉપલા વર્ગમાં ગણાવવાનું વચન આપો !”

ઉ. કે. પતિ વધુ પ્રકારોથી જયવા અદરમ મઈ જાય છે. વિદ્યાર્થીઓ અને ઘેરા ધાલે છે અને બુમો પાડે છે. “વિજય ! વિજય ! વિદ્યાર્થી સક્ષિતો વિજય ! અરાજકતા ગ્રિહાણા !”

વિશ્વવંવાદી વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ઘેરાયેલા

એક ઉપકુલપતિ | ગગનવિહારી મહેતા

આપણા દેશમાં આજે વિદ્યાપીઠોમાં અને શાળાઓમાં જે ભારે અશાન્તિ પ્રસરી છે અને અસંતાપ ઉદ્ભવ્યો છે એનાં કારણો, પરિણામો અને ઉપાયો વિશે અનેક નેતાઓ અને ઠેગવશીકરોએ, પ્રાધ્યાપકો અને શિક્ષકોએ, રાજ્યદારી પુરુષોએ, વિચારકોએ અને અવિચારકોએ, મંત્રીઓ દર્શાવ્યા છે. આ અશાન્તિ તોપાન, હડતાળ, ઘેરબાહાર દ્વારા પ્રગટ થાય છે. આ સંચલનનું સ્વરૂપ કંઈકે આવા પ્રકારનું મુખ્યત્વે હોય છે :

*

ઉપકુલપતિ વિદ્યાપીઠની મુખ્ય ઓફિસની પાસે આવે છે. તરત જ મંખાખંધ વિદ્યાર્થીઓ (અને વિદ્યાર્થિનીઓ) પથરા-કાકરા-ઝાડવ અને ભાકાડના ટુકડાનો વરસાદ વરસાવી દે છે. ઉપકુલપતિના શરીર કે માથાને નિશાન બનાવવાનો દરેક પ્રયત્ન થાય છે. એ સાથે જ વિદ્યાર્થીઓ ખૂંચો ખાંડે છે.

“અમે શાંતિ અને સુલેહ માગીએ છીએ.”

આ અરુખિત વહેલી શુદ્ધ સ્વદેશી શ્લોકધારાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનો ભગીરથ પ્રયાસ કરતા ઉ. કુ. પતિ (ઉપકુલપતિ) મોટેથી પૂછે છે : “તમને આ પ્રકારની સુલેહ ભેષ્ય છે ?”

વિદ્યાર્થીઓ : “તમારી પર પ્રહાર કરતાં અમે અટકાવે એ માટેની, આ વાસ્તે તમારે અને સર્વ સત્તાધિકારીઓએ અમારી મળજીનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે.”

ઉ. કુ. પતિ : “કઈ-શી માગણી ?”

વિદ્યાર્થીઓ : “કે તમારી પર આ બધું નાખીને, ફેંકીને તમને ઈન્ન કરવાના અમારા પ્રયત્ન માટે અમને શિક્ષા નહિ થાય !”

ઉ. કુ. પતિ : “પરંતુ એ માગણી વિશે કંઈ વિચાર કરું એ પહેલાં પથરાનો જે આ મુશળધાર વરસાદ વરસાવે છે એ બંધ કરો તો ઠીક નહિ ? એ સિવાય હું કેવી રીતે કંઈ વચન આપી શકું ?”

વિદ્યાર્થીઓ : “અમારે દલીલો નથી ભેષતી, નથી સાબળતી. શબ્દોનો સમય ગયો છે. કામનો આવી પહોંચ્યો છે. આખી જિંદગી સારો દિવસ વડીલોની દલીલો સાબળી સાબળીને અમે કામર ધઈ ગયા છીએ, ત્રાસ પામી ગયા છીએ. દલીલો કરવાનો અધિકાર આ જમાનામાં અમારો છે. તમારું કેતવ્ય એ સાબળવાનું છે અને એ પ્રમાણે વરતવાનું છે.”

ઉ. કુ. પતિ : “તમારી દલીલો શાંત વાતાવરણમાં સાબળવા હું તૈયાર છું. પરંતુ એ માટે આ પ્રકારો બંધ કરવા ન ભેષ્યો ? નહિ તો એમાંથી બચવામાં જ મારો બધો સમય ભય છે !”

વિદ્યાર્થીઓ : “કારણ કે તમે હિંચકારા છો, નામદ છો, મુવકોની સામે ખડા રહી શકતા નથી. તમે વિશ્વવંવાદી નથી, ક્રાંતિકારી નથી. માઓનું લાલ પુસ્તક શું એ પણ તમે બળુતા નથી !”

ઉ. કુ. પતિ : “હું એકલો છું અને તમે અનેક છો, તમારું ધરમ્યુ શરોધી રક્ષણ કરવા મારી

પાસે કંઈ સાધન પણ નથી. મારી આજ્ઞા હાલ કે
બખ્તર નથી.”

વિદ્યાર્થીઓ : (હત્તસામાં આવીને) અહુઓઅથી
તમે અમારો સંહાર કરવા મંગી છો એમાં તમે
પ્રત્યાધાતી છો, સામ્રાજ્યવાદના હથિયાર છો !”

ઉ. કુ. પતિ : “અહુઓઅ વિશે મેં ક્યારે કહ્યું કે
હું તો મારા શરીરના રક્ષણની વાત કરું છું.”

વિદ્યાર્થીઓ : અન્યાય અને હૃદયનો અવ્યાવ
હોઈ શકે જ નહિ ! તમે સ્થાપિત હિંતના પક્ષપાતી
છો એ સ્પષ્ટ છે. ઉદ્યોગોના રાષ્ટ્રીયકરણ વિશે તમારો
શો અભિપ્રાય છે ?”

ઉ. કુ. પતિ : “એ વિશે હું કંઈ જાણતો નથી.
મારો વિષય તો સાહિત્ય છે.”

વિદ્યાર્થીઓ : “અત્યેક નાગરિકનું પવિત્ર કર્તવ્ય
છે કે હરેક જાહેર પ્રશ્ન વિશે એણે અભિપ્રાય ધરા-
વવો જોઈએ અને અમે માગીએ ત્યારે એ તરત
અમારા કહેવા પ્રમાણે આપવો જ જોઈએ.”

ઉ. કુ. પતિ : (એક હાથથી અવ્યાવ કરતાં) “આ
અતિઉત્તમ સિદ્ધાંત છે પણ એવું પ્રતિપાદન કરવા
માટે એ ખુરસી મારી પર ફેંકવાની જરૂર હું જોતો
નથી !”

વિદ્યાર્થીઓ : “આ આખી સંભોજનના અસહ
દેખ, હોલ, સ્વાઈ અને સાંચરુશવત પર સ્થાઈ છે
એ માટે કોણ જવાબદાર છે ?”

ઉ. કુ. પતિ : “એ તો હું તરત કહી શકતો નથી.
કદાચ અમારી પેઢી અને આગલી બધી પેઢીઓ
જવાબદાર હશે પરંતુ એ ખુરસી અને વાગસે એથી
તમારું સ્વ સિદ્ધ નહિ થાય તેમ સમાજના પરિ-
વર્તનનો હેતુ પણ સ્પષ્ટ નહિ થાય !”

વિદ્યાર્થીઓ : “હેતુ અને ધ્યેયમાં અમે માનતા
નથી, અમે વાસ્તવિકતાના ભક્તો છીએ. અમારે
હેતુ નથી, અમારી માંગણી છે. એ માંગણી જ્યાં
સુધી નહિ સ્વીકારાય ત્યાં સુધી અમે ચોક્કસ નથી.
આ માંગણી એક કલાકમાં નહિ સ્વીકારે તો

પુસ્તકાલય આળી નાખીશું અને હોમોરેટરી તોડી
નાખીશું !”

ઉ. કુ. પતિ : “એથી શો લાભ થશે ?”

વિદ્યાર્થીઓ : “એથી શિક્ષણપદ્ધતિમાં મૌલિક
પરિવર્તન થશે. વિનાશ વિના સર્જન અશક્ય છે.”

ઉ. કુ. પતિ : “પુસ્તકો કે પ્રયોગની સામગ્રી વગર
તમે એ કરી શકશો ?”

વિદ્યાર્થીઓ : “વળી પાછી તમે અમારી સાથે
દલીલ કરવાની ધૃષ્ટતા કરો છો ?”

ઉ. કુ. પતિ : (બે હાથ જોડીને) “ક્ષમા કરો !
એવો મારો લેશમાત્ર આશય નથી.”

વિદ્યાર્થીઓ : “અમે મક્કાનાને કે મોદરેને આમ
લેવાડીએ ત્યારે તમે જો પોલીસને બોલાવશો તો
અમે વિદ્યાર્થીક બંધ કરાવી દઈશું; તમારે હાથે તાળી
દેવડાવીશું. આનું લખતર લખવાની અમને ઇચ્છા
નથી અને અમે પરીક્ષાનો અદિષ્ટાર કરવાનો નિર્ણય
લીધો છે.”

ઉ. કુ. પતિ : “હું કાર્પન બોલાવવાનો નથી. પણ
પેલો જીવાન ટંબજનો પાથો મારા પર નીખતાં અટકે
તો એટલી ખાતરી આપું છું કે અત્યારના આ
બનાવ માટે કંઈ પણ પગલું નહિ લઉં.”

વિદ્યાર્થીઓ : “એમાં મોટી શી ધાડ મારી !
અમે તો ઇચ્છીએ છીએ કે અમારી સામે તમે
પચલા લો, તો જ અમે અમારું ખમીર દેખાડી
શકીએ, અમે કંઈ કાચાપોચા નમાલા બાળક નથી
કે કરી જઈએ !”

ઉ. કુ. પતિ : “જારુ ત્યારે એવી જ ઇચ્છા હોય
તો હું તમારી સામે પગલાં લઉં !”

વિદ્યાર્થીઓ : “જીઓ ! અમે ધારતા હતા એવા
જ તમે નિષ્કુર, કૂર, આપખુદી, શસિસ્ટ સરખુખ-
ત્યાર છો !”

અનુસંધાન ૫. ૩૩૮

નવી ઇન્દ્રિયમત જાણકારી પુરવાર થાય તે મુજબ મન, જ્ઞાન, અને જ્ઞાનવીએ વર્તવું રહ્યું—એ પ્રયોગાત્મક જાણકારીથી વિભિન્ન અસત્ય લેખવું રહ્યું। અલગત સદીઓ અગાઉ ડેકાર્ટેસે (ઈ. સ. પૂર્વે) પાંચમી સદી ઈશ્વર અને મન(mind)ને અભાસમાથી રહ્યાં હતાં—ભૌતિકતાથી પર સત્યનું કંઈ અસ્તિત્વ નથી! (માક્સે) બેકનને મોડર્ન મટીરિયાલિઝમનો જન્મ મળ્યો જ હતો, તેની એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે ભૂતકાળમાં સસના સૌ સંશોધકો અધિકારમાં અટવાયા હતા, કેમ કે તેઓ પૂર્વગ્રહિત પદ્ધતિ, પ્રણાલી અને તકનીક ગ્રહણે હતા અથવા તો, વિદ્વાતાપણ્યે લોભિકતા બોધારામાં અટવાયેલા હતા. તત્ત્વચિંતકે કુદરતી પરિચયો અને પદાર્થોના સીધા સંપર્કમાં આવેલું નોંધ્યું; તેમના નિરીક્ષણ દ્વારા હકીકતોના આધારે નિયમો સમજીને ચોક્કસ અનુમાનો તારવવાં નોંધ્યું. સત્ય સમજવાની આ એકમાત્ર બૌદ્ધિક રીત છે. ખોસો, દવે, કવિતા જેવી કાવ્યનિક વસ્તુ માટે તો સ્થાન જ શું? બેકન જ કહ્યું: કવિતા એ વસ્તુનિકમાંથી બાળેકુપણ છે.

બેકન પછીનો તત્ત્વચિંતક ડેકાર્ટ (ઈ. સ. ૧૫૬૬-૧૬૫૦) છે. બૌદ્ધિકવાદને પહેલે તેમના ધણાં મોટા ધોળાં મળ્યાં છે. જ્ઞાનની ઉપસમ્પિદા માટે 'રીઝન'ની ઉપયોગિતા તો સ્વીકારાયેલી હતી. તેની માન્યતા મુજબ અમુક સત્યો સ્વ-સિદ્ધ છે. ઇ. ત. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છે; મનુષ્ય બૌદ્ધિક પ્રાણી છે; ચિત્ત ભૌતિક પદાર્થથી વિભિન્ન છે વગેરે. પરંતુ તેનું સૌથી મુખ્ય અપૂર્ણ 'માનિક વિશ્વ'નું છે. તેના મંતે, વિશ્વના જડ અને ચેતન તમામ પદાર્થોની વિસ્તાર અને ગતિમાં વ્યાખ્યાન કરી શકાય છે. 'મને વિસ્તાર અને ગતિ આપો, હું વિશ્વ ખજૂ' કરી દઈશ—એવો જ એનો દાવો હતો. ઈશ્વરે વસ્તુઓ-પદાર્થોની આપેલી ગતિ અનુસાર તેઓ 'સ્વસંચાલિત મંત્ર'ની જેમ પ્રક્રિયા કરે છે; આમાં મનુષ્ય સુધ્ધાનો સમાવેશ કરતાં તે અપ્રકાશ ન હતો. એને મન આપી ફિનિયાની ભૌતિક પ્રકૃતિ એક સમાન છે. પશુઓ

અને મનુષ્યોના ઊર્મિગત પ્રત્યાપાતો પણ આંતરિક-બાહ્ય ક્રિતોજકોને આધારી છે. દવે સત્યને પામવા માટે શુદ્ધિ સિવાય બીજા કશાની જરૂર નથી, એમ જણાવે છે. બદ્દે, વિશ્વના આધ્યાત્મિક અર્થધર્મ માટે કશો અવકાશ નથી. દૂકર્માં, તે ઈશ્વર, ચિત્ત અને પદાર્થોની એકસાથે સ્થાપે છે.

ડેકાર્ટના સમકાલીન હોબ્સ (ઈ. સ. ૧૫૮૮-૧૬૩૯) પણ બેકનની માનિક ભૌતિકવાદી વિચારધારાને જરૂરેસલાક આધાર આપે છે: મન શરીરનું એક અંગ જ છે જે ગતિમાન હોય છે. માનવી મુક્ત વિચાર કરી શકવા અસમર્થ છે, વળી પુરોગામીઓની જેમ તે પણ એવું માનતો હતો કે તત્ત્વચિંતનીય સત્ય માત્ર ભૌતિક પદ્ધતિએ જ શક્ય છે. જ્ઞાન ઇન્દ્રિયમય છે. તેને મતે, કેવળ ભૌતિક દ્રવ્ય જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અધ્યાત્મ જેવું કંઈ છે નહિ, જે માનવી સમજી શકે. આથી તે માનતો હતો કે માનવીનું સુધ્ધા માનિક રીતે આલેખન થઈ શકે. તેણે શુભ-અશુભની વ્યાખ્યા પણ એવી કરી હતી કે સુખ આપે તે શુભ, દુઃખ આપે તે અશુભ. આમ, તે ઉપભોગવાદી (હેડોનિસ્ટ) હતો. રોબર્ટ બોઈલે (ઈ. સ. ૧૬૨૭-૧૬૯૧) પણ ભૌતિક વિશ્વને ધર્મિયાણી ઉપમા આપી હતી.

સત્તરમી સદીના ધણા ચિંતકોએ ડેકાર્ટના આ વિચારો અપનાવ્યા હતા, તેમના એક મુખ્ય ન્યૂ સ્પિનોઝા (૧૬૩૨-૧૬૭૭) હતો. સ્પિનોઝાએ કહ્યો મુજબ દુનિયામાં એક જ તત્ત્વ છે. તેના જ બે સ્વરૂપ તે મન અને પદાર્થ. આ એક તત્ત્વ તે ઈશ્વર. અને ઈશ્વર તે કુદરત. આ શુદ્ધિવાદ 'મુજબ કાંઈ અને કારણનું લોજિક પૂરતું છે. (વરસો બાદ મહાન વિજ્ઞાની આઇઝાક ન્યૂટનને કુદરતને ઈશ્વર તરીકે પ્રમાણી હતી) તે શુભાશુભના નિષ્કર્ષ માટેય ભૌતિક તકનીક સહારો લેતો હતો. તેની માન્યતા મુજબ, માણસે વિશ્વને સુંદર મંત્ર લેખનું નોંધ્યું; તેને કોઈ આશુપાશુ કરી શકે એમ નથી. કુદરત અપરિવર્તનિય રિથર છે, માનવી તેનું નસીબ બદલી શકતો નથી.

મનુષ્ય તેની સ્વતંત્રતા પોતે સ્વતંત્ર નથી એવા જ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે. સિપ્નોઝાને આ રીતે નિયતિવાદી કરી શકાય.

સિપ્નોઝાનો સમકાલીન મહાન વિચારક લોઝ- (ઈ. સ. ૧૬૪૨-૧૭૦૪)નો જ્ઞાન અંગેનો સિદ્ધાંત વૃત્તન હતો. તેના મત મુજબ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયગ્રમ્ય છે. આથી ('સેન્સ' ઉપરથી) એને 'સેન્સેશનલિઝમ' તરીકે ઓળખાવાય છે. તે મુજબ મનુષ્યનું મન પહેલાં ખાલી હોય છે. બાહ્ય સંસ્થિતો બાબક ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવ કરે છે તેમ તેમ જ્ઞાન વિકસે છે. પરંતુ, જટિલ જ્ઞાન માટે ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત બુદ્ધિ જરૂરી છે.

આમ, સત્તરમી સદી સુધીમાં વિજ્ઞાનની ધાર્મિક નિર્ણાયકતા વધી તેમ તેમ માનવીની સ્વેચ્છા-નિર્ણાયકતા ઘટતી ગઈ. પરંતુ, એના પ્રત્યાઘાત રૂપે અનેક વિજ્ઞાનીઓ પોતે એકાંત ઓછા: એમની ઈશ્વરના ઇનકાર સુધી જવાની તૈયારી ન હતી. તેઓ ધણે અંશે એમ માનતા કે કુદરત પોતે જ ઈશ્વરની લીલા-કલા છે; જે દેખાય છે તે દરજ્જા વિશે અદ્વય-વિશ્વનું જ ચિત્ર છે; માટે જ્ઞાત વિજ્ઞાન અંત અજ્ઞાત ધર્મ એકબીજાના વિરોધી નથી, પૂરક છે, કવિઓ અને સર્જકો પણ રૂઢાંચણ અનુભવી રહ્યા હતા. આમ, કવિતા અને ધર્મની રૂઢાંચણ દૂર કરવાના પ્રયાસો વૈજ્ઞાનિકો કરી રહ્યા હતા ત્યારે, મિશ્રપ સેચ્છાસ પાઠર-તો પાઠજેન્ટમાં કાચદો પસાર કરાવીને અમુક રૂપકો ઉપર પ્રતિજ્ઞા યુગાવવા મંડેતા હતા. આમ, એક બાજુ, આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનીઓનો એક નવો વર્ગ, તો બીજી બાજુ, ધાર્મિક ચંત્રવાદી-ઓનો નવો વર્ગ ઊભો થઈ રહ્યો હતો, એકન, દોઝ, ડેકાટ સામે જોન રે અને (હવે પછી) ન્યૂટન જેવા મહાન વિજ્ઞાની આશ્રય આપી રહ્યો હતો. આ વિજ્ઞાનીઓ-ભૌતિક પદાર્થ ઉપર આત્મિક તત્ત્વનું પ્રભુત્વ સ્વીકારતા હતા; માનવીની સ્વતંત્રતાને અપનાવતા હતા, નૈતિક પર્મોનીની શક્યતા પ્રમાણુતા હતા. બદકે-ધાર્મિક અને વૈજ્ઞાનિક એકતાનો પુરસ્કાર કરતા હતા.

ન્યૂટન (ઈ. સ. ૧૬૪૨-૧૭૨૭) ની સિદ્ધિ

ઈશ્વરતુલ્ય લેખાઈ હતી. અત્યંત સુધીમાં વિજ્ઞાન-એનું માનવું થયું હતું કે વિજ્ઞાનના નિયમો અનુસાર સૃષ્ટિકર્મ ચાલે છે; તેથી તેમાં વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. પરંતુ આમ જાણી થાય છે એની—નિયમના સ્વરૂપની—માહિતી ન હતી. એટલે ધાર્મિક નિયમોની ધારણા પ્રવર્તતી હતી. અને જે કુદરતનાં પરિભ્રમો-તત્ત્વો પાછળ ધાર્મિક નિયમ હોય તો એ જ ધાર્મિક નિયમ કુદરતનાં જ એક અંશ રૂપ માનવી માટે પણ લાગુ પડે. તે વળી, જેઓ નિયમ વિષે સાટકે હતા તેઓ અનિશ્ચિતતા ઉપર-એકે આપીને અધાં-ધૂધીની ચિંતામાં હતા.

ન્યૂટન ગુરુત્વાકર્ષણનો કાનૂન આપીને જાણી-સંચલન થાય છે એ સાબિત કરી આપ્યું. આ વૈજ્ઞાનિક નિયમને કારણે વિજ્ઞાની નિશ્ચિતતા—અન-સ્થિતતા ટકી-હતી, એ વાત સિદ્ધ થઈ. આ સત્ય તેણે અશ્વિનપદ્ધતિએ સિદ્ધ કર્યું. હોઈ સમસ્ત સર્જનને આ રીતે આલેખી શકાય. ફક્તમાં, ઈશ્વર-અંશે પરંતુ નિયંત્રતા નહિ. નિયંત્રતા તો ભૌતિક-વૈજ્ઞાનિક કાનૂન.

ન્યૂટન પોતે તો અત્યંત ધાર્મિક જ્ઞાતિનો હતો અને દિવ્ય રહાસ્યને પોતે બહાર લાવવામાં નાનાકો ફાળો આપી રહ્યો હોવાની જ નમ્રતા ધરાવતો હતો. પોતે ભૌતિક-વ્યવસ્થાને યુનઃસ્થાપિત કરી તેની સાથે જ દિવ્યતાને સિદ્ધાસને આરંભ કર્યું વલણ હતું.

૬

આ સદીઓ દરમિયાન સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્ય-શાસનના ક્ષેત્રે પણ અનેક ભૌદિકોએ ધણું બહું ચિંતન કર્યું હતું અને ૧૭૨૨ પડતી વિદોદ-ખસતના રાહો કુદરતનીઓ કરીને માનવ ગૌરવની યુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવાની મશાલ જલતી રાખી હતી. પ્રાતરમસ્તૃષીય ચોક્કટીસ (ઈ. પ. ૧૭૦૦-૧૬૯૯)ની ભવ્ય ચલાહત પછી તેનો શિષ્ય પ્લેટો (ઈ. પ. ૧૨૭-૩૪૭) આદ્ય પ્રભસતાકેનું સ્વપ્ન સેવતો દેખાય છે.

‘પેટો’એ તેનો ‘રિપબ્લિક’ (યુટોપિયા) લખીને કુદરતી આપની આલખેલ પોકારી હતી. નાનાં નગર-રાજ્યોના પાયા પર પ્રગ્નસત્તાક્રમો પાયો રચ્યો હતો. જેમાં જીવન અત્યંત સાદું હતું—જીવનની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતનું ઉત્પાદન થતું હતું; બાળકો પણ પાલવવાની રિથિત મુજબ મર્મદિત હશે. આ પ્રગ્નસત્તાક્રમમાં ત્રણ વર્ગો હશે: (૧) કારીગર-ઉત્પાદક, (૨) યોદ્ધા-સંરક્ષક, (૩) વાલી-રાજ્યકર્તા. અલગત, સૌમાં પ્રામુખ્ય વાલી-રાજ્યકર્તાનું હતું. એ પ્રગ્નએ ચૂંટણી અને તાલીમ પામેલા હશે; અને ૩૫ થી ૫૦ વર્ષની પાકટ વયે તેઓ રાજકુસા સંભાળતા થયા હશે—જેથી તેઓ ઉત્તમ બૌદ્ધિક અને પરમ શક્તિશાળી હશે. તેમને પોતાને ટકી જ માનગી સંપત્તિ-નાણાં પણ નહિ હોય, પ્રગ્ન જ તેમનું ભરણપોષણ કરતી હતી—બધું તેઓ સામૂહિક જીવનના એક ભાગ હશે. ‘પેટો’ના વિચાર મુજબ તો આ વાલીઓને કુટુંબ જેવું નહિ હોય, એઓ પણ સરિમારી માનિયોની હશે. બાળકો પણ સહિશાર હશે. અને તેમની સંતતિ નગ્ન-નિર્માત્ર ન પાકે માટે ધણનું વંધીકરણ કરવાનું વિચારનું રાજ્યે વિકસાવતું પડશે; અને શ્રેષ્ઠ નર-નારીનાં મંતાન માટે જ અવકાશ રહેશે. પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે એઓનું રચાન નીચું ઊતરતું વા હશે. ગિલકુલ જ નહિ; એઓને પ્રભુભોના જેવું જ શિક્ષણ મળશે; અને રાજ્યકાર્યભારમાં તો સંભાન-સહજાગી હશે. આ માટે બાળકોની સામૂહિક ઉછેર, અને સામૂહિક રસોવાની વ્યવસ્થા હશે.

ઉપરના ત્રણ વર્ગો કર્મીનુસારી હશે આથી એઓના મુજબ વર્ગ જલદવાની ચકચતા રહેશે—જોકે શક્ય હોય ત્યાં સુધી પોતપોતાના કર્મક્ષેત્રે વીટકી રહેવાનું તથા દિતાવદ છે. આવા આદર્શ સમાજમાં રાજ્યકર્તા વર્ગ તો તરવરતાની જાે હોઈ રાજ્યસત્તા અને તરવરતાને વચ્ચે એક જ જગ્યાએ તો જ આદર્શ રિથિત ટકી રહે.

અલગત, ‘પેટો’ જનજીતો હતો કે આ એક આદર્શ જ છે—પરંતુ એની પાછળ જે બૌદ્ધિક

આધાર રહેલો છે તેના મૂળમાં ઈશ્વરના ‘મોડેલ’ની પ્રેરણા છે.

એક રીતે આ સામ્યવાદી સમાજ યુગભોમી પીક પર ઊભેલો હતો (ગ્રીસમાં ત્યારે ઉપરના ત્રણ વર્ગો યુગભોમી મહેનત ઉપર જીવતા હતા બધું એક નાગરિક દીક્ર ત્રણ યુગભોમી મશ્વતરી હતી.) અને કારીગર ઉત્પાદક વર્ગ રાજ્યસત્તાનમાં લગભગ બાકાત હતો. યોદ્ધાઓ અને તેથીય વિશેષ શીક્ષવંતા બદ વર્ગના હરતક સરમુખવારી સુપરત યર્થ હતી.

આ પછી બીજો વિચારક પાકો તે સેનેકા (ઈ. સ. ૫ ૩ થી ઈ. સ. ૬૫). એણે પણ કુદરતી સામ્યવાદની છડી પુકારી “માનુ” પોતાનું” ઊંચું થતાં જ બધાં દુષણો જન્મ્યાં હતાં; અને દુષણ જન્મતાં રાજ્યસત્તાનો જન્મ થયો હતો, સ્વાભાવિક રીતે જ કુદરત અને પાખંડ સામેના ધૂંધવાટમાં આ યુગના વિચારકો આદિ ટોળીયન સમૂહ જીવનની માફ કરતા, એ રિથિતએ પાછા જવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરતા રહ્યા હતા. એમણે જ સ્ટોઇક વિચારધારા જાગી હતી—જે મુજબ કુદરતનું સંચાલન દેવી કાનૂન અનુસાર યર્થ રહ્યું છે, જેમાં સમાનતા અને સ્વતંત્રતા અંતરગત છે. આ કાનૂન માનવ-રચિત કોઈ પણ કાનૂન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. માનવસર્જિત કાનૂન એ માનવગતનું પતન સચવે છે.

આદિ યુગના આવા ‘યુટોપિયા’ પછી મધ્યયુગી સમતંત્રતાદી પેદા થઈ, ત્યારે તેના જુલમો અને અત્યાચારોથી તાસેલા ખેડૂતોએ વિદ્રોહો કર્યા હતા; પરંતુ એ બધા નિષ્ફળ ગતાં, ખાસ કરીને રોમન શાસન કાળ દરમ્યાન યુગભો માટે બહુલ રિથિત પેદા થતાં સ્ટોઈકસ જેવાએ વિદ્રોહ પણ જલાઓ હતો. ચિતકેળે વળી પાછા નવા યુટોપિયા રચ્યા હતા. વિકિયક (મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૩૮૪) અને જોન બોલ (મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૩૮૧)ની માન્યતા પણ, અમાઉના ચિતકો જેવી, ‘કુદરતી રિથિત’વાળા સામ્યવાદનો પુરકાર કરતી હતી. જે ઈશ્વર જ માલિક અને યુગ્રામ, શોષક અને શોષિત એવા વર્ગોમાં માનવો હોત તો તેણે જ સરઆતથી એમ

ન કયું હોત? પરંતુ આદિ આદર્શ સમાજમાં તો સૌ સમાન હતાં: પ્રભુએ જન્મ જન્માવીને વળી આદિ રિયતિ પર જનું રહ્યું—જમાં સૌ સમાન અને સ્વતંત્ર હોય. બોલે પોતે વિદોહની આગેવાની સર્જને શકાદત વહેરી લીધી હતી. આવા જ એક બીજા જન્મોર જેક કેડને શેક્સપિયરે તેના 'હેન્લી છ્તા' નાટકમાં જીવતો કર્યો છે.

પંદરમી-સોળમી સદીની સાંકળ સમો સર થોમસ મોર નવો યુરોપિયા સર્જ આવે છે. અને અદ્વારમી સદીમાં સેન્ટ સાઇમન, ફ્રિયાર, તથા રોન્ટ' એવેન વધુ બ્યવદારુ હિંદોશ અને ચોળનાઓ સાથે સમાનતા-સહકાર અને સ્વતંત્રતાના આદર્શો રજૂ કરતા રજા છે.

આ સૌ ચિંતકો અને વિદોહીઓ માનવીના મૌરવની પુનઃ સ્થાપના ઝંખતા અને તે અર્થે જરૂરી સાહસો ખેડતા બૌદ્ધિકો છે...

આપનો કાનૂન, કરુણા અને દીનતા વગેરે કુદરતી લક્ષણો છે; સર્વની સમાનતા એ કુદરતનો કાનૂન છે. તેનો સર્વથા લોપ થવા પામ્યો છે. આ કુદરતી સ્વતંત્રતા પાછી મેળવવા માનવજાતે બીજો કોઈ વિકલ્પ શોધવો રહ્યો. પરંતુ હવે તે સક્ષાત્તી અને શાંતિની ગેરદી બને એવો હોવો જોઈએ. આ કામ અધિકતર સત્તા દ્વારા જ સ્થાપિત થઈ શકે એમ છે. આ સત્તા અતિમ હોવી જોઈએ. એનો દુરુપયોગ થવાનો હોય તોય એની સામે પ્રબળ વિદ્રોહ કરવાનો હક નહિ રહે—કેમ કે, એવો જાતે વહોરેલો આ વિકલ્પ છે. દુંકર્માં, હોખસે મગરશાહી રાજસત્તાની સિદ્ધારસ કરી જેની સંપત્તિથી માર્કી ધમ' સુધી—સગ્ર માનવજીવન ઉપર આજુ સ્થપાયેલી રહેશે. આમ, વળી પાછી અગાધિત સત્તાવાળી રાજાશાહી જીવતી થઈ!

અલગત, લોકે સર્વની સમાનતાનો કુદરતના કાનૂન તરીકે સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ અતે તો કામ દ્વારા જ કુદરત પાસેથી રોટી, સુખ અને સગવડો માથુસ પામતો હોય છે. આ કારણે એનો ઉપયોગ

કરવાનો એનો અધિકાર સ્થપાય છે. બદ્દે, આજીવિત મારે જરૂરી જગીન અને સાધનની માલિકી દરેકની પાસે હોવી જોઈએ. આ કુદરતી રિયતિનો જ એક લાભ છે. ત્યારે નાણિક રાજ્યોમાં આ મર્યાદા લોપાતી હોય છે. પરંતુ રાજ્યને અગાધિત સત્તા દોઈ જ ન શકે.

*

અદ્વારમી સદીના બૌદ્ધિકોમાં ડિડેરો તથા અન્ડ્રે એનસાઇઝેબીપીક્ટો આગળ પડતા હતા. ડિડેરો માનવી મુક્તિ' અને પ્રગતિનો પુરસ્કર્તા હતો. ભૂદ્ધિ અને વિજ્ઞાન દ્વારા સાચી મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ તે માનતો. તેના સમકાલીન હેલવેટિયસ અને હોધમાસ પશુ લૌતિકવાદ અને મંત્રવાદના ગુસ્ત પશકારો હતા: કેવળ શારીરિક પદાર્થ જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. માથુસ પશુથી એટલા માટે જુદો છે કે તેનું શરીર વધુ જટિલ છે.

લુમ (ઈ. સ. ૧૭૧૧-૧૭૭૧) પશુ માનું જ માનતો હતો: મન એ અનુભવોની અસરોનું પોટકું છે. દરેક વિચાર એ ઇન્દ્રિયની છાપની નકલ માત્ર છે. પરંતુ ભૂદ્ધિ ઉપર બધો આધાર રાખી શકાય નહિ. એમ તે માનતો, એ રીતે તે આ યુગના ચિંતકોથી જુદો પડતો હતો.

અદ્વારમી સદીની સામે આપો. બામ્મે સદીનો વૈજ્ઞાનિક-બૌદ્ધિક વિકાસ માનવીના ચૈતન્ય અને અધ્યાત્મને પડાર કરી રહ્યો હતો, ત્યારે એનો સામનો કરવાનું મહાન ઐતિહાસિક કર્તવ્ય આ યુગના કવિઓએ અપનાવી લીધું હતું.

ગેન્સન (ઈ. સ. ૧૭૦૯-૧૭૮૪) કહે છે કે કવિતામાં જ સત્ય અને આનંદની એકતા સાધવાની કળા રહેલી છે. તે દ્વારા જ ભૂદ્ધિને કંપનનો સદારો પ્રાપ્ત થઈ શકે—બદ્દે, વિજ્ઞાનની વિભાવનોઓ કવિતા અને ચિંતનમાં ઉપયોગી થઈ શકે.

આ પૂર્વે મહાકવિ મિલ્ટને, વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિકતાની એકતાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. છતાં, તેની મૂળભૂત માન્યતા એવી રહી કે બાહ્ય પ્રકૃતિના

રામ અને હંધર! અંગેના રામ (જીવનના પરમ ઉદ્દેશો) વચ્ચે પાયાનો બેઠ છે, લૌકિક વિજ્ઞાનનું પ્રભુત્વ વધતાં આ પાયાની વાત દબાતી જાય, મિલ્ટનની અખૂટ શ્રદ્ધા હતી કે, મનુષ્યને બુદ્ધિ (રીઝન)થી સાચી રીતે બેઠ પ્રાપ્ત છે; તેને અર્થ-હિત સ્વાતંત્ર્ય છે જ છે; તે નેનિકતાની પસંદગી કરી શકે છે; તેનામાં સ્વ-સંચાલનનું લક્ષણ પણ રહેલું છે. આ બધા છતાં, માણસે ધાર્મિક નમ્રતા કેળવવી જોઈએ. એના વિના, માનવીનું ધર્મ-ક—વૈજ્ઞાનિક ધર્મ-ક આ સંપૂર્ણ વેરાન ભૂમિ બનાવી દીધા વિના નહિ રહે.

આ સદીનો ખીન્ને મોઝે કવિ પોપ પણ વિજ્ઞાન અને ધર્મની એકતાનો તરફદાર હતો. એમસન પણ વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચેના વિરોધાભાસથી અકળાયા વિના કુદરત અને માનવીના કંઈકની ચિંતા કરતો હતો. કુલ્સન એક્ટરે કે પશુ, પૂર, વાવટાળ, રોજ, બૂકેપ અને ફુશાગ—માનવીનો નાશ કરે છે; બીજા બાણ, મનુષ્ય પશુઓનો અને માનવીનોય વધ કરે છે.—

એનું દુઃખ પ્રગટ કરતો હતો.

આમ, અદારમાં સદીના અંત સુધીમાં તો બૌદ્ધિકવાદો, ભૌતિકવાદો, ધનવાદો વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. બધી બાજુથી આશરારૂપ ચિન્ન બિપરી રહ્યું હતું—મધું સુન્દરચિત અને રિયર દેખાતું હતું. વૈજ્ઞાનિક, આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય ક્ષેત્રે બુદ્ધિ પુરસ્કરનો પવનદાર યાવ તો આ ધરતી ઉપર સ્વર્ગ ઊતરવાની આગાહીઓ થઈ રહી હતી આ પ્રતાપ વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો હતો. પરંતુ, વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ આવી લૌકિક સ્વર્ગની શક્યતાઓ જગવી હતી. એ જ ક્રાંતિઓ માનવીના ચૈતન્ય, અખ્યાત અને સર્જનાત્મકતાને રૂંધી રહી હતી; ધર્મને ભુલાવી, હંધરને પિયે અનાસથા પેદા કરી રહી હતી...

જાનજીસમી સદીમાં આના પ્રત્યાધાતો ઊઠ્યા, ત્યારે તેનો વાચા આપનારાઓમાં કવિઓ અગ્રેસર હતા, એ નોંધપાત્ર ઘટના છે.

(અપૂર્ણ)

વિશ્વમાનવના ગ્રાહકોને—

(આલુ તથા ૧૯૭૨ના અંત સુધીમાં નોંધાનારને)

વિના મૂલ્ય

તોસ્તોય

[જીવન સંગ્રામ]

-ભોગીલાલ ગાંધી : રૂ. ૨-૦૦

[પ્રાગટ અર્થ : ૧૫ વૈજ્ઞાનિક રૂપે મોકલવા]

વસો સત્યાગ્રહ : ચપટી માથાથી ખાંડ

પ્રજાના સારાએવા મતો અને જંગી બહુમતી મેળવનાર શાસક પક્ષની સરકારને સત્યાગ્રહથી જાદૂ ખૂણ દુકા સમય માટે આમ વિસ્તારમાંથી સત્યાગ્રહનો મુકાબલો કરવાનો આવ્યો. મુદ્દો સાવ સ્પષ્ટ હતો. ગામમાં અને કહેરો વચ્ચે ખાંડ જેવી છુન-જરિયાતની વહેંચણી જવારે સરકાર કરતી હોય ત્યારે, સમાન હોવી જ જોઈએ. ઉત્તરોત્તર જમત બની રહેલી મામપ્રજાની, સમાજવાદમાં અદા અને પ્રતિજ્ઞાતા ધરાવનાર સરકાર પાસે સમાન વિતરણની માગ હતી. અને સમાજવાદનું હાઈ જો સમાનતા નહિ તો ખીણ શું? જે સમાજવાદમાં સમાનતા આચરવામાં ન આવે તો પછી સત્તાના ધરખમ ઠેન્દીકરણ અને નધરાણ અમલદારશાહી સિવાય ખીણ કશુંય રીય રહેતું નથી. એટલે આમ તો 'ચપટી ખાંડ' માટેના સત્યાગ્રહ ખરેખર તો સરકારની સમાજવાદ પ્રત્યેની ઈમાનદારીની પરીક્ષાનો પ્રશ્ન હતો. સદ્ગુણે ગુજરાત સરકાર તેમાં પાર જિતરી છે. અને રાજ્યસરમાં સમાન ધોરણે ખાંડ વહેંચવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી લીધો છે. આ નિર્ણય માટે સરકાર ખરેખર અભિનંદનની અધિકારી છે. સમાજવાદ એ કંઈ માત્ર આવાદી કે સમૃદ્ધિની જ વહેંચણી નથી. સમાજની આપત્તિઓ, ચાતનાઓ, અછતો અને ગરીબીને પણ સમાનતાના ધોરણે વહેંચી લેવાં પડે. તો જ સત્તા સમાજવાદ પ્રરથાપિત થાય. ગરીબીમાં સમાનતા અને એકતા ન આવરી શકનારી પ્રજા કે સરકાર, અમીરી આવતાં એ મુશ્કેલી આવરશે એવી આશા હમી છે.

આ સત્યાગ્રહનું નેતૃત્વ ઠાઈ પક્ષની અત્યારે કંડી

બાધી નથી એવા, મૂળ જનતા પરિપક્વતા આગેવાન મહેન્દ્ર દેસાઈએ કહ્યું એટલે તેઓ ઠાઈ રાજકીય હિત માટે કે પક્ષીય હિતને માટે આ કુરામહ કરી રહ્યા છે એમ કહેવાનું અધરું હતું. વળી, એમણે સત્યાગ્રહનો પ્રારંભ પૂરતી ચેતવણી આપીને, ઉપવાસથી આરંભ્યો હતો અને ઉપવાસ પણ ખાસા ચૌદેક દિવસ ચલાવ્યા હતા. પરંતુ એવા 'ઉપવાસ'ની કે મહેન્દ્ર દેસાઈની માગણીની સમ્યાઈની અસર ન નીપજી એટલે 'ધોરી માજ' બંધ કરવાનું પગલું લેવાયું. ત્યાર બાદ પેલીસે કરેલી ધરપકડ, બહેનો સાથેના અસોજનીય વર્તવ, પથ્થરમારો, અપાર્થક અને છેવટે ગોળીગારી કદાણી સુવિદિત છે. 'ચપટી ખાંડ'ના પ્રશ્નમાંથી મામલો કેમ આવ્યો વણચો હશે? આ પ્રશ્નને જવાબ દેશમાં છેલ્લાં મે વર્ષમાં પેદા કરવામાં આવેલા વાતાવરણમાં રહેલો છે. છેલ્લી મે ચૂંટણીઓમાં ભરપટ્ટે કહેવામાં આવ્યું છે કે દેશના પ્રશ્નો માટે 'ગુનેગાર' એવા લોકોને હાંડી કાઢવામાં આવ્યા છે. તેઓ પ્રજાના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં આડે આવતા હતા. ખીણ જનતાને એમ કહેવામાં આવ્યું કે 'જનતા હવે ઠાઈ પણ ગાંધીમાં નહિ સાંપી શે', 'સમાજમાં પરિવર્તન નહિ લાવવામાં આવે તો કિંશા થશે', 'લોકો માફ નહિ કરે'.

આમ જે પક્ષ સત્તા પર હતો, જે પક્ષનું રાજ્ય હતું તે જ પક્ષે જાહેર કે પોતે વિરોધ પક્ષ હોય એ રીતે પ્રચાર કરીને સત્તા પ્રાપ્ત કરી. લોકોમાં અપેક્ષા અને આકાંક્ષાઓનાં પૂર જ-માવવામાં આવ્યાં. શક્તિમય રીતો, બંધારણીય માજ, ઈમાનદારી, વફાદારી, વાટાઘાટો, સમાધાન અને સહકારની લાવનાને

અમે કંડી નામનામાં આવી. અને આ કામ તે પહે ક્યું જેના અગ્રેવાનો ૧૯૬૬થી સદા પર હતા અને ૧૯૭૧-૭૨માં કંડી સદા મલકુ કરવા માંગવા હતા. તેમને સદા મળી પશુ જરી, પરંતુ કોઈએથી લોકસભ્યોના પૂર આગવનું તેમને મળતિ આનું છે. દરે વ્યાપિન દિલોનું બહુલ લોકસભ્ય વિશાસ પ્રગટાવે તેમ રહ્યું નથી. બીજા આ અટો-સન અને આવા બીજા અટોસનો સત્કાર પદના માણસો જ ચલાવી રહ્યા છે, એટલે કે એક જ પદના માણસો, એક તરફ અહિંસન ચલાવે, વિરોધ કરે, સરકાર પાસે રજૂઆત કરે અને છેવટે એ જ પદની સરકાર ને કંઈ છૂટછાટો આપવાની હોય તે આપે. આમ, એક જ પદ સત્કાર પદ અને વિરોધ પદ એ બંનેની કામગીરી એકી સાથે બળ-વવા લાગે છે. આમ 'અતંત' વિરોધની ટેકનિક અભારે સારું કામ દેતી લાગે છે. વર્ષોથી વિરોધ પદમાં કામ કરનારા આગેવાનો સત્કાર પદમાં પ્રવેશવા હોઈને આ 'આંતરવિરોધ પદતિ' સફળતાથી આણે પશુ છે. પરંતુ, આ ટેકનિકના લાભની સાથે-સાથ તેનાં તાકિદે પરિણામોથી પશુ સત્કાર પદ ન બચી શકે. એ તખ્તો અપભેર નજીક આવી રહી છે જ્યારે, સત્કાર પદે આ ટેકનિક ઉપર નિમંત્રણ મૂકવાં પડતાનાં. વિકલ્પે, તેણે ચેતાના વિશાલન માટે અથવા સત્કારપદ માટે તૈયાર રહેવું પડવાનું. આ જ ટેકનિક દ્વારા, વર્તમાન સત્કાર યંત્રિઓને વખત આણે ઉચકાવવાનો પશુ પ્રવાસ થવાનો. અને આવી બગાવત કરવા માટે જનતા અમારી સાથે છે' એવી આણુ પશુ આપનામાં આવવાની. એટલે આ આંતરિક વિરોધની પદતિથી આંતરિક સત્કાર પદતાની પ્રક્રિયા બહુ દૂર નહિ હોય. આ હોડમાં કોણુ જીતશે તે જેને પ્રસંગના સંગ્રેષે ઉપર આધાર રાખવાનું.

વસો સત્કારપદ અને એવા બીજાં ધણાં અહિ-સને એ સિદ્ધ ક્યું છે કે અભારે પ્રગળાં ચોમેર ચેતના આવી છે. બીજી તરફ પ્રગળાં મનમાં એવી શદ્દા પશુ દંડ થતી મળી છે કે જ્યાં સુધી અહિંસન

નહિ દાર. દિલ્લા નહિ દાર. સરકાર દિલ્લા નહિ કરે, ત્યાં સુધી પ્રકો હિંસતા નથી. આ સમાજમાં રાષ્ટ્રીયે અહિંસની જે પ્રતિષ્ઠા કરે છે તેને કારણે સરકારમાં નોંધા લેતો મારો દિલ્લા જે મૂળ નિવ જાને કારણેનાં ગામત જાવી મર જો. એટલે અહિંસનો અસરનામો અહિંસની આ પ્રતિષ્ઠાનો લાભ લાંબે વેળેના પ્રકારેલુ દિલ્લા થય તે સરકાર નથી પડે અને પોતાનો હેતુ થાર પડે એ ટેકનિકથી થા તે અધરચનાથી માથે છે.

અહીં જુલાઈ એ જવાણુ છે કે મદામાદામે તે સરકારની સાથેસાથ પ્રગળે. સત્કારમહોશિને આદો-લન રચાવવામાં સંપૂર્ણ અહિંસા પાસનની તાલીમ આપી હતી. સરકાર દિલ્લા આચરે તે જ્યાં અહિંસા પાસવાની તાલીમ અને બેલપાડ આપ્યા હતા. તે સરકારનું તંત્ર લોકોના પ્રસો અને કામચીઓને ગ્રીહવામાં પૂરું ચેતનાકયુ" પુરવાર ન થયું હોય અને પ્રગળે આહોલન કે પ્રસંગ કે હેખાવો દ્વારા જ સરકારને અવાજ પહોંચાડવાનું જરૂરી બનવાનું હોય તે, આ પ્રસંગે અહિંસાના આચરણના આમદની તાલી જરૂરિયાત છે. વસો સત્કારમહોશિ આ દિશામાં થોડા પશુ પ્રયાસો આગેવાનોએ કર્યા હોત તે નાહકની હિંસા અને નાનકાનિ ખાળી સકામાં હોત અને પ્રગળી ચેતનામાં અનેકચણે વખારો થયા હોત.

લોકશાહી નળવી રાખવી હોય, પ્રગળો જીવન-અવધાર નિયમિત રીતે આવુ રાખવો હોય, હેરાળી ઉપાદાનને ધક્કો પહોંચવો હેવા ન હોય અને જતાં પ્રગળે થતાં અભારો, તકલીફો દૂર કરવાં હોય તે અહિંસાના આમદનામાં અહિંસનો એ જ અનિ-વાર્થતા છે. જ્યારે આપણી સરકાર દિલ્લા આચરના માગતી નથી અને દિલ્લાથી કરે છે ત્યારે પ્રગળે અને આગેવાનોએ પશુ દિલ્લાથી દૂર રહેતા નામત રહેવું જોઈએ. અહિંસાને તમામ અહિંસાનો પાયો બનાવવી જોઈએ. આ કામ સરકારમાં એકમા સજ્જનો સવિશેષ કરી શકે. તેમને પ્રગળ સારીના સંપર્કની જે વિપુલ તક મળતી હોય છે તેનો ઉપયોગ

કરીને તેઓ 'અહિંસા દ્વારા સમાજપરિવર્તન'નો વિચાર જરૂર પ્રત્ય સમક્ષ મૂક્યા કરી શકે. જેમના હાથમાં, જેના શિરે, સમાજપરિવર્તનની જવાબદારી છે તેઓ, જેઓ હિંસાને શરમગ્નક બણે છે તેઓ, પોતાની પ્રજાને પોતાના નાગરિકોને પ્રયોના ઉકેલ માટે 'અહિંસક અહિંસનો'ની સલાહ અને આગ-દર્શન કેમ ન આપી શકે?

૧૯૩૦નાં ગાંધીના સત્યાગ્રહમાં પ્રજાને આ તાલીમ જરાજર આપવામાં આવી. ૧૯૭૨માં 'ગાંધી ખાંડ' સુધી આગમ્ય ગયા પરંતુ પેલી પ્રત્યક્ષતાની તાલીમ વીસરાતી લાગી. આદિસનો અને સરકારો આખરે તો પ્રજાને ધડા માટે છે એ યુનિયારી થયે આખ આગળથી ખસી મળેલું જણાય છે.

રમેશ મ. ભટ્ટ

સહવિચાર

અમદાવાદની પેટા. ચૂંટણી

આ નોંધ લખાઈ રહી છે ત્યારે અમદાવાદની લોકસભાની એક માટે પેટા ચૂંટણીની હવા ખંખાતી આવે છે. શ્રી મનુભાઈ પાલખીવાળા અને શ્રી પુરુષોત્તમ માવળંકર એ બંને મુખ્ય ઉમેદવારોનાં ચૂંટણી કાર્યક્રમો કામ કરતાં થઈ ગયાં છે. અને શ્રી પાલખીવાળાને પહેલે તો ખુબ વડા પ્રધાને ઝુંબેશની શરૂઆત કરી એમ કહી શકાય. આઠમી ઓક્ટોબરની જાહેર સભામાં બોલતાં ઇન્દિરાજીએ વિપક્ષી ઉમેદવારની જિંદગી કરીને કહ્યું કે 'ભવ્ય ભેગણ'ના પુત્ર: ઉદભવ થઈ ચૂક્યો છે. આ પ્રવચન દરમ્યાન ઇન્દિરાજીને ચિંતાની — બંદે પ્રહાર કરવા જોય વાત એ પણ લાગી કે આ ભેગણીઓ પાસે કોઈ આર્થિક કાર્યક્રમ નથી...

શું શાસક કેંગ્રેસ અને તેના એકમાત્ર નેતા આ ચૂંટણીને આર્થિક મુદ્દા પર લડી લેવા માગે છે? તો પછી, મતદાર આર્થિક ક્ષેત્રોએ વિચારવું જ રહ્યું. લોકસભાની છેલ્લી બેઠકમાં સરકારી પાર્ટી પરથી શ્રી મોહન ધારિયાએ કબૂલ્યું છે કે આવતાં

પચાસ વરસ લગી તો આ દેશની ૨૦-૨૨ કરોડ જેટલી મહેનતકષ્ઠ પ્રજાને પેટભર રોજી આપી શકાય તેમ નથી. કેંગ્રેસના વિલાબન વખતે વડા પ્રધાનને અભયકી આર્થિક ન્યાયનો અજ પોતો એ હોતો એ વાત લોકમાદદાસ્ત ગમે તેટલી દૂંડી મનાતી હોય તેપણુ એટલી જલદી બૂલી શકાય એમ નથી. અને શ્રી ધારિયા જ શું કામ, ખુબ વડા પ્રધાને પંથુ અમદાવાદની જાહેર સભામાં અસહિષ્ણુ ભાષામાં કહ્યું છે કે અમીરી હડાવવાથી કે રાષ્ટ્રીયકરણમાત્રથી ગરીબી હટવાની નથી — જરૂર છે ઉત્પાદનક્રિષ્ટિની શ્રી ડી. પી. ધારની આંખે ઇન્દિરાજીને ભારતીય અર્થ-કારણની વાસ્તવિકતાનું દર્શન થયું તેથી આનાંક પણુ સર્વશ્રી મોરારજી, મધોક ને મદાણીને આ જ વાત કહેવા માટે પ્રત્યાધાતી હાવાપેલા એ સ્મરણી રમ્ય.

આઠી, બપોં સુધી ચોક્કસ આર્થિક પગલાંનો સવાલ છે, અખ્યાસીઓ જાણે છે કે બંને કેંગ્રેસ પક્ષથી ગાંડીને સામ્યવાદી પક્ષો લગીના તમામ

રાજકીય સંઘાસનો ને ફિરકાઓ વચ્ચે સમજૂતીનું ક્ષેત્ર સહેજે પચાસ-સાડે ટકા જેટલું તો છે જ. નકરી વ્યક્તિવાદી કહેતાં મૂડીવાદી લોકશાહી કે સર્વ-સત્તાવાદી સમાજવાદ એકેથી આપણે સ્વાધીનતા ને સમાનતાની સંગત જમાવી શકીએ નેમ નથી — એ અનિવાર્ય હકીકતને પ્રતિશબ્દ આ સંપ્રતિક્ષેત્રમાં પડે જ છે. બંને આત્મચિંતકતાએ ત્વન્યા વિના ઉપાય નથી એ વાત મેળી નહિ પણ સુદાસરની છે. વર્ગ પ્રધાનના અમદાવાદના ઉદ્દ્યોગોમાં નિરીક્ષકો-ને મધ્યમમાર્ગી અભિગમનાં એધાણ વરતાયાં છે. પક્ષપક્ષતાને પણ ટપી જાય તેવો આ નીતિપત્રો ખરો કે નહિ એની ચર્ચામાં ન જઈએ તોપણ એટલું ચોક્કસ કે અર્થકારણ પરતું શાસક કોંગ્રેસને કાલને તબક્કે 'અભ્ય નેડાણી'ઓ કરતાં છુદ્ડ કશું જ કહેવાનું નથી.

ચૂંટણીનો ખરો મુદ્દો કદાચ શુદ્ધો જ છે. જન-પ્રધાનતાની કક્ષાના વર્ગિક ને બિનપક્ષીય રાજકારણી જે આપખુદશાહીના અણસાર વરતીને ચિતિત થઈ રહ્યા છે તેને અંગે મતદારોએ સવિશેષ જાગૃત થવાની જરૂર છે. આગામી સંસદીય બહુ-મંત્રી છતાં, મંસદને એક કોરે મૂકીને હંકારવાની ખારોળાનિમા વટહુકમ દેલી વર્ગ પ્રધાનને કોડે પડી ગઈ હોય એ સુચિન્ન તો નથી જ. આકાશવાણી સરકારી રાદે જ ચાલે એમાં વર્ગ પ્રધાનને કશું જ અશુભ ન વરતાતું હોય ત્યારે લોકશાહીના ભાવિ વિશે ચિંતા ન જાય ?

કોંગ્રેસના વિભાજનકાળે ઇન્દિરાજીની અમદાવાદ-મુલાકાતને કેટલાક લુહિછવીઓએ હોંસમેર વધાવી લીધી હતી. પણ ૧૯૭૨ની ધારાસભાકીય ચૂંટણી આવતાં આવતાં તો એ જ લુહિછવીઓ શાસક કોંગ્રેસની એકંદર રૂપથી કેવા ઉખાર્ષ બિંચા હતા ! હમણાં જેનો ઉદ્દેશ્ય ક્યો તે લુહિછવી સંમેલનમાં નહિ જોડાયેલા, પણ ઇન્દિરા-નેતૃત્વના પુરસ્કર્તા શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ ત્યારે ઉમેદવારોની પસંદગીનાં ધોરણોની આકરી ટીકા કરી હતી. અને હજી હમણાં જ લોકસભામાં એક અણમતી ખાખતે કોરમ ન થવા દેવાની સત્તાપક્ષની પેરવી પ્રશ્નને પણ એમણે નારાજ બચ્ચા કરી હતી. હવે અમદાવાદના ઉમેદવાર તરીકે એમને પડતા મુકાબા છે ત્યારે એમની દિ-યાદનો એ જનપ્રકાશજીની વ્યાપક ચિંતા સાથે તાબો મેળવી રહ્યા છે કેમ એની ખબર નથી. પણ શાસક કોંગ્રેસની કેન્દ્રીય નેતાગીરીને એમને નાપસંદ કરવા-પણું લાગ્યું એ જોણું સૂચક નથી.

અને એવી જ સૂચક ઘટના એ છે કે પેલા લુહિછવી સંમેલનના એક આવાહકે શ્રી ભાવળંકરને આજે સમી પડે ઊભા રહેવામાં, એમાં રહેલું રાજ-કીય જોખમ જણવા છતાં, ધર્મ લાગે છે, બૌદ્ધિકાને પોતાનાથી નિમ્નુષ કરવાની, મતસ્વાતંત્ર્યને રૂંધવાની આ શાસકીય પ્રવૃત્તિ પરત્વે મતદાર નિર્માન્ત થવાનું પર્મદ નહિ કરે — તો તે જાત અને જનતાંત્રને જેખમે.

જોડાણ ૯, ૧૯૭૨

પ્રકાશ નં. ૨૧૧૬

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જીવતરામ દવે

મથાનક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી

પ્રધાનક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શદો

: શ્રી ગગનવિહારી મહેતા

: શ્રી બળસભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીભંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૬૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોની પરિચય કરાવવા ઝંખે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

- * નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી
- * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
- * નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી
- * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ (માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ ચિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦)

પરામર્શ નગીનદાસ પારેખ * ભોગીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ * સુમન શાહ * રમેશ મ. ભટ્ટ

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯ (ફોન : ૭૯૪૩૧)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રબળપતિ, શ્રી ગણેશ-ગાયત્રી પ્રિન્ટરી, ૨૧/બી, કુંભરજીનગર, અમદાવાદ-૭

દિસામ-સવાળમ જવંતી સોની, C/o વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીભંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, ૩/૧૭ દીયર્સ હોસ્ટેલ, યુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચન) : સુમન શાહ, આચાર્ય, આર્ટ્સ કોલેજ, ગોડેલી (જિ. વડોદરા)

મુખર્જી દેન્ડ દશરથ ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી કોસલેન, મુંબઈ-૩

વિશ્વમાનવ ટ્રસ્ટનાં નવાં પ્રકાશનો

પાથેય

બોગીલાલ ગાંધી

આ મંથમાં ગાંધીચિંતનનાં કેટલાંક મહત્વનાં પાસાં સમજવાનો, અને વિનોબા, જયપ્રકાશજી, રામજી, પં. નેહરૂ, ડૉ. સોદિયા, ઉપરાંત દર્જન્ટ રીડનાં ચિંતનોને ગાંધીવિચારની મૂલ્યદૃષ્ટિએ તપાસવાનો પ્રયાસ થયો છે.

પ્રો. એ. બી. શાહ પુરોચનમાં લખે છે :

"બોગીલાલ ગાંધીનાં લખાણો... પ્રાથમિક ગવેષણા સમાં છે... એનું સ્વરૂપ 'પુરોભાગી' (pioneering) છે.... અમુક સલાહ અંગે તેમની સાથે કાર્મ સંમત થાય કે ન-થાય એ જોઈ છે; મહત્વ એ વાતનું છે કે આ પ્રકારની ગવેષણા હાથ ધરવામાં આવી છે.... આપણે આશા રાખીએ કે... ભારતના રાજકારણી વિચારકો અને વિદ્વાદીય બૌદ્ધિકોમાં નવેસરથી સર્જકતાનો છુવાળ જગી ચૂકવો હશે... સારું, બોગીલાલ ગાંધીને આ ક્ષેત્રના પુરોભાગી તરીકે યોગ્ય તો જરૂર માદ કરશે."

ક્રિ. ૩. ૭-૫૦

એ પનોતું એક વરસ

[સ્તાલિન-યુની સ્વેતલાનાતું આત્મકથાનક]

મુબદ્દા ગાંધી

આ મંથમાં ૧૯૬૬ના ડિસેમ્બરથી ૧૯૬૭ના ડિસેમ્બર સુધીના માળાનું જમાન આપવાની સાથે સાથે સ્વેતલાનાએ 'ફેલેસ બેક'માં પોતાના આંતર જાણ જીવનનો સમગ્ર પરિચય આપી દીધો છે. તેમાં પોતાના એ અગત્યની દેશની ને તે દેશમાં વસનારાં આત્મીય સ્વજનોની કહાણી કહેતાં આપણને ધણું બધું જાણી નાખ્યું છે. સમાજવાદના નામે મુજબ જળ પાછળ જોઈું ધાલીને દોટ મૂકતા આગણી દેશની પ્રભને થયું બે ધરી વિચાર કરવા પ્રેરે એનું, ધણું બધું એમાં મળી રહે છે.

ક્રિ. ૩. ૧૦-૦૦

મિતાક્ષર*

બોગીલાલ ગાંધી

ક્રિ. ૩. ૭-૫૦

આ મંથમાં લેખકની મુખ્યત્વે કૃષ્ણકરણાત્મક અને જરૂર પડે ત્યાં દુલનાત્મક પદ્ધતિ વરતાઈ આવે છે... મહત્વનાં મુદ્દાઓનું મુદ્દાસર ટાંચણ કે ટિપ્પણ અને યોગ્ય સંદર્ભ કે અવતરણ થયું આપીને (લેખક) વાચકને મુક્ત વિચાર-વિહાર કરવાની જુમિકા અને મોહકશા આપે છે. તાર્કિક નિર્ણયોથી જરૂરીને લખાયેલા તેમનાં લખાણો વિચારકના વ્યક્તિત્વથી રસાયેલાં હોય છે.

માનવ ચેતનાનાં જોડણનો તાજ મેળવવા મથતાં પ્રયોગશીલ અને પ્રગતિથીલ મનાતાં કહેવાતાં સાહિત્યસ્વરૂપો, વિચારપ્રવાહો અને માધ્યમોએ હાંસલ કરેલી સિદ્ધિઓનું મૂલ્ય આંકના છતાં લેખક તેની મર્યાદાઓ પ્રતિ લાલગતી ધરવાનું ચૂકતા નથી.

* ગુજરાત રાજ્ય પુરસ્કાર વિજેતા મંથ

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ : અમદાવાદ

વિશ્વવિજ્ઞાન

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અંગ્રજી માસિક : ઓક્ટોબર ૧૯૭૨

૧૪૨

રાષ્ટ્ર વિકાસની શિવેરોદના
બૌદ્ધિકનો યુગધર્મ કામૂનું એક વાક્ય

રાષ્ટ્રિય એકતા

“ચાલો આપણે ભૂલી જઈએ કે, ‘હું’ હિંદુ છું,’ ‘તું મુસ્લિમ,’ અથવા ‘હું’ ગુજરાતી છું,’ ‘તું મદ્રાસી’. ચાલો આપણે ‘હું’ અને ‘મારું’ ને સમગ્ર ભારતીય રાષ્ટ્રિયતામાં એકરૂપ કરી દઈએ સાથે હૂબવાને કે સાથે તરવાને આપણો બહુજન સમાજ કૃતનિશ્ચય બનશે ત્યારે જ આપણે ખરેખરા સ્વતંત્ર થઈશું.”

—ગાંધીજી

કુન્ડ - ૧૯૭૭ રાષ્ટ્રીય નિયામક દ્વારા પ્રકાશિત

એકતા રાષ્ટ્રિય એકતા રાષ્ટ્રિય એકતા રાષ્ટ્રિય એકતા રાષ્ટ્રિય એકતા રાષ્ટ્રિય એકતા

પહેલું પાત્ર	
રાષ્ટ્રવિકાસની શિરોવેદના	૩૭૨ બોમીલાલ અધી
સાહિત્ય-વ્યવર્ધ	
કામનું એક વાક્ય	૩૭૫ વિજય શાસ્ત્રી
સંપિવોદ	
ગૌદિકનો મુગધમ	૩૭૮ ભાદરુસેનદાસ લાલીલાલ
અમરમં જિજ્ઞા પદ્યો	૩૮૪ જગજીવસિંહ
શિક્ષણ	
દેવેન્દ્રનું સંવાસન : જગજીવનું દરોહો	૩૮૮ રમેશ મ. જાડ
અવસોક્ત	
'જગવદ્ગીતાનો યોગ'	૩૯૨ સત્તંગી
પ્રવૃત્તિ ને પડઘા	
૨૪મા અને ૨૫મા બંધારણીય સુધારા : સુદાએ અને સચિતાર્થો	૩૯૬ દિનેશ સુધ

ભાદરુસેન લાલીલાલ અને વર્ષે જન્મ-દિના અભ્યાસ-પ્રવાસે જઈ આપ્યા. જગજીવસિંહને વૈજ્ઞાનિક જાળતોળી લોકભોજ્ય નિરૂપણ માટે કલિંગ પારિતોષિક એનાયત થયેલું છે. રમેશ મ. જાડે ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સેનેટના સભ્યપદે ચૂંટી ચૂક્યા છે.

રાષ્ટ્ર વિકાસની શિરોવેદના

૧

રાષ્ટ્ર નાનું હોય કે મોટું, સુવિકસિત હોય કે અવ્યવિકસિત, એના વિકાસની સમસ્યા એની શિરોવેદના, નિશ્ચિત કારણે, વિશિષ્ટ કક્ષાની હોય તો પણ, એ કંઈ એાછી વેદના-કારી નહિ હોય. છતાં આ બે પ્રકારોનો એક સ્વીકારીને આપણે આ સ્થળે અવ્યવિકસિત રાષ્ટ્રોની મધ્યમણનો વિચાર કરીશું.

આરંભે એટલું સ્વીકારી લઈએ કે અબ્બે પશ્ચિમના જે રાષ્ટ્રોનો મહદંશે ભૌતિક વિકાસ થયો છે, તે પ્રમાણમાં કૃત્રિમ રીતે થયો છે: પરંપરાગત ઐતિહાસિક તબક્કાની પરિભાષામાં કહીએ તો તેઓ ગુલામી, સામંતશાહી, મૂડીવાદી એ ત્રણ કક્ષામાંથી નીકળીને કેલ્ક્યુલશન અથવા સમાજવાદની ગણતરી કક્ષાએ જઈ રહ્યાં છે. બીજી રીતે કહીએ તો, તેમનો વિકાસ પ્રમાણમાં સર્વાંગી—આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે, (એવા મર્યાદિત અર્થમાં)—પણ ઉદ્દેશી સ્વરૂપે એવો છે. આર્થિક ક્ષેત્રે લેસ્ટર અને મનસ્વી વ્યક્તિવાદી અર્થતંત્રને બદલે બહુત: ન્યાયલક્ષી આયોજિત મિશ્ર અર્થતંત્ર સુધી નિકાસ થઈ ચૂક્યો છે; રાજકીય ક્ષેત્રે સંસદીય વા પ્રમુખીય લોકશાહીનો પાયો સ્થાપી ગયો છે. કોઈ અર્થતંત્રને પાચો (મેઈન) ગણશે ને રાજતંત્રને હમારવ (સ્ટ્રક્ચર) ગણશે; અથવા કોઈ એથી ઊંચડું પણ માનશે, પરંતુ અર્થતંત્ર અને રાજતંત્રનાં જે નવાં માળખાં ઊભાં થયાં છે તે હાલના યુગની મૂલ્યમીમાંસાની દૃષ્ટિએ પરસ્પર પૂરક એવાં પાયાનાં માળખાં છે, એ વિશે વિશેષ મતભિન્નતા નહિ રહે એમ હું માનું છું. આ ઉપરાંત, વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે ટેકનો-લોજીના વિકાસની જેમ જ કોઈ પણ અગત્યનુંયુગી રાષ્ટ્ર માટે સામાજિક ક્ષેત્રે અનિવાર્ય એવું એક લક્ષણ તે બિનસાંપ્રદાયિક (સેક્યુલરિઝમ)ની દિશામાંના વિકાસ પણ છે.

એકંદરે, જેમાં આ વિકાસ સાહજિક, કૃત્રિમ અને પ્રમાણમાં સર્વાંગી બન્યો છે ત્યાં ખુટવા ઉઘાર (ઓપન, ટ્રિબરલ) સમાજનું ચિત્ર જૂનું કરે છે. બીજી રીતે, આપણે એમ કહી શકીએ કે ત્યાં અનુભવમૂલક (એમ્પિરિકલ) અને વહેવારશાહી (પ્રેગમેટિક) ઉત્ક્રાંતિનો માર્ગ મોકળો પડ્યો છે ત્યાં એ વિકાસ સર્વાંગી બન્યો છે અને સ્વસ્થ રહ્યો છે. આથી, ન્યારે એ સમાજનાં કવચિત્ ક્રાંતિની આવશ્યકતા બગી છે, સારમ લાખી ઉત્ક્રાંતિના પાયા પર એ ઘટના ધરી હોઈને, સાચી દિશાની ગતિશીલતા તેને માટે સહજ બની છે. પરિણામે તેમાં વ્યાપકતા જ નહિ લીધાણ પણ પ્રવેશ્યું છે.

—મારી દૃષ્ટિએ મૂલ્યસંજ્ઞાની આ સાચી જામિકા છે.

એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના દેશો આથી ઊંચડું ગિયર રુદ્ધ કરતા જમાવ છે. મોટે ભાગે આ રાષ્ટ્રો એક વા અનેક સામ્રાજ્યો દ્વારા, એક મા અનેક પ્રકારે દક્ષિત અને શોષિત સ્થિતિમાં રખાતાં રહ્યાં છે. આથી એમનો સમગ્ર વિકાસ સહીઓ મુખી કુશિત રહ્યો છે. આર્થિક ક્ષેત્રે તે અત્યંત પછાત છે એટલું જ નહિ તેનો એક નાનકડો છનાં પ્રભાવશાળી આપારી મૂડીવાદી વર્ગ, વિદેશી સામ્રાજ્યવાદી દિતો સાથે એનાં પોતાનાં દિતો સંકળાયેલાં દોષોને, જૂના જર્જરિત સમાજના માળખામાં દોષ આમલ પરિવર્તન આવે એવું નથી ઇચ્છતો હોતો. એવું સાથે ત્યાં સુધી તે એમ થતા દેતો પણ નથી. બીજી રીતે જોઈએ તો, વિકસિત રાષ્ટ્રની જેમ આ રાષ્ટ્રોનાં આર્થિક દિતો અતિમ ક્ષણે સામસામાં વિરોધી નથી હોતા; બદલે, ધણે ભાગે તો સ્પષ્ટ વર્ગવેદો પણ એવા નથી મળતા.

આમાંથી, એક બાજુ, એક પ્રકારની રાષ્ટ્રીય-રાજકીય જાગૃતિ ઊભી થાય છે; બીજી બાજુ, ધૂંધળાપણું જાગેલું રહે છે. આથી આરંભે સોશ્યાલીસ્ટ માળખું એણે અપનાવ્યું હોય તોય (એશિયા-આફ્રિકાના અનેક દેશોની જેમ) જલ્દી દિવસે તેની સોશ્યાલીસ્ટ એટલી પડિણી બની અર્થ હોય છે કે તેની ચૂંટણીપદ્ધતિ, તેની પદ્ધતિ, તેનું સંસદીય માળખું અને અતે તેનું ન્યાયતંત્ર સુધી ખખડી ઊડે છે.

તો પછી, અઘતનયુગી મિતસાંપ્રદાયિકતાની દિશામાં અને મધ્યયુગી સામાજિક ઢાંચામાં ઝડપી પરિવર્તન ન થવાને કારણે ઊંચા ખર્ચો, કાષ્ટકો, મુત્રા ફાલ જેવાં દેખાવ છે. જે સંસ્કારો અંદરથી ઊગતા જોઈએ તે ઉપરથી લડતા હોવાને કારણે, લોકોની વાગીદારીના અભાવે, કેટલીક વાર યુગ્મરંગની જેમ સામે ભોંકાય છે. આવી અનુભવી રૂઢાંચામાંથી નીકળીને સ્પષ્ટ આકાર ધારણ કરતાં અસ્પષ્ટવિકસિત રાષ્ટ્રને લાગે સમય લાગતો હોય છે. દરમિયાન જેઓ એ જોઈ શકે છે અને પ્રભને ઊંચ ધરામાંથી બહાર કાઢવા ઇચ્છતા હોય છે તેમની સામેય યુગનો તકાળો, પરિસ્થિતિની અજાનગીરી, સતત વધતી જતી કોડકડી આદિ “અનપરી” ઉકેલ માગતાં ને લાવલકાને ડારતાં દેખાય છે. અને એમને દેવે પણ કંઈક કરી નાખવાનો ઉધામો જાય છે. પરંતુ, ઇતિહાસનો બોધપાઠ એક તરફ એવું સૂચવે છે કે—

મનુષ્યજાતિનો વિકાસ અનુભવ-જન્ય અને પ્રયોગમયક ચિંતન-અવલોકનની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈને જ સાહજિક સ્વરૂપ આકાર પામે છે; અને ત્યારે જ મૂલ્ય સર્જન થાય છે. બીજી તરફ, ઇતિહાસનો બોધપાઠ એમ પણ સૂચવે છે કે જેઓ સમયને પાકવા દેવાની ધીરજ રાખીને, કમિક ઉન્નતિની રાહ જોઈને, સમયને એનું કામ કરવા દેવાની લાચારી સેવીને, કાંતિની રાહ જોતા રહે છે, તેમને માટે ઇતિહાસ કહી ‘તક’ જ લખી કરતો નથી.

આથી પ્રવાહી—અચિર પરિસ્થિતિમાં જો રાષ્ટ્રીય નેતાઓ—વિભિન્ન ક્ષેત્રના અગ્રિયો (એલિટ્સ) પ્રભની નાક પારખીને, પ્રભની આશ-કશા(પક્ષિત નેદુ જોને ‘દોષ-લેવલ’ કહેતા હતા તે)નો જરાજર આંક પકડીને, સ્કચ એટલી ગતિશીલતા દ્વારા સાહજિક, ત્વરિત કમિક પ્રાયોગિક અને અનુભવજન્ય પ્રક્રિયામાંથી આગળ દોરી જઈ શકે તો જ

પ્રગળને પોતાની સાથે પ્રગતિ અને ક્રાંતિના રાહે આગળ દોરી શકે છે; અને જેમ જેમ તેઓ એકએક કદમ સ્વસ્થ રીતે પ્રજા પાસે બારાવી શકે છે તેમ તેમ પેલો તુકાળો, પેલી બળજબરી, પેલી કટોકટી ઊકલતી જાય છે; અને તેમ તેમ મૂલ્ય સર્જાતું જાય છે.

૩

કોઈ પણ દેશના નેતાઓ માટે આ કસોટી જેવીતેવી આકરી નથી હોતી; પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની એની પોતાની શિરોવેદના જેવી તેવી નથી હોતી. જ્યાં ‘આલો કાટમુ’ છે ત્યાં થીમિયુ ‘આરવા’ જેવી દેખાતી પ્રવૃત્તિથી એ પોતે જ ચોંટી જાય છે; અને દુકા રસ્તાના દુકા દિસાઓ માંડીને જેવો તે પ્રગળને સાથે લેવાને બદલે પાછા દસડવા જાય છે ત્યાં જ તેના દાયે ભયંકરમાં ભયંકર તકવાદી દૂપણોનાં બીજ વધારી જાય છે.

ખરાખર આવે વખતે અંતિમવાદી સંસ્થાદીઓનો ક્રાંતિનો ઝડપ દરકવાની યશસ્વિતા થઈ જાય છે. અને આવેશશીલ, સાહસિક, બીનિસાર યુવાનો બાંને બીદિકે તેમની અપકવતાને કારણે અંતિમવાદી ઉકેલોનાં પુરસ્કર્તા બની બેસે છે અને પ્રજા પણ એની ભૂલથી હેરાન અંતિમવાદી ઉકેલમાં દસડાય છે. આર્થિક ક્ષેત્રે પ્રસરી રહેલી ભદ્રતાને ઝામવા સારુ સર્વસાધારણ નિર્ધનજો અને સંતુલનો (એક્સ એન્ડ બેલેન્સિસ) બદલ દેખાતા, મિથ અર્થતંત્રને આધારી લેખીને, રાષ્ટ્રીયકરણ અને સામાજિકીકરણના નામે, વધુ ને વધુ સરકારીકરણ તરફ દેશ દસડાય છે. રાજકીય ક્ષેત્રે લોકશાહી બંધારણ અને બંધારણસભા તથા ન્યાયતંત્ર સુધ્ધા મૂકીબર મૂકીવાદીઓના વિલાસ રૂપે ઓળખાતાં દેશ સર્વસત્તાવાદ તરફ ધકેલાય છે.

આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રની આ રસમ, બીજું તો કીક પણ, એક જખરસ્ત સત્તાધારી નવો વર્ગ પેદા કરે છે, જે પોતાનાં શિક્ષણ, સામાજિક પ્રગતિ અને ટેકનોલોજીની તાલીમને કારણે—આ ત્રણેનાં જોરે સમાજના સર્વસ્તરે પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી બેસે છે. સમાજના જે દબિત, શોષિત, પતિત વર્ગોનાં દિતો આગળ ધરીને પોતે ઉપર આવ્યો હોય છે તેમને જ હવે એ પોતાની વધતી જતી સત્તાશૂબનાં, પ્રતિષ્ઠાનાં, ઔરતનાં સાધન બનાવે છે. પ્રજાની રૂંધામણ, પ્રજાનો અજાણો અને તેની અધીરાઈને સાધન બનાવીને, તેની સંકુચિત અને હીન વૃત્તિઓ ઉરકેરીને, રતિ-પ્રગતિ, સમાજવાદ અને ક્રાંતિનાં સૂત્રો ઉન્મારીને, પોતાના પક્ષ-જૂથ માટે એ દાવા આગળ ધરીને, સત્તાપક્ષ અને વિરોધપક્ષો—લગભગ સૌ પક્ષો-જૂથો—સત્તા દારા પક્ષ ખાદી જવાની હરીફાઈમાં ચડે ચડે છે. આખું વાતાવરણ ‘પોપ્યુલિઝમ’ના ઉંજળાથી ક્ષુબ્ધિત બની જતાં કોણ ખરેખર સિદ્ધાન્તવાદી છે, કોણ કેવળ સંસ્થાવાદી છે એ સમજવું, નક્કી કરવું પ્રગળના મોટા ભાગને માટે અશક્ય બની જાય છે. પરિણામે, સૌ કોઈ ધરાધાપૂર્વક જ આ બધી રમત રમે છે એવું વાતાવરણ સંરળતાં, પ્રજામાં લાંબે ગાળે ભયંકર પ્રત્યાપાત જાય છે: પરિણામ? પ્રપોઝો અને અનુભવો માટેનાં દાર જ લિઝાર્ડ જાય છે: મઈ કાલનો ‘પુલ્કો સમાજ’ આવતી કાલે ‘બંધિયાર સમાજ’માં ફેરવાઈ જાય છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૪૦૨

[વિશ્લેષણ

કામૂનું એક વાક્ય | વિજય શાસ્ત્રી

દરમિયાનમાં, મારી ઠગ્યા જ મરી ગઈ અને તેથી સભ, મારે માટે સભ રહી નહિ.

[‘ધ આઉટસાઇડર’]

-આઈમેર ઠામુ

૧૯૫૭માં સાહિત્ય માટેનું નોબેલ-પારિતોષિક મેળવનાર ફ્રેંચ લેખક આઈમેર કામૂની પ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘ધ આઉટસાઇડર’નું ઉપરનું વાક્ય તેના નામક મ્યુરસોસ્ટ તેના જોલનિવાસ દરમિયાન બોલે છે.

સંઘર્ષ એવો છે કે કથાનાયક એક આરણનું ખૂન કરવા બદલ જેલમાં છે. એ આરણનું જે ખૂન એલો ક્યુ છે તે આરણ તેના દુશ્મન નહોતો! મ્યુરસોસ્ટને એ આરણને માટે દૂધ, વૈર કે કિનો પશુ નથી છતાંય તેને હાથે તેનું ખૂન થાય છે. એ પશુ કેટલું અસંગત (અંબસ્ટ) ! અરેખર તો આરણો રેમન્ડના દુશ્મનો છે. કથાનાયક રેમન્ડનો મિત્ર છે, છતાં નથી. રેમન્ડ એ કથાનાયકનો પડોશી છે. મ્યુરસોસ્ટની અનિચ્છાએ જ મ્યુરસોસ્ટનો રેમન્ડની સાથે સંબંધ થાય છે અને મ્યુરસોસ્ટના તદ્દન તટસ્થ રહેવા છતાં પરિસ્થિતિના ભેરે જ રેમન્ડ-મ્યુરસોસ્ટ વચ્ચે નિકટતા સધાતી જાય છે. આ નિકટતા કથાનાયકને મિત્રકુલ અભિપ્રેત નથી છતાં કેળવાતી જાય છે. આ જ તો માનવ પરિસ્થિતિની વિસંગતિ, વિચિત્રતા છે ! અનિચ્છાએ, અ-પ્રયત્ને પશુ એક માનવી બીજાના પરિચયમાં અને પછી કૈવીભાવમાં ધસડાયે જાય છે.

રેમન્ડ લ’પટ છે. રંડીગાજ છે. તેને દુશ્મનો પશુ છે. દરિયા કિનારે નાહવા ગયેલા રેમન્ડ અને મ્યુરસોસ્ટનો પીછો કરતા પેલા આરણોનું લક્ષ્ય તો છે રેમન્ડ, પશુ સંજોગો જ એવા બિલા થાય છે કે

રેમન્ડ પર હુમલો થવા છતાં તે બચી નીકળે છે. ભારે મ્યુરસોસ્ટ બીજી વખત એકઠો દરિયે નીકળે છે ત્યારે પેલા આરણો તેને સામે દેખાય છે અને માત્ર ‘કચાક’નો પ્રેયો મ્યુરસોસ્ટ તેમનું ખૂન કરી નાખે છે.

પરિસ્થિતિની વક્રતા (આજરની ઔકસિમ્યુએશન) કામૂ અહીં સ્ત્રી આપે છે. દુશ્મન નથી છતાં ખૂન કરવા પાછળની પ્રેરણા (મોટિવ) માનવીની અ-વૈરની વૃત્તિ જતી જાય છે ! અને કથા પશુ નક્કર કારણ વગર ખૂન કરવા બદલ પકડાયેલો કથાનાયક જેલમાં સિગારેટ મેળવી શકતો નથી ત્યારે પીડાય છે, અકળાય છે.

ત્યારે આ જ એની સળ છે. પરંતુ તે જેલ-માંથી છૂટે તે પહેલું જ સળ બોગવતો અટકી જાય છે. સળમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે છતાં તે જેલમાં જ છે ! જેલમાં જ હોવા છતાં તે સળમાંથી મુક્ત છે ! આ શક્ય છે ખરું ? જેલમાં નિવાસ છતાં સળમાંથી મુક્તિ એવી કેઈ ભૂમિકા શક્ય છે ખરી ?

હા, આપણા કથાનાયકને માટે તે શક્ય બને છે. કઈ રીતે ?

લેખક, એટલે કે કથાનો નાયક પોતે જ કહે છે તેમ —

“But, by the time, I understood, I’d lost the craving, so it had ceased to be a punishment.” (p. 81).”

પ્રભને પોતાની સાથે પ્રગતિ અને ક્રાંતિના રાહે આગળ દોરી શકે છે; અને જેમ જેમ તેઓ એકએક કદમ સ્વસ્થ રીતે પ્રભ પાસે બસાવી શકે છે તેમ તેમ પેલો તકાળે, પેલી બળબળેરી, પેલી કટોકટી બિઝલતી બન્ય છે; અને તેમ તેમ મૂલ્ય સર્જાવું બન્ય છે.

૩

કોઈ પણ દેશના નેતામણુ માટે આ કસોટી જેવીતેવી આકરી નથી હોતી; પરિસ્થિતિને પહેંચી વળવાની એની પોતાની શિરોવેદના જેવી તેવી નથી હોતી. જ્યાં 'આલ કાટમુ' છે ત્યાં થીજડું મારવા' જેવી દેખાતી પ્રવૃત્તિથી એ પોતે જ ચોકા. બાંહે છે; અને દુકા રસ્તાના દુકા દિસાએ માંડીને જેવા તે પ્રભને સાથે લેવાને બદલે પાછલ દસકવા બન્ય છે ત્યાં જ તેના દાથે ભયંકરમાં ભયંકર તકવાદી દુપણેનાં ખીજ વવાઈ બન્ય છે.

બરાબર આવે વખતે અંતિમવાદી સૂત્રવાદીઓનો ક્રાંતિનો ઝડો ફરકવાની શરૂઆત થઈ બન્ય છે. અને અવેસરીય, સાહસિક, બનિસાર મુવાનો અને બૌદ્ધિકો તેમની અપકવતાને કારણે અંતિમવાદી ઉકેલોના પુરસ્કર્તા બની બેસે છે અને પ્રભ પશુ એની જૂગડી હેઠળ અંતિમવાદી ઉકેલમાં ઢસઢાય છે. આર્થિક ક્ષેત્રે પ્રસરી રહેલી કાષ્ટતાને ઝામવા સારુ સર્વસાધારણ નિર્માણો અને સંતુલનો (એક્સ એન્ડ બેલેન્સિંગ) બમથ' દેખાતાં, મિથ' અથ'તંત્રને મારવાથી લેખીને, રાષ્ટ્રીયકરણ અને સામાજિકીકરણના નામે, વધુ ને વધુ સરકારીકરણ તરફ દેશ ઢસઢાય છે. રાજકીય ક્ષેત્રે લોકશાહી બંધારણ અને બંધારણસભા તથા ન્યાયતંત્ર સુધ્ધા મૂડીકાર મૂડીવાદીઓના વિલાસ રૂપે ઓળખાતાં દેશ સર્વસત્તાવાદ તરફ ધકેલાય છે.

આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રની આ રચમ, બીજું તો ઠીક પણ, એક જગતદસ્ત સત્તાધારી નવો વર્ગ પેદા કરે છે, જે પોતાનાં શિક્ષણ, સામાજિક પ્રગતિ અને ટેકનોલોજીની તાલીમને કારણે—આ ત્રણેનાં એરે સમાજના સર્વસ્તરે પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી બેસે છે. સમાજના જે દબિત, શોષિત, પતિત વર્ગોનાં દિલો આજળ ધરીને પોતે ઉપર આવ્યો હોય છે તેમને જ હવે એ પોતાની વધતી જતી સત્તાબળમાં, પ્રતિષ્ઠાનાં, ગૌરવનાં સાધન બનાવે છે. પ્રભની રૂંધામણ, પ્રભનો અજ'પો અને તેની અધીરાઈને સાધન બનાવીને, તેની સંકુચિત અને હીન વૃત્તિઓ ઉરકેરીને, ચંતિ-પ્રગતિ, સમાજવેદ અને ક્રાંતિનાં સૂત્રો ઉચ્ચારીને, પોતાના પક્ષ-જૂથ માટે એ દાવા આગળ ધરીને, સત્તાપક્ષ અને વિરોધપક્ષો—લગભગ સૌ પક્ષો-જૂથો—સત્તા દ્વારા મથ' ખાટી જવાની હરીફાઈમાં ચાસે ચડે છે. 'આખું' વાતાવરણ 'પો'પુલિસિઝમ'ના ઉછાળાથી કણુપિત બની જતાં કોણુ ખરેખર સિદ્ધાન્તવાદી છે, કોણુ કેવળ સૂત્રવાદી છે એ સમજવું, નક્કી કરવું પ્રભના મોટા ભાગને માટે અશક્ય બની બન્ય છે. પરિણામે, સૌ કોઈ ધરાધૂર્વક જ આ બધી રમત રમે છે એવું વાતાવરણ સરળતાં, પ્રભમાં લાગે ગાળે ભયંકર પ્રત્યાઘાત બને છે: પરિણામ? પ્રશ્નોગો અને અનુભવો માટેનાં દાર જ બિઝાઈ બન્ય છે: ગઈ કાલનો 'યુરોપો સમાજ' આવતી કાલે 'અધિવાર સમાજ'માં ફેરવાઈ બન્ય છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૪૦૨

કામૂનું એક વાક્ય | વિજય શાસ્ત્રી

દરમિયાનમાં, મારી હચ્છા જ મરી ગઈ અને તેથી સળ, મારે માટે સળ રહી નહિ.

['ધ આઉટસાઇડર']

-આઈબેર ઠામુ

૧૯૫૭માં સાહિત્ય માટેનું નોબેલ-પારિતોષિક મેળવનાર ફ્રેંચ લેખક આઈબેર કામૂની પ્રસિદ્ધ નવલકથા 'ધ આઉટસાઇડર'નું ઉપરનું વાક્ય તેનો નામક મ્યુરસોલ્ટ તેના જેલનિવાસ દરમિયાન બોલે છે.

'સંઘ' એવો છે કે કથાનાયક એક આરખનું ખૂન કરવા બદલ જેલમાં છે. એ આરખનું જે ખૂન એણે ક્યું છે તે આરખ તેનો દુરમન નહોતો! મ્યુરસોલ્ટને એ આરખને માટે દૂધ, ચૈર કે કિનો પશુ નથી છતાંય તેને હાથે તેનું ખૂન થાય છે. એ પશુ કેટલું અસંગત (અંબસાઈ)! અરેબર તો આરખો રેમન્ડના દુશ્મનો છે. કથાનાયક રેમન્ડનો મિત્ર છે, છતાં નથી! રેમન્ડ એ કથાનાયકનો પડોશી છે. મ્યુરસોલ્ટની અનિચ્છાએ જ મ્યુરસોલ્ટનો રેમન્ડની સાથે સંબંધ થાય છે અને મ્યુરસોલ્ટના તફન તટસ્થ રહેવા છતાં પરિસ્થિતિના જોરે જ રેમન્ડ-મ્યુરસોલ્ટ વચ્ચે નિકટતા સધાતી જાય છે. આ નિકટતા કથાનાયકને મિલકુદ અભિપ્રેત નથી છતાં ઠેગવાતી જાય છે. આ જ તો માનવ પરિસ્થિતિની વિસંગતિ, વિચિત્રતા છે! અનિચ્છાએ, અ-પ્રયત્ને પશુ એક માનવી બીજાના પરિચયમાં અને પછી મૈત્રીભાવમાં ધસાણે જાય છે.

રેમન્ડ લાંપટ છે. રાંડીયાજ છે. તેને દુશ્મનો પશુ છે. દરિયા કિનારે નાહવા બેસેલા રેમન્ડ અને મ્યુરસોલ્ટનો પીછો કરતા પેલા આરખોનું લક્ષ્ય તો છે રેમન્ડ, પશુ સંતોષો જ એવા જિલા થાય છે કે

રેમન્ડ પર હુમલો થવા છતાં તે બચી નીકળે છે જ્યારે મ્યુરસોલ્ટ બીજી વખત એકલો દરિયે નીકળે છે ત્યારે પેલા આરખો તેને સામે દેખાય છે અને માત્ર 'કચાક'નો પ્રેમો મ્યુરસોલ્ટ તેમનું ખૂન કરી નાખે છે.

પરિસ્થિતિની વક્તા (આખરની ઓફ સિન્ડ્રુએસન) કામુ અહીં રચી આપે છે. દુરમન નથી છતાં ખૂન કરવા પાછળની પ્રેરણા (મોટિવ) માનવીની અ-ચૈરની જ્ઞાતિ જતી જાય છે! અને કથા પશુ નક્કર કારણ વગર ખૂન કરવા બદલ પકડાયેલો કથાનાયક જેલમાં સિગારેટ મેળવી શકતો નથી ત્યારે પીડાય છે, અકળાય છે.

ત્યારે આ જ એની સળ છે. પરન્તુ તે જેલ-માંથી છૂટે તે પહેલું જ સળ બોગવતો અટકી જાય છે. સળમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે છતાં તે જેલમાં જ છે! જેલમાં જ હોવા છતાં તે સળમાંથી મુક્ત છે! આ શક્ય છે ખરું? જેલમાં નિવાસ છતાં સળમાંથી મુક્તિ એવી કોઈ જૂનિકા શક્ય છે ખરી?

હા, આપણા કથાનાયકને માટે તે શક્ય બને છે. કઈ રીતે?

લેખક, એટલે કે કથાનો નાયક પોતે જ કહે છે તેમ —

"But, by the time, I understood, I'd lost the craving, so it had ceased to be a punishment." (p. 81)."

પ્રજાને પોતાની સાથે પ્રગતિ અને ક્રાંતિના રાહે આગળ દોરી શકે છે; અને જેમ જેમ તેઓ એકએક કદમ સ્વસ્થ રીતે પ્રજા પાસે બરાબી શકે છે તેમ તેમ પેલો તકાળે, પેલી બળબળરી, પેલી કટોકટી ઊકલતી જાય છે; અને તેમ તેમ મૂલ્ય સમર્પણ જાય છે.

૩

કોઈ પણ દેશના નેતામણુ માટે આ કસોટી જેવીતેવી આવરી નથી હોતી; પરિસ્થિતિને પહેંચી વળવાની એની પોતાની શિરોવેદના જેવી તેવી નથી હોતી. જ્યાં 'આમ કાંટુ' છે ત્યાં ચીંગડું મારવા જેવી દેખાતી પ્રવૃત્તિથી એ પોતે જ ચોકા હોઈ છે; અને દુઃકા રસ્તાનાં દુઃકા હિસાબો માંડીને જેવો તે પ્રજાને સાથે લેવાને બદલે પાછા ટકડવા જાય છે ત્યાં જ તેના હાથે ભયંકરમાં ભયંકર તકવાદી દૂષણોનાં બીજ વધાર્જાય છે.

બરાબર આવે વખતે અતિમવાદી સત્તવાદીઓની ક્રાંતિનો ઝડો ફરકવાની શરૂઆત થઈ જાય છે. અને આવેશશીલ, સાહસિક, જાનિસાર યુવાનો અને બૌદ્ધિકો તેમની અધકવતાને કારણે અતિમવાદી ઉકેલોના પુરસ્કર્તા બની જોડે છે અને પ્રજા પણ એની ભૂરખી હેઠળ અતિમવાદી ઉકેલમાં ટકાય છે. આર્થિક ક્ષેત્રે પ્રસરી રહેલી બ્રહ્મતાને ઝામવા સારુ સર્વસાધારણ નિષ્પત્તિઓ અને સંતુલનો (એકસે એન્ડ બેલેન્સિંગ) 'બમ્મ' દેખાતાં, મિશ્ર અર્થતંત્રને મામતી લેખીને, રાષ્ટ્રીયકરણ અને સામાજિકીકરણના નામે, વધુ ને વધુ સરકારીકરણ તરફ દેશ ટકાય છે. રાજકીય ક્ષેત્રે લોકશાહી અધારણ અને બધારણસભા તથા ન્યાયતંત્ર સુધ્ધા મંદીબર મૂડીવાદીઓના વિશ્વાસ રૂપે ઓળખાતાં દેશ સર્વસત્તાવાદ તરફ ધકેલાય છે.

આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રની આ રસમ, બીજું તો ઠીક પણ, એક જબરદસ્ત સત્તાધારી નવો વર્ગ પેદા કરે છે, જે પોતાનાં શિક્ષણ, સામાજિક પ્રગતિ અને ટેકનોલોજીની તાલીમને કારણે—આ ત્રણેના એરે સમાજના સર્વ સ્તરે પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી જોડે છે. સમાજના જે દક્ષિત, ચોપિત, પતિત વર્ગોનાં હિતો આગળ ધરીને પોતે ઉપર આબેહો હોય છે તેમને જ હવે એ પોતાની વધતી જતી સત્તાબૂખનાં, પ્રતિષ્ઠાનાં, ગૌરવનાં સાધન બનાવે છે. પ્રજાની રૂધામણ, પ્રજાનો અજાણ અને તેની અધીરાઈને સાધન બનાવીને, તેની સંકુચિત અને હીન વૃત્તિઓ ઉશ્કેરીને, એકિ-પ્રગતિ, સમાજવાદ અને ક્રાંતિનાં સૂત્રો ઉચ્ચારીને, પોતાના પક્ષ-બૂચ માટે એ દાવા આગળ ધરીને, સત્તાપક્ષ અને વિરોધપક્ષો—લગભગ સૌ પક્ષો-બૂચો—સત્તા દ્વારા મર્યાદાથી જવાની હરીદાર્મમાં ચડે છે. આખું વાતાવરણ 'પોપ્યુલિઝમ'ના ઉજળાથી ઢલુપિત બની જતાં કોણ ખરેખર સિદ્ધાન્તવાદી છે, કોણ કેવળ સત્તવાદી છે એ સમજવું, નક્કી કરવું પ્રજાના મોટા લાગને માટે અસક્ય બની જાય છે. પરિણામે, સૌ કોઈ ઇરાદાપૂર્વક જ આ બધી રમત રમે છે એવું વાતાવરણ સંરચના, પ્રજામાં લાગે ભાગે ભયંકર પ્રત્યાઘાત જાગે છે: પરિણામ? પ્રયોગો અને અનુભવો માટેનાં દાર જ લિઝાર્જ જાય છે: અર્થ કાલનો 'પુલ્લી સમાજ' આવતી કાલે 'બધિમાર સમાજ'માં ફેરવાઈ જાય છે.

[અનુસંધાન ૫, ૪૦૨

કામૂનું એક વાક્ય | વિજય શાસ્ત્રી

દરમિયાનમાં, મારી હાથ જ મરી ગઈ અને તેથી સ્વન, મારે માટે સ્વન રહી નહિ.

[‘ધ આર્ટસાઇડર’]

—આર્ટસાઇડર કામૂ

૧૯૫૭માં સાહિત્ય મારેનું નોબેલ-પારિતોષિક મેળવનાર ફ્રેંચ લેખક આર્થોર કામૂની પ્રસિદ્ધ નવલકથા ‘ધ આર્ટસાઇડર’નું ઉપરનું વાક્ય તેના નામક મ્યુરસોલ્ટ તેના જીવનિવાસ દરમિયાન બોલે છે.

‘સંદર્ભ’ એવો છે કે કથાનાયક એક આરખનું ખૂન કરવા બદલ જેલમાં છે. એ આરખનું જે ખૂન એણે કર્યું છે તે આરખ તેના દુરમન નહોતો! મ્યુરસોલ્ટને એ આરખને માટે દ્રવ્ય, વૈર કે કિન્નો પણ નથી છતાં તેને હાથે તેનું ખૂન થાય છે. એ પણ કેટલું અસંગત (એન્સર્ડ) ! ખરેખર તો આરખો રેમન્ડના દુરમનો છે. કથાનાયક રેમન્ડનો મિત્ર છે, છતાં નથી ! રેમન્ડ એ કથાનાયકનો પડોશી છે. મ્યુરસોલ્ટની અનિચ્છાએ જ મ્યુરસોલ્ટનો રેમન્ડની સાથે સંબંધ થાય છે અને મ્યુરસોલ્ટના તદ્દન તટસ્થ રહેવા છતાં પરિસ્થિતિના જોરે જ રેમન્ડ-મ્યુરસોલ્ટ વચ્ચે નિકટતા સંધાતી જાય છે. આ નિકટતા કથાનાયકને પ્રિયકૃષ્ણ અભિપ્રેત નથી છતાં ઠેજવાતી જાય છે. આ જ તો માનવ પરિસ્થિતિની વિસંગતિ, વિચિત્રતા છે ! અનિચ્છાએ, અ-પ્રયત્ને પણ એક માનવી બીજાના પરિચયમાં અને પછી મૈત્રીભાવમાં ધસાણે જાય છે.

રેમન્ડ લ’પેટ છે. રંડીયાજ છે. તેને દુરમનો પણ છે. દરિયા કિનારે નાહવા ગયેલા રેમન્ડ અને મ્યુરસોલ્ટનો પીછો કરતા રેલા આરખોનું લક્ષ્ય તો છે રેમન્ડ, પણ સંજોગો જ એવા બોલા થાય છે કે

રેમન્ડ પર હુમલો થવા છતાં તે ખતી નીકળે છે જ્યારે મ્યુરસોલ્ટ બીજી વખત એકઠો દરિયે નીકળે છે ત્યારે રેલા આરખો તેને સામે દેખાય છે અને માત્ર ‘ક્યાક’નો ત્રિશો મ્યુરસોલ્ટ તેમનું ખૂન કરી નાખે છે.

પરિસ્થિતિની વક્રતા (આકરની આંધ્ર સિમ્યુએશન) કામૂ અહીં રચી આપે છે. દુરમન નથી છતાં ખૂન કરવા પાછળની ત્રેસણા (મોટિવ) માનવીની અ-વૈગની વૃત્તિ જની જાય છે ! અને કથા પણ નક્કર કારણ વગર ખૂન કરવા બદલ પકડાયેલો કથાનાયક જેલમાં સિસારેટ મેળવી શકતો નથી ત્યારે પીડાય છે, અકળાય છે.

ત્યારે આ જ એની સજા છે, પરન્તુ તે જૈલ-માંથી છૂટે તે પહેલાં જ સજા ભોગવતો અટકી જાય છે. સજામાંથી મુક્ત થઈ જાય છે છતાં તે જેલમાં જ છે ! જેલમાં જ હોવા છતાં તે સજામાંથી મુક્ત છે ! આ શક્ય છે ખરું ? જેલમાં નિવાસ છતાં સજામાંથી મુક્ત એવી કોઈ શૂનિકા શક્ય છે ખરી ?

હા, આપણા કથાનાયકને માટે તે શક્ય અને છે. કઈ રીતે ?

લેખક, એટલે કે કથાનો નાયક પોતે જ કહે છે તેમ —

“But, by the time, I understood, I’d lost the craving, so it had ceased to be a punishment.” (p. 81).”

ઐટલે કે સમય વીતતાં, હું માનું છું કે, મેં (સિગારેટ પીવાની) ઇચ્છા જ ગુમાવી દીધી. અને એ રીતે મારી (સિગારેટ નહિ પીવાની) સળ આપેલ-આપ જ સળ મટી ગઈ.

ત્યારે, આ રીતે 'સળ' એ સાપેક્ષ હાવે બની જાય છે. આપણી ભારતીય ચિંતનપરંપરાનું

મન: એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોદયોઃ।

[મન જ, મનુષ્યોનાં બંધન અને મોક્ષનું કારણ છે]

વાક્ય અહીં જુદી રીતે કહેવાયેલું છે.

અહીં, બીજી રીતે, જોતાં એવું અસંગતિ ઐટલે કે 'એન્સર્સિટી'નો પણ કામુએ કલાત્મક નિર્દેશ કર્યો છે, અને તે એ કે અદાલત એમ માને છે કે મ્યુર-સોસ્ટ સળ ભોગવે છે, જ્યારે મ્યુરસોસ્ટને તે સળ, સળરૂપ લાગતી જ નથી! જ્યારે માટે જે 'સળ' છે તે પેલા યુનેગારને માટે નથી! છતાં અદાલત, પોલીસો, જેલરો, વકીલો, કહો કે કયાનામક સિવાયનું સમગ્ર વિશ્વ એમ જ માને છે કે મ્યુરસોસ્ટ શિક્ષા ભોગવી રહ્યો છે! પણ માત્ર મ્યુરસોસ્ટ જ જાણે છે કે પોતે કેટલો મુક્ત છે. ત્યારે અદિ અને સમષ્ટિ વચ્ચે અહીં અંતર પડી જાય છે. અકિતના મનો-જગત અને બ્યવહારની ભૂમિકા વચ્ચે જે વ્યાપક વિરોધ છે તેનું મ્યુરસોસ્ટની આ સળ, તીવ્ર પ્રતીક બની રહે છે.

બ્યવહારની કક્ષાએથી એક રીતે દેખાતી બાબત માનસિક ભૂમિકાએ તદ્દન ઊલટી હોઈ શકે છે તો પછી 'સળ'નો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. 'સળ'નું નામ રહે છે પણ તેમાં સળનો ભાવ રહેતો નથી. આથી આવી અર્થવિહીનતા - 'એન્સર્સિટી' પણ, આ નાનકડું વાક્ય બંધિત કરે છે.

ત્યારે, આ વિચિત્ર, અર્થવિહીન, અને અસંગતિના પ્રદેશમાં કોઈ પણ બાબતનું મૂલ્ય કેટલું એ પ્રશ્ન પણ આમાંથી પેદા થાય છે. જ્યાં કશું જ ઉદ્દિષ્ટ હેતુને

સિદ્ધ કરી શકતું નથી ત્યાં માનવીના કૃત્યને તમે બ્યાવહારિક ભૂમિકાએ કઈ રીતે માપી શકો? ત્યારે માટે જે હેતુપૂર્ણ છે તે માટે માટે તદ્દન હેતુવિહીન બની રહે છે તો તમારી હેતુપૂર્ણતા તમે મારી ઉપર લાદીને મિથ્યા સંતોષ સિવાય ખીણું શું મેળવી શકો?

કેટલે પણ, ઉપરના પ્રસંગમાં સળ ક્યાંને સંતોષ છે પણ એ સંતોષનું મિથ્યાપણું મ્યુરસોસ્ટનું જ વિધાન કેવું પ્રગટ કરી આપે છે તે આપણે ઉપર જોયું.

આમ છતાં, સમગ્ર વિશ્વમાં આવા ન્યાયાલયો, વકીલો, અસીસો, સળઓ, યુનાઓ બહુ જ "પૂરેપૂરી ગંભીરતાપૂર્વક" ચાલ્યા કરે છે. જેને મિથ્યાત્વ સિવાય કોઈ પાથો નથી તેવી આ બધી પ્રવૃત્તિઓની પોષકતા પણ કેટલી સનાતન છે! માત્ર આ ન્યાયાલયની જ પ્રવૃત્તિ શા માટે? વિશ્વની બધી જ બ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિઓ, આ પ્રમાણે હેતુવિહીનતાના પાયા પર છે છતાં ચાલ્યા કરે છે! શિક્ષણ, યુનિવર્સિટી, સામાજિક કાયદાઓ, ડ્રામીઓ, લેમ, હોદ્દાઓ, અધિકારો, સિનિયોરિટી વગેરે કેટલી બધી ગંભીરતાપૂર્વક ચાલે છે! અને એની પાછળની આવી ગંભીરતાઓને કારણે જ તે વધુ દાર્શનિકપદ બની જાય છે, જગત જે બહુ ઠાવકું મોહું રાખીને આશ્ચર્ય કરે છે તે વાસ્તવમાં કેટલું દાર્શનિકપદ છે!

કામું ઉપરનું એક જ વાક્ય, આ વૈશ્વિક દંભનું પ્રતીક બની રહે છે. આવા વ્યાપક પ્રતીકાત્મક અર્થને ઉપજાવવા કથી મથામણ ચર્ચ નથી. ખુદ વાક્યની જ ક્ષમતા ઐટલી બધી છે કે તેને 'અર્થગર્ભ' કે 'સૂચક' બનાવવા માટે કોઈ તરફીઓ વાપર્યા વગર વાક્ય પોતે જ એક સમર્થ પ્રતીક બને છે. વાક્ય-માંવી પ્રતીક નથી નીકળતું, વાક્ય પોતે જ પ્રતીક બને છે.

કામું બીજી પણ એક અસંગતિ મ્યુરસોસ્ટની ધરપકડ અને મુદ્દમાની વાતથી સૂચવવા માગે છે અને તે એ કે વૈચારિક રીતે તો રેમન્ડ જ યુનેગાર છે, અને મ્યુરસોસ્ટ પોતે તો માત્ર શારીરિક રીતે

જ શુનાના કૃત્યમાં સંડોવાયે છે. દોસ્તેભેવ્સ્કીની 'ધ થ્રસ' કેરેમ્બોવ'ની પ્રસ્તાવનામાં સ્થોનિમ કહે છે તેમ 'almost every main character commits a crime, in action or in thought.' (T. B. K : p ૨) અહીં ફક્ત માત્ર 'એક્શન' અને 'થોટ' એટલે કે કામ' અને વિચારનો જ પડે છે. પણ આટલો અમથો તફાવત પણ ધણી મોટી અસંગતિ ઉત્પન્ન કરી જાય છે, કારણ કે જે વૈચારિક રીતે શુનેગાર ૩ તે જ સાચો શુનેગાર છે, માત્ર કામ'માં જે શુનેા કરે છે તેના આત્મા શુનાકૃત્યમાં સંડોવાઈને દૂષિત થયેલો નથી.

તો પછી જે સિદ્ધા થાય છે તે અદૂષિત આત્મા અને દૂષિત કાયાને થાય છે. એ કેટલે અ'શે વાજબી છે. જેનો આત્મા દૂષિત, શુનાખોર છે એ રેમન્ડ તો કામ'દાની દૃષ્ટિએ શુનેગાર નથી! માત્ર જેનું કામિ' કામ' જ શુનાહિત છે તે મ્યુસોલ્ટને વ્યદાલત શિક્ષા કરે છે. અહીં જ એક વિચિત્ર વિભંગિત આકાર પામે છે. અહીં કામૂ એક પ્રશ્ન મૂકે છે કે જગતમાં વ્યાસતા કામ'દા અને ન્યામના તંત્રનું સામ'કેષ કેટલું? જે કામ'દો અને ન્યામ માત્ર કર્મણા કામ'માં થયેલા પાપને જ ઓળખી શકે છે ને સભા કર્મની શકે છે તે કામ'દો અને તે ન્યામ પેલા મનસા અને વિચારપ્રધાન પાપને નિર્દોષ ગણે છે! ખૂનનું પાપ પેલા રેમન્ડના તો સમગ્ર ચિત્તમાં વ્યાપી વળેલું છે. તેનું ચિત્ત તો કષ્ટાશુભ ખૂનો કરી ચૂક્યું છે છતાં તે નિર્દોષ રહે છે! અને મ્યુસોલ્ટે ખૂન નથી કયું, માત્ર મ્યુસોલ્ટની વ્યાખ્યાઓએ ખૂન કયું છે, તે છતાં તેને

દેહાંતદંડની શિક્ષા! આ તે કેવો કામ'દો! કેવો ન્યામ!

આમ, મ્યુસોલ્ટ દ્વારા ખૂન થનું બતાવીને કામ'એ પાપની પણ નિર્દોષતા બતાવી છે અને પેલા થિતસિક ખૂનોનો આચરનાર રેમન્ડ, મુકત જ રહે છે તે દર્શાવીને કામ'એ 'નિર્દોષતા'નું પાપ બતાવ્યું છે. જેને જગત, કામ'દો અને ન્યામ 'નિર્દોષ' કહે છે તેવાં— 'સર્ટિફિકેટ—ચરિત્રો કેવાં મલિન હોય છે તે રેમન્ડનું પાત્ર અજિત કરે છે અને સાથે જ માત્ર કામ'દા—ન્યાયની મહોર પામેલો મ્યુસોલ્ટ કેવો નિર્દોષ હોઈ શકે છે તે દર્શાવી કામ'એ વ્યષ્ટિ અને વ્યવહાર વચ્ચેના સંબંધોની વિસંગતિ અને સત્જન્ય કરપીણ કારુણ્યનો નિરુત્તર રહેવા સરળપેસો કોમડો રજૂ કર્યો છે.

કરુણતાનો આધાર આ વિસંગતિ જ છે. આ વિસંગતિ અ-તલ છે, અ-કર છે; તેની સામે લડી શકનારું નથી. વ્યાવહારિકતાના કેન્દ્રમાંથી વિસ્તરતાં નિમ્નોનાં વર્તુળોના પરિવર્તી બહાર જ કામ'નો 'આઉટ-સાઈડર' જીતો છે. વ્યવહારની સમજ તેના મુખી પહેલો શકે એમ નથી. અને કામ'ના બો out-siderની એ દર્શાયું જીવતા, ફાંસીની સળ સાથે નાશ પામતી લામે છતાં અ-ચલ છે.

કારણ કામ'એ વ્યવહાર નિમ્ન મુજબ પોતાના નાયકને દેહાંતદંડ પામતો બતાવીને વ્યક્તિની સ્વકૃપિતાનો નહિ પણ જગતની પોકળતાનો જ નિર્દેશ કર્યો છે.

બૌદ્ધિનો યુગધર્મ | નારસિંહજી દ. સાલીવાલા

બૌદ્ધિનો યુગધર્મ" એનો અર્થ એ છે કે "Moderate Intellectualism" એવો કોઈ કરી શકાય—એમાં 'બૌદ્ધિક' અને 'યુગધર્મ' એ શબ્દપ્રયોગોને સમજવા જેવા છે. 'બૌદ્ધિક' એ માત્ર બૌદ્ધિક શબ્દપ્રયોગ નથી, એમાં નૈતિકતાનું તરત્ત્વ બનેલું છે. કેમ કે આપણે એ કહી શકતા નથી કે બૌદ્ધિક (ઇન્ટેલેકચુઅલ), કેઈ દૂરતા, પાશવતા કે અધમતાને ટેકો આપી શકે. પરંતુ અન્યાયનો વિરોધ કરવો, શોષણનો સામનો કરવો કે હિંસાનો પ્રતિકાર કરવો—એ સામર્થ્ય અને નૈતિકતાનો વિષય છે અને નહિ કે શુદ્ધિનો. એ શુદ્ધ વાત છે કે શુદ્ધિ, આપણને આ સર્વ દુષણોનો સામનો કરવાના માર્ગો બતાવે અને તે સૌ દુષણો છે એ સમજવામાં પણ સહાય કરે છે, પરંતુ જો હૃદયમાં સારા-પણાની બાવના ન હોય, નૈતિકતા અને આદર્શો, હૃદયસિદ્ધાસન ઉપર આદર ન હોય, સર્વ તત્ત્વો એ દુષણો છે એવું મનુષ્યને અને એની શુદ્ધિ, એના વર્તણૂકોમાં શોધી કાઢશે. તેથી કલાણે એ માત્ર શુદ્ધ એમાં લાગણી અને નૈતિકતા છે અને તેથી આપણે વિના કહી શકતા નથી 'યુગધર્મ' પરસ્પર ધનિક રીતે બૌદ્ધિક (મોડર્ન) ઇન્ટેલેકચુઅલ છે એ તે સંજોગોને આદર્શો માટે તેણે જીવવું બોલે તેને, 'યુગધર્મ' દર્શાવે છે. આ

પણ વિદ્યાળ અને વિદ્યાર્થી આદર્શો એ તેનો યુગધર્મ છે અને તે આદર્શો વિના, તેને બૌદ્ધિક કહી શકાય જ નહિ. વિષ્ણુવાત વિચારક થી એમ. એન. રોમે એમ કહ્યું હતું કે, Man is rational, therefore he is moral. પરંતુ સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે Will he be rational if he is not moral? આમ 'rational' શબ્દ એ માત્ર શુદ્ધિમત્તા દર્શાવતો નથી, પણ વિદ્યાળ નૈતિકતાના આદર્શો અને સત્ય માટેનો આગ્રહ પણ દર્શાવે છે. સત્યનો આગ્રહ એ બૌદ્ધિક પદાર્થ નથી, 'આગ્રહ' એ લાગણીનો અને 'સત્ય માટેનો આગ્રહ' એ નૈતિકતાનો વિષય છે. તેથી જ વિષ્ણુવાત નવલકથાકાર શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ કોઈક જગ્યાએ લખ્યું છે કે 'સત્ય પણ ઝનૂન મારે છે.' આમ 'બૌદ્ધિક' અને 'યુગધર્મ' એ પરસ્પર સંકળાયેલા શબ્દપ્રયોગો છે જે (મિલાઈડ) કરી શકાતા નથી, પણ (ડિસ્ટિન્ગિશ) કરી શકાય છે.

જ અગત્યનો મુદ્દો એ ખ્યાલમાં લેવા :
 'યુગધર્મ'ને વિભિન્ન (ડિસ્ટિન્ગિશ) કરી તે વિભાજિત (મિલાઈડ) બનશે અને 'યુગધર્મ' સાચા અર્થમાં, "સૂચવે છે તે, પરિપાક હોય છે. અનુભવનો વિષય : અને અનુમાન-બ્યકિતત્વની થી. શુદ્ધિ,

વિજ્ઞાન તરફ દોરી જાય છે અને લાભથી, ધર્મ તરફ. એના ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર્મે, અનુભૂતિના ક્ષેત્રે, મર્યાદિત રહેવું જોઈએ અને તેણે શુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે દખલખોરી કરવી જોઈએ નહિ; અને એ જ રીતે, શુદ્ધિ અને વિજ્ઞાન, આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની જગ્યા લેવાની કોશિશ કરવી જોઈએ નહિ, અલગત શુદ્ધિને તે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનું અર્થ-ઘટન (ઇન્ટરપ્રિટેશન) કરવાનો અને આ પ્રકારના અનુભવોનું દીકાત્મક પરીક્ષણ કરવાનો દરેક અધિકાર છે. તેથી જ ફિલસૂફીની જરૂર છે. ફિલસૂફી એ બૌદ્ધિક પ્રક્રિયા છે, તે અનુભવનો વિષય નથી. અનુભવ એ તો ધર્મનો વિષય છે, પણ ફિલસૂફી અનુભવને ખ્યાલમાં લે છે, જેમ તે વિજ્ઞાનની છંદ કલ્પનાઓ (પોસ્ટ્યુલેટ) અને પદ્ધતિઓને તપાસે છે. ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે સમતુલ્ય સાચવે છે. ધર્મ આધ્યાત્મિક અનુભવના વિષયમાંથી સરી પડીને, શુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ન પ્રવેશે અને અંતિમ સ્થતિ અને આખરી પથ(ફાઇનાલિટી)નો દાવો, શુદ્ધિ અને વિજ્ઞાન (જેમાં સામાજિક વિજ્ઞાનો પણ આવી જાય છે)ના ક્ષેત્રે ન કરે અને આમ તે રૂઢિચુસ્તતા અને સંકુચિતતાનું સ્વરૂપ ન લે. અને એ જ રીતે, વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનવાદ (સાયન્ટિસિઝમ) બનીને અસ્તિત્વવાદી (એક્ઝિસ્ટેન્શિયલિઝમ) પ્રશ્નો અને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની ઉત્તેજના ન કરે એ માટે ફિલસૂફીની આવશ્યકતા છે. આમ, ધર્મ, વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફી — એ પરસ્પર પૂરક પ્રક્રિયાઓના છે. પણ તેમ વિભિન્ન કાર્યક્ષેત્રો નહિ સમજવાથી અને પોતાના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાંથી બહાર નીકળીને અન્યના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં અંશુપાત કરવાથી, જે પરસ્પર પૂરક પ્રદર્શિતઓ હતી, તે પરસ્પર હુમલો પ્રદર્શિતઓ બની ગઈ છે.

આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ એ અખંડ (ઇન્ડિવિડ્યુઅલ) અનુભવ હોય છે. તેમાં વ્યક્તિ (ઇન્ડિવિડ્યુઅલ) અને સમાજ (ઇન્ડિવિડ્યુઅલ) એક ચર્ચ જાય છે. એ અનુભવમાંથી બહાર આવ્યા પછી, શુદ્ધિ તેનું અર્થઘટન કરે અને લાપા તેને વ્યક્ત કરે છે. આ અનુભવ શુદ્ધિને વિદ્યાગીતા અપે છે, અનુભવ કરનાર વ્યક્તિની કાર્ય-

ક્ષમતામાં વધારો કરે છે અને સમાજની અન્ય વ્યક્તિઓ સાથેના તેના સંબંધોમાં સુધારો કરે છે. પણ અનુભવ કરનાર આ વ્યક્તિ જ્યારે સમાજ સમક્ષ આવે છે, ત્યારે તે, તેની શુદ્ધિએ આ અનુભવનું જે અર્થઘટન કર્યું હોય, તેને માનવીય ભાષામાં વ્યક્ત કરે છે. આ અર્થઘટન અને જે શબ્દોમાં આ અર્થઘટન વ્યક્ત થાય છે તે શબ્દો, માનવીય હોવાથી, ખોટાં હોઈ શકે છે. તેથી આ અર્થઘટન અને ભાષા પાછળ રહેલા આધ્યાત્મિક અનુભવને પામવા કે તેની ગ્રહણ પણ પ્રાપ્ત કરવા માટે, તે શબ્દો પાછળ રહેલી ભાવના (રિપ્રિઝન્ટ) અને તે પણ તે અનુભવ કરનાર વ્યક્તિના, ભુદા ભુદા સમયે ઉત્થારા-ચેલા સૌ શબ્દો પાછળ રહેલી કેન્દ્રીય, મૂળભૂત ભાવનાને જાણવી, એ જ મુખ્ય વસ્તુ હોય છે. આપણે જ્યારે આખો દ્વારા આજીવનને નિહાળીએ છીએ, જેમકે તેમાંની એક વસ્તુ, ઉદાહરણ રૂપે ટેબલને લઈએ, તો ટેબલમાંથી નીકળતાં કિરણો આખો દ્વારા જ્યારે મગજને પહોંચે છે, ત્યારે તે સેન્સ-ડેટાનું મન અર્થઘટન (ઇન્ટેલેક્ચ્યુઅલ ઇન્ટરપ્રિટેશન) કરે છે અને આમ, તે સેન્સ-ડેટાનું રૂપાંતર પર્સેપ્શનમાં થવાથી, તે ટેબલ છે એવું અનુમાન થાય છે. એને આપણે રોજરોજની ભાષામાં 'ટેબલ જોયું' એમ કહીએ છીએ. એ જ રીતે, આધ્યાત્મિક અનુભવ કરનાર વ્યક્તિ પોતાના અખંડ અનુભવનું પોતાની શુદ્ધિ દ્વારા અર્થઘટન કરીને જ્યારે તેને શબ્દોમાં શૂંકે છે, ત્યારે આપણે તેને ધાર્મિક વાણી કહીએ છીએ. આપણે અર્થઘટન અને શબ્દોને માનવા બંધાયેલા નથી, પણ જેટલા અંશે, આ બૌદ્ધિક અર્થઘટન અને માનવીય શબ્દોની પાછળ જે, તે વ્યક્તિનો આધ્યાત્મિક અનુભવ રહેશે છે, તે પ્રકારનો અનુભવ આપણે જાતે પણ કરીને, તે અનુભવમાંથી નીપજવા પામતા વિજ્ઞાન નૈતિક અને માનવતાવાદી આદર્શોને આપણે પ્રાપ્ત કરવાના છે.

ધર્મ છે કે નહિ, આત્માનું અસ્તિત્વ છે કે કેમ અને મૃત્યુ પછી જીવન છે કે નહિ — એ, શુદ્ધિના એટલે કે વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફીના પ્રશ્નો છે. વાસ્તવમાં,

ધર્મ એ અનુભવનો વિષય હોવાથી, તેને બૌદ્ધિક માન્યતાઓ સાથે સંબંધ નથી. કેઈ પણ બૌદ્ધિક માન્યતા, અનુભવની જગ્યા લઈ શકે નહિ. જેટલા અંશે તે તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એટલા અંશે આધ્યાત્મિક અનુભવ રૂપાય છે. ઈશ્વરનો ખ્યાલ એ ઈશ્વર નથી, જેમ ટેબલનો ખ્યાલ તે ટેબલ નથી. ટેબલનો ખ્યાલ આપણા મનમાં છે, જ્યારે ટેબલ બહાર પશ્ય છે. ઈશ્વરનો ખ્યાલ એ ઈશ્વરી અનુભવમાં આમ, રુકાવટ બની શકે છે. ઈશ્વરનો ખ્યાલ, એ ખ્યાલ હોવાથી અને પડે ઈશ્વર ન હોવાથી, તે ખ્યાલ એક ભૂતિ છે અને જ્યાં સુધી આ ભૂતિની પૂજા ચાલુ છે, ત્યાં સુધી સાચો આધ્યાત્મિક અનુભવ થતો નથી, તેથી જ, ઇસ્લામે ભૂતિપૂજાનો વિરોધ કર્યો હતો અને ગૌતમ બુદ્ધે, ઈશ્વર અને આત્માનાં ઇનકાર કર્યો હતો, કેમ કે ઈશ્વર અને આત્માના ખ્યાલો, આત્મા અને પરમાત્માનું, અનુભૂતિની કથાએ, મિલન શકતા હતા. જ્યારે માત્ર બાહ્ય દુનિયા જ નહિ, પણ આંતરિક ખ્યાલો પણ સરી પડે છે, સારે મનુષ્યના હૃદયમાં સાચું આધ્યાત્મિક જીવન ઉગમ પામે છે. ધર્મ બહારથી નથી આવતો, પણ તે દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો હોય છે; પમગમ્યર કે ઋષિમુનિ કે સંતનું કામ, દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા ધર્મ તરફ લોકોનું ધ્યાન દોરવાનું છે, લોકોને બોલાવવાનું છે. તેથી ધર્મ હિંદુ, મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તી હોઈ શકે નહિ. ધર્મ એક જ છે, અને શ્રી ક્રિશ્નાલાલ મહારાજો બતાવે છે તે મુજબ અનુગમો અને સંપ્રદાયો બુદ્ધા હોઈ શકે છે. આ વિવિધ અનુગમો અને સંપ્રદાયોને આપણે ધર્મ માની લેવાની જૂલ ન કરવી જોઈએ. મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા ધર્મને ગમે તે નામ આપો, નામ મંદરવનું નથી, પણ ધર્મ અગત્યનો છે. ધર્મ એ અનુભવનો વિષય છે અને બુદ્ધિને એ સ્વાતંત્ર્ય છે કે તે, ઈશ્વરના અસ્તિત્વ, આત્માના અસ્તિત્વ અને મૃત્યુ પછી જીવન છે કે કેમ એ વિશે વિચાર કરે અને તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં મત બાંધે. તે બુદ્ધિનું એટલે કે વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફીનું ક્ષેત્ર છે અને તેથી તે બૌદ્ધિક માન્યતાઓ ધર્મની

વચ્ચમાં આવતી નથી, આવવી ન જોઈએ. ઈશ્વર, આત્મા અને મૃત્યુ પછીના જીવન વિશેના સવાલો વિજ્ઞાનની તપાસના પ્રશ્નો છે એમાં શંકા નથી, પણ આપણી ચર્ચાએ ફર માત્ર એટલો જ પાડ્યો છે કે બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં માત્ર વિજ્ઞાન જ નથી આવતું, તે સાથે ફિલસૂફી પણ એ ક્ષેત્રમાં આવે અને ફિલસૂફી, વિજ્ઞાનનાં તારણો, પદ્ધતિઓ અને ઇષ્ટ કલ્પનાઓને ખ્યાલમાં લેવાની સાથે, આધ્યાત્મિક અનુભૂતિને પણ ધ્યાનમાં લે છે એ ખૂબ જ મહત્વનો મુદ્દો સ્પષ્ટ થયો છે. જેમ વિજ્ઞાન એ સૌ માટે ખુલ્લું હોય છે અને એમાં કેઈ ઇન્ટરેસ્ટાક્ષી હોતી નથી અને પ્રયોગ, અવલોકન અને અનુમાનની લોકશાહી પદ્ધતિ દ્વારા, વસ્તુબદ્ધી (ઓબ્જેક્ટિવ) રીતે સત્-શોધન કરવાનું હોય છે, એ જ રીતે, આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમાં પણ કેઈ એક વ્યક્તિના અનુભવને, એમ ને એમ માની લેવાનો હોતો નથી, પણ તે પ્રકારનો અનુભવ સૌ વ્યક્તિઓ માટે ખુલ્લો હોય છે અને વાસ્તવમાં દરેક વ્યક્તિ, આ પ્રકારના અનુભવમાં ફૂગમી મારીને જ સત્યને પામી શકે છે. આ પ્રકારની વ્યક્તિઓ, જે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ દ્વારા, પોતાનું નવસંસ્કરણ કરે છે, તેઓ જ નવા સમાજનું સર્જન કરી શકે છે. બુદ્ધિ તટસ્થ છે અને તે લાગણીનું સર્જન કરી શકે નહિ. જેમ કે બર્ટ્રાન્ડ રસેસે કહ્યું છે કે, "It is not the function of intellect to generate emotion." વિશિષ્ટ મૂર જેમણે વિખ્યાત 'Principia Ethica' લખ્યું; તેમનો, રસેસેના આ મતને ટેકો છે. બુદ્ધિ પરિણામો (ઇમ્પ્રિજેક્શન્સ) બતાવે છે અને સાધન તરીકે મદદ કરે છે, પણ ખ્યેયો અને આદર્શો તો આપણને આપણી આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ખરાબ માણસને કેવી રીતે સારો બનાવવો અને સારા માણસને કેવી રીતે વધુ સારો બનાવવો એ વાતાવરણ સર્જનાર સંસ્થાઓનું કામ છે એ વાત કયૂલ, પણ આ સંસ્થાઓ સર્જનારનું નૈતિક ધોરણ ઊંચું ન હોય, તો તે કેવી રીતે લાવનું એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. સારા માણસની કદર કરવા માટે પણ, સામા

માણસમાં થોડું સારાપણું હોવું જોઈએ, જેથી સારા માણસના સારાપણને તે સમજી શકે અને તેની કદર કરી શકે. તેથી અમુક કાર્યકર્તાઓ અને નેતાઓ, નૈતિક રીતે સંપૂર્ણપણે બદલાઈ જાય અને વિશાળ જનસમુદાયમાં થોડાં પણ નૈતિકતાનાં તત્ત્વો આવે એ માટે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની નિદાન આવરણકતા છે. કલા, સાહિત્ય અને ધાર્મિક અનુભવ માણસને અંદરથી બદલી નાખે છે અને નૂતન સમાજની રચના માટે તેને તૈયાર કરે છે.

બટ્ટાન્ડ રસેએ, તેમના પુસ્તક 'કેકિવેરટ ઓફ હેપિનેસમાં', બ્રિટિને કુદરત સાથે, સમાજ સાથે અને પોતાની અજ્ઞાત (અનકન્સિયસ) જાત સાથે એક થવાની વાત કરી છે, જેથી સાચું સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે. આ જે એક થવાની વાત છે તેને બૌદ્ધિક પરિકાયામાં નથી સમજાવી શકાતી અને આધ્યાત્મિક (મિસ્ટિકલ) પરિકાયા પ્રયોજવી પડે છે એ રસેહ પોતે કમ્પૂલ કરે છે. આધ્યાત્મિક પરિકાયા એટલા આતર પ્રયોજવી પડે છે કે તે દુકીતમાં આધ્યાત્મિક અનુભવને બ્રહ્મ કરે છે. તેથી જે આપણે ધર્મનું કાર્યક્ષેત્ર આ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ અને તેમાંથી ઉગમ પામતા નૈતિક આદર્શોની પ્રાપ્તિ સુધી જ મર્યાદિત રાખીએ અને તે આદર્શોને અવધારમાં મર્યાદિત કરવાના માર્ગો બતાવવાનું કાર્ય શુદ્ધિ અને વિજ્ઞાન ઉપર છોડી દઈએ અને ધર્મે આપેલાં સાધ્યો અને વિજ્ઞાને બદલાં સાધનો એકબીજાની જગ્યા ન લઈ લે એ માટે જો ફિલસૂફીને સક્રિય રાખીએ, તો સાચું સમસાધન ધાય અને માનવકલ્યાણ સધાય. અજ્ઞાત, વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફીમાં જે સમસાધનનો આગ્રહ છે તેની શક્તિ એવે તો આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમાંથી જ મળે છે, અને તેથી જ ધર્મ એ સમતા અને મંદકૃતિ (સિવિલિઝેશન)નો પાયો છે. પણ ધર્મ, વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફી—એ ત્રણેનાં કાર્યક્ષેત્રો તોખાં રાખવાની જરૂર છે જેથી તેઓ પરસ્પર પૂરક સાબિત થાય અને એકબીજાના ધર્મજીમાં ન આવે.

સમાજમાં આર્થિક રચના કેવી હોવી જોઈએ, રાજ-

કીય અને સામાજિક વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની જોઈએ, કુટુંબરચનાની શી ભાત હોવી જોઈએ વગેરે નક્કી કરવાનું કાર્ય, અનુક્રમે અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રનું હોવું જોઈએ. તેમાં કોઈ સનાતન રચના હોઈ શકે નહિ; એમ કરવાના પ્રયત્નમાં ધર્મ, પોતાના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રની બહાર જાય છે અને શુદ્ધિ તેમ જ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ખોટી દબાવગીરી કરે છે. આત્મા, પરમાત્મા અને મૃત્યુ પદ્ધતીના જીવન વિશેના પ્રશ્નો પણ વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફી ઉપર છોડવા જોઈએ. નાસ્તિક માણસ પણ ધાર્મિક હોઈ શકે છે અને કહેવાતો ધાર્મિક માણસ, આધ્યાત્મિકતાનો દુશ્મન હોઈ શકે છે, તેથી મનુષ્યની બૌદ્ધિક માન્યતા, તેને ધાર્મિક કે અધાર્મિક ઠેરવવા પૂરતી નથી. મનુષ્યને એના આધ્યાત્મિક અનુભવ પરથી યોગ્યપણે શકાય અને આધ્યાત્મિક અનુભવને વ્યક્તિનાં કાર્યો પરથી પામી શકાય. જે માણસ કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ વિના લોકોની ભાવનાઓ, કાર્યો કરે છે તેને અમુક પ્રકારની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ થતી જ હોવી જોઈએ, જેમાંથી એને આ આદર્શો પ્રાપ્ત થવા છે અને જેને તે સત્યમાં દારા બ્રહ્મ કરે છે. To be good is to be goodly. તેથી જ ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે પરમેશ્વર એ સત્ય છે એમ નહિ, પણ સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે એમ કહેવું એ વધારે ઉચિત છે. દુશ્વર બૌદ્ધિક માન્યતાથી નથી મળતો, પણ પોતાની જાતનાં ઉગ્રાણુમાં જિતરીને, નવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને, મનુષ્ય-જાતિની સેવા કરવામાંથી મળે છે. બૌદ્ધિકનો યુગધર્મ આ જ છે.

તેથી જ બૌદ્ધિક આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમાંથી આદર્શો પ્રાપ્ત કરશે અને તેની સિદ્ધિનું કાર્ય વિજ્ઞાન ઉપર છોડી દેશે અને બન્ને વચ્ચે સમતુલા સાચવવાનું કાર્ય ફિલસૂફીને સોંપશે. તેથી જ બૌદ્ધિક મનુષ્યજાતિને એક અખંડ એકમ મનુષ્ય અને રાષ્ટ્રવાદનો અર્થ જાણવાનો એવો લેશો અને નહિ કે એ અર્થ જેના અનુસાર રાષ્ટ્રવાદ એ દેશમાં વસતી વ્યક્તિઓથી પર એવી કોઈ ભૂતિ હોય અને જેના નામ ઉપર સુદીર્ઘ માણસો વિશાળ જનસમુદાય ઉપર રાજ

કરતા હોય. બૌદ્ધિકને હિંદુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, યહૂદી, બૌદ્ધ કે પારસી એવા બેદખાવ નહિ પપે. શુદ્ધ મનુષ્યત્વમાં એને આસ્થા હશે. કોમવાદ, જાતિવાદ કે અધ રાષ્ટ્રવાદ, એ કોમ, જાતિ કે રાષ્ટ્રને, પોતાને જ ફાયદો કરતો નથી અને તેને પારવાર નુકસાન કરે છે એવું ઇતિહાસ આપણને બતાવે છે. તે કોમ, જાતિ કે રાષ્ટ્રની પૂજા દર્શાવે છે અને એટલા અંશે તે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિથી વિરુદ્ધ જાય છે, કેમ કે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ વિશાળ આદર્શો અર્પે છે અને વિશ્વઆપી ધ્યેયો જણે છે. આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ વ્યક્તિને તટસ્થ બનાવે છે અને સામાજિક ભવહારમાં તે આપોઆપ જિનસાપ્રદાયિક (સેક્યુલર) વલણ અપભસાર કરે છે.

સાચો બૌદ્ધિક સત્તા કે જૌતિક સ્વામી પાછળ નહિ પડે. તે વિશાળ આદર્શો ખાતર જીવશે અને તેને ખાતર મૃત્યુને વરવા તૈયાર રહેશે. તે કોઈ પણ પ્રજાના અભ્યાસ ધૈર્યાનિક પદ્ધતિથી કરશે, પણ તેમાં સહાનુભૂતિના તત્ત્વો સમરસ થયાં હશે. ગૌતમ જુદાં જોને કડુણા કહે છે તે કડુણાની કાર્મસિદ્ધિ અર્થે તે જ્ઞાનને સક્રિય કરશે.

તેને પોતાની માન્યતા કરતાં લોકોના હિતમાં વધારે રસ હશે. મને એ પ્રસંગ વાદ છે કે અમદાવાદમાં એક પ્રસિદ્ધ વૈદરાજ જેમને આયુર્વેદમાં એટલી શ્રદ્ધા કે એંદોષથીના આશ્રયને આયુર્વેદને દ્રોહ સમજે, એમના ચિરંજીવ મંજીર માંદગીમાં પટકાયા અને આયુર્વેદમાં જેટલી આસ્થા હતી એના કરતાં પોતાના બાળક પ્રત્યે વધારે પ્રેમ હતો અને આથી એમણે, મારા ડોક્ટર મિત્રના જણાવ્યા મુજબ, વારીલાસ સારાબાઈ હોસ્પિટલના ડોક્ટરોનું ઘરણું લીધું. આપણને જો લોકો માટે સાચી લાગણી હશે અને લોકોની ગરીબી અને લોકોના દુઃખના નિવારણ માટે આપણે પ્રામાણિકપણે કૃતનિશ્ચયી હોઈશું, તો આપણી માન્યતાઓ, આપણા વાદો, આ દિશામાં સહાયજૂત થતા માલૂમ ન પડે, તો તેમને જલ્દતાં આપણે જવા પણ વાર લગાડીશું નહિ. પણ સામાન્ય રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે લોકો એટલા મિથ્યાભિમાની હોય

છે કે એમની માન્યતા વ્યવહારમાં ખોટી પુરવાર થતી હોય અને એનાથી લોકોને નુકસાન થતું હોય, તો પણ લોકોના હિત ખાતર (!) તેઓ તે માન્યતાને પકડી રાખે છે. જેમ કે, વિયેટનામમાં અમેરિકા અને રશિયાએ પોતાની માન્યતાઓ એટલા જળપૂર્વક પકડી રાખી છે કે એમાં વિયેટનામની પ્રજાને વિનાશ થઈ રહ્યો છે. લાખો માણસો મરી ગયા પછી કોઈ સારી વસ્તુ આગવાની હોય તો એનો અર્થ પણ શો છે? ખરી રીતે તો મજબૂત બૌદ્ધિક માન્યતાના વાતાવરણમાં સ્વાતંત્ર્ય કે સ્વયં જીવી શકે નહિ. જે સ્વતંત્ર નથી હોતા અને શુદ્ધાંશો હોય છે, તે ગરીબી પણ દૂર કરી શકતા નથી. પોતાની માન્યતા ખોટી હોવાની ચકચના અને સામા પક્ષની માન્યતા સાચી હોવાની સંબંધિતતા સ્વીકારીને જે ચર્ચા કે ભવહાર થાય તેમાંથી સહિષ્ણુતા નીપજે અને સ્વાતંત્ર્ય અને લોકશાહીનું રક્ષણ થાય, જેના દ્વારા ગરીબી, અન્યાય અને શોષણનું નિવારણ કરવાના માર્ગો નીકળે.

ભારતમાં બૌદ્ધિકને યુગધર્મ શો છે? મને લાગે છે (અને હું ખોટો હોઈ શકું છું) કે ભારતમાં માક્ષવાદી સમાજવાદની નહિ, પણ નૈતિક સમાજવાદની જરૂર છે. કારણ માક્ષે જે 'ધૈર્યાનિક સમાજવાદ' (સામન્ટિક સોશિયલિઝમ)ની વાત કરી તે એક વલ્ટોલ્લાધાત છે. કેમ કે સમાજવાદ એ નૈતિક આદર્શ છે અને સામન્સ એટલે કે વિજ્ઞાનને જુદા સાથે સંબંધ છે. તેથી ધૈર્યાનિક સમાજવાદની ઉપસ્થિતિ નૈતિકતા અને ધર્મના ક્ષેત્રે જુદા પ્રવેશ અર્પે છે અને જુદા અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે ધર્મ અને નૈતિકતાને પ્રવિષ્ટ કરે છે અને તેથી એમાં 'વિજ્ઞાન'નો જડવાદ અને 'ધર્મ'ની રૂઢિચુરતતા બંને ફાખડ થાય છે. પરિણામો કંપી સકાય છે! છતાં આપણા બૌદ્ધિકો આ જોઈ શકતા નથી. પહેલાંના પ્રમ-સમાજવાદી પક્ષ, સંયુક્ત સમાજવાદી પક્ષ, કોંગ્રેસ અને જ્યારના સમાજવાદી પક્ષ, શાસક કોંગ્રેસ અને સંસ્થા કોંગ્રેસ, 'લોકશાહી સમાજવાદ'માં આસ્થા ધરાવતા આવ્યા છે. લેનિને પણ લોકશાહી સમાજવાદની વાત કરી હતી. પરંતુ એણે જ્યારે જોયું કે

માકર્સવાદી સમાજવાદ જે ઉત્પાદનનાં સાધનો-
(મીન્સ ઓફ પ્રોડક્શન)માં રાજ્યની માલિકીમાં
માને છે તેની સાથે લોકશાહી સુરંગત નથી, ત્યારે
તેણે લોકશાહીની વ્યાખ્યા જ બદલી નાખી અને
તેનો અર્થ કામદારોની સરમુખત્યારશાહી (ડિક્ટેટરશિપ
ઓફ ધ પોપુલેટરિયેટ) એવા કરાવ્યો અને
આમ, લોકશાહી અને સમાજવાદને પરસ્પર સુરંગત
બનાવ્યા. (અલગત કામદારોની સરમુખત્યારશાહી
એટલે કામદારો વતી, કામદારોની જામત પ્રથમ દરેણ
એટલે કે સામ્યવાદી પક્ષની સરમુખત્યારશાહી જે
અંતે સામ્યવાદી પક્ષના ચાર અગ્રણ્ય માણસોની
કમિટીની સરમુખત્યારશાહી હોય એવા અર્થ છેવટે
કર્ષી અને સરકાર પ્રજાને જવાબદાર બનવાને
બદલે, પ્રજા સરકારને જવાબદાર બને એવી પરિસ્થિતિ
પેદા થઈ એ વાત ભુલી છે. છતાં સરમુખત્યારશાહીના
માળખામાં, લોકશાહીનાં તત્ત્વો ન જ હોય એમ હું
માનતો નથી અને લોકશાહીના માળખામાં, સરમુખ-
ત્યારશાહીનાં તત્ત્વો ન હોય એ પણ સ્વીકારી શકાય
એમ નથી. રશિયામાં, સમાજના નિર્ણય વગેરે માટે
જે દેહલીક સારી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે
તે પણ પ્રશંસાને પાત્ર છે.)

આમ, લેનિનને મન 'સમાજવાદ' વધારે મહત્ત્વનો
હોવાથી તેણે 'સમાજવાદ'ને અનુરૂપ, લોકશાહીની
વ્યાખ્યા ગોઠવી. લોકશાહીનો નૈતિક ખ્યાલ અને
સમાજવાદ, માકર્સવાદી એમ નહિ, પણ બંને માકર્સ-
વાદી પ્રકારનાં હોય એવા તેણે આગ્રહ સેવ્યો. પણ
ભારતમાં ઉપયુક્ત રાજકીય પક્ષો જેઓ લોકશાહીને
વધારે મહત્ત્વની લેખે છે અને જેઓ એવું માને છે
કે સરમુખત્યારશાહી કરતાં લોકશાહી દ્વારા મર્યાદી
અને શીપયુનાં પ્રશ્નો નધુ સારી રીતે ઊકલી શકે,
તેમની એ ફરજ હતી કે તેમના લોકશાહીના આ
નૈતિક ખ્યાલની સાથે સુરંગત ધાંચ એવા સમાજ-
વાદના ખ્યાલને શોધી કાઢે, જે નૈતિક જ હોઈ શકે
અને નહિ કે માકર્સવાદી. તેમણે લોકશાહી અને
સમાજવાદને, લેનિનથી ઊઘડી રીતે, એટલે કે જાનેન
નૈતિક રીતે, પરસ્પર સુરંગત કરવાની જરૂર હતી.

પરંતુ તેમણે, લોકશાહીને નૈતિક રીતે સમજવાનું
ચાલુ રાખ્યું અને સમાજવાદને વૈજ્ઞાનિક અને માકર્સ-
વાદી રીતે ચોપવાનું ચાલુ રાખ્યું અને તેથી
નૈતિકતા (એટલે કે ધર્મ) અને વિજ્ઞાનનો ભારે
ગોટભો થયો અને આ વિર્મવાદે, ભારતના સમાજ-
વાદી પક્ષોની શક્તિને મારી નાખી અને તેમને દિશા-
શૂન્ય બનાવી દીધા. ભારતના સમાજવાદી પક્ષો અને
સમાજવાદી બૌદ્ધિકોની નિષ્ફળતાનું આ સૌથી મોટું
કારણ છે. સમાજવાદ, સમાજતાનો નૈતિક આદર્શ
મુખ્યત્વે વ્યવૈકિક ક્ષેત્રે અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ,
નિરૂપે છે, જેમ લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્યના નૈતિક આદર્શને,
મુખ્યત્વે રાજકીય ક્ષેત્રે અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ,
ઉદ્બોધે છે. તેથી સમાજવાદના આ સમાજતાના
આદર્શને મૂર્તિમંત કરવા માટે શું કરવું જોઈએ,
ક્યાં સાધનો પ્રયોજવાં જોઈએ, અર્થરચના શી રીતે
ગોઠવવી જોઈએ તે સર્વ સવાલોનો ઉકેલ એ બુદ્ધિના
ક્ષેત્રનો વિષય હોવાથી, વિજ્ઞાન ઉપર છોડી દેવો
જોઈએ. એટલે કે અર્થશાસ્ત્ર અને અન્ય સામાજિક
વિજ્ઞાનો-આધારિત જ્ઞાનના પ્રકાશમાં, તેનો ઉકેલ લાવ-
વાના પ્રયાસ થવા જોઈએ. તેમાં માકર્સવાદ જે
આખરીપણું (ફાઇનાલિટી) મૂકવા માગે છે તે ન ચાલી
શકે. માકર્સવાદ પ્રમાણે, સમાજવાદ અનુસાર, ખાનગી
માલિકી નાબૂદ કરીને, રાજ્યની માલિકીનો વિસ્તાર
કરવાનો છે. પણ આમ કરવાથી, વ્યક્તિગત સ્વાર્થ
માત્ર સ્વરૂપ બદલતો હોય અને ખાનગી મૂલીવાદની
જગ્યાએ રાજ્યમૂલીવાદ (સ્ટેટ-કેપિટલિઝમ) આવતો
હોય અને શીપયુ નવા સ્વરૂપે ચાલુ રહેતું હોય,
તો બૌદ્ધિકોના મુગ્ધમર્મ એ છે કે તેને વ્યક્તિગત રીતે
અમે કે ન અમે, પણ તે આ હકીકતનો સ્વીકાર કરે,
તેને જો એવું લાગે કે અનુષ્ઠાનો વ્યક્તિગત સ્વાર્થ
(સેલ્ફ-ઇન્ટરેસ્ટ) એટલી મજબૂત વસ્તુ છે કે માલિકીનો
ફેરફાર તે દૂર નહિ કરી શકે કે નૈતિક શીપ તેને
નહિ નિવારી શકે, પણ ખાનગી માલિકી વચ્ચે મુક્ત
હરીફાઈ થવા દેવામાં આવશે, તો એકનો સ્વાર્થ જ
બીજાના સ્વાર્થને અંકુશમાં રાખશે, તો તે તેણે
હિંમતભરે કહેવું જોઈએ. વ્યક્તિગત સ્વાર્થ એ

મળ્યૂત પરિણામ હોય, તો-તેને અન્યોના બકિતગત સ્વાર્થ જ તોડી શકે. તેથી બકિતગત સ્વાર્થો વચ્ચે દરીદ્રાર્થ યથા દેવી એ મૂડીવાદને તોડવાનો સૌથી સરળ ઉપાય છે. જે આપણી પોળ કે મહોલ્લામાં, એક જ ગાંધીની દુકાન હોય, તો તે, આપણી ગરજ હોવાથી, આપણી સાથે તોજાઈભરી રીતે વર્તી શકે કે હલકી કાટિનો માલ, અમુક અંશે, આપી શકે અને વધારે ભાવ લઈ શકે અને થોડા વખત માટે પણ, પૈસા બાકી રાખવાની ના પાડી શકે. પરંતુ પોળમાં બીજી દુકાન ખૂલે તો ? અને ત્રીજી દુકાન શરૂ થાય તો ? જે નૈતિક શીખ ના કરી શકે, જે ભૌતિક સામનો ન કરી શકે, જે કામદો અને જળ ના કરી શકે, તે આ પરપરની દરીદ્રાર્થ સિદ્ધ કરી બતાવશે. ત્રણ દુકાનદારો, માદકો સાથે નમ્રતાથી વાત કરશે, વસ્તુઓની ગુણવત્તા મુદ્રશે, ભાવ ઘટશે અને હિંજીનો માલ મળવા લાગશે. જે દુકાનદાર

એનું નહિ કરે તેની દુકાન ચાલશે નહિ. માદકોને આ સર્વ સગવડો મળવાનું ચાલુ રહેશે અને આ મૂર્ખ દુકાનદાર દેવાળું કાઢશે.

ભારતમાં જે પરદેશથી માલને મુક્ત રીતે આવવા દેવામાં આવે, તો દેશમાં ઘણી ઇજ્જતરાશાહીઓ પાણીમાં ભેસી જશે. પણ ઇજ્જતરાશાહીને તોડવ નો આ સરળ ઉપાય, સરકાર અપનાવતી નથી. પરિણામે; ઇજ્જતરાશાહી વધુ મળ્યૂત બને છે, ઉત્પાદનને હાનિ પહોંચે છે, અસમાનતા વધે છે અને મરીઓના થતા રોષપણમાં વધારો થાય છે. સરકારના ટોચના નેતાઓ તેમના ઇરાદાઓમાં આમાણિક હોવા છતાં અને રાજકીય ક્ષેત્રે તેમની મોટા ભાગની નીતિઓ થોડી હોવા છતાં પણ આર્થિક ક્ષેત્રે આમ બની રહ્યું છે એ શું ચોરી કરુણતા નથી ? બૌદ્ધિકો દુઃખમાં, સરકારની સચક સિદ્ધિઓ અને તેની ત્રુટિઓ—બંને તરફ લોકોનું ધ્યાન દોરવાનો છે.

અગ્રવર્ગ ઊણો પડ્યો | જાગૃતિસિંહ

ભારતને કચારેય પણ મરીબીને નાબૂદ કરી સાચા અર્થમાં સમાજવાદી રાજ બનાવવું હોય તો આપણે સર્વેએ પોતપોતાના નાનામોટા જે કંઈ બંધસાંધ હોય તેને કરી કામચોરી વગર પૂરીપૂરી રીતે વફાદાર રહેવું અનિવાર્ય છે.

ગત બે દશકામાં ભારે મૂડીરોકાણ કર્યા છતાં આપણે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે નિષ્ફળ નીવડ્યા. થોડાક નજીવા અપવાદો બાદ કરતાં, એ નિષ્ફળતા આપણા ઉદ્યોગોના વ્યવસ્થાતંત્રના અગ્રણીઓને કારણે છે. એ અગ્રણીઓની પોતાની જ આંતરિક નબળાઈને પહેંચી વળવાની નિષ્ફળતા ઉપરાંત, ભારતમાંથી વિદાય લઈ રહેલા બ્રિટિશ રાજની અમલદારશાહીની નબળાઈઓના પણ તે સિકાર બનેલા. બ્રિટિશ

અમલનું વિલોપન થઈ જવું એ તો ખુદ બ્રિટનમાં ચાલી રહેલી ઔદ્યોગિક પીછેહઠ હતી, એક આડઅસર માત્ર હતી. સૂક્ષ્મ દષ્ટિ ધરાવતા કેટલાક નિરીક્ષકો માને છે કે આપણીસમી સદીના છેલ્લા દશકાથી જ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે બ્રિટન પીછેહઠ કરી કંઈું હતું. છેક ૧૮૫૧ના બ્રિટિશ પ્રદર્શનના એકાદ દશકા પાસેથી એ પીછેહઠ આરંભાઈ ચૂકી હતી. ૧૯૦૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ એક પુસ્તકમાં તેનો લેખક જણાવે છે કે ઔદ્યોગિક વર્તુળમાં અમેરિકન કાયરીતિમાં અટલા આગવાં લક્ષણો તરી આવે છે: સાહસિક, વૃત્તિ, કૃષ્ટતા, ધૂસણખોરી, અજંબો, નવીનતા સર્જવાની આકાંક્ષા, શોધકૃતિ, સરાસરસીમાં આજળ વધવાની વૃત્તિ અને લોભ. પરંતુ બ્રિટિશ

ઉલ્લેખોમાં વિદ્યુતિ એટલી હદે પહોંચી ચૂકી હતી કે ખંતને 'સ્થાને એશઅસ્થામ અને સુરતી વસ્તાતાં' હતાં, એક વખતનો સાહસિક નીવડી ચૂકેલો બ્રિટિશ ઉત્પાદક શિથિલ પડી ગયો હતો, અંગ્રેજ ગણુતો બ્રિટિશ કારીગર ઓછામાં ઓછું ઉત્પાદન કરવાની વૃત્તિ ધરાવતો ગયો હતો અને ઉદ્યોગવૃત્તિ અને કારીગર પરસ્પર દોષારોપણ કરતા ચર્ષ ગયા હતા. તેને પરિણામે બ્રિટિશ ઉદ્યોગ કંઈ પણ નવું કરી બતાવવાની શક્તિ ગુમાવતો ગયો અને તેને તેની સામાજિકશાહી પ્રતિધ્વાની પુરાણી બચત ઉપર જ નજરવાનું રહ્યું. બાળમે વિશ્વવિગ્રહમાં એ 'બચત ખરચાર્થ' જતાં બ્રિટિશ અર્થતંત્ર નમળું પડ્યું. એક માત્ર અનુસાર તો એ ઔદ્યોગિક મંદી કોઈ પણ રાજકીય પક્ષની નિષ્ફળતાનું પરિણામ નહોતું; વરતુત: તો એ ઉદ્યોગવૃત્તિઓનાં સમગ્ર વર્ગની નેતાશીરીની નિષ્ફળતાને આજારી હતું.

હું માનું છું કે આપણી (ભારતની) પોતાની નિષ્ફળતા પણ આપણા આ કે પેલા રાજકીય પક્ષની જીજ્ઞાસુને કારણે નહિ પરંતુ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે નેતૃત્વની નિષ્ફળતાને કારણે જીભી ચર્ષ છે. વ્યવસ્થા અને ધંધાદારી, દૃષ્ટિએ આપણે ઔદ્યોગિક સંજન અને નવીન્ય માટે આગળ આવે એવું નેતાશ જીજ્ઞાસુ કરવાનું જાકી છે. ગણચાંદણ નોંધપાત્ર અપરાધ સિવાય, આપણા ઔદ્યોગિક નેતાઓ— પછી ભલે તે વિદ્યાની હોય, ટેકનોલોજિસ્ટ ઓપરેટર હોય, સંશોધક ઉદ્યોગવીર હોય, અર્થશાસ્ત્રી હોય, કે પછી વ્યવસ્થાપક—કોઈએય સ્વતંત્રપણે બીજા દેશો અને આપણા દેશો વચ્ચે પડેલી ટેકનોલોજીની ખાઈ પૂરી અંગદકુદકો માત્રવાનો ક્રંચુકત પ્રયત્ન જાગ્યે જ આદ્યો છે. આપણા વ્યવસ્થાપક વર્ગની આ નિષ્ફળતાનું કારણ પણ તેમના સંયોગવિધા, બ્રિટિશ વર્ગના જેનું જ રહ્યું—જેમની પદ્ધતિઓ અને માનસિક વલણોનો વારસો આપણે 'બાળા વાકચમ પ્રમાણ્ય' ગણીને સંભાળ્યો હતો. અરે! તેમ જતાં જ ને આપણે આપણી તળપદી નળગાર્થો દ્વારા ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિને વધુસાવી ચૂકી ન

હોત, તો આનું છુલ્લેણ નિરાશાત્મક પરિણામ આવ્યું ન હોત. આપણી નળગાર્થો તો એ છે કે ઔદ્યોગિક કારખાનાઓમાં આપણે ધંધાદારી શિસ્તનો કડકપણે અમલ કરવા-કરાવવા બાબત ટાઢ પાણીમાં બેસી ગયા છીએ. આપણા બ્રિટિશ રાજકર્તાઓના રાજવાળાઓ છેલ્લે છેલ્લે 'પુશ' અને 'ઓર્ગેસ્ટી' ભલે ઓસરી મચેલી હોય, — પરંતુ એ ગાળામાં પણ પોતાનાં કારખાના અને વ્યવસ્થાતંત્રને તેઓ કાબૂમાં રાખી શક્યા હતા અને ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ દુદાગ્રહી અને કંક પણ રહી શક્યા હતા. આપણે આજે જે જે ઔદ્યોગિક કારખાનાં સંભાળી રહ્યા છીએ એ તમામમાં ધંધાદારી શિસ્ત દ્વારા ફરજબાતપણે કામ લેવામાં બ્રિટિશરો કદી પાછા પડ્યા નહોતા.

બ્રિટિશ અને ભારતીય ધંધાદારી અમલગોમાં રહેલા તફાવતને, આમ, તેની ઐતિહાસિક ભૂમિકા છે. આપણે ભાં કારખાનાં અને ઉત્પાદનક્ષેત્રોમાં કૌશલ્ય-ભક્ષી તકનિકી શિસ્તનો આગ્રહ ધરાવવામાં અને એને જાગે ધટતી જમરદસ્તી રાખવામાં આજ આડા કાન કરવાની વ્યવસ્થાપક અગ્રણીઓની વૃત્તિથી 'હોતી હે, ચલતી હૈ'નું બિનજવાબદાર માન-સિક્કે વલણ ઉદ્ભવે છે. આપણા બધામાં એ ધર કરી ગયું છે. આવી વૃત્તિ પાછળનો સિદ્ધાંત જે કોઈ હોય તો તે એટલો જ કે ઓછામાં ઓછી જવાબદારી રાખો, નોકરીમાં ટકી રહી શકાય માટે ઓછામાં ઓછું જેટલું કરી શકાય તેટલું જ કામ કરો. તમારી નોકરી અંગેની જવાબદારીઓ હળવી બનાવો અને સળમાંથી છટકી શકાય એટલી આછીપાતળી હદે જ તેમને સ્વીકારો. સોંપવામાં આવેલા કામમાંથી છટકી જવાની આપણા મનમાં સતત રહ્યા કરતી વૃત્તિ આપણા ઉદ્યોગો અને ટેકનોલોજીને અંદરથી ધીમે ધીમે ખગર ન પડે એમ ઠેકરી ખાનારી પાવાની હાંકત છે. આપણે કરવાના કામમાં ધીમી પણ એકધારી ગતિએ ઓસરી રહેલી ગુણવત્તા આપણી ઔદ્યોગિક અશિસ્તનું એક નોંધપાત્ર લક્ષણ ગણાય. ઔદ્યોગિક અશાંતિનાં બાલ લક્ષણ—

જેવા કે હડતાલ, તાળાખંધી, ઘેરાવ, ધરણી — કરતાં પણ એ સાચે જ વધારે ભયંકર છે. કારણ કે તેની કાયરીતિ સહેજે નબરે ન ચડે તેવી અને આપઝડપી છે. પ્લેટોએ કહ્યું છે કે વ્યવહાર ને વાણીનાં બાલ જૂઠાણાં આત્મવચનનાં જૂઠાણાં પાસે કંઈ વિસાતમાં નથી. વિકત્રી ચૂકલા દેશો અને આપણા વિકસતા દેશો વચ્ચે રહેલી ટેકનોલોજીની ઊંડી ખાઈ આપણે હોતી હૈ, ચલતી ઢેંની નીતિથી કંઠી પૂરી શકવાના નથી.

વિકત્રી ચૂકલા દેશોમાં પ્રત્યેક શહેરની તેણે પોતે સ્વીકારેલી ટેકનિકલ કામની જવાબદારીને ઠોર પથ ભોગે પૂરી કરવી જોઈએ એ બાબતમાં કહેવાપણું રહેતું નથી. એ તેનો સ્વભાવ અર્થ ગયેલો હોય છે. એ જવાબદારીમાંથી છટકી જઈ શકાય એમ છે. માટે છટકી જતું એવો વિચાર જ તેને આવતો નથી. વળી માની લઈએ કે વ્યક્તિગત રીતે તે તેમ કરી બેસે તો તેથી સંરચાત ને સામાજિક તુકસાન થવાનું જ — એ મતઘણી સામાજિક સમાનતા પણ તેને નખળી કામગીરી કરતાં પાછો પાડે છે.

સમાજવાદ એટલે સહિયારા હિતની દૃષ્ટિ — એ સ્વીકારીએ તો કહેવું પડે કે સમાજવાદી ભારત કરતાં મૂડીવાદી અમેરિકા વિશેષ ચડિયાતું છે. જે ગરીબીને નાબૂદ કરીને ભારતે સાચે જ સમાજવાદી રાજ્ય બનવું હોય તો આપણે સર્વેએ પોતપોતાની જવાબદારીઓ જે કંઈ હોય તે સર્વને પહેંચી વગવા કટિબદ્ધ થવું જ પડશે. એનો અર્થ એ થાય કે ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહેલા અગ્રવર્ગે ઉદ્યોગક્ષેત્રે કામ કરી રહેલા યોગદાતા માથાભારે કારીગરો કે જે સારામ કારખાનાની શિરતનો છડેયોક ભંગ કરતા હોય તેમને ઠેકણે લાવવાની જવાબદારી અદા કરતાં જરામ ખચકાવું જોઈએ નહિ. એવા માથાભારે ને બેજવાબદાર માણસોને અને કામદારોના બહોળા સમૂહને વિશ્વાસમાં રાખીને પડકારવાની હિમત અગ્રવર્ગે દાખવવી પડશે. ગરીબીનો સફળતાપૂર્વક મુકાબલો કરવા હોય તો ઔદ્યોગિક અગ્રણીઓએ ઉપર મુજબ કરવામાં રહેલાં જોખમો પણ

ખેડવાં જોઈશે. કમનસીબે આપણા ઔદ્યોગિક અગ્રણીઓ આ અધરું અને પરિશ્રમ માગી લેતું કામ માથે વહોરવા પૂરતી કાબેલિયત દર્શાવી શક્યા નથી. આ વ્યવસ્થાપક-અગ્રણીઓ હાથ નીચેના કારખાનાંઓમાં ટેકનિકલ શિસ્ત પળાવી શક્યા નથી અને એથી અદતર તો એ છે. કે ટેકનોલોજીની દૃષ્ટિએ નારીન્ય અપનાવવામાં એથીમ પાછળ પડી ગયા છે. આમ થવાનું કારણ શુદ્ધિહીનતા તો નથી જ. શુદ્ધિ અને સર્જનાત્મકતાના ચમકારા અન્ય દેશો કરતાં આપણે ત્યાં ઓછા છે એવું નથી અને તેમ છતાં, આપણે ત્યાં વ્યક્તિગત રીતે હોશિયાર એવા માણસો ભેગા મળીને કામ કરવા માંડે છે ત્યારે એક ચોક્કસ પ્રકારની ચારિત્ર્યની ઓછપ છતી થવા માંડે છે. માણસો નિષ્ફળતા માટે દોષનો ટોપલો પીળને માથે ઓઢાડવામાં શક્તિઓ વેડફતા હોય છે. તેમનામાં બૌદ્ધિક પ્રમાણિકતાની કમજોરી અને અવરધાપદ્ધતિ દિમતના અભાવ ઉપરાંત ખમેખલા મિસાવી સમાનતાને ધોરણે ભેગા થઈને કામ કરવાની અશક્તિ રહેલી છે. આ જ કારણે વિકત્રી ચૂકલા દેશોમાં જે આવડત સર્વસામાન્ય છે તે આપણે ત્યાં વેડફાઈ જાય છે. આપણી પાસે જ્ઞાન અને આવડત ઉપરાંત ઇન્ડિયન રેટિરિટકલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, જુદાં જુદાં મેનેજમેન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટો અને એગ્રિમિનિસ્ટ્રેટિવ કોલેજો હોવા છતાં ક્યોલિટી એગ્રિનિમરિંગ અને ઓપરેશન રિસર્ચ વગેરે જુદાં જુદાં નામે ઓળખાતી યૈરાનિક પદ્ધતિઓની વેરવિખેરતા (ડિફ્યુઝન) મને સાહે છે.

વ્યવસ્થાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓએ અને સાધનોએ આપણે ત્યાં મળિયાં નાખ્યાં નથી તેનું કારણ એ છે કે ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે અગ્રણીઓમાં સંમતિવાદી કન્સિસ્ટ અને પંડિત (એકેડેમિક) એવા કોઠા પડેલા છે. અવરધાતંત્રની ટોચ પર ચીટકી રહેલા લોકો ધર કરી બેઠેલી પ્રથા અને પદ્ધતિઓને મોટે ભાગે વળગી રહેવામાં માને છે. જે કોઈ કંથું નારીન્ય દાખલ કરવા માગે તો તેને લગતો જરૂરી અખાસ કરવાની તેમને પડી હોતી નથી. પીણું તેટલું સોલું નથી હોતું અને નવું કંઈક દાખલ કરનાર

સોનું નીવડે છે કપીર એ સંગથી જરૂરી ચકાસણી કરી નિર્ણય કરના સરળ નથી—સિવાય કે યોગ્ય પરના હોકા જૂની અને નવી પદ્ધતિઓની ચકાસણી કરી શકે તેટલા શુદ્ધિશાળી હોય અને જરૂરી માનસિક અમ પશુ ઉદાવવા માગતા હોય. પરંતુ ભવદારમાં તો આજે આપણામાંના ધણામાંના વસ્તુલક્ષી ધોરણે નિર્ણય લેવા જ ઇચ્છતા નથી. એક મિલ તરફથી ઠીક ઠીક સમય પહેલાં કહેવાયું હતું : 'વિચારો પ્રકાશ ફેંકે છે પરંતુ દિલોનું જ્યોત કુમ્મસ ઊંચું કરી દે-છે.' કમનસીબે આપણામાંથી ધણામાંનો પોતપોતાનાં દિલ જ આગળ ધરવાનાં હોય છે—વિચારોને આચારમાં મૂકવાને સાટે. એટલે કંઈ પણ નવું કરનાર માણસ દિલ ધરાવનારાઓમાં વિખવાઈ કારણ ઊંચું કરી મૂકે છે, અને એવા વિખવાડે જ તેની નવી વિચારસરણી સુજાગ થયેલા કમની વસ્તુલક્ષી ચકાસણી સામે આડખીલી રૂપ બની રહે છે.

શીશ્યાના બોલો મધ્યસ્થ સ્થિતિને ઠાણી રાખવા મહે છે, વો બીછ બાહ્ય પંડિતજનો પશુ સરવાળે તો એ જ પરિસ્થિતિ સજો છે. નજર સામે પડેલી સમસ્યા હલ કરવાને બદલે આ સિદ્ધાંતવિદો તેમની વિદ્વતાના પ્રદર્શનમાંથી જ જીંવા આવતા નથી. કવચિત્ આ પંડિતોને ખરેખર રસ નજો તોય તેમને કામ ઉપાડી લેવાયું મન થાય એવું જ કોઈ પ્રયોજન પશુ તેમની મામે નથી. આથી જ ઉત્પાદન વધારી આવે એવી કામદાસરક વ્યવહારિક કામ-ખીરીના મંત્રોધનમાં એટલી દબલ ઊભી થાય છે કે એ નવો વિચાર મૂળે જને ઉદ્ભવ્યો હોય તે પશુ તેના ઉપર એકાદ પ્રયોજન-નિર્ણય જરૂરિયાત લખતા પ્રેરતો નથી. અને એ જને એવો સંશોધન-નિર્ણય પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલે તો તે પાછો આવે. કારણ કે તે બહુ સરળ છે. તેમાં ગાંજીતિક કે અન્ય પ્રકારનું વિદ્વાપણ નિરૂપણ નથી.' પ્રસિદ્ધ માસિકોને બાજીતિક અને ટેકનોલોજિકલ ઝીજુનટાણું આલેખન એટલે કે વિદ્વાત નોઈએ છે. પરંતુ ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રની સાચી જરૂરિયાત તો અસામાન્ય

હિંમતભરે કોઠાસર દાખવી વહેવારુ તોડ કાઢવાની મયામજુની છે. આવી ષોલી સમસ્યાને ઉકેલ કરવાને બદલે નવી નવી ટેકનિકોની લાંચીચોડી વાતો કરી મેનેજમેન્ટને ગૂંચવવાની ટેકનિકિયતોની શ્રુતિને હું પસંદ કરતો નથી. ઘણીગધી વાર તો નવા નવા પ્રયોજને ખોટી રીતે ઉકેલવાની દિશામાં એ તુકસાન પશુ કરી બેસે. નવી ટેકનિકોની સર્વગી સમજણ હોય અને ક્યાં ક્ષેત્રોમાં તે અજમાવી શકાય તેમ જ તેની માહિતી હોય તો જ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થઈ શકે. આવી દ્વિવિધ સમજણ અને વિવેકપૂર્વક જો કોઈ ઉલ્લેખ નવી નવી પદ્ધતિઓને અપનાવવા મહે તો તે સફળતાપૂર્વક આગળ વધે જ અને કેટલીક વાર તો એ અમકાર પશુ સજો જાય.

સમસ્યાના ઉકેલની રીતે નહિ પણ શાશ્વતિક શુદ્ધિવિદ્યાસના ધોરણે કામ પાડવાથી આપણા પ્રયોજ હલ થવાના નથી. સ્વાધ્યાય ને સંશોધનનું સ્વતંત્ર મૂલ્ય હું સ્વીકારું છું, પણ 'મેનેજમેન્ટ'ના કંદર્ભમાં આપણે તેના વહેવારુ પાસાની ઉપેક્ષા ન કરી શકીએ. જુઓને, ધમક્ષેત્રે ધ્વિરતી યોજ કેવળ પૂલઅર્ચનાના વિધિવિરોધમાં જ અટવાઈ નાથ ત્યારે તે મૂર્તિ-પૂજનાના નામે જોળખાય છે. તકેસાજના ક્ષેત્રે ધારણ્યો- (નિગમો)ને લગતા નિષ્ક્રમે જ ખુદ ધારણ્યનું સ્થાન લઈ લે ત્યારે તેને 'દામાંનિર્ગમ' કહેવામાં આવે છે. ક્યા પ્રકારનાં કલ્પાસ્વરૂપો સુરૂચિર હોવાં ઘટે એવી વિચારણાને 'હસ્તેદિસિદ્ધમ'ને નામે ગિર-દાવવામાં આવે છે. જ્યાં પશી કે સસકુંપ કરકનું ન હોય એવા નિષ્ક્રમ ઉત્કલ્પ ને વેરાન પ્રદેશમાં ચિકારી કૂતરા, ગાજ વગેરે સંપૂર્ણ સાજ-સરજામ સાથે ફક્ત શોખ ખાતર મૂગમાએ ઊપડી જનારને 'તારાસકોનેક' કહેવામાં આવે છે. કમનસીબે 'મેનેજ-મેન્ટ'ના ક્ષેત્રે આવી ધટનાઓ રાજિદી હોવા છતાં વેને કસુંપ અભિધાન—ગિરુદ મારું નથી! હું તો એને વહીવટી વિદ્વાતાના ડોળ (મેનેજરિયલ પેડ-ટ્રી) તરીકે જોળખાવું.

સં. અનુ. બંસીધર ગાંધી

કોલેજોનું સંચાલન : જાણવાનોગ હકીકતો | રમેશ મ. ભટ્ટ

શુભરાત સરકારે નમિલ ડોંગરકરી પંચની લક્ષમણ અનુસાર સરકાર રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓ માટેનો કાયદો નવેસરથી ધડી રહી છે. આવો કાયદો વારંવાર સુધારાતો ન હોઈને તેમાંની જોગવાઈ સહેજે આવતાં ૧૫-૨૦ વર્ષ માટે, ઉચ્ચશિક્ષણના સંચાલનની તરાફ ધડી આપશે. આથી સચિત કાયદા અંગે સમાજનાં વિવિધ અંગો પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કરે તે સ્વાભાવિક જ નહિ, આવશ્યક પ્રક્રિયા પણ છે.

મૂળ આ કાયદો યુનિવર્સિટીના સંચાલનનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા માટેનો છે અને તેથી ડોંગરકરી પંચમાં તેની સવિસ્તર લક્ષમણો પણ છે. પરંતુ આ પ્રશ્ને કોલેજોનું સંચાલન કેવું હોવું જોઈએ તે અંગે પણ વિચારો ચાલે છે અને એ વિચારોએ પ્રસંગાનુસાર માગણીનું સ્વરૂપ પણ પકડ્યું છે. સરકાર એ સ્વીકારી લે તે માટેનું અદિલન પણ ચાલે છે.

અદિલનમાં કોલેજોના સંચાલન વિશે જે વિચારો આગળ આવ્યા છે તે પરિસ્થિતિ અનુસાર બદલાતા રહ્યા છે. 'વધારે માગીએ તો થોડુંક તો મળે' એવી વ્યૂહાત્મક ગણતરી પણ એની પાછળ હોય એમ સમજી શકાય તેવું છે. અદિલન દરમિયાન જે વિચારો આગળ આવ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે સારરૂપે આપી શકાય :

(૧) અમદાવાદની અને જહારની તમામ કોલેજોને વહીવટ યુનિવર્સિટી સંભાળી લે. કોલેજો જાહેર સંસ્થાઓ હોઈ તેમને વહીવટ (માલમિલકત સહિત) યુનિવર્સિટી પાસે આવે. આપનાં સંચાલકમંડળોની કોઈ કામગીરી કે સ્થાન અહીં રહે નહિ. તમામ અધ્યાપકો

યુનિવર્સિટી કર્મચારીઓ જની જાય. જે મિલકત લઈ ન શકાય તો યુનિવર્સિટી ટ્રસ્ટોને લાડુ આપે. આ વિચારને 'ટેઇક ઓવર' કહેવામાં આવે છે. અહીં 'અંગીભૂત' એટલે 'ટેઇક ઓવર' એવું સમીકરણ થાય છે. અધ્યાપકોના મનમાં 'અંગીભૂત'નો આવો ખ્યાલ પ્રવર્તે તો હોય એવું જણાય છે.

(૨) બીજો ખ્યાલ 'ટેઇક ઓવર'નો નહિ પરંતુ 'સંચાલનમાં ભાગીદારી'નો અથવા 'સંચાલકમંડળમાં' પ્રતિનિધિત્વનો છે. અહીં પ્રત્યેક કોલેજનું જલ્દમ સંચાલકમંડળ અભારે છે તેમ રહે છે, પરંતુ તેમાં અધ્યાપકોને પ્રતિનિધિત્વ અપાવવાનો ખ્યાલ છે. આપનારની જોગવાઈ પ્રમાણે આચાર્ય હોદ્દાની રજો સંચાલકમંડળને સભ્ય બને છે અને તે સેનેટને સભ્ય પણ બને છે. તે એક રીતે, અધ્યાપકોના નેતૃત્વનું અને યુનિવર્સિટી અને સંચાલકમંડળ વચ્ચેની સાંકળનું કામ કરે છે. હવે આ પરિસ્થિતિમાં જે પ્રકારના ફેરફારો અભિપ્રેત છે : (અ) કોલેજના સંચાલકમંડળમાં, પચાસ ટકા અધ્યાપકો હોય ઉપરાંત યુનિવર્સિટી અને સરકારના પ્રતિનિધિઓ પણ હોય. પરિણામે અભારે જેઓ સંચાલન કરે છે તેઓ લઘુમતીમાં આવી જાય. અહીં 'ટેઇક ઓવર' નથી. પરંતુ યુનિવર્સિટીને બદલે આ નવું સંચાલકમંડળ વહીવટ ચલાવે. આ બંધરથાને 'લોકશાહીકરણ' એવું નામ પણ આપવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં, અભારે જે સંચાલકમંડળ હોય તેના હાથમાં વહીવટ રહેતો નથી. આ 'શિક્ષકો' દ્વારા 'ટેઇક ઓવર'

હકી શકાય. મિત્રકત અને લેણા-દેવાનો પ્રશ્ન હજુ વિચારણા નથી. (ખ) કૉલેજનું સંચાલકમંડળ અત્યારે છે તેમનું તેમ રહે પરંતુ તેમાં આચાર્ય ઉપરાંત, અધ્યાપકોનું, વિદ્યાર્થીઓનું અને યુનિવર્સિટીનું પ્રતિનિધિત્વ દાખલ થાય. પરિણામે આ પ્રતિનિધિઓ સંચાલકમંડળની કાર્યવાહી ઉપર નિરીક્ષણ અને અંકુશની કામગીરી અત્યંતી સહે. તેમની દાખરી વધુ સારા સંચાલન તરફ દોરી જાય. આ 'ટેકકે ઓવર' કર્મી વિનાની 'સંચાલનમંડળી લાગીદારી' છે. વળી શિક્ષકના પ્રતિનિધિ ચૂંટાઈને આવે કે સંચાલકમંડળ વગણી કરે એ પ્રશ્ન પણ ખાટી રહે જ છે. વળી આ પ્રતિનિધિત્વ કામગીરીમાં કે નિયંત્રકાસિક હોય એ પ્રશ્ન પણ વિચારણા મળે છે. 'લોકશાહીકરણ' સ્વીકારીએ તો તો આ પ્રતિનિધિત્વ બદલાવા કરે એ ચોખ્ખું લેખાય. આટલી પૂર્વચર્ચા બાદ હવે આપણે કેટલીક કદમો તપાસીશું.

૧

અત્યારે યુગરાત યુનિવર્સિટીનો જે કાયદો છે તેમાં ૪૦-૪૧મી કલમમાં અંગીજૂત કૉલેજને કરવાની જોગવાઈ કરાયેલી છે. સ્થાપનાથી સાત વર્ષમાં ઇન્ટરમિડિયેટ પછાતું શિક્ષણ અંગીજૂત કરવાની સેન્ટને સત્તા આપવામાં આવેલી છે. વળી અમદાવાદ શહેર અને તેને ઘીને આવતા વિસ્તારો પૂરતી જ જોગવાઈ તેમાં છે. આ કાયદાની કલમ ૪૧(૪) અન્વયે યુનિવર્સિટીને નાગે પ્રમાણેની સત્તાઓ આપવામાં આવેલી છે :

“(૧) આવી સંસ્થાઓ અને કૉલેજોએ સેવામાં રાખેલ ટ્યુટોરિયલ રૂઝા અને અધ્યાપકના વિનિયમ વગેરે માટે લઘુત્તમ શૈક્ષણિક લાવકાનો અને તેમની નોકરીની શરતો નક્કી કરે.

(૨) આવી કૉલેજો અને સંસ્થાઓએ કરેલી શિક્ષકોની નિમણૂકોને મંજૂર રાખે.

(૩) આવી પ્રત્યેક કૉલેજ અને સંસ્થા યુનિવર્સિટીના વતી, ડોઈ પણ વિષય શીખવવા

માટે, નિયત કરેલા પ્રમાણમાં (કોલેટામાં) માન્ય શિક્ષકોનો ફાળો આપે તેનું આવશ્યક બનાવે.

(૪) આવી કૉલેજો અને સંસ્થાઓએ શિક્ષણ અને સંશોધન માટે પુરતકાયથો, પ્રયોગશાળાઓ અને ઉપકરણોની જે સવસતો જામી કરી હોય અને તેની પાછળ જે ખર્ચ કર્યો હોય તેનું નિમમન અને સંકલન કરે

(૫) આવી સંસ્થાઓ અને કૉલેજો, જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે, વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશ કેટલાક વિષયો પૂરતો મર્યાદિત રાખે તે જાય.

(૬) આવી સંસ્થાઓ અને કૉલેજો પાસેથી ફાળો વસૂલ કરે, તેમને ગ્રાન્ટ આપે.

(૭) આવી સંસ્થા અને આવા અન્ય કાયદા માટે મંત્રીપકારક જવરથા દાખ તે જાય અને આવી જવરથાનું વખતોવખત નિરીક્ષણ કરે. એવી જોગવાઈ કરનામાં આવે છે કે આવી અંગીજૂત કૉલેજો આ રીતે અપાતા શિક્ષણમાં, એકેડેમિક કાઉન્સિલે ધરેલાં ધારણોણો અનુસાર ટ્યુટોરિયલ અથવા અન્ય ઇન્સ્ટ્રક્શન કે તાલીમ દાતા, પૂર્તિકામ કરશે.”

આ જોગવાઈઓથી એ સ્પષ્ટ થતું જોઈએ કે, કૉલેજોનાં સંચાલકમંડળો પાસે વહીવટ ન રહે એવો અર્થ કરવો મુશ્કેલ છે. અહીં અધ્યાપકોની નિમણૂક પણ જે તે કૉલેજ કરવાની છે. વળી અહીં સંચાલનમાં અધ્યાપકોની લાગીદારી કે પ્રતિનિધિત્વની કંઈ જોગવાઈ દેખાતી નથી. અહીં યુનિવર્સિટી શિક્ષકો અને કૉલેજોના શિક્ષકોને પારસ્પરિક લાલ મળે તે જોગવાઈ છે. અમુક વિષયોનું અમુક કૉલેજમાં સંવર્ધન કરવાનો ખ્યાલ છે. પરિણામતઃ અમુક કૉલેજોમાં જાગી-ચતી વધારાની આવકમાંથી ફાળો મેળવવાની સત્તા પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. સાથેસાથ ગ્રાન્ટ આપવાની પણ જવાબદારી આવે છે. કૉલેજોના સંચાલન ઉપર અંકુશ રાખવા માટેની આ ખૂબ શક્તિશાળી જોગવાઈ છે. પરંતુ એ સમજી લેતું જોઈએ કે એ નથી તો 'ટેકકે ઓવર' કે નથી તો 'સંચાલનમાં લાગીદારી' એમાં અમદાવાદમાં શિક્ષણનું સંકલન કરી, હરીફાઈ

દાળીને સ્નાતક ને અનુસ્નાતક શિક્ષણકામ' વધુ નજીક લાવવાનો ખ્યાલ જરૂર છે.

કોલેજોને અંગીભૂત કરવા અંગેની આવી આ ભગવાઈઓ ને નવા કામદારો મૂકવામાં આવે, તો તેના અર્થ શો યશ એ વાચકોના વિવેક પર છોડું છું.

૨

યુનિવર્સિટીના ધારાઓનું આધુનીકરણ કરવા માટે જે ડેંગરકરી પંચ નીમવામાં આવ્યું હતું, તેની ભક્ષામણોમાં 'અંગીભૂત' કોલેજોના ખ્યાલ જોવા મળતો નથી. તે અત્યારનું 'સંસદ કોલેજો'નું માળખું સ્વીકારીને ચાલે છે. એટલે પૂર્વસ્નાતક શિક્ષણનું સંચાલન અત્યારે છે તે મુજબ જ રહે છે. યુનિવર્સિટીની સત્તાઓ જરૂર વ્યાપક અને સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે, પરંતુ તે 'સંસદ કોલેજો'ના માળખામાં રહીને, પંચે તેના વિકલ્પે સંસદ કોલેજોના સંચાલક-મંડળના માળખામાં ફેરફારો સચવા છે. પંચની ભક્ષામણોને પ્રસ્તુત ભાગ અહીં પાન ૮૪ ઉપરથી ઉતારું છું:

“એ પ્રચ્છનીય છે કે ‘રેગ્યુલરી કોન્સ્ટ્રુક્ટિવ ગવર્નિંગ બોર્ડી’માં જેનો સમાવેશ થાય છે તે સાવ સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ અને સંચાલકમંડળના પ્રધાનશ્રી (સંચાલક) અંગે સ્ટેચ્યુટ દ્વારા ભગવાઈ કરવી જોઈએ અથવા તો કામદારો જ તેની વ્યાખ્યા થવી જોઈએ. કોલેજ ભાગી કરનારી સંસ્થાના પ્રમુખ એ સંચાલકમંડળના પ્રમુખ હોય અને સચિત કોલેજના આચાર્ય એ સંચાલકમંડળના સભ્ય-મંત્રી હોય તે ઉપરાંત તેમાં કોલેજના અધ્યાપકો તથા યુનિવર્સિટી અને દાતાઓના પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. અમારો એવો પણ મત છે કે અધ્યાપકોની નિમણૂક માટે કોલેજમાં આચાર્ય સમિતીની પ્રતિષ્ઠા સમિતિ હોય અને યુનિવર્સિટીના એક પ્રતિનિધિ તે સમિતિના સભ્ય હોય એ જોડાણની એક સરત હોવી જોઈએ.”

અહીં કોલેજ સર કરનારી સંસ્થા એક હોય અને તે કોલેજ ચલાવવા માટે ‘ગવર્નિંગ બોર્ડી’

બનાવે એવું અભિપ્રેત જણાય છે. અહીં ફરક એ છે કે આચાર્ય ગવર્નિંગ બોર્ડીના મંત્રી બને છે, અને શિક્ષકોના પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાન્ત પણ સ્વીકારાયો છે. આમ છતાં અહીં ન તો ‘અંગીભૂત’ કોલેજની વાત છે કે ન તો ‘ટેકનિકલ એવર’ની ભગવાઈ છે. સંચાલકમંડળમાં શિક્ષકોની બહુમતી હોય અને/અથવા સંચાલકો લઘુમતીમાં હોય, એવું તારણ કાઢવું પણ મુશ્કેલ છે. પ્રતિનિધિત્વ કઈ રીતે આપવું એ પણ વિચારવાનું જાણી રહે છે.

૩

પંચની ભક્ષામણો ઉપર મુજબતા યુનિવર્સિટીએ પણ વિચાર કર્યો છે. જોવાનુભવ જે દિવસે અધ્યાપક મંડળનું અધિવેશન મળ્યું તે જ દિવસે યુનિવર્સિટીની એકેડેમિક કાઉન્સિલે પણ પોતાની ભક્ષામણો ધડી કાઢી (તા. ૩-૧૦-૭૧). આ ભક્ષામણોને સિનિડેટ બહાલી આપી છે (૪-૧૨-૭૧). આમ યુનિવર્સિટીએ સરકારને ફરેલી સત્તાવાર અને સ્વયંસંમત ભક્ષામણમાં નીચે પ્રમાણે સચનો કરવામાં આવ્યો છે:

યુનિવર્સિટીની સત્તાઓ.

‘યુનિવર્સિટીની સત્તાઓ’ના મથાળા હેઠળ નીચેની ભગવાઈઓ ઉમેરવામાં આવે

(૧) કોલેજોને અંગીભૂત બનાવવી :

સ્પષ્ટતા :

(i) અહીં નીચે અંગીભૂત કોલેજો અંગે જે ખ્યાલને મૂત્ કરવામાં આવ્યો છે તે ખ્યાલ કોલેજોનું સંચાલન યુનિવર્સિટી સંભાળી લે તેવું અથવા તો સંસદ કોલેજોને, અંગીભૂત કોલેજોને યુનિવર્સિટી કોલેજોમાં પરિવર્તિત કરવાનું વિચારતો નથી

(ii) અહીં એવું વિચારવામાં આવે છે કે અંગીભૂત કોલેજોના સંચાલકમંડળમાં ખીજી જાગરોમાં યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિત્વનો સમાવેશ થશે.

(iii) અહીં એવું પણ વિચારવામાં આવે છે કે, અંગીભૂત કોલેજોમાંનું તમામ શિક્ષણ

તાથીમ અને ઇન્ડ્રાક્ષન યુનિવર્સિટી દ્વારા ચલાવવામાં આવશે અને તે યુનિવર્સિટીના અને/અથવા કોલેજોના શિક્ષકો આપશે.

(iv) અંગીભૂત કોલેજોના મુખ્ય હેતુ તો, ઉચ્ચશિક્ષણના વિશાળ હિતમાં અને ધોરણો જોયાં લાવવામાં, યુનિવર્સિટી અને કોલેજો વચ્ચે અથ'પૂર્ણ' કામ'વહન માટેનો સદિ-મારો વિસ્તાર જીઓ કરવાનો છે.

(ર) યુનિવર્સિટીએ વખતોવખત ઘડી કાઢેલાં ધારાધારણો અને નિયમોને અંગીભૂત કોલેજોમાં અમલી બનાવવા માટે યોગ્ય જોગવાઈઓ કરવામાં આવે.

સંલગ્ન કોલેજો

(i) એવી ખાતરી કરવા જોગવાઈ કરવામાં આવે કે

(૧) સંલગ્ન કોલેજોનું સંચાલન 'ખાનગી ટ્રસ્ટો'માંથી 'પબ્લિક સોસાયટીઓ'માં પરિવર્તિત થાય.

(૨) પ્રત્યેક કોલેજ માટે (અ) શિક્ષકો અને (બ) વિદ્યાર્થીઓને તેના સંચાલકમંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે.

(ii) કામદારોમાં આવશ્યક જોગવાઈ કરવામાં આવે કે

(અ) હામતીલજળની કોલેજોના તેના રાજ્ય-પરંતોના કામકાજમાં અધ્યાપકો તંદુરસ્ત ભાગીદારી કરી શકે.

(બ) યુનિવર્સિટી અને તેની અંગીભૂત/સંલગ્ન કોલેજોના શૈક્ષણિક તેમ જ બિનશૈક્ષણિક કમ'ચારીગણ બંનેની નોકરીની શરતો નિયત થઈ શકે.

આમ મુજબ યુનિવર્સિટીએ પોતે તો એ સ્પષ્ટ કરી દીધેલું છે કે 'અંગીભૂત'નો અર્થ 'ટેંક જોખર' અથવા 'યુનિવર્સિટી કોલેજો'ની સ્થાપના એવો થતો નથી. સંચાલકમંડળો અત્યારે છે તેવાં રહે છે. ફરક એ થાય છે કે આવા સંચાલકમંડળો 'સોસાયટી'

બને. તેમાં નવા સભ્યોના પ્રવેશને અને લોકશાહી હિતના સંચાલનને અવકાશ હોય. આમ સરંથા ઉપરનો પ્રબળીમ અંકુશ વધે, ઉપરાંત અહીં અધ્યાપક-શિક્ષકના પ્રતિનિધિત્વની જોગવાઈ છે. પરંતુ પ્રતિનિધિત્વનો અર્થ 'બહુમતી દ્વારા સંચાલન ઉપરનો કાબૂ' એવો કરવાનું અહીં દર્શાવતું નથી.

૪

ઉપર દર્શાવેલી હકીકતો તો ૧૯૭૧ ના ડિસેમ્બર પહેલાંની છે. ત્યારબાદ ગયા એપ્રિલ માસથી તો અધ્યાપક-શિક્ષક મિત્રોનું અદિગત ચાલ્યું. અદિ-લનમાં તમામ શાંતિમય અને લોકશાહી પ્રક્રિયાઓને વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો. વર્ગ પ્રધાનને કાને પણ વાત ન'ખાઈ છે. યુનિવર્સિટીઓના હાથના ધારામાં સરકાર વટહુકમ બહાર પાડીને ફરકાર કરશે એવી જોરદાર હવા પણ જાળી. હવે આ લખાણ છે ત્યારે એવું સ્પષ્ટ થયું છે કે સરકાર યુનિવર્સિટીઓ અંગેના ખરડો નવેમ્બર માસમાં ધારાસભામાં લાવશે. એ બહાર આવશે ત્યારે કોલેજોના સુચારુ સંચાલન અંગેનું ચિંતન કેટલુંક આગળ વધ્યું તેનો ખ્યાલ આવશે. યુનિવર્સિટીના અને કોલેજોના સંચાલનનું સ્વરૂપ કેટલુંક થયું તેનો ક્યાસ બાંધવાનું પણ આસાન થઈ પડશે. વળી અદિલન દ્વારા વિચારો કેટલા આગળ વધ્યા, કેટલા સ્વીકારાયા અને કેટલા વિચારો આકાર પામ્યા તે મૂલવવું સરળ થઈ પડશે.

અત્યારે એવો ખ્યાલ પ્રવર્તેલો જણાય છે કે અંગીભૂત કોલેજ કરવા અંગે યુનિવર્સિટીને ૧૯૫૦ના કામદારોમાં અપાયેલી સત્તા આસુ રહેશે, અને 'અંગી-ભૂત' કોલેજ (એટલે કે યુનિવર્સિટીને કોલેજોનો વહીવટ સંભાળી લેવાની સત્તા) આપવામાં આવશે. વધુ જાણકાર લોકો એવું કહે છે કે નવા કામદારોમાં અધ્યાપકોને સંચાલનમાં ભાગીદારી મળશે — પ્રતિ-નિધિત્વ મળે તોય તે મોટી સિદ્ધિ હશે. અત્યારે તો, આવનારા ખરડાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે, પ્રમાણમાં અજાત રહેલી કેટલીક હકીકતોને અહીં રજૂ કરીને જ સતોપ માનવો રહ્યો.

‘ભગવદ્ગીતાનો યોગ’ | સત્તમી

પૂન્ય પંડિતજી,

આપે મને શ્રી કૃષ્ણપ્રેમનું ‘ભગવદ્ગીતાનો યોગ’ એ પુસ્તક વાંચવા આપ્યું તેથી મને ભેગડો લાભ થયો, એક તો મારા મનમાં જેને માટે બધું આદર છે એવા સ્વ. શ્રી કૃષ્ણપ્રેમનું મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક હું ફરી વારથી ગયો તે, અને બીજો શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા જેવા સિદ્ધસ્ત લેખકની પ્રાસાદિક વાણીમાં આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર વાંચવાની (આપના તરફથી) તક મળી તે.

કિશનસિંહની સિદ્ધ અને રસાળ શૈલીની તો થી વાત કરું? પોતાની પ્રસ્તાવનાનું મથાળું જ એમણે કેવું સરસ બાંધ્યું છે! કૃતાર્થતાનો આનંદ! આમાં શ્રીકૃષ્ણ વિશે તેઓ લખે છે, “તત્ત્વજ્ઞાન રમે એ તત્ત્વજ્ઞાની, તત્ત્વજ્ઞાન જીવે એ યોગી. જીવનના તત્ત્વજ્ઞાનને એની પરમ સમગ્રતામાં જીવનાર શ્રીકૃષ્ણ આ રીતે યોગીશ્વર હતા. જીવનના પ્રત્યેક દશનને આચરણ વડે ઇન્દ્રિયગ્રામ સુધી ઉતારી લાવી એની સાધકતા સિદ્ધ કરી જીવન સમગ્રને સુમધિત અને સંવાદી બનાવીને વિશ્વના લવ સાથે લવ મેળવી, પિંડ બ્રહ્માંડનો સંવાદ સાધી, એમાંથી અશિનવ ઓજસ પ્રગટ કરવાની જીવનની મહાકલાના એઓ આચાર્ય હતા. જીવનની આ મહાકલાને પોતાના જીવનમાં આવીર્ણીત કરીને એઓ પરિપૂર્ણવિતાર કહેવાયા. આ જીવનયોગની સાધનાનું પગેરું, આ લવ એકતાનો રજુકાર અને એની સમગ્રજી શ્રી કૃષ્ણપ્રેમના આ ગીતાયોગમાં આપણને મળે છે, એ જ આ ગ્રંથની અપૂર્વતા છે.”

પણ... પણ...

આપને થશે કે, “હવે પણ... કરીને વળી શું કહેવાનું છે?” કહેવાનું તો વાતું છે, શ્રી કિશનસિંહ ચાવડા જેવા પ્રતિષ્ઠિત લેખકની વિરુદ્ધ કંઈ બોધનું કે લખનું એ મારા જેવા સામાન્ય માનવી માટે એક દુઃસાહસ કે અનધિકાર ચેષ્ટા જ ગણાય. પરંતુ સામાન્ય ગુજરાતી વાચકની દૃષ્ટિએ જ હું જે કંઈ ટીકા કરવાનો છું તે કરીશ. કિશનસિંહે જે અનુવાદ કર્યો તે એમને પોતાને માટે એક સાધના હતી. ૧૯૬૧માં શરૂ કરેલો અનુવાદ પંદર અધ્યાય ભાદ અધૂરા રહ્યો હતો તે છેક ૧૯૬૬માં પૂરો થયો. પછી શ્રી નિરંજન ભગતના સહકારથી મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથ સાથે અનુવાદને સરખાવી ગયા. આ અંગે તેઓ લખે છે, “ગીતાના એ સદ-સ્વાધ્યાયને કારણે અમારી પરંપરાની સમગ્રજીવી આત્મીયતા પણ નવા વ્યાપને પામી છે; અને અમારી મિત્રતાને નવું રસામણ અને નવું પરિભાષ્ય મળ્યાં છે. આ સદ-અનુશાન પછી એવું લાગ્યું કે જાણે બે નવા ને નરના મિત્રો મળ્યા ન હોય! જીવનની આ કૃતાર્થતાનો આનંદ પ્રણીતો જ અનુગ્રહ સમન્વય છે.” આટલા અનુભવ પછી તેઓ અટકી મયા હોત તો આપણે કંઈ કહેવાનું રહેત નહિ; પરંતુ એમને મુંઝવે જવાનું થયું ત્યારે “હરીન્દ્ર (દેવે) અને સુરેશ (દલાલ) ને મિત્રો મળવા આગ્યા અને સુરેશ આ ગુજરાતી અનુવાદને સોમેષા પ્રકાશનોમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની માગણી મૂકી. પ્રકાશનની માગણી સામે ચાલીને આવી. એ પણ ગીતાકારનો અનુગ્રહ માની મેં

તત વધારી લીધી.” બહે, પરંતુ તે પહેલાં જે ગુજરાતી વાચકને માટે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું હતું તેને દૃષ્ટિમાં રાખી થોડી વધારે કાળજી ને ચોકસાઈ રાખવામાં આવી હોત તો વધારે સારું. મને જે જીજ્ઞાસા દેખાઈ છે તે નીચે મુજબ છે:

(૧) મારી સૌથી પહેલી ફરિયાદ તો એ કે પુસ્તક ખડુ જ મોંઘું છે. રૂ. ૩૨ (૩૫+૧૯૫) પાનાના વાંસ રૂપિયામાં!

(૨) પ્રત્યેક અધ્યાયમાં પોતે જે સ્તોકની ચર્ચા કરતા હોય તેનો ક્રમાંક થી કૃષ્ણપ્રેમે દાસિયામાં આપ્યો છે, કિશનસિંહે આ છોડી દીધું છે. સા માટે અને કોના ‘લાભારે’ આ કરવામાં આવ્યું છે તે તેઓ જ જાણે.

(૩) કૃષ્ણપ્રેમને જ્યાં જ્યાં પાદટીપની જરૂર જણાઈ ત્યાં ત્યાં તે જ પાના પર નીચે આપી છે. કિશનસિંહે આ બધી પાદટીપો પ્રકરણને છેડે ખસાવી છે. આથી વાંચનારને સજગ થવાને બદલે ભગવદ્-વધ છે. વળી પાદટીપો માટે તેઓ લખે છે, “મૂળની કેટલીક પાદટીપો ગુજરાતી વાચકોને માટે બિનજરૂરી લાગવાથી અનુવાદમાં છોડી દીધી છે.” કેટલી છોડી છે તે પ્રશ્ન જાણે. મારી મતઢતરી પ્રમાણે (જૂલચૂક સેવીદેવી) મૂળમાં ૨૧૫ પાદટીપો છે, અનુવાદમાં ૨૧૨ છે! કૃષ્ણપ્રેમે ગિચારાએ પોતાના વાચકો માટે અમૂલ્યક દગલાખંધ પાદટીપો આપી છે, તેનો અનુવાદ માત્ર કરીને કિશનસિંહે પોતાની ફરજ પૂરી થઈ ગણી છે! ખરી રીતે આ બધી પાદટીપોમાંની ધણી તો ગુજરાતી વાચકો માટે હાંમતી જ નથી. અને જો એ આપવી જ હતી તો જે લેખકો-ભરમીઓ-પ્રચીનો ઉલ્લેખ વારંવાર થયો છે તેમને માટે થોડી થોડી માહિતી આપતી જરૂરી હતી. દા. ત. હર્મજ, પ્રોટિનસ, યુગ, લાઘવે એવ્ એશિયા, વેલ્સ એવ્ સાઈલેન્સ—વગેરેમાંથી વારંવાર ઉતારા કરેલા છે. ૧૦૫મા પાના પર દસી પાદટીપમાં છે, “નિરોનું દુર્ગાએ આપણે જાણીએ છીએ.” કાણ, ગુજરાતી વાચક જાણે છે? ૧૧૫મા પાના પર ૧૦મી પાદટીપમાં લખ્યું છે, “આને મેનિકિયન

ઉપદેશ સાથે સરખાવો.” પણ મેનિકિયન ઉપદેશ એટલે શું? એ જ પ્રમાણે પ્રકરણોની અંદર પણ કેટલેક કેટલેક આવતા ઉલ્લેખો માટે પાદટીપ આપવાનું જરૂરી હોવા છતાં અનુવાદકે તે ટાળ્યું છે. દા. ત. ૫૫મા પાના પર એક વાક્ય છે, “...અને ઓસિરિસના વીખરાયેલાં હાડકાને પુનઃ મંચુકત કરે છે.” પણ આ ઓસિરિસ કાણ? એનાં હાડકા કયારે ને કાણે તથા કેમ વીખરાયાં? વળી ૫૭મા પાના પર છઠ્ઠી લીટીમાં લખ્યું છે, “ઉદાહરણ તરીકે કપાલાનું સેદિરોચક વૃક્ષ.” પણ આ શું છે? આવા બીજા દાખલા પણ ઝીજ્ઞવદથી વાંચનારને મળી આવશે.

(૪) પુસ્તકમાં જે શબ્દકોશ આપ્યો છે તે ગુજરાતી વાચક માટે નિલકુલ બિનજરૂરી છે. કૃષ્ણપ્રેમે તો પોતાના અંગ્રેજ (કે અંગ્રેજી જાણકાર) વાચક માટે સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ આપ્યા તે યોગ્ય હતું. પરંતુ આકાશ, આનંદ, ભક્તિ, ભોધ, બ્રહ્મચર્ય, બ્રહ્મ, બુદ્ધિ, ધર્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર, કર્ણ, ગંગા—વગેરે જેવા શબ્દોની સમજૂતી આપવાની ગુજરાતી વાચક માટે જરૂર હતી જ નહિ. આ ભાગ છોડી દીધો હોત તો થોડાં પાનાં એાઈ થાત ને પુસ્તક કંઈક સસ્તું થાત. વળી ઉપર ધાલીને તરછેનો કરવાથી (કે કરાવવાથી) કેવો હાસ્વારપદ ગોટાળો થાય છે તે જાણો. વ્રજ શબ્દના અર્થમાં લખ્યું છે, “એને બ્રહ્માની સાથે બેળવી દેવો ભેદ્યો નહિ.” સંન્યાસ આશ્રમની કથા જ માત્ર સાંભળી હોય એવી વિધવા પણ આવો ગોટાળો કરે નહિ. પણ હજી સાંભળો: “બ્રાહ્મણ, પૂનરીઓની નાત સાથેના નામ સાથે પણ એને નિરપત નથી. અથવા ‘બ્રાહ્મણ’ શ્રેણી સાથે પણ એને સંબંધ નથી.” હવે આને તો શું કહેવું? ગિચારા કૃષ્ણપ્રેમને અંગ્રેજીમાં આવું લખવું પશ્યું કારણ અંગ્રેજીમાં સાધારણ રીતે BRAHMAN એમ લખાય છે.

(૫) પરિશિષ્ટો માટે પણ મારું તો માનવું છે કે સામાન્ય ગુજરાતી વાચક માટે એમાંનાં ઘણાં બિનજરૂરી છે. મેં જ્યાં ઝીજ્ઞવદથી વાંચ્યાં નથી,

પરંતુ પહેલું પરિશિષ્ટ જરોઅર જોઈ ગયો છું. એનું મૂળ મથાણું છે: Note on the Terms Consciousness and Form. આનું શુદ્ધતાતી ક્યું છે, “ચેતના અને નામરૂપતી સંતા વિષે નોંધ”. આમાં નામ name શબ્દ મને દેખાતો નથી; બદલે આખા પરિશિષ્ટમાં કથાંચ આપતો નથી. હવે જે-કાળજીથી કરાતા અનુવાદનું કેનું વિચિત્ર પરિણામ આવે છે તે જુઓ: ‘આ ચેતના શબ્દના ઉપયોગમાં ઘણી ત્રુટિઓ છે. પહેલાં તો ફિલસૂફી અને માનસશાસ્ત્રીઓ દ્વારા એ શબ્દ લગભગ હજોડ જુદા જુદા ભાવાર્થમાં વપરાયો છે.” હવે આ વાત શું ખરી છે? કૃષ્ણપ્રેમે તો અંગ્રેજી શબ્દ ‘કોન્સીયસનેસ’ માટે આ લખ્યું છે, ને તે યોગ્ય જ છે. પણ એ વાત ‘ચેતના’ શબ્દને કેમ લાગુ પડાય? શુદ્ધતાતીમાં આ શબ્દ શું હ જુદા જુદા અર્થ માટે વપરાય છે? પણ આમળ ચાલે: “બીજી એની નિર્મળતા એ છે કે એનું કોઈ બીજું કિયાશીલ શબ્દિક કે ભૌષિક નામરૂપ નથી.” આ વાક્યનેા અર્થ આપ સમજો છો? મારે તો મૂળ અંગ્રેજી લખાણ જ જોવું પડ્યું. મૂળમાં છે....it suffers from the great drawback that it has no active verbal form. One can say “to be conscious of” but not “to conscious such-and-such are object.” કૃષ્ણપ્રેમની ફિલસૂફી છે કે ‘કોન્સીયસનેસ’ નામને લગતું કિયાપદ અંગ્રેજી ભાષામાં નથી. આમળ અનુવાદ ચાલે છે, “કોઈ કહી શકે કે ‘એને વિષે સજાન—નમ્રત—હોવું જોઈએ’ પરંતુ ‘આને અથવા આ વિષયને નમ્રત’ એનું કોઈ કહેવું નથી.” આ પ્રકારના તરજુમાનો કંઈ અર્થ ખરો? વળી જુઓ કે ચેતના શબ્દ એમના (અનુવાદકના) પાઞ્જનાં વાક્યોમાં આવતો જ નથી. ઉપરાંત, આપણી ભાષામાં ‘ચેતનું, ચેતવનું’ વગેરે કિયાપદો છે તે ચેતના પરથી જ આપ્યાં હશે ને? અનુવાદકે કાં તો આ આખો ફકરો છોડી દેવો જોઈતો હતો અથવા બધે મૂળ અંગ્રેજી શબ્દ વાપરવો જોઈતો હતો. પાઞ્જથી ન છૂટકે આવું કરવું જ પડે છે. લખાણ આમળ ચાલે

છે, “એક ઉત્તમ સંતા ઈ. ડી. ફોસ્ટે બનાવી છે. એ છે CONSCIRING—સાથે નજીવું. એનો પરસ્પર મંજમસૂચક બીજો શબ્દ પણ છે CONSCITUM આ બધા શબ્દોની મેં મદદ લીધી હોત; પરંતુ આ શબ્દો હજી વિશાળ ક્ષેત્રમાં પૂરી રીતે ચલણી થયા નથી.” સામાન્ય શુદ્ધતાતી વાચકને આ બધા પીઞજ સાથે કંઈ સ્નાનસતક ખરું?

(૬) આટલું લખ્યા પછી વિચાર આવ્યો કે મારી પાસે તો કૃષ્ણપ્રેમના પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ (૧૯૩૮) છે; માનો કે તે પછી બીજી સુધારાવધારાવાળી આવૃત્તિ નીકળી હોય, ને કિશનસિંહે આ આવૃત્તિમાંથી તરજુમા કર્યો હોય તો? સદ્ભાગ્યે મને નવી આવૃત્તિ મળી આવી છે. આના પરથી સમજાય છે કે શ્રી કૃષ્ણપ્રેમે ૧૯૪૮માં આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થોડા સુધારાવધારા સાથે બહાર પાડી હતી. શ્રી કિશનસિંહે ૧૯૪૮ના નવેમ્બરમાં લગ્નનાં જે વાંચેલી ને ખરીદેલી તે આ જ હોતી જોઈએ. સાર પછી કોઈ નવી આવૃત્તિ બહાર પડી નથી. ૧૯૫૧, ૧૯૫૮ અને ૧૯૬૬માં કેવળ પુનર્મુદ્રણ થયું છે. સદ્ભાગ્યે મારી પાસેની પ્રથમ આવૃત્તિ અને છેક ૧૯૬૬વાળા બીજી આવૃત્તિના પુનર્મુદ્રણમાં ખાસ ફેર નથી. બંને પ્રતોનાં કદ, ટાઈપના પ્રકાર, તથા પાનાંની સંખ્યા લગભગ સરખી જ છે. મારી આવૃત્તિમાં ૨૨૦ પાનાં છે, નવીમાં ૨૨૪. ઉપર ઉપરથી પાનાં ઉચલાવી જતાં જણાય છે કે પંદરમા અને અઠારમા અધ્યાય (અકરણ)માં શ્રી કૃષ્ણપ્રેમે થોડા થોડા ફેરફાર કર્યા છે. બાકી બંને આવૃત્તિઓનો પાંઠ લગભગ સરખો છે. વિશેષ સંતોષની વાત તો એ છે કે મેં ઉપર જે ઉતાશ આપ્યા છે તે તો નવી આવૃત્તિમાં એના એ જ છે.

(૭) શુદ્ધતાતી પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં મને કંઈ સમજ ન પડે અથવા અસ્પષ્ટતા લાગે ત્યારે હું મૂળ લખાણ જોઈ જતો. આમ કરતાં કરતાં કેટલાક શબ્દોના ખોટા અર્થો મારી નજરે ચડ્યા, તેનો ઉલ્લેખ કરું:

(અ) પાના ૫૦ પર પચીસમી લીટીમાં મન

માટે લખ્યું છે, “જનતાના જુદાજુદા ગોળા જેવું.”
પણ મૂળમાં આવું કશું નથી. મનને “અચિત”
કહે છે : આનો અર્થ “ઓળાઓ” થાય.

(બ) ૫૧મા પાનાની ૧૧મી લીટીમાં લખ્યું
છે, “...મનના ઓળા તરફ પાછા વળીએ છીએ”
અહીં મૂળમાં “રિવટ” શબ્દ નથી, “રિવઝ” છે;
વળી મનના ઓળા તરફ પાછા વળવાની વાત નથી;
વિચારની પ્રક્રિયા ઉલટાવવાની વાત છે.

(ક) ૬૩મા પાને, ૨૫મી લીટીમાં છે,
“...કુંવારકાઓને પરણે છે.” અહીં પરણવાની વાત
જ નથી; મૂળમાં MERRY શબ્દ છે; હાપમૂઠ
પણ નથી !

(ઢ) ૭૨મા પાના પર નીચેથી ણીજ લીટીમાં
“સાંકડા રસ્તામાં પકડાયેલી મોટી માછલી” એમ
લખ્યું છે. મૂળમાં ‘slender line’ એવા શબ્દો
છે; પાતળી દોરીમાં પકડાયેલી માછલીના ઉલ્લેખ
છે. પહેળા કે સાંકડા રસ્તાની વાત નથી.

(ઈ) ૭૪મા પાના પર ૧૧મી પાદીપમાં
“અકિતગત વ્યવસ્થા પરમાત્મા” એવા શબ્દો છે.
મૂળમાં તે “પ્રસન્ન દસ્ટ્રા કૅસમિક” એવા શબ્દો
છે.

(ક) ૭૬મા પાનાની ૧૮મી લીટીમાં “ઓરમન”નો
અર્થ પિપાનો કર્યો છે !

(ગ) ૮૨મા પાને ૧૩મી પાદીપમાં Four-
dimensional શબ્દનો “ચતુષ્કોણ” અર્થ કર્યો
છે ! ચતુષ્કોણને એ જ ડિમેન્શન હોય.

(ઘ) ૧૩૭મા પાનાની ૧૬મી લીટીમાં “ઈરાની
પરંપરાના ધ્રુવ-અક્ષર મંદા” એમ લખ્યું છે. આ
શબ્દ છે. મંથનું નામ આવેલા છે. પણ અહીં મંથની
વાત જ નથી, “શબ્દ” લખ્યું હોત તો અર્થ સ્પષ્ટ
થાત.

(ઝારે) ૧૮૭મા પાનાની સાતમી લીટીમાં
“સન્દિગ્ધોપધના સેનાપતિઓ” (I) એવા શબ્દો છે.
મૂળના શબ્દો Sensation-generals છે, પણ
અહીં ‘જનરલ’ એટલે સેનાપતિ એવો અર્થ ન જ
ધાય. અહીં “સામાન્ય” (વિશેષ અગર particular

નું લીધું)ના અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો છે. અનુ-
વાદનું કામ લાગરિયું થયું છે, અથવા કોઈ પાસે
થોડો ભાગ કરાવ્યાનો વહેમ નવ એવી આ ભૂલ
છે. ચાર પાંચ લીટી પછી પોતે જ “વિશેષ” શબ્દ
વાપર્યો છે. એ શબ્દ લખતાં જ મનમાં, ‘સેનાપતિ’
શબ્દ ખૂંચવો ભોંઠતો હતો. (બધે નાગરી અક્ષરો
મેં કર્યાં છે).

(૮) છેલ્લા ચાર પાંચ અધ્યાય હું વધારે
ઝીણુનટથી—મૂળ અને અનુવાદ સાથે રાખી—વાંચી
ગયા. ધણે ઠેકાણે અનુવાદમાં આખાં ને આખાં વાક્યો
ખોટાં છે. દાખલા જુઓ :

(ક) ૧૧૮મા પાના પર બીજો પેરેગ્રાફ લગભગ
આખો જુલોથી ભરેલો છે. મૂળ લખાણ જ કદિન
અને દુર્ભોષ હોવાથી હું ઉતારતો નથી, ને ગંધી
જુલો સ્પષ્ટ કરી શકતો નથી પરંતુ જેટલું બાપાતર
તદ્દન ખોટું છે તેટલું જ ખતારીય. મૂળમાં છે,
(અંગ્રેજ વાક્યો બધા કૃષ્ણપ્રેમનાં જ છે એટલે
અવતરણચિહ્ન મૂક્યાં નથી. મૂળમાં જ આ
ચિહ્ન હોય તો મૂક્યાં છે) “The brain,” says
someone, “secretes thought as the
liver secretes bile” અર્થાત “ઠોઠ કે કણું” છે
કે મૂત્ર અથવા કાળજી જેમ પિત્ત સ્રવે છે કે બનાવે
છે તેમ મગજ વિચાર સ્રવે છે.” આને બદલે કિશન-
સિંહ લખે છે, “ફેફસાં (I) જેમ પિત્તને ગ્રાસ રાખે
છે તેમ મગજ એ વિચારને સંતાડી રાખે છે.”
સ્પષ્ટ છે કે કિશનસિંહ કે નિરંજન ભગત બેમાંથી
એકે આ વાક્ય સમજ્યા નથી. કદાચ કિશનસિંહ
વાંચતા હશે ત્યારે નિરંજનને ઝોકું આવી ગયું હશે !

(ઘ) ૧૨૭મા પાને ત્રીજા પેરાનું છેલ્લું વાક્ય
જુઓ : “એ તેટલો પ્રવાસ કરવાથી જ્યોતને છેડે
નહિ પહોંચી શકાય. હું નિઃસંશય કહું છું કે આ
જ્યોત અને એને છેડે પહોંચવાનો મારો દર્શન-મન-
જન્મ-મૃત્યુ મુક્તિ આ ગહન દેહમાં જ છે.” હવે
સ્પષ્ટાવે, “Verily I declare to you that
within this fathom-long body with
its perceptions and its mind lies the

world, its arising and its ceasing and the Way that leads to its cessation." સ્પષ્ટ છે કે "ફેધમ-લોંગ" (તળપહીયુગ્ગરાતીમાં, સાગત્રણ દ્વાય) એ વિશેષણ બાગત ગેરસમજ થઈ છે, અને 'ગદ્ગત' વિશેષણ ખોટું વપરાયું છે. વળી જગતને લાગુ પડના કેટલાક શબ્દો દેહને લાગુ પાડ્યા છે.

(ગ) ૧૩૮મા પાના પર ૧૧ીમી પેરામાં એક વાક્ય છે, "એ વળતે મહાશક્તિની પૂજા એ મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો." મને આ ખોટું લાગે છે. મૂળ વાક્ય છે, the great Mother was then the chief object of worship. સાચો અર્થ આવે થાય: "તે જમાનામાં પૂજનું મુખ્ય પાત્ર મહાશક્તિ હતી." આ જ પાના પર અંગ્રેજી શબ્દો "એનેમોલિક" અને "હેટેમોલિક" વપરાયા છે. આ શબ્દ (મેટેમોલિક) માટે 'અધાપચમ' અથવા 'ધર્માજ' વપરાય છે.

(ઘ) ૧૪૪મા પાના પર આઠમી લીટીથી શરૂ થતું વાક્ય આયું છે: "એટલે સાચી શ્રદ્ધા જે એમ કહેશે કે બ્રહ્માંડમાં મૂળગત ન્યાય છે ત્યારે એ ખાતરી બંધિતગત ઉધરના બૂલભરેલા વસ્તુમાં ઉતારી દેશે; અને અંતિમ ધડીએ માણસનું મન આવી કષ્ટનાઓમાં જ યુગ્મવાયેલું રહેશે." મૂળમાં તે જુદી જ વાત છે: Thus the true faith that there is fundamental justice in the Cosmos may lend its certainty to erroneous notions of a personal God and final Judgment Day in cases where such concepts fill the mind. અહીં કથામતના દિવસની વાત છે ત્યારે અનુવાદકે બંધિતની અંતિમ ધડીની વાત લખી છે. કૃષ્ણપ્રેમને કહેવું છે કે માણસના મનમાં મનુષ્યાકાર ઈશ્વર અને કથામતના દિવસ જેવા ખોટા ખ્યાલો ભરેલા હોય તો સાચી શ્રદ્ધાથી જાણેલું જ્ઞાન કે "બ્રહ્માંડમાં મૂળગત ન્યાય છે" તેનો લાભ લઈ માનવીનું મન પેલા ખોટા ખ્યાલો દહાવે છે.

(ચ) ૧૪૬મા પાના પર ૧૧ીમી પેરામાં આવે છે: "વર્તમાન સમ્પત્તામાં પણ આવા પ્રકારે વર્જન-વર્ધના કુદરતના રહસ્યરૂપોમાં મળે છે. શક્તિ અને સમૃદ્ધિની પૂજા, શ્રીમંત અને સત્તાધીશોના વિકૃત રસોમાં છતી થાય છે. મરેલાઓના આત્માને બોલાવીને એમનો સંપર્ક સાધનારાઓના સંપ્રદાય દ્વારા એવા મરેલાઓના આત્મા તરફ ભક્તિભાવથી આવા લોકો વર્તે છે. આવા ઉલ્લસરૂપોમાં રાજસિક કુતૂહલ પણ કારણભૂત હોય છે." હવે કૃષ્ણપ્રેમનાં વચનો એક્રંદે છે: In modern civilisation, too, those types appear in the nature-mysticism of a Wordsworth, in the all too common worship of wealth and power that shows itself in a morbid interest in the lives of the wealthy and powerful, and in the devotion to the so-called spirits of the dead who are the Gods of the spiritist cult, though in this last case there is also an admixture of rajasic curiosity." મારે કહેવું પડે છે કે અહીં અનુવાદક બસ ચૂકી ગયા છે. કૃષ્ણપ્રેમનો ભાવાર્થ આવી છે: "વર્તમાન સમ્પત્તામાં પણ આ ત્રણ પ્રકારે—એટલે સારિવક, રાજસિક અને તામસિક—જેવા મળે છે. તે આમ: (૧) વર્જનવર્ધનાં કુદરતી રહસ્યરૂપોમાં સારિવક પ્રકાર; (૨) ધનિક અને સત્તાધારી લોકોના જીવનમાં સામાન્ય માનવી જે વિકૃત રસ લે છે તે દ્વારા પ્રતીત થતી અતિ સામાન્ય એવી લક્ષ્મીપૂજા તથા સત્તાપૂજામાં રાજસિક પ્રકાર; અને (૩) પ્રેતાવાદનમાં માનનારાઓના દેવો, જેવા કહેવાતા પ્રેતાગાઓ માટેની ભક્તિમાં તામસિક પ્રકાર જેવા મળે છે—જેકે આ ઉદાહરણ પ્રકારમાં (તામસિક સાથે) રાજસિક કુતૂહલ પણ ભળેલું હોય છે."

(છ) ૧૨૬મા પાના પર ૨૩મી લીટીમાં એક વાક્ય છે, "જેનું દર્શન માત્ર જામલે અને સૂક્ષ્મ જ્ઞાનોની મરેલાં બાહ્યરૂપોમાં જ મૂડોવાયેલું છે તેઓ એ રૂપો

વિના ખીલ' કંઈ જ જોઈ શકતા નથી." મૂળ અર્થે આનું છે...and those whose vision is engrossed in outer forms, with all their 'scalpels and microscopes see naught but forms. સાચો અર્થ કંઈક આવે છે: "જેમની દષ્ટિ બાહ્યરૂપોમાં જ રહી પચી રહેતી હોય છે તેઓ પેતાનાં બધાં ચપ્પુ ને સફાઈથી ચંચળતા પણ બાક આકાર વિના કંઈ જોઈ શકતા નથી." કિશનસિંહના અનુવાદમાં ચામરી અને યક્ષ જાગ્રતો કષાંથી આવ્યા તે તે જ ભણે. નિરંજન ભગતે શું સાંભળ્યું તે સમજી જાય.

(ગ) ૧૬૨મા પાનાનો ત્રીજો પેસા લુખો: "જ્યારે આ નામરૂપ રહિતતાના મહાસાગરમાં વિશ્વ પડે છે ત્યારે અંતરતમ દિવ્યમુલ્યો પણ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, ત્યારે એમને કોઈ કિશ્કરી કે શુદ્ધિ બચાવી શકતી નથી... 'કિમિયામરોએ કહ્યું કે "અમારો મહામુલ્યો પથર મંદારચાનમાં આકાર પામ્યો છે," અને જેમણે એને આકાર આપ્યો છે તેઓ પૃથક્કરણમિત્ર-ફિલસૂફી છે." કૃષ્ણપ્રેમ જે કંઈ છે તેનાથી તદ્દન ઊંચડું ઉપરનાં વાક્યોમાં કહેવાયું છે. મૂળ અર્થે છે, Nor, philosophy and intellectual difficulties notwithstanding, does this innermost Divine value vanish away into a mere ocean of impersonality on the withdrawal of the visible form... "Our most precious Stone," as the alchemists said, "has been cast upon the dunghill and those who have so cast it have been the abstraction-loving philosophers. અહીં લેખકને એવું અભિપ્રેત છે કે, "જ્યારે કૃષ્ણ અગર કાઢીદેવું દરમ સાકાર સ્વરૂપ સ્વધામ વાળ છે ત્યારે એની પાછળ રહેલું અંતરતમ દિવ્ય તંત્ર કોઈ નિરાકાર એવા ઘણા સમુદ્રમાં બળી જઈ વિલય પામતું નથી (પણી બને આ સ્વપ્ન સમજવામાં તત્ત્વજ્ઞાન કે તાકિક મુશ્કેલીઓ આવે)... પણ (બાકીનો આ ઉત્તમ

સ્વરૂપ) કીમિયામરોએ કહ્યું છે તેમ "આ આપણા રત્નવિતામણિને ઉકરણ પર નાખી દેવામાં આવ્યું છે" અને આ કૃષ્ણ કામ કરનાર પૃથક્કરણમિત્ર ફિલસૂફી છે."

(જ) ૧૬૪મા પાના પર કૃષ્ણ સાથે એક ચર્ચ રચેલા જીવન-મુક્તનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે: "ત્યાર બાદ તો કેવળ મુક્ત દિવ્યજીવન એકલું જ કિમિયાસિ(શી)લ રહે છે. આ જ અવસ્થાને આત્માની માથુસ 'હું કરું છું' એમ કહેશે." કૃષ્ણપ્રેમના શબ્દો છે, Henceforth the free Divine Life alone acts through what men in ignorance will still call "him.." ભાવાર્થ છે, "[જેમ વાંસળી વાગે છે ત્યારે વગાડનાર-કૃષ્ણ-જ બોલ્યોતો હોય છે છતાં આપણે કહીએ છીએ કે 'વાંસળી વાગી' તેમાં આત્માનીઓ જીવન-મુક્ત માટે 'તે, તેને, તેણે' એમ બોલશે પરંતુ કેવળ મુક્ત દિવ્યજીવન એકલું જ એનામાં—એની મારફત કિમિયાસિલ રહે છે."

(ડ) ૧૬૬મા પાના પર ૨૦-૨૧ લીટીઓમાં લખ્યું છે, "...અને અમ્મ સાધત મહાત્માઓને પોમરીને રહે છે કે પોતે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા માનશે અને જીવનના અંત સુધી એમને જ સેવશે." મૂળ વાક્ય છે, "...and cries out to the Unfallen Changeless Being that he will do His bidding and will serve Him to the end. આમાં 'મહાત્માઓ' કષાંથી ધૂસી ગયા?

(દ) આ પુસ્તક ગીતા વિશે છે. ગીતાના સંસ્કૃત શબ્દોનું અંગ્રેજી કરવાનું કૃષ્ણપ્રેમ માટે તો ફરજિયાત હતું, પરંતુ એ અંગ્રેજીનું મુજરાતી કરતી વખતે મૂળના જ સંસ્કૃત શબ્દો વાપર્યાં હોય તો વધારે સારું. બધે જ નથી વપરાયા એમ મારું કહેવું નથી (વપરાયા જ્યાંય છે જ), પણ કેટલોક કેમણે નથી વપરાયા તેથી વાંચનારને મુશ્કેલી પડે છે. ૧૫મા અધ્યાયમાં ભગવાનના ત્રિવિધ સ્વરૂપ (સર, શક્ત અને પુરુષોત્તમ)નું વર્ણન છે. આ શબ્દો માટે

કૃષ્ણપ્રેમે Individual Self, Cosmic Self and Supreme Reality એવા શબ્દો વાપર્યા છે તેનો અનુવાદ “આત્મરૂપ, વિશ્વરૂપ અને સર્વશ્રેષ્ઠ સત્ત્વ” એવો કર્યો છે. અહીં મૂળ શબ્દો વાપરવાથી સરળતા થાત એમ હું માનું છું, આ જ અધ્યાયમાં અસંગ શબ્દની વાત આવે છે. કૃષ્ણપ્રેમે The axe of non-attachment એવા શબ્દો વાપર્યા છે. કિશનસિંહે “અનાસક્તિની કુહાડી” કહ્યું છે. તરુઓ યોગ્ય જ છે, પણ આ આખા અધ્યાયમાં તો જ્યાં જ્યાં “અનાસક્તિ” શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં અસંગ વાપર્યો હોત તો શોભત. આ જ અધ્યાયમાં (૧૨૬-૭) સાધન ચતુષ્ટયની વાત આવે છે તેમાં અંધા જ જૂના ચિર પરિચિત શબ્દો — વિવેક, વૈરાગ્ય, શમદમાદિ પદ સંપત્તિ, મુમુક્ષુત્વ — વાપર્યાં હોત (ખાસ કરીને, શમ, દમ, તિતિહા, ઉપરતિ, શ્રદ્ધા અને સમાધાન — કિશનસિંહે “મનનો સંયમ, ઇન્દ્રિયસંયમ, સહનશીલતા, બાહ્યમાંથી પાછા વળવું, શ્રદ્ધા, અને સમતુલા” એમ કહ્યું છે) તો મને વિશેષ ગમત. અહીં કશી બૂલ મર્ધ છે એવું કહેવાનો આશય નથી. ૧૮મા અધ્યાયમાં યજ્ઞ, દાન અને તપ માટે અગ્રેજીમાં sacrifice, self-giving અને discipline શબ્દો વપરાયા છે, તેનો તરુઓ “યજ્ઞર્થો, સ્વાર્થેષુ અને નિયમન” આપ્યો છે; અહીં પણ મૂળ શબ્દો રાખ્યા હોત તો સારું. તે જ પ્રમાણે (૧૫૭મા પાને પહેલી બે લીટીમાં) “વિચાર શુદ્ધિ, સ્થિરતા અને પ્રસન્નતા” શબ્દો વપરાયા છે, મૂળમાં બુદ્ધિ, ધૃતિ અને મુખ એ શબ્દો છે. કૃષ્ણપ્રેમે reason, firmness and pleasure એવા શબ્દો વાપર્યા છે. અહીં પણ શબ્દો બદલાયા ન હોત તો સારું. મારે કમ્પ્લેક્સ કરવું જોઈએ કે લાઈ કિશનસિંહે દરેક અધ્યાયનું મથાળું તો મૂળ સંસ્કૃત પ્રમાણે આપ્યું છે. કૃષ્ણપ્રેમે કરેલા અગ્રેજી ભાષાંતરનું ફરી ભાષાંતર કરવાની જૂલ નથી કરી. તથાપિ; સાવધાની ન રાખીએ તો કેવો છગરો થઈ શકે છે તેનું દર્શાવ જુઓ. સોળમા અધ્યાયનું મથાળું કૃષ્ણપ્રેમે “તેજ અને તિમિરની શક્તિઓના

બેદનો યોગ” કયું છે અને તેથી લખે છે: (હું અનુવાદમાંથી જ ટાંકીશ), “કેવળ વાચ્યમાં આ અધ્યાયનું નામ મૂળ સંસ્કૃતમાંથી ઉતારવું હોય તો આપણે એમ કહેવું પડે કે ‘દેવી અને આસુરી બંને વચ્ચેનો બેદ.’ આવો અર્થવિન્યાસ ખાસ કરીને પશ્ચિમના વાચકો માટે કદાચ મિસ્ટેનિક ટ્રેટવાદ સચવે; પરંતુ ગીતામાં જે અર્થ ધટિત છે તે તદ્દન હુદો છે. દેવ શબ્દ અને એમાંથી વિશેષણ દેવી બનેલી જડ એના મૂળ અર્થ” પ્રકાશમાં છે, પહેલાં ઇન્દ્ર અને બીજા વૈદિક દેવોની ઉપાધિ હોવા છતાં, આસુર શબ્દ ‘દેવી નહિ’ એવા ભાવમાંથી ઉદ્ભવે છે, એટલે એને તિમિરશક્તિ કહી છે. એટલા માટે “આ અધ્યાયને તેજ અને તિમિરના મેદના યોગનો અધ્યાય કહ્યો છે” આ આખો ફકરો ગિનજરી છે કેમ કે અનુવાદમાં આ પ્રકરણનું મથાળું આપું છે જ નહિ (અગ્રેજીમાં જ છે). અનુવાદમાં તો ‘દૈવાસુરસંપદ-વિભાગયોગ’ એવું મથાળું આપ્યું છે।

(૧૦) પણ હવે બહુ થયું. મારો પત્ર લખો લખો થઈ ગયો છે. દોષકલ્પિથી જ હું આ પુસ્તક વાંચી ગયો છું એવું કદાચ આપને લાગશે, છતાં એક છેલ્લી વાત લખી દઉં. ૨૫મા પાના પર નીચેથી બીજી લીટીમાં “અનુહ પુરાણ પથે” એવા શબ્દો છે. આ “અનુહ” શું? મૂળ અગ્રેજી જેતાં, anuh. એમ લખેલું છે. ગિતારા કૃષ્ણપ્રેમ તો આમ જ લખી શકે — લખવું પડે. પણ કિશનસિંહ ગળુ: ન સમજી શકે કે “અનુહ” લખવું પડે? તેવી રીતે ૮૪મા પાના પર પાંચમી પાદટીપમાં “સ્થાનુ” શબ્દ છે ત્યાં સ્થાણુ જોઈએ. ૧૬૬મા પાનાની સાતમી પાદટીપમાં લખ્યું છે, “એ શબ્દ (ધર્મ) મિ કિયા-પદમાંથી આવે છે. અહીં ધૃ જોઈએ. પણ અગ્રેજીમાં એની જોડણી Dhri યાપ — કરવી પડે. કૃષ્ણપ્રેમે કરી જ છે, પરંતુ અનુવાદક “મિ” લખે ત્યારે તો શંકા જ પડે કે અનુવાદકને સંસ્કૃત આવડે છે ખરું? અથવા, અનુવાદકે કોક બીજા પાસે કેટલુંક કામ કરાવ્યું હશે!

અનુસંધાન પૃ. ૪૦૧]

૨૪મા અને ૨૫મા બંધારણીય સુધારા : મુદ્દાઓ અને સૂચિતાર્થો

ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૭માં ગોલકનાથ કેસના ચુકાદા પછી સર્વોચ્ચ અદાલતની સંપૂર્ણ બેન્ચ આક્રમિકતાના અંતે સૌથી મોટી અને કદાચ સૌથી મહત્વની અદાલતી સમીક્ષા હાથ ધરશે. ફેરગના એકમર માંના રવામી દેશવચ્ચં ભારતીએ ૨૪મા, ૨૫મા અને ૨૬મા બંધારણીય સુધારાઓની બધારણીયતાને પાકારતી અરજી સર્વોચ્ચ અદાલતમાં કરી છે. સર્વોચ્ચ અદાલત આ સુધારાઓ પરવે ચું વલણ લે છે, શેા ચુકાદો આપે છે, તે બાબત દેશના બંધારણીય વિકાસના સંદર્ભમાં અત્યંત મહત્વની બની રહેશે, એમાં શંકા નથી. બદલે, 'બંધારણીય લોકસાહીના ભાવિનો આધાર' સર્વોચ્ચ અદાલતના હવે પછી આવનાર ચુકાદા પર રહેશે છે.

૧૯૬૭ના ફેબ્રુઆરીમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ગોલકનાથ કેસમાં જે ચુકાદો આપ્યો તેને કારણે જાણી ધણેલી 'પરિસ્થિતિમાંથી મળી' કાઢવા માટે ૨૪મા અને ૨૫મા બંધારણીય સુધારા પસાર કરવામાં આવ્યા. આ સમગ્ર વિવાદના મુખ્ય ત્રણ મુદ્દાઓ ૨૫૪ તરીકે આવે છે : (૧) મૂળભૂત હકો સહિત બંધારણના કોઈ પણ ભાગમાં સુધારો કરવાની પાલ-મેન્ટની સત્તા; (૨) જાહેર હેતુ માટે કામદારની સત્તાથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલી મિલકતના બદલામાં 'વળતર' ચૂકવવાની બાબત અને (૩) મૂળભૂત હકો અને માનવધર્મ સિદ્ધિતા વચ્ચેના સંઘર્ષમાં સિદ્ધિતાને અગ્રિય અને અગ્રિમ રચાવ.

ગોલકનાથ કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો ચુકાદો આપ્યો કે, મૂળભૂત હકો મર્યાદિત થાય એ રીતે તેમાં સુધારો કરવાની સત્તા પાલ-મેન્ટને નથી.

પણ સર્વોચ્ચ અદાલતે 'પ્રોટેક્ટેડ બાઉન્ડેડિંગ'ના સિદ્ધાંતનો આશરો લઈને ભૂતકાળના કરવામાં આવેલા આવા સુધારા માન્ય રાખ્યા અને હવે પછી પાલ-મેન્ટ એવા સુધારો નહિ કરી શકે એમ બહુમત્યું. બંધારણની ૩૬૮મી કલમનું અર્થઘટન તેણે એવું કયું કે તે બંધારણમાં સુધારો કરવાની કાર્યવાહી જ નેમવે છે, બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા આપતી નથી. બંધારણીય સુધારો એ ધારાકીય પ્રક્રિયા છે અને તેથી તે મંજૂરી સત્તા કક્ષમ ૨૪૫, ૨૪૬ અને ૨૪૮માંથી પાલ-મેન્ટને પ્રાપ્ત થાય છે. આથી, બંધારણમાં કરવામાં આવેલો સુધારો એ કક્ષમ ૧૩ હેઠળ મણાતો કાયદો છે અને જો તે મૂળભૂત હકોને મર્યાદિત કરતો હોય તો તે રદબાતલ થવાને પાત્ર છે. પહેલો સુધારો (૧૯૫૧), એથી સુધારો (૧૯૫૫), સત્તરમો સુધારો (૧૯૬૪) આ બધા કાયદા મૂળભૂત હકોને મર્યાદિત કરતા હોવા છતાં અદાલતે અગાઉ આપેલા નિર્ણયોને આધારે માન્ય કરે છે, પણ હવે પછી પાલ-મેન્ટ તેમ નહિ કરી શકે.

બંધારણના કોઈ પણ ભાગમાં સુધારો કરવાની પાલ-મેન્ટની સત્તા પુનઃ સ્થાપિત કરવા ૨૪મો બંધારણીય સુધારો પસાર કરવામાં આવ્યો છે, ૨૪મા સુધારો પ્રમાણે ૩૬૮મી કલમમાં ત્રણ મહત્વના સુધારા કરવામાં આવ્યા છે : (૧) ૩૬૮મી કલમનું શીર્ષક બદલીને 'બંધારણમાં સુધારો કરવાની પદ્ધતિ' મેન્ટની સત્તા અને તે મંજૂરી કાયવાહી, એમ રાખવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ બંધારણમાં ફેરફાર કરવાની સપરટેન્ટિવ સત્તા (માત્ર કાયવાહી જ નહિ)

કલમ ૩૬૮ હેઠળ પાલખેન્ટને પ્રાપ્ત છે. (૨) નું
જ 'કલોઝ' કોમેરીને જીજીવવામાં આવ્યું છે કે,
અન્યત્ર ખીજું મને તે હોમ તેમ છતાં, પાલખેન્ટ
તેની વંધારણઘડતરની સત્તાની રૂએ ૩૬૮મી કલમ
હેઠળ નિયત કરેલી કાર્યવાહી અનુસાર બંધારણની
કોઈ પણ બેઠવાઈમાં ઉમેરો, ફેરફાર કે રદ કરતો
સુધારો કરી શકશે. તેનો અર્થ એવો થાય કે,
પાલખેન્ટ માત્ર સુધારો કરવાની જ નહિ પણ
બંધારણ-ઘડતરની સત્તા ધરાવે છે, અને ૩૬૮મી
કલમ હેઠળ વર્તતી પાલખેન્ટ બંધારણસભાનું કાર્ય
કરે છે અને (૩) તેથી આવો સુધારો રાષ્ટ્રપ્રમુખ
સમક્ષ રજૂ કરતાં તેઓ તેને સંવત્તિ આપશે, એવો
પણ ૩૬૮મી કલમમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો છે.
ઉપરાંત, આવો બંધારણીય સુધારો ૧૩મી કલમ
હેઠળ કાયદો નહિ ગણાય, એવો પણ સુધારો રજા
સુધારા હેઠળ કરવામાં આવ્યો છે, જેનો અર્થ એવો
થાય કે બંધારણ-સુધારા, ખરડો અને સામાન્ય કાયદો
એ બંને વચ્ચે ભેદ પાડવામાં આવ્યો છે. એકલ-
નાયતાં સુધારામાં સર્વોચ્ચ અદાલતે આવો ભેદ
સ્વીકાર્યો ન હતો.

હવે જો સર્વોચ્ચ અદાલત રજા સુધારાને બંધા-
રણીય ઠેરવે તો બંધારણમાં મને તેવા ફેરફારો કરવાની
સત્તા પાલખેન્ટ ધરાવે છે, એવો તેનો અર્થ થાય.
૩૬૮મી કલમ હેઠળ (નિયત કાર્યવાહી મુજબ) તે
બંધારણઘડતરની સત્તાની રૂએ બંધારણમાં મને તેવા
ફેરફારો કરી શકશે, પણ સર્વોચ્ચ અદાલત આ સુધારાને
ગેરબંધારણીય ઠેરવે તો જખરી બંધારણીય મુદ્દાકે
જીતી થાય. નિષ્પત્ત સર્વોચ્ચ ન્યાયમંત્રિ સુખ્યારાવ
'કોન્સ્ટિટ્યુશનલ પાવર' અને 'એગ્રેગેટ પાવર'
એવો ભેદ પાડે છે અને 'કોન્સ્ટિટ્યુશનલ પાવર'
લોકોમાં નિહિત હોઈ માત્ર 'એગ્રેગેટ પાવર' જ
પાલખેન્ટને છે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે, તેને
સમર્થન મળે. તેમ યતાં બંધારણ-ઘડતરના કાર્ય
માટે બંધારણસભાનું આયોજન કરવું પડે, તેની
ચચના કોણ અને કેવી રીતે કરે એ વળી પાછી
વિવાદાસ્પદ બાબત બને...

રખો સુધારો, પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલી મિલકતના
બદલામાં વળતર શબ્દની જગ્યાએ રકમ શબ્દ મૂકે
છે અને રકમની પર્યાપ્તતા-અપર્યાપ્તતા, રોકડ
સિવાયના સ્વરૂપમાં રકમની સુકવણી વગેરે મુદ્દાઓને
અદાલતી સમીક્ષાના કાર્યક્ષેત્રથી પર બનાવે છે. મુળ
બંધારણમાં કોઈ પણ નિશ્ચય વચરતા વળતર શબ્દ
ધણા મેટ્રો વિવાદ બેમો ક્યો છે. યોગ્ય અને
વાજબી વળતર, બબરભાવને આધારે નક્કી કરવામાં
આવેલું વળતર, 'જસ્ટ ઇકિવેલન્ટ' અથવા 'ફુલ
ઇન્ડેમ્નિફિકેશન' એવો તેનો અર્થ વિવિધ વડી
અદાલતોએ ઘટાઓ. વળતરની પર્યાપ્તતા સંબંધી
બાબત યથા સુધારા દ્વારા નોનજસ્ટિસિયેબલ
બનાવવામાં આવી હોવા છતાં, વજરેલુ કેસ (૧૯૬૫)
અને બેંક રાષ્ટ્રીયકરણ કેસ (૧૯૭૦)માં સર્વોચ્ચ
અદાલતે વળતર અથવા તે નક્કી કરતા સિદ્ધાંતો
'આભાસી', અસ્વી કે અસંગત હોમ તો તે તપાસી
જવાની અને તેને 'ફોડ ઓન પાવર' અથવા
બંધારણભંગક જીજીવી તે કામદાને રદ કરી શકાય
છે એમ ઠરાવ્યું. આથી રખા સુધારામાં વળતરને
સ્થાને રકમ અને તેની પર્યાપ્તતા કે સુકવણીની
રીત અદાલતી કાર્યક્ષેત્રથી પર બનાવવામાં આવે
છે, બબરભાવે વળતરની સુકવણી કોઈ પણ સરકાર
માટે અશકય બની જાય. ઉપરાંત બબરભાવને
આધારે સુકવણીની સામે મુખ્ય બે વાંધાઓ રજૂ
કરી શકાય: (૧) સરકાર મિલકત પ્રાપ્ત કરવાની
છે એ સમાચાર માત્રથી બબરભાવમાં ઉછાળો
આવી શકે. (૨) મિલકતનો બબરભાવ એ સંપૂર્ણ
પણે તેના માલિકની મહેનતનું પરિણામ નથી.

રખા સુધારામાં રાજનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો
૩૬ (બી) અને (સી) ને સમાવતા, સ્વતંત્રતા અને
મિલકતના મુળભૂત હકે કરતાં ચર્ચિત્વ સ્થાન
આપવામાં આવ્યું છે. સમાજનાં જૌતિક સાધનોની
ન્યાયી વહેંચણી અને સામાન્ય હિતને હાનિકારક
સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ અટકાવવા રાજ્યે કરેલા કામદા
સ્વતંત્રતા, સમાનતા કે મિલકતના હકોનો ભંગ
કરે છે, એ સુધારા અદાલતમાં પડકારી શકાશે

નહિ. આર્થિક નીતિ સંગ્રામી અત્યંત મહત્વના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોના અમલ માટેના માર્ગ મોકલે છે. સર્વોચ્ચ અદાલત રૂપના સુધારા પ્રત્યે શું વલણ હોય છે, તેની પર મિલકતના મુળભૂત હકનું ભાવિ અવલોકન છે. ઉપરાંત, હકો વિનં સિદ્ધાંતોના -મુદ્દાઓમાં સર્વોચ્ચ અદાલત સિદ્ધાંતોનું ચર્ચિત્વ રચના માન્ય રાખે છે કે નહિ, એ ખાસ જોવાનું રહે છે.

દૂકર્મ, આ આખામ વિવાદમાં સર્વોચ્ચ અદાલત અને પાલમેન્ટ — જન સંસ્થાઓએ પ્રતિસ્પર્ધી પણાનો વેરા ભજવ્યો છે, એ કમનસીબ છે. પહેલે, એથી અને સત્તરમો બંધારણીય સુધારો સર્વોચ્ચ અદાલતના મિત્રતાના મુળભૂત હકના એવા અર્થપટનને બાહારી છે, જેને કારણે સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયની રચાપનામાં પાલમેન્ટે અવરોધ અનુભવ્યો હોય, મોલકનોથ કેસમાં અદાલત સાવ સામા છેડે-ચાલી મર્ઝ, જ્યારે એના પ્રતિકાર રૂપે પાલમેન્ટે ૨૪ અને ૨૫મા સુધારા પસાર કરીને

પોતે પણ સામે છેડે જઈ ચક્રે છે, તે સાબિત કરી બતાવ્યું. બંધારણ-પ્રકરની સત્તા, વળતરને રચાને રકમ, હકો કરતાં સિદ્ધાંતોને ચર્ચિત્વ રચના — આ બધું તેણે જાણે સર્વોચ્ચ અદાલતનો મુકાબલો કરવાનો ન હોય તેમ પ્રાપ્ત કરી લીધું! હવે જાણે સર્વોચ્ચ અદાલતનો વારો ન હોય એમ લાગે છે! બંધારણમાં આ જન સંસ્થાઓ વચ્ચેના સખી-ભાવ, પ્રતિસ્પર્ધી ભાવ નહિ, અતીટ છે. આ જન સંસ્થાઓએ પરસ્પરની આમનના લોપાય નહિ તે રીતે વર્તવાનું છે. અને તો જ બંધારણની આમનના અને પવિત્રતા જળવાય. ભારત જેવા વિકાસશીલ લોકશાહી દેશમાં બંધારણ સાચા અર્થમાં સ્થિરતા સહિત પરિવર્તનનું સાધન બની રહે, એ જોવાની મંભીર જવાબદારી આ જન સંસ્થાઓની છે. સર્વોચ્ચ અદાલત આ દિશામાં પથદર્શક બની રહેશે એવી આશા અરચાને નહિ લેખાય.

દિનેશ શુક્લ

[અનુસંધાન પૃ. ૩૬૮ થી આગળ]

(૧૧) પણ હું મુરુજ સમાપ્ત કરું. આ બધું કલા પછી પણ એ તો કયુલ કરવું પડે કે અંગ્રેજીના પ્રેક્ષક, સાહિત્યતા જીવ, ચિસ્તી મરમીઓના તથા હિંદુ શાસ્ત્રોના અદ્યક્ષ, કુલ્યુભક્તિએ રંગાયેલા એવા આ લેખકના પ્રસ્તુતનું ભાષાંતર કરવાનું કામ લોકાના ચણા ચાવવા જેવું છે. કિશનસિંહે આ ન કયુ હોત તો બીજું કોઈ કરી શકત? કોણ જાણે; અને કંઈ તો પાણુ આવું વચ્ચવા મળત? સાક્ષીઓ: “આ અંતિમ રહેલ છે. વ્યાખ્યાની પર આ નવનીત જે

અંતરતમમાં છુપાયેલું છે તે જ બ્યક્તિત્વને મુલ્ય આપે છે. એ જ વિલક્ષણ અને જાનુકી ‘કેઈક’ બધા જ શુદ્ધિજન્ય અન્વેષણોમાંથી છટકી જાય છે અને કોનોપનિપદમાં ઇન્દ્રની આમળ જેમ મક્કા હારી જાય છે તેમ ફિલસૂફીની નગર આમળ જ એ અદ્યક્ષ થઈ જાય છે.”

સિ.

સાસંગીના પ્રણામ

૪

શું આ અકાટ્ય અપરિહાયતા છે? ભારતનાં ઇન્દિરાજ, ઇન્ડોનેશિયાના સુકર્નો, ઈજિપ્તના નાસર, યુગોસ્લાવિયાના ટિટો અને લેટિન અમેરિકાના એલેન્ડો જેને રાષ્ટ્રના ધોર શાસકો સૌ સમયનો તકાળો, પરિસ્થિતિની બુજાબુજી અને સતત વીકરતી જતી કટોકટીને પહોંચી વળવા પોતાની શ્રેષ્ઠ શક્તિ, કુનેહ, હૃદયિયતા વાપરીને લગભગ પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે વા કરી ગયાં છે. કેમ જાણે, સૌ ઇતિહાસના ચાકરો ચડ્યાં છે. કોણ કેટલું સફળ-નિષ્ફળ ગયું છે એ ઇતિહાસ જ કહેશે. એટલું નક્કી છે કે આ જાંબાં વિસ્વાદોમાં ફજોળાયેલાં છે અથવા હતાં; એટલું નક્કી છે કે આ સૌ કાર્યોમાંની જેમ જલ્દતા રંગોની કરામત દ્વારા 'સર્વાધિક્ષ બોધ' કે 'કોર્ટેસ્ટ'નું સૂત્ર પુરવાર કરી રહ્યાં છે વા કરી ગયાં છે.

અપકવ-અસ્પષ્ટિકસિત રાષ્ટ્રોની આખી સમસ્યા જ, તેની વિલક્ષણ ભૂમિકાને કારણે અત્યંત જટિલ બની ગયેલી છે; એની પ્રવાહિતા એવી છે કે પાચે રચવા જતાં બીખડી પડે છે; ઇમારત બીખી કરવા જતાં ઈંટો ગળડી પડે છે. પાકે પાચે પાકું ચણતર કરવાનું જાણે અશક્ય લાગે છે.

૫

—આ બધું છતાં, ગાંધીજી, વિનોબા, જયપ્રકાશ અને રામજીભાઈ કોઈ ઉદાર-મતવાદી—ખુલ્લા સમાજની આમુલ્ય ક્રાંતિનો કરો ઇસારો, કેઈ ચમકારો, કે કોઈ ભારતીય આપણે માટે રજૂ કરી ગયા છે ને કરી રહ્યા છે. એ તેટલી ઉતાવળ છે, તકાળો હો, બુજાબુજી હો, કટોકટી હો, આ સૌ એક વાતની તો માદ આપે છે કે—

કોઈ પણ રાષ્ટ્રની રાજકીય વા આર્થિક વા સાંસ્કૃતિક વા વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ સર્વાંગી પ્રગતિના ધોરણે જ શક્ય બનવાની છે. પહેલાં એક પતાવી લઈએ પછી બીજા પાસાં આપોઆપ વિકસશે એવી ભ્રમણામાંથી બચી જાએ, આનો અર્થ એ નક્કી નથી કે બલદારમાં અમતક્રમ (પ્રાયોરિટી) નહિ હોય. અમિતતા કેમ હશે. પરંતુ દરેક દેશે પોતાનાં ભૂમિમાં (પોતાની વિલક્ષણતાને લક્ષમાં લઈને) ફેફસવાં પડશે. અને એને પોષણ મળે, એ વૃદ્ધિ પામે, એ સમર્થ બને તે લક્ષ્ય કેન્દ્રમાં રાખીને જ, અમિતતા તથા સંતુલન શોધી કાઢીને જ, સર્વાંગી ક્રાંતિ સિદ્ધ કરવી રહે છે.

[૧૨-૧૦-'૬૨]

લોગીલાલ ગાંધી

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જ્ઞાતરામ દવે
 પ્રધાન : શ્રી ભોમીલાલ ગાંધી
 સંચાલક : શ્રી મુખરા ગાંધી
 : શ્રી નગીનદાસ પારેખ
 : શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પદમંચરિકો

: શ્રી અમલદાસી મહેતા
 : શ્રી જળદાસ મહેતા
 : શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ
 : શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોધાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૬૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજ્યીય, સાંસ્કૃતિક પ્રજાતીઓ અને યુરુપાયોનો પરિચય કરાવવા જાગે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

* નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી
 * નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦]

પદમંચરિકો નગીનદાસ પારેખ * ભોમીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ અમલદાસ * મુખન શાહ * રમેશ મ. ભટ્ટ

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯ (ફોન : ૭૬૪૩૬)

સુદાસ એમ. એમ. પ્રભાતિ, શ્રી જલેશ-મામત્રી પ્રિન્ટરી, ૨૧/મી, કુંભારીનગર, અમદાવાદ-૭

હિરામ-સવાજન જનંતી સોની, C/o વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જનો) : અનિરુદ્ધ અમલદાસ, ૩/૧૭ રીયલ હોસ્ટેલ, મુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૯

* સાહિત્ય વિભાગ (વિવેચનો) : મુખન શાહ, આચાર્ય, આદ્ય કાવેજી, બોડેલી (બિ. વડોદરા)

મુખ્ય કેન્દ્ર દશરથ ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી કોસલેન, મુંબઈ-૩

વિશ્વમાનવ ટ્રસ્ટનાં નવાં પ્રકાશનો

પાથેય

ભોગીલાલ ગાંધી

આ ગ્રંથમાં ગાંધીચિંતનનાં કેટલાંક મહત્વનાં પાસાં સમજવાનો, અને વિનોબા, જયપ્રકાશજી, ગાંધીજી, પં. નેહરુ, ડૉ. લોહિયા, ઉપરાંત દર્જન્ટ રીડનાં ચિંતનોને ગાંધીવિચારની મૂલ્યદૃષ્ટિએ તપાસવાનો પ્રયાસ થયો છે.

પ્રો. એ. બી. શાહ પુરોચનનાં લખે છે:

“ભોગીલાલ ગાંધીનાં લખાણો... પ્રાથમિક ગવેષણા સમાર્થ છે... એનું સ્વરૂપ ‘પુરોગામી’ (pioneering) છે... અમુક સવાલ અંગે તેમની સાથે કોઈ સંભત થાય કે ન થાય એ ગૌણ છે; મહત્ત્વ એ વાતનું છે કે આ પ્રકારની ગવેષણા કાચ ધરવામાં આવી છે... આપણે આશા રાખીએ કે... ભારતના રાજકારણી વિચારકો અને વિદ્યાકીર્તિ ભૌદિકોમાં નવેસરથી સન્નિવૃત્તિનો જીવાળ જાગી ચૂક્યો હશે... ભારે, ભોગીલાલ ગાંધીને આ લેખના પુરોગામી તરીકે યોગ્ય તો જરૂર માઠ કરશે.”

ક્રિ. ૧. ૭-૫૦

એ પનોતું એક વરસ

[સ્તાલિન-યુદ્ધી સ્વેતલાનાતું આત્મકથાનક]

સુભદ્રા ગાંધી

આ ગ્રંથમાં ૧૯૬૬ના ડિસેમ્બરથી ૧૯૬૭ના ડિસેમ્બર સુધીના ગાળાનું જમાન આપવાની સાથે સાથે સ્વેતલાનાએ ‘ફ્લેશ બેક’માં પોતાના આંતર જાણ જીવનનો સમગ્ર પરિચય આપી દીધો છે. તેમાં પોતાના એ અજન્મની દેશની ને તે દેશમાં વસનારાં આત્મીય સ્વજનોની કદાણી કહેતાં આપણને ધણું બધું કહી નાખ્યું છે. સમાજવાદના નામે મૂગ જળ પાછળ જોડું ધાલીને દોડ મૂકતા આપણા દેશની પ્રજાને પણ એ ધડી વિચાર કરવા પ્રેરે એવું ધણું બધું એમાં મળી રહે છે.

ક્રિ. ૧. ૧૦-૭૦

મિતાક્ષર*

ભોગીલાલ ગાંધી

આ ગ્રંથમાં લેખકની મુખ્યત્વે પૃથક્કરણાત્મક અને જરૂર પડે ત્યાં ઉલ્લાસપૂર્ણ પદ્ધતિ વગતાર્થ આવે છે... મહત્ત્વના મુદ્દાઓનું મુદ્દાસર દર્શાવું કે દિપ્તિ અને ગોચર સંદર્ભ કે અવતરણ પણ આપીને (લેખક) વાચકને મુક્ત વિચાર-વિહાર કરવાની ભૂમિકા અને મોકળાશ આપે છે. તાર્કિક નિર્મમતિથી જીગરીને લખાણો તેમનાં લખાણો વિચારકના વ્યક્તિત્વથી રસાયેલાં હોય છે.

ક્રિ. ૧. ૭-૫૦

માનવ ચેતનાના બિંદુઓનો તાજ મેળવવા મથતાં પ્રયોગશીલ અને પ્રગતિશીલ મનાતાં કહેવાતાં સાહિત્યસ્વરૂપો, વિચારપ્રવાહો અને માધ્યમોએ હાંસલ કરેલી સિદ્ધિઓનું મૂલ્ય આકાશ છતાં લેખક તેની મર્યાદાઓ પ્રતિ સાલજતી ધરવાનું ચૂકતા નથી.

* ગુજરાત રાજ્ય પુસ્તકલય
વિનંતા ગ્રંથ

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ : અમદાવાદ

વિજ્ઞાન

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અંખરું મારિકઃ નવેમ્બર ૧૯૭૨

૧૪૩

ગીતનો અંત

હું મુજ ગીતિ

આકુળબાકુળ આમ

લોકના સહેશને શું આંખે ?

ત્યાં મળશે શું તવ મૃત પ્રીતિ ?

કે કે જ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો

ગતિ અને મૂલ્ય

ઇતિહાસમાં હમેશાં સમાજ સ્થગિત થતો દેખાતો હતો, જુના ઢાંચામાં જીવતા રહેતો જણાય ત્યારે, એ 'સ્થિતિ'માંથી તેને બહાર કાઢવાની તાકાવેલી સૌ લોકકલ્યાણ-વાંછુઓને દેવે જાગે એ સહજ છે. આવી તાકાવેલી સેવનારઓ સ્થગિતતા (સ્ટેટસ કો) સામે ગતિશીલતા (ડાયનેમિક્સ)નો પુરસ્કાર કરે, તેના ઉપર વધુ ઝોક આપે એ પણ આવકાર્ય છે. પરંતુ, ઇતિહાસની એ કડચુતા છે કે આ પ્રકારે સમાજમાં પરિવર્તન આણવાની તાકાવેલી અને અધીરાર્થ પોતે જ ક્રાંતિકારી લક્ષણ હોય, 'ગતિ' એ જ જગતે કોઈ મૂલ્ય હોય એવો ભાસ પેદા થતો રહ્યો છે. વળી, 'ગતિ' શબ્દ પણ મોજો—પોચા લાગે છે ત્યારે આ ગતિવાદીઓ કમ' (એક્શન), અને એપીય પ્રતિષ્ઠા ન થાય ત્યારે, આશ્રય વધીને, સંપૂર્ણ (સ્ટ્રમલ) શબ્દ પ્રયોગે છે.

આમ, 'ગતિ', 'કમ', 'સંપૂર્ણ' એવા પ્રયોગો પોતે જ કોઈ સ્વતંત્ર મૂલ્ય હોય, અને કેમ નહો, વિધાયક મૂલ્ય હોય, એટલે કે ધૃષ્ટ ઉપકારક પરિણામદાયી હોય, એવો આભાસ પેદા કરવામાં આવે છે. આ પછી તો, લેખકોની અને સંપાદકોની ભાવનાલા નામે છે: પ્રગતિશીલ, ઉદ્ધામ, લોકવાદી ક્રાંતિકારી વગેરે. એક વાર આવા લેખકોત્તર જોઈ જાયું — વાતાવરણ બિચું થયું — પછી તો, જે કોઈ જોઈએ તેમ જોઈએ તે સત્તામાં હોય વા ઉચિત જોઈએ (સ્ટેટસ) પર હોય એના મુખમાંથી જે કોઈ શબ્દ કે સૂત્ર સરે એ બધા જ પ્રગતિ-ક્રાંતિ વગેરે લેખકો સાથે સંકળાર્થ જાય છે. આનાથી બિચું, એટલે કે, જેઓ સત્તાના વિરોધીઓ હોય એ તો ઠીક, પરંતુ, સત્તાની સાથે નથી અથવા સ્ટેટસના વત્તળથી બહાર છે એ સૌ સ્થગિતતાવાદી (સ્ટેટસ કોવાદી), સ્થિતિવાદી (સ્ટેટિક), આચાર-વિરોધી (એન્ટિ એક્શન), તરંગી (યુટોપિયન) અને લોકચત્ર (એન્ટિ પીપલ) પ્રસાધાતી કરી જાય છે.

આપણે ત્યાં ઇન્દિરાજીએ અર્જુન કો-એક્શન વિભાજનમાં વિજય મેળવ્યો ત્યારથી ઇન્દિરાજીની સમાજવાદીઓથી માંડી નકસલવાદી સામ્યવાદીઓ આ પ્રકારની આભાસવા પેદા કરતા રહ્યા છે. ઇતિહાસમાં અવારનવાર જેવા અજાણ્યા અને વિકૃતિ દેવારિક રાત્રિયું લક્ષણ છે. એમાં કેન્દ્રસ્થ 'ફેક્સી' એ છે કે ગતિ એટલે જ પ્રગતિ, સ્થિતિ એટલે જ પીડા.

જડ કે એતનનાં સ્થિતિ જેવું કશું કદી હોતું નથી; 'પદાર્થ'માં 'ગતિ' (મોશન)નું લક્ષણ ધરાવે છે, એ વિજ્ઞાનનો સ્વીકૃત સિદ્ધાન્ત છે. વિજ્ઞાનની આ સૈદ્ધાન્તિક વાત

જવા દર્શાવે. વ્યક્તિજીવનમાં કે સમાજજીવનમાં પણ ગતિ અતર્નિહિત લક્ષણ છે. છતાં, સમાજજીવનમાં, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરતાં, સ્થિરતા અને પરિવર્તનશીલતાના ગાળા જરૂર ગણાવી શકાય. પરંતુ, સ્થિરતા એટલે સ્થગિતતા (સ્ટેટસ કો) અને ગતિ એટલે (ડાયનેમિક્ઝમ) એમ માની લેવાને કારણ નથી.

સૌથી પ્રથમ એ વાત સમજવી જોઈએ કે 'ગતિ'ને પોતાનું કોઈ મૂલ્ય નથી; 'ગતિ' પોતે સંઘર્ષ દ્વારા શક્તિ(ઉર્જા—પાવર)નું સર્જન કરતી હોય તોપણ ગતિ પોતે મૂલ્યરહિત—નિર્ગુણ છે. કેમ કે ગતિ-શક્તિમાંથી આપોઆપ 'પ્રગતિ' જન્મતી નથી. ગતિ-શક્તિ અવગતિ અને અધોગતિ અથવા પ્રગતિ અને ઊર્ધ્વગતિ એવા બે વિરોધી પ્રકારનાં પરિવર્તનનું વાહન સર્જે શકે છે. આમ, ગતિ-શક્તિ આગળ કે પાછળ, ઉપર કે નીચે લઈ જાય છે એવું કહેતાં, દિશાસૂચન થતાં, તેમાં મૂલ્ય-પ્રવેશ થાય છે. અતિનો આ પ્રકારનો દિશાસૂચન સાથેના આપણો અધ્યાસ ઉચે, આગળ એટલે કે ઇષ્ટ, શુભ, મંગલનો અને નીચે, પાછળ એટલે કે અનિષ્ટ, અશુભ અને અમંગલનો અર્થ જોડી આપે છે.

ગતિનું સ્વતંત્ર મૂલ્ય સ્વીકારવા જતાં મૂળ હોય એ પ્રવેશ છે કે કપાંક કયુંક હલન-ચલન થયું, આદિહન થયું, ઍકશન દેખાઈું ત્યાં બધે આહોવાવ જાગે છે—આકર્ષણ જાગે છે; સ્થગિતતા-જડતા કરતાં હલનચલન સારું. સ્થિરતા કરતાં આદિહન સારું. અકર્મ કરતાં કર્મ—ઍકશન સારું એવું લોજિક જનમતાં આ ગતિ-હલનચલન-ઍકશનનાં ઇષ્ટાનિષ્ટ શુભાશુભ ગુણલક્ષણો તરફ એટલે કે મૂલ્ય તરફ ઉપેક્ષા જાગે છે. અને જેમ ગતિ, આદિહનની માત્રા વધુ, ઍકશનનો ઉત્પાત વધુ એમ વધુ પ્રગતિ, વધુ ક્રાંતિ એવો ભમ જાગે છે. પરિણામે ખેત્રની દિશા તરફનું એક ધીમું કદમ ભરી શકાતું હોય તે તે પ્રગતિ છે, તે ક્રાંતિની દિશાનું કદમ છે અને ખેત્રથી ઊલટી દિશા તરફનું પચડું જેટલું વધુ ઝડપી એટલું વધુ ભમરૂપ છે એ પાયાની સમજ પ્રત્યે ઉપેક્ષા જાગે છે.

દાહની સ્થિતિ

ગતિ 'જ' માપ દૃષ્ટિએ 'બ' ગતિ કરતાં ધીમી અથવા ઝોછી ગણાય. એમ છતાં મૂલ્ય દૃષ્ટિએ 'જ' ધ્યેયની દિશામાં આગળ વધ્યો ત્યારે 'બ' ઊલટો દૂર ગયો છે. અને કે ક્રાંતિદાસમાં 'પીછેહઠ'ના ગાળા પછી, સમાજ વધુ ગતિએ 'આગેરૂઝ' કરવા પામ્યો હોય એવાં દૃષ્ટિા મળે. વળી, અને કે આપણામાંથી જેમની ઇષ્ટ-અનિષ્ટ, શુભ-અશુભ વિશેની પરિકલ્પના—વિભાવના વિગત હોય તેમને તે અનુસાર પરિણામ દેખાય એટલે કે, હું જેને ઇષ્ટ—શુભ લેખું એને તમે અનિષ્ટ—અશુભ લેખો એમ જાને. આમ, જેની જેવી કસોટી તે. અનુસાર મુલવણી લાલે ચતી—એમ જ થાય. પરંતુ મુદ્દાની વાત મૂલ્યસર્જનની સમજ અંગેની છે તે એ કે મૂલ્ય 'ગતિ'માંથી આપોઆપ પ્રગટતું નથી; દિશા-ધ્યેય તેનું શુભ-શુભ લક્ષણ સૂચવે છે.*

* મોટા ભાગના ચિંતકો પ્રગતિને બાંકીચૂકી છતાં એક દિશામાં આગળ વધતી ધટના તરીકે અથવા સ્પાયરલ (ચક્રાકારી) ધટના તરીકે વર્ણવે છે; તે કેટલાક વર્ધમાન વર્તુળક તરીકે અને કેટલાક કેવળ અવરધ ધટના તરીકે આલેખે છે.

મૂલ્યની આ પ્રક્રિયા પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરીને, જેઓ એકજનને જ પરમ મૂલ્ય માનતા આત્મા છે તેઓ 'એક બ્રહ્મ' માઓ, એ સુવેરા તથા નકસલવાદીઓને મહાન સામ્યવાદી ક્રાંતિકાર ગણુશે; ફરી સામ્યવાદીઓને મવાળ ક્રાંતિકાર લેખશે; વર્ગવિચ્છેદી સમાજવાદીઓને 'ઉદ્ધામ' તરીકે આવકારશે; ઇન્દિરાવાદી સામાજવાદીઓને 'ડાબેરી' કહી પ્રમાણુશે અર્થાત્ સશસ્ત્ર, ઝેરીલા યુદ્ધ જેવા ઉત્પાતવાદીઓ સર્વત્રેષુ, સરમુખત્યાર સત્તાના ઉત્પાતીઓ એનાથી ઊતરતા, વર્ગવિચ્છેદીઓ એનાથી નીચે... અતે સરકારી નોકરશાહી સમાજવાદવાળા છેક છેત્તા. આમ, જેમનાં ગતિ-એકજન-ઉત્પાત વધારે તે તેમની કમિક શ્રેણીમાં સર્વોચ્ચ ફરશે. આ ન્યાયે, આ સિવાયના બધા 'સ્થિતિ'ના ઉપાસકો; એથી કરીને તેઓ સ્થાપિત કિતધારીઓ, સ્થગિતતાવાદીઓ, પ્રત્યાષાતીઓ, પ્રતિક્રાંતિકારીઓ, સ્વરાજ્ય પૂર્વેનાં વસોમાં ગાંધી તેમના અદિસાના રચનાત્મક ભાગને કારણે આવી કેટેગરીમાં ગણાયા હતા; સ્વરાજ્ય બાદ ગાંધીથીય અધિક સુદ્ધમતર, સુદ્ધમતમ ભાગનો પુરસ્કાર કરનારા વિનેાયા, નમપ્રકાશ ગણાઈ રહ્યા હતા, હવે શક્તિમય લોકશાહી ભાગની નિષ્ઠા ધરાવવા માટે રાજ્ય, કૃપાલાનીશ્ય એમાં અણુભ છે. બફે, ગાંધીવિચારને સેવવા મથનારા સૌ 'એન્ટિપોપલ' કેટેગરીમાં ફેંકાઈ ગયા છે।

ગતિ-શક્તિ-કર્મ(એકજન)-ઉત્પાતનો આવેશ આવી મૂલ્ય-વિકૃતિ પેદા કરે એમાં કરી નવાઈ નથી.

કેવળ ગતિ અને ઉત્પાતના આશકો રચૂળ કર્મને જ મહત્વ આપે છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી. તેઓ વૈચારિક ક્ષેત્રને પણ ખાસ મહત્વ આપે છે. તેમનામાંના મોટા ભાગના વર્ગદ્વેષની વિચારધારાને ક્રાંતિનું ખીજ લેખે છે; હિંસાને ક્રાંતિની દાષણુ લખે છે; વર્ગીય સરમુખત્યારીને ક્રાંતિના આધારસ્તંભ તરીકે પુરસ્કારે છે. આમ એક છેડે માકસવાદી વિચારધારાના જાગ્રત-અજાગ્રત અનુયાયીઓ જેવા મળે છે. બીજે છેડે રાજનીયશ્ય જેવા શૂન્યવાદીઓ-ઉત્સાહનવાદીઓ છે જેઓ એમ માને છે કે સ્વકેય બધાના પરિહાર કર્યા પછી, અથવા જેવું હશે તે આપોઆપ જગી જશે. અથવા તો કેવળ સ્વચ્ચક્રતા ઉપર ક્રાંતિની ક્રમારત રચવા મથતા નવા મુટોપિયનો (ફ્રીડન બેન્ડિટ આદિ), તથા વત્તાન કે જાવિધ્વની કરી ચિંતા કરવાની જરૂર ન બેનારા મંપૂર્ણ નિષેધવાદી દિખી આદિઓ, જાણ્યેઅજાણ્યે, અધાધીના તત્ત્વજ્ઞાનના પુરોગામીઓ સમા ધસી આવતા દેખાય છે. આ બધા ક્રાંતિકારીઓ ક્રાંતિની સમગ્રતા — આમૂલામ્રતા સ્વીકારતા હોય તોય તેમનો એ સ્વીકાર જ્વહારમાં એ સમગ્રતાના જ છંકારસમેા જેવા મળે છે.

૨૦-૧૧-૭૨

—સોગીલાલ ગાંધી

સ્થિતિ

૧

૨

૩

૪

પરંતુ આ બધા, ઉલટો તો, સમાજના વિકાસની પાતપોતાની વિચારના અનુસાર ગતિની દિશા બિખંચાઈ અથવા અધઃપતનની સૂચવતા હોય છે.

નોંધપાત્ર નવવળાંક

અમદાવાદની પેટા ચૂંટણીના આશ્ચર્યકારક એટલા જ આવકારલાભક પરિણામે ભારતીય લોકશાહીમાં એકશાહીની આશંકાથી અપ્ધરજીવ સડુને કંઈક દેવાધારણ બધી છે.

એમાં શ્રી ભાવળંકરને ચૂંટણી પ્રચાર રમતના નિમિત્તે વશવર્તીને જે મરિમાભરી રીતે ચાલ્યો તે પોતે પણ તેમના વિજય જેટલી જ — જઈ એથીયે અઠકા નોંધપાત્ર ને નમૂનેદાર ધટના છે. હોવાનો નહિ બચાવતા જેવી દેખાતી નાની-જામતથી માંડીને ચૂંટણી ખર્ચની નિર્ધારિત મર્યાદાને વળગી રહેવાના સંકેપ લગીના ભાવળંકરના આમહો પોતે જ એટલી મોટી વાત હતી કે એના પ્રકાશમાં વિજયપરાજયનાં લેખાંગેમાં ગોણી ઠીસે છે.

‘બૌદ્ધિક’ નામની દરતીનું હોવાપણું અને વળન-પડાવણું આપણા રાજકારણમાં સ્વીકારાતું આવે છે. એ સંજોગોમાં બૌદ્ધિક પાસે અપેક્ષિત ભૂમિકા વિશે પણ ભાવળંકરની એકંદર ચૂંટણી-કામગીરી દ્વારા, આમ, ઠીક જ્ઞાન ખેંચાયું. કેએસના વિભાજન પછી બૌદ્ધિકમાત્રને માટે ઇન્દિરાપરત્ત ડાંગેરી હોયું એ લગભગ વ્યાખ્યાયિત અનિવાર્યતા સમું અને યત પ્રતિશત દેશનેય મનાવા માંડ્યું હતું એવામાં આ બન્યું તે પણ સાડું જ થયું. લોકશાહીનાં કે આર્થિક-સામાજિક ન્યાયનાં કે રાષ્ટ્રનિષ્ઠાનાં મૂલ્યોને કાઈ વર્ગ વા વ્યક્તિનો એકાધિકાર માનવાની, ઇતિહાસનું સંપૂર્ણ સહ, સંપૂર્ણ લોજિક અમુક જ પક્ષમાં હોવાની અને એ અચૂક હોવાની મુખ્ય કે અંધ શ્રદ્ધા પરત્વે આ પરિણામ પુનર્વિચાર પ્રેરે એમ ઇચ્છીએ. કેએસવિભાજનના દિવસોમાં ઇન્દિરાજી

અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે એમને પોખવા મળેલા છુદ્દિલી સંમેલનમાં એમણે કહેલું? ‘હું તે આપને શું કહેવાની હતી? આપ તો છુદ્દિલીઓ છો, અમને માર્ગદર્શન આપવા લાયક છો.’ ઓક્ટોબર-નવેમ્બરના અમદાવાદમાં એક બૌદ્ધિકના માધ્યમથી જે બન્યું એમાં રહેલ માર્ગદર્શનને દિલીશ્વરે પામી શકશે?

અને છતાં, સામે પક્ષે, બધું જ પોરસાઈ જવા જેવું કદાચ નથી. સત્તારક પક્ષની આંતરિક સત્તા-મારીથી માંડીને તે એકાએક લોજી-કાપ જેવી સરકારી કલ્પનાશત્પતાએ પણ લોકમિત્તળને એકદમ મુખ્ય કરી આપવામાં આંછો ફાલો નથી આપ્યો. આ વાત એક કોરે મુઠ્ઠાએ ટોપણ બંને મુખ્ય ઉમેદવારોના પ્રચાર દરમિયાન જે સામંતી માનસ છતાં ધર્માં તેમ જાત-તપાસ કરવા પ્રેરે તેવા છે. ‘ઇન્દુલાક્ષનો વારસદાર કોણ?’ જેવી તફન બિન-મહત્વની ને કેવળ ભૂમિકા બાબતને ચૂંટણીનો સુદ્ધ બનવા દેવામાં પ્રબળગૃહિતો તો ઉદ જ ભડી જાય. બીજું એક ઉદાહરણ આપું તો બળાત્કારના કિસ્સામાં સંઘિવાયેલ નખીરાના પિતા શાસક કેએસના અમણી હતા એ હકીકતને ચળાવનારાઓએ પણ લોકશાહીની સેવા તો નથી જ કરી.

આ બધું છતાં, શ્રી ભાવળંકરને મળેલી સર-સાઈની માત્રા જોતાં, લોકમત પુનર્વિચારને પંથે છે એમાં શંકા નથી. પુનર્વિચારની આ પ્રક્રિયા જ તો લોકશાહીના ભાવિને અંગે આશા બંધાવે છે. આ આશાવાદના નિમિત્ત અને સંકેત બનવા માટે શ્રી ભાવળંકરને અભિનંદન!

પ્રકાશ ન. રાહ

દસ કાવ્યો | બાહ્યો

૧ વિનિમયો

નિસર્ગમંદિરના સજીવ રત્નો
ક્યારેક સંદિગ્ધ શબ્દ ઉગ્યારે છે.
પ્રતીકોના અરણ્યોમાંથી મનુષ્ય પસાર થાય છે
પ્રતીકો એને પરિચિત નજરેએ તાકી રહે છે.
વિવસના પ્રકાશ અને રાત્રિ જેવી વિરાટ
કોઈ સપન અને સમય એકામકતામાં
ફરના રથને મળી જતાં
પ્રશ્ન પડ્યાઓની જેમ
સુમધી રંગો અને જ્વનિઓ પરસ્પરને પ્રતિવચન
આપે છે.

સુમધી, નવજાત શિશુનાં અંત જેવી તાણ સુમધી
ઓખો સંગીત જેવી મધુર સુમધી
શીલરાણ જેવી લીલી સુમધી
કેટલીક દુષ્ટ, સમૃદ્ધ આક્રમક સુમધી
અનંત વસ્તુમાણા જેવી વિસ્તૃત દાખવતી
બેન્જોઈન, કેરમા કરતૂરી ને લોળાનની જેમ
કેન્દ્ર અને પ્રાણના આહવાને માથે છે.

૨

અન્યાણી સુમધ

જિભાભરી કોઈ શરદની સાંજે
આંખો મીંચી પડે પડે પડો પડો
તારી ગરમ છાતીની છાંને આસમાં બસું છું
ત્યાં

સૂરના ઓધારા તેજથી જ્ઞાનદળા
આશ્વાદક સમૃદ્ધિઓની આદરતાને નજરાતનર
બેઈ છું

કોઈ અલસ ટાણ.
વિરલ જ્યો અને પુષ્ટ રૂપોથી લગતી નિસર્ગ
સ્નાયુબદ્ધ પુરુષાતનભર્યા કરીરધારી પુરુષો,
આશ્વકારક રીતે નિષ્કપટ આખોવાળી અંધો,
તારી ખુશખોથી જેવાતો દુ
આવી ચલ્યો છું કોઈ માથાવી પ્રદેશોમાં
કૂવાથળ ને સદેથી ખાંચોખાંચ
ખારા મોળાંઓથી લસતો કંઠો,
લીલા તમાસજ્યોની ગંધ દવામાં પ્રસરતી
ધાણેન્દ્રિયને લરતી
ખારવાઓનાં ગીત સાથે કાળબ સુધી પહોંચી
ભય છે.

૩

શિયાળો

હમણાં જ આપણે દંડાગર પડાયાઓ વચ્ચે
ફેંકાઈ જઈશું.
આપણા વિવિધ ગ્રીષ્મોના તડકાઓને વિદાય,
બહુ દ્રંકણવી હતા.
શિયાળું ઉષ્ણોને પડતાં સાંભળું છું.
હર કરતોક એમના ફેંકાવાનો અવાજ વાગમાં
અથગાય છે.
હરી એક વાર આખો ને આખો શિયાળો માગમાં
આવી પડશે.

રોપ, તિરરકાર, પીડા, લાખ કઠોરતા અને વેદ
ને હું પ્રદેશના સ્વયં પેઠે
મારું હૃદય એક લાલકાક જરૂરનો કટકો બની રહેશે.
એક પછી એક ઈશ્વરનાં લાકડાંની પાટો
પટકાતી સાંભળી સાંભળી હું દ્રુષ્ટ છું.
પાલખ બાંધતી વખતે પડતો દયોગનો બોદો પડ્યો
આવો જ હોય છે.
મારું મિનારા જેનું ગજજ બળે છે
અંઝાવાતોના એકધારા ભારેખમ આપાતોથી ચૂરચૂર
ધર્મ રજુ છે.

લાકડાંની પાટોના એકધારા ચક્રારઓથી
આમ ફેંકતો ને તેમ ફેંકતો હું તરંગે ચડું છું.
કપાક શળપેદી તીમાર કરવા માટે
બહુ જલદીથી ખીસા કોકાઈ રજા છે ?
શળપેદી, પશુ કોને માટે ?
કાલ સુધી ગરમી હતી પણ આજે શિયાળો છે.
વિદામ શબ્દો હોય તેમ રહસ્યમય અવાજો
પડધામા કરે છે.

૪ ભિલ્લી

એક પુષ્ટ મુખ અને આકર્ષક રૂપાળી બિલ્લી
બળે પોતાના ઘરમાં ફરતી હોય તેમ
મારા મગજમાં આમતેજ અટકાફરા કર્યા કરે છે.
એનો અવાજ એટલો બધો આછોખાતલો છે
કે એનું આંકિ તમે ભાગે જ સાંભળી શકો.
પણ એનો અવાજ આછો હોય કે કોઓ હોય
હમેશા ઘેરા અને સખન હોય છે.
આ છે એનું વિશિષ્ટ આકર્ષણ
આ છે એનું રહસ્ય.
મારી ચેતનાનાં ઘેરાં જિંદગીમાં નીતરતો જતો
મૌનિકપુનદો જેવો અવાજ

કોઈ મધુઈદી જેમ મારામાં પ્રસરે છે.
મંત્રદળની જેમ અને હર્ષોન્મત કરે છે.
મારી કઠોરતમ વેદનાઓને શમાવે છે.
આ અવાજ પ્રસવતાથી ભયો ભયો છે.
લાંબામાં લાંબા ઉગ્યારો કરવા માટે એને શબ્દ
જરૂર ન

બધું જ નર્મો ફરિસ્તામાં હોય તેનું
સૂક્ષ્મ અને ચંચાદી પશું છે,
તેની છે રહસ્યમયી હૂર જેની બેનમૂન બિલ્લી
મારા હૃદયના ઉત્તમ વાદ્યને ધસાઈને
તારો અવાજ જે સંગીત જન્માવે છે
તે જન્મતનું કોઈ વાયોલિન બો
અમે તેવા અવેદનશીલ તાર પર તાલિ જન્માવી શકીએ

એના કચ્છર રૂપાળાં રંગોમાંથી
એવી તો મધુર સુગંધ પ્રસરે છે કે એક સાંજે
એકાદ વાર, હા એકાદ વાર જ રતો
એને પંખાળતાં પંખાળતાં હું મુગ્ધથી ભયો ભયો
મર્મ મયો દે

ઘરની હેવાયેલી આ બિલ્લી
એની આસપાસના જગતમાં વસતુને માપે છે
વસ્તુ પર અધિકાર જમાવે છે, વસ્તુને પ્રેરે છે
આ હૂરી છે કે દેવ ?
લોહચુંગક તરફ બેઠાતી હોય તેમ મારી આંખો
મારી આ ત્રિષ બિલ્લી તરફ બેઠાય છે
હું જ્યાં એના તરફ નજર મારું છું ને મારામાં
જેઉં

તો
અગાંઝા દીવા જેવી
અગહળતા મધિ જેવી
મારા પર મંત્રમુગ્ધ મંત્રાયેલી એની આછી કામીઓ
આવને નોઈને આકર્ષક પાતું છું.

આ જગતની બહાર, કયાંય પણ

કરિષતાસ જેવું જીવન છે. અહીં બધા જ દરદીઓ પથારી બદલવાની ક્ષમણથી પીડાયા કરે છે. કોઈને એમ છે કે કોમ્પરેસ સામે હોમ ને દુઃખ ખરે તો સાડું. કોઈને એવી પથારી આવી નહીં થાય તો સાબન ચર્મ જવાશે, એમ છે. મેંજ બાણે કેમ, અને એમ લાગ્યું કે જ્યાં હું ત્યાંથી બીજે ખસું તો સાડું લાગે. અને આ ખસવાના પ્રશ્ન વિશે મારામાં સારી એવી મડમથલ ચાલી છે.

“બોલ માંસા જીવ, તને લિસ્થનમાં ગમે કે નહિ? ત્યાં હૃદયો પ્રદેશ છે, અને કારિયાની જેમ જુ બ્યાનદમાં આવી જઈશ. સામરકાંઠાનું આ નગર છે, કહેવાય છે કે આખું નગર આરસનું બાધેલું છે અને લોકોને વનરપતિ તરફ એવી તો મગ છે કે બધા જ ગાડવાં ઉખેડી નખાવ્યાં છે. પાણીમાં પ્રતિબિંબનું, ખનિજ વસ્તુ ને પ્રકાશનું આ નગર તને જરૂર ગમશે.”

પણ માંસાએ કોઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

“તને શાંતિ ગમે છે અને ગતિચાર ગમે છે? તો સ્વર્ગીય ધામ હોલેન્ડ કેવું? મ્યુઝિયમમાં એને જોઈ જોઈને તે વારંવાર વખાણ્યું છે. કદાચ ત્યાં તને ગમશે જ. અને મરાનના દરવાજાઓની લગોલગ જ ખડકાયેલી સદ અને કૃષાધિભોની ગિરદીનો તેજા શાખીન છે. પછી રાટરદમ ગમે કે નહિ?”

મારી માંસાએ મૂંગો રહ્યો

“કદાચ તને ખાટવિયા ગમશે. ત્યાં વિપુલદર્શિ સોન્ડર્પ અને મુરોપની પ્રતા બનેનો સંગમ છે.”

એક દરદી નહિ. માંસાએ, મારો મરેલો છે કે મુંડ

“તું જગતની એવી કક્ષાએ પહોંચ્યો છે કે તારી પીડામાં તને બ્યાનદ આવે છે? એ એમ જ હોય તો, ચાલ, લગભગ મૃત્યુ જેવા જ પ્રદેશોમાં ભાગી છૂટીએ. તને જેવું જોઈએ છે એવું જ બધું મળી રહેશે. આપણે રોનિયો માટે આપણા મિત્તર ઉપારીએ, અરે એથી પણ આગળ જઈએ, બાસ્ટિકવા છેક છેડે જઈએ. અને તારી મરણ હોમ તો જીવનથી પણ દૂર છેક ઉત્તર ધ્રુવ પર કેરાતાંયુ તાણીએ. ત્યાં સૂઈ અજડતો જમીનને રપશે છે ને અધાર-ઉભાસના વાચકેરા એટલા ધીમા છે કે કોઈ વૈવિધ્ય રહેતું જ નથી. એક-ધારાપણું સાંધા કરે છે. એકધારાપણું એટલે લગભગ અધી શત્પતા. ત્યાં આપણે દીપકાંલ પથે ત અધારમાં સ્નાન કરીશું. આપણા મતેરંજન માટે અરોરા બોરેઆલિસ નરકમાં બિડતા આગતજુખાના પ્રતિબિંબ જેવા સમયે સમયે યુવાની કણસલા ધમાં કરશે”

આખરે મારો માંસાએ જાગ્યો અને મોટેથી જરાડ્યો, એવું હવાજાનું વાક્ય:

“કયાંય પણ... આ જગતની બહાર ...કયાંય પણ...”

૬ ઝેર

મદિરા, ગમે તેવા ગમખવાર ઝોરડાને પણ
આવીશાન અસખાખમાં પથરી નાખી શકે છે.
અને એની સોનેરી આબખા
વાળછાયા અસ્તંગત સુધની જેમ
અનેક અકલ્પ્ય ઝરખાઓ રચી શકે છે.
અરીશ્વ, સીમા વગરનાને વિસ્તારે છે, અંત વમરનાને
લંબાવે છે

સમયને ઘટ કરે છે, કામનાને વિસ્તારે છે
ધેરા અને ધેર આનદોથી પ્રાણને ભરી દે છે.

પથુ
તારી લીલી આખિમાંથી વહી આવતા ઝેરને
કેઈ પહોંચી શકે તેમ નથી.
આખિમાં પડ્યો મારો છવ મૂળે છે.
પોતાના બિચને ઉધું પલટાયેલું બાળે છે.
આખિનાં કારમાં જડાણોની તરસને છીપવવા
મારાં સ્વપ્નો પર સ્વપ્નો ભમરતાં આવે છે.
ને

તારી તિલસરાતી ભયાનક તેળખી લાળ જેવું
તો અહીં કેઈ જ નથી.
મારા સેતાપલીન છવને વિસ્મૃતિમાં કુખાડે છે,
ધુમાવે છે તે બેબાન થતાં સુધી ચકરાવી
મૃત્યુના કિનારા પર પછાડે છે.

૭ વેદના

લાંબી ચિતાઓથી પીડા, ચીખતા ચિત પર
છેક નીચે
ઠાંકણ જેવું આકાશનું સીકું ભારેખમ તોળામ છે.
અને આખામ ક્ષિતિજના ગોળાકારને ઘેરી વળે છે.
ત્યારે રાતના અધારથી ઘેરા દિવસ
એ આપણી પર વરસાવે છે.
આખી પૃથ્વી ગળતી કેટકોટડીમાં પટલાઈ ભય છે.
એમાં આમાચીડિયા જેવી સિંધ્યા

એની મહત્ત્વ પાંચોને દીવાલો સામે જઈને ઘસે છે.
અને માથાને જઈ જઈને સડેલી છતોમાં
અડળાવે છે.

વરસાદ જ્યારે એની લાંબી મુસળધારાઓને
આરે તરફ વિસ્તારે છે, ત્યારે
તોતિય જેલખાનાના સળિયાઓ જેવા આભાસ
થાય છે.

ચૂંચા ખીબત્સ કરોળિયાનાં ટોળાં આવીને
ચિતમાં ભળાઓ રચે છે,
ત્યાં અચાનક ઘંટાઓ જોરમાં વૂસે છે
ને ધર વગરના ભટકતા પ્રેતાત્માઓની કઠોર ચીસોનો
આરંભ હોમ તેવી
આકાશમાં ભયાનક ચિસાડીઓ ફેલાવે છે.
અને લાંબી સળગાડીઓ
કેઈ પથુ જ્વલતા સંખીત કે ઢોલના નાદ વગર
ધીમે ધીમે સરઘસ આકારે મારા કીનરમાંથી
ગુજરે છે.

પરાજિત સિંધ્યા ફૂસકાઓ ભરે છે
ને પાસવી જલમખેર વેદના
મારા નતમસ્તક પર
એનો કાળોતરો
ખવજ ફરકાવે છે.

પુરાતન કાળમાં

પુરાતન કાળમાં
જ્યારે પ્રકૃતિ એના રતિઆહુત્યથી
પ્રતિદિન વિપુલ પ્રસન્ના કરતી
ત્યારે
અને થાય છે કે
રાણીનાં ચરણ પાસેના કામુક બિલાડાની જેમ
હું કેઈ જુવાન વિરાટિક સાથે વરયો હોત.
ચેતનાથી પ્રફુલ્લતા એના ચરીરના અંગેઅંગને
તાકી રહેવાની
અને મુકતપણે નિકસતી એની ભયપ્રેરક કીડાઓને
જોઈ રહેવાની મળ આતી હોત.

એવી આંખોમાં તરતાં પ્રવાહી ધુમ્મસને કારણે
એના હૃદયમાં એ કોઈ કડુશુભ્યોત્તને ઉછેરી રહી
છે કે કેમ

એના વિશેનો તકવિતક કરવાનો આનંદ હોત.
મારી કુરસદે એના એકએક અંગને
શેષવાનું અને મધ્યું હોત.
એના વિચારો ધૂંટણોના વળાંકો પર ચઢ્યો હોત...
અને ક્યારેક ઓખના પ્રખર સૂર્યોથી કલાન્ત
સંભિમાં લંબાવીને એ જ્યારે સતી હોત
ત્યારે

કોઈ પવનની તલેટીમાં સતાં નાના જામડાની જેમ
એના સ્તનોના પાછાપાઓમાં હું સહીસલામત
ધોરતો હોત.

૯ અંખો

પ્રિયાતિપ્રિય, હું રમુજો જગાડ્યા કરે છે.
હું છે માડું સર્વ સુખ
હું છે માડું સર્વ કમંદ્ય
માઠ હશે તને સ્પર્શનો આનંદ, એ ધર, ધરની સંતિ
એ રમણીય સાંજ

પ્રિયાતિપ્રિય, હું રમુજો જગાડ્યા કરે છે.
સુશિગથી અજવાળાયેલી સાંજ
અંખોમાં શુભામી ધુમ્મસથી આત્મહિત સાંજ
તારાં સુકુમાર સ્તનો, તારું પ્રભુમાદું હૃદય
આપણે ઉચ્ચારેલા શબ્દો ક્યારેય તકિ રહે
ને

સુશિગથી અજવાળાયેલી સાંજ.

રમણીય સૂર્યોની એ બધી હૃદયની સાંજ.
ધેરું ચતુ આકાશ, એ ચાતાં આવતાં હૃદય
એ રાણી, જ્યાં સહેજ તારી પર ચૂકેલો
તો જાણે તારા લોહીના ફલગુચ્છને હું શ્વસેલો.
રમણીય સૂર્યોની એ બધી હૃદયની સાંજ.

દીવાલની જેમ આસપાસ સઘન થતી આવતી રાત.
અંધારમાં તારી આંખોમાં ઝમેળાતી મારી આંખ.
તારા આંચનાં પીતો આવતો માદક એર જેવાં
અમરત

તારી નિદ્રિલ પાનીઓને બાંધી રહેતા મારા પ્રભુમધેશ
દાય.

ને દીવાલની જેમ આપણી આસપાસ સઘન થતી
આવતી રાત.

અંધર હણોને પુનઃજીવિત કરવાનો મારી પાસે
કસમ છે.

તારા જોળામાં પડ્યો ફરી મારો ભૂતકાળ છતું છું.
તારી કમળીય દેહકલા અને તારા સુકુમાર હૃદયની
બહાર તારાં અસહ્ય સૌન્દર્યને શેષવાનો શો અર્થ?
અંધર હણોને પુનઃજીવિત કરવાનો મારી પાસે
કસમ છે.

સામરના લીંડણોમાં પડ્યા સૂર્યો,
પુનઃ પુનઃ જગમી આકાશમાં પાછાં ફરે તેમ
અતસ આતરગદનોમાં પડ્યાં
એકબીજાને દાધેલા એ કોલ, એ મહેક એ
અવિરત યુગનો

ફરી સજ્જ થશે ?
એ કોલ ? એ મહેક ? એ અવિરત યુગનો ?

૧૦
આલ્પેદ્રોસ

સાગરનાં તોતિંગ આલ્પેદ્રોસ પંખીઓ કાળાં ઊંઝણુ તરતાં
વહાણુની પાછળ પાછળ વહેતાં સફરસ ગીઓ અલસગતિએ સરતાં
ખસારીઓ ખાલી ખાલી કેવલ મળકર્ગા કેંઈકની પાંખ પકડતાં!
તૂતક પરે જાલી જાલીને જરાક સૌને પાયરતાં કરી પહોળાં
ફફાવે બે બાણુ હલેસાં સમા લગડતાં પાંખપીછાંઝિયા ધોળાં
સાવ કઠંગા શરભિલ બને, બધાં જૂરા આકાશના ચળવી બોળાં!
દાણુ પહેલાં જે ફૂટ્યાં, તે વચ્ચે ફૂડાં થાં પંખાળાં આ પ્રાણી!
ઠોક આંચમાં હોકલી ઠોકે, ઠોક આંધીને ટાંગ રહેતું તાણી
ખોડાની પેઠે ખચકાતાં, ઊંચી ઊંચી આકાશરવાના દિલ્લોળનાં સહેલાણી!
જંઝાને ચૂમતાં ભાએ, નીચેથી છૂટતાં તીરાની તો ઠેકડીએ ઉડાડી
હલદલ વાદળ વસનાર ફરિસતા પંખી સમા કવિનીયે ફિરમત બાડી
દેશવટે ધૂમે ભૂમિ પર, વિરાટ વચ્ચે લગડે પાંખ બચાડી!

અનુ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

મારી મૃગનૈની | મનસુખ વાચેલા

હવે તો રંગે રંગે અંધારું*
મારી મૃગનૈની ખોવાણી,
શીલા પાણીમાં મંગાવો,
કાળા કાકીયા રંગાવો,
ધોળા ઉભંગરા ભંગાવો... મારી મૃગનૈની...
મારા જંદ-કંદને કાપો,
તારા ભીતિ-ભીતિ છાપો,
ભારા ગવડિયાને આપો... મારી મૃગનૈની...
હું તો આંખચુંનો જંધાણી,
હું તો કીકી આ રંગાણી,
'તું'થી વાત હવે લંબાણી... મારી મૃગનૈની...
હાથે હાથ બાંધે દો તાલી,
સાથે સાથ બાંધે દો ખાલી,
સાતે સાત સમંદર ખાલી!

મારી મૃગનૈની ખોવાણી
એતું રંગે રંગે અંધારું!

સમકાલીનતા અને આધુનિકતા :

જીવનમાં અને સાહિત્યમાં | શ્રી સૌમ્યેન્દ્રનાથ ઠાકુર

પ્રત્યેક યુગ પોતાની માંગ સર્જતે જ વિધના સ્વચ્છતામાં હાજર થાય છે. એ જ સ્વાભાવિક અને સ્વંત્ર છે. ખંડાસના સંસ્કૃત રહેવાસી મનુષ્યની જાતજાતની જરૂરિયાતો હોય છે, જાતજાતની અર્થસંક્રિયા સાથે તેને મુખ્ય પડે છે. તેના જીવનની અનોખી અપૂર્ણતા પૂર્ણતાની આકાંક્ષા સેવતી હોય છે. માનવ ઇતિહાસમાં એનાં દૃષ્ટાંતો કોઈ પણ નથી. એટલે જ આપણા જમાનામાં પણ આ યુગનો માણસ પોતાની માંગ સર્જતે સમાજના અભિવ્યક્તિમાં હાજર થાય એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી.

માન એક વિશેષતા આ જમાનામાં એવામાં આવે છે. આ જમાનાનો માણસ માન પોતાની માંગથી રજૂ કરીને જ અટકતો નથી, તે પોતાની માંગથી બેઠેર જાતજાતની લેખક સંગ્રહ છે, ત્યારે જ તેને સંતોષ થાય છે. એ લેખકો કોઈ બાબતે વિચારણા માણસે તૈયાર કર્યાં હોય તો તે આપણે નિશ્ચિત થઈ શકત, તો તો ખોટાં લેખકના ઉપદ્રવથી, આજ નહિ ને કાલ, આપણો છુટકારો થાય. પણ તેમ બનતું નથી. આ જમાનાનાં ખર્ચા લેખકો સમજીના કારખાનામાં તૈયાર થતાં હોય છે, રાજકીય પક્ષોના અખાડામાં લેખકનું ઉત્પાદન થતું હોય છે. તેને પરિણામે એઓ લેખક જોઈને વસ્તુ લેવા જાય છે, તેઓને જો એટલું હોય છે તે બનતું નથી, તેને બદલે ભગતી જ વસ્તુ લઈને લેઓ. ઘેર પાછા આવે છે.

ભૂલનો અને નુકસાનનો જો એટલેથી જ અંત આવતો હોય તો એ પણ કોઈ ઉપાયે સહી સહી શકાય, પરંતુ એનો એટલેથી જ અંત આવતો નથી. મુશ્કેલી તો ત્યારે જાય છે, જ્યારે ખોટી વસ્તુ લેખકને જોઈ સમી વસ્તુ તરીકે સમાજમાં ચાલુ થઈ જાય છે. માણસ લેખક-પૂર્ણની બની ગયો છે, વસ્તુને પારખવાની શક્તિ જ તે ખોઈ ગઈ છે. પ્રચારે આજે વિચારનું સ્થાન સર્વ ક્ષીણ છે, સ્વેચ્છા અને લેખક આજે વિશ્લેષણ અને વસ્તુની મૂલ્યપરીક્ષા કરવાના પ્રયત્નનું સ્થાન પચાવી પડ્યા છે.

આ લેખક-પૂર્ણની જમાનામાં રાજકીય દુરુપયોગ રોજ થયા કરે છે. 'રાષ્ટ્રીયકરણ' સમજ સૌશ્વિકા-વિગ્રમનું લેખક લક્ષ્યની ખાતે જાતી કુલાવીને કરે છે. એટલું જ નહિ, સમકાલીનતા અથવા સમસામયિકતાએ આધુનિકતાનું લેખક લક્ષ્યની કક્ષા અસિદ્ધિ અથવા અધશિક્ષિતોમાં જ નહિ, પણ સંસ્કારી વર્ગમાં પણ પ્રતિષ્ઠા જમાવી છે. સમકાલીનતાએ આધુનિકતાને છત્રવેશ ધારણ કરીને લોકોને કમવાની ભાવના રમત માંડી છે.

દરેક જમાનાની કેટલીક માંગ હોય છે. તે માંગ તે જમાનાનાં કેટલાંક લક્ષણ ધરાવતી હોય છે અને તે તે જમાનાના સમાજની અવસ્થાવિશેષની પ્રતિ-ક્રિયારૂપ હોય છે. એ માંગો પૂરી થઈ ગયા પછી તેમની કશી કિંમત રહેતી નથી. અમુક એક જમાનાના માનસમાંથી એ માંગો ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી

તે જમાનો વીતી ગયા પછી તે માણેની વાસ્તવિકતા રહેતી નથી. છોકરી જન્મે તો તેને ગંગામાં પધરાવી દેવી, પાંચ વર્ષની છોકરીનું લગ્ન કરે તો ગૌરીદાનનું પુણ્ય મળે એમ માનવું. અથવા સતીત્વનો મહિમા કરીને ઝીંને પતિના શયન સાથે બાળી મૂકવી — આ બધાં અસુકે જમાનાના સમાજના આચાર અને વિધિનાં અંગ હતાં, એની સાથે સમકાલીન ખાણસે બળવો પુકાર્યો, તેને પરિણામે એ રિવાજો અને વિધિઓનો સમાજજીવનમાંથી ત્યાગ થયો.

હાલમાં અદારમા સૈકામાં જમીનદારો ખેડૂતો ઉપર અમાનુષ્ય અત્યાચાર કરતા. આખી રાત તેમણે નીચાણવાળી જમીનમાં ભરાયેલા પાણીમાં દેડકાને હાકવાં પડતાં, જેથી જમીનદારની બાંધમાં દેડકાના અવાજથી ખલેલ ન પહોંચે. ગામ છોડીને ખેડૂતો ખીજે જઈ શકતા નહોતા, જતાં તો તેમને ભારે સળ થતી. આ બધી બર્બરતા દૂર કરવાની હાલના તત્કાલીન સમાજમાં ખેડૂતોએ માગણી કરી અને તેમાં તેમને શહેરના શિક્ષિત મધ્યમ વર્ગના લોકોનો ટેકો મળ્યો — હાલની કાંતિની આગમાં બધા અત્યાચારો બળીને ખાખ થઈ ગયા.

જમાને જમાને સમાજ એ રીતે જ પોતાના માર્ગમાંની આડખીલીઓને દૂર કરતો હોય છે. સમાજના આગેવાનો આમજનતાની સુખસમૃદ્ધના માર્ગમાં આડખીલીઓ ઊભી કરતા હોય છે. પણ આગેવાનોની એ વર્જિત સ્વાધિપરામણ્યતાને અથડામણ દ્વારા ચૂરેચૂર કરી નાખી સામાન્ય જનતા આગળ જવાનો રસ્તો કરી લેતી હોય છે. માનવસમાજની આગેકૂચનું એ જ મૂળ સ્ત્રવ છે. પણ એ આગેકૂચની બે દિશા હોય છે. એક તો સામાન્ય જનતાની માગણીઓ પૂરી કરવાની. એ માગણીઓ પૂરી થતાં જ સામાન્ય જનતા પ્રુથ થઈ જાય છે, તેથી વિરોધ તેઓ માગતા નથી. તેમની માગણીઓની મર્યાદા બહારના પણ કોઈ હકદારા હોઈ શકે એવું જ્ઞાન પણ સામાન્ય જનતાને હોતું નથી. તેથી અથડામણને સમયે, વિધવને વખતે જે સાહિત્ય સાધારણ રીતે ઊંચું યામ છે તેમાં સમાજના આગે-

વાન વર્ગની વિરુદ્ધ સમાજના બીજા વર્ગોની ફરિયાદો કે માગણીઓની માદી જ બધી જગ્યા રોડો લે છે; તત્તઃ કિમ્ ત્યાર પછી શું — એનો ઇશારો કે નિર્દેશ કયું જ એ સાહિત્યમાં હોતું નથી. માત્ર એવું કયું હોતું નથી એટલું જ નહિ, એ કોઈ સાહિત્યકાર પોતાના લખાણમાં એ બધી માગણીઓનાં જગ્યાત માવા ઉપરાંત બીજા પણ કયાની વાત કરે, કહે કે એ માગણીઓની મર્યાદા અથવા હદની પેસે પાર માનવસમાજનો વિકાસ થવાનો છે, અને જીવનની જુદી જુદી દિશાઓમાંથી તેનું જ સ્ત્રવન મળતું રહે છે, તો સામાન્ય જનતા અને તેના પ્રતિનિધિઓ એવા સાહિત્યને પ્રત્યાધારી અને જનતાના સ્વાધિપતિ વિરોધી સાહિત્ય બહેર કરતાં અયથક્રતા નથી. હાલની કાંતિ વખતે પણ એમ જ બન્યું હતું. રશિયાની કાંતિ વખતે પણ એ જ રિથિતિ યઈ હતી. ફ્રેંચ કાંતિ વખતે એક પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હતું જેને ખેડૂતોની અને મધ્યમ વર્ગની જરૂરિયાતો અને ફરિયાદોની -લાંબી માદી સિવાય બીજું કોઈ નામ આપી ન શકાય.

ફ્રેંચ કાંતિના ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે એ બધી સામગ્રી કીમતી હોવા છતાં તેનું કયું સાહિત્યિક મૂલ્ય છે કે કેમ, એ વિશે શંકા છે. પરંતુ તે જ વખતે કેટલાંક એવાં નિબંધો, નાટકો, ગીતો અને ચિત્રો સર્જ્યાં હતાં, જેમણે તે જમાનાની સીમાને વટાવીને સામ્યતાના પ્રદેશમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.

રશિયાની કાંતિના જમાનામાં પ્રમજીવી-સાહિત્ય નામધારી જાતજાતની ચોપડીઓ પ્રગટ થઈ હતી. તે બધીમાં મજૂરોની આર્થિક માગણીઓને વિવિધ રીતે રજૂ કરવામાં આવી હતી અને જેઓ મજૂરોની બધી માગણીઓ માનવાને તૈયાર નહોતા, અથવા મજૂરો જે કંઈ કરે છે તે બધું જ સોશિયલિઝમને અનુકૂળ નથી એમ કહેવાની જેમણે દિશત કરી હતી, તેઓને બુદ્ધિમાં કહીને તરકમાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. કેટલાંક વરસ સુધી બ્રાહ્મણની જેતી સારી થઈ નહોતી, તેથી શી રીતે

ખટાટાની ખેતીમાં વધારો કરી ખટાટાની ખોટ
ઝોછી કરી યકામ એ વિશે અને રશિયાની પંચ-
વર્ષીય યોજના ઉપર કવિતા લખીને દિમિયન
ભિષેદની રતાસિનના જમાનામાં લોચી કોટિના કવિ
તરીકે પ્રસંસા પામ્યો હતો. પોતાની માનસી
પ્રિયાના કપોલ ઉપર સફરજનનો રંગ છે, અને
તેની આંખોમાં અગ્નિની સિખા જેવી છે, એવી
કલ્પના કરવા માટે એક કવિને 'ખૂટ્વા' કહીને
વખોડી કાઢવામાં આવ્યો હતો, કારણ, અમજીની
નારીના કપોલ અને કાથની આંખો કદી એવાં
દોષ જ ન હોય. અમજીની સાહિત્યના દિમાખતિઓએ
ખૂટ્વે કે એ કવિ જરૂર દોષ ખૂટ્વાં ઝીના પ્રેમમાં
પડ્યો હોવા નોંધ્યો.

તેથી અમજીની-સાહિત્ય તરીકે રશિયામાં જે
આશુ તેમાં જીવનનું સાચું ચિત્ર જેવા ન મળ્યું.
પણ દૈનિક જાપાના તત્કાલીન સમાચાર કવિતાએ
મળ્યા અને વર્ગીત સ્વાધીનાં ચરમાં પહેરીને જગતને
અને માણસને જેવાને પરિચયે નીપજતાં નિખંધો,
વાર્તાઓ, નાટકો અને નવલકથાઓ લખાતાં હતાં,
તેને સાહિત્યમાં ખપાવી દેવાનો બધું પ્રયત્ન જેવામાં
આવતો હતો. જે વાસ્તવ પરિસ્થિતિ કે ઘટના
રોજના રસ્તે પડે નહીં પડે છે તેને હમ્મટ રજૂ
કરવાનું કામ વર્તમાનપત્રના લેખકનું છે, અને એ
બાજુ ઘટનાઓના બીતરમાં જે સૂત્ર રહેલું છે, જે
શકિતો કામ કરી રહેલી છે તેને પકડી આપવી,
એ સાહિત્યકારનું કામ છે. બાજુ વાસ્તવનો છેદ
ઘટાવી દેવાનું અથવા તેને ટાળવાનું હું મિલકુલ
કહેનો નથી. બાજુ વાસ્તવને અચૂક એક વિશેષ
વર્ગના જથ્થમાંથી મુક્ત કરી તેને સ્વં માનવની
સમસ્યામાં પરિણત કરવાનું હું કહું છું. અને નવું
જગત ખૂટ્વું કરવાની કલ્પના અને તે ચારેના પ્રયત્ન
સાથે તેનો જે માદ ગ્રંથ છે તેને પ્રગટ કરવાનું હું
કહું છું.

એ પ્રકારનું સાહિત્ય પણ સોવિયેત રશિયામાં
થોડું સર્જનનું નથી એમ નથી. મોડીને બાદ રાખીને
વાત કરતી પડે છે, કારણ, મોડી સોવિયેત માનસ-

ભૂમિકાની પેદાર નથી, પણ વિશ્વ-માનસ-પુત્ર છે.
સોવિયેત રશિયામાં જેમણે આ પ્રકારનાં કાવ્ય
અથવા નવલકથા રચ્યાં હતાં તેમને પ્રશંસા તો
મળી જ નહિ, બલકે તેઓની સોવિયેત સમાજમાં
નિંદા અને સત્તાપણી થઈ છે.

સમકાલીન સમાજમાં એક નવા દેવતાનો
આવિર્ભાવ થયો છે. તે દેવતા છે મણુદેવતા. એ
દેવતાની શારીરિક કુધાની માગનો હું સ્વીકાર કરું છું,
પણ તેની જરૂરિયાતને જેઓ શબ્દમાં ગ્રંથીને તેને
'સાહિત્ય'નું નામ આપે છે અને આધુનિકતાનો દાવો
કરે છે, તેમનો તે દાવો હું મિલકુલ સ્વીકારતો નથી.

પણ એ જનતા-જનાઈન વિશે લેનિનને કોઈ
જાતનો મોહ નહોતો, 'શું કરવું' (What is to
be Done) નામના પોતાના પુસ્તકમાં લેનિને
લખ્યું છે કે, સામાન્ય જનતાના અહિંસનની
સ્વાભાવિક ગતિ આર્થિક ક્ષાલ મેળવવા તરફ હોય
છે, સોસિયલિઝમ તરફ નથી હોતી. થોડો લાભ
મળતાં જ તેઓ ખુશ થઈ જાય છે. માનવસમાજનું
જૂનું માળખું તોડીને નવું માળખું બાંધું કરવાની
કોઈ કલ્પના તેમની પાસે હોતી નથી. એટલા માટે
સોસિયલિઝમનો આદર્શ અને તેની વિચારસરણી,
આમજનતામાં ગહારથી દાખલ કરવાં પડશે. એ
વિચારસરણીના વાહકો માનવધર્મિદાસથી માંદિતગાર,
તેની મતિના ઇશારા વિશે જાગ્રત અને ફક્ત
આર્થિક જ નહિ પણ સામાજિક અને વ્યક્તિ-
મૂલક પરિવર્તનનાં મૂળ કયાં છે એ વિશે પણ
સ્પષ્ટ કલ્પનાવાળા હોવા નોંધ્યો.

આથી જ જનતાની એટલે કે સમજિત
માણસની કલ્પના, લાવના અને પ્રેરણા સમ-
કાલીનતાની અર્થદામાં જ પુગઈ રહે છે, એ
મર્ણદાને પટાવી જવાની કલ્પના જ તેમને હોતી
નથી. જનતાના જીવનમાં એ કલ્પના દાખલ કરનાર
સોસિયલિઝમનું જેમને જ્ઞાન છે અને માનવસમાજની
ગતિ વિશે જેઓ સજ્ઞાન છે, એવા માણસો જ
હોય છે. એટલા માટે જ સામાન્ય જનતાની
માગણીઓ વિશે લખીએ એટલે તે સાહિત્ય આધુનિક

સાહિત્ય બની જાય એ માન્યતા સાચી નથી, એ સાહિત્ય પોતાને સમકાલીન સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવે તો તેમાં વાંધો લેવા જેવું કશું રહેતું નથી, પરંતુ તે બે આધુનિકતાનો દાવો કરે તો તે દાવો સ્વીકારી લેવાનું અસંભવિત બની જાય છે.

સર્જનશીલ ક્રાંતિકારી વૃત્તિ એ બ્યક્તિનું લક્ષણ છે, સમજીતું નથી. દરેક મનુષ્ય ક્રાંતિકારી નથી હોતો; તે બળવાખોર હોઈ શકે છે, ક્રાંતિકારી નહિ. જે આર્થિક દુર્દશામાં તે રહેતો હોય છે તેની વિરુદ્ધ બળવો કરવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક છે, પણ તેને ક્રાંતિકારી વૃત્તિ કહેવી એ બૂલ છે. બળવો એટલે સમકાલીન સમાજના માળખાને બદલવા વગર તે માળખામાં જ કેટલીક પરિસ્થિતિમાં પડતો લાવવાનો પ્રયત્ન. ક્રાંતિ એટલે ભવિષ્યના સમાજનું સ્વરૂપ કેવું હશે, ક્યાં માનવશ્રેણી ઉપર તે સમાજ પ્રતિષ્ઠિત હશે, એને લગતી કોઈક માન્યતાને આધારે સમાજનું માળખું બદલવા માટેની લડત.

સાહિત્યની સમકાલીનતાની સાથે સાહિત્યની આધુનિકતાનો અર્થ જ બેદ છે. સમકાલીન સાહિત્યમાં તત્કાલીન સામાન્ય જનતાની આગેવાની આદ્ય તરીકે માની લેવામાં આવે છે અને તે આગેવાને જ સાહિત્યરૂપે પ્રગટ કરવાનો જ તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. એવું સાહિત્ય મોટે ભાગે વ્યક્તિસત્તાનું વિરોધી, સમજીતું સમર્થક અને પક્ષ અથવા ઇશું સમર્થક હોય છે. ફ્રેંચ ક્રાંતિની વાત દું પહેલાં કરી ચેા છું. તે વખતે પણ બે જાતનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હતું — સમકાલીન સાહિત્ય અને આધુનિક સાહિત્ય. સમકાલીન સાહિત્યમાં ફ્રાંસ દેશના ખેડૂતોની અને મધ્યમવર્ગની જરૂરિયાતો અને અભિલાષાઓની વાત નિરૂપાઈ હતી અને તે સમયના આધુનિક સાહિત્યમાં વર્ગના અધિકારો અને માગણીઓએ સર્વ માનવના અધિકારો અને માગણીનું રૂપ ધારણ કરીને ખંડ કાઢનાં બંધન તોડીને ચિરકાયના દરજ્જામાં પોતાનું સ્થાન મેળવી લીધું હતું. એક પ્રકારના સાહિત્યમાં ગામડાના ખેડૂતોની અને શહેરના મધ્યમ વર્ગની માગણીઓ રજૂ કરવામાં આવી હતી અને બીજા

પ્રકારના સાહિત્યમાં સમાનતા, બંધુતા અને સ્વતંત્રતાનો સુર, વ્યક્તિના પૂર્ણવિકાસની માગણી, અને તેની સ્વતંત્રતા અને સાવંભોમ અધિકારની વાત રજૂ થઈ હતી. એક પ્રકારના સાહિત્યમાં અમુક વિશેષ માનવસમૂહની વાત રજૂ થઈ હતી, તેનું સાહિત્યિક રૂપ વર્ગની ભરખા વટાવીને વિશ્વમાનવવાદના ક્ષેત્રમાં પોતાનું સ્થાન કરી લઈ ન શકે. અમુક કાળે અને અમુક વર્ગે એ સાહિત્યને એમરેથી જકડી રાખ્યું. અને બીજા પ્રકારના સાહિત્યે વિશેષ કાળ અને તે વિશેષ કાળના મનુષ્યોની છેક જ ઉપેક્ષા કર્યા વગર અથવા છેક જ તેમને ટાળ્યા વગર, તેમનામાં જે સાચા માનવ અંશ હતો તેને પ્રગટ કર્યો, અને એ રીતે તે સાહિત્યે સર્વકાળના માનવોના હૃદયમાં સ્થાન મેળવી લીધું. આ રીતે ક્રાંતિએ વ્યક્તિસત્તાને સમાજની શ્રેણીમાંથી મુક્તિ આપી. એ મુક્ત બંધનહીન વ્યક્તિસત્તા ફ્રેંચ સાહિત્યમાં પ્રગટ થઈ. નિર્વિચાર લાગણીવેશનું સ્થાન વિચારે લીધું, અને બધા પ્રકારની બંધ રહેલ મન્યતા અને આચારનાં બંધનોમાંથી જીવનને મુક્ત કર્યું.

રશિયન સાહિત્યમાં પણ એ દ્વિવિધ ધારા જ પ્રગટ થતી જોવા મળે છે. રોમાન્ટિસિઝમે આવીને વ્યક્તિને અતીતના બંધનમાંથી મુક્ત કરી. પૂર્વિકન આવતાં જ રશિયન કવિતા વ્યક્તિસત્તાના જન્મ માનથી મુખરિત બની ગઈ. રશિયાના માથુસો સામે નવી સંભાવનાઓ, નવી ક્ષિતિઓ ખૂલી ગઈ. ભાષા, ભાવ, વિચાર બધું જ એક વિશાળ સ્વર્ગમાં મથગૂલ બની ગયું. તેના રંગે રંગાઈ ગયું તોશરતોએ આવીને આપણને વ્યક્તિસત્તાની વિવિધ ધારાઓ સાથે સમાજના સંઘર્ષની જાણ કરી, દોરતોએ બંધનને આવીને આપણને ચેતન-અવચેતનના મિશ્રણની, વિચિત્ર ગૂંથણી ખોલી બતાવી. અનુષ્ઠાન પ્રધાન ધર્મની થાસ રૂંધી નાખનારી, પ્રાણને કીંગરાવી દેનારી આજોહવામાંથી જીવનને મુક્તિના પ્રકાશની મંથ આપી. રશિયાના જીવનમાં આ બધા સાહિત્યે આધુનિકતા દાખલ કરી.

ત્યાર પછી રશિયામાં ક્રાંતિનો યુગ આવ્યો.

એ વખતે જે સાહિત્ય રચાવા લાગ્યું તેમાં જનતાનો કોલાહલ, રસોમનના ચિત્કાર, તેમની સમષ્ટિગત મનુષ્યોનો સરખસો — બધું બાધ્યું, પરંતુ વ્યક્તિ-સત્તાની નિદા થઈ, એને ક્રાંતિના જમાનામાં રશિયન સાહિત્યમાં પ્રત્યાધાતીનું નામ મળ્યું. તેમ છતાં માનવસમાજના ઇતિહાસમાં પ્રત્યેક દ્વંદ્વનો, મંથનનો, ક્રાંતિનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિસત્તાના પૂર્ણ વિકાસની તક આપવાનો જ હોય છે. વ્યક્તિસ્વતંત્ર્યને નામે મૂકીવાદી સમાજમાં વ્યક્તિની સત્તાને ગોળુ થનાવી દેવાની, તેનું દબન કરવાની, તેનો વિનાશ કરવાની દાનવલીલા ચાલતી રહી છે અને સંસ્કૃતિનો દાવો કરનારોએ એ હીન પ્રવૃત્તિનો શરમાયા વગર આનંદ માણે છે. એ નકલી વ્યક્તિસ્વતંત્રતાને ઇતિહાસના ઉત્ક્રાંતિમાં ફેંકી-દઈ વ્યક્તિસત્તાના સાચા, વ્યાપક અને ખીર આવિર્ભાવ માટે માથુસ યુગયુગતરથી નિરંતર મથાયા છે. જૂઠી વ્યક્તિસ્વતંત્રતાનો ત્યાગ કરવા છતાં સોંવિયેત રાજ્યના આગેવાનોના અનુસાસન હેઠળ રચાતા સાહિત્યે વ્યક્તિસત્તાની વિરુદ્ધ ક્રુરોદ્ધેશ ચલાવી. રાજ્યના ગમે એટલા વિરોધ છતાં કેટલાક કવિઓએ, નવલકથાકારોએ, જેમ કે સોફ્રોનિસિને, સમકાલીન સાહિત્યિક શિવાજીના પ્રજ્ઞા દાવાનો અસ્વીકાર કરીને આધુનિક સાહિત્યનું સંજ્ઞાન કયું. તેમની સત્તામણી થઈ, તેમને દેશનાર કરવામાં આવ્યા, તેમ છતાં રશિયાના અપ્રતિમ સાહિત્યપ્રવાહને રાજ્યની અને સંમણિની તાળેદારીના કાપમાં જોડવાને તેઓ કેઈ પણ રીતે સંમત ન થયા. તેઓ સાહિત્યની સમકાલીનતાને માથું નમાવી સાહિત્યની સામ્યત આધુનિકતાનો ત્યાગ કરવા તૈયાર ન થયા.

જે આધુનિકતાનો મેં અત્યાર સુધી વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેનો સાચો અર્થ શો છે, તે સમજવાનો હવે પ્રયત્ન કરીએ.

સમકાલીનતાની વાત તો આ પહેલાં જ કરી ચોં છું. દરેક જમાનામાં કેટલીક તત્કાલીન સમસ્યાઓ હોય છે, જેનો ઉકેલ કરવાનો તે જમાનાના સમાજના માથુસો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. જેઓ એ સમસ્યા-

ઓની મથાઈતાનો સ્વીકાર કરતા નથી, સમાજની સ્થિતિશીલતાને જ સાચવી રાખવા જેવી માને છે, તેઓ એક પ્રકારનું સાહિત્ય સર્જે છે, અને જેઓ સમાજની સ્થિતિશીલતાને આધાત પહોંચાડી સમાજના માગખાની સંકુચિતતાને દૂર કરી તેને ગતિશીલ કરવા પ્રયાસ કરે છે. તેઓ ખીન પ્રકારનું સાહિત્ય સર્જે છે. પરંતુ આ બંને પ્રકારનું સાહિત્ય મોટે ભાગે સમકાલીનતાના વાઝામાં જ પુરાઈ ગઈ છે. સામયિક સમસ્યાઓને ચિરકાલીન મનુષ્યની સમસ્યાના સ્વર્થી રસી ન લઈ શકાય અને તેને ચિરંતન માનવસમસ્યા રૂપે પ્રગટ ન કરી શકાય તો તે સાહિત્ય સમકાલીન સાહિત્યની મર્યાદા વટાવીને આધુનિક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પહોંચી શકતું નથી. આથી જ આધુનિક સાહિત્ય કેઈ વિશેષ કાળની સીલમહોરની છાપવાળું સાહિત્ય નથી હોતું. તે કાળજયી સાહિત્ય હોય છે. પોને અમુક વિશેષ કાળની ફરમાશ ઉઠાવનાર સાહિત્ય છે એવો તેને ગર્વ નથી હોતો, તેને ગર્વ તો એ વાતનો હોય છે કે પોતે એક વિશેષ કાળના માથુસોનાં સુખદુઃખ, પ્રેમ, હિંસા, માનવતા, નીચતા — તેમની સત્તાના વિચિત્ર ભાવોને ચિરકાળના માથુસો સુધી પહોંચી શક્યું છે. સાહિત્ય માનવતાની ભૂમિકાએ પહોંચી ન શકે તો તે આધુનિકતાનો દાવો કરી ન શકે.

આધુનિકતાનો દાવો તે જ સાહિત્ય કરી શકે, જે સાહિત્યમાં માથુસના માનસિક સંઘર્ષનો ઇતિહાસ હોય, ધર્મ અને વિશ્વાસ વચ્ચે જે સંઘર્ષ જોવામાં આવે છે તે પ્રગટ થયો હોય, આચાર અને અનુ-દાનની શૂંખલામાંથી મુક્ત થવાની માથુસની નિરંતર મથામણ અને બળવાનો જેમાં ઉલ્લેખ હોય અને જેમાં સમષ્ટિની માનવી મથાઈતાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય. વ્યક્તિની સંપૂર્ણ મુક્તિ માટેની વ્યાકુળતાને અને મથામણને તેમ જ વ્યક્તિસત્તાને જીવનની અને સમાજની કેન્દ્રવર્તી યક્તિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરવાના અચાક પ્રયત્નને જે સાહિત્ય ચિરં-તન માનવતાનું રૂપ આપી ચિરકાળના દાયમા સોંપી દઈ શકે, તે ગમે તે કાળના દયાધું હોય તોયે તે જ

સાહિત્ય આધુનિક સાહિત્ય નામને પાત્ર ગને છે. કેઈ કાળ તેને ત્યાગ નહિ કરે, ચિરકાળના માણસો તેને પોતાના આત્માના આત્મીય અને અંતરના પોતાના તરીકે પ્રેમપૂર્વક વધાવી લેશે. સમજિના અભ્યાસારમાંથી જ્યાં સુધી વ્યક્તિને ઉચ્ચારી લેવાનું સંભવિત ન અને ત્યાં સુધી માણસને ઉચ્ચારો નથી. સામંતશાહી સમાજમાં એ અભ્યાસાર હતો, આજે મૂડીવાદી સમાજમાં પણ એ સમજિનો અભ્યાસાર આજુ જ છે, અને કહેવાતા સમાજવાદી દેશોમાં પણ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાની વિરુદ્ધમાં સમજિનો અભ્યાસાર ચાલી રહ્યો છે. ફક્ત સમજિના શ્રેણીગત આધારમાં ફેર પડ્યો છે. સામંતશાહી સમાજમાં જમીનદારોની સમજિ હતી, મૂડીવાદી સમાજમાં મૂડીના માલિકોની સમજિ છે, અને સોવિયત રશિયા અને ચીનમાં રાજ્યના સંચાલક અમલદારોની સમજિ છે. તેથી જ સમજિને હાથે વ્યક્તિનું દમન સદા ચાલતું જ રહ્યું છે. એ બધું દમન દૂર કરવા માટે યુગે યુગે બળવો પણ જાણ્યો છે, વૈદિક યુગમાં બ્રાહ્મણ-શાસિત સમાજમાં બ્રાહ્મણોને હાથે અબ્રાહ્મણોનું દમન અને તેની વિરુદ્ધ વ્યક્તિના સામાજિક અને આર્થિક અધિકારને માટે માણ્યો અને છુદ્દેવનો બળવો જાણ્યો છે. છુદ્દેવે એ બળવાને ફક્ત તે સમયના સામાજિક વિધિઓની બંધી દૂર કરવાના પ્રયત્નનું રૂપ ન આપતાં સર્વ કાળના મનુષ્યની મુક્તિના માર્ગરૂપે તેને સ્વીકાર્યો. ખ્રિસ્તદેવે પણ એ જ કહ્યું. યહૂદી સમાજની તે જમાનાની ખંડી અને અનાધ્યાત્મિક આચારવ્યવસ્થાની વિરુદ્ધ તેમણે જે બળવો પોકાર્યો, તે બળવાને માનવતાના એવા ઉચ્ચ સ્તરમાં પ્રગટ કર્યો કે આજે પણ એ સ્તર મુક્તિતરસી વ્યક્તિઓને સામાજિક અને રાજકીય અભ્યાસાર વિરુદ્ધ બળવો કરવાનું બળ પૂરું પાડે છે. કબીર, ગુરુ નાનક, ચૈતન્યદેવ, રામમોહન — એ બધા જ આધુનિક છે, અને એમનો સંદેશ આધુનિક છે, કારણ, એમણે સમજિના અભ્યાસારમાંથી વ્યક્તિને મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ જ કારણે એમ કહી શકાય કે આધુનિકતા એવી મનોવૃત્તિ છે, જે

સાવકાલિક છે. એટલે જે મુજીને લીધે કેઈ રચના સાહિત્ય બને છે, તેની ચર્ચા કર્યા વગર પણ એમ કહી શકાય કે જે સાહિત્યમાં સામાજિક વિધિની વિરુદ્ધ વ્યક્તિસત્તાના બળવાનું ચિત્ર નથી, અથવા વ્યક્તિના માનસ બંધારણમાંના સંઘર્ષનો પરિચય નથી, તે સાહિત્ય આધુનિક સાહિત્ય નથી. સમજિના માનસમાં તત્કાલીનતાની છાપ હોય છે, ચિરકાળના મૂલ્યાંકનની કેઈ છાપ નથી હોતી. તેથી જ, મનુરોની પ્રચલિત માગણીઓ — રોડી જોઈએ, કામ જોઈએ — સરવસના દબારે કંઈ ગાણી જોડે છે, પરંતુ નવી દુનિયા રચવાની વાત, મોટા ભાગના માણસોને થૂક બતાવી રાખવાની વેદનાની વાત, વ્યક્તિમત મનુરને મોટેથી સાંભળવા મળે છે, પણ સરવસની મનુરસમજિને મોટેથી કહી સાંભળવા મળતી નથી. તેથી જ મેટુલરમની કે મનુરવર્ગની તત્કાલીન માંગને વ્યક્ત કરીને અથવા તેમનું સમજિગત રૂપ ચીતરીને કેઈ સાહિત્ય કહી સમકાલીનતાની મર્યાદા વટાવી ચિરકાલીનતાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી શકતું નથી. અને માનવતાની ચિરકાલીનતા સિવાય આધુનિકતા સંભવતી નથી.

૧૯૩૧ની સાલમાં મેક્સિમ ગોર્કીની સાથે જ્યારે મારે સોવિયેત સાહિત્ય વિશે ચર્ચા થઈ હતી, ત્યારે શ્રમજીવી સાહિત્ય પોતે ક્રાંતિકારી સાહિત્ય છે એવો જે દાવો કરે છે તે ચોખ્ખો છે કે કેમ, એવો પ્રશ્ન મેં ઉઠાવ્યો હતો. મેં ગોર્કીને એમ કહ્યું હતું કે શ્રમજીવી સાહિત્ય સ્વભાવિક રીતે જ ક્રાંતિકારી સાહિત્ય હોય જ એમ કહી શકાય નહિ. શ્રમજીવીની લખેલી હોમ એટલા માટે જ તે રચના ક્રાંતિકારી હોય, એ માન્યતા મારે મતે અત્યંત બુદ્ધિભરેલી છે. શ્રમજીવી સાહિત્યકારનું મન કેઈ બૂમકાંચે કામ કરે છે, તે સાહિત્યકાર ફક્ત તેના વર્ગની જરૂરિયાતો, ફરિયાદો અને માગણીઓ પ્રગટ કરીને જ અટકી જાય છે, કે તેના વર્ગની માગણીઓને માનવતાની માગણીઓની કોટિએ પહોંચાડવા શક્તિમાન બન્યો છે — એની ઉપર એ સાહિત્ય ક્રાંતિકારી સાહિત્ય છે કે કેમ એના નિર્ણયનો આધાર રહે છે. એ

ઉપરાંત, જ્યાં માણસોનાં મન ઠોઈ એક વિશેષ રંગે રંગાયેલાં હોતાં નથી. આર્થિક દૃષ્ટિએ અમુક એક વર્ગનાં હોવા છતાં વ્યક્તિ તરીકે વિચારતાં એક ખેડૂતની સાથે બીજા ખેડૂતનો અથવા એક મજૂરની સાથે બીજા મજૂરનો તફાવત અપાર હોય છે. વ્યક્તિને તેના વિશેષતાથી મુક્ત કરી તેને સમષ્ટિના ભાગરૂપે જોવાનું કામ વિદ્વાનનું છે અને સાહિત્યમાં વ્યક્તિની અનન્યતા અને તેની આગવી વિશેષતા પ્રગટ થાય છે. એટલે કોઈ પણ સાહિત્યને શ્રમજીવી સાહિત્ય કહેવું ભારે મતે ખૂલ છે. કારણ, લેખક કયા વર્ગનો છે, એના નિષ્કૃષ્ણ સાથે સાહિત્યને કશે સંબંધ નથી. લેખક કઈ મનોવૃત્તિપૂર્વક જગનને ધ્રુએ છે તેના ઉપરથી જ તેના સાહિત્યનો વિચાર થાય છે.

સાહિત્ય પોતાના જમાનાના માણસનું ગુલામ છે કે માનવદેશક છે, પોતાના જમાનાના માણસોની તકલીબ મામણીઓના પિંજરમાં તેમના મનને રાશ રાખે એવા વિચારોનો અને ભાવોનો ખોરાક પૂરો પાડે છે, કે તે પિંજરની બહાર જે વિરાટ સંભાવનાનાં સૂચન સમાજની અંતિમાં છૂપાં રહેલાં હોય છે, તે પકડી આપીને તે ભવિત્યનાં વિચારોમાં આગળ વધવાની ઠાકણ કરે છે—એ માનવદેશી વિચાર કરીને કોઈ સાહિત્યકાર આધુનિક છે કે સમકાલીન અને ગતાનુગતિક તેનો નિષ્કૃષ્ણ આપણે કરીશું.

ગોર્કીએ મારા મતનું સમર્થન કયું હતું. તેમણે કયું હતું કે શ્રમજીવી-સાહિત્ય એ નામ સાહિત્ય-વિચારમાં અસંમત છે, તેમ છતાં સોવિયેત રશિયાની વિશેષ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને સાહિત્યરચનાના કામમાં જનતાને ઉત્સાહ આપવા માટે સાહિત્યનું આ અસંમત નામ પણ ધરદાસ્ત કરી લેવાની જરૂર છે. જોકે મજૂર-સાહિત્ય તરીકે જે સાહિત્ય રચાય છે સોવિયેત રશિયામાં, તેના બોલે, ભાગ્ય સાહિત્ય જ નથી, તે બધી રચનાઓ છાપાના લખાણો જેવી છે, એ ખાખતમાં ગોર્કીને કોઈ શંકા નહોતી.

૧૯૨૪માં કોન્સ્ટન્ટિન ફેડિન નામના લેખકને

ગોર્કીએ લખ્યું હતું, — લખણાં દુઝાદાયેવનુ પુરતક “માયૂલી ઘટનાઓ તચ્ચે” વાંચી ગયો. એ કલાકૃતિ છે જ નહિ. એ તો છાપાના સમાચારનો ઢગનો છે.”

“I recently read Chadayev's book 'In the Midst of the Common Place'. This is not art. it is newspaper items.”

કલાકાર કોણ? એ સંબંધે ૧૯૧૨માં ગોર્કીએ સ્તાનિસ્લાવસ્કીને લખ્યું હતું : — “કલાકાર તે છે જેને પોતાની વ્યક્તિગત અનુભૂતિઓનો અને પોતાની ઉપલબ્ધિઓનો ઉપયોગ કરતાં આવડે છે અને જે તેમાં એક સાધારણ તરવ જેઈ શકે છે અને જે પોતાની ઉપલબ્ધિને યોગ્ય રૂપ આપી શકે છે.”

“માણસની સામે પોતાની જાતને યોગ્યખવાનું કામ પડેલું છે—જીવન, માણસો અને કોઈ ઘટના વિશે પોતાની આગવી દૃષ્ટિ ધરાવવાનું અને તેને પોતાની આગવી સૃષ્ટિનું રૂપ આપવાનું, પોતાની છાપામાં પ્રગટ કરવાનું.”

“The artist is the man who knows how to make use of his personal, subjective impressions and to find in them the common denominator—the objective—and who knows how to put his ideas into their appropriate form.”

“Man is confronted with the task of finding himself, his own subjective attitude to life, to people, to a given fact, and clothing it in forms of his own, in words of his own.”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગોર્કી સમાચાર-પત્રોના સમાચારોને શબ્દમારીને રજૂ કરતા એને સાહિત્ય કહેવા તૈયાર નહોતા, અને વ્યક્તિની વિશેષ અનુભૂતિ અને વિશેષ ઉપલબ્ધિના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને પ્રગટ કરવામાં આવે તેને રૂપસૃષ્ટિ અથવા સાહિત્ય-સર્જન માનતા હતા.

સમકાલીન કલા અને સાહિત્ય વિશે ગોર્કીએ ૧૯૨૮માં ફ્રેન્સિસે લખ્યું હતું. — “આપણે એ ચાર રાખ્યું જોઈએ કે પહેલાં કદી આવે. સમય નહોતો. કલા અને સાહિત્યની મહાનમાં મહાન કૃતિઓ મોટે ભાગે કદી સમકાલીન હોતી નથી. ‘યુદ્ધ અને શાંતિ’ (War And Peace) જે જમાનામાં લખાયું હતું તે જમાનાનું એ સમકાલીન હતું? અને ‘ફાઉસ્ટ’ અને ‘ડોન કિહોટે’?”

“One has to remember that there has never been such a time before and that the greatest works of arts are almost always not contemporary. Was ‘War And Peace’ contemporary to years when it was written? And ‘Faust’? ‘Don Quixote’?”

કોઈ પણ મહાન સાહિત્યકૃતિ સમકાલીનતાના વાડામાં પુરાઈ રહેલી હોતી નથી, મહાન સાહિત્ય કાલજ્યો સાહિત્ય હોય છે, ચિરકાલનું સાહિત્ય હોય છે, એ એવું સાહિત્ય હોય છે જેમાં શાશ્વત આધુનિકતા હોય છે.

આ જ વાત ગોર્કીએ વિશ્વવિખ્યાત રશિયન લેખક ધુનિનને ૧૯૧૨માં લખી હતી, — “તમારું વિશ્લાષ હૃદય કેરળ રશિયાના જીવનનાં દુઃખોને સ્પર્શીને અટકી જતું નથી, તમારું હૃદય પૃથ્વીના સર્વદેશના અને સર્વકાળના માનવોની કામનાઓથી માહિતગાર છે — આનંદને ઝંખતી એ મહાન સર્જનશીલ કામના પૃથ્વીને આગળ વધવાની પ્રેરણા પૂરી પાડે છે...”

ધુનિને એ કામનાને રૂપ આપ્યું હતું, તેથી ગોર્કી ધુનિન પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને પ્રેમ વ્યક્ત કરતાં લખે છે — “અમે, તમારા વાચકો, તમને, ‘સર્જનાત્મક સાહિત્યને જીવન સમર્પિત કરનાર કવિને’ શ્રદ્ધા અને પ્રેમપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ.”

“Your great heart embraces more than just the sorrows of Russian life — it has known ‘the longing of all

countries and all times’ — the great creative longing for happiness which inspires the progress of the world.

...We, your readers, with respect and affection greet you, the ‘poet who devoted his life to creative writing.’”

એ સર્જનાત્મક સાહિત્યરચના કદી પોતાના જમાનાને રીઝવવા મથતી નથી. ગોર્કીના પોતાના સપ્તદશમાં કહીએ તો — “Tendentiousness in art, a concession to the demands of the time.” કળામાં કોઈ વિશેષ વાદને વળગી રહેવું, તે જમાનાની માગને માની લેવા બરાબર છે.” એણે કહ્યું છે કે — “પોતાના જમાનાનું પ્રતિનિધિત્વ કરવું એટલે તે જમાનાને સમજવામાં મદદ કરવી, જે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તે તે જમાનાની સમસ્યાઓ અને જે ભાષામાં તેઓ એ સમસ્યાઓની ચર્ચા કરતા હોય છે તે બધામાં જ ભાગ લે છે, પણ તે તે સમસ્યાઓના પ્રચલિત ઉકેલોનો સંપૂર્ણ અસ્વીકાર કરી શકે છે. જે માણસ પોતાના દેશવાસીઓનો ‘પ્રતિનિધિ’ હોય છે તે તેઓનો કોઈરમ કોઈર ટીકાકાર હોઈ શકે છે અને તેઓ તેનો તદ્દન અધિકાર કરી શકે છે. એ પ્રતિનિધિ પોતાના જમાનાની બધી પ્રચલિત માન્યતાઓનો વિરોધી હોઈ શકે છે.”

આજકાલ બંગાળી સાહિત્યમાં જે પ્રવાહ વહી રહ્યો છે, તે સમર્પિતે ચાલે વ્યક્તિનું બલિદાન આપવાનો હાથના જમાનાની દેશનો પ્રવાહ છે. એ તો તદ્દન પુરાણો રિવાજ છે, બહુ લાંબા સમયથી એ માનવસામાજમાં ચાલતો આવ્યો છે. એમાં નવીનતા કશી નથી. આધુનિક મનને અને

1. “The man who is a ‘representative’ of his people may be the severest critic of his people and an outcast from it; the man who is ‘representative’ of his time, may be in opposition to the most widely accepted belief of his time.” — T. S. Elliot

ભાવ એ સાહિત્યમાં કથા પ્રગટ થતાં નથી. એ સાહિત્યના સજ્જીએ એમ માની જ લીધું છે કે વ્યક્તિસત્તા માનવસમષ્ટિના કદમાલુની ચતુ છે, વ્યક્તિસત્તાને સમષ્ટિના પાંજરામાં પૂરી નહિ શકીએ તો માનવનું કદમાલુ ઘર્ષ થકેવાનું નથી. એકે સમયે એનાથી બિચરી જ છે. સમષ્ટિગત માણસને વ્યક્તિસત્તાને અધિકારી બનાવવો એ જ આપણા જમાનાનું મોહમાં મોહું વત છે. સમષ્ટિનો ભાગ બનીને માણસ ને કંઈ બોલે છે અથવા આશ્ચર્ય છે, તેથી ભદી ભાષા બોલતાં અથવા તેવું કરે આશ્ચર્ય કરતાં વ્યક્તિ તરીકે તેને જરૂર શરમ બાને. વ્યક્તિગત માણસને સમાજગત માણસના અંધાગ કારાગારમાં પૂરી રાખવો એ જ દરેક જમાનામાં સમાજપતિઓનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ અને મતિથી પ્રવાસ હોય છે. વ્યક્તિના આત્માને સહજ-વૃત્તિની શુભલામાં જકડી રાખવો જોઈએ, તેને કંઈ પણ હિંસાએ પ્રગટ થવા દેવો ન જોઈએ, માણસને સજ્જીથીય થવા દેવો ન જોઈએ, માણસ ક્ષેપન કરે, સજ્જી ન કરે—એવો સમાજના આગેવાનોનો મત હોય છે. માણસ જ્યાં કશું નિર્મોલ્ય કરતો હોય છે ત્યાં તે સમષ્ટિના પ્રત્યેકની સાથે એક દોરે બંધાયેલો હોય છે, બહારના બંધનથી; જ્યાં માણસ સજ્જી કરતો હોય છે ત્યાં તે સૌની સાથે એક દોરે બંધાયેલો હોય છે, વિશ્વમાનવતાના સમાન આદર્શના આધ્યાત્મિક બંધનથી.

તેથી જ સમષ્ટિના ધાર્મિક ઐક્યના બંધનમાંથી વ્યક્તિકચેતનતાના આત્મિક ઐક્યની ભૂમિતિએ મનુષ્ય-ચારીને પદેઆડે પડી—એ માન્યતા જ આધુનિક માન્યતા છે અને એને માટેનો પ્રયત્ન એ જ આધુનિકતાના લક્ષણગણો પ્રગળ છે. તેથી સમાજકેન્દ્રિક માનસની તુચ્છતા અને જડતાની વિરુદ્ધની કુબેદ એ જ આધુનિકતાનો પ્રાણવાયુ છે. પ્રત્યેક માણસને વ્યક્તિ બનાવવો પડે, તો જ માણસ બધા માણસો સાથે સચું ઐક્ય પામી શકે. તો જ આજના જમાનાની મૃત્યા-અપ-દેવતાનો દુઃખ અને માનવતાના ઐક્યને નામે

એકાકારતાનું બીભત્સ દરજ કામખને માટે લોપ પામશે.

વિજ્ઞાન અને પ્રયત્નિત આનુષ્ઠાનિક ધર્મ વચ્ચે જે વિરોધ બીજો થયો છે તેના પ્રજામાં પણ વ્યક્તિના યૈત્વનના સ્ફુરણોનો તેના જ્ઞાનના પરિધિના વિસ્તાર સાથે મેળ બેસાડવાનો માણસ ને પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં રુકાવટ બીજી કરવાનો પ્રયત્ન રહેલો છે. ધાર્મિક સંપ્રદાયોના સંપ્રદાયપતિઓ આશ્ચર્ય, વિવાજ અને અનુકૂળને માટે માણસના રોજરોજ વિસ્તરતા જતા વિધના જ્ઞાનની સાથે તાલ સાચીને ચાલવામાં આડખીટી બીજી કરતા રહે છે. ધર્મની બહારના ક્ષેત્રની ને વસ્તુઓ માનવસમાજના કમ-વિકાસના ઇતિહાસના કિલ કિલ યુગોનાં લક્ષણની છાપ ધરાવે છે તેઓ ધર્મની અંતરંગ મૂળ વસ્તુ છે, ધર્મનું સ્વસ્થ છે, અને માટે જ અપરિવર્તનીય છે—એવું બહાર કરી તેઓ ધર્મના સર્વશક્તીન સ્વરૂપને ઝાંખું પાડે છે અને તેના ચિરંતન રસને બેરવાદ બનાવી દે છે. ખરું જોતાં ધર્મના સંપ્રદાય-પતિઓ જ ધર્મના ચતુ છે. વળી, જેઓ ધર્મને માનવ અંતરમાંના તેના સ્થાન ઉપરથી બળબરીએ ઉચ્ચાવી પાડી ત્યાં વિજ્ઞાનને બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેઓ પણ શુદ્ધિની બ્રાહ્મ કરી પોતાના નિષ્કૃપને નિર્દોષ બચાવી પોતાની વિચારશક્તિની જીલ્પ જ બહાર કરે છે. પ્રત્યેક વસ્તુનાં પદક તરવાનું વિશ્લેષણ કરી જતાવવાની જવાબદારી વિજ્ઞાને સીધી છે. કોઈ વસ્તુને સમજાવવા માટે પણ તેની વિશેષ પ્રકૃતિ જાણવા માટે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન અપરિહાય છે. પરંતુ એ કિલ કિલ વસ્તુઓનાં કિલ કિલ સ્વરૂપ અને સ્વભાવને એક ઐક્યપ્રત્યે બાંધવાની ને શક્તિ અને સાધના તે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રની અને વિજ્ઞાનની શક્તિની બહારની વસ્તુ છે. વિશ્વપ્રકૃતિ અને માનવપ્રકૃતિના અનેકવિધ આવિર્ભાવોમાં કયાંક એક ઊંડું ઐક્ય રહેલું છે, એ ત્રિવિધતા ઐક્યના સ્વરૂપમાં મૂંઝાયેલી છે. અને તે ઐક્યને તળવા બમર વ્યક્તિસત્તાનો પૂણું વિકાસ સેજવતો નથી, એવું જ્ઞાન તે જ ધર્મ, એ પ્રવિશકિત, એ

વિચિત્રતા-વિરોધી શક્તિ અને ચેતના માણસના વ્યક્તિગત અને સમાજગત જીવન માટે અપરિહાર્ય છે. એટલા માટે જ, વ્યક્તિને સાત્વી મુક્તિ આપવા માટે આચાર, પ્રથા અને અનુદાનના વિજ્ઞાન-વિરોધી કુસંસ્કારો દૂર કરવાની જોટલી જરૂર છે તેટલી જ જરૂર સાચા ધર્મને આ બધા કુસંસ્કારોને પીકળળ આપનાર આનુશાનિક ધર્મપાલકોની અધતાના આવરણથી મુક્ત કરવાની છે. આધુનિક માનસની સાથેકતા એમાં જ છે — કે તે નિર્વિચારપૂર્વક બહુ સ્વીકારી લેતું નથી, તેમ નિર્વિચારપૂર્વક બંધાતો ત્યાગ કરતું નથી. માનવસમાજના અતિહાસિક પ્રવાહ વચ્ચે જ્યાં જ્યાં વ્યક્તિની ગતિને રોકવા માટે, તેને રૂંધવા માટે સંપ્રદાયના રેતીના જોડાએ દેખા દીધી છે, ત્યાં ત્યાં વ્યક્તિસત્તાને અગ્રાધ ગતિની સગવડ કરી આપવા એ માનસે સંપ્રદાયના પ્રાધાન્ય વિરુદ્ધ બળવો પોકાર્યો છે.

આથી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કોઈ વસ્તુની વિશેષ સંરચના અને તેની વિશેષ ધાતુઓના વિશ્લેષણની જે સાધના ચાલે છે તેનું જ્ઞાન મેળવવાની જેમ જરૂર છે, તેમ જ એ અસંખ્ય વિશેષ વસ્તુઓમાં ઐક્ય સ્થાપન કરવા માટે મનના બીજા એક ક્ષેત્રમાં જે સાધના નિરંતર ચાલ્યા કરે છે તેને વિશેષ પશુ સહાન રહેવાની જરૂર છે. તો જ ધર્મ અને વિજ્ઞાન વચ્ચેના દેખાતો વિરોધ દૂર થશે. મરી પરવારેલી આનુશાનિકતા અને જડ આચાર-બદ્ધતાને દુઃખ તરીકે સ્વીકારવાને તૈયાર નથી. અસંખ્ય વિશેષને ઐક્યતા સ્વર્ગમાં ધારણ કરવાની શક્તિને દુઃખ કહું છું.

વસ્તુનું વિશ્લેષણ કરવાની અને વસ્તુઓમાં ઐક્ય સ્થાપવાની આ આવશ્યકતાનો સ્વીકાર કરે અને તેને સમજે એવા માનસને જ આધુનિક માનસ કહી શકાય.

પાંજરું નહિ પણ આકાશ એ પંખીનો આશ્રય છે, એ જ રીતે માણસના મનની પણ આશ્રયશૂઘિ સમાજની આચારબદ્ધતાના પાંજરામાં નથી, પણ મુક્તિના આકાશમાં છે. એ મુક્તિ મેળવવાને માટે

જ મન સમાજની ગતિને રૂંધનાર આનુશાનિકતા અને આચારબદ્ધતાની વિરુદ્ધ બળવો કરે છે. પરંતુ એ બળવો કેવળ ભાંગફોડ કરવાનો ગોડો આવેશ નથી, સર્જનનો આવેશ જ બળવાનો પ્રાણ છે. એટલે ભાંગફોડનાં બળગાન તેના મુખમાં જ રોએ જે સર્જનશક્તિનું અપાર વીર્ય ધરાવતો હોય, જે ભાગે છે તેને બદલે શું નવું જીવું કરવું છે, શાના વડે તેના શન્નાવકાશ ભરવો છે, એને વિશે જેનું મન માનવસમાજના યુગયુગમ્બાપી વિકાસના ક્રિતિ-હાસના માનથી સમૃદ્ધ હોય અને જે મન અતીતના પ્રવાહ સાથે વર્તમાનના પ્રવાહનું મિલન સાધવાનો મર્મ જાણતું હોય અને તે પ્રવાહને અવિષ્ણની નીકમાં વાળવાની અમર્મદ શક્તિ ધરાવતું હોય; કેવળ એવું મન જ ભાંગફોડની હાકલ કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે, નહિ તો જોણે શક્તિનું દેવાયું કાઢવું છે એવો માણસ ભાંગારનો મર્મ ખડકવાને જ નવા સર્જન તરીકે ખપાવી દઈ જનતાના ઊંઘતા મનને હેતરી નય, જેમ આજકાલ આપણા દેશમાં અને બીજા અનેક દેશોમાં બની રહ્યું છે.

આ કેવળ ભાંગફોડ કરનારું મન સમકાલીન સમાજમાં પોતાને ‘આધુનિક’ તરીકે ઓળખાવે જાય છે, રસ્તેપાટે અને ચોરેચોટે વાહવાહ પણ ખૂબ મેળવે છે, પરંતુ એ વાત ભૂલે ચાલે એમ નથી કે, આ ભાંગફોડમાં રાચનારું મન દરેક યુગમાં માયું જોયે છે, વિચારહીન ભાંગફોડની ધૂળથી માનવજીવનને ધૂસર બનાવી દે છે અને તે ધૂળની આંધીમાં થોડા સમયને માટે માણસના શ્વાસને રૂંધી દે છે, પરંતુ સર્જનશક્તિની જીણપને કારણે એવા ભાંગફોડમાં રાચનારા માણસો હાજીક ગાંડપણનું વારાઝોડું જીવું કરીને ભાંગફોડની ધૂળ નાચે અલોપ થઈ જાય છે. માનવસમાજ જ્યાં હતો, જે સ્થિતિમાં હતો, ત્યાં જ, તે સ્થિતિમાં જ રહી જાય છે, આ ભાંગફોડને લીધે એક ડગલું પણ તે આગળ ગયો હોતો નથી પણ જ્યાં ભાંગફોડની પાછળ સર્જનનો વિચાર, મનન અને કલ્પનાશક્તિ-કામ કરતાં હોય છે, ત્યાં માનવસમાજ

નિગદિત નેતૃત્વની સેકંડો મામી અને નગજાઈઓ
ખતા આગળ વધે છે—જેમ કેંચ કાંતિ અને
રક્ષિત કાંતિને માગે વિશ્વમાનવસમાજના આગળ
વધવાનું પ્રમાણ આપણે જોવા પામીએ છીએ.

કેંચ પ્રગતી માનસમૂહમાં કેંચ કાંતિનાં બીજ
વાવવાનું કામ કેટલાકે દાર્શનિકો, વિચારકો અને
સમાજશાસ્ત્રવિદ મનીષીઓએ લગભગ એક સેકા સુધી
કયું હતું. તેનો જ પાક તે કેંચ કાંતિ. રક્ષિતામાં
પણ આર્નિસેન્સી, હાત્સેનથી શરૂ કરીને પ્લેખાનોવ,
હોનિન, ટ્રોટ્સ્કી વગેરે મનીષીઓએ ઇતિહાસ, સમાજ-
શાસ્ત્ર અને દશનના રાનથી બળવાન બનીને અને
કાંતિની સર્જનશક્તિની કુત્પ્રેરણા ધારણથી શક્તિમાન
બનીને રક્ષિતાના લોકમાનસને કાંતિને માગે દેખ્યું
હતું. તેથી, શિક્ષિત, અર્ધશિક્ષિત અને અશિક્ષિત
એ ત્રણ જાતના લોકોની બનેલી પચરંગી જનતા
જેને આધુનિકતાના લક્ષણ તરીકે સ્વીકારે છે તે ભાંગ-
ફાંસે ખાતર ભાંગફાંસે તો અત્યંત પરિચિત, બહુ
જાણીપ્રસિદ્ધ, નિષ્પૂર્ણ અને સર્જનશક્તિહીન
મનનું લક્ષણ છે. બંધિયાર કાલવશનું આભોષિયું
નહી હોવાનો દાવો કરે તેના જેવો હાતમારપદ આ
સાંકેશિકપદ્યોનો આધુનિકતાનો દાવો છે.

બંગાળના ઇતિહાસમાં આ આધુનિકતાના પહેલા
મહાકથા હતા રામ રામમોહન. પોતે જે જીવું કરવા
માંગતા હતા તેની પૂરેપૂરી કલ્પના મનમાં રાખીને
સમાજજીવનના નિરુપયોગી, જમાનાને અમોઝ્ય
અંગોને દૂર કરી તેમની જગ્યાએ તેમણે એવી વસ્તુઓ
ફેરી જેણે કદાચ તે જમાનાના સમાજની જરૂરિયાતો
પૂરી કરી એટલું જ નહિ, ભવિષ્યના સમાજ તરફ
લક્ષીને સમાજની ગતિનું પણ સચાન કયું. જૂન-
જાળના માનવમનના અનુભવ અને ઉપવિધિનો
વિચારકીન ઇતિહાસ-વિરુદ્ધ માનસથી નિષ્ક્રુલ ત્યાગ
કરવાને જાહેર, જે ચાહે નહિ એવું હતું તેનો ત્યાગ
કરી, જે ગતિશીલ હતું તેનું રક્ષણ કરી, જે અનુ-
ભવમાં અડાલતી સીમા વટાવી જનારી સુદૃઢતાથી
પરચુકાશક્તિનાં લક્ષણ હોય તે અનુભવનો સમાજવીન

માનવસમાજ માટે ઉપયોગ કરી લઈ સમન્યમ-સાધક
રામમોહન આધુનિક મનનો પરિચય આપ્યો હતો.
પુરાણપથી મન જે જૂનજાળની બધી જ વસ્તુને
વળગી રહે છે, અને કંઈક નવું કરવાના માંડપણથી
અચિર બનેલું મન જે જૂનજાળની બધી જ વસ્તુને
ફાળી દેવા ઇચ્છે છે—એ બંને પ્રકારનાં મન રોગિષ્ઠ
ગણાય, એવાં મન કશું સર્જન કરી શકતાં નથી
કે સમન્ય સાધી શકતાં નથી. જોકે એ સમન્ય
સાધનાર મન જ આધુનિક મન ગણાય, કારણ, એ
જ મન સમાજનું નવેસર નિર્માણ કરી શકે છે અને
તેને આગળ લઈ જઈ શકે છે.

આધુનિક યુગનું સિદ્ધાર બોલી દેનાર રામમોહન
હતા. બંગાળના જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જુદા
જુદાં પ્રકારની આધુનિકતાનું પ્રદાન લઈને ઇશ્વરચંદ્ર
વિદ્યાસાગર, અક્ષયકુમાર દત્ત, બંદિષચંદ્ર, રવીન્દ્રનાથ
અને સ્વામી વિવેકાનંદ આગ્યા. બીજા પણ અનેક
આગ્યા. ધર્મને, સમાજને, શિક્ષણને, અર્થકારણને,
ભાષાને અને સાહિત્યને એમણે જૂનજાળનાં બધાં જડ
બંધનોમાંથી મુક્ત કરી તેમાં એવી ગતિનો સંચાર
કર્વો કે વિચારની સ્વતંત્રતાના પ્રકાશથી અને ગભીર
ભાવરસના ઐશ્વર્યથી ઓગળીસમી સદીનું બંગાળ
અપૂર્વ મહિમાથી શોભી ઊઠ્યું, અને એ મનનના
અને ભાવના પ્રવાહે ઓગળીસમી સદીના બંધ ઉપર
થઈને ઊભરાઈને વીસમી સદીના અરધાભાગ સુધી
આપણાં મનને રેલમથક કરી દીધાં. ૧૭૭૨માં રામ-
મોહનનો જન્મ થયો ત્યારથી માંડીને ૧૯૪૧માં
રવીન્દ્રનાથનું અવસાન થયું ત્યાં સુધીનાં એ એકસો ને
અઝણોસિતેર વર્ષ એ બંગાળનો આધુનિકતાનો યુગ
છે. એક બાજુથી જેમ જીવિતી પ્રખર સળગતા અને
બધી જ વસ્તુને કરીને લેવાની અદ્યત્ન વૃત્તિ, તેમ
બીજી બાજુથી કેવળ ભારતના જ જુદા જુદા વિચારો
અને ભાવધારાઓ વચ્ચે સમન્ય સાધવાનો જ નહિ
પણ વિશ્વની ભાવધારા સાથે સમન્ય સાધવાનો
અસીમ આગ્રહ, ભતિઓની નાની નાની કચારીઓમાં
પુરાઈ રહેલા મનોભાવોને બધી કચારીઓની પાળો
તોડી નાખી રાષ્ટ્રીયતાના ભાવમાં પરિણત કરવાનો

એકામ પ્રવાસ અને એ સદ્ગીય ભાવને વિશ્વમાનવ-વાદના સાવજીવનને અધીન બનાવવાની વિપુલ સાધના—એ વસ્તુએએ લગભગ બે સૈકા સુધી બંગાળના જીવનને આધુનિકતાના કાંપ વડે એવું તો ફળદ્રુપ બનાવી દીધું કે માનવતાની સર્વાનુભૂતિથી અને સર્વકચકિતના વિરમજનક આવિર્ભાવથી બંગાળ કેવળ ભારતવર્ષના બીજા પ્રદેશોથી કેટલાક સૈકા આગળ નીકળી ગયું એટલું જ નહિ, વિચારની અને ભાવની આધુનિકતાને લાંબે જગતના અનેક દેશોથી આગળ નીકળી ગયું અને આગળ વધેલા દેશોની હરોળમાં લગભગ પહેલેથી ગયું.

ખેડૂતો ઉપર થતા જમીનદારોના અકથ્ય અત્યાચારો વિશે આગળથીસમી સદીમાં રામમોહને અને અક્ષયકુમાર દત્તે જે લખ્યું અને તે પછીના વખતમાં રવીન્દ્રનાથે જે લખ્યું તેના જોડા પૃથક્કરણ કરતાં, સમકાલીન યુગના લેખકો આધુનિકતાનો દાવો કરતા હોવા છતાં, સહેજ પછુ આગળ જઈ શક્યા નથી. ૧૮૩૦માં રામમોહને મહેસૂલની ખાખતમાં ખેડૂતો સાથે જમીનદારોની એક કામગીરી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એવો મત પ્રગટ કર્યો હતો અને અંગ્રેજ સરકાર સમક્ષ એવી માગણી પણ કરી હતી. 'તત્ત્વમોધિની પત્રિકા'માં અક્ષયકુમાર દત્તે ખેડૂતોની દુર્દશા વિશે જે નિબંધો લગભગ એકસો વર્ષ પહેલાં લખ્યા હતા તે તેજસ્વિતા અને જીંદી માનવતાના તેજથી ઝળહળે છે.

ટાલ(પારશાળા)ની નિષ્પ્રાણ શિક્ષણપદ્ધતિને અહલે વિજ્ઞાનસંમત શિક્ષણપદ્ધતિ ચાલુ કરવા માટે રામમોહન, વિદ્યાસાગર, અક્ષયકુમાર દત્ત અને રવીન્દ્રનાથે જે કયું છે તેનો જોડો નથી. રવીન્દ્રનાથે સિત્તેર વર્ષ પહેલાં જે શિક્ષણપદ્ધતિની શરૂઆત કરી હતી તે શિક્ષણપદ્ધતિથી આધુનિકતાની ખાખતમાં યુરોપ પણ આગળ જઈ શક્યું નથી, સોવિયેત રશિયા પણ નહિ. એએને માનવ અધિકારો આપવા માટે રામમોહને અને વિદ્યાસાગરે જે કયું છે, તેની સરખામણીમાં યુરોપ તે જમાનામાં પણ પછગ હતું અને જે જમાનામાં એમણે એ કયું હતું તે

જમાનામાં અસ્તિત્વાતંબની અગવળ યુરોપને અલ્પ હતી. બંગાળી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત ભાષાના આકરા શાસનમાંથી મુક્ત કે પોતાનું આગનું સ્વરૂપ ધારણ કરવામાં રામમોહ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, વિદ્યાસાગર, બંકિમચંદ્ર રવીન્દ્રનાથે મદદ કરી છે. બંગાળી ભાષાને પંડિત સાધુ ભાષાના અત્યાચાર અને દંભમાંથી મુક્ત કરી સૌથી પહેલાં પ્રમથ ઔદુરી આગળ આપ્યા હ અને ત્યાર પછી રવીન્દ્રનાથ, યુકતાક્ષરેનો ત્યાગ કે શબ્દોની જોડણી સહેલી કરી નાખી બંગાળી ભાષા સામાન્ય જનતાને આગળે પહોંચાડવાની ભવિષ્ય કરનાર રવીન્દ્રનાથ હતો.

આ રીતે સર્જક આધુનિકતા લગભગ અંતે વરસથી બંગાળમાં કામ કરતી આવી છે અને માણસને સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાનો, ભાવ અને રસનો ઉપભોગ કરવાનો અને મુક્તિ મેળવવાને અધિકાર છે—સમજિના ભમથી અને દમનથી વ્યક્તિ મુગી નહિ રહે, તે સમજિના અત્યાચારો વિરુદ્ધ બળવો કરશે, એ સંદેશનો પ્રચાર આ મહાન આધુનિકોએ કર્યો હતો.

બંગાળી સાહિત્યમાં આધુનિકતાનો પહેલો આભાસ જોવા મળે છે બંકિમની કેટલીક નવલકથાઓમાં. સોનેટની શરૂઆત બંગાળી કવિતામાં કરનાર માઈકેલ મધુસૂદન હતા અને તેની સાથે જ શિરિકની વ્યક્તિસ્વાતંબની અનુભૂતિએ પોતાનું સ્થાન બંગાળી કવિતામાં કરી લીધું. ત્યાર પછી આધુનિકતાનો વિરાટ સ્રોત બંકિમ આપ્યા આધુનિકતાના ભગીરથ રવીન્દ્રનાથ. શિરિક કવિતામાં જંગતતાં શ્રેષ્ઠ શિરિકની હરોળમાં બંગાળી કવિતાએ સ્થાન મેળવી લીધું, દૂકી વાર્તાઓની શરૂઆત ચર્ચ, ધમની આનુષંગિકતાને આધાર કરી ધમની માનવધર્મની વેદી પર રવીન્દ્રનાથે પ્રતિષ્ઠિત કર્યો, વ્યક્તિસત્તાના જગ્યાનથી બંગાળી સાહિત્ય ગાજી જાયું, એ જમાનાના બધા અત્યાચારો અને શોષણને માટે રવીન્દ્રનાથે ગણવાને જવાબદાર દેખાવી આપ્યા વિચરે ભારતના વિધાત્મવાદની વાત સંભળાવી. સોશિયલિઝમની વાત

કરવાનું તેમણે સોંપિયેત રશિયાનો પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી નહોતું શરૂ કર્યું; એમણીસમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં જ તેમણે સોશિયાલિઝમ વિશે સહાનુભૂતિ-ભર્યાં મત, પ્રગટ કર્યાં હતાં. આપણે એટલું માદ રાખવું જોઈએ કે તે સમયે સોશિયાલિઝમ દેશનેબલ બન્યું નહોતું. સર્વોચ્ચ મુક્તિની શુદ્ધ અને સળખાઈ ગયેલ ઊપર, માણસના જીવનને પ્રતિષ્ઠિત કરવું પડે, માણસ પ્રત્યે વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રના ચિત્તમાંથી ઊંડો પ્રેમ પ્રગટાવવો પડે, અને માનવ સત્તાને સર્વ બંધનમાંથી મુક્ત કરી પૃથ્વીપૃથ્વી વિકસિત થવાની પૂરી તક આપવી પડે—એવો સુમળીર અને મુમકાન સૂર બંગાળી સાહિત્યના આકાશમાં જાળવા લાગ્યો.

જલદી જલદી કર્યું મેળવવાના સંતાપમાં જ એ આધુનિકતાએ પોતાની સમાપ્તિ થાય છે, એવું જાહેર ન કર્યું. જલકે પ્રાપ્તિની વિરાટ સંભાવનાની આશા જગાડીને તેની ઊંડી આકુળતાથી બંગાળીના જીવનને ભરપૂર ભરી દીધું, એ આધુનિકતાએ મહાન સંભાવનાની આશા જગાડી અને તે આશા પૂરી કરવા માટે સજ્જનને રૂંધનારા બધા સામાજિક વિધિઓ અને આચારોની વિરુદ્ધ જળવાવું વાગ્યો. બંગાળીઓના મનમાં જગાડ્યું. એટલે કેવળ વિચારશીલતા અને પુરાતન આચાર અને માળખા સામે જળવો એ જ આધુનિકતાનું એકમાત્ર લક્ષણ નથી, અંતરમાં એક મહાન ભાવિની નિશ્ચિતતાની અનુભૂતિ પણ આધુનિકતાનું એક લક્ષણ છે, એ ભવતરી ભાવનામયતા પ્રત્યેક સજ્જનથીલ વ્યક્તિ-માનસનું અને યુગમાનસનું લક્ષણ છે.

રવીન્દ્રનાથના 'ગેહાર', 'ધરે બાહરે' અને 'ચતુરંગ' બંગાળી સાહિત્યમાં આધુનિકતાનાં ચરમ નિદર્શન છે. એ નવલકથાઓમાં એક વિશેષ કાળની અને વિશેષ સમાજની સમરથાઓ સર્વકાળની માનવ-સમસ્યાનું સાચું રૂપ ધારણ કરીને આપણા હૃદયને કમળે કરી લે છે. ચરચ્ચંદ્રની કેટલીક દૃષ્ટી વાર્તાઓ અને 'શંપ્રમથ', 'શુદ્ધાદ', 'દેવદાસ', વગેરે કેટલીક નવલકથાઓ સમકાલીનતાની વાડ તોડીને આધુ-

નિકતાના પ્રાંશુમાં પહોંચી ગઈ છે. તારાશંકર બંધોપાધ્યાયની દૃષ્ટી વાર્તાઓ અને 'કરિ' વગેરે નવલકથાઓ, વનકુલની દૃષ્ટી વાર્તાઓ અને શૈલજન-નંદની 'કમલાકુમ્ભિ' જેવી દૃષ્ટી વાર્તાઓ આધુનિક છે, એ નિઃસંશય છે.

છેક હમણાં હમણાં બંગાળી સાહિત્યમાં જે નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ બહાર પડે છે તેમાં મોટા ભાગની સમાજની જનસમજિતું મન રીઝવવામાં એટલી તો મદદગાર હોય છે અને વ્યક્તિસત્તાના દાવાનો સમજિત દાવાને ચરણે ભોગ આપવો એને જ પરમ આદ્ય તરીકે એવી તો નિર્વિચાર શાંતિ-પૂર્વક સ્વીકારી લીધે છે કે વ્યક્તિસત્તાની હત્યા કરવાનો પુરાણો રિવાજ જે એ લોકોએ આનંદપૂર્વક કાયમ રાખ્યો છે, ફક્ત તેને નવા નામે બાધુ કર્યો છે. તેથી જૂતકાળની પરિપાટી પૂરેપૂરી કામમ રાખી, ફક્ત તે પરિપાટીનું નવું નામ રાખ્યું છે આધુનિકતા. સંખ્યાની અપદેવતા આ જમાનાની ઉપાસ્ય અપદેવતા છે, સમકાલીન સમાજની એ વિકાસપ્રસ્ત વિરોધતાને માથે ચડાવી લઈ તેની સ્તુતિ આવમાં એ સાહિત્ય ચકચૂર બની મથું છે. સમજિતના અભ્યાસમાંથી વ્યક્તિને મુક્તિ આપવી એ આ સાહિત્યનો ઉદ્દેશ નથી, વ્યક્તિને સમજિતના પશુબળ દ્વારા કચડી નાખવાનો જયાવ કરવો એ જ એ સાહિત્યનો ઉદ્દેશ છે. કોઈ મહાન સંભાવનાનો ઇશારો અથવા મુક્તિનો ઇશારો એ સાહિત્યમાં નથી. એ સાહિત્ય કહે છે:—જુઓ, જીવનને ધેરીને આ અધકાર રહેશે છે, જુઓ કુત્સિતતા અને અશીલતા લાખો જીવનનો આશ્રય છે. જસ, અહીં જ તેમની રચનામાં પડે: પડી ભાય છે. એ કુત્સિતતા અને અશીલતાનો ઉપભોગ કરાવવો એ જ એ સાહિત્યનો ઉદ્દેશ છે. એ સમકાલીન સાહિત્યમાં કુત્સિતતા અને અશીલતાની વિરુદ્ધ જળવો નથી, જલકે એના પ્રત્યે આસક્તિ જમાડવાનો એક સુરપટ પ્રયાસ છે. તેથી એ સમકાલીન સાહિત્યની ધણી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ લોકેટ કામગીરી દ્વિપિત થયેલી હોય છે.

એ સાહિત્યે માનવમનની જટિલ ગૂંથણીની અને તેના પ્રકાશ અને અધકારના કુદની બધાની ઉપેક્ષા કરીને સમસ્થાને એકાંગી બનાવી દર્ષ તેને સરળ બનાવી દીધી છે. મન તો કેવળ ઘોણું પણ નથી, તેમ કેવળ કાણું પણ નથી. એમાંથી કાળી બાણીને જ મોટું રૂપ આપીને બતાવવાના પ્રયત્નને એ સાહિત્ય આધુનિકતા તરીકે ખપાવે છે. આ એકાંગિતાને કારણે એ લોકો માણસને વિશે જે કંઈ કહે છે તે સાચું નથી હોતું. એટલા માટે જ એ સમકાલીન સાહિત્ય સત્યપ્રજ્ઞ સાહિત્ય છે. શૂંપડપટ્ટીના માણસો રથૂળ ભાષા, અશ્લીલ ભાષા બોલ્યો કરતાં વધારે વાપરતા હોય છે, તેથી કંઈ શૂંપડપટ્ટીના માણસનું ચરિત્રનિરૂપણ કરતી વખતે તેના મુખમાંથી અશ્લીલ શબ્દોનો ધોધ વહેવાગવે. જોઈએ એમ માનવું, એ કંઈ સાચી વાસ્તવતા નથી, અને માટે જ સાચી આધુનિકતા પણ નથી. શૂંપડપટ્ટીનો જે માણસ અશ્લીલ ભાષા બોલે છે, રથૂલ મનને પરિચય આપે છે, તે માણસના કાળા મનના અવકાશમાંથી કોઈ કોઈ વાર કાળાનો પડો ઢી નામ છે; શુભ મેઘ અને સોનેરી પ્રકાશથી ધોવાઈને સ્વચ્છ થયેલાં નીલાકાશ પણ તેના અંતરમાં જોવા મળે છે. તેના મનમાંથી બીજો જ એક માણસ પ્રગટ થાય છે, જે માણસ બધા અનુભવે છે, પ્રેમ કરે છે, આસુ સારે છે. એ બધું મળીને રેક્ષા અશ્લીલ ભાષા વાપરનારો શૂંપડપટ્ટીમની માણસ બાબો માણસ બને છે, એ જ ખરી વાસ્તવતા છે. અને સાહિત્યમાં વાસ્તવતાનું કામ આખા માણસને બતાવવાનું છે, આંશિક માણસને બતાવવાનું નહિ. દેવદાસ' નવલકથામાં શરત્ચંદ્રે દેવદાસના પાત્રમાં એવો બાબો માણસ બતાવ્યો છે. સમકાલીનતાની બહાદુરી માનવચરિત્રના એક વિશેષ અંશને બતાવવાના પ્રયત્નમાં રહેલી છે. જ્યારે આધુનિકતાનું કામ સમગ્ર માણસને બતાવવાનું છે.

અને મનનો જે અંશ બતાવવાના નશામાં સમકાલીન સાહિત્ય ચક્રવૂર બન્યું છે તે છે માણસના મનનો રોગિષ્ઠ વિકારગ્રસ્ત અંશ. કહે છે કે એમાંથી

જ માણસનો સાચો પરિચય મળી શકે એમ છે. વિશ્વ-મહાયુદ્ધની વિભીષિકાનો શાપ પામેલો માણસ દેહનું અને મનનું સ્વાસ્થ્ય ખોઈ બેઠો છે, અસ્વાભાવિક સામાજિક પરિસ્થિતિમાં અસ્વસ્થ દેહ અને મનથી માણસ જે આચરણ શરૂ કરે છે તે તત્કાળ પૂરતું હોય છે, જે સુરે તે બોલવાનું શરૂ કરે છે તેમાં ચાંસપેથીઓનો ઉપયોગ નબરે ચડે એવો હોય છે, તેમાં વિચારનો કે જાંઠી લાગણીનો પરિચય હોતો નથી. અસંપત સહજ વૃત્તિ અને વિચારહીન સ્થૂલ બુદ્ધિ જેવું પ્રાપ્ત્ય સમશ્લિષ્ઠ શવનમાં સહેજે નબરે પડે છે, તેની જ સ્મૃતિ સમકાલીન શવનમાં અને સાહિત્યમાં શરૂ થઈ છે.

૧૯૪૪માં નાટ્યકાર આર્થરઝાક બેખેલને ગોક્ષિએ એક પત્ર લખ્યો હતો. તે પત્રમાં ગોક્ષિએ લખ્યું હતું—

"What repels me, personally, more than anything else is the Baudelaire-like passion for bad meat. All the characters...have gone sour, have an evil smell, and almost all of them are, as it were, infected with or enslaved by a belligerent sensuality. Perhaps it is the sensuality of despair of people who when dying, endeavour to leave a mould behind on the floor and walls in memory of themselves and avenge themselves.

"The task of great art is to reveal people in all their complexity..."

"મને સૌથી વધુ ચીઝ તમારા બોદેરના જેવા સહેલા માસ પ્રત્યેના આકર્ષણથી ચડે છે. તમારા નાટકનાં જ્યાં જ પાત્રો પાટાં ચર્ષ થઈ ગયાં છે, ગંધામ છે અને તેઓ લગભગ બધા જ, કેમ જાણે, એક પ્રકારની ઉત્કટ કામવાસનાથી પીગાય છે અથવા તેના મુલામ બની ગયાં છે. કદાચ એ મરત પડેલાં

માણુસોની કામચાસના દરી. મરવા પહેલાં તેઓ પોતાના ઘરની જમીન પર અને દીવાલો ઉપર પોતાના જીવનની છાપ મૂકી જવાનો પ્રયત્ન કરતા હશે—પોતાની સ્મૃતિ મૂકી જવા અને વેર વાળવા.

“માણુસને તેની પ્રકૃતિની બધી જટિલતા સહિત પ્રગટ કરવો એ મહાન કૃતિનું કાર્ય છે...”

આ યોદ્ધા અસામાન્ય પકિતઓમાં ગોર્કીએ સમકાલીન સાહિત્યની પ્રકૃતિનું સાચું પૃથક્કરણ કર્યું છે. સહેલા માંસનું આકર્ષણ એ સાહિત્યને પાર વગરનું છે, જે પાત્રોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે બધાં વિકારમય અને કુમર્યામય હોય છે અને અસ્વાભાવિક કામચાસનાના રંગોના અભિચાર પામેલાં હોય છે. આ બધાં ભાગી ગયેલાં માણુસોની કામચાસનાનાં ચિત્રો છે, એ મરવા પડેલા માણુસોના ચરિત્રની આ કેવળ એક આશુ જ હોય છે. જે માણુસ અનેક ભાવોની પૂર્ણગૂંથણીને ખતેડે છે, જટિલ છે, તેનાં બધાં પરિચય એમાં મળતો નથી —એ માણુસનો મિલકત એકાંગી પરિચય છે.

માટે જ ગોર્કીએ એએકને સંઘારી આપ્યું કે બધી જ મહાન કલા માણુસને તેની પ્રકૃતિની જટિલતા સહિત સોની આગળ રજૂ કરે છે. કોઈ જમાનાની સમસ્યાઓની યાદી આપવી એને જ જે સાહિત્ય પોતાનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય માને છે તે સમકાલીન સાહિત્યને શ્રામવાદોપકૃષ્ટ સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવી ઓસરવે મૂક્યું છે કે—“એ સાહિત્યમાં જીવનનાં મુશ્કેલીમાંથી કેટલાંકને છોડી દેવા અને કેટલાંકને કુલાવીને રજૂ કરવામાં આવે છે, તેને પરિણામે તે મુશ્કેલી વિકૃત થઈ જાય છે. અને એ વિકૃતિનું કારણ એ છે કે કોઈ એકમ સીમાની અંદર જે અનુભવ મેળવવામાં

આવ્યો છે તેને માનવજીવનના સમગ્ર અનુભવની કસોટી તરીકે વાપરવામાં આવે છે. તેને પરિણામે જે મિનજરૂરી છે તેને જે જરૂરી છે તેની સાથે અને જે તાકાલીન છે તેને સર્વકાલીનની સાથે સેળમેળ કરી દેવામાં આવે છે.”

બંગાળીઓના સમકાલીનમાં જીવનમાં અને સાહિત્યમાં જીવનનું આ સ્થૂળ એકાંગી અને માટે જ અસ્પષ્ટ મિત્ર પ્રગટ થયું છે. આધુનિકતાનું કોઈ પણ ચિહ્ન તારે તો તેના જીવનમાં દેખાતું નથી. રવીન્દ્રનાથની ભાષામાં કહીએ તો—“એકાએક જીગી નીકળેલાં નકામાં ગ્રામ્ય પાકભણાં ખેતરનો પ્રતિવાદ કરવા માંડ્યાં છે.” આપણે આશા રાખીએ કે સમકાલીનતાની ફેસનના વ્યાધિથી મુક્ત થઈને બંગાળીની સત્તા તેના જે સ્વધર્મ અને મૌલિકતા માટે તે અનન્ય છે, કેવળ ભારતવર્ષમાં જ નહિ, તે વિશ્વવર્ધિત ચિરંતન આધુનિકતાને માગે તે ફરી આગળ વધશે. સર્જનશીલ આધુનિકતા બંગાળીનો પ્રાણવાયુ છે, સમકાલીનતાનો ઝેરી ગેસ તેના કદી નાસ કરી શકવાનો નથી, એવો અને હૃદય વિશ્વાસ છે.*

1. “Distortion of values, the exclusion of some and the exaggeration of others which springs from applying standards acquired within a limited area, to the whole of human experience, which confound the contingent with the essential, the ephemeral with the permanent.” — Elliot

* કલ્પના વિશ્વવિદ્યાલયની લીલા બ્યાખ્યાનમાળામાં શ્રી સીતેન્દ્રનાથ ઠાકુરે આપેલાં ત્રણ બ્યાખ્યાનોમાંના બીજા બ્યાખ્યાનનો અનુવાદ.

સ્વરાજનાં પચીસ વર્ષ | પ્રવીણ ન. શેઠ

અંધારણુ અને રાજકીય વિકાસની દૃષ્ટિએ

ખૂબ વિચિત્ર અને સ્તરીકૃત એવા આપણા સમાજમાં સ્વરાજકાળનાં ૨૫ વર્ષ દરમિયાન આપણે સંગીન અને સ્થિર રાજ્યપ્રધાને વિકસતી જોઈ છે. આ સિદ્ધિ આપણે સમાજના બહુવિધ સ્વરૂપને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના મેળવી, તે વિશેષ નોંધપાત્ર છે. બીજી રીતે કહીએ તો ઓછા શિક્ષિત છતાં એક લોક તરીકે આપણે રાજકીય રીતે ભણેલા-ગણેલા ને પરિપક્વ સાબિત થયા છીએ.^૧

ભારતે સ્વાતંત્ર્યના પાયાને દૃઢ અને વિશાળ બનાવ્યો છે. (ગોવા, પાકિસ્તાન સાથેનાં યુદ્ધો, બહારનાં બેઠાંથી સ્વતંત્રતા), લોકશાહી સંસ્થા અને વ્યવહાર સાચ્યા છે ને કેટલીક રીતે વિકસાવ્યાં પણ છે. દેશમાં એકતા અને એક રાષ્ટ્ર તરીકેની ભાવિક સમજ અને સજાનતા ફેળવ્યાં છે. સંરક્ષણ અને સામર્થ્યના નવા વિશ્વાસ સાથે પ્રભાવી કેન્દ્રીય સત્તા ઊભી કરી છે. એક રાજકીય સમાજ તરીકે આપણે ઠીક ઠીક પુખ્ત બન્યા છીએ. અને સૌથી વિશેષ તો, લોકશાહી, બિનસમિદાનિકતા, સમાજવાદ કે સામાજિક ન્યાય, સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તન અને વિદેશનીતિની સ્વતંત્રતા—આ બધાં મૂલ્યો અંગે આપણે સારી એવી સર્વસંમતિ ઉપસાવી છે.

અહીં સ્વરાજકાળમાં રાજકીય વિકાસના કયા પડકારો ભારતે ઝીલવાનાં આવ્યા, તે તેણે કેટલે અંશે ઝીલ્યા અને તેમાં ભારતીય અંધારણુની શી

ભૂમિકા રહી છે, તેની વિશ્લેષક સમીક્ષા - કરવામાં આવી છે.

પડકારો અને વિકાસ

અંધારણુીય લોકશાહી પ્રથા એ રાજ્યપ્રધાનતામાં કામ કરતી નથી. તેથી તે નિમત્ત અને સ્થાણુ સ્થાનમાં રહીને કામ કરતી હોતી નથી. એ પોતે જે વિશાળ સામાજિક-રાજકીય પરિનિવેશ (એન્વાય-નમેન્ટ)માં કામ કરે છે તેની પોતા પર પડતી અસરને ઝીંકે છે, અને તેમ કરતાં પોતે પણ આ પરિનિવેશને ધડતી રહે છે. વિકાસની આ પ્રક્રિયામાં પોતાની સંસદ, ચૂંટણી, પ્રધાનમંત્રી, પક્ષપ્રથા વગેરે સંસ્થાઓ દ્વારા આધુનીકરણ અને પરિવર્તનના પડકારો ઝીલવાની પોતાની કેટલી ક્ષમતા છે, તે અંધારણુ બતાવ્યું છે. ડૉ. હાડગ્રેવના કહેવા પ્રમાણે ભારતનું અંધારણુ 'સંસ્થાનિકરણના કાચા મુસદ્દા' જેવું હતું. પણ હવે તો પરિવર્તનના પડકારો ઝીલીને સંસ્થાનિકરણ સાધીને તેણે આપણી રાજ્યપ્રધાને રાજકીય વિકાસની દિશામાં મૂકી દીધી છે.

પરિવર્તનના આ પડકારો અંધારણુીય વિકાસના જુદા જુદા તબક્કે આવ્યા છે. એક તબક્કો વડાવ્યા પછી, કે એક જ તબક્કામાં એક કરતાં વધારે પડકારો કે આપત્તિઓ આપણી રાજ્યપ્રધાને ઝીલ્યા છે. આમાંની એક આપત્તિ કે પડકાર હતો એકતાનો. સમગ્ર દેશના જુદા જુદા પ્રકારના રાજકીય એકમોને એક કરવાનો અને તેમને સાથે રાખવાનો પ્રશ્ન સ્વરાજપ્રાપ્તિ પછી તરત જ આવ્યો. દેશી રજવાડાં.

૧. રજની કોહારી, 'પર્ફોર્મન્સ એન્ડ પ્રોસ્પેક્ટ્સ', 'દાહરસ એન્ડ ઇન્ડિયા' (પ્રેસ), બેંગલુરુ ૧૫, ૧૯૭૨

એને ભારતીય સંઘમાં ભેળવી કરીને તથા ૧૯૬૭
પછી તરત કેન્દ્ર-રાજ્ય-સંબંધમાં આવેલ તાલુ
અને તનાવના પ્રશ્નને દલ કરી કેન્દ્રમાંથી સમવાય
પ્રથા લેખી કરીને આપણે એકતાના પડકારને ઉત્તર
આપ્યો છે. બંધારણને તોડ્યા કે નબળું પાડ્યા
વિના આપણે આમ કરી શક્યા છીએ અને એકતા
માટેની આ પ્રક્રિયા આપણે બંધારણીય માળખામાં
રહીને બરી રાખી છે. આપણી રાજ્યપ્રથામાં
કેન્દ્રમાં અને કેન્દ્રથી રહેલા સત્તાવર્તણું (પાર્ટીમેન્ટ,
વજ પ્રધાન)ની પાસે સીમા પરના સત્તાવર્તણું જેવાય
તેવી પ્રક્રિયાને સેમ મળતો રહ્યો છે. તે સૌપાનિક
(હાયપોથીસિસ). દૃષ્ટિએ પણ ઘટક રાજ્યોની રાજ્ય-
પ્રથાઓ નવી દિશાના સંધ સરકારના સત્તાકેન્દ્રની
નજીક આવી છે. આ બધી ક્રિયા-પ્રક્રિયા વખતે
બંધારણુ તો જે તે સંદર્ભને અનુરૂપ રહી શક્યું
છે, તેનું લક્ષ્યદાખણું (રેસિલિયન્સ) અદ્યતન છે.

ખીએ પડકાર હતો દેશના વિવિધ સામાજિક-
આર્થિક વર્ગોને રાજ્યવ્યવસ્થાનાં સત્તામંડળોમાં
દિરેક્ટોર બનાવવાને; અર્થાત્, સાચા અર્થમાં
લોકસહયોગ સાધવાનો. સમાજના સદાઓથી પાછળ
રહેલ, અસિપ્ત અને અવ્યવસ્થાયેલ વિભાગોએ બંધા-
રણની લોકશાહી ભેગવાઈઓ અને પ્રક્રિયાઓને
કારણે વિધાનસભા, કારોબારી, રાજ્યવહીવટ વગેરેનાં
સ્થાનોમાં—સત્તાકેન્દ્રો અને સાબતત્રોમાં—શાગીદાર
બનવાની હમ્મજા તીવ્રપણે સેવવા માંડી. પછત વર્ગો
અને વ્યક્તિઓને દેશની ધારાસભાઓ, હજા હજા
રતરે આવેલી સરકારો અને રાજ્યવહીવટના એકમેમાં
સ્થાન આપીને, તેમને તેમાં સમેજ કરીને દિરેક્ટોર,
ભાગીદારી અને સહયોગી આ આપતિ (પાર્ટિસિપેશન
કામસિયન)ને આપણે ઠીક ઠીક અંશે દલ કરી છે. ૨
બંધારણુ એમવેલ પુષ્ટતવ્ય મતાધિકારના સૌથી
મોટો ભાગ દેશના બહુમંચક પછત સામાજિક
વિભાગોને મળ્યો છે. વળી બંધારણુની ભેગવાઈ
અને ભાવના પ્રમાણે ભારતીય રાજ્યપ્રથાનું પંચાયતી

રાજ દ્વારા એક નિમન (સ્થાનીય) કક્ષાએ વિભિન્ન-
કરણુ અને વિકેન્દ્રીકરણુ સાધીને, તેમાં વિશાળ
આમજનતા અને પછત વર્ગોના સહયોગ સાધીને
આ સિદ્ધ થઈ શક્યું છે.

આવી જ એક બીજી આપતિ કે પડકાર એ
હતો કે બંધારણુ અને તેણે પ્રસ્થાપેલ રાજકીય
સંસ્થાઓને લોકો કેટલે અંશે વ્યાપક રીતે સ્વીકારે
છે. આફ્રે-એસિયન દેસોમાં બંધારણુ અને તરયાપિત
સંસ્થાઓ લોકમાનસમાં ઊંડાં મળ નાખી શકી
નહોતી. પણ પાંચ પાંચ સામાન્ય ચૂંટણીઓ અને
એક લઘુ-સામાન્ય ચૂંટણી (ટ્રિબુનલ, ૧૯૬૯)માં
ભારતના સમાજે લોકશાહી રીતે ભાગ લઈને
પોતાના મતની શક્તિ સિદ્ધ કરી છે. જનસામાન્ય-
ના મત અને ધુમ્મજની આ શક્તિનું નિમમિત રીતે
યોગ્યેયેલ ચૂંટણી દ્વારા સંસ્થીકરણુ થયું છે, ૩ આ
લોકશક્તિ હવે વાસ્તવિક બની છે. દેશને નાગરિક
પોતાની અસરકારકતા (એક્સિસી) વિશે સભાન
બન્યો છે. પોતે પોતાના શાસક રાજ્યકર્તા વર્ગ કે
પક્ષને બદલી શકે છે કે ધમ્મજે તેને સરકારમાં સત્તા-
માળખામાં મોકલી શકે છે, તે વિધાસ તેણે ધારણુ
કર્ચો છે. અને સરકાર પોતે આ જ કારણસર
સામાન્ય માનવી પ્રતિ વિશેષ સાનુકૂળ પ્રતિભાવ
(રિસ્પોન્સ) બતાવે તેવી સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર સળગી
છે. આ બધાં કારણોસર લોકશાહી પ્રક્રિયાનો અને
સમગ્ર રાજ્યપ્રથાનો સામાન્ય લોકોએ આદર કર્યો
છે. તેને સ્વીકારી છે. એટલે અંશે બિનસંસદીય
માર્ગોમાં માનતા આત્મનિતંક કે ઉદ્વામ પરિમળો
નગળાં પડ્યાં છે. ભારતીય રાજ્યપ્રથા બંધારણુ
માળખામાં રહીને વ્યાપક લોકસ્વીકૃતિ પામી છે.
સંસદીય સાર્વભૌમત્વ, બંધારણુની સરકાર વગેરે
બંધારણુના ખ્યાલો હવે લોકોના વ્યવહાર અને
રાજકીય વર્તનમાં ચૂર્ષ જયા છે, તેમના રાજકીય
માનસમાં ઊતરી અથા છે અથવા તેનું બહાર જીવનની

૩. ચૂંટણીના સળગીય પ્રદાન મટિ: 'પોલિટિકલ
હન્ટિમેશન એન્ડ ઇલેક્ટોરલ પાર્ટિસિપેશન', 'હકોનોમિક
એન્ડ પોલિટિકલ વિકલી'.

૧. વિશ્વ મટિ: રાજ્યી કઠારી, 'પોલિટિકલ ઇન
હન્ટિયા'

પ્રક્રિયાઓ દ્વારા અન્તરીકરણ (ઇન્ટર્નલાઇઝેશન) થયું છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયાને રાજકીય સંસ્થાંકરણ કહી શકાય.

હજુ આપણી રાજ્યપ્રથાએ ખીલ એક ભારે ગંભીર પડકારનો સફળતાપૂર્વક સામનો કરવાનો બાકી છે. આ પડકાર છે સમાજમાં રાજકીય ઉપરાંત અર્થ-સામાજિક સમાનતા લાવવાનો — બંધારણના માળખામાં રહીને રાજકીય, ઉપરાંત આર્થિક-સામાજિક લાભોની બંને એટલી સમતાપૂર્વકની વહેંચણીનો પડકાર છેક હમણાં સુધી દ્વિપક્ષીય કે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપનો હતો. પણ સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનના ગતિમય બનેલ વાયુમંડળમાં તે નવી ધાર, નવી વાચાળતા, નવી તીવ્રતા અને ઉચ્ચતા ધારણ કરી શકે તેમ છે. જમીન-સુધારા, મિલકતના અધિકાર પર મર્યાદા મૂકતાં પગલાં—આવા પ્રગતિશીલ ધારાઓને મૂળભૂત અધિકારોના બંધારણીય કવચ દ્વારા રૂંધવાના પ્રયાસો છેલ્લાં એકવીસ વર્ષથી થયા છે. પણ ધીમે ધીમે ખીલ, ચોથા, સત્તરમા, પચીસમા વગેરે સુધારા દ્વારા સમાનતા અને વહેંચણીની દિશામાં પ્રગતિ થઈ છે. પરિવર્તન માટેની ઝંખના બંને પ્રયાસો બંધારણ-અમલના પ્રથમ ૧૯ વર્ષ સુધી ધીમા અને મેળા રહ્યા પછી છેલ્લાં બેત્રણ વર્ષોથી તેમાં વેગ અને ખળ બંને આપ્યા છે. પચીસમા અને છવીસમા સુધારા તેનું પ્રમાણ અને પ્રતીક બને છે. સમાનતામાંથી વહેંચણીની આ માગ અને તેને માટે થતાં દબાણો ઉત્તરોત્તર આપણી આંતરનિધિક લોકસંસ્થાઓ દ્વારા વ્યક્ત પણ થયા છે. આ ક્રંચાઓના સભ્યપદમાં ઉત્તરોત્તર આવેલ પરિવર્તનની ભાત જોતાં આ સ્પષ્ટ થાય છે.

આંતરનિધિક સંસ્થાઓ: સભ્યપદની પસંદગી ભાત

આ સહીના પ્રથમ ચાર દશકાની ઐટિસ દિંદની ધારાસભાઓમાં અંગ્રેજ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરનાર, શહેરી ઉપક્ષા મધ્યમ વર્ગના નેતાઓ હતા. તેમાંના ધણી ધીકતી વજીલાત ધરાવનાર પ્રખર બૌદ્ધિક હતા. આર્થિક વિચારોની દૃષ્ટિએ તેમનામાંના ધણી વિનીત કે ઉદારમતવાદી હતા. બંધારણના ધર્તર

પરની ચર્ચા દરમિયાન ચાવીરૂપ ઉલોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનાં ને શહેરી મિલકત પર પરાક્રમ ટેવમર્યાદા મૂકવાનાં સૂચનો પણ બંધારણસભા(૧૯૪૬)માં થયાં હતા.^૪ સમાજના નળખા વિભાગો માટે 'આર્થિક સલામતીઓ'ની માદીનો બંધારણમાં સમાવેશ કરવાનું પણ સૂચન થયું હતું.^૫ પણ બંધારણમાં સમાજવાદી તત્ત્વોનું સીધી રીતે આરોપણ કરવાના પ્રયાસોને ત્યારે જમણેરી લોખીએ નિષ્ફળ બનાવ્યા હતા. બંધારણસભાના એક સભ્ય વી. ડી. ત્રિપાઠીએ ત્યારે કહેલું:

જ્યારે હું દિલ્હી જઈ છું ત્યારે હું લોકોને એવી ચર્ચા કરતા જોઉં છું કે અમુક વ્યક્તિઓ કેવી રીતે બંધારણની સભાની આ કે પેશી સમિતિઓમાં ઘૂસી ગઈ છે. આથી જ બંધારણ ધડાક છે, તે ખરેખર ગરીબ લોકો માટે છે કે સ્થાપિત હિતો માટે, તે અંગે લોકો અસંકલિત બન્યા છે.

બંધારણસભાની ચર્ચા દરમિયાન વ્યક્ત થયેલા આ વક્તવ્યમાં અતિશયોક્તિ હોય તે તો પણ તે બંધારણસભાના સભ્યપદના પ્રકાર અંગે થોડો નિર્દેશ જરૂર કરી ભલ છે.

તે પછી સ્વતંત્ર ભારતની લોકસભાઓમાં ધીમે ધીમે શહેરી ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા સભ્યોનું સ્થાન આગીજી, ચોટું ભણેલાં અને ખેડૂત હિતોએ લેવા માંડ્યું. તોપણ આમવિરત્તરનાં સાધનસંપત્તિ હિતોનું હજુ તેમાં પ્રાધાન્ય હતું. પણ ૧૯૭૧ની વર્તમાન લોકસભામાં અવસર અને હિતોની દૃષ્ટિએ સંસદ સભ્યોમાં વૈવિધ્ય આવ્યું છે. સાધનસંપત્તિ ખેડૂત હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ પ્રમાણમાં ઘટ્યું છે. આની અસર સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તનને વિશેષ ગતિ આપવામાં પડી છે.

૪. જી. સિવસવ (સં.પા.) 'ધ ફ્રેઈમિંગ ઓફ ઇન્ડિયન કોન્સ્ટિટ્યુશન', ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશન, ૧૯૬૮.

૫. એમ.ન, ખંડ ૨, પૃ. ૩૩૩.

૧૯૪૭-૪૮માં બંધારણ ધરાવતી મુખ્ય સમિતિ-
ઓના સભ્યોમાંના મોટા ભાગના તો સમાજમાં
વિશેષ લાક્ષણિક સ્થાન ભોજવનાર હતા. તેઓ
અંગ્રેજીમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરનાર રાજકારણીઓ
હતા ને સમાજના ઉપદેશ વર્ગમાંથી આવતા હતા.
દા. ત. બંધારણસભાની સૌથી મહત્વની સમિતિ
એ બંધારણનો મુસદ્દો (ડ્રાફ્ટ) તૈયાર કરનાર સમિતિ
હતી. આ સમિતિના ૬ સભ્યોમાંથી ૪ બેરિસ્ટરો
હતા, ૨ તો સિવિલ સર્વિસના સભ્યો હતા અને
૨ ઉદ્યોગપતિઓ હતા. પ્રજાની વ્યક્તિત્વ ધરાવતા
બીજી સમિતિઓના સભ્યોની સામાજિક-આર્થિક
શ્રેણી અંગે પણ મુખ્યત્વે આમ જ કહી શકાય.
બીજા, શિવરાવના બહુલ્યા પ્રમાણે બંધારણ-
સભાની, કાર્યવાહીમાં જેમનું વર્ગન પશું હતું,
તેમાંના ધણી કેમિસ નેતાઓ (રાજગોપાલાચારી,
જેનવાલાલ મુનશી વગેરે) છેલ્લા થોડા સમયથી સ્વતંત્ર
પક્ષ જેવા પક્ષના નેતાઓ બન્યા હતા. આ તો તેઓ
આજની લોકસભામાં સભ્ય રહ્યા નથી. આમ મૂળ
બંધારણને ધરાવતા પોતાનો મહત્વની અને પ્રશસ્ત
કાળો આપનાર ધણા નવા સંજોગોમાં સમાજ-
પરિવર્તનની ગતિશીલતા સમક્ષ કોઈક રીતે પાછા
પડી ગયા છે કે તેમણે સંસદીય રંગમંચ પરથી
નિવાળ લીધી છે. દ્વે નવી (પાંચમી) લોકસભામાં
બંધારણસભાના સભ્યો કરતાં હજી જ પ્રકારના
સભ્યો પ્રભાવ ધરાવે છે. તેઓ ઓછા વિખ્યાત
હશે, ઓછા તેજસ્વી હશે, રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનમાં કાળો
આપનારો તેમનો હાલો પણ નબળો છે. પણ
પરિવર્તનની ગતિ સાથે કદમ મિલાવવામાં કે તેને
સમજાવવામાં કેઈક કારણસર તેઓ બાગમ છે. વળી
લોકશાહી દૃષ્ટિએ નિયંત્રીઓ તો અને તેમ પણ
તેઓ બાગે ધતામડોળી નિયુક્ત-પ્રક્રિયામાં અસર-
કારક સ્થાન મેળવી ગયા છે. આ જ કારણસર
આજની સમાજના નબળા વર્ગો ને વિસ્તારોના
વિકાસ માટેનાં નિધાન અને નીતિ ધરાવતાં
તેમનામાંના કોઈક કોઈ મંજૂઆમાં વધુ વાચાળ, અને
વિચારીલ અને કસાય વધુ પ્રતિભદ્ધ (કમિટેડ) હોઈ

છકે. બીજી રીતે મૂળીએ તો સમાનતાલક્ષી વહેંચણી
અને કાર્યબનાવણીના પડકાર(કાલ્સિસ ઓફ
પર્ફોર્મન્સ)ને પહેંચી વળવા બાધત તેઓ વધુ
સલામ અને સમજાવી હશે. બંધારણમાં મિલકતનો
અધિકાર, રાજનીતિઓના હક્કો તથા તે અંગે સર્વોચ્ચ
અદાલતનું વલણ—આ બંધાનો સામનો કરીને પરિ-
વર્તનની આકાંક્ષાને નીતિ તથા કાર્યક્રમમાં રૂપાંતરિત
કરવાનો પ્રયાસ તેમને કરવો પડશે. અને ખુદ
બંધારણમાં જે લગીલાપણું છે તેને કારણે બંધારણ
આમ કરવા માટે તેમને માર્ગ પણ ફરી આપ્યો
છે. પરિવર્તનના માર્ગમાં, સમાજનાં જુદાં જુદાં
ક્ષેત્રોમાં લોકસહયોગ અને પ્રભાવશીલ હિસ્સેદારીના
માર્ગમાં સર્વોચ્ચ અદાલત, કે મૂળભૂત અધિકારો
જેવી આદરણીય સંસ્થાઓ ને પ્રયાગો અવરોધક
બની નથી. તેમણે પણ નવાં જગણીને અનુકૂળ થઈ
જતાંયું છે. આથી જ બંધારણ ભાંગી પશું નથી
તેમ તેના અનાદર થયો નથી. કોશ્ઠાનું પેઢીએ
પેઢીએ યતાં પરિવર્તનની ગતિ સાથે તેણે કદમ
મિલાવ્યા છે. સાતત્યે પરિવર્તનને ટેકો આપ્યો છે.
તેમાંથી સ્થિરતા સાથેના વિકાસનો સંદર્ભ રચાયો
છે.

આ જ કારણસર મૂળભૂત અધિકારો આમશમ
હોવા છતાં અને રાજ્યના નીતિદર્શક સિદ્ધાંતો તેમ
ન હોવા છતાં આજે તેમના સંબંધમાં પારસ્પરિક
અગત્યનો અમતાક્રમ બદલાયો છે. નીતિદર્શક સિદ્ધાંતો
પર દબે વર્ગન મૂકવામાં આવે છે. અને છતાં, આ
ફેરફાર એ કંઈતે હોવા છતાં એ કંઈતે નથી. કારણ
કે આવા પરિવર્તનનું દર્શન ખુદ બંધારણમાં જ થયું
હતું. તેની કલમ ૩૭ પ્રમાણે એ નોંધાયું છે કે,
'નીતિદર્શક સિદ્ધાંતો એ દેશના શાસનમાં મૂળભૂત
રૂપે રહેશે.' આથી જ મૂળભૂત અધિકારો અને નીતિ-
દર્શક સિદ્ધાંતોની અસરોને મૂલવતાં ભારતીય બંધા-
રણના નિષ્ણાત શ્રેનવિલ્લ ઓસ્ટીને કહ્યું હતું કે
'સામાન્ય જનના કલ્યાણ માટે સમાજને બદલવા
તથા તેની પુનઃરચના કરવા માટે વિધાયક અને
નિયંત્રક (અનુક્રમે, દર્શક સિદ્ધાંતો અને મૂળભૂત

અધિકારો) અધિકારોની અભિવ્યક્તિએ બીજા કેઈ બંધારણને આટલું બધું ઉત્તેજન અને પ્રેરણા લાગે જ આમાં દર્શો.^૧

સાતત્ય અને પરિવર્તન

એમ. પી. પાલસીએ બંધારણસભાની વિચારણાની સમજ આપતાં બતાવ્યું છે તેમ મૂળભૂત અધિકારો અને દશક સિદ્ધાંતોનો ઉદ્દેશ તો આપણી સામાજિક-રાજકીય સંસ્થાઓનું આધુનીકરણ કરવાનો હતો. મૂળભૂત અધિકારો અને નીતિદશક સિદ્ધાંતોમાં બંધારણના લોકશાસી સમાજવાદના મૂળ ખેંચની દૃષ્ટિએ, મૂળતઃ લાગે જ તાત્વિક બેદ છે. હવે તેમની ભૂમિકાની અમરતા બદલાઈ છે, એટલું જ. તેનું જ સંસદ અને ન્યાયતંત્ર વિરેમ ફરી ચકામ. ન્યાયતંત્ર પોતાના અધિકારક્ષેત્ર પરની અર્પણ વિવેક અને ગૌરવભેર સ્વીકારી છે. અને તેથી જ ભારતનું બંધારણ અને તે પ્રમાણે રચાયેલી અને ચાલતી આપણી રાજ્યપ્રથા બારે મોટાં પરિવર્તનો અને ઝડપથી વધતી માગોની વચ્ચે પણ લગ્નીમાં સ્ત્રી સકર્ષા છે. હાલે હાલે તબક્કે આવેલ વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષકારો, આપણે એ કે કોલકોલીઓને તે દશ કરી શક્યા છે. અને આથી રીતિ પક્ષકારો ગ્રીક્ષતાં ગ્રીક્ષતાં મેરથીકરણની પ્રક્રિયા દરમિયાન, ભવિષ્યના પરિવર્તનને અનુકૂળ થવા માટે વધુ ને વધુ ક્ષમતા અને સામર્થ્ય પણ ભારતીય બંધારણે પ્રાપ્ત કર્યાં છે. તેણે પરિવર્તન અને સાતત્યના પ્રવાહોનો સંગમ સાધ્યો છે; કહો કે તે ખરેખર એકવીસ વર્ષનું એટલે કે પુખ્ત થયું છે.

તેનો આ સુવા પ્રવેશ, અગ્નિચ્છવનમાં થતા સુવા પ્રવેશની જેમ અંજલો અને વિવાદ જન્માવે તે સ્વાભાવિક છે. તે 'પ્રવેશ' સ્વસ્થ મુક્ત રાજકીય પ્રક્રિયા જન્માવવામાં, નવેસરથી સ્વતંત્ર બનતા સુવાનની વ્યાપક સામાજિક અસરની જેમ, કેટલો વિધાયક બનશે, તે અંગે વિવિધ મતોએ હોઈ શકે. બંધારણનો રાજકીય પ્રક્રિયા દ્વારા થતો આવા

'વિકાસ' એ 'પ્રગતિ' છે કે નહિ તે અંગે વિવાદ હોઈ શકે. (જેમ કે, પરિવર્તન લાવવામાં મર્યાદાની કે ચાલુમુખની સત્તાઓનો કેન્દ્ર સરકારે જે વિવાદાસ્પદ ઉપયોગ કર્યો છે કે બંધારણના સંદર્ભમાં લોકશાસી રમતના નિયમોની અવગણના કરી છે તે અંગે થયું કહેવાયું છે.)

પરંતુ વિકસતા સમાજોમાં સામાજિક ન્યાય અને સમાનતા માટેની જે અપેક્ષાઓ નામતી હોય છે, તે લગભગ કાંતિનું પરિભાણ પ્રકટાવે છે. અદ્યતન રીતિ તો આ પ્રક્રિયા આપણા સ્વરાજકાળના અદિહાસનના બીજા તબક્કાથી જ આકાર લેતી હતી. અને તેથી જ આપણી રાષ્ટ્રીય અપેક્ષાઓ પ્રત્યે અર્પણિત પ્રતિભાવ બતાવી આપાયેલ મોર્ડે-મિન્ડે સુધારા વગેરેની સંસ્થાકીય અર્પણ આપણે સ્વીકારી નહોતી. અને આખરે અંગ્રેજોની કૂટ બંધારણીય અર્પણોને લોપીને આપણું અદિહાસન ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ સુધી પહોંચ્યું. તે પછી પણ સમાજપરિવર્તનના સાતત્યની અસર આપણા બંધારણમાં થતા રહેલ આંતરિક પરિવર્તન દ્વારા સકુંટ થતી રહી છે. સમાજના અગ્રવર્ગો તેમની સ્પર્ધાને કારણે વિશાળ અનુભવસમાજને આર્થિક-સામાજિક મુદ્દા અંગે અભિમુખ કરીને, તેમને અદિહાસિત અને ઉત્કુષ્ટ કરીને પરિવર્તન અને ક્રમિક-કાંતિના આવા પરિભાણને નવી ધાર આપે છે. અને આ અનિવાર્ય બનતા જતિયકર્મ મૂળભૂત અધિકારો, ન્યાયતંત્ર વગેરે સંસ્થાઓ સ્વંત્રી અને સંસદીય લોકસંસ્થામાં કેન્દ્રિત થતી અપેક્ષાઓના ગતિ, વ્યાપ અને પ્રમાણને અર્પણમાં રાખવાની શક્તિ ખોલી જાય છે. આપણા દેશમાં સર્જાતો ઇતિહાસ તથા વિકસતી રાજનૈતિક ગતિશીલતા આવી સંસ્થાતત્ત્વ અર્પણને વારતવમાં પ્રસ્તુત રહેવા દેતા નથી. તો લોકરવીકાર સિદ્ધાંત તરફ તને પુરસ્કારનાર પરિપક્વ પોતે પણ તેને ન્યાયી ઠરાવવામાં મુકેલી અનુભવતાં હોય છે. બંધારણીય વિકાસનું બંધારણ, આમ, સતત સામાજિક-રાજકીય પરિનિવેશમાં ધણું રહેશે.

૧. મેનવિલ્ડ ઓરિટન, 'ધ ઇન્ડિયન કોન્સ્ટિટ્યુશન : ધ કોન્ટ્રસ્ટિંગ ઓફ એ નેશન', પૃ. ૧૧૫.

પાંચમી યોજનાનો અભિગમપત્ર | રમેશ મ. ભટ્ટ

આયોજન એ મંદુલ અને સર્વગ્રાહી પ્રક્રિયા હોઈ તેમ જ તે આખા ગણના ભાગિને સ્પર્શતું હોઈ તેને વિશે સતત ચિંતન ચાલ્યા કરે એ ખૂબ અનિવાર્ય છે. અત્યારે તો આપણે એથી પંચરર્ષીય યોજનામાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. પરંતુ પાંચમી યોજના ઘડવાની તૈયારી અત્યારથી થવા માંડી છે. પહેલાં યોજનાનો અભિગમ તૈયાર થશે, ત્યાર બાદ તેનો ખરડો અને અંતે પાછી પંચરર્ષીય યોજના. અત્યારે તેના અભિગમ વિશે આર્થિક-રાજકીય ક્ષેત્રે વિવાદ ચાલી રહ્યો છે. ઉદ્યોગ સ્થાપના ચૂંટણીમાં 'મરીબી નિવારવા'નું વચન અપાતું હોઈ એ ખેડતું પ્રતિબંધ પાંચમી યોજનાના ઘડતરમાં પડતું જ લાગે છે. એટલે આ વચનપાલન કેટલે અંશે ઘટક છે તેનો ખ્યાલ યોજનાના સ્વરૂપમાંથી — અભિગમમાંથી આવી શકે. નોંધપાત્ર ઘટના એ છે કે પાંચમી યોજનાનો અભિગમપત્ર પહેલાં યોજનામંત્રી મુશ્કેલીઓમાં માર્યા દત્તો. ત્યાર બાદ તેમના સ્થાને નવા યોજનામંત્રી અને વડા પ્રધાનના વિશ્વાસુ સાથી શરૂ થઈ દુર્ગમપ્રચ્છાદ ખરે નવો અભિગમપત્ર તૈયાર થયો. તેને બાંધીનશરની એ.આર્.સી.સી. (સાસકે) માં મંજૂરીની મહોર મળી, અને હવે આ અભિગમ-પત્રને ભારત સરકારના આયોજનપંચમી પણ મંજૂરી મળી છે. એટલે હવે પાંચમી યોજનાનો અભિગમપત્ર સમાપ્ત રીતે બહાર પડેલો ગણાય. તેના પૂરો પાંદો તો હવે પછી પ્રકાશિત થશે. પરંતુ તેના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય.

યોજનાનું માળખું

પાંચમી યોજનાના ૧૯૭૩-૭૪થી ૧૯૭૮-૭૯ના

પાંચ વર્ષના ગાળામાં સમસ્ત દેશની આવક સાડા પાંચ ટકાના દરે વધે એવો લક્ષ્યાંક રાખવામાં આવ્યો છે. સમસ્ત દેશની આવક આ દરે વધી શકે તે માટે દેશમાં પાંચ વર્ષમાં કુલ રૂ. ૫૧,૧૬૫ કરોડનો ખર્ચ કરવામાં આવશે. એમાંથી રૂ. ૫,૨૫૦ કરોડ જાહેર ક્ષેત્રના ચાલુ વિકાસખર્ચાને માટે જોગવાઈમાં આવ્યા છે. બાકી રહેલા રૂ. ૪૫,૭૧૩ કરોડમાંથી રૂ. ૨૯,૭૪૫ કરોડનો જાહેર ક્ષેત્રમાં ખર્ચ કરવામાં આવશે અને રૂ. ૧૫,૯૬૮ કરોડનો ખાનગી ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવશે. ચાલુ એથી યોજનામાં જાહેર ક્ષેત્ર અને ખાનગી ક્ષેત્રમાંના ખર્ચનું પ્રમાણ જો અનુક્રમે ૬૦ ટકા અને ૪૦ ટકાનું છે તે જાહેર ક્ષેત્રની તરફેણમાં વધીને ૬૫-૪૫ ટકા અને ખાનગી ક્ષેત્ર માટે ૩૫-૪૫ ટકાનું થશે. એટલે કે સરકાર દ્વારા થતા ખર્ચનું પ્રમાણ વધતું જ જશે. ખર્ચનો આ આંકડો ૧૯૭૧-૭૨માં જો લાવેા ચાલતા હતા તેને આધારે નક્કી કરવામાં આવેલા છે. આથી એમ માનવામાં આવે છે કે લાવેા વધી રહ્યા છે. ભારે ચાલુ લાવેાએ યોજનાના લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા માટે ઉપર જણાવેલા આંકડો કરતાં રૂ. ૩,૦૦૦ થી ૪,૦૦૦ કરોડનો વધુ ખર્ચ કરવો પડશે.

યોજનાઓના પ્રારંભથી આપણે વિદેશી સહાય ઉપર આધાર રાખતા આવ્યા છીએ. એને અનિવાર્ય પણ મનાવવામાં આવતી હતી. ત્રીજી યોજનાના છેલ્લા વર્ષમાં (૧૯૬૫-૬૬) રૂ. ૨૨૯ કરોડની અત્યંતસહાય અને રૂ. ૪૭૨ કરોડની અન્ય સહાય સહિત કુલ રૂ. ૭૦૧ કરોડની વિદેશી સહાય મળી હતી. ૧૯૭૧-૭૨ના વર્ષમાં એટલે કે એથી

યોજનાના ચોથા વર્ષમાં કુલ સહાય રૂ. ૩૨૮ કરોડની હતી જેમાં રૂ. ૨૦૨ કરોડની અનુ સિવાયની સહાય હતી. પાંચમી યોજનાનાં પાંચ વર્ષમાં આ સહાયતા-પ્રમાણને છેલ્લા વર્ષ (૧૯૭૮-૭૯)માં અત્યંત કરી નાખવાનું ધ્યેય રાખવામાં આવ્યું છે. આમ આપણે આપણી વિકાસની પ્રક્રિયા આંતરિક અથવા તો આપણે પોતે સર્જેલાં સાધનો વડે આગળ ધપાવવા માગીએ છીએ. આ સાધનો આપણે વધુ માસ પરદેશ મોકલાવીને કમાઈ શકીએ. વધુ નિકાસ અને ઝોલછી આપાતો દ્વારા આ શક્ય બને. પરંતુ દેશના વિકાસ માટે આપાત ઘટાડવાનું મુશ્કેલ છે. ધણી ઓળખણુસો આપણે પરદેશથી આપાત કરવી જ પડે છે. આ ક્ષેત્રમાં એમ ધારવામાં આવ્યું છે કે આપણને આપાત-નિકાસની ચુંકવણીઓમાં રૂ. ૩,૦૦૦ કરોડની આવ રહેશે. પ્રયત્નો કરીને તેને ઘટાડી શકારો.

યોજનાનાં ધ્યેયો

પાંચમી યોજનાનાં બે મૂળભૂત ધ્યેયો રાખવામાં આવ્યા છે : (૧) ગરીબીમાં ઘટાડો અને (૨) આર્થિક આત્મનિર્ભરતા તરફ આગળ વધવું. પરંતુ આ બે ધ્યેયો સિદ્ધ કરવામાં વિકાસનું પાસું ધ્યાન બહાર ન જવું જોઈએ. દેશની વ્યાપક ગરીબીને સંકળિતાપૂર્વક દૂર કરવા માટે આર્થિક વિકાસ અને અસમાનતામાં ઘટાડો એ બંને અનિવાર્ય છે.

ઉપરાંત આત્મનિર્ભરતા સિદ્ધ કરવા માટે અને વિદેશી સહાય ઉપરનું અવલંબન ઘટાડવા માટે અત્નની પ્રાપ્તતા સિદ્ધ થયેલી આત્મનિર્ભરતાને દૃઢ કરવાનું, રૂ. અને તેથીબિંધાનું ઉત્પાદન વધારવાનું, સ્ત્રી અને અગ્રણી ધાતુઓનું, ખાતરો, પેટ્રોલિયમ, ફૂડોએઈલ, પાકાનાં રસામણા અને પૂરક ઇજનેરી સામાનનું ઉત્પાદન વધારવાનું પણ સચવવામાં આવ્યું છે. અત્યારે આ બંધી ગીળે અમુક પ્રમાણમાં પરદેશથી મંગાવવી પડે છે. આ અવલંબન જેટલું ઘટાડીએ તેટલું વિદેશી સહાય પરનું આપણું અવલંબન ઘટતું જાય.

સમસ્ત દેશની આવક સાક્ષ પાંચ ટકાને દરે

વધે તેથી પ્રજાના વધુ ગરીબ વર્ગોની રિચિતિમાં કોઈ નોંધપાત્ર સુધારો નહિ થાય. આથી પોંચતી યોજનામાં એવી ખાસ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે દેશની કુલ વસ્તીમાં સૌથી નીચેની—સૌથી ગરીબ એવી જે ૩૦ ટકા વસ્તી છે તે ‘નિર્વાહનું વધુ સંવેષકારક ધોરણ’ પ્રાપ્ત કરવા માટે સમર્થ થાય. આને નક્કર સ્વરૂપમાં મૂકીએ તો આ સૌથી નીચેના ત્રીસ ટકાની માસિક આવક ૧૯૬૦-૬૧ના ભાવે રૂ. ૨૦ અથવા તો ચાલુ ભાવોએ તેથી જમણી થાય તેવી આશા રાખવામાં આવી છે.

મહત્વના ફેરફારો

ધર અને સુઅભિવૃદ્ધિ એ બેના અભિગમપત્રમાં ત્રણેક મહત્વના ફેરફારો જોવા મળ્યા છે.

સુઅભિવૃદ્ધિ તેમના અભિગમપત્રમાં ગરીબોની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો અને રાજગારી પૂરી પાડનારી યોજના ધડવા માટે જાહેર ક્ષેત્રમાં રૂ. ૧૦,૫૦૦ કરોડની જોગવાઈ કરી હતી. ‘હવે તે સૌને કામ’ આપવાની એમાં નેમ રખાઈ હતી. આ રકમ મોટે ભાગે આમિસ્તારોમાં જ ખર્ચવામાં આવનાર હતી. ધરે આ કાર્યક્રમ ઘટાડીને રૂ. ૩,૩૦૦ કરોડનો કરી નાખ્યો છે. અને જે રકમ બચી છે તેના ઉપયોગ વિકાસપ્રેરક માળખાને મજબૂત કરવા માટે રેલવે, પીળળી, વાહનવ્યવહાર, ખાતર, ભારે મશીનરી, સ્ટીલ ઉદ્યોગ જેવા ‘કોર’ ક્ષેત્રમાં ખર્ચ કરવામાં આવશે.

‘ગરીબી હઠાવો’ના કામક્રમની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિ-ગામી પગલું છે. પરંતુ વારતવિકતા તપાસીએ તો, છેલ્લાં બે અઢાળવર્ષોમાં આવા કામક્રમો પાછળ પ્રતિ વર્ષ રૂ. ૩૦૦ કરોડની રકમ પચી ખર્ચી શકાઈ નથી! આમ ગરીબીનિવારણના કામક્રમ માટે નાણાંની જોગવાઈ કરતાં, કામક્રમનો અમલ થાય તે વધુ અગત્યનું જની રહે છે. કામક્રમ અમલી બને તો વધુ નાણાં ફરજલ પાડવાનું મુશ્કેલ પડે તેનું નથી.

ખીજી તરફ આ નાણાં ઉપર દર્શાવેલા ‘દાદ’રૂપ ઉદ્યોગોમાં ખર્ચાં તો આપણે વધુ ને વધુ આત્મ-નિર્ભર જની શકીએ. અન્ય ઉદ્યોગોના વિકાસ

ડાબી બની શકે. વળી આ ઉદ્યોગોના વિકાસ ઉપર સરકારનો કાબૂ હોય તો તેને આધારે આખા અર્થતંત્ર ઉપર કાબૂ ધરાવી શકે. સરકાર 'કમ્પાન્ડિંગ હાઉસ' ધરાવી શકે. વાસ્તવમાં ફેક બીજી યોજના ધર્માર્થ ત્વારથી ચાલ્યા આવતા આ વિચારનું અહીં પુનરુચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું છે.

ખીંતે મહત્વનો ફેરફાર એ છે કે ધરે, વપરાશી માલસામાનના ભારે નફા આપતા ક્ષેત્રમાં સરકાર પ્રવેશ કરે તે ખતલખના સુચલણમના વિચારને પણ આગળ વધારી નથી. પરિણામે વપરાશી માલસામાનનું ઉત્પાદન તો ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા જ વધવાનું. હા, ધરે, આવી ધીમ્મોનાં વિતરણ અને ભાવો ઉપર અંકુશ રાખવાનું આધારમાં આખીને વપરાશી ઉદ્યોગોના પ્રવેશને હાલ પૂરતો તો ખાલ્યો મૂક્યો છે.

કેન્ડીક્ટ ક્ષેત્રોનો વિચાર

મીલને વિવાદાસ્પદ મુદ્દો છે 'નૉન-ફેક્ટ સેક્ટર' ક્ષેત્ર કરવાનો. સુચલણમે એક 'સંયુક્ત ક્ષેત્ર'નો વિચાર રજૂ કર્યો હતો. એનો અર્થ એ હતો કે અત્યારે મોટા ભાગની મોટી કંપનીઓમાં સરકારી કંપનીઓનાં નાણાં મોટા પ્રમાણમાં રોકાયેલાં છે. યોજનાએ અપાયેલાં આ નાણાંને સરકાર સેંટ્રલીમાં રીતી નાખે. પરિણામે સરકાર કંપનીમાં અસરકારક અને છેવટે કાબૂ ધરાવનાર ભાગીદાર બની રહે.

મૂળ તો આ વિચાર સરકારે પોતે નીચેથી હત સમિતિએ સૂચવેલો. આ વિચારને સરકારે પોતે યોજનાના લાંબા દરમિયાન અનુમોદન પણ આપેલું. આ એપ્રિલ માસમાં બાપારીમંડળોના મહામંડળમાં વર્ષ પ્રવાને કામચલાઉ ભાષામાં આ વિચારનાં વખાણ કરેલાં. આ વિચાર શ્રી ધરના અભિગમપત્રમાં પ્રેક્ષાજર છે. આ માટે દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે 'નૉન-ફેક્ટ સેક્ટર' સરકારી નાણાં ખાનગી ક્ષેત્રમાં તાણી જવાનું સાધન તો ન બની શકે ને ? ખાનગી ક્ષેત્રની આ કાંઈ નાણાપ્રાપ્તિની તરફગ તો નથી ને ? અને આવી પેઠીઓના પ્રયાસનમાં સરકાર તરફથી તો કાંઈ ને કાંઈ અમલદારો જ

જવાના, અમલદારો અને ઉદ્યોગપતિઓનું સહિયાર કામકાજ અમલદારોને 'ખાસ' તો ન મૂકે ને ? આમ નૉન-ફેક્ટ ક્ષેત્રનો ખાસ કાંઈ પાછો ફેક્ટર જતો જણાઈ રહ્યો છે. ઉદામવાદીઓ પોતે જ દિધામાં છે કે આવા નૉન-ફેક્ટ સેક્ટર ઉપર પોતે કાબૂ ધરાવી શકશે કે તે માત્ર બહાર નાણાં પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન માત્ર બની રહેશે. શ્રી ધરે આ વિચારને વધુ વિચારણા હેઠળ રાખવાનું વલણ લીધું છે. અન્યત્ર પત્રકારો સાથેની મુલાકાતમાં ધરે એવું કહ્યું હતું કે 'સંયુક્ત ક્ષેત્ર' ઉત્પાદન વધારવા માં કેટલો ફાળો આપી શકે એમ છે તે મણતરીને આધારે જ તેને વિશે નિર્ણય લેવાશે. ગમે તેમ તોયે શ્રી સુચલણમના એ વિચારને અવરુપ આરોપકારી વિદાય ગળી છે.

શેડાણ અને બચત

ઉપર દર્શાવેલા ધ્યેયો સિદ્ધ થઈ શકશે કે કેમ તેનો આધાર સરકાર અર્થતંત્રમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કેટલું રોકાણ કરવાની છે તેના આકાંક્ષા જહાર આવે ત્યારે જ કઠી ચકાવ. આ માટે સરકાર કેટલા કરવેસ નાખે છે અને કેટલી ખાધપૂરક નાણાનીતિ અપનાવે છે તેની ધેરી અસર અર્થતંત્ર ઉપર પડવાની છે. આ બાબતમાં આયોજન પંચની શી ભૂદરચના છે તે વિશે આ અભિગમપત્રમાં ચતુરાર્ધ-જેર મીન સેવવામાં આવ્યું છે. ખેતીમાં સ્વાવલંબન, હાઈડ્રો ઉદ્યોગોનો વિકાસ અને નિઃશસ્ત્રીકરણ આધાર આખરે તો આ રોકાણ ઉપર રહેલો છે.

હા, એવો સધિવારો જરૂર આપવામાં આવ્યો છે કે વેતન, ભાવો અને આવક વચ્ચે વાજબી સમતુલા જાળવી રાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવશે. વળી યોજના માટે વધારાનાં નાણાં એવી રીતે જીલ્લાં કરવામાં આવશે કે જેથી ભાવ વધારો થાય એવી વધારાની માત્ર જીમી નહિ થાય. દેશમાં ઉત્પાદન વધશે તેના કરતાં વધુ નાણાં જીલ્લાં કરવામાં નહિ આવે આથી ભાવો સ્થિર રહી શકશે. વળી પગારમાં વધારો પણ ઉત્પાદકતાને ખ્યાલમાં રાખીને જ કરવામાં આવશે.

લેખકો છે.

૨. જો કે વાર તમારા દિગ્દર્શક અને અન્યનાં નટનેરી થવાના પ્રયોગો નિહાળીને થયું કે તત્કાલ સહજસ્ફુરણપ્રેરિત અભિનયનનો અભિ- નિવેશ લખવો છે. એથી પાઠ કરનારની કસોટી અને અનુભવ વધે, નાટ્યાનુભવમાં તત્કષણે ચમત્કૃતિયે આવે પણ સરવાળે, સાચોસાચ નાટકનો અનુભવ કેટલો જાય? પ્રયોગ મિથે તમારા ખ્યાલો તથા વાસ્તવિક પરિણામ વચ્ચેનું અંતર, હાલ અને ભવિષ્યના સંદર્ભમાં વિશદ કરશે?

૨. શરૂઆત સુકત નાટ્ય (ઇન્ફોર્મલ થિયેટર) અને કીડાનાટ્ય (ઇન્ફોર્મલ ડ્રેમ) થી કરી છે. “સાચોસાચ” નાટક આપ વાંછો એ જ બિનજરૂરી છે. એ પ્રયોગો જોયા પછી દર્શક તરીકે આપને જે કંઈ થાય તેમાં જ એ પ્રયોગોની ઇતિ છે. લેખક તરીકે આપ આંખ તેજ રાખો, કાન સતત રાખો તો કદાચ આપને એ ‘વસ્તુ’ને લઈને આગળ ચાલવા રસ પડે, એ એનું વધારાનું શ્રેય : ભવિષ્ય.

૩. નટનટીને ‘આકર્ષક’માં નિદેશક, મદદ આપે મુકત વિહરવા અત્યંત અવકાશ આપે છે ત્યારે નાટ્યલેખકની સ્ક્રિપ્ટની અદ્ય જાળવનાર મર્થાદારેખાની આંકણીનો કોમકો પણ ઉપરિચિત થાય કે નહિ? કે પછી જેમ મદદગારી ભજવણી થાય છે એ રીતે નાટ્યાલેખન પણ કરવાનું સ્વયંવો છે?

૩. આ/સા વર્કશોપ છે. એના પ્રયોગો પ્રક્રિયાના પ્રયોગો છે. પહેલાં સ્ક્રિપ્ટ, પછી રિહર્સલ, પછી શો એ ક્રમ અહીં અવગો છે. પહેલાં લગભગ શો જેવી ભજવણી,

પછી રિહર્સલ, પછી સ્ક્રિપ્ટ અને પછી આખરી સ્વરૂપ. આ રીતે આ છ અઠવાડિયામાં બે એકાંકી લખાઈ ગયાં છે (સુશ્રી સુવર્ણા : ‘વડ તેવા ટેટા’, શ્રી બ્રહ્મ ત્રિપાઠી : ‘વીર નરેશકુમાર’), આવતા મહિનામાં બીજાં ત્રણેક લખાશે એવી ગણતરી છે.

૪. અન્ય નાટ્યસંસ્થાઓમાં અભિનય કરનારાં દિગ્દર્શકના હાથમાં કાષ્ઠપૂતળાં બની રહેતાં હોય છે તો એથી વિપરીત, દિગ્દર્શકની— તમારી સ્થિતિ ‘આકર્ષક’ના અભિનયકારો ના જન્માવે?

૪. નાટકમાં કોઈ ‘આખરી’ નથી. અભિનેતાનાં વ્યક્તિત્વ કે સૃજનશક્તિ માટે લેખકની સ્ક્રિપ્ટ કે દિગ્દર્શકનો આદેશ આખરી જની રહે તે બરાબર નથી. પાત્રે જાતે ચરિત્ર ઉપજાવવાનું હોય છે. સ્ક્રિપ્ટ અને દિગ્દર્શન એને સહાય કરે છે.

૫. એવું તમે કદી શકો ખરા કે જેઓને (લાઈબ્રેરિયન સૌને) તમે તાલીમ આપતા માનો છો એમાંની કેટલાક ‘રેલો-વિટેડ’ હોય, તેમ છતાં તેઓને જે પાઠની સોંપણી કરવામાં આવે એમાં એમને એક શ્વાસને જાહેર ચાર શ્વાસ જેટલો અવકાશ આપવામાં આવે તો ‘રંગાટ’ શીઘ્રમતિએ કરતાં કોઈ વાર ચર્ચાતાં પરિણામો દર્શાવી શકે? મંદગતિ કરતાં નટનટીઓને એ એમને ‘નેગેટિવ વચ્ચુ’ છે એવો સંસ્કાર અત્યંત ચિત્તમાં ના દલાવે?

૫. માણસ-માણસ ઉપર આધારિત છે.

૬. હોનોલુલૂથી તમને જે નાટ્યશિક્ષા સાંપડી એનો અહીં, અમદાવાદના પરિવેશમાં સંપૂર્ણ વિનિયોગ કરવામાં કયા પ્રકારની સુરહેલીઓનો મુકાબલો કરવો પડે છે? નિદેશકના ઓથોરિટીક સ્વયંનો

નંદ માટે 'પ્રિસ્ટિકેશન' જની ના નવ?

આપતો નથી.

૭. અને છેલ્લે, 'આકંઠ'ની લવિષ્યમાં થિયેટર આવશે શી થી મહત્વાકાંક્ષિણો છે જે મૂર્ત થાય એમ છે?

૭. પુરુષ સુજરાતી નાટકો આપી ગુજ૦ રંગભૂમિને એક "નાક" આપવું. ગુજ૦ વાર્તાકવિતા ને ભારવીય કદા ઉપર સન્માન્ય હોય તો નાટક પણ થઈ શકે એ માટે શક્યતાઓ ભીલી કરવી. નાટક અંગેનું સામયિક, એક સો સીટનું થિયેટર, લાઈટ, સેટ-બિલ્ડિંગ, એક-અપ વગેરેની તાલીમ, અભિનય, લેખન, ટિગ્ડશનના મુક્ત પ્રયોગોનું પ્રાંગણ.... નહીને, વાદળને, ફૂલને, અગિને પૂછવું છે કે એનું લવિષ્ય શું છે?

૬. મેં ટિગ્ડશનની તાલીમ લીધી છે, એ ફરમિયાન અને તે પછી ન્યૂયોર્ક, સુરોપમાં અનુભવ નાટકો જોયા પછી મારી ઘણી માન્યતાઓ રૂપાટ થઈ છે. મુક્ત નાટકમાં વધુ શ્રદ્ધા થેસે છે, ટેકનિક, સાધન અને સાધ્ય તરીકે. સુગઠિત નાટકથી ટેવાયેલી, એને જ "સાથેસાથ" નાટકે સમજવી જનતાના મનમાં 'મુક્ત નાટક'ની રચણતા કરતાં સહેજ મુશ્કેલી પડે છે.

નંદની ફરકે ચોક્કસ ફરકેને કેવી લાગે છે એ ટિગ્ડશન કહે, નંદ ફરી ફરી નવું કરવા પ્રયત્ન કરે. ટિગ્ડશન પ્રિસ્ટિકેશન

અનુસંધાન ૫. ૪૩૨ થી ૪૩૩]

સાતત્ય અને પરિવર્તનનું જ્યાં સુધી સંયોજન થતું રહે ત્યાં સુધી આ વાસ્તવિકતા પ્રવર્તમાન રહેશે. મેં ત્યાં સુધી સાતત્ય અને પરિવર્તન દિધાત્મક (ડિડિટામસ) નહિ રહેતા પરસ્પર પૂરક રૂઠ (ફિન્સ) સમા જની રહેશે.

સાતત્ય અને પરિવર્તન એ દિધાત્મક નથી, પણ અનુપૂરક છે. સાતત્ય અને પરિવર્તનનું સંયોજન એ આપણા બધારણ અને રાજકીય વિકાસના

આંતરગ્રંથિનું સૌથી વિધાત્મક તત્વ છે. અને એ તત્વ જ (૧) રાજકીય સ્થિરતા છતાં સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તન વચ્ચે, (૨) અમલગ અને આમ-અમલ વચ્ચે તેમ જ (૩) બધારણને આદર છતાં તેમાં આદેશપાત્રેલ અધી ગતિવિધિઓ વચ્ચે સમતુલા સાધવનાર ગતિરીક્ષ જળ જની શકે—જે સોક્રાટી ઔચિત્યના ખ્યાલથી સાતત્ય અને પરિવર્તનનું સંયોજન સાધવામાં આવે તો.

આપણા સંબંધો સુધરવા જોઈએ. આ અંગે આપણા પ્રયત્નો સુવિદિત છે. બીજું, ચીન સાથે ગર્ભગ્રસ્તી ભૂમી આપણે નવેસરથી શરૂઆત કરવી જોઈએ. આ માટે પણ દ્વાર ખુલ્લા રાખવાની નીતિ અપનાવાઈ છે. ત્રીજો સલાહ આપણા રસિયા સાથેના મૈત્રી કરાર પરત્વે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે આ કરાર આપણે માટે એક બંધન છે અને આપણને રશિયાના વર્તુળમાં ધકેલી મૂકે છે અને તે કારણે અમેરિકા સાથે સારા સંબંધો બાધવામાં બાધા આવે છે. પરંતુ, આપણે બધો મદાર રશિયા ઉપર જ છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. ખુદ રશિયા જ્યાં અમેરિકા સાથે સારા સંબંધો વિકસાવવા પ્રયત્નશીલ હોય ત્યાં તેની સાથેના કરાર આપણે માટે વિધનરૂપ અને તેમ જાનવું બૂલબરેલું છે.

સાચી વાત એ હાગે છે કે જ્યાં સુધી અમેરિકા પોતે ભારત સાથે સારા સંબંધો બાધવા ઉત્સુકતા કે તૈયારી બતાવે નહિ ત્યાં સુધી આપણા એકપક્ષી પ્રયત્નો સફળ થાય તેમ નથી. દેશની વિદેશનીતિ અંગે એક ટીકા આજે એ થાય છે કે ચીન જેવા સામ્યવાદી દેશ અમેરિકા સાથે સુમેળ જોડો કરી શકે તો ભારત કેમ ન કરી શકે? પરંતુ બૂલવા જેવું નથી કે ચીન અમેરિકા સાથે બાવીસ વર્ષ સુધી સંબંધ બાધી છકચૂં ન હતું. આપણે પણ થોડી ધીરજ ન બતાવી શકીએ? વિદેશનીતિનો હેતુ બધો સમય બધાની સાથે સારા સંબંધો બાધવા એ ન હોઈ શકે— આપણા રાષ્ટ્રીય હિતને જોખમે તો નહિ જ.

વિદેશનીતિનો પ્રધાન હેતુ વિવિધ વિકલ્પો

અપનાવી શકવાની મોકળાશનો છે, એક પ્રાદેશિક (રિજનલ) સત્તા તરીકે દક્ષિણ એશિયામાં અને સમય જતાં વધારે વિશાળ વર્તુળમાં આપણે આગળ આવવા ઇચ્છીએ છીએ. આજે જેમ અમેરિકા અને રશિયા ચીનને 'અંગત' સ્થાન આપવા તૈયાર થયા છે તે પ્રમાણે ભારત માટે થાય એવી મહેત્તો અસ્થાને નથી, જોકે તેમ થવા માટે આપણે વધારે શક્તિશાળી બનવાની જરૂર છે.

દેશ દેશ વચ્ચેના સંબંધોમાં વાદ કે વિચારસરણી બાધક બનતી નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ જર્મની, પશ્ચિમ જર્મની અને પોલૅન્ડ-રશિયા, ભપાન અને ચીન અને અમેરિકા નજીક આવી રહ્યા છે. વોશિંગ્ટન ખાતેના આપણા એક સમયના એક્સપી બી. કે. નેહરુને એક વાર ભારત-અમેરિકાના સંબંધો અંગે પૂછવામાં આવ્યું હતું ત્યારે તેમણે એમ કહ્યું હતું કે 'સેમેન્ટિક્સ' (શબ્દો અને શબ્દપ્રયોગો) આડે આવે છે. આપણે ત્યાં "સમાજવાદ" સરકારી નીતિ તરીકે રહે થયો છે જે અમેરિકા માટે સ્વીકાય નથી.

આજનું સંકુલ અને તરલ રાજકારણ કેવો આશર ધારણ કરે છે તેના ઉપર પણ ભારત-અમેરિકાના સંબંધો આધાર રાખશે. મહાન સત્તાઓ વચ્ચેના સંબંધો કેવાં વલણો લેશે તે પણ જોવાનું રહેશે. બની શકે તેટલા વધારે વિકલ્પો ખુલ્લા રાખીને આપણે આગળ ચાલીશું—તો આપણા ખ્યેમ હાસલ કરવામાં સુવિધા રહેશે તે નિઃશંક છે.*

દેવવ્રત પાઠક

* સાબરમતી શેઠરી ક્લબમાં આપેલા પ્રવચનના આધારે.

સ્થાપક દ્રષ્ટીએ

અધ્યક્ષ : શ્રી હનુમાન દલ

સંપાદક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી

સંચાલક : શ્રી સુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી બાઈદાસભાઈ પરીખ

પરામર્શકો

: શ્રી ગગનવિહારી મહેતા

: શ્રી બાલભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાનુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાલધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૬૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોના પરિચય કરાવવા અંગે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની શક્તિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા રાખે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

* નાગરિક શિક્ષણ ગ્રંથો * નાગરિક સંસ્કાર ગ્રંથો

* નાગરિક સ્વાધ્યાય ગ્રંથો * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦]

પરામર્શક નગીનદાસ પારેખ * ભોગીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ નં. ૨૪૬ * અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ * રમેશ મ. ભટ્ટ

પ્રકાશન પ્રકાશ નં. ૨૪૬, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬ (ફોન : ૭૬૪૭૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રભાવતિ, શ્રી ગણેશ-ગાયત્રી પ્રિન્ટરી, ૨૧/ખી, કુંજરસીનગર, અમદાવાદ-૭

હિસાબ-લવાજમ જયંતી સોની, C/O વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ નં. ૨૪૬, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જન) : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, ૩/૧૭ ટીમ્સ હોસ્ટેલ, યુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૬

મુખર્જી કેન્દ્ર સ્વરૂપ ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નામદેવી કોલોન, મુખર્જી-૩

વિજ્ઞાપના

પહેલું પાઠું ગતિ અને મૂલ્ય	૪૦૩	ભોળીલાલ ગાંધી
કવિતા હસ કાવ્યો	૪૦૭	બોદલેર
ભારી મૃગનૈની	૪૧૨	મનસુખ વાઘેલા
સાહિત્યચર્ચા સમકાલીનતા અને આધુનિકતા : જીવનમાં અને સાહિત્યમાં	૪૧૩	શ્રી સૌમ્યેન્દ્રનાથ ઠાકુર
રાજકારણ સ્વરાજના પચીસ વર્ષ	૪૨૮	પ્રવીણ ન. શેઠ
અર્થકારણ પાંચમી યોજનાનો અભિગમપત્ર	૪૩૩	રમેશ મ. ભટ્ટ
નાટક હલખલતી હુમલીયી 'આક'ે સાપરમતી'	૪૩૭	રાધેશામ શર્મા
પ્રવૃત્તિ ને પદ્ધતિ નેધિપાત્ર નવવર્ણક	૪૦૬	પ્રકાશ ન. શાહ
આપણી વિદેશનીતિ અને નિકસનનો વિજય	૪૪૦	દેવવ્રત પાઠક

મુખપંક્તિ : એકા પાઠનંદ, અનુ સનાતન શ્રોક, (કવિતાના સદ્ભાવથી).

વર્ષાન્ત વિશેષાંક

હિસેબર '૭૨નો આંક વર્ષાન્ત વિશેષાંક રૂપે પ્રગટ થશે. શ્રી અરવિંદના જીવન અને દર્શનને સમજવાના પાસવામાં ઉપકારક થાય તેવી સામગ્રી એમાં વિશેષાંક રૂપે અપાશે.

વિશ્વકોશ

માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અંગત માર્ગદર્શક : વિશેષ અંક ૧૬૭૨

૪૪

શ્રી અરવિંદ

WITH BEST COMPLIMENTS
FROM

Eastern Steel Industries

21-B Noble Chambers
Parsee Bazar Street
BOMBAY-1

વિશ્વકોશ

અંગ્રેજી

સહાયક શબ્દકોશ

૪૪૨/૩ પ્રાથમ ન. ચાલ

પહેલું પાનું

૧૫ એપ્રિલ ૧૯૪૭

૪૪૩ શ્રી અરવિંદ

કવિતા

શ્રીમતી અમી, શાનુ

૪૪૬ પ્રભાત

શ્રી અરવિંદ

૪૪૬ પૂનઘાસ

અમદાવાદ રજીસ્ટ્રાર

૪૪૭ સુન્દર

ગુરુત્રી

૪૪૭ સુન્દર

અમી તે છે

૪૪૭ સુન્દર

શ્રી અરવિંદ

૪૪૭ દરીદ્ર રૂપે

૬૭ શોધ

૪૪૮ જાત કક્કર

કૃપાથી તારી

૪૪૮ સુરેશ દયાલ

સત્ય જાગે

૪૪૮ ચિંતાશુ બક્ષમંદ્ર

તું

૪૪૯ સુન્દર

વિશેષાંગ

શ્રી અરવિંદનું રાજકીય ચિંતન

૪૫૧ ડૉ. કમલકાંત

પૂર્ણ યોગની દિશામાં

૪૫૫ શ્રી અરવિંદ

શ્રી અરવિંદ સાથે

૪૫૬ દિલીપકુમાર રામ

શ્રી અરવિંદ અને આંધ્રી

૪૬૩ મી. ના પટેલ

શ્રી અરવિંદ

૪૬૮ પ્રભુચંદ્ર પાંડે

ઓરિસ્સાનું સ્વરૂપ

૪૭૫ શ્રી આત્મજી

શ્રી અરવિંદ (જીવનચરિત્ર)

૪૭૭

પ્રકૃતિ તે પદ્ધતિ

અધ્યાત્મિક અને આધ્યાત્મિક

૪૮૪ દિનેશ શુક્લ

પ્રાચીન ઇતિહાસ પરિચય

૪૮૬ નસિમુલ્લા પંડા

નવું વાચન

૪૮૪

સચિ

૪૮૨

અમદાવાદ પત્રિકા વિચાર સાહિત્ય અકાદમીના સહાયક

શ્રી સોમચંદ્રનાથ દાસના અભ્યાસ પ્રકાશિત લેખનો અનુવાદ શ્રી નવીનકાંત પાંડે દ્વારા.

સદ્ગત રાજાજી | પ્રકાશ ન. શાહ

સરોજિનીદેવીએ ગોરા હાકેમો સામે ફરમાવેલું એક તહોમતનામું આ હતું : તમે અમારી ઉત્તમોત્તમ — હોહો કે ઋષિકેશનાની — પ્રતિભાઓને રાજકારણના અખાણમાં ઊતરી આવવાની ફરજ પાડી છે. ખીજની તો શી ખમર, રાજાજી વિશે આમું કહેવાનું મન અચૂક થઈ આવે. પણ જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પાર વિનાનાં પદ ને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યાં છતાં જેમને પોતાનું મોટામાં મોટું કામ દેશસેવામાં ફરીને એક વાર રામાયણ ને મહાભારત કહ્યાં એ જ લાગેલું તે રાજાજીને ઋષિકેશનાની ભૂમિકાએથી નીચે ઊતરી આવ્યા જેવો દાર્ઢ રંગ કદાચ નહોતો. બદ્દે, વધુ સાચું તો એ છે કે, પરચક ને સ્વચક બંનેની સામે સ્વાધીનતાની મૂલ્યરક્ષા અથે એમણે લડી જવું, જીવી જવું — અને એ બધું એમને મન એમના ઋષિકેશવનની અંતર્ગત ને અંગૂઠ ધટનાસમું હતું, અનિવાર્ય હતું. કૃશાય બુદ્ધિમતા ને વ્યૂહકોશસ્થ છતાં રાજકારણ-કેવલ-વાદ આ માણસની સ્થળે જ નહિ. આપણા જીવનસમગ્રમાં વ્યાપ્ત બ્રહ્માચારી વ્યથિત ને ચિંતિત થઈ રાજાજીએ દર્શ ગયે વળે, લગભગ આ જ અરસામાં, 'સ્વરાજ્ય'માં લખ્યું હતું : આપણે પચાસ વરસ રાજકારણને આપ્યા; હવેનાં વરસ ધર્મને આપીએ. ધર્મ એ જ આપણું રાજકારણ બની રહ્યો... પણ ધર્મભુક્તિ

ને ઈશ્વરભીડુતાનો આ કંઈ એકાએક આવી પડેલો, 'અશકિતમાત્ર ભવેત સાધુ' - દેખતો ઉદ્ધાર નહોતો. ખચીસેક વરસ પર, પ. જંગાળના મવન'રપદેથી વિદાય લેતાં એમણે જે સંદેશો આપેલો એમાં કહ્યું તો એ જ કે ઈશ્વરને નિવસનું ગમે એવાં તમારાં મન ને હૃદય બની રહ્યો.

ધર્મભીડુતા અને તત્ત્વજ્ઞ હોડી અંતઃપ્રતીતિએ રાજાજીને એવાં સંકલ્પ ને શક્તિ સંપાદિત કે એ સામે પૂર તરી શકે. પાકિસ્તાનના પ્રશ્ન પર એ આખીએ કોંગ્રેસથી જુદા પડ્યા, અને સાચા પણ. જે વયે માણસ જીવતચરનો વિચાર કરે, કોની કોની કાંધ મળશે એવો હિસાબ મૂકે એ વયે તો રાજાજી સ્વતંત્ર ભારતમાં નેહરુની આગેવાની હેઠળ જામતા આવતા લાઈસન્સ-પરમિટ-કવોટા-રાજ અને એમાંથી સંકલિત રાજ્યવાદની સામે પડ્યા. સ્વતંત્ર પક્ષની સ્થાપનાના નિર્ણય પછી એ પહેલવહેલા દિલ્હી ગયા ત્યારે નેહરુ એમને મળ્યા હોડી આવેલા : આપના સ્વાસ્થ્યનું રહસ્ય જાણવા આવ્યો છું. રાજાજીએ મોનિકા ફેસ્ટન સાથેના સંભાષણમાં કહ્યું જ છે કે હું ને નેહરુ એકબીજાને 'પોઝિટિવલી' ચાહીએ છીએ, પણ — અને આ પછીના પછે જ એમને વિરોધનો મિળજ ને ગણું એઉ આપ્યા.

[અનુસંધાન પૃ. ૪૮૬ ૬૫૨]

૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭

૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ સ્વતંત્ર ભારતનો જન્મદિન છે. એ દિવસે ભારતનો એક જૂનો યુગ પૂરો થયો અને નવો યુગ શરૂ થયો. પણ આપણે સ્વતંત્ર સદૃશીકરણ આપણા જીવન અને કાર્યો દ્વારા એને આપ્યા વિના માટે ખૂબતા નવા યુગ માટે, માનવજાતના સામાજિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક ભાવિ માટે એક મહત્વનો દિવસ પણ બનાવી શકીએ.

૧૫મી ઓગસ્ટ મારો ચોતાનો જન્મદિવસ છે, અને એથી એને આપું આપક મહત્વ ધારણ કરે. એકદમ સ્વાભાવિક રીતે જ મને આનંદ થાય. હું આ સંયોગને દિવસે બની આવેલા અકસ્માત નથી માનતા, પણ જે કાચ સાથે મેં મારા જીવનની શરૂઆત કરી હતી તેના ઉપર જે દેવી શક્તિ અને સેરી રહી છે તેની મંજૂરીના મહાર ખરાબર, તેની સંપૂર્ણ સફળતાની શરૂઆત તરીકે મહું છું. ખરેખર, આજને દિવસે હું મારા જીવન જરૂરના જે જે વિશ્વપ્રવૃત્તિઓને ફળદાયી થતી બોવાની આશા સેવતા હતો તેમથી લગભગ બધીને સફળ થતી અથવા સિદ્ધ થવાને માથે પડેલી જોઈ શકું છું. જોકે તે વખતે તો તે બધી અભ્યર્થના સ્વપ્નો જેવી લાગતી હતી. એ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં સ્વતંત્ર ભારત ખુશીથી મહત્વનો ભાગ ભજવી રહે અને આગેવાનીઓ સ્થાન લઈ શકે.

આમાંનું પહેલું સ્વપ્ન સ્વતંત્ર અને અખંડ ભારત સર્જવા માટેની, ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ હતું. આજે ભારત સ્વતંત્ર થયું છે, પણ એણે એકતા સિદ્ધ કરી નથી. એક ઢાણે તો લગભગ એક લાખનું હતું કે જાણે મુક્ત થવાની મિત્રામાં જ એ પાછું પ્રિટિશીએ જીતી લીધું તે પહેલાંની જાણ જાણે રાજ્યોની અધિકારીમાં સરી પડશે. પણ સહજાએ આજે તો એ જોખમ-ટાળી શકાશે એમ લાગે છે, અને એક વિરાગ અને ગળથાપ, જોકે હજી સંપૂર્ણ તો નહિ સંધ્યાના સ્થાપનો. ઉપરાંત, બંધારણસભાએ અખસાર કરેલી હદાપચીસરી કમ નીતિને કારણે કોઈ વચન પ્રથમ કાર્યકરે વચન લેવાની જરૂર એવો પ્રશ્ન પેદા થયો છે. પરંતુ હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચેના જૂનો કોમી ભેદ આજે દેશના કાયમી સાંસ્કૃતિક ભાગવારને સ્થિર થયો લાગે છે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે આ નક્કી થયેલી હકીકતને સદા માટે નક્કી થયેલી હકીકત તરીકે નહિ સ્વીકારી લેવામાં આવે, અથવા એને તાત્કાલિક ઉપાય-કર્તા વિશેષ મહત્વ નહિ આપવામાં આવે. કારણ, જે એ કાયમ રહેશે તો ભારત ખૂબ ગંભીર રીતે નબળું પડી જશે. અરે અખંડ પણ બની જશે: આપસઆપસના અધ્યાના દમેશ સંભવ રહેશે, એટલું જ નહિ નવી ચાર્જ થાય

અને કોઈ પરદેશી સત્તા ભારતને છતી લે એ પણ શક્ય બને. ભારતનો આંતરિક વિકાસ અને એની સમૃદ્ધિમાં રુકાવટ પેદા થાય, પ્રાંતઓમાં એનું સ્થાન નબળું પડે, અને તેનું ભાવિ ક્ષતિગ્રસ્ત બને અથવા બીજું પણ નાથ. એમ તો બનવું જ ન બોધ્યે. ભાગલા જવા જ બોધ્યે. આપણે આજા રાખીએ કે કેવળ શાંતિની અને એકતાની જ નહિ પણ બેગા મળીને કાર્ય કરવાની જરૂર વધારે ને વધારે સ્વીકારાતી જશે અને બેગા મળીને કાર્ય કરતાં કરતાં અને એ માટેનાં સ્પર્ધાતો ઊભા થતાં એ સ્વાભાવિક રીતે જ બનશે. આ રીતે અંતે જતાં કોઈ પણ સ્વદેશમાં એકતા સધાશે—એના ચોક્કસ સ્વરૂપનું વ્યાવહારિક મહત્ત્વ હોવા છતાં, મૂળગત મહત્ત્વ નથી. પણ કોઈ પણ ઉપાયે અને કોઈ પણ રીતે ભાગલા તો જવા જ બોધ્યે; એકતા સધાવી બોધ્યે અને સધાશે જ, કારણ, ભારતના જન્મ ભાવિ માટે એ આવશ્યક છે.

બીજું સ્વપ્ન એશિયાના લોકોનો પુનરુત્થાન અને મુક્તિનું તથા માનવ સંસ્કૃતિની પ્રગતિમાં એશિયા દ્વારા પોતાનું મહત્ત્વનું સ્થાન ઘર્ષ લે એનું હતું. એશિયા નાશ્યું છે; એના મોટા ભાગો આજે તદ્દન સ્વતંત્ર છે અથવા આ ધડીએ સ્વતંત્ર થઈ રહ્યા છે; એના બીજા હજી પરાધીન અથવા આંશિક રીતે પરાધીન ભાગો કોઈ ને કોઈ હાલત દ્વારા સ્વતંત્રતા તરફ આગળ વધી રહ્યા છે. હવે થોડા જ પુરુષાર્થની જરૂર છે, અને તે તો આજે કે આવતી કાલે થશે જ. એમાં ભારતે પોતાનો ભાગ ભજવવાનો છે અને તે, એણે ઉત્સાહ અને કાબેલિયતથી ભજવવા માંડ્યો તે એ થુંકરી શકે એમ છે અને વિશ્વની પ્રત્યક્ષામાં એ ને સ્થાન ઘર્ષ શકે એમ છે તેનું ચોક્કસ છે.

ત્રીજું સ્વપ્ન સમગ્ર માનવજાતને મદદ વધુ આપી, વધુ ઉન્નતિ અને વધુ ઉમદા છવન શક્ય બનાવવાના પાયા તરીકે વિશ્વસંધનું હતું. માનવ વિશ્વની એ એકતા સધાવી શકે થઈ ચૂકી છે. એની એક અપૂર્ણ શક્યતાનું સંગ્રહન થયું છે, પણ તે ગંભીર મુશ્કેલીઓ સામે મૂકી રહ્યું છે. તેમ છતાં એની ગતિનો આવેગ મોજૂદ છે અને તે વધતો જ જવાનો અને અંતે વિજયી નીવડવાનો. આ જાળતમાં પણ ભારતે આગળ પડતો ભાગ ભજવવા માંડ્યો છે, અને જો તે આજની હકીકતોથી અને તાર્કિક સંભાવનાઓથી મર્મદિત ન થઈ ગઈ હોય પણ ભાવિને બોધ શકતી હોય અને તેને નજીક લાગી શકતી હોય એવી વિશાળ દૃષ્ટિમુક્ત મુસદ્દાગીરી ખીલવી શકે તો તેની હાજરીથી ધીમી અને જીરુ ગતિએ સધાતા વિકાસને સાદસ વેગ પ્રાપ્ત થાય. 'કદાચ' કોઈ હેનારત વચ્ચેમાં આડે આવે અને જે સધાઈ રહ્યું છે તેમાં રુકાવટ નાખે કે તેનો નાશ કરે; પણ તેમ બને તોયે અતિમ પરિણામ નિશ્ચિત છે. કારણ, એકતા સિદ્ધ થાય એ કુદરતની આવશ્યકતા છે, અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિ છે. જ્યાં રાષ્ટ્રો માટે એ આવશ્યક છે એ પણ ઉધાડું છે; કારણ એના વગર નાનાં રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતા કોઈ પણ ધડીએ બેખંખમાં મુકાઈ જાય એમ છે, અને મોટા અને જળવાન રાષ્ટ્રોનું પણ છવન સંભવત નથી. એટલે એકતા સૌના હિતમાં છે, અને ફક્ત માનવીની નિર્ધારિતા કે અસહ્યક્ષિણ સ્વાર્થ જ એને રોકી શકે; પણ એ વસ્તુઓ કુદરતની આવશ્યકતા અને દૈવી જ્ઞાનની સામે સદા ટકી નહિ શકે. પણ કેવળ બાહ્ય આધાર પૂરતો નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવના અને દૃષ્ટિ જાગવી બોધ્યે, આંતરરાષ્ટ્રીય

વિધાને અને સંસ્થાઓ ઊભા થવા લેઈએ, કદાચ એ રાષ્ટ્રોની કે બહુ રાષ્ટ્રોની નાગરિકતા, સંસ્કૃતિઓનું સ્વેચ્છાએ કચેલું આદાનપ્રદાન અથવા સ્વૈચ્છિક મિત્રજન્ય અસ્તિત્વમાં આવવા, જોઈએ. રાષ્ટ્રવાદનું કાંઈ ૫૩ થઈ ગયું હશે અને તેની લક્ષ્યક દૃષ્ટિ ખરી પડી હશે અને તેને આ લક્ષી વસ્તુઓ પોતાના આત્મસંરક્ષણની અને જીવનદૃષ્ટિની અખંડતાની સાથે અસંગત નહિ લાગે. આખી માનવજાતમાં એકતાની એક નવી જ લાવના આપી વગરો.

ખીલું એક સ્વપ્ન કે ભારત જન્મતને આધ્યાત્મિકતા, અર્થે તે તો ક્યારનું શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. ભારતની આધ્યાત્મિકતા યુરોપમાં અને અમેરિકામાં વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં દાખલ થઈ રહી છે. એ પ્રવૃત્તિ વધતી જ જશે, આ સંભવનાં સંકેતો વચ્ચે વધુ ને વધુ હોકો ભારત તરફ અસાંજરી મીટ માંડી રહ્યા છે, અને તેના કેવળ ઉપદેશનો જ નહિ પણ તેની માનસિક અને આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાઓનો પણ વધુ ને વધુ આશરો લેવાઈ રહ્યો છે.

આધ્યાત્મિક સ્વપ્ન વિકાસમાં એવા એક પગલાનું હતું જે માણસને ઉચ્ચતર અને વિશેષતર સંવિતમાં લઈ જાય અને તેણે વ્યક્તિની સંપૂર્ણતા અને સંપૂર્ણ સમાજનો વિચાર કરવાની અને તેનાં સ્વપ્ને જોવાની શરૂઆત કરી ત્યારથી તેને મૂંઝવણી અને પૂજવતી આવેલી સમસ્યાઓને ઉકેલવાની શરૂઆત કરે. એ તો હજી એક વ્યક્તિગત આશા અને ધ્યેય જ છે, એવો એક આદર્શ છે, જેણે ભારતના અને પશ્ચિમના આદિર્શો ચિત્તો ઉપર કમળે જમાવવા માંડ્યો છે. પુરુષાર્થના બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્ર કરતાં આમાં માર્ગમાંની મુશ્કેલીઓ વધુ ફુલે છે, પણ મુશ્કેલીઓ તો જિતાવા માટે જ સરળરેડી છે, અને જે પરમની ધ્યેય હશે તો આ મુશ્કેલીઓ ઉપર પણ વિજય મેળવાશે. જે આ ઉત્કૃષ્ટિ પ્રદાની જ હોય તો, એ આત્માના અને આંતર સંવિતના વિકાસ માર્ગે જ આગળ વધતી હોઈને, એમાં પણ પહેલ ભારતની જ હશે, અને જોકે એનું ક્ષેત્ર વિશ્વઆપી હોવા છતાં એ પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં ભારત હશે.

ભારતની મુક્તિના આ દિવસમાં હું આપો અર્થ જોઈ છું: આ આશા રાખવી યોગ્ય છે કે કેમ, અથવા કેટલે અંશે યોગ્ય છે, એનો આધાર વૃત્ત સ્વતંત્ર ભારત ઉપર છે.

શ્રી અરવિંદ
અનુ. નગીનદાસ પારેખ

જીગ્યે. અહો, ભાનુ | પ્રજાસમ

(‘સિન્ધેસિસ ઓફ યોગ’ વાંચતાં)

‘હિરણ્યમેન પાનેષુ સત્ત્વરપિહિતં મુખં,
તત્ ત્વં પૂર્વજપાદૃષ્ટુ સત્ત્વધર્મમિ દષ્ટયે.’

પૂર્વજ પૂજાના, મનુજે તણી આ
અનાદિની શાશ્વત પ્રાર્થના તમે
સુણી કયું પાત્ર પરુ હિરણ્યમ્,
અને બતાવ્યું મુખ સત્યકેરુ,
ઉદ્ધવાનતુ ગૂઢ નિગૂઢ કે મિરા.

હોત્રી સમસ્તા પૃથિવી, સભા વિશે
દહાસનરથા, સ્થિરચિત્ત, ઝીલતી
વાણી પરા કે વૃત્તિમંત, લોકક.
મથાલ કે દિપ્ત સમી પ્રદીપ્ત.
વાણી અમોને લઈ જામ દોરતી
જીર્વોર્ધ્વ સીડી પર શાનકેરી :
સોપાન સોપાન ખૂલે દુર્ગોમાં.

કિવા, પ્રવેશે અમર્મા, પહે પહે,
જીડાણમાં ગર્ભગૃહે અગાધા,
પ્રોત્તમવાલતી લીતર ખંડ ખંડ
અખંડતાનું વરદાન આપતી.
કિવા, નિશાંધાર પ્રગાઢમાં ઝળી
જીડી પ્રભા કે મધ્યાહ્ન સૂર્યાની;
ને શક્ય ના જાનાં નિજ હાથ દેખવે,
દેખાય ત્યાં સ્પષ્ટ બધું અણુ અણુ.

સહસ્ર કે સૂર તણી પ્રભાળો
જીએ અહો, ભાનુ વરેણ્યભજ
મધ્યદિને આ નભમધ્ય, નિત્ય,
સરી સમે શીતલ, નેત્રરમ્ય,
વર્ધી રહી અપ્રત્યાર કેવલ !
પૃથ્વીતણું કે તપ ઉમ ઝો કળ્યા !
નેધાં અમોલાં વરદાન આ મળ્યા.

શ્રી અરવિંદ | પૂજાસાલ

(જૂલણા છંદ)

સ્વર્ગ-પાતાળને સેતુબંધે કર્યા
એક અવિભક્ત આનંદધામ,
કાળની કોડીમાં જીતયાં આપ નિષ્-
પાપ કરુણાગ્નિ કદમાણુકામ.

તીર્થમાં તીર્થ તપનું નિવેધન કયું,
જીર્વોર્ધ્વ જીર્વોર્ધ્વ આરોહણોએ
ગૂઢમાં ગૂઢના મર્મામાં સંચર્યા,
દિવ્યમાં દિવ્યના દોહનેઓ.

સિદ્ધિઓ સર્વ સેવાયનો વાછતી
ચરણરજમાં વસી આજ આવી,
ભવ્ય ભંડાર ભગવંતના, તેમની
કર સમર્પણ ગઈ ગૂઢ આવી,

ધોર નેરાશયના ગતને પૂરવા
અમર આશાતણા રસ ઉતાર્યા
પતિત પાતાલતલ પ્રાર્થના પ્રાણને
પ્રેમના કર પ્રસારી ઉગાર્યા.

જીતયાં, જીતયાં ! દેહનું દાન દઈ
દિવ્ય દેહીપ્રમાન સ્વરૂપે,
મરણ્યુષ્ય ધોરતમ ગતમાં અકંતી
અર્ચિયો અમર લઈ કાળકૂપે !

કાળમાં લીનભાવે અકાલાત્મ એ,
ચતુર્મા અચૂતના અકં એવા,
અલમ્બ બીજ, એવાઈ જાતલ ગયા
અલના આગને જન્મ દેવા !

અખંડ સ્પર્શ | સુન્દરમ

(૫મી દિસેમ્બર)

ફણે ફણે પિતા, પડે પડે, અખંડ સ્પર્શ આ,
અહીં અમ ધરા-ઉરે મૃદુલથીસ તારી મહા.
પદેપદ અહીં અનંત પથ આંકતી જ્યોતિના
પ્રવાહતણી સેર આ અમે નસનસે શી સરે।
પિતા, અહીં શરીર ભૂમિ ઉદરે વિશે સોપીને,
નિમીશી તંબ ચમચમુ, તહીં સૂક્ષ્મ દિવ્ય દગે,
લહી કુતિતણે શરીર, અધિકા યુરુતે; પિતા,
રજા વિદ્યારી વેગવંત અમ દિવ્યતાનો ઘટ.
જણે મ નહિ ખ્યાલ કેા પિરહનો થવા દિધ હા,
મહી નવક જીવે આસન મહાન તત્ત્વને
પ્રચલતમ શક્તિથી બદલતા વિરાજ રજા,
તહીં પરમ શુભને સિખર, અભિમાનદ હે।
અહો, અહીં જરાજુના અમ શરીરથી જીવેના
પરાતમ પ્રકાશ-યુગ લંઘ સેતુ બાંધી હઈ,
પ્રજ્વલે તવ સિદ્ધિ મેર અમ પ્રેરતા કંખના.

ગુરો! | સુન્દરમ

(૬મી દિસેમ્બર, ૧૯૭૧)

ગુરો! કેવી કાવા સ્ફુરતી, અમ નેત્રે કિતરતી,
મનોદેશે ચાતી પ્રગટ તનને સ્પર્શ સમન
સદા રૂહે અવતી, અક્ષય જળના ધોમ પ્રગટ
કરતી, તેજની સુવરણ જતી-દાળી ગિરખા.
અહો શાં તોજાતી અતુલિત બળો આ અમ પર—
વસેલાં વિધોના વિતત પટમાં, ગૂઢ ગતિનાં,
સદા મૂર્ખા મૂર્ખા પંજુ જાગદ શા શા જીવરતા;
અંગેને આશ્વેરી સમર લસતી ઠેકાં કરુણા.
અમારુ આપુ' કે સ્વંજન નહિ, આંધી ન પ્રજાળા
રી કે શક્તિ, ના મંદનતમની આવી સુલભા
રહી કે ચાતી, ના ઘુતિરસિત કે ધોમ અહીં શાં:
અહો આ સાંતેયે પરમતમનો અભ મહિમા.
રૂકો સો સો ધેરા પનસમ સુનીવા કુતિ લઈ—
સદા યે અનિખે સંતી, મહતી કે રતિ ધઈ.

અહીં તે છે | સુન્દરમ

હતી કંખી જેને પ્રખર સ્ફરમી તરસથી
અહીં તે છે હાવા સકલ નલનાં નીર લઈને
મહેલી, આકાશી ચત ચથી તણાં શેત્ર લઈને
દ્રવંતી, સૂર્યોનાં ચતુત તપતાં તેજ લઈને
જ્યાં અધારાની કવલ કટી, વિશ્વ મરુતો
સમી બહેતી સંવા વન તરુ તરુને પરસતી,
સ્ફુરતી ઉખાળા રુધિર. સરખી તે નસનસે,
સહુ સૌભાગ્યેની સિખરિત શિખા જેવી વિકસે.
હવે ફેરેયું નાનાં સહુમન્યકાને જગતનાં,
અને મોટેરને, ગણિત પશ્ચિતાને, વ્યથિતને,
ઉદાસી-આશીને, મતિ ચક્રમાં બદ મનને,
ધસી જીવે જતા પ્રજા, તુપરીના હૃદયને:
અહીં, આવો આ સૌ, નિજ નિજ તણાં ભીતર લઈ;
તમારે અર્થે લાઠી અમૃતમયી તે છે અવતરી.

શ્રી અરવિંદ | હરીન્દ્ર દવે

(૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૭૧)

સદેહે ના જોવા પણુ સતત જેને અનુભવા,
સમાધિસ્થાને જ્યાં સિર ધરી નમ્યા, આશિષ મળ્યા:
ન જે વાણી-કંઠુ અમૃત મહુ, સંજવન થઈ
સમણું સારા ને નિખિલ મહી—એ કેવી કરુણા!
હતી આ નેત્રોથી અરુણ પ્રગટ્યો જે અવનીમાં
પ્રકાશે છે વિશ્વે સતત, નવ અસ્તાયકો ગયો:
અમારો અગોમી સ્ફુરણુ નિત એવું જ, કિરણો
છિગારે છે વિશ્વે કમલવન કેધા નિત નવાં!
હતી એણે લીધી સિંચર અરુણી દક્ષિણ દિશા,
પણા પ્રશોના એ પરમભૂતિમાં ઉતર મળ્યા!
કૃપાની વર્ષા એ વરસી, નવ કો આવરણુ ત્મા,
તમે લીને કાળે સુલભ કરી પ્રજા પ્રસૂતા!
તમારા રસ્તે છે ગતિ, અવર માગેથી અટક્યા,
જતાવડી પહેલાં આં સર પરમ અરવિંદ પ્રગટ્યો.

મને ખોવાયેલાં મુજ નયન લાગે જલ-ચંદે,
હસે ઘેરોઓ કે, મધુર નવ કથાએ રિખત મળે,
અહીં અંજાવાતો — તર રમરમુ-ચિહ્નો નવ જડે.
મકાનો, રસ્તાઓ ફરી ફરી પળું આ ધરં ભણી.
પથએ ખેડું ત્યાં ગત સમયની કેંક રમૂતિઓ —
તમારી તી સૂક્ષ્મ અતિ નિકટતા — મૌન મદિમા
તમારી આવાનો — અતિમાસનાં સાંત અરણી
મહી છૂપી ભૂરાં-કિરણ અંતોં ઝીલું મેં પળ.
ગઈ ક્યાં મારી એ પળ મળી તી શી એટ મુજને ?
૬૭ શોધું ઘેરો, જલપિત્ત કે આ ધર-ખુલુક
તમારાં નેત્રોની અમકાંએય કથારેખ મળશે
મને જોવા ! શોધું રખડું, — તમ કેતું રિખત મળે ? !
અને ચાલી ચાલી નિરા-દિન વણું આગ્રમ ભણી,
ત્યાં... હા તે, હા એ... સુમધુર અમારે ઉર વસી !
(અનેવિકાથી)

કૃપાથી તારી | સુરેશ દલાલ

મને કેવા શબ્દો અકળ મળતા મૌન મહાથી !
સ્વરોનાં પંખોથી હલન-ચલન આખું મેં દડકે,
હવે ધીમે ધીમે સકળ પટ-ખૂલે સમયનો,
કૃપાથી તારી, મા, જીવનસદ સંયોગ-રમણ !
રચાઈ છે મારી કુટિર, ઠડુણથી જલવતી,
વણું છું એમાં-હું તવ સરણનાં સાંત વનમાં,
અહો ! મહેકે કેવી કમળ કમળ-તારી સુરણ !
કૃપાથી તારી, મા, વમળું પણ યે નયન કમળાં
હવે તો મારો આ પથ ઊપડતાં પંથ પ્રકટે,
બધા આશીર્વાદો પથ પર જીએ વૃક્ષ સરળા,
તમે મારી જાયા, મનભર વિસમો હલવનો,
હવે આ આસોમાં મલમ રમવો રહે અલખનો !
કૃપાથી તારી, મા, ફિવસ જિગતો કાવ્ય અર્ધને,
તમારી મુઝા એ ઉડતી ધ્રુવ પકિત, બની રહો !

આ તેજનું ભાગ વરેણ આવે,
કે દરના ચેતનરાશિ કેરા
પ્રવાહનું એક જ બિન્દુ સ્પર્શ
ને દેના સર્વ કણિકાઓ
અકમાતણું સત્ય રહ્યું પ્રકાશી,
આ એ જ છે તેજ,
જે સૃષ્ટિ કેરા પલ્લુ આદિ પેલા
ભાખું હતું તે.
અનંત કાર્તતરનીમ આગે
જાગેલ જે આ જલસૃષ્ટિમાંથી,
ને જ્યાં જોયે લીધ ચેતનાનો
તેણે દરી આજ પ્રકાશ દીધો.
સ્પંદી જીહ્વા પ્રાણ દરી જ તેમાં.
આ એ જ છે તેજ,
જે કુણના પ્રાણ મધી પ્રકાશ્યું
ને પાથને પ્રેરક પેષ પાતાં
કર્તવ્યના શ્રેય પથે રહેલું
પ્રેરી, અને એ ધૃતિચિત્તમાંથી
તમારે, બનીને પ્રશુ-મૃદુ-કામ,
ની ભાવનાતું રિખત લીધ, આવ્યું
આ એ જ છે તેજ,
આ એ જ છે તેજ તણે કણાધ,
વહતું હતું જે ચિરગાળ કાળે,
એ સર્વના અંતરમાં.

પ્રવાહ
એનો દિશામાં વહતો કણાધ,
ને, એટલામાં અહીં ચેતનાનાં
જમી જીહ્વા સ્પંદન.

સત્ય જાગ્યું...

‘દક્ષિણ’ના વિવિધ અંગનાંથી રહેલ એ બહુપ્રજાવાળી નિવાસ, શ્રી સ. જી. આર. સ્. કોલોન/સુ. પરચંદ કરી આપેલાં આ કાગળો
અહીં સાબર પુનમુદ્રિત થઈ છે.

૬ | સુન્દરમ

૬ હૃદયે વસનારી,

ઘટ ઘટ જીતર નરતનહારી. ૬ હૃદયે.

૬ અંતરેના તાર પરચતી અશુભિ છે રદિયાળી

૬ તિમિરોનાં ધણ વાળી હે કરત સદા રખવાળી. ૬ હૃદયે.

૬ માનસ અમ મુકલિત કરતી ઉજ્જવલ છે છુતિ અરુણા,

૬ જીવનની વજુ પર વરસત કોઈ અભીમય કરુણા. ૬ હૃદયે.

૬ જીવનની જન્મ ક્ષણોની ધારી પ્રાણ-પ્રદાપા,

૬ કદમે કદમે પ્રજ્જવલતી અમિત્યોત સજવા. ૬ હૃદયે.

૬ નયનો પર પાછા ઢાળી, અન્ન નયન દેનારી,

૬ જન્મ-જન્મપાર અનંતે, અમ મંત્રે મૂર્ચનારી. ૬ હૃદયે.

૬ આનંદ અનગળ પ્રભુનો, ૬ પ્રભુની પરશક્તિ,

૬ નયત સત સૌ ધારણહારી, ૬ અંતિમ અમ મુક્તિ. ૬ હૃદયે.

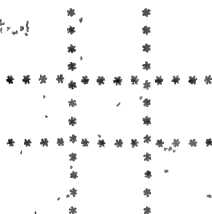
૬ અમ ચરણોની ગતિ, ૬ અમ નેત્ર તણી મુવતારા.

તવ હૃદયે અમ વાસ સદા છે, હે હરિની રસધારા! ૬ હૃદયે.

Ask for

NEW SWADESHI AND MANJUSHRI FABRICS

Attractive Designs and Colours

THE NEW SWADESHI MILLS
OF AHMEDABAD LTD.
Naroda Road, Ahmedabad,

MANJUSHRI TEXTILES,
Shahibag,
Ahmedabad

શ્રી અરવિંદનું રાજકીય ચિંતન | ડૉ. કરણસિંહ

શ્રી અરવિંદે ભારતીય રાજકીય ચિંતનના ક્ષેત્રે જે ફાળો આપ્યો તેનો વ્યાપક સ્વરૂપે ખ્યાલ મેળવવાનો આપણે પ્રયાસ કરીએ તો તેમના ખ્યાલો અને દૃષ્ટિબિંદુઓને ચાર વિભાગમાં ગ્રહી શકાય:

(૧) તેમણે રજૂ કરેલ આધ્યાત્મિક રાષ્ટ્રવાદ તથા જનશ્રમિ — માતૃભૂમિની દિવ્યતાનો ખ્યાલ, જેણે ભારતની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળને ગૂઢ એવું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય પ્રદાનું.

(૨) પરદેશી શાસનમાંથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા સંઘર્ષે તેમણે બહાન કરેલો આદ્ય, તેમ જ રાષ્ટ્રીય ચળવળને ચેતનવંતી, પ્રેરણાદાયી તથા જઠાસ બનાવવામાં તેમણે બજવેલ ભાવ.

(૩) બહિષ્કારના સિદ્ધાંત અને ક્રાંતિ પ્રતિકારના સિદ્ધાંત પરત્વે તેમણે આપેલ ફાળો તથા સ્વાતંત્ર્ય માટે જરૂર પડે જળનો ઉપયોગ કરવાની તેમની તૈયારી.

(૪) ભારત વિષયના ધટનાચક્રમાં વ્યાપક ભૂમિકા ભજવવા માટે નિર્માણ હોવાનું તેમનું દર્શન તેમ જ રાષ્ટ્રીય વિકાસના સીમાડા ઓળખતો માનવ એકતા ઓળખતો તેમનો પ્રભુદ્વ આદ્ય.

સૌ પ્રથમ આપણે તેમણે રજૂ કરેલ આધ્યાત્મિક રાષ્ટ્રવાદ તથા માતૃભૂમિની દિવ્યતાના ખ્યાલનો વિચાર કરીએ. આ બાબત તેમના રાજકીય સિદ્ધાંતના હાલને રજૂ કરે છે. અસખત, માતૃભૂમિની દિવ્યતાનો ખ્યાલ પ્રતિષ્ઠાસભી શરૂઆતથી જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. માત્ર ભારતના જ નહિ પરંતુ બીજા પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના ખૂબ જ પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં પણ પૃથીને પૂજન મણુવામાં આવી છે. વેદોનાં પણ

સક્રિય-સ્તોત્રોમાં પૃથ્વીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, અને હિંદુ ધાર્મિક વિધિઓમાં પૃથ્વીની પૂજા અનેક મંદિરનાં કિષાકડિમાંની એક ગણાય છે. આ પ્રણાલિકા ભારતમાં આધુનિક સમય સુધી સતત ચાલુ રહી છે, બુદ્ધિમંદ યદ્યોષાખ્યાયે પોતાના 'જાનકમલ' પુસ્તકમાં વન્દે માતરમ્નો પ્રસિદ્ધ મંત્ર રજૂ કરીને માતૃભૂમિની દિવ્યતાના ખ્યાલને બંધ રીતે બ્યક્ત કર્યો. શ્રી અરવિંદનો ફાળો એ છે કે તેમણે આ ગૂઢ અને ધાર્મિક ખ્યાલને, ઓળણીસમી સદી કરવટ જાડી રહી હતી ત્યારે ભારતની રાજકીય જરૂરિયાતને અનુકૂળ થાય તે રીતે અપનાવીને તેનું અરેખર સામર્થ્ય અને પ્રેરણાદાયી પરિણામો રૂપાંતર કર્યું. તેમણે રાષ્ટ્રવાદના ધર્મની તેમ જ તેમાંથી કલિત થતી ભારતમાતાના ચરણે સંપૂર્ણ આત્મ-જાગૃત્તીની બાવનાની જે રીતે અભિવ્યક્ત કરી તે કદી તો હૃદય સોંસરવી બીતરી જાય છે. તેમની રાજકીય કારકિર્દી દૃઢી હોવા છતાં પણ તેમણે આધ્યાત્મિક રાષ્ટ્રવાદના હાલને જે રીતે સમજાવ્યું છે, તેના વર્ણનમાં જે બેસ અને દુસ્તી કેળાય છે, તેની કચારેય પણ બરાબરી થઈ શકશે નહિ. આમ, તેમણે રાષ્ટ્રીય ચળવળને નવું પરિમાણ અપ્યું, તેને માત્ર ભૌતિક ભૂમિકા પરથી ઉઠાવી ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક જીવિયાદ પર પડી આપી. તેમના 'મકાની મંદિર' ભારતીય ક્રાંતિકારીઓ માટે ધર્મપ્રદેશનું સ્થાન ધારણ કર્યું, અને તેથી જ હબસે દેશકાકોએ હસતે એએ અને વન્દે માતરમ્ની યોધાઓ સાથે વિદેશી શાસકોના અત્યાચારો સહન કર્યા અને મૃત્યુને પણ વધાવ્યું. સમય રાષ્ટ્રીય

ચળવળ અંગેના તેમને ખ્યાલ, એમના જ શબ્દોમાં સુંદર અભિવ્યક્તિ પામ્યા છે. ભારતમાંની નવી ચળવળનું દૈવત તેના સર્વવ્યાપી આદર્શવાદમાં રહેલું છે. અલખત, તે ખુલ્લુંખુલ્લું દેશના આર્થિક પુનરુત્થાન માટે પ્રયત્નો કરતી હોવા છતાં પણ તે માત્ર આર્થિક ચળવળ નથી. તેણે વ્યાપક રીતે સંપૂર્ણ રાજકીય સ્વતંત્રતાના ધ્યેયને જાહેર કયું હોવા છતાં પણ તે માત્ર રાજકીય ચળવળ નથી. તે ખરેખર તો એક જાંડી આધ્યાત્મિક ચળવળ છે. એનો હેતુ માત્ર આર્થિક જીવનનો વિકાસ કે પછી રાજકીય સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિનો નથી, પરંતુ ભારતનાં સ્ત્રીપુરુષ સહુની વ્યાપક અર્થમાં મુક્તિ સાધવાનો છે.

હવે આપણે રાજકીય ચિંતક તરીકે શ્રી અરવિંદની ખીજ સિદ્ધિ વિશે વિચારીએ. તેમની રાજકીય કારકિર્દીનો ગાળો દુઃકો હોવા છતાં પણ તેમણે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં નવા જોરસાને દાખલ કર્યો અને તે દ્વારા દેશના રાજકારણના સ્વરૂપને બદલવામાં સફાઈ કરી. ઈ. સ. ૧૮૯૩-૯૪ના સમયમાં તેમણે 'ન્યૂ લેન્ડ્સ ફોર ઓલ'માં રાજકારણની જગ્યાએ શિક્ષણનું નિર્દેશ કર્યું. આ પછીના સમય દરમિયાન તેમની અધ્યાક અને આ જ ધ્યેયને વરેલી પ્રવૃત્તિએ જંગલના જામલા વિરુદ્ધ શરૂ થયેલ યુદ્ધને દરમિયાન જંગલની પ્રજાને રાજકીય રંગે રંગી. મનુષ્યો તથા ધટનાઓ પર તેમનો જે પ્રભાવ પડ્યો તેનું રહસ્ય એમાં સમાયેલું છે કે તેમણે પ્રજા સમક્ષ પૂર્ણ સ્વરાજનો આદર્શ રજૂ કર્યો — એક એવો આદર્શ જેને માટે જીવવું ને મરવું ગમે... અને તે પણ વિદેશી શાસકો સામે અરજ ગુજારીને નહિ, પણ ભારતનો તે જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે તે રીતે. મવાળોના નરમ અને મર્મહિત રાજકીય મતનું એમણે અસરકારક રીતે ખંડન કર્યું. મવાળોની 'લિધુક' નીતિઓ પર એમણે કટાક્ષ ને નિર્ભરતાની અડીઓ વરસાવી. તેમનાં લખાણોએ મવાળોને પ્રજામતના મુખ્ય પ્રવાહથી અલગ પાડી દીધા તેમ જ ભારતીય માનસને વધુ ઉમ્મ રાજકીય કાર્યક્રમ અપનાવવા સજ્જ ને તૈયાર કર્યું.

શ્રી અરવિંદ એ પ્રથમ ભારતીય નેતાઓમાંના એક હતા જેમણે રાષ્ટ્રીય અદિશન પરત્વે આમ પ્રવર્તનો ઉત્સાહ વધારવાની તથા તેમાં તેમને સહભાગી બનાવવાની આવશ્યકતા પ્રમાણી. ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો તેમણે સમગ્ર ચળવળનું લોકશાહીકરણ કરવાની જરૂરિયાત પિછાણી હતી. છક ઈ. સ. ૧૮૯૩માં તેમણે સ્વદેશી આ દિગ્વિદ્યુતે રજૂ કર્યું હતું અને કંઝિસ જે માત્ર અમુક લોકોની સંસ્થા બની રહી હતી અને આમ પ્રવર્તનો પડેલા મેળકી રાષ્ટ્રી નહોતી તેની સખવ આટકણી કાઢી હતી. આમ, તે આધુનિક ભારતના રાજકીય રંગમંચ પરના અગ્રમાથી લોકશાહીવાદીઓમાંના એક હતા.

તેમના ચિંતનનું ખીજ એક પાસું, જેના દ્વારા તેમણે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં પ્રજાજીવનો સંચાર કર્યો, તે એ કે અર્થ સુધી માતા મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી સંતાનોએ સહન કરવું જોઈએ. શકિયસ્ત રાજકારણીઓ ચોક્કસપણે એવું માનતા હતા કે બ્રિટિશો તેમની સમજાવના તથા પરાપકારવૃત્તિને લીધે ભારતને સ્વતંત્રતાના રોટલો ટુકડે ટુકડે આપશે. તેથી ભલકું, શ્રી અરવિંદ જાણતા હતા કે આ પ્રમાણે બંનવાતું નથી, તેથી તેમણે લક્ષ્ય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી 'રક્ત તથા અગ્નિ દ્વારા શુદ્ધતા'ની જરૂરિયાત, પરંતુ ભાર મૂક્યો. સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાના લક્ષ્ય પર તેમણે મૂકેલ ભાર, માતૃભૂમિની દિવ્યતાને તેમણે રજૂ કરેલ સિદ્ધાંત, લગભગ ધાર્મિક સ્વરૂપની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ, લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા માટે સહન કરવાની તથા બસિદાન આપવાની જરૂરિયાતનો આગ્રહ આપી બાળતોએ બ્રિટિશ આધિપત્ય વિરુદ્ધની સંપૂર્ણ ચળવળને ક્રાંતિકારી સ્વરૂપ આપ્યું. ભારતના સ્વતંત્ર થવાના હક્કની તેમણે કરેલ ઉમ્મ દિમાપત મવાળોના ખૂબ જ નરમ લક્ષ્યાંકોને કચોલ ઉઠાડી મૂક્યા એટલું જ નહિ પરંતુ તેમને મુખ્ય પ્રજાકીય પ્રવાહથી અલિપ્ત કરી દીધા.

તેમના ચિંતનનું ખીજ પણ એક પરિણામ હતું, જેણે ભારતના જુસ્સાને પુનઃ સંક્રિયમાન બનાવવામાં મદદ કરી — ભારતીય સંસ્કૃતિનાં સાચાં

કરજીઓનું તથા તેના આધ્યાત્મિક વારસાની સાચી મહત્તાનું તેમણે કરજી ગહન ને ગંભીર પુનર્મૂલ્યાંકન. અદ્યતન પાંદિત્ય સાથે દેશભક્તિની પાવક જ્વાળાના સમન્વયથી બરેલાં તેમનાં લખાણોએ ગૌરિકોમાં પ્રયોગ મચાવી દીધો. જહાલ અગરજના તમામ મહાન નેતાઓમાં શ્રી અરવિંદની સાહિત્યિક પ્રતિભા સૌથી વધુ પ્રજાવક હતી, એથી બાવિ બારતનું તેમનું સ્વંન કૃતિ ને પરિવર્તન અર્થે આતુર માનસે માટે સુખાભિ બન્યું. આ સાથે જ તેમનાં છુસાઓમાં લખાણોએ વિદેશી સાસકોએ જેનું ઉદ્ધમપૂર્વક જતન કર્યું હતું તે પ્રિદેશરોની સાંસ્કૃતિક સર્વોપરિતાની ભગ્યુનું ખંડન કરવામાં સહાય કરી. સ્વીન્દનાથે ખૂબ જ સરસ રીતે કહ્યું છે તેમ તે ખરેખર 'ભારતીય આત્માના સ્વતંત્ર અવાજનું પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ' હતા.

તેમણે સામાજિક સુધારણને લગતા અગત્યના પ્રશ્નો પ્રત્યે ખેદરકારી અતાવી છે એવી જે ટીકા કરવામાં આવી છે તેનાં વર્ણવે કંઈક કહેવું જોઈએ. જે સાચું છે કે અત્યારે જાહેર જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવનાર આ પાસા પર તેમણે ખાસ ભાર મૂક્યો ન હતો. પરંતુ આમ કરવા પાછળનું કારણ એ ન હતું કે તેઓ સામાજિક સુધારાને બિન-અગત્યના ગણતા હતા. પણ તેમને ખાતરી થઈ મઈ હતી કે રાજકીય સ્વતંત્રતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાત સંતોષ્યા પિંચાણ સામાજિક સુધારા માટેની ખરેખર અસરકારક યોજનાને સફળ અમલ થવાની આશા એટલી છે. તેમણે આવા સુધારાની અમલ તો સ્વીકારી હતી, પણ તેમને એવું લાગતું હતું કે રાજકીય સ્વતંત્રતા કરતાં તેને અમતા અપાવી જોઈએ નહિ. સ્વતંત્ર થયા પહેલાં સામાજિક સુધારા માટે પ્રયત્ન કરવો તે ગાડીને ધોડા આગળ મૂકના બરાબર છે. એટલું જ નહિ પણ એ કાંસિશમાં રાષ્ટ્રીય ગળગળ માટે અસરકારક રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી સક્તિ નાકમાં વેડફાઈ જશે. માત્ર આ જ દરિકાઓથી (અને નહિ કે સામાજિક સુધારા પ્રત્યેના અણુમત્થી) શ્રી અરવિંદે જેના મનમાં

સામાજિક સમસ્યાઓનું ભૂત ભરાયું હતું તે મવાળા નેતૃત્વની આકરી ટીકા કરી હતી.

બહિષ્કાર અને શાંત પ્રતિકાર અંગેનાં દળદાર લખાણોમાં તેમણે બહિષ્કારને જો ખરેખર અસરકારક બનાવેલા હોય તો તેની સાથે લેવા જોઈતાં વિધેયતમક પગલાંઓ વિશે પણ નક્કર સૂચનો કર્યાં જ છે. આ રીતે તેમણે આર્થિક બહિષ્કારનો જે સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો તેની સાથે જ તેમણે સ્વદેશીની જરૂરિયાતનો પણ સ્વીકાર કર્યો. કૌશલ્યિક બહિષ્કારની સાથે તેમણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અંગેના પોતાના વિચારો પણ રજૂ કર્યા છે; અદાલતોના બહિષ્કારની સાથે તેમણે રાષ્ટ્રીય લઘાદ-અદાલતોની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો છે; કારોબારીના બહિષ્કારની સાથે તેમણે રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થાતંત્રની અમલનું વિવરણ કર્યું છે; અને બહિષ્કારના સમગ્ર સિદ્ધાંતના પીઠગળ તરીકે તેમણે સામાજિક બહિષ્કારના ખ્યાલને મૂક્યો છે. જેમનું ચિંતન એમણે સમસ્યાની માત્ર સૈદ્ધાંતિક બાબતો પૂરતું જ સીમિત ન હોય એવા વિરલ ચિંતકોમાંના તેઓ એક હતા. એમણે જીવનના ક્ષેત્રે પ્રવેશીને વ્યાવહારિક રાજકારણની ખરેખરી માગણી-ઓના સંદર્ભમાં પોતાના સિદ્ધાંતોને અકાસવાનું પ્રયત્ન કર્યું.

વિદેશી શાસન વિરુદ્ધની લડતમાં જરૂર પડે તો બળ અને હિંસા પ્રયોજવાની તેમની દિમામત સંબંધે જે શબ્દો કહેવા જરૂરી છે. આ બાબતને લક્ષમાં રાખીને કેટલીક વખત તેમની ટીકા કરવામાં આવે છે અને એવું પણ કહેવામાં આવે છે કે તેઓ અ-રાજકતાવાદી અને અંતઃકાવાદી હતા. તેઓ અરાજકતાવાદી હતા તેવા ખ્યાલને અત્યાદિક કહીને દગ્ગવી દેવા જોઈએ. તેઓ પ્રિદેશ શાસનના સ્થાને અસરજકતાની સ્થાપના કરવા મામતા ન હતા, પરંતુ રાષ્ટ્રીય શાસનની સ્થાપના કરવા મામતા હતા. દવે એ અંશે કોઈ શંકા નથી કે તેઓ દેશમાં પથરાયેલાં બૂઝલ ક્રાંતિકારી જૂથો સાથે ગાઢ સંપર્કમાં હતા; એટલું જ નહિ પરંતુ જંગળમાં તો તેઓએ સારા એવા સમય સુધી તેને પ્રેરક નેતૃત્વ પણ પૂરું પાડ્યું

હતું. શું આપણે આ બાબતને આલેખવાનું લેખીશું ? એવો ક્યો પુત્ર હશે જેની માતા વિદેશી બાકમક દ્વારા ક્યારેતી હોય તથા અપમાનિત યતી-હોય ભારે તેની મુકિત માટે બળ અને હિંસા સહિત સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ કરતાં અચક્રમ ? શ્રી અરવિંદ માટે વિદેશી શાસનમર્થિ માતૃભૂમિની મુકિત એ સર્વોપરી મહત્ત્વની બાબત હતી. આ ધ્યેયની સિદ્ધિ અર્થે 'સુત્રજા સર્વ' સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની તેમની તૈયારી હતી. ખાસ તો, પરદેશીઓએ પોતે જ ભારતમાં જાગૃત્વસ્તીથી વિજય મેળવ્યો હોય તેવું વખતે પ્રતિકારના સાધનોમાં હિંસક સાધનોનો પણ સમાવેશ થાય, તેમાં ખોટું શું ?

માનવ એકતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજમાં ભારતે ભાગ્યવાનું નિશ્ચિત ભૂમિકા સંપાદિત તેમના વિચારો વિશે મુકાબા તે તો ૧૯૧૦ પછી. પણ આપણે જાણીએ છીએ તેમ ઈ. સ. ૧૮૯૬થી ઈ. સ. ૧૯૧૦ના ગાળા દરમિયાન જ તેમનાં રાજકીય લખાણોમાં આ બાબતને સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવામાં આવી હતી. સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા બાજેના તેમના રાજકીય ધ્યેય પાછળ એવી માન્યતા રહેલી હતી કે ભારતે માત્ર પોતાના માટે જ નહિ પરંતુ સમગ્ર માનવજાતના લાભ માટે સ્વતંત્ર થવું જોઈએ. તેઓ એવું માનતા હતા કે ભારત એક એવો આધ્યાત્મિક સંદેશો ધરાવે છે જે વીસમી સદીના વિશ્વ માટે અત્યંત જરૂરી છે. વાસ્તવમાં તો ભારત માનવજાતને આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિના હવે પછીના તબક્કે દોરવણી આપવા નિર્માયું છે. અને શ્રી અરવિંદ સંપૂર્ણ સ્વરાજ સિવાય બીજા કોઈપણ ધ્યેય માટે તૈયાર ન હતા તે માટેનાં અનેક કારણોમાંનું એક કારણ એ પણ હતું કે સ્વાધીન ભારત જ બાપક આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજના સંદર્ભમાં પોતાની નિર્ધારિત ભૂમિકા યોગ્ય રીતે અદા કરી શકશે તેવી તેમની પ્રતીતિ હતી.

જ્યારે ભારત બ્રિટિશ શાસન નીચે હતું. તેની સ્વતંત્રતા માટેની શક્યતા એકદમ ઓછી હતી, ત્યારે શ્રી અરવિંદે જે બાપક હાજિમિંદુ રજૂ કર્યું તે એમની દૂરદર્શિતા સંપેદ છે. તેઓ સ્પષ્ટપણે એક

સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકેની ભારતની બાવિ કારકિર્દી અને કામગીરી જોઈ શક્યા અને વિશ્વ સમાજમાં તેને ફાળો આપવાનું હતું તેને ભારપૂર્વક નિરૂપી શક્યા. ૧૯૦૬માં લખેલ પ્રખ્યાત 'ઓપન હેટર ટુ માર્કેટીંગ'માં તેઓ કહે છે : - 'સ્વદેશાભિમાનનો આપણો આદર્શ' ગ્રેમ અને બ્રાન્ટના પાયા પર આધારિત છે, અને તે કેવળ રાષ્ટ્રીય એકતાની પેલે પારનો વિચાર કરે છે તેમ જ માનવજાતની છેલ્લી એકતાની કલ્પના કરે છે. પરંતુ આપણે એ સૂચવું જોઈએ નહિ કે આપણે માનિક અને -શુકામની તથા ભક્ષક અને ભક્ષ્યની એકતા નહિ પરંતુ સમાન લોકોની અને સ્વતંત્ર માનવોની — કહેા કે બાંધવોની — એકતા પ્રચ્છીએ છીએ.'

આ લખ્ય આદર્શવાદ, એક રીતે તો સ્વતંત્ર ભારતે વિશ્વસાક્ષીની જાગૃત્વથીને જે અગત્ય આપી તથા તે પ્રદર્શને તેણે જે કિરોપ ભૂમિકા નિભાવી જાણી તેની આગ્રહી કરે છે. તેમનો રાષ્ટ્રવાદ ક્યારેય પણ સંકુચિતતા કે જીર્ણમતમાં સરી પડ્યો નથી. તેને સતતપણે વિશાળ આંતરરાષ્ટ્રીય સંદર્ભમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, અને જ્યારે રાષ્ટ્રીય-રાજકીય મતભેદો ઉપર સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા ત્યારે પણ તેમણે માનવ એકતાના આદર્શની અવગણના કરી ન હતી. એ આદર્શ રથાનિક સમસ્યાઓથી પર હતો અને એવું ધ્યેય, છેવટે તો, તમામ સંધર્ષોનું આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને રાહ સમાધાન કરવાનું હતું. આ વિચાર વાસ્તવમાં તેમનાં તમામ લખાણોમાં (શરૂઆતના 'મવાલી મંદિર' અને 'વન્દે માતરમ્' આદિ આવેગપૂર્ણ લખાણોથી શરૂ કરીને 'જાતિવલ્લ' બોલ હુમન યુનિટી', 'એસ જોન' ધી. ગીતા' અને 'ધી જાટક હિવાજન' જેવાં પરિચુત ચિંતનપૂર્ણ લખાણોમાં સળંગપૂર્ણ આદ્યે આવે છે.) સામ્રાજ્ય ભારતીય રાજકીય સિદ્ધાંતમાં તેમણે આપેલ મુખ્ય ફાળો તરીકે તે ખનીત ગણાવી શકાય. અલબત્ત, જ્યારે તેઓ લખતા હતા તે સમયે આ વિચાર માત્ર તાત્ત્વિક-શૈક્ષણિક મૂલ્ય જ ધરાવતો હતો. એમ

[અનુસંધાન પૃ. ૪૫૮ ઉપર

પૂણું યોગની દિશામાં | ધી અરવિંદ

જીવન અને યોગ બંને પ્રત્યે ખરું દૃષ્ટિબિંદુ સમર્પતા જાણુશો કે આપણું જીવન યોગ જ છે. જીવનનાં કેટલાંક સ્વરૂપોમાં યોગ છુદ્ધિપૂર્વક અને શાનપૂર્વક ક્રમ કરતો જણાય છે, જ્યારે બીજાં યોગમાં તે જાળવરે ક્રમ કરે છે. યોગ એટલે શું? યોગ એટલે પોતાની પૂર્ણતા જોળવવા માટે બ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કરવો. એ પ્રયત્ન કરવાની શક્યતા જીવનમાં પોતાનાંમાં રહેલી હોય છે. તેને બહાર લાવવાથી તે પ્રયત્ન સફળ થાય છે. એ પ્રમાણે માણસના બ્યક્તિત્વને વિરાટ (વિશ્વ-ચૈતન્ય) અને પરોપર સમ્બિધાનંદ જોડે એક કરવું એને યોગ કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યભૂતિ તેમ જ આપણું વિશ્વ તે પરોપર સત્ (અસ્તિત્વ)નો અપૂર્ણ અવિર્ભાવ માત્ર છે. પણ આપણે જીવન પ્રત્યે બરાબર દૃષ્ટિ નાખીએ તો જાણુશો કે આપણું જીવન એ પ્રકૃતિનો મહાન યોગ જ છે, કારણ કે કુદરત પણ અવનવી અદ્ભુત શક્તિઓ તથા શક્યતાઓ ઊભી કરી તે દ્વારા પોતાની પૂર્ણતા સાધવાને મથે છે અને પ્રકૃતિના પાયામાં જે રેવી શક્યતા છે તેની જોડે તે પોતે એક થવાને પ્રયત્ન કરે છે. માણસ એ કુદરતનું છુદ્ધિપ્રધાન હથિયાર છે. માણસજાતને પ્રયત્ન કરીને કુદરતે સ્વપ્રયત્નથી પોતાની પૂર્ણતા સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ સિદ્ધ કરી આપ્યો છે. માણસજાતને માનસિક શક્તિ આપીને પૂર્ણતા પ્રત્યે જવાનો પ્રયત્ન વધારે વેગથી સિદ્ધ થાય એવી જોડાવણી પ્રકૃતિએ કરી છે.

બીજા અને વરાળ વગેરેની અસાધારણ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં પણ કેટલીક હાનિઓ

સમાયેલી છે. વિજ્ઞાનની શોધોના ઉપયોગ કરી માણસ પોતાનું જીવન કૃત્રિમ કરી નાખે છે અને સ્વાભાવિક જીવનને ધનની ગુલામગીરીમાં કરમાવી નાખે છે. વળી તે શોધોજાળના ઉપયોગથી આપણને કેટલીક સ્વતંત્રતા મળેલી છે એમ દેખાય છે; પરંતુ ખરી રીતે આપણી પરાધીનતા પણ તેટલી જ વધી છે. યોગમાર્ગની પદ્ધતિઓનું અનુકરણ કર્યાથી પણ એવાં નુકસાન થવાનો સંભવ છે. પણ ખરું તો યોગીઓ સંસારથી વિમુખ થઈ ન્દય છે અને સાંસારિક જીવન ઉપરનો તેમનો કાબૂ જતા રહે છે. સાંસારિક જીવનમાં અને સાંસારિક ક્રિયાઓમાં તે દેવાણું કાઢે છે અને આત્માનું એકાગ્ર પ્રાપ્ત કરે છે. યોગી અંતર્બુક્તિ મેળવે છે અને બાહ્ય જીવનમાં મરેલા જેવો રહે છે. તે પ્રશ્નને પ્રાપ્ત કરે છે તો સંસારનો તેને લાગ કરવો પડે છે; અને જો તે સંસારમાં વિલય પ્રાપ્ત કરવા તરફ વળે તો ઈશ્વરને ગુમાવે છે. આર્ચાતંત્રમાં એ કારણને લીધે સંસાર અને આત્માત્મિક પ્રગતિ બંધવા પૂર્ણતા વચ્ચે પહેલેથી અંતરાય પડેલો જણાય છે. આર્ચાતંત્રનો અંતિમ આદર્શ તો સંસાર તથા યોગ બંનેને એક કરવામાં સમાયેલો છે અને તેની દૃષ્ટિથી પણ શાસ્ત્રપુરાણોમાં મળી આવે છે, તોપણ એવાં ઉદાહરણો પણ જો શોધી, નહિ એવાં જ છે. ખરું જોતાં માણસ પોતાની સર્વ શક્તિઓને અંતર જીવન પ્રત્યે વાળીને યોગમાર્ગે પ્રયાણ કરે છે ત્યાર પછી તે માણસ સામાજિક જીવનમાંથી અને મનુષ્ય-જાતિના મહાન પ્રયત્નમાંથી દૂર થયો જ ગણાય છે. એ વિચાર એટલો તો સામાન્ય અને સર્વામાન્ય થઈ

પણ છે કે સંસારનો ત્યાગ કરવો એ જ હમણાં તો યોગનો અંતિમ હેતુ ગણાય છે। યોગમાર્ગનો સમન્વય કરતાં પ્રકૃતિ અને ઈશ્વરને આપણે મનુષ્ય-જીવનમાં એક કરવા જ જોઈએ. જે સમન્વય એ બંને વચ્ચે મહાન વિદેશ જુએ છે તે સમન્વય બરાબર હોઈ શકે નહિ. અર્થાત્ પૂર્ણ યોગની પદ્ધતિમાં, આંતર અને બાહ્ય જીવનની એકતા અને તે બંનેની પૂર્ણતાનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ. માણસ એ ઉચ્ચ પરાત્પર અસ્તિત્વનો સૂચક છે. અને એનામાં એવી અદ્ભુત રચના છે કે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવન તેમાંથી આવી શકે છે અને પ્રકૃતિનું સામાન્ય જીવન વિકાસ પામીને તેના દ્વારા ઉચ્ચ જીવનમાં રૂપાંતર પામી શકે છે. માણસને પોતાનો આવિર્ભાવ કરવા માટે જે જીવન આપવામાં આવ્યું છે તેનો ત્યાગ કરવો એ માણસની પૂર્ણતા માટે અનિવાર્ય ગણાય જ નહિ અને યોગનો તે હેતુ પણ હોઈ શકે નહિ. કેટલાક ખાસ સંજોગોમાં એવો જીવનનો ત્યાગ છટ ગણાય, અથવા તો આખી માણસજાતિની પ્રગતિ કરવા માટે અંકિતને એ પ્રમાણે પ્રેરણા યાવ તે બનવા જોગ છે. ચેળનો ખરો હેતુપૂર્ણ હેતુ તો જ્યારે માણસનો યોગ જીવન સાથે એક થાય અને કુદરતના સ્વાભાવિક યોગની પેઠે માણસ પોતાના આંતર જીવન અત્યે દૃષ્ટિ કરી યાનપૂર્વક એમ કહી શકે કે “આખું જીવન યોગ જ છે” ત્યારે જ સિદ્ધ થયો ગણાય.

ધર્મી આધુનિક જમાનામાં માણસજાતનાં વિચારોની દશા જોતાં સદ્મહદ્દિવાળા માણસોને તુર્ત જજીઈ આવશે કે અંકિત મારફત આખી મનુષ્યજાતિમાં બુદ્ધિની શક્તિઓનો વિકાસ કરવાને અર્થાત્ બધાને માનસિક શક્તિઓ ખીલવવાની સરખી તક આપવાને પ્રકૃતિ પ્રયત્ન કરી રહી છે. આજકાલની સંસ્કૃતિમાં મનામય જીવન ગાંજવાના પ્રયત્નો ઘણા થાય છે. આ વૃત્તિ દુરોપમા ઘણી આજળ પડતી છે અને પ્રકૃતિના કાપ માટે તે ઘણી ઉપયોગી અને આવશ્યક છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ માણસના શરીર અને પ્રાણરૂપી

જીવનનો પાયો તૈયાર કરી તેની પરિસ્થિતિમાંથી માનસિક જીવન અને મનની શક્તિઓનો વિકાસ કરવાને મથે છે. પ્રકૃતિ આત્મારે કઈ દિશા અત્યે ગમન કરી રહી છે તેનું જ્ઞાન તો આપણને સહજ થયા વિના રહે તેમ નથી. કેળવણીનો પ્રચાર, પાછળ રહી મેલી પછાત પ્રજાઓની ઉન્નતિ, અભ્યાસ અને કાર્યાલય વર્ગોને ઉન્નત કરવાના પ્રયત્નો, માણસની મહેનત બચાવે એવી શોધખોળો, શરીરને મજબૂત, દીર્ઘાયુ અને ઉપયોગી બનાવવા માટે વિજ્ઞાનના ધમપછાડ વગેરે મહાન પ્રયત્નો આજકાલ ઘર્ષ રહ્યા છે. એ બધાય પ્રયત્નોનું પરિણામ સફળતામાં જ આવશે એવું નથી; પરંતુ એમની દિશા તો એક છે, એમાં સંશય નથી. અંકિત અને સમાજનું શરીર સંગીન કરવું, સ્થૂળ શરીરની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી અને મનનો વિકાસ કરવા માટે તથા લાગણીઓને કેળવવા માટે પૂરતો આરામ, નવરાશ અને સરખી તક બધાને મળે એવી ગોઠવણ કરવી એ વિચાર ઉપર ગણવેલા પ્રયત્નોના પાયામાં રહેતો છે. આજકાલ એક જ વર્ગ અથવા તો અમુક પ્રજા પોતે લાભ લઈને એકલી આગળ વધે એ બસ નથી. સર્વેને આગળ વધવાનો આ જમાનો છે. હમણાં જે પ્રયત્નો થાય છે તેમાં મુખ્યત્વે જડવાદ અને આધિક લાભો અત્યે દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે છે એ ખરું છે, પરંતુ એ બધાની પાછળ મનની સર્વ શક્તિઓને સામાન્ય રીતે ખીલવવાની પ્રેરણા પણ આવી રહેલી છે.

એ દિવ્ય અનુભવની એક ઝાંખી પણ એવી તો ચમત્કારિક અને આંજ નાખે તેવી હોય છે કે એક વાર આપણે તેને પામ્યા કે પછી તેને માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરતાં આપણને જરાયે ખટકો લાગતો નથી. તેવી રિથિતિમાં મન, બુદ્ધિ વગેરે સર્વ શક્તિઓ કુદ્ર અને વિપરીત ભાસે છે. એમનો ત્યાગ કર્યા સિવાય એ દિવ્ય અનુભવ મળી શકતો નથી. એવો અતિશયોક્તિ ભરેલો વિચાર પણ માણસને આવે છે. પરંતુ એ વિચાર તબક્કા ખરો

નથી. મન પરિમિત છે એ ખરું છે, તથાપિ એનો અંતિમ ખોય દિવ્ય છે એ આપણે વીસરવાનું નથી. અંતિમ સત્ત્વ તો પ્રભુ વિશ્વમાં તેમ જ વિશ્વથી પર છે એમ સ્વીકારવામાં રહેલું છે. પૂણું યોગ ત્યારે સિદ્ધ થયો ગણાય કે જ્યારે માણસ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરીને વિશ્વજીવનમાં ઊતરી શકે—વિશ્વજીવનનું રૂપાંતર કરી શકે—અને મરણ પ્રમાણે અસ્તિત્વની આખી નિસરણી ઉપર ચઢીતર કરી શકે. પ્રભુ સર્વજ્ઞ હોય તો તેણે જે માનસિક શક્તિઓ ઉત્પન્ન કરી છે તેના પશુ કોઈ ઉપયોગ તો હોવો જ જોઈએ. વિજ્ઞાનમાં જવા માટેના ઉપયોગી પદાર્થો તરીકે મનને ઉપયોગ છે તે સ્વીકારી તેને નવા સ્વરૂપમાં રૂપાંતર પમાડવું એ પૂણું યોગનો હેતુ છે.

અહીં આપણે ફરીને સ્વીકારવું જોઈએ કે વ્યક્તિ પોતાને માટે જીવન પારણું કરતો નથી, પરંતુ સમાજમાં રહીને સમાજને માટે પશુ જીવે છે. અને વળી વિશ્વમાં પ્રજાનો સંકેત ત્રાજ વ્યક્તિને જ પૂણું કરવામાં સમાર્થ જતો નથી. આપણા મોક્ષનો ખરો અર્થ એ હોવો જોઈએ કે આપણે ખીનજોતે પશુ મુક્ત કરી શકીએ. આપણે માણસ-જાતને મુક્ત કરીએ ત્યારે જ આપણી સ્વતંત્રતા ખરી સ્વતંત્રતા છે. આપણે પૂણું થયા તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ જ એ છે કે આપણે પોતે પ્રજાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ અને તેનો પ્રચાર કરી છેવટ તેને સર્વ-સામાન્ય બનાવી દઈએ.

આખા વિશ્વજીવનમાં આત્મા એ સર્વોત્તમ તત્ત્વ છે, પાર્થિવ તત્ત્વ અથવા—પદાર્થ—તેનો પાયો છે, અને મન એ જન્મેને જોડનાર સાંકળ છે. આત્મા અનંત છે; નિત્ય છે; મન અને શરીર તેના કાયો છે. આત્મા અચ્ચત હોઈ તેને વ્યક્ત કરવાનો છે; મન, પ્રાણ અને શરીર દ્વારા તે પોતાને વ્યક્ત કરે

છે. યોગના અધિક્રાતા પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ આત્મા છે. અર્થાત્ આત્મા પરમેશ્વરનું જ સ્વરૂપ હોઈ મન, પ્રાણ અને શરીર એ બધા વિશ્વજીવનમાં તેનો આવિર્ભાવ કરવાનાં કરણો અથવા સાધનો છે. આખી પ્રકૃતિ અવ્યક્ત પરમ સત્યનો કંઈ કંઈ વિજ્ઞાસ કરી રહી છે અને ધીમે ધીમે તે દિવ્યતાની સમીપ જાય છે.

વ્યક્તિ અને પરમાત્મા વિશે ઉપર આપણે કહી ગયા. હવે યોગનો હેતુ એ છે કે વ્યક્તિ અને પરમાત્માનો સંયોગ કરવો—વ્યક્તિના ચૈતન્યનો વિજ્ઞાસ કરી તેને સમ્યક્દાનંદ સાથે એકતા કરાવવી. વિશ્વપ્રકૃતિની લીલામાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપથી વિખૂટા પડેલા જીવજાતોને તેના મૂળ સ્વરૂપ સાથે એકતા કરાવવી એનું જ નામ યોગ છે. એ સંયોગ, એ એકતા, આપણા ચૈતન્યની વિવિધ શક્તિઓમાંથી કોઈ પશુ એક શક્તિ દ્વારા અનુભવી શકીએ. વળી માનસિક ચૈતન્યની સર્વ શક્તિઓનું પરિવર્તન કરીને આપણે તે સર્વ દ્વારા પ્રભુ જોડે આપણી એકતા અનુભવીએ. અહાંતાને એકદમ રૂપાંતર પમાડી વિરાટ ચૈતન્ય, અથવા પ્રભુનું ચૈતન્ય જાગ્રત કરવાનો અભ્યાસ કરવાથી પશુ તે કામ થઈ શકે છે. પ્રભુ જોડે સંયોગ કરવા માટે જે માર્ગ મહાશુ કરીશું તેને અનુસાર યોગપ્રણાલી લેવી પડશે.

હવે એ પ્રમાણે રૂપાંતર કરવા માટે આપણે નીચેની પદ્ધતિ મહાશુ કરવી જોઈએ. આપણા સમગ્ર અંતઃકરણનો આપણે પ્રભુ જોડે સંયોગ બાંધવો જોઈએ, અને તેની દૈવી પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાં આપણી માનુષી પ્રકૃતિને જલ્દી નાંખવાને પ્રજાને આપણે આપાહન કરવું જોઈએ. એટલે પરમાત્મા કે જે આપણું સત્ત્વ સ્વરૂપ છે તે જ યોગ સાધન કરનાર સાધક બને છે. તે પોતે જ આપણી દૈવી પૂણુંતા સિદ્ધ કરવા માટે આપણા વ્યક્તિત્વનો ઉપયોગ કરે છે.

જે ફેરફાર ઉપર જાણવામાં આવ્યો તે બરાબર સિદ્ધ થવા માટે આધ્યાસ કરનાર સાથે પોતાની જાદૃતાથી પર એવા પ્રભુને આપણું કરી દેવી જોઈએ. એ પ્રભુ વિશાળ અને અપરિમિત શક્તિ ધરાવે છે અને તેનું કાર્ય અચૂક થાય છે જ. માદ રાખવું કે આ સાધના કઠિન દૃઢી અથવા સહેલી નથી. એ સાધના કરનારમાં અડગ શ્રદ્ધા, જાતુલ દિગત અને અસાધારણ ધીરજની ખાસ આવશ્યકતા છે. કારણ કે આ સાધનામાં ત્રણ ભૂમિકાઓ છે—અને તેમાંની સૌથી છેલ્લી ભૂમિકામાં સૌથી વધારે આનંદ અને વેશ મળે છે. પ્રથમ ભૂમિકામાં વ્યક્તિ પ્રભુ સાથે સંબંધ બાંધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બીજામાં આપણી અપૂર્ણ અપરા પ્રકૃતિના એકેએકે કરણને દેવી પ્રકૃતિમાં રૂપાંતર પમાડવાને પ્રયત્ન શક્તિ તૈયારી કરે છે, જેથી તે દેવી પ્રકૃતિ ગ્રીષ્મવાને અને દેવી ધવાને લામક થાય. આ ભૂમિકા ધણી જ મુશ્કેલી

ભરી હોય છે. ત્રીજામાં અપરા પ્રકૃતિનું પરા પ્રકૃતિમાં રૂપાંતર થાય છે.

આપણા વ્યક્તિગત અને સામાજિક અથવા સમષ્ટિ જીવનનો અંતિમ આદર્શ તે જન્મારે માણસનું સામાન્ય જીવન દેવી ધર્મ અને તેના આત્મપ્રાપ્તિ કરવાના પ્રયત્નોનું ફળ આપી માણસજાતના આધ્યાત્મિક જીવનનો વિકાસ કરવામાં આવે ત્યારે જ સિદ્ધ થયે શકાય. એ આદર્શને જ દુનિયાના જુદા જુદા ધર્મો સત્યયુગ, કૃતયુગ, તૃતીયયુગ વગેરે જુદા જુદા નામોથી વર્ણવે છે, અને તે યુગમાં અંતરનું પ્રગટેલું પ્રભુનું ઓજસ અને આધિપત્ય બાદ જીવનમાં પણ વિસ્તરે છે એમ તેનું વર્ણન કરનારાઓ કહે છે.

પૂર્ણધ્યાન-ખંડ ૧ : શ્રી અરવિંદ (અતઃ અંજુશાઈ પુરાણી), ૧૯૨૨માંથી પસંદ કરેલ અંશો, સાધાર

[અનુસંધાન પૃ. ૪૫૪ થી આશ્વ]

જતાં પણ તેની અસર એટલી બધી હતી કે તેણે સમગ્ર રાષ્ટ્રીય યજ્ઞવળના ધોરણને ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ આવર્યું. તેમનો માનવ એકતાનો આદર્શ આજે કંઈક અંશે સિદ્ધ થયો છે. આ આદર્શ સંપૂર્ણપણે હજી મુખી સિદ્ધ થયો નથી તેનું કારણ માનવજાત પોતાના પૂર્ણ રૂપને પ્રગટ કરી શકી નથી તે છે.

માંડ પાંચ વર્ષના દૃઢ રાજકીય જીવનના

બાળા દરમ્યાન જ આ રીતનું વૈચારિક ખેડાણ કરનાર વ્યક્તિની સિદ્ધિને ઓછી આંશી સહાય નહિ. આધુનિક ભારતના મહાન ધર્મધેષાઓમાં શ્રી અરવિંદની ગણના થવી જોઈએ. તેમણે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યના મહાક્ષમનો શિલાન્યાસ કર્યો.

સારાન્તર : હરિસુખ પંડ્યા

ડૉ. કરણસિંહ કૃત 'ગ્રાફિક ઓફ ઇન્ડિયન નેશનલિઝમ'ના પાંચમા ખંડ પરથી.

શ્રી અરવિંદ સાથે | વિશ્વપ્રકાશ સંપ્રદાય

મેં જ શક્તિનો ભંગ કર્યો, કહ્યું : “પણ આ આપક દુઃખ, શોક, ભય, કષ્ટ—”

“એ બધાંનું કારણ એ અજ્ઞાન હોય, અને માણસ એ જ્ઞાન ન હોય તો હોય, તો તેમનાં દુઃખનું નિવારણ તમે શી રીતે કરવાના હતા ? જ્યાં સુધી તેઓ અંધે આસક્તિના જાળમાં જ રહેવા માગતા હશે ત્યાં સુધી તેમણે ભોગવવું જ પડશે—એનો કોઈ શો, કહો ! કમ ? ક્યાં પછી તેવો ફળપ્રાપ્તિ શી રીતે સુધી સંક્રમ ?”

“તો પછી તમે સાધના શા માટે કરો છો ? પોતાની મુક્તિ કે સિદ્ધિ માટે ?”

“ના, તેમ હોત તો મને બાહ્યો બધો વખત ન લાગત. હું જાતી સ્વપના કરું છું એ કદીય તેમને તમે બહાર સમજી શકવાના નથી, અથવા ખોટું સમજીશો. પણ આટલું બહુ મૂકીને કે હું બિંધવેલ સોપાનો કોઈ એવો પ્રકાર આ જગતમાં લાવવા માગું છું, એવી શક્તિ અહીં કિમિયાણી કરવા માગું છું—જેને પરિણામે માનવ-મુક્તિમાં બારે ફેરફાર બેસવાપણ થઈ જશે. એ એની કોઈ દિવ્ય શક્તિ હશે જે બાહ્ય સુધીમાં કદી પૂરતી ઉપર પ્રકટ રીતે પ્રિયમાણ થઈ નથી.”

“આપનાં શબ્દ શબ્દ લેજોમાં શું એ શક્તિને જ આપે અતિમાનસ—સુખાનંદ—શક્તિ કહી છે ?”

“હા, પણ અહીં નામની વાત નથી કરતો. શ્યા વાત એ છે કે એ એક એવી દિવ્ય શક્તિ છે કે જાણ સુધી એ આપણી પાસે અનેક કારણોસર કામ કરી શકે નથી.”

“સુખ અનંતરૂપ હશે કેની ?”

“તે પણ ખરું. ખીલતું પણ અનેક કારણો છે, પણ તે બધાં કદીય તો ફરી ગેરસમજ બીજી થશે, કારણ હું જેને ‘સુખાનંદ’ કહું છું તેને મન વડે પહોંચી શકાય એમ નથી, એટલે જ લાગે વડે તેને વિશેષ કંઈ બોલવા બધાંએ એટલે તે ઉપાસ્યા જેવું લાગે.”

“પહેલાંના સુખના યોગીઓને પણ શું એ અતિમાનસ શક્તિની ખબર નહોતી ?”

“કોઈ કોઈ ભણતા હતા. પણ—શી રીતે તમને સમજવું—તેઓ એ શક્તિ સાથે મિલન સાધતા પોતે તેના પ્રદેશમાં ચડીને—તેને આપણા પ્રદેશમાં ઉતારી લાવીને નહિ, એ શક્તિ આપણી મેનમાની અંતરિયાઈ થઈને રહે એવો પ્રયત્ન પણ કદાચ એમણે નહિ કર્યો હોય. પણ આ બધા વિશે હું તમને કહેવા માગતો નથી. એટલા માટે કે આવી ભતતી ચર્ચા એ કેવળ ગંધારવૈતરું જ હોય છે, કારણ મન વડે એ બધી બાબતોને પહોંચવું તો ફર રહ્યું, તેમજ આભાસ મેળવવો પણ સંભવિત નથી.”

“પણ જગતના દહાડે દિવસે શા હાલ થવા બેઠા છે ! હું આ જાગતમાં જવા મુક્તિવાદી—રેશનાલિસ્ટ—હું, કાપા કરશે ને ?”

શ્રી અરવિંદ જરા દરમ, બોલ્યા : “કરીય, કારણ હું પોતે પણ જગતની શોચનીય સ્થિતિની વાત કદી જયો છું, અનેક વાર. એટલું જ નહિ, સ્થિતિ દહાડા ખરાબ થવાની છે એ પણ હું જાણું છું. પણ મોટા મોટા મુશ્કેલી યોગીઓ કહે છે કે જગતની સ્થિતિ જેમ જેમ ખરાબ થતી જશે તેમ તેમ ઉપરથી

આ પ્રકાર અથવા અવતરણની કાણુ પણ પાસે આવતી જશે. પણ આપણું લૌકિક મન એ બધું જાણી શકતું નથી. એણે કાં તો માનવું રહ્યું, કાં તો ન માનવું રહ્યું — જોવું રહ્યું કે ચામ છે કે નથી થતું.^૧

ગીતાનાં વચન મને માફ આવ્યાં : યદો યદા દિ ઘર્ષસ્ય મ્હાનિભવતિ ભારત, અમ્યુત્યાનસઘર્ષસ્ય તદાત્માનં સ્વઆત્મદમ્ । (જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે, અધર્મનું અશુભથાન થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું અવતરું છું.) પણ એ વિશે પ્રશ્ન પૂછવાનું રહેવા હર્ષ હું માન એટલું જ બોલ્યો : “એ શક્તિ કોના ઉપર કામ કરશે ?”

“આપણા રૈનિંદા જીવનમાં — દૈહિક (ફિઝિકલ) જગતમાં વસ્તુ (મેટર) ઉપર.”

“આ પ્રયત્ન પહેલાંના યોગીઓએ ક્યો નહોતો ?”

“અતિમાનસ શક્તિની મદદથી નહિ. તેમણે દેહ અને વસ્તુ સંબંધે ઝાઝો વિચાર ક્યો નથી. કારણ કે આધ્યાત્મિક શક્તિ દ્વારા દેહનું વસ્તુનું રૂપાંતર કરાવવું એ સૌથી કઠણ છે, પણ એ જ કારણે એ કામ કરવું જોઈએ.”

“શું ભગવાન ખરેખર એવું ઇચ્છે છે કે આવી કંઈક મહાન ઘટના બને ?”

“જરૂર ઇચ્છે છે. હું એ પણ ચોક્કસ જાણું છું કે અતિમાનસ સત્ય છે, અને તેના આધારે પણ ચલાસમયે થશે. પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ છે કે ક્યારે અને શી રીતે થશે. એ પણ ઉપરવાળાઓએ નક્કી કરી રાખ્યું છે — અને છતાં નીચે આપણે એટલા માટે હજારો વિરુદ્ધ શક્તિઓ વચ્ચે લડી રહ્યા

૧. The usual idea of the occultists about it is that the worse they are the more is probable the coming of an intervention or a new revelation from above. The ordinary mind cannot know : it has either to believe or disbelieve — wait and see —” શ્રી અરવિંદે સ્વદેશતે લખ્યું હતું.

છીએ.”^૨

“ખરાબર સમજાયું નહિ — માફ કરજો.”

શ્રી અરવિંદે બોલ્યા : “વાત જરા અધરી છે. થયું છે એવું કે આ પાર્થિવ જગતમાં જે યવાન હોય છે તે ધણી વાર પ્રયત્ન રહે છે, આપણે જે નજરે જોઈએ છીએ તે તો બધું હજારો સંભાવનાઓની તૈયારી હોય છે — આપણે જોઈએ છીએ કે જુદી જુદી શક્તિઓ કંઈક બને એટલા માટે અથવા કંઈક મળે એટલા માટે પ્રયત્ન કરી રહી છે — જોકે એ બધાનું લક્ષ્ય પરિણામ શું છે, તે આપણી દૃષ્ટિ જોવા પામતી નથી. તોપણ એટલું કહી શકાય કે આ યુગમાં એવા અનેક માણસો જન્મ્યા છે — જેમને મોકલવામાં આવ્યા છે — એટલા માટે કે એ અબોલીટ આ યુગમાં જ સિદ્ધ થાય. વાત આમ છે. મારી શ્રદ્ધા અને ઇચ્છા કહે છે કે આ યુગમાં જ આ અલૌકિક બનાવ બનશે. ખેટકું હું બસારે જીવિની પરિકાષામાં જ વાત કરું છું — મિસ્ટિક રેશનલ રીતે.”^૩

૨. શ્રી અરવિંદે પોતાને હાથે જે લખ્યું હતું તેના અનુવાદ લગભગ અસાચ છે એટલે અહીં આપું જ ઉતારું છે :

“As to whether the Divine seriously means something to happen, I believe it is intended. I know with absolute certitude that the supramental is a truth and that its advent is in the very nature of things inevitable. The question is as to the when and the how. That also is decided and predestined from somewhere above; but it is here being fought out amid a rather grim clash of conflicting forces.”

૩. શ્રી અરવિંદે પોતાને હાથે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું : “For in terrestrial world the predetermined result is hidden and what we see is a whirl of possibilities and forces attempting to achieve something with the destiny of it all concealed from human eyes. This is however certain that a number of souls have been sent to

“પણ જરા વધારે ન કહો તો—”

શ્રી અરવિંદ હસ્યા:—“હવે વધારે બોલીશ તો વધારે પડતું કહી નાખ્યું કહેવાશે.”

“પણ આ મદાન બનાવે કયારે બનશે?”

“હું જોવીજાની પેઠે વાત કરું એમ તમે કહ્યો છે? રેશનલ થઈને તમને એ શોભતું નથી.”

કે કહ્યું: “એટલે જ કદાચ આપે આપના સિન્થેસિસ ઓવ યોગ” પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે વારતવ જનન આધ્યાત્મિકતાના આગેમાં આડખીલી રૂપ છે એટલા માટે વારતવ જનતને વિદ્યમ આપવી જોઈએ એવું નથી, કારણ અદ્યમ નિર્વાતના વિધાનને કીધે આપણી સૌથી મોટી મુશ્કેલી જ આપણી સૌથી મોટી સમસ્યા થઈ પડે છે.”

શ્રી અરવિંદે એ વાતનો જવાબ આપ્યો નહિ— માત્ર સહેજ હસ્યા.

મેં કહ્યું: “પણ આપ વારતવ જનતનું જે આ આશ્ચર્ય રૂપાંતર થામ એમ કરવા કહ્યો છે, એ પ્રયત્ન કોઈ પણ યુગમાં કોઈએ કર્યો નહોતો?”

“પ્રયત્ન કદાચ થયો પણ હશે, પરંતુ કંઈ પરિણામ આવ્યું નથી.”

“શી રીતે નવ્યું?”

“જો પરિણામ આવ્યું હોત તો ત્યાર પછી જ કાલકો આવ્યા તેમને કંઈ ને કંઈ ફળ મળ્યું જ હોત. કોઈ પણ આધ્યાત્મિક અનુભવ જો એક વાર માનવ ચેતનામાં પૂરેપૂરો જીત્યો હોય—તો તે શી શ્રમ થઈ જતો નથી.”

“see that it shall be now. That is the situation. My faith and will are for the now. I am speaking of course on the level of human intelligence — mystically-rationally, as one might put it.”

“To say more would be going beyond the line.”

“You don't want me to start prophesying! As a rationalist, you can't.”

“તો તો એ શક્તિનો પહેલાં આપે પોતે અનુભવ કરવો પડશે?”

“એ તો છે જ. પ્રત્યેક યુગમાં સદૃ દેશમાં જ નવો ભાવ કહો, પ્રકાશ કહો, આધીડ્યા કહો કોઈ એક માણસમાં જ જીતે છે. ત્યાંથી પછી એ જાણ્ય, આર જાણ્ય, દશ જાણ્ય—એમ કરતો કરતો ફેલાય છે. ગીતા પણ એ જ કહે છે કે ‘યત્ સ્વઃ કાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ’—શ્રેષ્ઠ પુરુષો જ કરે છે તેનું જ અનુસરણ કનિષ્ઠો કરે છે, પરંતુ મારા યોગમાં વ્યક્તિગત અનુભવથી મારા કામની સરખાત થઈ છે. બીજા અનેક યોગમાં અનુભવ—રિમલાપ્રેક્ષન—એ જ ચરમ લક્ષ્ય હોય છે, મારા યોગમાં પ્રકાશ—નેનિફરેશન—એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એટલે, હું કહું છું કે, પહેલાં આ અતિમાનસ શક્તિનો પત્તો મારે મેળવવો જ જોઈશે, એટલે કે મારે ત્યાં પહોંચવું જોઈશે—માત્ર તે જીએ જવાનો અર્થ તે શક્તિને ઉતારવી એટલો થાય છે. આરોહણ અવતારણને માટે હોવું જોઈએ.”

“એ અવતારણનું ફળ કઈ રીતે આવશે?”

“આપણી સત્તામાં એ શક્તિનો સ્પર્શ થતાં જ આપણી ચેતના તેજ-અધિકારમય માનસની જાગ્રિકા હોડી ધીરે ધીરે અતિમાનસના મુક્ત પ્રકાશની જાગ્રિકામાં ચડશે. પરિણામે તેના પ્રભાવથી મન, પ્રાણ અને દેહનું રૂપાંતર થશે. કારણ તે તેના વસ્તુજન્ય ઉપર પ્રભાવ પાડી ધીરે ધીરે યુગાંતર આણશે.”

“પણ આનો તમે જીધો અર્થ ન કરશો, હું એવું નથી કહેતો કે આ શક્તિનું અવતરણ થતો-વેત જ આ જન્ય અતિમાનસ જન્ય થઈ જશે અથવા અર્ધ માણસોનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર થઈ જશે. એ અસંભવિત છે.”

૧. શ્રી અરવિંદે કહ્યું હતું: “What I want to achieve is the bringing down of supramental to bear on this being of ours so as to raise it to a level higher than the mental and

“આપણે પૂર્ણ રૂપાંતરને માટે હજી તૈયાર નથી એટલે?”

“માન એ જ કારણે નહિ—પણ એ રૂપાંતરના માર્ગમાં અનેક દુસ્તર સુરકેલીઓ રહેલી છે એટલે. જગત્પાત, વસ્તુજગત એ અધિકારનું અવધાન છે—દુર્ગમ દુર્ગ છે, જ્યાં યુગ યુગ યથા તામસિકતા રાજ કરતી આવી છે—ત્યાં પ્રકાશ પહોંચાડવો એ સહેલી વાત નથી. આ અતિમાનસ સંજિત પોતાનો માર્ગ પોતે કરી લઈ શકે ખરી જો તે એક વખત ઊતરવા પામે તો—એટલે કે જો પાર્થિવ ચેતના તેને એક વાર ધારણ કરી શકે તો.”

“ધારો કે એ શક્તિ કામંદરી થવા પામી તે પહેલાં તે કયાં કામંદરી થશે?”

“પહેલાં તો થોડા માણસોમાં—એવા બેયાર માણસોમાં, જેઓ કંઈક અંશે તૈયાર થયેલા હશે, એ શક્તિનું વાહન થવાનું સામર્થ્ય જેમણે મેળવ્યું હશે. તેઓ જગતને ખતાવશે કે માણસની સત્તાનું રૂપાંતર થામ તો તે કેવો અર્થ શકે. તમને સમજાય છે ને?”

from there change and sublimates the workings of mind, life and body.” વળી તેમણે મને લખ્યું હતું: “What we propose just now is not to make the earth a supramental world, but to bring down the supramental as a power and established consciousness in the midst of the rest—to let it work there and fulfil itself, as Mind descended into life and matter has worked as a Power there to fulfil itself in the midst of the rest.”

“જરા જરા સમજાય છે એમ લાગે છે. હું એક વાત પૂછું?—એ શક્તિની અસર આ મૂડીમાર માણસો ઉપર જ થશે કે ધણી માણસો ઉપર થશે?”

“ધણી ઉપર તો થશે જ. પૂર્ણપણે જો મારા જેવા માન એકમે, જણને માટે જ હોત તો તેનું મૂલ્ય પણ ખૂબ ઓછું હોત. કારણ કે કોઈ આ વાસ્તવ જીવનને ઊડવા માગતો નથી—હું તો એનું આમૂલ ગંભીર પરિવર્તન માગું છું.”

“પણ, એ પરિવર્તનને માટે આપની પાછળના માણસોએ પણ આપની માફક અમાનુષિક સાધના કરવી નહિ પડે ને?”

મી અરવિંદ દસ્તા: “ના, પછી નહિ કરવી પડે. એટલે જ તો હું ધણી સમય પહેલાંથી કહેતો હતો કે મારો યોગ માત્ર મારે માટે નથી—બધાં માણસો માટે છે, જેને અનુપયા જગતમાંથી પહેલ-વહેલો રસ્તો કાઢી ચાલવાનું આવે. છે તેને ધણી દુઃખો વેઠવાં પડે છે, પાછળ આવનારાઓનો રસ્તો સુગમ કરવા માટે.”

મને પરમદ સહેવની ઉપમા યાદ આવી: જે અગ્નિ ચેતાવે છે તેને ખૂબ જહેમત ઉઠાવવી પડે છે—પરંતુ તે અગ્નિએ જે લોકો તારે છે, તેઓ કહે છે, કેવી મળા!

દિલીપકુમાર શાસ્ત્રી ‘તીર્થ’સંલિપ્ત (અનુ. નગીનદાસ મારેખ)ના શ્રી અરવિંદલિપિક પ્રકરણનો એક અંશ સાલાર પ્રત્યુદિત.

શ્રી અરાવદ અને ગાધાજી | ચી. ના. પટેલ.

જીવનની કોઈ નવી શક્યતા નવારે અમુક વ્યક્તિમાં સર્વપ્રથમ પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેના સ્વરૂપ વિશે શરૂઆતમાં ઘણી વાર ઝેરસમજ પ્રવર્તતી જોવામાં આવે છે. શ્રી અરવિંદ અને ગાંધીજીની બાંચતમાં પણ આમ બન્યું હોય તેમ લાગે છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવનમાં પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અવેશ, ભારતીય આધ્યાત્મિક પરંપરાના નવસંસ્કરણને શ્રી અરવિંદ અને ગાંધીજીના જીવનસાધના બે જુદી જુદી દિશાઓમાં વિકસાવે છે, શ્રી અરવિંદની અતીન્દ્રિય આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની દિશામાં અને ગાંધીજીની, રામકૃષ્ણના શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદ જેમને ‘દક્ષિનારાયણ’ તરીકે ઓળખાતા હતા, તે મૂર્ખા મનુષ્યપ્રાણીઓમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરી તેમની સેવા કરવાના પુરુષાર્થની દિશામાં. આ બે મહાપુરુષોના જીવનકાર્યનું સ્વરૂપ ‘પૂણરૂપે સમજવું અઘરું’ હોવાથી એમના ઘણા અભ્યાસીઓ અને પ્રશંસકો એમને પરસ્પર વિરોધી માની લે છે અને એમાંથી એકનું જ દર્શન સાચું છે ને બીજાનું અધૂરું છે એવી આવેશભરી નિરર્થક ચર્ચામાં પડી જાય છે. પરંતુ ગાંધીજી તથા શ્રી અરવિંદના જીવન અને સંદેશનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીશું તો જણાશે કે એમના જીવનપુરુષાર્થ એક જ આધ્યાત્મિક પ્રેરણાની અભિવ્યક્તિના બે રૂપો જેવા હતા, જેને આધારે તેમને પરસ્પરવિરોધી નહિ પણ પૂરક માની શકાય.

આવે તુલનાત્મક અભ્યાસ ગાંધીજી અને શ્રી અરવિંદના જીવનનો, એમની સિદ્ધિનો, એમના આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાન(મેટેફિઝિક્સ)નો, એમની સાધનાના ઉદ્દેશો અને સાધનોનો, એમ જુદી જુદી

દૃષ્ટિથી કરી સંક્રમ. પરંતુ પહેલા ત્રણ પ્રકારના અભ્યાસમાં એક કે બીજી મુશ્કેલી રહેલી છે અને આધ્યાત્મિક જીવનના અભ્યાસીને ખાસ ઉપકારક નીવડે તેમ નથી. ગાંધીજીના જીવનનો અભ્યાસ કરવા માટે જગતના ઇતિહાસમાં બીજી કોઈ વ્યક્તિના જીવન અંગે મળે છે તે કરતાં વધારે માહિતી ઉપલબ્ધ છે, અને તે માહિતીને આધારે છેક બાળપણથી એમના મૃત્યુની ક્ષણ સુધીના એમના બાહ્ય તેમ આંતરિક જીવનની સળંગ કથા આપણે આંતરેખી શકીએ તેમ છીએ. ઊંડી અને વિશાળ કદના દૃષ્ટિવાળો કોઈ લેખક એ કયાને વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધના આધુનિક ભારતના ઇતિહાસ સાથે ઘણી સર્પ તેને એક મહાકથાનું રૂપ પ્રુરીથી આપી શકે. એથી ઊંચકું, શ્રી અરવિંદના બાહ્ય જીવન અંગે બહુ ઓછી માહિતી આપણને મળે છે, અને એમનું આંતરિક જીવન તો એમણે પોતે જ જણાવ્યા મુજબ ગૂઢ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનો વિષય હતું. એ અનુભૂતિનું એમણે ‘સાવિત્રી’માં કાવ્યરૂપે આશીર્વાદ કર્યું છે, પણ એ કૃતિનો સમગ્ર અર્થ એમની આધ્યાત્મિક કક્ષાની લગભગ નજીક પહોંચેલા સાધક સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ સમજી શકે તેમ છે. આમ ગાંધીજીના જીવનનો અભ્યાસ માનવીય દૃષ્ટિએ અત્યંત રસપૂર્ણ બનાવી શકાય તેમ છે, ન્યારે શ્રી અરવિંદના જીવનના થોડા જાણીતા પ્રશંગોમાંથી એમના જીવનકાર્યની મહત્તા પૂણરૂપે નિરૂપી શકે એનું જીવનચરિત્ર લખવું કઠિન છે. પરંતુ આ ઉપરથી એ બે મહાપુરુષોના જીવનની ચુલ્લવણ અંગે કોઈ અનુમાન તારવી શકાય નહિ.

બંનેની જીવનસિદ્ધિના અભ્યાસ અગે પશુ આવી
જ મુરકેલી રહેલી છે. ગાંધીજીના બાસ અને આંતરિક
જીવન વિશે જે વિપુલ માહિતી ઉપલબ્ધ છે તે
એમના સમગ્ર જીવનને પારદર્શક બનાવી મૂકે છે. અને
એમની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ નિર્ગળતાઓને જાતી કરી
આપે છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ નમ્રતામય ગુણોથી શકાય
એવી જે વૃત્તિઓનું ગાંધીજીએ પોતે જ એમની
આત્મકથામાં કિશોરજીવન વિશેનાં પ્રકરણોમાં વર્ણન
કયું છે તેને શમાવીને એમને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ
સાધવાની હતી. જ્યારે શ્રી અરવિંદનું જીવન નિર્મળ
સ્વભાવલક્ષ્મીથી શરૂ થાય છે એટલે શુદ્ધ આધ્યા-
ત્મિક દૃષ્ટિએ, શ્રી અરવિંદ ગાંધીજીથી ધણા આગળ
પહોંચી ગયા હોય તેમ એમણે પરંતુ બંનેના જીવનની
શરૂઆતમાં પ્રત્યક્ષ થતા નૈતિક સ્તર અને જીવનને
અંતે એમણે સિદ્ધ કરેલી આંતરિક જીવનની દક્ષા
વચ્ચેનું અંતર લક્ષમાં રાખીએ તો એમની જીવન-
સિદ્ધિનું મૂલ્યાંકન આપણે કદાચ શુદ્ધ કરીએ. એકના
આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનની તુલના પણ શક્ય નથી.
શ્રી અરવિંદનું તત્ત્વજ્ઞાન જગતની સર્વ દર્શનપ્રણાલી-
ઓના અભ્યાસનું ફળ છે, અને એમાં જીવ, ઈશ્વર
અને પ્રકૃતિ, બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિ વગેરે ગૂઢ વિષયો
ઉપર ઊંડું ને વ્યાપક ચિંતન છે. ખીજી બાજુ, આ
વિષયો પરત્વે ગાંધીજીના ખ્યાલો સામાન્ય ધર્મ-
નિષ્ઠાસુઓના વિચારોથી બહુ વધારે સૂક્ષ્મ નથી.
એ પ્રકારના ચિંતનમાં ગાંધીજીને ખાસ રસ હતો
નહિ એમ પણ કહી શકાય. એમનો સમગ્ર પુરુષાર્થ
કર્મલક્ષી રહ્યો હતો એટલે પોતાની જીવનચારામાં
જે ભૂમિકાએ તેઓ અમુક સમયે ઊભા હતા લાંબી
આગળનું પગલું એવા માટે જ તેમનો પ્રયત્ન સામાન્ય
રીતે રહેતો, બ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેમ આંતરિક
જીવનમાં 'મારે એક ઝગલું બસ થાય' એ જ
એમનું સ્વ હતું. તેમાં સતતચુકાનાં મજાતં પ્રીતિપૂર્વકમ્.
દ્વાસિ બુદ્ધિયોગં તં વેન મસુપયાન્તિ તે ॥ આ ગીતા-
વચન(૧૦.૧૦)માં ગાંધીજીને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, અને
અહીં બુદ્ધિયોગનો અર્થ તેઓ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન
એમ કરતા. અર્થાત્ જેમ જેમ મુમુક્ષુ ભક્તિને માગે

પ્રગતિ કરતો જાય છે તેમ તેમ તેને જીવ, ઈશ્વર,
પ્રકૃતિ વગેરેના સ્વરૂપ વિશે રૂપરૂપ જ્ઞાન થતું જાય
છે એમ તેઓ માનતા, અને તેથી તત્ત્વજ્ઞાનની
આદીધૃતિઓથી તેઓ કદી મુગ્ધાતા નહિ કે તેમાં
રસ લેતા નહિ. આ રીતે એમના તત્ત્વજ્ઞાનને
અનુલક્ષીને પણ શ્રી અરવિંદ અને ગાંધીજીને તુલનાત્મક
અભ્યાસ થઈ શકે તેમ નથી.

આ જોતાં, ગાંધીજી અને શ્રી અરવિંદની સાધના-
નો અભ્યાસ, એમની સાધનાના ઉદ્દેશો અને સાધનો,
એ બે દૃષ્ટિથી જ કરવાનો રહે. એનો અભ્યાસ જ
આધ્યાત્મિક જીવનના નિષ્ઠાસુને ઉપકારક થાય.
સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં જણાશે કે બંનેના ઉદ્દેશો એક-
બીજાથી ભિન્ન હોવા છતાં એમાં સામ્ય પણ રહેલું
છે. શ્રી અરવિંદ અને ગાંધીજી બંને શ્રીમત્ શંકરા-
ચાર્યના માધ્યાવાદનો, એવા પરંપરાગત રૂઢ અર્થમાં
ઇતકાર કરે છે, અને હિન્દુપ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિનું સાપેક્ષ
અસ્તિત્વ સ્વીકારી તેમાં જ મનુષ્યના આધ્યાત્મિક
વિકાસ માટે પ્રયત્નસીલ રહે છે. જૂતકાળમાં જગતના
સર્વ ધર્મેશ્વરો માની લીધું હતું કે મનુષ્યજીવન કદમ્બ
છે અને રહેવાનું, અને મનુષ્યનો એકમાત્ર પુરુષાર્થ
કદને ઈશ્વરપ્રસાદી તરીકે સ્વીકારી લઈ પોતાના
જીવનને ઈશ્વરમય બનાવવાનો છે. મુરોપમાં સોળમાં
સદી દરમિયાન, મનુષ્યનાં ભૌતિક કષ્ટોનું વિજ્ઞાનની
મદદથી નિવારણ થઈ શકે એવી કલ્પના જન્મી,
અને અક્ષરમી તથા ઓગણીસમી સદીમાં પ્રગતિની
આ કલ્પના નૈતિક, સામાજિક, આર્થિક અને રાજ-
કીય, એમ સર્વ ક્ષેત્રોને આવરી લે એવી વ્યાપક
બની. એટલે કે એ સદીઓ દરમિયાન, મનુષ્યજીવનને
બધી રીતે ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ કરી શકાય એવી શ્રદ્ધા
પશ્ચિમના ચિંતકોમાં દૃઢ થઈ. શ્રી અરવિંદ અને
ગાંધીજી બંનેને આ નવી શ્રદ્ધાનો વારસો મળ્યો છે,
અને એટલે અંશે એમના દર્શનમાં ભારતીય તરફ
સાથે પશ્ચિમના દર્શનનાં તત્ત્વો પણ બળમાં છે એમ
કહી શકાય.

ઓગણીસમી સદીમાં નવી ઢેળવણીનો પ્રચાર
થતાં પ્રખ્યાતકોને સમજાઈ રહ્યું હતું કે પ્રાચીન

તેમ નજીકના ભૂતકાળમાં ભારતમાં અનેક વિભૂતિઓ ઉત્પન્ન થઈ હોવા છતાં દેશની સામાન્ય જનતાનો નૈતિક રતર ધણી નીચો પડી ગયો હતો અને પશ્ચિમની પ્રજાઓને મુકાબલે ભારતનું સામાજિક જીવન સંકુચિત બની ગયું હતું, દેશની રાજકીય પંડતી તથા તેનું આર્થિક પછાતપણું પણ એની નૈતિક અને સામાજિક અવનતિના પરિણામ હતાં એમ એ સમયની નવી પેઢીના ચિંતકોને લાગતું. એટલે ભારતની ઉન્નતિ સાધવી હોય તો, “સરસ્વતીયંદ્ર”માં ગોવર્ધનરામ સૂચવે છે તેમ, પ્રથમ પ્રજાનું નૈતિક અને ધાર્મિક નવસંસ્કરણ થવું જોઈએ એવી પ્રજા માન્યતા રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રિય સ્થાપના કરનાર પેઢીમાં દૃઢ થઈ હતી. ગાંધીજી અને શ્રી અરવિંદના જીવન-પુરુષાર્થનું મૂળ પ્રેરક બળ પણ આ માન્યતામાંથી આવ્યું હશે એમ જણાય છે. ગાંધીજી કહેતા કે એક પણ વ્યક્તિનું પતન કે તેની ઉન્નતિ એટલે અંશે સમગ્ર સામાજિક પતન કે ઉન્નતિનું કારણ બને છે. શ્રી અરવિંદના આધ્યાત્મિક અભિલાષમાં પણ આ માન્યતા ગંભીર રહેલી છે. એટલે પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસ દ્વારા ભારતની ઉન્નતિ સાધવાની તમન્નામાંથી એમની જીવનયાત્રા સર થઈ હતી એમ કહી શકાય. એ સાધના જેમ પ્રગતિ કરતી ગઈ તેમ દેશસેવાની એમની મહેત્તાનું માનવસેવાની અભિલાષામાં રૂપાંતર થયું. આમ બન્નેનો ઉદ્દેશ વ્યક્તિના જીર્ણોદ્ધરણ દ્વારા સમજીને વિકાસ સાધવાનો હતો.

ગાંધીજી અને શ્રી અરવિંદ વચ્ચે જે ભેદ છે તે એમની આધ્યાત્મિક વિકાસની લાવના પરત્વેનો છે. બહુ સાદી ભાષામાં એમ કહી શકાય કે ગાંધીજીનો અભિલાષ મનુષ્યને પશુમાંથી માનવ બનાવવાનો હતો, જ્યારે શ્રી અરવિંદનો પુરુષાર્થ મનુષ્યને માનવમાંથી દેવ બનાવવા માટેનો હતો. એટલે કે ગાંધીજીનો પ્રયત્ન, મનુષ્ય પોતાના સ્વભાવના દ્વિસક અંશોનું નિયમન કરી પરસ્પરવ્યવહારમાં પ્રેમના કાયદાને અનુસરે તે માટેનો હતો, જ્યારે શ્રી અરવિંદ એ દ્વિસક અંશોને સદંતર નિર્મૂળ કરે એવી દૈવી શક્તિ

દ્વારા મનુષ્યસ્વભાવના રૂપાંતર માટે અને એના જીવનને દૈવી શાન, પ્રેમ અને આનંદની અભિવ્યક્તિ રૂપ બનાવવા માટે પ્રયત્નશીલ હતા. સ્વૃણ સૃષ્ટિએ જોતાં આ ઉદ્દેશો કદાચ પરસ્પરવિરોધી જણાય, પરંતુ વસ્તુતઃ તે પરસ્પરવિરોધી નહિ પણ પૂરક છે. પોતાના સ્વભાવમાં રહેલા આસુરી, દ્વિસક અંશોનું મનુષ્ય નિયમન કરે નહિ ત્યાં સુધી એમને નિર્મૂળ કરવાના પુરુષાર્થ માટે તે પ્રયત્ન બની શકે જ નહિ, એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. ખીજા બાજુ એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે કે મનુષ્યસ્વભાવના આસુરી અંશો તદ્દન નિર્મૂળ થાય નહિ તો એમનું નિયમન હમેશાં મુશ્કેલ રહેવાનું અને તે વારંવાર મનુષ્યના અકુશમાંથી મુકન થઈ એના સ્વભાવના દૈવી અંશો સામે જંગ ખેલવાના, ગાંધીજી આ વસ્તુ સ્વીકારતા. મનુષ્યજીવન કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ છે એમ તેઓ ઘણી વાર કહેતા અને પોતાની કૌરવવૃત્તિઓ સામે પાંડવવૃત્તિઓ સમગ્ર બનાવવા વ્યક્તિએ સતત જાગ્રત રહેવાની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂકતા.

એમ કહેવાય છે કે સામાન્ય જનતાની નૈતિક ઉન્નતિ માટેનો ગાંધીજીનો પ્રયત્ન માત્ર ‘એથિકલ’ એટલે કે જીવિતીય કષ્ટેષા કે પરંપરાપ્રાપ્ત માન્યતાના નૈતિક સિદ્ધાંતોના પાલન માટેનો હતો. જનતાના જીવનમાં જે પ્રકારનું પરિવર્તન ગાંધીજીને અપેક્ષિત હતું તે અંગે આ માન્યતા મદદગાર લાગે છે, પરંતુ ગાંધીજીએ, પોતે જે ઉદ્દેશથી દરિદ્રનાશયજ્ઞની સેવાની દાક્ષા લીધી હતી અને તે સેવાને પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું હતું એ જોતાં એ વિધાન ત્રિસંકુલ મદદગાર નથી. ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ આધ્યાત્મિક જ હતો. એમણે અનેક વાર કહ્યું હતું કે એમના જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ પોતાની મોક્ષ માટેની ઝંખનામાં હતું. મોક્ષની એમની કલ્પના પણ પરંપરાગત કલ્પનાથી ભિન્ન હતી આ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિની બહાર રહેલા કેઈ દૈવી તત્ત્વ સાથે નહિ પરંતુ એ સૃષ્ટિમાં જ, અને વિશેષે એની મૂળી જનતામાં, પ્રગટ થતા હૃદય સાથે એમને તાદાત્મ્ય સાધવું હતું. પરંપરાગત સાધનાનો ઉદ્દેશ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ થૂલી જઈ

ઈશ્વરની કે નિર્ગુણ ધર્મની અનુભૂતિ કરવાનો દતો. ગીતાના શબ્દોમાં : યા નિશ્ઠા સર્વભૂતાનાં તસ્મૈં જગર્તિ સંયમી । યસ્યૌં જાગ્રતિ મૃત્યુમિ તા નિશ્ઠા પદ્યતો મુનેઃ ॥ અર્થાત્, એ સાધના સુદૃઢને બૂલી શકે અને ઈશ્વરનું અનુસંધાન સિદ્ધ કરવા આટલે દતી. શ્રી અરવિંદની સાધના પોતાની સ્વતંત્ર ચેતનાનું વિલોપન કર્યા વિના એ ચેતના દ્વારા જ સુદૃઢનાં જડ અને ચેતન સર્વ રૂપો સાથે અને એમના મૂળરૂપ વિશ્વચેતના સાથે તાદાત્મ્ય સિદ્ધ કરવા માટેની, અને એ સર્વથી અલિપ્ત એવી પૃથ્વીપુરોષોત્તમરૂપ અક્ષરચેતનાની અનુભૂતિ કરવા માટેની હતી. ગાંધીજીનો પ્રયત્ન આ અને સાધનાપ્રકારોથી નિરાળો હતો. ચેતનમાત્રની એકતાનો ઉત્તરોત્તર વધારે જોડો અનુભવ કરાવવો^૧ એને તેઓ દિંદુ ધર્મનું અંતસ્તત્ત્વ માનતા. એમનો અભિધાન આ પ્રત્યક્ષ સદૃષ્ટિમાં મનુષ્યમાત્ર, અથવા કહેા કે પ્રાણીમાત્ર, સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાનો દતો. એમની દૃષ્ટિએ એવા તાદાત્મ્યનો અનુભવ તે જ ઈશ્વરદર્શન. આ અભિધાન શ્રી અરવિંદની સાધનાના ઉદ્દેશ કે લક્ષ્યથી જરૂર જિલ છે, પણ તે માત્ર સામાજિક નીતિના સ્તરનો છે ને આધ્યાત્મિક નથી એમ કહેવું મધ્યમ^૨ નથી લાગતું.

અને છેલ્લે શ્રી અરવિંદ અને ગાંધીજીની સાધના વચ્ચે એમનો સાધન પરવેનો ભેદ, શ્રી અરવિંદ કરતાં ગાંધીજી ધર્મનિયમો તથા મતોના પાલનને વધારે મહત્ત્વ આપના જખ્યા છે તે કારણે એમની અને શ્રી અરવિંદની સાધનદૃષ્ટિમાં જે સામ્ય રહેલું છે તે જુલાઈ જાય છે, આધ્યાત્મિક જીવનમાં ગાંધીજીએ મતનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું હતું તે કેટલાકને એમના પુરિટન માનસનું કળ લાગે છે. એમની સાધના નૈતિક સ્તરની હતી અને આધ્યાત્મિક નહોતી એ માન્યતા પાછળ આ પણ એક કારણ હોઈ શકે. પરંતુ ગાંધીજીનો મત તથા નિયમો માટેના આગ્રહ પોતાની તથા સામાન્ય જનરવલાવની નિર્જાળતાઓના ધાનમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો. એમ

સંભવે કે એમના સદ્ગુણવૃક્તિઓમાંથી ચોડાકને એ મતો કટુદાયક લાગ્યાં હશે, અને તેમનામાં પુરિટન માનસની અમુક નિર્જાળતાઓ વિપ્લવી હશે. પરંતુ ગાંધીજીએ પોતે તો એમના નિયમમદ્દ જીવનમાંથી, તપમાંથી પ્રાપ્ત થતી ચિત્તશુદ્ધિ અને આંતરપ્રસાદના શુદ્ધ આનંદ સિવાય બીજું કશું અનુભવ્યું નહોતું. તોફરતોય અને ગાંધીજી વચ્ચેનો ભેદ સમજાવતાં એક પ્રયત્ને સ્વીન્ડનાથ હાકુરે કહ્યું હતું કે તોફરતોયના જીવનમાં અદમ્ય સામે અભિમાનપ્રેરણો જગવો જખ્યા છે, જ્યારે ગાંધીજીના જીવનમાં શુદ્ધ ધર્મ જીવનની પ્રસન્નતા છે.^૩ એમના હૃદયની આ જોડી સ્વસ્થતાનું રહસ્ય એમની ઈશ્વર વિશેની પ્રકાશ અને ગીતાના જીવનભ્યાસ દ્વારા કેળવેલી અનાસક્તિમાં હતું. આત્મશુદ્ધિ માટેની સાધનામાં એમનો અતિમ આધાર સ્વપ્રયત્ન જોડો જ ઈશ્વરકૃપા ઉપર. શમનામની અભિધાન સંક્ષિપ્ત ઉપર, દતો. એમના હૃદયમાં સંમતિ કેટલી જોડી પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી એ નીચેના ઉત્તરો ઉપરથી જખ્યા આવશે :—

મા નથી, બાપ નથી, બાઈ નથી, એવા દુ જનવીન હું તેને રામ એ સર્વસ્વ છે. તે જ મા છે, બાપ છે, બાઈ છે, સર્વસ્વ ॥ તેનો જિવાઓ હું છું હું. તેને હું સર્વ અને વિશે જોઈ હું, તેથી સર્વ અને માત્ર કે બલેન સમાન સમજું છું. તેને હું સર્વ, પુરોષને વિશે જોઈ હું, તેથી બધાને વપ પ્રમાણે બાપ, બાઈ કે હાકરા સમાન ગણું છું. તે જ રામને હું જંગીમાં ને બાકાશુમાં જોઈ હું, તેથી બનેને વંદન કરું છું... તે હવે મારો છે ને હું તેનો શુભામ છું. (અક્ષરલેખ, ૨૪, ૧૮૪).

આવી જોડી લક્ષિત જેનું સાધન હતી તે સાધના

૨. With Gandhi, everything is nature—modest, simple, pure. While his struggles are hallowed by religious serenity, with Tolstoy everything is proud revolt against pride.

૧ "...progressive realization of the unity of all life..."

આધ્યાત્મિક નહોતી એમ કહેવું કાઠ દહિએ 'યથાથ' લાગતું નથી.

શ્રી અરવિંદના તેમ ગાંધીજીના પ્રયત્ન આત્મ-સમર્પણ દ્વારા પોતાની જાતને દૈવી શક્તિનું કે ઈશ્વરી પ્રેરણાનું વાહન બનાવી દેવાનો હતો; તેમની વચ્ચેના ભેદ આત્મસમર્પણની રીત અંગેનો છે. ગાંધીજીના અભિલાષ પોતાની જાતને શૂન્ય બનાવી ઈશ્વરપ્રીત્યે સમગ્ર જીવનને એક સેવાપથ બનાવવાનો હતો. એમણે કદપેલી શૂન્યતા તે બૌદ્ધ મંથામાં જોઈ વળું છે. તે નિર્વાણ અથવા વેદાંતે કદપેલી નિરુપ્પ્રકાશની અનુભૂતિ નહિ પણ ગીતાએ ઉપદેશી બનાવડિતના પાસન દ્વારા સર્વ મનુષ્યોના હૃદયમાં વસતા ઈશ્વરનું શરણ રચીકારી એની પ્રેરણા અનુસાર થતી જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિ છે. ગીતાનું વચન છે કે જે મનુષ્ય એના હૃદયમાં વસતા ઈશ્વરનું શરણ સ્વીકારે છે તેને એના પ્રસાદપર પરા જ્ઞાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૮.૬૨) ગાંધીજીના જીવનના આપણે આ વચનને પ્રમાણિત થતું જોઈએ છીએ. શ્રી અરવિંદના પૂણ્યયોગ 'પણુ' પ્રપત્તિયોગનું જ વિકસિત રૂપ છે. એના અભિલાષ, આ બ્રહ્મ સૃષ્ટિના સર્જનમાં ઈશ્વરી પ્રયોજનની સિદ્ધિ અર્થે સાધકની સમગ્ર ચેતનાને દૈવી શક્તિનું વાહન બનાવવાનો ને તેનું ફીકરણ સિદ્ધ કરવાનો છે. આ જને પ્રકારની સાધનામાં અપેક્ષિત આત્મસમર્પણ, વ્યક્તિના અદ્ભુત સંપૂર્ણ વિલોપન માગી લે છે. શ્રી અરવિંદના દર્શન અનુસાર મનુષ્યનું અદ્ભુત તેના શરીર, હૃદય, મન, શુદ્ધિ એમ એની ચેતનાનાં દરેક કોણમાં અતર્હિત

રહેલું હોય છે. એમના પૂણ્યયોગના સાધકે સ્વ-અદ્ભુત એ સર્વ રૂપોનું પોતાની ચેતનાને ઈશ્વરાભિમુખ કરી શમન કરવાનું હોય છે. ગાંધીજીના પ્રયત્ન મુખ્યત્વે મનુષ્યની ધર્મશુદ્ધિમાં વ્યક્તિ થતા અદ્ભુત રૂપના વિલોપન માટે હતો, રામાયણકાર વાલ્મીકિના દર્શન અનુસાર મનુષ્યની શુદ્ધ ધર્મશુદ્ધિ ઈશ્વરની પ્રેરણાનું રૂપ છે: દ્વિત્વ: - સર્વમૂતાનામાત્મા વેદ જ્ઞામકુર્મમ્ ॥ પરંતુ પ્રાકૃત મનુષ્યની શુદ્ધિમાં ઈશ્વરની પ્રેરણાની સાથે એના અદ્ભુત વર્તીઓછી માત્રાનું મિશ્રણ હોય છે. ગાંધીજીના પ્રયત્ન એ અદ્ભુત અર્થોનું વિલોપન કરી અંતરભાના અવાજરૂપ શુદ્ધ, નિરહમ ધર્મ-શુદ્ધિના આદેશનું પાલન કરવાનો હતો. એ આદેશને તેઓ સત્ય તરીકે જાણખતા. અદ્ભુત આ એક રૂપના શમનને પરિણામે એના બીજા રૂપોનું પણ શમન થવાનું જ, એટલે ગાંધીજી જે આત્મસમર્પણ માટે પ્રયત્નશીલ છે તે શ્રી અરવિંદની સમર્પણની ભાવનાથી ભિન્ન નથી. ભેદ એટલો છે કે ગાંધીજી આત્મસમર્પણના અનુભવને જ મોક્ષ માને છે, અમારે શ્રી અરવિંદની દૃષ્ટિએ તે આધ્યાત્મિક માત્રાનું એક આવરક પગલું છે. એમણે કદપેલી માત્રાનું અતિમ ધ્યેય તો મનુષ્યની અદ્ભુતશક્તિ ચેતનામાં ઈશ્વરી શક્તિનો ને ચેતનાનો સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ છે. આ બે દર્શનો અને માર્ગો સિન્ન દેખાવા છતાં પરસ્પર વિરોધી નથી. આધ્યાત્મિક જીવનના નિર્ણયને ભેદમાંથી એક પ્રત્યે આકર્ષણ થાય તે સંભવે, પરંતુ તેથી તેણે બીજા માર્ગની અવગણના કે નિંદા કરવાની જરૂર નથી.

શ્રી અરવિંદ | આણંદન પાઠક

શ્રી અરવિંદે કહ્યું ॥ કે એમના જીવન વિશે કોઈ જ કશું જાણતા નથી, કારણ એમનું જીવન એમણે બાજ રીતે ગાળ્યું નથી — આંતરિક જીવન જ એમણે ગાળ્યું છે. તોપણ બાજ જીવનમાં એમણે જે કંઈ કહ્યું તે ઉપરથી એમના આંતરિક જીવનનો પ્રવાહ કંઈ રીતે કંઈ બાજ વલો દોરે એ વિશે આપણે શોડું ધણું જાણી શકીએ.

એક મોટા દિમાગવાદિત પર્વત હોય અને તેના પરથી ચારે બાજુએ મોટી નદીઓ નીકળીને સપાટ મેદાનોને ફગાડુપ કરે એવું એમનું જીવન છે. એમની મુખ્ય તંતુ — આ જીવન શું છે, કંઈ બાજ એ વહે છે, એમાં બ્યક્તિત્વ રચાતું શું છે અને સમસ્યા સમાઈ જઈને કેવી રીતે સમાજ અને આખું વિશ્વ આગળ ધપે છે — આ તમામ સવાલો એમણે પૂછ્યા છે. અને કોઈ યુરોપીય ફિલસૂફી જેમ માત્ર માનવ હૃદયની દૃષ્ટિએ જ એના જવાબો એમણે આપ્યા નથી, પરંતુ એ હૃદયથી પર ચાંઈને દરેક પ્રકારના અનુભવો કરીને, પછી એક સાયટિસ્ટની દૃષ્ટિએ, એટલે કે હૃદયની દૃષ્ટિએ તેને ચકાસ્યા છે, અને તેમને ચકાસી-છીવરી પાવરીમાં મોકલ્યા છે. આ રીતે જોતાં એમનાં ‘દિવ્ય જીવન’ પદનાં જે પુસ્તકો કેન્દ્રસ્થાને આપણે મૂકી શકીએ. એમની દૃષ્ટિએ એ કેન્દ્રમાં જ છે, કારણ ‘હૃદયન સાષકત’ને ‘આઈડિયલ ઓફ હૃદયન મુનિરી’ એ એમાંથી ફક્ત થતાં પરિણામો છે. માટે જ ન્યારે એ જે પુસ્તકોને યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એમણે કહેલું કે — ના નહિ. પહેલાં ‘સાષક દિવાળન’ — ‘દિવ્ય જીવન’ને પ્રસિદ્ધ-

માં મૂકવું અને ત્યાર બાદ જ આ જે પુસ્તકોને બહાર પાડી શકાય.

આપણે ઉપર કહ્યું કે બધા પ્રશ્નોને, ચકાસી ચકાસીને શ્રી અરવિંદે જોયા છે. પરંતુ આ પ્રશ્નો આપણી ચેતનાના પ્રશ્નો હોય છે; બાકી પ્રશ્નો પણ કોઈની ચેતનામાં ઉદ્ભવે છે અને ચેતસિક પ્રશ્નોને કંઈ પદ્ધતિ અનુસાર ચકાસવા એ પાછો પ્રશ્ન થાય છે. જે કોઈ પચ્ચર કે પાણી કે હવાનો વિચાર કરવો હોય તો આપણે સાવચસની રીતે પૃથક્કરણ કરી શકીએ પણ — ધારો કે આપણે આપણા વિચારોનું જ પૃથક્કરણ કરવા માગતા હોઈએ — વિચારો કયાંથી આવે છે, શું તે આપણા પોતાના જ છે, અને એ આપણા પછી પાછા કંઈ દિશામાં જાય છે, અને આપણા ચિત્તનું ‘કંઈ’ દિશું — કે દિશાઓનું પરિમાણ નથી, તો પછી એ એક વાર આવી મળેલા વિચારો કયાં જાય છે, એક વાર એક કામ આપણે કરી નાખ્યું, પછી એ કામ કે કામનું કામ શું સચવાઈ રહે ॥ કે નોંધ પામે છે, ... આપણી ચેતના જન્મ વખતે અવિકસિત હોય છે, પછી કાલે કરીને પુખ્ત થયે એ ખાસ છે, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘરોર સાથે ફીણ ચાંઈ જાય છે, અને પછી એ છુપેત ઈન્દ્રિય છે... આ બધું કયાં જાય છે, શું છે, અને કયાંથી આવે છે?... અને આપણી પાસે તો માત્ર આપણી ચેતના જ છે. એના પાયા ઉપર કોણ રહીને આપણે આપણા અસ્તિત્વનો કોયડો ઉકેલવાનો છે. તો એમાં પ્રશ્ન શાના વિશે છે. એના પર આપણા

જીવનના પ્રથમ આધાર રહે છે. અને જ્યાં આપણે આજ દુનિયા નિહાળતા હોઈએ અને તેને અંગે આપણે આપણું પ્રમાણુચાત્ર શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ રચીએ તે પ્રમાણુચાત્ર કામમાં નથી લાગતું — કંઈક 'લુકુ' ન જાય એ હોય છે. એટલા માટે શ્રી અરવિંદે આ માગે જતા લોકો માટે 'પ ફાર એઈસ' — 'ચાર ટેકાઓ' કહેલા છે અને એ ચાર ટેકાઓમાં સૌથી પહેલો ટેકો 'ચાત્ર'નો છે.

એ ચાત્રને રસ્તે જતાં ઉત્તરોત્તર એમની ચેતના એક જ સતિને પામી, અને એ રસ્તે જતાં જે એમને અમુક વિદ્યા કે આરબીધીઓ આવી, રસ્તે જતાં જે જાળાંખાં આવી તો એમણે સાફ કંપો, અને કંઈને ને પ્રાણ આપવું હોય તો તેઓને, પોતાને જે વિદ્યા... અથવા જાળાંખાંઓ આડે આવ્યાં તો આડે ન આવે, એવો એક ધિરી રસ્તો — સીધો રસ્તો બનાવ્યો એમ એમણે પોતે કહેલું છે. આ પશું નામ 'સન-લિટ પાથ' — 'સમ'ના કિરણથી પ્રકાશિત થયેલો માર્ગ' છે... એ રસ્તે જે જાળ છે તેને કદી કદી અંચ આવતી નથી: અને સીધીસીધી એ પોતાના પથને પહેલે છે.

એટલે આપણી શુદ્ધિ અનુસાર આપણે એમ નથી કહેવાનું કે — 'આલો, એ રસ્તે હું જઈ છું.' મારા પર કદી કદી કુ:ખ પડતું ન જોઈએ... અને એ સીધો સાક્ષાત્કાર થઈ જવો જોઈએ... આવી માન્યતા ન કરી શકાય, કારણ આ માગણી આપણા અવભાવ — 'હિંમ'માંથી ઉદ્ભવેલી છે... એ માગે જનુ એ તે આંદાની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું છે: કારણ ધારા નિશિષા દુરત્યસા વગેરે.

આ માગે એમને પોતાને જવાનું સમુદ્ર કેમ? એનાં કંપો કારણે દર્તા કે જે લીધે એ આ માગે વળ્યા કે શ્રી રામજી પરમદસનાના દર્તા ને એક વાર ખેતરમાં લાત લઈને જતા હતા ને તેમણે આંકાશમાં નીલ વાદળ ને વરસાદ ચડી આવતાં જોયો ને

૧૧. એક શબ્દ અહીં આપણે જેને શાસ્ત્ર કહીએ છીએ તે તરીકે માનવાનો.

તેની સામે એક શ્વેત હંસનું ટોળું જોયું, જાત વેરાઈ ગયો તે જોવાને થઈ ગયા... શ્વેત હંસ એ આત્માનું પ્રતીક છે નીલ વાદળ — ધનનરમામ એ કૃષ્ણનો રંગ છે. પણ શ્રી અરવિંદને તો હિંદની મુક્તિ માટે લડવાનું હતું તે આવા સુંદર હરમથી લોભાય તેવા ન હતા... એક વાર એમના જાઈ વારીન્દ્ર (વારીન્દ્ર) જગદી તાવથી ખૂબ પીડાતા હતા અને કેમેવ કરીને એ તાવ જીતરતો ન હતો. ત્યાં એક નાગા બાવા આવી ચડ્યા, એમને જે આપવાનું હતું તે શ્રી અરવિંદે આપ્યું હતો, પછી એ નાગા બાવાને ખચર પડી કે વારીન્દ્રને તાવ આવે છે, એટલે એમણે એક ખાંડામાં પાણી માચું અને એમાં જરી લઈને એક જોમો અને આડો કાપ મૂક્યો તે સાથે કંઈ મંત્ર બોલ્યા, અને એ પાણી વારીન્દ્રને આપવાં કહ્યું. વારીન્દ્ર એ પાણી પી ગયા, અને એમને આરામ થયો... આ પરથી શ્રી અરવિંદને લાંચું કે આ દુનિયાનાં કુ:ખો મંત્રથી દૂર કરી શકાય છે... દરેક મંત્ર પાછળ એની આજીવી ચેતના રહેલી હોય છે, અને મંત્રને મેળવવા કે તેની સાધના કરવા પાછળ એ ન થયા, પણ એક એવી ચેતના પોતામાં લાવવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો કે જેથી આખી દુનિયાનાં કુ:ખો નિરાકરણ થઈ જાય.

પૂર્વજન્મનાં કંપો કહેા કે પ્રારબ્ધ કે એમની તૈવારી અથવા અધિકાર કરો, પણ હિંદમાં મુગ મુકતાંની સાથે જ એમને ઈશ્વરી ચેતનાનું જ્ઞાન થયું. એ વડોદરામાં હતા ત્યારે એક વાર એ ગાડીમાં બેઠા હતા અને ઘોડો ચમક્યો અને હાથમાં ન રહી તે તેમને અમુક જ્ઞાન થયું, અથવા મહારાષ્ટ્રનું યોગી વિષ્ણુ ત્રાસકર લેલી સત્યાના અનુસાર એમણે ત્રણ દિવસ સુધી નિસ્તરંગ — એક પણ હિંત રહ્યા વિનાને ક્યું અને તેમને જે દિક્ષાલાઘનવિજિત, દૃઢરથ કેવલ બ્રહ્મનો અનુભવ થયો — જોતાં પહેલાં એમને આ તમામ દિક્ષાજાળમાં વસેલી આખી સૃષ્ટિ એક સ્વખવત લાગેલી, અને ત્યાર બાદ અલીપુર જેલમાં થયેલ વિશ્વબાપી ચેતના — જેમાં બધું જ 'ગિલાઈન' 'દિવ્ય' હતું એને પ્રથમ જાણું પર મૂકીએ, — કારણ શ્રી

અરવિંદને કંઈ એ જ જોઈતું ન હતું.

શ્રી અરવિંદને તો આવા બધા અનુભવોનો મેળ આ દુનિયા સાથે કેવી રીતે મળે એ મેળવવાનું હતું. આપણા સંસારમાં ઠેકલીપે ગેરસમજાનો, ઠેકલીપે વિરોધો, ઠેકલીપે અસાધિતના મૂળ રહેલા છે, એ બધાનો ઉકેલ કેવી રીતે કરી શકાય તેની શોધ કરવાની હતી. અહીં ચેતના હોય તો જ્ઞાન નથી હોતું, એ જ્ઞાન હોય છે, તો તેને અમલમાં મૂકવાની શક્તિ નથી હોતી, જો શક્તિ હોય તો માણસ અધિકારમાં સ્વાર્થીયણ પાછળ જ તે ખચે છે, — એટલે કે શક્તિ હોય છે તો સારાસારનો વિવેક નથી હોતો અને જો સારાસારનો વિવેક હોય છે તો સમાજના બધા અંગોને સુસંવાદી કરી શકતા નથી. ચેતના, જ્ઞાન એટલે કે ખડું જ્ઞાન, અને શક્તિ એટલે કે ખરી શક્તિ અને સારાસારનો વિવેક — એ તમામ વસ્તુ “ત્મા” તો એક છે. પણ “અહીં” એકબીજાથી વિખૂટી પડી ગઈ છે — અને તે શા માટે વિખૂટી પડી, ક્યારે વિખૂટી પડી — કંઈ ભૂમિકા પર એ બધી શક્તિઓ એક હતી, અને કયા સ્તરે આવતાં આવતાં એ તમામ જુદાં થયા — આની શોધ કરવામાં શ્રી અરવિંદને રસ હતો.

આ આખા સંસારનું પ્રજાવરમાન, એમાં રહેલી તમામ વસ્તુઓનું મુદ્દાકન અને તે વિશેની આપણી પ્રત્યેક શોધનું મૂળ આપણું મન છે. એ માનવમનની જો ચેતના છે તે ચેતના કંઈ આદ્ય ચેતના નથી, અને તેનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો પર આધાર રાખે છે તેથી તેમાં અજ્ઞાનના અંશો ઊતરી આવે છે એમ શ્રી અરવિંદનું કહેવું છે: એ અજ્ઞાનમૂલક આપણું ચિત્ત કે એની ચેતના શા માટે આવી છે? — એમ જો આપણે એમને પૂછીએ તો એ કહેશે કે અહંકારને લીધે, આપણે આપણી ચેતના એટલી બધી સંકુચિત કરી નાંખીએ છીએ કે આપણે જરા પણ દૂર જોઈ શકતા નથી — આપણે આંધળા છીએ માટે... એટલા માટે માણસે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો જોઈએ લોકો મોહ... એ બધા પરિણામોનો ત્યાગ કરીને

માણસે આગળ પોતાની ચેતનાને વિશ્વ જેટલી વિસ્તાર કરવી જોઈએ. અને આ માટે માણસે બાહ્ય વસ્તુઓ તરફ ન જતાં પોતાની ‘અંદર’ ખોળ કરવી જોઈએ.

‘પોતાની અંદર’ ખોળ કરવી એટલે શું? જેમસ વોર્ડ નામનો એક અંગ્રેજ-ચિંતક હોય છે તેણે કહ્યું છે કે તમામ વિદ્યાસત્ત્વ પહેલું પર્માણુ બહારથી અંદર જવાનું છે. અને બીજું અંદરથી ઉપર જવાનું છે. “ઓલ પ્રેજિસ બાઇન ફોમ આઉટવર્ડ ટુ ઇનવર્ડ એન્ડ ફોમ ઇનવર્ડ ટુ અપવર્ડ.” આ-ડોહડ ટોચ-ખીચે પણ આની આ વાત માનવે કંઈ દિશામાં પ્રગતિ કરવાની છે તે બાબત સંતપુરુષોનાં દાખલાઓ આપીને બતાવી છે કે એ એક જ માર્ગ છે કે જે દિશામાં આગળ વધવાથી માણસ હાલની પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકે.

શ્રી અરવિંદનું પણ એમ કહેવાનું છે કે માણસ બાહ્ય દાંષ્ટ્યિદુને છોડીને જો આંતરિક દૃષ્ટિનું દેખવાને બીજું ગતિ કરે તો જ તેના પ્રયત્નોનું નિરાકરણ થઈ શકે. આટલું એમણે માત્ર કહ્યું જ નથી, તેમણે પોતે એ અખતરો કરી બોલ્યા છે અને પાર ઊતરીને પછી જ એમણે આમ કહ્યું છે...

પરંતુ જો શ્રી અરવિંદ જો અબ્ધકત આધ્યાત્મિક તત્ત્વમાંથી જ આ બધું બ્રહ્મ વિષયનું સંજ્ઞન થયું છે ત્યાં સુધી જઈ આવ્યા છે તો એમનામાં અને બીજા પૃથ્વી ઉપર જો અનેક સંતપુરુષો અને મહાત્માઓ થઈ ચયા તેમની વચ્ચે ફરક શો રહ્યો તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે આપણા મનમાં ઊભો થાય છે.

આપણે ઉપર કહ્યું કે એમનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન આ પૃથ્વીનાં બધા દુઃખોનું નિરાકરણ કરવાનો છે. તો, એમ તો જુદા ભગવાને પણ એ જ પ્રશ્ન પોતાની આગળ મૂકેલો અને તેનું નિરાકરણ માણસ જાતને બતાવેલું... પણ જુદા ભગવાન અને શ્રી અરવિંદ માં એટલો ફરક છે કે એ પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં થયા હતા, અને શ્રી અરવિંદ અસારનો કે ભવિષ્યનો

છે. પ્રથમ જેટલી સહેલાઈથી આપણે પૃથ્વીએ તેટલો સહેલો એનો ઉત્તર નથી.

પૃથ્વી પર માણસની પ્રગતિ યથા છે, એ નિર્વિવાદ છે. જેમ જેમ વર્ષો વીત્યાં તેમ તેમ માણસે વિકાસ કર્યો અને વિકાસવાદના સિદ્ધાંતને ઉમેડી શકાય એમ નથી. વિકાસમાં અનેક ફલગા ફૂટેલા. અને તેની ગતિ સીધીસીધી થતી હોય એમ લાગતું નથી. આગળ અથવા ઈલા અને સવળા—અનેક પ્રવાહો આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ એમ જતાં જતાં ઉંચકે મનુષ્ય પેદા થયો, અને જડ દ્રવ્યમાંથી પહેલાં વનસ્પતિ, પછીથી જંતુઓ કે પ્રાણીઓ અને ઉંચકે માનવ એતના દૃષ્ટિગોચર થઈ ત્યારે એતનાનો અંશ એનામાં ઊભો. પણ આ અંશ ‘શા માટે’ ને ‘ક્યાથી’ ઊગી આવ્યો એ સંમંધી વિકાસવાદનો, સિદ્ધાંત આપણને કશું કહેતો નથી. એ તો, માત્ર દ્રવ્યમાંથી કેવી રીતે વિકાસ સધાયો એટલું જ બતાવે છે તોપણ એ વિકાસવાદના સિદ્ધાંતએકે નું જ દૃષ્ટિબિંદુ આપ્યું છે એમાં કંઈ શક નથી.

શ્રી અરવિંદની દિલ્લસૂઝીમાં વિકાસવાદને ખાસ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ ‘જીવન તથા તેનાં સમસ્ત રૂપો કંઈ ખોટાં નથી, એ પણ એક દૃષ્ટિએ ખરા છે, અને માત્ર અધ્યાત્મ તત્ત્વ સાચું અથવા ખરું’ નથી એમ—એમનું, કહેવાનું છે—કારણ એ બધાંનું એમાંથી જ સર્જન થયું છે; અને અવ્યક્ત અધ્યાત્મ તત્ત્વ કંઈ ખોટી માયાનાં આપણને પૂતળાં બનાવે એ શક્ય નથી.

પણ આમાં અધ્યાત્મક શરૂ રહેલો છે. જો કે એ તત્ત્વ બધે જ એકસરખી રીતે પ્રસરેલું છે, તોપણ તેમાં પ્રત્યેક બુદ્ધિએ ઓછાવતા અંશનો શરૂ રહેલો છે, એટલે કે ‘ધેર આ આર ક્ષીત્ર ઓફ કોન્સસનેસ, ક્ષીત્ર ઓફ બીઈમ...’ વગેરે. આ ઓછાવતા અંશનો શરૂ રહ્યો, તેની સાથે સંખ્યાને પણ સંખ્યા છે, તત્ત્વ એક છે, એ ‘પૂર્ણ’ છે, સ્વયં અને કાલથી એ અબાધિત છે, એટલે જ પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવા માટે એને અનંત સ્વયં

અને કાલની-તથા સંખ્યાની પણ જરૂર પડી. ‘સ્પેસલેસ એન્ડ ટાઇમલેસ ઇટનલ રિક્વાયર્સ’ કોર ઇટ્સ એક્સપ્રેશન’ એન્ડલેસ સ્પેસ એન્ડ ટાઇમ.—જે સાબત તત્ત્વમાં સ્વયં અને કાલ નથી તેની અભિ-વ્યક્તિ માટે અંત વગરનાં સ્વયં અને/કાલની જરૂરિયાત રહે છે જ.... આ સમજનું કંઈ સહેલું નથી અને સહેલું પણ છે....

અહીં પ્રશ્ન એ યામ છે કે અવ્યક્ત અધ્યાત્મતત્ત્વને અભિવ્યક્તિ કરવાની એવી તે શી જરૂર પડી કે એણે આવી દુનિયા રચી? એની સાથે સાથે એ પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થાય છે, કે આપણે એને ટકાવી શા માટે રાખી છે.... શ્રી અરવિંદ કહે છે કે એ જ એની લીલા છે, એ જ એની પ્રકૃતિ છે.... એમનાં એક પહેલાંના પુસ્તકમાં એમનું એમ કહેવાનું છે (‘ધ રિસલ ઓફ ધિસ વર્લ્ડ’) કે મૂળ અધ્યાત્મ તત્ત્વમાંથી એની ‘શક્તિ’ બહાર પડી, અને એને એમ લાગ્યું કે એ તત્ત્વમાં જે કંઈ બધું છે તેને એ વ્યક્ત કરે. આમ વ્યક્ત કરતાં પહેલાં તો એણે મોટા દેવાને વ્યક્ત કર્યાં, અને એની સૃષ્ટિ રચી, પછી નાનાં દેવ-દેવીઓ ને એમની સૃષ્ટિ, ત્યાર બાદ મણે કિમરોની દુનિયાનો વારો આવ્યો અને તે રચી... એ દરેકમાં એ તત્ત્વનો અને એની ‘શક્તિ’નો અંશ હતો જ.... ઉંચકે જમારે એ શક્તિએ એમ જોયું કે આમાં તો એ અધ્યાત્મ તત્ત્વનાં વિરોધી બીજાં પણ છે, એકે વાર એણે સર્જનની રમત શરૂ કરી એટલે એણે પૂરી કરવી જ જોઈ એ—અને આ સર્જનમાં તો બાધિ, જરા; મૃત્યુ, જુકાણું એમ અધ્યાત્મતત્ત્વનાં અનેક વિરોધી તત્ત્વો હતાં... તોપણ એ શક્તિને થયું કે જો એ અધ્યાત્મ તત્ત્વમાં આ બધું જ છે... તો હવે આનું સર્જન પણ યામ, અને એ શક્તિએ એની તથા પોતાની મૂર્જાવસ્થા પણ સ્વીકારી... અને આ અસાનની દુનિયાનો હાઉ ઉપન થયો.... આ તમામ સર્જન કોઈ સ્થળે કે કોઈ કાળમાં થયું નથી; પણ આપણી વિચારસરણી અનુસાર આપણી વૈખરી લાપામાં સ્વયં અને કાલ વગર આપણે સર્જનકારને આદેશી શકતા નથી.

શ્રી અરવિંદે વિકાસવાદ અને કેવલ શુદ્ધ અધ્યાત્મ તત્ત્વ - બંનેને સ્થાન આપ્યું, પણ પોતાના અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર દ્વારા જોયેલાં સત્યો અને હિંદુ દિલ્લસરીની ભૂમી યોગપદ્ધતિ - એ બંને વચ્ચે શો ફરક છે તે પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે.

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં આપણે વળી આપણું અસ્તિત્વ સત્ય છે કે નહિ તેનો જવાબ આપવાનો રહેશે. આપણે ઉપર કહ્યું તેમ છેવટ તો અવ્યક્ત અંતિમ તત્ત્વમાં જ આપણું સત્ સમાયેલું છે, અને ઉપનિષદમાં કહ્યું છે તેમ, એક મહાનલભાથી ઊઠતા તણખાઓ જ આ ભક્ત વિશ્વ છે - આપણું સ્વરૂપ પણ આ દૃષ્ટિએ એ જ છે. પણ અહીં એ સ્વરૂપ અજ્ઞાનની પાછળ દંકાયેલું છે. તેમાંથી જહાર નીકળવાનું છે, અને એ તત્ત્વની સાથે એક થવાનું, એમાં ડૂબવાનું છે. આટલે સુધી તો ભૂતા યોગની સાથે જ શ્રી અરવિંદનો માર્ગ ચાલે છે. પરંતુ જડ દ્રવ્ય, જીવન, માનવચેતના પછી - આપણે ગંધો વિકાસ થઈ ગયો છે અથવા માનવચેતનાની અંદર રહેલી આત્મચેતના અને નો-ચેતના (સપ્તકોન્દ્રયસનેસ એન્ડ અનકોન્દ્રયસનેસ)નાં પડોમાં રહેલી બધી વસ્તુઓમાં અવગાહન કરી માણસનું પોતાનું હાલનું જે અસ્તિત્વ છે તેને સંગઠિત કરવામાં પ્રથિમના વિચારકો માને છે, તેનાથી આગળ જઈ શ્રી અરવિંદ એમ કહે છે કે મનુષ્ય કંઈ પૃથ્વી પરના વિકાસનું છેલ્લું પ્રયત્નિયું નથી, એ માત્ર અધિ રસ્તે બેયેલું પ્રાણી છે, અને એના પછી અતિમાનવ (સુપરમેન)નો અવતાર મવાનો છે, અને આ અતિ-માનવ જન્મન વિચારક નિરીતો અતિમાનવ નહિ, કારણ એ અતિ-માનવનું બધા ખીળ મનુષ્યો પર અત્યંત દુઃખ શાદવાનું છે, પરંતુ શ્રી અરવિંદનો અતિમાનવ પોતાનું બધા ખીળનાં દુઃખો સહન કરીને તેને હળવા બનાવવાનું કરશે. એટલે આપણે એમ માનવાનું નથી કે આ અતિમાનવ ખીળ શુદ્ધ ભગવાન અથવા ક્રાંતિસ્ત્રીયો. એના સ્વરૂપનો આપણે ખ્યાલ પણ નહિ કરી શકીએ, કારણ ખીજી રીતે જોતાં એ આપણને અત્યંત દૂર પણ લાગે - એ લડશે ત્યારે

લગનાર અને જેની સાથે એ લડે છે તે તથા જે ભૂમિ પર એવી યાદવારણી થઈ હોય તેવી ભૂમિ એ મણે એને મન એક હશે. થશે... બટકે એના વિશે કશું પણ કહેવું આપણે માટે અયોગ્ય છે, કારણ અત્યારે આપણી ચેતના તથા પ્રાણીઓની ચેતના વચ્ચે જેટલું અંતર છે, તેટલું અંતર એની ચેતના ને આપણી ચેતના વચ્ચે હશે... તો એવો અતિમાનવ હવે આ પૃથ્વી પર ઊતરવાનો છે. હાલ દુનિયામાં કંઈ પણ કારણ વગર જે ઉચ્ચપાદ્ય થઈ રહી છે, બધાં સુદો થયાં છે તે આને કારણે જ થયાં છે, અને એ અતિમાનસનો અવતાર અહીં રહે છે. કુશારી, ૧૯૫૬ ને દિવસે જડ દ્રવ્યમાં થયો એમ એમનું કહેવાનું છે.

સાંકેત, સ્થળ અને કાળની બહારના અધ્યાત્મ તત્ત્વમાંથી આ દુનિયા કંઈ રીતે ઉત્પન્ન થઈ તેની ખરી ચાંપી અતિમાનસની ભૂમિકા ઉપર રહેલી છે, એમ શ્રી અરવિંદનું કહેવું છે. આ અતિમાનસની ભૂમિકા જેવું કોઈ સ્તર છે એની નાણુ વેદ અને ઉપનિષદ કાળના યુગિઓને હતી. પણ તે પછીના યુગમાં તે ભૂસાઈ જવા પામી, અને આ સંસાર અનાદિ-અનંત છે, અને તે માત્ર માયાશ્વ છે એવો મત આપણા લોકોમાં પેઠો; અને આધ્યાત્મિક અનુભવ તોપણ સત્ય જ-ઓ, કારણ આ ભૂમિકા પરથી જોયે કૂદકો મારી 'મા' જનું સર્જેલું છે. આપણે ત્યાં જે જાતના માણસો પેદા થયા - એક તે સંત જેને મન આ સંસાર એક સ્વપ્ન જેવો છે, અને ખીજાં તે સંસારી માણસો. આ બે જાત વચ્ચે એવો તો ભેદ રહેવા પામ્યો, કે જેને લીધે સંસારી માણસો સંતોને માન આપે, એમની પૂજા કરે વગેરે પણ એમણે જે માર્ગ મહત્ત્વ કર્યો તે માંગે જવાની કોઈ સંસારીને મુશ્કેલ ન થાય અને જો કોઈ માણસ એ માર્ગે જવાનો પ્રયત્ન કરે, તો સંસારીઓ એને પોતાની નાત જહાર મૂકે - એટલે કે સંસારીનો સમૂહ એમ ને એમ રહે. આ ઉપરાંત જે કોઈ સંતોને માર્ગે જવાનો પ્રયત્ન કરે, તો એને પણ એના માર્ગમાં એવો તો જહડી-રાખવામાં આવે કે એ એક

પથ જેવો બની રહે—એટલે કે અધ્યાત્મતત્ત્વનો જીવંત અનુભવ એ ન કરી શકે, અથવા થાય નહિ.

આથી જ શ્રી અરવિંદના મત અનુસાર કોઈ એક ધર્મની સ્થાપના કરવા એ પોતે માંગતા નથી. દરેક ધર્મમાં અમુક સત્ય અથવા પરમ સત્યની અમુક ખાલુ વિકસેલી હોય છે, અને તે પાસાને જમારે તેના અનુયાયીઓ પરમ સત્ય રૂપે મૂકવા બાજુ છે ત્યારે અધર્મશૂન્ય સીધે વાડાઓ બધાંય છે, અને વાડાઓ એટલે બધિયાર જીવન એટલું તો આપણે પણ સમજીએ છીએ.

એ અતિમનસ્ અને માનવ મનની વચ્ચે બીજી ચાર ભૂમિકાઓ રહેલી છે. એમાંની સૌથી જાણી અને અતિમનસ્થી નીચલી ભૂમિકા અધિમનસ્ની છે એમ શ્રી અરવિંદનું કહેવું છે. અધિમનસ્ની ભૂમિકા પર બધા મોટા દેવો રહે છે, ત્યાં તેમનું અને 'આહિમ્યાન'નું રાજ્ય છે—એટલે કે જે 'ખમાલ'થી દેવો હોરાતા હોય તે ખમાલને અનુરૂપ સૃષ્ટિ રચાય જ... પણ ગમે તેમ તોપણ તે માનસિક ભૂમિકા પર જ હોય છે, એટલે કે ત્યાં દૈત રહેલું છે, અદૈત અને દૈત વચ્ચે મેળ સધાતો હોતો નથી જે મેળ આપેઆપ અતિમનસ્ની ભૂમિકા પર સ્થાયીરૂપે સધાયેલો રહે છે.

આપણે આટલે બાબતો તો હવે કહી શકીએ કે આપણે માત્ર જેમાંથી આ વિશ્વનો આવિર્ભાવ થયો છે તેના અન્યક્ત, સાચા અધ્યાત્મિક તત્ત્વનો જ અનુભવ કરીને એમી રહેતાં નથી, પરંતુ એ સાચા અધ્યાત્મિક તત્ત્વનું—દૃશ્ય નિષ્ક્રમ બાહ્યનું જે કિષ્કાંશીલ પાંખુ છે તેના પણ અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે, એટલે કે કેવલાદૈત, નિષ્કિણદૈત તથા દૈત-અદૈતનો પણ સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. તે એટલે સુધી કે સત-ચિત્-આનંદનો ઉત્તર ગોળાખંડ અને જડ દ્રવ્ય-પ્રાણ એટલે કે જીવન અને મનસુતા જે દૃષ્ટિયુ ગોળાખંડ એવી વચ્ચેની ઠડી સમાન જે અતિમનસ્ એમાં વિચર રહીને, આપણે જીવનને એ અનુસાર બદલવાનું છે.

આ તમામ વસ્તુનો અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર કરીને શ્રી અરવિંદે પોતાનો 'સન-સિદ્ધિ પાથ' 'સુષુ'ના પ્રકાશથી અજ્ઞવાળાયેલો માગ' નક્કી કર્યો છે. એ માગ' તરફ એ આંખી ધીધે છે એટલું જ નહિ, પણ એ માગ'ના વટેમાગુઓની સાથે પોતે પણ રસ્તો કાપે છે, એમને સુરક્ષિતપણે લઈ જાય છે, અને સંજોગવશાત્ અથવા પોતાના જ ચિત્તાના અમુક બધારણને લઈને એ તેના પર કંઈ કુઝાય પડે તો તેમાં કાં તો સહભાગી થાય છે, અગર તેને 'દૂર' કરી દે છે, એટલે કે સાધકની પોતાની ચેતના એ કુઝાય પ્રત્યે કંઈ ખ્યાન આપતી નથી—જ્યાં એણે જવાનું છે, જે એણે ગ્રાસ કરવાનું છે તેના પર જ એનું ખ્યાન એટલું રહે છે. એક રીતે પણ વિકલ્પ છે—એ અમુક સિદ્ધિ મળ્યા પછી આવતો હશે એમ લાગે છે, તે એ કે કુઝાય પણ સુખરૂપ લાગે.

આ દુનિયાનાં કુઝો ગેરસમજૂતમાંથી જ ઊભેલાં છે. કારણ એક માણસ બીજા માણસને સર્વાંશ સમજી શકે એ અશક્ય છે, કારણ ગમે તેટલું એક બીજાને સમજે તોપણ એની વચ્ચે એક એવું અસેવ અંતર રહે છે, કે માણસ જેવો છે-તેવો રહે ત્યાં સુધી તો તેને પાર કરવું અશક્ય છે, પરંતુ એ જો બધો અઢકાર તણને પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે, અને એથી પણ આગળ જઈ આખી વિશ્વવ્યાપી ચેતનાનો પણ અનુભવ કરે તો એ બીજાને—એ જેવો-એ-તેવો તેને સમજી શકે. આપણી દુનિયાની ગેરસમજૂતોમાંથી ઊભરવાનો આ એક જ રસ્તો છે... માણસ માણસ વચ્ચેનું અંતર સીધી રીતે—એક સીધી લીટી દોરીએ એમ સહેલામાં સહેલી રીતે કપાઈ શકતું નથી, પણ હરકોઈ માણસ સાક્ષાત્કારના પર્વત પર ચડીને—પાછો નીચે જીતરીને બીજા માણસ પાસે જઈને ઊભો રહે તો જ તેને ખરેખરો ચારખી શકે—જેમ સંગીતમાં અથામ પરિશ્રમ પછી જ માથાક ઠોક ગીતના સૂર, પણ સરળતાથી કાઢે તેમ.

શ્રી અરવિંદના પગ બધા વખત—જ્યારે એ જોય, ત્યારે પણ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે

તેમ આ પૃથ્વી પર જ ટકેલા હોય છે. આપણે આપણા પ્રશ્નોનું સર્વાંશ નિરાકરણ કરવું હોય, તો આપણી ચેતનાનું સંપૂર્ણ પરિવર્તન થવું જોઈશે, કારણ એ નવીન ચેતનાથી આપણે એક નવી જ સંજિત ઉત્પન્ન કરીશું. આ નવું સર્જન જે થયું તે સત્યથી વેગળું નહિ હોય, અને એ નવા સર્જનમાં આપણે ધૃમ્ધરની વધારે નજીક રહીશું. એક રીતે જોતાં બધે જ અધ્યાત્મ તત્ત્વ પ્રસરેલું છે, પણ અત્યારે આપણી દૃષ્ટિથી જોતાં એ તત્ત્વનાં દર્શન આપણને કયાંય થતાં નથી... પરંતુ વ્યક્તિગત રીતે તથા સામૂહિક રીતે જો આપણે આપણી ચેતનાનું સંપૂર્ણ પરિવર્તન કરીએ, તો એ તત્ત્વનાં દર્શન કરી શકીએ.

પણ... પણ... સામાન્ય માણસને તો 'અંદર' એટલે શું એની સૂજ પડતી નથી, 'અંદર' એક મોટી દીવાલ લાગે છે જેની સાથે અજાણને વળી પાછો એ બહાર ફેંકાઈ જાય છે... દરેકે આવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પણ નથી, કારણ 'ફાર એન્ડ ક્લોઝ'માં 'શાસ્ત્ર' એ સૌથી પહેલું છે, અને 'કાળ' એ સૌથી છેલ્લો છે, અને 'કાળ' જ્યાં સુધી જીવનમાં ન આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી આ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. દરેક માણસ કંઈક ને કંઈકની શોધ કરતો હોય છે,... છેવટે એ જ્યારે પોતાની શોધમાં નિષ્ફળ

નીવડે, દુનિયાની તમામ વસ્તુઓમાંથી એનું મન પાછું પડે, ત્યારે એની શોધ અધ્યાત્મ તત્ત્વ પ્રત્યે વળે છે — અને ત્યારે આ માગે વળવાનો એનો વખત આવે છે... પણ આ માગે જતું એ લોખંડી ચણા ચાવવા બરાબર જ હોય છે. એમાં આપણી તમામ ક્ષમ્યાઓ, આકાંક્ષાઓ, અહંકાર, ને અંદરની વળગેલા તમામ આદર્શો અને મહત્વાકાંક્ષાઓ પણ, આપણી અંદર જે અગ્નિ નિરંતર બળ્યા કરે છે, તેમાં હોળી દેવાનાં હોય છે,... અને આ માગે એકાંકિયાને ચાલવાનું રહે છે... કોટનું મળવું સવળાને બદલે હાથું કરી નાખવાનું છે, અથવા વધારે સારી રીતે ક્રોધ કરે છે તેમ હથેળી ઊંધી હોય તેને સવળા કરવાની છે.

આમ છતાં જો કોઈ એમ કહે કે શ્રી અરવિંદે નવું કંઈ જ કહ્યું નથી, તો તેના જવાબમાં એમ કહી શકાય કે એમણે માત્ર પોતાનો અનુભવ કે અધ્યાત્મ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર જ આપણી આગળ મૂક્યો છે, અને એ કંઈ ખોટું નથી. ખરી વાત એ છે કે શ્રી અરવિંદ વિશે વિધાનો ક્યાં વગર પોતે ક્યાં જીવો છે અને ક્યાં જવા માગે છે — પોતાને હવે ચેતનાનો સુક્ષિપ્ત મનો છે, તો એ જડ પ્રકૃતિના વખળમાં પોતાને રાખે છે કે કૈવી પ્રકૃતિમાં ચર્મને આત્મ સાક્ષાત્કાર કરીને આગળ જવા માગે છે. — આ પ્રશ્ન દરેકે પૂછવાનો રહે છે.

નવું વાચન

શ્રી. સયાજી સાહિત્યમાળા : પ્રાપ્ત વિદ્યામંદિર : મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય : વડોદરા

અષ્ટો અને મધ્યકાલીન સન્તપરંપરા
લે: ડૉ. યોગીન્દ્ર જ. ત્રિપાઠી કિ. ર. ૧૧-૦૦

આ ગ્રંથ એક જોડા અભ્યાસનું પરિણામ છે. લેખકે તેમના પિતાજી 'સાગર' મહારાજને લક્ષતકવિ ભાષા અંગે એકેત્ર કરેલી સામગ્રીનો અધ્યાયિત ઉપયોગ કર્યો છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામીના એક સિદ્ધિ તે અષ્ટો, અને તેના ગુરુબંધુઓ તે નરહરિ, જૂઠા અને ગોપાળદાસ. આ પરંપરા છેક શ્રીમન્નસિદ્ધાચાર્ય અને તે પછી અષ્ટક વિકસી છે, તેનું જ્ઞાન આ

ગ્રંથમાં પ્રસ્તુત છે. કેટલી મૂળ કૃતિઓની આટલોટ આપવામાં આવી છે તે જ્ઞાન એક વધુ આકર્ષણ છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત

[ભાગ ૨ : સ્કંધ ૪-૬] અનુ: સ્વ. નાગરદાસ
અમરજી પંડ્યા કિ. ર. ૬-૦૦

આ અનુવાદ, મહદંશે આવમાં હોવા છતાં, વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક સ્લોકો — કંડિકાઓ ગવમાં આપવામાં આવી છે.

ઓરોવિલનું સ્વરૂપ | શ્રી માતાજી

ઓરોવિલ એક સ્વાશ્રયી નગર બનશે. હું એ હકીકત પર ભાર મૂકવા માયું છું કે આ પ્રયોગ બનવાનો છે, આ નગર પ્રયોગો કરવા માટે છે — પ્રયોગો, સંશોધનો, અભ્યાસ.

(૧) ઓરોવિલ 'સ્વાશ્રયી' બનવાનો પ્રયત્ન કરશે અથવા તો તે દિશામાં હઈ જશે અથવા તે માટેની ઇચ્છા રાખશે. સ્વાશ્રયી એટલે... સ્વ-શાસિત ?

કોઈક રીતની સ્વાધીનતા કે જેમાં બીજાઓ સાથેના સંબંધો કપાઈ જતા હોય એ અર્થ મારી દૃષ્ટિમાં નથી.

દા. ત. 'ઓરોફૂડ'ની માફક જે લોકો ખોરાક ઉત્પન્ન કરતા હશે, કારખાનું તો હંમેશાં ખૂબ જ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતું હોય છે, એટલે તે નગરની બહાર પણ માસ વેચશે અને પૈસા મેળવશે. 'ઓરોફૂડ' કામ કરનારાઓ સાથે ખાસ સંબંધો રાખવા માગે છે, જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે તો નહિ જ, પણ કંઈક એવું હશે કે જે સામ્યવાદી પદ્ધતિ ઉપર એક સુધારા રહે હશે, સોવિયેતવાદ કરતાં એ વધારે સમૃદ્ધિવાળું તંત્ર હશે, એટલે કે એમાં એક કે બીજી બાજુ ઉપર વધારે સૂચી પડવાનો હોય નહિ હોય.

અને મારે એક વાત કહેવી હતી : નગરના સમગ્ર કદમણ અને જીવનમાં લાભ લેવો એ કોઈ વ્યક્તિગત રીતની ગણતરી નથી : અનુક અનુક વ્યક્તિએ આટલું આટલું આપવું જોઈએ એવી આ વસ્તુ નથી. આમાં સાધનો, પ્રવૃત્તિ, ઉત્પાદનની સ્વચ્છતા એ બધું જોઈને ગણતરી કરવામાં આવે

છે. એ પેલો લોકશાહી રીતનો વિચાર નથી કે જે સમગ્ર વસ્તુને સરખા સરખા ટુકડાઓમાં કાપી નાખે છે, એ તો એક અર્થ વગરનું ચંત્ર છે. એને બદલે અહીં સાધનો મુજબ ગણતરી કરવામાં આવી છે, જેની પાસે વધારે હોય છે તે વધારે આપે છે, જેની પાસે ઓછું હોય છે તે ઓછું આપે છે; જે બળવાન હોય છે તે વધુ કામ કરે છે, જે બળવાન નથી તે બીજું કામ કરે છે. તો આ કંઈક વધારે સાચી, વધારે ઊંડી વસ્તુ છે. એટલે હું એને હમણાં જ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતી નથી, કારણ કે લોકો તેના દરેક રીતે વિરોધ કરવા લાગી જશે. જેમ જેમ નગર વૃદ્ધિ પામતું જશે, તેમ તેમ આ વસ્તુએ, સાચી લાવનાપૂર્વક કહો કે આપોઆપ પોતાનું સર્જન કરવું પડશે.

(૨) આમાં રહેનારા સૌ કોઈ તેના જીવનમાં અને વિકાસમાં લાગ લેશે —

પોતાની શક્તિઓ અને સાધનો મુજબ, યાંત્રિક રીતે નહિ, બાજુ કે એકતા દ્વારા, અને શક્તિઓ મુજબ, એટલે કે, જેની પાસે સ્થૂળ સાધનો હોય, જેવાં કે કારખાનાં, તે લોકોએ કારખાનાના ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં આપવું જોઈએ; દરેક માયાદીઠ અને વ્યક્તિદીઠ આટલું એમ નહિ.

(૩) આ લાગ લેવાનું શાંત રીતે અને સક્રિય રીતે થશે.

'શાંત રીતે' એમ કહો કે વસ્તુ 'જુદી જુદી' શૂનિકાઓ ઉપર, એતનાના જુદા જુદા સ્તરો ઉપર' બનશે.

(૪) એમાં કર તરીકે કર જેવું કાંઈ હશે નહિ, પરંતુ દરેક જણ સામૂહિક કલ્યાણ માટે કામ દ્વારા, કે વસ્તુઓ કે પૈસા આપીને ફાળો આપશે.

આ પ્રમાણેની સમજણ છે : ત્યાં કર નહિ હોય, વેરા નહિ હોય. પરંતુ દરેક જણ સામૂહિક કલ્યાણ માટે વસ્તુ આપીને કે ખાસ કામ કરીને ફાળો આપે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. જેમની પાસે પૈસા સિવાય બીજું કાંઈ નહિ હોય તે પૈસા આપશે. પ્રથમ 'કામ'નો અર્થ એક સાથેસાથ આંતરિક કામ એવો હોઈ શકે, કામ શુભ રીતનું હોઈ શકે, પૂરેપૂરું પ્રોત્તાની અંદર જ ચાલતું, પરંતુ એ માટે, સ્વાભાવિક રીતે જ માણસે સંપૂર્ણ સઆર્થભરેલા અને સાચા હોયું જોઈ શકે, અને સક્રિય અંગે તો કશી દંભ નહિ કરવો જોઈએ. પણ કામ સ્થૂળ રીતનું જ હોય એમ હોયું નહિ જોઈએ.

(૫) ઉદ્યોગો જેવા વિભાગો કે જે સક્રિય રીતે જાગ હોય છે તે પોતાની આવકનો ભાગ નગરના વિકાસ માટે આપશે. અથવા તો તેઓ નગરવાસીઓને માટે ઉપયોગની હોય તેવી કોઈ વસ્તુ (ખોરાક જેવી) બનાવતા હશે તો તે વસ્તુ તેઓ નગરને આપશે. આ નગર પ્રોત્તાના નાગરિકોને સ્થળ પૂરું પાડવાની જવાબદારી રાખે છે.

ઉદ્યોગો સક્રિય રીતે જાગ લેશે, ફાળો આપશે. આ ઉદ્યોગો જો એવી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતા હશે કે જેની માંગ સતત નહિ રહેતી હોય, અને તેથી તેનો જથ્થો કે સંખ્યા નગરમાં વપરાઈ જાય તે કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં હશે અને તેને બહાર વેચવામાં આવશે તો સ્વભાવિક રીતે જ ઉદ્યોગોએ પૈસા આપીને કામ લેવાનો રહે છે. દા. ત. જે લોકો ખોરાક ઉત્પન્ન કરતા હશે તેઓ નગરને ખોરાક આપશે (ઉત્પન્નતા પ્રમાણમાં જ). નગર દરેક જણના ખોરાક માટે જવાબદાર રહે છે. એટલે કે ત્યાં પૈસા

વડે ખોરાક ખરીદવાની જરૂર રહેશે નહિ, પણ માણસે તેને કમાવોનો રહેશે.

આમાં સામવાદી પદ્ધતિને એક રીતે અપનાવી છે, પણ તે બધું એક સમાન કરવાની ભાવનાથી નહિ : સક્રિય પ્રમાણે, દરજ્જા પ્રમાણે — માનસિક કે બૌદ્ધિક દરજ્જા નહિ — દરેક વ્યક્તિનો આંતરિક દરજ્જો.

સાચું એ છે કે સ્થૂળ રીતે તો દરેક મનુષ્યને હક છે. પણ એ એક 'હક' નથી. તંત્ર એવી રીતે ગોઠવાયું જોઈએ કે જેમાં દરેક માણસની સ્થૂળ જરૂરિયાતો હક અને સમાનતાના ખ્યાલો મુજબ નહિ પણ વધુમાં વધુ આર્થિક એવી જરૂરિયાતોના પાયા ઉપર ખાતરીપૂર્વક મળી રહે. અને આ વસ્તુ એક વાર ગોઠવાઈ જાય તો પછી માણસ પોતાનું જીવન આર્થિક સાધનો દ્વારા નહિ પણ પોતાની આંતરિક શક્તિઓ મુજબ ગોઠવવાને સ્વતંત્ર રહેશે.

(૬) કોઈ પ્રિયત્વો કે કામદાઓ બનાવવામાં આવ્યા નથી. નગરની માછળ રહેલું સત્ય જેમ જેમ ઉપર આવતું જશે તેમ તેમ વસ્તુઓ ઘાટ લેશે. અમે અગાઉથી કશી કલ્પના બાંધતા નથી.

મારે એમ કહેવું છે કે સામાન્ય રીતે માણસો પોતાની કરપનાઓ અને ખ્યાલો મુજબ માનસિક નિયમો સ્થાપિત કરે છે, અને પછી તેમને લાગુ પાડે છે, આ તદ્દન ખોટું છે, એ સ્વસ્થ છે, એ અવાસ્તવિક છે, અને પરિણામ એ આવે છે કે વસ્તુઓ બંદ કરે છે મા તો વિલાઈ જાય છે... જીવનનો પોતાનો જ જે અનુભવ યત્નો હોય તેમાંથી જ ધીરે ધીરે નિયમો તૈયાર કરવા જોઈએ અને તે શક્ય તેટલા સફળ અને વિશાળ હોવા જોઈએ, કે જેથી એ હમેશાં પ્રતિસ્પીલ રહે. કશું ચોક્કસ કરી દીધેલું ન હોયું જોઈએ; સરકારોની મોટી શૂલ સાથે છે તે આ છે : તમે એક ચોક્કસ પતાવો છો અને [અનુસંધાન ૫. ૪૮૮ ઉપર

(૪) એમાં કર તરીકે કર જેવું કાંઈ હશે નહિ, પરંતુ દરેક જણ સામૂહિક કલ્યાણ માટે કામ દારા, કે વસ્તુઓ કે પૈસા આપીને ફાળો આપશે.

આ પ્રમાણેની સમજણ છે: ત્યાં કર નહિ હોય, વેરા નહિ હોય. પરંતુ દરેક જણ સામૂહિક કલ્યાણ માટે વસ્તુ આપીને કે ખાસ કામ કરીને ફાળો આપે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. જેમની પાસે પૈસા સિવાય બીજું કાંઈ નહિ હોય તે પૈસા આપકો તરીકે પ્રજા 'કામ'નો અર્થ એક સાચેસાચ આંતરિક સુધારાઓ એવો હોઈ શકે, કામ મુજબ રીતનું હોઈ શકે. જોકે એક પ્રોતાની અંદર જ ચાલતું, પરંતુ એ જોઈ દલીલો કરી શકે રીતે જ માણસે મનુષ્ય સંસ્કારો મેળવી સુનાવણીમાં રજા હોતું જોઈ શકે, અને સક્રિય બધી દલીલો તેમજ પૂરી કરવો જોઈએ. પરંતુ રજા સુધારા અંગેની દલીલો એમ હોતું નહિ છે. તેમની દલીલો પૂરી થઈ ગયા.

(પ્રારંભ સરકારના એક્ઝીક્યુટિવ શ્રી નિરેન કે રીતેતાની દલીલો રજૂ કરશે, એમ જાને પહેા પોતપોતાની દલીલો રજૂ કરી શકા. આદ સર્વોચ્ચ અદાલત પોતાનો નિર્ણય આપશે. આ સમય કામવાદી કામ-એપ્રિસ સુધીમાં પતી જશે, એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.

પોતાની દલીલોના આરંભમાં જ તેમજ સમય પ્રશ્નની માહણી આ નજી મુખ્ય જાળો પર કરી: (૧) ૧૯૬૭ના ફેબ્રુઆરીમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે આપેલ ગોલકનાથ કેસના સુકાદાનો સાચો તર્કસંગત આધાર કયો? અને એ સુકાદાની શી અસર હોઈ શકે? (૨) આપણે એ તર્કસંગત આધારનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ? — ન કરવો જોઈએ? શા માટે? (૩) શું મોટીસમે બંધારણીય સુધારો કાયદેસર રીતે ઘડાયો હતો? જો હા, તો બંધારણની કલમ ૩૬૮ હેઠળ પાલમેન્ટની બંધારણ સુધારવાની સત્તા પર કાંઈ અત્યંત કે અભિપ્રેત મર્યાદા ખરી કે? એ કેવી, તેનું સ્વરૂપ શું? તેનો ફલક કે વ્યાપ કેટલો?

વડે બોરાક ખરીદવાની જરૂર રહેશે નહિ તેને કમાવાનો રહેશે.

આમાં સામ્યવાદી ૫૬

છે, પણ તે બધું એ.

નહિ: સક્રિય મૂંઝાણો

કે બૌદ્ધિક

સરળ

તેમની મુખ્ય દલીલ એ છે કે પાલમેન્ટ બંધારણનું સર્જન અથવા તો ફરજ છે અને તેને બંધારણ-સુધારાની સત્તા થકી ખુદ બંધારણીય માળખાનો જ નાશ કરવાની સત્તા ન હોઈ શકે. ભારતના બંધારણના કેટલાક આવરક લક્ષણો, કેટલાક મૂળભૂત સિદ્ધાંતો છે, જેની પર આખા બંધારણની ધંધારત ઊભી થઈ છે, તેમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવાની અથવા તેને અંગીરક્ષિત પહેાચાડવાની અથવા તો તેનો જ નાશ કરવાની સત્તા બંધારણમાંથી સત્તા પ્રાપ્ત કરતા કેઈ અંગને હોઈ શકે નહિ. ભારતના બંધારણના આમુખમાં અને અન્યથા આ આવરક લક્ષણો અને સિદ્ધાંતો રહેલા છે, — જેમાં આપણે લોકસભા, પ્રજાસત્તાક, સર્વલૌકિક રાજ્ય, વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય ગૌરવ, સરકારનું સમવાયી માળખું, મિત્ર-સાપ્રદાયિકતા, રાષ્ટ્રની એકતા, મૂળભૂત હક્કો વગેરેનો સમાવેશ કરી શકીએ. આ બધાં બંધારણનાં પ્રાણતરંગો છે અને તેથી તેમાં ધરમૂળથી કે તેમની અવમાનના થાય એ રીતે ફરજ જ ફેરફાર કરવાની સત્તા, પાંચ વર્ષના નિશ્ચિત સમય માટે અસ્તિત્વમાં આવતી પાલમેન્ટને નથી, ન હોઈ શકે. બંધારણમાં સુધારા કરવાની સત્તા પર આ અત્યંત અથવા તો અભિપ્રેત મર્યાદા છે. આ બધાં અપરિવર્તનીય લક્ષણો અથવા સિદ્ધાંતો છે, કારણ કે જે તેમાં પરિવર્તન કરવામાં આવે તો બંધારણના આખા માળખાનો અને તેના હાર્દનો પણ નાશ થાય અને એમ કરવાની સત્તા, અવશ્યત, પાલમેન્ટને તો નથી જ નથી.

આ અપરિવર્તનીય લક્ષણો ને સિદ્ધાંતોમાં

પરિવર્તન કરવાની જરૂર ઊભી થાય તો શો માર્ગ ? તો આ આગતમાં પાલખીવાલાની દલીલ છે કે તેનું નિરાકરણ લોકપ્રરણ દ્વારા કરવું જોઈએ; અને બંધારણમાં તે માટે કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈ ન હોવાથી પાર્લિમેન્ટ શેપસત્તાને આસરે લઈ લોકમત લેવા અંગેના વ્યવસ્થાતંત્રની જોગવાઈ કરી શકે. બંધારણનું ખુદ માળખું અથવા તો તેનું પામણું સ્વરૂપ બદલવાની સત્તા માત્ર લોકોને જ હોઈ શકે. ‘બંધારણના સંદર્ભમાં કોઈ સર્વોપરી નથી અને લોકો કરતાં કોઈ ક્ષાવકૌમ નથી.’ વિદ્વાન ધારારાજીના જ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘બંધારણમાં લોકમતને ઉદ્દેશ નથી પણ તેની ગેરહાજરીનો અર્થ એવો નથી કે જે લોકમતે કહ્યું’ હોત તે પાર્લિમેન્ટ કરી શકે.’

૨મો સુધારો કાયદેસર રીતે પસાર કરવામાં આવેલો છે કે કેમ એ પ્રશ્નના જવાબમાં તેમની દલીલ એમ છે કે કલમ ૩૬૮ હેઠળ પસાર કરવામાં આવેલો બંધારણીય સુધારો એ કાયદો છે. બીજી બાજુ, બંધારણની કલમ ૧૩ (૨)ના અન્વયે મૂળભૂત હકોને મર્યાદિત કરે અથવા ભંધ લે તેવો કોઈ કાયદો રાજ્ય ધરી શકશે નહિ, અને છતાં એ આવો કાયદો ધરાવતાં આવશે તો તે ગેરબંધારણીય અને રદનાતલ કરશે, એવી સ્પષ્ટ પ્રતિજ્ઞાત્મક જોગવાઈ છે. આ જોગવાઈમાં રાજ્ય શબ્દ પણ ‘પણે’ સ્વરૂપ છે, એનો અર્થ એ કે માત્ર ધારાસભાના સામાન્ય કાયદા જ નહિ પણ રાજ્ય તરફથી ધારામાં આવતા તમામ કાયદાઓને તેમાં આવરી લેવામાં આવેલ છે. ઉપરાંત, બંધારણમાં સુધારો કરવાની આખી પ્રક્રિયા એ કાયદા ધરાવતી પ્રક્રિયા છે અને તેથી કલમ ૧૩ (૨) હેઠળ તે પણ કાયદો ગણાય અને તેથી જો તે મૂળભૂત હકો છીનવી લે કે મર્યાદિત કરે તો તે ગેરબંધારણીય અને રદનાતલ થવાને પાત્ર છે.

આ સંપંધમાં તેમની બીજી મહત્વની દલીલ એ છે કે, બંધારણમાં સુધારો કરવા તાકતા કાયદા — અર્થાત્ બંધારણીય કાયદા અને સામાન્ય કાયદા વચ્ચેના તીવ્ર સુધારકમતા (‘એન્જિનિયરીંગ’)ના

પ્રશ્નના આધારે પાડવો જોઈએ; તેની શુચિતાને આધારે પાડવો જોઈએ, નહિ કે તેના ‘સમ્પ્રેક્ષ’ કે કાચીવિધિને આધારે. ઉપરાંત, બંધારણના પહેલા અને ચોથા પરિશિષ્ટમાં સુધારો કરવાની જોગવાઈઓ અને વિધાનપરિષદની રચના અથવા નામૂદી સંપંધી જોગવાઈઓ એ બધા ‘બંધારણીય સુધારો’ છે અને છતાં બંધારણમાં જ તેમનો કાયદા તરીકે ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. મતલબ કે, સાદી બહુમતી કે વિશિષ્ટ બહુમતીથી પસાર થતા બંધારણીય સુધારા એ બધા કાયદા જ છે અને તેઓને કલમ ૧૩ (૨) હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

વધુમાં, શ્રી પાલખીવાલાનું કહેવું એ છે કે, રાષ્ટ્રપ્રમુખ, જેમણે બંધારણના રક્ષણ અને જતનના સ્વયં લીધા છે, તેઓ બંધારણના મૂળભૂત માળખાંતો જ નાશ કરતા અને ગેરકાયદે ધરાવતાં આવેલ કાયદાને સંમતિ કેવી રીતે આપી શકે વાત ? રાષ્ટ્રપ્રમુખ તેમણે પેતે લીધેલા સ્વયંથી બંધારણ અને/અથવા બંધારણમાં સુધારો કરવાની જોગવાઈ ધરાવતી કલમ ૩૬૮ના રખેવાળ છે. તેમની ફરજ બંધારણ અને તેની આ અભિપ્રાય મહત્વની જોગવાઈની રખેવાળી કરવાની છે. તેઓ જ ખુદ ઊઠીને તેના નાશના સાક્ષી ને સહભાગી બને એ કેવું ?

ભારતના બંધારણનું આમુખ એ બંધારણનો ભાગ નથી છતાં બંધારણનું સમજવાની આવી છે. પાર્લિમેન્ટ આમુખમાં ફેરફાર કરી શકે નહિ, એ વાત સાચી પણ બંધારણના ત્રીજા વિભાગ સાંકળ કોઈ પણ ભાગમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા ધરાવતી પાર્લિમેન્ટ એવા ધરમૂળથી ફેરફાર કરે, જેનાથી આમુખનો કશો જ અર્થ ન રહે, એ શું શક્ય નથી ? ભારતમાં રાજ્યસભા દાખલ કરવાનો બંધારણીય સુધારો પાર્લિમેન્ટ પસાર કરે તો ? અથવા ભારતને બીજા કોઈ રાષ્ટ્રનું ઉપગ્રહ બનાવી દેવાનો બંધારણીય સુધારો કરવામાં આવે તો ? પાર્લિમેન્ટ તેની આ નવી સત્તાની રચે અગત્ય સૈદ્ધાંતિક રીતે આમ કરી શકે, — જે આમુખમાં વ્યક્ત કરવામાં આવેલા સિદ્ધાંતો કે આદર્શોથી સંપૂર્ણ રીતે વિરુદ્ધ

હોય. ઉપરાંત, કલમ ૩૬૮ હેઠળ બંધારણમાં સુધારો કરવાની તદ્દન અમર્યાદિત સત્તા પાલમેન્ટ પોતાને હસ્તક લે છે, જેને આધારે ૩૬૮ બદલ ૩૬૯ થઈ ગઈ. ૩૬૯માં કલમમાં જ પાલમેન્ટ ધરખમ ફેરફારો કરી નાખે છે પછી કલમ ૩૬૮ને જ અપરિવર્તનીય બનાવી બેસે. બંને રીતે બંધારણના મૂળભૂત તત્ત્વોમાં જ ફેરફાર કર્યો ગણાય જેમ કરવાની સત્તા પાલમેન્ટને હરગિજ ન હોઈ શકે.

ટૂંકમાં, પાલખીવાસના મતે રજૂઆત સુધારો બંધારણના મૂળભૂત માળખા પર કુદારાધાત કરે છે. સરકારનાં ત્રણ અંગો—ધારાસભા, કારોજારી અને ન્યાયતંત્ર—વચ્ચે તદ્દન નવા જ અને બંધારણના ધાર્મિકાઓએ નહિ કલ્પેલા અને નહિ ઇચ્છેલા એવા

સંબંધો સ્થાપે છે, જેમાં દેખીતી રીતે પાલમેન્ટ—પણ સંસ્દૈય સરકાર હોવાથી ખરેખર તે બ્યુરોક્રાટમાં કારોજારી—લગભગ અમર્યાદિત સત્તા પોતાને હસ્તક ધારણ કરે છે. બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં આમૂલ પરિવર્તન કરવાની સત્તા કલમ ૩૬૮ હેઠળ પાલમેન્ટને મળતી નથી; કારણ કે, એ સત્તા કેટલીક અંતર્ભૂત અથવા અસિમેટ મર્યાદાઓને આધીન છે. જે સત્તા ખરેખર તે લોકોની છે અને તેમની પાસે જ છે, તેના ઉપયોગ પોતે લોકપ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સંસ્થા છે, એ બહાના હેઠળ તે કરી શકે નહિ. લોકો ભને ભલે બંધારણમાં આમૂલ પરિવર્તન કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ કરે. એ માટે લોકમતની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ પાલમેન્ટ કરી શકે.

ડિસે. ૧૫, ૧૯૭૨

દિનેશ શુક્લ

પ્રાચીન વિદ્યા પરિષદ

પાકિસ્તાન સામેના ભારત-બાંગ્લાદેશના યુદ્ધને કારણે ગયે વર્ષે મુમ્બતવી રહેલ અખિલ ભારતીય પ્રાચીન વિદ્યા પરિષદનું ૨૬મું અધિવેશન ગયા ઓક્ટોબરની ૨૬, ૨૭ અને ૨૮મીએ ઉજ્જવેનના વિક્રમ વિશ્વવિદ્યાલયના આશ્રયે મળી ગયું.

‘પ્રાચીન વિદ્યાઓ’નો અર્થ વસ્તુતઃ એશિયાની પ્રજાઓનો ઇતિહાસ-મંડૂતિવિષયક અભ્યાસ એવો થાય છે, અને તેમાં મુખ્યત્વે પ્રાચીન અને મધ્ય યુગો પર ભાર હોય છે. પરંતુ આખળા વિશાળ શાસ્ત્રની અદ્વિતીય ઐતિહાસિક-સાંસ્કૃતિક સમૃદ્ધિના મંદલમાં આપણે ત્યાં એણે ‘ભારતવિષયક વિદ્યા-શાખાઓ’ જેવો અર્થ ધારણ કર્યો છે. આ પ્રકારના વિષયોના અભ્યાસ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો દ્વારા આરંભા-રેશે હોવાથી તેમણે તેને પોતાનાં દષ્ટિકોણને અનુરૂપ ‘પ્રાચીન વિદ્યાઓ’નું નામાલિધાન કરેલું. યુરોપીય

વિદ્વાનોમાંના એક વિલિયમ જેન્સ ઈ. ૧૭૮૪માં કલકત્તામાં એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના કરીને પ્રાચીન વિદ્યાઓના વ્યવસ્થિત અભ્યાસને વેગ આપ્યો. એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપનાથી મોટો લાભ એ થયો કે ભારતીય વિદ્વાનો પણ આ વિષયોના વ્યવસ્થિત અને મંભીર અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત બન્યા અને ‘સોસાયટી’ના સામયિક પત્રમાં તેમણે અભ્યાસલેખો લખવા શરૂ કર્યા. આગળ તત્તા ‘ઇન્ડિયન ઓરિએન્ટલ’, ‘એશિયાટિક ઇન્ડિક્સ’ અને ‘જર્નલ ઓફ ઇસ્ટિયન લેન્ગ્વેજ ઓફ ઇસ્ટિયન એશિયાટિક સોસાયટી’ જેવાં સંશોધન-સામયિકો પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યાં.

ઈ.સ. ૧૮૭૩માં આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રાચીન વિદ્યા પરિષદ (ઇન્ટરનેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ઓરિએન્ટલિસ્ટ્સ)ની યુરોપમાં સ્થાપના થઈ અને તે જ વર્ષે તેનું પ્રથમ અધિવેશન પારી(સ)માં મળ્યું. તે પછીયે તેનાં અનેક અધિવેશનો યુરોપમાં ભારતમાં તેમાં ક્યારેક શ્રી આર.

૭. ભાગરકર જેવા ભારતીય વિદ્વાનો પશુ ભાગ લેતા. દૂર યુરોપમાં ભારતીય અધિવેશનોમાં ભારતીય વિદ્વાનો માટે ભાગ લેવો મુશ્કેલ હોવાથી શ્રી ભાગરકરે આ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિપદનું એકાદ અધિવેશન ભારતમાં ભરાય તે માટે પ્રયત્નો કરેલા, જે કુળમાં ન હતો.

ભારતમાં સ્વતંત્ર એવી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિપદની રચનાનું સૂચન પણ એક યુરોપિયન વિદ્વાન તરફથી જ મળેલું. મૂળ હોલેન્ડનિવાસી ને ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ વિભાગના અમલદાર શ્રી જે. વોન્ઝેલે આ સૂચન કરેલું— એ હેતુથી કે ભારતીય વિદ્વાનો પ્રાચ્યવિદ્યાઓના સંશોધનકાર્યમાં સક્રિય ભાગ લઈ શકે. છેક આઠ વર્ષે આ વિચારને મૂત્ત સ્વરૂપ મળતાં અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિપદની સ્થાપના કરવામાં આવી અને તેનું પ્રથમ અધિવેશન પૂનાના ભાગરકર એસિસ્ટેન્ટ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના આગ્રેયે યોજાયું. પ્રસિદ્ધ પ્રાચ્યવિદ્યાગ્રંથો શ્રી આર. ૭. ભાગરકર, જેમના ૮૦મા જન્મોત્સવ પ્રસંગે એ વર્ષ પૂર્વે જ મળ્યાન સંસ્થાની સ્થાપના થયેલી તેમને આ પ્રથમ અધિવેશનનું પ્રમુખસ્થાન સોંપાયું. ત્યારથી માંડીને દર એ વર્ષે તેનાં અધિવેશનો ભારતભરનાં જુદાં જુદાં વિદ્યાધાનોમાં ભારતીય આચાર્યો, શુભરાતમાં તેનાં એ અધિવેશનો— ૧૯૩૩માં વડોદરા ખાતે અને ૧૯૫૩માં અમદાવાદ ખાતે— મળી ચૂક્યાં છે.

ઉત્તરેને આગણે ૧૫મી ઓક્ટોબરની સવારથી જ દેશના વિવિધ ભાગોમાંથી એટી સંખ્યામાં પરિપદ-પ્રતિનિધિઓ આવવા માંડ્યા. દેશભરમાંથી આવેલા હજારેક ઉપરાંત આઠ-દસ જેટલા વિદેશી પ્રતિનિધિઓ પણ હતા. ૨૬મીની મેદાન્યાદિત સંવારના ૧૦ વાગ્યે યુનિવર્સિટીના ગ્રાંજીમાં ભિલા કરાયેલા વિશાળ મંડપમાં મધ્યપ્રદેશના રાજ્યપાલ શ્રી સત્યનારાયણ સિંહે અધિવેશન તથા તેની સાથે યોજાયેલાં એ પ્રદર્શનોની ઉદ્ઘાટન વિધિ કરી. અધિ-

વેશનના પ્રમુખસ્થાનેથી અધાયેલું પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર શ્રી દિનેશચંદ્ર સરકારનું પ્રવચન ખૂબ મનનીય અને વિચારોત્તેજક હતું. એમણે વ્યક્ત કરેલા સ્પષ્ટ વિચારો સમગ્ર અધિવેશન દરમ્યાન ચર્ચાનો વિષય બની રહ્યા. બપોરે ત્રણ વાગ્યે પરિપદની વિભાગીય કાર્યવાહી શરૂ થઈ. દરેક મુજબ આ વખતે પણ પરિપદની કાર્યવાહી આ પ્રમાણેના વિભાગોમાં વહેંચાયેલી હતી : વૈદિક, કલાસિકલ સંસ્કૃત, પાલિ અને બૌદ્ધ, પ્રાકૃત અને જૈન, ધર્મ અને દર્શન, ઇરાની, ઇસ્લામ, અરબી અને પર્શિયન, ટેકનિકલ વિજ્ઞાનો, ભારતીય ભાષાસાહ્ય, દ્રવિડ, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, અગ્નિ એશિયા, અને પશ્ચિમ એશિયા. તદુપરાંત માળવી અને હિંદી સાહિત્ય-સંસ્કૃતિનો એક વધારાનો વિભાગ ઉમેરાયો હતો. આ સિવાય દર વખતની જેમ પાંડિત પરિપદ તો ખરી જ. ૨૭મીએ આખો દિવસ અને ૨૮મીએ મધ્યાહન સુધી પરિપદનું કાર્યકાળ વિભાગ વાર ચાલતું રહ્યું. ૨૮મીએ બપોરે ૨ વાગ્યે મુખ્ય મંડપમાં પરિપદની સમાપ્તિ એકેક મળી. આ એકેકની વિશિષ્ટતા 'મહાભારત-યુદ્ધનાં કાલગણનાત્મક રહસ્યો' એ વિષય પર સ્થાનિક કોલેજના આચાર્ય અને નળીતા સંસ્કૃત વિદ્વાન શ્રી ગ. વા. કવીશ્વરના સંશોધન ભરે યોગ્યેષ પરિચયો હતો. અહીં વિક્રમ વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્કૃત વિભાગના ડૉ. શાલા કાનૂતગોના હિંદી પુસ્તક 'ઉચ્ચયિનીવા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ'નું પરિપદ-પ્રમુખ શ્રી ડી. સી. સરકારને હસ્તે ઔપચારિક પ્રકાશન થયું. આ જ સભારંભમાં વિક્રમ વિશ્વવિદ્યાલયના કુલપતિ અને હિંદીના પ્રતિષ્ઠિત કવિ ડૉ. શિવમંગલસિંહ સુમને—જેઓ પરિપદની સંગઠન સમિતિના અધ્યક્ષ પણ હતા— એક સુંદર લાંબી કવિતા સંભળાવીને શ્રેતાઓને રસતરંગીન કરી દીધા.

પરિપદની સાથે એ પ્રદર્શનોનું પણ આયોજન થયેલું. એક માળવા પ્રદેશના કલા-પુરાતત્ત્વ પર હતું, જે સ્થાનિક યુનિવર્સિટી તથા રાજ્ય સરકારના પુરાતત્ત્વ વિભાગના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલું. તેમાં માળવામાં મળી આવેલી ધણી એક પુરાતત્ત્વ સામગ્રી

સુકાયેલી જેમાં કાવચા (ગુળ નામ 'કપિત્થ' — મહાન ખગોળશાસ્ત્રી ને જ્યોતિર્વિદ વરાહમિહિરની જન્મભૂમિ) અને ભીમખેડકોના અવશેષો મુખ્ય હતા. ખીલું પ્રદેશને ખાહી ગ્રામોલોચન આયોગ દ્વારા ગોઠવાયેલું હતું.

આમ વિક્રમાદિત્ય ને કાલિદાસની ત્રિય નગરી ઉજ્જયિનીમાં પ્રાચીનતા પરિપક્વ ૨૬મું અધિવેશન

પૂરું થયું. તેની સફળતાનો મથ કુલપતિ ડૉ. સુમન ઉપરાંત પરિપક્વના સ્થાનિક મંત્રી તેમજ અહીંની યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ પ્રો. વી. વેંકટા-સક્ષમ અને ખીબ્બ અનેક કાર્યકરોને ફાળે ભય છે. એમના સુંદર આયોજનનું સંચાલન અને વ્યવસ્થાને કારણે આ અધિવેશન સ્મરણીય બની રહેશે.

નવિંદ્રાક્ષ ૫૭૫

[અનુસંધાન ૫, ૪૭૬ થી આગળ]

કહો છો કે, આપણે આ બનાવ્યું છે અને એની હેઠળ આપણે રહેવું જોઈએ, અને એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તમે જીવનને ખીસીને બહાર ફેંકી દો છો, તેને આગળ વધતાં અટકાવો છો. પ્રકાશ અને ચેતના અને શક્તિ પ્રત્યે ક્રમે ક્રમે વધુ ને વધુ વિકાસ પામવું જરૂર એવું જે જીવન હોય તેણે પોતે

જ ધીરે ધીરે નિયમો સ્થાપવા જોઈએ, તેમને બને તેટલા સર્વસામાન્ય બનાવવા જોઈએ કે જેથી તે ખૂબ જ સુલાભ્ય રહે અને જરૂર પ્રમાણે તથા માણસોની ટેવો અને જરૂરિયાતો જેટલી ઝડપથી બદલાય તેટલી ઝડપથી બદલાતા રહે.

૩૦-૧૨-૧૯૬૦ (બુલેટિન ફેબ્રુ. '૬૦)

નવું વાચન

વોશ એન્ડ કંપની ગાંધી આર્મ્સ અમદાવાદ-૨ નાં નવાં પ્રકાશનો

સભા:

શ્રી મધુ રામની નવી શૈલીની રહસ્યાત્મક સમુદ્ધા.
(કિંમત રૂ. ચાર)

તમે:

શ્રી માધવ રામાનુજનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. ગીતો
આ સંગ્રહનું ઉપાસન છે. (કિ. રૂ. ત્રણ)

શૈલી અને સ્વરૂપ:

શ્રી ઉમાશંકર જોશીના શૈલી અને સાહિત્યનાં
બિખલિત સ્વરૂપોની તત્ત્વચર્ચા કરતાં લેખસંગ્રહની
ખીજી આશિષ. (રૂ. આઠ)

કવિની શ્રદ્ધા:

શ્રી ઉમાશંકર જોશીનો નવો વિવેચનઅંશ,
જેમાં એમનું સાહિત્ય પરિપક્વના પ્રમુખ તરીકેનું
વ્યાખ્યાન 'કવિની શ્રદ્ધા', શૈક્ષણિક પરના ત્રણ
લેખ, 'આરોહણ' પરનો વિસ્તૃત મંત્રોધનલેખ, રોગદ
ફોર્સ સાથેની સુચનાકાત અને પછી કેટલાક ગ્રંથોના
પ્રવેશકો અંશસ્વ કરાયા છે. એટલે '“કલાન્ત કવિ”માં
પરકીયા પ્રેમ?', 'કલા પોતે પણ એક જીવનમુદ્ધ' અને
ભારતીય માનવીક પુસ્તકારના સ્વીકાર વખતે
કરેલું 'અભિલાષણ' સુકામાં છે. વચ્ચે સુન્દરમ્ની
કવિતા વિશેનો એક દૃઢ પથ માર્મિક લેખ ખ્યાન
ખેંચે છે. (રૂ. સાત)

પદ્ધતિમાં ખરા, પણ પદ્ધતિનું નહિ. ભારત-રસ-મૈત્રી-સંધિની વાસ્તવિકતા પ્રીતિતા, સમગ્ર સ્વતંત્ર પદ્ધતિ વિપરીત, એમને કશો છોડ નહોતો ન હતો. ગિજ્ઞકુલ એ જ સ્વતંત્ર રાજ્યોપાધિકારી જે આઝાદી પૂર્વે એક તખ્તે સંસદીય રાજકારણમાં માનતા સ્વરાજ્ય વાદીઓની સામે મોરચે મંડી ઉભેલા, પણ પછી જરૂર સમજતા પ્રતિક સ્વરાજ્યના હાથી બની ઊઠ્યા. કોઈ જ વ્યક્તિને વિધાનીનું એવું વરદાન હોય છે કે વિચારિતાના વિલક્ષણ ને વિચારણા માટે એનાં આશાભરતર જીવનની મંત્રિ સધાતી આવે.

અલદે ગદ્યપણ તરુણાઈના જોરસાથી એ સમ-રંજીતમાં જીતરી આવ્યા તે રોને માટે મોનિકા ફેસ્ટન સાથેની વાર્તામાં અને અન્યત્ર પણ એમણે 'એક પાટી'ની જરૂર વિશે બહાપોહ તો કરેલો જ છે. પણ માન એટલું જ ના. હિસાબ તો ગણી ખેંચતો આવતો હતો દસકાઓ પૂર્વેની લખની કોંગ્રેસના વારાથી, સમાજવાદી કોંગ્રેસ પ્રમુખ — ત્યારે તો રાષ્ટ્રપતિ — નેહરુની કારોબારીમાં નહિ રહેવાની હજી રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સરદાર પટેલ ને રાજગોપાલાચારીએ પ્રગટ કરી જ હતી.

પક્ષી સમાજવાદ સામેના રાજ્યને પુરમાવેશ મળ સહીના મૂડીવાદી માનસની નહિ પણ વીસમી સદીનાં પૂર્વાર્ધ ને ઉત્તરાર્ધ એકીને ઇજાતી 'સમજ' કરાવતા દિમાગની ને નૈતિક મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અર્થે પ્રતિપક્ષ ઈશ્વરભીરુ હૃદયની નીપજ હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય - રાજકારણમાં એમણે નિષ્પાક્ષપણે અમેરિકા તરફી નીતિના પુરસ્કાર કરેલો — અને એટલી જ નિષ્પાક્ષ વાસ્તવશિષ્ટતાથી રૂઝ સાથેની સંધિના પણ. બાકી, જ્યાં સુધી જીવન-અને-વિશ્વ-દર્શિ(વૈશ્વેશ્યમ)ને નિસર્ગત છે, એમની સમજ સાફ હતી કે મૂડીવાદ ને સામ્યવાદ જાને કૌતિકવાદી હોઈ, છેવટે તો, એક જ દેવને નમે છે. વીસમી સદીના આ આધુનિક, સમસામર્થિક સમાજમાં રાજ્યની પણ કર્તીક સક્રિય ભૂમિકાના હોવા વિશે એ સાચું હતા જ નહિ. ૧૯૪૮માં બનારસ

યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાન આપતાં રાજ્યને મૂડીવાદના 'લેસેફેર' અવસ્થાનાં દૂપણે દૂર કરવાનાં ૨૧૫ અનુરાધ કર્યો હતો. હજુ થોડાં વરસ ૫૨ તો ઉત્તરાવસ્થાના જોને રહુઅટ મિલની માદ આપે તેમ એમણે સામાજિક ન્યાયની દૃષ્ટિએ દૂધ ઉલોમ સરકાર દરતક લઈ લેવાની દિમાગત કરી હતી. તો, એ મથાશિયતિના આગલી નહોતા. હા, એમણે યુનિવર્સિટી પર જરૂર ભાર મૂક્યો. પણ બધા જ યુનિવર્સિટી કંઈ પીછેહઠ નથી હોતા, અને નૈતિક સંદર્ભ પૂર્વા જેવી ગોળ નથી કે બળની દિશામાં અઃમગ ને આમગ વધી તોય તમે હતા ત્યાં ને ત્યાં આરી જતા' સમાજવાદના નીભાડો રાજ્યવાદની જીવ્યપોચપ આકૃતિ ઉતારવા માટે પંકાતો હોય એ દિવસોમાં કોઈ પણ વિચારશીલ વ્યક્તિ — સિવાય કે એણે જાણીને ન જોવાની કમર કસી હોય — એટલું તો જોઈ જ શકે કે રાજ્યનો મૂડીવાદ વ્યક્તિના મૂડીવાદ કરતાં વધુ ખરાબ છે. કારણ ધનથી ધણું બધું ખરીદી શકાતું હશે, પણ બધું નહિ; જ્યારે સ્વાધીની તો લક્ષ્ય બધું જ, અને આ સીમિત પણ મૂલ્યવિવેકી અર્થમાં રાજ્ય ઉચ્ચ-અમેરિકા તરફી ખરા જ. શત દૂપણ ને સહજ મર્યાદાઓ છતાં 'ઓપન સોસાયટી'ની અપરંપાર યુનિયેશ ઓછી નજર-અંદાજ કરી શકાય છે.

વ્યક્તિની સ્વાધીનતાના સંદર્ભમાં એમણે ખાનગી મિલકતના અધિકારને આગવપૂર્વક પુરસ્કાર્યો. મિલકત એમને મન સોનાશ્યાથી કંઈક અધિક હતી. જીવનના ચતુર્વિધ પુરુષાર્થના સમગ્ર સંદર્ભમાં એમણે એને માનવવ્યક્તિત્વની એક અભિવ્યક્તિ રૂપે જોઈ. એ રીતે એમનો ન્યાય ઉચ્ચ-ઉત્તરમતવાદી પરંપરાનું પગેડું જ્યાં જઈ પહેંચે છે તે લોક જોવા, અને ગાંધીથી જુદેરા. લોકે જીવન, સ્વાધીનતા અને મંપતિ એ ત્રણ વાનામાં વ્યક્તિના મૂળમૂલ ને અવિરોધ અધિકારોનું દર્શન કરેલું. કેટલીક વાર તો એણે આ ત્રણે અર્થમાં કેવળ એક જ સંદેશ પ્રયોજ્ય છે — 'પ્રોપર્ટી'. એથી ઊલટું, ગાંધી એક કદાએ અંત

માલિકોને રાજ્યમાલિકોમાં ફેરવી નાખવાની હદે પણ વિચારી શકે—પૂર્વજાત માત્ર એટલી કે એ રાજ્ય કેવળ અહિંસાધિક્ષિત રાજ્ય હોય. 'એક જગત્તુ બસ થાય'ની વહેવારગ્રાહી ગાંધીશ્રીમંત્રી આદી એક મુરોપિયાર્થ પરિભાષ્ય ધારણ કરે છે. રાજ્યએ આવા ઠોર્ષ મુરોપિયાની વાત કરવાને બદલે વીસમી સદીનું, આર્થિક-સામાજિક ન્યાયને વરેણું જાંધારણીય શોકશાહી રાજ્ય દષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યું.

એમના મનમાં વીસમી સદીનું રાજ્ય હતું — એકદમ આધુનિક, એકદમ સમસામર્થિક, પણ એમની આધુનિકતા પરંપરાવિરૂદ્ધની નહિ, પરંપરાના સાતલ ને શોધનની હતી. રાજકારણમાંની અનિર્ણિત અને ધર્મેએ પ્રભાવેલી નીતિ વચ્ચે વરતાય છે એવો વિસંવાદ રાજ્યના મતે ધર્મ અને વિજ્ઞાન વચ્ચે નથી. 'સ્વરાજ્ય'ના લેખોમાં ને એની 'ડિમર રીડર' કટારમાં એમનું એ સતત પ્રતિપાદન રહ્યું કે ધર્મ, વિજ્ઞાન ને રાજકારણ ત્રણે વચ્ચે સંવાદિતા સ્થપાય તો જ સમાજની સાચી પ્રગતિ શક્ય બને.

એટલે માણસે ચંદ્ર પર ઉતરવાનું કયું સારે એમનો પ્રતિભાવ આ હતો: એક સફળ ટેકનોલોજિકલ પુરુષાર્થ—અને માનવીય મિથ્યાગિમાનનું સંજ્ઞારૂપ... વળી ઉમેરણું કે વીસમી સદીમાં મનુષ્યજાતિએ કરેલી જુલોની પરાક્રાશ સમા અંચાંચને ત્યાં પધરાવે છે તો ઔચિત્ય જળવાત. માનવીના ચંદ્ર-અભિમાન પરત્વે જર્ટ્રાન્ડ રસેશ ને મમ્મડ કરતાં રાજ્યની પ્રતિક્રિયા આમ તત્ત્વતઃ જુદી ન હતી.

રાજ્ય જતાં ભારતીય રાજકારણમાં મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા એવર ઉચેખારો. ખુદ એમણે જ પોતાના વિચાર-અધિવનને પદાનું રૂપ આપતાં જે પક્ષને ઊભો કર્યો કે થવા દીધો એની તાસીરે કેવી છે! સાધનાનો રાહ હંમેશ કપરો રહ્યો છે અને વિશ્વામિત્રના સાધનાપદમાં મેનકાની પણ જૂમિત્તા રહી છે એમ માની મન મનાવવું રહ્યું! રાજકારણમાં ધર્મની પ્રતિષ્ઠાનો નારો હવે મંદ પારો એ નક્કી. જનસંઘ ધર્મની વાત નથી કરતો એમ નથી; પણ ઇશ્વરનું સ્થાન રાષ્ટ્ર કપારે લઈ લે તેનો બરાસો નહિ...

Insist For

ARVIND

Quality Creations

In

Suitings, Shirts, Saris, Prints

Poplins and Dhoties

The Arvind Mills Ltd.,

Railwaypur Post,

Naroda Road, P.B. No. 56,

Ahmedabad-2.

વિશ્વમાનવ : અંક ૧૩૩થી ૧૪૪ : ૧૯૭૨ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર : સૂચિ

અનુવાદકનું નામ [] કૌંસમાં મૂક્યું છે.

લેખો

અમલગં છોણા પડ્યો	જમજિતસિંહ [મ. અનુ. બંસીદર ગાધી]	૩૮૪
અણુએ અણુ છૂટા પડી જાય તે પહેલાં	વિક્રમ સારાભાઈ	૩૧
અનોખા ચરિત્રનું નોખું નાટક !	રાધેશ્યામ શર્મા	૩૨૧
અભિનવ 'હું'	સુમન શાહ	૬૮
અમદાવાદની પેટા ચૂંટણી	પ્રકાશ ન. શાહ	૩૬૮
આત્મકથા	ભોગીલાલ ગાંધી	૧૪
આફ્રિકન એક-પક્ષ-મથા : તાસીર અને ભાવિ	જયંતી કે. પટેલ	૪૨
હન્દિરા ગાંધી : નેતૃત્વનું સ્વરૂપ અને સમસ્યાઓ	પ્રવીણ ન. શેઠ	૩૦૬
હન્દિરા ગાંધી : નેતૃત્વનું સ્વરૂપ અને સમસ્યાઓ	પ્રવીણ ન. શેઠ	
	દિનેશ શુક્લ	૩૫૨
એક ચમચી અવનીતું અમૃત + બે પગ (ભોમિયાના) ઉફે એક		
	આત્મસક્તી એકાંકી	
એક લાખનો અનોખો પુરસ્કાર	આદિત્ય મન્સુરી	૨૫૫
૧૯૭૨ ચૂંટણી : બખ્ખે ચમત્કારો પછી	મહેન્દ્ર મેધાણી	૧૬
ઔરોવિંશતું સ્વરૂપ	ભોગીલાલ ગાંધી	૬૨
'ક'ઠાવડી'નો કામાકલ્પ	શ્રી માતાજી	૪૭૫
કામૂર્તિ એક વાક્ય	સુમન શાહ	૬૮
કૃષિસુધારા ('ગરીબી હટાવ' અને સમાજવાદના પરિપ્રેક્ષમાં)	વિજય શાસ્ત્રી	૩૭૫
કેસેગેનું સંચાલન : જનશક્તિઓ હકીકતો	ભોગીલાલ ગાંધી	૧૭૬
કોસ રરતાઓ	રમેશ મ. બટ્ટ	૩૮૮
ગતિ અને મૂલ્ય	ચૌસેફ મેકરાન	૨૯૬
ગાંધી-માકસ : પુનઃ સ્વાધ્યાય	ભોગીલાલ ગાંધી	૪૦૩
ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધર્મસમન્વય	એ. બી શાહ	૩૧૭
જલકલું સાહિત્યસ્વરૂપ : મદ્યની 'હાથોનિકા'	કનુભાઈ જાની	૨૬૩
જય ધીરજીલાલ કા !	રાધેશ્યામ શર્મા	૩૦૦
	દિગ્વીર મહેતા	૨૩૭

શ્રુમરીતલેખ	મધુ રામ	૨૧૦
ટાચમર્ચાદા વિશે	પ્રબોધ ચૌહરી	૧૮૬
ડૉ. સુમન્ત : વિચિત્ર વ્યક્તિત્વ : એક વિચિત્ર વ્યક્તિની આત્મકથા રસિકલાલ હો. પરીખ		૫
તંત્રીકાચ એટલે શું ?	સુમન શાહ	૧૬૩
'તંત્રીકાચ' વિશે થોડુંક બીજું	વિશ્વ શાહી	૨૭૮
દારૂંધી ચાહડે ચડી છે...	પ્રબોધ ચૌહરી	૧૪૦
૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭	શ્રી અરવિંદ [નગીનદાસ પારેખ]	૪૪૩
પાંચમી યોજનાનો અભિગમપત્ર	રમેશ મ. ભટ્ટ	૪૩૩
પૂણે યોજના દિશામા	શ્રી અરવિંદ [અંબાલાલ પુરાણી]	૪૫૫
૫૦૬	ચિત્ત મોદી	૨૪૭
પ્રાર્થનાસમાજે મને શું આપ્યું ?	કાન્તિલાલ	૧૬૭
બાસતું બૌદ્ધિક સૌંદર્ય : 'અનુભવ'	રાધેશ્યામ શર્મા	૨૭૬
સુદ્ધિજીવીઓનું કાવતરું અને બૌદ્ધિકનો યુગધર્મ	રમેશ મ. ભટ્ટ	૩૩૬
બૌદ્ધિકનો યુગધર્મ	નરહરસેન ઈ. લાશીવાલા	૩૭૮
બૌદ્ધિકો : માનવસંદર્ભ — એક દૃષ્ટિકોણ	ભોગીલાલ ગાંધી	૩૩૩
બૌદ્ધિકોનો યુગધર્મ — એક દૃષ્ટિબિંદુ	શ્રી. ના. પટેલ	૩૪૭
અભવભંગ, દ્વિજાતનો ઉદય	રાધેશ્યામ શર્મા	૧૩૮
'જગત્કવિતાનો યોગ'	સત્યંગી	૩૬૨
ભારતીય વિદેશનીતિ — સંદર્ભ-પરિવર્તનના પાકારો	મીર્તિદેવ ડી. દેશર્પ	૭૧
ભારતે અણુબૉમ્બ જાનાવવો જોઈએ ?	રણછોડદાસ વામડા	૪૭
	બલવંતરાય શાહ	૪૯
	વાસુદેવ મહેતા	૫૨
	ભોગીલાલ ગાંધી	૫૫
	લાલસાંકર ઠાકર	૧૯૬
	મધુવીર ચૌધરી	૨૨૭
	કુલુવદન નેટલી	૩૮
	સુભદ્રા ગાંધી	૧૧૫
	સુકન્દ પરીખ	૨૧૮
	ભોગીલાલ ગાંધી	૧૫૧
	ભોગીલાલ ગાંધી	૨૬૮
	ભોગીલાલ ગાંધી	૩૭૨
	ગમનવિહારી મહેતા	૩૫૯
	ભોળાભાઈ પટેલ	૩૧૩
	વલુભાઈ પટેલ	૨૮૦
	આર. એસ. ત્રિવેદી	૧૭૩
	પ્રાણજીવન પાઠક	૪૬૮

શ્રી અરવિંદ		૪૭૭
શ્રી અરવિંદ અને ગાંધીજી	શ્રી. ના. પટેલ	૪૬૩
શ્રી અરવિંદનું રાજકીય ચિંતન	ડૉ. કર્ણસિંહ	૪૫૧
શ્રી અરવિંદ સાથે	દિલીપકુમાર રામ [નગીનદાસ પારેખ]	૪૫૮
સદગન રાગજી	પ્રકાશ ન. શાહ	૪૪૨/B
સમકાલીનતા અને આધુનિકતા : જીવનમાં અને સાહિત્યમાં		
	શ્રી સૌમ્યેન્દ્રનાથ ઠાકુર [નગીનદાસ પારેખ]	૪૧૩
સદકારી સમાજવાદ	ભોગીલાલ ગાંધી	૧
સંસ્કારક્ષેત્રે હુકમશાહી ?	જે. સ્વામીનાથન આદિ	૧૦૪
સંસ્કૃતિનાં પચીસ વર્ષ	ભોળાભાઈ પટેલ	૬૩
સાખારોવ વિ. મિહૈલોવ	પ્રકાશ ન. શાહ	૨૯૧
સાહિત્ય અને ઘટતા જતા આસ્વાદનો નિષ્પત્તિ	આર્થર કર્સર	૧૫૭
સાહિત્યમાં આધુનિકતા	સુરેશ હ. જોષી	૯૮
‘સુખની સિદ્ધિ’	કાન્તિલાલ	૩૦૩
સ્વરાજનાં પચીસ વર્ષ	પ્રવીણ ન. શૈલ	૪૨૮
સ્વરાજ્ય સાધના	ભોગીલાલ ગાંધી	૧૮૫
હાલમાં તો ધર્મ એ જ રાજનીતિ	અકવર્તી રાજગોપાલાચારી	૬૨
હાલમાં તો હુમલો ‘આઠ’ સાગરમતી’	રાધેશ્યામ શર્મા	૪૩૭

કવિતા

આખું રપથ	સુન્દરમ	૪૪૭
અશિનવ નિર્દોષતા દ્વારા મારા ભણી નું બ્યાવ !	સાલ્વાતોર ક્વાસિમોદો	૩૫
અમે કવિઓ	ઉશનસુ	૧૫૦
અહીં તે છે	સુન્દરમ	૪૪૭
(મારા) પ્રિયસત્ત્વ ગીત	રમેશ પારેખ	૧૬૨
ઉનાળું ખેતરમાં	પ્રાણજીવન મહેતા	૩૬
જાઓ અહો, જાનું	પ્રણરામ	૪૪૬
એક કાવ્ય	હેમલતા ત્રિવેદી	૧૧૩
કલ્પલતા ખેતરમાં	પ્રાણજીવન મહેતા	૩૬
કાસી... તો...	પ્રબોધ જોષી	૧૦૬
કાવતરું	મનસુખ વાધેરા	૧૪૯
કૃપાયા તારી	સુરેશ દલાલ	૪૪૮
મજલ	આદિત્ય મન્સૂરી	૧૪૬
મજલ	સાહિત્ય	૩૭

ગીત	અશસ્ત્ર ડખાવાલા	૧૧૨
ગીત	મનસુખ વાધેલા	૩૩૨
ગુરો!	સુન્દરમ	૪૪૭
ગ્રીષ્મ	મનોહર ત્રિવેદી	૨૬૪
જે રાતે હું સૂતી	ચેતારે પાવિત્ર	૧૪૭
તકોદો	રમેશ પારેખ	૧૦૬
તારાં ચક્ષુથી પેખતું મૃત્યુ આવશે	ચેતારે પાવિત્ર	૧૪૭
તું	સુન્દરમ	૪૪૬
તો!	જગદીશ જોષી	૨૬૪
થાય મને કે...	મકલ ઓઝા	૩૭
હસ કાબો!	બોદેશેર	૪૦૭
દિવાસ્વપ્ન	રમેશ પારેખ	૩૩૧
પુત્રપુત્ર:	ચિત્તુ મોદી	૧૧૧
	ચિત્તુ મોદી	૧૧૨
પ્રશ્ન	રમેશ પારેખ	૩૩૨
ફરી હું સાંભળું સમુદ્રને	સાદવાતોર કવાસિમોદો	૩૫
મરણોત્તર	રમેશ પારેખ	૧૦૫
મારી મૃગનૈની	મનસુખ વાધેલા	૪૧૨
	રામચંદ્ર પટેલ	૧૪૮
લટકી જતું ન્હોતું	ભગવતીકુમાર શર્મા	૨૬૫
વંચનામૃત	રમેશ પારેખ	૧૧૩
વંચાતો જાય કપાક કાગળ	રમેશ પારેખ	૨૬૫
વૃક્ષમાં	પ્રિયકાન્ત મણિમાર	૩૩૧
શયનખંડમાં	રમેશ પારેખ	૧૫૫
શ્રી અરવિંદ	પૂજનલાલ	૪૪૬
શ્રી અરવિંદ	હરીન્દ દવે	૪૪૭
સત્ત્વ જાગે	સિતાશું યશચંદ્ર	૪૪૮
સંદર્ભ ખોઈ ચૂકેલો માણસ	પ્રાણજીવન મહેતા	૨૬૩
સીમા!	પ્રબોધ જોષી	૧૦૫
હજી શોધું	બરત હક્ટર	૪૪૮

વાર્તા

રાજ, નાની, રામેશ, એન્જલી ને હું
સીમરેખ અર્થાત્ ફલ

પ્રવૃત્તિ અને પડધા

આપણી વિદેશનીતિ અને નિકસનનો વિજય	દેવવત પાકક	૪૪૦
૨૪મા અને ૨૫મા બંધારણીય સુધારા : મુદ્દાઓ અને સુચિતાઓ	દિનેશ શુક્લ	૩૬૯
દ્વિપક્ષી વાટાઘાટો	જીવતરામ કૃપાલાણી	૧૦૭
નોંધપાત્ર નવવર્ણક	પ્રકાશ ન. શાહ	૪૦૬
પાકિસ્તાનની મથામણ	દિનેશ શુક્લ	૧૯૧
ગ્રામ્યવિદ્યા પરિપદ	નલિનાક્ષ પંડ્યા	૪૮૬
બંધારણ-ફેસ અને પાસખીવાલા	દિનેશ શુક્લ	૪૪૮
શિન પિયાઓ : રહસ્યમય મૃત્યુ	જગદીશ બાસ	૩૨૪
વસો સત્યાગ્રહ : ચપટી મીઠાઈ ખાંડ	રમેશ મ. બદ	૩૬૬
વિકાસમાન આફ્રિકી વ્યક્તિત્વનું જલ્દુમાન	રમેશ મ. બદ	૨૮૪
શિક્ષક-અધ્યાપક-અધ્યાપન : સલામતીની શોધ	રમેશ મ. બદ	૩૨૬
શિખરમંત્રણા : ભારત-પાક. સંપર્ધોના વિશાળ સંદર્ભો	દિનેશ શુક્લ	૨૮૧
સદ્ગત ઇન્દુલાલ મારિઃ	પ્રકાશ ન. શાહ જી	૫૬૪
મુરકોટડા : ૪૦૦માં સિંધુ સંસ્કૃતિ	નલિનાક્ષ પંડ્યા	૨૮૬
સ્વાતંત્ર્યસૈનિક સંગ્રહન	બીસીવ ગાધી	૧૬૩

With Best Compliments from

M/S. N. DESAI & CO.

Sole agents for Gujarat state
GOPAL PAPER MILLS
Khadia Char Rasta, Nava Darwaja,
AHMEDABAD-1

Phone : 23215

Gram : TEST O

સ્થાપક ટ્રસ્ટીઓ

અધ્યક્ષ : શ્રી જુગતરામ દવે

સંયોજક : શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી

સંચાલક : શ્રી મુભદ્રા ગાંધી

: શ્રી નગીનદાસ પારેખ

: શ્રી ભાઈદાસભાઈ પરીખ

પદામર્શીઓ

: શ્રી અગનવિહારી મહેતા

: શ્રી જયલભાઈ મહેતા

: શ્રી ધીરુભાઈ મ. દેસાઈ

: શ્રી નાતુભાઈ અમીન

વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ

ગોપાળધર રામજીમંદિર પોળ વડોદરા-૧ (ફોન : ૪૬૫૦)

ઉદ્દેશ

આ ટ્રસ્ટનો ઉદ્દેશ ભારતીય નાગરિકોમાં લોકશાહી, સ્વાતંત્ર્ય અને માનવીય સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની નિષ્ઠા વિકસાવવાનો છે.

આ ઉદ્દેશને કાર્યાન્વિત કરવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોને વિશ્વની વિવિધ રાજકીય, સાંસ્કૃતિક પ્રણાલીઓ અને પુરુષાર્થોનો પરિચય કરાવવા ઝંખે છે.

આ હેતુ ધર લાવવા માટે આ ટ્રસ્ટ ભારતીય નાગરિકોનાં જ્ઞાન અને દૃષ્ટિનો વિકાસ કરી તેમની જાગૃતિની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની આકાંક્ષા સેવે છે.

પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ

* નાગરિક શિક્ષણ શ્રેણી * નાગરિક સંસ્કાર શ્રેણી

* નાગરિક સ્વાધ્યાય શ્રેણી * વિશ્વમાનવ (માસિક)

વિશ્વમાનવ [માસિક : સ્થાપના ૧૯૫૮ * વાર્ષિક રૂ. ૧૨ શિ. ૨૪ છૂટક રૂ. ૧.૫૦]

પદામર્શી નગીનદાસ પારેખ * ભોગીલાલ ગાંધી

સંપાદન પ્રકાશ ન. શાહ * અનિરુદ્ધ ઘઘાભટ્ટ * રમેશ મ. ભટ્ટ

પ્રકાશન પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬ (ફોન : ૭૬૪૩૬)

મુદ્રણ એમ. એમ. પ્રભાવતિ, શ્રી ગણેશ-જામની પ્રિન્ટરી, ૨૧/મી, કુંગરશીનગર, અમદાવાદ-૭

હિસાબ-સવાજમ જમતી સોની, C/O વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, રામજીમંદિર પોળ, વડોદરા-૧

* સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર : પ્રકાશ ન. શાહ, 'પ્રકાશ', નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

* સાહિત્ય વિભાગ (સર્જનો) : અનિરુદ્ધ ઘઘાભટ્ટ, ૩/૧૭ ટીચર્સ હોસ્ટેલ, યુનિ. વિસ્તાર, અમદાવાદ-૬

મુખર્જી કેન્દ્ર દશરથ ગાંધી, ગાંધી એન્ડ કંપની, ૪૪ નાગદેવી કોસલેન, મુખર્જી-૩

હું ઉપરતર લોકનો કોઈ એવો પ્રકાશ આ જગતમાં
લાવવા માગું છું, એવી કોઈ શક્તિ અહીં ક્રિયામાં કરવા
માગું છું—જેને પરિણામે માનવપ્રકૃતિમાં સારે ફેરફાર
ઉત્પન્નપાવેલ થઈ જશે. એ એવી કોઈ દિવ્ય શક્તિ હશે
જે આજ સુધીમાં કદી જુદી ઉપર પ્રગટ રીતે ક્રિયામાં
થઈ નથી.

શ્રી અરવિંદ

ગાંધી એન્ડ કંપની
૪૪, નાગદેવી કોસ લેન
ના
સૌજન્યથી

મારો યોગ માત્ર મારે માટે નથી,—બધાં માણસો માટે છે.

શ્રી અરવિંદ

મોહનલાલ લાલજીભાઈ ગાંધીની કં.

[ધાસના વેપારી, ઓટો પાર્ટ્સ એસેસરિઝ ડીલર્સ]

મોતીલાલ ગ્રાલ-તારદેવ

મુંબઈ-૭

ના

સૌજન્યથી

જે કો ચાહે ધરણી ઉપરે સ્વર્ગને લાવવાને,
તેણે જાંતે ધરણી તણી માટી પરે આવવાનું,
પૃથ્વી કેરો મલિન પ્રકૃતિ બોજ ઉઠાવવાનો,
કષ્ટે જાયો વિકટ પથ આ વિધનો કાપવાનો.

શ્રી અરવિંદ

બિકર એન્ડ કંપની પ્રા. લિ.
[ઉમરીગર બિલ્ડિંગ-કોર્સ મારકેટ-મુંબઈ]
ની
શુભેચ્છા સાથે

કલારસિકલું ઉચ્ચતમ ધ્યેય સૌંદર્ય દ્વારા ઇશ્વરને પામવાનું છે.

શ્રી અરવિંદ

પ્રભાત પ્રેસેસ સ્ટુડિયો : સિલીક રોડ, અમદાવાદ-૧

ના

સૌજન્યથી

કળાં જે સાચી હોય તો તો તે આ ઇન્દ્રિયલોકમાં અતી-
ન્દ્રિયની ઝાંખી કરાવે છે.—વાણીમાં, મંત્રમાં, ધ્યાનમાં.
અર્થાત્ જે જીવનમાં શૂઠ જ રહે છે તેને પ્રગટ કરવું એ
મહાન કલાત્મક કાર્ય છે.

શ્રી અરવિંદ

સી. મોહનલાલ એન્ડ કં.
[ઇલેક્ટ્રિક સાધનોના ડીલર્સ]

ગોવિંદ નિવાસ,

૯૯/૧૦૧ હુહાર ચાલ

મુંબઈ-૨

ના

સૌજન્યથી

વિશ્વમાનવના આહ્વાને—

(આહુ તથા જન્યુ. ૧૯૭૩ના અંત સુધીમાં મોકલાનારને)

વિના મૂલ્ય

તોસ્તોય

[જીવનસંગ્રામ]

લોગીલાલ ગાંધી : રૂ. ૨-૦૦

[પિસ્ટ અર્થ : ૧૫+૫ (સારથાર્થી સહાયતા) પૈસાના રૂપે મોકલવા]

જાહેર જનતા જોગ

તલાટી પ્રિન્ટર્સ

એસ. કે. પટેલ કમ્પાઉન્ડ,
આજવારોડ, વડોદરા.

શ્રીમાન,

અણતન મશીનરીવાળા અમારા પ્રેસનો આપને પરિચય આપતાં અમને ખૂબ જ આનંદ થાય છે.

અમારે ત્યાં માનવતા આહ્વાને સંપૂર્ણ સંનોપ થાય એ માટે અનુભવી અને ટેકનિકલ જ્ઞાન ધરાવતા માણસની દેખરેખ હેઠળ કામકાજ કરી આપવામાં આવે છે.

સીનિયોરિટીસ તથા સારાભાઈ એમ. કેમિકલ એટલે કે સારાભાઈ ગ્રુપ, વિશ્વમાનવ સંસ્કાર શિક્ષણ ટ્રસ્ટ અને બરોડા સિ. મિલનાં પ્રિન્ટિંગ કામકાજ અમારે ત્યાં થાય છે એ અમારે મન ગૌરવની વાત છે. આપના કોઈ પણ જાતના પ્રિન્ટિંગ વર્ક માટે આપ અમારો સંપર્ક સાધશો મા પત્રબ્યવહાર કરશો એવી આશા રાખીએ છીએ.

અમારી ઉત્તમ સેવાની અમે ખાતરી આપીએ છીએ. આભાર,

લિ. આપના વિશ્વાસુ
તલાટી-પ્રિન્ટર્સ વંતી
ગિરધર એન. તલાટી

He who would bring the heavens here.
Must descend himself into clay
And the burden of earthly nature bear
And tread the dolorous way.
Sri Aurobindo *

M/s. Balgovind Kuberdas & Co.

AGENTS: Rohit Pulp & Paper Mills Ltd.
Titaghur Paper Mills Co. Ltd.
Mandya Paper Mills Ltd.
Mysore Paper Mills Ltd.

Khadia : Char Rasta : AHMEDABAD-1

Phone: 52882

Gram: "BAKUCO"